In/2329

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

T/1

9.1967.

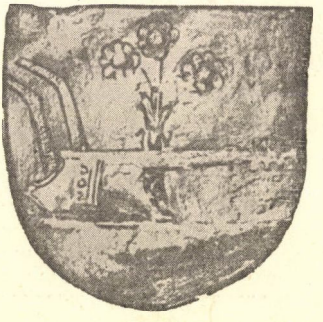

IX. ÉVFOLYAM

1967. 1—2. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Budapest XIV. Ida u. 2.
(Szerkesztőségi órák: csütörtök 3—5-ig)

Főszerkesztő: LÁZÁR VILMOS

Felelős szerkesztő: HOFFMANN TAMÁS Szerkesztőségi titkár: GUNST PÉTER

Szerkesztőbizottság:

KISS ALBERT, PACH ZSIGMOND PÁL, PENYIGEY DÉNES, SZABAD GYÖRGY, SZABÓ ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, WELLMANN IMRE

TARTALOMJEGYZÉK

Maksay Ferenc: Európa mezőgazdasága a XVI—XVII. században 1

Franz, Günther: A harmincéves háború helye Németország népesség- és agrártörténetében 12

Bálint Andor: Növénynemesítésünk egy évszázada (1864—1944) 19

Donáth Ferenc: Demokratikus népmozgalom a felszabaduláskor 33

KÖZLEMÉNYEK

Sági Károly—Füzes F. Miklós: Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez 79

Selmeczi László: Adatok a kengyel történetéhez és tipológiájához Magyarországon 99

Bogdán István—Maksay Ferenc: Királyi öl és királyi hold 106

Váradi-Sternberg János: A magyar szőlőkultúra meghonosítása Oroszországban a XVIII. században és a XIX. század első felében 111

Molnár Ambrus: Egy parasztgazda élete és gazdálkodása a Bihar megyei Sápon (1890—1896) 117

Kávássy Sándor: Latinca Sándor intézkedései a szegényparasztság földhözjuttatására 173

Ősy-Oberding József: A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon 183

Benke József: Földreform és telepítés Barcson 195

VITA

Csalog Zsolt: A IX—XI. századi magyarság gazdálkodásának és életformájának kérdéseihez 228

Zimányi Vera: A rohonc—szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században (kandidátusi disszertáció) 241

Sinkovics István opponensi jelentése 245
Szendrey István opponensi jelentése 252
Perjés Géza felszólalása 255
N. Kiss István felszólalása 258
H. Veress Éva felszólalása 259
Pach Zsigmond Pál felszólalása 260
Zimányi Vera válasza 263

Molnár Nándor: Néhány szó a burgonya magyar neveiről 273

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

IX. ÉVFOLYAM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1967. ÉVI TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Bálint Andor: Növénynemesítésünk egy évszázada (1864—1944) 19
Bogdán István: Gabonamalmaink a XVI—XVII. században 308
Donáth Ferenc: Demokratikus népmozgalom a felszabaduláskor 33
Franz, Günther: A harmincéves háború helye Németország népesség- és agrártörténetében 12
Győriványi Sándor: A kötélgyártó kézműipar fejlődésének és a gazdasági kötéláruk választékának néhány agrártörténeti vonatkozása 328
Maksay Ferenc: Európa mezőgazdasága a XVI—XVII. században 1
Maksay, F.: Ungarns Landwirtschaft zur Zeit der Türkenherrschaft .....Supp., 10
Slicher van Bath, B. H.: Survey on the Activities in Agricultural History in Various Countries ..... Supp., 1
Takács Lajos: A „rókafarkú köles" termesztése a Nyugat-Dunántúlon 297
Verhulst, A.: Les recherches d'histoire rurale en Belgique depuis 1959 ... Supp., 38
Wellmann Imre: Határhasználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében 346

KÖZLEMÉNYEK

[illegible]cskai Vera: A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században 432
[illegible]ke József: Barcs község jegyzőkönyvei (1949—1956) 513
[illegible]ke József: Földreform és telepítés Barcson 195
Bogdán István—Maksay Ferenc: Királyi öl és királyi hold 106
M. Borzsák Erzsébet: Földmérés a rómaiaknál 410
Gyimesi Sándor: Adalékok Miskolc gabonaellátásához a XVII. század végén 481
Hetyéssy István: A Nádasdy-uradalom gazdatisztjeinek termelési és elszámolási vitája 1623/24-ben 457
Jankovich Miklós: Adalékok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez 420
Kávássy Sándor: Latinca Sándor intézkedései a szegényparasztság földhözjuttatására 173
Kósa László: A gyulai zöldségtermelő körzet kialakulása 496
Maksay Ferenc: Csáktornyai majorságterv az 1690-es évekből 491
Molnár Ambrus: Egy parasztgazda élete és gazdálkodása a Bihar megyei Sápon (1890—1896) 117
Ősy-Oberding József: A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon 183
Sági Károly—Füzes F. Miklós: Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez 79
Selmeczi László: Adatok a kengyel történetéhez és tipológiájához Magyarországon 99
Váradi-Sternberg János: A magyar szőlőkultúra meghonosítása Oroszországban a XVIII. században és a XIX. század első felében 111

VITA

Csalog Zsolt: A IX—XI. századi magyarság gazdálkodásának és életformájának kérdéseihez ... 228
Molnár Nándor: Néhány szó a burgonya magyar neveiről ... 271
Sárközi Zoltán: Válasz ... 275
Trócsányi Zsolt: Az erdélyi szászok ügyéhez ... 273
Zimányi Vera: A rohonc—szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században (kandidátusi disszertáció) ... 241
Sinkovics István opponensi jelentése ... 245
Szendrey István opponensi jelentése ... 252
Perjés Géza felszólalása ... 255
N. Kiss István felszólalása ... 258
H. Veress Éva felszólalása ... 259
Pach Zsigmond Pál felszólalása ... 260
Zimányi Vera válasza ... 263

KRÓNIKA

Az agrártörténeti kutatás helyzete és fejlődésének problémái ... 564
IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus ... 570
Zimányi Vera: Beszámoló a III. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusról (München, 1965. augusztus 23—27.) ... 276
Paládi Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása (Ism.: *Balogh István*) ... 293
Veres Péter: Az ország útján (Ism.: *Kávássy Sándor*) ... 296
Wittman Tibor: A latin-amerikai agrártörténet néhány mai irányzata ... 571

SZEMLE

Agrártörténeti adatok az 1964. évi magyar régészeti irodalomból (Ism.: *Nováki Gyula*) ... 283
Ballenegger Róbert—Finály István: A magyar talajtani kutatás története 1944-ig (Ism.: *Lázár Vilmos*) ... 280
Bándi Gábor: Pferdegeschirre mit Knochenbestandteilen aus der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) ... 289
Bökönyi Sándor: A maroslele-panai neolitikus telep gerinces faunája (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) ... 28
Cato, M. Porcius: A földművelésről (latinul és magyarul) (Ism.: *Pető Mária*) ... 2
Füzes F., M.: Die Pflanzenfunde des langobardischen Gräberfeldes von Vörs (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) ... 2
Gábori Miklós: A késő paleolitikum Magyarországon (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) ... 2
Gedai István: A zalavári bécsi dénárlelet (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) ... 291
Kiss Attila: A mohácsi késő-középkori vaseszköz-lelet (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) ... 292
Kralovánszky Alán: Über einige Fragen der frühen Periode der Agrargeschichte (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) ... 289
T. Mérey Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba (Ism.: *Oláh József*) ... 282
Mészáros Károly: Az őszirózsás forradalom és a tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918—1919 (Ism.: *Kávássy Sándor*) ... 294

СОДЕРЖАНИЕ 1967

СТАТЬИ

Балинт, А.: Селекция растений в Венгрии за последнее столетие (1864—1944 гг.) .. 19
Богдан, И.: Мукомольные мельницы в Венгрии в XVI—XVII веках 308
Веллманн, И.: Система разделения и обработки земель в околицах деревень в северо-западной части Большой венгерской низменности в первой половине XVIII века 346
Донат, Ф.: Демократическое движение народонаселения в Венгрии в 1945 г. 33
Дьёриваньи, Ш.: Некоторые аспекты развития ремесла веревочников и его связи с аграрной историей 328
Макшаи, Ф.: Сельское хозяйство Европы в XVI—XVII веках 1
Такач, Л.: Выращивание «пшена с лисьим хвостом» в западной части Задунайского края 297
Франц, Г.: Значение 30-летней войны для формирования численности немецкого населения и развития сельского хозяйства 12

СООБЩЕНИЯ

Бачкаи, В.: Сельские городки усадьбы Дьюла в XVI веке 432
Бенке, Й.: Земельная реформа и поселение в с. Барч 195
Бенке, Й.: Протоколы с. Барч о размежевке земли (1949—1956 гг.) 513
Богдан, И.—Макшаи, Ф.: Королевская сажень и королевский хольд 106
М. Боржак, Е.: Землемерие у римлян 410
Варади-Штернберг, Я.: Введение венгерских сортов винограда в России в XVIII веке и в начале XIX века 111
Дьимеши, Ш.: Данные по снабжению г. Мишкольца зерном в конце XVII века ... 481
Кавашши, Ш.: Мероприятия Шандора Латинки по раздаче земли крестьянской бедноте 173
Коша, Л.: Формирование района овощеводства вблизи г. Дьюлы 496
Макшаи, Ф.: План собственного помещичьего хозяйства в с. Чакторня 1960-х годов 491
Молнар, А.: Жизнь и хозяйство крестьянина-хозяина в деревне Шап (1890—1896 гг.) 117
Ёши-Обердинг, И.: Поселение буковинских секлеров в Задунайском краю 183
Хетеши, И.: Дискуссия управляющих имениями Надашди в 1623—1624 гг. по похозяйственным и расчетным вопросам 457
Шаги, К.—Фюзеш, Ф., М.: Археологические и археоботанические данные к вопросу паннонской непрерывности (континуитету) 79
Шельмеци, Л.: Данные к истории и типологии стремлени в Венгрии 99
Янкович, М.: Данные к происхождению и использованию венгерской породы крупного рогатого скота 420

ДИСКУССИЯ

Чалог, Ж.: Некоторые вопросы хозяйства и быта венгров IX—XI вв. 228

ХРОНИК 276, 564

ОБЗОР 280, 571

INHALTSVERZEICHNIS 1967

AUFSÄTZE

Bálint, A.: Ein Jahrhundert der Pflanzenzüchtung in Ungarn (1864—1944) 19
Bogdán, I.: Getreidemühlen im 16—18. Jahrhundert 308
Donáth, F.: Demokratische Volksbewegung in Ungarn in 1945 33
Franz, G.: The Importance of the Thirty Years' War in the German Demography and Agrarian History 12
Györiványi, S.: Einige agrargeschichtliche Beziehungen der Entwicklung des Seilerhandwerkes 328
Maksay, F.: European Agriculture in the 16th—17th Centuries 1
Maksay, F.: Ungarns Landwirtschaft zur Zeit der Türkenherrschaft ..... Supp., 10
Slicher van Bath, B. H.: Survey on the Activities in Agricultural History in Various Countries ..... Supp., 1
Takács, L.: Der Bau der Setaria Italica, der »Fuchsschwanzhirse« in Westtransdanubien 297
Verhulst, A.: Les recherches d'histoire rurale en Belgique depuis 1959 ... Supp., 38
Wellmann, I.: Flurbenutzung auf dem nordwestlichen Rande der Großen Ungarischen Tiefebene in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts 346

BEITRÄGE

Bácskai, V.: Die Marktflecken der Domäne von Gyula im 16. Jahrhundert 432
Benke, J.: Bodenreform und Ansiedlung in Barcs 195
Benke, J.: Die Verkoppelungsprotokolle der Gemeinde Barcs (1949—1956) 513
Bogdán, I.—Maksay, F.: Königliche Klafter und königliches Joch 106
M. Borzsák, E.: Feldmessung bei den Römern 410
Gyimesi, S.: Beiträge zur Getreideversorgung von Miskolc am Ende des 17. Jahrhunderts 481
Hetyéssy, I.: Der Streit der Ökonomen der Nádasdy-Domäne über den Anbau und die Verrechnung in 1623/24 457
Jankovich, M.: Ursprung und Nutzbarmachung des ungarischen Steppenrindes 420
Kávássy, S.: Die Verfügungen von Sándor Latinca, auf daß die arme Bauernschaft Boden bekomme 173
Kósa, L.: Die Entfaltung des Gemüsebaubezirkes von Gyula 496
Maksay, F.: Ein Allodiumplan von Csáktornya aus den 1690er Jahren 491
Molnár, A.: Das Leben und die Wirtschaftung eines Bauernwirtes in Sáp (1890—1896) 117
Ósy-Oberding, J.: Die Ansiedlung der Szekler von der Bukowina in Transdanubien 183
Sági, K.—Füzes F., M.: Archäologische und archäobotanische Angaben zur Frage der Kontinuität von Pannonien 79
Selmeczi, L.: Angaben über die Geschichte und Typologie des Steigebügels in Ungarn 99
Váradi-Sternberg, J.: Die Akklimatisation der ungarischen Weinkultur in Rußland im 18. Jahrhundert und am Anfang des 19. Jahrhunderts 111

DISKUSSION

Csalog, Zs.: Die Fragen der Wirtschaft und Lebensform des Ungarntums im 9—11. Jahrhundert 228

CHRONIK 276, 564

BESPRECHUNGEN 280, 571

VII/2329

EURÓPA MEZŐGAZDASÁGA A XVI—XVII. SZÁZADBAN*

A felfedezések és a korai kapitalizmus nagy százada korlátlannak látszó lehetőségeket nyitott Európa gazdasági fejlődése számára. Egy idő óta újra erőteljes növekedésben volt a népességszám, és egyebek közt már a nagy háborúk hosszabb ideig tartó szünetelése elősegítette a termelőerők kibontakozását. Ipari-manufaktúrás és mezőgazdasági termelés párhuzamos előretörése, a gyarmatokról beáramló fém- és árutömegek, a nyomukban járó „árforradalom" és a piaci kapcsolatok világméretű kiterjeszkedése pedig hosszú távú, eléggé egyenletes progressziót biztosítottak. A mezőgazdaságban mindenekelőtt a gabonatermelés élt a konjunktúra lehetőségeivel, hisz az árforradalom a gabonaárakat emelte a legmagasabbra ugyanakkor, amikor a bérek jóval kevésbé szöktek föl. De jelentősen emelkedett az ipari növények, a táplálkozásban a hússal szemben nagyobb súlyt kapott zöldségfélék, a takarmányok és kisebb mértékben az állati termékek értéke is.

Ez a prosperitás csak a század két utolsó évtizedében csökkent kissé. A kereskedelem pangása és az árcsökkenés csak átmeneti volt ugyan, de a következő, ismét háborúkkal, pusztításokkal és ínségekkel terhes évszázadban (legtöbb helyen annak második felében) a népszaporulat megakadásával és a nemesfémtermelés visszaesésével párhuzamosan már tartós maradt az árak nyomottsága, a bérek emelkedése: ez a gazdasági depresszió különösen kedvezőtlen hatással volt a kontinens agrárfejlődésére.

A mezőgazdasági termelés hordozója, Európa parasztsága már a XVI. században sem mindenütt élvezhette a falu számára kedvező helyzet előnyeit. Bár a régi szolgaság béklyói ekkorára már csaknem mindenütt lekerültek róla, igazán csupán Angliában, Németalföldön és kisebb mértékig Franciaországban kapcsolódhatott be a kezdeti tőkés árutermelésbe, egyre többet helyezve el az iparosodó városok, majd a tengerentúli kereskedelem piacain. Másfelől éppen Angliában szegényedtek el s váltak föld nélkül maradt bérmunkássá jelentős paraszti tömegek. Nyugat-Európa többi részének kisparaszti gazdaságai a feudális felsőségtől többé-kevésbé függetlenültek ugyan, de nem sokkal lépték túl az önellátó háztartások kereteit. A valamikor egységes parasztság rétegekre bomlása az egész kontinensen nagy méreteket öltött.

A tudományos kutatás sokáig azt tartotta, hogy Európa mezőgazdasági módszerei — úgy, amint a középkor első századaiban vagy legkésőbb a középkor derekán mindenféle elterjedtek — egészen a XVIII—XIX. századig nem változtak lényegesen. A módszerek meghatározó kulcsát a mindenütt egyed-

* Szerző tanulmánya a készülő Magyar Mezőgazdaságtörténet c. összefoglaló munka egyik fejezetének bevezetője, mely csupán a legutóbbi évek nemzetközi eredményeit foglalja össze (Szerk).

uralkodónak vélt háromnyomásos, vetésknyszeres váltógazdaságban vélte felismerni. Ma már egyik tételt sem tekintjük maradéktalanul igaznak. A döntő változásokat közvetlenül megelőző XVI—XVII. század európai mezőgazdaságát különösen nem lehet sem megmerevedettnek, sem egységesnek elképzelni: ekkor érlelődött és jutott nem egy helyen már most fontos szerephez az az új, ami utóbb a modern agrárfejlődésnek vált meghatározójává.

*

Európa térképén alig észrevehető kis folt jelzi azt a területet, ahol az újításokat — eleinte csendes észrevétlenségben — alkalmazni kezdték, s ahonnan azok, forradalmi jelentőségűekké nőve, lassan továbbterjedtek: az egykori Németalföld ez a terület, annak is különösképp a mai Belgiumba eső flandriai és brabanti tartományai.

A XVI. századi Németalföld a kontinens egyik legsűrűbben lakott és iparát-pénzgazdálkodását tekintve legfejlettebb tája, mintegy 300 egymáshoz zsúfolódó várossal, bennük a céhek ezreivel, de — különösen a textilipar területén — megannyi manufaktúrával is. Kimagasló helyzete nem maradt hatás nélkül a parasztság és a mezőgazdaság viszonyainak alakulására sem.

A legfejlettebb tartományok parasztjai akkor már az angol parasztokhoz hasonlóan kedvező helyzetben voltak: földesuraiktól való személyi függésük erősen lazult. Terheik java részétől szabadulva leginkább censusfizetőkké vagy rövidlejáratra szerződött bérlőkké váltak. A holland tengerpart tájain a jómódú szabad parasztság jutott túlsúlyra, másutt viszont a tőkés bérlet kezdetei mutatkoztak, sok szegény jobbágyot fosztva meg földjétől kisajátítás útján és taszítva ezzel zselléri-napszámosi, csavargói sorba.

A nagyszámú és fejlett iparú városok közelsége kettős módon vált a kötöttségektől való mentesülés útján eléggé előrejutott paraszt számára elhatározó befolyásúvá. Egyrészt az ipari nyersanyagok (a textíliák előállításához, festéséhez, a sörfőzéshez stb. szükséges növények) nagyarányú kereslete s az értük fizetett magas árak útján lehetővé tette a mezőgazdasági termelőnek, hogy az a régimódi, csupán saját szükségletre néző polikultúrás termelés (súllyal persze gabona termelése) helyett a keresett cikkekre specializálja magát, és külföldi gabona behozatalával gondoskodott arról, hogy az élelmezés alaptermékeiben így se keletkezzék hiány. Másrészt a szűk területen élő népesség magasabb élelmezési igénye ismét csak a gabonatermesztésnél intenzívebb kultúrát ösztönzött: város környéki zöldség- és gyümölcskertészetet, intenzívebb állattartást.

Mindez a csábítás-ösztönzés azonban nem lett volna eredményes, ha a korábbi helyi sajátosságok nem működtek volna hasonló irányban. A háromnyomásos váltógazdaság rendszerén nem egy németalföldi tartományban már egy-két évszázaddal korábban rések támadtak, hiszen a sűrűn lakott területek ellátása már akkor folytonosan új próbálkozásokat tett szükségessé: rövidítették, esetleg teljesen kiiktatták az ugarolásra szánt időt, másutt a szántók egy részét kivonták a háromnyomásos rendben kötelező művelés alól, s lent, kendert, komlót, takarmányként is használt repcét, később festéknövényeket, dohányt vetettek bele, ismét másutt a háromesztendős periódust cserélték fel hosszabbal, éveken át legelőnek szánva a földeket. Egy dolog pedig szinte az egész országban közös volt: flamand-holland parasztok tízezrei századok óta megszokták már, hogy szűkreszabott birtokukon csak leleményességgel párosult kemény munka szerezhet nekik kenyeret: a tengertől kellett elhódítaniok és

megvédeniök a földet s a kertészet aprólékos módszereivel megművelniök. Kiterjedt területei voltak már régtől fogva az örökszántón művelt rozsvetéseknek vagy a partvidékek fejlett állattartó kultúrájának is.

A XVI-XVII. század nagyiramú gazdasági fejlődése s a holland kereskedelmi nagyhatalom kiépítése azután, különösen a polgári forradalom győzelmeit követően, biztosították a németalföldi tőkés ipar termékeinek nagyarányú kivitelét s az ennek megfelelő méretű gabonaimportot, ilyen módon pedig lehetővé tették a mezőgazdaságnak a megkezdett irányban való biztonságos fejlődését is. Egyre többen s egyre nagyobb mennyiségben termeltek ipari, továbbá takarmánynövényeket, hüvelyeseket, elsősorban a kis- és középgazdaságokban s a kevésbé gazdag talajokon, ez pedig mélyreható következményekkel járt: teljesen kiszorította a három nyomás hagyományát, mert most már vagy rendszeresen vetettek az ugarföld helyére nem gabonaneműeket (miután megbizonyosodtak afelől, hogy ez az eljárás nem teszi tönkre a termőföldet), vagy pedig a talajhoz és a piacviszonyokhoz nagymértékben illeszkedő, rugalmas,változatos vetésforgó-rendszereket dolgoztak ki (amilyen pl. a kender, len, búza, rozs, zab, lóhere hétéves periodikus váltása volt), meghonosították a szántóföldi utóvetést, a szántó és legelő hosszú időközi váltását, és a többi kultúrákra is alkalmazták egyes ipari növények trágya- és munkaigényes művelését, munkaeszközeit. Divatossá vált a gyomlálás, és nem érték be az addigi márga-, iszaptrágyázással, hanem nagy árakat fizettek a városokból kikerülő állati trágyáért, hulladékért. A talajjavítás fokozta a terméseredményeket (néhol a vetett gabona 10—13-szorosára) és egyben szükségessé tette az állatállomány növelését-javítását is (a marhák mellett ekkor jutottak egyre nagyobb szerephez a lovak); ezt viszont egyrészt a takarmánynövény-termesztés könnyítette meg, másrészt a gabonaimport következtében megszüntetett s legelők, rétek javára felszabadítható volt szántóterületek. Angol példa nyomán terjedt el a mesterséges rét alkalmazása. Fejlődött a tengertől elhódított területek csatornázási technikája. Az állattartás magas színvonalára jellemző, hogy nem egy területen 15—20 literes napi tehéntejhozamot is sikerült elérni, s feldolgozása újszerű köpülőeszközökkel ment végbe. A kertészet a XVI. századtól kezdve hivatásos foglalkozássá vált, bátran alkalmazta a melegágyakat, a virág-, vetemény- és fafajták sajátos tájkultúráit termelte ki, s utóbb különösen a tulipánokat óriási tömegben vetette piacra. Nem egy közülük távoli országokban tette ismertté a holland mezőgazdaság produkcióját. A tengeri halászat és halfeldolgozás ugyancsak nagy tömegeket foglalkoztatott, és hasonlóképp exportra termelt.

Flandria-Brabant-Holland gyakorlati mezőgazdaságát az egykorú szakirodalom Európa-szerte követendő példaként állította az otthoniak elé, a Németalföldön megjelent mezőgazdasági szakmunkák azonban nagyrészükben külföldi művek fordításai voltak, s csak a gyümölcs- és virágkertészet, a talajjavítás és az állattegészségügy területén ismertettek új eredményeket.

*

A flamand-holland mezőgazdaság XVI—XVII. századi fejlődését legjobban a szigetországé közelítette meg. Igaz, a XVI. századi Anglia népsűrűsége, városai száma s iparának és pénzgazdálkodásának fejlettsége még erősen elmaradt a németalföldié mögött, és egyelőre jó ideig nem tette sürgetővé az agrokultúra bárminő korszerűsítését. Az agrártársadalom alakulása azonban következményeiben előbb-utóbb kedvezővé vált.

A feudális terhek alól az angol paraszt legalább olyan mértékben szabadult, mint a németalföldi. Csakhogy Angliában a földjüktől megfosztott, bérmunkára vagy csavargásra kényszerült szegényparaszti elemek száma nőtt már igen korán magasra. A flamand posztóipar gyapjúigénye ugyanis a brit szigeten a XV. századtól kezdve egyre jövedelmezőbbé tette a juhtenyésztést, s a juhlegelőnek elkerített és főként tőkés nagybérletekként hasznosított területek túlnyomó része paraszti birtokból került ki. A belföldi posztómanufaktúrák elszaporodásával ez a folyamat csak erősödött, utóbb pedig, amikor a további gyapjúkonjunktúra mellett a gabona, valamint a takarmány- és ipari növények termelésének is megnőttek az esélyei, az expropriáció mind több helyen szolgálta urasági szántóföldek létesítésének célját is. Ez a XVI. században bekövetkezett fordulat azután — új földek feltörésével s mocsarak felszárításával párhuzamosan — alkalmat adott az elkerített területek (enclosure) egyénileg gazdálkodó s a nyers pénzszerzés módszereire beállított birtokosainak-bérlőinek az avult szántógazdálkodási rend lazítására, a háromnyomásos rendszer rugalmasabbá tételére. A bekerítésnek áldozatul nem esett ún. nyílt mezők (open fields) kötött gazdálkodású kisbirtokai csak megkésve követték őket. Lassan elkezdődött az ugar korlátozása; a szántóföldi termelvények addig szűk skáláját főként baltacimmal, lóherével, lucernával, répával, kenderrel, lennel, komlóval, sáfránnyal bővítették; a takarmányozás mellett helyesebb talajváltással is javították az állattartás lehetőségeit („convertible husbandry"), s így több gondot fordíthattak a trágyázásra. A nagyvárossá lett London meg néhány várostársa hús-, faggyú-, tej- zöldség- és gabonaellátására megszaporodtak a környéki kertészetek, az intenzív állattartó és gabonatermelő gazdaságok, ami szükségképp az egész ország mezőgazdasági színvonalára hatással volt. A termelés a a talaj- és klímakülönbségeknek megfelelően egyre jobban differenciálódott.

E bátortalan kezdetek után az igazi fordulat csak a polgári forradalom győzelme után következett be, háttérben a birodalom világpiaci uralkodó helyzetének megszilárdulásával. A hatalmas arányú konjunktúra kielégítésére a parlament legalizálta s új életre keltette az elkerítéseket, amelyek az utolsó száz éven át időlegesen alábbhagytak; Közép-Angliában, ahol legtovább tartotta magát a „nyílt mezők" s a kisebb birtokok rendszere, ugyancsak a nagyüzemi legelőgazdálkodás és gabonatermelés s velük a tőkés bérlet jutott túlsúlyra. Megszűntek a feudális jobbágyterhek utolsó maradványai. A parasztság felső rétege a burzsoáziába emelkedett fel, a föld nélkül maradt százezrek pedig a „szabaddá vált" nincstelenek számát gyarapították. A racionális gazdálkodásra törekvő újnemes és paraszt- vagy polgárbérlő most már — felhasználva a kínálkozó olcsó bérmunka lehetőségeit — biztos léptekkel haladhatott előre a korszerű mezőgazdasági kultúra kiépítésének útján. Nagyszabású vízszabályozás, mesterséges rétek létesítése, füves vetésforgó bevezetése, eszközök tökéletesítése mind ennek az útnak voltak az állomásai, nyomukban a terméshozam erőteljes emelkedésével. Az újítások alkalmazásában a Németalföldhöz közel fekvő Norfolk tartomány járt elöl.

Nem maradt hatás nélkül a forradalom utáni időszak az akkor már több mint egy évszázada virágzó angol mezőgazdasági irodalomra sem. Most kezdték tudatosan propagálni Flandria-Brabant és Hollandia vívmányait: rotációit, csatornázását, trágyáit, szerszámait és termelvényeit. Nem feledkeztek meg a bekerítések előnyeinek tudatosításáról sem. Bár a szakirodalom termékeit csak a „gentry" olvasta, rajta keresztül eljutottak az eredmények a többi gaz-

dához is. Újonnan alakult „királyi társaság" tanulmányozta, országos tudakozás útján is, a helyes földművelési módszereket.

Angliánál is kisebb esélyekkel indult a mezőgazdaság korszerűsítésének útján Franciaország. Itt már a termelés egészének szintje alacsonyabb volt: fejletlenebb az ipar, kevesebb a manufaktúra, termékei nem kaptak jelentős helyet a világpiacon. Ráadásul már a XVI. században hosszantartó polgárháborúk pusztították az ország termelőerőit.

*

A parasztság francia területen is könnyen szabadult feudális terheitől, és túlnyomó részében önálló kisárutermelővé (censusköteles kisbirtokossá vagy kisbérlővé) vált, — a birtokososztály szinte semmit sem tartott meg földjéből saját használatára. Éppen ezért még sokáig a bérmunkásként használható nincstelen réteg sem duzzadt jelentős számúvá, és összefüggő nagyobb birtoktestek, tőkés bérletek is alig akadtak: mindez együttvéve bizonyos konzervatív árnyalatot adott a francia agrártársadalomnak. Így a XVI. századi mezőgazdasági művelés képe sem mutatott az előző századokétól eltérő vonásokat. Az ország északi részén a háromnyomásos rendszer volt uralkodó, délen — bár az előbbi elől egyre hátrálva — a mediterrán klímának és hagyományoknak jobban megfelelő kétnyomásos. (Párhuzamosan megvoltak Észak és Dél különbségei az eketípusokban, a terménybetakarítás módjában vagy az igaerő alkalmazásában is.) Sok helyen még a legelőváltó módszerhez ragaszkodtak, másutt az örökszántó rendje volt használatos. A XVI. század gabonakonjunktúrája ugyan békés időkben újból erdőirtásra, mocsarak lecsapolására, vizek szabályozására serkentette az érdekelteket, de az intenzívebb gazdálkodási módszerek alkalmazása elmaradt. Kevés takarmány és az állatok kis száma útját állta a trágyázásnak, s a terméseredmények (1:3, 1:5, rozsból esetleg 1:7) bizonyára már ekkor is jóval alatta maradtak az angolokéinak (ahogyan azt külföldi utazók utóbb megállapították). Egyedül a városok körül s mindenekelőtt a párizsi medencében mutatott előrehaladást a kertművelés meg az ipari növények intenzívebb termesztése.

A XVII. század végül a francia mezőgazdaság számára is javulást hozott. A földbirtokosság az idők folyamán jelentős részében kicserélődött. Korszerű gazdálkodásra képtelen, eladósodott nemesek birtokait a városi polgárság és a gazdagparasztság élelmes képviselői vásárolták össze, s újonnan szerzett nemesi kiváltságaik nem gátolták őket abban, hogy rugalmasabb gazdálkodási módszereket vezessenek be, gyakran most már terjedelmesebb — nem egyszer elkerített — birtoktesteken és az árutermelő kisparasztság érdekeivel szemben is. Sor került végre olajosnövényeknek és hüvelyeseknek az ugarba való vetésére. Korszerű rét- és kertkultúra indult, s a városokban gazdag, sűrű népességű Normandia meg Provence tájain a XVII. század végén elkezdtek rátérni a pihentetés nélküli szántóművelés „flamand" módszerére, amit az Olivier de Serres Európa-szerte klasszikussá vált műve óta annyira virágzó francia szakirodalom ekkoriban főként fordítások útján propagált.

A szőlő visszahúzódott a neki kedvezőbb tájakra, hogy ott intenzívebb művelésben legyen része, a gyümölcskultúra új módszerekkel gyarapodott (lugasos művelés), a szántóföldekbe és kertekbe pedig új takarmánynövények és veteményes kerültek, bár nem egy közülük csak utóbb vált luxuscikkből közélelmezésivé (burgonya, dohány, dinnye, articsóka, paradicsom, kelkáposzta stb.). A Rhône mentén elterjedt a selyemhernyó-tenyésztés, s több táj alakított

ki sajátos monokultúrákat (bourgogne-i, champagne-i szőlő, normandiai állattartás stb.).

*

A Német Birodalom nagyobbik, nyugati felében a mezőgazdaság fejlődése sok hasonló vonást mutatott a franciákéhoz. Hasonló volt mindenekelőtt a háttér, a gazdaság általános fejlettségi szintje: a német manufaktúra alig bontakozott még, a nemzetközi kereskedelemből a német városok kiszorulóban voltak, s a német fejedelemségeket ugyanúgy nem kímélte a háború, ahogyan Franciaországot. Parasztságuk csak a Németalfölddel szomszédos északnyugat-németországi területeken tudott magának a Nyugatéhoz hasonló kedvező helyzetet kivívni, lényegében szabadparaszti sorba küzdve fel magát; másutt, különösképp délnyugaton, jelentősek maradtak a feudális szolgáltatások, erős a földesúr jogi hatalma, és nem ment ritkaságszámba a földfoglalás sem. A birodalom sok országában sajátos öröklési törvények védték a parasztbirtokot a szétaprózódástól.

A XVI. század mezőgazdasági konjunktúrájának megindulásakor német területen is újra kezdődtek az irtások és lecsapolások, a faluhatárok azonban nem nyerték vissza a századokig tartó pusztulás előtti képüket; most a korábbihoz hasonló számú népesség kevesebb településen, koncentráltabban elhelyezkedve végezte a művelés munkáját. Az új földfeltörés sok helyen alkalmat adott a határhasználat racionálisabb elrendezésére is. Ez a folyamat, valamint a következő két évszázadban végbevitt ésszerű módosítások a határhasználati módoknak rendkívül tarka képét alakították ki. A korszak végén a földeknek mintegy kétharmadán volt csak uralkodó a háromnyomásos gazdálkodás. Több helyen vált már szokássá az ugar bevetése, az erősen indusztrializált szász területen pedig hétmezős, intenzív művelést is alkalmaztak. A modern németalföldi gazdálkodás sem maradt hatás nélkül: Hollandia szomszédságában, az Alsó-Rajna mentén négy-, öt- vagy többmezős rendszerek divatoztak, sok takarmánynövény bevonásával és zöldtrágyahasználattal. Az Északi-tenger menti tartományok parasztjai pedig, akiknek belterjes marhatartása irányítóan hatott egész mezőgazdasági életükre, egyrészt a gondosabb legeltetés érdekében alakítottak ki sajátos rendszereket, másrészt az éveken át több gabonafajt szünet nélkül váltó egymezős rendet tartották. Nem hiányoztak ugyanakkor a korábbi időkből hagyományozódott, kezdetlegesebb rendszerek sem. A Rajnavidéken— bizonyára az erősen fejlett gyümölcs- és zöldségkultúra ellenhatásaként — néhol a kétnyomásos rend mellett tartottak ki. Elmaradottabb tájak — vagy éppen frissen feltört, gyengébb talajok — gazdái a legelőváltó gazdálkodáshoz ragaszkodtak. Néhol pedig a harmincéves háború pusztításai kényszerítették ki a primitívebb rendszerekre való visszatérést.

Két évszázad folyamán a zöldség- és gyümölcstermesztés városkörzetekben és azokon kívül is belterjesebbé vált. A sörnek a borral szemben való előretörését a szőlőterületek kedvezőbb tájakra való visszaszorulása kísérte, s a komló is a neki megfelelőbb tájakra koncentrálódott. A részben újonnan érkezett takarmány-, olajos- és festéknövények (lucerna, csillagfürt, len, kender, repce stb.) meg hüvelyesek előretörése, korábbi kerti vetemények (répa, káposzta) szántóföldi terjeszkedése, intenzívebb trágyázási igény, növényszelekcióra való törekvés, valamint a vaseszközök szerepének növekedése mutatják még a földművelés technikájának a XV. század állapotához mérten — ha nem is nagyméretű, de figyelemre méltó — előrehaladását.

Eredményekben nem maradt el emögött a korszak állattartása sem. Alkalmas tájakon — különösen az Északi-tenger mentén — az átlagot messze felülmúló tejhozamú és súlyú marhákat neveltek. Északnyugat-Németország tájfajtái szinte az egész birodalom piacain uralkodó helyzetet vívtak ki maguknak, s a keleti országok egykor kedvelt állatait alaposan kiszorították. A nagyvárosok tej- és húsigénye más helyi típusok kialakulását is segítette. A harmincéves háború utáni békés időszakban terjedt el az uradalmak bérlettenyészeteinek (Holländerei) divatja, és akkor öltött nagyobb méreteket a szakszerűbb juhtenyésztés is.

A korszak német szakirodalma kezdetben csupán francia, olasz könyvek fordítására meg kalendáriumok kiadására szorítkozott, de 1570-től már német szerzők művei is egyre sűrűbben jelentek meg. A XVII. század burjánzó „Hausvaterliteratur"-ja azonban csak kevéssé segítette a gazdákat gyakorlati tanácsokkal.

*

Európa mezőgazdaságának a XV—XVI. században meginduló nagy versenyében a keleti országok nem a legkedvezőbb feltételekkel indultak. A Baltikumtól a keleti német tartományokon, a lengyel-litván királyság országain és Cseh-Morvaországon át a Kárpát-medencéig terjedő terület gazdasági fejlettsége egészében elmaradt a kontinens nyugati feléhez viszonyítva. A későbbi megtelepülés következtében kisebb volt itt a népsűrűség, alacsonyabb színvonalú az ipar és a munkamegosztás, kevesebb és jelentéktelenebb a város. A mezőgazdaság ezért egy idő után sem a helyi városokban nem talált megfelelő piacot, sem a nyugati iparnak nem szolgálhatott minőségi nyersanyagbázisául. Egyetlen lehetősége maradt: minél több élelmet, elsősorban gabonát, azután állatot szállítani Nyugat városainak, kenyérmagvakban, húsban szűkölködő országainak, ipari nyersanyagként pedig legfeljebb fát vagy kátrányt. A XVI. század folyamán ez a helyzet még jobban kiélesedett: a felfedezések következtében a világkereskedelem főútvonalai nyugat felé tolódtak el, s a keleten fekvő országok csak olcsó importcikkeket kaphattak az egyre gazdagodó nyugatiaktól, ami hazai polgárságukat tovább gyöngítette és rövidesen a külföldi kereskedelmi tőkének szolgáltatta ki. A keletiek ismét csupán gabonaszállítmányaikat növelhették. Lengyelország Amszterdamba irányuló rozskivitele a XVI. század elején évi 20 000 tonnára, egy századdal később 170 000 tonnára rúgott. Ennek a hatalmas mennyiségnek kisebbik részét maga Amszterdam városa, a nagyobbikat németalföldi, angol, portugál, olasz, francia tájak fogyasztották el. A közvetlen tengeri úttal nem rendelkező országok exportja — pl. Csehországé, főleg német fejedelemségek irányába — kisebb volt, de nem jelentéktelen.

Hogy ennek a kivitelnek a hasznát ki fölözze le, azt az „Elbától keletre" fekvő országok társadalmi-politikai helyzete döntötte el: a kiváltságos osztállyal legfeljebb átmenetileg vehették volna fel a versenyt az árutermelő parasztok, ez a verseny azonban, erőteljes városi polgárság támogatásának hiányában, eleve kudarcra lett volna ítélve, s a kiterjedt birtokokkal rendelkező és a hatalmat szilárdan kézben tartó nemesség amúgy is kezdettől fogva mindent megtett a konkurrencia felszámolására. Annak érdekében, hogy az exportáru csak a földesurak kezéről és a legkedvezőbb feltételek mellett juthasson külföldre, a kiváltságos osztály minden országban már korán vámmentességet biztosított magának, majd amikor a kereslet növekedett s a felvásárolt vagy a parasztoktól terménybeszolgáltatásként kapott gabona nem volt már elegendő, gyara-

pította saját kezelésű birtokai területét, hogy nagyobb haszonra tegyen szert. Azután a paraszti robot fokozódó felhasználásával biztosította a szükséges munkaerőt, — a fizetett munka értékesebb volta ismertté vált ugyan előtte, de beruházni általában már nem tudott. Így került sor arra, hogy a robottal terhelt parasztok szökésének megakadályozására törvényekben korlátozzák, tiltsák a paraszti költözést és szilárdítsák meg a paraszt jogi alávetettségét. A kelet-európai ún. „örökös jobbágyságnak" ez a közös fejlődési vonala országonként bizonyos változatokat mutatott fel. Jogi alapjainak lefektetése általában a XV. században kezdődött meg, a robot méretei mindenütt a XVI. század második felében növekedtek erősen, a rendszer teljes kiépülése pedig a harmincéves háború után fejeződött be, amikor a parasztföldek elfoglalása is nagyobb méreteket öltött, sőt egyes balti és kelet-német tartományokban a paraszt személyi jogainak teljes felszámolása is bekövetkezett, majd ezt követte a föld és munkaeszközök nélkül maradt, cseléddé süllyedt parasztok kényszermunkára szorítása. Nyugati utazók számára még a viszonylag jobb állapotú lengyel paraszt sorsa is rabszolgasorsnak tűnt.

A mezőgazdasági munka egyre jelentősebb része nagy- és középbirtokos földesurak sajátkezelésű birtokainak szervezeti keretei közt ment végbe. A „majorságok" mindenütt a XVI. század elején-közepén kezdtek erőteljesen szaporodni, az „allodiális" terület azonban általában csak kisebbik részét tette ki az uradalmak művelt földjeinek. Ennek a kisebbik résznek a termése viszont elég tekintélyes hányadában juthatott piacra, úgyhogy a teljes jövedelem egyre nagyobb százalékában (a XVII. század folyamán nem egy helyen már túlnyomó részében) „allodiális" forrásból származott. Ahol — mint pl. Csehországban — a kenyérgabona értékesítésének sem külső, sem belső piacon nem voltak nagy lehetőségei, ott a majorsági üzemen belül más termelési ágazatok kaptak nagyobb súlyt: haltenyésztés, sörfőzés. Másutt juhászattal, tejtermelő gazdasággal, kendertermelő részleggel egészült ki a majorság. A XVI—XVII. századi uradalmak egészét azonban — amíg megannyi úrbéri szolgáltatás, feudális kiváltságból eredő haszon is gyarapította jövedelmüket — sehol sem lehet még tisztán termelő üzemeknek tekinteni. A földesurak kiviteli tevékenysége tehát — bármilyen nagymértékűnek látszik is önmagában — a termelés egészéhez viszonyítva nem ért el olyan arányt, hogy a hagyományos üzemi struktúrát gyökeresen át tudta volna alakítani. A robot mellett, különösen a XVI. század végéig, jelentős súlya volt a bérmunkának — egyes lengyel tartományok középbirtokain a munkák nagyobbik részéért fizetség járt —, ami rendszerint a pénzjáradék-követelések fokozásával volt párhuzamos.

A kisbirtokokon folyó termelés szerepe, különösen a korszak kezdetén, még jó ideig figyelemreméltó maradt. A nagyméretűnek indult paraszti árutermelés a XVI. század végéig — az élőállat- és állati termék-kivitelt sem számítva — csak belföldön talált ugyan piacot, ez a piac azonban akkor még — a korlátaik ellenére is fejlődő városok, a viszonylag jó helyzetű kézműipar, bányászat s a cseh és lengyel manufaktúrakezdemények mellett — elegendőnek mutatkozott. A paraszti szinten gazdálkodó kisnemesség szerepe is kiemelkedő volt (egyes lengyel tartományokban a telkek nagyobb felén éltek).

Mai ismereteink szerint Kelet-Európa területén ebben a korban alig kerülhetett sor arra, hogy a termelés sokévszázados hagyományaiban változtatásokkal kísérletezzenek. Csak egészen szerény eredményekről lehet beszélni. A XVI. század végéig a gabonakonjunktúra serkentésére itt is nőtt a szántóföldek területe, leginkább irtások útján, s ez idő tájt alakultak ki a termelés

első táji különbségei, a monokultúra csíráival. Cseh és lengyel földön megnőtt a sörgyártáshoz szükséges növények vetésterülete a többi vetés rovására, fellendülőben volt a kertészet.

A szántóföld-használat ősi formái (erdő-, legelőváltó, kétnyomásos gazdálkodás) még sok helyen virágzottak, Lengyelországban és a litván nagyhercegség területén pl. csak a XVI. század folyamán vált uralkodóvá a háromnyomásos rendszer. Egyedül Mecklenburg és Pomeránia területén van tudomásunk magasabb terméseredményeket biztosító négy vagy több nyomás alkalmazásáról, ott is csak a XVII. századig. Lengyel kutatók becslése szerint az ottani vetésterületek 5—10%-án termeltek nem-gabona jellegű (becőtermésű, olajos és textil-) növényeket. Nyugati megfigyelőknek a vaseszközök csekély aránya, az igénytelenebb épületek és a kevésbé gondos földmegmunkálás tűnt különösen szembe. A könnyű megmunkálású talajok akkor még jobban fizettek, mint a nehéz, „termékeny" földek.

Gátja volt a földművelés fejlődésének az átlaggazdaságokban tartott haszonállatok viszonylag kicsiny száma is. Nagy- és középbirtokokon ez a helyzet valamennyire javult a XVII. századig (ez időben jövedelmeiknek mintegy 30%-a származott állattartásból). Jelentős szerep jutott ugyanakkor a rideg állattartásnak: Európa nagyvárosait sokáig magyar, lengyel és orosz puszták marhái látták el hússal, bőrrel; a XVII. századtól azonban a szántók erősen előnyomultak a legelők rovására. Nyugathoz viszonyítva nagyobb súlya volt itt a méhészetnek és különösen a halgazdaságnak. Porosz földön a XVII. században holland telepesek létesítettek mintagazdaságokat, virág- és konyhakertészeteket.

A XVI. század utolsó harmadában Kelet-Európa egész gazdasági életének regresszióját lehet tapasztalni: a fokozódó robotkövetelések bénítóan hatottak a parasztgazdaságok termelésére, a nemesi árszabályozások a városi iparra, s a háttérben a nyugat-európai gazdaság megrendülése sem maradt hatás nélkül. Csökkent (ha nem is véglegesen) a gabonaexport, megakadt a város- és iparfejlődés, lazultak a város—falu közti piaci kapcsolatok, s mindez újra visszahatott a paraszti árutermelésre, sőt nem kímélte a földesúri gazdaságokat sem: előbb-utóbb mindenütt csökkentek a vetésterületek, néhol a terméseredmények is (gabonából az elvetett mag 3—5-szörösét hozta a föld).

Mivel mezőgazdasági szakmunkák nyomtatásban való közzététele a keleti országokban csak késve indult el, szerepüket korábban a kalendáriumok, valamint az uradalmak gazdasági szakembereinek, helyenként maguknak a földesuraknak a följegyzései, utasításai töltötték be.

Az orosz birodalom mezőgazdaságának fejlődésében sok közös vonást lehet találni az előzőkkel. Innen is jelentős a gabona, az állat és az állati termékek kivitele (Svédországba, Hollandiába, Angliába), a XVI. században itt is növekednek a termelőerők, gyarapszik a városok-mezővárosok lakossága. Moszkva hatalmas arányúvá duzzad, s a város és falu közt meg az egymástól erősen eltérő termelésű nagy tájak közt élénk cserekereskedelem alakítja a belső piacot, fejleszti a pénzgazdaságot. De a század végén itt is regresszió kezdődik: a jól indult paraszti árutermelést a XVII. századig fokozódó majorságépülés, földfoglalás, robot, röghözkötés és háborúk fojtják el végképp. Az ősi szolgaállapotból való felszabadítás még folyik ezekben az időkben, de már a függő viszonynak új formája köti a parasztot uraihoz, s a XVII. század közepére itt is véglegessé válik a legrosszabb értelemben vett örökösjobbágy-helyzet. Független parasztság csak nyomokban marad. Valóságosan szabad bérmun-

kások csupán a XVII. század végén jelennek meg, egy újonnan meginduló relatív gazdasági fellendülés időszakában.

Európai Oroszország beláthatatlan területének szélei akkor még igen gyéren lakottak voltak. Az északi, keleti és délkeleti tájak csak ebben a korban kezdtek kirajzás útján benépesülni s az uralkodó vadászatról-halászatról, másutt pásztorkodásról szántóművelésre áttérni. A háromnyomásos gazdálkodás és az ipari növények, zöldség, gyümölcs termesztése, trágyázás, vaseszközhasználat inkább csak a birodalom közepén volt terjedőben, másutt még égetéses irtás útján nyertek új földeket, s a parlagoló rendszer különféle változatait alkalmazták. Háromszoros terméseredménynél ritkán értek el többet. Kevés igásállatot tartottak, csupán a nagy puszták legelőin élt igen sok ridegjószág.

A termelőerők csupán a XVII. század második felében lendültek föl erősebben. Manufaktúrafejlődés és nagyobb területek meghódítása s ezek során az összorosz piac kialakulása segítették a mezőgazdaság progresszivitását.

Az Európa délkeleti részét uralma alatt tartó Oszmán Birodalom sajátos mezőgazdasági viszonyaiba ma még kevés a betekintésünk. A polgári fejlődés korlátozottsága és a magántulajdon szinte teljes hiánya, úgy látszik, korlátozóan hatott. Csak a XVII. században, az áru- és pénzviszonyok s a külkereskedelem erőteljesebb fejlődésével indult meg a földbirtokok koncentrációja (párhuzamosan a földesurak egyéni birtokosi jogának kiterjedésével). Majorsági jellegű gazdaságok alakultak és növekedtek a parasztok terhére.

A szultáni, egyházi, hűbéri és magánföldesúri birtokokon gazdálkodó balkáni parasztokhoz nem egy új termelvény a messzeható török tengeri kereskedelem útján jutott el (kukorica, dohány), a török kertek vetemény- és kertkultúrájának termékei pedig Nyugaton is közkedveltekké váltak.

*

Európa mezőgazdasági termelésének a két évszázad alatt elért szintjét a legújabb összefoglaló munkák is bizonyos tartózkodással értékelik, arra hivatkozva, hogy az agro- és zootechnika lényegileg nem jutott túl a középkori színvonalon, hiszen a fémmegmunkálás egykorú fejlettségi foka nem tette még lehetővé az eszközök forradalmi változását (az éppenhogy feltalált vetőgép nem talált széleskörű alkalmazásra, és a kézicséplés mechanizálására irányuló kísérletek sem voltak eredményesek), de maga a korabeli szakirodalom sem propagált döntő újításokat. A kontinens túlnyomó részére jellemző kis- és középüzemekben általában korlátozott racionalitással és nem túlságosan nagy befektetésekkel folyt a gazdálkodás, elsődleges cél az önellátás, a még mindig fenyegető ínségek esetére való felkészülés volt; a terméshozam pedig egy-két ország kivételével alig haladta túl a századokkal korábbi szintet. Mégsem kicsinyelhetjük le az eredményeket: a mezőgazdaság intenzívebb termelési módszereinek elterjedését, elsősorban koncentrált népességű tájakon, a piacot adó városok körzetében. Földhasználati rendszerek modernizálása, monokultúrák jelentkezése, tengerentúli és más, előbb kevéssé alkalmazott (főleg ipari és takarmány-) növénykultúrák, új állatfajták meggyökereztetése, nem utolsósorban pedig kertészkedő módszerek és a trágyázás elterjedése már a következő, forradalmi évszázad előkészítését jelezték.

MAKSAY FERENC

ФЕРЕНЦ МАКШАИ

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЕВРОПЫ В XV—XVII ВЕКАХ

Резюме

Автор желает дать краткий обзор о результатах, достигнутых за последнее десятилетие в области исследования аграрной истории Европы XVI—XVII веков. В ходе обзора автор знакомит читателей с развитием сельского хозяйства передовых в то время Голландии и Бельгии. Характерными чертами их являются: значительное расширение рыночных связей и в результате этого — капитализация (ликвидация обязательной многопольной системы, разведение технических культур и кормовых растений, высокий уровень животноводства), освобождение крестьян от феодальных обязанностей. Сельское хозяйство Англии в тот период стояло приблизительно на таком же уровне.

Значительно отстала в сфере развития сельского хозяйства Франция, где сохранилась традиционная обязательная трехпольная система, хотя — особенно при больших городах —уже появились элементы более развитого метода хозяйства. В бóльшей, западной части немецких земель отношения походили на французские, однако и здесь наблюдалась сильная интенсификация сельского хозяйства.

Автор уделяет большое внимание аграрному развитию восточно-европейских стран, имеющих первостепенную важность с точки зрения сельского хозяйства Венгрии. В отличие от западной Европы, аграрное развитие этих стран определялось Gutwirtschaft-ом. Автор сравнивает одинаковые и отличительные черты польского, чешского и русского аграрного развития. Особая часть посвящена балканским странам, характерные черты специального развития которых нарисованы пока лишь конспективно.

FERENC MAKSAY

EUROPEAN AGRICULTURE IN THE 16TH—17TH CENTURIES

Summary

The study intends to give an account from all those results on agrarian evolution in Europe in the period of the 16th and 17th centuries which agrarian history research in the last ten years has achieved. In succession it presents the agrarian development in two countries: The Netherlands and Belgium, both top-ranking in this era for their evolution in agriculture, which has been characterized by the establishment of capitalism in consequence of the significantly expanded market-possibilities (breaking up the three-course rotation, rearing industrial plants and crops, land-amelioration, high standard of stock breeding) and the liberation of peasants from the feudal burdens. This standard has been approached by England's agrarian evolution too.

France's agriculture stood on a much lower level. Here the traditional production system based on the three-course rotation still subsisted, but there appeared already elements of modern farming too, particularly on the outskirts of the larger towns. The larger, Western part of the German Empire has shown similar relations to that of France, but here too proceedings of strong intensive farming have gained ground.

The study pays considerable attention to the agrarian evolution of the Eastern-European countries, which were in every respect of primary importance to the Hungarian agriculture. The difference of agrarian development in these countries to the Western European ones, were determined by the "Gutswirtschaft". The study makes a comparition between similar and different features of the Polish- Czech- Russian agrarian evolution and mentions separately the most important characteristics of the likewise specific evolution of the Balkan countries which today might be only sketched in rough outlines.

A HARMINCÉVES HÁBORÚ HELYE NÉMETORSZÁG NÉPESSÉG- ÉS AGRÁRTÖRTÉNETÉBEN*

Gyakran fejtegetik, milyen következményei voltak a harmincéves háborúnak a német népességtörténetben. Pontos statisztikai adatok ugyan nincsenek, a részletadatok gazdagsága azonban mégis lehetővé teszi, hogy bizonyos képet alkothassunk magunknak. A közvetlen háborús veszteségek viszonylag csekélyek voltak. Döntőek voltak a járványok, amelyek egy éhínség és szükség következtében meggyengült népességet értek, és több területen alig hihető veszteségeket okoztak. A birodalomnak azonban nem minden területét érintették egyformán a harci cselekmények, és ennek megfelelően a háború következményei sem voltak azonosak. Nagy területek voltak, amelyek a háborús események árnyékában feküdtek és a háború során felvirágoztak, mint pl. Svájc vagy a kereskedővárosok, mint Hamburg és Lübeck, vagy olyan területek, amelyek a háborútól keveset vagy alig szenvedtek. Az osztrák örökös tartományokat a háború hullámai nem árasztották el. Északnyugat-Németország mindenekelőtt a háború második, nehezebb és ádázabb felében csaknem egyáltalán nem volt harci terület. E terület számára a háború nem jelent fordulópontot, hacsak annyiban nem, hogy egy emberöltőre megakadt a lakosság természetes szaporodása. Ezekkel a területekkel azonban szemben álltak azok, amelyeken a lakosság fele, sőt olykor háromnegyede vagy annál is nagyobb része vált a háború áldozatává. Bradenburgban és Mecklenburgban, Thüringiában és Hessenben, Württembergben, a Felső Rajnavidéken és Pfalzban a háború után hatalmas területek teljesen elnéptelenedtek. Megszámlálhatatlan azon falvak száma, amelyek a háború folyamán pusztává váltak, habár legtöbbjük a háború után ismét újjáépült. A háborúban tulajdonképpen csak kisszámú állandó jellegű puszta keletkezett. Stargard vidékén, hogy csak egy példát említsek, a háború előtt 428 telken talán 3000 ember élt. 1640-ben e körzetben még 30 férfiszemély volt. 1637-ben a körzet falvainak még egyharmada teljesen puszta volt. 1653-ban a benépesített telkek száma mégis ismét elérte a háború előtti állapot egynegyedét. Az összes paraszti fundusok háromnegyede itt tartósan puszta maradt vagy földesúri földdé vált. Egész Mecklenburgot tekintve a háború következtében a parasztság a felére csökkent. Württemberg hercegségben a háború előtt 450 000 lakost számláltak. Ez a nördlingeni csata után, mely e területet gazdátlanná változtatta, 1639-ig 100 000-re zsugorodott. A vidék csak lassan tért magához. 1645-ben 121 000 embert, 1652-ben

* 1966. jún. 18-án, a Magyar Tudományos Akadémián elhangzott előadás. A kimerítő jegyzetektől ezúttal eltekintek. Az egyes részletekkel kapcsolatban „Der Dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk" c. munkám harmadik kiadásában (Stuttgart, Gustav Fischer Verlag 1961. 115 l. 17 ábra. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, 7. k.) tájékozódhat az érdeklődő.

— négy évvel a békekötés után — még mindig csak 166 000 embert, a háború előtti lakosságnak tehát csupán 40%-át számlálta. 1679-ben 264 000, 1723-ban 428 000 lakost számoltak össze, és csak 1750-ben, tehát 100 évvel a háború után írtak össze ismét 467 000 lakost. Az évi növekedés kezdetben 4—5%-ra rúgott, a XVIII. században ismét 0,4%-ra süllyedt le. Mégis ez a terület (s ezt itt még meg kell említeni) állította ki Dél-Németország más területeivel együtt ezekben az évtizedekben a Magyarországba (Bácska, Bánát), Oroszországba és Poroszországba, sőt még az Amerikába kivándorlóknak is a legnagyobb részét. Óvatos becslés szerint a háború alatt Németország falusi lakossága 40%-kal csökkent, a városokban a veszteség valamivel csekélyebb, talán egyharmad lehetett. Ez hatalmas arányú egyszeri érvágás volt.

Ennek az érvágásnak a révén vált semmivé a német népességnek a XVI. században végbement hatalmas gyarapodása. A növekedés megrekedésének, sőt a népesség csökkenésének késő középkori folyamata után a reformáció százada a születések hatalmas növekedését hozta, amely a parasztháború veszteségeit is gyorsan ki tudta egyenlíteni. A nagy háború vége Európában a lakosság növekedése egy újabb megrekedésének kezdetével esett egybe. Franciaország lakossága három generáció alatt, 1650—1740 között 24 millióról 18 millióra süllyedt le. A többi nyugat-európai országban is hanyatlott vagy állandó maradt a lakosság ezekben az évtizedekben. Nem háborúk vagy a gazdasági nyomor következtében, hanem a születések alacsonyabb száma s talán a nagyobb gyermekhalandóság folytán is. Sorsszerű jelentősége volt annak, hogy Németország a háború után először vált el az európai népességfejlődés irányától s a nagy házasodási kedv, valamint a magas gyermekszám következtében a háború népességveszteségeit ki tudta egyenlíteni. Franciaországgal ellentétben Németországban 1750 körül valószínűleg 75%-kal több ember élt, mint a háború végén, 1648-ban.

A születések nagy száma egyedül természetesen nem volt képes a veszteségeket kiegyenlíteni. A legnagyobb károkat szenvedett vidékeken hozzájárult ehhez a más német vidékek felől megindult bevándorlás. A háború fellazította a földbegyökeredzést. Nemcsak a katonák, akik messzi vidékeket jártak be, hanem a parasztok is, akiknek udvarait felégették és akik a városokba menekültek, könnyen hajlandónak mutatkoztak arra, hogy messzi vidékeken keressenek új hazát maguknak. Gyakran azért is elköltöztek, hogy nyomasztó tartozásaiktól megmenekedjenek és másutt mint új települők a szabad évek kedvezményében részesüljenek, amelyeket a betelepülőknek szívesen megadtak. Az új telepeseknek persze sokszor mindent egészen elölről kellett kezdeniök, a pusztává vált földeket újból fel kellett osztaniok és feltörniök, a házakat újból fel kellett építeniök. A háború utáni évtizedekben így nagyarányú népességcsere következett be, amely új meggyökeredzéshez vezetett. Évtizedekre volt szükség, amíg ismét valóságos letelepültségről lehetett beszélni. Délnyugat-Németországot, Pfalzot, Odenwaldot is elsősorban Svájcból telepítették be újonnan.

Svájc Európa fegyverműhelyeként látszólagos gazdasági fellendülést élt át, mely a háború befejeztével megszakadt. A kereskedelem általában lehanyatlott, az árak gyorsan süllyedtek. Sok svájci a háború alatt kölcsönzött pénzen földbirtokot vásárolt; ezek most a kamatokat sem tudták fizetni. Az elsősorban a megsúlyosbodott adóprés miatti belső-svájci parasztfelkelést 1653-ban véresen leverték. A felkelők alkották a kivándorlók első csoportját, amelyet mások követtek. Éppúgy, mint a XIX. században, amikor a szegények szervezetei az egyes helységek szegényeit a község költségén szállíttatták Amerikába,

akként segítették elő tervszerűen akkor is a szegényszervezetek a kivándorlást. Zürich vidékéről 15 év alatt a lakosságnak mintegy 5%-a vándorolt el. Egész falvak struktúráját alakították ki a svájciak, és ezek részben egészen a jelenkorig megőrizték dialektusukat és népszokásaikat.

A bevándorlók többnyire parasztok, szolgák, cselédek és napszámosok voltak, de akadt köztük pásztor és kézműves is. Szinte mindannyian rokonaikkal együtt jöttek, és mint Felső-Badenben, először zsellérként telepedtek le, majd hamar jobbányok lettek, s felvették környezetük vallását, még akkor is, ha eredetileg reformáltak voltak. Külön csoportjukat alkotta az az 1000 mennonita, akik Elszászban és Pfalzban telepedtek le, és a gazdasági fejlődés hordozói voltak. Ők honosították meg a Vogézekben az Alpwirtschaftot és Elszászban a szabályozott szántóföldi váltógazdálkodást. Telkeik mintagazdaságok voltak, amelyeknek hatását, különösen Pfalzban Schwerz a XIX. század elején Zweibrücken mellett a möllingeri gazdaságokban még megfigyelhette.

Frankföldön a svájciak szerepébe az osztrák emigránsok léptek, akik megtartani akarván hitüket, hazájukat elhagyni kényszerültek, és az ország protestáns területein, mindenekelőtt a brandenburgi őrgrófságban telepedtek le. Az öttingeni grófságban, amely 1909-ben csak 23 000 embert számlált, mintegy 2500 emigráns, azaz mintegy 10 000 ember mutatható ki. Több mint 150 000, akkor Ausztriából, elsősorban az Enns feletti területről Frankföldre bevándorolt száműzöttel kell számolnunk. Az emigránsok szülőföldjük erkölcseit és szokásait, dalait és táncait, sőt még népművészetét is magukkal vitték a Frankföldre úgy, hogy e területen nem a reformáció, hanem sokkal inkább ez a háború utáni bevándorlás hozott rendkívüli változásokat a lakosság hagyományos szokásaiban, napi és évi munkafolyamataiban. A protestáns és katolikus területek közötti különbséget ezek a bevándorlók mélyítették el.

Szászországban a csehországi száműzöttek telepedtek le, akiket ide az ellenreformáció űzött. Mindenekelőtt az egykor Wallenstein uralma alatt álló Friedland adott sok kivándorlót. Számos új település keletkezett az Érchegységben és Lausitzban. Parasztfalvakból fonófalvakká váltak. A háziipar, a hangszeripar, a posztószövés kiszélesedett.

A brandenburgi őrgrófságba Szászországból, de Északnyugat-Németországból is jöttek bevándorlók. Ezekhez később zárt csapatokban csatlakoztak a svájciak és pfalziak. Miután 1684-ben a Nagy Választó Berntől a Havelbruch vidéke számára állattenyésztőket kért, dr. Bauerkönig berni városi orvos irányításával 1685-ben jött az első csoport az Őrgrófság területére, amelyet hamarosan továbbiak követtek. Ugyanebben az évben települtek le a Brandenburgi Őrgrófság területére a waldenburgiak, pfalziak és hugenották is, ez utóbbiak azonban csaknem kizárólag a városokba.

Németországnak a keleti német kolonizáción kívüli területén a háború alig gyakorolt befolyást az agrárstruktúrára. Azok a puszták, amelyeket a néphagyomány a nagy háborúnak tulajdonított, többnyire — mint ma tudjuk — a hanyatló középkorból származtak. A háború csak néhány olyan települést tett állandó pusztává, amelyek már elpusztásodtak. Ha olykor csak évtizedek után is, de szinte minden település ismét felépült, minden szántóföldet ismét művelés alá vontak. A határok szabad föld és erdő között nem tolódtak el. Az agrárválságot, amely Európában a XVII. század elején vette kezdetét, a háborús konjunktúra megszakította. Az árak a háború végéig a háború előtti időszak 150%-ára emelkedtek. A háború után, mint *Abel* kimutatta, ismét agrárdepresszió lépett fel. A földeket ismét megművelték, és azok a sokéves parlagon

heverés után gazdag termést hoztak, amely számára azonban még nem volt piac. Így a gabonaárak a felére estek le. Csak a húsárak tartották jobban magukat, mert az állatállományt nem lehetett olyan gyorsan megnövelni. A munkaerő-hiány magas béreket eredményezett. Kevés volt az ember, és a szolgák paraszttelkeket is kaphattak, vagy iparral foglalkozhattak. A cselédrendelkezéseknek, amelyek a szolgákat és a cselédeket szolgálatra kötelezték, csak igen kevés következményük volt. Gyakran hangzik el a panasz, hogy a cselédség többet keres, mint a parasztok. A háborút így erős eladósodás követte. Noha az adókat és a szolgáltatásokat le is szállították, és az új telepesek részére sokszor adómentességet is engedélyeztek, mégis gyakran eladósodtak a telkek, főképpen azért, mert az új telepesek tőke felett csak ritkán rendelkeztek. Még egy olyan, a háború által csak kevésbé sújtott vidéken is, mint amilyen a ratzeburgi hercegség volt, ahol a háború előtt telkenként csak 7 márka volt az évi szolgáltatás, most a telkek értékének 22%-át, telkenként 100 márkát kellett fizetni. Így a birtokok, mint ezt már *Langethal* megállapította, semmiféle jövedelmet sem hoztak. Az árupiac összeomlott. Jobbágytelket ingyen vagy a hátralékos szolgáltatások átvállalása fejében lehetett kapni. Az egyik Saar-vidéki községben a háború után minden egyes lakosra 636 tallér adósság jutott, amely felerészben háborús költségekből, felerészben pedig magánmegterhelésből adódott.

A parasztságon belül leomlottak a szilárd határok. Zsellérek és pásztorok társadalmilag felemelkedtek, parasztokból napszámosok váltak. A házassági sorompók is leomlottak. Württembergben a kötött telkek gyakran kitapinthatóan széttagolódtak, a földszétforgácsolódás s az egyik kézből a másikba vándorló telkek száma is megnövekedett. Bajorországban a nagy majorok szétosztását 1644-ben engedélyezték, világosan azzal a céllal, hogy könnyebben találjanak rájuk vevőket. Az ősi nemzetségek összeolvadtak. Sok föld került az egyház kezébe, amely egyedül rendelkezett tőkével. 1700 körül Bajorországban az ország területének mintegy harmadrésze a katolikus egyház birtokában volt, amely azt persze ugyancsak bérletbe adta és nem maga gazdálkodott rajta. Északnyugat-Németország welfi területein céltudatos reintegrációs törvényhozási tevékenység következtében helyreállították a régi majorsági állapotokat. A háború folyamán a nemesség sok telekre rátette a kezét, másokat különféle állapotú zsellérek vettek művelés alá, s ezek éppen úgy, mint a nemesek, adómentesek voltak. Az állam, mely az adózási állapotokat kívánta visszaállítani, kényszerítette a földesurakat, hogy a régi paraszttelkeket ismét állítsák helyre. Ezeket kötöttekké nyilvánították, azaz azokat többet nem volt szabad felosztani és adóssággal megterhelni. Az állam egyfajta közföldesuraságot gyakorolt.

Németországban az Elbától nyugatra a háború és minden veszteség ellenére mindenütt fennmaradt a parasztság. Az arányok a parasztság és a nagybirtok között nem tolódtak el. Minden szükség és szenvedés ellenére a parasztbirtok maradt az uralkodó üzemforma. Egészen másképpen alakultak a viszonyok Kelet-Németországban. E területeken a háború jelentette a döntő mozzanatot azon az úton, amely a majorsági gazdálkodás uralmához, az önálló parasztság megsemmisítéséhez, röghözkötéshez, örökös jobbágyságba, sőt személyi függésbe süllyesztéséhez is vezetett.

A brandengburgi őrgrófság Beeskow kerületében a háború folyamán a parasztok száma az állami falvakban 28%-kal, a nemesi falvakban azonban 75%-kal csökkent, 281 paraszttelket kimutathatóan a földesúri földekhez csatoltak. 26 nemesi faluból 12-ben a háború során az összes paraszt eltűnt. A paraszttelkekből gyakran zsellérhelyeket (Kossat) csináltak. Krügersdorfban maga

a falusi bíróság vált ilyen telekké. Sem a régi parasztságnak, sem az új telepeseknek nem volt elegendő tőkéjük ahhoz, hogy a telkeken a termelést újból megindítsák. Urasági segítségre szorultak, ami arra vezetett, hogy a parasztokat jogilag megrövidítették. A földfoglalás időszakának örökös censusjogát sokszor rugalmas, tehát nem öröklődő birtokjog szorította ki, amely eddig csak az új zsellérhelyek esetében bírt érvénnyel. A cselédek számára kényszerszolgálatot vezettek be. A paraszt vagy zsellér minden gyermeke köteles volt telket vállalni. A földesúr mégis fenntartotta magának a jogot, hogy az öröklendő telket a gyerekek között ossza szét. Mindamellett az őrgrófság parasztja személyében szabad maradt, és a telkéről ok nélkül nem lehetett elűzni. Erről a Hohenzollernek parasztvédő politikája gondoskodott.

Másképpen volt ez Mecklenburgban és Pomerániában, ámbár az utóbbi Svédországhoz tartozott. Malchin kerületben 1570-ben egyetlen község sem volt paraszttelkek nélkül. 1656-ban azonban 138 falu közül 20-ban egyáltalán nem volt többé paraszt. 76 faluban 5-nél kevesebb paraszt volt, míg 100 évvel korábban csak 10 olyan falu volt, amelyben 6-nál kevesebb paraszttelket találtak. Most megfordítva, csak 10 faluban volt 10 parasztnál több. Éppen a nagy parasztfalvakat semmisítette meg a háború. Noha a herceg és a nemesség megkísérelték, hogy a paraszttelkeket ismét betelepítsék, hiányoztak hozzá az emberek. A háború előtt Mecklenburgban minden községre átlag 16 paraszttelek esett, a háború után csak 4,4. Míg a háború előtti kataszterekben a paraszttelkeket önállóan vették fel, azok most a földesúri inventáriumokban jelentek meg, a lovakhoz és ökrökhöz hasonlóan. A paraszt többé nem rendelkezett személye felett, termelőeszközzé vált. Az embert a földesúr tulajdonának tekintették. A cselédek számára kötelező szolgálat, a földhöz kötés, a földesúri házassági engedély magától értetődő következményei voltak ennek. Svéd-Előpomerániában a viszonyok hasonlóak voltak. De a Brandenburg-Poroszországhoz tartozó Kelet-Pomerániában is felszámolták a korábbi különbségeket a parasztságon belül. Még a szabad bírák is elvesztették adómentességük.t.

Így semmisítette meg a háború Kelet-Németországban a régi paraszti létet. Bizonyos, hogy e fejlődést nem a háború váltotta ki, az a hanyatló középkorban vette kezdetét, a háború azonban döntő mértékben mozdította elő. A földfoglalás szabadparaszti állapota megszűnt. Többé nem a parasztbirtok, hanem a lovagi birtok határozta meg az agrárstruktúrát. A paraszt földesurának jogtalan és meggyötört jobbágyává vált. Biztosan akadtak patriarchális földesurak, akik gondoskodtak parasztjaikról és támogatni igyekeztek őket. Ezek azonban elszórt esetek voltak. Ettől kezdve Németország Nyugaton a parasztok, Keleten a nagybirtokok országára bomlott. A harmincéves háború egyike a német agrártörténet döntő fordulópontjainak.

GÜNTHER FRANZ
(Hohenheim)

ГЮНТЕР ФРАНЦ

ЗНАЧЕНИЕ 30-ЛЕТНЕЙ ВОЙНЫ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЧИСЛЕННОСТИ НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Резюме

К исследованию последствий 30-летней войны в сфере формирования численности народонаселения не имеется точных данных. По приблизительной оценке потеря в живой силе была относительно невелика. Эпидемии однако во многих местах требовали больших жертв. Не все части империи были однако одинаково тронуты войной. Швейцария и торговые города процветали. Австрия и северо-западная часть страны потерпели лишь мелкие убытки. Были однако и такие области, где половина или 3/4 населения погибло. (Бранденбург, Мекленбург, Тюрингия, Гессен, Вюртемверг, Пфальц.) Большинство уничтоженных деревень однако после войны было снова построено. По приблизительной оценке деревенское население сократилось на 40%, в то же время потеря в городах было сравнительно меньше.

В результате войны возможный прирост немецкого населения в XVI веке уничтожился. Впоследствии однако в немецких землях — в отличие от формирования численности Европы, характеризующейся во время между 1650—1750 гг. уменьшением — к 1750 годам произошло возрастание.

Кроме естественного прироста населения играло роль и переселение, в ходе которого из Швейцарии многие переселились в Баден, Эльзас, Пфальц, Бранденбург, из Австрии в Франконию, чехи переселились в Саксонию, жители Пфальца и французские гугеноты в Бранденбург (в первую очередь в города). В то же время происходило и внутренее переселение крупных размеров, вследствие чего еще многие десятилетия нельзя говорить о постоянном оседании населения.

В областях вне сферы немецкой колонизации в Германии война оказала лишь незначительное влияние на аграрную структуру. Уничтоженные деревни были снова заселены. Снова сложился аграрный кризис, наблюдалось недостаток в рабочей силе и сильная задолженность, товарный рынок рухнул. Внутри крестьянства уничтожались прежние строгие пределы, напр. строгие традиции в связи с браком. По принуждению государства владельцы крупных имений должны были восстановить крестьянские наделы. Несмотря на все ущербы, крестьянский надел оставался быть преобладающим типом хозяйства.

По другому развивалась восточная часть немецких земель, где война представляла собой тот решающий фактор, под влиянием которого самостоятельное крестьянство исчезло, крестьяне попали в положение личной зависимости и господствующим типом стало усадебное хозяйство. В Бранденбурге крестьянство осталось лично свободным, в Мекленбурге и в Померании однако превратилось в средство производства для помещика. Логическим следствием всего этого являлось потеря личной свободы крестьянина, разрешение со стороны помещика при вступлении в брак, обязательная служба помещику и т. д. Старый крестьянский быт в этих областях уничтожился.

Такая констелляция была вызвана однако не одной войной, хотя и она имела решающее значение. В этих областях развитие сельского хозяйства определялось не крестьянскими хозяйствами, а усадьбами помещиков. С той поры в западных немецких землях преобладающую роль играли крестьяне, а восточные земли стали страной крупных латифундий.

GÜNTHER FRANZ

THE IMPORTANCE OF THE THIRTY YEAR'S WAR IN THE GERMAN DEMOGRAPHY AND AGRARIAN HISTORY

Summary

There is no exact data at disposal to examine the effects of the Thirty Year's War to the evolution of demography. The estimations indicate that direct losses of the War were comperatively inconsiderable. However epidemics caused enormous losses on large areas. Not all parts of the Empire were uniformelly effected by the War. Switzerland, the commercial towns flourished, Austria and North-Western Germany suffered only minor losses. But there were such territories, where half or 3/4 of the population has been destroyed (Brandenburg, Mecklenburg, Thüringia, Hessen, Württemberg, Pfalz).

Many villages were destroyed, but most of them were rebuilt after the War. By estimations the decrease of country population has been forty percent during the War, while losses of the town population were slightly less.

Through this disaster the 16th century increase of German population has been annihilated. After the War however, Germany has separated herself from the European demographic evolution which was characterized by the recline of population-statistics between 1650 and 1750, and just on the contrary has increased her population up to 1750.

Contributing to the natural increase, came the immigration too. In consequence, an exchange of population on large scale took place. The Swiss got settled in Baden, Elsass, in the Pfalz, Brandenburg, the Austrians in Frankland, the Czechs in Saxony, he Pfalzians and the French Huguenots (mostly in the towns) in Brandenburg. Besides tan internal movement on large scale took place also, and this is why, it cannot be spoken about for decades yet on permanent settlement.

To the old Germany — outside of the German colonization-area — the War has influenced the agriculture-structure less. The destroyed villages were repopulated. Agrarian crisis set in again. There has been labour-shortage too. In consequence of strong indebtment, the market has collapsed. The internal boundaries among the farmers have fallen apart also. The banns to matrimony have disappeared too. The State forced the landlords to re-establish the peasants' property. In spite of all the losses, peasants' holding remained the dominating type of production.

The situation in Eastern Germany took another shape. Here the War meant that crucial point, which propelled to the regime of seignorial domestic economy (Gutswirtschaft), to the annihilation of independent peasantry and to the state of subordination of the serfs. In Brandenburg the farmer has remained in his personal freedom, in Mecklenburg and Pommerania however, he became the landlord's instrument of production. All this led logically to the loss of the farmers' personal freedom, to the control of the Matrimonial Act by the landlord, to the obligatory service, and so on.

This development has not been caused by the War, but got decisively encouraged by it. Here agrarian evolution was not determined by the peasants' property, but by the seignorial domestic economy of the landlords. From that time onwards, Germany has fallen apart: in the West to the land of farmers and in the Eastern part, to that of the landed estates.

NÖVÉNYNEMESÍTÉSÜNK EGY ÉVSZÁZADA (1864—1944)

Növénynemesítésünk napjainkban elért eredményei nem előzmények nélkül keletkeztek, mint ahogy a nehézségek egy része sem újkeletű. A nemesítési tevékenység százéves fejlődésének tanulmányozása számos tanulsággal szolgál és gondolatokat ébreszt.

Egy rövid összefoglalás nem vállalkozhat arra, hogy a megtett út minden lépését elemezze. Nem foglalkozom a kertészeti növények nemesítésével sem, amely mind külföldön, mind nálunk sokkal régebbi keletű, mint a mezőgazdasági növényeké. Már Mátyás király idejében neves kertészek működtek hazánkban, de intenzív munkát végeztek a korábbi századokban is. A későbbi időszakban is a hazai szőlő, gyümölcs, virág, az utóbbi évtizedekben a zöldségfélék nemesítése terén is jelentősek az eredmények. Nem látszik szükségesnek a felszabadulásunk óta eltelt időszakban megtett fejlődés értékelése sem; ennek eredményei közismertek. Ezért összefoglalásomban tulajdonképpen az 1864—1944 közötti időszakot ismertetem.

A nemesítés fejlesztésének fontosabb lépései

Az európai (és az ehhez csatlakozó amerikai) növénynemesítés kialakulása — a különböző egyéni próbálkozásoktól eltekintve — mint *gazdaságilag szükségszerű tevékenység* a kapitalizmus kialakulásával van szoros kapcsolatban. Darwin (1859) A fajok eredeté-ben már összegezni tudta a korabeli növény- és állatnemesítés általánosítható tapasztalatait. Különösen a cukorrépa-nemesítés fejlődése utal erre a kapcsolatra, de — legkülönbözőbb országokban tanulmányozva a növénynemesítés fejlődését — az is nyilvánvaló, hogy a cukorrépa-termelésre támaszkodó *intenzívebb agrotechnika* növelte az igényeket a gabonaféléktől kezdve más, a vetésforgóban szereplő kultúrák nemesítésével szemben is. Itt is igazolódik Engels (1894) megállapítása: „Ha a társadalomnak valamilyen technikára szükséglete van, úgy jobban fejleszti a tudományt, mint tíz egyetem".

A hazai nemesítés megindításában kezdetben nem a mezőgazdaság kapitalista fejlődése következtében fokozódó igények, hanem inkább *természeti katasztrófák* szolgáltatták az indítékot.

Az 1862/63-as aszályból származó veszteségek elkerülését gazdáink „vetőforgó változtatásokkal" és jobb vetőmag használatával igyekeztek ellensúlyozni. Védekezésül jobb gabonafélék termesztését tűzték ki célul, a kertészeti fajtajavítás és vetőmag-kiválogatás példájára.

Mokry Sámuel (szül. 1832) gerendási (Békés m.) földbirtokos — 1867-től a Békésvármegyei Gazdasági Egyesület titkára — nevéhez fűződik az első

gyakorlati eredményt hozó nemesítő munka. 1864-ben az aszálykárok leküzdésére irányuló mozgalmak, részben Hallet (1857—74) angol nemesítő munkájáról beszámoló közlemény, másrészt — amint 1873-ban megjelent, Búzanemesítés c. munkájában írja — „A gazdasági üzletnek a föld kizsarolt volta és magas bére által okozott hálátlansága . . ." késztette arra, hogy búzanemesítéssel próbálkozzék.

Előtte már az 1863-as terménykiállításon szerepelt Vári Szabó Sámuel református lelkész árpafajtája. Nemesítő munkája azonban, úgy látszik, nem hozott gyakorlati eredményt, mert későbbi munkásságáról semmiféle adat nem maradt fenn.

A feladatok felismerése ellenére egy évtizeden keresztül Mokryn kívül senki sem foglalkozott nemesítéssel. Ismét egy rendkívüli eseménynek kellett bekövetkeznie: ez az 1873. évi súlyos rozsdajárványos esztendő volt, ami az ország búzatermését katasztrofális mértékben semmisítette meg.

Az OMGE 1873. július 31-én tartott értekezletén a károk leküzdésére nemesített fajták használatát indítványozta, melyek tenyésztésére Hallet módszerének alkalmazását javasolták.

A feladat megoldása céljából a földművelésügyi miniszter utasította a magyaróvári, keszthelyi, debreceni és kolozsmonostori gazdasági tanintézeteket, hogy vetőmagnemesítést és -termelést folytassanak. A vonatkozó rendeletekből azonban az derül ki, hogy nemesítésen a Bernolet-rostával való magkiválasztást értették. Ugyanezen rendelet intézkedett a magnemesítési törzskönyv felfektetéséről is, amelyben a nemesítési eljárás minden mozzanata évről évre feltüntetendő volt.

E mozgalmak nyomán a nemesítés több növénnyel (búza, burgonya, kukorica stb.) újból megindult. Különösen Cserháti Sándor (1852—1909) segítette elő a nemesítés fellendülését. A magyaróvári akadémia növénytermesztési tanszékének kísérleti terén (1884—1904-ig volt a tanszék vezetője) nemesítési kísérleteket is folytatott, és 1890-től kezdődően a növénytermesztési előadások programjába a növénynemesítést is beillesztette.

A 70-es években a búza, a 80-as években a tengeri, a 90-es években a cukorrépa, a XX. század első évtizedében ismét a búza lett a nemesítés fő tárgya. A sok helyen folyó nemesítés a nemesítők odaadó munkája és lelkesedése ellenére sem hozta meg a várt eredményt. Ezért 1909-ben megalapítják az Országos Magyar Királyi Növénynemesítő Intézetet, melynek létesítése szervezeti és módszertani fejlődés szempontjából is valóban határkő a hazai nemesítés történetében.

Az Intézet szervezésének indokolását Fabricius 1921-ben a következőkben foglalta össze: „A művelés belterjességének fokozódásával, a műtrágyák használatának terjedésével kapcsolatosan, mindinkább erősödő mértékben kitűnt, hogy honi növényfajtáink a belterjes művelést nem hasznosítják teljes fokú termésekkel, a növényi betegségekkel szemben szintén gyenge volt az ellenállóképességük. A külföldi növényfajták honosítása csak néhány növénynél volt jó eredményű, de azoknál sem adott teljes sikereket, ezért a honi növényfajták nemesítésének kérdése sürgős feladattá vált."

Amint látjuk, az első lökést a nemesítésnek a természeti katasztrófák, a másodikat az *intenzivitás* növekedése szolgáltatta. Ebből látható, hogy az intenzív fajták iránti igény nem mai keletű célkitűzés, bár a fogalom tartalmilag az elmúlt évtizedekben némi változáson ment keresztül.

A két világháború között a gazdálkodás színvonalában lényeges változás

nem következett be. A mezőgazdasági export fokozásával kapcsolatban a búzánál a minőség kérdése merült előtérbe. A takarmánytermelés fejlesztése érdekében szárazabb klímánknak ellenálló növények (szudáni fű, édes cirok, fehérvirágú somkóró) termesztésével kísérleteznek. A repülőgépgyártás igényei (1936-tól) teremtik meg a hazai ricinustermelés fellendülését.

Külön érdemes néhány szót szólni az autarchiára kényszerülő gazdálkodási viszonyok nemesítésünkre gyakorolt hatásáról. Már — bár Ausztria területén — az első világháború ideje alatt kísérletek kezdődnek kaucsuktermő növények felkutatására. Gyárfás 1929-ben ezen tapasztalatok figyelembevételével az Euphorbia Wulfenii (2—2,1% kaucsukot tartalmaz) felhasználását javasolja. Alig van időszak a két világháború között, amikor nem jelenik meg beszámoló a gyapottermesztéssel való próbálkozásokról. A 30-as években megkezdett munka nyomán sikeresen oldják meg a rizs honosítását. A II. világháború utolsó éveiben a Szovjetunióból szerzett alapanyagból dolgoznak a kokszagiz honosításán is.

Lényegében ilyen autarchiás törekvések következménye volt mintegy a megelőző időszak folytatásaként — az 50-es években folytatott honosítási tevékenység.

E rövid áttekintésből is látható, hogy növénynemesítésünk fejlődésének minden korszakában a *mezőgazdasági termelés által felvetett legfontosabb kérdések megoldásával foglalkozott.*

A hazai nemesítés szervezeti fejlődése

A nemesítő munka mindenkori szervezeti kereteit a gazdasági-társadalmi rendszer adott szerkezete határozta meg. A nemesítési feladatok megoldására vállalkozó haladó szellemű gazdák tevékenységét az OMGE, illetve ennek megyei, egyes országrészekben létesült szervei messzemenően támogatták. Az OMGE lapja, a Köztelek rendszeresen foglalkozott a nemesítés helyzetével, vitafórumot biztosított a munka eredményeit, a nemesített fajták vetőmagjának elterjedését elősegítő, a nemesítést bíráló cikkek számára is. 1920-ig a magyaróvári központi intézeten kívül (5—9-es létszáma volt) 9 állami intézmény foglalkozott nemesítéssel, és 30 magán-nemesítőtelep működött. A legtöbb magán-nemesítőtelepen általában 1—2 szakember dolgozott, de felszereltségük állandóan javult. A magyaróvári intézet legtöbbjüket fajtagyűjteménnyel, hibridanyaggal és szaktanáccsal látta el.

A nemesített vetőmag 24—40%-os felárának a gazdálkodás intenzívebbé válása mellett nagy szerepe volt abban, hogy a nemesítéssel ennyi helyen foglalkoztak. Hogy néhány adatot említsek: hazánk jelenlegi területén 8 helyen folyt búza-, 5-ön burgonya-, 3-on lucerna- stb. nemesítés.

A számszerű helyzet 1944-ig sem változott lényegesen. Ebben az időben 7 állami és 36 magán-nemesítőtelep foglalkozott nemesítéssel. Az ugyanazon növénnyel foglalkozó intézményekről néhány szám: őszi és tavaszi búzával 13, árpával (őszi és tavaszi, sörárpa) 15, zabbal 10, rozzsal 5, kukoricával 13, burgonyával 7, lucernával 5, napraforgóval 7, ricinussal 4, takarmány- és cukorrépával 15 helyen foglalkoztak. Volt néhány telep (pl. Pettend: kukorica, Taktaharkály: árpa, Ács: cukorrépa stb.), amely csak egy-egy faj nemesítésén dolgozott, de a legtöbb helyen 8—10 növényfaj nemesítése folyt. Az összeállításban a napraforgóval, ricinussal foglalkozó telepek száma utal arra, hogy a nemesítés rugalmasan alkalmazkodott a háborús termelés szükségleteihez.

Érdekes ez utóbbi összeállításban az állami telepek számának növekedése. Ezek létesítését főleg a kisgazdák igényeivel és azzal indokolták, hogy a magántelepek a kevéssé rentábilisnak látszó, a gyorsan eredményt nem hozó növények nemesítésével nem foglalkoztak.

A telepek növekvő száma azt mutatja, hogy a nemesítésre fordított kiadások megfelelő hasznot is hoztak. A nemesítők és termelők védelmét az elismerési, illetve vetőmagforgalmazási rendszer javításával szolgálták.

Ez a szervezet biztosította, hogy növénytermelésünk számára hazai feltételek között biztosan és bőven termő fajták állottak rendelkezésre, és jelentős termény- és vetőmagexportot tudtunk lebonyolítani.

Ha az egy növénnyel foglalkozó helyek *számát* hasonlítjuk össze a jelenlegi helyzettel, a mérleg kedvezőtlennek látszik. A valóságban a sikeres nemesítés feltételeinek biztosítása elengedhetetlenné tette, éppen a munka színvonalának emelése érdekében, a kutatómunka koncentrációját.

A régi szervezet mellett is biztosították a nemesítő munka szakmai irányítását, a nemesítők tapasztalatainak kicserélését. Minden új telep induláskor támaszkodhatott a magyaróvári intézet, személy szerint Grabner Emil és munkatársai tanácsaira, gyűjteményeire, az előállított hibridanyagot is sok esetben továbbnemesítésre adták át telepeknek. A rendszeresen, később esetenként az osztrák nemesítőkkel együtt szervezett vándorgyűlések is a tapasztalatcsere hasznos fórumai voltak.

Az OMGE már 1906-ban, 1907-ben Németországba és Svédországba (Svalöf) szervezett tanulmányutakat. Különösen Fruwith munkássága révén élénk volt a kapcsolat az osztrák nemesítőkkel is.

Lényegében a nemesítésben rejlő gazdasági előnyök biztosították azt, hogy hazánkban a nemesítési kutatás Európában negyediknek indult meg, és a mezőgazdasági kutatás egyéb területeinél sokkal nagyobb hálózattal és európai hírű nemesítőkkel (Fleischmann, Baross, Székács, Legány és mások) rendelkezett.

A nemesítési módszerek fejlődése

Nemesítésünk módszertani fejlődését elemezve az *alapanyagelőállítás* és a szelekciós eljárások alkalmazásának változásait érdemes tanulmányozni.

A hazai nemesítés megindulásakor már Mokry helyesen hangsúlyozza a hazai viszonyainkhoz alkalmazkodott *tájfajtákból* való kiindulás jelentőségét. Már a századforduló előtt, de azután még szélesebb körben hangsúlyozzák az ország különböző tájainak speciális igényeit a fajtákkal szemben. Egy-egy nemesítőtelep (pl. az eszterházai) programja már a gazdaságon belüli talajok különbözőségéhez alkalmazkodó fajtaelőállítás szükségességét is felvetette. Ebből következett az, hogy minden vidéken rendszerint az adott feltételek között bevált, addig termesztett fajtákból indították el a kiválogatást. Később már némi túlhajtás jelentkezett ebben az álláspontban, a tájak majdnem olyan arányban szaporodtak, ahány nemesítő telepet létesítettek.

A tájfajták után a különböző területeken termesztett *nemesített fajták* szolgáltatták a nemesítés kiinduló anyagát (Hanna árpák, Petkusi rozs, Marquis búza, Wohltmann burgonya stb.). Az alapanyag mesterséges előállítására már 1874-ben sor kerül. Szilvay Lajos zólyomradványi uradalmi intéző a hazai bánsági tájfajták és a Nursery angol búzafajta között végez keresztezéseket. Ez a próbálkozás nagyobb arányú követésre csak a századforduló

után talált, amikor különösen a magyaróvári intézet javaslatára a keresztezéses alapanyagelőállítást szélesebb körben kezdték alkalmazni.

Fajhibrid alapanyagot 1924-ben Fleischmann állított elő elsőnek (Zea × Euchlena mexicana keresztezés). A cél egy jól fattyasodó silókukorica előállítása volt. A hibridállomány nagy üszögfogékonysága miatt a munkát rövidesen abbahagyta. Búza × rozs hibridek előállításával — sikertelenül — Magyaróváron már a 10-es években foglalkoztak. Fleischmann (1936) viharbúzája is búza × rozs keresztezési anyagból származott (3000 keresztezésből 2 szem magot kapott), de utólagos szövettani vizsgálatok megállapítása szerint nem volt valódi hibrid. Spontán hibrid volt Legány lencsebükkönye, ami azonban a termelésben nem vált be. Fabricius (1921) Medicago sativa × M. falcata természetes hibridekről is beszámol. Ezeknek a próbálkozásoknak lényegesebb szerepük az alapanyag-előállításban nem volt. Felhasználásukra szélesebb körű munka csak az 50-es években kezdődött.

Nagyon érdekes Szücs Árpád felvetése 1928-ban (Köztelek) az indukált mutánsok előállításáról. Az örökléstani kutatások, a kombinációs, trangreszsziós módszerek alkalmazására utalva megjegyzi: Németországban rájöttek arra, hogy „spontán variációkat is lehet mesterséges úton befolyásolni úgy, hogy rádium besugárzással olyan egyedeket hoznak létre, amelyek új, átörökíthető tulajdonságokkal vannak ellátva. Bár az előállított anyag jelenleg gyakorlati célra még nem használható, a jövőben a módszer alkalmazásától nagy eredmények várhatók." Spontán mutánsok (pl. a Bonfermier búzafajtában) felhasználásáról több nemesítő beszámol.

A poliploid formák előállítása kísérleti célra Havas (1937) tevékenysége révén hazánkban elég korán megindult. Győrffy (1939) tetraploid paradicsom és paprika előállításáról számol be. Szomolányi (1942) tetraploid Atropa belladonát állít elő. A módszer gyakorlati nemesítési célra történő alkalmazására a kísérletek cukorrépával 1946-ban kezdődtek meg.

Ami a szelekciós módszerek fejlődését illeti, érdekes, hogy Mokry — Hallet pedigré-módszerének ismerete ellenére — *tömegkiválogatás* módszerével dolgozott. Felismerte azt is, hogy hazánkban az állománysűrűség a búzánál nem növelhető tovább, hanem a kalászhossz, kalászkaszám, a megtermékenyültség és a szemnagyság javításával lehet az átlagterméseket fokozni. E tulajdonságok kifejlődését és megszilárdulását intenzív talajon tág térállásos neveléssel igyekezett elősegíteni. Már a múlt század 70-es éveiben megkezdődik az egyedkiválogatás módszerének alkalmazása — és ezt az eljárást alkalmazzák a hibridpopulációk elemzésére is.

Az idegentermékenyülők (pl. a rozs) nemesítésénél ezzel párhuzamosan a családtenyésztéssel és egyes esetekben ennek a beltenyésztéssel való kombinációjával dolgoznak.

Századunk 30-as éveiben kezdődnek Fleischmann kukoricakísérletei a *heterózishatás* kihasználására (fajtaheterózis). Ugyancsak ő próbálkozik már a 20-as években kettős keresztesézes hibridek előállításával. A módszert ismételten Surányi ismerteti, 1936-ban alkalmazását ajánlva.

Az alapvető eljárások mellett újak alkalmazása döntően az 50-es években kezdődött meg (triploid répahibridek, back-crossing, polycross stb.).

Érdemes megemlíteni: az alkalmazott nemesítési módszerekkel a nemesítők sok esetben 20—40%-os termésnövekedést is elértek. Napjainkban ezek az „ugrások" a fajtaelőállító munkában elképzelhetetlenek. Az előrehaladás nagy ütemét a viszonyítási alap gyengesége, a kísérleti technika jelenleginél

alacsonyabb színvonala és az magyarázza, hogy néhány tulajdonság javítása (pl. rozsdaellenállóság) valóban az átlagtermések jelentős növekedésével járt.

A kísérleti technika fejlődésében az első lépés a kiindulási anyaggal való egysorozatos összehasonlítás volt. A századforduló után különösen Grabner írt több cikket a többsorozatos összehasonlító kísérletek alkalmazásának szükségességéről, hangsúlyozva azt, hogy két-három sorozat sem elég a törzsek megbízható értékeléséhez. Több, a kísérleti technika módszertani fejlesztésére utaló cikkel találkozunk Legány (1931), Villax (1936), Sedlmayr (1941) tollából is. A felvetődő egyéb módszertani igényekre jellemző Galgóczy (1928) cikke, aki Stakman nyomán szükségesnek tartja, hogy ismert rozsdabiotípusok felhasználásával vizsgáljuk fajtáink ellenállóságát.

A fajtajelöltek kipróbálásának fő eszközei a nagyüzemi kísérletek voltak. Székács pl. egyik fajtajelöltjéről közli, hogy 1914—15-ben 138 gazdaságban próbálták ki, és átlagosan 199 kg terméstöbbletet adott. Fleischmann, Baross, Legány beszámolóiban is hasonló számú helyen végzett vizsgálat adataival találkozunk. Ezek a kísérletek nemcsak a fajtajelöltek kontrollálását, hanem egyben elterjedésük propagálását is szolgálták, és kevés esettől eltekintve valóban az új fajták fölényét bizonyították (nem egyszer 20—40%-os terméstöbbletet is elérve). Szisztematikusabb, tehát olyan üzemi kísérletekkel, amelyekben több nemesített és külföldi fajta szerepelt, leginkább id. Manninger G. Adolf (1930) munkáiban találkoztam.

A kisparcellás és üzemi kísérletek, kiegészülve később a magyaróvári intézet vizsgálataival, végső soron a fajták értékének megbízható elbírálását tették lehetővé. Ebbe a munkába, amikor pl. a búzaminőség kérdése a viták középpontjába került, Hankóczy (1928) vezetésével a Gabona- és Lisztkísérleti Állomás is bekapcsolódott.

Néhány fontosabb gazdasági növény nemesítésének történeti áttekintése

Búza

Mokry Sámuel és Szilvay Lajos már ismertetett búzanemesítő munkájához elsőnek a 70-es évek végén a Diószegen megindult kutatómunka csatlakozott Kuffner Károly vezetésével. Különböző búzafajtákkal kísérleteztek, de igényeiket először egy Verbó (Nyitra m.) vidékén talált tájfajta elégítette ki legjobban. Ez egy bőtermő, a többinél szilárdabb szalmájú és a rozsdával szemben bizonyos mértékig ellenálló fajta volt. Ennek továbbnemesítése a következő módon történt: a fajtát elterjesztették az uradalom összes gazdaságaiban (22 major). A legjobb táblákról érés idején begyűjtötték a legszebb kalászokat; ezeket együttesen elcsépelve kapták a „Diószegi óriás búza" anyamagját, amit azután külön táblán szaporítottak. 1912-ben tértek át az egyedtenyésztésre (kiválogatás), évente átlag 1000 törzzsel dolgozva. A nemesítő munkában a következő követelmények voltak az irányadók.

„1. Bőtermőség, vagyis minél nagyobb holdankénti termések. 2. Korai érés. 3. Rozsdaellenállóképesség. 4. Üszögmentesség. 5. Jó áttelelés, fagyállóság. 6. Szilárd szalma, vagyis megdőlésnek ellenálló. 7. Jól termékenyülő kalászok. 8. Acélos kitűnő magminőség." (Fabricius, 1921).

Ezek a célkitűzések lényegében ma is korszerűnek tekinthetők.

Az egyedkiválogatás alkalmazása a búzanemesítésben — a helyi fajták

elemekre bontása révén — jelentős és jól kimutatható eredményeket hozott. Az ez irányban megindult munkában a legjelentősebb eredmények Székács Elemér (1870—1938) nevéhez fűződnek. 1906-ban Soósdon (Temes m.) elkezdett munkáját 1908-tól kezdve Árpádhalmán folytatta. Különböző tájfajták egyedszelekciós elemzésével 15 fajtát állított elő, amelyek termőképesség, minőség és télállóság tekintetében is kiválóak voltak.

A tájfajtákban folytatott pedigrétenyésztéssel kezdi Fleischmann R. 1904-ben és Baross L. 1906-ban a búzanemesítést. A termőképesség és minőség javítása érdekében megkezdődik a külföldi fajták keresztezési partnerként és közvetlenül történő hasznosítása.

Az 1910-ben Eszterházán Kovatsis Károly vezetésével megindult nemesítés a Mosonmagyaróvártól kapott Székács × Carman keresztezésekből állítja elő az intenzív Eszterházai 11-es és 18-as fajtákat. A minőség kérdése különösen 1927-től válik égető problémává, amikor a Manitoba és Rosafé fajták a világpiacon jobb minőségükkel háttérbe szorítják a magyar búzát. Egyes uradalmak javuló agrotechnikai viszonyai is intenzívebb fajtákat követelnek.

A minőség és termőképesség tekintetében is megfelelő fajta előállítását Baross L. először a Marquis kanadai tavaszi búza ősziesítésével kívánta megoldani. Ezt a fajtát 1915-ben a magyaróvári Növénynemesítő Intézettől kapta továbbtenyésztésre.

A 20-as évek szenvedélyes vitái során Grabner legfőbb érve az ősziesített Marquis ellen annak bizonytalan télállósága volt. A 118-as B. Marquis törzs például kiváló minőségű volt, egyéb fajtáknál alacsonyabb volt a szalmája, viszont intenzívebb viszonyok között sem dőlt meg. Grabner a gyenge télállósága miatt nem engedte vetőmagakcióba kisgazdák számára bevonni. Baross — saját adatai szerint — ezen a B.5 törzsnek a Marquis-val való keresztezésével segített.

Manninger (1929) legfőbb megállapítása: a minőségi búzák termőképessége nem gyengébb, mint az egyéb fajtáké. Vonatkozik ez az előny a betegségekkel szembeni ellenállóságra is. Egy 1931-ben lebonyolított kísérletében a P. graminis és a P. glumarummal szembeni ellenállóságot vizsgálva a B.1201-et csak a B. 1014-es előzte meg. Ebben a kísérletben a nagyon intenzív eszterházai búzák termőképességben elmaradtak a B.1201-től. Érdekes, hogy Legány a Hatvani 5612-es fajta előállítása során szintén a tiszavidéki búzapopulációkból egyedkiválasztással előállított H.1109-es törzs és Marquis keresztezésével állította elő a Hatvani 5612-es fajtát.

A minőségi kérdések megoldása, az olaszországi exportlehetőségek kihasználása érdekében 1929—30-ban több javaslat merül fel a durumbúzák termelésének szélesítésére. A háború alatt behozott Arnautka, Kubanka, Csernuska stb. fajták több helyen rendelkezésre állnak. Bekerültek tavaszi és őszi típusok is, és különösen egy jó termőképességű 2 soros tavaszi változat (kh-anként 17 q-t termett) használata terjedt el. Veneny (1930) közli, hogy 1923-ban a Szovjetunióból újabb gyűjteményt kapott Flakszbergertől, amelyben 20—24% fehérjetartalmú fajták is voltak.

A minőségi búzatermesztés megoldására tett ezen javaslat azonban nem került gyakorlati megvalósításra.

Az 1906-ban Székács Elemér vezetésével megalakult Vetőmagnemesítő és Értékesítő RT egyik célként kisgazdák nemesített vetőmaggal való ellátását tűzte ki. Ezt a feladatot Kompolton Fleischmann az F 481-es fajta előállításával kitűnően megoldotta. A Rumában előállított 244-es törzs × Székács 1,

továbbá a Kanreddel végzett rákeresztezéses eredményeként egy kiváló minőségű, extenzívebb viszonyok között is biztosan termő fajtát állított elő.

Egy szűkebb táj, a Bakony-vidék igényeinek kielégítését szolgálta az 1926-ban Lovászpatonán Horn Miklós vezetésével megindult nemesítő munka. A Lovászpatonai 388-as fajtát a Diószegi 200 × Eszterházai 18, a Lovászpatonai 160-ast szintén ebből a kombinációból állította elő.

Ebben látom búzanemesítésünk fejlődésének leglényegesebb vonatkozását. Ezeknek a fajtáknak a regenerálásával és továbbnemesítésével kezdődött meg búzanemesítésünk fejlődése a II. világháború után.

Kukorica

Hazai tájfajtákból kiindulva a kukoricanemesítést 1880-ban Lészay Ferenc kezdi el Kolozs megyében. Tömegkiválogatást folytatva, a közönséges magyar tengeri jól benőtt 12 soros csöveit válogatta ki, amelyekben a csutkaarányt 18%-ra sikerült leszállítani.

1884-ben Lapusnyakon kezdi meg Lázár László a kukoricanemesítést egy keményszemű, sok és jóízű kenyérlisztet adó (málékészítésre is alkalmas), de emellett süldőetetésre és hizlalásra is használható, nem túl kemény fajta előállítása céljából. Korai beérés és dús levélzet kialakítása is a feladatok között szerepelt.

Először 16 hazai és külföldi (amerikai) fajtával párhuzamos termelési kísérleteket folytatott. A legjobbnak bizonyult hat fajtát (Pennsylvaniai, Longfellow, Prairie stb.) egymással kereztezte, majd családtenyésztéses módszerrel folytatott kiválogatást. Továbbtenyésztésre az olyan 8 soros, 200 g súlyú, 40 mm átmérőjű csöveket használta fel, amelyek csutkája egy 20 mm átmérőjű vasgyűrűn könnyen átcsúszott. A fajta csalamádétermesztésre is megfelelő volt.

Több helyen foglalkoztak a Pignoletto fajta nemesítésével. A Magyaróváron Grabner vezetésével előállított anyagot (1909) Zalaszentgróton nemesítették tovább. A nemesítő munka során egy 8 csövű kifogástalanul fejlett egyedből indultak el. Vizsgálni kívánták a beltenyésztés hatását is, de amint a kísérletek metodikájából kiderül, tulajdonképpen a 8 cső utódjait családcsoport-tenyésztéssel vitték tovább, tehát szigorú öntermékenyülésről nem volt szó.

A sima és puhaszemű kukoricák közül a Mesterházy-féle Putyié 1908-ban, a Diószegen előállított Florentinié 1912-ben, a Mindszentpusztai fehér előállítása 1917-ben kezdődött meg. A termésátlagok növelése szempontjából azonban nem ezeknek, hanem a lófogú fajtáknak a nemesítése volt döntő. Az e területen folytatott kutatásokból Baross L. és Fleischmann R. munkájával foglalkozom részletesebben. Bánkúton Baross állította elő a Bánkúti lófogú tengerit. „A nemesítés 1895-ben vette kezdetét és ez a »Prairie királynéjá«-ból indult ki. A viszonyoknak akkor leginkább megfelelő ezen tengerifélеség nemesítésénél a cél volt, annak széles és nem mély szemeit, alacsony hektolitersúlyát és kedvezőtlen morzsolási százalékát javítani. Az eredeti »Prairie királyné« csövének hossza 15—18 cm volt, ép cső-sorainak száma pedig 14—18 között váltakozott, míg a cső súlya 180—260 g, morzsolási százaléka pedig 15—18 volt. Hogy a szemek hosszabbá tétessenek, megfelelő kiválasztás után az első keresztezésekhez »Bristol« és »Mastodon« tengeri használtatott, a csövek vastagságának és hosszának fokozására pedig a »fehér lófogú«. Ezen eljárás által azonban az érés késedelmet szenvedett, a szemek

keménysége és acélossága még nem volt elérhető. Hogy ezen hibák kiküszöböltessenek, a nemesítés hatodik évében ezen célra egy, ma már ismeretlen, azon vidéken azonban akkoriban elterjedt ún. »Szerémi tengeri«-t használtak fel, amely korai érése mellett kemény és piros szemű volt. Ezen keresztezés után jelentkeztek olyan egyedek, melyek a kitűzött célt némileg elérték és ezek válogattattak ki állandóan, mérlegelés után a szem és csutka aránya meghatároztatott és csak a legjobb egyedek lettek további termelésre felhasználva.

Az eredmény évről évre javult, de csak lassú mértékben, amennyiben a kiegyenlítettséget így alig lehetett elérni. Ez csak akkor kezdett biztos alapokon haladni, midőn 1906-ban az Orsz. M. Kir. Növénynemesítő Intézet kezdeményezésére az egyed- (pedigrée-) tenyésztéssel kapcsolatos családtenyésztésre tértek át. Természetes, hogy különféle keresztezési termékeknél az még így is lassan ment, és még sok időbe került, míg a mai kiegyenlítettséget el lehetett érni.

Így keletkezett a bánkúti lófogú tengeri." (Fabricius, 1921.)

A munka méreteire jellemző, hogy évente 50 000 csövet vizsgáltak át. A fajtát 1914-ben már 700 gazdaság termelte. Gyakorlati eredmény és módszertani fejlettség tekintetében is Fleischmann kukoricanemesítő tevékenysége a legjelentősebb. Érdekes, hogy nemesítő munkáját 1908-ban a Prairie királynője nevű fajtából tömegkiválogatással indította el, majd egyedkiválogatással és utódbírálattal tette egyöntetűvé anyagát. A legjobb 112 sz. törzset Rumai lófogú néven kezdték termeszteni. A fajta 1913-ban összehasonlító kísérletekben jóval felülmúlta a környék gazdasági lófogú fajtáit.

Annál nagyobb volt Fleischmann megdöbbenése, amikor az új fajtát az 1909 óta tömegszelekcióval fenntartott anyaggal hasonlította össze. Kiderült ugyanis, hogy a tömegszelekciós anyag lényegében nem marad el az egyedszelekciós nemesített anyag mögött. Javítani kívánva az eredményen, 1913—14-től kezdve — talán Európában elsőnek — a Williams által 1905-ben kidolgozott tartalékmagos (Ohio) módszerrel kezdett dolgozni. Ugyanekkor kereste azokat a terméselemeket, amelyek a szemtermés növeléséhez jelentősebben hozzájárulnak. Lófogúakra vonatkozóan kimutatja a növekvő sorszám és csutkahossz-rövidülés, a sorszám és ezerszemsúly negatív korrelációját. Kimutatja a csutkasúly és a szemtermés kapcsolatát. A csutka abszolút súlyának csökkenése a szemtermés csökkenésével járt. Ezen összefüggések ismeretében az Ohio-rendszer felhasználásával előállított „F" lófogú fajtáját 1923-ban ismerték el. A fajta az 1927—27-ben beállított összehasonlító kísérletekben 53 gazdaság átlagában 3,7 q szemes kukoricával, azaz 23,4%-kal adott több termést, mint a gazdasági fajták.

Fleischmann volt az első kukoricanemesítőnk, akit törzsanyagának minősége is érdekelt. Törzseit az Állatélettani és Takarmányozási Állomással évről évre megvizsgáltatta. Legjobb törzsei a közönséges magyar kukoricánál 1—3%-kal több fehérjét tartalmaztak. Nagy gondot fordított az üszöggel szembeni ellenállóság növelésére is.

Fleischmann nevéhez fűződik a hazai hibridkukorica-nemesítés megindítása is. Az „F" lófogút apaként használva 12 fajtaheterózis-kombinációt állított elő. A legjobb Fk × Mpf 31% többlettermést adott. A P. Aranyözön × Fk. fattyasodási aránya kb. 100%-kal múlta felül a szülőket. Részben a formalizmus, részben a gazdasági helyzet nem tette lehetővé az előnyök kihasználását.

Kukoricanemesítésünk ezen időszakban a termelés igényeit kiválóan kielégítő fajtákkal rendelkezett, és az utolsó évtizedekben megvetették az

alapját a mai termelésünkben domináló hibridfajták előállításának is (Fleischmann Rudolf, Pap Endre).

Burgonya

A hazai burgonyanemesítést Agnelli József kat. lelkész kezdte meg 1876-ban Csári községben, Nyitra m. Ő állította elő a külföldön is elterjedt, szeszgyártásra alkalmas „Magyar Kincs", továbbá a „Pannónia" és „Hungária" nevű étkezési burgonyafajtákat.

Zierer Ernő Mikosdon (Zala m.) 1898-ban szeszgyártás céljára alkalmas fajták nemesítésével kezdett foglalkozni. Gazdaságában eredeti német, angol és holland fajtákkal nagyarányú összehasonlító fajtakísérleteket végeztek, és eleinte a Prof. Märcker nevű fajta termelését karolták fel. Ez a fajta azonban gyorsan leromlott a vetőgumótermelés során végzett tömeg- és egyedkiválogatás ellenére is; végül a Prof. Woltmann fajta maradt a győztes. Alapanyagelőállítás céljára keresztezéseket is végeztek. Az uradalomban erősen fellépő levélsodródással szemben a Woltmann × Alma keresztezés bizonyult szeszipari termelés céljára megfelelőnek. Fehér húsú és héjú fajták előállítására törekedtek. 1920-ban újabb nagyarányú keresztezést végeztek. 8—9 ezer magoncpalántát állítottak elő. A Mikosdi fehér Woltmann mellett keresztezési partnerként az Ella, Krüger, Rózsa, Hindenburg, Deodore, Uptodate, Zwickauer frühe stb. fajták szerepeltek. A németországi eredmények alapján gumóátoltással (a kivágott szemet a másik fajtába oltják) is foglalkoztak. Ennek eredményéről külön nem számolnak be. A gazdaság a nemesített fajtákból évente 60—80 vagon vetőgumót hozott forgalomba.

A magyaróvári intézet is fontos feladatának tekintette a burgonyanemesítés felkarolását, és ezért megalakulása után nagy gyűjteményeket szerzett be. A nemesítési alapanyag-előállítás fő módszere a keresztezés volt. Az alapanyagot fel kívánták használni öröklődési kérdések tanulmányozására is. Főleg arra kívántak választ kapni, hogy az apai vagy anyai szülő örökíti-e át jobban tulajdonságait az utódokra.

Gyakorlati nemesítési célra az alapanyagot a Grabner Emil szakmai irányításával működő zalaszentgróti növénynemesítő uradalomnak (Károlyi birtok) adták át. Itt jó étkezési és az uradalomban működő *burgonyalisztgyár* igényeinek kielégítése céljára nagy keményítőtartalmú fajták előállítására törekedtek. A legjobb kombinációkat a Woltmann × Busola, Krüger × Busola, Rózsa × Busola, Max Eyth × Busola, Loreley × Alma keresztezésekből kapták. A szelekció során az értékelésnél a főzési próbáknak, a téli eltarthatóság vizsgálatának nagy szerepe volt. Az új fajták a Woltmann termőképességét 10—40%-kal múlták felül egyes termesztési próbákon.

1917—20 között Hatvanban Legány Ödön, Kompolton Fleischmann Rudolf, Mezőlakon (Szold Manó gazdasága) Fruwirth irányításával indult burgonyanemesítés. Mindenütt a Woltmann, illetve ennek különböző kombinációi szerepeltek alapanyagként. E munkákból — már arányaik miatt is — nagyobb eredmények nem születtek. Úgy látszik, a burgonyanemesítés nem bizonyult jó üzleti vállalkozásnak, mert később a két világháború közötti időszakban legjobb és legelterjedtebb fajtái végül is Eszenyi Jenő Tornyospálcán 1917-ben megindított, majd később Fleischmann Vilmos segítségével Várdomban, majd a Kisvárdán továbbvitt kutatómunkából származtak, részben Horn Miklós Lovászpatonán végzett munkájának eredményei voltak.

Tornyospálcán a nemesítési cél a leromlással szembeni ellenállóság, nagy termőképesség, jó íz, a késeiknél a nagy keményítőtartalom volt. Az alapanyagot a Woltmann, President, Krüger, Deodora, Parnasszia, Beseler, Hindenburg fajták szolgáltatták. A Woltmann fajtából egyedkiválogatással állítják elő a Woltmann Gyöngye nevű fajtát. Keresztezéshez főleg a Deodora és Parnasszia fajtákat használták fel. Kb. 20 000 magoncot állítottak elő. Folyamatosan végezték ezt a munkát, mert ettől jó eredményeket vártak. Szükségességét azzal is indokolták, hogy ha „a nemesítő előre akar haladni, az évenkénti keresztezés okvetlenül szükséges, mert a megállás itt visszafejlődést jelent. Alig van oly burgonyafajta, mely 10 évnél tovább maradna meg a köztermelésben, a legtöbb fajta gyors degenerálásra hajlamos, ennek meggátlására szólnak az állandó keresztezések". (Fabricius, 1921.)

Az 1944-ben elismert 9 fajtából 8 ezen meginduló munkának volt az eredménye. Ehhez egy lovászpatonai fajta csatlakozott. A kisvárdai állami telep 1942 őszén kezdte meg Fleischmann Vilmos vezetésével munkáját, úgyhogy 1945-ig tevékenysége nem hozhatott lényeges eredményt.

A két világháború közötti időszak vissza-visszatérő vitatémája volt a külföldi vetőgumóbehozatal szükségessége. A kísérletek és termesztési tapasztalatok igazolták a hazai fajták értékét a külföldiekkel szemben, de ez a különbség nem lehetett túl nagy, másrészt — hasonlóan a mai helyzethez — elegendő hazai előállítású vetőgumó sohasem állt rendelkezésre.

Cukorrépa-nemesítés

A hazai cukorrépa-nemesítés fejlődése egyaránt demonstrálja az ipar igényeinek ösztönző és a trösztök közötti konkurrenciaharc fejlődést gátló hatását. Ekkora felkészültséggel és ráfordítással egyetlen növény nemesítésén sem dolgoztak, mint a cukorrépáén.

A hazai cukorrépa-nemesítés megindításában a Cserháti Sándor vezetésével 1891-től működő Orsz. Magyar Királyi Növénytermelési Kísérleti Állomásnak elévülhetetlen érdemei vannak. Cserháti javaslatára Károly Rezső tanársegédet a földművelési miniszter Németországba küldte, ennek eredményeként jelent meg Tanulmány a honi cukorrépamagtermesztés és tenyésztés fontosságáról c. munkája, és vette kezdetét a hazai cukorrépa-nemesítés.

Károly Rezső dr. tanulmányának és munkájának hatása alatt indult meg 1892-ben Lökösházán Vásárhelyi József birtokán a cukorrépa-nemesítés, ahol a polározási munkálatokat maga Károly Rezső végezte. 1894-ben id. Brand Viktor Zsibón, Szilágy megyében kezdte meg a cukorrépa-nemesítést.

Cserháti kezdeményezésére az OMGE 1896-ban Rázsó Imre tanársegédet küldte ki a cukorrépa-nemesítés tanulmányozására ugyancsak Németországba, melyről Cukorrépamagtenyésztés és a cukorrépaátadás bajai c. munkájában számolt be. 1898-ban ugyancsak Rázsó Imre, most már mint az állomás helyettes vezetője Mezőhegyesen a m. kir. állami ménesbirtokon beállította a cukorrépa-nemesítést. József kir. herceg uradalmában, Bánkúton pedig Baross László jószágfelügyelő kezdte meg ugyanez évben a cukorrépa-nemesítést. Ugyanezen esztendőben gróf Wenckheim Henrik örökösei uradalmában, Csorváson Váradi-Szabó János intéző is megindította a cukorrépa-nemesítést, az alapanyagot C. Kuhn és Eggeling cukorrépája szolgáltatta.

Baross a Kleinwanzlebeni × Vilmorin fajták keresztezéséből állította

elő a bánkúti cukorrépát. Eleinte tömegkiválogatással dolgoztak. A 600 g-nál súlyosabb és legnagyobb cukortartalmú répákat válogatták ki. 1905-ben családtenyésztésre tértek át. A fajtát gyors kezdeti fejlődése miatt, ami a rovarkárok és a Phoma Betae ellen hatásos védelmet nyújtott, nagyon kedvelték és jobbnak tartották a termelők a külföldi fajtáknál.

Évente 20 000 répa vizsgálata alapján a legjobb 7—8 családot (40—50 egyed izolált szaporításával tartották fenn a családokat) állították össze a legalább 20% cukortartalmú répákból. Az elitmagot a 17—18% cukrot tartalmazó egyedek magtermése szolgáltatta.

Naponta 20—30 személy bevonásával 1200 répát vizsgáltak át. A cukorrépa-nemesítéssel a fajta előállítása után az uradalom felhagyott, és a takarmányrépa-nemesítésre tért át.

Ezzel egy időben, 1897-ben indult Kuffner Károly kezdeményezésére Diószegen a cukorrépa-nemesítés. Az alapanyag a Rabbethge wanzlebeni és Vilmorin fajták voltak. A nemesítés az egyed-, család- és törzstenyésztés különböző változataival folyt. A munka méreteire jellemző, hogy évente kb. 100 000 répát polároztak, naponta 80—100 munkást foglalkoztatva.

1906-ban a megkívánt súly alsó határa 300 g és a megkívánt minimális cukorszázalék 18 volt. Főcél egy répából 100 g cukor kinyerése volt. Később a polározás alsó határát 20%-ban, a répák súlyát 400 g-ban állapították meg.

A családtenyésztést 1912-ben vezették be. Vizsgálták azt is, hogy az egyedtenyésztéssel kapcsolatos beltenyésztés milyen fokon túl káros a termőképesség alakulására.

Szintén 1897-ben indult meg a cukorrépa-nemesítés a mezőhegyesi ménesbirtokon is. A nemesítést 1914-ben Hunyady István vegyészmérnök vezette. A legjobb termőképességű Klein-Wanzlebeni és a legcukordúsabb Vilmorin fajta keresztezése képezte a kiindulási anyagot. Egy külön e célra létesített pincében évente 60 000 anyatövet raktároztak el, és ebből évente 8—20 000 darabot polároztak. Az anyag állandóan javult. 1915-ben fajtájukat már 1800 kh-on termelték. A nemesítésnek Hunyady katonai szolgálatra való bevonulása vetett véget.

A Hatvanban 1918-ban Kleinwanzlebeni fajtából elindított nemesítés sem hozott lényegesebb eredményt. Az I. világháború után az a nézet terjedt el, hogy a külföldi fajták a mi viszonyaink között tökéletesen megfelelő termést adnak, tehát hazai nemesítésre nincs szükség. Sedlmayr K. érdeme volt ilyen közhangulattal szemben is az intenzív nemesítő munka megindítása. Eredményes munkát végzett Cercosporával szemben ellenálló fajták előállítása terén, és elfogadtatta — az Országos Növénynemesítő Intézet támogatásával — a cukorgyárak által termeltetni kívánt típusokkal szemben a holdankénti nagyobb cukorhozamú, de alacsonyabb cukortartalmú E és N típusú répák termesztésének elvét. Az E és N típusú répák a Z-nél 2—2,5%-kal kisebb cukorszázalék mellett 30—40%-kal nagyobb termést adtak.

A külföldi cégek rövidesen alkalmazkodtak az új helyzethez. Megkezdték fajtáik hazai továbbnemesítését, és ez a munka is elég rövid idő alatt eredményt mutatott fel. Ez nem is volt túlságosan nehéz, hiszen a hazai fajták is ezen fajtákból vagy azok keresztezési kombinációiból születtek meg.

Érdeme volt még a sopronhorpácsi nemesítésnek a rezisztenciára törekvés mellett a beltenyésztés és heterózis tervszerű és eredményes alkalmazása is. Szaklapjaink egyébként már 1941-ben írnak az USA-ban egymagvú fajták előállítása céljából végzett kísérletekről és a Németországban koptatással elő-

állított egymagvú vetőmagról. A Szovjetunióban folyó hasonló kísérletekről nem voltak tájékozva.

Érdekes eredménye volt cukorrépa-nemesítésünknek az Ácson Patzenhofer Herbert által előállított, szárazságtűrő, külterjes viszonyok közé illő T-répa is.

BÁLINT ANDOR

АНДОР БАЛИНТ

ВЕК СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОРТОВ РАСТЕНИЙ В ВЕНГРИИ (1864/1944)

Резюме

Появление тенденции к совершенствованию сортов растений вообще связано с возникновением капитализма. Становляющаяся все более интенсивной агротехника родила возросшие претензии относительно всех сортов растений, имеющих место в севообороте. Причиной, вызвавшей направленную на совершенствование деятельность в Венгрии послужил однако не этот факт, а имеющая крупные размеры засуха в 1862/63 годах, кроме того заразное заболевание растений в 1873 г. ржавчиной, уничтожившей большую часть урожая.

Предохранение от засухи и заразы было задумано путем освоения лучших по качеству сортов. Деятельность начинателя совершенствования растений, Шамуеля Мокри однако не увенчалась серьезным успехом. Только в 1880—1890 годах, в результате деятельности Шандора Черхати проибрело дело совершенствования растений международное значение. В этот период кроме пшеницы в центре внимания совершенствования стояла кукуруза, а позже и сахарная свекла. В 1909 г. был создан Государственный Институт по Совершенствованию Растений.

Стремление к повышению интенсивности особенно в 1920—1930 годах приобрело центральное значение. Делались попытки и в связи с освоением новых растений (суданской травы, рицинки, хлопка, риса, коксагизы и т. д.), что сопровождалось и направленной на совершенствование деятельностью.

До 1920 года существовало 9 казенных и 30 частновладельческих станций по совершенствованию. После 1920 г. их число равнялось 7 казенным и 36 частновладельческим станциям. Возрастание числа частновладельческих станций было вызвано повышенной ценой (24—40%) на усовершенствованные зерна для посева. Вследствие этого же обстоятельства совершенствованием одного и того же растения одновременно занимались на многих станциях. (Совершенствованием пшеницы на 13, ячменя на 15, овса на 10, ржи на 5, кукурузы на 13, картофеля на 7, сахарной свеклы на 15 станциях.) На каждой из станций происходило совершенствование вообще 8—10 сортов.

Начиная деятельность по совершенствованию, специалисты исходили из сортов различных областей. Этому последовало искусственное получение исходного растения путем скрещиваний. Гибридный исходный материал был получен впервые в 1924 г. Получение индукцированных мутантов и полиплоидных форм было достигнуто после 1928 г. В области селекции от начала применялся метод массового отбора. С 1930 годов началось использование влияния гетероза. В области попыток первым шагом послужило односерийное сравнение (сопоставление). В 1900 годах началось и многосерийное сопоставление. Назначенные на поддержание сорта растений были испытаны вообще в крупных хозяйствах.

Статья в дальнейшем знакомит читателей с историей, методами и результатами совершенствования пшеницы, кукурузы, картофеля и сахарной свеклы в Венгрии.

ANDOR BÁLINT

EIN JAHRHUNDERT DER PFLANZENZÜCHTUNG IN UNGARN (1864—1944)

Zusammenfassung

Die Entfaltung der Pflanzenzüchtung hängt im allgemeinen mit der Entfaltung des Kapitalismus zusammen. Die intensiver werdende Agrotechnik erhöhte die Ansprüche gegenüber den sämtlichen Pflanzenkulturen, die in der Fruchtfolge enthalten waren. Die Züchtungstätigkeit in Ungarn hatte aber zum Beweggrund die gewaltige Dürre in 1862—1863 und die Rostepidemie in 1873. Diese haben nämlich einen großen Teil der Ernte völlig vernichtet. Man meinte den Schutz im allgemeinen durch Ausbildung besserer Sorten zu lösen.

Die Tätigkeit des ersten großen Züchters, Samuel Mokry, erzielte keinen ernsthaften Erfolg. Die ungarische Züchtung wurde erst in 1880—90, infolge der Tätigkeit von Sándor Cserháti, auch in internationalem Maßstab bedeutsam. In diesen Jahren rückt die Veredlung des Maises, später der Zuckerrübe neben des Weizens in den Vordergrund. In 1909 wurde das Ungarische Pflanzenveredlungsinstitut gegründet.

Die Bestrebung nach der Erhöhung der Qualität wurde in erster Linie in den 1920—30-er Jahren zum Hauptproblem. Man experimentierte mit der Einbürgerung neuer Pflanzen (Sudangras, Rizinuspflanze, Baumwolle, Reis, Koksagis usw.). Diese Bestrebung erweiterte auch die Züchtungstätigkeit.

Bis 1920 arbeiteten 9 staatliche und 30 Privatveredlungsstationen. Nachher waren 7 staatliche und 36 Privatstationen tätig. Die Zunahme der Zahl der Privatstationen wurde durch den hohen Preisaufschlag (24—40%) motiviert, der für das Hochzuchtsaatgut gezahlt wurde. So beschäftigte man sich mit einer Pflanze zu gleicher Zeit in mehreren Stationen. Man beschäftigte sich mit Weizen in 13, mit Gerste in 15, mit Hafer in 10, mit Roggen in 5, mit Mais in 13, mit Kartoffel in 7, mit Zuckerrübe in 15 Stationen. Man züchtete in einer Station im allgemeinen 8—10 Arten.

Als die Veredlungstätigkeit begann, ging man aus den Landsorten aus. Danach folgte die künstliche Herstellung des Grundtoffes durch Kreuzungen. Ein Hybridgrundstoff wurde zuerst in 1924 hergestellt. Die Herstellung von den induzierten Mutanten und poliploiden Formen erfolgte nach 1928. Auf dem Gebiete der Selektion wurde die Methode der Massenselektion von Anfang an angewendet. In den 1930-er Jahren begann die Ausnützung des Heterosiseffektes.

Auf dem Gebiete der Experimente war der erste Schritt der Vergleich von einer Serie. In den 1900-er Jahren begann der Vergleich von mehreren Serien. Die Prüfsorten wurden im allgemeinen in Großbetrieben erprüft.

Die Abhandlung beschreibt im weiteren die Ereignisse, Methoden der einheimischen Veredlung des Weizens, der Kartoffel und der Zuckerrübe ausführlich. Sie macht uns auch mit den wichtigeren Ergebnissen der Züchter bekannt.

DEMOKRATIKUS NÉPMOZGALOM A FELSZABADULÁSKOR*

A felszabadulást követő demokratikus átalakulásból a politikai köztudat csupán e korszak főkérdését tartja számon; kapitalista vagy szocialista társadalmi rend legyen-e Magyarországon? Ez volt a lényege annak a küzdelemnek, amelyet a polgári, illetve népi demokrácia zászlaja alatt vívtak meg a szembenálló politikai pártok és osztályok.

Kevéssé ismert, inkább félreismert ennek az átalakulásnak az az időszaka, amelyet a tömegek erjedése, önálló politikai élete, százezrek részvétele a közügyek intézésében élesen megkülönböztet a demokratikus átalakulás későbbi etapjaitól. A népmozgalom időszaka ez, amikor a dolgozók közvetlenül, saját szerveik útján intézik, alakítják életüket, tisztítják a talajt, „amelyet maguk akarnak a maguk módján, a maguk számára elrendezni . . . ". Országszerte népi szervek alakulnak: üzemi, nemzeti, földigénylő, termelési bizottságok — hogy csak a legfontosabbakat említsük —, műhelyeiként az új élet kovácsolóinak. Az ország a gyűlésező, közvetlen demokrácia korát éli, ám ennek a demokráciának az árja, amilyen rohamosan duzzad, olyan gyorsan le is fut, óriási kárára egész későbbi fejlődésünknek.

A népi szervek egy része spontánul alakul, nem a kormány kezdeményezésére. Így jönnek létre a különböző elnevezésű tanácsok és bizottságok, főként az ország elsőnek felszabadított keleti felén. Hasonlóképpen alakulnak meg az első üzemi bizottságok is, vagy a mezőgazdasági termelés irányítására utóbb kormányrendelettel életre hívott termelési bizottságok minden fontos elvét már kialakító mezőgazdasági bizottságok. Kormányrendelkezés hívott életre más szerveket is. A nemzeti bizottságokat és a földigénylő bizottságokat viszont a Kommunista Párt vezetése kezdeményezi, s szerepüket utóbb kormányrendelet jelöli ki. Ezek azonban külsődleges jegyek, a népi szervek jellegének és működésének megítélése szempontjából lényegtelen különbségek. A népi szervek akár spontán alakulnak, akár a kormány hívja őket életre, mert felismeri, hogy az igazgatás hivatásos szervezetével képtelen megoldani olyan nagy feladatokat, mint a háborútól feldúlt ipari és mezőgazdasági termelés beindítását — csak keretek, amelyeket tartalommal a nép törekvései töltenek meg.

*Jelen tanulmány kibővített részlet egy, az 1945. évi földreform történetét feltáró monográfiából. Tekintettel arra, hogy a földreform története a legszorosabban összefügg az ország demokratikus átalakulásának egészével, nem tartottuk volna helyesnek, ha olyan, a földreform konkrét eseményein túlmenő adatok kimaradtak volna a dolgozatból, amelyek a korszak eseményeinek megértéséhez nélkülözhetetlenek. (A szerk.)

Jó, ha egybeesnek a kormány elképzelései a népmozgalom törekvésével, ha nincs szakadék a politika magasabb régióiban kialakított koncepció és a dolgozók törekvése között, mert az nagy lendületet ad az ügynek és biztosítja a sikert. Az ipari és mezőgazdasági termelés, a közlekedés gyors helyreállítása a háborútól feldúlt országban, ebben a körülményben leli magyarázatát. Már távolról sem ilyen teljes az összhang kormány és nép között a nagybirtok felosztásának kérdésében. A kormány rendelete ugyan a szegényparasztság alapvető törekvését fejezte ki, de bizonyos tekintetben eltért, mögötte maradt ezeknek a törekvéseknek. A rendelet a hitleri Németország elleni háború és az újjáépítés megkívánta nemzeti összefogás érdekében messzemenően kíméli a nagyparaszti birtokot és az úri birtok egy részét is. Ám ezt a koncepciót — különösen az Alföldön — a szegényparasztok általában nem méltányolják. A földigénylő bizottságok, ha eltérés van a kormány és a nép elképzelése között, nem a rendeletet, hanem a népet képviselik. Ahol a szegényparasztok érdeke ezt kívánja, a földigénylő bizottságok a kormány reformjának forradalmi korrekcióját hajtják végre. Ez a forradalmi demokratizmus álláspontja, egyik legmarkánsabb vonása a népi szervek demokráciáról vallott felfogásának. A konfliktus ugyan csak részleges, ám a reform befejezése emiatt húzódik. De mivel a népmozgalomnak volt elég ereje — s ezt az erőt a Kommunista Párt és a szervezett munkásság állásfogalása igen nagy mértékben növelte —, végül is célját éri: a kormány legalizálja a „törvénytelenséget".

Hiányzik az egyetértés a központi hatalom és a népi szervek egy része között a népmozgalom legátfogóbb törekvésének érvényesítésében. A népmozgalom új alapon akarja rendezni az államhatalom és a dolgozó társadalom közötti viszonyt. Célkitűzése merész: a nép biztosan úr akar lenni a saját portáján. A dolgozóknak ez a közhatalom közvetlen gyakorlására irányuló törekvése visz életet az első népi szervek és a nemzeti bizottságok működésébe, s jellemző, hogy miután ez a népi törekvés végleges vereséget szenved, semmilyen próbálkozás nem képes többé tartalmat adni a nemzeti bizottságok tevékenységének.

A koalíciós kormány nem támogatja a hatalom közvetlen gyakorlására emelt népi igényt, sőt szembefordul vele. E kérdésben központi hatalom és népmozgalom között a konfliktus teljes. Nem karolja fel egyetlen politikai párt vezetése sem, a sajtóban nem kap nyilvánosságot, hacsak nem ellenséges vagy jobb esetben meg nem értő hangnemben.

A tényeken ez nem változtat. A felszabadulást követő hónapokban volt Magyarországon egy népi, a szó legigazibb értelmében demokratikus mozgalom, a közélet alapvető kérdéseit megreformáló igénnyel. Ez az igény leginkább csak a mozgalom képviselőinek a maguk kisebb-nagyobb közösségeik ügyeit intéző tevékenységében jutott kifejezésre. Nem volt ideológiája, nem sűrűsödött politikai programmá. Egyéb fontos körülmények mellett az ország akkori helyzete, társadalmi viszonyainak bonyolultsága is akadályozta, hogy ezek a főként ösztönös megérzések és törekvések az elméleti tisztázottság páncélzatát öltsék magukra. A mozgalom ezért is esett könnyen sebezhető tévedésekbe.

Ám kézenfekvő: ha az ország száz és száz helységében azonosan gondolkodnak a dolgozók részvételéről a hatalom gyakorlásában, ez, ha nem is fogalmazták meg, országos igényt hordott magában.

I.

A népmozgalom, amely a dolgozóknak a hatalom közvetlen gyakorlására vonatkozó igényét hordozza, egyenes leszármazottja fél évszázad demokratikus tömegmozgalmainak. Szociális törekvései fellelhetők az ipari munkásság és dolgozó parasztság korábbi megmozdulásainak követelései között. Kádereit részben az 1918-as és 1919-es forradalmak nevelték, a földmunkásmozgalom forradalmi hagyományai, az illegális Kommunista Párt és a Békepárt harcai fejlesztették, részben az ellenzéki parasztmozgalmak és lapok — a második világháború alatt a Szabad Szó, a Parasztszövetség Földmunkás Szakosztálya — az alföldi olvasókörök demokratikus levegője érlelte. Ám a hatalom közvetlen gyakorlására emelt igényt akár a korábbi mozgalmak vereségéből levont az a proletár szellemű következtetés szülte, hogy a dolgozók célt csak úgy érhetnek, ha közvetlenül kézbe veszik sorsuk irányítását; akár a tisztviselőket is eltartó termelők polgári önérzete táplálta a vágyat, hogy ők szabják meg a közügyek és a tisztviselői munka rendjét; akár csupán a veszélybe került közösségek szükséglete kiváltotta önsegély késztette ezeket a munkásokat és parasztokat az ügyek intézésére, kialakított gyakorlatuk társadalmi berendezésünk messzemenően demokratikus reformjának szellemét viselte magán.

A népmozgalom az előrenyomuló Vörös Hadsereg nyomában támad és terjed, főként a Dunától keletre eső forradalmi és demokratikus hagyományú országrészeken. A mozgalom földrajzi határait elsősorban a dolgozó rétegek fejlettebb öntudata vagy elmaradottsága rajzolja ki — természetesen azzal a nagyvonalúsággal, amivel egy mozgalom területi kiterjedésének megvonása mindenkor történhetik. E fő tényező mellett a háború menete és ettől függően az új központi hatalom szerveinek bizonyos tekintetben eltérő kialakulása teremt kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb feltételeket a mozgalom terjedésének. Nagyjában a mozgalom fejlődése erőteljesebb az országnak azon a részein, ahol a felszabadulás napjától hetek, sőt hónapok telnek el az új központi hatalom megalakulásáig. Ezeken az országrészeken a körülmények is arra ösztönzik a dolgozókat, hogy ragadják magukhoz a közügyek intézését, s így időt és teret nyernek saját erejük és képességeik felismerésére. Kedvezőtlenek a mozgalom kifejlődésének feltételei az országnak azon részein, ahol a felszabadulás időbelileg egybeesik az új központi hatalom szerveinek megjelenésével, ahol tehát a mozgékonyabb Hivatal — ez történt Dunántúl nagyobb részén — mindjárt kezébe veszi a hatalmi funkciók gyakorlását, s tetejébe túlnyomó részt azok, akik korábban is képviselték a hatalmat;[1] ami a feudális szellemtől inkább átitatott dunántúli megyékben eleve nyomasztóan hatott minden népi kezdeményezésre. Ám újból hangsúlyozzuk: a hatalom közvetlen gyakorlására emelt népi igény jelentkezését — mint a későbbiekben látni fogjuk — nem elsősorban a központi hatalom hiánya, illetve szerveinek működése dönti el. Az ország északi felében a központi hatalom hiányában is csak szórványosan bukkan

[1] Lásd a Győr megyei alispán jelentését a vm.-i közigazgatás 1945 áprilisi állapotáról. A jelentés járásonként felsorolja, kik menekültek el és kik tértek mindjárt vissza a harcok elültével. A kép: csak a járás vezetője, a főszolgabíró, esetleg a helyettese menekült el és néhány kisegítő munkát végző nő. A jegyzői karból: „A beérkezett jelentések szerint a községi tisztviselők legnagyobb része ugyancsak helyén maradt." ÁL. Győr. Főispáni iratok 75/1945. Ugyanez volt a helyzet Sopron megyében. A főispáni rendelkezésnek megfelelően a községek régi vezetői ismét elfoglalták hivatalukat. ÁL. Sopron Főispáni iratok 7/1945.

elő ez az igény, másutt a központi hatalom ellenében is érvényesítik. A nép bevonulása a hatalomba ott zajlik, ahol leginkább buzog „az új világ" megteremtésének vágya, legkiforrottabbak a nézetek a „szociális igazságot" valóra váltó népi demokráciáról.

A mozgalom szíve Dél-Tiszántúlon lüktet, a Viharsarok megyéiben; heves a mozgalom érverése a Nagykunság mezővárosaiban és a Hajdúföld nagy városaiban. Már érezhetően kisebb intenzitású a mozgalom a Duna—Tisza közén és a Dunántúlnak azon a részén, amelyet a Vörös Hadsereg az új demokratikus kormány megalakulása előtt szabadított fel. Míg az északi megyékben és a Dunántúl nyugati felén inkább szigeteket képez, főként a munkáslakta városokban és községekben.

A mozgalom földrajzi határának megvonása után még egy fontos korlátozásra hívjuk fel a figyelmet. A hatalom közvetlen gyakorlásáról szőtt népi elképzelések és kezdeményezések sokkal dúsabbak voltak, semhogy valamennyi hajtásukat ebben az értekezésben számba vehetnők.[2]

E tanulmány a hatalom gyakorlására emelt népi igényből csak azt ragadja meg, ami az államhatalom, pontosabban a végrehajtó hatalom közvetlen gyakorlására mutat: a „népi igazgatás" megteremtésére, a nép szerveinek a hivatásos igazgatás fölé rendelésére. Csupán ebből az aspektusból tárgyalja a felszabadulás után alakult első népi szervek és a nemzeti bizottságok tevékenységét is, ami azt a megszorítást is magában foglalja, hogy amikor a nemzeti bizottságokról szólunk, nem valamennyiről beszélünk, hanem csak azokról, amelyeknek határozataiban, intézkedéseiben a nép említett igénye kifejezésre jutott.

A kisebbség volt ez. De a tanulmány hivatkozásai — nem utolsósorban a kormány többrendbeli intézkedése s a hév, amivel szembefordult a közhatalmat gyakorló nemzeti bizottságokkal — megfelelően érzékeltetik, hogy országos jelentőségű és kiterjedésű mozgalomról adunk számot.

S azt is hangsúlyozni kívánjuk, hogy a szerző rokonszenve, amellyel a közhatalmat gyakorló népi szervekre tekint, egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek a szervek mindenkor helyesen éltek a hatalommal, hogy a kormány szerveivel való összeütközéseikben mindig nekik volt igazuk, hogy egyik-másik népi szervbe ne fészkelte volna be magát a hiúság, a kicsinyes vetélkedés, s hogy nemcsak éltek, de gyakran visszaéltek a hatalommal. A népi szervek lokális igazsága nem esett és nem eshetett mindig egybe az ország, a dolgozó osztályok egyetemes érdekével: tévedéseik forrása ez.

Két szakasza van a népmozgalomnak; a választóvonalat az új államhatalom központi szerveinek: az ideiglenes Nemzetgyűlés és Nemzeti Kormány megalakulásának időpontjánál kell meghúzni.

Mi jellemezte a mozgalmat az új központi hatalom megjelenéséig? Jellegzetes vonásait így foglalhatjuk össze:

1. Az ellenforradalmi rendszer elnyomott néposztályai ahol tehetik, birtokba veszik a hatalmi funkciókat. A városokban az ipari munkások, értelmiségiek, kisiparosok; a falvakban a parasztság proletár és félproletár rétegei. 2. Létrehozzák saját hatalmi szerveiket. 3. A népi szervek intézkedéseikben nem felsőbb szervek utasításaira vagy tételes törvényekre támaszkodnak:

[2] Így a közvetlen demokrácia szervei voltak az ipari munkásság üzemi bizottságai, amelyek a felszabadulást követő első időszakban spontánul, törvényes rendelkezésre nem várva létesültek.

hatalmuk forrásának a nép bizalmát tekintik;[3] e szerveket gyakran népgyűlés választja vagy erősíti meg. 4. A régi igazgatási szervezetet, annak el nem menekült képviselőit *maguk alá rendelik*, irányításuk és ellenőrzésük alá vonják, a megbízhatatlannak minősített köztisztviselőket leváltják. 5. Hatáskörük kiterjed a közösséget érintő mindenféle ügy intézésére. Intézkedéseik különösen két irányúak: intézkedések az élet normális menetének helyreállítására; rendszabályok az éppen születő demokratikus rend védelmére.

Az új központi hatalom szerveződésével módosulnak a mozgalom feltételei, s ennek következtében bizonyos mértékig változnak fent említett jellegzetes vonásai is. A módosulás szó csupán a változás fokozatosságát, lassú ütemét fejezi ki híven, de nem a lényegét.

1944-ben a népmozgalom maga hozza létre szerveit, nem jogszabály alapján alakulnak. A népi szervek szabadon „ragadják meg" a hatalmat. Megalakulásukat, működésüket a Vörös Hadsereg nem akadályozza. A béke első napjainak öröme és riadalma után, azután, hogy a csapatok továbbnyomultak, s csak néhány katona maradt a járás székhelyén, egy-egy nagyobb községben; a falvak az uratlanság boldog állapotában éltek.

1945-ben — január 4-én jelenik meg a kormány rendelete a közigazgatás újjászervezéséről —, ha nem is fegyveres elnyomás állja útját a hatalom megragadásának, mint 1918-ban — a kormánynak jó ideig nem is volt fegyveres ereje —, de rendelete tiltja, s a pártok vezetősége elítéli a népi szervek beavatkozását a közhatalom gyakorlásába. A népmozgalom a szó szoros értelmében illegálisan sajátítja ki a maga törekvésének a Nemzeti Bizottság felülről meghirdetett és utóbb elrendelt kereteit.

Az új központi hatalom megjelenésével — ami akkor a nemzet talpraállásának, minden további haladásnak legfontosabb feltétele volt — előbb-utóbb jelentkeznie kellett a hatalom kizárólagos gyakorlására vonatkozó igénynek is. A vidéki állapotokról Debrecenbe érkező hírek, amelyek mélyen sértették az úri világ és a régi jogrend kormányban ülő tábornok és civil képviselőinek fülét, csak fokozták a rendcsinálás vágyát a kormány többségében. Az országban „kettős hatalom" volt. Nem abban az értelemben, ahogyan Oroszországban 1917 február és november között. Az ideiglenes Nemzeti Kormány nem a burzsoázia kormánya, ha benne időlegesen a magántulajdonon alapuló társadalmi rend hívei vannak is többségben. A kormányban ott vannak a kommunisták is; programja visszhangra talál a dolgozók között; a nagybirtok felosztásának meghirdetése a parasztok leghőbb vágyát fejezi ki. A kormány programja azt fejezi ki, amit a nép többsége akar. De kettős hatalom, a kifejezésnek a magyar nyelv szerint egyedül helyes értelmében: a hatalmat nemcsak a kormány és szervei gyakorolják, hanem a nép is, közvetlenül, illetve saját szervei útján. Sőt, a kormány megalakulása után is egy ideig a hatalmat főként a népi szervek gyakorolják. A kormánynak minden tárcára volt ugyan minisztere, de sem katonája, sem közlekedési eszköze; hatalmának akciórádiusza egy ideig az egyébként tágas határú Debrecenen nem terjed túl. A községekben és városokban

[3] E tanulmányban a nép fogalmán az 1. pontban fentebb felsorolt osztályokat, illetve rétegeket értjük. Nem egész tömegükre hivatkozunk, hanem — az értelmiségi foglalkozásúakat kivéve — a többségre, amely 1945-ben társadalmi berendezésünk demokratikus népi átalakítását óhajtotta. Ez a többség gyűrűként vette körül a demokratikus szervezetekben és pártokban, a közösség ügyeinek intézésében és munkában egyaránt példamutató, cselekvő kisebbséget; a közélet hullámverései általában e kisebbségből kiindulva gyűrűztek át a többségre, esetenként és helyenként nagyon is eltérő intenzitással.

a népi szerv a kormány. Nem is akármilyen; alkotmányos előírás nem köti kezét. Rögtönzött parlamentje a népgyűlés, felelősebb teendőit ott tárgyalja meg; nem a régi törvényeket, hanem a népgyűlés és lekiismerete szavát követi. Még jó, hogy kormány és nép nagyjában egyet akart, ha társadalmunk különböző rétegei és képviselői másként vélekednek is az országlás módjáról. Szekfü Gyula helyesen állapítja meg, hogy „a demokratikus jelszó kezdettől fogva sokféle értelemmel bírt, de időbe telt, amíg az ellentétes értelmek megvilágosodtak, szétváltak és egymás ellen felvonultak".[4] Csak azzal egészítjük ki megállapítását, hogy nemcsak a középosztály értett mást demokrácia alatt, mint a politikai porondon szereplő pártok, hanem a társadalom proletár és félproletár rétegei, legalábbis e rétegek öntudatos tagjai is.

A központi hatalom szerveződésével az addig kedvező hátszéllel haladó népmozgalom kénytelen ellenszélben manőverezni. Miután megszűnik a lehetősége, hogy saját hatalmi szerveket hozzon létre — a járási és megyei igazgatás reorganizálódásával újból megjelenő felsőbbség ezeket a szerveket nem ismerné el —, a mozgalom kisajátítja, elönti a Kommunista Párt kezdeményezésére a Függetlenségi Frontba tömörült pártok közös programjával egészen más rendeltetéssel életre hívott nemzeti bizottsági kereteket. Erejének, lendületének bizonyítéka ez is!

De ha a népmozgalom második szakaszában meg is változik a népi szervek jellege — a nemzeti bizottságokban keveredik a koalíciós és a népi jelleg; tagjait általában a pártok vezetőségei delegálják, de nem hivatásos politikusok, többségükben kétkezi dolgozók; változik szociális összetétele, alakulásának módja, sőt bizonyos mértékig osztálybázisa is, — *a történelmileg valóban lényeges, kiemelkedő jelentőségű az a közös tendencia, amely a népmozgalom mindkét szakaszában érvényesül és egybefűzi azokat.* Nevezetesen *a dolgozóknak az a törekvése, hogy közvetlenül részt vegyenek a hatalom gyakorlásában; olyan szerveket hozzanak létre, vagy a meglevőket olyanokká alakítsák, amelyek megbizatásukat közvetlenül a néptől származtatják, felelősséget a néppel szemben éreznek, s amelyek maguk alá rendelik, ellenőrzik, irányítják az igazgatás hivatásos szerveit.*

A népmozgalom és szervei jellegének megítélése szempontjából itt mindjárt megjegyezzük, hogy ez az igény nem új jelenség a magyar dolgozók történetében. 1918 és 1919 forradalmi megmozdulásaiban már találkoztunk vele, s akkor is különböző elnevezésű népi szervek létrehozásában öltött testet. A dolgozók történelmi igényével állunk szemben, amelyet az ellenforradalom negyedszázados elnyomása nem fojthatott el, s mihelyt Horthyék államszervezete szétesett, ez a törekvés mint a kazánból kiszökő gőz, ismét utat tör közéletünkben. S abban is megmutatkozik ennek az igénynek történelmisége, hogy amint a Károlyi-kormány mindjárt megalakulása után a forradalomban létrejött tanácsokat tanácsadó szervvé minősítette vissza és megpróbálta a tanácsokat — ha azok engedték — kiszorítani a vezetésből, — ahogy látni fogjuk — pontosan ugyanígy jár el az új központi hatalom a hatalmi funkciókat gyakorló népi szervekkel.

Újból hangsúlyozzuk: nem programatikus, a közösségi élet irányítását részletekig elrendező, elvileg tisztázott és nem is mindenütt egyformán tudatos, kikristályosodott mozgalomról van szó. Ezer és ezer kétkezi dolgozó tevékenységében, határozataiban alakot öltő törekvést kísérünk nyomon, mely vörös fonalként húzódik végig a népi szervek működésén.

[4] *Szekfü Gyula:* Forradalom után.

A népmozgalom első időszakáról, az első népi szervek tevékenységéről kevés írásos feljegyzés maradt fenn. Feltehetőleg az első hetekben és hónapokban a népi szervek üléseiről, határozatairól nem is készültek jegyzőkönyvek. A legtöbb községben azonban még az írásos utalások is hiányzanak a nemzeti bizottságokat megelőző népi szervek létezéséről és működéséről. A kutató számára akad néhány szerencsés kivétel; fennmaradt irataikból határozottan kirajzolódnak a népmozgalom első időszakának — legalábbis a községek egy részére érvényes — jellegzetes, fontos vonásai.

A Vörös Hadsereg 1944. október 7-én vonult be Gyomára. A közügyek intézését három tagú direktórium vette át.[5] A Magyar Kommunista Párt helyi szervezetének vezetősége irányította a közigazgatást. A direktórium november 12-ig volt hivatalban. A direktórium a község régi elöljáróit — egy kivételével — leváltotta, s ezt az álláspontot képviselte utóbb a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata párt részvételével alakult nemzeti bizottság és közigazgatási tanács is.

Az első hetekben tehát Gyomán — a Tiszántúl sok más községében is — a hatalmat a kommunisták vagy velük rokonszenvező proletárok gyakorolják. Ebben szerepet játszik, hogy a kommunisták, a más politikai meggyőződésűek is abban a hiszemben vannak, a Vörös Hadsereg győzelme után Magyarországon ismételten tanácsköztársaság alakul, proletárdiktatúra lesz, és ezért nem is alakítanak más politikai pártot. A közügyek intézése kezdetben a kommunisták kezében összpontosul.

Békés vármegye „közigazgatási főnöke",[6] akit a Vörös Hadsereg helyi parancsnoksága bízott meg, november 3-án kelt körrendeletében megkísérli ugyan, hogy változtasson ezen a helyzeten. „Hiteltérdemlő és irányadónak tekintendő forrásokból" nyert értesüléseire hivatkozva közli a községekkel:

„A megszálló orosz haderő parancsnokai . . . kezdettől fogva azt hangsúlyozzák, hogy mindent a rendes magyar törvények és jogszabályok szerint kell tovább folytatni, tehát a közigazgatás is a régi mederben és formák között folytatandó, csupán a szellem kell, hogy teljesen szakítson a népellenes fasiszta elvekkel, azaz a szellem mindenben demokratikus legyen." „Ehhez képest helytelen és meg nem engedhető, hogy bárhol is egyetlen párt igényelje magának a közigazgatási vezetést, vagy bármiben ténylegesen döntési jogot gyakoroljon."[7]

[5] ÁL. Gyula. Gyoma község iratai 6/1944. és 7/1944.

[6] Dr. Csige-Varga gyulai ügyvéd, aki a Horthy-érában polgári ellenzéki szerepet vitt.

[7] Hasonló értelemben intézkedik Borsod megye alispánja a közigazgatás helyreállításáról, ugyancsak az ideiglenes nemzeti kormány megalakulása előtt, tehát feltételezhetően a Vörös Hadsereg illetékes parancsnokától nyert, többé-kevésbé hűen kifejtett intenció alapján. Valamennyi járás főszolgabírájához intézett leirata 1944. XII. 20-áról többek közt ezt tartalmazza: „. . . . jelen leiratommal is megismétlem azt a rendelkezést, hogy a vármegye községeiben a háborús események folytán megszűnt vagy félbeszakadt közigazgatás a régi állapotnak és törvényes rendnek megfelelően haladéktalanul folyamatba tétessék és a közigazgatás menete az élet új követelményeinek is megfeleljen . . ." Hogy a régi állapot és az élet új követelményeinek összeegyeztetését hogyan képzelték a régi rend reprezentánsai, azt jól jellemzi ennek az alispáni körrendelkezésnek alábbi intézkedése: „Évégből felhívom Főszolgabíró urat, hogy a járásához tartozó minden községben a közigazgatás újra folyamatbatételéről a legsürgősebb és legerélyesebb . . . intézkedésekkel haladéktalanul gondoskodjék: a székhelyükről eltávozott községi jegyzőket, úgy a segéd és kezelő személyzeteket, amennyiben valamelyik nyilas vagy más fasiszta pártnak ismert tagjai nem voltak, tisztségük elfoglalására és folytatására utasítsa . . ." Magyarán: a nem ismert, s nem exponált fasisztákat vegyék vissza az „új, demokratikus" közigazgatásba. (ÁL. Miskolc, Borsod vármegye alispáni iratok 109/1944.)

E helyzeten azonban nem „a közigazgatás főnöke" változtat, hanem a Kommunista Párt Központi Vezetőségének megbízottja, akinek szavára és befolyására a helyi kommunisták feladják azt az álláspontjukat, hogy a közügyeket kizárólagosan intézzék. Így szűnik meg Gyomán is a direktórium. Helyébe a közigazgatási tanács lép, amely először csak a Kommunista és a Kisgazdapárt 10—10 képviselőjéből áll; miután a Szociáldemokrata Párt is megalakult, ez is delegál a tanácsba. A tanács XII. 17-én tartotta első ülését; megerősítette tisztségében, illetve kinevezte a közigazgatás vezetőjét és több vezető tisztviselőt, más tisztviselőket pedig elbocsátott. A vármegye közigazgatási főnöke rendelkezésének semmibevételével a tanács nem javasol, hanem dönt, hogy kik intézhetnek Gyomán közügyet és kik bocsátandók el; ez az intézkedésük éppúgy, mint az a határozatuk, hogy közigazgatási ellenőrt állítanak az ügyek intézésének ellenőrzésére, éles konfliktusba keveri a gyomaiakat a vármegye akkori és későbbi vezetésével is. December 23-án megalakul a nemzeti bizottság; megállapodás szerint 8 kisgazda, 7 kommunista, 4 szociáldemokrata tagja van. A közügyek irányítása e szerv kezében összpontosul; tagjai nagyjából ugyanazok, akik a nemzeti bizottság megalakulása előtt is vezették a községet.

A Vörös Hadsereg 1944. október 6-án szabadítja fel Békéscsabát. Október 8-ára a helyi kommunisták népgyűlést hívnak egybe.[8] A gyűlésen főként munkások, földmunkások vesznek részt, kisebb számmal kisiparosok, kiskereskedők és értelmiségiek. A népgyűlés a pártvezetőség 11 tagját: munkásokat, földmunkásokat, kisiparosokat megválasztja a város vezetőségének. Egy nappal később átveszik a város vezetését, városi tanáccsá alakulnak, elnököt választanak a polgármesteri teendők ellátására. A tanács a néphatalom megtestesítője. Az el nem menekült és munkára jelentkező közigazgatási tisztviselőket a tanácsra esketik fel, s egyiküket polgármesterhelyettesnek nevezik ki. A tanács vezeti a város ügyeit 1945 januárjáig, s ahogyan számos tiszántúli helységben történt, a dolgozók azonos és folyamatos törekvésének kifejezéseként ez az első népi szerv alakul át nemzeti bizottsággá. Rendeleteket hoz, intézkedéseket foganatosít az élet normális rendjének helyreállítására, az egészségügy megszervezésére, az iskolai oktatás beindítására; a közellátás céljaira lefoglalja az árukészleteket, megbízottakat nevez ki a malmokba, megindítja a termelést az üzemekben; 180 tagú népőrséget szervez a rend biztosítására.

Csorvás ugyancsak október 6-án szabadul fel. A munkásság vezetői még aznap „elöljáróság"-ot szerveznek. Ez nevezi ki az egyik helyén maradt tisztviselőt főjegyzőnek. Az elmenekültek funkcióit földmunkások veszik át. Az új demokratikus rend és a közbiztonság megóvására itt is népőrséget szerveznek.

Nagyszénáson földmunkásokból alakult ötös bizottság szervezi meg a közigazgatást és indítja el a termelést. Földmunkást neveznek ki az elmenekült főjegyző helyére, helyettesének pedig egy volt községi díjnokot. Földmunkások vették kezükbe a hatalmat Gádoroson is, ahol éppen úgy, mint Szarvason,

[8] A népmozgalom első időszakában alakult népi szervek tevékenységére vonatkozó adatok egy részét *Balázs Béla*: Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945—1946. c. értékes anyagfeltáró tanulmányából merítettem. A szerző adatai erre az időszakra a népi szervek tagjainak személyes visszaemlékezésein alapulnak. A visszaemlékezések hitelét alátámasztja, hogy az egykori népi szervek megalakulásának és tevékenységének jellegzetes vonásait ugyanúgy mutatják be, ahogyan a fennmaradt írásos feljegyzések is ábrázolják.

politikai megbízottat állítottak a régi bíró, illetve jegyző mellé.[9] Orosházán városi tanácsot alakítanak; a tanácsban a helyükön maradt tisztviselők mellett 5 földmunkás, 2 kőműves, 2 asztalos, 1 lakatos és 1 szabó veszi kezébe a város ügyeinek intézését. Tótkomlóson és Békéssámsonban is többségükben földmunkásokból alakítanak komitét a község életének irányítására.

Békésszentandráson a 19-es helyi direktórium volt elnöke, volt vörös katonák, egy kubikosasszony veszi át a községházán az ügyek intézését. A községházán összegyűlt nép hozzájárulásával egy kisebb beosztású tisztviselőt neveznek ki főjegyzőnek.

Túrkevén is népgyűlés választotta meg az elmenekült elöljáróság és képviselőtestület helyébe a városi nagytanácsot s azt a 11 tagú ügyviteli bizottságot, amely határozatokat hozott, kinevezte a polgárőrség parancsnokát, megszervezte a közellátást stb.

Népgyűlés választja meg Gyulavárin azt a nyolctagú, földmunkásokból és szegényparasztokból álló bizottságot, amely ezután vezeti a község ügyeit. Ez a bizottság választja azután meg az elöljáróságot. Ők is nemzetőrséget szerveztek.

Népgyűlés választja meg Dobozon is a községet irányító 12 tagú tanácsot; egy községi írnokot neveznek ki főjegyzőnek.

A Viharsarok néhány városából és községéből vett példa jellemző Dél-Tiszántúl sok más helységére is. Az új rend megteremtésének kezdeményezői többnyire a községek proletárjainak és félproletárjainak legtudatosabb képviselői. A különböző elnevezésű bizottságok, hatalmi szervek tagjai közülük kerülnek ki: volt vörös katonák, volt direktóriumi tagok, a Szovjetunióval és a kommunistákkal rokonszenvező kétkezi munkások, kubikosok, kisiparosok, mezőgazdasági munkások. Érthető, hogy egyikük-másikuk, akihez a Kommunista Párt stratégiai célkitűzésében még a harmincas években bekövetkezett változás híre sem jutott el, egyet-mást 19-es emlékeiből újított fel, mivel úgy gondolta, hogy a proletárdiktatúra közvetlen felállítása van napirenden. Erre vezethető vissza, hogy a népmozgalom első szakaszában a népi szervek egy részében a birtokos rétegek nem nyernek képviseletet. Elsősorban természetesen az a szegényparasztság támogatta és követte őket, amely huszonöt éven át az ellenforradalmi rendszer bukásától várta sorsának jobbrafordulását, s ösztönösen érezte, hogy a Vörös Hadsereg ezt a történelmi alkalmat hozta el számára. De az igazgatás újjászervezésére, a termelés megindítására, az oktatás, az egészségügy, a közbiztonság érdekében foganatosított intézkedéseik nem lehettek volna eredményesek, ha a dolgozók többségének rokonszenve és bizalma nem kísérte volna erőfeszítéseiket. Az élet normális rendjének helyreállítása a kisbirtokos parasztok érdekét is szolgálta, ők is követték a népi szervek rendelkezéseit. Támogatásukban szerepet játszott — amint Balázs Béla helyesen megállapítja —, hogy a népi szervek tagjai többségükben olyan férfiak és asszonyok voltak, akik az ellenforradalom negyed százada alatt tanúsított meg nem alkuvó magatartásukkal a nem proletár rétegek megbecsülését és tiszteletét is kivívták maguknak.[10] A nem úrtisztelő, a közügyek intézését nem a

[9] Tiszántúl több helységében találkozunk a politikai megbízottak vagy ellenőrök intézményével. A népi szerv küldi ki a helyükön maradt és munkába állított régi köztisztviselők tevékenységének ellenőrzésére. Hódmezővásárhelyen, Gyomán, Szentesen ugyancsak működtek politikai ellenőrök, Csanád megye főispánjának 288/1945. sz. leiratából tudjuk, hogy ebben a megyében is alkalmazták a közvetlen ellenőrzésnek ezt a módját. A kormány 1030/1945. sz. rendeletének az az intézkedése is, amellyel megszünteti a politikai megbízottak intézményét, arra utal, hogy ez eléggé általános lehetett.

[10] *Balázs B.* i. m. 33. l.

„nadrágosok" privilégiumának tartó dolgozók tetszése kísérte a népi szervek működését. Sokakat kerített hatalmába s állított a népi szervek intézkedései mögé az úri igazgatás detronizálásának, a hatalom népi meghódításának demokratikus élménye — a „19-es szellemnek" ez a nagyon lényeges eleme, amiért az első tanácsköztársaság bukása után is annak emléke olyan szívósan tovább élt az Alföld sok helységében.

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy kizárólag proletárok, volt 19-esek, a Szovjetunióval és a kommunistákkal rokonszenvezők kezdeményezik a népi szervek alakítását, és képviselik azt a gondolatot, hogy az igazgatás hivatásos szerveit és tisztségviselőit a nép szerveinek kell alárendelni.

Békésen pl. „tízes tanács" alakul, melyben többek közt a Kisgazdapártnak olyan prominens vezetője vesz részt, mint B. Szabó István. Ez a tanács reorganizálja a közigazgatást, kinevezi az elmenekült vezető jegyző utódát, a községben tartózkodó vármegyei aljegyzőt megbízza a községi adminisztráció szakfelügyeletével, de a vármegye ún. közigazgatási főnökének határozott rendeletével ellentétben az igazgatást maga alá rendeli. Határozatilag kimondja, hogy az adminisztráció felügyeletével megbízott vármegyei aljegyző működéséért a tanácsnak felelős, és utasításokat csak a városi (tízes) tanácstól fogadhat el.[11]

A *gyomai* járás főszolgabírájának 1944 decemberi jelentésében olvashatjuk a Gyomán is megalakult népi szervvel kapcsolatosan: „. . . Mind a kommunista párt, *mind a kisgazdapárt tagjainak nagyrésze* még ma is arra az álláspontra helyezkedik, hogy a pártok a község ügyeinek intézésében nemcsak tanácsadó, irányító joggal, hanem intézkedési joggal is rendelkeznek."[12] [Kiemelés tőlem.]

Hódmezővásárhelyen október 23-án a Kisgazdapárt, a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt 2—2 képviselőjéből alakult várostanács irányítja a nemzeti bizottság megalakulásáig ennek a nagy alföldi városnak az életét.[13]

A népmozgalomnak ebből a szakaszából Mezőberény példája is mutatja, hogy nemcsak a kommunisták és az agrárproletárok gondolkodnak az említett módon a közösség ügyei intézésének új demokratikus rendjéről. Mezőberényben is földmunkások a kezdeményezők, ők hívják össze a népgyűlést a községházára. A megalakított kilences tanács a nép hatalmi szerve: tagjai közül 3 kommunista, 3 szociáldemokrata, 3 kisgazdapárti. Madarász Pál és Szöllős Pál, a tanács tagjainak visszaemlékezései alapján így foglalja össze Balázs Béla a mezőberényi népi szerv tevékenységét: „A bizottság tagjai megosztották egymás között a teendőket; a közigazgatási és rendőrségi, a termelési és közellátási, az oktatási és szociális ügyekkel a tanács egy-egy tagja foglalkozott. A régi elöljáróság tagjait, a helyén maradt főjegyzőt és bírót meghagyták funkciójukban, *de alárendelték a kilences tanácsnak.* [Kiemelés tőlem.] A tanács megindíttatta a malmokat, a környező nagybirtokokat megmunkáltatta a cselédséggel, megszervezte a kukorica letörését, a szántó-vető munkálatokat, az igaelosztást stb. Felszerelte a helyi kórházat és intézkedett, hogy az iskolákban megkezdjék a tanítást. Bevezette a progresszív adózást, a befolyt pénzből fedezte a közigazgatási kiadásokat, és gondoskodott a hadbavonultak családjairól. Megszervezte a nemzetőrséget, letartóztatta és internálta a helyi

[11] ÁL. Gyula. Békés község iratai 12 647/1944. R 234/1944.
[12] ÁL. Gyula. Békés vm. alispáni iratai 1177/1945.
[13] ÁL. Szentes. Hódmezővásárhely 1944. XI. 11-i közgyűlési jkv.

volksbundistákat és nyilasokat. A kilences tanács, mint az első forradalmi népi szerv, egészen a nemzeti bizottság megalakulásáig működött."[14]

A tömör összefoglalás szűkszavúsága mögött is kiérezzük a hatalomra jutott nép tetterős demokratizmusát és forradalmi határozottságát; jellemző vonásai a nép bizalmát maguk mögött tudó népi szervek működésének Tiszántúl felszabadított helységeiben. Ennek a forradalmi demokratizmusnak lényege, hogy a nép érdekében egy mozdulattal félretolják azokat az elveket és szabályokat, amelyekre az úri igazgatás fetisizált mechanizmusa épült. Azt vallották, amit a Kondorosi Nemzeti Bizottság mindjárt megalakulása után kimondott és írásba foglalt: „. . . a Nemzeti Bizottság határozatait feltétlenül el kell fogadni és régi törvényekre hivatkozni nem lehet."[15] Szabadon és kötetlenül intézkednek a közösség érdekében, akkor is, ha új adót kell kivetni vagy kórházat és iskolát kell felszerelni, és akkor is, ha az új rend védelmében embereket kell felfegyverezni vagy internáltatni. Forradalmi hatalom ez, képviselőinek hangja is forradalmi. Mit mondanak a gáncsoskodóknak, akiknek száma a régi közigazgatási rendszer reorganizálódásával nő? A Makói Nemzeti Bizottság elnökének szavaival válaszolnak: „Lehet, hogy nem értünk a paragrafusokhoz, de szívünk és jóakaratunk több, mint azoknak a bitangoknak, akik eddig bitorolták az országot."[16] Államhatalmi funkciókat gyakorolnak meghökkentő természetességgel, mintha mindig ezt csinálták volna.

De hogy ezt megtehessék, nemcsak a régi elvekkel és szabályokkal szemben kellett tiszteletleneknek mutatkozniok, hanem félre kellett állítaniok, le kellett váltaniok, maguk alá kellett rendelniök a múltban a régi rend érdekében a hatalmat velük szemben gyakorló szerveket és személyeket. S ezt meg is tették! Ezer és ezer tapasztalatból leszűrt igazság öltött formát a népi szerveknek ebben az intézkedésében.

Honnan fakadt a népi szerveknek ez a tetterős demokratizmusa? Magából a népből. A nép ugyan nem szökött egyszerre talpra s lett tevőleges tényezője új élete formálásának. A nagy történelmi változás úgy érte, hogy egy ideig nem fogta fel jelentőségét. Az egyes ember életében hirtelenül beköszöntő kedvező változás is az első pillanatban csupán az életérzést fokozza fel; az értelem csak lassan, botladozva veszi birtokába a reázúduló valóságot. Így volt ez a néppel is. Az élmény, amihez foghatót ez a parasztság nem ismert, a gyorsan pergő események káprázatából fokozatosan állt össze szilárd felismeréssé. Ami tegnap még megingathatatlannak látszott, nem volt sehol. A régi világ összeomlott. Urai elmenekültek, s velük futottak a rendszer kiszolgálói, kisebb-nagyobb haszonélvezői. Elhagyott kastélyok és kúriák, elcsendesedett csendőrőrsök és elöljáróságok, leeresztett redőnyű polgári és módos paraszti házak — egy világmúlás szembeszökő jelei voltak. Ám idő kellett, amíg az értelem mindezt feldolgozta és elrendezte.

De ahogyan eltűntek az esti égről az ágyúk toroktüzének villanásai, veszett a távolba a háború moraja s ezzel együtt a menekülők fenyegetésének komolysága, hogy megtorlóként visszatérnek, — az emberek viselkedése fesztelenebb lett, gondolataik mozgása szabadabb. Figyelmüket egyre kevésbé a háború hírei kötötték le, jelenük sürgető tennivalói s a jövendő foglalkoztatta őket.

[14] *Balázs B.* i. m. 36. l.
[15] ÁL. Gyula. Kondorosi NB iratai 1945. II. 1-i jkv.
[16] *Balázs B.* i. m. 55. l.

Hogyan szélesedett kicsiny számú csoportok határozott kezdeményezése a hatalom birtokbavételére a nép tömegmozgalmává? Hogyan emelkedtek ezrek és tízezrek a maguk kis egyéni gondjai szűk köréből az egész közösség sorsát érintő ügyek magaslataira? Nehéz ezt a folyamatot nyomon követni. Vidékenként, helységenként, társadalmi rétegenként, sőt egyénenként másként ment végbe. Nem egyszerre, itt-ott járásnyi szigeteket képezve, de feltartóztathatatlanul öntötte el az országot a gyűlésező demokrácia viharos tavaszi áradata. Csodálatos, felemelő pillanat volt. Egy nép kilépett némaságából, szavát hallatta, akaratát érvényesítette a közös ügyek intézésében. *A közügyeket százezrek érezték akkor létükkel vagy jólétükkel a legszorosabban összefüggő, legszemélyesebb ügyüknek.*

Ez a népet átfogó érzés, a legjobbak tudatos felismerése a népi szervek forradalmi demokratizmusának forrása. Ebben leljük magyarázatát annak is, hogy a felszabadulást követő első időszakban olyan kiemelkedő szerep jut a népgyűlésnek. Nem a szónokot csupán meghallgató, passzivitásra ítélt népgyűlésről beszélünk, hanem a választó, a választott szerv tevékenységét ellenőrző, határozatát jóváhagyó vagy helytelenítő, döntést hozó népgyűlésről.

Helyenként annyira erős a nép igénye: jelentősebb kérdésekben közvetlenül nyilvánítson véleményt, hogy a helyi vezetők tiszteletben tartják ezt az igényt akkor is, amikor a körülmények változása egyre inkább a nép és helyi vezetők közötti kapcsolat meglazulása irányában hat: a helyi vezetők már elsősorban a pártvezetőségek vagy a kormány bizalmából töltik be tisztségüket. A demokrácia egyre inkább elveszíti közvetlen jellegét; a nemzeti bizottságok működésének idejéről szólunk.

A nemzeti bizottságok a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front helyi szervei, koalíciós szervek voltak. Tagjaik a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok képviselői, funkciójukat a pártszervek megbízásából s nem a lakosság közvetlen felhatalmazása alapján látják el. S a nemzeti bizottságok mégis nagyon sok helyen szükségét érzik, hogy a nép hozzájárulását is kikérjék működésükhöz, fontos kérdésekben a nép elé járulnak, annak adnak számot, jóváhagyását kérik.[17]

[17] A Heves megyei nemzeti bizottságok a felszabadulás utáni időkben a nép választott szervei voltak még azokban a helységekben is, ahol nem baloldali, hanem kis polgári vezetők álltak a nemzeti bizottságok élén. *Nagy József:* A szocializmus építése Heves megyében. Kézirat 53.l. — Népgyűlés választja meg a nemzeti bizottságot a Győr megyei Ásványráró és Hédervár községekben. Ásványrárón a népgyűlés újra megválasztja a régi jegyzőt és segédjegyzőt, viszont egészen új elöljáróságot választ. „A választás eredménye — írja a főügyész — a közhangulatnak megfelel. A választott bíró és törvénybíró tekintélyes és használható emberek. A helyzet a községben nyugodt." Ugyanitt 35 tagú népőrséget is választanak. Héderváron ugyanez történt. IV.8-án népgyűlés választ bírót a régi helyett, kicserélik az egész elöljáróságot. A tiszti főügyész szerint a közhangulatnak megfelelően. (ÁL. Győr. Főispáni iratok 75/1945.) — Borsodnádasdon a pártok és érdekképviseletek jelöltjei alakítják ugyan meg a nemzeti bizottságot, de az ülést vezető közjegyző szükségesnek tartja a jelenlevő mintegy 80 lakos véleményének kikérését. (ÁL. Miskolc, Borsodnádasd NB iratok 1945. III. 7-i jkv.) A Fejér megyei Mányon a Kommunista és a Kisgazdapárt vezetője népgyűlést hív össze, s az választja meg a nemzeti bizottságot. — A Veszprém megyei Nyárádon ugyancsak népgyűlés választja meg a Kommunista és a Kisgazdapárt képviselőiből a nemzeti bizottságot. — Nagyvisnyón, Bánhorváton, Bánfalván, Bántapolcsányon és más helységekben szintén népgyűlésen választották meg a nemzeti bizottságot és az elöljáróság tagjait.

A nemzeti bizottságok egy része nemcsak működésének megkezdéséhez tartotta szükségesnek a nép jóváhagyását kikérni, hanem a dolgozók nyilvános ellenőrzését és jóváhagyását elengedhetetlennek tartotta legfontosabb döntéseihez is. Például az Abai

De ahogyan az új központi hatalom igazgatási szervezete kiépül és megerősödik, olyan mértékben veszti el a népgyűlés választó, döntést hozó, ellenőrző szerepét. A helységekben a hatalmat ismét azok gyakorolják, akik nem vagy nem elsősorban a közösség bizalmából lettek tisztségviselők. A dolgozók közvetlen beleszólását, akaratnyilvánítását a polgári demokrácia közvetett mechanizmusa váltja fel. De ahol mégis teret kap a nép aktivitása, a szegénység maga intézi ügyeit, a nép fenntartja a gyűlés elhatározó szerepét.

A községi földigénylő bizottságoknál általában az vált gyakorlattá — ha nehézségeik támadtak akár a reform végrehajtásával megbízott magasabb szervekkel, a Megyei vagy az Országos Tanáccsal, mert nem hagyták jóvá egyik vagy másik ténykedésüket, vagy ha a földhözjutottak egy része támadta, panaszolta működésüket —, hogy egybehívták az igénylők gyűlését, s ott adtak számot munkájukról, tárták fel a helyzetet, adták elő védekezésüket, ismertették a mulasztás okát, kértek bizalmat és felhatalmazást további működésükhöz, vagy mondtak le. A közösség ellenőrző szerepe, a népgyűlésnek döntést, határozatot hozó jellege tovább él és hat a falusi szegénység százezres tömegeit foglalkoztató földosztás kérdésében, még akkor is, amikor ezek a tömegek már kiszorulnak a közösség egyéb, általánosabb ügyeinek közvetlen intézéséből.

II.

1944. december 21-e választóvonalat húz a demokratikus népmozgalom további fejlődésében. Ezen a napon ül össze az ideiglenes Nemzetgyűlés, és megválasztja az ideiglenes nemzeti kormányt. Létrejönnek tehát az új államhatalom és államigazgatás központi szervei. A felszabadult országrészeken véget ér a politikai „légüres tér" időszaka — legalábbis elvileg —, midőn nincs központi hatalom, mert a régi összeomlott, az új pedig még nem született meg. Nagyon is hangsúlyozzuk, hogy a központi hatalom egyelőre csak deklarált, mivel az akkori közlekedési és hírközlési viszonyok a központi államigazgatás szervezetének gyors kiépítését nem tették lehetővé. A gyakorlatban ezért egy ideig nem ütközik különösebb akadályba a népmozgalom törekvése, hogy képviselői továbbra is államhatalmi funkciót gyakoroljanak, bár a hivatali reakció — a belügyminiszter nyilatkozata mutatja — egyes megyékben mindjárt a kezdet kezdetén fellép a népi szervek ellen.[18] A nemzeti bizottságokká átalakult régi népi szervek és az újonnan alakult nemzeti bizottságok is megbízóik érdekei és legjobb belátásuk szerint intézik közösségük ügyeit, és továbbra is

---

NB a megválasztott új tisztviselők névsorát közszemlére teszi ki, hogy a lakosság 15 napon belül fellebbezéssel élhessen, ha a megválasztottak közül valakit nem tart megfelelőnek. — Zsákán népgyűlés választja meg a nemzeti bizottság által újjáalakított képviselőtestületet. Ugyanez a népgyűlés jelöli ki az elöljáróság tagjait is. — Ugyancsak a zsákai nemzeti bizottságnak a népgyűlés és a nyilvánosság ellenőrzéséről vallott felfogását tanúsítja a helybeli földigénylő bizottsághoz intézett átirata. Szóváteszi, hogy nagyon sok panasz érkezik a földosztással kapcsolatban. Tájékoztatást kér, s felelősségrevonást helyez kilátásba. Egyben utasítja, hogy a megalakítandó gépszövetkezet ügyében kétszeri dobszóval újabb népgyűlést hirdessen meg. (Debreceni ÁL. Bihar megyei FT. 12—68/1945.)

[18] „. . . sem a járási főszolgabírónak, sem az alispánoknak nincs joguk ahhoz, hogy a nemzeti bizottságok működését megtiltsák . . ." Erdei Ferenc nyilatkozata, Debreceni Népszava. 1945. I. 26.

maguk alá rendelik az igazgatás hivatásos szerveit és tisztviselőit, amennyiben ezekben a bizottságokban a városi és falusi proletár és félproletár elemek dominálnak, s nem a régi igazgatási szervezetek és azok helyi képviselőivel többékevésbé harmonikus viszonyban volt módosabb parasztok és falusi értelmiségiek a hangadók.

Ez azonban nem változtat a lényegen: az új központi hatalom megalakulásakor, melyet a koalíciós kormány testesít meg, szemben találja magát főként a Tiszántúl déli megyéiben fejlődő népmozgalommal, elsősorban a szegényparasztságnak azzal a törekvésével, hogy közvetlenül, saját szervei útján vegyen részt a hatalom gyakorlásában, s hogy a hivatásos igazgatási szervezetet a néphatalmat szimbolizáló népi szervek irányításának, felügyeletének, ellenőrzésének rendelje alá.

A közigazgatást demokratizáló népmozgalom visszhangra és képviseletre talál a kormányon belül is. Erdei Ferenc belügyminiszternek „A közigazgatás ideiglenes rendezéséről" írt cikke[19] arról tanúskodik, hogy az új demokratikus állam szervezetében hangsúlyozott szerepet szánt a dolgozók valódi önkormányzati szerveinek. A rendszer alapjának azokat a népi önkormányzati szervezeteket tekintette, amelyeket a nép 1944 őszén a felszabadított országrészeken már mindenütt megteremtett.

E magános, rendkívül érdekes állásfoglalás fontosabb része így hangzik. „. . . nincs kitaposott útja az önkormányzati rendszernek. El kell tehát indulnunk a népi önkormányzat új és járatlan útján, hogy az új ország és *az új demokratikus népi közigazgatás* kiépülhessen. Megkönnyíti a Belügyminiszter munkáját, hogy a magyar nép mindenütt a felszabadult országrészekben *már elindult ezen az úton* . . . nemzeti bizottságok alakultak . . . *megteremtették az önkormányzat népképviseleti szerveit és megválasztották* a városi és községi *igazgatás vezető tisztviselőit* . . ."

„Az új demokratikus kormányzatnak nem lehet más útja az államszervezet és a közigazgatás helyreállítása és kiépítése felé, mint hogy alapul veszi ezeket a népi önkormányzati szervezeteket, egységesíti, összekapcsolja őket és általános rendelkezésekkel szabályozza működésüket."

Erdei, ha elvileg nem is veti fel a kérdést: az új népi közigazgatásnak azon az elven kell felépülnie, hogy a dolgozók választott szervei irányítsák, ellenőrizzék s gyakoroljanak felügyeletet a végrehajtó hatalom apparátusa felett; ha nem is határolja el élesen a „népi önkormányzatot" a régi rendszer autonóm szerveitől, amelyek a tényleges hatalomból kirekesztett, önkormányzati cicomák voltak csupán a hatalmat kizárólag gyakorló hivatali igazgatás centralisztikus szervezetén —, nem állhatott messze ettől a felfogástól.

A közügyek intézését népi és demokratikus alapra helyezni akaró népmozgalom erejét Erdei Ferencnek nemcsak az a megállapítása igazolja, hogy „a magyar nép mindenütt a felszabadult országrészekben már elindult ezen az úton", de még inkább, hogy nem is tartotta lehetségesnek, hogy a kormány az államszervezet és a közigazgatás kiépítésének más útját járja, mint hogy „alapul veszi ezeket a népi önkormányzati szervezeteket, egységesíti, összekapcsolja őket és általános rendelkezésekkel szabályozza működésüket".

De a koalíciós kormányzat nem támogatta ezt a népmozgalmat, nem is gondolt arra, hogy az új államhatalom és a dolgozó társadalom közötti viszonyt olyan demokratikus alapon építse ki, amely éles szakítást jelentett volna a

[19] Néplap 1944. XII. 31-i száma.

központi végrehajtó hatalom uralmi helyzetével. Ellenkezőleg. Első rendelkezése a közigazgatás ideiglenes rendezéséről — öt nappal az idézett belügyminiszteri nyilatkozat után — a régi, reakciós államszervezetet restaurálja. Szembehelyezkedik tehát a demokratikusan gondolkodó tömegek felfogásával, amit azzal tetéz, hogy közvetve megerősíti állásukban azokat a közigazgatási tisztviselőket, akiket „a régi kormányok vagy a katonai parancsnokságok neveztek ki".[20]

Az új központi hatalom ugyan tudomásul veszi, amit nem lehetett tudomásul nem vennie: a rendkívüli helyzetben csak fokozatosan tudja az államszervezetet helyreállítani, s ezért szükségesnek tartja, hogy a helyi önkormányzatok „önállóan és a maguk erejéből gondoskodjanak az igazgatási szervek létrehozásáról és működésük biztosításáról". De először is: a nemzeti bizottságok hatáskörét az „önkormányzati szervek" (képviselő testületek, törvényhatósági bizottságok) létrehozására korlátozza és kirekeszti a hatalom tényleges gyakorlásából, leszögezve: „A nemzeti bizottságok, mint a demokratikus pártok helyi szövetségei, politikai szervek, tehát maguk ne illeszkedjenek be a közigazgatás szervezetébe."[21] Másodszor: a létrehozandó „önkormányzati szervek" hatáskörét újonnan nem szabályozza, hatalmukat nem terjeszti ki, a régi igazgatási szervezetben játszott jelentéktelen, névleges szerepre utalja őket. Árnyékszervek maradnak a hatalmat ténylegesen gyakorló tisztviselők mellett.

Az új demokratikus államszervezetről más felfogást vall a koalíciós kormány, és másként vélekednek a népi szervek aktív, tudatos elemei. Elképzeléseik között szakadék tátong. A népi szervek azt vallják, hogy a hatalom egyetlen forrása a nép; e szervek határozatával szemben a régi törvényekre hivatkozni nem lehet; minden megbízatás, amely a régi törvényeken alapul, akár szerveké, akár tisztviselőké, érvényét veszítette. Leváltja, ha indokoltnak látja, letartóztatja és internálja a horthysta államszervezet exponenseit. Ha meghagyja tisztségükben, politikai ellenőröket nevez ki melléjük. Nem a régi törvények, hanem a népfenség alapján áll, intézkedéseiben nem a paragrafusokra, hanem a nép érdekére tekint. Ez a forradalmi demokratizmus, a hatalomba bevonult nép szelleme.

S a kormányrendeleté?[22] Utasítja a közigazgatás tisztviselőit, akiket „a régi kormányok vagy a katonai parancsnokságok nevezték ki", hogy a „nemzeti bizottságok és az ezeken keresztül megalakított ideiglenes önkormányzati testületek megalakítását ismerjék el, működésüket ne akadályozzák és ne korlátozzák és hivatali eljárásaikban határozataikhoz alkalmazkodjanak . . . a demokratikus pártok megalakulását ismerjék el és működésüket ne akadályozzák vagy korlátozzák".

Ez nem a múlttal szakító nép nyílt, goromba hangja, hanem a rendkívüli helyzethez való kényszerű alkalmazkodásé. A koalíciós kormány rendelete utasítja a régi közigazgatási tisztviselőket, tehát közvetve megerősíti hivatalukban.

S ugyan mire hívja fel őket? Hogy ismerjék el, ne akadályozzák, ne korlátozzák a demokrácia szerveit és pártjainak működését — amire a horthysta tábornokok részvételével történt kormányalakítás láttán a reakció itt-ott vetemedhetett —, s ezzel továbbra is a közélet tényezőinek ismeri el őket.

[20] 14/1945. M. E. sz. rendelet. Magyar Közlöny 1945. I. 5-i szám.
[21] Uo.
[22] Uo.

Nem arra utasítja a horthysta közigazgatás el nem menekült reprezentánsait, hogy vessék alá magukat — ahogyan ezt a demokratikus tömegek követelik — a népi szervek határozatainak, hanem hogy „alkalmazkodjanak" határozataihoz. S ez a nem tudatos bátorítása az államszervezet régi reakciós elemeinek nem is maradt hatástalan. Ahol a nép öntudatlansága erre lehetőséget ad, az ország számos vidékén, például Somogyban, Tolnában, Szabolcs-Szatmárban stb., a csendőröket újra szolgálatba állítják, a régi jegyzők, főszolgabírák elfoglalják hivatalukat, s ahol ezek tevékenykedése múltjuk miatt lehetetlenné vált, más járásokba helyezik át, ahol a nép nem ismeri őket.

A demokrácia tehát úgyszólván az első pillanattól más értelmet nyer a rendeletekben, mint a népi szerveknek, a nemzeti bizottságoknak a nép felfogását tükröző határozataiban és intézkedéseiben.

Révai Józsefnek a magyar népi demokráciáról szóló tanulmányából is az derül ki, hogy nem valamilyen elszigetelt, lokális mozgalommal állottunk szemben, hanem „viszonylag mély és széles demokratikus tömegmozgalom"-mal, amely egyik alapvető jellegzetessége — így értékeli Révai — a felszabadulás kezdetétől az 1945-ös választásokig terjedő időszaknak.[23] Ugyancsak Révai megállapítása: „A magyar demokráciának erre az első szakaszára jellegzetes, hogy amíg fenn a kormányzatban horthysta konzervatív elemek vettek részt, alul a néptömegekben hatalmas erjedés és mozgalom indult meg. Szerte az országban... különféle népi szervek keletkeztek."[24] „A népben élő demokratikus törekvések, erők bizonysága, hogy a felszabadulás nyomán mindenütt gombamódra megalakulnak a nemzeti bizottságok; autoritásukat nem fegyveres erő — az akkor alakuló rendőrségnek botja sem volt, nemhogy puskája — biztosította; a lakosság, a megmaradt igazgatás, vezető államhatalmi szervnek ismerte el."[25]

De önmagának ellentmondó, az újabb kutatások fényében rektifikálandó Révai Józsefnek a népmozgalom indítékairól, törekvéseinek jellegéről tett sommás megállapítása. „A nemzeti bizottságok napi munkájában nem az volt a döntő, hogy ők az új állam népi szervei. Inkább azért alakultak, mert a régi közigazgatási és községi szervezet felbomlott, űr támadt az állami és községi életben és ezt az űrt be kellett tölteni. Nem azzal az igénnyel léptek fel, hogy a nagybirtokosok és nagytőkések államhatalmának helyébe a nép szerveit ültetik, hanem azzal, hogy a helyi közigazgatásnak legyen valamilyen szerve. Csak a földigénylő bizottságok voltak a nagy tömegmozgalomnak a szervei, a többi népi szerv koalíciós megegyezés következtében alakult."[26]

Ám a nemzeti bizottságok — legalábbis a politikailag legöntudatosabb részük, a demokratikus tömegek törekvéseit leghívebben hordozó zömük — nem a helyi közigazgatásnak akartak valamilyen szerve lenni, nem az önkormányzat feladatait akarták ellátni a régi igazgatási rendszeren belül, hanem mint a nemzeti bizottságok előtti népi szervek, a közügyek intézésének *új alapon* való rendezésére törekedtek, népi közigazgatás megteremtésére — ahogyan Erdei Ferenc említi cikkében. Azt fejezték ki, ami a népmozgalomban a legfontosabb volt: *a nép közvetlen „beleszólását" a hatalom gyakorlásába*, hogy a hatalmat a dolgozók érdekének és jogérzetének megfelelően gyakorolják.

[23] *Révai József:* A magyar népi demokrácia jellege.
[24] *Uő:* A népi demokrácia kérdései.
[25] *Uő:* Das neue demokratische Ungarn.
[26] *Uő:* A népi demokrácia kérdései.

A kormány 1945 első napjaiban egyik első rendelkezésével helyreállítja tehát a régi közigazgatási rendszert, s a népi szerveket kirekeszti az államhatalmi funkciók gyakorlásából. Mit tesznek a népi szervek? Követik a kormány rendelkezését, s tartják magukat ahhoz, hogy csupán az önkormányzati testületek újjáalakítására terjed ki hatáskörük? *A nemzeti bizottságok nagy része úgy intézkedik, tesz-vesz, rendelkezik a közigazgatás szerveivel* — legalábbis egy ideig —, *mintha a kormánynak ilyen rendelkezése meg sem jelent volna.* Elsősorban a városok és a községek nemzeti bizottságai járnak el így, nem azért, mert nem tudnak a rendeletről, azt előbb-utóbb tudomásukra hozták, hanem mert nekik a legközvetlenebb a kapcsolatuk a népmozgalommal. A megyei nemzeti bizottságok egy része is így jár el, sőt határozatba hozza, formába is önti, hogy a hatalom legfőbb helyi képviselőjének tekinti magát.[27]

A nemzeti bizottságok mindenütt — ahol jelentős és öntudatos proletariátus vagy demokratikus hagyományú radikális érzelmű kisparasztság élt, mint a Viharsarokban, általában ahol nem a közigazgatás tisztviselői hozták létre „felülről" ezeket a szerveket, mint a Dunántúl nagy részén vagy Szabolcsban, hanem a tömegek erjedésének voltak a kifejezői akkor is, ha koalíciós alapon alakultak, s nem tömeggyűlés választotta és bízta meg őket — hatalmi funkciókat gyakoroltak. Olyan gyakorlatot alakítottak ki, amit éppen úgy lehet jellemezni: *a nagybirtokosok és nagytőkések államhatalma helyébe a munkások és dolgozó parasztok demokratikus diktatúráját állították.* A régi hatalmi rendszert olyan új rendszerrel cserélték fel, amelyben a népi szerveknek rendelték alá az igazgatás hivatásos szervezetét. A változás lényege ez volt, s ebből a szempontból másodrendű, hogy helyenként ez a diktatúra — nem érdemi intézkedéseiben — az első tanácsköztársaság direktóriumainak emlékeit eleveníti fel, tevékenysége azonban abban a keretben marad, amelyet a munkások és dolgozó parasztok demokratikus diktatúrájának fogalmával jelölhetünk.

III.

Mert mire törekedett a népmozgalom? Saját szervei miért ragadták meg a hatalmat s védték ezt a pozíciójukat a régi horthysta-földesúri államigazgatás restaurálódásával szemben? Tudományosan fogalmazva: mi volt ennek a közvetlen, népi demokráciának az osztálytartalma?

Említettük már, hogy nem ismerünk és valószínűleg nem is volt a mozgalomnak programszerű megnyilatkozása. Akik a népi szervekben a mozgalmat képviselték, túlnyomó többségükben kétkezi dolgozók; tették, amit eszük és szívük diktált, amit a nép érdekében állónak tartottak. De ha nem is maradt fenn program, a mozgalom szociális arcéle jól kivehető azokból a rendkívül tanulságos dokumentumokból, amelyek megőrizték az egykori népi szervek érzéseinek, gondolatainak, tevékenységének emlékét.

A nemzeti bizottságok működése, ahol népmozgalom állt mögöttük — azaz százak és ezrek aktív érdeklődése, éber figyelme, ha kellett fellépése és

[27] A Csanád megyei NB január 21-i határozatában kimondja: „Közhírré teszem, hogy a mai napon megalakult a Csanád megyei Nemzeti Bizottság, amelynek célja és feladata minden olyan intézkedés megtétele, legyen az politikai, gazdasági, kulturális, társadalmi vagy közigazgatási, ami a demokratikus új Magyarország felépítését célozza és előmozdítja . . ."

beavatkozása kísérte tevékenységüket — egyáltalán nem olyan jellegtelen, ahogyan Révai József megállapításaiból vélhetnők. „A tisztviselők nagyrésze nyugatra menekült, de viszont élni kellett, valamiféle közigazgatási pótlékot kellett teremteni, így ebbe az űrbe betódultak a népi szervek. Nem annyira azért keletkeztek, mert meg akarták dönteni a régit, hanem sokkal inkább azért, mert be akarták tömni azt a lyukat, amely a régi szervek nyugatra távozásával támadt."[28] Természetesen a népi szervek azért is alakultak, hogy betöltsék az űrt, amely a régi közigazgatás felbomlásával keletkezett, és a dolog természeténél fogva intézkedtek kis ügyekben is. Főként Dél-Tiszántúlon a nemzeti bizottság olyan autoritás volt, hogy a lakosság mindenféle ügyével hozzá fordult, másrészt ezekben a hónapokban politikai színezetet kapott olyan kérdés is, amely korábban vagy utóbb csupán egyszerű bejelentés és adminisztráció tárgya volt.

A kérdés éppen az: hogyan töltötték be a támadt űrt? Az eddig elmondottakból is világosan kiderült: a népi szervek, a nemzeti bizottságok nem „valamiféle közigazgatási pótlék" voltak. Nem egyszerűen „helyreállították az igazgatást", „megindították a termelést" vagy „biztosították a rendet". Tevékenységüknek nagyon is határozott osztályjellege volt. Cselekedeteiket a dolgozók, különösen a legszegényebb, fél- vagy egészen proletár rétegek érdeke vezette.

Nézzük, hogyan jártak el a mezőgazdasági termelés megindítása érdekében, amely 1944 őszén és 1945 tavaszán példátlan nehézségekbe ütközött. Tiszántúlon és a Duna—Tisza közén a hadműveletek már az őszi betakarítási munkálatokat félbeszakították, s emiatt az országnak ezen a részén a szokásos mértékű őszi szántásnak és vetésnek csak töredékét végezték el. Elsősorban az iga hiányzott, a szükséges vonóerő, sok helyütt hiányzott a vetőmag, a munkaerő, a termeléshez is szükséges személy- és vagyonbiztonság. Mit tettek a népi szervek? Pótolták a horthysta közigazgatást, azaz kötelezték a munkásokat, a cselédeket, hogy maximált bérért internálás terhe mellett műveljék a parasztgazdák és az úri birtokosok földjeit, ahogyan ez a háború éveiben, a Vörös Hadsereg bejövetelének úgyszólván az utolsó órájáig folyt; s hozzátehetjük, amit a koalíció egy része szívesen vett, ha tovább folytatódott volna? A népi szervek nem a régi igazgatás szempontjait követték. Az ő szemük előtt is az lebegett, hogy lehetőleg minden hold földet megműveljenek, csak éppen a kiindulópontjuk és e célhoz vezető út volt náluk más. A horthysta-földbirtokos közigazgatás a háborús termelés fokozása és a háborús konjunktúra hasznát élvező birtokosok érdekében messzemenően korlátozta a „szabad" munkavállalást, a mezőgazdasági munkások maradék jogát is, hogy eldöntsék, milyen bér és munkafeltételek mellett és kinél vállaljanak munkát. Maximálta a munkabért, megállapította a munkafeltételeket és kényszerrel kötelezte a munkást a munka végzésére. A népi szervek kiindulópontja a tulajdon korlátozása volt. A földtulajdon és az élő és holt felszerelés, tőke tulajdonának szabadságát korlátozták; nem a munkásokat, hanem a föld-, iga-, traktortulajdonosokat. Marxistáknak nem illik szemet hunyni ilyen különbség felett.

Nem egy nemzeti bizottság jegyzőkönyvében kifejtve találjuk ezeket az elveket, amelyeket a földművelésügyi miniszter a népi szervek gyakorlatából vett át és rendeletével[29] országosan általánosított. A Kisújszállási NB 1945.

[28] Népi Demokrácia. *Révai József* 1947. október 14-i előadása.
[29] 33.000/1945. F. M. sz. rendelet.

január 9-i jegyzőkönyvében ezt olvashatjuk:[30] „... senki sem kívánhatja, hogy földje azért, mert az ő nevén van, terméketlen maradjon és ezért a magántulajdont kell előnyben részesíteni, mégpedig a legszentebbet: a munkaerőt ... A munkaterv úgy állítandó össze, hogy földet kell juttatni minden munkabíró erőnek ... Ezért vétesse számba a nemzeti bizottság a határban levő összes igaerőt és minden pár jármosra a szakértők javaslata alapján szabja meg az elmunkálandó föld mennyiségét, s kötelezzen minden igaerőtulajdonost a reászabott föld megmunkálására éspedig olyanképpen, hogy amelyik igatulajdonosnak megvan a meghatározott mennyiségű földje, az azt művelje meg és az ezen túlhaladó mennyiséget pedig bocsássa a közület rendelkezésére ... Mivel igával nem tudják az egész határt megművelni ... ezért a kézi erőt is a legnagyobb teljesítményre kell serkenteni... A szokásos uzsora munkadíja helyett kissé magasabb munkajárulékot biztosítsanak." Éspedig a termés 2/3-át kapja, aki műveli a földet, a fennmaradó 1/3 részt pedig a város magtárába köteles szállítani. Az igát is számba és igénybe kell venni. A munkaerő kiuzsorázását megakadályozandó, fontos, hogy az igával végzett munka ellenértékét megszabják. A nemzeti bizottság által utóbb elfogadott javaslat ezt 3 napi kézimunkában állapítja meg.

A nagybirtokok megművelésénél is, bár különböző eljárást alkalmaztak, a népi szerveket nemcsak az a szempont vezette, hogy a nagybirtok lehetőleg minél nagyobb része műveltessék meg, hanem az is, hogy ennek hasznát a földet művelő cselédek, munkások vagy kisbérlők lássák. Volt, ahol termelési biztosokat neveztek ki, mint a nagyszénási ötös bizottság, akik számba vették a rendelkezésre álló igaerőt, traktorokat, és megszervezték a munkát. Itt 7000 kh uradalmi földet közösen vetettek be.[31] Csorváson is kollektív alapon szervezték meg az uradalmi földekről a termés betakarítását és közösen vetették be a földeket.[32] Így jártak el Tótkomlóson is.[33] Legtöbb helyütt azonban a gazdasági cselédek által meg nem művelt földeket megmunkálásra kiosztották, s ezekért a földekért utóbb a földművelésügyi miniszter rendelkezése értelmében nem is 1/3 bért, hanem csak a termés 10, illetve 15%-át fizették. Az Alföldön helyenként a nagybirtok jelentős részét osztották ki művelésre nincstelen mezőgazdasági munkásoknak még a földreform előtt.

S hogy biztosították a népi szervek a szántáshoz nélkülözhetetlen vonóerőt, amely híján a felszerelés és tőke nélküli proletárok minden igyekezete hiábavalónak bizonyult volna? Mindenütt úgy, ahogyan a kisújszállásiak jegyzőkönyvében olvastuk! Az új népi hatalom kötelezte a traktor- és igatulajdonosokat, hogy a nincstelenek számára szántsanak a megállapított ellenérték fejében.

A népi szerveknek éppen ezek az intézkedései gyakran ütköztek a sokföldű gazdák, az iga- és traktortulajdonosok ellenállásába. „Hatalmas viszálykodás"-ról ír a Pusztaszeri Nemzeti Bizottság a főispánnak, mivel az elöljáróság és a gazdatársadalom nem ismeri el a nemzeti bizottság határozatának jogosságát, amellyel nemcsak azt rendeli el, hogy a munkás a múltbani negyed helyett a veteményes megmunkálásáért a termény felét kapja, hanem arra is kötelezi a gazdát, hogy a földet beszántsa és a terményt betakarítsa.[34] Hogyan is lehetett

[30] ÁL. Szolnok Kisújszállási Tanácsi, Közgyűlési és NB ülések jegyzőkönyvei.
[31] *Balázs Béla* i. m. 129—30. l.
[32] Uo.
[33] Uo.
[34] ÁL. Szentes Szeged város főisp. iratok 477/1945.

volna ez másként, mikor fuvarozással, szállítással, vontatással ötször, tízszer annyit kereshetett a tulajdonos, mint amennyit a szántásért kapott. Sokszor nem is kapzsiságból, de mert féltette lovát vagy tehenét, igyekezett az igatulajdonos kivonni magát a szántási kötelezettség alól.

A népi szervek: nemzeti bizottság, termelési bizottság ilyen esetekben nem riadtak vissza az erőszaktól. Nemcsak demokraták voltak, akik számára a legszegényebb s legnagyobb dolgozó réteg és a nemzet érdeke egybeesett, de forradalmi eréllyel jártak el: nem rágták a paragrafust, ha ezeket az érdekeket látták veszélyeztetve. A Fejér megyei Sárszentmiklósi NB nyolc tagját megbízta azzal, „hogy április 25.-én reggel járják végig a számukra kijelölt utcákat és ahol dologtalanul levő lovakat találnak, azonnal intézkedjenek a lovak kirendelése, a szántásmunka elvégzése tekintetében. Aki e határozatnak ellenszegül, lovát a bizottság elveszi és olyan embernek adja át, aki dolgozni akar . . .” A nemzeti bizottság számba vette a traktorokat és gőzekéket is, és elrendelte: kisembereknek adják oda betakarításra és művelésre annak a földjét, akinél a termés a földön maradt.[35] Amikor Gádoroson az NB arról értesült, hogy az igavonó állatokkal rendelkező gazdák egy része ahelyett, hogy szántana, jó pénzért fuvaroz, elrendeli: „Minden állattulajdonos . . . jelenjen meg a községházán ekével, fogattal és egyöntetűen területre lesznek rendelve, természetesen díjazásért és nem közösen dolgozva, de felügyelet alatt kell dolgozni . . . Aki nem jelenik meg, attól az igásállat el lesz kobozva. A rendőrség lesz hivatva a határozatnak érvényt szerezni.”[36] Amikor a Csanád megyei NB úgy látta, hogy a birtokosok egy része késlekedik, vagy vontatottan fog hozzá a földek megmunkálásához (1945. III. 10.), eleve figyelmezteti őket: „. . . a megmunkálatlan földek tekintetében minden egyes eset külön-külön ki lesz vizsgálva, s amennyiben valamely részről e tekintetben a legcsekélyebb szabálytalanságot vagy mulasztást lát fennforogni, az ezt elkövető fél a legszigorúbb büntetésben fog részesülni”.[37] A közigazgatás egykori jelentése szerint is a népi szerveknek tulajdonítható, hogy a rendkívüli nehézségek ellenére Csanád megyében úgyszólván alig maradt föld parlagon.

Hasonló eréllyel járnak el a népi szervek a traktortulajdonosokkal szemben: a szegények és a nemzet érdekét képviselik. Megállapították a traktorok méltányos szántási díját, s kimondták, hogy amennyiben a traktortulajdonos a megállapított összegért nem hajlandó szántani, „tekintettel a rendkívül fontos nemzeti érdekre” traktorát igénybe veszik.[38] A Dunapentelei NB a traktorok munkaidejét napi húsz órában állapította meg; az Újkígyósi NB kimondotta: szabotáló az a traktorvezető, aki fél óránál többet áll és nem tudja elfogadható okát adni.[39] A Kondorosi NB szakemberekkel vizsgáltatta felül a nem dolgozó traktorokat „abból a célból, nem forog-e fenn a szabotázs bűncselekménye”.[40]

S nem egy igazi népi hatalom felelősségteljes és méltósággal párosult öntudatos hangja szól-e a gyomai nemzeti bizottság határozatából? „A tavaszi munkák elvégzése a nemzet életfontosságú érdeke. A nemzeti bizottság támogatni akarja a termelő bizottságot e cél érdekében kifejtett értékes munkájában. Ezért, amikor felhívja a figyelmet arra a körülményre, hogy feltétlenül szüksé-

[35] *Balázs B.* i. m. 131. l.
[36] Uo. 132. l.
[37] Uo. 135. l.
[38] Uo. 133. l.
[39] Uo. 133. l.
[40] Uo.

ges a munkák lefolytatásának tervszerű előkészítése ... egyúttal büntető rendelkezéseket is rendelkezésére óhajt bocsátani a termelő bizottságnak, mert tudatában van annak, hogy egyes emberek önzése nem tudna felemelkedni e cél magasságához. A nemzeti bizottság tehát előre kijelenti, hogy azon személyek, akik a tavaszi munkából erejükhöz képest nem veszik ki teljes mértékben részüket, szabotálnak, a nemzetet éhínségbe akarják dönteni, és ezen népellenes, hazaáruló cselekedetükért népbíróság elé lesznek állítva. Amennyiben a munkák elvégzésénél kényszert kell alkalmazni és azt a termelő bizottság jogosan és a népi demokrácia szellemének megfelelően alkalmazza a munkák eredményes lefolytatása érdekében, mindig *maga mellett fogja találni a nemzeti bizottságot teljes súlyával és minden büntető hatalmával.*"[41]

Nem nevetséges nagyzolás ez? Hiszen a Gyomai Nemzeti Bizottságnak se pallosjoga, se fegyverese! Vagy talán nincs is szüksége erre szavának érvényesítéséhez?! Honnan ered a gyomai vezetőknek ez a nagy önérzete, amely egy középkori város nagyhatalmú magisztrátusának önérzetével vetélkedhet? Ezer és ezer gyomai kétkezi dolgozó támogatásából, abból a megbecsülésből és tiszteletből, amely a gyomai és sok más tiszántúli népi szervet övezte, s fegyvereknél különbül biztosította a munkások és parasztok e helyi diktatúráinak tekintélyét.

Az első hónapokban a Vörös Hadsereg számára végzendő hadi munka és a hadsereg ellátása, a termelés helyreállítása, az újjáépítés, a jóvátétel nagy megterhelést jelentett a kifosztott és háborútól feldúlt ország számára. Ki és milyen mértékben viselje a terheket? — egyik alapvető kérdése volt ez a felszabadulás után az osztályok és pártok közötti harcoknak és ellentéteknek.

Hogyan foglaltak állást a népi szervek? „Mindenki dolgozzék, viselje mindenki erejéhez mérten a terhet!" elv vagy az ennél szigorúbb „Aki nem dolgozik, ne egyék!" — jellegzetesen munkás elv irányítják a népi szervek intézkedéseit, s igyekeznek megtorlással is, bírsággal, sőt internálással érvényt szerezni ezeknek az elveknek mind a közmunka, mind a közellátás megszervezésénél.

A Békési Városi Tanács (a nemzeti bizottság elődje) a rizst betakarító munkások béralapját a munkában részt nem vevők progresszív megadóztatásából fedezi. „A jobbmódúakat, illetve a 10 kat. holdon felüli ingatlantulajdonosokat vagy iparosokat és kereskedőket ... a tanács ... nagyobb összeg befizetésére kötelezi. A szociális hozzájárulás 500 pengőtől 5000 pengőig mehet."[42]

A Hajdúböszörményi NB megengedi, hogy a köztisztviselők, a rendőrség tagjai, a pártok elnökei és titkárai, lelkészek és pedagógusok fizetésük egy napra eső hányadával mentesítsék magukat. Külön kategóriába sorolta a közmunka-megváltás szempontjából a kisiparosokat, a kiskereskedőket, az 50 holdon aluli birtokosokat és bérlőket, és ismét külön kategóriába az 50 holdon felüli birtokosokat, nagykereskedőket, a malomtulajdonosokat, jobb módú iparosokat, orvosokat, ügyvédeket.[43]

Szigorúbb elvet vall a vésztői nemzeti bizottság. A szerinte jogtalanul élvezett nyugdíjakkal kapcsolatosan leszögezi, hogy: „A munkabírók és a gazdaságilag erősebbek csak munkájuk után éljenek".[44] Ezt az elvet követi a Csor-

[41] Uo. 135—6. l.
[42] Uo. 154. l.
[43] Uo. 155. l.
[44] ÁL. Gyula. Vésztői NB 1945. VII. 14-i jkv.

vási NB főként azokkal szemben, akik a közelmúltban a hadi konjunktúra élvezői voltak. Az egyenlő elbírálást kívánó szakszervezeti beadványban a nemzeti bizottság határozatilag kimondja: „... az elmenekült és most visszatért földbirtokosoktól, gazdatisztektől és hivatalnokoktól a havonta 20 napot és napi 8 órás munkaidőt fokozott mértékben meg kell követelni. Amennyiben nem tudják igazolni ... a rendőrség 48 órán belül utasítsa ki őket a község területéről."[45] A Karcagi Városi Tanács már 1944. XI. 19-én úgy határoz: munkásszázadokat állít fel, hogy a munkára való igénybevétel arányosabb legyen.[46]

Az általános munkakötelezettség szigorú ellenőrzése érdekében munkakataszter bevezetését határozzák el az orosházi járás valamennyi nemzeti bizottságának küldöttei: „... a termelő munkából még mindig nagyon sok ember kivonja magát és feketézéssel és pálinkafőzéssel tölti az idejét. Ez az állapot csak úgy szüntethető meg, ha mindenki munkalappal lesz ellátva."[47]

A Békés megyei nemzeti bizottságok nemcsak községeikben, de az egész országban ezeknek az elveknek az érvényesítését követelik.

1945 nyarán, amikor a kapitalizmus (s vele a reakció) erői újjáélednek, feketézők, spekulánsok, láncolók és egyéb élősködők bővében vannak azoknak a nélkülözhetetlen termékeknek, amelyeket az ipari és mezőgazdasági dolgozók éjt nappallá tevő munkával sem tudnak maguknak megszerezni. Békés megye valamennyi nemzeti bizottságának képviselői felírnak a kormánynak, s a kétkezi dolgozók általános véleményének adnak hangot, midőn követelik: „... közellátásban és ipari cikkekkel való ellátásban csak azok részesülhetnek, akik az *azonnal bevezetendő munkakötelezettségnek* eleget tesznek és ezt munkalappal (munkakönyvvel) igazolni tudják."[48] Magyarul: „Aki nem dolgozik, ne egyék!"

A népi szervek egy része a gazdasági életnek úgyszólván minden fontos területén beavatkozik a dolgozók, a szegények érdekében.

A Tótkomlósi NB gyakorlatából vett példákkal szemléltetjük, hogy milyen sokirányú volt e tevékenység. Még 1945. I. 12-i ülésén az NB elhatározza, hogy az orosháziak példáját követve „Közgazdasági Hivatal"-t szervez, amely felett a felügyeletet a nemzeti bizottság gyakorolja. E szerv feladata különösen az, hogy megszervezze létfenntartási cikkek beszerzését, tartalékolását, ellenőrizze forgalmát, tehát „a fekete áruforgalom kiküszöbölése". Ez a szerv 1945 május végéig működött.[49]

A Tótkomlósi NB nagyon sok más nemzeti bizottsághoz hasonlóan foglalkozik a közszükségleti cikkek árával, s az árakat maximálva tőle telhetőleg igyekszik elhárítani a legszegényebbeket leginkább sújtó inflációs terheket.[50] A nemzeti bizottságok nemcsak megállapítják az árakat, de ellenőrzik is betartásukat. Ez helyenként messzemenő rendszabállyal párosul: a nemzeti bizottság jelöli ki, hogy kik kereskedhetnek, s akiket nem talál megbízhatónak, azoktól megvonja az iparengedélyt. Az Orosházi NB megvonja az Orosházán működő baromfi-, sertés-, szarvasmarha- és lókereskedők, szedők és alkuszok iparigazolványát, s csak azoknak hagyja meg, „... akiknek személye garancia

[45] ÁL. Gyula. Csorvási NB 1945. VI. 15-i ülés jkv.
[46] ÁL. Szolnok. Kisújszállás Tanácsi, Közgy. és NB ülések jkv.
[47] ÁL. Gyula. Orosházi járási NB 1945. III. 29-i ülés jkv.
[48] ÁL. Gyula. Főispáni biz. iratok 1945. VIII. 29-én tartott értekezlet jkv.
[49] ÁL. Gyula. Tótkomlósi NB iratai 1945. I. 12-i ülés jkv.
[50] ÁL. Gyula. Tótkomlósi NB iratai 1945. II. 28-i ülés jkv. ÁL. Gyula. Orosházi Járási NB iratai 1945. VIII. 9-i ülés jkv.

arra, hogy a kereskedelmet a tisztesség keretei között fogják folytatni, míg a többi kereskedők, kiknek működése nem kívánatos, termelő munkára szorítandók". Ezt a határozatot az orosházi járás nemzeti bizottságaival „követendő példaként és hasonló állásfoglalás céljából" közölte.[51]

A Tótkomlósi NB — mint valóságos főhatalom — más nemzeti bizottságokhoz hasonlóan, új adó bevezetésével is elő akarta segíteni a terhek igazságosabb viselését. Az adó erősen progresszív volt, a szobák és a kat. holdak számával emelkedett. Pontosan ugyanezeket az elveket alkalmazta a Karcagi Nemzeti Bizottság is a rendkívüli adó kivetésénél.[52] Csak jellemző példaként említjük fel, hogy a kormány rendelete ellenére hogyan vélekedtek ezek a népi szervek a maguk hatásköréről és hatalmi helyzetéről: a tótkomlósi nemzeti bizottság kimondja, esküdtbíróság elé állítandó, aki az általa kreált adó befizetését megtagadja.[53]

A felsorolható példák közül hadd idézzünk még a Békési Városi Tanács határozatából. Az elesettek (sokgyermekes anyák, öregek, rokkantak, hadbavonultak családja) támogatására „a teherbíró képességű kisgazdákra" kivetett progresszív adó indoklása az alföldi szegényparasztokat jellemző szellemben fogant: „Tette pedig ezt a tanács azon szociális gondolattól vezetve, hogy csak az adhat, akinek van, és tartozik adni annak, akinek nincs."[54]

A teherviselésnek még egy 1945-ben nagyon fontos területén vegyük szemügyre a Tótkomlósi NB ugyancsak nem magában álló állásfoglalását. Mezőgazdaságunk akkori romlott állapotában nehéz terhet jelentett a Vörös Hadsereg ellátására és a jóvátételre teljesített állat- és terményszolgáltatás. E teher kivetése nagyon gyakran a szegények sérelmére történt úgyszólván mindenütt, ahol a községet a horthysta jegyzők és a módos parasztok vezették. Különösen így volt ez a marhabeszolgáltatással, mert ezt a terhet természetben megosztani nem lehetett. — A Tótkomlósi NB e kérdésben is következetesen a dolgozó szegényparasztok és állattenyésztésünk érdekét képviselte. Utasítja a gazdasági bizottságot: a marhabeszolgáltatást úgy végezze, hogy „először a meddő, azután azok a tehenek küldendők be, melyeknek gazdájánál két ló van és csak végső esetben nyúlhatnak az egy tehénnel rendelkezőkhöz".[55] A jóvátételi terheket ne csak a termelő réteg viselje, de „arányosan, minden osztály tehetségéhez mérten járuljon hozzá a jóvátételhez", vallják a tótkomlósiak, és jóvátételi kasszát létesítenek, ebből fizetik ki a jóvátételre beadott jószágok forgalmi árát.[56] Az arányos teherviselés, azaz a dolgozó és termelő réteg érdekének megvédése, olyan probléma, amely végigkíséri a népi szervek tevékenységét. A Szentetornyai NB javaslata alapján az Orosházi Járási NB részletes vita után úgy határozott: „a jóvátételi terhek viseléséhez mindenki hozzájáruljon, akinek jövedelme a hatóságilag megállapított létminimum fölött van, és hogy a hozzájárulás progresszív legyen."[57] A régi antiszociális adózás helyett ugyancsak az orosházi járás nemzeti bizottságai a progresszív adózás bevezetését sürgetik.[58]

[51] ÁL. Gyula. Csorvási NB iratai 1945. I. 9-i jkv.
[52] ÁL. Szolnok. Karcagi NB iratai 1944. XII. 31-i ülés jkv.
[53] ÁL. Gyula. Tótkomlósi NB. iratai 1945. IV. 14-i ülés jkv.
[54] *Balázs B.* i. m. 127. l.
[55] ÁL. Gyula. Tótkomlósi NB iratai 1945. III. 6-i jkv.
[56] ÁL. Gyula. Tótkomlósi NB iratai 1945. IX. 8-i jkv.
[57] ÁL. Gyula. Orosházi Járási NB iratai 1945. VI. 21-i jkv.
[58] ÁL. Gyula. Orosházi Járás NB iratok 1945. III. 8-i jkv.

A munkások és parasztok közvetlen demokráciája nem nézte tétlenül, hogy a dolgozók jelentős része nem rendelkezik a legszükségesebb élelemmel, tüzelővel. A nemzeti bizottságok közvetlenül, esetleg soraikból kiküldött bizottságok számba vették, lefoglalták, összegyűjtötték és elosztották az ellátatlan lakosság között a létük fenntartásához legszükségesebb élelmiszert, tüzelőt és más termékeket. Se szeri, se száma az ilyen határozatoknak; nem szükséges bizonygatni, hogy a háború kárvallotjainak ügye, az elesettek helyzete, a legszegényebbek gondja közel állott azoknak a munkásoknak és parasztoknak a szívéhez, akik akkor a községekben és városokban a hatalmat gyakorolták. Gondolkodásukat jellemzi, a Hivataltól merőben eltérő szellemüket idézi az alábbi két eset: A Tótkomlósi NB a „Mezőgazdasági és Ipari Árucsere" révén kapott textíliákért a hivatalosan megállapítottnál 40 százalékkal több terményt kért. A Közellátásügyi Miniszter felszólítja az NB-t: azonnal szüntesse be ezt a jogtalan gyakorlatot. Az NB válasza: ha az NB által megbízott szövetkezet a textíliát a megállapított mennyiségű terményért árusította volna, akkor e közszükségleti cikkekhez csak azok jutottak volna, akiknek fejadagjukon felül terményfeleslegük van. Így a textíliától a leginkább rászorult, de terményfelesleggel nem rendelkező szegények elestek volna. Most viszont textíliát tudtak juttatni azoknak is, akiknek nem volt terményfeleslegük, mert ennek ellenértékét az NB a tehetősebb gazdákkal fizettette meg. Az NB a minisztérium álláspontját találja jogtalannak és méltánytalannak.[59] És nem egy egész világ választotta-e el a Túrkevei Nemzeti Bizottság felfogását a nyilván módosabb gazdák befolyása alatt álló, pusztán a jogszabályt tekintő termelési bizottság felfogásától atekintetben, hogy mi a jog, mi a méltányosság, mi a demokráciai? A termelési bizottság elutasítja a fizetni nem tudó B. L.-t igaerő kiutalása iránti kérésével, mondván „. . . ingyen nem tartozik senki sem szántani." Igaz, a jogszabály csakugyan így rendelkezik. De ugyanakkor — állapítja meg a nemzeti bizottság — a lovak az istállóban álltak, B. L. és fia pedig maga húzta ekével szántotta a földet. Demokrácia a magántulajdon sérthetetlensége alapján, vagy az elesettek, a szegények demokráciája, amely a szegények „igazát" fölébe helyezi a tulajdon „igazának"? Az NB a szegények demokráciáját képviseli, ennek a demokráciának a nevében követeli a termelési bizottság elleni eljárás megindítását a vármegyei Termelési Biztostól.[60]

Ám a népmozgalom legalapvetőbb s egyben legátfogóbb törekvése a feudális eredetű birtokviszonyok demokratizálása. Ez a törekvés hatja át és mozgatja meg a legnagyobb tömegeket; nemcsak a nincstelen, hanem a birtokos parasztokat is, nem csupán a falvak, de városok dolgozóit is. A népmozgalom a birtokviszonyok forradalmi jellegű átalakításában éri el tetőpontját.

A földkérdésben a Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok vezetősége és a szegényparasztság nagyjában-egészében egyet akar: a földbirtokviszonyok demokratizálását. De ez az egyetértés nemcsak a pártok között — a kormány egyes tagjairól nem is szólva — nem teljes; különbség van a pártvezetőségek állásfoglalása és a néptömegek elképzelése között is. A viszonylag kevés ránk maradt írásos dokumentum hűen kifejezi, mi volt az alföldi szegényparasztok felfogása a földkérdésben, mire törekedett a népmozgalom. De minden írásnál beszédesebben bizonyítja ezt a felfogásbeli különbséget a földigénylő bizottságok gyakorlata az Alföldön: a reform végrehajtásának első percétől kezdve letérnek a kormány rendeletében kijelölt útról.

[59] ÁL. Gyula. Tótkomlósi NB iratai 364/1945.
[60] ÁL. Szolnok. Alispáni iratok 511/1946.

Mihelyt napvilágot lát a Nemzeti Parasztpárt javaslata, amely az úri birtokot 100, a parasztbirtokot pedig 200 k. holdig kívánja mentesíteni az igénybevétel alól; itt is, ott is felírnak, emlékiratot küldenek, határozatot hoznak s állást foglalnak a mentesítés határának alacsonyabb megállapítása mellett. Különösen a parasztbirtok 200 holdig történő mentesítését helytelenítik, s úrnak-parasztnak egyaránt a 100 holdas határt tartják megfelelőnek, ahogyan a kisújszállási[61] és a gyulai[62] NB jegyzőkönyvei tanúsítják. Vagy ami sokkal hívebben fejezi ki a szegényparaszt tömegek felfogását: egységesen igénybe kell venni minden 50 holdnál nagyobb birtokot, ahogyan a Szentesen tartott földmunkás kongresszuson követelték,[63] s ezen felül teljes egészében azokat a gazdaságokat, amelyeket a tulajdonosa nem maga művel s nem létfenntartását szolgálja, ahogyan a Hajdúsámsoni NB földművelésügyi miniszterhez küldött földreformtervezete tartalmazza.[64]

S miután megjelent a kormány földreformrendelete, amely bármennyire radikális volt is, az ország nagyon sok helységében nem biztosíthatta a jogos igények legális kielégítését; azok a szegényparasztok, akik osztályostársaik bizalmából a földigénylők képviselői lettek, túltették magukat a rendelet előírásain. Az ő elvük az volt, hogy a föld azé legyen, aki megműveli; s ez az elv ellentmondott a kormányrendeletnek, amely a koalíció fenntartása érdekében nemcsak a módos- és kulákparasztok birtokait mentesítette messzemenően, de a nagybirtokos osztály politikai elszigetelése érdekében 100 holdat meghagyni rendelt az egyházközségeknek, sőt a középbirtokosoknak is, és egyáltalán nem akarta sújtani a 100 holdnál kisebb gazdasággal rendelkező úri birtokosokat. *Amire a népmozgalom törekedett, az a kormány földreformrendeletének forradalmi korrekciója volt,* s ezt nem is elsősorban az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz és földművelésügyi miniszterhez küldött számos felirat és javaslat tanúsítja, hanem a földigénylő bizottságok forradalmi gyakorlata, elsősorban az országnak éppen azokon a részein, ahol a német és nyilas uralom szétverése után népmozgalom támadt és fejlődött ki az új demokratikus rend megteremtésének igényével.

A földigénylő bizottságok rendeletellenes gyakorlata szükségképpen a kormány és a népmozgalom közötti konfliktusra vezetett.

A felsőbb földbirtokrendező szervek igyekeznek a Rendelethez tartani magukat, nem hagyják jóvá a földigénylő bizottságok rendeletellenes ténykedéseit, s megpróbálnak érvényt szerezni határozataiknak. A földigénylő bizottságok túlnyomó része kitart álláspontja mellett, nem veszi tudomásul vagy kereken megtagadja a Rendelet ellenére kiosztott birtokok felosztását megváltoztató határozat végrehajtását. Tehetik, hiszen e kérdésben mögöttük áll a szegényparasztság; nemcsak a jogtalanul kiosztott birtokból részesült szegényparasztok, de mindenki, aki földet kapott vagy aki ezután szeretne földet kapni. Nem segít a renitens bizottság feloszlatásával való fenyegetés, de rendszerint még a feloszlatás sem, mert az új bizottság sem tesz mást, nem is tehet mást, mint a régi.[65] A megyei tanácsok nem egy ízben megpróbálják, hogy a

[61] ÁL. Szolnok. Kisújszállási NB 1945. I. 9-i jkv.
[62] ÁL. Gyula. Gyula város NB 1945. I. 25-i jkv.
[63] MKP 1945. V. 20—21-i Országos Értekezlete jkv. 21. l. MKP kiadás.
[64] ÁL. Debrecen, Hajdú MFH 210/1945.
[65] A hangulatra jellemző eset, hogy amikor a Csömöri KFB a megyei tanács határozatát végre akarta hajtani, s kiosztott földeket volt tulajdonosoknak vissza akart adni, „. . . a KFB-t a nép lemondatta . . . hatalmas népgyűlést tartott és ezen a népgyűlésen tiltakozott a Megyei Tanács határozata ellen. A nép kimondotta azt, hogy a

határozatoknak karhatalommal szerezzenek érvényt, de minden esetben kiderült, hogy a felvonuló szegényparasztokkal szemben az a rendőrség, amelynek legénységét a népi szervek válogatták ki, s amely kommunista vezetés alatt áll, nem hajlandó erőszakot alkalmazni. 1945 őszén és telén a Kisgazdapárt választási győzelmén fellelkesült reakció a földreform földesúri revízióját hirdeti, e revíziót szolgáló rendelettervezetében középponti helyet foglal el a községi földigénylő bizottságok megszüntetése. A Kommunista Párt vezetésének érdeme, hogy a kiosztott földek visszaszerzéséért indított reakciós támadás idején, midőn a parlamentben és kormányban is többségben vannak a reakciós áramlat nyomása alatt ingadozók vagy azt egyenesen támogatók, megvédi a földigénylő bizottság intézményét, s nem engedi, hogy a nemzeti bizottságok sorsára jusson; biztosítja további ténykedését, majd a reform szegényparaszti korrekciójának törvényes elismertetését is. A szegényparasztok tömegei e támadás során öntudatosodnak, s e folyamatban feltárulnak a hatalom jellegével kapcsolatos alapvető összefüggések.

A legátfogóbban ezeket a felismeréseket a Szabolcs megyei földigénylő bizottságoknak a köztársasági elnökhöz intézett közös emlékirata tartalmazza. „Nagyon jól tudjuk, hogy amennyiben kicsúszna a föld a talpunk alól, úgy kicsúszna a hatalom is, ismét a régi, úri betyár világban találnánk magunkat. Mi részesei akarunk maradni a hatalomnak s ezen keresztül beleszólni a tekervényes politikai életbe."[66] A szabolcsiak emlékirata a szegényparasztok hangulatát akkor jellemző elégedetlenség és keserűség hangját szólaltatja meg, akik megcsalatva érzik magukat, mivel a koalíció demokráciája erőtlen a nép ellenségeivel szemben, s ezzel is indokolják, hogy részesei akarnak maradni a hatalomnak, bele akarnak szólni a politikai életbe. Számos NB érvel ugyanígy régi hatáskörének helyreállítása mellett.

IV.

Mire törekedett tehát a népmozgalom, mi volt az „. . . a mindannyiunktól hőn áhított népi átalakulás", aminek a segítésére hív fel a Fejér megyei NB?

Nem találtuk nyomát szocialista jellegű rendszabálynak, az üzemi bizottságok sem vették társadalmi tulajdonba a gyárakat, sem a mezőgazdasági nagyüzemeket. A termelőeszközök magántulajdonának megszüntetésére irányuló intézkedést még Békés megye azon községeiben sem sikerült felfedezni, ahol a Vörös Hadsereg bevonulása után a helyi hatalmat kizárólag kommunisták vagy velük rokonszenvező munkások gyakorolták, akik egy ideig abban a hiszemben voltak, hogy az új hatalom proletárdiktatúra lesz. Még az elhagyott ipari és mezőgazdasági nagyüzemek tulajdonát sem érintették. A munkásigazgatás, illetve a munkásellenőrzés bevezetése ezekben az üzemekben lehet ugyan a szocializálás felé vezető rendszabály, de még nem szocializálás.

A népmozgalom mindenekelőtt olyan társadalmat akart, amelyben érvényre jut a „szociális igazság": minden dolgozó joga a tisztességes megélhetéshez, a nagyobb darab kenyérhez, a rendes hajlékhoz és öltözékhez, a gyere-

földhöz ragaszkodik és a földet magáénak tekinti. A KFB igyekezett a népnek megmagyarázni a Tanács határozatát, a nép azonban nem vette tudomásul és a KFB-t elzavarta. Odáig fajult a dolog, hogy a nép azzal fenyegetőzött, hogy a KFB-t meglinceseli . . ." tudatja az NB az Országos Földbirtokrendező Tanáccsal. OL. OFT 71/1945.

[66] Szabad Nép 1946. II. 15.

kek iskoláztatásához, a szórakozáshoz és művelődéshez. A munka világának megteremtésére törekedett, amelyben mindenki dolgozni köteles, s csak a munka ad jogot a javak élvezetére; e világban ha nem is szűnnek meg egyelőre a vagyoni különbségek, de a terheket mindenki vagyonához mérten viseli, s mindenesetre megszűnnek a kiáltó igazságtalanságok, mert felosztják a nagybirtokot, és a föld azokat illeti, akik megművelik. A nagybirtokkal együtt lehanyatlik a régi „úri betyár világ", eltűnik az a rendszer, amelyben munkásnak vagy parasztnak születni és élni méltánytalan hátrány és megalázás; mert az új rend a munka megbecsülését hozza, a dolgozók emberi méltóságát biztosítja, amire éppen annyira kiéhezettek, mint a nagyobb falat kenyérre. A régi népelnyomó igazgatást a demokrácia váltja fel, népuralom, amelyben a hatalmat a nép gyakorolja, szervei útján intézi, igazgatja a közösség ügyeit; mert ez a biztosítéka, hogy a dolgozókkal szemben korábban mindig idegen és ellenséges közhatalom vér a vérükből, hús a húsukból hatalommá váljék.

Amire a népmozgalom törekedett, az a magyar társadalom mélyen demokratikus átalakítása volt nem polgári értelemben, hanem ahogyan erről a munkások és a dolgozó parasztok 1944 telén és 1945 tavaszán gondolkodtak. S azok a szervek, amelyeket a népmozgalom hozott létre vagy legalábbis ennek szelleme töltött el, a forradalmi diktatúra szerveivel tartottak rokonságot. Nem jogszabály alapján alakultak; illetve jogszabály nélkül, sőt annak ellenére is létrejöttek volna. Működésüket nem törvényekre alapítják, ellenkezőleg, a régi törvények semmibevevésével és ha a nép érdekében állónak találják, akkor a koalíciós kormány rendeleteinek mellőzésével, sőt annak ellenére fejtik ki tevékenységüket. A népet tekintik hatalmuk forrásának, felelősséget vele s lelkiismeretükkel szemben éreznek. Intézkedéseik jelentős része erőszak a dolgozók, a szegények, az elesettek érdekében. Kényszer a traktor-, az igatulajdonosokkal, a sokföldű gazdákkal, a nyerészkedni akaró kereskedőkkel és iparosokkal szemben, a teherviselés alól magukat kihúzni akaró jómódúakkal és naplopó munkakerülőkkel szemben. A földigénylő bizottságokat ugyan a kormány rendelete hívja életre, de a munkás—paraszt diktatúra e szervei is a kormány rendeletén messze túlmenően alkalmaznak erőszakot országosan az úri birtokosokkal szemben. S végül, de nem utolsósorban a diktatúra szervei voltak a demokrácia ellenségeivel szemben, akiket a kormány rendelete ellenére eltávolítanak hivatalaikból, illetve nem engednek visszatérni; feloszlatnak egyesületeket s nem engedik működésüket, pusztán demokratikus meggyőződésükre és a néppel szembeni felelősségükre hivatkozással; letartóztatják és internálják a demokrácia nyílt ellenségeit.

Természetesen a munkásoknak és dolgozó parasztoknak ez a demokráciája s azok a szervek, amelyek ezt képviselték, nem voltak ínyére azoknak, akik szenvedtek ettől az erőszaktól és akiknek képviselői ott ültek a kormányban. Az egész időszak megértésének kulcsa éppen abban lehető fel, hogy míg „fent" antifasiszta nemzeti egység címén a régi uralkodó osztályok *is* képviseletet nyernek a kormányban, addig „lent" a nép erjedése és mozgalma következtében a munkások és dolgozó parasztok demokratikus diktatúráját gyakorló hatalmi szervek alakulnak. Az ellentmondás olyan éles és nyilvánvaló, hogy a régi rend képviselői úgyszólván alig ocsúdnak fel a nagy csodálkozásból, hogy ismét hatalmon vannak, mindjárt a népi szerveket támadják; s el is érik, hogy a kormány rendelete megfosztja őket minden hatalmi funkciótól.

Hogy pedig a nemzeti bizottságok a kormány teljesen világos és egyértelmű rendelkezése ellenére miért ragaszkodnak hatalmi állásukhoz akkor is,

amikor már nem kellett „betömni a lyukat", miért gyakorolnak továbbra is hatalmi funkciókat s védik azt a kiépülő új igazgatással szemben, amelyről ők persze tudják, hogy nem más, mint a régi restaurálása — azt Révai Józsefnek e kérdésben elfoglalt álláspontjáról megmagyarázni nem lehet.

A magyarázat a népi szervek tevékenységének osztálytartalmában van, a munkások és dolgozó parasztok öntudatos elemeinek a demokráciáról vallott és az életbe is átvitt felfogásában, amely nem egyezett a koalíció nagy részének felfogásával, utóbb igazolódott jogos bizalmatlanságukban, hogy a restaurálódó horthysta igazgatás nem a dolgozók és a szegények demokráciáját fogja képviselni, sőt ellensége lesz mindennemű demokráciának. Ezért van az, hogy a nemzeti bizottságok a kormány rendeletének megjelenése után is főként két dologhoz ragaszkodnak. Mindkettő kifogástalan politikai érzékről, a hatalom kérdésében való jó tájékozódásról tanúskodik:

1. A különböző elnevezésű korábbi népi szervekhez hasonlóan ragaszkodnak ahhoz, hogy az igazgatás tisztviselői tőlük kapják megbízatásukat vagy legalábbis nélkülük, hozzájárulásuk nélkül ne intézhessen közügyet senki. A helyi igazgatás feletti jogállásuk kifejezését, a hatalomnak a dolgozók érdekében való gyakorlásának fontos feltételét látták ebben, éppen úgy, mint abban, hogy 2. megtartsák közvetlen befolyásukat a karhatalomra.

A népmozgalom törekvését híven kifejező nemzeti bizottságok megszüntetik az elöljáróság tagjainak régi kiváltságos helyzetét, a falu uraiból a közösség fizetett alkalmazottai lesznek; s arra is van gondjuk, hogy az érvényes jogszabályok ellenére ezt mindenki számára érthetően kifejezésre juttassák. Nagyon jellemző ebből a szempontból az a határozat, amelyet az orosházi járás valamennyi községéből a nemzeti bizottságok küldötteinek értekezlete hozott 1945. február 8-án.[67] A küldöttek mint járási NB üléseznek, és megállapítják a községi képviselőtestületek és elöljáróságok jogkörét. Kimondják: „... a községek elöljárósági tagjai a képviselőtestületi gyűléseken csak tanácskozási joggal bírnak, szavazati joggal nem. A képviselőtestületi üléseken a bíró elnököl, szavazati joga azonban neki sincs ..." Nem egy-egy város vagy község népi szerve, hanem egy nagy járás dolgozóinak ülésező népi képviselete mondja ki határozatilag, hogy a demokráciában merőben más viszonyt kíván teremteni a dolgozó társadalmat képviselő testületi szerv és még a választott tisztviselők között is, mint ahogyan a múltban volt.

Hangsúlyozottan s gorombábban már aligha lehet megfogalmazni azt a gondolatot, hogy a tisztségviselők a jövőben a köz szolgái s nem a falu urai, mint ahogyan a Mindszenti NB tette. Ezt a határozatát közli a vezető jegyzővel: a képviselő testületben „szólási joga az elöljárósági tagoknak csak abban az esetben van, ha valamelyik képviselő szakvéleményt, vagy tájékoztatást kér".[68]

S ugyanilyen szellemben hoznak határozatot a városi főtisztviselők jövőbeni jogállásáról olyan alföldi városok, mint Hódmezővásárhely és Szentes. A Városi Tanács javaslatára Hódmezővásárhely közgyűlése kimondja, hogy az új törvényhatósági bizottságnak hivatalból csak a polgármester tagja, „szakszerűség címén pedig senki". A városi főtisztviselők tanácskozási joggal, de szavazati jog nélkül kötelesek megjelenni.[69] A Szentesi NB tagjai pedig saját

[67] ÁL. Gyula. Csorvási NB iratai 21/1945.
[68] ÁL. Szentes. Mindszenti NB iratai 1945. II. 7-i ülés jkv.
[69] ÁL. Szentes. Hódmezővásárhely 1944. XI. 11-i közgyűlési jkv.

elnökükkel szemben is ragaszkodnak korábbi határozatukhoz, hogy a tisztviselők a képviselőtestületben csak véleményt nyilváníthatnak, de nem szavazhatnak.[70]

Az Esztári NB a kormány rendeletétől eltérve kimondja, hogy az elmenekült vezető tisztviselők még igazoltatásuk esetén is csak mint beosztottak teljesíthetnek szolgálatot.[71]

A Magyarcsanádi NB több reakciós, népellenes tisztviselő eltávolítását határozza el. Azt is kimondja, hogy „. . . őket további működésében figyeltetni fogja, és ha meg nem változnak, tovább intézkedni szándékozik".[72]

Az Újkígyósi NB leváltotta a főjegyzőt, mert „népellenes magatartást tanúsított". Menesztette az adóügyi jegyzőt is, mert a szegényekkel szemben túl szigorúan járt el, és „nagy németpárti volt". Mindenféle hivatal viseléséből kizárta a volt leventeoktatót, mivel nemcsak túl szigorúan bánt az ifjúsággal, de fasiszta szellemben nevelte őket.[73]

A Tótkomlósi NB a nép véleményére hivatkozással váltja le a főjegyzőt.[74]

A Tótkomlósi NB szintén leváltotta a régi elöljáróságot, és a demokratikus pártok jelöltjeiből választotta meg az új elöljáróságot.[75]

A Gádorosi NB felszólította a régi elöljáróságot, hogy „az új idők követelményeinek megfelelően" mondjon le. Az új elöljáróságot az NB nevezte ki a község demokratikus rétegeinek képviselői közül.[76]

Amikor a gyermekmenhely telepfelügyelői állásának betöltésével kapcsolatosan a felettes közigazgatási szervek vitatják a Mindszenti NB hatáskörét, az NB határozatot hoz: „fenntartja magának azt a jogot, hogy Mindszent község területén azt választ meg állásbetöltésre, akit akar."[77]

Az Egerszalóki NB a következő határozatot hozta: „A községi elöljáróság felszólítandó, hogy tekintse magát feloszlatottnak. A mai naptól a község ügyeit az NB intézi. Fontos kérdésekben tagjai együttesen döntenek, kisebb dolgokban az elnök belátása szerint cselekszik."[78]

Kerecsenden az NB leváltotta a régi bírót, helyébe kommunistát választott, nem alkalmazta a régi jegyzőt, az alispán által ideiglenesen odahelyezett jegyzőt pedig az igazoló bizottság távolította el.[79]

A Viszneki NB 1945. május 11-én tárgyalja a községi hivatalnokok ügyét, és az elnök javaslatára a vezető jegyzőt és a gazdasági elöljárót mint a nép bizalmát nem bíró embereket eltávolítják.[80]

Több helyütt az NB nemcsak leváltotta a régi elöljáróságot és új tisztviselőket választott, de szükségesnek tartotta a lakosság jóváhagyását is közvetlenül kikérni. Az Abai NB pl. a megválasztottak névsorát közszemlére tette ki, hogy 15 napon belül kifogást emelhessenek, ha valakinek a személyét nem tartják megfelelőnek.[81] Mezősason, Zsákán, Iszkaszentgyörgyön stb. az

[70] ÁL. Szentes. Szentesi NB iratai 1945. I. 19. és II. 20-i jkv.
[71] ÁL. Debrecen, Esztári NB iratai 1945. V. 17. jkv.
[72] *Balázs B.* i. m. 83. l.
[73] Uo. 85. l.
[74] ÁL. Gyula, Tótkomlósi NB iratai 1945. III. 19-i jkv.
[75] ÁL. Gyula. Tótkomlósi NB iratai 1945. III. 6-i jkv.
[76] *Balázs B.* i. m. 116. l.
[77] ÁL. Szentes. Mindszenti NB iratok 1945. IX. 22-i jkv.
[78] *Tanner József:* Egerszalók. Budapest 1961. 244. l.
[79] *Nagy József:* A szocializmus építése Heves megyében. Kézirat.
[80] Uo.
[81] *Balázs B.* i. m. 116. l.

NB és a demokratikus pártok javaslatára az új elöljáróságot népgyűlésen választották meg.[82] Ahol a megújuló reakció hatására és nyilván az ideiglenes Nemzeti Kormány 14/1945. sz. rendelkezésére is támaszkodva a régi tisztviselők nem voltak hajlandók lemondani, mint pl. Komádiban, ott a baloldali pártok és szervezetek fellépésére a nép megmozdulása távolította el őket.[83]

A példákat sorolhatnánk tovább az ország különböző vidékeiről; 1945 első hónapjaiban a demokratikusan gondolkodó tömegek törekvése hol erőteljesen, hol elmosódottabban, de országosan arra irányult, hogy ne csak a régi reakciós tisztviselőket váltsa le, s helyükre új, demokratikusan gondolkodó tisztviselőket állítson, hanem hogy a régi igazgatási rendszert felcserélje olyan új demokratikus rendszerrel, amelyben a dolgozók új demokratikus hatalma kifejezésre jut a nép szerveinek szupremáciájában a hivatásos igazgatási szervek felett. Ez annak a mély erjedésnek a lényege, amiről Révai József is említést tesz.

A nemzeti bizottságoknak jó ideig erejük és tekintélyük is megvolt, hogy határozataiknak érvényt szerezzenek. A közigazgatás szervei és tisztviselői sok helyütt még hónapokig a kormány rendeletének megjelenése után is kötelező erejűnek ismerték el a nemzeti bizottság határozatait. S a nemzeti bizottságok ellenőrizték is határozataik végrehajtását. Számon kérték a mulasztást, retorziót alkalmaztak a szabotálókkal szemben. Beavatkoztak, ha a közérdeket, a demokratikus fejlődést látták fenyegetve. Beszámoltatták a hivatalos szerveket, megkövetelték a sérelmek orvoslását. Gyorsan, határozottan intézkedtek, ahogyan forradalmi szervek szoktak.

A nemzeti bizottságok ellenőrző tevékenysége az esetek többségében nem szorítkozott a hiányosságok, a mulasztások, a bajok egyszerű megállapítására és jelentésére. Az ellenőrzésnél is világosan kifejezésre juttatták azt a felfogásukat, hogy mint a néphatalom képviselői az igazgatás fölé rendelt szerveknek tekintik magukat. A Kiskunhalasi NB, amikor a polgármester a városi képviselőtestület újjáalakítását nem az NB által jóváhagyott tagnévsor alapján hajtja végre, megbélyegzi eljárását és vizsgálatot rendel el ellene.[84] „Sok nemzeti bizottság pl. hosszú időn keresztül közvetlenül ellenőrizte az elöljáróságok, képviselőtestületek működését . . . így pl. a Szeghalmi Nemzeti Bizottság utasítja az elöljáróságot, hogy havonta tegyen jelentést az elvégzett munkáról."[85] A Mindszenti NB elrendeli, hogy a képviselőtestületi ülés előtt 3 órával a nemzeti bizottsággal közölni kell a bejelentett indítványokat, és a képviselőtestület jegyzőkönyvét jóváhagyás végett a nemzeti bizottsághoz kell felterjeszteni.[86] Ellenőrzésük során bizalmat vagy bizalmatlanságot szavaztak, panaszokat vizsgáltak ki és döntéseket hoztak. A Bihartordai NB pl. állásvesztésre ítélte a törvénybírót, „mert nem engedhető meg az, hogy egyes egyénekkel a községi elöljárók, vagy bárki más kivételeket tegyenek".[87] A Nagyatádi NB 1946 januárjában *váltotta le* a helybeli főjegyzőt. Figyeljük csak meg az indokolást! „Főjegyzői tényked ése alatt nem váltotta be a nemzeti bizottság által személye iránt előlegezett bizalmat, és eddigi munkásságában Nagyatád és a járás ügyei vitele és újjáépítése tekintetében nem

[82] Uo. 116. l.
[83] Uo. 116. l.
[84] ÁL. Kecskeméti NB iratok Kiskunhalas 1945. II. 15-i ülés jkv.
[85] *Balázs B.* i. m. 118. l.
[86] ÁL. Szentes. Mindszenti NB iratok.
[87] *Balázs B.* i. m. 119. l.

fejtett ki kellő tevékenységet . . ."[88] Tehát a leváltás oka az NB elégedetlensége és bizalmatlansága. Nagyon is világosan a közigazgatás fölött álló szervnek deklarálja magát az NB; és ezt a felfogást sok öntudattal és méltósággal képviseli a nemzeti bizottságok egy része még egy évvel azután is, hogy a kormány említett 1945 januári rendelete minden hatalmi funkcióból kirekesztette őket.

A helyi igazgatás valamilyen szerve akartak lenni a nemzeti bizottságok? Ellenkezőleg! Az új néphatalom legfőbb helyi képviseleteként léptek fel. Amikor Békés megyében a fegyverszüneti bizottság 1945 márciusában — tehát két hónappal a kormány rendeletének megjelenése után — megkérdezi: mivel foglalkoznak a nemzeti bizottságok, a Magyar Kommunista Párt helyi szerveinek írásbeli válaszaiból egyöntetűen az derül ki: irányítják a község életét és ellenőrzik az igazgatás tevékenységét. Csak a helyi igazgatását? Az igazgatás fejének tevékenységét is! Az Endrődi NB-ről vagyon írva, de nemcsak rá vonatkozóan igaz: „figyelemmel kíséri a hivatalos lapban megjelenő rendeleteket, hogy azok megfelelnek-e a dolgozó nép érdekeinek."[89]

Kikből álljon a rendőrség, ki rendelkezzék felette, ki ellenőrizze tevékenységét? Mi legyen a viszony a dolgozó társadalom és az államhatalom erőszakszervezetei között? A demokrácia, egyáltalán mindenfajta államhatalom alapvető kérdései ezek.

Mi sem jellemzi jobban a tömegek erjedését, egyes nemzeti bizottságok tényked ésében kifejezésre jutó átfogó igényét, hogy új típusú hatalmat létesítsenek a régi földesúri-nagytőkés államhatalom helyébe, mint éppen az a törekvés, hogy a dolgozó társadalom és az államhatalom erőszakszervezete közötti kapcsolatot új alapon rendezzék.

Már említettük, hogy 1944 őszén a népi szervek létrehozzák saját erőszakszervezeteiket („népőrség", „nemzetőrség", „vörösőrség" stb. néven); felfegyverezni nem tudják; de jellemző e szervezetekre, hogy tagjaik, parancsnokaik — egyszerű munkások, szegényparasztok — a népi szervek szemében legmegbízhatóbb lakosok közül kerülnek ki. Amikor megindul az államrendőrség szervezése, ennek magját a népi szervek őrségei képezik.

S a népi szervek azután is, hogy nemzeti bizottsággá alakulnak, természetesnek tartják, hogy ők rendelkezzenek a rendőrség helyi szervezete felett. A nemzeti bizottságok utasítják a rendőrséget a szabad lábon levő fasiszták őrizetbevételére, a feketéző munkakerülők letartóztatására, internálótáborok felállítására. Ők döntenek, hogy kiket internáljanak, s rendszerint maguknak tartják fenn a jogot az internálások felülvizsgálatára.

Így járnak el, hiszen a nemzeti bizottságok önmagukat tekintik az új hatalom legfőbb helyi képviseletének. Tényked ésükben azonban az a legfigyelemreméltóbb, hogy *a népi szervek nemcsak új karhatalmat szerveznek a régi helyébe, de egészen új viszonyt alakítanak ki* — s igyekeztek ezt fenntartani — *a dolgozó társadalmat képviselő népi szervek és a karhatalom között.* A Mezőberényi NB politikai nyomozótestületet állít fel, s ennek tagjait maga delegálja. Utasítja, hogy munkásszázadot állítson fel. Előírja, hogy a nyomozótestület csak az NB-elnök hozzájárulásával tartóztathat le; újból és újból leszögezi, hogy a nyomozóosztály az NB-től kapott utasításokat tartozik teljesíteni.[90]

[88] Uo.
[89] ÁL. Gyula. Főispáni biz. iratok 1945.
[90] ÁL. Gyula. Mezőberényi NB iratai 1945. I. 24-i, 31-i, III. 19-i ülések jkv.

A mezőberényiek eljárása nem magábanálló eset, és természetesen nem is véletlen, hogy a népi szervek elsősorban éppen a politikai jellegű bűncselekmények tekintetében tartják szükségesnek irányítani és ellenőrizni a rendőrséget. A politikai szabadság, a demokrácia, az állampolgári jogok védelme sugallja határozataikat.

A Túrkevei NB 1945. március 9-i ülésén kimondja: „a politikai osztály teljesen a nemzeti bizottság utasításai szerint és ellenőrzésében köteles eljárni." A politikai osztály munkájának ellenőrzésére 5 tagú bizottságot állított fel.[91] Az Orosházi Járási NB is ilyen értelemben hoz döntést, s erről értesíti a járáshoz tartozó községek rendőrségeit: „Letartóztatásokat csak a tettenérés esetében, vagy ha az illető szökésétől kell tartani, vagy amikor különösebb súlyosabb cselekmény forog fenn — foganatosítson és ezekről a letartóztatásokról a helyi nemzeti bizottságnak tegyen jelentést a nyomozati iratok megküldésével, ez azonban nem közönséges, hanem politikai bűncselekményekre vonatkozik."[92]

Amikor az Orosházi Járási NB-hez több községből panasz érkezett, hogy a rendőrség letartóztat és internál „. . . anélkül, hogy jegyzőkönyvben lefektetett adatokat tudna felmutatni, amire pedig — állapítja meg az NB — a közmegnyugvás szempontjából feltétlenül szükség van", felhívja a járási rendőrparancsnokot: vizsgálja felül a rendőrség, illetve a politikai osztály működését.[93] Az Orosházi Járási NB egy másik határozata azt tanúsítja, hogy e járás nemzeti bizottságai milyen messzemenően felettes hatalmi szervnek tekintették magukat nemcsak a közigazgatással, de a rendőrséggel szemben is. 1945. III. 8-án elhatározták:„. . . ahol annak szüksége fennáll, a helyi nemzeti bizottságok a rendőrlegénység egyes tagjait kicserélhetik, sőt az egész rendőrséget újjáalakíthatják, de kötelesek erről a járási rendőrparancsnokot értesíteni."[94] Az a szellem, amely ebből a határozatból árad, jóval korábban jelentkezik a járás egyes nemzeti bizottságainak határozataiban. A tótkomlósiak január 15-én úgy határoznak, hogy az NB 3 tagját állandó ellenőrzési joggal a rendőrséghez delegálják. Az NB tehát úgyszólván első ténykedésével biztosítékot keres arra, hogy a rendőrségből ne nőhessen ki a dolgozóktól magát független erő. Éléve leszögezik, hogy a rendőrparancsnok a rendőrség minden ténykedéséért az NB-nek felelős.[95] Közvetlenül utasítja és ellenőrzi a politikai osztályt a Gyulai NB, s megköveteli, hogy hetenként számoljon be munkájáról.[96] Ugyanilyen értelemben határoznak a politikai osztály irányításáról és ellenőrzéséről Dévaványa, Kunhegyes, Vésztő, Körösladány és még más alföldi városok nemzeti bizottságai.[97] A Kiskunhalasi NB egyik tagját bízza meg, hogy a rendőrség felett „a legfőbb ellenőrzést gyakorolja és az ő megkérdezése nélkül semmi sem történhessen".[98]

A nemzeti bizottságok gondosan ügyelnek arra, hogy kikből kerül ki a rendőrség tisztikara és legénysége. Ezt a funkciójukat a rendőrség átszervezésekor is gyakorolják, tegyük hozzá, a belügyminiszter egyetértésével.

[91] ÁL. Szolnok. Túrkevei NB iratai. 1945. III. 9-i ülés jkv.
[92] ÁL. Gyula. Orosházi Járás NB iratai 1945. III. 29-i ülés jkv.
[93] ÁL. Gyula. Orosházi Járás NB iratai 1945. V. 17-i ülés jkv.
[94] ÁL. Gyula. Orosházi Járás NB iratai 1945. III. 8-i ülés jkv.
[95] ÁL. Gyula. Tótkomlósi NB iratai 2/1945.
[96] ÁL. Gyula. Gyula NB iratai 1945. IV. 14-i ülés jkv.
[97] *Balázs B.* i. m. 96—7.l.
[98] ÁL. Kecskemét Kiskunhalasi NB iratai 1945. IV. 25-i ülés jkv. Ugyancsak megbízza az egész közigazgatás ellenőrzésével is. Ezt a jogot az NB már megalakulásakor, 1944. december 6-án fenntartotta magának. Uo. 1944. XII. 6-i jkv.

De felfogásukat jellemző lényeges momentum, hogy a népi szervek egy része a rendőrség országos szervezetének megteremtése után is felügyeletet kíván gyakorolni az MKP befolyása alatt álló, leginkább kommunista párttagokból és a párttal rokonszenvező legénységből álló testület felett is. És ezek nem a helyi reakció, nem a módos parasztok, hanem a kommunisták vezetése alatt álló nemzeti bizottságok közül kerülnek ki.

A Csanád megyei NB határozatában hozzájárul, hogy a rendőri szervek felügyeletével és irányításával a megye területén egységes rendőrség szerveződjék, de nem mond le a rendőrség feletti felügyeletről: „A rendőrség felügyelő szerve a Csanád megyei Nemzeti Bizottság"[99] — ti. a megye területén. S bármennyire képtelennek tűnhetett is az ilyen határozat a társadalom fölé rendelt centralizált államszervezet gondolatát képviselőknek, a Csanád megyei kommunista munkások és parasztok (az NB az ő vezetésük alatt állt) határozatának szelleme azt fejezte ki, hogy a demokráciába beletartozik a rendőrség társadalmi ellenőrzése. Ugyancsak Csanád megyében, mikor a Makói NB tudomást szerzett arról, hogy az új hadseregben „Számos olyan tiszt van, aki 3 hónappal ezelőtt még a leventéket szervezte a V. H. ellen", elhatározta: felülvizsgálja a tisztek és altisztek névsorát, és egyik tagját állandó jelleggel, mint politikai ellenőrt delegálta a katonai parancsnoksághoz.[100] Ugyanez a gond szüli az Orosházi NB hasonló szellemű állásfoglalását.[101]

Újkígyóson az NB *feloszlatja a megkerülésével létrehozott* rendőri szervezetet, és maga állítja fel az új testületet.[102]

A Szentesi NB nem fogadja el a kijelölt rendőrkapitányt, más személyt javasol, s felhívja a Képviselő Testületet: ilyen értelemben tegyen felterjesztést a Belügyminiszterhez.[103]

A gyomai járásban is az NB irányítja a rendőrség megszervezését. Határozatában kimondja, hogy a polgárőrségből kell kiválogatni a rendőrség tagjait, kijelöli a parancsnokot és helyettesét, gondoskodik a javadalmazásról, rendőriskolát állít fel kommunista vezetőkkel.

De a dunántúli nemzeti bizottságok is sok esetben maguk gondoskodtak a rendőrség megszervezéséről, a parancsnokokat helyenként választották.

„Számos adat tanúskodik arról — írja Balázs Béla —, hogy a nemzeti bizottságok még a rendőrség országos megszervezése után is, ilyen vagy olyan formában, hónapokig befolyást gyakoroltak a rendőrség működésére. Beleszóltak a rendőrség parancsnoki és személyi állományának kialakításába, javaslatot tettek kinevezésekre, vagy önhatalmúlag éltek a kinevezés jogával. A nemzeti bizottságok később is — ha nem is folytak bele folyamatosan a rendőrség munkájába — igényt tartottak arra, hogy időnként, esetenként ellenőrizzék a rendőrséget."[104]

V.

Amilyen mértékben a központi hatalom szervezete kiépül, ahogyan restaurálódik a régi reakciós közigazgatási rendszer, szaporodik a nemzeti bizottságok összeütközése a központi hatalom szerveivel. *Az összeütközés elkerülhe-*

[99] *Balázs B.* i. m. 94. l. ÁL. Szeged. Csanád megyei NB iratai. 1945. III. 1-i jkv.
[100] *Balázs B.* i. m. 99. l.
[101] ÁL. Gyula. Orosházi NB iratai 1945. V. 3-i ülés jkv.
[102] ÁL. Gyula. Újkígyósi NB iratai. 1945. IV. 29-i jkv.
[103] ÁL. Szentes. Szentesi NB iratai, 1945. IV. 18-i ülés jkv.
[104] *Balázs B.* i. m. 95—6. l.

tetlen. A belügyminiszternek 1945 januárjában a főispánokhoz küldött bizalmas rendeletéből[105] kiderül, hogy a kormány szemében a közigazgatás demokratizálása az önkormányzatok (községi képviselőtestület, vármegyei törvényhatósági bizottság) összetételének megváltoztatása, anélkül azonban, hogy a hatalom nélküli testületek jogkörét kiterjesztené. Teljes egészében helyreállítja a főispán, a kormány legfőbb megyei képviselője kiterjedt jogkörét, azt a konstrukciót, amelyben nem a laikus testület ellenőrzi a kormány tisztviselőit, hanem megfordítva, a kormány képviselője „ellenőrzi a törvényhatósági önkormányzatot és őrködik a törvényhatóság által *közvetített* [Kiemelés tőlem] állami közigazgatás érdekei felett", ahogyan a hivatkozott bizalmas belügyminiszteri rendelet 3. sz. mellékletében a demokrácia új és tapasztalatlan főispánjait erről kioktatták.

De az év első hónapjaiban a kormány és magasabb szervei sokszor kénytelenek szemet hunyni, hogy a nemzeti bizottságok a kormány rendeletét semmibe véve közigazgatnak. A közigazgatásba visszatérő régi tisztviselők számának növekedésével — 1945 végére a megduzzadt igazgatás állományának 97%-a a horthysta igazgatás tisztviselőiből került ki — fokozódik az összeütközés és a lárma a népi szervek túlkapásai miatt. Képtelenségnek tartották úgy államot igazgatni, hogy ne ők legyenek a község vagy a járás autoritásai, ne tudják feltétlenül érvényesíteni akaratukat, hanem alá legyenek rendelve valamilyen népi szervnek. Meglepően gyorsan erre a felfogásra jutnak az igazgatás vezető tisztségeibe kerülő új demokratikus elemek — volt munkások, parasztok —, s hasonulnak azokhoz, akiknek az orrát is facsarta a népi szervek tagjainak szegényszaga. A társadalom fölött álló államhatalom elve került itt lépten-nyomon összeütközésbe a nép felfogásával. A nemzeti bizottságok sok helyen és sokáig — hónapokig, míg a népmozgalom lendülete ki nem fulladt, s a közügyek iránti érdeklődést a közömbösség váltotta fel — összeegyeztethetetlennek tartják ezt az elvet a demokráciával; már azzal, amit ők annak elismernek.

A belügyminisztérium, a fő- és alispánok rendre-másra világosítják fel, oktatják ki, utasítják rendre a hatalmi funkciókat gyakorló, a közigazgatással rendelkező, azt ellenőrző nemzeti bizottságokat. A kormány rendeletei alapján hatásköri túllépésnek, illetéktelen beavatkozásnak minősítik a nemzeti bizottságok tevékenységét.[106]

A nemzeti bizottságok pedig azt tartják önkénynek és a demokrácia sérelmének, amit a közigazgatás cselekszik a nemzeti bizottságok megkerülésével, annak tudta nélkül vagy a nemzeti bizottságok ellenére.

[105] ÁL. Debrecen. Hajdú vm. főispánja 3/1945. eln. ir.

[106] Csanád megye alispánja tiltakozik a vármegyei nemzeti bizottságnál, hogy a nemzeti bizottságok utasítják a jegyzőket s rendelkeznek az elöljárósággal, felvesznek és elbocsátanak közszolgálati tisztviselőket. Felhívja a vármegyei nemzeti bizottságot, utasítsa a helyi nemzeti bizottságokat, ne avatkozzanak be a közigazgatásba. — Bihar megye alispánja a járási főszolgabírákat utasítja: akadályozzák meg, hogy a nemzeti bizottságok beleavatkozzanak a közigazgatásba. I. m. 59. l. — Borsod vármegye alispánja 15 241/ai—1945. sz. leiratával értesíti valamennyi község nemzeti bizottságát, elöljáróságát és járási főjegyzőjét a belügyminiszter 92 814/1945. B. M. sz. rendelkezéséről: „Egyes járások községi nemzeti bizottságai nem veszik figyelembe a községi képviselőtestületeknek jogkörükbe utalt ügyekben hozott határozatait. A Belügyminiszter úrhoz beérkezett panaszok szerint különösen személyi kérdésekben fordult elő, hogy a helyi hatóságokhoz alkalmazottakat rendelnek ki . . ." ÁL. Miskolc Borsod vármegye Abod község NB iratok.

Ezeknél az összeütközéseknél a demokráciáról vallott két felfogás, két világ kerül egymással szembe: másként értelmezik „fent" a demokráciát a koalíciós kormány képviselői, és másként a népi szervek munkás és paraszt tagjai. S miként az alább ismertetett gyomai eset[107] is tanúsítja — a kommunisták vezette gyomai szervek konfliktusa a kommunista főispán irányítása alatt álló vármegyei igazgatással —, ez a felfogásbeli különbség nem is az egyes pártok között húzódik — az egyes pártok demokráciáról vallott nézetei is eltérnek —, hanem a pártokon belül fut a választóvonal.

A konfliktus ismertetését Békés vármegye főispánjának rendelkezésével kezdjük, amelyet a Gyomai Nemzeti Bizottságnak küldött, s nyilván a nagyobb foganat kedvéért a Magyar Kommunista Párt gyomai szervezetével is közölt. Az 1945. április 21-én telefonon leadott rendelkezés így hangzik:

„Utasítom a nemzeti bizottságot, hogy hatáskörét ne lépje túl. Nincsen választói joga, nincsen a rendőrségre utasítási joga, csak politikai felügyelet a hatásköre és javaslatok előkészítése. Tisztviselőt elmozdítani csak a képviselőtestületnek lehet, de akkor is azt jelentsék előre hozzám. Főispán."

Csak megemlítjük, hogy a főispánnak nem volt joga „utasítani" a nemzeti bizottságot. A főispáni kioktatásra is, hogy mihez nincs joga a nemzeti bizottságnak, azért tartjuk érdemesnek felhívni az olvasó figyelmét, mert ebből is csak az derül ki, hogy milyen hatalmi funkciók gyakorlásához ragaszkodott továbbra is — sok más nemzeti bizottsághoz hasonlóan — a Gyomai NB. Érdemes azonban felfigyelni a rendelkezés utolsó mondatára, arra a megszorításra, amellyel a főispán az önkormányzatnak azt a jogát is korlátozza, hogy saját választott tisztviselőit — ha indokoltnak látja — elmozdítja. De ne felejtsük az alább elmondandók megértéséhez, hogy a koalíció kormánya nemcsak hogy nem helyezte hatályon kívül a közigazgatást szabályozó régi reakciós törvényeket, így az önkormányzatok rovására a központi hatalom jogkörét messze kiterjesztő 1929. évi XXX. törvényt, de kifejezetten fenntartotta azok hatályát. Ezek a törvények a végrehajtó hatalom gyakorlásának alaptörvényei maradtak a koalíció demokráciájában.

A főispáni rendelkezést közvetlenül kiváltó okról írásos feljegyzést nem találtunk. Arról azonban dokumentumok beszélnek, hogy a főispáni beavatkozást jóval megelőzően vita folyik egyrészt a Gyomai NB és Képviselőtestület, sőt már e szervek előde, másrészt a megyei közigazgatás vezetői között.

A vita lényegét tekintve a demokrácia egyik alapkérdéséről, konkréten pedig a magyar demokrácia akkor nagyon is aktuális problémájáról folyt. Milyen legyen a viszony a dolgozó társadalom és a közfunkciókat ellátó tisztségviselők között? Leválthatja-e és újonnan választhatja-e a gyomai dolgozók demokratikus képviselete a régi elöljáróságot? Az Alispáni Hivatal szerint nincs joga, mert ez, mint kiderül, sérti a köztisztviselők különleges jogállását, s ennek megfelelően „megsemmisítette" a képviselőtestület határozatát mint szabálytalant, a képviselőtestület másik három határozatával együtt.

A vita visszanyúlik a kormány megalakulása előtti időszakra; a Hivatal álláspontját ebben az ügyben először a vármegye közigazgatási főnöke[108] fejti ki pregnánsan, a képviselőtestületet megelőző népi szerv, a közigazgatási tanács tisztviselőket elbocsátó döntésével szemben.

„Kötelező irányelv — írja a vármegye közigazgatási főnöke a gyomai elöljáróságnak —, hogy az el nem menekült községi alkalmazottak kivétel

[107] ÁL. Gyula. Gyomai NB. iratai.

[108] A kormány megalakulása előtt Békés vármegye közigazgatásának vezetője.

nélkül jogosultak és kötelesek állásukat elfoglalni, ha azonban ezek közül valamelyik ellen a községi tanácsnak komoly kifogása van, úgy azt foglalják írásba és a fegyelmi eljárás megindítása végett hozzám terjesszék be, mert közalkalmazottat állásából elmozdítani csak szabályszerű fegyelmi eljárás útján lehet."[10] Ezek a szempontok teljesen megegyeztek az ideiglenes Nemzeti Kormány utóbb kiadott rendelkezéseivel.

A Hivatal a közalkalmazottak jogszabályokkal körülbástyázott s minden más alkalmazott jogviszonyától különböző kiváltságos helyzetét védi. A köztisztviselőknek ez a kiváltsága a társadalom fölé rendelt állam elvéből fakadt, s a tisztviselői karnak minél messzebbmenő függetlenítése a dolgozó osztályoktól azt a társadalmi funkciót szolgálta, hogy a dolgozókat elnyomó apparátus lehessen az uralkodó osztály számára.

A gyomai dolgozók nem akceptálják a Hivatal szempontjait. Ismerték ezek a földmunkások, szegényparasztok Marx, Engels vagy Lenin felfogását az államról? Aligha! A Hivatallal való vitájukban ők is, mint az ország annyi más községének dolgozói, osztályösztönüket követik. Az ő érveiket és cselekedeteiket is ugyanaz az osztályösztön sugallja, amely olyan alapvető megoldásokra vezette Párizs dolgozóit a Kommünben vagy a szovjeteket létesítő orosz munkásokat és parasztokat 1905-ben és 1917-ben.

A Gyomai NB szerint többek közt éppen az a demokrácia, hogy a nép leválthatja azokat a tisztviselőket, akikkel szemben bizalmatlan. Ez nem is hatásköri-hatalmi kérdés, hanem ahogyan az NB találóan megállapítja: „. . . alapkövetelmény, ha a régi, diktatórikus, fasiszta korszak után új, demokratikus korszakot akarunk kezdeni."

Jogában áll-e a dolgozók képviseletének ellenőrt állítani a közigazgatás ellenőrzésére? A három párt képviselőiből álló Közigazgatási Tanács így határozott, mert mint a javaslattevő mondotta: „. . . ezt a biztosítékot meg kell kapnia annak a népnek, amely eddig ki volt semmizve." De itt megint csak arról van szó: függetlenek legyenek-e a tisztviselők, már ti. a dolgozóktól függetlenek, vagy alá legyenek rendelve a dolgozók képviseletének. Az Alispáni Hivatal a tanácsnak ezt a határozatát is mint szabályellenest „megsemmisítette".

A vármegye kifogásolja, hogy a népi szervek kineveznek és leváltanak tisztviselőket, utasításokat adnak, beavatkoznak az ügyintézésbe: „. . . a testület az ügyek menetébe nem avatkozhat bele, az elöljáróság csak felettes tisztviselőktől fogadhat el utasításokat, a testület csak tanácsadó és ellenőrző szerv lehet, nem pedig irányító . . . ". Az Alispáni Hivatal megsemmisíti e jogszabályt sértő határozatokat, és a továbbra is a maguk felfogását követő gyomai népi szervekkel szemben felelősségrevonást emleget.

„Mi elsősorban — válaszolja az NB — az épülő magyar demokráciáért érzünk és vállalunk felelősséget, amely demokráciát az Alispáni Hivatal rendeletei egyáltalán nem támogatnak és olyan módon ragaszkodnak a szabályokhoz és formaságokhoz, mintha ismét a paragrafusokon akarnák kerékbe törni a magyar demokrácia szellemét és lényegét."

De hát mi a magyar demokrácia szelleme és lényege? Az, ami minden népi, igazi demokrácia szelleme és lényege, s ami nálunk 1945 tavaszán a népi szervek tetterős, a dolgozók érdekét szolgáló demokratizmusában öltött testet, az a szellem, amely ilyen a lényeget érintő mondatot írat a gyomaiakkal:

[10] ÁL. Gyula. Közigazgatási Tanács 1944. XII. 23-i rendkívüli ülés 7/1944.

„A kormányrendeleteket, amennyiben azok a demokráciát segítik elő, természetesen kötelezőnek fogadjuk el magunkra nézve." Igen, amennyiben a demokráciát segítik elő . . . ! Salvus rei publicae lex suprema esto!

A dobozi főjegyző 1945 július havi helyzetjelentésében azt írja a járási főjegyzőnek, hogy amikor a helybeli pártközi értekezlet határozatait nem vette tudomásul, mert jogszabályellenesnek tartja, utasították őt, hogy „önkényesen ne cselekedjék".[110]

A Mohácsi NB négy hónappal a 14/1945. rendelet megjelenése után *utasítja a főszolgabírót*, függessze fel a nép panaszolta községi bírót, és helyébe a nép válasszon új bírót. Ugyanebben a határozatában tiltakozik a megkerülésével hozott kinevezések ellen is: „. . . figyelmezteti a város vezetőségét, hogy más alkalommal *önkényesen ne járjon el.*"[111]

S hogy a Mohácsi NB a kormánnyal és a közigazgatás vezetőivel szemben is kitart felfogása mellett, hogy a közigazgatás fölé rendelt szerv, mutatja szeptember 24-i határozata: kötelezte a jegyzőt, hogy záros határidőn belül számoljon be az NB határozatainak végrehajtásáról.[112]

A Csorvási NB 1945. V. 15-i határozatában kimondja: „. . . Minden közalkalmazott alkalmazása bejelentendő jóváhagyás végett."[113]

A Hódmezővásárhelyi NB a polgármestert szólítja fel: hatálytalanítsa az NB által helytelenített tisztviselői kinevezéseket. „. . . ha ezt nem teszi, a nemzeti bizottság kénytelen lesz feloszlatni önmagát és az ügyekért a polgármester urat teszi felelőssé."[114]

A Tapolcai NB 1945. VII. 19-i ülésén felelősségre vonta a rendőrkapitányt, amiért nem teljesítette az NB egyik határozatát, és kötelezte, hogy 48 órán belül hajtsa végre.[115]

A Győri NB 1945. VI. 11-i határozata leszögezi: a minisztériumnak nincs joga alispánt kinevezni, ideiglenesen a nemzeti bizottságot illeti ez meg.[116]

Hasonló szellemben fogant a Tolna megyei NB 1945. IX. 26-i határozata: nem fogadja el a Belügyminisztérium által kinevezett új rendőrkapitányt az NB által kinevezett régi helyett, s nem fogadja el az alispán felmentését a főispán által.[117]

A Dobozi NB 1946. márciusában tárgyalja, hogy az elöljáróság a bizottságok és a képviselőtestület határozatait nem hajtja végre, és határozatot hoz: utasítja az elöljáróságot, hogy az NB és „ugyancsak minden más bizottság által beadott határozatot hajtsa végre".[118]

És nem ugyanannak a szellemnek a szülöttje a belügyminiszterrel egy pártban levő D. M. állásfoglalása? Tiltakozik, hogy a helybeli malom ügyében az NB a belügyminiszterhez fellebbezzen, mondván: „. . . mi magasabb fórum vagyunk, mint a miniszter és utasítja a nemzeti bizottság a polgármestert, hogy mint eddig is hajtsa végre a nemzeti bizottság határozatát."

Még a szelíd és lojális szellemű Debreceni NB is — tagjai országos nevű politikusok, az egyházak, az egyetem vezetői —, amely mindjárt januárban a

[110] ÁL. Gyula. Békés vm. alispáni iratok 1177/1945.
[111] *Balázs Béla* i. m. 58. l.
[112] I. m. 58. l.
[113] I. m. 58. l.
[114] I. m. 59. l.
[115] I. m. 57. l.
[116] I. m. 57. l.
[117] I. m. 58. l.
[118] ÁL. Gyula. Dobozi NB iratai 1946.

Miniszterelnök 14. sz. rendeletének megjelenése után kimondotta, hogy a jövőben nem lesz hatósági jogköre, hanem mint politikai szerv működik, a közigazgatás és a rendőrség feletti felügyelet kérdésében összeütközésbe került a kormánnyal. Azt vallja, hogy a demokrácia nagyobb kincs, semhogy védelmét kizárólag a rendőrségre és a kormányra lehessen bízni, és a nép szerveinek ellenőrzési és beavatkozási joga van, ha ezeket az érdekeket veszélyeztetve látja. Az NB állandó bizottságot küldött ki, hogy ellenőrizze: közigazgatás, rendőrség a demokrácia érdekeinek megfelelő eréllyel jár-e el a fasisztákkal szemben. A belügyminisztérium elutasítja a nemzeti bizottságnak azt a kívánságát, hogy rendőrségi aktákat tanulmányozásra kiadjon: ha mulasztást lát, hívja fel a kormány figyelmét. Az NB fenntartja álláspontját, ami nem más, mint a közvetlen demokrácia elve: a nép szerveinek, ha nem vették a demokrácia szempontját kellően figyelembe, joga van ilyen ügyek irataiba minden esetben beletekinteni, azaz közvetlenül beavatkozni, s nem csupán jelzést adni a kormánynak.[119] — Egy hónappal később kelt jegyzőkönyv tanúsága szerint az NB demokráciaellenesnek minősíti a miniszterelnök rendeletét az előzetes cenzúra bevezetéséről, s felhívja a polgármestert, függessze fel a rendelet végrehajtását, a kormányt pedig a rendelet visszavonására.[120] Igaz, a Debreceni NB nem utasítja, csak felhívja a polgármestert. De a kormánnyal szembeni engedetlenségre! S az NB e ténykedésében megfogalmazatlanul is az az elv foglaltatik, hogy a nép szervei felette állnak az igazgatásnak, a nép nevében és megbízásából ellenőrzik az igazgatást, annak fejét, a kormányt is!

Ismételten hangsúlyozzuk: a nemzeti bizottságoknak a közigazgatás felső és alsóbb szerveivel való összeütközéseiben nem egyszerűen „hatásköri sérelmekről" volt szó. Elvégre a nemzeti bizottságok is tudják, hogy a rendeletek ellenük szólnak, hatalmi funkciókat rendeletellenesen gyakorolnak. A kormány és a közigazgatás egyes intézkedéseiben nem hatáskörük, hanem a demokrácia sérelmét látják, ha minden esetben nem is volt igazuk. Így érzik, ezt tudják. Meggyőződésük hevéből fakad jegyzőkönyveik, feliratuk olykor patetikus szép hangja. Különösen a főváros és a nagy városok nemzeti bizottságai játsszák a demokrácia lelkiismeretének szerepét. Felírnak, jeleznek, indítványoznak, közbelépnek és szembeszállnak, ha ennek szükségét érzik.[121] „Őrködnek" — ahogyan a Debreceni NB jegyzőkönyvében olvassuk —, és „éberen figyelik mindazokat a jelenségeket, amelyek az antidemokrácia feléledését célozzák".[122]

A Vas megyei NB-nek a főispánnal való hatásköri összeütközése mögött is a demokrácia alapvető érdekei húzódnak meg. Az NB baloldali többsége az

[119] ÁL. Debrecen. Debreceni NB iratai 1945. IV. 14-i jkv.

[120] Uo. 1945. V. 14-i jkv.

[121] Hiába tudatja a VKM köszönetnyilvánítás mellett a Kiskunhalasi Nemzeti Bizottsággal, hogy a város valamennyi iskolájának ügyét a Budapestvidéki Főigazgatóság hatáskörébe utalja, mert az NB ugyan megszünteti megbízottjának tankerületi főigazgatói és tanfelügyelői hatáskörét, de a helyi viszonyok ismeretében meghagyja iskolafelügyelői megbízatását, hogy összhangban a „helyi iskolákat és tantestületeket a fennálló rendelkezésekkel a demokrácia szellemében irányítsa". ÁL. Kecskemét Kiskunhalasi NB iratok 1945. VI. 19-i ülés jkv.

[122] A Debreceni NB 1945. júl. 16-án felír a Nemzetgyűlés elnökéhez, függesszék fel a Kisgazdapárt egyik Hajdú-Bihar megyei képviselőjének mentelmi jogát, és állítsák beszéde miatt népbíróság elé. Követelik Faraghó miniszter elmozdítását is a kormányból, és írnak a Nemzetgyűlés elnökségéhez. Ezen az ülésen sürgetik a kultuszminisztert, hogy a fasiszta szellemű tankönyvek helyett új tankönyveket írasson. ÁL. Debrecen. NB iratai 1945. VII. 16-i jkv.

alispáni, vármegyei főjegyzői és tiszti főügyészi, valamint a rendőrségi állásokra demokratákat nevezett ki, a kisgazdapárti főispán pedig horthysta elemeket igyekezett átmenteni.[123] A községek nemzeti bizottságai is számtalan esetben kerülnek ilyen okból konfliktusba. A Szentpéterszegi NB például a volt jegyző újbóli kinevezése ellen tiltakozik, és küldöttséget meneszt az alispánhoz: „Indok rá a volt jegyző úrnak az elmúlt időkben demokrácia és kommunista ellenes magatartása."[124]

A Kisgazdapárt választási győzelme után egyre kihívóbban viselkedő reakcióval szemben a kommunisták vezetésével a népi szervek veszik fel a kesztyűt, s igyekeznek gátat emelni a reakció árjának. Az egyházi és hivatali reakció támadásán felháborodott Sövényházai NB 1945. XII. 17-i ülésén a néppel szemben érzett felelősségtől áthatva bírálja a maga korábbi tevékenységét és állapítja meg, hogy eddigi munkája nem felelt meg céljának, az NB nem szolgálta megfelelően a demokrácia és a dolgozók érdekeinek védelmét. Az NB a vezetőjegyzőt, aki a reakciót támogatja, állásából azonnali hatállyal elbocsátja, s határozatával — mint megállapítja — „elrettentő példát akar felállítani". Talán mondanunk sem kell, hogy Csongrád megye főispánja tiltakozik s szemére veti a nemzeti bizottságnak, hogy túllépte hatáskörét.[125]

A népi szerveknek az a törekvése, hogy az államigazgatás régi rendszere helyébe olyan új demokratikus rendszert létesítsenek, amely a dolgozó nép képviseletének szupremáciáját biztosítja a végrehajtó hatalom hivatásos szervezete felett, a restaurálódó régi igazgatási rendszer tisztviselőinek és az ideiglenes kormányban őket képviselő konzervatív és jobboldali elemeknek ellenállásába ütközött. Se bizonyításra, se magyarázatra nem szorul, hogy itt kibékíthetetlen osztályellentétről volt szó, amely, mint már utaltunk rá, az ideiglenes kormány megalakulásának úgyszólván első percétől kezdve jelentkezett. A nemzeti bizottságokat a végrehajtó hatalomból kitessékelő 14/1945. miniszterelnöki rendelettel egyidejűleg jelent meg a horthysta tisztviselők igazolásáról szóló 15. sz. miniszterelnöki rendelet, amely a későbbi módosítások ellenére is a régi tisztviselői kar szabad bevonulását biztosította a végrehajtói hatalomba. A nagyobb városok nemzeti bizottságai — a Budapesti Nemzeti Bizottsággal az élen — szembehelyezkednek a kormány rendeletével. Eljárásukban a forradalmi demokráciának ugyanaz a szelleme jelentkezik, mint a kormány rendeleteit a nép érdekében felülvizsgáló endrődi kubikusok magatartásában, vagy a gyomai szegény- és kisparasztok nyilatkozatában, akik a kormányrendelet kötelező erejét csak akkor ismerik el, ha az a demokráciát szolgálja.

A Szentesi NB 1945. III. 5-i ülésén önhatalmúlag módosítja a kormány rendeletének végrehajtását. Látván, hogy a rendelet alapján folyó igazolóeljárás komolytalan, a népet megtévesztő kutyakomédia, az eljárás megszigorítása érdekében kimondja: a behívott jogi képesítésű tagnak és a hivatali kiküldöttnek nincs szavazati joga, továbbá, hogy az NB minden igazolási eljárást felülvizsgálhat, és az igazoló bizottságot új határozathozatalra utasíthatja. Március 16-i ülésén határozatba hozza, hogy a leigazoltak sem foglalhatják el addig hivatalukat, míg a NB felül nem vizsgálja az igazoló határozatot. Április 10-én felír a belügyminiszternek: módosítsa a kormány az igazolásról szóló

[123] *Balázs Béla* i. m. 60—61. l.
[124] I. m. ÁL. Debrecen. Szentpéterszegi NB iratai 1945. II. 24-i jkv.
[125] ÁL. Szentes. Főispáni iratok 1573/1945.

rendeletet: ne lehessen köztisztviselő, aki közismerten reakciós, ha nem követett is el olyan bűncselekményt, amelyért népbíróság elé lenne utalandó.[126]

A szentesiek ezen a ponton fején találták a szeget. Az igazolásról szóló kormányrendeletnek a demokrácia szempontjából legsérelmesebb rendelkezését kérik módosítani, hiszen a rendelet eredeti formájában csupán a legsúlyosabb bűncselekményeket elkövetőket zárja ki a közszolgálatból, akik háborús és népellenes bűnöket követtek el; viszont ha nincs ok népbírósági eljárásra, akkor a legreakciósabb tisztviselőt is közszolgálatban tartja, az igazoló bizottság legfeljebb vezető állásra alkalmatlannak minősítheti vagy áthelyezheti. Nem áthidalhatatlan szakadék az, ami elválasztja a népi szervek felfogását a demokráciáról attól, ami a koalíciós kormány rendeleteiben tükröződik?

Amit a szentesiek csak kértek, a Szegedi NB meg is teszi: a maga hatáskörében módosítja a kormány rendeletét. Nemcsak a munkahelyről behívott igazoló bizottsági tagnak és a rendelet nyújtotta ezernyi csűréscsavarás jogi szakértőjének szavazati jogát vonja el, de kimondja: az igazoló bizottság „nem igazolja" azt a közalkalmazottat, akinek múltbeli magatartása nem ad ugyan alapot a népbíróság elé utalásra, de az igazoló bizottság megítélése szerint mégsem kívánatos, hogy közszolgálatban maradjon.

A kormány egyelőre reakciós rendeletének védelmére kel. A miniszterelnök felhívja a főispánt: járjon el a szegedi pártszervezetek vezetőinél, hívják vissza a nemzeti bizottságból tagjaikat, és helyettük delegáljanak új tagokat, akik hatálytalanítsák a Szegedi NB fent ismertetett határozatát.[127]

A Budapesti NB még messzebb megy a kormány rendeletének módosításában. Sőt, nemcsak módosítja, hanem újabb, az igazolási eljárás megszigorítását célzó rendelkezésekkel egészíti ki. Határozatot hoz, hogy a szakszervezetek képviselője is tagja az igazoló bizottságnak, amit azután más nemzeti bizottságok is kimondanak. A kormány rendeletétől eltérően utasítja az igazoló bizottságokat, hogy az 1939 előtti politikai magatartást is vizsgálják. A büntető rendelkezések egész rendszerét dolgozta ki, s utasította a fővárosban működő igazoló bizottságokat, hogy ennek alapján járjanak el. Az igazolási eljárás hatályát kiterjesztette a magánvállalatokra és közületekre is, s még egyéb olyan intézkedéseket tett a demokrácia védelmében, amelyekkel „illetéktelenül beavatkozott" a kormány hatáskörébe.[128]

A konfliktus a munkások és dolgozó parasztok diktatúráját gyakorló népi szervek és a kormányban helyet foglaló konzervatív és polgári elemek között a magyar demokrácia jövőjét érintő alapkérdésben a végsőkig kiéleződött. Egyik-másik NB nemcsak a végrehajtó hatalmat gyakorolja „illetéktelenül", hanem jogszabályalkotó olyan kérdésekben, amelyeknek rendezése az érvényben levő törvények szerint a kormány hatáskörébe tartozik; sőt, ha a demokrácia érdekében szükségesnek látja, megváltoztatja a kormány rendelkezését.

Elviselhető ez a helyzet az „antifasiszta" koalíció jobboldala számára, amely ebben az időpontban sokkal világosabban látja, mint a baloldal, mekkora hordereje van annak, hogy ki a jegyző ezer és ezer elmaradott faluban, ki képviseli a hatalmat? „. . . A közállapotok tarthatatlanok!" táviratozza

[126] ÁL. Szentes. Szentesi NB iratai 1945. III. 5., III. 16., IV. 10-i ülés jkv.
[127] ÁL. Szentes. Főispáni iratok 339/1945.
[128] Fővárosi Levéltár. Budapesti NB jkv.-ei.

Szolnok megye kisgazdapárti főispánja Miklós Béla miniszterelnöknek. Sürgős és szigorú intézkedést kér. Miért? 1. A politikai rendőrség letartóztatja a nyugatról visszatért közigazgatási tisztviselőket. 2. „A megye több községében a nemzeti bizottságok a 14/1945 miniszterelnöki rendelet figyelmen kívül hagyásával a községi főjegyzőket és más tisztviselőket elmozdították állásukból. Így Jászjákóhalmáról és Jánoshidáról is a hivatalokban visszamaradt főjegyzőket elmozdították állásukból. Az így megüresedett állásokat saját hatáskörükben töltötték be."

A kormányintézkedés nem sokáig késik. A miniszterelnök — a Magyar Kommunista Párt vezetőségéhez intézett leveléből tudjuk[129] — a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál panaszt emel a nemzeti bizottságok ellen, s tervezetet készíttet a nemzeti bizottságok működésének megrendszabályozására. A tervezet kimondja: a nemzeti bizottságok „hatósági jogkört nem gyakorolnak. Közalkalmazottak kinevezésére, felfüggesztésére, felmentésére, elbocsátására joguk nincs". S mi legyen a nemzeti bizottságok tagjaival, akik túllépik hatáskörüket? Hihetetlenül hangzik, de tény! — a miniszterelnök rendelettervezete 1945 márciusában Horthy hírhedt kommunistaellenes törvénye, az 1921. évi III. törvény alapján, mint az állami és társadalmi rend felforgatóit kívánja őket felelősségre vonni![130]

A nemzeti bizottságokat megregulázó miniszterelnöki kezdeményezéseket támogatja a koalíció jobboldala, amely az első pillanattól kezdve támadja a bizottságokat, s kétségbevonja, hogy az ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulása után szükség lenne rájuk. Szembefordul a népmozgalomnak az NB keretei közt is megnyilatkozó azzal a törekvésével, hogy a népi szervek hatalmi funkciókat gyakoroljanak, és az igazgatás fölé rendelt legfőbb helyi hatalmi szervek legyenek. Révai József: Szükség van-e a nemzeti bizottságokra c. cikkéből kiderül, a tények is ezt igazolják, hogy e tekintetben vajmi kevés választja el a koalíció pártjait.[131]

A koalíció jobboldala ellene van a nemzeti bizottságoknak, mert a reakció, különösen a hivatali reakció elleni következetes harcot képviselik. A koalíció baloldala a Kommunista Párt vezetésével ugyanezért védi a nemzeti bizottságokat. Azt akarja, hogy a nemzeti bizottságoknak ez a fontos szerepe megmaradjon, hiszen ezer jel figyelmezteti a reakció növekvő erejére, ám anélkül, hogy hatalmi funkciót gyakoroljanak; ami fából vaskarikának bizonyult. Fél évvel később a Kommunista Párt vezetése részben korrigálja ezt a tévedését: a közigazgatás megtisztításában a népi szervek ismét fontos szerepet töltenek be. De a koalíció jobboldalának szemében szálka az NB azért is, mert a baloldal többségét az „önkormányzatokban" intézményesen biztosító szervet lát benne, aminek[133] lélektani jelentőségét felismeri. Joga van-e és milyen esetben helyet foglalni a szakszervezet küldötteinek az önkormányzatokban? E kérdésben éppen azért éleződik ki az ellentét, mert a szakszervezeti küldöttek biztosítanák ezt a jobboldal számára nem kívánatos többséget. A koalíció jobb- és baloldala között tehát harc folyik, de a népi szervek hatalmi funkcióinak megszüntetése, az állami berendezésünk egyik alapvető kérdésében nincs vita közöttük. Amikor megalakult a Függetlenségi Front Vezérlő Bizottsága, a Szabad Nép

[129] PI. Arch. 1/11—28.
[130] OL. PM 16 848/1945.
[131] *Révai József:* Kellenek-e a nemzeti bizottságok és mire? Néplap 1945. I. 10.
[133] A 14/1945. M. E. rendelet, a nemzeti bizottságot ruházza fel, hogy megállapítsa a pártok képviselőinek számát és arányát a képviselőtestületekben és törvényhatóságokban.

ezt írja: „Vannak akik szerint az lesz a főfeladata, hogy ráncbaszedje a rakoncátlan, engedetlen helyi nemzeti bizottságokat . . . nem ez lesz a főfeladata." [134] Ezért is szögezheti le a miniszterelnök a kormány Budapestre érkezése után a nemzeti bizottságok jövőbeni szerepéről: „Szerepük a kezdeményezés, a javaslattétel, politikai vagy társadalmi akciók indítása, mint például a Nemzeti Segély. A közigazgatásba azonban többé nem avatkozhatnak."[135]

A demokráciának erről az alapvető kérdéséről a nemzeti bizottságok egy részével „vitázik" Horthy volt tábornoka. S hogy ez helyenként nemcsak heves, hanem a kormány tekintélyét mélyen sértően eredménytelen is, az az ismertetett tényeken kívül kiderül a fentebb hivatkozott levélből is.

Egy hónappal később az említett levél után, 1945. IV. 26-án újabb miniszterelnöki rendelet[136] lát napvilágot a közigazgatás szervezetéről, s ez kategorikusan leszögezi: a nemzeti bizottságok közigazgatási hatásköre az önkormányzati szervek felállításával megszűnt.

Az államhatalmi funkciók gyakorlásának felhagyására bírta a rendelet a nemzeti bizottságokat? Sokkal inkább más tényezők hatottak a népi szervekre. Országosan 1945 nyarán a nemzeti bizottságok „közigazgatási hatásköre" fokozatosan megszűnik. De még 1945 júliusában is kénytelen a belügyminiszter felhívni a főispánokat: akadályozzák meg, hogy az önkormányzati testületek megalakulása után a nemzeti bizottságok közigazgatási hatáskört gyakoroljanak.[137] A közigazgatás szervei 1945 második felében már mindenütt tevékenykednek. Ennek ellenére a nemzeti bizottságok egy része közigazgatási funkciót gyakorol, úgyhogy „. . . a nemzeti bizottságok mindennapi tevékenységében a helyi *államhatalmi funkciók gyakorlása már jogszokássá kezdett válni*".[138]

Hová húzódik vissza a népmozgalom árja, mely az országlás egész rendszerét elmosással fenyegette? Oda, ahol leginkább buzog az „újvilág" kiformálásának vágya a népben: Tiszántúl déli felébe. A közigazgatás népi megreformálásának, a hatalom gyakorlásának kérdése itt még sokáig nem kerül le a napirendről.

Nemcsak panaszolják a közigazgatás tisztviselőinek magatartását, hogy semmibe veszik a nemzeti bizottságok határozatait; visszautasítják azokat, vagy tudomásul sem veszik, s nemcsak tiltakoznak és figyelmeztetnek a demokráciát fenyegető veszélyre, amely a hatalomba visszakerült régi tisztviselőkar demokráciaellenes magatartásából fakad. Ilyen panaszok és tiltakozások az ország minden részéből érkeznek az Országos Nemzeti Bizottsághoz, s ezeknek viszonylag nagy száma mutatja, hogy az új „népi igazgatás" megteremtésére irányuló igénynek milyen erős és mély gyökerei voltak a népben. Dél-Tiszántúlon azonban nem is szórványos jelenség, hogy a nemzeti bizottságok egy része jóval a régebbi közigazgatási rendszer teljes helyreállítása után, jó cél érdekében vagy olykor helytelenül, de gyakorolja a hatalmat.

Csongrád megyében nemcsak Mindszenten fordul elő, hogy az NB dönt, „. . . beleszól a tisztviselők ügyébe, intézkedéseket hoz, állásokat rendszeresít, tisztviselőket távolít el anélkül, hogy a törvényes formát betartaná",[139] aho-

[134] Szabad Nép 1945. IV. 20. „Mi a feladata a Függetlenségi Front Vezérlő Bizottságának?"
[135] Dálnoki Miklós Béla nyilatkozata, Szabad Nép 1945. IV. 17.
[136] 1030/1945. M. E. sz. rendelet.
[137] ÁL. Szeged. Főispáni iratok 2087/1945.
[138] *Balázs B.* i. m. 170. l.
[139] ÁL. Szentes. Főispáni iratok 1526/1945.

gyan ezt a főispán 1945 novemberében a belügyminiszternek jelenti, hanem — a főispán egy másik jelentéséből tudjuk — a megye több községében intézkednek a közigazgatás hatáskörébe eső ügyekben, felmondanak községi tisztviselőknek, megtiltják a községi elöljáróságnak egyes rendeletek végrehajtását, és „akadályozzák olyan intézkedések végrehajtását, mely törvényen, illetve kormányrendeleten alapul".[140]

A Csanád megyei főispán 1946 májusában általában a népi szervek „túlkapásait és önkényeskedését" panaszolja. Külön kiemeli Földeák, Kunágota, Dombiratos és Kaszaper községeket, ahol „. . . . a lakosság, illetve felelőtlen vezetőik hatalmaskodása tovább tart". Kevermes községben a járási főjegyző által behelyettesített jegyzőket „. . . . a lakosság nem akceptálja".[141]

Szolnok megye Tiszai Felső járás főjegyzője 1946 októberében írja a járás valamennyi nemzeti bizottságának: „Több helyen panasz tárgyává tették, hogy a nemzeti bizottságok és a politikai pártok helyi szervezetei, illetve azoknak egyes tagjai felelőtlenül a közigazgatás jogkörébe avatkoznak, a közalkalmazottak felett rendelkeznek . . . a közigazgatás zavartalan menetét veszélyeztetik . . . "[142] A Békés megyei NB 1948. X. 29-i körleveléből pedig az derül ki, hogy a megyében még ebben az időben is voltak nemzeti bizottságok, amelyek „. . . . nincsenek tisztában feladatukkal, hatáskörükkel és beavatkoznak más szervek végrehajtó, kivitelező feladatkörébe . . . "[143]

Az a tény, hogy a nemzeti bizottságok jelentős része a közigazgatás helyreállítása után is hatalmi funkciót gyakorol, ragaszkodik a közigazgatás fölé rendelt hatalmi statusához, teljesen egyértelműen cáfolja Révai József általánosító felfogását, hogy a nemzeti bizottságok azért alakultak, mert a régi államszervezet felbomlásával „űr támadt az állami és községi életben", és méginkább a népmozgalom alapvető törekvését félreismerő, a népi szervek működését lekicsinylő azt a felfogását, hogy a helyi közigazgatásnak valamilyen szerve akartak lenni. 1945 tavaszán a népi szervek egy része határozataiban, állásfoglalásaiban, intézkedéseiben kifejezésre juttatta: a régi hatalmi rendszer helyébe olyan új rendszert akar, amelyben a nép szervei útján közvetlenül részt vesz a hatalom gyakorlásában.

DONÁTH FERENC

ФЕРЕНЦ ДОНАТ

ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ НАРОДА В ВЕНГРИИ В 1945 Г.

Резюме

В 1945 г. в Венгрии важнейшим условием демократического преобразования был раздел крупного землевладения феодального происхождения. Демократизация земельных отношений осуществилась избранными по селам комитетами крестьянской бедноты: комитетами требования земли. Демократизация земельных отношений являлась только частью, хотя и важнейшей частью демократического народного движения, развертывающегося в ходе продвижения Красной армии в освобожденных краях страны и создающего свои собственные органы различных наименований и функций. Цель народного движения заключилась в глубоком демократическом преобразовании общественного строя страны, которое действующие в народных органах десятки тысяч считают осуществимым при помощи непосредственного активного участия трудящихся в власти. В заводских, производственных комитетах, комитетах требования земли, национальных коми-

[140] Belügyminisztérium levéltára. Csongrád megye főispánjának jelentése az 1945. X. 15—1946. I. 15. időszakról. 682/I.1./1946.
[141] ÁL. Szeged. Főispáni iratok 606/1946.
[142] ÁL. Gyula. Dévaványai NB iratai 1946.
[143] ÁL. Gyula. Dobozi NB iratai 296/1948.

тетах — чтобы отметить только самые важные — десятки и сотни тысяч лиц, раньше не исполнявших никаких функций занимаются общественными делами.

Время деятельности народных органов является и периодом непосредственной демократии в Венгрии. Значительная часть этих органов связаны между собой тем духом революционного демократизма, который держится верховной власти интересов и органов трудящегося народа, если нужно, даже пренебрежением имеющими законными распоряжениями и мероприятиями высших органов. Этим духом порождено стремление части национальных комитетов, чтобы они выступали как высшие органы государственной власти на месте, подчиняли себе, своему контролю и направлению официальные органы администрации. Этим духом революционного демократизма порождена историческая атмосфера, в которой действовали комитеты требования земли, исправляющие революционным образом закон о земельной реформе, противопоставляющиеся резолюциям высших властей.

Это народное движение распространяется главным образом в части страны на восток от Дуная. Движение имеет меньшую интенсивность в краях между реками Дунаем и Тиссой, а в Трансданубии и в северных комитатах оно составляет более только острова.

Характеристические черты движения следующие: 1) угнетенные народные классы контрреволюционного режима, там, где они смогут, захватывают функции власти. В городах промышленные рабочие, интеллигенция, мелкие ремесленники; в деревнях пролетарские и полупролетарские слои крестьянства. 2) Они создают свои органы под различными наименованиями. 3) В своих распоряжениях они опираются не на предписания высших органов или на позитивное право: источником своей власти они считают доверие народа; эти органы часто избраны народным собранием, или утверждены им. 4) Они подчиняют себе старую административную организацию, ее представителей, которые не бежали, снимают с должности ненадежных. 5) Круг их действия распространяется на ведение всех дел, касающихся общины; они принимают меры главным образом для восстановления нормального хода жизни и для защиты нарождающегося демократического строя.

По мере организации новой центральной власти условия движения модифицируются, до известной меры преобразовываются и характеристические черты движения. Правительство воспрещает, руководство партий осуждает вмешательство народных органов в исполнение государственной власти. Движение использует рамки национальных комитетов для осуществления своих стремлений и оно исполняет государственную власть и вопреки намерениям правительства.

Исполнение государственной власти при части народных органов и по форме, и по содержанию соответствует демократической диктатуре рабочих и крестьян, поставленной вместо старой государственной власти .Свою деятельность они не основывают безусловно на законах, они осуществляют свою деятельность даже вопреки ним, если они считают это нужным в интересах народа. Значительная часть их распоряжений — насилие в интересах трудящихся, бедных. Принуждение в отношении к собственникам тракторов, рабочего скота, к хозяевам, владеющим многими землями, к купцам и ремесленникам, стремящимся выиграть на военной нищете, к состоятельным лицам и не работающим бездельникам, которые не желают нести общие бремена. Комитеты требования земли тоже применяют насилие по всей стране в отношении к барским землевладельцам, переходя приказания правительства. Они были органами диктатуры против врагов демократии, которых они удаляют из их ведомств вопреки указу правительства, вернее не допускают их возвращения; они распускают общества и не разрешают их деятельности; они арестовывают и интернируют открытых врагов демократии.

Вопреки распоряжению правительства часть национальных комитетов настаивают на своей позиции, защищают свою власть против восстанавливающейся хортистской администрации. Эти народные органы настаивают главным образом на двух принципах: 1) чтобы чиновники администрации получили свое поручение от них, или по крайней мере чтобы они не сумели заниматься общественными делами без них, без их одобрения; 2) чтобы они продолжали оказать непосредственное влияние на вооруженные силы.

В первые месяцы 1945 г. стремление демократически настроенных масс — то резко, то расплывчатым образом — было направлено на то, чтобы они не только снимали с должностей старых реакционных чиновников, а также, чтобы поставить на место старой административной системы такую новую демократическую систему, в которой демократическая власть трудящихся выражается в верховенстве органов народа над органами официальной администрации. А часть народных органов не только организируют новые вооруженные силы вместо старых, а также образуют совсем новое отношение между представляющими общество трудящихся народными органами и вооруженными силами.

Представляющие эти стремления народные органы пришли в конфликт с правительством и его органами. Министерство внутренних дел, губернаторы и вицегубернаторы один за другим поучают, одергивают исполняющие функции власти национальные комитеты, квалифицируют их деятельность посягательством. А они считают произволом, ущербом демократии то, что администрация делает обходя их, без их ведомства или вопреки ним. Суть конфликта заключается не в дискуссии относительно круга действий, а в истолковании демократии: временное национальное правительство и рабочие и крестьяне — члены народных органов имеют в этом отношении расходящиеся мнения.

Правая сторона коалиции возраждает против учреждения национальных комитетов, потому что они представляют борьбу против реакции, особенно против реакции в ведомствах. Левая сторона по тем же причинам настаивает на их сохранении, однако без того, чтобы они исполняли функции власти. Таким образом коалиция является единой в отрицательном отношении к стремлению к «народной администрации», в результате чего летом 1945 г. национальные комитеты по всей стране — с исключением некоторых частей Затисского края — прекращают исполнение функций государственной власти. Однако на юге Затисского края народные органы еще продолжительное время настаивают на том, чтобы они действовали в качестве высших органов власти на месте, и этот факт даже в 1946 г. приводил к конфликтам с органами центральной администрации.

FERENC DONÁTH

DEMOKRATISCHE VOLKSBEWEGUNG IN UNGARN IN 1945

Zusammenfassung

In Ungarn war die wichtigste Vorbedingung der demokratischen Umvandlung die Aufteilung des Großgrundbesitzes von feudalem Ursprung. Die Demokratisierung der Besitzverhältnisse wurde durch die dorfweise gewählten Kommissionen der Anspruchsvermeldung für Bodenverteilung vollzogen. Die Demokratisierung war nur ein Teil, wenn auch der wichtigste Teil der demokratischen Volksbewegung, die sich in den befreiten Landesteilen mit der Vorrückung der *Roten Armee* entfaltet und ihre eigenen Organe von verschiedener Benennung und Funktion zustande bringt. Der Zweck der Volksbewegung ist die tiefschürfende demokratische Umänderung unserer gesellschaftlichen Einrichtung, welche die in den Volksorganen tätigen Zehntausende durch die direkte aktive Beteiligung der Werktätigen am Ausüben der Macht für ausführbar halten. In den Betriebs-, Produktions-, Bodenbeanspruchungs-, Nationalkommissionen — um nur die wichtigsten zu erwähnen — verwalten Zehn- und Hunderttausende öffentliche Angelegenheiten, die früher kein Amt bekleidet hatten.

Das Zeitalter der Tätigkeit der Volksorganisationen ist auch das Zeitalter der unmittelbaren Demokratie in Ungarn. Den bedeutenden Teil dieser Organe faßt der Geist des revolutionären Demokratismus zu einer Einheit zusammen, der die Suprematie der Interessen und Organe des werktätigen Volkes verkündet, während er, wenn es notwendig ist, die bestehenden Rechtsnormen und die Verfügungen der höheren Organe außer Acht läßt. Dieser Geist erzeugte die Bestrebung eines Teiles der Nationalkommissionen, als höchste lokale Staatsverwaltungsorgane aufzutreten, die berufsmäßigen Organe der Verwaltung zu unterstellen, ihrer Führung und Kontrollierung zu unterziehen. Und dieser Geist des revolutionären Demokratismus erzeugte die geschichtliche Atmosphäre, in welcher die Bodenbeanspruchungskommissionen gearbeitet hatten, die die Bodenreform auf revolutionäre Weise korrigierten und sich den Beschlüßen der Obrigkeit widersetzten.

Diese Volksbewegung verbreitet sich hauptsächlich im Landesteil östlich der Donau. Sie ist von kleinerer Intensität im Donau—Theiß-Zwischenstromland, während sie in Transdanubien und den nördlichen Komitaten mehr nur Inseln bildet.

Die charakteristischen Züge der Bewegung sind: 1. Die unterdrückten Volksklassen des gegenrevolutionären Systems — die industriellen Arbeiter, Intellektuellen und Kleingewerbetreibenden in den Städten, die Proletarier- und Halbproletarierschichten des Bauertums in den Dörfern — wo sie nur tun können, nehmen die Funktionen der Macht in Besitz. 2. Sie bringen ihre eigenen Organe von verschiedener Benennung zustande. 3. Sie stützen sich in ihren Verfügungen nicht auf Anweisungen höherer Organe oder auf geschriebene Gesetze: sie betrachten das Volksvertrauen als die Quelle ihrer Macht;

diese Organe werden oft durch Volksversammlungen gewählt oder befestigt. 4. Sie unterwerfen die alte Verwaltungsorganisation, deren nicht entflohene Vertreter, sie lösen die unzuverläßigen ab. 5. Ihre Wirkungskreis erstreckt sich auf die Verwaltung aller Angelegenheiten von gemeinschaftlichem Belang; sie treffen Anordnungen hauptsächlich zur Wiederherstellung des normalen Ganges des Lebens und Maßnahmen zum Schutz der werdenden demokratischen Ordnung.

Mit der Organisierung der neuen Zentralgewalt modifizieren sich die Bedingungen der Bewegung, auch die charakteristischen Eigenschaften der Bewegung verändern sich bis zu einem gewissen Grade. Die Regierung verbietet, die Leitung der Parteien verurteilt die Einmischung der volkhaften Organe in die Ausübung der Zentralgewalt. Die Bewegung benützt die Rahmen der Nationalkommissionen zur Geltendmachung ihrer Bestrebungen und übt Staatsgewalt sogar auch gegen die Intention der Regierung.

Die Machtausübung der Gewalt einiger Volksorgane entsprach formell und inhaltlich der demokratischen Diktatur der Arbeiter und werktätigen Bauern, die auf die Stelle der alten Staatsgewalt gestellt wurde. Ihre Tätigkeit gründen sie nicht unbedingt auf Gesetze, sie entfalten ihre Tätigkeit sogar gegen sie, wenn sie meinen, daß es im Interesse des Volkes geschieht. Ein bedeutender Teil ihrer Verfügungen ist Gewalt im Interesse der Werktätigen, der Armen, Zwang gegenüber den Traktor- und Zugkraftbesitzern, gegenüber den viel Land besitzenden Wirten, den Kaufleuten und Gewerbtreibenden, die auf das Kriegselend spekulieren, den Wohlhabenden, die sich vor der Lastentragung drücken und den nichtstuerischen Arbeitsscheuen. Auch die Bodenbeanspruchungskommissionen üben Gewalt auch über die Maßnahmen der Regierung überall im Lande gegenüber den herrschaftlichen Grundbesitzern aus. Die Organe der Diktatur waren sie gegenüber den Feinden der Demokratie, die sie trotz der Anordnung der Regierung von ihrem Amt entfernen, bzw. denen sie nicht erlauben in ihr Amt zurückzukehren; sie lösen Vereine auf und genehmigen ihre Tätigkeit nicht; sie verhaften und internieren die offenen Feinde der Demokratie.

Einige der Nationalkommissionen halten sich an ihrer Machtposition trotz der Verordnung der Regierung fest und verteidigen sie gegenüber der sich verstärkenden Horthy-Verwaltung. Diese volkhaften Organe bestanden hauptsächlich auf zwei Forderungen: 1. die Verwaltungsbeamten sollen von ihnen ihren Auftrag bekommen oder sie sollen am wenigsten ohne sie, ohne ihre Zustimmung öffentliche Angelegenheiten nicht verwalten. 2. Sie wollen auch weiterhin auf die Brachialgewalt einen unmittelbaren Einfluß ausüben.

In den ersten Monaten von 1945 war die Bestrebung der demokratisch denkenden Mengen, bald kraftvoll, bald schwächer, darauf gerichtet, nicht nur die alten reaktionären Beamten abzulösen, sondern das alte Verwaltungssystem mit einem solchen neuen demokratischen System zu vertauschen, wo die demokratische Macht der Werktätigen in der Suprematie der volkhaften Organe über die berufsmäßigen Verwaltungsorgane zum Ausdruck gelangt. Und der eine Teil der volkhaften Organe organisiert nicht nur eine neue Brachialgewalt an die Stelle der alten, sondern sie bildet ein ganz neues Verhältnis zwischen den die werktätige Gesellschaft vertretenden Volksorganen und der Brachialgewalt aus.

Die Volksorgane, welche diese Bestrebungen vertraten, verwickelten sich in Konflikt mit der Regierung und mit deren Organen. Das Innenministerium, die Ober- und Vizegespane belehren und verweisen einmal übers andere die Nationalkommissionen, die Verwaltungsfunktionen ausüben, qualifizieren ihre Tätigkeit als unbefugte Einmischung. Die Volksorgane halten dagegen das für Willkür für die Beeinträchtigung der Demokratie, was die Verwaltung mit ihrer Umgehung, ohne ihr Wissen oder gegen sie macht. Der Kern des Konfliktes ist aber kein Kompetenzstreit, sondern die Deutung der Demokratie: verschieden denken die provisorische Nationalregulierung und die Arbeiter- und Bauernmitglieder der Volksorgane darüber.

Die Rechte der Koalition ist gegen die Institution der Nationalkommission, weil diese den Kampf gegen die Reaktion, besonders gegen die Beamtenreaktion vertritt. Die Linke der Koalition tritt aus diesem Grunde für ihre Erhaltung ein, aber mit Verbot Staatsverwaltungsfunktionen auszuüben. Die Koalition ist also einheitlich in der Zurückweisung der Bestrebung nach der »volkhaften Führung«. Die Folge ist, daß die Nationalkommissionen im Sommer in 1945 im ganzen Lande — einzelne Teile der Gegend links der Theiß ausgenommen — aufhören Staatsverwaltungsfunktionen auszuüben. Im südlichen Teile der Gegend links der Theiß aber halten die volkshafte Organe noch lange daran fest als oberste lokales Verwaltungsorgan zu arbeiten und diese Tatsache verursachte noch in 1946 Reibungen mit den Zentralverwaltungsorganen.

RÉGÉSZETI ÉS ARCHAEOBOTANIKAI ADATOK A PANNÓNIAI KONTINUITÁS KÉRDÉSÉHEZ

A pannóniai romanizáció népvándorlás kori sorsának vizsgálata kutatásunk alapvető feladata, hiszen megnyugtató feleletet kell adnunk arra a kérdésre, hogy a honfoglaló magyarság megtalálta-e itt, illetve milyen formában találta meg annak maradványait? Több lényeges és a sokrétű kutatás részeredményeit is feldolgozó összefoglalás[1] ellenére sem tudunk még határozott választ adni erre a fontos, de természeténél fogva bonyolult kérdésre.

Keszthely környéke, elsősorban a népvándorlás korában is használt fenékpusztai későrómai telep[2] egyik kulcspontja a kontinuitás kutatásának, mivel szinte maradék nélkül rétegeződtek itt egymásra az egykori Balaton átkelőjének hídfőjénél az egymást váltó kultúrák emlékei. E telep földrajzi körülményeit és ebből adódó jelentőségét a római és népvándorláskorban nem kívánjuk most részletezni, csupán *Cholnoky* Jenő nyomán[3] bemutatjuk a Balaton legnagyobb kiterjedését *(1. kép)*. Fenékpuszta volt a római kor legfontosabb balatoni átkelője. Fontosságát az adta, hogy a tartomány fővárosát, Aquincumot Itáliával, az anyaországgal összekötő legrövidebb út itt szelte át

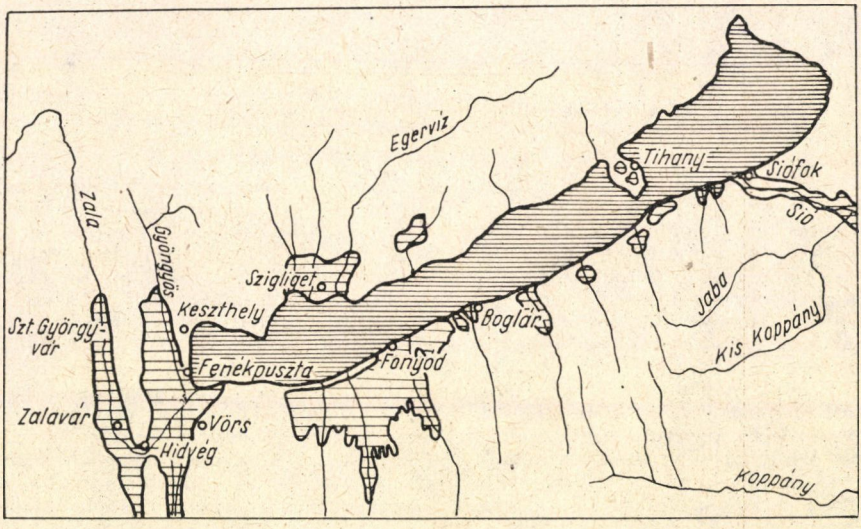

1. kép. A Balaton legnagyobb kiterjedése (Cholnoky után)

[1] Utoljára: *Kiss A.:* Pannónia rómaikori lakossága népvándorláskori helybenmaradásának kérdéséhez. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1965, 81—123. l., a kérdés teljes irodalmával.

[2] *Simonyi D.:* Fenékvár ókori neve. Antik Tanulmányok 9. 1962. — *Sági, K.:* Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszta. Acta Antiqua 9. 1960. 188—89. l.

[3] *Cholnoky J.:* A Balaton hidrográfiája. Bp. 1918. 1. ábra.

a Balatont.[4] A lelőhely jelentőségét a magyar régészeti kutatás *Römer Flóris* útmutatása nyomán[5] korán felismerte, és ennek tulajdoníthatjuk, hogy egyik legjobban ismert és legtöbbet kutatott régészeti lelőhelyünk lett. Bevezetőben újabb fenékpusztai ásatásunk néhány, a kontinuitás kérdésével szorosan összefüggő eredményét szeretnénk említeni.

A fenékpusztai Halászréten az V. században temetői kápolna (cella memoriae) épült egy IV. századi téglasír felett.[6] Szentként tisztelt halott kultuszának töretlenségét mutatja ez, amiből etnikai folytonosságra is következtetünk, pontosan a Róma tényleges hatalmának megszűnte utáni évtizedekből[7] *(2. kép)*.

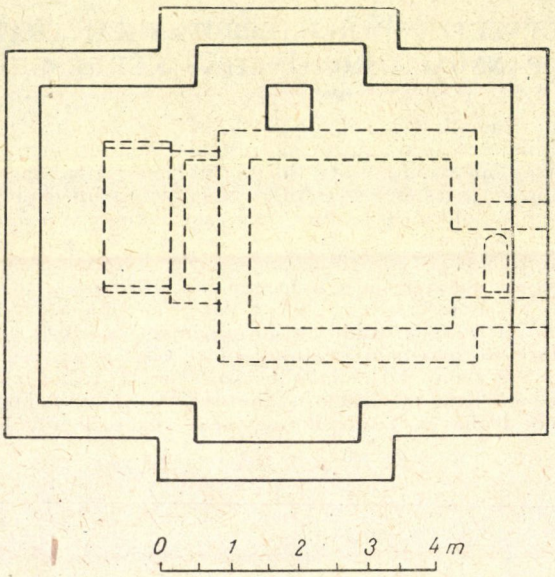

2. kép. V. századi temetői kápolna Fenékpusztán

Sokkal lényegesebb ennél a fenékpusztai 2. számú őskeresztény bazilika hitelesítő ásatásából leszűrhető ismeretanyag.[8] A későrómai időben, profán célokra készült épületből keresztény templomot alakítottak ki. Az Attila halálát követő zavaros időszakban, amikor fegyverrel döntötték el a hatalmi kérdést, a telep erődítményeivel, épületeivel együtt ez a bazilika is elpusztult. A pusztulást követően nemcsak kijavították, de új alaprajzi elrendezéssel meg is nagyobbították ezt a tempolmot *(3. kép)*, és kijavították a telep erődítményeit és belső épületeit is. Csupán a római építésű erődrendszer kb. 4600 m² alapterületű, ami önmagában is érzékelteti a pusztulást követő építkezés, illetve javítás nagyságát.

Később, a 630-as években, az avarok uralma idején újabb pusztulást észlelhetünk a fenékpusztai telepen, aminek a 2. számú bazilika is áldozatul esett. Gyors újjáépítés követte ezt a pusztulást is ! A telep épületeire, erődítményeire is kiterjedő újjáépítés során a korábban egy apsisos templomot a kor vallási igényeinek megfelelően, három apsisossá építettek át. A IX. században következett be egy újabb, nagyobb mérvű építkezési periódus, amikor támpilléreket kapott az öreg templom, és déli oldalán kis kápolna is épült *(3. kép)*.

[4] *Sági K.:* Adatok a Keszthely-környéki balatoni öblök pusztulásának időrendjéhez. Hévízfürdő természeti viszonyai és gyógyászatának néhány részlete. Bp. 1961. 22. l.
[5] *Römer F.:* Pannonia területén Magyarországban fennmaradt nehány római várnáról. Arch. Közl. 3. 1863. 38—9. l.
[6] *Sági, K.:* Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely. Acta Arch. Hung. 12. 1960. 188—96.l.
[7] *Sági, K.* i. m. 196. l.
[8] *Sági, K.:* Die zweite altchristliche Basilika . . ., 397—459. l.

A települési és vallási kontiunitás mellett a vázolt jelenségek felvethetik az etnikai kontinuitás lehetőségét is, hiszen a népvándorláskor idején három esetben is olyan nagyméretű építkezést hajtottak végre, amire mai tudásunk szerint csupán a római közigazgatás és katonai védelmi rendszer felbomlása után lakóhelyén maradt romanizált iparosréteg apáról fiúra szálló szakmai tudása lehetett képes. *Kiss Attila*, aki a romanizáció kontinuitásának kérdését legfrissebben és legapróbb részletek figyelembevételével foglalta össze, nem látja eléggé alapozottnak a fenékpusztai telep népvándorlás kori pusztulásainak korhatározását.[9] A pusztulások időrendjének kérdésével nem feladatunk most foglalkozni. Feltétlenül biztos, hogy a három említett pusztulás és az azt követő gyors újjáépítés a népvándorláskor idején történt, így az ebből levonható következtetés nagyobb súllyal mérlegelendő, mint Kiss Attila tette.

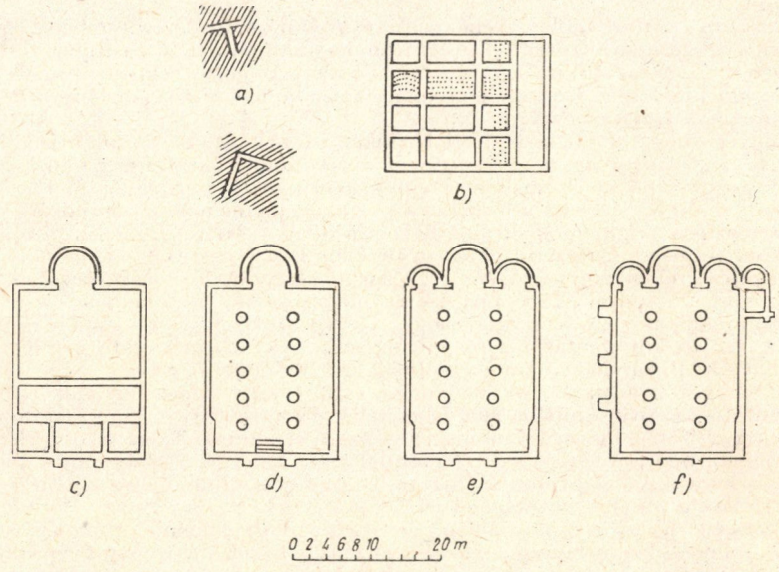

3. kép. A fenékpusztai 2. számú ókeresztény bazilika. *a:* korarómai épület a bazilika alatt; *b:* későrómai épület, melyből a bazilikát kialakították; *c:* IV. századi templom; *d:* V. századi templom; *e:* VII. századi templom; *f:* IX. századi templom

Negatív jelenségeket is említenünk kell. Felvetettük az etnikai kontinuitás lehetőségét. Vidékünk romanizált etnikuma beékelődött a népvándorláskor egymást váltó népei közé. Ugyanakkor látszólagos elszigeteltsége ellenére szellemileg be tudja fogadni a kereszténység legfrissebb építészeti irányzatait. A fenékpusztai 2. számú ókeresztény bazilika alaprajzi elrendezése a krími hasonló korú templomalaprajzokkal mutat közeli rokonságot.[10] *Jordanes*től tudjuk, hogy a keleti gótok egyik törzse a Balaton vidékén telepedett le,[11] így a krími hatások megmagyarázhatók. Felvetődik tehát az idegen építőmesterek alkalmazásának lehetősége. Pribina zalavári Récéskúti-szigeten épült temploma faszerkezetű volt,[12] kőtemplomának építéséhez Salzburgból kapott kézműveseket.[13]

[9] *Kiss A.* i. m. 89. l.

[10] *Толстоль, И., Кондаков, Н.:* Русския Древности IV. (1891), 17. l. 10. ábra. – Материалы по Арх. Росс. 12. 1893. I. k. 2., III. l. 14, 17, 20, 22, 24. l.

[11] *Kiss A.* i. m. 84. l.

[12] *Sós, Á.:* Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Bp. 1963. 39—42. l.; Über die Fragen des frühmittelalterlichen Kirchenbaues in Mosaburc-Zalavár. *Uő:* Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart 1966, 69—86. — A fatemplomok a népvándorlás korában egyébként általánosak voltak. Vö.: *Alföldi A.:* A kereszténység nyomai Pannóniában a népvándorlás korában. Szent István Emlékkönyv. I. Bp. 1938. 152—3. l. — Az V—VI. sz. fordulójáról származó Vita S. Severini leírja, hogy Severinus megfékezte a fatemplomot előntéssel fenyegető vizet. Vö.: *Váczy P.:* Eugippiana. Antik Tanulmányok 8. 1961. 250. l. — Az 1901-ben meghalt Altmann passaui püspökről említik, hogy ő építtette át egyházmegyéje dísztelen fatemplomait kőből. Vö.: *Pleidell A.:* Magyar várostörténet első fejezete. Századok 58. 1934. 291—2. l. — Keszthely közelében Hegymagason egy 1414. évi oklevél is említ még fatemplomot. Vö.: *Holub J.:* Zalamegye községeinek története. Kézirat a Balatoni Múzeumban. — Stb.

[13] *Füssy T.:* A zalavári apátság története. Bp. 1902. 15. l.

Az V. század közepénél fiatalabb rétegekben azt tapasztaltuk, hogy az épületek nem voltak már római szokásnak megfelelően fedve, mivel ezekből a rétegekből hiányoztak a tegulák és az imbrexek.[14] A római idők egy iparága, feltehetően a fogyasztási igény hiányában, megszűnt tehát.

Magával a kőművesiparral kapcsolatban is nagy szakmai hanyatlást figyelhetünk meg a IV. századhoz viszonyítva. Ezzel kapcsolatban utalhatunk arra, hogy a fenékpusztai 2. számú bazilika 630 körüli helyreállításánál rossz helyre alapozták az egyik belső tartópillért, majd a megfelelő helyen, részben a puszta földre falazták azt fel.[15]

A pannóniai romanizáció népvándorlás kori sorsának vizsgálatát megnehezíti, mint a fentiekben láttuk, az, hogy a kereszténység is a római kultúra bizonyos elemeit képviseli. Nehéz tehát eldönteni, hogy mi nőtt ki helyi talajból, és mit terjesztett maga a kereszténység? A kereszténység hatását egyes esetekben tudjuk csak valószínűsíteni vagy bizonyítani.

Barkóczi László 1959-ben Fenékpusztán több más sírral egyetemben[16] egy gazdag VI. század végi germán sírt tárt fel. A sír leánykájának aranyfejű hajtűjébe a tulajdonos nevét vésték: Bonosa. A Vita S. Severiniből ismert Bonosus sekrestyés neve jut erről eszünkbe, aki újkeletűen keresztelt germán ember volt.[17] A germán lány a kereszténységben kaphatta a latin nevet.

Lényegesnek tartjuk a sümegi bazilikát is, amelyet a század második felében tárt fel *Ádám Iván*.[18] *Nagy Lajos* a pannóniai későrómai ókeresztény emlékek sorában ismerteti ezt az épületet,[19] melynek feltárásából egyedül egy kis léptékű ásatási alaprajz maradt ránk. Az ismert alaprajz szerint ez az emlék nem illeszthető be a IV. századi római ókeresztény templomok sorába, hanem a nyugati VIII—IX. századi templomokkal[20] rokon. A magunk részéről ebben a templomban keressük a vidékünk románkori templomépítészetében annyira kedvelt egyenes szentélyzáródás[21] alaptípusát. A templom helyét azonosítani tudtuk. Tervezett ásatásunk bizonyára több kérdésre is felelni fog.

A mondottakból következik, hogy Keszthely környékén megvan a települési, vallási és etnikai kontinuitás bizonyos lehetősége, azonban azt eddig perdöntően nem bizonyíthattuk. Bizonyítékainkat az alábbiakban foglaljuk össze.

A Drávától északra eső pannóniai területek romanizációjának továbbélését tagadó kutatás alapvető hibája, hogy helytelenül mérte fel a romanizáció etnikai bázisát. Ez természetes, hiszen Pannónia IV. századi etnikumáról csak azóta beszélhetünk részletesebben, mióta a későrómai temetők feltárása és értékelése új irányt vett. Az etnikai bázis felmérését alapvetőnek tartjuk, és úgy gondoljuk, hogy újabb összegezése segítségére lesz a további kutatásnak is.

Nemcsak Keszthely környékén, de általában a pannóniai romanizáció etnikai bázisának felmérésénél nehézséget jelent a IV. századi feliratos anyag gyér volta. Tulajdonképpen ez az ismert tény önmagában is sokat mond, hiszen összefüggésben van a korábbi századokban általános és a római klasszikus temetkezési szokásoknak megfelelő sírkőállítás gyakorlatának megszakadásával. Véleményünk szerint a temetkezési szokásban beállott változást az esetben nem magyarázhatjuk Pannónia ismert, nyomorúságos gazdasági viszonyaival. Megemlíthetjük a másik ismert tényt is, hogy Pannónia IV. századi népessége előszeretettel használta fel a korábbi idők temetőinek feliratos vagy építészeti emlékeit saját sírjainak kibélelésére, vagy építkezéseinél falazóanyagul. Olyan kegyeletsértő eljárás ez, ami etnikai folytonosság mellett nehezen magyarázható.

Pannónia népességének a mondottakból is gyanítható kicserélődése nem derül ki az írott forrásokból, ami az etnikai bázis felmérésénél alapvető nehézséget jelent. A ránkmaradt feljegyzések mindössze egy 295 körüli carp betelepítésről beszélnek egy 380-ban végrehajtott keleti gót-alán betelepítés mellett.[22] Ebből viszont csupán Pannónia korábbi, klasszikus értelemben is romanizált etnikumának bizonyos fokú felhígulására következtethetünk.

[14] *Sági, K.*: Die zweite altchristliche Basilika . . ., 414. l.
[15] *Sági, K.* i. m. 415. l.
[16] Publikálatlan ásatás. Hajtűt közli: *Kiss A.* i. m. 1. kép.
[17] *Váczy P.* i. m., 256. l.
[18] *Ádám I.*: Sümeghi földalatti épületmaradványok. Arch. Ért. 2. 1882. 26—28. l., 2. ábra.
[19] *Nagy L.*: Pannonia Sacra. Szent István Emlékkönyv I. 1938. 82. l., 47. ábra.
[20] Így vélte *Ádám István* is. Vö.: i. m. 28. l.
[21] *Koppány T.*: A Balaton-felvidék románkori templomai. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 1. 1963. 81—113. l.
[22] *Sz. Burger A.*: A bogárdi későrómai temető. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963, 133. l. — *Pekáry T.*: Későrómai sírok Fenékpusztán. Arch. Ért. 82. 1955. 19. l.
[23] *Sz. Burger A.* i. m. 134. l.

Pannónia későrómai temetőinek újabb keletű, etnikumra is kiterjedő vizsgálata máris sok hasznos adatot szolgáltatott. Közülük *Sz. Burger Alice* megfigyelése a leglényegesebb, aki szerint Pannónia népessége I. Constantinus uralkodásától kezdve fokozatosan nyugati germánokkal töltődött fel.[23] Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a nyugati germánok mellett más, „barbár" népek beköltözéséről is szó van ezen időszakban. Úgy látszik viszont, hogy Róma történetírói vagy nem figyeltek fel tartományunk lassú és folyamatos etnikai kicserélődésére, vagy nem méltatták figyelemre ezt a jelenséget.

Keszthely környékének IV. századi etnikai képét viszonylag jól ismerjük.[24] Korábban is észrevettük már, hogy a Balaton északi peremének IV. századi népessége Keszthely—Veszprém térségében felületesen romanizált és krisztianizált nyugati germánokból (feltehetően burgundokból) állott, akiket a rajnai határvidékről telepítettek át. Mellettük egy keletről jött népelemmel is számolnunk kell.[25] Újabb ásatásaink fényt derítettek erre a keleti csoportra is. A keszthely-dobogói későrómai temető padmalyos sírjai[26] a Volga-vidéki padmalyos sírokkal tartanak rokonságot, melynek etnikumát hunnak vagy alánnak tartja a kutatás.[27] Mivel 350 táján került hozzánk a padmalyos sírok népe, a hunok volgai térhódítására gondolhatunk beköltözésükkel kapcsolatban, etnikumukat tehát alánnak tekinthetjük. A mondottakon kívül különböző germán töredékekkel is számolhatunk vidékünkön.

A IV. századi Róma gyenge már arra, hogy a határai közé költöző idegeneket a maga egységes kultúrájának képére gyúrja át,[28] ezek az emberek tehát sok mindent megőrizhettek saját népi kultúrájukból is. Jól láthatjuk ezt a későrómai temetők ásatásánál, ahol világosan megfigyelhetők a rómaitól elütő temetkezési szokások, viseleti sajátosságok és munkaeszközök is.[29] A megőrzött népi kultúra elemei közé soroljuk ősi nyelvüket. Merésznek tetsző feltevésünket egy aquincumi sírkő feliratával is igazolhatjuk.[30] A IV. századi katona, akinek nevét a töredékes felirat sajnos nem őrizte meg, nem arra büszke már, hogy római polgár, hanem arra, hogy frank származású. Pacatus 391-ben írt ünnepi beszédében[31] így szól Theodosius császárról: „Kegyességed által elbájolva oly tömegével tódul Hozzád mindannyi szkíta népesség, hogy úgy tűntél fel, mintha a sorozást, melyet elengedtél a rómaiaknak, barbáraidnak tetted volna kötelezővé. Ó, megemlékezésre méltó dolog! Római vezérek alatt szolgál Rómának iménti ellensége, s követi a zászlót, mellyel szemben állott. Pannónia városait, melyeket ellenségként néptelenített el, most katonaképpen népesíti. Parancsszóra mozdult, őrt állott gót, hun és alán. . ." Pacatus idézett szavaiból ugyanarra következtethetünk, mint az említett aquincumi sírkő feliratából.

A folytonos háborúk, a járványok, a rettenetes gazdasági helyzet következtében a birodalom tartományainak lakossága meggyérült. Ez legjellemzőbben és legőszintébben abból a leírásból derül ki, amit a legyőzött szarmaták hódolatára váró II. Constantinus környezetének szájába ad Ammianus Marcellinus: A császár kísérete a legyőzöttek fizikai erejét és használhatóságát magasztalja az új katona- és földművestömegekre vágyó uralkodónak.[32] Különböző „barbár" rétegek és csoportok beköltöztetése a birodalomba ugyanis nemcsak a meggyérült födművesség létszámát volt hivatva biztosítani, hanem általuk kívánták megteremteni a katonai utánpótlás alapját is.[33]

A kényszer és a vezetés tendenciája egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a Drávától északra nagyjából a Keszthely környékivel azonos etnikai kép alakult ki a későrómai világban. A Keszthely környéki és burgenlandi temetők rokonságára *A. Barb* utalt már.[34] *Fitz Jenő* a Székesfehérvár vidéki kapcsolatokra mutatott rá,[35] míg vidékünk későrómai temetőinek baranyai összefüggéseire *Sz. Burger Alice* hívta fel a figyelmet, hivatkozva a nagy sírszámú kisárpási temető azonosságaira is.[36]

[24] *Sági, K.*: Die spätrömische Bevölkerung . . ., 187—256. l.
[25] *Sági, K.* i. m. 248. l.
[26] A temető újabban feltárt részének ásatási eredményei ezek, feldolgozásuk folyamatban.
[27] *Párducz, M.*: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Bp. 1963. 60—63. l.
[28] *Pekáry T.* i. m. 19. l.
[29] E kérdésről összefoglalóan a Keszthely-dobogói temetőről készülő ismertetésben kívánunk beszélni.
[30] *Alföldi A.—Nagy L.—László Gy.*: Budapest az ókorban. Budapest története I/2. Bp. 1942. 704. l.
[31] *Salamon F.*: A rómaiság elenyészete Pannoniában s különösen Aquincum vidékén. Századok 15. 1881. 660. l. — *Alföldi A.*: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien Bd. I. Berlin 1924. 91. l.; II. k. 83. l. — *Peidell A.* i. m. 1934, 172. l. — *Váczy P.*: A hunok Európában. Attila és hunjai. Bp. 1940. 73. l.
[32] *Alföldi—Nagy—László* i. m. 682. l.
[33] *Várady L.*: Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. Bp. 1961. 34—48. l. — *Barkoczi L.—Bóna I.—Mócsy A.*: Pannonia története. Bp. 1963. 119. l.
[34] *Barb, A.*: Der Römerfriedhof von Rus in Burgenland. JOeAI 45. 1960. 159. l., 33. j.
[35] *Fitz J.*: Későrómai sírok Ercsiben. Alba Regia 2—3. 1961—62. 160. l.
[36] *Sz. Burger A.* i. m. 133—4. l.

Pannónia gazdasági életének alapját a földművelés képezte a IV. században is, a tartomány népességének zöme földműveléssel foglalkozott tehát.[37] Ebben az időben a birodalom tartományaiba telepített népeknél két kategóriát lehet megkülönböztetni. A gentiles ősi hagyományaikhoz ragaszkodó „barbárokból" áll, akiket a romanizáció alig érintett még. A másik csoportba a laetusok tartoznak, akik kiterjedtebb jogokat élveztek már, és bizonyos romanizációs hatás kimutatható életükben.[38] Pannónia Drávától északra eső területein élő „barbár" jellegű emberanyag jogviszonyát nem tisztázta még a kutatás.[39]

Alföldi András hívta fel a figyelmet arra, hogy ez a kor a zárt, városi település bomlásának időszaka. „A zárt városi lakótelep bomlásával együttjárt mindenfelé a villagazdálkodás túltengése, a városi életformáról visszafelé vezetve a primitívebb mezőgazdasági alapú civilizáció felé. Még sokat kell ásatnunk, hogy a településforma nagy átalakulásának menete tisztán álljon előttünk. Villa alatt ezúttal nem az óriásbirtok középpontjában álló urasági palotát vagy az előkelők fényűző nyári lakait értjük, hanem a kisbirtokosok földjén épített különálló lakóházat és melléképületeit, melyre sokkal inkább a tanya neve illene, mint a villáé."[40]

A IV. századi Pannónia katonai egységeinek történetéről nagyon keveset tudunk. Annyi biztos, hogy a limest védő csapatok, a limitanei, nem egyebek, mint paraszti határőrök, akik kis földért katonáskodtak.[41] A 378 táján elpusztult budakalászi őrtorony belsejéből részben még kicsépeletlen búza, zab, köles, borsó és rozs került elő.[42] Hasonló gabonaneműeket találtak a 400 táján elpusztult leányfalui őrtoronyban is, ahol edényekben tárolták ezeket.[43] A pannóniai határvédelem ismert „elbarbarizálódását"[44] figyelembe véve alakul ki az a reális kép, amit a IV. századi romanizáció etnikai bázisának tekinthetünk. A katonaság szerepe azért is lényeges, mert a katonai egységek zöme a pannóniai közigazgatás felbomlása után is régi állomáshelyén maradt.[45]

Kutatásunk fontos feladata volna a 374-es quad-szarmata betörés[46] etnikai pusztításának pontosabb felmérése. A támadás aratás idején érte tartományunkat. A betörő ellenség kénye-kedve szerint mészárolta az aratással elfoglalt provinciálisokat, vagy hurcolta el őket állataikkal egyetemben, felégetve a szétszórt villagazdaságokat. A támadók csak az erődfalak alatt torpantak meg. A támadás irányát a pénzleletek alapján *R. Alföldi Mária* megrajzolta már.[47] A Dráva—Száva között betört ellenség a szőkedencsi lelet bizonysága szerint megközelítette a fenékpusztai balatoni átkelőt,[48] egy részük eljutott Veszprém vidékére is, mint a gyulafirátóti pogánytelki villában talált éremlelet mutatja. A pogánytelki 1. számú épületben *Rhé Gyula* 103 darabból álló éremleletet talált, az utolsó darabok Valens és Valentinianus veretei voltak.[49] Keszthely-környék ismert későrómai temetőinek zömében; a fenékpuszta-halászréti,[50] a keszthely-vásártéri,[51] a keszthely-dobogói temetőben[52] megszűnt a temetkezés.

Ahhoz, hogy az említett 374-es támadás pusztítását Keszthely vidékén felmérhessük, jobban kellene ismernünk a temetőhöz tartozó telepeket. Ezeket a telepeket az utóbbi évek terepbejárásai során tisztáztuk már topográfiailag,[53] de feltárásukkal nem foglalkozhattunk még. Csak a keszthely-dobogói temető településének[54] feltárása után válaszolhatunk ugyanis megnyugtató módon arra, megszűnt-e itt az élet 374-ben, vagy a támadás után az általános szokásnak megfelelően a telep közvetlen közelében nyitottak-e új temetőt?[55]

[37] *Barkóczi—Bóna—Mócsy* i. m. 128. l.
[38] Uo. 119. l.
[39] *Radnóti A.:* Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban. MTA Társadalmi és Történeti Tudományok Oszt. Közl. 5. 1954. 498. l. — *Mócsy A.:* Pannonia. PWRE Supplementband IX, 1962, 711—16. l.
[40] *Alföldi—Nagy—László* i. m. I/2, 718. l.
[41] *Barkóczi—Bóna—Mócsy* i. m. 137. l.
[42] *Alföldi—Nagy—László* i. m. I/2, 653. l.
[43] *Alföldi—Nagy—László* i. m. I/2, 653. l. A lelőhely szintén a limes vidékén fekszik.
[44] *Alföldi A.:* Leletek a hun korszakból és etnikai szétválasztásuk. Arch. Hung. IX. 1932. 51—55, 81—85. l. — *Alföldi—Nagy—László* i. m. I/2, 705—29. l. — *Várady L.* i. m. 27—48. l. — *Barkóczi—Bóna—Mócsy* i. m. 138. l. — *Mócsy, A.* i. m. 629—30. l.
[45] *Mócsy, A.* i. m. 630. l.
[46] *Alföldi—Nagy—László* i. m. 684—5. l. — *Barkóczi—Bóna—Mócsy* i. m. 136. l. — *Mócsy, A.* i. m. 576. l.
[47] *Alföldi M.:* Ant. Hung. 3. 1949. 86. l.
[48] *Sági K.:* Adatok . . ., 22. l.
[49] *Rhé Gy.:* Ős- és ókori nyomok Veszprém körül. Bp. 1915. 14. l.
[50] *Sági, K.:* Die spätrömische Bevölkerung . . ., 188—96. l.
[51] *Sági, K.* i. m. 196—202. l.
[52] *Sági, K.* i. m. 206—14. l.
[53] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* Magyarország régészeti topográfiája I. Bp. 1967.
[54] *Sági, K.* i. m. 218. l.
[55] *Sági, K.:* Die Ausgrabungen im römischen Gräberfeld von Intercisa im Jahre 1949. Intercisa I. Arch. Hung. : 1954, 118. l.

Hozzátehetjük ehhez, hogy egyes telepek még a támadás útvonalainak közvetlen szomszédságában is elkerülhették a pusztulást, mint azt folyamatban levő kékkúti ásatásunk bizonyítja. Kékkúton az úgynevezett nagyobb ókeresztény bazilika hitelesítő ásatását kezdtük el a múlt évben. *Csák Árpád* és *Sági János* tárta fel ezt az épületet[56] 1904-ben, melyet *Kuzsinszky Bálint* leírásából[57] később ismert meg a szakirodalom. Az épület homlokfalánál talált Krisztus-monogramos téglák alapján már *Alföldi András* felvetette az ókeresztény kultuszépület lehetőségét,[58] és *Nagy Lajos* ilyen értelemben foglalt később állást.[59] Megállapítását a kutatás egyértelműen el is fogadta.[60]

Ammianus említi, hogy a tartományokba betörő ellenség a római utakon tört előre,[61] ami természetes is. A 374-es betörés során a fenékpusztai balatoni átkelőtől a Veszprém közelében levő Gyulafirátótot vagy a keszthely—tapolca—nagyvázsonyi útvonalon[62] érték el a támadók, vagy a Balaton északi partján húzódó úton haladtak. Közvetlenül a tó peremén épült római telepeket[63] kapcsolta össze az utóbbi út, mely az Árpád-korban „wasaroswth" néven szerepel okleveleinkben.[64] A két út 10—15 km távolságban fut egymás mellett. Köztük, a Káli-medencében épült Kékkutat érinti a gyulakeszi—zánkai út, mely a két említett utat már a rómaiak idején összeköthette.[65]

Kékkúti ásatásunk során bebizonyosodott, hogy központi udvartér köré épült csatornafűtéses, freskós villa állt ott. Az 1904-es ásatás alaprajzilag meglepően pontos, azonban befejezetlen maradt. Éppen az épület közepén elhelyezkedő nagy, téglalap alakú udvartér maradt feltáratlan. Az épület nem ókeresztény kultuszépület tehát, hanem villa rustica, melynek tulajdonosa volt keresztény a Krisztus-monogramok szerint.

Pannóniát, mint említettük, aratáskor érte a 374-es támadás, a szóbanforgó kékkúti villa viszont valamikor a tél elején pusztult el. Fűtőszerkezetei[66] ugyan át voltak égve a sokévi használattól, a járatokban azonban annyira kevés kormot találtunk, hogy csak a fűtési idény kezdetére gondolhatunk. Tüzelésre gallyakat[67] és kicsépelt szalmát is használtak, aminek szenült maradványai között gabonaszemeket is találtunk. A villában talált tárgyi emlékanyag jól megfelel területünk vázolt etnikai képének; púposhátú csontfésű, aláhajtott lábú vasfibula germán hatásra utal.

Ma még nem dönthetjük tehát el, hogy a 374-es támadás milyen pusztítást okozott vidékünkön, még nehezebb a támadás pannóniai kihatásainak összegezése. Mindenesetre ez a nagy támadás meggyengítette a pannóniai romanizáció már ismertetett etnikai bázisát. A meggyérült emberanyagot pótolni kellett. Ezt a célt szolgálhatta a 380-as, már említett keleti gót-alán betelepítés is. Ezek az új jövevények még kevesebb lehetőséggel rendelkeztek a romanizáció átvételére, mint az évtizedekkel előttük beköltözött „barbár" csoportok. Említettük, hogy a IV. század korábbi szakaszában betelepedett idegenek sok ősi kultúrelemet őrizhettek meg, köztük nyelvüket is. A 380-as jövevények természetesen teljes zavartalanságban menthették meg nyelvüket, szokásaikat és erkölcseiket. Az ősi nyelv, szokások és erkölcsök, melyek sok esetben azonosak vagy rokonok lehettek a vidék népvándorlás kori új urainak kultúrájával, nagyban elősegíthették Pannónia IV. századi népessége utódainak későbbi létét is.

Természetes, hogy a jelzett „barbár" tömeg mellett, e tömeg esetleg etnikailag is idegen közigazgatási, katonai és gazdasági vezetőiben megtalálhatjuk a klasszikus értelemben vett romanizáció hordozóit is a későrómai Pannóniában. Ez az elenyésző réteg vizsgálatunk szempontjából elhanyagolható, hiszen nyilván ezek az emberek és családtagjaik voltak azok, akik a pannóniai római államgépezet felbomlása idején megsemmisültek, vagy sorsára hagyták az élet- és vagyonbizonytalanság idején tartomá-

[56] *Csák Á.:* A Kékkút község határában kiásott római épületekről. Keszthelyi Hírlap 1904. I. 24. sz. 2—3. l.
[57] *Kuzsinszky B.:* A Balaton környékének archaeologiája. Bp. 1920. 128. l.
[58] *A[lföldi] A.:* Újabb irodalom Pannonia keresztény archaeologiájához. Arch. Ért. 39. 1920—22. 128. l.
[59] *Nagy L.:* Pannonia Sacra, 120. l.; *Uő:* Keresztény-római emlékek Magyarország területéről. Arch. Ért. 45. 1931. 33—39. l.; *Uő:* Atti del III Congresso Internationale di Archeologia Christina, Roma 1934, 296—99. l.
[60] *Nagy T.:* A pannoniai ókeresztény egyházközségi bazilikák. Szépművészet 1—2. 1940—41. 146. l.; *Uő:* A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Diss. Pann. II. 12. Bp. 1939. 212. l. — *B. Thomas, E.:* Die römischen Villen in Pannonien. Bp. 1964. 58—9. l.
[61] 28, 2, 10. j.
[62] *Laczkó D.:* Római telepnyomok és útirányok Veszprémmegye déli felében. Balácza. Veszprém 1912. 22. l. — *Mócsy, A.* i. m. 664. l.
[63] *Graf, A.:* Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I. 5. Bp. 1936. 128—30. l. — *Laczkó D.* i. m. 23. l.
[64] *Nagy I.—Véghely D.—Nagy G.:* Zalavármegye története. Oklevéltár, I. Bp. 1886. 609. l.
[65] *Laczkó D.* i. m. 24. l.
[66] Vö.: *Kretzschmer, F.:* Hypokausten. Saalburg Jahrbuch 12. 1953. 8. l.
[67] Vö.: *Cato,* De agri culture, 9, 7.; 50. l.

nyunkat. Ennek a rétegnek menekülésére vonatkozhatnak az egykorú írott feljegyzések, amelyek a pannóniai keresztény kultuszhelyek reliquiáinak translatiojáról is említést tesznek,[68] de szólnak a menekültek sanyarú helyzetéről is.[69]

Pannónia városi életének megszűnése természetes folyamat tehát,[70] amely, mint mondottuk, a IV. század elején elkezdődött már. Ez az elsorvadás megmagyarázza azt a tényt is, hogy az ismert római települések névadása miért nem jelentkezik a magyar nyelvhasználatban.

A városi élet bomlásának megindulásával párhuzamosan még egy döntő változásra kell felhívnunk a figyelmet: a pannóniai mezőgazdaság autarchikus gazdasági berendezésének kialakulására. A vidéki villagazdaságok a IV. században maguk állítják már elő ipari szükségleteiket is.[71] A mezőgazdasággal párhuzamosan tehát bizonyos ipari gyakorlat is otthonos e gazdaságok dolgozói körében. A gazdasági jellegű telepek eszközanyaga világosan beszél erről.[72] Fenékpusztai ásatásaink során korábban észlelt és a fentiekben már említett jelenségek, amelyek a romanizáció ipari arculatának továbbélését valószínűsítik, a későrómai mezőgazdaság autarchikus berendezkedésében is gyökerezhetnek. Az óbudai csúcshegyi római villa fűtőterébe beépített V. századi olvasztókemence[73] is erre utal. Tegyük ehhez hozzá, hogy a népvándorláskor népei számára nem a földművesek vagy állattenyésztők jelentették az igazi értéket, hanem az iparral foglalkozók. *Radnóti* a Vita S. Severini alapján (Eug. 8,4) rámutat, hogy ezeket az iparosokat az új urak gyakran el is hurcolták rabszolgáknak.[74]

A vidék IV. századi földműves és iparos népességének gazdasági helyzetét világosan tükrözik a későrómai temetők sírjai. Mérhetetlen szegénység képe bontakozik ki a halottak mellé adott sírmellékletekből. *Pannonia tömegeinek nyomorúságos helyzetét ugyancsak nyomatékosan kívánjuk hangoztatni!* A szakadt vászlánczem, a törött bronzfibula, használatra alkalmatlan bronzcsat, melyeket a halottak övén csüngő tarsolyokban találhatunk, is érték ezeknek az embereknek a szemében.[75] Igen gyakoriak a melléklet nélküli sírok is, melyek okát a kutatás a kereszténység hatása mellett[76] Pannónia sivár gazdasági helyzetével[77] magyarázza. A római közigazgatás felbomlása megszüntette a bérelt földek járadékainak fizetését, az adókat, szolgáltatásokat, katonai újoncozást, tehát Pannónia tömegei számára — ha átmenetileg is — kedvező feltételeket teremtett. *Salamon F.* így jellemzi a IV. század második felének gazdasági helyzetét:[78] „a bírák közt az volt kegkedvesebb, ki legtöbb halálos ítéletet mondott ki s az a legjobb kormányzó, ki börtönnel, kínpaddal sőt kivégzés által is mentül több adót hajt be. Nem volt rá példa, hogy a császár vagy egy fellebbezésnél valakinek megkegyelmezett volna

[68] *Nagy T.:* A pannoniai kereszténység . . ., 198—99. l. — *Mócsy, A.* i. m. 774—76. l. — *Kiss A.* i. m. 96. l.

[69] *Mócsy, A.* i. m. 775. l.

[70] *Radnóti A.* i. m. 499. l.: „Nem véletlenül állapítja meg a kutatók nagy része, hogy Constantinus alatt győzi le a vidék a várost . . . ahol a földmívelésen és némileg kézműiparon van a hangsúly, de semmiképpen sem a kereskedelmen." — *Barkóczi—Bóna—Mócsy* i. m. 137. l.

[71] *Alföldi—Nagy—László* i. m. I/2, 719. l. — *Radnóti A.* i. m. 500. l. — *B. Thomas, E.* i. m. 389—90. l. — *Patay Á.—Póczy K.:* Gyümölcsmaradványok aquincumi múmiasírból. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1964. 154. l.

[72] *Alföldi—Nagy—László* i. m. I/2. — *Darnay K.:* Somogymegyei leletek. Arch. Ért. 10. 1890. 446. l.; *Uő:* Régi ekék részei Sümeghvidékéről. Arch. Ért. 24. 1904. 196—98. l.; *Uő:* Szalacskai római leletek. MésKÉ 1910. 26—31, 163. l. — *Ebenhöch F.:* Archaeologiai levelek. Arch. Ért. 2. 1869. 46—8. l. — *Hidvégi S.:* Bakonytamási leletekről. Arch. Ért. 22. 1902. 406—8. l. — *Járdányi-Paulovics I.:* Szalacska, a kaposvölgyi római kori fémművesség központ. Arch. Ért. 80. 1953. 115—19. l. — *Kohbach B.:* Ókori maradványokról Kaposfüreden és Magyaregresen. Arch. Ért. 23. 1903. 282—3. l. — *Kretzschmer, F.:* Bilddokumente römischer Technik. Düsseldorf 1958. 104. l. — *Kuzsinszky B.* i. m. 64. l., 81—85. kép. — *Nagy L.:* Kézművesszerszámok pannoniai síremlékeken. Orsz. Rég. és Embertani Társ. Évkönyve 1920—22. 42—57, 218—20. l.; *Uő:* Ácsszerszámokból álló tömeglelet az aquincumi múzeumban. Bp. Rég. 12. 1937. 155—78., 307—8. l. — *Patay Á.:* Két ősi szőlőmetszőkés-típus és annak későbbi előfordulása a Dunántúlon. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közl. 1964. 185—200. l. — *Rhé Gy.* i. m. 1—26. l.; *Uő:* Római leletekről Balácza pusztán. (Veszprém m.) Arch. Ért. 26. 1906. 364—68. l.; *Uő:* A balácza ásatások eredményei. (Szerk. Hornig K.) Balácza II. Veszprém 1912. 31—104. l.; *Uő:* Újabb ásatások eredményei Balácza. Veszprémi Múzeumi Bizottság Jelentése 1927—28, 48—59. l. — *Salamon, Á.:* Gebrauchsgegenstände. Intercisa II. Arch. Hung. 36. 1957. 365—81. l. — *Schauschek J.:* Adatok az ipari technikához Aquincumban. Arch. Ért. 76. 1949. 59—62. és 77. 1950. 119—24. l.; *Uő:* Adatok az aquincumi ipari technikához. Bp. Rég. 16. 1955. 301—24. l. — *Schmidt, L.:* Antike und mittelalterliche Pflugsscharen in Österreich. Arch. Austriaca 19/20. 1956. 227—38. l. — *Szilágyi J.:* Agancseszköz Aquincumból. Arch. Ért. 82. 1950. 106—7. l. — *B. Thomas, E.* i. m. — *Vajkai A.:* Római emlékek Dunántúl néprajzában. A pécsi Majorossy Múzeum Évkönyve 1939/40. 40—55. l. — *Vincze, I.:* Ursprung unsrer Rebmesser. Acta Ethn. 7. 1958. — Stb.

[73] *Alföldi—Nagy—László* i. m. 774. l. — *Harmatta J.:* Előszó. Arch. Hung. 32. 1953. 6. l.

[74] *Radnóti A.* i. m. 503—4. l.

[75] A Keszthely-dobogói temető még publikálatlan anyaga.

[76] *Nagy L.:* Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. Bp. 1931. 27. l.

[77] *Kuzsinszky B.:* Aquincumi sírlelet. Bp. Rég. 10. 1907. 57. l. — *Nagy L.:* Az aquincumi ókereszténység újabb emlékei. Arch. Ért. 1. 1940. 247. l. — *Pekáry T.:* Későrómai sírok Fenékpusztán. Arch. Ért. 82. 1955. 19. l. — *Noll, R.:* Das römerzeitliche Gräberfeld von Salurn. Innsbruck 1963. 157. l.

[78] *Salamon F.* i. m. 653. l.

— Ha valakiről jelentették, nem fizethet, nincs semmije, a válasz az volt: van feje!" Nem tartjuk tehát valószínűnek, hogy tömegesen hagyták volna el ezek az emberek a IV. század végén vagy az azt követő évtizedekben pannóniai lakóhelyüket, hogy más tartományba költözve, újra nyakukba vegyék a római közigazgatás félelmetes igáját!

Az V. században szólnak még a források Aquincumról és Savariaról. Avitus császár 455-ben elfoglalt pár pannóniai várost, köztük talán Savariát is,[79] amelyet 455 szeptember 10-én földrengés döntött romba.[80]

Radnóti Aladár nem tartja kizártnak, hogy azonos földrengés volt ez azzal, melyet a noricumi Comagenis-szel kapcsolatban jegyzett fel Eugippius.[81] A Severinus életrajzában (Eug. 2,4) említett földrengés leírása nagyon hasznos számunkra, bár a szomszédos tartományra vonatkozik. Megtudjuk ebből, hogy a falak mögött együtt éltek a rómaiak és a barbárok. A rómaiak nem bíztak ezekben a „barbárokban", akikről feltételezték, hogy az ostromló rokon rugiaiakhoz húztak. Kapóra jött nekik az említett földrengés, mely arra kényszerítette a „barbárokat", hogy kimeneküljenek a városból.

Fenékpusztán is előkerült az erődfal külső oldalához ragasztott V. századi faszerkezetű ház,[82] de egyéb népvándorláskori települési jelenséget is észleltünk már az erőd déli oldalán kívüli térszínen.[83] Bizonyos etnikai izoláció észlelhető tehát. Amantius, Jovia püspöke sírfelirata szerint „két nép" lelki vezetője volt,[84] amiből a kutatás a régi és az új jövevények egymásmellettiségére következtet.

456 után pár évvel még Aquincumot halljuk említeni.[85] Jordanes írja, hogy Attila halála után nagyon sok város virágzott Pannóniában Sirmiumtól egészen Vindomiaig.[86] A VI. század első évtizedének végén Nagy Theoderich Ravennából Colosseus Comest nevezte ki Pannónia kormányzójává, s erről a Pannóniában lakó rómaiakat és barbárokat is értesítette.[87]

Keszthely környékének, de Pannónia Drávától északra eső részének etnikai továbbéléséről beszélve, bár a források itt élő rómaiakat is említenek, aligha gondolhatunk a klasszikus értelemben vett romanizált elemek továbbélésére, akik a magasszintű római kultúra életét biztosították volna a népvándorláskor idején. Felületesen romanizált „barbárokra" következtethetünk csak, akik a saját kultúrájuk mellett a romanizációnak csak bizonyos elemeit, elsősorban a foglalkozásukkal összefüggő mezőgazdasági és ipari szakmai gyakorlatot menthették át a későbbi századokra. Ez a sajátos romanizáció is csökkenő tendenciájú némely esetben a mondottak szerint. Említettük viszont, hogy a kereszténység hatására új árnyalatokkal is gazdagodhatott kultúrkincsünk.

Mint láttuk, Pannónia IV. századi földművelő lakossága a döntő jelentőségű a romanizáció kontinuitásának szempontjából, amelyet a vidék képviselt már. Vizsgálatunk szempontjából alapvető tehát Pannónia IV. századi mezőgazdasági termelésének megismerése.

Ezt a megismerést a római auktorok munkái alig segítik elő, hiszen tartományunkra vonatkozó szórványos adatközlésük a klasszikus irodalomban meggyökeresedett téves felfogások kritikátlan ismétlése csupán, aminek kevés köze van a valósághoz. Vad pannon erdőkről, dermesztő hidegről, az itteni savanyú lőréről tud csupán ez a „mithikus képzelet",[88] amelyet a megismerés száraz tényе a későrómai világban tudott csak módosítani,[89] amikor tartományunk termékeny földjét, kitűnő mezőgazdaságát ismételgetik csak. A tartomány mezőgazdaságának összegezésénél régészeti és régészet-növénytani (archaeobotanikai[90]) módszereket követhetünk csak.

A pannóniai mezőgazdasági munkaeszközöket nem tárgyalták még összefoglalóan.[91] A szórványos adatközlésekből[92] fejlett mezőgazdaság képe bontakozik ugyan

[79] *Mócsy, A.* i. m. 582. l. — *Kiss A.* i. m. 84. l.
[80] *Mócsy, A.* i. m. 582. l. — *Salamon F.* i. m. 578—79. l.; *Ő.:* Buda-Pest története. Bp. 1878—1885. II, 27. l. — *Pleidell A.* i. m. 174. l. — *Radnóti A.* i. m. 503. l.
[81] *Radnóti A.* i. m. 503. l.
[82] *Radnóti A.* i. m. 502. l.
[83] Földmunkák során észlelt publikálatlan adatok.
[84] *Nagy T.:* A pannoniai kereszténység . . ., 194. l.
[85] *Pleidell A.* i. m. 174. l.
[86] *Pleidell A.* i. m. 173—4. l. — Vinodomia-t *Kiss Attila* Vindobona-val azonosítja. Vö.: i. m. 100. l.
[87] *Pleidell A.* i. m. 174. l. — *Salamon F.:* Alsó-Pannonia a goth és longobárd megszállás alatt. Századok 16. 1882. 6—7. l.
[88] *Borzsák, I.:* Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. Diss. Pann. I. 6. Bp. 1936. 36. l., irodalom.
[89] *Mócsy, A.* i. m. 668—69. l., irodalom.
[90] Vö.: *Sági K.—Füzes F. M.:* A régészeti növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése. Bp. 1966. 9—14. l.
[91] Feldolgozáshoz lényeges alapot teremt a Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma, amely az anyag összegyűjtését megkezdte.
[92] Vö.: 72. j.

ki, a gépesítés csíráival,[93] ami a fentebb vázolt munkaerőhiány függvénye lehetett. Pannónia mezőgazdaságának munkaeszközök alapján történő összefoglalására nem vállalkozhatunk még. Ez a feladat nagyarányú anyaggyűjtés mellett több, ma még ismeretlen rendeltetésű tárgy szerepének meghatározását is jelentené. Bízunk abban, hogy a kérdésre hamarosan visszatérhetünk majd, a fenékpusztai gazdag mezőgazdasági eszközanyag[94] feldolgozása során.

Meg kell jegyeznünk, hogy csak 1959 óta végzünk rendszeres régészeti-növénytani vizsgálatot Keszthely vidékén. Munkánk egyes részeredményét ismertethettük már,[95] nagyobbarányú és egy-egy korszak teljes képét felölelő összefoglaláshoz további anyaggyűjtésre van még szükségünk, mivel a hazai régészeti kutatás hasonló vizsgálatai más területeken ma is esetlegesek csupán. Szerencsés Keszthely-környéki későrómai és népvándorlás kori gabonaleleteink[96] ellenére sem vállalkozhatunk arra, hogy ezekből következtetést vonjunk le, éppen az összehasonlító anyag[97] gyér volta miatt.

Szerencsénkre a pannóniai mezőgazdaság legjellemzőbb és legtöbb szakmai ismeretet igénylő termelési ágának, a szőlő- és gyümölcstermesztésnek több írott említését, munkaeszközét és régészeti-növénytani leletét is ismerjük, de a népvándorláskorból is maradtak fenn hasonló leleteink. A romanizáció kontinuitásának kérdésével foglalkozunk most, tehát a mezőgazdaság legfejlettebb ágának vizsgálata véleményünk szerint következtetéseink levonásához teljesen elegendő.

A pannóniai szőlőtermelés összefoglalásával kezdjük felsorolásunkat.

A szőlő (Vitis sp.) a paleobotanikai leletek bizonyítékai szerint a felsőmiocén szarmáciai emeletéből több esetben is kimutatható a Kárpát-medence területéről.[98] A következő leleteket írták le ezen emeletből: Vitis sp.; V. cfr. aestivalis Mchx.; V. tokayensis Stur.; V. teutonica A. Br.; V. sp. semina. A tertier végén azonban, legkésőbb a Würm III. glaciálisban a szubtrópusi fajok — közöttük a szőlő is — fokozatosan kipusztultak nálunk.[99] A ma hazánkban élő szőlőket nem tekinthetjük tehát őshonosnak, hanem olyan anthropid archaeoadventív[100] növénynek, amely a rendelkezésünkre álló adatok szerint a bronzkor második felében kultivált volt már hazánk területén. A *Hampel József* által közölt és eddig figyelmen kívül hagyott bronz szőlőmetsző kacor[101] alapján gondolunk erre. Lehetségesnek tartjuk azonban, hogy a Kárpát-medence népei korábban is megismerték már a szőlő termesztését. Régészeti anyagunk a rézkortól kezdve[102] szoros kapcsolatot mutat a Földközi-tenger vidékével. Nyugodtan feltételezhetjük, hogy Kisázsia és a Balkán közvetítésével már a rézkorban eljutott hozzánk a szőlő. Ez némileg ellenkezik az általános felfogással, hogy a késői vaskor keltái honosították meg nálunk és vezették be termelési gyakorlatát.[103]

A római foglalás után a mezőgazdasági kultúra kiszélesedése bővíthette ugyan a pannóniai szőlőtermelést is, amely az igényeket eleinte nem tudta kielégíteni. Stabo feljegyzése alapján *Mócsy András* hívta fel a figyelmet arra, hogy Aquileiából bort importáltak a dunai tartományokba. Ez az import a II. század elejéig jelentős lehetett.[104] Az importtal kapcsolatban itáliai gyártmányú amforák kerültek hozzánk.[105] Domitianus császár 92-ben eltiltotta a határtartományokban a szőlőtermelést, sőt a szőlők kiirtását is elrendelte.[106] Az itáliai borok exportjának védelme volt a rendelkezés oka,[107] ami a szőlő nagyarányú elterjedését mutatja már a tartományokban.

[93] Pl. aratógép: *Cüppers, H.:* Gallo-römische Mähmaschine aus einem Relief in Trier. Trierer Zeitschrift 27. 1964. 151—52. l.

[94] *Kuzsinszky B.* i. m. 81—85. ábra. — *Barkóczi László* és *Sági Károly* még publikálatlan ásatásai.

[95] *Füzes, F. M.:* Pflanzenreste in der zweiten altchristlichen Basilika von Fenékpuszta. Acta Ant. 9. 1961. 461—70. l.; *Uő:* A vörsi langobard temető növényleletei. Veszprémmegyei Múzeumok Közleményei 1. 1963. 311—40. l.; *Uő:* Die Pflanzenfunde des langobardischen Gräberfeldes von Vörs. Acta Arch. Hung. 16. 1964. 409—42. l.; *Uő:* A jutasi és öskü avarkori temetők növényleletei. Veszprémmegyei Múzeumok Közleményei 2. 1964. 456—58. l.

[96] Római korból származó gabonaleletek a Balatoni Múzeum gyűjtőterületéről: Fenékpuszta, Kékkút, Keszthely (Dobogó és Vadaskert). — Népvándorláskoriak: Fenékpuszta, Fonyód, Szegerdő, Keszthely-Halászcsárda.

[97] *Hoffmann, E.:* Casopis za Zgodovino in narodopisje 1938, 33. — *Alföldi—Nagy—László* i. m., 653. l. — *Swoboda, E.:* Carnintum. Seine Geschichte und seine Denkmäler. Graz—Köln 1958. 187. l.

[98] *Andreanszky, G.:* Die Flora der Sarmatischen Stufe in Ungarn. Bp. 1959. 170—71. l.

[99] *Soó R.:* Növényföldrajz. Bp. 1945. 143. l.

[100] Anthropid archäoadventív növényeknek azokat tekintjük, melyeket régészeti módszerekkel meghatározható etnikum terjeszt el a növény őshazáján kívüli területen.

[101] *Hampel J.:* A bronzkor emlékei Magyarhonban, III. Bp. 1896. CCLV. t. 5.

[102] Vö.: *Kalicz, N.:* Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. Bp. 1963.

[103] *Rapaics R.:* A magyar gyümölcs. Bp. 1940. 61—64. l.

[104] *Mócsy, A.* i. m. 681—82. l.

[105] *Bónis É.:* A császárkori edényművesség termékei Pannoniában. Diss. Pann. II. 20. Bp. 1942. 16. l.

[106] Svetonius, Vita Domitiani 7.

[107] *Rapaics R.:* Magyar kertek. Bp. é. n. 5. l.;— *Brelich A.:* Aquincum vallásos élete. Diss. Pann. II. 10. Bp. 1938. 114. l. — *Alföldi A.:* Pannonia rómaiságának kialakulása. Századok 70. 1936. 158. l. — *B. Thomas, E.* i. m. 387. l.

Ezzel kapcsolatban említhetjük a *Szántó Imre* cserszegtomaji ásatásából származó, korarómai sírban talált edénykét *(4. kép)*, melyre a helyi fazekas latinul írta fel: „Da bibere", vagyis „adj innom".[108] A felirat a nyugati párhuzamok szerint borra vonatkozik.[109] Az említett edényke nemcsak a romanizáció átütő erejét, de a bor széleskörű ismeretét is mutatja a Keszthely-vidéki provinciális lakosság körében. Ebből a helyi termesztésre is következtethetünk már az I. században.

A domitianusi tilalomból következően a szőlő elterjedt és széltében kedvelt növény volt tartományunkban is. Kiirtása aligha volt megoldható a kor viszonyai közepette. A Rajna-vidéki leletanyag is a rendelkezés eredménytelenségét bizonyítja.[110]

Egy winden-am-see-i szőlőpréssel[111] kapcsolatban *B. Saria* is utal arra, hogy a domitianusi tilalmat nem vehették túl szigorúan.[112] Más pannóniai leleteink is vannak, amelyek alapján hasonló következtetésre juthatunk. Aquincumból két olyan szőlőprés maradványát is ismerjük, amelyek nem sokkal későbbiek a windeni példánynál.

Az Aquincumi Múzeum mögötti területen tizenkét helyiségből álló gazdasági épületrészt tártak fel, amely feltehetően a XXXIX. számú előkelő lakóházhoz tartozott. A gazdasági épület egyik helyiségében került elő a szőlőprés (torcular) mészkő alapzata, melynek rekonstrukcióját *Schauschek János* készítette el.[113] Egy másik szőlőprést is ismerünk Aquincumból, melynek mészkő talapzatát a mai Vörösvári út 22. számú ház udvarán római épület kisebb helyiségében találták.[114] Ez a prés sem fiatalabb a III. századnál.[115] Az előzőnél bonyolultabb szerkezetű volt, de hasonló elvek alapján működött. A római szőlőpréseket a korabeli írók is többször említik.[116]

Két báni (Baranya m.) római kő is utal a szőlőművelés folytonosságára. Egyiken[117] szőlőművelési jelenetet látunk, a másikon[118] szőlőkert telepítésről olvashatunk. A feliratban szereplő szőlőfajták azonosítása kutatásunk fontos feladata volna. A Mons Aureus déli lejtőjén kerültek elő ezek a kövek.[119] A déli kitettségű lejtők a legalkalmasabbak ma is szőlőtermesztésre.

A híres balácai freskó szüretelési jelenetével kapcsolatban *B. Thomas Edit* dionysikus tartalmat mutat ki,[120] így ez a korai emlék[121] csak fenntartással használható a pannóniai szőlőművelés múltjának vizsgálatánál. A szőlő kordonos művelése a freskótöredéken világosan megfigyelhető, elképzelhető azonban, hogy e freskók mintakönyv[122] alapján készültek. Importdarab az az aquincumi korarómai bronzszobrocska[123] is, amely tölgyfára futtatott szőlőt ábrázol. A szőlőtermesztés technológiája szempontjából érdemel figyelmet ez a darab.

Dionysos tisztelete a helyi szőlőtermesztés bizonyítéka.[124] *Nagy Lajos* is hasonló alapon tételezi fel egy Liber-oltár nyomán a szőlőművelést a Gellérthegy déli lejtőjén.[125] Az óbudai Csúcshegy VI. számú római villájában az egyik stukkó szőlőinda fürtjét csipegető madarat ábrázol.[126] Nagy Lajos szerint „a tárgyát meríthette vándorló mintakönyvekből is, elsősorban a kompozícióra gondolunk, de hogy készítője többet merített a természetből, az tagadhatatlan".[127]

Az aquincumi fazekastelepen kútbélésként használt hordókkal kapcsolatban *Kuzsinszky Bálint* felvetette a katonaság számára történt nyugati export lehetőségét.[128] *Hollendonner Ferenc* vizsgálata szerint a hordók dongái jegenyefából (Abies alba Mill.)

[108] *Szántó I.:* Cserszegtomaji kora-vaskori és kora-császárkori urnatemető. Arch. Ért. 80, 1953. 56. l.
[109] *Loeschcke, S.:* Denkmäler von Weinbau aus der Zeit der Römerherrschaft an Mosel, Saar und Ruwer. Trier, 1953. 42—53. l.
[110] *Brelich A.* i. m. 115. l.
[111] *Saria, B.:* Der römische Gutshof von Winden am See. Bgld. Forsch. 13. 1951. 27. l. — *Mócsy, A.* i. m. 669. l.
[112] *Saria, B.* i. m. 16. l.
[113] *Szilágyi J.:* Jelentés a Fővárosi Őskortörténeti (Aquincumi) Múzeum kutatásairól és szerzeményeiről, az 1945—48. évek folyamán. Bp. Rég. 15. 1950. 312. l.; *Uő:* Aquincum. Bp. 1956. 52—53., XXIV—XXV. t.
[114] *Szilágyi J.:* Előzetes jelentés az Aquincumi Múzeum ásatásairól és új szerzeményeiről az 1949—50. években. Arch. Ért. 78. 1951. 128. l.
[115] *Szilágyi J.:* Előzetes jelentés . . ., 128. l.
[116] PWRE VI. A. 2. Stuttgart, 1937. 1727—1748. l.
[117] CIL III 3295.
[118] CIL III 10 275.
[119] *Graf, A.:* Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I. 5. Bp. 1936. 112. l. — *Mócsy, A.* i. m. 669. l.
[120] *B. Thomas, E.* i. m. 101. l.
[121] *B. Thomas, E.* i. m. 103. l.
[122] *B. Thomas, E.* i. m. 101. l.
[123] *Láng N.:* Római rokokó bronz szobrocska az Aquincumi Múzeumban. Bp. Rég. 12. 1937. 5—24. l.
[124] *Brelich A.* i. m. 112—15. l.
[125] *Nagy L.:* A középkori Kelenföld (Tabán) rómaikori hagyatéka. Bp. Rég. 13. 1943. 451. l.
[126] *Nagy L.:* A csúcshegyi római villa Óbudán. Bp. Rég. 12. 1937. 54—56. l.
[127] *Nagy L.* i. m. 56. l.
[128] *Kuzsinszky B.:* A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Bp. Rég. 11. 1932. 74—84. l.

készültek.[129] A jegenyefenyő termőhelye[130] szőlőtermelésre alkalmatlan, folyadék tárolására viszont megfelelő volt az e fából készült hordó.[131] Az aquincumi hordók előkerülési körülményei azt mutatják, hogy kincstári tulajdonból magántulajdonba kerültek. A rómaiak hordóban is tároltak bort,[132] valószínű, hogy ezek az idegenből származott példányok is csak akkor kerültek a kutakba, amikor az Aquincum-vidéki pincegazdaságok számára alkalmatlanok voltak már.

A domitianusi tilalmat követő időből szőlőmetsző-késeket is ismerünk Pannóniából.[133]

Cassius Dio, aki a III. század húszas éveinek elején helytartó volt Pannóniában, „az itteni viszonyoknak tehát alapos, de nem elfogulatlan ismerője",[134] lekicsinylően nyilatkozik a tartomány borairól.[135] Szubjektív véleménye is a szőlőtermelés folytonosságát igazolja.

A mondottak szerint a pannóniai díszítőmotívumok sorában annyira gyakori szőlőelemek is a növény helyi termesztésére és ismeretére utalnak, éppen a domitianusi tilalom utáni időből. Pacatus mesternek,[136] a neves pannóniai fazekasnak nem kellett idegen mintákról ellesnie az edényeit díszítő szőlőszerveket, a természetben is megfigyelhette azokat, mint erre *Brelich* rámutatott már.[137] A pannóniai sírkőplasztikában megjelenő szőlőmotívumok alkalmazása *Alföldi András* szerint itáliai és nyugati hatásra indult meg.[138] *Erdélyi Gizella* tráciai befolyást tételez fel.[139] *A. Brelich* is az utóbbi nézet felé hajlik.[140] A motívum eredete érdektelen számunkra most, széleskörű elterjedése és többször hangsúlyozott természethű megrajzolása[141] az érdekesebb. Ez ugyanis a szőlő pannóniai ismeretére utal.

A felületesen kezelt szőlőtermesztési tilalmat a 276—282-ig uralkodó Probus császár oldotta fel, aki a pannóniai Mons Alma hegyen válogatott szőlőfajtákat (lecta vite) telepíttetett katonáival.[142] A Mons Alma a Fruska Gora-val azonosítható.[143] *M. Rostovtzeff* szerint Probus inkább csak jóváhagyta, mint engedélyezte a pannóniai szőlőtermesztést.[144] A szőlőtelepítés nehéz munkája miatt zúgolódó katonái verték agyon a császárt.[145]

Világos, hogy a IV. században szélesebb körű lett Pannóniában a szőlőtermesztés. Ez nemcsak az említett tilalom feloldásából következik, hanem a kereszténység nagyobb arányú elterjedéséből is.[146] A keresztény misében nélkülözhetetlen a bor, de az áldozás is kenyér és bor színe alatt történt az ősegyházban.[147] A pannóniai térítőknek gondoskodni kellett az új egyházközségek rituális borszükségletéről is, ami a késői idők vázolt autarchikus viszonyai közepette csak a termelés kiszélesítésével történhetett.

A későrómai szőlőművelés érdekes emlékei a pincék is. 1900-ban Csopakon, Balogh Imre földjén találtak egy kisebb római pincét.[148] Érdekes, hogy a mai Csopak leghíresebb boraink egyikét termi. Az óbudai Leopold-téglagyár közelében újabban feltárt I. számú épület előtt „kis, kezdetlegesen épült különálló pince maradványaira" bukkantak,[149] amely ugyancsak alkalmas volt bor tárolására. Ezek a kis befogadóképes-

[129] *Hollendonner F.:* Az aquincumi római hordók és kútrészek fája. Bot. Közl. 15. 1916. 92—94. l.

[130] *Fekete L.—Blattny T.:* Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a Magyar Állam területén. Bp. 1913. II/2. térkép. — *Soó R.:* A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve. Bp. 1964. 554—55. l. — *Csapody I.—Csapody V.—Rott F.:* Erdei fák és cserjék. Bp. 1966. 52—54. l.

[131] Vö.: *Koloc Kurt:* Fafajták törzslapjai. Bp. 1954.

[132] *Loeschcke, S.* i. m. 16, 18, 20, 21, 22. kép, IV, 1, 2., VI, 2, 3. tábla.

[133] *B. Thomas E.* i. m. 110. tábla.

[134] *Alföldi—Nagy—László* i. m. 418. l.

[135] *Mócsy, A.* i. m. 669. l.

[136] *Kiss K.:* A Pacatus-féle aquincumi fazekasműhely gyártmányainak időrendje. Diss. Pann. II. 10. Bp. 1938. 188—211. l.

[137] *Brelich A.* i. m. 115. l.

[138] *Alföldi—Nagy—László* i. m. 652. l.

[139] *Erdélyi G.:* A pannoniai síremlékek ornamentikája. Eger 1929. 27—28. l.

[140] *Brelich A.* i. m. 112. l.

[141] *Erdélyi G.* i. m. 28. l. — *B. Thomas, E.* i. m. 223. l., 130. tábla.

[142] *Graf, A.* i. m. 13. l., 1. j. — *Mócsy, A.* i. m. 669. l.

[143] *Graf, A.* i. m. 17. l. — *Mócsy, A.* i. m. 526. l. — *Barkóczi—Bóna—Mócsy* i. m. Térkép.

[144] *Rostovtzeff, M.:* Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich. Leipzig 1931. I, 166. l.

[145] *Alföldi—Nagy—László* i. m. 652. l.

[146] *Mócsy, A.* i. m. 750—58. l., irodalommal.

[147] *Kraus, X. F.:* Geschichte der christlichen Kunst. I. k. Freiburg 1896. 520. l. — A későrómai sírok kancsó-pohár együttese is erre utal. Vö.: *Nagy L.:* Pannonia Sacra, 54. l.; *Uő:* Arch. Ért. 1. 1940. 247. l. — *Gosztonyi Gy.:* A pécsi II. számú ókeresztény festett sírkamra és sírkápolna. Arch. Ért. 3. 1942. 198. l., 23. kép, 5—6. — *Bónis É.:* Későrómai üvegleletek Aquincumból. Bp. Rég. 14. 1945. 565. l. — *Pekáry T.* i. m. 19—20. l. — *Parragi Gy.:* A bogdáni úton feltárt későrómai temető. Bp. Rég. 20. 1963. 316. l.

[148] *Kuzsinszky B.:* A Balaton környékének archaeologiája. Bp. 1920. 173—74. l., 210. ábra. — *B. Thomas. E.* i. m. 29. l., 10, 1, 2. kép.

[149] *Garády S.:* Ásatások az óbudai Leopold-téglagyár mellett. Arch. Ért. 49. 1936. 90. l., 51. k

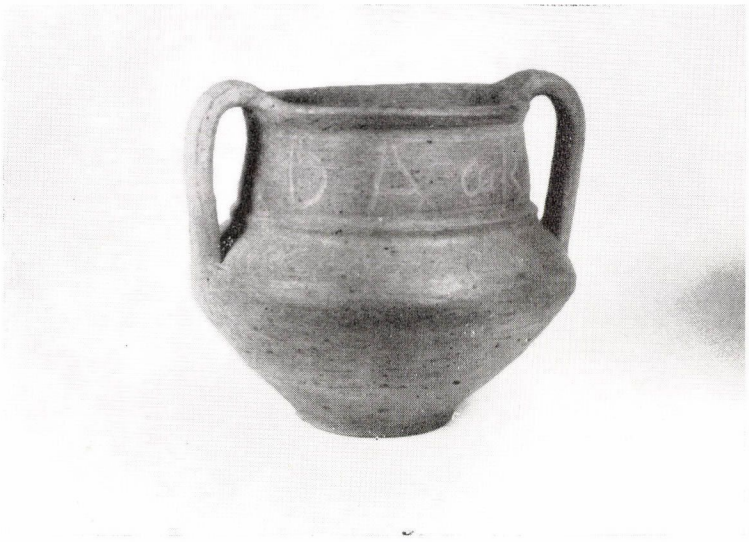

4. kép. Korarómai edény Cserszegtomajról

5. kép. Római ágvágó kések

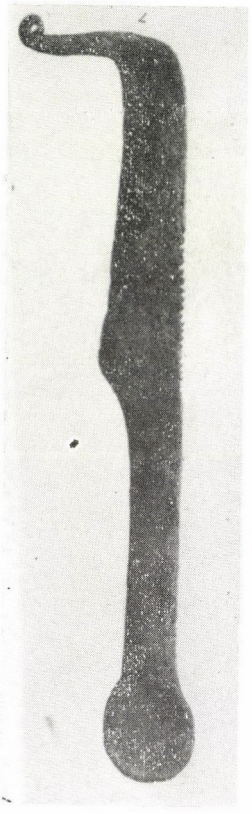

6. kép. Gyümölcsfa-metszőkések Fenékpusztáról és Zalaszántóról
7. kép. Fűrészes fogú késővaskori gyümölcsfa-metszőkés (Vouga után)
8. kép. Téglába égett mandula exocarpiuma Keszthelyről

ségű építmények kis terméshozamú, saját fogyasztást kielégítő kisüzemi termelésre utalnak, jól illenek tehát Pannónia vázolt nyomorúságos IV. századi képébe. A Pécsről említett római pincéről[150] közelebbi adataink nincsenek.

A pannóniai késő római szőlőművelés emlékeivel kapcsolatban kell szólnunk a híres szekszárdi szarkofág nektárleletéről, amely dugaszolt üvegben maradt meg. A bor olajat és mézet is tartalmazott.[151] A nektár az istenek és a halottak itala. A Magyar Nemzeti Múzeum őrzi ezt a fontos leletet, melynek modern kémiai és pollenanalitikai elemzésére lenne szükség ahhoz, hogy többet mondhassunk róla.[151a] Szekszárd tája ma is egyik kiemelkedő borvidékünk. Ebből nem kívánunk különösebb következtetést levonni, hisz a csopaki és szekszárdi leletek azt mutatják csak, hogy a rómaiak is ki tudták választani a szőlőművelésre legalkalmasabb területeket.

Nem lenne teljes a kép, ha nem beszélnénk a nagyszámú késő római pannóniai szőlőmetsző késről (kacorról), melyekből lényeges következtetés adódik. A Keszthely-környéki késő római kacrokban *Vajkai Aurél* a közelmúltban a népi szőlőművelésben még használatos szőlőmetsző-kések ősét látja.[152] Ez a munkaeszköz egész Pannóniában elterjedt volt. Újabban többen is foglalkoztak ezekkel. *Vince István* két főtípust különböztet meg közöttük, balta nélküli és baltás típust.[153] A közelmúltban még használt népi szőlőmetsző-kések főként a baltás vagy „babukás" csoportba sorolhatók. Vince megállapítása szerint a baltás típusú szőlőmetsző-kés nincs meg az itáliai anyagban, gyakori viszont nyugaton és Pannóniában is, ezért a baltás típust az őslakosság szőlőművelési eszközének tekinti. Feltevése annál jogosultabb, mert az említett őskori bronz szőlőmetsző-kés is baltás. Baltás szőlőmetsző-kést tart a benszülöttek körében kedvelt Silvanus isten is egy aquincumi oltáron,[154] a kelta Sucellus isten nimesi oltárán hasonló, baltás metszőkést látunk.[155]

Újabban *Patay Árpád* foglalkozott a szőlőmetsző-kések használatának és alakjuknak összefüggésével.[156] Megállapítása szerint a baltás szőlőmetsző-kések csupán húzvametszésre alkalmasak. Ezt a típust a „kopasz fejművelésre" használhatták.

A kopasz fejművelésre jellemző, hogy a szőlő hajtásait a tenyészév végén a sárszemeknél (agyszemeknél) metszik vissza. A metszésmód következtében a gyökérnyak felett dudor, az ún. tőkefej jön létre, amely évről évre gyarapszik. E metszésmód előnye, hogy a tőkefej télre könnyen beföldelhető (takarás vagy bekapálás), a talaj másodlagos sugárzó hője jól hasznosulhat. Ez a szőlő termesztésének északi határához közel eső területeken igen jelentős. További előnye, hogy a termés minősége javul.[157] A művelési mód hátránya, hogy nem minden szőlőfajtának felel meg, a terméshozam csökken, és a folytonos visszametszés következtében a tőkefejen tekintélyes részek halhatnak el. Az elhalt részek eltávolítására szolgálhatott a metszőkések baltája.[158]

E metszési mód Patay Árpád szerint különösebb szaktudást nem igényel,[159] így ismeretével igen korai időben is számolhatunk.

Az említett és egyéb római szüretelési jelenetek, a balácai freskó, a fenékpusztai bronz ládikaveret,[160] a mondott bronzszobrocska és a csúcshegyi villa stukkója stb. azonban a magas művelési módot tárják elénk. A magas művelés az aprófürtű, kis terméshozamú fajták termelését gazdaságosabbá teszi. A szőlőhajtások ebben az esetben több, illetve sok évesek, ami melegebb éghajlatot tételez fel. Pannónia klímája a római időben a mainál kedvezőbb volt. A mainál alacsonyabb balatoni vízállásból következtettünk erre, hiszen a balatoni vízállás az időjárás függvénye.[161] A jelzett magas művelési módot annál inkább feltételezhetjük, hiszen mai rosszabb klímánk esetében is egyre terjed alkalmazása. Ha arra gondolunk, hogy a modern agrotechnika újból figyelembe veszi a szőlő kúszónövény voltát és ennek megfelelően kordonos művelésre telepíti az új szőlőket, nem is szabad lebecsülnünk a rómaiak mezőgazdasági ismereteit!

[150] *Pleidell A.* i. m. 286. l.

[151] *Wosinsky M.:* Tolnavármegye az ókortól a honfoglalásig. II. Bp. 1896. 750. l. — *Alföldi—Nagy—László* i. m. 652. l.

[151a] Kéziratunk zárása után közölt vizsgálat szerint a szekszárdi „borlelet" növényi olajból és vízből áll. (*Haevernick, Fb. E:* Römischer Wein? Acta Arch. Hung. XIX. 1967, 22.)

[152] *Vajkai A.* i. m. 40. l.

[153] *Vincze I.:* Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok. Néprajzi Értesítő 29. 1957. 74. l.

[154] *Alföldi—Nagy—László* i. m. 57. l. 4. tábla.

[155] *Loeschcke, S.* i. m. D, 5. melléklet.

[156] *Patay Á.:* Két ősi szőlőmetszőkés-típus és annak későbbi előfordulása a Dunántúlon. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1964, 185—98. l.

[157] *Pettenkoffer S.:* Szőlőművelés. Bp. 1930. 231—55. l.

[158] *Patay A.* i. m. 196. l.

[159] *Patay A.* i. m. 196—97. l.

[160] *Hampel, J.:* Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn Bd. III. Braunschweig 1905. 181. tábla.

[161] A kérdést más helyen kívánjuk részletesebben kifejteni.

A Pannóniából ismert balta nélküli szőlőmetsző-kések a magas műveléssel lehettek kapcsolatban. Fenékpusztáról,[162] Nagyvázsony—Kabhegyről,[163] Gyulafirátót—Pogánytelekről,[164] Nemesvámos—Balácapusztáról[165] és Magyarfalváról[166] ismerünk balta nélküli metszőkéseket. Ezeknek sújtókésre emlékeztető alakja a több éves, vastagabb venyige elvágására is lehetőséget adott.

A császárkori Pannóniában az alacsony és magas szőlőművelési módot egyaránt alkalmazták a metszőkés-típusok bizonysága szerint. Az alacsony művelési mód volt az ősibb, a magas művelést, valamint a hozzátartozó szőlőfajtákat a romanizáció honosíthatta meg tartományunkban. Az új technológiának tulajdonítjuk, hogy a tartományoknak az I. század vége felé nem volt már szüksége az itáliai exportborokra, ami az említett domitianusi tilalmat eredményezte.

A dunaújvárosi (intercisai) római tábor egyik épületének romjai között *Mahler Ede* hordóformájú edényt talált.[167] *Sz. Póczy Klára* a IV. század második felére teszi ennek az edénynek a korát.[168] Az edénytípus hazai elterjedését *Párducz Mihály* foglalja össze.[169] Ugyancsak Intercisaban került elő egy hordóformájú, fémmázzal bevont edény is,[170] amelynek nyugati párhuzamaira többen utaltak már.[171] Mivel *Loeschcke* is a szőlőkultúra emlékei közé sorolja a nyugati példányokat,[172] említettük meg mi is a későrómai világ hordóalakú edényeit.

A pannóniai császárkori mezőgazdaság 383-ban még nagyobb mennyiségben szállított mezőgazdasági terményeket Rómának,[173] lehet, hogy bort is. Alig pár évvel korábban, 374 után épült a fenékpusztai későrómai, erődítményekkel körülvett település,[174] melynek épületei között hatalmas horreum is állott.[175] A környék kötelezően beszolgáltatott[176] terményeit tárolták ebben a kincstári épületben.

A század végén T. C. Claudianus még a pannóniai szőlőtelepítésekről beszél,[177] további adataink azonban nincsenek már.

A pannóniai gyümölcskultúra rekonstrukciójához írásos feljegyzések sajnos nem állnak rendelkezésünkre. A kérdés csak régészeti és archaeobotanikai módszerekkel összegezhető. Ez az összegezés a kutatás kezdeti állapotát tükrözi csak, a vázolt kép a kutatás haladtával lényegesen bővül majd.

Az összegezésnél figyelembe vehetjük azokat az eszközöket, melyek a fák ültetésével és ápolásával kapcsolatosak. Számításba jöhetnek az ipar- vagy képzőművészeti ábrázolások is.

A fa ültetésénél említhető csákány, ásó, lapát vagy kapa nem a gyümölcstermelés kizárólagos eszköze. A fenékpusztai későrómai leletek között szép számmal vannak ezek képviselve.[178]

Jelentősebbek számunkra a különböző típusú „sújtókések", melyek népi használatban ma is előfordulnak még. Ma a gallyazás, bokorirtás, sövénynyesés munkaeszközei ezek.[179] A rómaiak Cato tudósítása szerint[180] takarmányozásra használták a lenyesett lombot. Ennek a munkaeszköze a falx silvatica. Nem véletlen, hogy éppen a Keszthelyi-hegység területén került elő egy példány.[181] Az ismert csabrendeki római lelőhely[182] szolgáltatta a másik példányt.[183] A fenékpusztai későrómai telep anyagából is ismerünk falx silvaticát.[184]

[162] *Kuzsinszky B.* i. m. 82—85. kép.
[163] *B. Thomas, E.* i. m. 72. l.
[164] *B. Thomas, E.* i. m. 14. tábla.
[165] *B. Thomas, E.* i. m. 85. tábla.
[166] *B. Thomas, E.* i. m. 110. tábla.
[167] *Mahler E.:* Dunapentelei ásatásaim 1908-ban. Arch. Ért. 28. 1908. 345. l
[168] *Sz. Póczy, K.:* Keramik. Intercisa II. Arch. Hung. 36. 1957. 80. l., 49. kép, 119. tábla.
[169] *Párducz M.:* Deszk-újmajori szarmata temető. Fol. Arch. 5. 1945. 77—78. l.
[170] *Sz. Póczy, K.* i. m. 49. kép, 118a tábla.
[171] *Bónis É.* i. m. 16. l. — *Sz. Póczy, K.* i. m. 74. l.
[172] *Loeschke, S.* i. m. 38—39. l. 28. kép.
[173] *Mócsy, A.* i. m. 668. l.
[174] *Sági, K.:* Die zweite altchristliche Basilika . . ., 405. l.
[175] 1959. évi publikálatlan ásatás. Az épület alapfalait az Orsz. Műemléki Felügyelőség konzerváltatta.
[176] *Várady L.* i. m. 94—101. l.
[177] *Rapaics R.:* Magyar gyümölcs, 62.
[178] *Kuzsinszky B.* i. m. 81—85. kép.
[179] *Takács L.:* Irtásföldek és irtási eszközök (irtókések) az Őrségben és a Felső-Rábavidéken. Ethnographia 77. 1966. 12—48. l.
[180] *M. Porcius Cato:* De agri cultura, VII, 6., XXXIII, 30., LXIII, 54.
[181] Darnay-gyűjtemény, 3005.
[182] *Graf, A.* i. m. 125. l.
[183] Darnay-gyűjtemény, 6844.
[184] *Kuzsinszky B.* i. m. 82. kép.

Ezek a nehéz kések *(5. kép)* a Földközi-tenger vidékén ma is használatban vannak még,[185] 1962-ben Rómában a pálmafák üstökét alakították például ilyenekkel.[186] Csaknem bizonyos, hogy szerepük lehetett a császárkori Pannónia gyümölcstermelésében is, bár elsődleges szerepük nem ez lehetett.

Cato említi a falx arborariát, a fanyeső kést is.[187] A pannóniai császárkori emlékanyagban jelentkezik egy olyan könnyebb eszköztípus *(6. kép)*, aminek gömb van az előrehajló hegyén, hogy sújtáskor a kés hegye a fa kérgét és az alatta levő háncsot ne sértse. A jobb oldalon bemutatott példány Zalaszántóról származik, több hasonló példányt ismerünk a fenékpusztai római telep anyagából is. A tárgyalt szerszámban gyümölcsfa-metszőkésekre gondolhatunk. Hosszabb-rövidebb nyél beerősítésére szolgált a kés köpüje; a nyél a magasabb ágak, gallyak eltávolítását is lehetővé tette. A koronaalakítás magasabb törzsű fák esetében is elképzelhető ezzel az eszközzel.

Hogy valóban gyümölcsfa ápolására, gondozására szolgáló munkaeszközzel van dolgunk, azok a La Téne-i késővaskori telepről származó hasonló kések *(7. kép)* bizonyítják, melyeknek fokán fűrészt alakítottak ki.[190] Ezek nyomán gondolhatunk arra, hogy már a késői vaskorban ismerték a gyümölcstermesztés alapelemeit. Kérdés természetesen, hogy a késői vaskorban észlelt jelenségek nincsenek-e kapcsolatban földközitengeri hatásokkal? Ez a kérdés azonban nem érdekel most bennünket.

Ugyancsak érdektelenek most a császárkori emlékanyag külföldi gyümölcsábrázolásai is. A pannóniai anyag mondanivalóját is óvatosan kell kezelnünk, mivel alkotásuk mögött mintakönyvek használata vagy az import lehetősége is felmerülhet. A balácai freskók említett gyümölcsábrázolásai élethűek ugyan, azonban a freskókon szereplő szüretelési jelenettel kapcsolatban említettük már a mintakönyv lehetőségét. A soproni borostyánkő faragások közt szereplő dió alakú amulett élethűsége is vitathatatlan,[191] anyagánál fogva azonban aligha készülhetett Pannóniában. Ugyancsak importkészítményekre gondolhatunk annak a szombathelyi bronz dísztálnak esetében is, amelyen különböző gyümölcsök közt ananászt, gránátalmát, datolyát is láthatunk.[192] Tudjuk, hogy datolyát importáltak Pannóniába,[193] gránátalmát közelebbi vidékekről is szállíthattak ide, az ananász azonban elképzelhetetlen a pannóniai áruforgalomban. Aquincumból ismert egy kés, amelynek csontnyele diót tartó kezet ábrázol,[194] és egy freskótöredék, füge ábrázolásával.[195] A pannóniai sírköveken látható gyümölcsábrázolások[196] a gyenge szobrászati kivitel következtében sajnos nem sokat mondanak.

A pannóniai császárkori gyümölcstermesztés régészeti módszerekkel történő összegezése, mint láttuk, szegényes eredményhez vezet csak.

Lényegesebb az a mondanivaló, amit az archaeobotanika a gyümölcsleletek alapján mondhat. Fontos a különböző faszenek meghatározásából adódó ismeretanyag is. Dióleletek nem ritkák a római sírokban, ahová utolsó útravalóként kerültek. Aquincumban egy kis zsáknyi dió csonthéját találták az egyik sírban.[197] A balatonberényi temető 2. számú sírjában dió exocarpiumának darabjait, valamint rekeszfalát találtuk.[198] A dió (Juglans regia L.) helyi termesztésére utal a balatonberényi lelet.

A paleobotanika a harmadkorból több ízben is kimutatja a diót (Juglans eocaenica, J. paleoregia).[199] A pleisztocénből is ismert,[200] ez az adat azonban interglaciális periódus melegebb időszakára vonatkozhat csupán. *Szilády Zoltán*[201] és *Dornyay Béla*[202] e faj őshonossága mellett foglal állást. *Soó Rezső* és *Jávorka Sándor* véleménye szerint őshonossága vitatott, hozzáteszik azonban, hogy „kétségtelenül csak Horvátországban, Dél-Erdélyben és az Al-Dunánál" mutatható ki.[203] Úgy gondoljuk, hogy a kultúrdió

[185] *Takács L.* i. m. 29. l.
[186] Sági Károly közlése szerint.
[187] Cato XIII, 11, 3.
[188] Darnay-gyűjtemény, 6959.
[190] *Kuzsinszky B.* i. m. 81, 82. kép.
[191] *Bella L.:* Római borostyánkőleletek Sopronban. Arch. Ért. 25. 1895. 392. l.
[192] *Kárpáti K.:* Sabariai régiségekről. Arch. Ért. 19. 1899. 134—36. l.
[193] Vö.: 214. j. Győri múzeum lelt. száma: 53.152.7.
[194] *Patek E.:* Biztosító szerkezettel készített fibulák Pannoniából. Bp. Rég. 15. 1950. 501—12. l.
[195] *Alföldi—Nagy—László* i. m. 87. tábla.
[196] Erre vonatkozó irodalmat l.: *Banner J.—Jakabffy I.:* A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. Bp. 1954. 318—38. és 1954—59. l. Bp. 1961. 2388—2527 című munkákban találjuk.
[197] *Alföldi—Nagy—László* i. m. 651. l.
[198] A befejezetlen ásatás anyagát még nem közöltük.
[199] *Tuzson J.:* Rendszeres növénytan II. Bp. 1926. 150. l.
[200] *Greguss P.—Szalay I.:* A „mélyvölgyi kőfülke" pleisztocén faanyagának xylotomiai vizsgálata. Földtani Közl. 1950. 1—5. l.
[201] *Szilády Z.:* Diófánk őshonossága. Természettudományi Közlöny 66. 1934. 138—41. l.
[202] *Dornyay B.:* Balatoni Kurir 5. 1937. jan. 31. sz.
[203] *Soó—Jávorka* i. m. II, 825. l.

pannóniai termesztését a rómaiak honosították meg. A további kutatás lesz hivatva a kérdés végleges eldöntésére. Bennünket annyi érdekel csupán, hogy a rómaiak Pannóniában termesztették a diót, amit a fentebb említett balatonberényi exocarpiumok bizonyítanak.

Pogány temetkezési szokásoknak megfelelően sírba tett ételek között egyéb gyümölcsmaradványok mellett találkozunk mandulával (Prunus amygdalus Batsch.) is. Egy intercisai késő-római, téglából falazott sírban kisebb kosárnyi mennyiségű mandulát talált *Sági Károly*.[204] Aquincumi római sírokban is megtalálták.[205] Egy keszthelydobogói sír burkolatához tartozó római téglában a mandula termésének zöld, pelyhes burkát (exocarpium) találtuk beégve,[206] amely téglavetéskor nyomódott a nyers tégla felületébe *(8. kép)*. Ez azt mutatja, hogy Pannóniában a dióval egyetemben a mandulát is termesztették, nem kell tehát exportra gondolnunk a hazai leletekkel kapcsolatban.

A növénytani kutatások szerint a mandula hazája „Szíriától (Kisázsián át) Közép-Ázsiáig terjed",[207] tehát nem őshonos nálunk. Itáliában is csak az i. e. I. század táján honosulhatott meg az irodalmi adatok szerint,[208] pannóniai termesztését a rómaiak vezethették be.

A *Sz. Póczy Klára* által feltárt újabb aquincumi múmiasír gyümölcsleleteit *Patay Árpád* dolgozta fel.[209] Kajszi (Prunus armeniaca L. cultiv.) és cseresznye (Prunus avium L. cultiv.) csonthéját írta le ebből a sírból. A cseresznye kérdésével nem kívánunk foglalkozni itt, mivel őshonosnak tekinthetjük.[210] A sümegi neolitikus kőbányában[211] égett rétegben két sérült cseresznye csonthéját sikerült gyűjtenünk. Az aquincumi cseresznye- és kajszimaradvány kutatásunk mai állása idején egyedülálló még a pannóniai emlékanyagban.

A kajszi nálunk csupán kultivált alakban ismert. Hazája „a Kaukázustól Ny-Kínáig terjedő vidék".[212] Kivadulásai nálunk nem állandósulnak. Itáliában is meglehetősen későn ismerték meg ezt a gyümölcsöt, valószínű az i. e. I. században.[213] Az akkori szállítási eszközöket figyelembe véve, importálására nem gondolhatunk, helyi termesztését kell feltételeznünk.

Hasonló elveket vallunk a győri barackmaradvánnyal (Prunus persica L. Batsch.) kapcsolatban is, amely korarómai égetéses sírból, szenült állapotban került elő.[214] A császárkori anyagban ez is egyedülálló még ma.

A barack (Prunus persica L. Batsch.) őshazáját illetően nem egységes a kutatók véleménye,[215] annyi azonban bizonyos, hogy kínai eredetű. Pannóniában a rómaiak honosíthatták meg termesztését.

Az említett balatonberényi IV. századi sírban szilva (Prunus domestica L. cfr. oeconomica Schneid.) csonthéját is megtaláltuk. Ez a lelet is egyedülálló ma még császárkori anyagunkban. A talált balatonberényi császárkori csonthéj hasonlít a mai besztercei szilvára, a besztercei szilvák ősét kereshetjük a balatonberényi példányban.

Soó Rezső és *Jávorka Sándor* szerint[216] a szilva őshazája „Közép-Ázsiától Szíriáig, ill. a Fekete-tengerig terjedő terület, azonban valószínű, hogy ez a terület nyugatabbra is terjed, a Földközi-tenger keleti partvidékére". A szilva pannóniai felbukkanását ugyancsak a rómaiakkal hozhatjuk kapcsolatba. Termesztése szélesebb körű lehetett, mivel Aquincumban is találták csonthéját.[217]

A többször említett balatonberényi késő-római sírban körte (Pyrus sp. cultiv.) termése is előkerült. A gyümölcs mellett a sírban fekvő vastárgyakról leoldódó fémsók konzerválták, ennek következtében a húsos termésfal is megmaradt. Mérete hasonlít az ún. árpával érő körtére, azonban a kocsányhoz csatlakozó kúpos rész rövidebb és

[204] *Sági K.:* Temetők. Intercisa I. Arch. Hung. 33. 1954. 64. l.
[205] *Alföldi—Nagy—László* i. m. 651. l.
[206] Publikálatlan ásatás.
[207] *Soó—Jávorka* i. m. I. 292. l.
[208] PWRE I. Stuttgart 1894. 1900—95.
[209] *Patay Á.—Sz. Póczy K.:* Gyümölcsmaradványok aquincumi múmiasírból. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1964. 135—200. l.
[210] *Bertsch, F. K.:* Geschichte unserer Kulturpflanzen. 1949. 72. l. — *Soó—Jávorka* i. m. I, 299. l.
[211] Balatoni Múzeumban, publikálatlan.
[212] *Soó—Jávorka* i. m. I, 290. l.
[213] PWRE II. Stuttgart 1896. 270—71. l.
[214] *Börzsönyi A.:* Értesítő a Pannonhalmi Sz. Benedek Rend győri főgimnáziumáról az 1890/91. iskolai évben. Győr 1891. 27. l.; *Uő:* Kalauz a győri Sz. Benedek Rendi főgimnázium régiségtárában. Győr 1897. 7. l. — *Sági K.* i. m. 64. l. — Győri Múzeum, leltári száma: 53.152.7.
[215] *Rapaics R.:* A magyar gyümölcs, 12, 33. — *Soó—Jávorka* i. m. I, 93. l. — *Vancsura R.:* Lombosfák és cserjék. Bp. 1960. 244. l. — *Csapody V.:* Színes atlasz „Magyarország kultúrflórájá"-hoz. Bp. 1961. 8. l.
[216] *Soó—Jávorka* i. m. I, 297. l.
[217] *Alföldi—Nagy—László* i. m. 650. l.

tompább. Itáliai freskókon találjuk analógiáit.[218] A körtével talált szilva és dió, melyeket említettünk már, elárulják, hogy őszi érésű gyümölccsel van dolgunk.

A pannóniai császárkori gyümölcstermesztés emlékei közé tartozik az az almalelet is, amelyet egy intercisai (dunaújvárosi) korarómai égetéses sírban találtak szenült állapotban.[219] Ezt a leletet nem volt még módunk megvizsgálni, így nem dönthetjük el, hogy vadon termő vagy kultúrnövény gyümölcséről van-e szó?

A már említett győri sír datolyalelete hangsúlyozza a gyümölcsexport lehetőségét. Hasonló kérdés merül fel a győri korarómai fügelelettel kapcsolatban is, amely égetéses sírból, szenült állapotban került elő.[220] Ezt az érdekes leletet a közelmúltban megvizsgálhattuk. Három füge (Ficus carica L.) általmérése zöld állapotban került a halottal együtt máglyára. Megállapítható volt, hogy nem aszalt vagy edénybe préselt példányokról van szó, hanem a fügecserjéről letépett friss és közepesen érett gyümölcsökről. Mivel a füge termése ilyen állapotban erősen romlékony, a lelet alapján jogosan tételezzük fel helyi termesztését. Ennek alapján nyugodtan készülhetett a már említett aquincumi freskó fügeábrázolása helyi megfigyelés nyomán.

A geológiai neogén csoport szarmáciai emeletéből két fügefajt (Ficus grandiflora Ung. és F. tiliaefolia A. B. r. Heer.) is kimutattak hazánk területéről.[221] A szőlővel és dióval kapcsolatban elmondottak szerint Würm glaciálisok idejére tehetjük a füge délebbre szorulását is. A rómaiak honosíthatták meg Pannóniában ezt a jellegzetesen kelet-mediterrán gyümölcsfajt,[222] melynek őshazája Délnyugat-Ázsiában kereshető.[223]

Jeszenszky Árpád és *Kárpáti István* adatai szerint[224] a fügetermesztés északi határa hazánk területén vonul keresztül. Nálunk a füge általában téli takarást igényel,[225] kedvező mikroklíma esetén azonban áttelel. Ilyen mikroklíma észlelhető a budai Gellérthegy egyes pontjain, ahol *Entz Ferenc*, *Kerner*, *Borbás*, *Fialowszky*,[226] *Jeszenszky*[227] *Klein Gyula*[228] a talált fügebokrokat törökkori növénykivadulásnak tekinti. *Jeszenszky* és *Kárpáti* e bokrokat többszáz évesnek és adriai típusúnak határozta meg.[229] A törökországi kultivált fügék szmirnai típusúak szerintük,[230] míg a hazai fügefajtákat olasz eredetűnek tekintik. A gellérthegyi bokrok török eredete kétséges tehát.

A fügét már a török előtt is ismerték nálunk a fennmaradt irodalmi utalások szerint. A schlägli[231] és a besztercei szójegyzékben[232] a nálunk termesztett gyümölcsök sorában említik a fügét is. A gellérthegyi füge-kivadulások korábbiak is lehetnek tehát a nyelvtörténeti adatok szerint is. Nem tartjuk azonban lehetetlennek a kivadulások római eredetét sem. Említettük már, hogy *Nagy Lajos* római szőlőművelést tételez fel a Gellérthegyen, ahol eraviscus település is volt a császárkorban.[233]

Az említett keszthely-dobogói későrómai temető egyik sírjának bélelésére használták azt a téglát, melyben mogyoró (Corylus avellana L.) csonthéját találtuk meg. A mogyoró őshonos nálunk,[234] bővebben nem kívánunk tehát foglalkozni vele.

A felsorolt pannóniai gyümölcsféleségek csupán a kutatás mai állását tükrözik, a teljességre közel sem tarthat igényt a vázolt kép.[235] Ennek ellenére biztos alapot nyújt már ahhoz, hogy összehasonlítsuk a rómaiak szőlő- és gyümölcskultúráját a népvándorláskor szerencsés növényleleteivel.

A népvándorláskori növényleleteink felsorolását azzal a VI. század végi szőlővenyige darabbal kezdjük,[236] melyet a fenékpusztai későrómai eredetű, de a népvándorláskorban is lakott település déli erődfalához simuló temető 31. számú sírjában találtunk faszén formájában. E temető 67. számú sírjában két szenült szőlőmagvat is találtunk.

[218] *Rapaics R.*: A magyar gyümölcs, VII. tábla.
[219] *Sági K.* i. m. 64. l.
[220] Vö.: 214. j. — A Győri Múzeum leltári száma: 53.152.9.
[221] *Andreánszky G.* i. m. 128. l.
[222] *Soó—Jávorka* i. m. II, 808. l.
[223] *Jeszenszky Á.—Kárpáti I.*: A füge. Magyarország kultúrflórája VII. Bp. 1963. 6. l.
[224] *Jeszenszky—Kárpáti* i. m. 6., 12. l.
[225] *Jeszenszky—Kárpáti* i. m. 10. l.
[226] *Jeszenszky—Kárpáti* i. m. 11. l., irodalommal.
[227] *Jeszenszky Á.*: 300 éves fügefák Magyarországon. ELTE 10. 1955. 1269—71. l.
[228] *Klein Gy.*: A fügefa. TTK 44. 1912. 431—32. l.
[229] *Jeszenszky—Kárpáti* i. m. 12. l.
[230] *Jeszenszky—Kárpáti* i. m. 11—12. l.
[231] *Szamota I.*: A schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből. Bp. 1894. 68, 1537. sz.
[232] *Finály H.*: A besztercei szószedet. Latin—magyar nyelvemlék a XV. századból. Bp. 1892. 48, 850. sz.
[233] *Tompa F.—Alföldi A.—Nagy L.*: Budapest az ókorban I. Bp. 1942. 236—43. l.
[234] *Soó—Jávorka* i. m. II, 815—16. l.
[235] Vö.: *Milhoffer S.*: A régi Róma kertészete. Kassa 1907.
[236] A temető feltárása még befejezetlen, az anyag publikálatlan.

A temető korban és etnikumban egyezik a 2. számú ókeresztény bazilikában feltárt fenékpusztai temetkezésekkel.[237]

Római és népvándorlás kori sírok esetében több ízben is észleltek már tüzelésnyomokat. Rendeltetésük ma már tisztázottnak tekinthető.[238] Babonás okokból, a halott nyugalmának biztosítása érdekében gyújtották ezeket a tüzeket, úgy gondolva, hogy a tűz távoltartja az ártó szellemi lényeket. Nem lehetetlen, hogy az újkeletű keresztény hit vonta be ebbe az ősi babonás hiedelembe a keresztény szimbolikában ismert szőlőt, hogy ezzel is fokozzák a cselekmény hatását.

A szőlő a VI. század végén nem szórványos jelenség Fenékpuszta környékén, ahol a későrómai világban is nagyobbarányú szőlőműveléssel számolhatunk, az említett eszközletek alapján. A telep életének töretlenségét a VI. század végéig kutatásunk is elfogadta,[239] így a VI. század végi szőlőleleteket a helyi romanizáció továbbélésének is tulajdoníthatjuk.

Utaltunk már a bor és a kereszténység kapcsolatára. Ez a kapcsolat kizárja annak lehetőségét, hogy a szőlőművelésben a romanizáció továbbélésének kizárólagosságát lássuk. A népvándorláskor viszonyai között elképzelhetetlennek tartjuk a bor importját, tehát a kereszténységnek helyenként és esetenként kellett termelnie a miséhez és áldozáshoz szükséges bort. A kereszténység tehát e korban szükségszerűen fejlett agrotechnikát is képviselt.

A balatonszentgyörgyi IX. századi temető 15. számú sírjából ismerjük az időrendben következő szőlőleletet.[240] A sírt a temetés után csakhamar kirabolták. A sír bolygatott földjében két db, vassókkal átitatott szőlőmagvat találtunk. A szőlőmagvak közelében vastárgy nem került elő, ami annyit jelent, hogy a sír kirablása idején teljesen konzerválták már a mellettük fekvő vastárgyak oxidációs termékei, e tárgyakat azonban a kirablóskor eltávolították a sírból. Ez a folyamat hitelesíti a szőlőmagvak korát.

A balatonszentgyörgyi temető feltárása nincs még befejezve. A temető kora biztos, csupán etnikai összetevőit kell még részletesebben megismernünk. A temető jellege pogány hatást (ételmelléklet, munkaeszközök, fegyverek) mutat, a szőlő itt ételmellékletként került a sírba. Ez is helyi termesztésére utal.

A IX. században elterjedt lehetett már a szőlőművelés, amit okleveles adatok és dekorációs elemek egyaránt bizonyítanak. A kérdést *Kiss Attila* foglalta össze a közelmúltban.[241] Nem meglepő tehát, hogy a főnyed-szegerdei IX. századi telep egyik leégett házának sövényfalában is találtunk szenült venyigedarabot.[242]

A romanizáció kontinuitásának szempontjából talán legmeglepőbb régészeti-növénytani lelet az említett balatonszentgyörgyi IX. századi temető 15. számú sírjából került elő. A sír in situ fekvő tarsolyában csiholóvas és tűzkő társaságában kajszi csonthéj maradványt találtunk.

A népvándorlás kori szőlőleletek hallatára bárki gondolhat a kereszténység általunk is említett hatására, ennél a leletnél azonban fel sem merülhet ilyen tényező. Ennél a gyümölcsnél kivadulásról szó sem lehet, fája csak folyamatos gondozás esetén hoz termést. Tegyük hozzá, hogy a fa élettartama rövid. A kajszi balatonszentgyörgyi IX. századi felbukkanása csak a helyi talajon élő, etnikai folytonosság által képviselt szakmai gyakorlattal magyarázható.

A keszthelyi Halászcsárdánál talált telep 1. számú épületének kemencetapasztásában dió csonthéj darabkáját találtuk. A telep a honfoglalás idején élhetett.[243] A rómaiak, mint említettük már, termelték a diót Pannóniában. Nagyon valószínű, hogy a késői felbukkanása a többi, említett növénnyel egyetemben, a pannóniai gyümölcskultúra talajára vezethető vissza.

Amikor a honfoglaló magyarság Keszthely környékét megszállta, igen fejlett mezőgazdaságot talált itt, melynek lényeges része volt a szőlő- és gyümölcstermesztés is. Ezt nézetünk szerint csupán a romanizáció apáról fiúra öröklődő szakmai gyakorlatával magyarázhatjuk.

[237] *Sági, K.:* Die zweite altchristliche Basilika . . ., 415—22. l.

[238] *Sági, K.:* Die Ausgrabungen im römischen Gräberfeld von Intercisa im Jahre 1949. Intercisa I. Arch. Hung. 33. 1954. 110—11. l., irodalommal. — *Kovrig, I.:* Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Bp. 1963. 67—70. l., irodalommal.

[239] *Kiss A.* i. m. 85—86. l. — *Barkóczi—Bóna—Mócsy* i. m. 139. l.

[240] A temető feltárása még befejezetlen, leletanyaga publikálatlan.

[241] *Kiss, A.:* Zur Frage des frühmittelalterlichen Weinbaues im Karpatenbecken. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964, 129—38. l.; *Uő:* A Kárpát-medence koraközépkori szőlőművelése. Agrártörténeti Szemle 5. 1964. 1—2. 144—52. l.

[242] Publikálatlan ásatás.

[243] Befejezetlen, publikálatlan ásatás.

A magunk részéről a kutatás által felhozott érvek és nehézségek ellenére is igazolva látjuk a pannóniai romanizáció és a honfoglaló magyarság kapcsolatát, itt Keszthely környékén. A további kutatás feladata lesz e kapcsolat szélesebbkörű vizsgálata. Ezt a kapcsolatot azonban a mondottak szerint csak olyan sajátos formában kereshetjük, ahogy körvonalazni igyekeztünk.

SÁGI KÁROLY és FÜZES F. MIKLÓS

КАРОЙ ШАГИ—МИКЛОШ ФЮЗЕШ Ф.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ И АРХЕОБОТАНИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О ВОПРОСЕ ПАННОНСКОЙ НЕПРЕРЫВНОСТИ (КОНТИНУИТЕТА)

Резюме

Автор статьи новыми археологическими аспектами желает содействовать изучению судьбы паннонской романизации периода большого переселения народов, исследуя сохранение и дальнейшее развитие следов романизации в свете культуры винограда и разведения фруктов.

По автору изучение этнического базиса паннонской романизации подлежит поправке. Население Паннонии, проживающее к северу от реки Драва, начиная с IV века, со времени царствования Константина I-го постепенно пополнялось чужими, т. н. «варварскими» элементами. Это этническое перемещение происходило настолько медленно и постепенно, что историография до сих пор даже не обратила на это внимание.

Риму уже не удалось преобразовать заселяющее Паннонию в IV веке население соответственно своей единой культуре, поэтому это население сохранило многое из достижений своей культуры, и не потеряло даже свой язык. С точки зрения исследования романизации имеет значение и тот факт, что в IV веке в Паннонии появляются основанные на замкнутом хозяйстве (автаркии) хозяйства-виллы, а городская жизнь разлагается. У военных формирований также замечается указанное пополнение «варварами», и в то же время отдельные соединения уже сами заботятся об удовлетворении своих потребностей в сельско-хозяйственных продуктах. Эти варварско-крестьянские военные формирования и после разложения паннонской провинции остались в своих гарнизонах.

По мнению автора и земледельческое население продолжало жить в своем старом месте жительства, в конце IV — начале V веков. Вряд ли можно предполагать, что это — лишь поверхностно пронизанное романизацией и христанством — население добровольно взяло бы на себя административную и налоговую систему империи на каком-нибудь другом месте. Нам кажется, что лишь этнически чужие военные, гражданские и хозяйственные начальники бежали из Паннонии во время разложения ее государственного аппарата, а масса населения продолжала жить на своем старом месте.

На это указывают и находки наших раскопок. В относившемся к г. Кестхель поселении Фенекпуста построенные в IV веке римские укрепления и их здания, в их числе обозначенная номером 2 древнехристианская базилика были два раза опустошены во время большого переселения народов. Обоим опустошениям последовало быстрое и крупное восстановление, что сегодня может объясниться лишь сохранением традиций ремесла римлян.

По археологическим находкам и письменным источникам сельское хозяйство Паннонии было высоко развито. Значительную часть его представляло разведение винограда и фруктов. И в двух могилах кладбищ в поселении Фенекпуста были найдены остатки винограда. На кладбище из IX века поселения Балатонсентдьердь и в одном из домов, происходившего также их IX века поселения Сегерде, тоже были обнаружены новые находки-виноградy.

Наши находки-виноградy из эпохи большого переселения народов однако не считаем единственными доказательствами романизации. Христианство не представляется без вина, а при обстоятельствах большого переселения народов едва ли можно говорить об импорте вина.

Считаем более важным тот факт, что на кладбище в поселении Балатонсентдьердь удалось обнаружить и остатки абрикоса, что в эту эпоху объясняется лишь римским происхождением. В поселении эпохи позднего переселения народов, в Кестхели нашлись и остатки грецкого ореха.

Следовательно нам кажется, что венгры периода занятия родины встретились с высоко развитым и основанным на римской агротехнике сельским хозяйством в районе озера Балатон. Нельзя считать случайным, что первые грамоты о разведении винограда и фруктов в XI—XIII веках относятся именно к данному краю.

KÁROLY SÁGI und MIKLÓS FÜZES F.

ARCHÄOLOGISCHE UND ARCHÄOBOTANISCHE ANGABEN ZUR FRAGE DER KONTINUITÄT VON PANNONIEN

Zusammenfassung

Die Abhandlung beabsichtigt neue archäologische Gesichtspunkte zur Untersuchung des Schicksals der Romanisation von Pannonien in der Völkerwanderungszeit zu geben. Sie untersucht das Weiterleben der Romanisation im Spiegel der Wein- und Obstkultur.

Nach der Abhandlung ist die Untersuchung der ethnischen Basis der pannonischen Romanisation zu modifizieren. Pannoniens Bevölkerung vom 4. Jahrhundert füllte sich seit der Regierung vom Constatinus I, nördlich von der Drau, stufenweise mit fremden, sogenannten barbarischen Elementen auf. Diese Umtauschung war allmählich und gradweise. Die bisherige Geschichtswissenschaft wurde darauf im allgemeinen nicht aufmerksam. Rom konnte Pannoniens Bevölkerung vom 4. Jahrhundert nach ihrer einheitlichen Kultur nicht mehr umformen, daher konnte diese Bevölkerung von ihren uralten Kulturgütern vielerlei bewahren; sie konnte auch ihre Sprache retten. Vom Gesichtspunkte der Untersuchung der Romanisation ist auch der Umstand nicht zu vernachläßigen, daß zur Autarchie eingerichtete Villa-Wirtschaften sich im 4. Jahrhundert in Pannonien ausgebildet hatten; das städtische Leben war in Auflösung begriffen. Auch in den Truppenformationen können wir das erwähnte »Zubarbarenwerden« beobachten, gleichzeitig produzieren die Einheiten des Militärs schon selbst ihre landwirtschaftlichen Bedarfsartikel. Dieses barbarische Bauermilitär blieb auch nach der Auflösung der Provinz Pannonien in seinen alten Standquartieren.

Nach unserer Annahme blieb auch die Bauernbevölkerung um die Wende des 4—5. Jahrhundert in ihren alten Wohnstätten. Es ist schwerlich anzunehmen, daß diese nur oberflächlich romanisierte und christianisierte Menge das Verwaltungs- und Steuersystem des Reiches anderswo freiwillig auf sich genommen hätte. Wir glauben, daß nur die auch ethnisch fremden, militärischen, bürgerlichen und wirtschaftlichen Führer der Mengen von Pannonien sich zur Zeit der Auflösung des hiesigen Staatsapparates geflüchtet hatten. Die Mengen blieben in ihren alten und gewohnten Wohnstätten zurück.

Das beweisen auch unsere Ausgrabungsergebnisse. Die römischen Festungswerke und deren Gebäude, unter ihnen die altchristliche Basilika No. 2., die im 4. Jahrhundert auf dem zu Keszthely gehörigen Fenékpuszta errichtet worden sind, wurden in der Zeit der Völkerwanderung zweimal zerstört. Beiden bedeutenden Zerstörungen folgte ein schneller und großzügiger Wiederaufbau nach. Dies können wir heute nur mit den weiterlebenden Traditionen der römischen Industrie erklären.

Die archäologischen Befunde und das schriftliche Quellenmaterial zeigen gleichmäßig eine hochentwickelte Landwirtschaft in Pannonien. Ein wesentlicher Teil dieser Landwirtschaft war auch eine hochentwickelte Wein- und Obstkultur. Auch in zwei Gräbern des Friedhofes von Fenékpuszta aus dem 6. Jahrhundert fanden wir die Überreste der Weinrebe. Im Friedhof von Balatonszentgyörgy aus dem 9. Jahrhundert und in einem Hause der Siedlung von Szegerdő aus derselben Zeit stießen wir auf einen neueren Weinrebebefund.

Wir sehen aber unsere Weinrebebefunde aus der Zeit der Völkerwanderung nicht für die ausschließlichen Beweise der Romanisation an. Man kann sich Christentum ohne Wein nicht vorstellen. Ein Weinimport ist aber in den Verhältnissen der Völkerwanderung kaum denkbar.

Wir halten für wesentlicher, daß wir im Friedhof von Balatonszentgyörgy auch Aprikosenüberreste fanden. Ihr Auftauchen ist in diesen Zeiten nur auf römischen Ursprung zurückzuführen. Aus der Siedlung von Keszthely aus der Zeit der späteren Völkerwanderung kamen auch Nüßeüberreste zum Vorschein.

Wir glauben also, daß das landerobernde Ungartum in der Plattensee-Region eine hochentwickelte Landwirtschaft gefunden hat. Wir halten für keinen bloßen Zufall, daß die ersten Urkundendenkmäler des Wein- und Obstbaues (11—2. Jahrhundert) sich gerade auf unsere Gegend beziehen.

ADATOK A KENGYEL TÖRTÉNETÉHEZ ÉS TIPOLÓGIÁJÁHOZ MAGYARORSZÁGON

A ló munkára való felhasználásának első lépcsője hátasállatként való használata volt. A kengyel feltalálása lényegesen megkönnyítette a lovaglást, s megjelenésének hatására az addig kengyelt nem használó könnyűlovasság, mozgékonyságából mit sem vesztve, sokkal ütőképesebbé vált. Ezért a kengyel a lovaglás megkönnyítésének, biztonságosabbá tételének eszköze. Megjelenése a hadseregekben igen sok nomád társadalom hatalmi súlyát növelte meg.

A napjainkban is használt és ismert kengyeltípust, azt a fajta kengyelt, amely a nyereghez rögzített hajlékony szíjra van erősítve, s szárai mindenkor zárt teret képeznek, hogy a lovasnak legyen mibe tenni a lábát, feltehetően Kínában találták fel, legalábbis első irodalmi említését innen ismerjük i. sz. 477-ből.[1] Bőr és fa előzmények után szerkezetében máig változatlan formája csak a VI. század második felére alakul ki Dél-Szibéria, Észak-Mongólia környékén, közelebbről az Altáj-vidéken.[2] Az Altáj-vidéki fémműves központban kialakult kengyeltípus egycsapásra, tíz évekkel mérhető időben terjed el a Dél-orosz sztyeppe nomád népeinél, és ezt a kengyeltípust használják ebben az időben Kínában is.[3]

A kengyel jelentőségét jól példázza, hogy a nomád népek ellen való eredményes védekezés végett Bizánc az avaroktól tanulja el a kengyel használatát, viszont a frankok a kengyel feltalálásának jelentőségét megértve, nem a tárgyat veszik át, hanem maguk alakítják ki a sajátos harcmodoruknak megfelelő kengyeltípust.[4]

A kengyelt Európába az avarok hozzák. Hogy az avar hadsereg hozzánk a kengyel ismeretével érkezik-e vagy sem, biztosan nem tudjuk, ugyanis a legkorábbi avar kengyeltípust megnyugtatólag csak a VI. század harmadik harmadára lehetett datálni.[5] Mégis *Kovrig Ilona* kutatásai alapján[6] úgy sejthetjük, hogy a kengyellel az avarok még a Kárpát-Medencébe való beköltözésük előtt megismerkednek. Ez a fajta kengyeltípus hosszúfülű, kerek formájú és bordástalpú, s minden esetben vasból készül (1. ábra *a*).

Általánosan elterjedt az a nézet, hogy a kengyel azzal, hogy biztonságosabbá teszi a lovaglást — ugyanis könnyebb a lovasnak megtartani egyensúlyát —, elsősorban hadászati jelentőségű. E tekintetben a kengyel megjelenése azt jelzi, hogy a lovas hadviselés olyan tökélyre fejlődött, amit azóta sem szárnyalt túl, s a motorizált járművek bevetéséig, az I. világháborúig a lovasság a leghatásosabb fegyvernem volt.

A könnyű- és nehézlovasság ezt a vívmányt másképp hasznosította. A könnyűlovasság minden esetben rövidre kötött kengyelt használ, a nehézlovasság sohasem. A nyeregre vonatkoztatva ugyanezt: — a nehézlovasság áll a nyeregben, amelyre számtalan, ábrázolás ad igen jó példát, a könnyűlovasság pedig ül. Erről igen jó leírással rendelkezünk egy névtelen francia pap tollából, aki 1664-ben ezt írja a Szentgotthárdra érkező magyar csapatokról: — „A zsákmány kapóra jött nekik, mert majdnem úgy öltözködnek, mint a törökök, csak turbánt nem viselnek... Fejükön prémmel szegett hosszúkás posztósüveget hordanak..., ez az egyetlen dolog, amiben a töröktől különböznek.

[1] *White, Lynn:* Medieval technology and social change. Oxford 1962, 14—5. l.; de ezt az adatot már ismeri Schlieben is. — *Schlieben, A.:* Geschichte der Steigbügel, Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung. 1892. 181. l.

[2] *Kovrig Ilona:* Adatok az avar megszállás kérdéséhez. Archeologiai Értesítő 1955, 40. l.

[3] *Kovrig* i. m. 40—41. l.

[4] *White* i. m. a Bizáncra vonatkozó rész 20—21, míg a frankokra vonatkozó rész 16—7. l.

[5] *Kovrig* i. m. 43. l.

[6] E legkorábbi régészetileg ismert kengyeltípus igen nagy területen elterjedt, s ha régészetileg nem is tudjuk igazolni, feltehetően már beköltözésükkor ismerték az avarok.

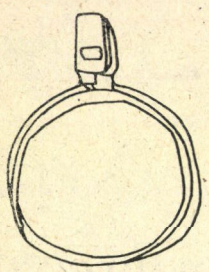
a)

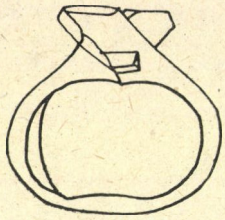
b)

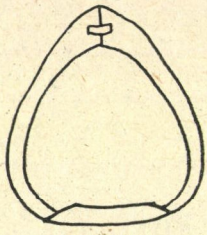
c)

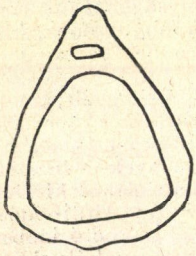
d)

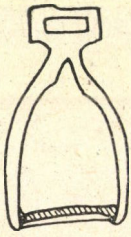
e)

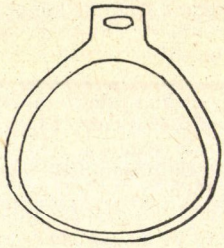
f)

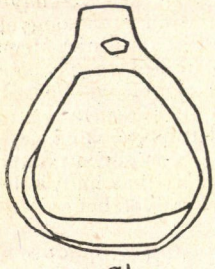
g)

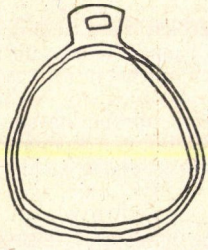
h)

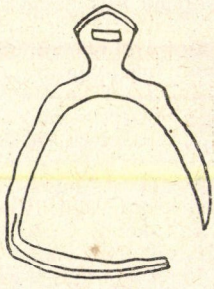
i)

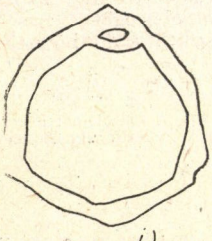
j)

k)

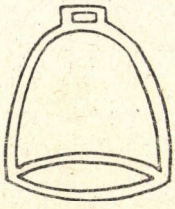
l)

Ugyanolyan lovakon ülnek, hasonló nyeregben, tudniillik igen rövid kengyellel, ami miatt lábszáraik rendkívül meghajlanak."[7]

Lovaskultúránk eredetének kutatása közben merült fel kengyel szavunk eredetének kérdése is. 1931-ben az Ethnográfiában két cikkre terjedő vita zajlott le erről a kérdésről *Munkácsi Bernát*[8] és *Bátky Zsigmond*[9] között. A vitába beleszólt, ha más nézőpontból is, *Mészöly Gedeon*,[10] valamint *Zichy István*.[11] Munkácsi a kengyel etimológiáját a következőkben adja: — „alkatrészei: vog. kens, kes, osztj: kes — bőrharisnya — és al."[12] Szerinte a kengyel ismeretét és használatát a szkítáktól tanultuk, mert a kengyel etimológiája ugorkori, s abban az időben csak a szkítákkal érintkezhettünk. Noha a szkíták nem ismerték a kengyelt, mégsem emiatt veti el Bátky a Munkácsi által adott etimológiát, hanem abból a kiindulásból, hogy a kengyel nem nélkülözhetetlen kelléke a biztos lovaglásnak,[13] és elsődleges funkciója az volt, hogy a lovas a ló hátára kapaszkodhasson általa.[14] Zichy az ugorkori életmód rekonstruálása közben úgy vélte, hogy a kengyel ismerete abba az életmódba nem illik bele, s ezért maga is kétesnek tartotta a kengyel etimológiáját.[15] A kérdés lezárásának tekintjük *Hajdu Péter* 1962-ben közzétett véleményét, mely megtartja Munkácsi etimológiai kísérletét, csak a bőrharisnyát rénbőr cipőként értelmezi, és megjelenését az ugor kort közvetlenül követő ősmagyar korba helyezi.[16]

Jelentéstörténetileg nézve kengyel szavunkat elmondhatjuk, hogy a XIV. századtól olyan adataink vannak, amelyek azt bizonyítják, hogy a kengyel szón értették magát a nyereghez csatolt eszközt, és értettek egy ahhoz hasonló ívet, formát. Felsorolunk néhány példát. 1339: Ad usque aquam kengel;[17] 1416: Venissent ad caput cuiusdam vallis kengyelvelg nuncupate;[18] 1509: Piscinas sew Stagna Thyztato Wethelewsto Balaser bekathawa Holthkengyel...[19] Békés múlt század végi tanyái között a következő kengyel nevűeket találjuk: Falopókengyel, Határkengyel, Körözskengyel, Tormáskengyel, Zilakengyel,[20] de idetartoznak Kengyel faluneveink is.

Mióta a ma is használatos kengyelt ismerjük, kengyel szavunk a kengyelt mint tárgyat és a hozzá hasonló bármely természeti formát jelentette. A kengyellel legkorábban a VI. század végén ismerkedhettünk meg, tehát sokkal később, mint amire etimológiája utal.[21] Ezért kengyel szavunk jelentésváltozáson kellett átmenjen, hogy ezt a tárgyat jelenthesse.

A X. századtól terjedő időszakban a magyar emlékanyagban a kengyel fa és fém változatban fordul elő. A fakengyel, bár anyagában megelőzi a fémkengyelt, a tárgyalt időszakban a fémkengyellel együtt jelenik meg. A magyarországi fakengyelek általában XVIII—XIX. századiak és pásztornyergekről valók[22] (1. ábra *b*). A XV. századból van még adatunk a fakengyel szóra. 1428-ból Fabiano fakengelew dicto[23] és 1498-ból Fabiano Fakengyelew.[24] *Dienes István* A honfoglaló magyarok fakengyele című munkájában,[25] a Kiszombor E temető 46-ik sírjában talált kengyelvasalásokból rekonstruálta a honfoglalók fakengyelét, megállapítva, hogy azt egy fából hajlították (1. ábra *c*). A fakengyel párhuzamait a sztyeppei területeken keresi és találja meg, de talál egy kelet-porosz-

[7] *Birkás Géza:* Francia utazók Magyarországon. Szeged 1948. 52—3. l.
[8] *Munkácsi Bernát:* A magyar lovasélet ősisége. Ethnographia 1931. 12—20. l.
[9] *Bátky Zsigmond:* A magyar kengyel eredetéhez. Ethn. 1931. 87—90. l.
[10] *Mészöly Gedeon:* Mióta lovas nép a magyar? Népünk és nyelvünk I. 1929. Ugorkori lovaskultúránkra utaló szavakat tár fel, elsősorban a ló korára vonatkozóan.
[11] *Zichy István:* Mióta lovas nép a magyar? Magyar Nyelv 1931. 12—9. l. és A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I.
[12] *Munkácsi* i. m. 13. l.
[13] *Bátky* i. m. 89. l.
[14] *Bátky* i. m. 89. l.: „Ezért hívja a legtöbb nép elsődleges névvel — a kengyelt — egy már ismert és hasonló funkciójú tárgy után hágcsónak, létrának stb. (német Steigbügel = felhágókarika, szláv sztremen = létra, tatár baskic = lépcső, török üzengi = létra; s ezért hívja a klasszikus latin nyelvi szóval Maurikios is scalanak, vagyis létrának és i. t.)."
[15] *Zichy:* A magyarság őstörténete ... 5. l.: „A kengyel etimologiája kétesnek látszik, de ha megállhat is, akkor sem bizonyítható, hogy az összetétel a m-ugor korból való."
[16] *Hajdu Péter:* Finnugor népek és nyelvek. Bp. 1962. 81. l.
[17] *Szamota I.—Zolnai Gy.:* Magyar Oklevél Szótár (MOSZ) kengyel címszó.
[18] MOSZ, kengyel.
[19] MOSZ, kengyel.
[20] *Kirner A. Bertalan:* A békési vásár. Gyula 1964. 11. l.
[21] Amikor a kengyellel megismerkedünk, akkor már a bolgár—török népek között és azok időleges államalakulatainak kötelékében élünk.
[22] Legnagyobb számban a Néprajzi Múzeum és a Déri Múzeum anyagában vannak ilyenek.
[23] MOSZ, kengyel.
[24] MOSZ, kengyel.
[25] *Dienes István:* A honfoglaló magyarok fakengyele. Folia Archaeologica 1958. 125—41. l.
[26] *Dienes* i. m. 132. l. A kelet-poroszországi párhuzam: *Schlieben, A.:* Geschichte der Steigbügel. Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtforschung, VI. t. 298. l.

országi párhuzamot is.[26] Egy a Dienes cikkével egy időben megjelent rövid közlés[27] a fakengyelt megtalálja Mongóliában. Az elkészítés technikájának figyelembevételével Dienes a fakengyel két típusát állapítja meg,[28] a hajlított és az egy fából kifaragott fakengyelt. További formai elemzést nem végez.

Ha a rendelkezésre álló — Dienes által összegyűjtött — szórványanyagot formailag rendszerezzük, meglepő egyezéseket látunk. Pl. a honfoglaló magyar és a mongóliai kengyel azonos formájú. Mindez arra látszik utalni, hogy a fakengyel formái (a hajlítással készülteknél) nem köthetők etnikumhoz, tehát formájukat elsősorban az alapanyag sajátosságai határozzák meg.

A Néprajzi Múzeumban magyarországi fakengyelekből kilenc tétel található. Közülük több páros, nyolc Erdélyből került a Múzeumba s csak egy dél-magyarországi. Ezek közül egyetlen egy sem egyezik meg formailag a honfoglaló magyarok fakengyelével, s párhuzamukat Kelet-Poroszországban találjuk meg.[29]

A fakengyel azon használatáról, amit a baskíroknál és a kirgizeknél ismerünk — vagyis hogy télen inkább fakengyelt hordanak, mert abban nem fázik úgy a láb[30] —, a Kárpát-Medencéből eddig nincs tudomásunk.

A honfoglalás kori fémkengyelek tipológiai sorát először *Nagy Géza* kísérelte meg felállítani.[31] Három típust talált, melyeket a következőképpen jellemez: „Legegyszerűbb a galgóczi, mely talpa felé szélesedő fül nélküli karikát képez; a fület a karika felső részén hosszan elnyúló keskeny lyuk helyettesíti. Hasonló kengyelpárt találtak a Rákoson.

A másik csoportba tartoznak azon régi kengyeleink, melyek füllel vannak ellátva. A fül minden tagozás nélküli nyúlványt képez, alakja négyszög, mely fölfelé többnyire keskenyebbé válik. A kengyel általános idoma vagy egészen kerek, amelynél azonban nem kell szabályos kört képzelnünk, vagy a körtealakhoz közeledő. Az előbbi változathoz tartozik a verebi kengyelpár, a neszmélyi, a pörösi... és a csornai leletben mindegyik változat feltalálható, úgy szintén a Szeged-öthalmiban is, csakhogy ez utóbbiban a körteidomú kengyelváltozat megnyúlt testével és külön tagozott fülével annyira kiválik ezen csoportból, hogy külön típusnak tekinthető.

Magára áll egy Szegedi-öthalmi kengyel, mely közepén fölfelé hajló talpával a keszthelyi, nagy négyszögű és külön tagozott fülével pedig az avarkori szentendrei, bikácsi és nagymányoki kengyelekre emlékeztet."[32]

Ez a tipológiai kísérlet 1881-ben igen kis anyagon alapult, s azóta újabb nem volt. Dienes István ugyan azzal, hogy egy fémkengyel-fajtát a fakengyelből vezet le[33] (l. ábra *d)*, egy újabb típust állított fel,[34] de rendszeres tipológiát ő sem készít.

Továbbiakban megkísérlünk tipológiai rendszerezést adni, s megnézzük, hogy milyen tanulságokkal szolgál.

A kengyeleket a talpaló alapján egyenes és nem egyenes talpalójú csoportra oszthatjuk. Nincs szándékunkban keresni, hogy mi okozta a kétfajta talpaló kialakulását,[35] csak regisztráljuk ezt a két fő formai variánst. Az így felállított két főcsoporton belül további különbségeket a fül és az egész kengyel formája alapján tehetünk.

X. és XI. századi kengyeleink csaknem kizárólagosan enyhén ívelt talpalójúak. Az a kevés egyenestalpú kengyel, ami ebben a leletanyagban előfordul, egy típus variánssorozata. Jellemzői: a talpaló egyenes, a kengyel szárai a fülig enyhén ívelt háromszögalakot képeznek, s a fül a háromszög csúcsából indul, kiszélesedik és lapos téglatest alakú. A variánsokat a kengyel rövidebb vagy hosszabb, ezzel szűkebb vagy szélesebb volta és a téglatest alakú fül, a téglatest különböző formái és a sarkok lekerekített volta adják[36] (l. ábra *e)*.

A nem egyenes talpalójú kengyelek két fő típusa:

1. A kengyel füle nem külön tagozott a kengyel testétől.
2. A kengyel füle külön tagozott a kengyel testétől.

[27] *U. Kőhalmi Katalin:* Fakengyel és egyéb fatárgyak egy nyugat-mongóliai múzeumban. F. A. 1958. 143—47.1

[28] *Dienes* i. m. 129. l.

[29] Néprajzi Múzeum: 88 591 Máramaros, 13 493 Dél-Magyarország, 137 932 Szentjózsef (Besztercenaszód), 88 369 Tiszabogdány (Máramaros), 33 691, 33 693, 33 694 Oláh (Alsó-Fehér), 16 775 Törcsvár (Fogaras), 15 802 Erdély; Kelet-Poroszország: *Schlieben* i. m. VI. t. 298.

[30] *Tagán Galimdsán:* A közlekedés módja és eszközei a baskíroknál és a kirgizeknél. Néprajzi Értesítő 1938. 229. l.

[31] *Nagy Géza:* A magyar középkori fegyverzetről. AÉ 1891. 115—24. l.

[32] *Nagy* i. m. 121—22. l.

[33] *Dienes István:* Un cimetière de hongrois conquérants à Bashalom. Acta Archaeologica 1956. 245—73. l. LXIV. táblán 2 fakengyelt utánzó fémformát közöl, de vizsgálódási körébe csak a fakengyel rekonstrukciókor vonja ezeket.

[34] A típus pontos mása a fa előzménynek.

[35] A régészek között közismert és elfogadott nézetre utalok itt, amely szerint a kétfajta talpaló a kemény-, illetve puhatalpú cipőhöz való alkalmazkodást jelentené.

Az igen nagyszámú nem egyenes talpalójú kengyel közül az 1. típust aránylag kevés képviseli, míg a másikat igen sok. Utóbbi variánsait a fül kiképzése alapján tudjuk elválasztani, mivel a talpaló az összes idetartozó kengyelnél ívelt, és a kengyel teste többé vagy kevésbé körte alakú.[37] A típusnak négy variánsa van:

a) a fül téglalap alakú (*1.* ábra *f*);

b) a téglalap oldalsó szárai enyhén befelé hajlanak, esetleg a felső szár enyhén ívelt (1. ábra *g*);

c) a téglalap oldalsó szárai enyhén kifelé hajlanak, esetleg a felső szár enyhén ívelt (1. ábra *h*); — ez a három variáns a Nagy Géza féle II. típussal egyezik meg, s a honfoglalók hagyatékában ez a leggyakoribb; ez tekinthető a honfoglalók sajátjának;

d) a fül többé-kevésbé ötszögalakú[38] (1. ábra *i*).

A kengyel füle nem külön tagolt a kengyel testétől:

a) fakengyelt utánzó fémformák[39] (1. ábra *b*);

b) nagyjából kör alakú formák, a kengyel füle nem külön tagolt, alig ugrik ki a kengyel testéből. A fülnél a kengyel teste esetleg rombuszszerűen kiképzett, mindkét irányban kissé szélesítve[40] (1. ábra *j*).

Körülbelül ezt a tipológiai sort állíthatjuk fel X—XI. századi kengyeleink vizsgálatakor. A XII. század második felétől kezdődő időszak kengyeltípusainak megrajzolása nagy nehézségekbe ütközik, mivel e korból nagyon kevés kengyel áll rendelkezésünkre, s ezek nagy része közöletlen. Ezért csak feltételesen utalhatunk a különféle típusokra, amelyeknek Európára érvényes tipológiai sorát *Schlieben* már 1892-ben összeállította,[41] s az általa felállított típusregiszter fő vonásaiban ma is helytálló.

Nyugat-Európában már a X. századtól használatban vannak a nagyjából háromszög formájú kengyelek, amelyeknek szárai egyenesek.[42] E típus nálunk csak a XII. század második felétől terjed el szélesebb körben, kiszorítva a honfoglalás kori típusokat, s nagyjából a XVIII. századig használatban van, de némi formai változással, ugyanis a kengyel szárai enyhén ívelten lesznek[43] (1. ábra *k*). Nyugat-Európában a XIV. században terjednek el széles körben a nagyjából félkörösen ívelt, szélestalpú kengyelek,[44] s feltehetően ezek hatnak a mi szélestalpú kengyeleinkre is.[45]

A XVIII. századtól terjed el az egyenes, általában áttört talpalójú, nagyjából félköríves szárú, négyszögűen tagozott fülű kengyel, szintén nyugatról[46] (1. ábra *l*).

Bizonyos fokig módosult formában, de megtaláljuk a fakengyelt utánzó formát a XVI. századból is.[47]

Miután *Földes László* segítsége révén bevonhattuk a vizsgálódásba a Néprajzi Múzeum kengyelanyagát is, s mivel a XVII—XIX. századra vonatkozóan igen nagy anyaghoz jutottunk, szeretnénk foglalkozni ezek tanulságaival.

A Néprajzi Múzeumban levő XVIII—XIX. századi kengyelek eredetileg paraszti használatban voltak. Különböző típusaik szemrevétele és a többi kengyeltípussal való összevetése során arra a következtetésre juthatunk, hogy a jobbágyság körülbelül a XIV. századtól kezdve másféle kengyeltípusokat használt, mint a nemesség, ugyanis kengyel-

[36] A kengyeltípusok vizsgálatakor az irodalmi adatokat és egy-két múzeum közöletlen anyagát is összegyűjtöttem, s próbáltam térképezni, de a törvényszerűségek térképezés nélkül is megállapíthatók, mert a típusok kereskedelmi forgalomban terjedtek, s nem köthetők területileg. Ezért a típusok elemzésénél csak példákra utalok. — Bodrogvécs, Kis-Dobra, *Dókus Gyula:* Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében. AÉ 1900. 40. l.

[37] A körte alakú kifejezés *Nagy Géza* tipológiai kísérlete óta a X—XI. századi kengyelek szinte egyetlen formai jellemzője lett a tudományos gyakorlatban. Pl.: Karos, *Dókus* i. m. 40, 51; Kenézlő, *Fettich Nándor:* Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. AÉ 1931. 81, 83, 88, 93, 98; Szeged-Bojárhalom, Koroncó, *Szőke Béla:* A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei I, II, VII. tábla; Gödöllő, *Supka Géza:* Honfoglaláskori leletről Gödöllőn. AÉ 1911. 180; Bihar, *Karácsonyi János:* A bihari honfoglaláskori lovas sírokról. AÉ 1903. 410; Ferencszállás, *Kada Elek:* Kecskemét vidékéről való leletek. AÉ 1912. 325; Székesfehérvár, *Nagy Géza:* A magyar pogánykor emlékei Fejérmegyében. AÉ 1892. 302. l.

[38] Pl. Muszka, *Réthy László:* Két Árpád-kori temető Arad megyében. AÉ 1898. 125; Szentes, *Szőke* i. m. VIII. t.

[39] Pl. Eperjeske, *Kiss Lajos:* Eperjeskei honfoglalás-kori temető. AÉ 1920—22. 43; Bashalom, *Dienes:* Un cimetière . . . LXIV. tábla.

[40] A *Nagy Géza* által leírt két formát közli *Schlieben* i. m. 21., 22. ábrákon.

[41] *Schlieben* i. m. egész táblaanyag és *Schlieben:* Nachtrag zur Geschichte der Steigbügel, Annalen . . . 1892. 45—52. oldalakig és 353—507. ábrák.

[42] *Schlieben* általánosan elterjedettnek mondja Európában, s feltehetően eredményei után *Bárczay Oszkár:* A hadügy fejlődésének története Bp. 1895. 191—2.; XIII. század (Muhi) *Éri Bálint:* Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei. Régészeti Füzetek Ser: II—6. Bp. 1959. XXI. tábla; XVI. század (Fülek) *Kalmár János:* A füleki vár XV—XVII. századi emlékei. Régészeti Füzetek Ser: II—4. Bp. 1959. táblaanyag.

[43] Egy XVIII. századi szentesi példány már alig hasonlít az eredeti típusra. *Bátky Zsigmond:* Farkas Sándor magyar néprajzi gyűjteménye. NÉ 1903. 36. l.

[44] Feltehetően Schlieben eredményei után *Bárczai* i. m. 190—92. l.

[45] A XVIII—XIX. századi parasztkengyeleink zömükben igen széles talpalójúak.

[46] *Schlieben* számottevő képanyaga útmutató erre, Magyarországról pl. Szentes, *Bátky:* Farkas . . . 36. l.

[47] *Kalmár* i. m. lásd táblaanyag.

típusaiban a XIV. századig szokásos gyakorlat hagyományai és sajátosságai is megőrződtek, míg a nemesség mindig átvette az uralkodó nyugati divatot. A Néprajzi Múzeum, a győri Xántus János Múzeum és Szolnok megye múzeumainak parasztkengyelei, amelyek öt típusra oszlanak, jól példázzák ezt, ugyanis olyan korai típusok változatait találjuk meg közöttük a XVIII—XIX. századra keltezve, amelyek használatát már más társadalmi réteg évszázadokkal korábban elhagyta.

Parasztságunknál a XVIII—XIX. században használatos kengyeltípusok:

1. Nem egyenes talpalójú, a kengyel teste többé-kevésbé körte alakú, téglalap alakú füle van, amelynek felső éle esetleg csipkézett.[48]

2. Nem egyenes talpalójú, a kengyel füle nem külön tagolt a testétől, de nem a fakengyelt utánzó forma.[49]

3. Egyenes talpalójú. Nagyjából háromszög alakú forma, kissé ívelt szárakkal, esetleg körte alakúvá ívelt, de mindig sokkal hosszabb szárú, mint az 1. típus.

4. Egyenes talpalójú, a XVIII. század végén elterjedő nyugati forma. Leírását lásd korábban.

5. Átmeneti típusok. A négy alaptípus egyes elemeit variálják.

A 2. típusból a Múzeumban 46 tétel van. Ez a forma a Kárpát-medencében már a honfoglaláskorban megjelenik, de alig egy-két darab van belőle, jellegzetes formája miatt viszont már Nagy Géza is bevette tipológiájába.[50] Ezt a típust megtaláljuk a tatárjáráskor elpusztult Muhi falu anyagában[51] és *Szabó Kálmán* kun szállásterületen levő falvakban végzett ásatásaiban is.[52] A magyar viseletek története a XIII—XIV. századra datál több ilyen típusú kengyelt.[53] Bár ez a típus már feltűnik a honfoglaláskorban, nagyobb számban csak a XIII—XIV. században jelenik meg, s ekkor a kunokon kívül nem jobbágyi környezetben a háromszög alakú kengyelek divatoznak. Ez a típus pontos megfelelője a kun-besenyő kengyeltípusnak,[54] s míg Oroszországban használata a XIV. században a nem kun területeken is megszűnik,[55] nálunk, amíg a közlekedés gyakorlata megkívánja, tehát a XIX. század közepéig használatban marad, s az egész ország területén elterjed. E meggondolások alapján ezt a kengyelfélét a kun beköltözés biztos tárgyi emlékének tarthatjuk.

Véleményünk szerint a kengyelt Kínában találták fel, feltehetően a hadsereg nomád mintára való átszervezése közben. A nomád társadalmakban fel sem merülhetett szükségessége, hiszen a korábbi évszázadok történelmi tapasztalatai azt bizonyították, hogy a nomád, gyorsan mozgó lovashadseregek a kengyel ismerete nélkül is igen nagy erőt képviseltek.

De a nomádok is igen jól tudták hasznosítani ezt a találmányt. Velük kerül Európába, ahol egyedül a frankok tanulják el használatát úgy, hogy egy újfajta lovas harcmodort is kialakítanak, amellyel igen eredményesen veszik fel a harcot a nomádokkal. A feudalizmus kialakulásával a kengyel formaváltozásait Európában a vezető feudális államok diktálják, mi csak átvesszük ezeket. Ugyanakkor falusi kovácsaink gyakorlatában a XIX. századig követhetően tovább él honfoglalás kori körte alakú kengyeltípusunk készítési hagyománya, ha igen szűk rétegben is. A parasztságunknál általánosan elterjedt s a XIX. századdal bezárólag használt kengyeltípus pedig a kun beköltözéssel terjed el széles körben. A kengyel használata s ezzel összefüggésben a lovas csapattestek háborúban való részvétele az első gépjárművek megjelenésével szűnik meg.

SELMECZI LÁSZLÓ

[48] A típus a honfoglalók sajátjaként számontartott kengyeltípusnak XVIII. sz.-i változata.
[49] A típus formailag megegyezik Nagy Géza típusával.
[50] *Nagy* i. m. 121. l.
[51] *Éri—Bálint* i. m. XXI. tábla.
[52] *Szabó Kálmán:* Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bp. 1939. 16. l.
[53] *Nagy Géza—Nemes Mihály:* A magyar viseletek története. Bp. é. n. 23. és 28. szürke tábla.
[54] Idevonatkozóan lásd: *Pletnyeva:* Pecsenyegi, torki i polovcü v juzsnorusszkih sztepjah, Materiali i Isszlédovanija Insztituta Arheologii 62. 151—226. 3. kép 2, 4, 6; 4. kép 9; 8. kép 4, 8; 9. kép 1; 10. kép 3, 4, 6, 7; 14. kép 2, 3; 15. kép 2.
[55] *Szedov, V. V.:* Szelszkie poszelenija centralnüh rajonov szmolenszkoj zemli, Materiali . . . po arheologii 92. 113. l.

ЛАСЛО ШЕЛЬМЕЦИ

ДАННЫЕ К ИСТОРИИ И ТИПОЛОГИИ СТРЕМЕН В ВЕНГРИИ

Резюме

Стремя было изобретено в Китае, в период реорганизации армии по кочевому типу. Первые стремена готовились еще не из металла, а из кожи и дерева. Металлические стремена в большом количестве первый раз были изготовлены существовавшим от второй половины VI в. металлообрабатывающим центром в районе Алтая. Стремя было привнесено в Европу аварами и они научили им пользоваться и Византию и франков.

Этимология венгерского обозначения стремени (kengyel) уходит в последовавшую непосредственно за угорским периодом древне-венгерскую эпоху. В то время стремя еще не было известно среди венгров, а – принимая во внимание значение слова как дуга или же излучина реки — речь может итти о возможном раннем изменении значения слова.

Подобные деревянным стременам венгров периода занятия родины стремена находим в Монголии. Примененные крестьянами XVIII—XIX веков деревянные стремена ни по конструкции, ни по форме не подобны деревянным стременам периода занятия венграми родины, а их аналоги найдены в восточной Пруссии.

Среди венгерских стремен X—XI веков в наибольшем количестве найдены 4 варианта, напоминающие своей формой грушу. Эти 4 варианта считаются приспособленным для венгров периода занятия родины специальным типом стремен.

Начиная с XIII—XV веков дворянство в своих стременах следует западной моде, среди крепостных однако вплоть до XIX в. существуют даже такие формы, которые происходили из времен, раньше XIV в. Применяемые крепостными в XVIII—XIX веках стремена вообще кругообразны, а их ушко разработано в форме ромба, нераздельно от дужки стремени. Число подобного типа стремен с конца XIII в. резко возрастает. Сильное распространение их можно связать с появлением половецкого населения.

LÁSZLÓ SELMECZI

ANGABEN ÜBER DIE GESCHICHTE UND TYPOLOGIE DES STEIGBÜGELS IN UNGARN

Zusammenfassung

Der Steigbügel wurde in China während der Umorganisierung der Armee nach nomadischem Muster erfunden. Die ersten Steigbügel wurden noch nicht aus Metall, sondern aus Leder oder Holz verfertigt. Metallsteigbügel wurden in großer Menge zuerst in der Gegend des Altaigebirges von der Metallarbeiterzentrale hergestellt, die von der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts tätig war. Die Awaren brachten den Steigbügel nach Europa und dessen Gebrauch lernten Byzanz und auch die Franken von ihnen.

Die Etymologie unseres Wortes Kengyel führt uns in das altungarische Zeitalter, das unmittelbar dem ugrischen Zeitalter nachfolgt. Damals haben wir aber den Steigbügel noch nicht gekannt. Wenn wir in Betracht ziehen, daß die Bedeutung des Wortes »kengyel« Bogen, bogenförmige Flußbiegung war, so können wir an den eventuellen frühzeitigen Bedeutungswandel des Wortes kengyel denken.

Wir finden die Parallele des Holzsteigbügels der landerobernden Ungaren in Mongolien. Unsere von den Bauern gebrauchten Holzsteigbügel vom 18—19. Jahrhundert sind mit dem Holzsteigbügel aus der Zeit der Landnahme weder strukturell, noch formell übereinstimmend und ihre Parallele finden wir in Ostpreußen.

Unter unseren Steigbügeltypen vom 10—11. Jahrhundert kommen vier Varianten des birnenförmigen Steigbügels am häufigsten vor und dieser birnenförmige Steigbügel ist als der vom landerobernden Ungartum ausgebildeter eigentümlicher Steigbügeltyp zu betrachten.

Vom 13—14. Jahrhundert an folgt der Adel in seinen Steigbügeltypen der Westmode, beim Leibeigentum leben dagegen auch die dem 14. Jahrhundert vorangehenden Formen bis zum 19. Jahrhundert weiter. Die im 18—19. Jahrhundert von Leibeigenen gebrauchten Steigbügel sind meistens ungefähr kreisförmig, ihr Ohr ist rombusartig ausgebildet und trennt sich vom Körper des Steigbügels nicht. Die Zahl der Steigbügel von solchem Typ steigt sprunghaft und seine große Verbreitung ist mit dem Einzug der Kumanen in Zusammenhang zu bringen.

KIRÁLYI ÖL ÉS KIRÁLYI HOLD

Az Országos Levéltár rendezési munkái során előbukkant a királyi arasznak és ölnek egy-egy olyan, viszonylag korai, rajzban, ill. zsinórmértékben megadott formája, amelyek az eddig ismerteknél nagyobb pontossággal mérhetők. A méreteket tartalmazó iratokra már *Tagányi Károly* felfigyelt és közlés céljából félrerakta magának; mivel azonban szándéka nem valósulhatott meg, most kései utódaira vár a feladat, hogy az iratban foglaltakat az eddigi publikációk eredményeinek sorába próbálják illeszteni.

Az ügy, melynek folyamán a mértékek alkalmazására sor került, csak egyike volt az Újszerzeményi Bizottság előtt a XVII—XVIII. században megforduló számos hasonló ügynek.[1] Vattay János 1697-ben kérte a Bizottságtól a Pilis megyei Pomáz és Káloz (ma Budakalász) birtokokat érintő jogainak elismerését.[2] Az ügy sokáig húzódott, s a kincstár csak évekkel később alkalmazta a nádori adománybirtokok igazoltatása esetében oly gyakran bevált fogást Vattay jogainak érvénytelenítése céljából: a Bécsi Udvari Kamara 1702 decemberében utasította a Budai Kamarai Adminisztrációt, végezze el Pomáz és Káloz birtokok, nemkülönben néhány közelükben fekvő puszta összeírását, hogy megállapítható legyen, terjedelmük nem lépi-e túl a nádor által törvény szerint maximálisan adományozható 32 jobbágytelek határát.[3] A Kamarai Adminisztráció Thau János Ádám számvevőt küldte ki az utasításban foglaltak végrehajtására,[4] aki a rendelkezés értelmében a váci káptalan meg Pest-Pilis megye küldötteinek, valamint Vattay Jánosnak és testvérének, Istvánnak jelenlétében járt el a helyszínen.

Miként Thaunak a Bizottsághoz írott jelentéséből kiderül,[5] a három küldött legelőbb „commissionaliter" összeült és „communicatim" mérlegelte a nekik szóló utasítást s a követendő leghelyesebb eljárást. Ezek eredményeként a következő feladatot tűzték maguk elé: megállapítandó, hogy a felsorolt helységek, ill. puszták területe eléri, ill. túlhaladja-e a 32 egész jobbágytelek területét, ha egy egész telekre 32 királyi hold szántót, ill. egy királyi holdra 2 mérő gabonavetést számítanak („ob nemblich wiederholter Örther ihr Grundth und Boden zwey und dreyssig würkliche Vnterthanen, ein jeder zu zwey und dreyssig Joch Äckher, deren jedes Joch auf zwey Metzen Körntl Anbau zu rechnen, ausztraget").

Ezt követően, miután a (már hódoltság idején helybenlakó) falubeli szerb férfiak tájékoztatása alapján sem tudtak — a két községhez tartozó szántóföldek csekély terjedelme miatt — meggyőződni arról, hogy valóban két mérős-e a holdankénti gabonavetés, sem azt nem tudhatták meg, mennyi föld tartozik itt egy-egy jobbágytelekhez („die so wohl zu Tűrkhens, als jetzig Christlicher Regirungs Zeit alda vorhandene Inwohner... bekhent und ausgesagt haben, dasz sye ihren mehristen Anbau ob exiguos hic pagorum situs in proximorum terrestrium fundis, dargegen dasz wenigste auf denen Vattayschen Gründten hatten, folglich denen zweyen Metzen Körntl Anbau oder Ansaat nach wir keine Verlässlichkeit treffen, weniger, wasz zu deroselben 2 Dörffer Stifftung de capacitate terrae aigenthumblich gehőrig, jemahlen genuine beschrieben wurden oder khunten"), maguk láttak neki a földek felméréséhez.

A jelentésben megírták, hogy a mérés egy 18 királyi öl hosszú kötél segítségével történt (ennek négyszerese hosszában véve 1 királyi hold hosszúságát, széltében véve

[1] Leírásukat l. *Wellmann Imre* legutóbbi közlésében: Királyi mérték és mérő alá való föld. ATSz 1965. 240. l.
[2] Országos Levéltár, Pozsonyi Kamara Levéltára: Commissio Neoaquistica Viennensis, fasc. IV. nr. 2.
[3] OL. Cameral Administration zu Ofen, Hof-Befehle, 1702. dec. Nr. 12.
[4] L. a Budai Kamarai Adminisztráció 1703. febr. 23-án kelt jelentését: OL. Pozsonyi Kamara Levéltára: Commissio Neoaquistica Viennensis, fasc. XIV. nr. 1.
[5] A Bizottság előtt való bemutatás (praesentatum) napja: 1703. febr. 23. Ugyanott.

1,5 királyi hold szélességét adta), az irat 3. foliójának szélére pedig a szokás szerint felrajzolták a királyi öl $^1/_{16}$-ának megfelelő „mensurát" (az araszt), végül a szokásosnál nagyobb pontosság elérése érdekében mellé rögzítettek (vörös viaszpecsét segítségével) egy pontosan 1 királyi öl hosszúságú, a két végére kötött csomóval határolt zsinórt is („. . . isthac mensura in margine hic consignante juxta Corpus Juris Hungarici Tripartiti parte prima fol. 68. sedecies sumpta, die beyliegende vlua regalis, crafft welcher ein jedes Erdreichs Joch in die Läng 72, nach der Breüthen aber 12 auszmachen, mithin ein gantzes Joch dergleichen vlnas regales tam quo ad longitudinem, quam latitudinem in toto 864 ausztragen thut, mittelst einen 18 verstandene Ellen in sich haltenden Strickh, der auf 4 mahl nach der Läng ain, und einmahl nach der Breüthe anderthalb Joch consigniret hat. . .").

Az ilyen módon kimért földterület nagyságát — a vitatott jogállapotú puszták területének levonása után — 1463,5 holdban állapították meg, ugyanakkor jelezve, hogy amennyiben szántót, rétet és erdőt egyként beszámítanak, akkor ez a földnagyság 45 egész telek nagyságának felel meg, ha azonban csak a szántóföldet veszik számba, akkor mindössze 15 egész telket lehetne belőle kihasítani. A Bizottság figyelmébe ajánlották, hogy a lakóknak a szántógazdaságon kívül a rét és az erdő is megélhetési forrásul szolgál.

*

Az irat tehát három fontos adatot őrzött meg számunkra.

Az első, a leglényegesebb — részben írott, részben tárgyi emlék — lehetőséget ad a királyi mérték metrikus adatainak több oldalról való megközelítésére. Ez ideig csak a Hármaskönyvben megadott vonalhosszúság — a királyi arasz — állott rendelkezésünkre, de méretezésénél a nyomtatás technikai egyenetlenségei miatt abszolút pontosságot bajos volt elérni. Most a mellékelt zsinór lehetővé teszi, hogy nagyobb pontosságra törekedjünk.

Az arasz nagyságát ábrázoló rajzot — a nyomtatott szövegekhez hasonlóan — nem merőleges vonallal zárták le, így méretezése szintén bizonytalan lehet. Az abszolút pontosságot megközelítően 19,6 cm a hossza. Ennek tizenhatszorosa a királyi öl, vagyis 3,136 m. A zsinór hossza viszont, a méretezésnél szintén az abszolút pontosságot közelítve meg, 3,126 m.[6] A két adat között 1 cm az eltérés. Mivel azonban az arasz-rajz méretezése a bizonytalanabb, a királyi arasz pontos méretét az ölből kellett megállapítanunk: tizenhatod része — kerekítve — 19,54 cm hosszúságú. Nem vitás, hogy a zsinór nyújtása vagy lazítása a mérésnél eltéréseket eredményezhet. Természetesen arra törekedtünk, hogy a feltehetőleg eredetileg is alkalmazott feszességet adjuk meg a zsinórnak. Mielőtt azonban a fenti metrikus adatokat elfogadjuk, két kérdést kell tisztáznunk. Az egyik, hogy a zsinór elég száraz volt-e akkor, amikor a királyi öl hosszát rámérték, vagyis megváltozhatott-e a hossza a mérést közvetlen követő időben? A másik, hogy az azóta eltelt 260 év alatt, különösen pedig a mostani mérést megelőzőleg, változott-e, változhatott-e a zsinór hossza? Az utóbbi kérdésre megnyugtató választ adhatunk, mert tudjuk, hogy az iratot több éven át, a mérés előtti időben is, kedvező körülmények között tárolták. A fenti adatok szinte teljes egyezése pedig mindkét kérdésre kedvező választ ad: a zsinór hossza nem változott, tehát róla a királyi öl eredeti hosszát mérhettük le.

Felvetődik az a kérdés is: hogyan állapította meg a Kamara által kiküldött bizottság a királyi arasz, illetve öl nagyságát? — Az irat a Hármaskönyv 68. foliójára hivatkozik, tehát az 1696. évi nagyszombati, Szentiványi Márton-féle kiadásra. Ehhez a Corpus Juris is hozzá volt kötve, és ez volt abban az időben a mértékadónak tekintett kiadás.[7] Az itt közölt királyi arasz hossza azonban 18,25 cm, vagyis 1,35 cm-rel kisebb, mint az iratra rajzolt arasz nagysága. Tizenhatszorosa — 2,920 m — lenne a királyi öl, ez pedig 20,6 cm-rel kevesebb, mint a mellékelt, öl nagyságú zsinór. Következésképp nem látszik valószínűnek, hogy a Hármaskönyvben közölt ábráról rajzolták volna az iratra az araszt nagyságot, mert ilyen másolás esetén 1,35 cm-es eltérés semmiképp sem adódhatott. Így feltételezhetjük, hogy a Budai Kamarai Adminisztrációnál akkor még őriztek egy fa- vagy fémrúdra rámért „hiteles" araszt, esetleg rúdra vagy zsinórra rámért „hiteles" ölet mint alapmértéket, s ennek segítségével készíthették el az irathoz a rajzot, a mellékelt zsinórt és az említett földmérő kötelet. Hogy a hivatkozás — itt és évekkel később — mégsem erre, hanem a Tripartitumra történik, az Werbőczy nagy tekintélyével, a nyom-

[6] A mérésnél nyújtott segítségért köszönetet mondunk Bakonyi Józsefnek és Szekeres Jánosnak, az Országos Mérésügyi Hivatal munkatársainak.

[7] Fazekas Józsefnek, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársának szívességét köszönjük.

tatc tt araszábrázolás bárkitől ellenőrizhető s a valóban használt méretteí hozzávetőlegesen mégis megegyező voltával volna magyarázható.

Az irat második adata sem jelentéktelen: miután megállapították, hogy a nádori adomány felső határa 32 jobbágytelek — ez köztudott dolog —, hozzátették, hogy minden telek 32 hold nagyságú. És ehhez kapcsolódik a harmadik, szintén fontos adat: a telek minden holdja 2 mérő gabonával számolandó.

*

A királyi arasz és öl adata eltér a *Wellmann* által megállapított hosszúságtól.[8] Az iratban megjelölt királyi arasz 0,55, illetve 0,49 cm-rel, a zsinóron megadott királyi öl pedig 7,8 cm-rel hosszabb, mint Wellmannak a Hármaskönyv első kiadásában közölt rajzról lemért arasz-, illetve az ebből számított ölmértéke. Az eltérésnek az ad jelentőséget, hogy a további számításoknál — sok kicsi sokra megy — már számottevő eltérés mutatkozik. A királyi hold területénél kb. 400 négyzetméterrel, illetve több mint 100 bécsi négyszögöllel nagyobb az adatunk alapján számított terület, mint amekkora a Wellmanné. Jegyezzük meg — amire már Wellmann is utalt —, hogy a szakirodalom[9] a hold nagyságát 864, 960 négyszögölben adta meg, mégpedig a ma is használatos mértékrendben (másként nem értelmezhetjük adataikat): ez pedig a bécsi területmérték, amelynél 1 □-öl = 3,596 m², illetve 1 m² = 0,278 □-öl. Vagyis nem vették figyelembe, hogy kétféle mértékrendszerről van szó: a régi királyi és az újabb bécsi mértékről. (A két rendszer átváltásának kérdésével most nem kívánunk foglalkozni, csupán a váltószámokat közöljük: 1 kir. □-öl = 2,71 bécsi □-öl; 1 bécsi □-öl = 0,37 kir. □-öl.) A számottevő különbség megváltoztatja a számadatokból levonható valamennyi következtetést.

A 32 királyi holdas jobbágyteleknél az okoz nehézséget, hogy a Wellmann által közölt 1715-ös leírás 120 pozsonyi mérőben határozza meg az egész jobbágytelek befogadóképességét, s ez — ha mindkét adatot helyesnek fogadnánk el — annyit jelentene, hogy 1 királyi holdba közel 4 pozsonyi mérőt kellett volna vetni, ami viszont ellene mond az 1703-i jelentés következő közlésének.

Ám éppen mert a telek 32 holdas számítását nehezen lehetne kétségbevonni, válik fölöttébb bizonytalanná a jelentésnek az a része, amely holdanként 2 mérős vetésről beszél.

A vetőmag kincstárilag számontartott, elméleti mennyiségének metrikus mértékre való átszámításánál a 200 éves gabonalelet alapján megállapított adatok közül[10] a pozsonyi mérőnek a búza-, kétszeres- és rozsátlagértékét vettük fel. Eszerint a királyi hold vetőmagmennyisége 2 pozsonyi mérő = 79,50 kg gabona lenne. Ez viszont azt jelentené, hogy 1 magyar holdra 39,55 kg, 1 kat. holdra pedig 52,35 kg lett volna az átlagos vetőmagszükséglet. Ma kat. holdanként a vetőmagszükséglet irányszáma 80—100 kg. Az előbbi adat alacsony értéke miatt feltételezhetnénk, hogy a jelentés készítői nem a pozsonyi mérőt, hanem a pozsonyi köbölt vették figyelembe. Ez esetben a királyi hold vetőmagirányszáma 198,90 kg gabona lenne, ami 1 magyar holdnál 98,46 kg-ot, 1 kat. holdnál pedig 130,35 kg-ot eredményezne, tehát többet, mint a mai átlag. Ez az adat megerősítené azt az általában elfogadott tételt, amely szerint a hajdani időben sűrűbb volt a vetés a mainál. Mivel azonban a Metzen szót kizárólag mérővel fordíthatjuk — köböllel semmiképp sem — és bár a jelentés szövegében a „pozsonyi" jelzőt nem tették ki, de bizonyos, hogy hivatalos aktus esetében ilyen mértéket használtak, királyi mérő pedig, mint mérték, nem létezett — az 1703-ban kelt irat Metzen-jét pozsonyi mérőnek kell értelmeznünk. Eszerint — ha a török alól felszabadított terület kincstári szervénél számontartott vetőmagmennyiséget a tényleges paraszti gyakorlat ismerete alapján számított átlagmennyiségnek fogadhatnánk el — tényként kellene elfogadnunk azt is, hogy a korai időkben a vetőmag irányszáma kb. fele volt a mainak, vagyis sokkal ritkábban vetettek, mint ma. Más meggondolások azonban ezt a feltevést alig támogatják.

[8] *Wellmann* i. m. 240. l.

[9] *Fekete Nagy Antal:* Dunántúli terméseredmények 1589-ből. ATSz 1965. 246. — *Jankovich Miklós:* Adatok Óbuda középkori helyrajzához. Budapest Régiségei 18. 1958. 497. l. — *Komoróczy György:* Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp. 1932. 69—70. l. — *Maksay Ferenc:* Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958. 100. l. — *Uő:* Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bp. 1959. 833. l.

[10] *Bogdán István—Papp Zsigmond—Szabó Miklós:* Kétszázéves gabonaszemek az Országos Levéltárban. ATSz 1963. 61. l.

A királyi mérték összehasonlító táblázatai

Királyi		Királyi hold			
arasz	öl	hossza		szélessége	
cm	m	királyi öl	m	királyi öl	m
19,54	3,126	72	225,07	12	37,51

Királyi hold területe				
kir. □-öl	□-m	bécsi □-öl	m. hold	kat. hold
864	8442,38	2346,98	1,955	1,564

Királyi ekealja területe			
királyi hold	hektár	m. hold	kat. hold
100	84,42	195,50	156,40
120	101,31	234,60	187,68
150	126,64	293,25	234,60

A nádori adomány jobbágytelkeinek összehasonlító táblázata

J. telek	Kir. hold	Hektár	Bécsi □-öl	M. hold	Kat. hold
1	32	27,02	75 103,36	62,56	50,05
1/2	16	13,51	37 551,68	31,28	25,02
1/4	8	6,75	18 775,84	15,64	12,51
1/8	4	3,38	9 387,92	7,82	6,25
1/16	2	1,69	4 693,96	3,91	3,12
1/32	1	0,84	2 346,98	1,95	1,56
1/64	1/2	0,42	1 173,49	0,97	0,78

BOGDÁN ISTVÁN és MAKSAY FERENC

ИШТВАН БОГДАН и ФЕРЕНЦ МАКШАИ

КОРОЛЕВСКАЯ САЖЕНЬ И КОРОЛЕВСКИЙ ХОЛЬД

Резюме

После ликвидации турецкого господства в Венгрии любой человек, кто в освобожденных территориях желал получить землю, должен был перед специальным комитетом доказать свое право на это. Если речь шла о такой земле, которую претендующий или же предки его приобрели в качестве дара от королевского наместника (палатина), то необходимо было и определение размера земли, ведь по закону королевский наместник имел право даровать землю лишь в размере до 32 крепостных наделов. К донесению одного из направленных на места казенных счетоводов, составленному в 1703 году в целях определения размера двух владений в комитате Пилиш, приложен кусок шнура для иллюстрации точной длины «королевской сажени». «Королевская пядь» (1/16 часть сажени) в том же донесении также определена на рисунке. На основе точного знания длины са-

жени является сейчас возможным более точное выражение этих тогдашних официальных мер, а также размера «королевского хольда» и крестьянского надела в метрах. (Суммирование достигнутых до сих пор результатов в данной области смотри в этом же журнале, на 244 стр. за 1965 год.)

Длина королевского хольда равнялась 72 королевским саженям, а ширина его 12 королевским саженям. Для посева такого размера королевского хольда предназначалось зерно в количестве двух старых пожоньских венгерских мерок. Крестьянский надел равнялся 32 королевским хольдам.

Эти исторические единицы меры в метрах дают следующие результаты: 1 королевская пядь = 19,54 сантиметров, 1 королевская сажень = 3,126 метров, 1 королевский хольд = 0,84 гектара, 1 крестьянский надел = 27,02 гектаров.

ISTVÁN BOGDÁN und FERENC MAKSAY

KÖNIGLICHE KLAFTER UND KÖNIGLICHES JOCH

Zusammenfassung

Nach der Abschaffung der türkischen Herrschaft mußte jeder, der auf ein jegliches Gut Anspruch erhoben hatte, seine Rechte vor einer Kommission urkundlich beweisen. Wenn es sich um einen Grundbesitz handelte, der dem Anspruchsteller oder dessen Rechtsvorgängern seiner Zeit als eine palatinale Donation zufiel, so mußte man auch den Umfang des Gutes feststellen; laut dem Gesetz durfte der Palatin nämlich nur ein solches Gut schenken, dessen Größe 32 Hufen nicht übertraf. Dem Bericht, den ein delegierter ärarischer Rechnungsführer in 1703 über die zu solchem Zweck vollzogene Vermessung eines Gutes im Komitat Pilis einreichte, wurde auch eine Schnur beigelegt, um die Länge der offiziellen Maßeinheit, der »Königlichen Klafter« genau vorzuführen. Die »Königliche Spanne« (der 16. Teil der Klafter) wurde ebendort durch eine auf einem Blatt gezeichnete Abbildung dargestellt. Nach der Abmessung der oben erwähnten Länge können wir an die metrischen Maßzahlen der erwähnten offiziellen Maße, sowie an die des »Königlichen Joches« und der Hufe mehr nahe kommen, als bis jetzt. (Die Zusammenfassung unseres bisherigen Wissens siehe Jg. 1965, S. 244 unserer Zeitschrift.) Das Königliche Joch nämlich (für das man 2 Pressburger Metze Aussaat bestimmte) mußte man in einer Länge von 72 Königliche Klafter und in einer Breite von 12 Königliche Klafter, die Hufe aber in einer Größe von 32 Königliches Joch ausmessen. Die geschichtlichen Maßangaben ergeben im Metersystem das folgende: 1 Königliche Spanne = 19,54 Cm; 1 Königliche Klafter = 3,126 M; 1 Königliches Joch = 0,84 Ha; 1 Hufe = 27,02 Ha.

A MAGYAR SZŐLŐKULTÚRA MEGHONOSÍTÁSA OROSZORSZÁGBAN A XVIII. SZÁZADBAN ÉS A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A magyar—orosz gazdaságtörténeti kutatások során az utóbbi időben sok fontos anyagot tártak fel, és ezekből kitűnik a borszállítás jelentősége a kapcsolatok során.[1] Az alábbiakban szeretnénk felhívni a figyelmet a gazdasági kapcsolatok egy kevéssé ismert mozzanatára: a magyar szőlőfajták oroszországi telepítéseire a XVIII. században és a XIX. század elején. Az utóbbi évek irodalmában erre vonatkozólag csak egy kisebb közleményt[2] és rövid utalásokat találunk.[3]

A magyar—orosz kapcsolatokon túlmenőleg, a kérdés tanulmányozása a magyar agrártörténet szempontjából azért fontos, mert mindeddig nem álltak rendelkezésünkre jelentős adatok a magyar szőlőfajták határon túli elterjedéséről.

A szőlőkultúra már a XVII. század folyamán meghonosodott Oroszország bizonyos vidékein. *I. V. Csekán* szovjet történész kutatásaiból kitűnik, hogy a XVII. század közepe táján Asztrahán vidékén a szőlészet a mezőgazdaságnak kialakult ágazata volt. Egy 1646. évi ukáz alapján itt cári szőlőkertek létesültek, amelyek csemegeszőlővel látták el az udvart.[4]

A XVIII. század eleji reformok, amelyek I. Péter nevéhez fűződnek, érintették az orosz élet majd minden ágazatát. A szőlészet terén ez kifejeződött nemes fajták meghonosításában és külföldi szőlőtermesztési munkamódszerek bevezetésében. Érdekes megjegyezni, hogy a cár egyik munkatársa, Fjodor Szaltikov 1714-ben készített reformtervezetében szintén szerepel a külföldi, köztük a magyar szőlőfajták meghonosítása Oroszország különböző vidékein.[5]

A magyar bor ismert volt Oroszországban még a XVII. században részben lengyel közvetítés révén, részben közvetlen szállítások következtében.[6] A Rákóczi-szabadságharc alatt kifejlődött diplomáciai kapcsolat előmozdította a magyar bor újabb térhódítását Oroszországban.[7] Péter cár különösen kedvelte a magyar bort: *V. O. Kljucsevszkij*, a XIX. századi neves orosz történész előadásaiban, I. Péter életmódjának és szokásainak jellemzésénél megemlíti, hogy a cár szeretett „maga körül látni vidám beszélőpartnereket és részt venni fesztelen társalgásban egy pohár magyar bor mellett".[8] *Gvadányi József* egyik történelmi munkájában, amelynek megírásához tanulmányozta a fontosabb (német nyelven megjelent) orosz forrásokat is, megjegyzi Péter cárról, hogy „Tokaji hegyen aszu szőlőből sajtolt Nectar jobban tetszett neki, mint az Angliai vagy Hollandiai Ponts; méltán is a Frantzia Champagniai, a Burgundia bornál többre becsülötté ezen Hazánk édes tejét".[9]

Az első adatunk magyar szőlővesszők behozataláról a szabadságharc bukásának évére esik, amikor a cár február 2-án keltezett, G. F. Dolgorukijhoz írt levelében meg-

[1] Erre lásd *Tardy Lajos:* A Tokaji Borvásárló Bizottság története (1733—1798). Sárospatak 1963; *Uő:* A hegyaljai borkivitel a XVIII. században. Borsodi Szemle 1962. 1. sz. 24—31. l.

[2] *Wellmann Imre:* A tokaji szőlőkultúra oroszországi meghonosítása. Borsodi Szemle 1958. 2. sz. 41—44. l.

[3] *Tardy* i. m. 13. és 139. l.

[4] *И. В. Чекан:* Виноградарство в Русском государстве в XVII в. Материалы по истории земледелия в СССР. Сборник II. М—Л. 1956. 627—28. l.

[5] *Н. П. Павлов-Сильванский:* Проекты реформ в записках современников Петра Великого. Спб. 1897. 25—26. l.

[6] *П. И. Кеппен:* О виноделии и винной торговле в России. Спб. 1832. 40—41. l. *Komoróczy György:* Borkivitelünk észak felé. Kassa 1944. 234. l.

[7] *Váradi-Sternberg János:* Ukraincev,Péter cár követe Magyarországon, 1708-ban. Századok 1958. 3—4. sz. 236. l.; *Tardy* i. m. 6—8. l.

[8] *В. О. Ключевский:* Курс русской истории. Сочинения IV. k. M. 1958. 35. l.

[9] *Gvadányi József:* Tizen-kettődik Károly Svetziakirályának az élete. Pozsony—Komárom 1792. I. rész 33—34. l.

parancsolta: „Kérem rendeljen meg Magyar földről néhány szőlővesszőt, vagy tőkét (ami jobb), hogy elültessék Azovban, mert jóllehet ott van is szőlő, de nem olyan".[10] Amint kitűnik I. Péter ugyanez évi április 27-i leveléből, a Magyarországról beszerzett szőlővesszők egy részét Azovban, másikat Asztrahányban ültették el.[11]

Hogy mennyire foglalkoztatta a cárt a magyar szőlőkultúra meghonosítása, arra jellemző, hogy 1711. évi, saját magának készített feljegyzéseibe beírta, hogy Magyarország milyen helyein terem meg a szőlő meszes talajon.[12]

Még előbb, 1710. június 3-án Pétervárról keltezett levelében (ezt P. Apraxin admirálishoz intézte, Kazányba) a cár jelezte, hogy oda irányított „két magyar embert, Madonk Sámuelt és Mező Ferencet, akik értenek a szőlőültetvényekhez és tudnak a szőlőből bort készíteni. Ezért küldje őket Asztrahányba és használja fel az említett mesterségben. És fizetést eszközöljön pénzben, egy griveny, avagy öt altiny egy embernek naponta, és azon felül még élelem".[13]

A két vincellért bizonyára Rákóczi közbenjárására vagy utasítása alapján küldték ki Oroszországba. Erről tanúskodik különben Nedeczky Sándor, Rákóczinak a cári udvarban levő állandó követének 1709. szeptember 23-i jelentése, amelyben ezt írta: Golovkin főminiszter arra kérte a fejedelmet, hogy „négy igen jó és ahhoz értő vincellért küldene be Moszkvába Föl⟨séges⟩ cár számára, kiknek visszaküldésérül asicurálnák F⟨elsége⟩det, magok jutalmával is a migh csak meg nem mutatnák Czár embereinek miként köll munkálkodni szőlő körül, hány munkát köll tenni és mikor..."[14]. Egy későbbi, dátum nélküli levélben Nedeczky jelezte, hogy a „szőlőmívesek" megérkeztek, és ezek kiküldését a cári udvarban „igen szívesen vették".[15]

1720 táján Asztrahány vidékén már húsz kincstári szőlőültetvény volt, és ott orosz, francia és magyar szőlőművelők dolgoztak.[16] Az itteni szőlőkben magyar fajtákat honosítottak meg, és a Magyarországról jött vincellérek sikeresen működtek. A cár 1720. március 7-én adott utasításában írja, hogy a Grebenyben (Asztrahány mellett) készített bort adják próbára a „magyar mestereknek és a többi mesternek".[17] 1721-ben Volinszkij, a cár közeli embere, az egyik magyar szőlőművelő társaságában meglátogatta a grebenyi szőlőket és azt a véleményt fejezte ki, hogy itt „ugyanolyan szőlőt lehet termelni, mint Magyarban".[18]

1722-ben a perzsa hadjárat következtében Derbentet Oroszországhoz csatolták, és 1723-ban itt találkozunk a magyar szőlőművelőkkel. Három mester borát küldték innen Asztrahányba — magyar, francia és „császári" földről származóét —, de a legjobbnak a magyar szőlőművelők termékét találták.[19]

1724-ben, mikor Fjodor Szojmonov, ismert utazó, a Kaspi-vidék leírásának szerzője, meglátogatta Derbentet, nagyon dicsérte a bort, amelyet „magyar mesterek" készítettek.[20]

A szabadságharc leverése után több kuruc tiszt és katona került az orosz hadseregbe.[21] Köztük volt a szikszai Turkoly Sámuel is, aki részt vett a perzsa hadjáratban, tiszti minőségben (Ober auditor), de a megbízása az volt, hogy a Derbent vidéki szőlők „gyarapításával és bor készítésével" foglalkozzon.[22] 1725 márciusában szikszai atyafiaihoz írt levelében Turkoly azt írja, hogy mint „haditiszt... fungál". „Fizetésem esztendéig 754 Magyar forintok, nyolc paripám, szénám, abrakom, két szolgámra fizetésem".[23]

Úgy látszik, hogy a hazaiaknak szóló beszámolójában Turkoly rangon alulinak tartotta a szőlőművelést, azért nem említi meg. Több orosz forrás megemlékezik Turkoly érdemeiről a derbenti szőlő fejlesztése terén.[24] Derbentben Turkoly működésének eredményeképpen magyar szőlőfajtákat honosítottak meg. Pjotr Keppen orosz tudós szerint ezek még 1810-ben is teremtek.[25]

[10] Письма и бумаги императора Петра Великого. XI. k. 1. rész M. 1962. 56. l.
[11] Uo. 195. l.
[12] Письма и бумаги... XI. k. 2. rész. M. 1964. 333. l. A megnevezett helyek: Miskolc és Sajószentpéter.
[13] Письма и бумаги... X. k. M. 1956. 169. l.
[14] Országos Levéltár: Szabadságharc levéltára, Nedeczky- levelek, Fasc. 150. 52. l.
[15] Uo. 58. l.
[16] Центральный Государственный Архив Древних Актов Москва. (Régi Iratok Központi Levéltára. Moszkva), XIX. oszt. 379. sz. 98—99. l.
[17] *В. П. Лысцов:* Персидский поход Петра I. 1722—1723. M. 1951. 42. l.
[18] *Лыцтов* i. m. 42. l.
[19] Uo.
[20] *Ф. И. Соймонов:* Описание Каспийского моря. Спб. 1763. 183. l.
[21] Archivum Rakoczianum. I. oszt. VII. k. 22. l.
[22] Сборник Русского Императорского Исторического Общества. 108, 331. l.
[23] *Munkácsi Bernát:* A Kaukázus vidéki magyar-kutatás történetéhez. Ethnographia 1897. 6. füz. 459. l.
[24] Ежемесячные сочинения. 1760. II. 201. l.; *И. Голиков:* Деяния Петра Великого. VIII. k. 257. l. *Müller:* Sammlung Russischer Geschichten. Spb. 1760. 95—96. l.
[25] *И. Кеппен* i. m.

A XVIII. század közepe táján az asztrahányi szőlőültetvények rossz állapotba kerültek. 1752-ben ezeknek vezetésével egy Ivan Porobics nevű szerb bevándorolt tisztet bíztak meg, aki 1746-tól 1748-ig a tokaji kirendeltségen sajátította el a szőlőművelés tudományát.[26] Segítőtársául J. Veszeluhint jelölték ki, aki mérnöki iskolát végzett, és mint katona, szintén huzamosabb ideig tartózkodott Tokajban.[27] Vezetésük alatt rendbehozták az asztrahányi ültetvényeket, felújították a megmaradt magyar fajtákat, és új szőlővesszőket rendeltek meg az országból.[28] Rövid idő alatt sikerült megszervezni a belterjes gazdálkodást, és 1761-ig az ültetvények területe megkétszereződött: 60 hektárt tett ki, melyen 105 000 szőlőtőke volt.[28]

A magyar szőlőfajtákat nemcsak a kincstári ültetvényeken, hanem az asztrahányi földesurak szőlőiben is sikeresen művelték. Így N. Beketov tábornok szőlőültetvényén jó eredményeket ért el a magyar fajták meghonosítása terén, és ezeket ő Pjotr Suvalov révén szerezte be Tokajból.[30]

A magyar szőlőfajták Oroszországnak még két vidékén voltak ismertek a XVIII. század közepén. Pallas neves tudós, 1793-i utazása alkalmából megemlékezik a Káricintől (ma Volgograd) 30 mérföldnyire fekvő szareptai szőlőültetvényekről, amelyek 1765-ben voltak beültetve magyar fajtákkal.[31]

Egy másik ilyen vidék az úgynevezett Újszerbia volt (ma Kirovograd környéke), amelyet az 50-es évek folyamán Magyarországról származó szerb és részben magyar bevándorlókkal telepítettek be,[32] s ezek révén terjedt el itt a magyar szőlőkultúra.[33]

A magyar szőlő jó hírneve elterjedt az egész birodalomban. Jellemző, hogy amikor 1790-ben a pétervári Szabad Gazdasági Társaság versenyfeladványt hirdetett annak kifejtésére, hogy mit kellene tenni a szőlőtermelés fejlesztése érdekében az országban, az egyik beküldött mű szerzője, V. Fribe észt protestáns lelkész többek közt magyar (tokaji) és német fajták meghonosítását, valamint magyar és német szőlőművelők és bodnárok meghívását ajánlotta.[34]

Krím 1783-i Oroszországhoz csatolása után a félsziget helytartója, J. Patyomkin herceg még az év őszén küldött egy csoport katonát a Tokajról származó Bimbolázár nevű tiszt vezetésével, hogy szerezzenek be Magyarországon többezer szőlővesszőt és fogadjanak fel néhány szőlőművelőt. Ez az eset ismeretes Wellmann Imre említett közleményéből, az orosz levéltári anyag és a publikált források semmi lényegeset nem tesznek hozzá a már tudottakhoz.[35] Csak a bécsi orosz követ közbenjárására, aki megfelelő utasításokat kapott Oroszországból, sikerült végrehajtani a megbízást, és 1785 januárjában a csoport elindult Tokajból, 20 000 szőlővesszővel, három magyar szőlőműves — Kormos János, Nagy Mihály és Szilágyi Mihály — társaságában, akik három évre szegődtek el Krímbe.[36]

Pjotr Keppen, az orosz szőlőtermelés történetének kutatója, találkozott az 1830-as évek elején az aggastyán Bimbolázárral, aki elmesélte neki, hogy a hozott szőlővesszőkből hatezret Fundukliban, ugyanennyit a Kacsa folyó mentén, öt-ötezret pedig a Régi Krímben és Szudákon ültettek el.[37]

Két év múlva, 1786-ban, a magyar fajták már teremtek. Október 8-án kelt felterjesztésében G. Patyomkin már jelenthette II. Katalin cárnőnek: „A magyar szőlő első termést adott, jobb bort készítünk, mint azelőtt".[38]

Pallas második utazása alkalmával, 1793—1794-ben meglátogatta a krími szőlőültetvényeket, és leírja, hogy több helyen, így például Alma vidékén és a Kacsa folyó mentén a szőlő művelésének „magyar módszerét" alkalmazzák: „Der Weinstock wird hier nach Ungarischer Art, nicht in Stämmen, auch nicht in Spallieren, sondern buschweise gezogen in dem man jeden Stocke gleich an der Oberfläche der Erde einen Kopf

[26] Uo. 223. l.
[27] *И. Чекан:* Формирование рабочей силы для астраханских и красноярских садов в середине XVIII. в. Сб. К вопросу о первоначальном накоплении в России в XVII—XVIII вв. M. 1958. 271. l.
[28] *M. Паллас:* Виноделие в России (Историко-статистический очерк). Спб. 1895. 1. rész, 196. l.
[29] *И. Чекан:* Формирование рабочей силы...
[30] *Г. Радинг:* Историческое описание разведения винограда. Труды Императорского Вольного Экономического Общества. 1792. XV. (45) 156—63. l.
[31] *Кеппен* i. m. 238. l.
[32] L. *Kiss Miklós:* Erzsébet cárnő szerb telepítései. Marosvásárhely 1909. A magyar származású kivándorlókról: 30—35. l. Ugyanerről: *A. A. Скальковский:* Опыт статистического описания Новороссийского края. r. II Одесса. 1850. 26. l.
[33] *Кеппен* i. m. 72—73. l.; *A. Скальковский* i. m. I. rész. 105, 122. l.
[34] Продолжение трудов Вольного Экономического Общества. XIII. rész. Спб. 1791. 62, 152, 154. l.
[35] Oroszország Külügyi Levéltára. Moszkva. Bécsi Követség. 1784. 68. sz. 59—61. l. L. még: Русский Архив 1876. 3. 272—3. l.
[36] *Wellmann* i. m.
[37] *Кеппен* i. m. 233. l.; *Tardy* i. m. 140. l.
[38] Из бумаг князя Потемкина Гаврического. Русский Архив 1865. 68. l.

oder Knorren zu bilden sucht, auf welchem man jährlich einige junge Reben zu zieht, die in folgenden Jahre tragen sollen. Bei gutem und saftigem Boden ist diese Behandlungsart weit einträglicher und so fruchtbar, dass man bei dem Verkaufe, solche Weingärten nach der Zahl der Weinstöcke, bis auf einen Rubel für jeden Stock zu taxiren pflegt".[39]

Az említett helyekről később a magyar szőlőfajták elterjedtek a félsziget egész déli partján. 1805-ben Szudakban szőlészeti iskolát létesítettek, amelynek ültetvényén 1822-ig 86 000 nemes, elsősorban magyar fajtájú szőlővesszőt ültettek el.[40] 1838-ban újból jelentős mennyiségű Furmint szőlővesszőt juttattak el Magyarországról a Krímfélszigetre.[41]

P. Keppen egy 1831-ben megjelent munkájában a szőlőtermelés sikereiről számol be a Krím-félszigeten, és az itt meghonosodott külföldi — francia, spanyol, német — fajtákon kívül felsorolja a magyar tokaji fekete, gömbölyű fehér és hosszúkás sárgát, valamint a Süssroter aus Ungarn nevű fajtákat is.[42] 1844-ben Jerney János magyar utazó, a krími szőlőket járva, nagy csodálkozással pillantotta meg az egyik karón a magyar feliratot: „Nagy szemű szöllő".[43]

Odessza alapítása (1794) után a kikötőváros környékén szőlőültetvények keletkeztek. 1829-ben a városban létrejött a „Dél-Oroszországi Császári Mezőgazdasági Társulat", amely a 30-as évek elején szőlőiskolát rendezett be, külföldi fajták meghonosítása céljából. 1832-ben az iskola részére 12 000 tokaji szőlővesszőt rendeltek meg, 1834-ben pedig 20 000 tokaji vesszőt kaptak Krímből.[44]

Jó névnek örvendett az Odessza környéki szőlőtermelők között Schmidt szőlőültetvénye, amelyet 1824-ben alapított. 1827-től kezdve az ültetvény tulajdonosa külföldi szőlőfajtákat honosított meg, és 1828-ban 30 000 tokaji, soproni és budai szőlővesszőt szerzett be. A következő évben ugyanannyi tokajit és sopronit.[45] A 30-as évek elején az ültetvényén különböző német, francia, görög és magyar szőlőfajták voltak, amelyek közül a legjobban a Rizling és a Sopronyi vált be.[46]

A. Szkalkovszy, Dél-Ukrajna tájkutatója, az országrésznek 1850-ben kiadott leírásában a következő 13 magyar szőlőfajtát sorolja fel, amelyek el voltak terjedve Odessza környékén és a Krím-félszigeten:[47]

1. Венгерский белый крупный (Furmint)
2. Gros Gomay (Gros Gamay)
3. Венгерский черный крупный (Fekete Furmint)
4. Токайский ранний черный (Jakab szőlő)
5. Teschner (Tachner—Sz. György fehér)
6. Mehlver (Mehlweiss — Fejér szőlő)
7. Cony rouge
8. Furymaki, красный (Fürjmony vörös)
9. Венгерский продолговатый белый (Hárslevelű)
10. Dammery (Demjén)
11. Török göher (Fekete góhér)
12. Fekete (Kadarka)
13. Nere de Hongrie

Magyarországon még a XVIII. század végén tudomást szereztek a magyar szőlőfajták oroszföldi meghonosításáról. A tudós *Schwartner Márton* legfontosabb munkájában, „A Magyar Királyság Statisztikájá"-ban foglalkozott a kérdéssel, és a tokaji szőlő asztrahányi meghonosításával kapcsolatban kifejezi azt a véleményét, hogy az ottani időjárás és a megmunkálás módszere nem adja meg a lehetőséget a megfelelő minőségű szőlő termesztésére és bor előállítására.[48] Ezt a véleményt osztották az orosz termelők

[39] *Pallas, P. G.:* Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reiches in den Jahren 1793 und 1794. Leipzig 1803. II. k. 34—5. l.

[40] *С. А. Секирский:* Некоторые черты развития сельского хозяйства Крыма и прилегающих к нему земель Украины в конце XVIII первой половине XIX в. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962. 414. l.

[41] *М. Паллас* i. m. I. 130. l.

[42] *П. И. Кеппен:* Об успехах виноделия на Южном берегу Крыма. Спб. 1831. 28—29. 31. l.

[43] Magyar Academiai Értesítő. 1844. october. 148. l.

[44] *М. Боровский:* Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России. Одесса. 1872. 172, 173. l.

[45] Листки Общества Сельского Хозяйства Южной России. 1835. № 1. 39. l.

[46] Uo. 42. l.

[47] *А. Скальковский* i. m. II. 285—6. l. (A fajták azonosításáért Patay Árpádnak mondok köszönetet)

[48] *Schwartner, M.:* Statistique du Royaume de Hongrie. Frankfurt sur le Main, 1813. I. 207. l.

és a különböző leírások szerzői is. A fentebb megnevezett M. Beketov, akinek Asztrahány vidékén volt szőlőültetvénye, kifejtette, hogy az ottani „tokaji bor az eredeti avagy hazaihoz egyáltalán nem hasonlít".[49] Ugyanezt fejezte ki F. Szojmonov a derbenti borra vonatkozólag, amivel az ottani magyar szőlőművelők vendégelték meg őt.[50]

Pallas is megjegyzi a krími szőlőkről, ahol a magyar művelési módszerrel ismerkedett meg: „Die Weise, den Weinstock nach der Ungarischen Art ... zu ziehen, ist freilich viel einträglicher, kann aber nur dort, in einem mehr saftreichen Erdreiche ausgeübt werden...".[51]

A magyar szőlő orosz földön nem tudta elérni azt a minőséget, mint hazájában, de hozzájárult az orosz szőlőfajták nemesítéséhez, és öregbítette Magyarország hírnevét messze földeken.

Jerney János, amikor megpillantotta Krímben az idézett magyar feliratot, a következő sorokat vetette papírra: „A magyar éles fegyverének messze országokon történt hódításai nem valának képesek nyelvemléket hagyni magok után, 's íme szőlőmívelési lankadt szorgalmunk átszállítá azt... Krím halmaira is! E parányi példa eléggé oktat arra, hogy vérünk fönnmaradását az ipar és művelődés mentő várában keressük, foganattal és biztosan".[52]

Több magyar szőlőfajta kiállta az idők próbáját, és ma is szerepel a Szovjetunió területén elterjedt fajták jegyzékében.[53]

Ugyanakkor a magyar szőlőkultúra XVIII. századi és XIX. század eleji oroszországi meghonosítása előkészítette a talajt a későbbi telepítésekhez, és ez még ma is folyik a Szovjetunió különböző vidékein.[54]

VÁRADI-STERNBERG JÁNOS

ЯНОШ ВАРАДИ-ШТЕРНБЕРГ

ОСВОЕНИЕ ВЕНГЕРСКОГО СОРТА ВИНОГРАДА В РОССИИ В XVIII В. И В НАЧАЛЕ XIX В.

Резюме

Начало освоения венгерского сорта винограда в России относится ко времени царствования Петра Великого, кто имел расположение к венгерским винам, в первую очередь к токайскому, и поэтому в своих планах по поднятию российского виноградарства они играли значительную роль. Петр Великий первый раз в 1711 г. заказал виноградные лозы из Венгрии, которые еще в том же году были посажены в азовских и астраханских виноградниках царя. В виноградниках были наняты два венгерских виноградаря. В 1720 г. в Астрахани существовало уже 20 казенных виноградников, в которых кроме русских и французских виноградарей работали и венгерские. Во всех виноградниках были посажены венгерского сорта виноградны. В 1723 г. и в Дербенте были освоены венгерского сорта виноградны.

После восстания куруцев в 1711 г. многие из его участников, офицеры и солдаты переселились в Россию, среди них Шамуел Турколь из с. Сиксо получил работу в винограднике Дербента. К середине XVIII в. астраханские виноградники пришли в упадок. В 1752 г. начальником виноградников был назначен некий Иван Поробич, кто в 1746—48 годах изучал виноградарство в г. Токай. Иван Поробич возобновил венгерского сорта виноградны, заказывая новые виноградные лозы из Венгрии. В 1761 г. на 60 гектарах было посажено уже 105 000 виноградных кустов. Венгерские сорта распространялись не только в казенных виноградниках, но и в виноградниках астраханских помещиков.

Венгерского сорта виноградны имелись в окружности г. Царыцина (сегодня Волгоград), посаженные в 1765 г., и в Новой Сербии (сегодня окружность г. Кировграда). Сюда они были привнесены поселившимися здесь в 50-х годах XVIII в. сербами и венграми.

[49] *Г. Радинг.* i. m. 162—3. l.
[50] *Ф. Соймонов* i. m. 183. l.
[51] *Pallas* i. m. II. k. 353. l.
[52] Magyar Academiai Értesítő. 1844. october, 148. l.
[53] *Е. С. Комарова:* Украинский сортимент винограда. Одесса. 1953. с. 155—7, 220—22. l.
[54] *М. Сердюк:* Венгерские сорта винограда на нижнеднепровских песках. Садоводство, виноградарство и виноделие Молдавии 1963. № 7.

После присоединения Крыма царский двор послал специальную группу в г. Токай для закупки виноградных лоз. В 1785 г. 20 000 виноградных лоз было закуплено в г. Токай для Крыма. Эти кусты в 1793 г. посетил и П. Г. Паллас. Венгерского сорта виноградь распространялись по всему Крыму. В 1850 г. только в окружности г. Одесса было распространено 13 сортов венгерского винограда.

Однако букет разведенного в Крыму и в других местах венгерского вина не был тождественным с букетом разведенного в Венгрии вина, даже совсем не походил на него, и вино по качеству было слабее. Во всяком случае однако освоение венгерского сорта виноградов содействовало к совершенствованию российских сортов.

JÁNOS VÁRADI-STERNBERG

DIE AKKLIMATISATION DER UNGARISCHEN WEINKULTUR IN RUßLAND IM 18. JAHRHUNDERT UND AM ANFANG DES 19. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Die Anfänge der rußländischen Einbürgerung der ungarischen Weinkultur reichen bis auf die Regierung des Zaren Peter des Großen zurück. Der Zar hatte die ungarischen Weine, besonders den Tokajer gern und daher dachte er ihnen eine bedeutende Rolle in seinen Plänen zur Förderung des russischen Weinbaues zu. Er bestellte zum ersten Mal Weinreben von Ungarn in 1711 und sie wurden noch in demselben Jahre in den Weinbergen von Asow und Astrachan des Zaren eingepflanzt. In den Weinbergen wurden auch zwei ungarische Winzer angestellt. In 1720 waren 20 ärarische Weinberge schon in der Gegend von Astrachan, in diesen arbeiteten auch französische und ungarische Ampelologen außer den russischen. Auf jedem Weinberge wurden auch ungarische Arten eingebürgert. In 1723 wurden ungarische Weinsorten auch in Derbent eingebürgert.

Nach 1711 emigrierten mehrere Offiziere und gemeine Soldaten nach Rußland, die am Aufstand der Kurutzen teilgenommen hatten. Einer von ihnen, Samuel Turkoly von Szikszó, bekam die Aufgabe, über die Weinberge Sorge zu tragen. Turkoly arbeitete in Derbent.

Bis auf die Mitte des 18. Jahrhunderts sind die Weinberge von Astrachan verfallen. In 1752 wurde Ivan Porobics mit ihrer Leitung beauftragt, der den Weinbau in 1746—48 in Tokaj gelernt hatte. Er erneuerte die ungarischen Sorten, bestellte neue Reben von Ungarn. In 1761 gediehen schon 105 000 Weinstöcke auf 60 Hektar. Die ungarischen Weinstöcke verbreiteten sich nicht nur auf ärarischen Gütern, sondern auch auf den Weinbergen der Gutsbesitzer von Astrachan.

Die ungarischen Weinstöcke waren auch in der Umgebung von Zarizin (heute Volgograd — sie wurden in 1765 angepflanzt) und in Neuserbien (heute die Umgebung von Kirovgrad) zu finden. Nach Neuserbien wurden sie von den eingewanderten Serben und Ungaren in den 1750-er Jahren eingeführt.

Nach der Eroberung der Krim schickte der Zarenhof eine Truppe nach Tokaj um Weinreben zu kaufen. In 1785 wurden 20 000 Weinreben von dort nach der Krim befördert. Diese Weinberge besuchte auch P. G. Pallas in 1793. Die ungarischen Weinstöcke verbreiteten sich in der ganzen Krim. In der Gegend von Odessa waren 13 Weinstockarten in 1850 bekannt.

Das Bukett der in der Krim und anderswo angebauten Weine war aber nicht dasselbe, als das der in Ungarn angebauten. Es war dem nicht einmal ähnlich. Auch die Qualität war schwächer. Die importierten ungarischen Weinstöcke trugen aber immerhin zur Veredlung der russischen Weine bei.

EGY PARASZTGAZDA ÉLETE ÉS GAZDÁLKODÁSA A BIHAR MEGYEI SÁPON (1890—1896)

Tanulmányomban egy sápi parasztember, Topa Mihály (született: 1839, meghalt: 1922) életével és gazdálkodásával kívánok foglalkozni, különös tekintettel az 1890—1896 közötti esztendőkre. Munkám főképpen arra a naplószerű feljegyzésre támaszkodik, melyben Topa az említett esztendőkben saját kezével, napról napra feljegyezte életének és gazdálkodásának minden jelentősebb eseményét.[1] A naplóban talált adatokat kiegészítettem élőnyelvi emlékekkel is. Adatközlőm volt a parasztgazdának ma is élő legfiatalabb fia: Topa László 76 éves földműves, termelőszövetkezeti nyugdíjas és Orosz József 71 éves sápi ny. csatornaőr, akinek az apja, Orosz Károly 19 évig dolgozott Topa Mihály gazdaságában, s ő maga is mint gyermek sokat tartózkodott házánál és tanyáján. Kikérdeztem még néhány idős embert, akik ismerték Tompa Mihályt, jártak a házához, vagy dolgoztak nála.[1a] Dolgozatom célja, hogy rekonstruáljam, a meglevő jegyzetek és az összegyűjtött emlékek alapján, egy közepes méretű sápi parasztgazdaság munkarendjét, és bemutassam az embert is, aki ezt a gazdálkodást irányította.

A bevezetésben röviden ismertetem Topa Mihály származását, életét és szokásait, majd vázolom Sáp község mezőgazdasági helyzetét az említett korban. Meghatározom a parasztgazda helyét a község gazdálkodói között, majd ismertetem gazdálkodásának rendjét, növénytermelésben és állattenyésztésben elért eredményeit. Végül közlöm és értékelem az 1891. évi kiadásainak jegyzékét.

I. Topa Mihály származása, élete és szokásai

A Topa-család Sápon egyike a legrégebben ismert családoknak. Egy 1396—1437 között keletkezett, Sáp község nemesi kiváltságait tartalmazó okmányban már szerepel a Topa név.[2] Topa Mihály régi nemesi családból származott. Ősei a sápi református egyház anyakönyveiben „Nemes és Nemzetes" címmel szerepelnek. Egy 1803-ból való összeírásban, amely az akkor községünkben lakó családokat tünteti fel, 11 Topa nevű családfőt találunk. Közöttük van Topa Mihály nagyanyja: „Topa Benedekné özvegy személy" is.[3] Topa Mihály nemes Topa Mihály és nemes Kertvélesi Sára házasságából született első gyermekként, 1839. szeptember 29-én.[4] 1863-ban kötött házasságot első feleségével, a szintén sápi születésű és nemesi származású Ispány Ágnessel,[5] aki 9 évi házasság után 1872-ben vízibetegségben meghalt. Másodszor 1873-ban nősült. Második felesége a földesi

[1] A dolgozat fő forrása a 34 × 21 cm méretű ívpapírokon írt és cérnával összefűzött *Napló* töredéke. 22 lapból áll, oldalanként megszámozva, de csak a 61. oldallal kezdődik. Topa Mihály sajátkezű feljegyzéseit tartalmazza, 1890. október hónaptól kezdve 1896. november végéig van meg. A napló úgy keletkezett, hogy a minden évben megvett „Képes Családi Naptárba" feljegyezte életének és gazdálkodásának naponkénti eseményeit. Az összegyűjtött naptárokban levő feljegyzéseket az 1896 utáni években, idősebb korában ebbe a naplóba írta át. Keletkezésének ezt a módját igazolja az, hogy többek között az 1890. évi naptárba írt feljegyzések szószerint megegyeznek a naplóban található 1890. évi bejegyzésekkel. A napló év, hó és napok szerint közli az eseményeket. Jelenleg Topa Mihály unokájának, K. Topa Lajos sápi lakosnak a tulajdonában van, letétbe helyezve a Sápi Református egyház levéltárában.

A naplóból vett idézeteket igyekeztem szószerint közölni (az értelemzavaró helyesírási hibák nélkül), hogy az idézetekből kitűnjék a gazdálkodás egyes mozzanatainak, szerszámok vagy munkafolyamatok elnevezésének eredeti formája.

[1a] *Adatközlők*: A bevezetésben említett Topa László (Karcag, Hunyady u.) és Orosz József (Sáp, Arany János u. 21. sz) adatközlőkön kívül, az adatokat szolgáltatták: id. Fülöp János 68 éves földműves, Sáp, Torony u.; Jenei László 76 éves földműves, Sáp, Kossuth u.; id. Nagy Albert 81 éves földműves, Sáp, Dózsa u.; Gyöngyösi Sándor 87 éves földműves, Sáp, Ady E. u.; K. Topa Lajos 51 éves földműves, Sáp, Damjanics u.; Ispány Márton 67 éves földműves, Sáp, V. hadsereg u. A két utóbbi Topa Mihály unokája.

[2] Ekklésiai Futó Levelek Protokolluma Második Darabja s Sápi Ref. Sz. Ekklésiába, Kezdődött 1837 esztendőben. (Az idézett bejegyzés a jk. borítólapjának belső oldalán található.)

[3] Református Egyház I. sz. Anyakönyve 184. l.

[4] Református Egyház II. sz. Anyakönyve 1839. évi bejegyzés.

[5] Református Egyház IV. sz. Anyakönyve 1863. évi bejegyzés.

származású Rácz Juliánna volt. Két házasságából összesen 10 gyermeke született, de csak egy leány és három fiú érte meg közülök a felnőtt kort.

Ha a ma élő idősebb emberek körében — akik még ismerték — szóba kerül, hogy milyen ember volt, rendszerint ezzel a mondattal jellemzik: „*Hát bizony az öreg Topa ojjan pamukás ember vót*". *Pamukája* a fúrás-faragás, az ezermesterkedés volt és az, hogy a Képes Családi Naptár lapjaira szorgalmasan feljegyezte élete és gazdálkodása eseményeit. Gyermek- és ifjúkoráról igen keveset tudunk. Az adatközlők, főleg a családtagok elbeszélése szerint 4 osztályt végzett a helyi iskolában. Katona nem volt. Fiatalabb házas korában szeretett kocsmázni és menyecskékhez járni. Még 50. évén túl is kedvét lelte *pajzán históriák* írogatásában és másolásában.[6] Ezek az eléggé drasztikus írások némi fényt vetnek erkölcsi felfogására. Akkoriban — mivel egy-egy családban 10—15 gyermek is született — nem volt nagy tragédia a gyermekhalál. Úgy tűnik, nagyobb gondot okozott egy jószág elhullása. Általános felfogás volt: „*gyerek az könnyen lehet még*", de ha a jószág elhullott, „*azt pizír kell megvenni*". Annak igazolására, hogy ezt a felfogást ő is vallotta, hadd idézzek naplójából két feljegyzést. Az egyik 1895 novemberéből való: „*Ez nap este Nagy Szerencsétlensig írt Egy hasas Tehenünk 2 Ökör Tinónk felfuvódott . . . a mijénket megölte 3 mad magával a pufadás . . .*"[7] Ezután majdnem egy fél oldalon részletezi állatai elhullásának körülményeit és nagy veszteségét. A másik bejegyzés 1896 márciusából legkisebbik gyermeke haláláról ad hírt, szinte mellékesnek hatóan: „*1896 Márcz . . . 4 dikén feleges vót. Ez napnak az dilutánni 2 órájakor kimult Lejányom Topa Margit 5 dikén is feleges 6 dikán köd és eső dilig, dilután temettük el ekor nem esett. Élete kora vót 2 Éves és 7 Hónapos. A szenfedelet a Keresztannya vette a maga pizin ezenkivül 10 Fr és 70 krajczárba került a temetis 7 dikén is ködös 8 dikán is borongós 9 től 11 ig napos idő vólt . . .*"[8]

Kortársai *dologszerető*, szorgalmas embernek ismerték. Az édesapjáról semmi vagyon nem maradt rá egy öreg házon és két rossz tehénen kívül. Ő maga mesélte el családjának, hogy mikor megnősült, azt mondta neki az apja: „*Itt van Miska ez a két tehén, fogjál magadnak felesfődet oszt boldogujj ahogy tucc*". Első feleségével kapott ugyan hozományul néhány hold földet, de emellett valóban felesben használt és bérelt földön gazdálkodott fiatalabb korában. Szorgalmával *apránként* az 1880-as évekre már 17 hold földet szerzett a sápi határon. A szomszédos berettyóújfalui határ Kisandaházának nevezett részén az 1890-es évekre 33 hold földet *veszegetett apránként* össze. Szorgalma abban is megmutatkozott, hogy a téli *dologtalan* napokat sem töltötte henyéléssel. Minden fából készült szerszámot és eszközt, ami a gazdaságában vagy háztartásában szükséges volt, maga készített. Udvarán, gondosan külön *mágjába* rakva állott a szerszámnak alkalmas akác és egyéb szerszámfa. A téli napokon ezekből készített ásó-, kapa-, kasza-, villanyeleket, szövőszéket, asztalt, gyalogszéket, itatóvályút, szánkót, sőt még szekeret is, csupán a kerekek elkészítését bízta kerékgyártóra. Lakásán a *kisház* úgy is volt berendezve, hogy a szoba közepén szabad térség legyen a téli szerszámkészítéshez. Szerszámokat nemcsak magának készített, hanem olykor másoknak is, pénzért vagy egyéb ellenszolgáltatásért. 1890-ben például ezt jegyezte fel: „*Decz 18 dikán vitte el a szánat Ónodi Jenő 10 Frt, 9 sukos vót, az áldomást nem hozta meg . . .*"[9] Volt egy sógora és komája: Nagy János, aki valamikor az ácsmesterséget is tanulta egy ideig. Vele közösen bonyolultabb szerszámok készítésére is vállalkoztak. A szerszámokat mindig görcsös fából készítette, hogy ne hasadjanak el könnyen. A szerszámnyeleket nem simára csiszolta le, mint más, hanem faráspollyal érdesre dolgozta ki, hogy ne csússzon, hanem *ragaggyon* az ember kezéhez. Jóelőre, sajátkezűleg készítette el a *Fűtül való fáját* és a koporsóját is, előbbit akácfából, utóbbit diófából. Különösen a koporsóval sok bosszúságot és ijedelmet okozott családtagjai körében, ugyanis a padláson tartotta, és diót vagy paszulyt tárolt benne. Mikor kisunokái a padláson járva megpillantották a koporsót, visítozva futottak le. Téli foglalkozása volt a kosárfonás is. Földjein több helyen volt kisebb-nagyobb füzese, melyből a szükséges kasokkal és kosarakkal is saját maga látta el gazdaságát.

A községben, gazdatársai között népszerű volt, és igen jószívű ember hírében állott. Mindenkin segített, aki szorultságában hozzá fordult. Gazdasági felszereléseit, szerszámait, ha neki éppen nem voltak szükségesek, szívesen kölcsönadta. Lovaival sok olyan embernek a földjét felszántotta, elvetette, akinek nem volt jószága. Ezek azután *gyalognapszámmal* viszonozták a segítséget. Miután 1891-ben családtagjai segítségével felépítette az istálló falait: „*Magamhó fogattam Nagy János Sógort mert az Fa ösze vágást és annak kiszabását*

[6] *Pamukás* szó több változatban használatos még ma is környékünkön. Pamukás, panda, pandák a neve az olyan embernek, akinek másoktól, illetve az általános szokásoktól eltérő különleges szokásai vannak.

[7] Topa Mihály naplója, 96. l. (ezután: Napló).

[8] Napló 101. l.

[9] Képes családi Naptár 1890. évfolyamába tett bejegyzés. (Ezután Kalendárium).

(a tetőszerkezet összeállítását) *és a Zsendelyezist nemértettem, igy ezt ketten csináltuk, Nagy Jánosnak pedig a lovunk szógálta le...*"[10] Segítőkészsége következtében igen sok *Jóembere* volt a faluban. Megtörtént, hogy 8—10 szekér is hordta *segícsígbe* a Topa Mihály búzakeresztjeit.

Tanyája a Sápról Berettyóújfaluba vezető földút mellett feküdt. Szép szőlőskertje volt itt. A sápi gazdák útja, mikor az *újfalusi heti piacra* mentek, az ő tanyájánál vezetett el. Sértésnek vette, ha néhány percre nem tértek be hozzá. Mindenkit megkínált egy-két pohár *magaszűrte* borral. Igen büszke volt szép szőlőskertjére és gyümölcsfáira. Cseresznyeérés idején nem ment el a kertje mellett gyerek, akit meg ne ajándékozott volna egy-egy marék cseresznyével. Akkoriban környékünkön szinte egyedül neki volt nagyobb darab szőlője és gyümölcsöse.

A faluban levő házánál és tanyáján is, az udvaron, kazlak körül, istállóban és az ólakban mindig példás rend volt. Az adatközlők szerint ez a nála 19 évig *bejáróember*ként dolgozó Orosz Károly rendszeretetét dicsérte, akit úgy is neveztek a faluban, hogy a *Topa bátyámuram ispánnya*. A faluban levő házának kiskapuja sohasem volt bezárva, mert a község újsornak nevezett részéről akkor még nem volt utca nyitva a községházához, boltba vagy templomba való feljáráshoz, és így az újsoriak a Topa Mihály udvarán jártak fel. Ő ezt szívesen megengedte mindenkinek.

A nála fiatalabb, távolabbi rokonok is *ídesbátyám*nak, a cselédség és a fiatalabb ismerősök is *Topa bátyámuram*nak szólították. Második felesége kevés szavú asszony volt, de igen jó gazdaasszony. Családi körben az ura jelenlétében *kedvesuram*nak szólította a férjét, de távollétében csak így: „*A Náci apja kiment a tanyára, a Náci apja színát gyüteni van*". (Középső fiukat ugyanis Ignácnak nevezték.)

Étkezéskor az asztal körül csak a felnőttek ültek. Míg gyerekei kisebbek voltak, külön kisasztalnál ettek. A felesége soha nem ült az asztalhoz. Cselédek, bejárók mindig vele egy asztalnál étkeztek. Otthon, különösen vasárnap vagy ünnepnapon tányérba szedték az ételt, de kinn a mezőn munka közben tálból vagy a *vasfazíkbul* étkeztek. Szerette a jó ételeket. Nemcsak nagyobb munkák idején, de hetenként többször is *husítelt* kellett főzni. Szinte mindig 8—10 ember evett az asztalánál: a kocsison, villáson kívül — ha munka nem is volt — rendszerint a bejáróemberek is. Hetenként kétszer 6—6 kenyeret sütött a felesége. Esztendőnként 4—5 hízót is levágott, igaz, hogy inkább csak 100—120 kg-os süldőket. Mindig sok birkája volt. Nagyobb munkák idején ezek közül is levágásra került egy-egy. Takaráskor és nyomtatáskor, a nagy melegekben tyúkhúsleves és csirkepaprikás volt az ebéd. Az evésben is szerette a rendet és a mértékletességet. Egyszer kapáláskor *paszuj vót ebídre füstölt disznóhussal*. Körülülték a fekete mázas szilkét, és kanalazták belőle az ízletes ételt. Minden főre egy darab jó nagy *cubák* volt az ételben. Egyik bejáróembere, Balogh László egy kicsit *szodé*, hasát féltő ember volt. Mikor a szilkéből már a második darab húst akarta kiemelni, a gazda a kerekfejű fakanállal a kezére legyintett, és szelíden figyelmeztette: „*Nem mind néked tettík aszt László*".

A munkában nem hajtotta sem magát, sem az embereit. Jószágait sem erőltette meg, *nem szagattatta velek az estrángot*. Nyáron a nagy munkák idején minden ebéd után ezt mondta a munkásainak: „*Na emberek dűjjünk leegykicsit*". Télen is minden délben *lehevert* egy félórára.

A cselédek szerettek nála *lakni*, mert jól kimérte a *kommenciót*, és a koszt is jó volt nála. Egy-egy kocsis 4—5 esztendőn át is ott volt nála egyfolytában. Villásai, részesaratói szinte 10 esztendőkig ugyanazok voltak. Orosz Károly 19 évig dolgozott nála folyamatosan. Szerette és megbecsülte a cselédembert. Volt egy öreg agglegény bejáróembere, aki teljesen egyedül élt. Télen, mikor nem volt munka, mindig akkor nyitott be Topáékhoz, amikor azok ebédnél vagy vacsoránál ültek. A gazda sohasem mulasztotta el, hogy az asztalhoz invitálja. Az öreg szabadkozott: „*Nem azír jöttem én*", de már húzódott is az asztalhoz, előhúzva a csizmaszárból a fakanalat, amit mindig magával hordott. Eredeti módon szoktatta le béreseit az éjszakai *tekergísrül*. A 90-es évek végén Fegyver Bálint nevű rábéi legény volt nála a kocsis, vagy 5 évig. Ő maga mesélte el az egyik adatközlőmnek, hogy hogyan szoktatta le őt az éjszakázásról gazdája. Történt egyszer, hogy amikor este elvégezte a dolgát a jószág körül és a gazda már lefeküdt, elment a faluba a lányokhoz meg a kocsmába a cimborákkal. Jóval elmúlt éjfél, mire hazament. A gazda felkelt és tett elébe kenyeret, szalonnát, mondván: „*Na Bálint egyél, mer elmult díl*". Bálint gyanútlanul elkezdett falatozni. Mikor jólakott, indult volna lefeküdni, mert kezdett hajnalodni. A gazda azonban így szólott hozzá: „*Gyere te Bálint igazícsuk meg a zabszalmát*". Reggelre szép takarosan másik helyre rakták az egész zabszalmát. Bálint nem nagyon értette,

[10] Napló 72. l.

hogy miért volt erre szükség. Másnap egész nap dolgoztak. Este megint nem volt álmos Bálint. Újra elment egy kicsit tekeregni. Éjfél körül, mikor hazament, azzal fogadta a gazdája: „*Egy fődesi ember megvette a kisebbik színabogja felit, reggel korán jön írte szekérrel gyere Bálint, hozzad a színavágót, oszt vágjuk ketté azt a bogját*". A holdvilágos éjszakán a gazdával együtt elkészítették a földesi embernek a szénát. Bálint azon az éjszakán sem aludt egy szemhunyásnyit sem. Másnap megint végezték a dolgukat, de a földesi ember csak nem jött a szénáért. Bálint meg is kérdezte a gazdáját: „*Mikor jönnek mán a színájir*". Az öreg Topa csak ennyit mondott: „*Majjönek ha kell nekik*". Akkor este megint csak elvitte Bálintot a mehetnék, de mivel már igen álmos volt, még éjfél előtt hazament. A gazda megint ébren várta: „*Hallod te Bálint mán nemigen jön a fődesi ember a színájir, gyere rakjuk össze a bogját*". Ekkor már kezdte érteni Bálint, mire megy a dolog. Meg is mondta neki a gazda: „*Ha nemtucc aludni tudok én íccaka is dógot adni, ne csavarogj az íccaka pihenísre való*". Más cseléddel, aki szintén későn jött haza, a kamara földjét ásatta fel és dupóztatta le újra reggelig, vagy a trágyadombot rakatta vele más helyre. Mindezek ellenére cselédjei is szerették, mert megbecsülte őket, és ha a rendet megszokták, nem háborgatta, nem hajtotta őket a munkában.

Családja körében is szigorú fegyelmet tartott. A gazdálkodás kérdéseibe sem az asszonynak, sem a fiainak, még felnőtt legénykorukban sem engedett beleszólást. A család tagjainak szigorú rend szerint meg volt szabva a tennivalója. A felesége nem járt a mezőre dolgozni. Az ő dolga a sütés-főzés, mosás és az otthon levő aprójószág, hízó ellátása volt. Lajos, a legidősebb fiú és Ignác, a középső a mezei munkákat végezték és az igásjószágokat gondozták. Lajosnak a teendője volt ezenkívül, hogy hetenként kétszer, mikor otthon sütés volt, a kenyeret lóháton kihozza a tanyára. Ez rendszerint szerdán és szombaton történt. Ezeken a napokon otthonról főtt ételt is hozott ki. Szombaton túróslepény vagy pogácsa is volt a tiszta fehérnemű mellett. Más napokon leginkább *szárazkoszton* voltak. Egyszer-egyszer a gazda főzött odakint *slambucot* vagy *lebbencstésztát öregen*. László, a legfiatalabb fiú, míg meg nem nősült, a libákat, birkákat, teheneket legeltette, éjszaka a nappal befogott lovakat őrizte a legelőn. A fiúknak felváltva, csak minden második vasárnap lehetett bemenni a faluba szórakozni. A cselédnek minden vasárnap szabadnapja volt. Télen, 1896-ig, míg a tanya el nem készült, csak nyári, jószág számára való ideiglenes épületek voltak az újfalui határban levő földjén, meg egy szín az ekének, baronának és egy *gunyhó* az emberek számára. A jószágokat itthon teleltették, és ők is mindnyájan itthon, a faluban levő házukban teleltek. A tanya megépítése után a fiúk felváltva voltak a tanyán a béressel. Topa Mihály a 90-es években, amikor már fiai legénysorba kerültek, csak irányította a gazdaságot. Járta a határt, kiadta a parancsokat, megszabta a tennivalót. Tanyájára, földjeire mindig gyalog járt ki. A téli napokat fúrással-faragással töltötte. Esténként feljegyezgette a napi eseményeket. Ez egyúttal szórakozását is jelentette. Téli napokon a *kisház* tele volt szomszédokkal, ismerősökkel, akik nála *tanyáztak*, közben igyekeztek valamit ellesni a szerszámkészítés, kosárfonás, kötélverés tudományából, meg segítettek is a gazdának.

Topa Mihály az 1900-as évek elején erősen foglalkozott a családi közösségben folytatandó gazdálkodás kérdésével. Mikor két idősebbik fia megházasodott, azt szerette volna, hogy továbbra is együtt maradjon a család, és közösen gazdálkodjanak az egész birtokon. Elképzelése az volt, hogy a középső fia, Ignác felesége, aki szintén jól sütött-főzött, ővele és feleségével a faluban levő háznál laknak. A két asszony itthon végzi a sütést-főzést, mosást és egyéb háztartási munkákat, ő pedig irányítja a gazdálkodást. Lajos fia feleségével, Ignác és a még legénysorban levő László a tanyán nevelik és gondozzák a jószágot, végzik a mezei munkákat. A gazdasági év végén, az adók, cselédbérek és egyebek levonása után minden családtag munkája arányában részesül a tiszta jövedelemből. Elképzelése azonban a fiatalok ellenállása miatt — akik függetleníteni akarták magukat az apai irányítástól — csak igen kevés ideig valósulhatott meg.

Termetére nézve Topa Mihály magas, szikár ember volt. Öltözete igen egyszerű. Legtöbbször — a kemény téli napokat kivéve — fedetlen fővel járt, ami eléggé szokatlan és feltűnő volt abban az időben a környékbeli parasztemberek között. Vasárnaponként ráncos gatyában, csizmában járt és fekete mellényt viselt a mindig fehér háziszőttes ing felett. Télen fekete *nagyujjast*, kabátot hordott. Kemény hidegben birkabőrbundát viselt. Meggyfaszárú cseréppipája még éjszakára is csak rövid időre aludt ki, mert különösen idősebb korában, de azelőtt is igen rossz alvó volt.

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk: ha voltak is különös szokásai, amikért sokan *pamukás*, különcködő embernek tartották, megbecsült és népszerű tagja volt faluja közösségének. Amint a későbbiekben látni fogjuk, különösen a szőlő- és gyümölcstelepítés és -gondozás területén követendő példát mutatott kortársainak.

II. Sáp község mezőgazdasági viszonyai az 1890-es években

Sáp régi, nemesi kiváltságokkal felruházott község volt. Lakói 1848-ig — néhány beköltözött zsellértől és nemességét igazolni nem tudó „adózó"-tól eltekintve — *Curiális nemesek* voltak. Mindennemű jobbágyi szolgáltatástól mentesen nemesi telkeiken gazdálkodtak. A *Nemes Közönség* gazdasági életének irányítását a nemesek által 3 évenként választott *nemesek Főhadnagya* vezetésével 24 tagú *nemes Tanács* irányította. Az adózók és zsellérek ügyeit az általuk választott *Főbíró* intézte. A község határának területe 1847-ben 3500 hold volt. Ebből szántóföld 2000, lapályos kaszáló 480, legelő 800, szőlő 60, a község belterülete 160 kat. hold volt. A legelőnek és kaszálónak felvett területből 200 hold hasznavehetetlen mocsaras terület. Ugyanebben az évben kelt jelentés szerint a határ: „lapályos és szikes, terem középszerűen búzát, árpát, zabot, és kevés tengerit..."[11] A határ mennyiségére és minőségére vonatkozó jelentés lényegében a XIX. század végére is érvényben maradt, sőt eltekintve az utóbbi években erőteljesen megindult talajjavító munkálatoktól, még ma is érvényes.

Egy 1871-ben készült kimutatás szerint a község határa művelési ágak szempontjából a következőképpen oszlott meg:

	kat. hold	öl
Gyümölcsöskertek	46	587
Szőlőkertek	19	405
Szántó	2163	1176
Rétek	322	771
Legelők	594	1439
?: (olvashatatlan)	69	204
Épületek	52	911
Művelhetetlen terület	70	91
Összes terület	3338	794

Mint ez a kimutatás is mutatja, a határ majdnem 2/3-a szántóföld volt, 1/3-ánál valamivel kevesebb rét és legelő. A szántóföldek legnagyobb része harmad- és negyedosztályú, sok helyen szikes volt. A legelők is gyenge, birkatartásra alkalmas szikesek voltak.

Közigazgatásilag a község 1871-ig Szabolcs megyéhez tartozott. 1871-ben Bihar megyéhez csatolták, jelenleg Hajdú-Bihar megyéhez tartozik. 1894-ben a református egyház bejegyzése szerint 1153 lakosa volt, akiknek 90%-a földműveléssel foglalkozott.

Határán — írott emlékek tanúsága szerint — a múlt század elejétől, de bizonyára már azelőtt is fordulós gazdálkodás folyt, egészen 1905-ig.[13] A határ 4 fordulóra, vagy ahogyan hivatalosan nevezték, 4 nyomásra volt felosztva a legelőkön és a kaszálókon kívül. Ezek tulajdonképpen az 5. fordulót képezték. A fordulók határait a községi elöljáróság állapította meg. 1856-ban a következőképpen állapították meg a fordulók határait:

„1 ö forduló — a vasútvonalon túl Földes felőli rész a Kákástól ki egészen a határig —

2 k forduló — innen a vasúton a Községtől kezdve a Kert melletti völdjén ki felé id. Ónodi Lajos földje mellett való út — ki egyenesen a Tordai határig — Ezen fordulóban mostani 1856 k évben tengeri határozódott.

3 k forduló — innen kezdve a Kert düllő. Szilágyi kút dülleje — kilentzedes — derékrét — fojtó — sasérköze —

4 k forduló — az inats járás az eklézsia földekkel."[14]

A sápi gazdák az egyes fordulókat a legterjedelmesebb dűlőről nevezték el: az 1. fordulót kákási, a 2. fordulót halastóházi, a 3. fordulót derékréti, a 4. fordulót inacsi járásnak mondták. Az 1856-ban megállapított fordulóhatárok, a tagosítás előtti időre emlékező idős emberek közlése szerint, egészen a tagosításig, 1905-ig változatlanul maradtak. Így tehát az 1890-es években a térképen feltüntetett határok szerint 4 fordulóban használták a határ szántóművelésre alkalmas területeit, és szinte 5. fordulóként hasznosították a legelőket és kaszálókat, szintén a községi elöljáróság irányítása szerint. Az egyes

[11] Curiális Saáp Nemes Község Jegyzőkönyve I. csomószám 1377. 1847. év 56. l. Debreceni Állami Levéltár (Ezután DÁL).
[12] Kimutatás a talajhasználatról Saáp adózó Községben 1871-ben. Kateszteri iratok VI. (154 sss 5. sz. DÁL).
[13] Sápi Ref. Egyház I. Anyakönyve 182. l.
[14] Saáp Község idézett I. sz. jegyzőkönyve 1856. év 13. l.

fordulókat a beléjük vetett növények után *búzafordulónak* vagy *őszifordulónak*, *tengeri* vagy *kapás fordulónak*, *árpafordulónak* vagy *tavaszi életfordulónak* és *ugarfordulónak* nevezték. Az őszi fordulóba kizárólag csak őszibúzát, rozsot vagy kétszerest (rozsost) lehetett vetni. A tavaszi fordulóban árpát, zabot, bökönyt és kölest vethettek. Az ugarforduló szántatlan maradt és a jószágok legeltetésére szolgált, de minden esztendőben az ugarfordulóból az elöljáróság kiszakított egy darabot *dinnyeföldnek*, ahova csak meghatározott napokon lehetett járni, és a dinnyén kívül sáfrányt és más kerti veteményeket lehetett termelni. Az 1890-es években már kétféle, *fekete* és *zöldugarat* használtak a sápi gazdák. Ugarnak mindig a tavaszi fordulót hagyták meg. Mikor learatták róla az árpát vagy zabot, az elöljáróság a tarlót megszabadította a jószágok legeltetésére. Tavasszal felszántották, és mikor kizöldült, újra járatták rajta a jószágot. Ez volt a *fekete ugar*. Ha tavasszal felszántott ugarba zabot vagy bökönyöszabot vetettek, és annak zölden való levágása után engedték rá a jószágot, akkor *zöldugarnak* nevezték. Ebben a fordulós gazdálkodási rendben Sápon a búza után tengeri, tengeri után árpa vagy zab vetése következett. A tavaszi forduló maradt meg ugarnak, és a másik ősszel az ugart vetették be búzával. Ezt a rendet minden sápi gazdának be kellett tartania, mert az elöljáróság szigorú pénzbüntetéssel sújtotta a rendbontót. Mindenkinek saját érdeke is követelte a rend betartását, mert különben megtörténhetett, hogy ha az ugarnak meghagyott területen például búzát vetett, azt a jószágok letaposták. A szántás-vetés idejére nézve minden gazda maga döntött. Egyéb munkákat, kapálást, aratást szintén akkor végezte, amikor jónak látta. A tengeritörést azonban mindenkor az elöljáróság határozta meg, mégpedig, hogy melyik napon, melyik dűlőben levő tengerit lehet törni. A határozatot dobszó útján közölték. 1890-ben így hangzott a határozat: „A tengeri törés megkezdésének határideje a Halastó dűlőbeli tengeri termésre nézve f. 1890 évi szept. 15 napjára — a Középdűlőbeli tengeri termésre nézve f. évi szept. 17 — a Sósfertő dűlőbeli termésre nézve Szeptember hó 22 és a Hosszuszeri dűlőbeli tengeri termésre nézve Szept. 25 dik napjára tűzetett ki egyhangúlag."[15] Képviselőtestületi gyűlés határozta meg minden évben a dinnyeföld helyét és azokat a napokat (rendszerint kedd és péntek), melyeken a kijelölt területen tartózkodni és munkálkodni lehetett.

A fordulós gazdálkodás rendjének megtartásáról, a lopások és kártételek megakadályozásáról vagy megállapításáról három mezőőr tartásával gondoskodott az elöljáróság: „...a község határainak megőrzésére három mezőőr alkalmaztatik, kiknek évi javadalmazása összesen 3840 liter búza és 2560 liter árpában állapíttatik meg. Ezen mezőőri természetbeni illetmények az illető birtokosok terhére külső birtokaik terület nagysága arányában vetendő ki és az egyes birtokosoktól a felfogadott mezőőrök maguk szedik be."[16]

A szántóföldi nyomásos gazdálkodás irányításánál sokkal nagyobb feladat hárult a községi elöljáróságra a kaszálók, legelők és az ugar legeltetésének és használatának szabályozásánál. Nincs módomban itt kitérni arra a meglehetősen bonyolult szabályzatra, melynek alapján ezeket a területeket hasznosították. Az elöljáróságnak is nagy gondot okozott esztendőnként a különböző alapokon az egyes lakosoknak járó kaszálóföldek kiosztása. Szinte esztendőnként újra kellett megállapítani a legeltetés rendjét és a legeltetési díjakat is. Mutatóba hadd idézzek 1895-ből egy ilyen határozatot:

„az 1894 évi XII. t. cz. 21. §-a alapján megállapíttatik hogy:

1. a községi legelőn, mint hogy az a tarló és ugar legelővel együtt használtatik a lakosság által — 1400 darab nagyjószág bocsájthatódik.

2. a községi legelőre minden év április hó 1. napjáig — a sertés és a juh nyájak kivételével — semmiféle állatot kihajtani nem szabad, — évenként április hó 1 napján az összes állatállomány számára felszabadul a község alatt — a vasút — kenderföld, és sásérig elterülő legelőrész és ugyanakkor kizárólag csak is a nagyjószág ló és szarvasmarha részére a körülményekhez képest a községi elöljáróság elhatározása szerint felszabadul vagy a Kákás dűlei, vagy az ördögárok dűlei (Gáttői) legelőrész.; —

3. A sertés, juh és liba a községi legelőnek mindig azon a részén legel, amelyet a ló és a szarvasmarha már elhagyott — a sertés és juh nyájak egész éven át kihajthatók ugyan, de az év első négy hónapjában a községi legelőknek csak is a község közvetlen közelében elterülő részén legeltethetők.

4. A községi legelőn levő körül árkolt dögtéren s közelében a legeltetés szigorúan tiltva van.

[15] Sáp Község Képviselőtestületi jegyzőkönyve III. 34. l. 1890⁸/17. sz. határozat. DÁL.
[16] Uo. 1895/1. sz. határozat.

5. a jelenleg is meglévő mezei kutak u. m. nagygujakút, kákás legelői, meggyesi, szik, halastói, sósfertői gulyakutak, a község által továbbra is fenttartatnak — az állatok eddigi szokás szerint ezen kutak körül delelnek.

6. egyeseknek a községi legelőn való legeltetési jogát és az ezért fizetendő legeltetési díjakat megállapító 19/891 sz. községi Képviselőtestületi határozat a jövőre is érvényben hagyattatik.

7. a községi legelőn lovat, szarvasmarhát és sertést külön kisebb nyájakban, csordákban, falkákban avagy darabonként legeltetni nem szabad."[17]

Az 1890-es években a felsőbb szervek mind gyakrabban sürgették a községi elöljáróságot, hogy a fordulók szerinti nyomásos gazdálkodásról térjen át a község a szabadgazdálkodásra. Ezek a sürgetések azonban eredménytelenek maradtak, mert a nagyobb birtokú gazdák, akiknek a képviselőtestületben szavuk volt, féltek a tagosítástól, főképpen a tagosítással felmerülő kiadásoktól. Érdekes az az indoklás, mellyel 1894-ben is elutasítja az elöljáróság a szabad gazdálkodásra való áttérést: A Mezőgazdaság és mezőrendőrségről szóló 1894. XII. t. cz. 2. §-a értelmében a birtokossági gyűlésnek kellett döntenie arról, hogy megmarad-e a község a nyomásos gazdálkodás mellett. Ennek a rendeletnek az alapján községünkben 1894. december 28-án a képviselőtestület gyűlésén a jegyző felhívta a jelenlevőket a kérdés tárgyalására, mondván, hogy a kérdés végleges eldöntésére az 1895. év január 10-én összehívandó birtokossági gyűlés lesz hivatva. Idézem a képviselőtestületi gyűlés határozatát: „Mint hogy a község tagosítatlan határán mind ez ideig fenntartott nyomásos gazdálkodás megszüntetésével a gazdálkodó közönségnek úgy a termelés, mint az állattenyésztés tekintetében kiszámíthatatlan kár okozhatnék és bátran kimondható, hogy a szabad gazdálkodás behozatala a földművelő lakosság elszegényedésére vezetne: ennél fogva egyhangú határozatként kimondatik, hogy az 1895. évi január hó 10.-én tartandó birtokossági gyűlésen »Sáp község« mint birtokos az eddigi fordulók szerinti nyomásos gazdálkodás fentartása mellett szavaz és a nyomásos gazdálkodás ügyeinek vezetésével, mint eddig, úgy a jövőben is a községi elöljáróságot kívánja megbízni..."[18] Bizonyára a birtokossági gyűlés határozata is ezek után csak az lehetett, hogy a „fordulók szerinti nyomásos gazdálkodás" tartassék fent, mert a tagosítás csak 1905-ben történt meg. Így tárgyalt időszakunkban végig tagosítatlan határon folyt a gazdálkodás. A nyomásos gazdálkodásnak kétségtelen előnye volt, „hogy a kisebb birtokkal rendelkező gazdák is több állatot tarthattak, mert az ugart közösen legeltették. Hátránya volt és igen megnehezítette a belterjes gazdálkodást a vetéskényszer és az, hogy a gazdák földjei kis darabokban voltak széjjelszórva a határ minden részén.

Mivel a szorgalmas és törekvő sápi gazdáknak — közöttük Topa Mihálynak is — a szomszédos berettyóújfalui határ Sáppal közvetlen határos Kisandaháza nevű részén is voltak földjeik, meg kell itt emlékeznem a berettyóújfalui határon akkor szokásban levő gazdálkodási rendről is. Az 1890-es években itt is tagosítatlan volt a határ. A tagosítást csak 1913-ban hajtották végre. A sápiak által használt vagy megvásárolt területeken, mivel ezek legnagyobb részben urasági földek részei voltak, lehetséges volt a szabad gazdálkodás. Eleinte részesművelésben, majd bérben, árendában használták ezeket a sápiak. Később nagy részüket meg is vásárolták. Rendszerint úgy, hogy az eladásra kerülő 40—50 holdas birtokrészeket 10—15 sápi gazda közösen megvette és egymás közt felosztotta. Ezeken a földeken a tulajdonos tetszése szerinti szabad gazdálkodás lehetősége ellenére a legtöbb gazda a megszokott nyomásos rend szerint gazdálkodott, kivéve a lucernának való földeket és kaszálókat.

III. Topa Mihály helye a sápi parasztgazdák között. Földjeinek mennyisége és minősége

Nagyon nehéz hiteles képet rajzolni arról, hogy az 1890-es években egy-egy sápi gazda milyen nagy területen gazdálkodott, mert legtöbbjüknek nemcsak a sápi, de a szomszédos bakonszegi, újfalui, nagyrábéi, dancsházai határban is voltak területei. A szomszédos községek telekkönyveinek átnézése sem segítene sokat, mert abban az időben legtöbb gazdának még nem volt a nevére írva a birtok, mert hosszúlejáratú kölcsönökből vették, illetve bérben használták a birtokrészeket. Az egyes parasztgazdák mezőgazdasági területének megállapításánál legmegbízhatóbb forrás a családtagok és volt cselédek emlékezete. A korabeli kateszteri iratok mellett elsősorban ezekre támaszkodva igyekszem meghatározni néhány sápi parasztgazda mezőgazdasági területének

[17] Uo. 1895/19. sz. 171. l.
[18] Uo. 1895. év 154. l.

mennyiségét és minőségét, továbbá állatállományát és gazdasági felszerelését, hogy ezekkel összehasonlítva megállapíthassam Topa Mihály gazdaságának helyét. Az 1892-ben szerkesztett Gazdacímtár három 100 kat. holdon felüli parasztgazdaságot tüntet fel a sápi határban.[19] Ez a statisztika azonban nem ad teljes képet, mert csak a sápi határon levő földterületet vette figyelembe. Az adatközlők szerint a tárgyalt korszakban legalább 8 olyan parasztgazda volt Sápon, aki 100 vagy annál több kh földön gazdálkodott. Ezek között a legnagyobb méretű és legjobban felszerelt gazdaság Gyöngyösi Istváné volt. Az 1. táblázatban bemutatok három 100 holdon jóval felüli és két, a Topa Mihályéhoz hasonló nagyságú birtokot a Topáéval együtt, hogy könnyen összehasonlítható legyen a hozzá hasonló és az övénél nagyobb területű gazdaságokkal művelési ágak, állatállomány, a munkaerők és gazdasági felszerelés tekintetében. Az összehasonlításból megállapíthatjuk, hogy Topa Mihály gazdasága felszerelés, állatállomány és foglalkoztatott munkaerő tekintetében jóval alatta marad a 100 holdon felüli gazdaságoknak. Ez természetes is, hiszen mezőgazdasági területe is jóval kisebb. Azonkívül a nagyobb gazdaságok a XIX. század végén nagyobb lehetőségük következtében mind nagyobb mértékben kezdtek gépesíteni. Az 1. táblában a 4. és 6. sorszám alatt feltüntetett parasztgazdaságokhoz hasonlítva azonban tárgyalt gazdaságunk földterület, állatállomány és munkaerővel való ellátottság tekintetében megegyező képet mutat, míg gazdasági felszerelés tekintetében azoknál gépesítettebbnek tűnik. Bár Topa Mihály is — mint a 4. és 6. sorszám alatt bemutatott másik két hozzá hasonló parasztgazda — a tárgyalt korban, de élete végéig is csak a hagyományos fagerendelyes, fatalyigás *patingos plékormányu, perge* ekével szántott; a járgánnyal hajtott és általa *lúvonatu Csíplőnek* említett berendezés és a szecskavágó, daráló használata azonban gazdasági felszerelés tekintetében gazdaságát amazoké fölé helyezi.[20] Az udvarán felállított járgányos daráló és a kézzel hajtható daráló egyetlen ilyen berendezés volt a községben. Meg kell még jegyeznem itt, hogy voltak már az 1890-es években Sápon 30—40 holdas gazdák, akik már gyári láncos ekét, vasbaronát és vetőgépet használtak.

1. TÁB

A földterületek művelési ágak szerinti megoszlása

A birtokos neve	Összes terület kh	Szántó kh	Legelő kh	Rét kh	Kert Szőlő kh	Nádas kh	Füzes kh	Termékenytelen vízállás kh
Gyöngyösi István	268	188	40	35	1	—	—	4
Ónody Jenő	146	93	29	21	½	¾	—	2
Fekete Mihály	129	70	6	49	1	1	—	2
Szabó György	109	67	30	9	½	½	—	2
Topa Mihály	79	46	22	6	1	1	½	2½
Topa László	79	52	19	4	1	1	—	2

2. TÁB

A gazdaságokban foglalkoztatott munkaerő és a

A birtokos neve	Dolgozó családtag	Éves cseléd	Villás	Gőzgép cséplő	Járgány cséplő	Vetőgép	Gyári eke
Gyöngyösi István	1	3	2	1	—	2	4
Ónody Jenő	1	4	—	—	1	1	3
Fekete Mihály	—	5	2	—	1	—	3
Szabó György	3	1	—	—	—	1	—
Topa Mihály	3	1	1	—	1	—	—
Topa László	3	1	—	—	—	—	—

[19] Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája II. k. „Gazdacímtár" 1892.

[20] Az 1. és 2. táblázat a fentebb idézett Gazdacímtár, a 12. jegyzetben idézett Kateszteri iratok és az adatközlők közlése alapján készült.

Mint már említettem, a tárgyalt időszakban Sápon 7—8 parasztgazdaság lehetett 100 holdas és azon felüli. A Topa Mihályéhoz hasonló nagyságú birtokok száma hozzávetőlegesen 17—18 volt. Gazdasága tehát a közepesnél nagyobbak közé sorolható. Állattartás tekintetében a hozzá hasonló gazdaságokkal megegyező, gazdasági felszerelés tekintetében azokénál modernebb képet mutat, mégis — amint később látni fogjuk — gazdálkodása kissé elmaradottabbnak, hagyományosabbnak tűnik. Ez a megállapítás azonban nem általánosságban érvényes egész gazdálkodására, mert a szőlő- és gyümölcstermelés gazdálkodásáról készített feljegyzései, a szerszámok készítésében való ügyessége hasonló műveltségű kortársai elébe helyezik.

Földjeinek minőségét összehasonlítva négy másik sápi gazda földjeinek minőségével (3. táblázat) megállapíthatjuk, hogy közöttük a Topa Mihály földjeinek minősége a leggyengébb. I. osztályú földje egyáltalán nincsen. II. o. földje a felsoroltak között a legkevesebb. III. o. földje ugyan 5—6%-kal több, mint a többieké, ez azonban nem sokat javít a statisztikán, mert IV. és V. o. földje szintén magasabb százalékú, és ezek a földek már szikes legelők voltak, csak kis részüket lehetett kalászosok termelésére felhasználni. VI. és VII. o. földjeinek %-a a többiekénél kedvezőbb, de az általános helyzeten ez nem sokat változtat. Összegezésül megállapíthatjuk, hogy a bemutatott birtokok között a leggyengébb, a község összes birtokait tekintve a Topa Mihály földjeinek minősége a közepesnél valamivel gyengébbnek mondható.[21]

Mivel a rentábilis gazdálkodásra igen nagy befolyást gyakorolt a földek minősége mellett az is, hogy hány dűlőben és összesen hány külön helyrajzi szám alatti darabban voltak szétszórva az egész határ területén, a 4. táblázatban csak a sápi határon levő földeket figyelembe véve ebből a szempontból hasonlítottam össze Topa birtokát négy másik sápi gazdáéval. Az összehasonlítás az ő birtokára nézve a legkedvezőtlenebb, mert a sápi határon levő 17 kh földje 10 dűlőben és összesen 26 külön helyrajzi szám alatti darabban volt.[22]

LÁZAT

A birtokosok állatállománya

Igásló	Csikó	Igás-ökör	Fejős-tehén	Borjú	Anya-koca	Süldő malac	Juh	Liba	Kacsa	Tyúk	Gyöngy-tyúk
5	4—5	10	8	20	13	60	120	—	—	—	—
2	1—2	10	5	20	6	35	250	—	—	7	—
3	2	6	4	15	4	45	—	—	—	—	—
—	—	6	4	10	2	10	150	60	30	120	15
3	1	2	3	8	2	18	60	70	30	100	—
4	2	—	4	3	2	10	70	40	25	100	—

LÁZAT

mezőgazdasági gépek és felszerelések

Félvas eke	Barona fa	Barona vas	Barona tövis	Henger	Szóró rosta	Trieur	Szecska vágó	Igás szekér	Daráló, kézi	Daráló járg.
—	—	3	—	1	1	1	—	5	—	—
—	—	2	1	1	1	1	—	3	—	—
—	—	1	—	1	1	1	1	3	—	—
3	2	—	1	1	1	—	—	3	—	—
2	1	—	1	—	1	—	1	2	1	1
2	1	—	1	1	1	1	—	2	—	—

[21] A 3. táblázat a Kateszteri iratok alapján készült. VI/154 sss 17. szám (DÁL). A táblázatban minden birtokosnak csak a sápi határban levő területének minősége szerepel.

[22] A 4. táblázat a Kateszteri iratok alapján készült.

3. TÁBLÁZAT

Összehasonlítás a földek minőségére nézve

A birtokos neve	I. o.	II. o.	III. o.	IV. o.	V. o.	VI. o.	VII. o.
Szabó György ...	4,3	17,5	31,5	15,7	14,1	9,6	7,3
Topa László	2,5	22,5	32,5	20,0	13,5	6,5	2,5
Szabó Gábor	4,0	23,0	31,4	23,0	0,3	8,0	1,3
Ónody Jenő	4,1	24,0	36,0	16,0	14,0	4,7	1,2
Topa Mihály	—	12,0	41,2	23,7	17,5	2,9	2,7

4. TÁBLÁZAT

Összehasonlítás a földterület szétszórtságára nézve

A birtokos neve	Birtoka a sápi határon	Hány helyen?	Hány darabban?	Legnagyobb darab, kh	Legkisebb darab, öl
Szabó György	67 kh	15	82	1 532	116
Topa László	80 kh	15	74	9 652	147
Szabó Gábor	75 kh	13	74	4 184	26
Ónody Jenő	147 kh	16	113	41 067	10
Topa Mihály	17 kh	10	26	21 210	169

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy Topa Mihály gazdasága területét tekintve a közepesnél valamivel nagyobb, minőségére nézve a közepesnél gyengébb birtokok közé sorolható. Gazdasági felszerelés tekintetében a hozzá hasonló területű birtokoknál valamivel jobban felszerelt, munkaerővel való ellátottság és állatállomány tekintetében azokkal egy szinten helyezkedett el.

Topa földjei három község határában voltak. Legnagyobb területe a berettyóújfalui határ Kisandaházának nevezett részén terült el. A nagyrábéi határban a Pernyés nevű dűlőben 4 kh földet használt az 1890-es években esztendőkön át. Erre azért volt szüksége, mert igen kevés volt a jó minőségű, tengerit is jól termő, saját és bérelt földje. A debreceni Állami Levéltárban őrzött kateszteri iratokból sikerült teljes pontossággal megállapítani Topa birtokának mennyiségét mind a sápi, mind a berettyóújfalui határban. Az adatközlőknek a földterületre vonatkozó közlései, melyeket a levéltári kutatások előtt összegyűjtöttem, teljesen megegyeznek a levéltári adatokkal. A könnyebb áttekinthetés végett a mezőgazdasági területről részletes táblázatot készítettem, melyen az egyes földek mennyisége, minősége és helyrajzi száma is fel van tüntetve. A bérletben használt földterület minőségének megállapításánál csak a személyes közlésekre támaszkodhattam, de amint fentebb említettem, ezeket teljes mértékben hitelesnek tartom. A 6. táblázat nem tünteti fel azoknak a kisebb dűlőknek a neveit, melyekben a földek voltak. Az adatközlők szerint Topa Mihálynak a berettyóújfalui határban Kisandaházán a következő helyeken voltak a földjei: Az úgynevezett *urfertejinél;* 7 kh. Ezen a területen épült a tanya 1896-ban. A tanya mellett volt 600 öl szőlő és gyümölcsös, melyet 1898-ban telepített. A terület fele része szántó, fele része legelő és kaszáló volt. A tanyához néhány 100 méterre a *Jukas dülőben* 2 kh, a mellette levő *Pintér földben* 3 kh kissé szikes vegyes szántóföld. A *dancsszigeten* több darabban 8 kh lucernatermő föld. Ezt a területet körülfolyta a *dancsér*, az éroldalon jó széna termett, az érben pedig, ha nyáron kiapadt a vize legeltetni lehetett. A *bogárzózug* nevű részen 10 kh elég jó búzatermő földje volt. Közvetlen a bakonszegi határ közelében a *Lénija út* mellett 3 kh szántó.

Saját tulajdonát képező 51 kh 402 négyszögöl földje mellett szintén Kisandaházán a saját földje szomszédságában, a tanyája mellett bérelt egy tagban 20 kh jó birkalegelőt, holdanként 1 köböl búzáért. Ezt a területet közvetlen az első világháború előtti években megvásárolta holdanként 900 koronáért.

5. TÁBLÁZAT

Topa Mihály földjei a sápi határon[23]

Hr.sz. Dűlő neve	kh	öl	I. o.	II. o.	III. o.	IV. o.	V. o.	VI. o.	VII. o.
469 Felsősásér	2	1210	—	—	962	11 085	763		
470 Felsősásér		715	—	—	715	—	—	—	—
513 Alsósásér	1	36	—	—	—	—	136	—	—
514 Alsósásér		482	—	345	—	—	21	—	116
529 Alsósásér	1	226	—		878	—	948	—	—
669 Derékrét		855	—	791	64	—	—	—	—
674 Derékrét		1510	—	—	1510	—	—	—	—
837 Derékrét	1	751	—	440	1326	585			
859 Kilencedes		1043	—	—	328	350	365	—	—
885 Kilencedes	1	240	—	474	693	673	—	—	—
1719 Hosszuszer		1510	—	612	628	—	270	—	—
1773 Hosszuszer		782	—	368	414	—	—	—	—
1774 Hosszuszer		630	—	162	468	—	—	—	—
1877 Sósfertő		503	—	96	255	62	90	—	—
1934 Sósfertő		1139	—	—	719	420	—	—	—
2110 Közép d.		339	—	—	193	146	—	—	—
2111 Közép d.		641	—	—	307	334	—	—	—
2112 Közép d.		549	—	—	305	244	—	—	—
2220 Háromvölgy		425	—	425	—	—	—	—	—
2266 Háromvölgy		591	—	—	—	591	—	—	—
2311 Háromvölgy		1072	—	—	—	704	—	63	305
2312 Háromvölgy		376	—	—	83	—	—	293	—
2755 Inacsér		715	—	—	136	417	—	162	—
2755 Inacsér		715	—	—	544	—	—	—	—
3189 Ördögárok		544	—	—	—	—	—	—	—
3273 Ördögárok		169	—	—	—	—	—	59	110
3214 Ördögárok		637	—	—	—	—	254	262	121
Összesen	17	90	—	2 513	6 908	4 831	2 1197	839	625

[23] Kateszteri Iratok VI/154/sss 14. sz. Sáp község határának rendezés előtti birtokívei (DÁL).

5/a TÁBLÁZAT

*Topa Mihály sápi határon levő földjeinek elhelyezkedése fordulók szerint**

Melyik fordulóban	Hány darabban	Dűlők nevei	kh	öl
I. fordulóban vagy a kákási járásban	4	Háromvölgy Közép dűlő Kerektó Pap dűlő	2	793
II. fordulóban vagy a halastó háti járásban	4	Sósfertő Vig Mátyás laposa Szilas Hosszuszer	2	1364
III. fordulóban vagy a derékréti járásban	7	Alsósásér Felsősásér Sásérköze Rózsahatár Tordai út Rucás Noé szike	10	668
IV. fordulóban vagy az inacsi járásban	4	Darvas Meggyes Inacsér Ördögárok	1	465
Összesen az I—IV. fordulóban	19		17	90

A bérleten kívül a nagyrábéi határban a *Pernyésen* harmadában munkált Bleir nevű nagybérlőtől 3 kh 800 négyszögöl földet. Erre azért volt szüksége, mert kevés volt a tengerit is jól termő földje, itt pedig nagyon jó tengeri termett. Különben a hozzá hasonló sápi gazdák szinte mindnyájan használtak a Pernyésen harmados földet, tengerinek vagy takarmányrépának. A sápi határon ugyanis kevés tengeri termett, a fordulós gazdálkodás pedig a répa és egyéb takarmány termelését nem tette lehetővé.

Tulajdonképpen gazdálkodási területéhez kellene számítanunk a nála 19 esztendeig *bejáróember*ként dolgozó Orosz Károly 7 kh földjét is, mert ezt a tulajdonos munkája fejében mindig Topa a sajátjával együtt munkáltatta meg igájával és gazdasági felszerelésével. Viszont ennek a földnek a termése teljes mértékben Orosz Károlyé volt.

A 7. táblázatban együtt láthatjuk Topa Mihály gazdaságának összes területét. Ezen a birtokon gazdálkodott Topa Mihály. Igen nagy nehézséget jelentett gazdálkodásában — amint a 2. térképvázlaton láthatjuk — az, hogy földjei, különösen a sápi határon, kis parcellákban szétszóródva terültek el. A gazdálkodás központja 1897-ig a községben levő házánál volt. A jószágállomány télen itt telelt, a téli takarmányt ide hordták be, itt történt a nyomtatás is. Ennek figyelembevételével készítettem el a 8. táblázatot, melynek alapján megfigyelhetjük, hogy az egyes földek milyen távolságra voltak a gazdálkodás központjától, és mennyi időbe telt azok megközelítése.

Kiegészítésül megjegyzem, hogy a tanyája körüli földjeiről, mikor például a búzakereszteket hordták haza, naponta ökörigával négyszer, lóigával ötször tudtak fordulni, de ha ennyiszer meg akarták tenni az utat, hajnalban legalább 3 órakor indulni kellett, és este 9 óra volt, mire kifoghattak. Természetesen ez úgy értendő, hogy közben deleltek, itattak, fel- és lerakodtak. Topa Mihálynak általában jó erőben levő, gondozott igásállatai voltak. A táblázatot ennek figyelembevételével állítottam össze, viszont fel- vagy lerakodási időt nem számítottam.

* Ebben a táblázatban földjeit az ő elnevezése szerinti darabokban tüntettem fel, azért nem egyezik meg a 4. táblázatban feltüntetettel. Topa ugyanis az olyan darab földjeit, melyekben lapos, vízállásos rész volt, ha egy darabban volt is és egy helyrajzi szám alatt, mivel nem lehetetett egybeszántani, külön nevekkel látta el és külön darabnak tekintette.

6. TÁBLÁZAT

Topa Mihály földjei a berettyóújfalui határon[24]

Telekkönyvi betét hr.sz.	A dűlő neve	Kh	öl	Művelési ág	Minősége
11292/2-a	XXIX. Kisandaháza		664	szántó	II. o.
-b	„		1414	szántó	II. o.
11294/2	„	1	247	legelő	III. o.
11294/3-a	„		262	tanyah. legelő ..	III. o.
-b	„		1206	tanyah. legelő ..	III. o.
11293	„		778	szántó	III. o.
11060	„		314	szántó	V. o.
11061	„		783	rét	III. o.
11062	„		549	szántó	VI. o.
11064	„	1	45	szántó	V. o.
11072	„		1508	rét	IV. o.
11073	„	4	931	szántó	IV., III., IV., V III., o.
11073	„	4	931	szántó	IV., III., IV., V III. o.
11220	„	7	1556	szántó	III., IV., III., V. o.
11221	„	3	1176	rét	III., IV. o.
11310	„	1	1472	szántó	IV., III. o.
11311	„		1274	szántó	IV., III. o.
11321	„	3	363	szántó	IV., II. o.
11322	„		1297	szántó	IV., III. o.
11323	„		524	szántó	V. o.
11324-a	„	1	1367	szántó	II. o.
11324-b	„		981	rét	IV. o.
Összesen:		32	1111		

7. TÁBLÁZAT

Topa Mihály gazdaságának összes területe

A földterület helye	Milyen címen haszn.	Terület kh öl összes		Szántó kh öl		Legelő kh öl		Rét kh öl	Kert öl	Szőlő öl	Terméketlen vízállás és tanyahely kh öl	
Sápi határ	Saját birtok	17	91	13	630	1	1061	1	—	—	1	
Berettyóújfalui határ	Saját birtok	32	1111	24	1348	1	700	5	—	600	1	63
Berettyóújfalui határ	Bérlet	24		4		19		—	—	—	1	
N. rábéi határ	Részes művelés	3	800	3	800	—		—	—	—	—	
Sáp belterület	Saját birtok	1	800	—		—		—	1000	1400	—	
Összes mg.-i terület		78	1202	45	1178	22	161	6	1000	1 400	3	63
Összes mg.-i terület %-os megoszlása		100		58,22		27,84		7,84	0,85	1,35	3,90	

[24] Kateszteri Iratok VI.(154) jj 14. sz. Berttyóújfalui birtokívek (DÁL).

8. TÁBLÁZAT

Földjeinek távolsága a községtől

A dűlő neve	Távolság a házától km	Egy forduló ideje vagy oda vagy vissza teherrel, óra	
		lófogattal	ökörfogattal
Sápi határ:			
Alsósásér			
Felsősásér	1,5	1 ½	¾
Derékrét	3	1	1 ½
Kilencedes	3	1	1 ½
Hosszuszer			
Sósfertő	1,5	1 ½	¾
Középdűlő			
Háromvölgy	2,5	1	1 ½
Ördögárok			
Inacs	3,5	1 ¾	2 ¼
B.újfalui határ:			
A tanya és a Jukasdűlő			
Pintérföld	5	2 ½	3
Lénia úti			
Urferteje			
Dancssziget			
Bogarzó	7	3 ¼	3 ¾
Halom alatti			
Nagyrábéi határ:			
Pernyés	14	egy nap alatt lóval is, ökörrel is csak egyszer tudtak fordulni	

IV. Lakóháza és gazdasági épületei

a) *Lakóháza*

Topa Mihály lakóháza az *Ujsoron*, a mai Dózsa utcán áll. 1873-ban nagyapja régi nádfedeles háza helyén építette fel, a szokottnál jóval vastagabb falakat rakatva. A fundamentum téglából, falai vályogból készültek. Az alapfalak vastagsága 75, a közfalaké 50 cm. A téglát az épülethez helyben égettette. Jó kemény „vasas" téglák voltak ezek, amit itt *csertéglának* neveznek. Az épület kelet—nyugati irányban fekszik, hosszúsága 15, szélessége 7, magassága az ereszig 3,60 m. Tetőszerkezete faragott fenyőgerendából készült, és kerekvégű, hazai cseréppel volt fedve. Eredetileg 3 helyiségből állott: kisház, pitar (a kéményaljával) és a nagyház. A nagyház és a pitar előtt kőlábas tornác volt. Feljegyzéseiből kitűnik, hogy a házán előforduló javításokat is jórészben saját maga végezte el. Így 1892-ben megforgatta, illetve megújította a cserepeket.[25]

[25] Napló 78. l.

1. TÉRKÉPVÁZLAT

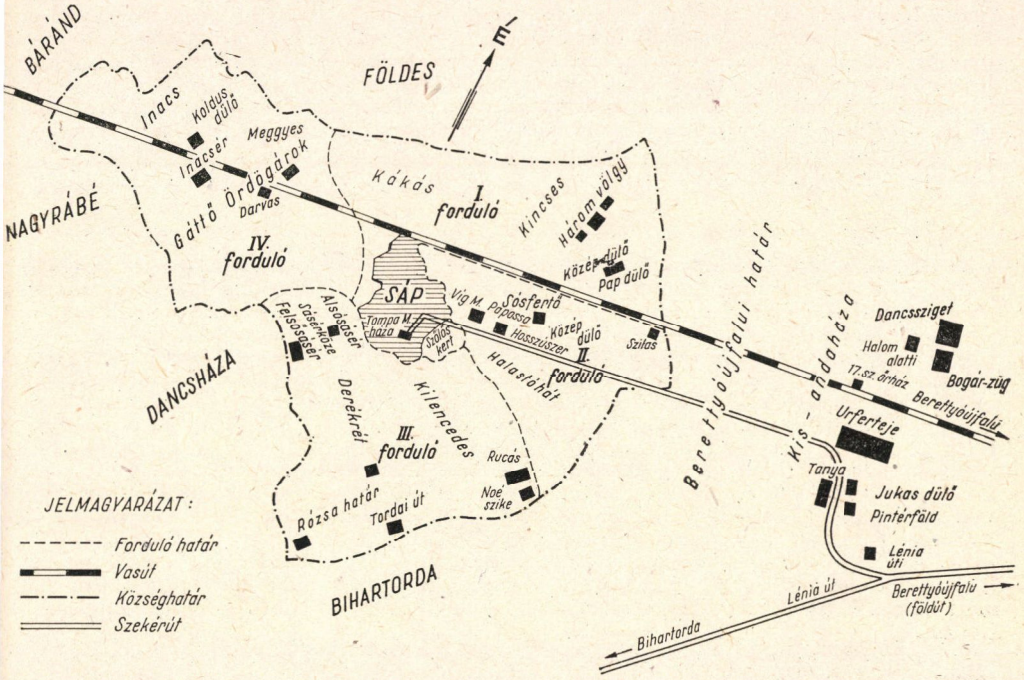

A község határának felosztása a fordulós gazdálkodás idején, az 1856. évi határozat alapján Topa Mihály földjei a sápi és berettyóújfalui határban

1. VÁZLAT

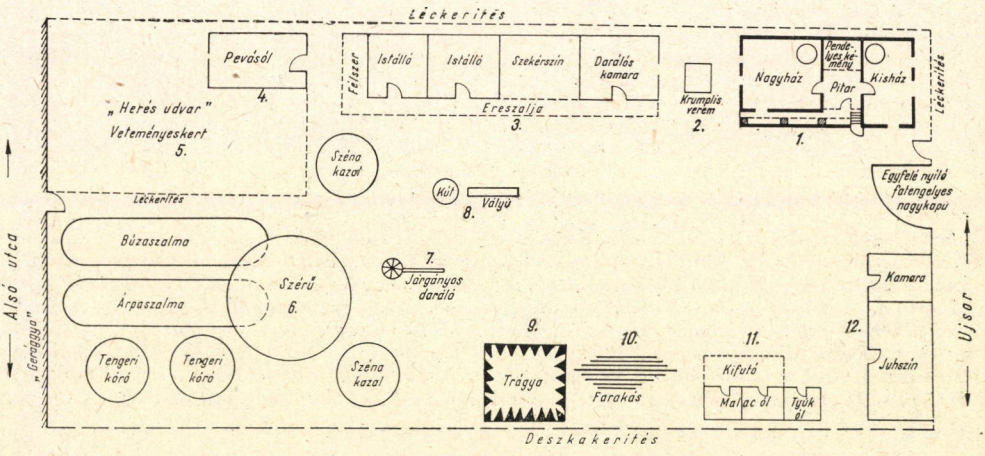

Topa Mihály épületei sápi házának udvarán

Lakásának berendezése igen egyszerű volt, nagy részét maga készítette. Az épület beosztása is eltért a megszokottól, mert a kisház általában az épület udvarra néző végében helyezkedett el, nála pedig éppen fordítva az utcára nézett. Úgy volt berendezve, hogy — mivel ez volt a család állandó tartózkodási helye télen — a szoba közepe üresen maradt, hogy legyen hely a fúrás-faragás, szerszámkészítés és kosárfonás számára. Volt benne két ágy, kanapé, fenyőfa asztal, két eperfa szék, kemence körül padkával és egy háromfiókos sublód. Az asztalt, székeket és a kemencét maga készítette.[26] A pitvarban maga készítette kerek lábú keményfa asztal, három-négy gyalogszék, egy stelázsi (edényeknek), a szabadkémény alatt egy maga készítette szabadtűzhely. A nagyházat csak ünnepélyes alkalmakkor használták.

b) *Udvara és gazdasági épületei*

Udvara egy téglalap alakú 580 négyszögölnyi területen feküdt, kelet—nyugati irányban. Keletről az *Ujsor*, a mai Dózsa utca, nyugatról az *Alsó utca*, a mai Arany János utca határolta. Keleti végén a ház előtt léckerítés volt, annak folytatásában a kiskapu deszkából, majd a szintén deszkából készült, egyfelé nyíló *fatengelyes* nagykapu. A telek elejének a többi utca felőli része be volt építve. A nyugati végén kerítés helyett *gerággya* volt (ez szalmástrágyából és csutkaízikből készült). A teleknek ezen a végén is volt kiskapu, mert abban az időben az Arany János utcáról nem volt feljáró út nyitva a főutcára, ha az itt lakók az ő udvarán jártak keresztül. Északról Körtvélyesi András volt a szomszédja. Ezen az oldalon is léckerítés határolta az udvart.[27] A déli szomszéd, Demjén Lajos felől deszkakerítés volt. A telek északkeleti sarkában állott a lakóház (1. vázlat). A ház udvar felőli végénél négyzetalakú, téglából készült *krumplisverem* volt, melybe téglából készült lépcsőn lehetett lejárni egy 70 × 70 cm-es nyíláson, amit deszkalap zárt le.[28] A vermen túl kezdődött a kamarát, szekérszínt, istállót és félszert magában foglaló épület arccal délnek, melynek építése során Topának nézeteltérése támadt északi szomszédjával. Ez a kicsit terjengősen előadott história érdemes arra, hogy teljes szövegével idézzem, mert nemcsak az akkori építkezési módról, de egy építkezési pereskedésről is hitelesen tudósít.

„1891-be április 1sőn keztem legelébb kitisztítani a régi ólunknak az hátujjátul a szemetet, de Topa István bátyámnak is vót egy kis ipülete amejet az Atyámtul kérelem utján engedett meg, hogy oda ipítette az Atyám megengette az Testvér Öccsének, de úgy hogy a csepegőt jól kihagyva és ez az épület is elavult már ekkorra, hogy a szemetet kitisztítottam. Az Sinórt kihuztam az Ócska Istálló háta megett a faltövitül egy méter szílessígűt ki Sinóroztam és ezt az ásóval kivístem, hogy az ól háta megett egy méter szílessigüt elhagyok a péczéjig evvel is irőt írek mint az Ház háta megett. E mostani épületem belső hátujja a régi ócska épület hátul való részéig rakódik be és így egy vájog hosszával ment közelebb az Topa István épületéhez, amejnek az jó veje Körtösi András a gazdája. A szemetet mikor kitisztítottam, árok hejet kivístem támasztott az Úr Isten egy erős forgó szelet, aki a szekérszinnyinek a hátujját leszórta. Ekkor az ott lévő Ólunknak a vígihez odahortam a nádját. Az házában egy lakó lakott, aszt montam a felesígínek, agyik hirt a komámnak jöjjön el kösse be az nádgyát azután rakja átal. Másnap eljött bekötötte. Mán én ekkor egy öl hosszú, egy méter szíles árkot kiástam az ólunk tövinél. Ezt mongya mit akarok, mert nígy suk mijre ástam le ugy tömtem vissza. Én ípítek egy ólat szekérszint egy kamorát a házunk felé közelébb. Nem szólt rá semmit. És én egy ijen 8 méter Öles épületnek a fundamentomát Magam hol 5 suk, hol 4 suk mijsígre kiástam egy méter szílesre. Ezt hat kilós nehéz sujú tömőfával apránként jó erősen vissza letömtem a kamra közfalájét is betuttam tömni, mert ez a helyisígen még lejebb vót a régi istállónk. Mikor eszt bevígesztem hozzáfogtam az Öltető bontásához, Ezután a fa bontáshoz és a nádnak apraját naggyát bekötösztem az Ócska falat kidütögettem, hidlást jászlat, hidlás alól a téglát, kiszállitottam az ócska vájug jovát vagy 300-zat kiraktam a többijit apróra összetörtem. Ezután a másik közfal árkát, elejit, alsóvige árkát kiástam 4 sukra, de az vájugból lévő tőtiseket elébb félre hántam ezután letömtem, a vájogtőtist ujra ráhortam, eztet meg jól megtömtem de mindig magam. Mikor bevígeztem akit vetettünk tavasszal 3300 vályugot a Nagy János vetőjivel, ezt behortuk ezután foktam az falrakáshoz. Vájogunk az Ócskával vót összesen 3600 e közt 300 félvájog vólt. Ezzel fogtam a fundamentum lerakásáho. Mikor öt sor mán le vót rakva ekor Körtösi András ur felhivatott a falu házához. Mir mertem az ipítkezíshe hozzá fogni mig őtet fel sem kirtem, hogy mit akarok. Ekkor azt

[26] Napló 93. l.
[27] Uo. 85. l.
[28] Uo. 96. l.

mongya: Hozza ki csak a Jeggyző Ur azt az Épitkezési Szabájrendeletet, olvassa fel, amejet a Sáp kössig Elöljárójai az akori képviselőjivel a kössigházánál készitettek. Amej is igy hangzik: az rakomány felöli rakodásról; szalmát vagy Szénát az Szomszéd épületitől vagy keritésitől 3 méter távolságra kell bejebb rakni. Az Épületre nézve igy határozta: hogy ha két szomszédnak a régi épülettye közel van egymáshoz, és ha valamejik elévül is, és ujból akarja felépiteni, bár mi közel van is ugyanojan hosszu Épületet mint a másik vólt Szabad felépiteni, de hosszabbat nem, sem pedig közelebb a Szomszédéhoz, ha hosszabban akarja, mint én is, ezt az uj Épületet akkor a péczétül 3 méterrel bejjebb köteles tenni vagy arra a helyre anyit felépiteni mint a másik vólt, de aki nem jelenti a kössig házánál, hogy ő épiteni akar elöször 5 f. büntetik, másodizbén 10 f-ig. Amej ember ennek ellene szegül és felépiti az tulajdonosát a Csendőrök által az Fogházba kissirtetik és az tetejét szijjel hányattyák a Csendőrök erejivel, a falát is kidütögetik. És én jutottam legeléb a Torkába egy mérges kigyónak aki az Épitkezési sorát elfoglalta kimínysorjába mi felőlünk. Az Atyámtól kérelmezte, hogy engeggye meg neki hogy egy szekérszint két disznóólat, hogy épithessen fel, és igy én felőlem is elfoglalta az ipitkezisi sorát most én tőle nem tudok Épiteni az magunk Szállásán pedig a péczétül 1 méter távolságot kihagytam. Körtösi még se engedi, hogy felépithessem. Elmentem Tordára a Szóga Biróho. Ez másnap be is jött. Ez is arra kérte békűjjenek ki. Ő azt monta Szabáj Rendelethez tartya magát nem engedi, én meg ezt montam: azt az Épitkezési jogomat nem hagyom, mert az Atyám is régi jogon ezt használta ipitkezisi sorának. Egy ember pedig kétfelől is elfoglaljon Épitkezisi sorát? A Szolgabiró azt monta békűjjenek ki engeggyenek egymásnak avval elment. Erre csak azt monta Körtösi ur, én a Szabáj Rendelethe tartom magam. Ekor elmentem Réti Kálmán Tekintetes ügyvéd Urho, ezt az bajomat és ezt is hogy a péczétül egy métert kihagyva és azt is hogy a Szabáj Rendelet mit tart Sááp kössígbe. Ezt monta Réti Tekintetes ur: Épíccsen bár tornyot épitene is az maga udvarára. Ismét hozá fogtam a fal fejebb rakásához. Ekkor ismét felhivatott, hogy nem akarok az épitkezissel felhagyni, maj meg látod mivel kötöd be. Ekkor ismét felültem a Gőzkocsira mentem Nagy Váradra az Alispánhoz és mikor be panaszoltam mit ípitkezem a Szabáj Rendelet mit tart, ez is azt mongya ez ellen nem tehetünk. A Gőzkocsin jövetbe Ujfaluba ki száltam bementem Rétiho, ez csak avval biztatott :Épíccsen a maga Udvarára. Ismét raktam az lerakott fondamentomra. Mán ekor fél magasra fel vót rakva, Ismét a kössíg Házáho hítt, hogy Ő sehogyse engedi hogy ott felípíccsem az Épületet. Ezt a rossz szomszíd teszi a másikkal nem a jó. A Kössig Házátul elment haza: Ezen küzdelmem evvel az Urral igy ment 2 és 3 hónapon is keresztül. Ez történt Ispán Lajos Biróságába 1891 Be Julijus 2 dik 3 dik 4 dik Ujfaluba 8 dikán Nagy váradra az Alispánhoz innen ismét Ujfaluba 9 dikén ismét Ujfaluba Réti Kálmánhoz. Biró uram ezt javasolta itthon, hogy Körtösi Ur haza ment: Komám egyre még utasitom mennyen el maga Ujfaluba és az Járásbiróságot rendejje ki ennek az Épitkezésnek a meg Vizsgáltatására. El is mentem Réti Tekintetes Urhoz elpanaszoltam neki. Ezt monta Réti ez ám kőccsiges lesz Topa uram, mert elébb tegyen le maga 25 fr-tot ez, és a többi kőccsíget magának senki se téríti meg ezt montam róla nem tehetek. Julijus 17 ki is jött Ujfalubul az ügyvéd ur Szakál Pál főszolgabiró Ur és az Irnokja. Kocsin jöttek az Épület megvizsgálására, melyet Körtösi András ur nem akart engedni hogy felépithessem a mostani hejére. A Kössíg házától le jöttünk az Szolga Biró ur az Irnokjával Réti Kálmán ügyvéd ur, és az Kössígi Biró Ispány Lajos Törviny Biró Körtösi András báttya Körtösi József a Kössigi jedző Czövek Ödön és Topa Mihály és Körtösi András lejöttünk ennyijen. Eszt kérdi a Szolga Biró ur hogy aggyam elő, hogy mint keztem és az ípitkezíshe. Ezen keztem el. Én magam akarattyából eligsigesnek níztem ki ha az Ól háta megett 1-gy méter távolságot hagyok ki a péczétül mint a ház háta megett még akkor is kerítíst huzhatok és az Ólunk háta megett mert a régi épület ahol vót attól csak egy vályog hosszával van a mostani kijebb mint a Régebbi. Ekkor azt mongya Szólga biró ur. Körtösi András aggya elő mivel Vádojja Topát. Ezt mongya én ellenem: hogy én akartam egy juszint ípíteni háttal az uccára a péczétül egy méter kihagyva és nekem nem engette meg. Övele való sok bajaimba ezt többet soha se hallottam. Erre a szavára azt montam: épíccsen nem bánom egy méter távolságot a péczétül. Ekkor ezt mongya a Szóga biró ur: mit mond rá mán. Ekkor mán megbánta a nyilatkozatát, hogy kimonta. Azt mongya rá, hogy Ő a Szabáj Rendelethez tartja magát. Ekor mán mentünk a Közsig Házához és behivnak a Jegyző szobába. Ezt mongya Szakál Pál Főszolga Biró ur: Körtösi Topát sem fojthattyuk a kútba, mert félmagasra rakott épületét öt suk magasra tömött fundamentumát, most 3 méterrel az maga épületitül nem rakjuk bejebb: Ekkor ezt monta: Nem bánom hát én csak aggyon levelet arrul, hogy az uccára háttal ípithesse fel egy méter távolságot a Péczétül a Juszinnyit. Azt mongya a Szolga Biró ur: Ezt ám nem engedem én meg, elég bizonyság vagyunk mi mikor mán megengette. Ez az ellenem elkövetett gonoszsága Körtösi Andrásnak belekerült uti kőccségem fáraccságom sok fizetísem 40 f.-nál szaporábbra ment, akit a törvény nekem nem téríttet meg. Fájdalom az én Atyám Topa Mihály a Testvír Öccsinek megengedett Baráccság uttyán

és én velem most mit tett a jó Körtösi András aki is Albert fiját Szomszídságomba ide kötöztette, hogy lehessík még a maradékom is a legjobb bikessigbe az rossz kutyának az Fijával..."[29] Ilyen előzmények után mégis felépült a vázlaton 3-mal jelölt melléképület 1891-ben. Akkor még nem volt ilyen hosszú az épület, mert a második istállót csak néhány évvel később építették hozzá. Az építkezés befejezéséről ezt jegyezte még fel: „*1891 Julijus 24 ez nap felraktam az ól falának az magasságát. A fal felrakásom után Magamhoz fogattam Nagy János Sógort mert az Fa összevágást és ennek kiSzabását és a Zsendejezist nem értettem igy ezt Ketten Csináltuk de eközt Csordás Lajos is sokat segített. Nagy Jánosnak Pedig a Lovunk szólgálta le egy kis buzája vót ezt behorták a tallóját megkevertik, tengerijit a Palocsárul behorták a köles fődön a palocsaji fődön Kilenczedesbe Hárovölgynél Ugarja vót ezt megzgarolták. Összel evvel a többivel megszántották beis vetettik elbaronálták. Ezt a lovak szólgálták le 1891 be még egy pár Szuszikot tartozik belé Velem együtt csinálni...*"[30] Ennek az építkezésnek a költségeit 1891. évi számadásában a következőképpen számolta el: „*Az 1891 be kiszitettem Egy uj Istállót magam Nagy Jánossal 23 frt. Az rossz Körtösi András mijatt a mig megengetetett hogy felipithettem a sok kőccsigem és a járásbirójé az utikőccsigemmel együtt került 40 forint 25 krajcár Stark Mórtul az anyagok fa, deszka léc, Gerenda, Zsindely, Drót, Zsindejszeg 227 fr. 80 krajczár.*"

Az istálló építése tehát összesen 291 frt 05 krajcárba került. A tetőszerkezet összeállításán kívül — amint az idézetből kitűnik — szinte mindent maga csinált. Valószínű azonban, hogy gyermekei segítettek. Ebben az épületben eredetileg három helyiség volt. A ház felőli végében egy kamara. Ezt *darálóskamarának* nevezte, mert ebbe egy kézzel hajtható daráló volt elhelyezve. Ebben a kamarában állott a *szuszik* is, amit Nagy János csinált. (Szusziknak nevezték itt a beépített hombárt.)

A darálós kamara után következett a szekérszín. Egymás mellett két szekér megfért benne. Ezenkívül itt volt elhelyezve a szórórosta, szecskavágó, nyáron a szán, télen pedig az egyik sarkában gerendelyével felfele állítva az ekék és a barona.

A szekérszín után az istálló következett. A két oldalfalánál volt a jászol, az ajtóval szemben téglával kirakva a *plac*. Farral össze 8 nagyjószág fért el benne. Az épület elején, 2 méterre kinyúló faágasokon nyugvó féleresz volt. Néhány év múlva az istálló szűknek bizonyult, és ezért még egy *lúólat* épített hozzá. Ugyanekkor a jószágok, főként a lovak nyári tartózkodási helyéül az új istálló végéhez *félszert* is épített. A félszernek a Körtvélyesi szomszéd felőli oldala vályogfal volt, a többi részén fenyőfa ágasok tartották a tetőszerkezetét. „*1893 Április 1 Ekor nap tömtük a lúól viginél való félszernek a két ágas közit falrakás ála a fundamentumot...*"[31] Az egész épület zsindellyel volt fedve, és a lóistállóval, félszerrel együtt 24—25 méteres lehetett.

Még ugyanebben az évben a régi helyébe új *pévásólat* is épített (az ábrán 4. sz.). 1893. május 9: „*a hol a mostani pévás ólunk van a fundamentumát tömtük mert kiástuk 2 ásónyomra 10 dikén ezen a napon az előt már be vót hordva ithonlevő 30 szekér földet talicskával oda takaritottuk 2 sort az egisz fundamentumot aztat lóval jól meg tapottatuk. A régi Pévás Ólbul aki vájug kikerült ezen a hejen annyi magasra nem tőtt fel ezeket a kin valóbul pótoltuk ki körül rakva a felső sort. 24 dikén tapasztottuk a falát 25 dikén belül megtapasztottuk...*"[32] A pévásólnak rendes padlása volt, tetejét szalmából rakták. Ez az épület szolgált a jószágok takarmányozásához szükséges török tárolására. Nyomtatáskor egyenesen ide hordták be a töreket. Ilyenkor a gyerekek naphosszat taposták az ólban a töreket, hogy minél több férjen bele. A padlására szükség esetén szemestakarmányt helyeztek el.

A telek északnyugati sarkában a pévásól mellett kb. 75 négyszögölnyi területen léckerítéssel körülvéve veteményeskert volt (vázlaton 5. sz.), amit a gazda *herésudvarnak* nevezett, mert mindig volt benne egy kis darab lóhere is vetve. Ezzel szemben a délnyugati sarokban voltak a takarmánykazlak és a szérű, ahol a nyomtatást végezték (6. sz.). A szérű előtt volt a járgány felállítva. Ezzel darálót hajtottak, de ezt használták a járgányos cséplő meghajtására is. Az udvar közepén, kissé az istálló felé volt a kút (gémes) az itatóvályúval (8. sz.). Az istállóval szemben a telek déli oldalán állott a trágyadomb, *dudvakazal* (9. sz.). Mellette volt a farakás, ahová a szerszámok készítésére kiválasztott fákat rakta le, hogy jól kiszáradjanak (10. sz.). A telek déli oldalán állott a zsindellyel fedett malac- és tyúkól (11. sz.). Háttal az utcára a lakóházzal szemben épült a juhszín (12. sz.). Két helyiség volt benne. A lakóház felőli végében volt egy kis kamara, ablaka

[29] Uo. 65—70. l.
[30] Uo. 72. l.
[31] Uo. 85. l.
[32] Uo. 85—6. l.

2. VÁZLAT

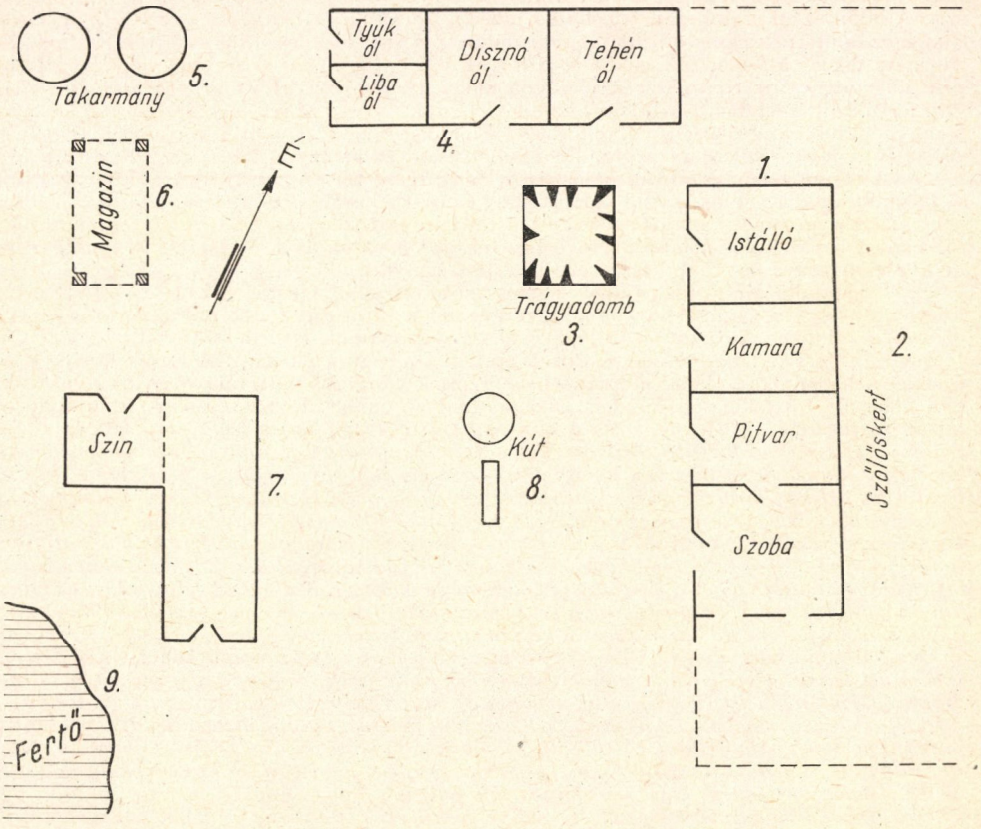

Topa Mihály tanyai épületeinek alaprajza

a házra, ajtaja az udvarra nézett. A másik része volt a 60—70 birka teleltetésére alkalmas juhszín. Ezt az épületet 1894-ben javította meg: „*május 19 án jó idő vólt e nap fogtam hozzá a juszinpallás tapasztásához... 26 dilután be is vígeztem a juszin bevakolását...*"[3]

c) *Tanyája és Kisandaházán levő kútjai és egyéb ideiglenes épületei*

Topa Mihálynak a berettyóújfalui határban Kisandaháza nevű határrészen volt az 1890-es évek elején 33 kh saját és 24 kh bérletben használt földje. Mivel ennek a területnek majdnem fele legelő és kaszáló volt, állattenyésztéssel hasznosította. Különösen a birkatartás volt itt kifizetődő. Sáptól 5—7 km-re terültek el ezek a földek, de a jószágok miatt szükséges volt — hogy ne kelljen azokat naponként ki- és behajtani — nyári szállás építése. 1896 előtt a birkáknak karám volt építve, a nagyobb jószágok: csikók, borjúk, félszerben háltak. A jószágok őrzője egy kis ideiglenes kunyhóba húzódott be a nyári zivatarok elől. Az állandó lakásra alkalmas tanyát és melléképületeket 1896-ban építette fel. A lakóházat magában foglaló főépület észak—déli irányban arccal nyugatnak épült. Négy helyiség volt benne. Déli végében a lakószoba, utána a konyha, kamara és a másik végében az istálló. A vályogfalú, zsindelytetős épület 14 méter hosszú volt (2. vázlat 1. sz.). A főépület mögött a szőlő és gyümölcsöskert terült el 600 négyszögölnyi területen (2. sz.). A főépület sarkánál, arccal északra nézett egy másik zsindelytetős épü-

[3] Uo. 91

let (4. sz.). Ebben volt a tehén-, disznó-, tyúk- és a libaól. Ennek a végében volt a takarmánykazlak helye és a négy faágason álló szalmafedelű *magazin* a széna tárolására (5—6. sz.). A lakóházzal szemben a *guggonülő* juhszín állott (7. sz.). Azért nevezték így, mert ennek az épületnek nem volt fala. A szarufák a földbe voltak leásva, és a teteje szalmából volt. Az udvar közepén gémeskút és itatóvályú állott (8. sz.). Közvetlen az istálló és a tehénól előtt gyűjtötték össze a jószágok alól kikerült trágyát. A juhszín háta megett egy fertő volt, melyben állandóan víz állott. Annak idején ebből a gödörből vetették ki a tanyaépületéhez szükséges vályogot. Ezt a fertőt a gazda fűzfával ültette körül, később élősövényt font belőle a víz köré. Ideális hely volt ez a liba és kacsa nevelésre (9. sz.).

A tanya felépülése után a jószágok nagy része télen-nyáron kint volt a tanyán. A házánál csak 1-2 fejőstehenet tartott. Egy béres és később legénysorba került két idősebb fia is a jószágok gondozása végett a tanyán tartózkodtak télen is. A gazdálkodás központja továbbra is a faluban levő ház maradt egészen az 1900-as évek elejéig, csak az állattenyésztés nagyobb része tevődött át a tanyára.

Kisandaházán a tanyájától legmesszebb eső földje sem volt távolabb 2—2,5 km-nél, de hogy a jószágoknak ne kelljen még ezt az utat sem megtenni az itatás végett, ezeken a földeken kutakat ásatott. Mivel gazdatársainak is érdekük volt, hogy az ő jószáguk is jó ivóvízhez jusson, a kutak építésében segítettek neki. A kutak környékén ideiglenes karámokat, ólakat állított fel, az őrzőnek kunyhója volt, hogy a nyári zivatarok elől fedél alá húzódhasson mind a jószág, mind az ember. Részletesen ír naplójában a kutak építéséről: „*1894 augusztus 5 megfogattam Földessi Lajos tégla majsztert és Bene Imrét 8 ezer kűnek az kivetise berakássa kiigetise és kirakására 6 fr 1000 ir és minden az övék, homokkal szalmával én tartozom de minden egyesigem is ugy vót, hogy nekem kútnak kell a tégla. Okt. 3 dikán kirakták összesen let 8 ezer 900 darab mert köpönyeget is szurkoltak közzé. Kikerült ebbül válogatva jó vasas tégla, 3500 darab, akit ithon az herésudvarra akarok lerakni, két udvarra az Alsóutzán Aranyi József mellé, és Orosz Károly mellé, a többibül pedig az urfertejinél az ot lívő kaszálóföldünknek a szántóföld vígihez közel a másikat az Dancssziget beli földünkön szikes hejen amint az Zákány határja lemegy a Katona Mihájé mellett az érbe, annak majd irányába. Hozzá fogtam a két kúthoz nov. 10 kén legeléb, bevigeztük Nov. 27 kén. 5 nap nem dolgoztunk 13 nap lett kisz a két kút ott való birtokosok segítsígivel 5 sukk bű vót.*"[34] A téglavetésen kívül feljegyzett még a kúthoz szükséges egyéb anyagárakat: „*1895 ápr. 1 vettem két kútágast ör. Katona Sándortul egyet 5 frt ír, ez a Dancssziget be van. A másikat Bakóczi Miklóstól 1 frt 10 krajcár az urfertejinél van. Vettem Vas Imrétűl két fát rá gémnek 2 frt 50 ir de ez vastag lett: Ismét kis Topa Istvántul másikat vettünk 1 forintír, az Urfertejihe vittük. Egy ócska vájut vettünk rá 70 krajcár, kútostor 25 krajc szeg 50 krajc. A dancssziget hez egy vályunak való deszkák 3 szálat foszlit 1 fr 80 krajcár. Kútostort 25 krajcár, kutgém 1 Fr 50 kr, fenyőszeget vettem hozzá 30 darabot 60 krajcár. Nagy János sógor meg csinálta 60 krajcár, kutágasba szeg 50 krajcár. Össz. 13 fr 90 krajcárt kóstál . . .*"[35] A két kút megépítéséhez szükséges anyag a téglákon kívül az ő számítása szerint 13 forint 90 krajcárba került, bár a feljegyzett összegek 16 frt 30 krajcárt tesznek ki.

Topa Mihály tehát nem egy teljesen felszerelt gazdaságot vett át, hanem földjeit is apránként vásárolta, gazdasága felszerelésének jó részét, amint látni fogjuk, szintén az 1890-es években szerezte be, gazdasági épületeit is ebben a korban csinálta vagy csináltatta. Tehát az a korszak, melyet az ő gazdálkodásából vizsgálunk, egy olyan korszak, amelyben csak a földterületének nagysága volt már valamennyire kialakulva, de minden mást, ami a gazdálkodáshoz szükséges volt, ebben az időben szerzett be.

V. Gazdálkodásának rendje

a) *Gazdasági felszerelései és eszközei*

Amint a dolgozat elején az összehasonlításoknál láttuk, gazdasági felszerelés dolgában egy kissé előtte állott a hozzá hasonló birtokkal rendelkező gazdatársainak, amit a járgány és a daráló használata mutat. Most vegyük sorra, hogy az adott időszakban milyen szerszámokkal és gazdasági eszközökkel munkálta meg a rendelkezésére álló földterületet.

Igásszekere 1891-ig csak egy volt: „*1893-ban megegyeztem itt lévő lakos de Vácsodi születésü Szekér Gyártóval egy kis szekeret készitetni, mert még ekkorig csak egy szekerünk*

[34] Uo. 93. l.
[35] Uo. 95. l.

vólt. Az agyán kivül tiszta kőrisfábul 3 saragjával ellátva 35 forintír."[36] Tehát az 1893-ban csináltatott szekér kisszekér, azaz *lóiga után való szekér* volt, a régebbi pedig nagyobb, úgynevezett *ökörszekér*. A feljegyzéseiből kitűnik, hogy a szekereket a sok használat miatt igen sűrűn kellett javíttatni. Az ökörszekeret 1891-ben szinte teljesen felújíttatta: „*4 uj kerék 2 ódal 2 vánkus 1 hátulsó saragja 24 fr.-t, 4 ráf hozzá 7 fr.-t, kovácsmunka 10 fr.-t . . .*"[37] Ez a szekérjavítás 41 forintjába került. A lószekeret, melyet 1893-ban újonnan készíttetett, már 1895-ben újra vasaltatni kellett. Ezt a munkát a helybeli kovácsmesterrel végeztette el: „*felvállalta Vig László a kis szekeret vasalás vigett ujból vasalva egy Ekhóval és egy koporsóval együtt 32 fr. és 3 liter pájinka, vasat vettünk hozzá ujfaluba 34 frt árát Kun úrtul . . .*"[38] Nem sikerült kideritenem, hogy a fenti idézetben említett *koporsó* alatt Topa a szekérnek vagy az ekhónak melyik részét érthette. Adatközlőim nem emlékeznek, hogy akár a szekérnek, akár az ekhónak koporsó nevű alkatrésze lett volna. Bizonyára ez Topa Mihály egyéni elnevezése lehetett a szekér vagy az ekhó valamelyik részére, mint ahogy földjei megnevezésénél is alkalmazott mások által nem használt külön elnevezéseket, pl. *rucás, hegyes* stb. Ebben az időben tehát ekhós szekereket használtak környékünkön. A szekér oldalához erősített, fából vagy vaspálcából készített tartókra, a *koszorura* gyékényből font ponyvát, *ekhót* terítettek, hogy a rakomány meg ne ázzék. (Talán a koszorút nevezte Topa koporsónak?) Az ekhót rendszerint csak hosszabb utakra szerelték fel. Topa Mihály sokat járt vásárokra, a karcagi, füzesgyarmati, de legsűrűbben a debreceni és a váradi vásárokat és piacokat látogatta. A búzát ezeken a piacokon értékesítette, és itt vásárolta meg a gazdaságban szükséges dolgokat. Őretni Berettyóújfaluba, de még sűrűbben Nagyrábére járt. Ilyenkor feltétlenül felszerelte az ekhót. Topa gazdánál a szekérnek mindig rendben, útra készen kellett állania. A hátulsó tengelyre felkötve egy pléhdobozban mindig kellett lenni szekérkenőcsnek, a szekéroldalon kívülre az erre a célra csináltatott tartóban ott volt a vasvilla és a viharlámpa. Ha a szekér nem volt éppen használatban, a szekérszínben állott, hogy az eső rongálásától védve legyen. A szekérhez tartozott a szekérkötél, amit a nagyobb távolságokról szállított búzakeresztek, széna, szalma és egyéb szálastakarmány szállításánál a rakomány lekötésére használtak. Ez egy 5 öles darabból álló kenderből font, 2 cm átmérőjű kötél volt, amit Topa maga készített azon a kötélverőn, amelyet sógorával együtt fabrikáltak. Hordáskor, szénabetakarításkor használták a szekéren a vendégoldalt és a keresztfákat. Használaton kívül ezeknek is a szekérszínben volt a helyük, a sarokban felállítva. Igen fontos tartozéka volt a szekérnek a *nagyponya*. Topa Mihálynál ugyanis hordáskor, hogy a kévékből kiverődő szem az *alsövény* (szekér feneke) deszkái között el ne szóródjék, az alsövényre ponyvát terítettek. „*1892 febr. 22 Halász Péter vólt nálunk, hogy mej Ponyvánk elveszett amej vólt 3 szélben és kivehordáskor a Szekéren szoknak használni, eztet Aranyi Lajos elopta és Fekete Mihály urnál lakott és annak atta el a ponyvát. Ekor nyáron vólt elébb használatba és még ezen kivül egy uj és egy viseltes kis ponyva akivel Takarmánt szoktak hordani.*"[39]

A szekér mellett télen, ha volt alkalmas szánút, szállítóeszközül a *szánkót* is használták. Topa ezt is maga készítette. Az erre alkalmas akácfát, amelynek a hajlása a szántalp hajlását utánozta, jóelőre kiválasztotta. „*Elmentem Tordára . . . vettem 10 darab nagy Fákat gajjastúl vót párja 2 fr 50 krajcár, ezekközt került egy kutágasnak való is. Ismét vettem egyet ez 3 fr. 50 krajcár vólt, Szán talpnak való vólt. Február 1 sején hoztuk haza a Fáknak az utóját 5 Szánnal . . .*"[40] Szánkót másoknak is csinált pénzért vagy más ellenszolgáltatásért. 1890-ben a legnagyobb sápi gazda is vett tőle egy szánkót: „*Deczember 18-án vitte el a Szánat Ónody Jenő 9 sukkos vót, 10 fr attam, az áldomást nem hozta meg.*"[41] Igen érdekes ennek a szánnak a története, ahogyan az adatközlők elmondják. Tulajdonképpen ez a szán Topa László gazdának készült, de mikor az elment érte és eléje fogta a két lovát, a hatalmas alkotmányt üresen is alig bírta húzni a két ló. Azt mondta erre Topa László: „*Mihály bátyám nem kell nekem ez a szán, nem ló után való ez hanem ökör után.*" Így vette meg azután az ökrökkel dolgozó Ónody gazda. Négy ökröt fogott elébe, és a nagyméretű szánkóval 35—40 zsák búzát szállíthatott egyszerre. 75 esztendeig volt telenként használva, mert Ónody Jenő fia, Géza 1965-ben még mindig használható állapotban vágta fel tűzrevalónak, mivel már nem volt rá szüksége. Talpának magassága még akkor is több volt 30 cm-nél.

Ekéje kettő volt. Mind a kettő fagerendelyes, fatalyigás, pléhkormányú, úgynevezett *perge eke*. Amint az összehasonlító táblázatban láttuk, a nála nagyobb gazdáknak

[36] Uo. 89. l.
[37] Uo. 74. l.
[38] Kalendárium 1895. évf.
[39] Napló 101. l.
[40] Uo. 100. l.
[41] Kalendárium 1890. évf.

már abban az időben gyári, úgynevezett *láncos ekéje*, sőt néhánynak úgynevezett *láposi*-féle kettősekéje is volt. A hozzá hasonló gazdák többnyire az övéhez hasonló félvas ekével szántogattak. Különben az idős emberek emlékezete szerint a sápi határon 1888-ban egy bárándi ember szántott legelébb gyári vasekével. Annak ellenére, hogy az 1890-es években a kisebb gazdák is sorra vásároltak *láncos* ekét, Topa Mihály mindaddig, míg gazdálkodott, egészen az első világháború végéig, ragaszkodott a hagyományos félvas ekéhez, melynek csak az ekefeje, kormánya és a csoroszlyája volt vasból. Azt tartotta, hogy a *gyári eke nem hagy olyan jó magházat*. A gyári eke ugyanis jobban ráfordította a földet, és a szántás felülete egyenes és sima volt, míg a perge eke csak egymáshoz tolta a barázdákat; minden barázda között végig egy kis mélyedés, *magház* maradt, és így a búza kézzel való vetése esetén ezekben a mélyedésekben sűrűbben szóródott, és így *sorja* lett a kézzel vetett búzának is. Az ekék karbantartása a helybeli kovácsmester feladata volt. 1890-ben Vig László helybeli kovácsnak *„vasilezisir 1 tetés vika"* búzát fizetett. 1892-ben Debrecenben vásárolt *„4 szántó Vas"* 2 frt 20 krajcárjába került.

Két barona volt a gazdaságban. Egy régi, úgynevezett *tölgyfabarona* és egy maga készítette *tövisbarona*. A tölgyfabarona egy darabból álló, négyzetalakú volt, egy-egy oldala 1 ölnél valamivel nagyobb. Kerete kb. 10,10 cm-es tölgyfagerendából készült. Fogai vasból voltak. A lovakat úgy fogták az ilyen barona elé, hogy a keresztes a négyszög egyik sarkára volt felszerelhető, s vontatásnál sarkával előre húzta a ló. Ezt a baronát az őszi szántások tavasszal való elbaronálására használta. Magtakarásra használta a tövisbaronát, amit vadszil- vagy kökénybokor gallyából maga készített.

1890-ben vásárolt egy *szórórostát*. *„Szept 28 dikán fizettem Galiczijába Pererau Városának Fabrikájába a szórórosta árába 28 forintot. Az 1891 dik év agusztus 1 napjára 27 frt.-ot. A Vasuton elhozták idájig 5 fr.-ir. Igy a rosta van 60 frt-ba, 12 szitával, 6 van Vasrámába 6 farámába van készitve . . ."*[42] A rosta nagyon megkönnyítette a búza megtisztítását. Míg nem volt ilyen rostája, minden este a napi nyomtatás eredményét *fel kellett szórni*. Ez abból állott, hogy ha elég erős szél fújt, a szérű simára taposott talaján a szemetes, törekes búzát falapáttal, *szórólapáttal* a magasba dobálták, hogy a szél kiszórja a szemetet. Megtörtént, hogy nem volt mindennap szórásra alkalmas az idő, akkor a *garmadába*, a szérű szélén összetolt búzára szalmát terítettek, hogy esetleg *be ne ázzon*, és amikor alkalmas szél fújt, *felszórták*. A szórásnak másik — Topa által is sokszor gyakorolt — formája volt, hogy az elnyomtatott gabonát a szekérben elterített ponyvára, a szekér derekába hányták, és kivitték a falun kívül, ahol jobban járt a szél, és a szekérről dobálták szórólapáttal *szélalá* egy másik ponyvára. A szórórosta ezeket a körülményes és nehéz munkákat szüntette meg.

Szecskavágót 1891-ben vásárolt. *„Egy szecskavágót vettem Debrecenbe ára kiszálitással 39 Fr . . ."*[43] Ezzel a lovaknak a szénát szecskázta fel télen. A szecskavágó használatáról is megemlékezik naplójában, 1893. április 10-én ezt írta: *„Ekor vágtunk Szecskát a lúnak . . ."*[44]

Kézidarálója abban az időben, az 1890-es években egyedül neki volt a faluban. Ezt is maga készítette sógora, Nagy János segítségével. Erős fakeretbe épített két malomkőből áll. Garatja van, és egy lendkerékre szerelt hajtókarral kézi erővel hajtható. A darálós kamarában volt felállítva, és a hízóknak *deráltak* rajta tengerit vagy árpát. Nemcsak ő használta, hanem szinte a fél falu járt hozzá darálni. Ez a szerszám még most is használható állapotban unokájánál, K. Topa Lajosnál van. Ő mondotta el, hogy a felszabadulás után, mikor még a környékbeli malmok nem indultak meg, ezen a régi darálón nagyon sokan megőrették a búzát. Volt egy másik, *járgánnyal hajtható darálója* is. Ezt használtan vásárolta az 1890-es évek elején az egyik újfalui uradalomból. Ez az udvarán levő járgányhoz volt szerelve és egy ló hajtotta; az adatközlők szerint csövestengerit is lehetett rajta darálni.

Szintén valamelyik uraságtól szerzett vejével, Ispány Mártonnal egy *járgánnyal hajtható cséplőt* is. Nyomtatás idején az udvarán levő járgányhoz volt szerelve. Az adatközlők nem tudnak róla pontos leírást adni. Az emlékezet szerint akkoriban 3-4 sápi gazdának volt ilyen cséplője. Valamivel nagyobb volt, mint egy szórórosta. Fából készült és kerekeken állott, úgyhogy vontatni lehetett. Csak arra emlékeznek, hogy nem dob volt benne, mint a cséplőgépben, hanem valamilyen henger verte ki a kalászból a szemet. A kicsépelt mag törekkel, szalmával együtt a cséplő alá hullott, és onnan kellett kaparógereblyével kihúzni, majd éppen úgy fel kellett szórni, mint a lóval való nyomtatáskor.

[42] Uo. 1890. évf.
[43] Napló 75. l.
[44] Uo. 85. l.

A járgányos cséplő használatáról is megemlékezik írásában: A nyomtatáshoz „*julijus 30-án hozáfogtunk itthon a lóvonatu Cséplővel. Ispány Mártonékkal kettőnké vólt a Csiplőgép . . .*"[45] Ez a cséplő felére csökkentette a nyomtatás idejét, mert ugyanannyi idő alatt, valamivel több emberi segítséggel ugyan, kétszer annyit tudott elcsépelni, mint a lovak. „*1892 agusztus 28 a Csiplist bevigeztük 4 és fél nap alatt 10-zed magunkkal együtt az 200 keresztet.*"[46] Mindezek ellenére Topa Mihály még sokszor minden gabonáját a hagyományos módon, lóval nyomtatta el, a vetőmagnak valót még a gőzgépek divatbajötte után is.

Lószerszám általában két pár ló felszerszámolásához elegendő volt. A legegyszerűbb szerszámot használta. „. . . *vettem egy 4 ágú gyeplűt két hajtószárral 5 fr 50 kr. egy ostornyél 40 kr, rá kenderostor 20 kr.: Összesen 6 Fr. 10 krajcár. Fizettem Tar Sándornak egy uj nyerges kantárir 2 Fr 50 krajcárt . . .*"[47]

A *jármokat* maga készítette. Mindig volt a szekérszínben 3-4 járom is. Nem vasalt tézslát használt, hanem arra alkalmas kétágú fát választott ki tézslának.

A *kereszteseket, hámfákat, szekérrudat* stb. mind maga faragta ki, csak bevasaltatni vitte el a kovácshoz.

A kisebb szerszámok közül csak azokat említem, melyeknek a feljegyzésében a vételárát feltüntette: „*Egy kis uj kapát hoztam Váradrul 44 kr . . . Egy pár szórólapátot hoztam Földesről 44 kr . . .*"[48]

A kosárfonáshoz is értett. Például kamarájában 3-4 olyan nagy kerekkas állott, hogy egybe-egybe 4-5 köböl *klompri* is belefért.

Kötélverőt készített fából. Még ez a szerszám is majdnem használható állapotban van unokájánál. Az egyes kötelek elkészítésének módját és méreteit is felírogatta magának: „*Magyar kötőfiknek kell ereszteni két álladzóra 4 öl suk. Mikor kötőfik fejit kell kötni kikell amennyire az ember őle elír, ezt megkéccerezve ebbe az óradzója benne van 1887 Topa Mihaj m. k.*"[49]

Borsajtója is volt. Mint minden szerszámát, ezt is mindenki használta. „*1893-ba Nekünk Anyabor lett 160 liter, Törkőnk és a Sajtónk akit keresett 100 literes hordó tele lett . . .*"[50]

Mindig jó és különböző fajta *fűrészei, szekercéje, faragóbaltája, vonószéke* és *vonókései* voltak. Szerszámait rendben tartotta, de szívesen kölcsönözte, ha velük bánni tudó ember kérte tőle.

A *vetőgéppel* nehezen barátkozott meg. 1910-ben egy gyári ügynök rábeszélésére mégis vett egy *hengeres* vetőgépet, de talán kétszer sem vetett vele. Így volt a *tengeripergetővel* is. Volt egy ekére szerelhető tengeripergetője, de inkább kézzel pergette a barázdába az eke után a tengerit. *Hengert* sem használt, hanem szekéroldallal *simitózta* a göröngyös földet.

b) *A gazdaságában foglalkoztatott munkaerő*

A gazdálkodás irányítója ő maga volt. Feleségének és családja többi tagjának még egészen felnőtt korukban sem engedett beleszólást dolgaiba. Második felesége nem is igényelte, hogy szava legyen a gazdaság dolgaihoz. Feleségét a mezei munkáknál fiatalabb korában sem vette igénybe. Munkaidőben 8-10 személyre főzni, a családra mosni, kenyeret sütni, gyermekeket nevelni éppen elég feladat volt. Ő maga minden munkánál szeretett ott lenni, de legtevékenyebben nem a mezei munkáknál működött közre, hanem mint már láttuk, az építkezés, szerszámok készítése, javítgatása volt kedvesebb foglalkozása. Igen nagy gonddal foglalkozott gyümölcsfák nevelésével, szőlőtelepítéssel. Ezen a téren példamutató munkát végzett, amint majd bővebben tárgyaljuk a növénytermeléssel foglalkozó részben. Egyáltalán nem volt általános a munkások foglalkoztatásának az a módja, ahogyan Topa Mihálynál dolgoztak az emberek. Elsőnek említsük ezek közül Orosz Károlyt, aki maga is 8 holdas parasztember volt. Ahogyan a fia, id. Orosz József elmondja, Orosz Károlynak esztendőről esztendőre elhullottak a jószágai. Kis földjének megművelése is nehézségekbe ütközött. Mivel a háza ott volt Topa Mihály telkének lábjában, a gazda jól látta ennek az embernek a kínlódását, különben is jó barátságban voltak egymással. Egyszer azt mondta neki Topa: „*Károly ecsém, gyere hozzám dolgozni, majd a mi lovunk elmunkálja a te fődedet is*". Orosz Károly elfogadta ezt az ajánlatot, és

[45] Uo. 103. l.
[46] Uo. 82. l.
[47] Uo. 61. l.
[48] Uo. 75. l.
[49] Kalendárium 1887. évf.
[50] Napló 88. l.

1880-tól 1900-ig Topánál dolgozott és részben irányította a gazdálkodást. Ezért a faluban sokan *„Topa Mihály ispánnyának"* nevezték tréfásan. A gazda teljes bizalmát élvezte, mint családtagot tartották számon nemcsak őt, hanem feleségét és családját is. Kialkudott bére nem volt, hanem földjét Topa Mihály lovaival és gazdasági felszerelésével megmunkálta, termését elnyomtatta, takarmányát, tengerijét hazahordta. Nagyobb munkák idején árpát vagy búzát *mért* neki is a gazda. Az adatközlők megfogalmazása szerint *„csak ugy bejárt dolgozni Topa Mihályhoz, bejáróembere"* volt. Az 1890-es években még 3-4 ember is *bejáratos* volt hozzá: Csordás Lajos, Horváth Sándor, Katona Lajos, Balog László. Ezek azonban csak nyomtatáskor, hordáskor, szénát forgatni vagy gyűjteni jöttek. Ezeknek sem volt kialkudott bérük, hanem amikor szükséges volt, kérték a gazdát, hogy mérjen nekik kenyérnek valót. Ezenkívül az ő kis egy-két vékás vagy köblös földjüket is felszántotta, elbaronálta a gazda lova. Topa nagyon ragaszkodott ezekhez a megbízható emberekhez.

Gyermekei az 1890-es évek elején még kicsik voltak ahhoz, hogy a gazdaságban valami hasznukat lehetett volna venni. A legidősebb Ignác alighogy elhagyta az iskolát. Legfeljebb nyáron a legeltetésnél lehetett hasznát venni. Néhány év múlva azonban már a két idősebb fiú legénysorba került, és szinte teljesértékű munkát végeztek a gazdaságban. A legkisebb fiúnak pedig a jószágok legeltetése lett a feladata.

A felsoroltakon kívül állandó munkaerőül alkalmazott, esztendőre felfogadott *kocsist, legénybérest*. A kocsisok szerettek nála lakni, mert néhány különös szokása ellenére — melyekről már szóltunk — megbecsülte a jó munkásembert, jól megfizette a kialkudott bért. Mindig a legtisztább búzájából mérte ki a cselédnek a bérét. Nem sajnálta az ennivalót sem tőlük, így aztán elnézték neki sokszor vaskos tréfáit is. Általában 4-5 éven át szolgált nála egy-egy legény, rendszerint míg meg nem nősült. 1890-ben Szabó Ferenc volt nála a kocsis: *„Szabó Ferencz bére: piz 40 fr., búza 4 köböl, árpa 1 köböl, mosás 4 fr, szappan 4 font, szalma 8 kereszt, ha nősül 1 kanta bor, 1 kemencze kalács"*[51] Mivel Szabó valóban megnősült, a következő évre másik cselédet kellett fogadnia: *„1891-re beállt Csordás Mátyás, piz fizetise 36 fr., búza 4 köböl 4 forint a mosás 4 font szalonna 8 kereszt szalma. Ebbül 1 forintot felpízbe attam, maratt 35 fr . . ."*[52]

Míg gyermekei kisebbek voltak, fogadott, ha nem is minden esztendőben, Szentgyörgy-naptól kisasszonynapig egy *villást*. *„1890 be május 26-kán meg fogattam villásnak Jeneji Györgyöt kisasszon napig 7 köböl buza, 6 vika árpa, 1 szekér szalma . . ."*[53] Az 1891. évi számadásában *cselédbér* címen 82 frt 80 krajcárt fizetett ki. A cselédek nagy része a környező falvakból való, mert Sápon kevés olyan ember volt, aki éves cselédnek beállott volna.

Aratás idején alkalmazott részesaratókat, tengerijét is részébe adta ki kapálni, rendszerint bejáróembereinek.

Kedvelte a *segítséggel, kalákában* végzett munkát. Többször említi, hogy *összefogva* végezték a takarás, nyomtatás munkáját, másik parasztgazdával. Akiknek szerszámot, szánkót készített vagy felszerelését kölcsönadta, azok nem pénzzel fizettek, hanem igával vagy gyalogmunkával viszonozták a szívességet. *„1893 Julijus 21 kén a Jeneji Györgyékét takartuk a Bikafertőnél 22 kén mentek ki Kis Andaházára nekünk takarni . . ."*[54] *1895 julijus 13 án kimentem takarni Tar Sándor komámnak a Kúdús düllőbe 13 dikájig, mert a mijenk nem vót el kiszülve, se a Károjé* [Orosz Károlyé] *. . . 26 dikán kijött Tar komám fijastul én harmadmagammal, Orosz Károly felesigestül Nagy János Sógor, Katona Lajos, Szabó István Jeneji József ekkor nap vótunk 11-gyen . . ."*[55] A járgányos cséplővel is sokszor közösen csépeltek. Ehhez a munkához jóval több ember kellett, mint a lóval való nyomtatáshoz. *„1895 Szept 1 tül hetedikéjig jó idő vót Ispányék Gépeltek e héten . . . mink a Csiplishe hozzájogtunk 9 dikének dilutánnyán. Balog László, Csordás Lajos, Fazekas Lajos, Orosz Károly, Katona Lajos, Ispány Márton Szógástul, Topa Ignácz, Horvát Sándor is itt vót egisz 12 dikéjig . . ."*[56] A közös hordásra is idézhetünk naplójából: *„A Rózsa határnál vót 4 kereszt 11 kive ezt Tar Komám hozta haza . . ."*[57] Szántásnál is előfordult, hogy egymásnak segítettek.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Topa Mihály gazdaságában a gazdán kívül *1 bentkosztoló kocsis*, majdnem minden esztendőben 1 Szentgyörgy-naptól kisasszony-

[51] Kalendárium 1890. évf.
[52] Uo. 1890. évf.
[53] Uo. 1890. évf.
[54] Napló 86. l.
[55] Uo. 98. l.
[56] Napló 99. l.
[57] Uo. l.

napig szolgáló *villás* és az állandóan *bejáróemberként* nála dolgozó Orosz Károly mellett a nagyobb munkák idején 3-4 másik *bejáróember* dolgozott. 1895-től két legidősebb legényfiát is teljes munkaerőnek számíthatjuk. Nagy munkák idején pedig 10—12 ember dolgozott és ülte körül az asztalt.

c) *Növénytermelés*

Trágyázás, talajelőkészítés

A naplóból megállapíthatóan a talajelőkészítés három műveletből állott: a szántás, vetés és baronálás munkájából. A trágyázás, vagy ahogyan Topa nevezte, a *dudvázás* nem volt rendszeres, és a dudva kihordásának ideje sem volt meghatározva. Azért nem volt nagyobb jelentősége a trágyázásnak, mert minden évben a földterületnek negyedrésze a sápi határon *ugaron* maradt, és a jószágok legeltetése által trágyázódott. A trágyának a javát különben is *„kivetették ganénak"* és ezt használták tüzelésre, télen a kemencébe, nyáron a tűzhelybe. A dudva kihordásáról 1890, 95 és 96-ban tesz említést. 1890-ben *„november 22 dikén horták a dudvát a sásérközzé az őszbuzára . . ."*[58] 1895-ben a szőlőtelepítéssel kapcsolatban említi meg, hogy *„a szőllőskerbe a földorgatás dudvabehordás az elrakáson kivül 55 napot vett fel . . ."*[59] 1896-ban *„április 13 a meggyeshez dudvát vittek . . ."* és július 1-én *„az dudva kihordásához fogtak a Jukas düllőbe ahol csak szik vót közte . . ."*[60] Az idézetekből megállapíthatjuk, hogy a trágyázást az esztendő minden időszakában végezte, amikor más dolog nem volt, és az út alkalmas volt a trágyahordásra. Látjuk, hogy a fejtrágyázást is gyakorolta, amennyiben az őszibúzára vitt ki trágyát. Legtöbbször azonban a szikes területek trágyázására fordított gondot. Kisandaházán nem volt kötelező a fordulós gazdálkodás, de ő itt is részben úgy használta a földjeit. Az ugarnak itt kettős célja volt: először, hogy a föld pihenjen, trágyázódjon, másodszor, hogy legelőül szolgáljon a jószágoknak.

A szántásnak hatféle fajtáját gyakorolta: 1. őszi szántás, 2. tavaszi szántás, 3. tengeriszántás, 4. ugarolás, 5. keverőszántás *(keverís)*, 6. magalá való szántás.

1. Őszi szántás: A tengeriszedés után, októberben, novemberben végezte. ősszel rendszerint a *csutkaföldet* szántották fel tavaszra, de az is megtörtént, hogy a *zöldugart*, azaz azt a területet szántotta fel ősszel, amelyikbe abban az évben bökkönyöszab volt vetve. 1890. nov. *„19 re olyan fagy vót, hogy a Ződugarat szántották vóna, az Andaházi bódétől kezdve a vasut mellett, de nehezen járta az eke . . ."*[61] Az őszi szántást rendszerint baronálatlanul hagyta, hogy télen a göröngyöket *„egye meg a tél, szijja fel a fagy"*. Az őszi szántásba a tavaszi aprómag, árpa, zab vagy köles, ritkábban tengeri került. Mivel októberben, novemberben már esős idők és nem ritkán fagyok is voltak, a szántást ilyenkor három vagy négy lóval végezte, de mindig a hagyományos fagerendelyes perge ekével. Az őszi szántást *tavaszra való szántásnak* is nevezte, mivel csak tavasszal került bele mag. *„1890 nov. 18 dikán a gátparton szántottak Ispány Mártonnak, 19 dikén Kisandaházán a Pintér födet tavaszra . . szántották . . ."*[62]

2. Tavaszi szántás: A tengerit tavaszi szántásba vetette, de az árpát, zabot, kölest ha csak lehetett, őszi szántásba. Megtörtént azonban, hogy az őszi időjárás, a korai fagyok vagy a sok esőzés miatt nem tudta felszántani a tavasszal vetésre kerülő területet, ilyenkor tavasszal szántott. 1892. márc. 23.: *„E nap ment ki az ekink az Sásérközzé Szántani legelébb . . ."*[63] A tavaszi szántást mindig azonnal követte a vetés is, hogy a felszántott föld ki ne száradjon. *„1893 ápr. 12 ez nap szántották ki a sásérközt a dinnyefőggyit . . . raktunk bele borsót, klomrit, közzé tököt . . . 14 dikén a Dancsszigetbe elvetettik a bökkönyös zabot Jeneji György is kint vót ekivel . . ."*[64]

3. Tengeriszántás: Mivel a tavaszi szántásba rendszerint tengerit vetett, *tengeriszántásnak* is nevezte. 1890. április 19.: *„a tengeriszántást bevigeztik . . ."*[65] A tengeriszántás egyúttal a vetést is jelentette, mert az eke előtt kézzel elszórta a tengerit, és úgy szántotta alá a magot.

4. Ugarolás: Az ugarnak hagyott terület első szántását nevezték ugarolásnak. Az ugarolást áprilisban vagy májusban, az árpa elvetése után, de sokszor még a tengeri

[58] Kalendárium 1890. évf.
[59] Napló 97. l.
[60] Uo. 102. l.
[61] Uo. 62. l.
[62] Uo. 100. l.
[63] Uo. 80. l. .
[64] Uo. 85. l.
[65] Kalendárium 1890. évf.

elvetése előtt végezte el. Ha zöldugart hagyott, akkor a megugarolás után az ugart bevetette bökkönyöszabbal. Ha nem vetette be, akkor fekete ugar volt a neve. Az ugarolás két-három cm mélységű szántás volt. 1894. április „*A bogárzózugba ekkor hattuk a szántóföldet ugarnak 10 dikén meg is ugarolták először . . .*[66] *Három vőgynél ugarja vólt azt a lovaink megugarolták . . .*"[67] 1896. május 5.: „*mentek ki a Jukasdüllőbeli fődre ugarolni a viginél valót pedig Ződugarnak vetettik be . . .*"[68]

5. Keverőszántás (keverís). Az először tavasszal megugarolt ugar másodszori szántását *keverísnek* nevezte. Ezt aratás előtt, vagy ha az esőzések miatt nem lehetett aratni, aratás közben végezte el. „*1894 be a takarásho hozzá fogtunk julíjus 2 dikén, e nap dilbe jött ki Katona Lajos Orosz Károlyné is, Károly Náczival ki nem jött mig az ugarat mind le nem kevertík . . .*[69] *A dancsszigetbe bornálták az ugarúl hagyott keverist, júlíjus 31 dikén.*"[70] Nemcsak az ugart keverte, hanem keverésnek mondta a később tarlóhántásnak nevezett szántást is. „*Egy kis búzája vót azt behorták . . . a tallóját megkevertík . . .*"[71] 1896. október: „*A kevertfődbe* [a keverőszántással leforgatott tarlókon] *az árpa kihánta a fejit . . .*"[72]

6. Mag alá való szántás: Az ugaron hagyott földnek, melybe búzát akart vetni, ez volt a harmadik szántása. Topa Mihály is vallotta a régi mondást: „*Egy szántás egy kenyér, két szántás két kenyér, három szántás három kenyér*". Nem minden évben sikerült mind a három szántást elvégezni a kedvezőtlen időjárás miatt. 1894. szept.: „*7 én kimentek szántai a Dancsszigetbe amelyen a kút van, ugarnak vót hagyva 1894 be, az ugart megkevertik, azután megbaronálták magalá ismét megszántották, ezt aki a Sáp Gáboré mellett van két felől ez Ződugar vót magalá kimentek szántani . . .*"[73]

Baronálás vagy fogasolás

Tavasszal a legelső szántóföldi munka volt a baronálás. 1895. március 9.: „*Mentek a Sásérközé Őszíszántást baronálni . . .*"[74] Ugyanis az őszi szántásba baronálás után vetették el az árpát, vetés után ismét beboronálták. 1894. február 4: „*Az Őszi Szántást vetettík boronálták be, mi is a Papp düllőbe árpát . . .*"[75] A baronálást fogasolásnak is nevezte. 1895. augusztus 19.: „*Szántottak a Sásérközt és meg is fogasolták . . .*"[76] Ha szántás után mindjárt vetette a földet, akkor nem boronálta el, hanem rászórta a boronálatlan szántásra a magot és utána *bebaronálta*. A munkálatok sorrendje tehát, amint az idézet is mutatja, így következett: 1894. október 13.: „*e nap elvigeztik ott a szántást, vetist, boronálást . . .*"[77] 1893. április: „*a tavaszi vetiseket akit a barona el nem takart ki nem kőtt . . .*"[78] A vetés előtti baronálást tölgyfabaronával végezte, amelyiknek csak a fogai voltak vasból. Vetés után, ha a talaj nem volt nagyon görcsös, magtakarásra a tövisbaronát is használta.

Simítózás

Topa Mihály hengert egyáltalán nem használt, bár már abban az időben nagyon sok hozzá hasonló birtokú gazdának volt hengere. Ő hengerelés helyett *simítózott*. Ha nagyon rögös volt a föld, akkor a szekéroldalt levette, a keresztest ráakasztotta és eléje fogta a lovat. Aki a lovat hajtotta, ráállott a szekéroldalra.

Vetés

Topa gazdaságában minden magot kézzel vetettek. Akkoriban pedig már sokan géppel vetették az aprómagot, a tengerit meg eke után a barázdába pergették, minden harmadik barázdába kézzel, vagy az ekeszarvára szerelt csövön keresztül. Így a tengerinek sorja lett, valamivel szélesebb ugyan, mint a most használt vetőgépek sortávolsága, de alkalmas lett az ekekapával való megmunkálásra.

[66] Napló 90. l.
[67] Uo. 72. l.
[68] Uo. 102. l.
[69] Uo. 92. l.
[70] Uo. 93. l.
[71] Uo. 71. l.
[72] Uo. 104. l.
[73] Uo. 94. l.
[74] Uo. 96. l.
[75] Uo. 89. l.
[76] Uo. 99. l.
[77] Uo. 94. l.
[78] Uo 85. l.

A termesztett növények között első helyen a *búzát* és a *kétszerest* (búza és rozs keveréke az ő elnevezése szerint *rozsos)* említhetjük mint kenyérgabonát. Ide sorolhatjuk még a *kölest*, amit rendszerint akkor vetett, amikor a téli kemény fagyok miatt kiveszett az őszi búza. Takarmánynövények közül elsősorban *árpát*, *zabot* és *zabosbökkönyt* termelt, néha *bökkönyt* is. A sertések hizlalására *tengerit* termelt, de kizárólag csak saját szükségletére. Szálastakarmányok közül termelt legnagyobb mértékben *zabosbökkönyt*, kisebb mértékben *lucernát*, kaszálói jó minőségű szénát adtak. Termelt még házi szükségletre *kendert* is; kis mennyiségben az otthoni kertjében *takarmányrépát*, *burgonyát*, *dinnyét*, *tököt*, *babot* és *borsót*. *Szőlő-* és *gyümölcstermelése* példamutató kezdeményezés volt az 1892. évi nagy filoxérapusztítás után.

Búza és kétszeres

Ezen a vidéken a tárgyalt időben az úgynevezett *veresfejű* búzát termelték. Ennek az volt a jó tulajdonsága, hogy a *gazza* (szára) magasra nőtt, és így sok szalmát adott. Ha jó idő járt rá, olyan volt a szára, mint a nád, a szekérkereket is megbírta, ha hozzátámasztották, — mondják róla a régi öregek. Ilyen búzafajtát termelt Topa Mihály is. Mivel legfontosabb és legszükségesebb terménye volt a búza, talajának előkészítése is a leggondosabban történt. Ha csak lehetett, a búzát abba a területbe vetette, amelyik az előző évben ugar volt. E földet egészen a hó leeséséig járta a birka és egyéb jószág. Áprilisban vagy májusban megugarolták, és miután kizöldült, újra legeltették, egészen aratás utánig. Június végén, július elején újra megszántották (megkeverték, keverőszántás), elbaronálták. Vetés előtt néhány héttel megszántották újra mag alá. A mag alá megszántott föld bizonyos ideig pihent, és úgy vetették bele a búzát lehetőleg szeptemberben, de legkésőbb október elején. *„1894 október 6 dikán vetettünk legelébb Őszbuzát a Dancséródalra kiszántott földbe, amely 1 gy hónapig hevert kiszántva . . .”*[79] 1894. szept. 7.: *„Kimentek szántani a Dancsszigetbe, amelyen a kút van ugarnak vót hagyva, az ugarat megkevertik, azután megbaronálták, magalá ismét megszántották . . .”*[80] Sokszor változtatott is ezen a renden: áprilisban felszántotta az ugart, és mindjárt be is vetette bökkönyösszabbal. Mikor ezt aratás körül zöldtakarmánynak levágta, csak azután járatta a birkával. Ilyenkor vetés előtt már csak egyszer szántotta fel. Ekkor azt mondta: *„Ződugarba vetettem a buzát”*. 1894. szept. 7.: *„. . . aki a Sápi Gáboré mellett van két felől ez Ződugar vót, magalá kimentek szántani . . .”*[81] 1894. okt. 13.: *„. . . e nap elvigeztik a szántást, vetíst, a baronálást, a ződugarit is . . .”*[82] Mint az utóbbi idézet mutatja, nem lehetett mindig *hevert* földbe vetni a búzát, ilyenkor a frissen szántott földbe került a mag. *„1894 okt 30 ekor szántották a mijenket a Hosszúszeren 31 én vetettik be . . .”*[83] Ha több búzát akart vetni, mint amennyi ugarföldje volt, akkor tengeri után csutkaföldbe is vetett búzát. *„1896 október 19 ekor kimentek a Dancsszigetbe tucskafődet szántani . . . 21 dikén kivittek 3 köböl kétszerest elvetni . . .”*[84]

A búzavetést végső soron az időjárás alakulása határozta meg, bár igyekezett mindig a lehető legkorábban elvetni a búzát, hogy még ősszel megerősödjön és jobban bírja a téli fagyokat. Feljegyzése alapján legkorábban 1890. szept. 9-én vetette el a búzát. *„1890 szept 4 dikén mentek ki legelébb Kisanda házára szántani tucskafődet . . . 9 dikén elis vetettik az Urfertejin nél a gyep közepin is, ezt csak tallóba, ebbe kétszerest vetettek, még a Pintérfődbe is vetettek egy kicsit . . .”*[85] 1892. szept. 10.: *„vettettünk Őszibuzát, kétszerest . . .”*[86] Legkésőbbi vetése nov. 7-én volt. *„1895 nov. 4 kén mentünk ki a Sásér közé Őszbuzát vetni . . . 5 dikén a ruczást vetettik a büdösérnél, Nójészikit, . . . 6-dikán kimentek a Rázsahatárba kétszerest vetni, 7 dikén'a Dinnyefődet vetettik el . . .”*[87] Legtöbbször azonban októberben földbe került a búzája. *„1891 okt 24, ekkor vittek négy zsák buzát a Dancsszigetbe vetni . . .”*[88] *„1894 október 6.-án vetettünk legelébb . . . október 24-dikén kimentek Kisandaházára a Jukas düllő és a Lénija utnál valót beboronálni, ebbe a kettőbe kétszeres van vetve . . .”*[89] Az is megtörtént, hogy az eke előtt szórták el a vetőmagot, és úgy szántották bele a földbe. Ilyenkor nem mindig baronálta be a vetést, vagy azért, mert eső esett rá és nem lehetett, vagy nem

[79] Uo. 94. l.
[80] Uo. 94. l.
[81] Uo. 94. l.
[82] Uo. 94. l.
[83] Uo. 94. l.
[84] Uo. 104. l.
[85] Kalendárium 1890. évf.
[86] Napló 82. l.
[87] Kalendárium 1895. évf.
[88] Napló 72. l.
[89] Uo. 94. l.

is akarta, mert az volt a tapasztalata, hogy minél göröngyösebb a búza földje, annál jobb, mert szerinte a göröngyök télen felfogták a havat és jobban megóvták a búzát a kifagyástól, tavasszal pedig az elolvadó hó táplálta a növekedő búzát.

A kikelt búza vagy kétszeres további gondozása abból állott, hogy tavasszal megfogasolta, ha nagyon gyengének és ritkának találta, ha pedig nagyon kövéren jött tavasszal, akkor a birkákkal néhányszor lerágatta, megtapostatta. A búzavetés gondozására vonatkozóan csak a *rozsolást* tartotta érdemesnek feljegyezni. A vetőmagnak kiszemelt búzatáblában a búza között kikelt rozsszálakat, mikor a rozs a búza fölé nőtt és kihányta a fejét, egy hosszú nyélre szerelt kaszával lecsapkodta, hogy így a jövő évi vetőmagot megtisztítsa a közé keveredett rozstól. *„1890 május 9.-én Tordaji utnál és a büdösérnél rozsoltam . . .”*[90] Ha a búza csutkaföldbe volt vetve, tavaszi gondozásához tartozott a *csutkatű* szedés is, rendszerint márciusban vagy április elején. A búzaföldön szántáskor az eke által a föld felszínére forgatott csutkatövet összeszedték, egy seprűnyél darabhoz ütögetve a földtől megtisztították és csomóra hányták a vetés szélében. Erre azért volt szükség, hogy a búzaszálak, melyek a baronálással a csutkató alá kerültek, onnan kiszabadulva jobban fejlődhessenek. Másik célja az volt, hogy aratáskor ne akadályozzák a kaszát. Topa Mihálynak sok szikes és aljas földje volt, ezekben bőven termett az *acat* (aszott). Igen lényeges tavaszi munka volt a búza vetésében az *acatolás*. Ezt Szentgyörgy-nap előtt kellett elvégezni, mielőtt a búza szárba szökött. Az acatoláshoz a szántásnál használt *esztikéhez* hasonló, de kisebb és élesre köszörült vasból készült szerszámot, az *acatolót* használták, mely egy méteres nyélre volt erősítve. Az acatolóval a búzavetésben található aszott gyökerét elvágták, vigyázva arra, hogy közben búzaszálat ne vágjanak ki. Ezt a munkát fiatalabb gyerekekkel is végeztette a gazda. Topa Mihály szerette tavaszonként megnézegeni, hogy hogyan telelt a vetés. Ez arra is szolgált, hogy az esetleges kártételeket észrevegye és idejében rábecsültesse arra, aki a kárt okozta. *„1891 május 24-én vótam a Sásérközt, de nagyon ritka vót a buzánk és a mező is . . .”*[91] *„1893 julius 26 ekkor vótunk a Darvashoz a buzát becsülni a csikósra Szőke Balázsra, 4 literbe egyeztün ki . . .”*[92]

Aratás

Ezután a legszebb és a legünnepélyesebb, egyben a parasztember életében a legnehezebb munka: a *takarás* következett. Az aratás kezdetéül az öregek *Péter-Pál* napját, június 29-ét tartották. Úgy mondták, hogy Péter-Pálkor megszakad a búza töve, és ez azt jelenti, hogy megérett, lehet aratni. Topa Mihály is szeretett minél előbb hozzáfogni az aratáshoz. Persze az aratás kezdését nem lehetett mindig a naptárhoz igazítani. Megtörtént, hogy Péter-Pál előtt már *„kasza alá érett az élet”*, de rendszerint július volt az aratás megkezdésének hónapja. 1890-ben az aratás kezdetéről azt jegyezte fel: *„1890 dik évben az aratásnak megírise eljött e hó (junius) 25 dik napján de csak ahol szikes vólt a földünk olyan helyeken. Áldása Istennek kielégítően mutatkozott. Mán e hó 29 re nagyon sok kereszt vót, be mink a színát hortuk ekkor. Még a kapálást is 26 kán vigeztük be. 27 és 28 dikán színát hortunk. Mink kimentünk 30-án takarni legelébb . . .”*[93]

Topa Mihálynál az aratást legnagyobb részben a bejáróemberek végezték *tizedin* a családtagjaikkal, de a gazda és a cseléd is aratott. Ha sok volt a búzavetése vagy nagyon nagy volt a gaz, akkor másoknak is adott ki aratást *részibe*. A részesarató maga fogadott maga mellé *hónajszedőt*. A részelés az öreg Topánál úgy történt, hogy az aratás befejezése után kiolvasta az aratónak a tizedik keresztet. Az aratórészt Topa a saját lovával el is nyomtatta, a szalmát, töreket és a szemet hazaszállította az aratónak. Ha nem kapott megfelelő embereket az aratáshoz, akkor *kalákába* arattak. Néhány család összeállott, és előbb az egyiknek, azután a másiknak a búzáját aratták le. Így történt ez 1893-ban is: *„julijus 21 dikén Jeneji Györgyékét takartuk a Bikafertőnél . . . 22 dikén mentek Kisandaházára nekünk takarni . . .*[94] *julijus 11 dikén kimentem Tar Sándor komámnak a Kúdús düllőbe takarni 13 dikájig mert a mijénk nem vólt elkészülve sem a Károjé . . 26 kán kijött Tar komám fijastul én harmadmagammal, Orosz Károly felesigestül, Nagy János Sógor, Katona Lajos, Szabó István, Nagy József . . .”*[95]

Feljegyzéseiből nem lehet pontosan megállapítani, hogy esztendőnként hány hold búzavetése volt, mert sohasem jegyezte fel, hogy mennyi búzát vetett. Csak a learatott keresztek számából lehet következtetni.

[90] Kalendárium 1890. évf.
[91] Napló 70. l.
[92] Uo. 87. l.
[93] Kalendárium 1890. évf.
[94] Napló 86. l.
[95] Uo. 98. l.

Az aratás munkarendje: Takaráskor hajnali 2-3 órakor kimentek *kötelet csinálni.* A búzatáblának olyan részét választották ki, ahol magasra nőtt a búza, hogy minél hosszabb legyen a kötél. A kötelet csak addig lehetett csinálni, míg vonult volt a búza, míg a harmat fel nem száradt. A kötélnek valót nem kaszával vágták le, hanem tövestől felnyűtték, hogy minél hosszabb kötelet lehessen belőle készíteni. A hajnali órákon kívül akkor volt alkalmas kötelet csinálni, ha egy kis eső esett. *„1896 julijus 3 dikán ebidtül mindig esett az eső estefeléjig és kimentem Topa Lajossal a Sásérközzé kötelet csinálni, 9 keresztet hántunk is, de az eső mijatt ott hattuk."*[96] Minden hajnalban annyi kötelet csináltak, annyi keresztre valót, amennyit gondoltak, hogy learatnak aznap. Mikor a harmat felszáradt, abbahagyták a kötélkészítést, a kaszások *megkalapálták* a kaszát, utána mindnyájan *megfröstököltek,* és a kaszások beállottak a rendlábba. Topa Mihálynál a rendláb olyan hosszú volt, hogy egy rendből 18 kéve, egy keresztre való legyen. Tehát a kaszások nem mentek végig az egész táblán, csak olyan hosszú rendet vágtak, amelyből a *hónajszedő* 18 kévényi búzát tudott összeszedni. A kaszások a rendet mindig rávágták a lábon álló búzára, mert így a hónaljszedőnek könnyebb volt elszedni a hónaljt. *Hónaljnak* nevezték azt a learatott búzát, amit a hónaljszedő magához ölelve összegyűjtött. Két hónalj búzából kötöttek egy kévét. Ha asszony vagy leány volt a hónaljszedő, akkor a kaszás kötötte be a kévéket, ha férfi, akkor az be is kötötte a kaszás után. Estefelé vagy ha eső mutatkozott, hozzáfogtak a *kereszteléshez. „1890 julijus 1 sejire Éccaka a Sásérközt összekeresztellünk 16 keresztet . . ."*[97] A hónaljszedő a bekötött kévéket a kereszt helyének jobb és bal oldalára *halhíba* hordta. A kaszás rakta a keresztet, minden keresztbe 18 kévét. A földön fekvő legalsó kéve volt a *fűaljkéve* vagy *sárkéve.* A többi kévéket kalászukkal erre a kévére helyezték, tővel kifele, úgyhogy keresztalakot képezzenek. Négy-négy kévét tettek így egy-egy *keresztlábba.* A keresztláb felső négy kévéjét *vállkévének* nevezték. A legfelső kévének, amit a keresztláb felső négy kévéjének összeboruló kalászos részére tettek fel, *pap* volt a neve. A papkévét úgy tették a kereszt tetejére, hogy tövével a falu felé nézzen. A kereszteket a kévékből kihúzott gaz összecsavarásával két oldalról is lekötötték. Még így is sokszor megtörtént, hogy a szél felborogatta és széjjelszórta a kereszteket. *„Julijus 1 sejin iczaka 11 órakor feltámatt alulról nagy Szélvéz, jéggel és esővel, aki sok keresztet szijjel hánt . . ."* Vacsora után a holdvilágnál következett a *gerebjélés* vagy *kaparékolás.* A fából készült vasfogú gereblyével összehúzták a tarlón elhullott kalászokat és búzaszálakat. Az összegereblyélt kaparékot hajnalban, amikor harmatos volt, összeszedték és bekötötték. Topa Mihálynál a kaparékból mindig külön kereszteket kellett rakni.[98]

Évenként learatott keresztjeinek száma: Naplójának meglevő részében az 1890, 93, 94, 95, 96. esztendőkben részletesen feljegyezte, hogy melyik darab földjén hány keresztje termett. A kétszeres kereszteket is a búzához számolta, és általában a búzaterméssel együtt emlegeti. A következő felsorolásban tehát nemcsak a tiszta búza, hanem a kétszeres keresztek is benne vannak.

1890-ben learatott keresztjeinek száma:

		kereszt	kéve
A sápi határon:	Kilencedesben	9	12
	Sásérközt	63	
	Alsósásér	5	
	Büdösérnél	21	
	Tordai útnál	15	
	Rózsahatárban	10	14
	Hegyesben	6	
Kisandaházán:	Bogárzózugban	82	
	A végénél	16	
	A gátnál	7	
	Jukas düllőben	29	
	Összesen termett	264	10

Ebből a sápi határon 7 darabban 130 kereszt 10 kéve, a berettyóújfalui határon Kisandaházán 4 helyen 134 kereszt. Ha 18 kereszt átlagtermést számítunk 1 kh-ra, akkor meg-

[96] Uo. 102. l.
[97] Kalendárium 1890. évf.
[98] Uo. 1890. évf.

állapíthatjuk, hogy ebben az évben 14 és fél kh búza- és kétszeresvetése volt, összes szántóterületének 31,5%-a. A felsorolt 5 esztendő közül ebben az esztendőben termett a legtöbb keresztje, és valószínűleg ebben volt a legtöbb búzavetése is. Ez abból adódik, hogy a sápi határon — amint az 5/a táblázatból láthatjuk — abban a fordulóban volt a legtöbb (10½ kh) földje, amelyre az 1890-es esztendőben a búzaforduló esett.[99]

1891-ben learatott keresztjeinek számát nem jegyezte fel.

1892-ben learatott keresztjeinek száma: Ebben az esztendőben csak az összes keresztek számát írta fel. *„1892 julijus: Mink 4-kén hozzáfogtunk a takaráshoz. Jó idők jártak 16-ra feltakartunk 231 keresztet . . .”*[100]

1893-ban learatott keresztek száma: július 25-re fejezték be az aratást. Előbb a sápi határon levőt aratták le, azután júl. 22-től 25-ig Kisandaházán arattak. *„A keresztünk száma, hogy mejik fődünkön mi termett . . .”:*

		kereszt	kéve
A sápi határon:	„A Falualattin”		
	Víg Mátyás Laposa	11	10
	Sósfertőnél	2	2
	Szilasnál	8	5
	Hosszúszeren	16	4
Kisandaházán:	Lénia útnál	21	14
	Jukasdüllőbe	30	4
	Pintérföldben	35	15
	Dancsszigetben	52	—
	Összesen learatott	178	—

Ebből a sápi határon 4 helyen 38 kereszt 3 kéve, a berettyóújfalui határon, Kisandaházán szintén 4 helyen 140 kereszt, 1 kh termését itt is 18 keresztnek véve búza és kétszeres vetésterülete ebben az évben 9,8 kh lehetett, összes szántóföldjének 21,3%-a. A sápi határon 1893-ban a búzavetés a II. fordulóban volt. Topa Mihálynak ebben a fordulóban összesen 2 kh és 1364 négyszögöl földje volt, a sápi határon ezért volt ilyen kevés keresztje.[101]

1894-ben learatott keresztjeinek száma: július 2-án fogtak az aratáshoz.

		kereszt	kéve
A sápi határon:	„A ruczásnál” Derékréten	12	6
	Sásérközt	60	12
	Büdösérnél	15	12
	Tordai útnál	29	6
	Rózsahatárnál	17	4
	Hegyesben	10	—
	Kerektónál	6	12
	A fűzfánál	2	12
	Szilasnál	4	—
Kisandaházán:	Dancsszigetbe	22	—
	Összesen learatott	180	10

Ebből a sápi határon volt 6 helyen 158 kereszt 10 kéve, a berettyóújfalui határon Kisandaházán 1 helyen 22 kereszt. Az ismertetett évek között ebben az évben volt a legtöbb keresztje a sápi határon és a legnagyobb vetésterülete is. A búzaforduló ugyanis ebben az évben újra, mint 1890-ben III. fordulóba esett, és ebben a fordulóban volt Topának a legtöbb földje (10,5 kh, lásd 5/a táblázat). Azonkívül növelte a búzavetés területét az, hogy 1894-re a sápi határon nemcsak kimondottan a búzafordulóba vethettek búzát, hanem az elöljáróság az I. forduló egy részét is kijelölte búzavetés számára. Így ebben az évben 22 kereszt kivételével a sápi határon termett a búzája. A fenti számítások szerint 1894-ben összesen 10 kh-ról aratott kenyérnekvalót, ami összes szántójának 21,7%-a volt.[102]

[99] Uo. 1890. évf.
[100] Napló 82. l.
[101] Uo. 86. l.
[102] Uo. 92. l.

1895-ben learatott keresztjeinek száma: „1895 julijus 8 dikán fogtunk az Őszbuza takarásához . . .”

		kereszt	kéve
Sápi határ:	Víg Mátyás laposánál	8	10
	Hosszúszeren	8	4
	Szilasnál	4	14
Kisandaháza:	Dancsszigetbe	6	6
	A fűaljföldbe	14	—
	„A nagyfődön” (Bogárzózug)	105	—
	Jukasdülőbe	27	—
	Lénia útnál	22	2
	Összesen learatott	196	—

melyből a sápi határon termett 21 kereszt 10 kéve, Kisandaházán 175 kereszt 8 kéve. Ebben az esztendőben mind a sápi, mind a berettyóújfalui búzavetésében nagy kárt tett a jégverés. 1895. május 21.: „*dilután vólt 5 óra körül olyan Szélvész Napnyugorúl esővel, azután Jégre forditotta . . . a faluba a házak falárul a mészt mind leverte a fáknak is a leveleit szijjelverte, akinek kevés szöllője volt még tönkretette . . .*” Sáp, Berettyóújfalu és még 5 környékbeli község határát verte el a jég. Május 23-án újra olyan jégeső volt, „. . . *hogy a búzának a Leveleit is szijjelverte . . . de a gyakori Esők miatt ismét kezdett a búza kisarjadzani, akiket le nem szántottak, akik pedig Zabot vetettek a hejjire nem lett belőle semmi, csak akik kölest vetettek annak lett kölesse . . . akik Istenre biztuk Sarjúbúzát arattunk rólla, csak hogy ezek későbbet irtek . . .*” Természetesen ilyen körülmények között a terméseredmény is jóval gyengébb volt az előző évieknél, amint majd látni fogjuk. Ebben az esztendőben a búzavetés ismét a II. fordulóba esett, mint az 1893-as esztendőben. Ebben a fordulóban Topa Mihálynak nem volt egészen 3 kh földje, ezért volt ismét kevés búzája a sápi határon. Ezekben az esztendőkben, mivel a felsőbb szervek mind erőteljesebben sürgették a nyomásos gazdálkodás megszüntetését és a tagosítás végrehajtását, aminek használ és előnyét különösen a nagyobb birtokú gazdák is kezdték felismerni — kezdett felbomlani a nyomásos gazdálkodás hagyományosan szigorú rendje. Az elöljáróság esztendőnként próbálta a lakosság többségének kívánsága szerint kijelölni a határon az egyes termények helyét. Volt rá eset, hogy az elöljáróság kijelentette: mindenki azt vessen a földjébe, amit akar. Ezért van az, hogy ebben az esztendőben 2 év után — a rend szerint csak még 2 év múlva következett volna — újra a II. fordulóba vetették a búzát. Ebben az esztendőben tehát szokásos számításaink szerint a keresztek mennyiségéből ítélve összesen 11 kh búzavetése lehetett, ami összes szántóterületének 23,6%-a.[103]

1896-ban learatott keresztjeinek számát csak részben ismertethetem, mert csak a sápi határon levő keresztjeinek számát írta fel, pedig feltétlenül volt vetése kisandaházi földjein is.

A sápi határon július 9-én fogtak hozzá a takaráshoz, „. . . *fel lett takarva 9 nap alatt . . .*”

	kereszt	kéve
Sásérközt	45	—
Kilencedes	8	14
Büdösérnél	9	—
Tordai útnál	15	9
Rózsahatárba	5	—
Ismét ott	10	4
Kerektóhatárnál	9	—
Vásárié mellett	3	—
Papdülőbe	8	6
Szilasnál	6	—
Fűzfánál	5	13
A sápi határon learatott ...	125	10

11 helyen. Ez évi búzavetésének a helyei világosan mutatják, hogy nem tartották be a nyomásos gazdálkodás régi rendjét, mert azok a helyek, amelyeket a keresztek felsorolá-

[103] Uo. 97—98. oldalakon.

sánál megemlít, a nyomásos gazdálkodási rend I., II. és III. fordulójában vannak szétszórtan (lásd az 5/a táblázatot). Mivel nem a teljes terméséről van itt szó, nem állapíthatjuk meg hozzávetőlegesen sem vetésterületének nagyságát.[104]

Az 5 esztendőben hozzávetőlegesen kiszámított vetésterület csak 1890-ben haladja meg az összes szántóterület 30%-át, a többi esztendőkben ennek jóval alatta marad. Első pillanatra kevésnek látszik a szántóterülethez viszonyítva a búzavetés mennyisége. Itt azonban figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a nyomásos gazdálkodás rendjében minden esztendőben a sápi határ szántóterületének egy része ugarnak volt hagyva. A berettyóújfalui határon saját tetszése szerint gazdálkodhatott a területén, de mint feljegyzéseiből kitűnik, itt is minden évben hagyott valamennyi földet a jószágok legeltetésére, ugarnak.[105] *A hordás* volt a következő munka a learatott keresztekkel. A kereszteket Kisandaházáról is sápi házának udvarára hordták be, mert a nyomtatás itt történt. A kévehordást 1893-ig egy szekérrel végezték, csak 1893 után végezhették 1 lovas és egy ökörszekérrel, bár sokszor ezt a munkát is más gazdákkal összefogva végezte el Topa Mihály, hogy a keresztjei minél hamarabb asztagban legyenek. A kévehordáshoz a szekeret úgy készítették elő, hogy *guskötelekkel* a szekér oldalára a lőcsöknél felerősítették a *vendégoldalt*. A *keresztfákat* a szekérderekába tették. Topa gazdaságában hordáskor *nagyponyvát* terítettek a szekér derekába, hogy a kalászokból kipergő szem ne szóródjon el az *alsövenydeszka* hasadékai között.[106] Lovas szekérre 5-6, ökörszekérre 8 keresztet raktak, úgyhogy 16-18 kévét a szekérderekába helyeztek el tövével a szekér eleje és hátulja felé. Azután a lőcs mellett a szekéroldalon keresztbe fektették a keresztfákat. A keresztfákra a szekér két oldalánál rátették a vendégoldalt, és annyira széthúzták, amennyire a gúzskötél engedte, hogy minél nagyobb legyen a rakodási felület. A többi kévét azután a vendégoldalra rakták tövével kifele, kalászával a szekér dereka felé. A rakományt, ha a faluhoz legközelebb eső helyről hozták is, *szekérkötéllel* le kellett kötözni. A hordás folyamatosságát sokszor megszakította az esőzés. 1893-ban auguszuts 1-én fogtak hozzá a kévehordáshoz, de a megismétlődő esőzések miatt egy hétnél is tovább tartott: „. . . *14 dikén hozták be a kereszteket a Jukasdülőből de még ekkor is volt a keresztek alatt néhol viz, a kereszteken kikőttek is voltak.*"[107] Nemcsak az esőzés, hanem közbejött más munkák is késleltették sokszor a hordást. 1895-ben több mint 10 napig eltartott a hordás, mert közben szénát kellett gyűjteni, sőt szántottak is.[108] A Topa gazdaságában szokásos munkatempó érzékeltetésére hadd jegyezzem meg, hogy 1895-ben a Kisandaházán levő 175 búzakeresztjét, melynek felerésze 7, felerésze 5 km-re volt a falutól, 1 lovas és 1 ökörszekérrel folyamatos munkavégzés mellett 5 és fél nap alatt hordták be. „. . . *20 kán fogtak a kisandaházi kive betakaritásához, folyvást hortak, be is lett 25 kén, dilután azután zabir mentek* . . ."[109]

Nyomtatás

1890-es évek elején már a legnagyobb gazdának, Gyöngyösi Istvánnak volt a faluban cséplőgépje. Néhány kisebb gazdának — köztük Topa Mihálynak is — járgánnyal meghajtható cséplője volt, mégis gabonájának nagyobb részét lóval nyomtatta el.

A lóval való nyomtatást Topa Mihály is a kialakult hagyományos rend szerint végezte. Hordáskor a szérű mellé rakott asztagból hajnali 1-2 órakor elkezdtek *ágyazni*, azaz a kévéket kibontva, köralakban kalászával a szérű közepe fele lerakták a simára döngölt földre. Topa 3 vagy 4 lóval nyomtatott általában és 12—14 keresztet ágyazott be egyszerre. Az ágyáson körbejáratták a lovakat. Mikor egyszer az ágyás minden részét lejárták a lovak, akkor az *ágyást elhányták*, azaz sorban az egészet favillával átfordították, hogy a gabonának az alsó része kerüljön felülre, azután újra ráhajtották a lovakat. Mikor másodszor is lejárták a lovak, akkor *széjjelrászták az ágyást*, és harmadszorra is ráengedték a lovakat. A harmadszori lejáratás után a szalmából favillával kirázták a szemet, a szalmát a szérű szélén *rudasokba gyürték*, a rudasokat *villahegyhordóruddal* a szalmakazalba hordták. *Kaparógerebjével* a törek nagyját is *lehúzták*, és azután újra *rágyaztak*. Amikor már nem akartak aznap több ágyást nyomtatni, akkor a fentebb ismertetett módon az ágyásról eltávolították a szalmát és a töreket, az ottmaradt szemetes töreket, szemet *garmadába összetoszították*. Ezután következett — rendszerint

[104] Uo. 103. l.
[105] Uo. 94. l.
[106] Uo. 101. l.
[107] Uo. 87. l.
[108] Uo. 99. l.
[109] Uo. 99. l.

már vacsora után — a *szórás*. Ez abból állott, hogy a nyomtatás aznapi eredményét a megtisztított gabonát a *szórórostán*, amely a *toklásztól, polyvától* megtisztította — átereszteték és a szuszikba hordták. Általában egy nap alatt 2 ágyást — tehát 4 lóval 24—28 keresztet — tudtak elnyomtatni. Voltak ugyan sietős gazdák, akik 3 ágyást is elnyomtattak, de azok éjszaka is csinálták. Topa Mihály nem hajtotta sem magát, sem az embereit, még a nyomtatás valóban sietős munkájánál sem. Szérűjén búzából soha nem nyomtattak 2 ágyásnál többet egy nap. A nyomtatást éppen úgy, mint a hordást nem lehetett mindig folyamatosan végezni: egy kis eső már lehetetlenné tette, mivel a kalász *megvonult*, megnedvesedett, és nem pergett ki belőle a szem. Megtörtént, hogy egy ágyás 3 napig is a szérűn volt. „*1890 augusztus 5. kén fogtunk a nyomtatáshoz 6 dikán 7 dikén és 8 dikén egy ágyást nyomtattunk, mert ekkor lanyhos idő volt mindig formán... 9 dikétől lehetett nyomtatni, kis lanyhák voltak, de megkapartuk az ágyást azután járta a lú.*"[110] (Lanyhos időnek mondta Topa, amikor egész nap vagy napokig szemerkélt, szitált az eső.) A nyomtatás ideje általában augusztus, szeptember hónapokra esett, de előfordult hogy aratás közben, júliusban nyomtattak valamennyit. 1893. júl. 29.: „... *enap nyomtattak egy kis árpát meg 6 kereszt buzát...*", valószínűleg azért, mert elfogyott az abraktakarmány és a kenyérnek való is.[111] A nyomtatás azért sem volt folyamatos Topáéknál, mert a sokfelé levő föld különböző növényei és a sok kaszáló egy időben igényeltek sokféle munkát. Az ismertetett néhány esztendő alatt legkésőbben 1891. szept. 11-én fejezte be a nyomtatást.[112]

A sápi gazdák, akik lóval dolgoztak, a saját búzájuk elnyomtatása előtt ökrös gazdáknál vállaltak *részesnyomtatást* lovaikkal és embereikkel. Ilyenkor a lovakról és az emberekről a nyomtatógazda gondoskodott, a nyomtatást vállaló gazda az elnyomtatott gabonából egyezség szerint a 8. vagy a 9. vékát kapta. Topa Mihály igen ritkán vállalt részes nyomtatást, inkább csak segítség fejében nyomtatott másnak a faluban.[113]

1892-ig minden gabonáját lóval nyomtatta el. Ebben az évben az egyik közeli uraságtól vejével, Ispány Mártonnal közösen vásároltak egy járgánnyal meghajtható cséplőgépet.[114] Ettől kezdve ha nem is mindig és nem is minden gabonáját, de általában ezzel csépelt. Azonban a vetőmagnak valót még ezután is csak lóval nyomtatta el.[115] Sajnos adatközlőim nem tudták megközelítő pontossággal sem leírni a *járgányos cséplő* szerkezetét. Annyit tudnak csak róla, hogy felényi lehetett, mint egy rendes cséplőgép, állítólag nem dob, hanem valamilyen henger verte ki a kalászból a szemet. Rostája nem volt: csak a szalmát választotta ki, a szem a törekkel, polyvával együtt hullott a cséplő alá, és éppen úgy meg kellett szórni, mint a lóval való nyomtatás után.[116] A járgánnyal való cséplést csak 2—3 gazda összefogva tudta végezni, mert a járgányos cséplő meghajtásához legalább 2—3 ló volt szükséges, és ember is legalább 9—10 kellett hozzá. A járgányos cséplő teljesítménye mégegyszer annyi volt, mint a lóval való nyomtatásé. Míg 4 lóval naponta 24—28 keresztet, feljegyzései szerint egyszer 30 keresztet („...*julius 31 nyomtattunk, el lett 22 kereszt rozsos, 8 kereszt tiszta...*")[117] nyomtatott el, addig a járgányos cséplővel 44—45 keresztet („...*vót még 22 kereszt buza, ezt 11 órától kezdve elverettük estig...*"[118] „*Az Csiplist bevigeztük 4 és fél nap alatt 10-zed magunkal az 200 keresztet...*")[119] A lóval való nyomtatás viszont 4 lovat és 3 embert foglalkoztatott.

Búza és kétszeres terméseredményei

A következőkben azt vizsgáljuk; esztendőnként hogyan alakult az időjárás a búzatermelés szempontjából, és hogyan tudta értékesíteni a megtermelt búzát és kétszerest.

1890-ben „...*termény felől megirom, buza bőséggel termett mert tuttunk eladni 70 métermázsa buzát. Csak hogy kivitel nem volt Magyarországról. 50 mázsa buzát el is attam eccere 6 forint 27 krajcárjával, ára a legfelsőbb se ment feljebb 7 forintnál. ...*"[120] Ebben az esztendőben 264 kereszt búzája és kétszerese termett összesen. Nem jegyezte fel, hogy

[110] Kalendárium 1890. évf.
[111] Napló 86. l.
[112] Uo. 72. l.
[113] Uo. 98, 99, 82 és Kalendárium 1890. évf.
[114] Napló 103.
[115] Uo. 82.
[116] Uo. 99. l.
[117] Napló 93. l.
[118] Uo. 99. l.
[119] Uo. 82. l.
[120] Uo. 62. l.

ebből a mennyiségből hány mázsa szemet kapott, csak részeredményeket tüntetett fel, pl. 7 kereszt kétszeres adott 14 és fél vékát „*a tokon és az aprószemen kívül*", 21 kereszt tiszta búzából 12 köbölt nyomtatott.[121] A fenti részeredmények alapján, összevéve a búzát és a kétszerest, keresztenkénti terméseredménye 2,2 véka volt, ami földjei minőségét tekintve elég jó termésnek mondható. Az összes termése 145 köböl búza és kétszeres. Az ez évben termett búzával és kétszeressel a következőképpen gazdálkodott. (Mivel néhány tételt köböl és véka helyett q-ban és kg-ban fejezett ki, az egyöntetűség kedvéért ezt a néhány tételt ebben és a következő hasonló számadásokban is köbölre és vékára számítom át, a következő kulcs szerint: 1q = 1 köböl, 25 kg = 1 véka)

1889. évi búzatartozásaiba fizetett:

	köböl	véka
villás Jenei Györgynek	9	
cseléd Szabó Ferencnek	5	
Salamon István	3	3
Ispány Mártonnak	2	2
Szabó Györgynek	1	1
Orosz Károlynak mértem	1	
Orosz Károlynak mértem	3	
Vig Lászlónak *vasélezísír*		1
Vig Lászlónak Esztendeig való dolgoztatásért	1	
Egyháznak		3
Nyáj és fejős juhásznak	—	5
Csőszöknek	—	4
Adóért	9	—
Cselédbér	7	—
Háziszükségért	7	—
Szórórostáért (részlet)	5	—
Kamatért	3	—
Tőketörlesztés	17	—
Összesen	77	3

volt a kiadása. Ha ehhez hozzászámítjuk a már eladott 70 köböl búzát, a kettő összege meghaladja esztendei termésének az összegét, 145 köböl búzát és kétszerest. Eszerint több lett volna a kiadása, mint a termése. Azonban a naplója ez oldalán tett számításaiból arra következtethetünk, hogy a szórórostáért, kamatra és tőketörlesztésre összesen elszámolt 25 köböl búza már benne van abban a 70 köbölben is, amit eladott, mert hiszen ezeket csak pénzül fizethette ki, csak itt természetben még egyszer elszámolta.[122]

1891-ben május 12-én megnézte a határt és megállapította: „*...vótam a Sásérközt de nagyon ritka vót a buzánk és a mező is*". Ebben az évben nem jegyezte fel a terméseredményt, csak az esztendő végén írta meg a búza és az egyéb termények árát: „*A buza árát is megirom elkőtt az tiszta buza 10 Frt-ért. Ez évben akinek sok jó vetése volt buzája bőven termett, elkőtt jó árir mert kivitel vólt Külországba...*"[123]

1892-ről megjegyzi, hogy a termés kielégítő volt, és a búza ára nyomtatáskor 7 Frt 20 kr. Ez évi terméséből két tételben 41 q 44 kg búza eladásáról számol be. Mind a két tételt Debrecenben adta el, mázsáját 7 frt-ért.[124]

1893.: „*Az Őszibuza termés helyt-helyt nagyon repczés vólt kivált kisandaházán, darab helyeken ott is maratt a büdösparéj miatt ... Ez esztendőben az Őszi buza termés akinek sok vetése vólt annak csak jobban vólt buzája, de akinek Kisandaházán vót tiszta búza vetése ezek jobban károsodtak...*"[125] Az ez évi 178 kétszeres és tiszta búza keresztjéből 70 köböl búzája és kétszerese termett. Keresztenkénti átlaga 1,5 véka. Így ad számot az évi kiadásokról, melyeket búzában fizetett: „*... Az Összesen lett mindössze 70 köböl Ebbül tartozom:*

[121] Kalendárium 1890. évf.
[122] Uo. 1890. l.
[123] Napló 73. l.
[124] Uo. 83. l.
[125] Uo. 89. l.

	köböl	véka
Orosz Károlynak	1	3
A cseléd Aranyi Lászlónak	6	—
Jeneji Györgynek	6	—
Bakóczi Andrásnénak		2
Bába Szőkénének		1
Összesen kiadott	14	2

maradt 55 köböl és 2 véka: Ebből eladtam 12 köblöt az ára volt 6 Frt 25 kr Már maradt 43 köböl. Ebből elvetni, cseszöket kifizetni, családunkat kiélelmezni.[126]

1894: Nem jegyezte fel, hogy milyen volt a búzára nézve az időjárás, de a termés-eredmény azt mutatja, hogy nem volt kedvező, mert: „*Összesen volt 180 kereszt 10 kéve az összesből lett 57 köböl...*"[127] Tehát átlagosan keresztje 1,3 vékát adott. Terménybeli fizetései a következők voltak:

	köböl	véka
Orosz Károlynak	1	
Orosz Károlynak	4	
Katona Lajosnak	7	
Vég Lászlónak esztendei m.	2	1
Balog Lászlónak		1
Csordás Lajosnak	—	3
Összesen kiadott	15	1[128]

1895-ben a búzavetéseket elverte a jég. A jégkár miatt érthető, hogy a learatott 186 keresztből mindössze 50 köböl búza lett, „*az egész buzatermésünk az aljával összeszámítva lett 50 köböl*".[129] Keresztenként 1 véka termése volt, ami 25 kg-nak felel meg. A jégverte búzát nem tudta eladni, hanem 1896-ban a faluban 7 forintjával eladogatta hitelbe és kiadta kölcsön.[130] A gyenge termés azt eredményezte, hogy adósságai és kiadásai rendezése végett 1895 novemberében már az 1896. évi búzatermését kellett előre eladni. „*1895 nov 29.-én felvettem Bergel Antaltul 100 Forintot az 1896. augusztus 10.-re 21 köböl buzát kell érte adnom...*"[131]

1896: összesen 125 kereszt búza és kétszeres termése lett, de nem jegyezte fel, hogy ebből mennyi a szemtermése. „*Buza ára volt augusztusba 5.50 Frt, tisztabuza Decemberben 7.30 Frt.*"[132]

Árpa, zab, köles, bökköny

A búza után a kalászosok közül legnagyobb mennyiségben árpát termelt. Abban az időben az ősziárpát még környékünkön nem vetették. Topa Mihály is *tavaszárpát* vetett. Az árpát és a zabot általában abba a területbe vetették, amelyikben az előző évben a tengeri volt, de ez csak a sápi határban levő területére vonatkozott, mert az újfalvi határban nem kellett a fordulós gazdálkodás rendjét követni. A csutkaföldet, ha csak az idő megengedte, még ősszel megszántották, hogy tavasszal minél előbb lehessen vetni az árpát, mert az volt a felfogás: „*áprilisi árpa maradjon a zsákba*". Az áprilisban történő árpavetést már nagyon későinek tartották. Az árpafajták közül Topa a tömött kalászú hatsoros *buzogányfejű* árpát vetette. Az árpavetés legalkalmasabb idejének márciust tartotta. Az is megtörtént, hogy már februárban lehetett vetni, de sokszor április második felében volt alkalmas a talaj a vetésre. 1892. márc. 23.: „*Ez nap ment ki az ekink a Sáserközzé legelébb szántani,... 24-én vittek ki árpát vetni...*"[133] 1894-ben már febr. 4-én elvetette az árpát.[134] A következő évben viszont majdnem 2 hónappal később, március 30-án

[126] Uo. 86. l.
[127] Uo. 92. l.
[128] Uo. 86. l.
[129] Uo. 99. l.
[130] Uo. 101. l.
[131] Kalendárium 1895. évf.
[132] Napló 105. l.
[133] Uo. 80. l.
[134] Uo. 89. l.

még kevés árpa volt elvetve.[135] 1896-ban március közepén vetették az árpát és a tavasziakat.[136] A tavasszal vetett árpa rendesen a búzával együtt kezdett érni, csak akkor érett meg előbb, ha, mint 1894-ben, már február első napjaiban el tudták vetni. Az árpa aratása lényegesen különbözött a búzáétól. Topa Mihály ritkán nevezte takarásnak vagy aratásnak az árpa letakarítását, inkább ilyen kifejezéseket használt: *„árpa vágni, árpa kaszálni megyünk..."*. Az árpát éjszaka vagy hajnalba vágták le, amikor még harmatos, *szívos* volt a gazza. Napközben csak felleges, esős időben arattak árpát. Az árpát mindig *rendrevágták*, mert nem szedték fel mindjárt a kasza után, mint a búzát, hanem *rendenhagyták*, és csak másik éjszaka vagy hajnalban szedték fel, mert az árpa kalásza — ha szárazban szedték fel — könnyen letört és elhullott. Topánál sokszor renden hagyták az árpát, hogyha eső lenne, ázzon meg, mert a *rendenázott* árpának a szemje az esőtől megsárgult, és ezért a kereskedő többet fizetett, mint a fehérszemű árpáért. Az árpát nem mindig kötötték kévébe, hanem a rendet favillával felszedték és kalászaival befelé *rudasba* rakták. Topa gazdaságában a feljegyzések szerint az árpának egy részét bekötötték és keresztbe rakták, egy részét pedig csak rudasolták. A rudasban valamivel kevesebb árpa volt, mint a keresztben. Három rudas árpa felelt meg két keresztnek. *„Kimentem árpát kaszálni a Dancsszigetbe, összerudasoltam, lett rajta 28 rudas árpa..."*[137]

Az árpa behordása, ha keresztekben volt, éppen úgy történt, mint a búzáé. A rudasban levő árpát Topáéknál nem vendégoldalra, hanem *rakoncára* rakták a szekéren. A rakonca négy hosszú akácfahusáng volt, amit a szekér 4 lőcsénél a szekéroldalhoz erősítettek és felfelé egymástól távolodó irányban állítottak fel. A rakoncák közé rakták fel a rudasokat. Amikor már megvolt a járgányos cséplője a gazdának, az árpát akkor is lóval nyomtatta el. 1896 augusztus 11: *„Ekkor gyüjtöttünk árpát a sásérközt, este hazahoztuk, egy szekérrel, éjszaka másikkal, hajnalba harmadikkal, ebédre negyedikkel. 12.-én két ágyást el is nyomtattunk..."*[138]

Az árpa vetésterületének és terméseredményének feljegyzését nem tartotta olyan szükségesnek, mint a búzáét, csak néhány részeredményre szolgáltatott adatot, így 1891. július 12.: *„... akor nyomtattam a kilencedesbül egy kis ágyás árpát akibül lett 5 köböl 1 véka..."*[139] A *kiságyás* 10 kereszt árpának felelt meg. E számítás alapján keresztenként 2 véka árpája termett. Ennek a számításnak a helyességét a következő adat is igazolja (1895): *„aguszt 7.-n nyomtattunk el a rucásrul 12 rudas árpát lett belőle 6 köböl 2 vika, az Ördögároktól, meggyestül 10 kereszt lett belőle 5 köböl..."*[140] Az árpa nyomtatására nézve feljegyezte, hogy naponként 2 ágyás árpát nyomtattak el. Árpatermése 1895-ben 30 köböl volt. Több esztendőről a terméseredményét nem tudjuk.

Az árpa mellett kis mennyiségben *zabot* is termelt. Árpát és zabot soha sem adott el, hanem csak saját szükségletére termelte, illetve árpát mért a cselédeinek is. Az árpát főleg az anyakocákkal és a kismalacokkal etette, a zabot pedig a lovak abrakolására használta. Vetésének ideje az árpavetés után következett, de el lehetett vetni májusban is. A zab letakarítása mindig a búza aratása után következett, de ezt sem nevezte takarásnak, hanem csak így mondta: *„Julijus 29.-én a Sósferőnél a zabot levágtuk 31.-én a zabot levágtuk a gátnál..."*[141] A levágott zabot kévébe kötötték és keresztekbe rakták, mint a búzát. 1895. augusztus 14: *„elmentünk a hid közelébe zabkötelet hánytunk... 15.-én bekötöttünk 11 keresztet... ekkor visszamentünk zabkötözni összesen lett rajta 15 kereszt..."*[142] A zab behordása és elnyomtatása ugyanúgy történt, mint a búzáé. 1895. augusztus: *„...25.-én délután zabért mentünk 27.-én zabot nyomtattunk be is végeztük a zabot 28.-án."*[143]

Az árpa és a zab termésére és eladási árára nézve a következő megjegyzéseket tette:

1890: *„Az árpa is jó terméssel fizetett, akinek vetései vóltak ára 5.5 frt vólt, zab középterméssel fizetett köblönként 2 frt 80 kr."*

1891: *„Az árpa 4 frt. 50 kr., zab 3 frt."*

1892: *„Buza, árpa zab kielégítő terménnyel vólt... nyomtatás idejin elkőtt, árpa 3 frt, zab 2 frt 80* kr..."

1893: *„Akinek sok tavaszi ílet vetise vót, árpa, zab, tengeri bivön termett..."*

Az 1894—96. esztendőkről nincsen feljegyzés a termésről és az árakról.[144]

[135] Uo. 96. l.
[136] Uo. 102. l.
[137] Uo. 103. l.
[138] Uo. 98. l.
[139] Uo. 71. l.
[140] Uo. 98. l.
[141] Uo. 98. l.
[142] Uo. 99. l.
[143] Uo. 99. l.
[144] Uo. 63, 73, 82, 90. l.

Kis mennyiségben *kölest* is termelt. Ebben az időben környékünkön a kölest használták étkezésre. Vetésének ideje április és május volt, de még júniusban is el lehetett vetni. Ha az árpa vagy a búza kifagyott és ki kellett szántani, a zab mellett kölest is vetettek a helyére, hogy a föld üresen ne maradjon. 1891-ben májusban vetette el a kölest: *„27.-én vetettek kölest a Tordai útnál, 28.-án a pernyén vetettek szíp piross kölest..."*[145] 1895-ben viszont már áprilisban elvetette. Aratáskor a kölest is kévébe kötötték és keresztekbe rakták. Behordása és nyomtatása úgy történt, mint a búzáé. 1895. szept.: *„...14.-én reggel kimentünk a Tordai uthoz Köles keresztért, itt volt 8 kereszt, a Rózsahatárnál 4 kereszt 11 kéve, ezt Tar Komám hozta haza..."*[146] A kölest ebben az évben a járgányos cséplővel csépelte el. *„szeptember 16.-án a kölest csipeltük el... el lett dilre, lett belőle tisztán felszórva 8 köböl 3 véka... a darvasnál is vólt 2 véka összesn 9 köböl 1 véka..."*[147] Keresztenként tehát 2,9 vékát adott.

Termelt még bökkönyt és bökkönyös zabot is. Ezeket többnyire *zöldugarba* vetette és zölden vágta le takarmánynak. Az is előfordult, hogy kinyomtatta és szemül értékesítette. Vetése a többi tavasziakkal együtt április—május hónapokban történt. 1893-ban: *„március 24.-én vetettek Bökkönyöszabot a Zódugarba a Büdöséródalra... 26.-án a Dancsszigetbe Bökkönyöszabot vetettek Jeneji György is kint vót ekivel..."*[148] Tiszta bökkönyt is vetett, sőt eladni is vitt Földesre. Megemlékezik a bökkönyöszab behordásáról és elnyomtatásáról. 1895 augusztus: *„26.-án egy Szekér bökkönt hoztak ki is nyomtattuk... 27 is bökkönt, zabot nyomtattunk..."*[149]

A szemestermények tárolására a *szuszik*, a *hombár*, a *házpadlása* szolgált, de szükség esetén az *ólpadlásra* is tettek szemesterményt. A szuszik be volt építve a kamrájába, a hombár a ház előtt a tornácon állott. Ezekben a búzát és a kétszerest tartotta, árpa, zab, bökköny helye a padláson volt.

A gabonafélék szalmáját nyomtatáskor a szérű mellett kazlakba rakták. A búzaszalmát a nagyjószágok aljazására és télen a kemence fűtésére használták. Az árpa, zab, köles és zabosbökköny szalmáját a jószágok takarmányozására használták. A töreket, polyvát a *pévásolba* rakták be nyomtatáskor, hogy alkalmas legyen takarmányozásra.

Topa Mihálynak legnagyobb részben Kisandaházán 6 kh rétje, kaszálóföldje volt, és így jelentős szénatermése is volt, ha jó esős idők jártak. A kimondott kaszálóföldeken kívül esős esztendőkben szántóföldjeinek érre nyúló mélyebb részein is tudott kaszálni. A kaszálóföldeken az első kaszálás, az úgynevezett *anyaszéna* levágásának ideje rendszerint egybeesett az aratás idejével, és sokszor hátráltatta azt: Megtörtént, hogy embereinek egy része aratott, másik része kaszálta a szénát, mert ha nem vágták le idejében, levénült, és a jószág nem ette meg. 1890-ben az aratással egy időben már hordták be a szénát, 1892-ben pedig aratás közben vágták az *anyaszínát*.[150] Kaszálói sem a legjobb minőségűek voltak, ezért ritkán történt meg, hogy *sarjut* is kaszált, legfeljebb nagyon esős esztendőkben. Szénatermésről nem tett olyan feljegyzéseket, melyekből akár csak következtetni is lehetne az évi mennyiségre.

Évelő takarmánynövény, mint a lucerna, vagy ahogy Topa emlegeti: a *here*, vetését a fordulós művelés a sápi határon nem tette lehetővé. Így herét csak Újfalu határában levő földjein és a sápi két üres telkén, az úgynevezett *herésudvarokon*, egészen kis mértékben otthoni veteményes kertjében termelhetett. A here elvetését tavasszal márciusban, ősszel augusztus—szeptemberben tartotta a legalkalmasabbnak. 1893-ban március 15-én *„vetettük el a heremagot az urfertejinél"*. 1896-ban augusztusban *„vetettem herét Orosz Károly mellé az ajjba..."*.[151] Igen egyéni módon vetette kisebb területen a heremagot, amint a következő idézet bizonyítja: *„Az eső 13 dikán estig tartott, ekkor ismét felkapáltam, ezt a felsővégét, bevetettem heremaggal, 14.-gén belegerebjéltem."* Így persze csak a kisebb területű herét vetette. Az Újfalui határon őszi szántásba tavasszal vagy tavasszal felszántott földbe ősszel a kézzel való elszórás után *bebaronálta* a heremagot.[152] A here első kaszálását *elsőgyapjának* nevezte.

Házi szükségletre kendert is vetett, mert akkor még a család jórészt háziszőttes fehérneműt viselt. Valószínű, hogy nem rendszeresen vetett kendert, mert csak egy alkalommal, 1892. március 23-án beszél erről.[153] A kendert a felesége fonta meg, de a szövést

[145] Uo. 70. l.
[146] Uo. 99. l.
[147] Uo. 99. l.
[148] Uo. 85. l.
[149] Uo. 99. l.
[150] Kalendárium 1890. évf.
[151] Napló 95, 98. l.
[152] Uo. 94, 103. l.
[153] Uo. 80. l.

másokkal végeztette. „*Pálfi Klára szűtt fehíret 83 röföt, kell írte 4 forint 15 krajcár. Szálszöszbül szűtt 51 röföt, borzsákot 12 röfőt kell írte 2 forit 52 krajcár. Tar Sándorné szűtt ponyvának 13 röföt összesen 159 röf vásznat szüttek.*"[154] A kerti vetemények közül legnagyobb mértékben étkezési burgonyát, *klomprit* termelt. Az otthoni veteményeskerten kívül a sápi határon minden évben kijelölt *dinnyeföldbe* is lehetett vetni. 1893: „*Április 12.-én szántották ki a Sásérközt a Dinnye födit, 13.-án raktuk bele bórsót, klomprit*", ami igen jó terméssel fizetett „*. . . bosó klompri bősigesen termett*".[155] A burgonyát a felásott vagy felszántott földbe márciusban vagy áprilisban kapával vágott *fészekbe* rakta el, de nem volt szabad mély fészket csinálni, hogy „*a klompri meghallja a harangszót*". Vetésének idejével kapcsolatban mindig ezt mondogatta: „*Akármikor vettsz el engem csak májusban látsz meg engem*". Ennek ellenére ő is igyekezett a lehető legkorábban elvetni a burgonyát. Amikor kikelt, megkapálták és egy jó eső után feltöltötték. Burgonyát itthon, veteményeskertjében, a dinnyeföldön termelt, de volt egy darab burgonyatermelésre alkalmas jó földje Kisandaházán is a Pintér-földben. A burgonya tárolására téglából *klomprisvermet* készített. 1894. dec. 16.: „*A nagyház ablaka alatt való verembe a víz kezdett fejönni a klomprit bekellett hordani belőle.*"[156] Feljegyzéseiben még a következő házi szükségletre való veteményekről tesz említést: dinnye, borsó, paszuj.

9. TÁB

A búza és kétszeres munkálatainak

Év	Vetés ideje	Aratás ideje	Nyomtatás ideje	Nyomtatás módja
1890	—	jún. 30—júl. 11	aug. 5-től	lóval
1891	1890. szept. 9—15.	júl. 7-től	szept. 11-én fejezték be	lóval
1892	1891. okt. 5—30.	júl. 1—30.	aug. 26-án fejezték be	lóval és járgánnyal
1893	1892. szept. 10.-től	júl. 20—26	július 29—aug. 15.	lóval
1894	—	júl. 2-től	júl. 31, aug. 13—16.	lóval és járgánnyal
1895	1894. okt. 6—nov. 1.	júl. 8—16.	szept. 9—14.	járgánnyal
1896	1895. szept. 24-re elvetett	júl. 6—15.	júl. 30—aug. 3.	járgánnyal

10. TÁB

Az árpa munkálatainak ideje

Év	Vetés ideje	Aratás ideje	Nyomtatás ideje	Nyomtatás módja
1890	—	—	—	—
1891	—	—	júl. 12-től	lóval
1892	márc. 24—25.	júl. 1-től	aug. 10-től	lóval
1893	márc. 15-től	júl. 8-tól	júl. 29-től	lóval
1894	febr. 1-től	jún. 28-tól	júl. 20-tól	lóval
1895	márc. 30—ápr. 16.	júl. 10-től	aug. 5-től	lóval
1896	márc. 17-től	júl. 9.	júl. 25-től	lóval

[154] Kalendárium 1890. évf.
[155] Napló 80. l.
[156] Uo. 96. l.

Tengeri. A búza mellett a legnagyobb területen tengerit termelt, de hogy milyen mennyiségben, arra nézve nincsen adatunk. Feljegyzéseiből következtetve csak saját szükségleteire termelhette, mert eladásról egyszer sem beszél, inkább arról, hogy vennie kellett. Sem sápi, sem újfalui földjei nem a legjobbak voltak a tengeri számára, ezért ő is, mint sok sápi gazda, a Pernyésen használt harmadában jó tengeritermő földet. Általában a *laposszemű nyolc soros magyar tengerit* vetette, természetesen kézzel. Akkoriban már szokásban volt a tengeri barázdába való pergetése is, de ő nem szerette. Leginkább szántáskor a lovat hajtó ember lóhátról kézzel elszórta a vetőmagot, és az eke úgy fordította rá a földet. Gyalogosan is szórták az eke előtt a tengerit. A fordulós gazdálkodás idején a tengeri mindig a búza után következő növény volt. A tarlót nem szántották fel, mert kellett a jószágok legeltetésére, hanem mindig tavaszi szántásba vetették a tengerit. A fentebb vázolt vetésmód miatt a tengerivetést sokszor *tengeriszántásnak* mondta. 1890: „. . . *ápr. 14 től jó idő volt, a tengeri szántást bevigeztük*. . . " A régiek szerint a tengerit Szentgyörgy-nap előtt két héttel és Szentgyörgy-nap után két héttel kellett vetni, tehát április elejétől május elejéig. Topának az volt a véleménye: *inkább előtte mint utánna* (mármint Szentgyörgy-napnak). Igyekezett április elején elvetni a tengerit. 1890-ben legelőször április 6-án vetett. 1891-ben legelébb április 20-án vetett, de maradt vetnivalója Szent-

LÁZAT

ideje és terméseredményei, 1890—96

Keresztek száma	Keresztenkénti termés véka	Összes termés köből	Eladási ára frt	Időjárás	Megjegyzések
264	2,2	145	6	kedvező	búza bőséggel termett, keresztjei 11 helyen voltak
—	—	—	10	kedvező	bő termés, jó ár, mert kivitel volt
231	—	—	7		
			7,20	kedvező	termés kielégítő
178	1,5	70	6,25	kedvezőtlen	sok repcés búza volt, keresztjei 8 helyen voltak
180	1,3	57	—	kedvezőtlen	gyenge termés, keresztjei 10 helyen voltak
186	1	50	7	jégverés volt	sarjú búzát aratott, keresztjei 12 helyen voltak
125			5,5	kedvező	ez csak a sápi határon való termés,
			7		keresztjei 11 helyen

LÁZAT

és terméseredményei, 1890—96

Keresztek száma	keresztenkénti termés véka	Összes termés köből	Az árpa ára frt	Megjegyzések
—	—	—	5,5	Az árpa jó terméssel fizetett
—	2	—	4,5	Jó termés volt
—	—	—	3	Árpa kielégítő terméssel volt
—	—	—	—	Az árpa bőven fizetett
—	—	—	—	—
62	1,9	30	—	—
28	—	—	—	—

györgy-nap után is, mert május 8—9-én is vetettek. 1892-ben is május 2-án vetett, de utána is, mert lágy volt a föld. 1893-ban április 15—17-én vetették a tengerit, és 20-án minden tengerije a földben volt. 1895-ben szintén áprilisban, éppen Szentgyörgy-napkor vetették el a tengerit.[157] A tengerikapálás ideje a vetés idejétől függött, de rendesen aratásra már másodszorra is meg volt kapálva. Nem használták még akkor az ekekapát, hanem mind a kétszer *kiskapával* kapáltak, mert a vetésnek nem volt sorja, mint a géppel vagy a pergetéssel vetett tengerinek. Mindenki fogott maga előtt el ölnyi széles pásztát, és ezen haladt előre. Első kapáláskor a tengerit egymástól egy *kis lépésnyire hagyták* minden oldalról, és a tövétől elhúzták a földet, három-négy szál tengeri közé kis csomóra. Ezekből a kis földcsomókból töltötték fel a másodszori kapáláskor a tengeri tövét, hogy a szél ki ne döntögesse. A kapálást a bejáróemberek végezték *harmadában*. A harmadosoknak kötelességük volt a tengerit kétszer kiskapával megkapálni és aratás után *kifialni*, vagyis a meddőszárakat kivágni, ősszel a termést letörni, behordásnál segíteni, csutkát levágni, a kórót bekötni és kúpokba állítani. Ezért a munkáért a termés harmadrésze illette meg őket. Topánál általában vékával részeltek.

A tengeri szedésének idejét a fordulós gazdálkodás idején a sápi határon a községi elöljáróság határozta meg. Megállapította minden esztendőben, hogy egy-egy dűlőben mikor kezdhetik a tengeri szedését; akik ezt az időpontot nem tartották be, azokat megbüntették. Ez a gazdálkodási rend Topa feljegyzésében is jól tükröződik. „*1893-ban a Tengeriforduló tul a vasuton Kákás dülőtől a kerektó és a vasutig... volt. Sápi Fődön a Tengeri szedésnek neki mentek a határozat ellen 9.-én pedig 10-re volt határozva...*"[158] A tengeri között sok verestököt is termelt. Ezt a lovakkal etette.

A tengeri szedésére és terméseredményére nézve esztendőnként a következőket jegyezte fel:

1890: „*Szeptember 1.-én szettünk be tengerit Kisandaházán, de a varjak már ekkorra nagyon lepocsikolták, lett rajta hat zsákkal a másikon 20 véka.*" A nagyrábéi határban harmadában használt földjéről egy hónappal később hozták csak a tengerit: „*Október 1-én és 2.-án este hozták a tengerit haza a Pernyésről...*"[159] *Tengeri szükön termett még azt hittük, hogy egy szem tengerink se lesz az nagy szárazság mijatt...*"[160]

1891: „*Tengeri olyan bőssiggel termett, hogy rig ideje hogy ennyi termise nem vólt mán, mert az Isten az Határunkat megőrzötte az jegek csapásától...*" A tengeri ára ebben az esztendőben 5 Frt volt mázsánként.

1892: „*Az Tengeri igen silány terméssel fizetett ez évben, mert még akik a magunk szüksigünkre akartunk hizlalni sertéseket, azokat is minél előbb megöldöstük, hogy tavaszra minél kevesebb tengerit kelljen venni, de a tengeri nem vólt nagyon drága, köble vót 3 frt 50. kr. A Gőzösön hozatott Vámbergel Márton egy vagon tengerit. 1893 januárjában mérte köblét 4 frt 80 kr.-ért, Februárba 5 forintért mérte mázsáját kész fizetéséért.*"[161]

11. TÁBLÁZAT

A tengeri munkálatainak ideje és termésére vonatkozó megjegyzések 1890—96

Év	Vetés ideje	Szedés ideje	Tengeri ára	Megjegyzések
1890	ápr. 9—20.	szept. 1.	4,4	Tengeri szűkön termett
1891	ápr. 20—máj. 9.	—	5,0	Tengeri nagy bőséggel termett
1892	ápr. 30-tól	—	3,5	Tengeri igen silány terméssel fizetett
1893	ápr. 17-től	okt. 9—14.	—	Tengeri bővön fizetett. 30 cm. hosszúságú csövek voltak
1894		szept. 11.		
1895		szept. 30.		
1896	ápr. 23-tól	okt. 6-tól	2,8 3,0	

[157] Uo. 90, 70, 81, 102. l.
[158] Uo. 88. l.
[159] Kalendárium 1890. évf.
[160] Napló 62. l.
[161] Uo. 83. l.

12. TÁBLÁZAT

Az 1895-ben termelt gabonafélék munkálatainak ideje és terméseredménye

Gabonafajta	Vetés ideje	Aratás ideje	Nyomtatás ideje	Nyomtatás módja	Keresztek száma	Összes termés köböl
Búza		júl. 8—16.	szept. 9—14.	járgánnyal	186	50
Árpa	márc. 3. ápr. 16.	júl. 9-től	aug. 7.	lóval	68	30
Zab	ápr. 17.	júl. 30.	aug. 27—28.	lóval		
Bökköny ..	ápr. 13.		aug. 26.	lóval		
Bökkönyös zab	ápr. 18.	júl. 28—30.	aug. 27—28.	lóval		
Köles	ápr. 19.		szept. 16.	járgánnyal	12 kereszt 12 kéve	9 köb. 1 véka

1893. okt. 14.: „*Olyan idő volt, hogy kánikullának is oda illett volna: Mink a Dancsszigetbe 13.-án mentünk ki, 14.-re be lett szedve a tengeri. Orosz Károlynak jutott 72 két véka, a harmada. Akinek sok tavaszi élet vetése volt árpa, zab, tengeri bőven fizetett. Ekkor a tengeri forduló tul a vasuton a Kákásdüllőtől a Kerkó és a vasutig volt és többnyire 30 centiméter hosszuságu csövek voltak, vastagságra is kielégitő vastagságuak voltak.*"[162]

1894. szept.: „*11.-én tengerit szedtek a Lénia utnál és a Boros határjánál . . .*"[163]

1895. szept.: „*Tengeri szedés szabadult e hó 30.-án . . .*"[164]

1896. okt.: „*6.-án mentek a Dancsszigetbe tengerit szedni . . . 9.-én beszedték a tengerit . . . 12.-én szedték az Ördögároknál 14.-én tengerit hordtunk . . . december havában a tengerinek ára 2 forint 80 kr—3 frt . . .*"[165]

Szőlő- és gyümölcstermesztés

Igen nagy szeretettel és példamutató gonddal foglalkozott a szőlőtermesztéssel. Sápon a falu közelében 1892-ig — míg a filoxera miatt nem kezdett rohamosan pusztulni — kb. 40—50 kh-nyi területen 126 sápi gazdának volt szőlője. Hogy mióta foglalkoztak Sápon szőlőtermeléssel, pontosan nem tudjuk, de már 1757-ben a most is szőlőskertnek nevezett területen szőlők voltak telepítve. Néhány idős ember elmondotta és Topa is feljegyezte, hogy a szőlő kipusztulása előtti esztendőben olyan volt a bor, hogy ha levegő érte, piros színét elvesztette, *megkékült*. 1891. „*szeptember 21-én, vot a szüret, mikor megfort a bor sokonké összekékült ha az orrosba* [kancsó] *volt 15 percig*".[166] 1893-ban „*oktober 16.-án volt aszüret az esztendőnek utolsó ajándék terménye. Nekünk lett anyabor 160 liter, törkőnk és a sajtónk amit keresett egy 100 literes hodónk lett tele.*"[167] Ez volt az utolsó szüret, mert a filoxera pusztítása ekkorra már olyan méreteket öltött, hogy gondoskodni kellett új telepítésről. Topa otthon a házánál *rakott el* sima vesszőket. Még ebben az évben november 26-án: „*A pévásól viginél elraktunk 2270 szál szőlővesszőt mert a kertünket a filoxera nagyon pusztitotta majd a fajtájából is kipusztultunk . . . 20.-án a Gyöngyösi Istvánéból ismét hoztam egy hát venyigét ebbül lett 970 szál vessző, ezeket ide raktam amint bemenni a két csonka sorba . . .*"[168] Ezeket a vesszőket nem állandó helyére, hanem iskolába rakta el. 1894-ben még megemlíti a szüret idejét: „*1894 szeptember 26 ekkor volt a szüret de nem kellett hordó a bornak . . .*"[169] Úgy látszik, a környéken nagymértékben pusztulhattak ebben az időben a szőlők, mert megyei rendeletre 1894 áprilisában a tanítók számára Bihardiószegen szőlőtelepítési tanfolyamot rendeztek: „*az 1894. év április 25.-re megyei rendelet folytán be voltak hiva Diószeg városába a községekből a tanitó emberek. El lehetett velük menni földművelőknek is, a Gróf Zicsi Ferenc birtokában, amelyet legelébb ő állitott fel.*

[162] Uo. 87, 88. l.
[163] Uo. 94. l.
[164] Uo. 99. l.
[165] Uo. 104. l.
[166] Uo. 72. l.
[167] Uo. 88. l.
[168] Uo. 88. l.
[169] Uo. 96. l.

A fioxera álltal elpusztitott szőlőskertek ujból ismét berakva voltak ámerikai vad veszővel, 120 cm távolságra egymástól mindenfelé. Ezekbe magyar fajtáinkat lehetett oltani. Ezzelvaló óltási módszereinket tanulmányoztuk." 15 tanító és Topa Mihállyal együtt 5 parasztember vett részt a tanfolyamon. Sajnos arról, hogy mit tanultak, csak a fentebb említetteket írta meg. Ebben az évben még két alkalommal volt Diószegen. Június 25—26-án a zöldoltásra oktatták ki őket. A zöldoltásnak 3 féle módját ismerteti: „*egyik a bütyökoltás, másik az izoltás, harmadik a pikó-féle oltás, Ezekkel ismerkedtünk meg. Útikőcsigem 1 forint, jövet ismét 1 forint. Vettem 1 oltókést 1 fr. és 20 krajcárért. A kerékgyártó kikőszörülte 10 krajcárért.*" Harmadszorra decemberben volt ismét Diószegen: „*1894 decenber 13.-án kimentünk a hegyre vadveszőt szedni.*" A diószegi hegyről hozott vadvesszőket tavasszal itthon a szőlőskertben elrakta. 1895. április: „*6.-án kimentem Katona Lajossal a Szőlőskertbe, aki még maratt szöllőtőke azt kidarabolni, a szőlő földjét megforgatni . . . amely vadveszőt elraktunk ismét felhuzgáltuk mert elébb 98 centiméter távolságra raktuk, de ez szük vólt . . . május 1.-én ismét raktunk de 115 centiméterre négy szögre egymástól. május 2.-án a középső sorbul minden másodikat felhuzigáltuk és iskolába raktuk a Topa szőlőbe . . . 3.-án ótottunk ithon 57 szálat de ez már elkésett és csak egy fokatt meg belőle. A dudvabehordás a szőllőskertbe földforgatás és elrakáson kivül 55 napot vett fel, mégis mily kevés fokatt meg belőle . . .*"[170] A kezdeti sikertelenség nem vette el a kedvét, a következő évben újra elment Diószegre nemeségért: „*1896 február 16.-án voltam Diószegen ótó nemes gajjír parafadugóért . . . 24.-én kezdtem belőle ótani legelébb, Beótottunk Katona Lajossal e héten ketten 587-et. Márczius 2.-án fogtunk a sima vesszó oltáshoz bevigeztük 10.-én ez 320 volt. Összesen 907 beoltott szál volt. De május havában azokat a beótottakat mind kibontogattam és mán ekkor jó sikerrel fokadni keztek. Azért bontottam ki, hogy a vadhajtásokat eltávolitom tőlük, de káromra, mert a nemeság levegőt kapott és kiszáradtak, 7 vagy 8 tudott megmaradni a sok ótásból . . .*"[171] A szőlőskert újratelepítésére irányuló kísérletei sikertelenek maradtak. A többi gazda nem is próbálkozott újratelepíteni a szőlőskertet. Ami kevés a Topa telepítéséből megfakadt, az is néhány esztendő múlva újra kipusztult, és a kertnek csak a neve maradt Szőlőskert. Ma is csak néhány öreg dió- és szilvafa van benne, a lakosság veteményeskertnek használja. Dicséretre és emlékezetre méltó az az igyekezet, mellyel Topa kellő hozzáértés hiányában is kitartóan kísérletezett a Szőlőskert újratelepítésével, s még dicséretesebb, hogy a sorozatos sikertelenség nem vette el a kedvét. 1896-ban a berettyóújfalui határban, Kisandaházán épített tanyája mellett kb. 600 négyszögölnyi területen telepített szőlőt: 32 sorban majdnem 3000 tőke hazai és nemes csemegeszőlő volt benne. A kert közepén és szélein cseresznye-, meggy-, alma- és körtefák voltak ültetve. Sajnos Topa Mihály példáját nem követték a sápi gazdák. Mikor sorozatos sikertelenségét látták, hiábavalónak tartották kísérletezéseit. Mikor azonban tanyai szőlője és gyümölcsfái termőre fordultak, szívesen benéztek hozzá, különösen szüret után az újbort megkóstolni.

Topa Mihálynak öregebb korában, az 1900-as évek elején legkedvesebb munka- és pihenőhelye tanyai szőlőskertje volt. Tavasztól őszig, mindig fedetlen fővel, füstölgő cseréppipájával a szájában ott lehetett látni kedvenc tőkéi között, ahogyan metszegette, kapálgatta, kötözgette őket. Nemigen mehetett el ismerős a kertje mellett, hogy az éppen érésben levő gyümölcsből szívesen ne kínálta volna. Szőlője egészen az 1940-es évekig szépen termett, de akkor az elöregedett tőkéket fia, Lajos kivágta és újakat ültetett.

Fásítás

Talán nem tartozik szorosan a növénytermeléshez, de itt említem meg, hogy Topa Mihálynak a fásításra is volt gondja. Ebben az időben a sápi parasztgazdák még nem sokat törődtek azzal, hogy szántóföldjüket, illetve vetéseiket fákkal védjék a szelek kártétele ellen. A nagyrábéi határon, a Pernyésen, harmadában használt földjére járva, látta a báró birtokán a szélvédő *figurának* nevezett kis facsoportokat. Bizonyára ezek mintájára kezdte el az újfalui határon levő földjeit akácfákkal körülültetni. De nemcsak a határban, hanem udvarán és üres telkein is gondja volt a faültetésre. 1893. dec. 9.: „*Voltam Kisandaházán Topa Ignáccal Vadszilfa csemetéért. Elraktam a Demjén Lajos háza hátamegett. A rekettyét is akkor hoztuk, amely három fajtából való volt ezt is tavasszal eldugdostam . . .*" 1896. okt. 21.: „*Kimentem az Andaházi Bódén innen akácfa csemetét ástam a vasut mellett. A felásott akácfákat itthon a három udvarra raktam el, ami ide nem fért a Dancsértől a Boros határjáig, vigig egy ölnyire egymástól, azután az Urfertejinél lévő fődünk mellett végig . . .*"[172] A laposabb, vizesebb helyekre, az erek szélében fűzfákat

[170] Uo. 97. l.
[171] Uo. 101, 104. l.
[172] Uo. 83, 104. l.

ültetett. Volt a tanyájánál egy fertő, amelyben mindig állott a víz — innen vették annak idején a vályogot a tanya építéséhez —, ezt is fűzfával ültette körül. Ezeknek a fűzfáknak a vesszőiből állította elő a gazdaságában szükséges kosarakat, kasokat, legtöbbször maga, de volt rá eset, hogy mással fonatta meg a leszedett vesszőket.[173]

d) *Állattenyésztés, illetve állattartás*

Topa Mihály naplója az elég bőséges és sok vonatkozásban részletes növénytermelési adatok mellett, igen szegényes és szűkszavú feljegyzéseket tartalmaz az állattenyésztésről. Ennek az az oka, hogy az állattenyésztés, különösen a ló és az ökör tartását csak igaerő szempontjából tartotta fontosnak, nem tekintette külön jövedelmi forrásnak. Fejősteheneket is csak az ökör utánpótlásáért és a családnak tejtermékkel való ellátásáért tartott. Sertéseket is csak saját szükségletére hizlalt. Juhtartásánál azonban már a gyapjú értékesítésével jövedelmének gyarapítására is gondolt. Ezért a juhtartásra vonatkozó feljegyzései már bőségesebbek. Aprójószágok közül a liba volt az egyedüli, amit jövedelemforrásként is tartott.

Lótartása eléggé külterjes volt. A lovakat csak télen tartotta istállóban. Az istálló mindig tiszta és rendes volt. Az ajtóval szemben kb. 2 m széles, téglával kirakott *plac* húzódott, ezt két oldalról kb. 10.10-es tölgyfa *körömrugó* szegélyezte. A *jászol* felett a szálastakarmányok etetésére használt *rács* volt. A lovak a placra farral voltak bekötve. Faruk alatt téglából kirakott és tölgyfadeszkával lefedett hidlás volt. Már az 1891-ben lebontott régi *lúól*ban is ilyen hidlás volt, lebontásakor ezt jegyezte fel: „. . . *a régi istállónkból a hidlást, jászlat, hidlás alól a téglát kiszállítottam* . . .”[174] A lovak takarmányozására a tengeri közt termelt tököt használta ősztől mindaddig, míg a tök el nem fogyott. Keményhajú, ún. *verestököt* termelt, ami sokáig elállott. Télire a juhszín egyik sarkába is hordtak be néhány szekérrel, hogy meg ne fagyjon. A tököt ásóval két-három darabra vágták, kimagvalták, a jászolba tették a lovak elé, és töreket szórtak rá. Ha a tök elfogyott, takarmányrépát etettek a lovakkal. A takarmányrépát ősszel elvermelték, azaz szalmával, földdel letakarták. Mikor a vermet decemberben vagy januárban megkezdték, attól kezdve mindig répát etettek a lovakkal, míg el nem fogyott. A répát kézi *répareszelővel* megreszelték, és törekkel keverve rakták a jászolba. Ha esetleg a törek elfogyott, árpa-, zabszalmát szecskáztak, és ezt szórták a répára. A rácsban általában széna állott. Szintén abraktakarmánynak számított télen a zölden levágott és megszárított bökköny. Mivel akkor még Topa Mihály is kevés lucernát termelt, lucerna helyett ezt tették a rácsba. Mikor a ló a szálas bökkönyt a rácsból kihúzogatta, a levele lepergett a jászolba tett törek és répa keverékére, és azt *megszagosította*, így ezt is jobbízűen ette a ló. A lovak gondozására télen igen nagy gondja volt Topa Mihálynak. A cseléd télen az istállóban aludt. Reggel első dolga volt a lovakat megvakarni és lekefélni. A vakaróba összegyűlt porból a körömrugóra minden reggel ki kellett verni a *sorport*, hogy a gazda meggyőződhessen róla, hogy a lovakat megvakarta. Az aljazás búzaszalmával történt és mindig este, miután a lovak alól *kiganéztak*.

Tavasztól őszig a lovak és csikók a ménesben voltak. A ménes a közlegelőn a meghatározott rendben legelt, és csak szükség esetén járt haza esténként. Így történt ez 1891 júniusában is a szárazság miatt: „*mines guja és minden, este hazajárt, mert nem vólt neki mit enni odaki* . . .”[175] Csak akkor hozták haza a lovat a ménesből, ha lóval végzendő munka volt. Ha a ló nyáron otthon volt a folyamatos munka miatt, akkor nem az istállóba kötötték be éjszakára, hanem a *félszeralá a nyárijászolhoz*. A hordás és a nyomtatás idején hetekig otthon volt a ló. Napközben a szinte folyamatos hajtás miatt nem tudott enni, éjszaka legeltették. Topáéknál valamelyik nagyobbik legényfiú vagy a béres este 9—10 óra körül, mikor a lovak lejárták az ágyást, megvacsorázott és kiment a lovakkal, *legeltetni*. Ahol a legjobb volt a fű, a lovakat megbéklyózták, a legények pedig *szundítottak egyett* mellettük. Hajnali 2 órakor már újra otthon kellett lenni a lónak, mert kezdték a nyomtatást. Ha a lovakkal nem jött a cseléd akkorra, amikorra beágyaztak, akkor Topa kiakasztotta a viharlámpást a kapufélfára, „*hogy lásson már hazajönni a lovakkal*”. Nagy szégyen volt, ha a gazda fia vagy a cseléd elaludt a lovak mellett, és nem ment haza idejében, vagy amikor már ment, ki volt téve a lámpás. Nyáron a lógondozás csak annyiból állott, hogy ha nagyon megizzadtak a lovak vagy sáros időben összesározták magukat, szalmacsutakkal lecsutakolták.

[173] Kalendárium 1890, 1895. évf.
[174] Napló 67. l.
[175] Uo. 71. l.

A tárgyalt időszakban Topának 2 pár *hámolható* lova volt. Általában 2 kanca és két herélt. Az egyik pár öregebb, a másik éppen betanított csikó. Csikókat csak a saját lovainak kicserélésére nevelt. Volt egy tőkekancája, ennek a szaporulatát csak akkor adta el, ha valami hibája volt. Megtörtént, hogy csikókat vásárolt. 1887-ben jegyezte fel: „. . . *vettem 2 csikót 35 frt.-ért, egy meg volt 9 forintba* . . . [ezt az anyjával vette 1886-ban 52 frt-ért, majd az anyját eladta 43 frt-ért, azért mondja, hogy a harmadik csikó 9 frt-ban van] *1886 julius havában ellődtek, mind a három* . . ."[176] A csikónevelésre utaló bejegyzés 1890-ben: „*junius 22-én ellett meg a Szilaj 14 éves korában legelébb csődört* . . .".[177]

A legegyszerűbb, de mindig rendben tartott lószerszámokat használt. Istrángot, kötőféket maga készített kenderből a kötélverőjén.

Szarvasmarha-állománya összesen 12—13 volt. Ebből fejőstehén 2—3, igásökör 1 pár, a többi üsző és ökörtinó. Szarvasmarhái, a fejőstehenek kivételével tavasztól, míg a hóesés miatt be nem szorultak, a kintháló gulyában voltak. Az ökröket csak hordáskor vagy szántáskor hajtották haza. A fejőstehenek az esténként hazajáró csordában legeltek. Amikor kisandaházi földjein learatott, és egyszer a kaszálókat is megkaszálta, szarvasmarháit ide hajtotta ki, és egyik fia itt legeltette őket. Télen a szarvasmarhák a tehénólban teleltek. Itt is hidlás volt építve. Télen a tehenek és borjúk gondozására is nagy gondot fordított, de máskor is az udvaráról a csordára járó tehén sohase ment ki a kapun piszkosan, vakaratlanul. A tehenek alá is búzaszalmával aljazott. A szarvasmarhák takarmánya egész télen tengeriszár, leveles csutka volt, abrakot (réparészelékkel összekevert darát) csak a fejőstehenek kaptak. A fejősteheneket soha sem fogta járomba, ökreit is csak szántáskor, hordáskor használta. Jobban szeretett lovakkal dolgozni. Fejőstehenei tejét, azon a mennyiségen kívül, ami a kisborjú neveléséhez kellett, a család fogyasztotta el. Eladásra a borjak csak akkor kerültek, ha sem a tehenek, sem az ökrök pótlásánál nem volt szükség rájuk. Az 1890-es években környékünkön már sokan tartottak svájci verestarka teheneket. Topa Mihálynak mind tehenei, mind ökrei magyar fajta fehér szarvasmarhák voltak. Nagyon szerette a jószágokat, egy-egy ökörtinó vagy borjú elhullása nagy gondot okozott neki. „*1895 november 21.-dikén nagy szerencsétlenség ért. Egy hasas tehenünk kijárt legelni az Orosz Károlyéval, Szabó György komájéval Kisandaházára. A miénket hazafeléjövetkor a gaz közé eresztették. A gaz közt olyan ártalmas füvet kapott hogy a hasastehén és köt ökörtinó a faluhoz közellévő Sósfertő dülőnél tovább nem tudott jönni, ott felbukott. A két ökörtinó a szőlőskertnél maradt ott. A többieké kiheverte, a mienket mind a hármat megölte.*"[178] Szarvasmarhákra még két adatot találtam feljegyzésében. Az egyik Pirók nevű fejőstehenének elléséről, egy üsző vásárlásáról szól: „*1895 decenber 3.-án vettem Diós Antaltól egy előhasu üszőt 84 forintért.*"[179]

Sertésállomány: Két, esetleg három anyakocát tartott és ezeknek a szaporulatát. Sertéstartása is kizárólag a család élelmezését szolgálta. Az anyakocákat évenként csak egyszer fialtatta, egy-két évig tartotta, azután meghizlalta és másikat állított be. A kocákat évenként csak egyszer, rendszerint ősszel búgattatta be. „*1890 a mi disztonk rühetett október 16.-án a másik november 6.-án. 1895 a disztó rühetett 6.-án és 7.-én decenberben.*"[180]

Mangalica sertéseket tartott. Feljegyzése szerint kocái nem sok malacot fialtak. „*1890 május elsején fiadzott a disznó 4-et* . . ."[181] (Az anyakocát környékünkön *disznónak* vagy *disztónak* nevezik.) A kocák és a süldők egész éven át a csürhére jártak, de aratás után sokszor a sertéseket is kihajtotta legeltetni a kisandaházi földjeire. Évenként 4—5 süldőt is meghizlalt levágásra. Nem hizlalt nagy súlyú hízókat, mert a hizlalásra használt takarmánya, a tengeri mindig kevés volt. 1892-ben jegyezte fel: „*A tengeri igen silány terméssel fizetett ez évben, mert még akik a magunk szükségünkre akartunk sertéseket hizlalni azokat is minél előbb megöldöstük, hogy tavaszra minél kevesebb tengerit kelljen vennünk.*"[182] A hízónak befogott süldőket eleinte csövestengerivel, később tengeridarával etette. Általában október elején kezdte hizlalni a hízókat. 1890: „*Október másodikán hattuk itthon a hizót 3 sarju malacot 1 éves disztót.*"[183] Az 1890 októberében befogott hízók közül kettőt már december elsején le is vágott: „*öltünk két hizót akin lett 61 kila szalona*".[184] A hizlalási idő tehát mindössze két hónap volt, ami meg is látszik a hízók szalonnáján: a két hízónak összesen 61 kg szalonnája lett. A szalonna mennyiségéből következtetve

[176] Kalendárium 1887. évf.
[177] Uo. 1890. évf.
[178] Napló 100. l.
[179] Kalendárium 1890, 1895. évf.
[180] Uo. 1890. évf.
[181] Uo. 1890. évf.
[182] Napló 83. l.
[183] Kalendárium 1890. évf.
[184] Napló 62. l.

tehát hízói 90—100 kg-osak lehettek. „*1896 január 9 dikén öltünk 4 süldőt, az 1-sőn lett 64 kila, 2-dikon 56 kila 3-dikon 50 kila, 4-diken 51 kila.*"[185] Ezek már valamivel nagyobb súlyú hízók voltak.

A sertéstenyésztéssel kapcsolatban 1893. május 12-én ezt írta naplójába: „. . .*ezelőtt olyan nem történt, csak ezen a napon hogy a kismalacok beoltása megkezdődött. Az állatorvos oltogatta be őket a himlő miatt.*" *1896-ban pedig nagy sertésvészről tájékoztat:* „*1896. esztendőben olyan nagy sertésdög volt Magyarországon amilyet még öregemberek sem értek. Tavasszal elkezdte és mindig döglött decenber haváig. A dőgtemetőben egy embert tartott a község, aki mindig csak a dögőt temette. Községünkben több elhullott 500 darabnál csak akit bejelentettek.*"[186]

Juhállománya: Abban az időben még nem voltak a legelőkön juhhodályok, hanem *karámokat* készítettek. A 90-es években Sápon 2—3 nagyobb gazdának külön *nyája* és *juhásza* volt. A Topa Mihályhoz hasonló, 60—70 birkát tartó gazdák 5—6-an rendszerint komák és szomszédok közösen fogadtak *nyájjuhászt*, és közös nyájba verték össze a birkáikat. A kosok a *kospásztorra* voltak bízva. A nyáj kora tavasztól sokszor december közepéig is kint volt a legelőn. Csak akkor hajtották be, amikor már a hótól nem tudott legelni. A birkák legeltetését tavasszal, a falu alatti nyomáson kezdték meg, mikor a hó elolvadt. Később a birkáknak kijelölt területen legeltették. A legelők mellett a birka is járta az ugarokat, aratás után a tarlókat, tengeritörés után a csutkaföldeket. Tehát a birkákra a gazdának az év nagy részében csak az a gondja volt, hogy a juhász a gazdának járó tejet beszolgáltassa. Topa Mihály a juhtejből gomolyát csinált. A gomolyát, mikor arra alkalmas volt, túrónak gyúrta be a felesége. Véka nagyságú csavaros dézsában tartották leszorítva a begyúrt *juhtúrót* vagy *erőstúrót*. Leginkább reggelire vagy vacsorára fogyasztotta a család és a munkások. Túró vagy gomolya értékesítéséről nem tesz említést, az adatközlők szerint sem foglalkozott ezek eladásával. A juhokat Topa a Sápon levő házánál a juhszínben teleltette. A juhok téli takarmánya levelescsutka és a leggyengébb minőségű széna volt; egy kevés abrakot csak az anyabirkák kaptak szoptatás idején.

A nyírást ebben az időben fürösztés után végezték. A birkákat a Berettyóban, vagy ha nem volt benne elegendő víz, a falu alatti telekgödörben fürösztötték. Ideiglenes karámot készítettek, a karámtól a vízig korlátot csináltak. A vízben is folytatódott a korlát, hogy a birkák el ne ússzanak. A vízben a korlát mellett emberek állottak, hogy a korlát alatt kiúszni akaró birkát visszalökdössék. A nyájat behajtották a karámba, onnan a korlát közt a vízbe. Először csak *áztatták* a birkát. Másnap újra belehajtották a vízbe, ez volt a *mosatás*. Mosatás után a nyájat a karámba tiszta szalmára hajtották. Itt megszáradt, és pár nap múlva lehetett nyírni. Mivel a Berettyó Sáptól elég messze esik, ha csak lehetett, a telekgödörben mosatták a birkát. A telekgödör két partján karámokat csináltak. Az egyik karámból a birkákat egyenként belökték a vízbe, míg átúszott a másik partjára, megmosódott. Természetesen itt is először áztatták, másnap mosatták a birkát. Sajnos a feljegyzés nem beszél a nyírásnak és mosatásnak erről a módjáról. Mindezeket idős juhászemberek közléseiből vettem.

Vizsgáljuk meg Topa Mihály birkaállományának és gyapjútermelésének esztendőnkénti alakulását.

1890: Ebben az évben a birkákat aránylag korán, novemberben haza kellett hajtani, mert „*oly rühes volt, hogy a rühmiatt leragta volna magáról a gyapjut*". Topa nov. 23-án 14 toklyót és 3 vágójuhot, 26-án 24 anyabirkát hajtott haza. „*Szőke Antal elől elhánták a toklyót. . . a naggyát is elhánták előlle.*" Az *elhányás, kihányás* azt jelentette, hogy a közös nyájból mindenki kiválasztotta a magáét és hazahajtotta.[187] Ekkor tehát volt toklyó (éves birka) 14 db, vágó (kimustrált kos vagy anya) 3, anyabirka 24 db, ősszel betelelt összesen 41 juhot. A betelelt 41 birkával szemben ez év tavaszán még 48 juhot hajtott ki a legelőre: „*május 19.-én hajtott ki Szőke Antal nagyjuhot 28 darabot, bárányt 20 darabot. Kettő ebből a Szőke Antalé, kettőt elcserél ürübárányért, egy a fejőjuhászé, egy a kospásztoré, marad 16 bárány . . .*"[188] Összesen tehát, ami az övé volt, 44 db. Őszre 1 anyajuhval és 2 toklyóvá lett báránnyal kevesebbet hajtott be. Ez a három darab vagy elhullott, vagy év közben levágták. Ebben az évben „*a gyapju lett 28 birkán és 7 bőrőn 43 kg., lepedőstől, a lepedő 75 deka volt. Szingyapju 41 kg. 25 dkg, 30 kg-t előre elattam 30 forintér, fizető lett 11 kg. ez 1 fr. 10 kr.-ér kőtt*".[189] Összesen kapott a gyapjúért 42,10 Frt-ot. Birkánként 1,18 kg gyapjúja lett.

[185] Uo. 100. l.
[186] Uo. 104, 85. l.
[187] Uo. 62. l.
[188] Kalendárium 1890. évf.
[189] Uo. 1890. évf.

1891-ben csak annyit jegyzett fel, hogy „*vettem Ujfaluban 31 darab toklyót, 3 frt. volt darabja . . .*".[190] Ebben az évben tehát lényegesen szaporította a birkaállományát.

1892. Tavasszal az időjárás kedvezett a birkáknak, mert már márciusban legeltetni lehetett. „*Nagy hideg szél fujt, az juh ekkor ment ki a gyepre legelébb . . .*" A gyapjú is több lett: „*1892-ben megnyirtünk 65 darab Birkát, szingyapjut adott 100 kg.t, az ára volt ekkor a gyapjunak 85 krajcár kilója . . .*" Tehát a tavalyihoz képest birkánként majdnem fél kg-val több gyapjút nyírtak, 1,54 kg-ot. A gyapjúért 85 Frt-ot kapott. A nyírás után azonban nemsokára egy nyári zivatar szinte megtizedelte a birkaállományt: „*1892 junius 1.-ének dilutánján, volt olyan eső jéggel, hogy a birkanyájakat, akit az ugaron ért az eső a halastóra szoritotta. Az eső esett reggel 5 órától estig. Ugy hömpöjgött a viz a lapossakra, hogy a halastóhátról a birkanyáját nehezen tudták kihajtni. Másnap a birkák ugy feküttek, ki dögölve, ki fogát csikorgatva a földön. Szekéren mentünk értek. Nekünk hazahoztunk 13-mat ebből dögölve volt 4 toklyó, 1 bárány, a többijit a konyhán tüznél melegitettük fel. Junius 2-ának délutánján 3 óra körül állogattuk fel őket. E délután még hazahoztak 1 bárány dögöt. Megdöglött a mijénk 6 darab . . .*"[191]

Az *1893*. esztendő is mostohán kezdődött a juhokra nézve. Még április 20-án is „*reggeleken fagyok jártak, a birka, Disznó és a nagyjószág majd el veszett éhen, mert nem ázott meg a föld . . .*". Júniusban viszont a sok eső miatt szenvedett sokat a juhnyáj. „*2.-án éjjel nagy eső volt. 3.-án ismét esett, ugy hogy a nyájakat be kellett hajtani, mert nem tudott mit enni. Széjjelhánytuk és szalmát vetettünk neki. A mijénk volt a naggya 57 darab, a bárány meg volt 7 darab.*" Június 11-én „*elvittük a birkagyapjut a kabai zsidóhoz, Lózenfeldbergelhez. Lakása a Városháza téren volt. Vette a gyapjunak métermázsáját 82 Frt 50 krajcárért. A mi gyapjunk itthon 1 mázsa volt, forslág 1 kg., apadó 2 kg., lepedő 2 kg. Fizető maratt szingyapju 95 kg. Kell érte 78 frt 37 kr.-ár. Ez a gyapju lett 57 darab juhon és 8 darab ürün.*" Birkánként 1,46 kg gyapjúja lett. Később a juhnyájakra jobb idők jártak, mert csak dec. 4-én került sor a nyájak beteleltetésére, „*e nap hányták el a birkát Ispány András elől. A naggya 50, a toklyó 7 darab vót*".[192]

1894-ben nem jegyezte fel, hogy mikor hajtották ki a birkákat a legelőre, hanem mindjárt a gyapjú lenyírásáról számol be: „*május 31.-én fogott földesi lakos, Szabó József, a Szabó György komám testvérje a birkánknak a megnyirásához. Junius 1.-re meg is nyirt maga 56 darabot, amelyen lett szingyapju 93 kg. 2 és fél kg apadó. Elvittük junius 13.-án Szabó György komával Kabára Lózenfeld gyapjukereskedőhöz, mint biztos helyre, de ez már akkor a gyapjuját el is küldte, nem kellett neki. Visszahoztuk Földesre a Vén Izri Miska veje vette által, de hogy ám! 2 és fél kg. apadó, 2 kg. forslág, 2 és fél kg amért zsiros lett a gyapju. Fizetőre maradt 88 kg. Métermázsája 82 Frt.-ér is elment a gyapjunak. Nekünk jött érte 69 Frt és 3 krajcár.* [Tehát kaptak érte mázsánként 78,5 Frt-ot.] *1894-ben a birkát megnyirás után kihajtotta Ispány András, nagyja 56 darab, bárány 12, összesen 68 darab, Ebből örük a kossal 32 darab van, ellő 17 dr., tavalyi 7 darab, bárány 12 darab.*" A gyapjúhozam darabonként 1,66 kg volt, az eddigi legjobb eredmény. Decemberben a hóesés zavarta be a birkákat. „*december 16.-án este egy kis hóesés let 17.-én behajtotta Ispány András a nyájat és Demjének fedél alat hált. December 18.-án széjjelhánytuk. A naggyja 35 dr, bárány 5 dr., megdöglött összesen 13 darab. November 2.-án eladtam az ellőből 15 darabot, párja volt 5 Frt. Tehát a nyirás után kihajtott 68 birkából maradt télére 38 darab összesen.*"[193]

1895-ben március 11-én még hó borította a legelőket, úgyhogy „*a hó alatt levő göröngyök még ekkor sem látszottak ki a hó alól. Sem birka sem liba még ekkor egy szál gyephez sem jutott. Az 1894. év dec. 16.-tól 1895 március 15 reggel szabadult ki a hó alól néhol egy kis gyep. Ekkor kezdték a birkákat kiverni legelébb a 3 hónapos fogházból . . .*" Április elején az előző évi elhullás és eladás miatt „*nagyja birkát 35-öt, toklyót 3-mat*", összesen 38 birkáját hajtotta ki a juhász. A megfogyatkozott birkaállományból „ . . . *augusztus 8.-án 10 birka eladódott. Örü maradt 22, anyabirka 6 darab, az örü közzül megdöglött 1 darab, egy meg vágó lesz, igy kell maradni örünek 20-nak, anyabirkának 6-nak. Ebben az évben karácsony előtt való napon, december 24.-én szorult be a legelőről a birka. Az anyajuhot széjjelhányták. Beszámolt Ispány András 26 darab birkát. E közt van egy vágó örü és 6 anyabirka. Ehez vettünk Aranyi Józseftől 4 anyabirkát, darabját 14 forinton, ezzel lett 10 anyabirka. Örü volt 20 darab, e közzül a disznótorra egy levágó marad 19 darab. Összesen 29 birkánk van . . .*"[194] Ebben az évben nem jegyezte fel a birkanyírás eredményét, sem azt, hogy mennyi volt a

[190] Napló 75. l.
[191] Uo. 81, 82. l.
[192] Uo. 85, 87, 89. l.
[193] Uo. 91, 92. l.
[194] Uo. 95, 96, 100. l.

gyapjú ára. A birkaállomány csökkentése az elhulláson kívül valószínűleg a májusi jégverés miatt történt.

1896-ban sem írta fel, hogy a birkák mikor mehettek ki a legelőre. Május 31-én már a gyapjú eladását jegyezte fel. „*Bemázsáltunk Vámbergel Mártonnak gyapjut 38 darab birkáról. Lett szingyapju fizető 56 kg. Kilóját vette 92 krajcárért, fizetett 51 frt. 98 kr.-árt.*" Birkánként 1,43 kg gyapjúja lett. Mivel az előző év decemberében 29 birkája volt összesen, és ez év májusában már 38 birkát nyírt meg, valószínű, hogy állományát közben vásárolt birkákkal kiegészítette. Azonban ez év aug. 5-én „*mentem Debrecenbe a Lőrincz vásárra. Örüt hajtott Topa Ferencz a Gyöngyösi István szomszédival, nekünk 19-et. Debrecenbe nem költ el. Itthon eladtam 8 pár örüt, párját 11 Frt 75 krajcárért. Fizető lett összesen 94 Frt . . .*" A gyapjúhozamot ebben az évben bizonyára kedvezőtlenül befolyásolta a birkák száj- és körömfájása. Ez év tavaszán ugyanis nagy sertésvész pusztította a sertésállományt, a nagyjószágot száj- és körömfájás pusztította, és „*ez ment a birkafélére is de ezek nem döglötte meg csak lesántultak . . .*"[195]

Ha az ismertetett öt esztendőben megvizsgáljuk a birkánkénti átlagos gyapjúhozamot, azt találjuk, hogy a legmagasabb is alig haladja túl az 1,50 kg-ot, a többi pedig ennek jóval alatta marad. Ez a mostani gyapjúterméshez megdöbbentően kevésnek látszik. Nálunk ugyanis mostanában 3—4 kg gyapjút nyírnak egy birkáról. Ez a különbség azonban nem abból származik, hogy a birkákat Topa Mihály nagyon gyengén takarmányozta volna, hanem elsősorban abból, hogy — amint fentebb említettem — abban az időben a nyírást mindig a fürösztés után végezték, míg most fürösztés nélkül zsírosan nyírják meg a birkákat. Mindenesetre a gyengébb takarmányozás és a nem kellő gondozás is csökkentette a gyapjúhozamot. Hiszen Topa Mihály is azon igyekezett, hogy a lehető legkevesebb és mindig a leggyengébb takarmánnyal, amit más jószág nem is evett meg, tartsa, teleltesse ki a birkát. Erre utal 1893-ban két megjegyzése: „*a birka . . . majd el veszett éhen . . .*", és amikor az eső miatt nem tudott legelni: „*szalmát vetettünk neki enni . . .*".

A nagyjószágokkal szemben a birkákat Topa szinte esztendőnként adta-vette, a gyapjútermésből eredő jövedelmét szinte minden évben feljegyezte, amiből láthatjuk, hogy a birkát gazdasága közvetlen jövedelmi forrásának tekintette.

13. TÁBLÁZAT

Birkáinak száma, legeltetési ideje, gyapjúhozama, 1890—1896

Év	Birkák			Nyírás id.	megnyírtak	Gyapjú			A gyapjúért kapott frt
	száma	kihajt. i.d	behajt. id.			birkánként, kg	összes kg	ára kg/frt	
1890	44	máj. 19.	nov. 23.		35	1,18	41,25	1,10	42,10
1891									
1892	65	márc. 1.			65	1,54	100	0,85	85,0
1893	64	ápr. 20	dec 4.	jun. 5.	66	1,46	95	0,82	78,37
1894	68		dec. 18.	máj. 31.	56	1,66	93	0,78	69,03
1895	38	ápr. 1.	dec. 24.						
1896	29			máj. 28.	39	1,43	56	0,92	51,98

Az aprójószágok közül a libát tartotta a házi szükségleten felüli mértékben. 6—8 maglibája volt, 4—5 tojó, 2—3 gúnár. Nemcsak maga keltetett — mert nem mindig tojtak jól a maglibák —, hanem tavasszal vett kislibát is. „*1890-be húsvétba kőtt a kislibánk, kikőtt 21 kisliba, 19.-et vettem hozzá 50 krajcárért párját.*" Ebben az évben tehát 40 libát nevelt a maglibákon kívül. A liba tartására igen alkalmas volt a kisandaházi határban levő területe, mert körülötte ott volt a Dancsér nevű nádas, vizes ér. A tanyája udvarán is volt egy nagy fűzfákkal körülültetett fertő. Ebben is mindig állott a víz. A libáknak jó legelője volt a tanya körül. Mielőtt még a tanyát megépítette volna, addig is a libákkal tavasszal valamelyik fia kint volt, és legeltette. Tavasszal a gyepen, aratás után a tarlón jártak a libák. Egész nyáron csak azzal éltek, amit a gyepen találtak vagy később a tarlón szedtek fel az elhullott kalászokból. Tengerivel etetni esetleg a tengeriszedés után,

[195] Uo. 100. l.

októberben kezdte el. A libát nem hizlalta meg, hanem soványan értékesítette. „*1895 október 27.-én eladtunk 38 libát a szentesi vevőnek, elkőtt párja 2 Frt 25 krajcárért.*" Megtörtént, hogy a libapásztor elől kárbamentek a libák. Így hajtották be 1890-ben is a Tordai urasághoz 50 libáját: „*kiatták 2 fr. 80 krajcárért . . .*".[196]

Kacsát és tyúkot esztendőnként igen változó mennyiségben a házi szükséglet kielégítésére tartott. Kacsát és csirkét a saját nevelésű magrucák és tyúkok szaporulatából nevelt, illetve keltetett.

Állattartására nézve megállapíthatjuk, hogy a juh és a liba kivételével a többi állatokat csupán az igaerő, illetve az aprójószágot a család élelmezése céljából tartotta. Éppen ezért talán nem is beszélhetünk gazdaságában állattenyésztésről, inkább csak állattartásról. Amint láttuk, az eladásra tartott libákat és a gyapjúért tartott juhokat sem gondozta és takarmányozta abban a mértékben, amelyre körülményei között lehetősége lett volna. Állatállománya jóval kevesebb volt annál, mint amennyit területén belterjesebb állattartással kitarthatott volna. Igásjószágai a hozzá hasonlókéhoz viszonyítva azokéval egy szinten voltak, és elég jó minőségűnek mondhatók.

VI. Az 1891. évi kiadásainak jegyzéke

Az 1891. esztendőben, az ő szavai szerint: „*minden kiadásokat feljegyeztem*". A kiadások jegyzékének vizsgálatával némi képet nyerhetünk arról, hogy a háztartással együtt mennyi kiadás terhelte a XIX. század utolsó évtizedében Topa Mihály gazdaságát. Sajnos arra nem vállalkozhatunk, hogy kiadásait az évi bevételeivel összehasonlítva megállapítsuk gazdálkodása jövedelmezőségét, mert éppen az 1891. esztendőben nem áll rendelkezésünkre sem terméseredménye, sem bevételeinek egyéb forrása. Esztendőnként, — a feljegyzésekből kivehetően — bevételeinek két főforrása az eladott búza ára és a birkagyapjúért kapott összeg volt. Ezeken kívül néhány esztendőben jegyzett fel bevételt birkák és libák eladási árából is. Néha az általa készített szerszámok ára is növelte bevételeinek összegét, de ezek a bejegyzések nem rendszeresek és hiányosak. Ezért nem vállalkozhatunk gazdasága bevétele abszolút adatainak megállapítására. Az 1891. évi jegyzéket — bár megjegyzése szerint minden kiadását feljegyezte — sem tekinthetjük pontosnak, mert a jószágok etetésére felhasznált takarmány értékét nem jegyezte fel, sem pedig a család és a munkások élelmezésére felhasznált kenyérgabona értékét. A család élelmezésére felhasznált sertések, birkák és aprójószágok értékelése is hiányzik a számadásából. Kiadásnak ő csak azt a pénzösszeget, búzát vagy egyéb terményt tekintette, amit a gazdaságában szükséges szerszámok vagy az általa meg nem termelt élelmiszerek és egyéb szükségletek ellenértékéül kiadott. Mindezeknek a hiányosságoknak ellenére kiadásainak jegyzéke mégis igen értékes adatokat tartalmaz, melyek alapján következtetni lehet életszínvonalára; tükröződik benne a mezőgazdálkodás területén az 1890-es években nagymértékben megindult gépesítés mértéke a kisebb paraszti gazdaságokban. Képet nyerünk belőle az akkori adóterhek mértékéről, megismerjük egy paraszti gazda erőfeszítéseit, melyeket gazdasági épületek építésével is tett, gazdálkodásának korszerűsítése érdekében.

Mielőtt ismertetnénk az 1891. évi kiadások jegyzékét — mivel az említett esztendő bevételeinek hozzávetőleges mértéke sem áll rendelkezésünkre —, vizsgáljuk meg 1890- és 1892-beli bevételeit. Itt is meg kell jegyeznünk, hogy amint nem tekintette kiadásnak a család, munkásai és jószágai által elfogyasztott termelvényeket, úgy nem tekintette bevételnek az előbb említett fogyasztás fedezésére megtermelt kenyérgabonát és takarmányt sem. 1890-ben a következő bevételek szerepelnek feljegyzésében:

70	mázsa búzáért (6,27 frt/q)	438,90 frt
2	mázsa búzáért (6,90 frt/q)	13,80 „
2,40	mázsa búzáért (7,0 frt/q)	16,80 „
Birkagyapjúért		42,10 „
3 db	örübirkáért	16,00 „
1 db	akácfából készített szánért	10,00 „
1 db	új szénarácsért	2,50 „
Összes feljegyzett bevétele 1890-ben:		540,10 frt

[196] Kalendárium 1890, 1895. évf.

1891-ben bevételként ismét csak az eladott búzáért és az értékesített birkagyapjúért kapott összegeket jegyezte fel.

Gyapjúért	85,00 frt
Debrecenben eladott 10,34 q búzáért	72,38 „
Debrecenben eladott 31,10 q búzáért	217,70 „
Összes feljegyzett bevétele 1892-ben:	375,08 frt

1893-ban pénzbeli bevételként feljegyzett két tétele:

Eladott 12 q búzát (6,25 Frt)	75,00 frt
Birkagyapjú	78,37 „
Összes feljegyzett bevétele 1893-ban:	153,37 frt

Ezek a bevételi feljegyzések természetesen nem hiánytalanok. Legteljesebbnek látszik az 1890. évi feljegyzés. Ha az 1891. évi kiadások fedezeti alapjául — mivel az 1891. évi terméseredményét, sem pedig gyapjúért vagy más egyébből nyert bevételeit nem ismerjük — az 1890. évi terméseredményét és egyéb bevételeit tekintjük, akkor hozzávetőleges képet nyerhetünk arra nézve, hogy milyen bevételi forrásokkal rendelkezhetett kiadásai fedezésére. A kiadások és a bevételek összehasonlításánál azonban mindig szem előtt kell tartanunk azt a tényt, hogy kiadásainak nagyobb részét nem a pénzül befolyt bevételeiből, hanem a megtermelt termelvényeiből természetben fedezte, csak a kiadásai jegyzékének összeállításánál számította át pénzértékre.

A következőkben lássuk az általa összeállított kiadási jegyzéket saját megjegyzéseivel együtt:

„Az apámtól anyámtól sohase hallottam hogy feljegyezte vólna az esztendőn általi kiadásait, de én 1891-ben minden kiadásokat feljegyeztem, bár épitettem is. Akiket buzábul fizettem ki azt is pénzé tettem úgy vezettem be:

	fr	kr		fr	kr
Mécsbélért		6	Fehérruháért	17	06
Gipszért		4	Húsért	4	14
Vaskanálért		10	Egy viselő ujjas	8	—
Zsebkendő		20	Pálinka	1	28
Tanulókönyv		84	Dohányért	16	36
Egy pár meszelő		60	Ecetért	1	24
Kendermagért	3	20	Egy köböl zabért	3	50
Paprika		5	Egy új nadrág	2	45
Mészért		40	Egy tábla szappan 9 kg	2	60
Ár és tű		3	Külön másik		83
Firnajsz		34	Gyufáért	1	04
Veresfesték		12	Két kősóért	18	12
Két szórólapát		44	Paszulyért	1	68
Libahajtás		88	Káposztáért	4	60
Egy szemüveg		80	Fehérítésért	5	80
Hurkatöltő		40	Kásáért (köles)		56
Kis lámpagyertya		32	Rizskásáért		54
Korsóért		13	Kapocsért, borsért	—	14
Élesztőért		56	Cérnáért	—	26
Koldusnak		25	5 rét papír	—	30
Galandért		15	Lajosnak papír		29
Sárgaszurok		2	Kaszakőért	—	08
Lámpa, üveggel		80	Csizmakenőcs	—	06
Összeg:	10	73	Összeg:	90	93

	fr	kr
Lóhajtó ostor		10
Sajtóba pogácsáért		14
Elveszítettem		10
Egy kiskapáért		30
Csizmába való szeg		08
Varrótűért		05
Cukorért		54
Fügéért		08
Lóvakaróért		20
Egy ablakkarika		15
Kékkőért, 1 kg		36
Napszámért	1	60
Fűtőpénz		07
Borsért		02
Szekérkenőcsért		20
Kapocsért		12
Dinnyéért		05
Hagymamagért		20
Borért		44
Bontófésűért		02
Naptárért		50
Pennakőtáblaért (palatábla)		34
Egy ceruzáért		02
Összeg:	5	68

	fr	kr
Lóbetegségért		60
Kéményseprőnek	1	20
Petróért	1	67
Paksusért	—	34
Lóhajtás	3	—
Egy új kalap	1	25
Zónátért (szóda, szappanfőzéshez)	—	30
Egy pakli szeg	—	70
Cselédbér	82	80
Kerítéshez léc	2	—
Kosbér	—	55
Kondásnak	2	50
Nyájjuhásznak	10	—
Csikósnak	2	50
Gulyásnak	2	50
4 új kerék, 2 oldal, 2 vánkus és 1 dr. 5 hátulsó saragja	24	—
4 ráf hozzá	7	—
Kovácsmunka	10	—
Összeg:	152	91

	fr	kr
Országútadót fizettem legelébb 1891-ben	3	03
Akácfát vettem kerítés cölöpnek, 15-öt let belőle 40 cölöp, ára	14	60
A Kollégim pénztárába tartozom 500.—Fr.-al, kamatja évi	30	22
Egy kis újkapát hoztam Váradról	—	30
Regálé ügyben útiköltség Váradra	1	55
Az Egyházi adóm árpát, búzát pénzé téve	10	24
Az B.Újfalusi adó az összes mindenféle	62	31
Az Sápi adóm az egész összeszámítva	40	21
1891-ben készíttettem egy új istállót, magam Nagy Jánossal	23	—
A rossz Körtösi András miatt, míg megengedtetett, hogy felépíthetem a sok költségem, járásbíróé, utiköltséggel együtt	40	25
Stark Mórtól az anyagok, fa, deszka, léc, gerenda, zsindej, drót, zsindelyszeg	227	80
Egy szórórostát vettem 1890-be 60 Fr,-ért felét akkor kifizettem, felét most 1891-ben	27	—
Egy szecskavágót vettem most 1891-ben Debrecenben, ára	39	—
1891-ben vettem, B,Újfaluban 31 dr, toklyót 3. Frt. darabja	91	50
Egy pár szórólapátot hozattam Földesről	—	44
Lábbeliket vettem B.Újfaluban	11	80
Csőszöknek, sápiaknak, kisandaháziaknak összesen fizettem	6	60
Ez összesen	629	85

	fr	kr
A negyedik számításban van	152	91
A harmadik számításban van	5	68
A második számításban van	90	93
Az első számításban van	20	73
Most lássuk mennyire jár az egész költség, *összeg*	*890*	*10*

Ebből felmaradt az 1892. évre adósság összesen 186. Fr.[197]

[197] Napló 74, 75. l.

Amint megjegyzéséből kitűnik, a kiadások végösszegeként feltüntetett 890,10 Frt-ot nem tudta teljesen kifizetni ebben az évben, hanem 186.— Frt adóssága maradt. Az is kitűnik a jegyzékből, hogy fennáll 500 Frt másik adósság is, melynek kamatait fizeti.

Az 1891. évi kiadások végösszegét összehasonlítva az 1890. évi bevételek összegével megállapíthatjuk, hogy a kiadások összege 350 Frt-tal meghaladja a bevételekét. Mivel azonban a kiadások között — amint a következőkben részletesebben is látni fogjuk — 491,03 Frt összegű beruházás szerepel, ezt le kell vonnunk az év kiadások összegéből, hogy hozzávetőleges képet alkothassunk a gazdasági év kiadásainak mértékéről. Ha az összehasonlítás alapjául az 1890-ben feljegyzett bevételeket vesszük, és az 1891. évi kiadásokból levonjuk a kimondottan beruházásra fordított összeget, a következő képet nyerjük:

Bevétel 1890-ben:	540,10 frt
Kiadás 1891-ben:	399,07 „
Maradvány:	141,03 „

A kiadások részletes elemzése során legelőször a háztartásra fordított összeget vegyük vizsgálat alá.

1. Háztartás

a) *Világításra*

	fr	kr
Mécsbél		6
Gyertya		32
Lámpa, üveggel		80
Gyufa	1	04
Petróleum	1	67
Összesen:	3	89

b) *Élvezeti cikkekre*

	fr	kr
Füge		08
Bor		44
Pálinka	1	28
Dohány	16	36
Összesen:	18	16

c) *Élelmiszerekre*

	fr	kr
Paprika		5
Élesztő		56
Cukor		54
Bors		16
Dinnye		5
Hús	4	14
Ecet	1	24
Paszuly	1	68
Káposzta	4	60
Kása (köles)	—	56
Rizskása	—	54
Két kősó	18	12
Összesen:	32	24

d) *Mosás, tisztálkodás*

	fr	kr
Szappan	3	43
Zónát (szappanfőzőszer)		30
Bontófésű		02
Összesen:	3	75

e) *Háztartási eszközök pótlására*

	kr
Vaskanál	10
Hurkatöltő	40
Korsó	13
Összesen:	63

Háztartásában tehát	fr	kr
élelmiszerekre	32	24
mosásra és tisztálkodásra	3	75
háztartási eszközök pótlására	0	63
világításra	3	89
élvezeti cikkekre	18	16
Összesen:	58 ft	67 kr-t

használt fel. Az élelmiszerekre fordított kiadásokra nézve meg kell jegyeznünk, hogy abban az időben a paraszti háztartásokban a cukorfogyasztás minimális volt. Topáéknál sem volt szokásban a tejeskávé fogyasztása, nem sütöttek cukros süteményeket, és nem fogyasztottak cukros ételeket sem. A sófogyasztás a jegyzék szerint túl magasnak látszik, de a felhasznált 18 Frt 12 kr értékű kősót a jószágok ellátására is használták. Az élvezeti cikkek között legmagasabb összeggel a dohány szerepel. Topa Mihály egész életében erős pipás ember volt. A feltüntetett dohánymennyiséget azonban nem egyedül, hanem munkásaival együtt fogyasztotta el.

2. Kulturális célokra

a) *Iskolaszerekre*

	fr	kr
Tanulókönyv		84
Pennakőtábla (palatábla)		34
Papír		59
Ceruza		02
Összesen:	1	79

b) *Kultúrcikkekre*

	kr
Szemüveg	80
Naptár	50
Összesen:	1 30

Kulturális célokat szolgáló kiadásai: (egy fia volt ekkor iskolás) összesen 3,05 Frt.

3. Ruházkodásra és ruhajavításra

a) *Ruhanemű vásárlására*

	fr	kr
Zsebkendő		20
Fehérruháért (fehérnemű)	17	06
Viselő ujjas (kiskabát)	8	—
Új nadrág	2	45
Kalap	1	25
Lábbelikért	11	80
Összesen:	40	76

b) *Ruhaneműk javítására*

	fr	kr
Galandért (gatyamadzagnak)		15
Csizmaszeg		08
Varrótűk és ár		08
Kapocsért (női ruhákhoz)		12
Fehérítés	5	80
Cérna		26
Sárgaszurok és csizmakenőcs		08
Összesen:	6	57

Ruházkodásra és ruhaneműk javítására összesen 47,33 Frt-ot használt fel. A fehérítésre kiadott összeg a háziszőttes vásznak másokkal való fehérítéséért fizetett összeget jelenti. Ezeket ugyanis úgy védték a megsárgulástól, hogy nyaranként a napra kiteregették, és fehérítős vízzel több napon át locsolgatták. Lábbeli alatt főként csizmát kell értenünk, mert a férfiak mindig csizmában jártak. Télen az asszonyok is csizmát húztak.

4. Gazdasági épületek karbantartására

	fr	kr
Gipsz		4
1 pár meszelő		60
Mész		40
Firnájsz		34
Veresfesték		12
Egy ablakkarika		15
Kéménysepresért	1	20
1 pakli szeg	—	70
Kerítéshez, léc	2	—
Kerítéshez cölöp	14	60
Összesen:	20	15

használt fel.

5. Beruházás az új istálló építésére

	fr	kr
Munkadíj	23	—
Engedély megszerzése	40	25
Anyagok ára	227	80
Összesen:	291	05

került, azzal a 40,25 Frt-tal együtt, melyet a szomszéddal az építkezés miatt támadt nézeteltérés tisztázása ügyében tett utazások, bizottságok kiszállási költségei címén izetett ki.

6. Beruházás az állattenyésztés fejlesztésére

— 31 drb toklyó (éves bárány) vételára: ..... 91,50 frt.

7. Adók fizetésére

	fr	kr
Országútadó	3	03
Egyházi adó	10	24
Adó a sápi földjei után	40	21
Adó a Berettyóújfalui földjei után	62	31
Összesen:	115	79

fordított.

8. Kamatra: A Debreceni Református Kollégium Pénztáránál fennálló 500 Frt tartozása után esedékes 6%-os kamat évi *összege: 30,22 Frt.* Feljegyzése szerint 1887-ben vett fel a Debreceni Kollégium Pénztárából 700 Frt-ot 6%-os kamatra. 1888-ban és 1890-ben letörlesztett 100—100 forintot, 1891-ben még 500 Frt tartozása állott fenn, de ebben az évben csak a kamatot fizette.[198]

9. Beruházás gazdasági felszerelésekre

	fr	kr
Egy igásszekér teljes felújítása	41	6
Szecskavágó teljes vételára	39	—
Szórórosta árának II. részlete	27	—
4 szórólapát	—	88
2 kiskapa	—	60
Összesen:	108	58

költött.

10. Munkabérek és munkabér jellegű kiadásokra

	fr	kr
Csőszöknek, Sápon és Berettyóújfaluban	6	60
Csikós, gulyás, kondás, nyájjuhász, kospásztor bérébe	18	05
Cselédbér (termény is pénzértékben)	82	80
Napszámokra	1	60
Összesen:	109	05

fizetett ki.

11. Vetőmag-szükséglet pótlására

	fr	kr
Kendermagért	3	20
Hagymamagért		20
1 köböl zabért	3	50
Összesen:	6	90

12. Gazdaságában előforduló kisebb kiadások

a) *Növénytermeléshez*

Egy kg kékkő	36 kr
Összesen:	36 kr

b) *Vegyes kiadások*

Koldusnak	25 kr
Regálé útiköltség	1 fr 55 „
Elveszített	10 „
Fűtőpénz (?)	07 „
Összesen:	1 fr 97 kr

[198] Uo. 61. l.

c) *Állattartásra tett kiadások*

	fr	kr
Lóbetegségért		34
Paksus (járatlevél)		60
Lóhajtás, libahajtás	3	88
A legelőre való hajtáskor fizetett díj		
Sajtóba pogácsáért (olajpogácsa, takarmányozásra)		14
Összesen:	4	96

d) *Gazdasági eszközök pótlása, karbantartása*

	kr
Lóhajtó ostor	10
Lóvakaró	20
Szekérkenőcs	20
Kaszakő	08
Összesen:	58

A gazdaságában előforduló kisebb kiadásokra összesen *7,87 Frt*-t fizetett ki. A vegyes kiadásoknál felvett „regálé útiköltség": a regálé (az italmérési „korcsmáltatási" jog) megszűnésekor a földterület után járó megváltási összeg megállapításának a tárgyalására utazott Nagyváradra.

Amint a kiadási jegyzék részletezéséből láthatjuk, az 1891. esztendő Topa Mihály gazdálkodásában rendkívülinek tekinthető, mert jelentős beruházásokat hajtott végre. A beruházások az összes kiadás 55,14%-át teszik ki. Megoszlásuk a következő:

	fr	%
Istálló építésére	291,05	32,69
Gazdasági felszerelésekre	108,48	12,17
Állatállomány szaporítására	91,50	10,28
Összes beruházás	491,03	55,14 %-a

az 1891. évben feljegyzett 890,10 Frt összes kiadásának. Mivel ezeknek a beruházásoknak a hatása, ami az istállót és a gazdasági felszereléseket illeti, évtizedekre, ami az állatállomány szaporítását illeti, 5—6 esztendőre érvényes, az évi kiadások százalékos megoszlásánál a kiadásoknak a beruházások összegének levonása után fennmaradó részét, azaz 399,07 Frt-ot vettem figyelembe, és így állítottam össze a következő táblázatot:

14. TÁBLÁZAT

1891. évi kiadásainak %-os megoszlása

A kiadások célja	A felhasznált összeg frt	kr	A teljes összeg %-a	A beruházáson kívüli összeg 399,07 frt %-a
Háztartásra	58	67	6,40	14,70
Kulturális célokra	3	09	0,40	0,80
Ruházkodásra és ruhajavításra	47	33	5,32	11,90
Gazdasági épületek karbantartására	20	15	2,26	5,10
Beruházás új istálló építésére	291	05	32,70	—
Beruházás az állattenyésztésre	91	50	10,30	—
Adók fizetésére	115	79	13,00	29,00
Kamatra	30	22	3,50	7,60
Beruházás gazdasági felszerelésre	108	48	12,14	—
Munkabérekre és munkabér jellegű kifizetésekre	109	05	12,31	27,20
Vetőmag-szükséglet pótlására	6	90	0,77	1,80
Gazdaságában előforduló kisebb kiadásokra	7	87	0,90	1,90
Összes kiadás:	890	10		

A kiadások részletes vizsgálata alapján megállapítjuk, hogy Topa Mihálynak és családjának életszínvonala egy ma élő termelőszövetkezeti parasztcsalád életszínvonalához hasonlítva igen alacsony volt, ami a közben eltelt 70 esztendővel magyarázható. Korabeli

és hozzá hasonló módú parasztgazdák életmódjához hasonlítva is, ami a ruházkodást, a fogyasztott élelmiszerek változatosságát illeti, igénytelen volt. Igénytelensége abból az általánosnak mondható felfogásból fakadt, hogy az életlehetőség egyetlen biztos alapja a minél nagyobb földterület birtoklása. Ez az akkori paraszti társadalomban általánosnak mondható szellem szinte kényszerítette arra, hogy minden lehetőséget, igényeinek csökkentése árán is — felhasználjon gazdasága területének növelésére és más irányú fejlesztésére. A kiadások között látható magas adóterhek mellett ezért vállalta, kölcsönök igénybevételével is, jövedelme mértékén felül gazdaságának különböző beruházások által való fejlesztését. Ez annál inkább érthető, mert nem egy kész és minden tekintetben beruházott gazdaságot vett át, hanem szinte teljesen a semmiből, feles és árendás földek használatából hozta létre az 1890-es években gazdaságát. A kulturális célokra fordított kiadásaiból ítélve, eziránvú igénye minimálisnak látszik, mert majdnem kizárólag iskolába járó fia iskolaszereire kiadott összegeket lehet ilyen kiadásoknak tekinteni. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ezen a téren jóval gazdatársai fölött állott, amit e dolgozat alapjául szolgáló napló vezetése is bizonyít. Kortársainál több irányú érdeklődése mutatkozik meg a szőlőtermelésben, szerszámkészítésben is.

70 esztendő távolából így rajzolódott elénk a sápi parasztgazda küzdelmes élete és gazdálkodásának rendje, munkájának erőfeszítésekkel elért eredménye. A feljegyzés nem hiánytalan: az emberi emlékezet, ami segítette előhívni a régi képet — a múltat sokszor megszépíti. Mégis úgy gondolom, nem végeztünk hiábavaló munkát. Most, amikor mezőgazdaságunk a rohamos fejlődés, a nagy átalakulás időszakát éli, és lassan parasztságunk lelkében is elszántódnak az annyi keserűséget szülő mesgyék, a küzdelmes múlt egy-egy mozzanatának megőrzése nem lehet haszontalan munka. Egyrészt felmérhetjük általa azt a fejlődést, amit különösen a felszabadulás óta tett meg parasztságunk, másrészt láthatjuk belőle, hogy milyen életet sorvasztó, nehéz testi munkától és sok lelki megkötöttségtől szabadult meg a közös gazdálkodás útjára tért és azon mind jobban előrehaladó parasztságunk. Úgy gondolom, hogy munkám — ha csak töredékesen is — segít valamit parasztságunk századforduló kori életének és problémáinak megismerésében.

MOLNÁR AMBRUS

АМБРУШ МОЛНАР

ЖИЗНЬ И ХОЗЯЙСТВО КРЕСТЬЯНИНА-ХОЗЯИНА В С. ШАП (1890—1896 ГГ)

Резюме

Статья занимается жизнью и хозяйством крестьянина комитата Бихар, Михая Топа (1839—1922). Статья основывается главным образом на записках вроде дневника, веденных крестьянином о его хозяйстве в 1890—1896 гг.

В рассматриваемое время в с. Шап водилось паровое хозяйство. Пригодная для пашенного хозяйства территория околицы была разделена на четыре поля. Ежегодно в одном поле посеялась озимая пшеница, в другом кукуруза, в третьем ячмень, овес или яровая пшеница. Территория четвертого поля лежала паром и использовалась в качестве пастбища скота. Таким образом в каждом году четвертая часть пашни лежала незапаханной и удобрялась скотом. Согласно паровой системе после пшеницы посеялась кукуруза, после кукурузы ячмень, овес или яровая пшеница. В пар всегда посеялась пшеница. Строгий порядок плодосмена контролировался начальством.

Михай Топа водил хозяйство на территории размером 79 кадастровых хольдов, в том числе 46 кад. хольдов пашни, 22 кад. хольдов пастбища, 6 кад. хольдов луга. Остальные составляли огород, приусадебный участок и неплодородная земля. По сравнению с землей околицы качество его земель было хуже чем в среднем. Сельскохозяйственный инвентарь был следующий: 2 сохи, 1 борона с железными зубьями и деревянным рамком, 1 борона с деревянными зубьями, сделанная собственноручно, 1 веяльное решето с ручным приводом, фабричного происхождения, 1 соломорезка, 2 телеги, 1 каменная дробилка с ручным приводом, сделанная собственноручно, и в 1892 г. он вместе со своим зятем купил

молотилку с конным приводом. В его хозяйстве работали 3 члена семьи, 1 батрак целый год и 1 батрак с мая по сентябрь.

Его главным продуктом являлась пшеница, которую он производил также для продажи. Кроме этого он производил в более крупном количестве ячмень, овес, кукурузу. Он посеивал все ручным образом. Его скотоводство было очень экстенсивным. В области виноградарства и плодоводства он послужил примером для своих современников в селе. В 1893 г. он посеял пшеницу на территории 9,3 кад. хольдов, в 8 участках на 8 различных местах в расстоянии на 3—5 км. На этой территории у него производилось 178 копен пшеницы. Большая часть этого молотилась лошадьми. Его урожай составил 70 кёбёлей (1 кёбёль — 4 века). Средний урожай по копнам: 1,5 века, что соответствует 37—38 *кг*. В этом году он производил пшеницу на 21,3% всей своей пашни.

В 1891 г. он записал себе все расходы на хозяйство и на домашнее хозяйство. Сумма этих расходов 890 форинтов 10 крейцеров, но из этой суммы 491,03 форинт шли на инвестиции, постройку хлева, покупку сельскохозяйственного инвентаря и размножение состава скота. Собственные расходы составляли таким образом 399,07 форинтов на домашнее хозяйство и одежду, кроме произведенного для хлеба.

AMBRUS MOLNÁR

DAS LEBEN UND DIE WIRTSCHAFTUNG EINES BAUERNWIRTES IN SÁP (1890—1896)

Zusammenfassung

Die Abhandlung beschäftigt sich mit dem Leben und der Wirtschaftsordnung eines Bauers von Komitat Bihar, Mihály Topa (er wurde in 1839 geboren und in 1922 gestorben). Die Arbeit stützt sich in erster Linie auf die tagebuchartigen Aufzeichnungen, die der Bauerwirt in den Jahren 1890—96 über seine Wirtschaftung herstellte.

Im behandelten Zeitabschnitt wurde Wechselwirtschaft in der Flur der Gemeinde Sáp betrieben. Das bestellbare Gebiet der Flur war in vier Felder geteilt. Jährlich war in das erste Feld Herbstweizen, in das zweite Mais, in das dritte Gerste, Hafer oder Frühlingsweizen gesät. Das Gebiet des vierten Feldes blieb brach und wurde zur Viehweide gebraucht. So ruhte ein Viertel des Ackers jedes Jahr unbestellt und es wurde durch das Vieh gedüngt. Nach dem Flurzwang der Wechselwirtschaft wurde Mais nach Weizen, Gerste, Hafer oder Frühlingsweizen nach Mais gesät. Auf die Brache folgte Weizensaat immer. Den strengen Flurzwang überwachte der Gemeindevorstand.

Mihály Topa wirtschaftete auf einem Gebiet von 79 Kj., davon Acker 46 Kj., Weide 22 Kj., Wiese 6 Kj. ausmachte. Das übrige war Garten, Ackerhofstelle und unfruchtbares Gebiet. Die Qualität seiner Länder war, mit dem Flurland verglichen, schwächer als mittelmäßig. Seine wirtschaftliche Ausstattung: zwei Stück Pflug mit Holzpflugbalken, 1 Stück Egge mit Holzrahmen und Eiseneggenzinken, ein Stück selbstgefertigte Strauchegge, eine in Fabrik hergestellte handgetriebene Fege, ein Stück Häckselmaschine, zwei Stück Ochsenwagen, ein Stück selbstgefertigte handgetriebene Steinschrotmühle und in 1892 kaufte er mit seinem Schwiegersohn zusammen einen Druschapparat mit Göpelpferd. In seiner Wirtschaftung beschäftigte er drei Familienmitglieder, einen Dienstboten für ein Jahr und einen Gabelknecht von Mais bis September.

Sein Hauptprodukt war der Weizen, aus dem er auch für Verkauf produzierte. Außerdem produzierte er Gerste, Hafer, Mais in größerer Menge. Er säte alles mit Händen. Seine Viehzucht war sehr extensiv. Im Wein- und Obstbau zeigte er Beispiel seinen Zeitgenossen in seinem Dorfe.

Sein Saatgebiet war in 1893 9,3 Kj., in acht Stücken zusammen in acht verschiedenen Stellen, von einander 3—5 Kilometer weit entfernt. Auf diesem Gebiet gewann er 178 Weizenpuppe. Ihren größeren Teil drusch er mit Pferd. Seine Ernte war 70 Butte (1 Butte = 4 Scheffel). Die Durchschnitternte in einer Getreidepuppe war 1,5 Scheffel. (Dies entspricht 37—38 Kg.) In diesem Jahr produzierte er Weizen auf 21.3% seines gesamten Ackerlandes.

Er hat in 1891 seine sämtlichen Wirtschafts- und Haushaltungsausgaben aufgezeichnet. Die Summe dieser Ausgaben war 890 Forint 10 Kreuzer, aber von diesem Betrag war 491,03 Forint Investition. Er verwendete sie zum Bauen eines Stalles, zum Kauf wirtschaftlicher Ausstattung und zur Vermehrung des Tierbestandes. Seine eigentliche Ausgabe betrug also, außer den Kosten des produzierten Brotes, für Haushaltung, Kleidung 399,07 Forint.

LATINCA SÁNDOR INTÉZKEDÉSEI A SZEGÉNYPARASZTSÁG FÖLDHÖZJUTTATÁSÁRA

Somogy megye, az ország egyik legjellegzetesebb nagybirtokos vármegyéjeként, latifundiumain és azok határain kívül hatalmas nincstelen és apró parcellákon szorongó szegényparaszt-tömeggel érkezett az 1918—19-es nagy társadalmi fordulóhoz.[1] Így, amikor 1918. november 1-én és 2-án Kaposváron is győzött a polgári demokratikus forradalom,[2] megyeszerte robbantak ki a parasztság nagybirtokellenes mozgalmai,[3] amelyekben november végére, december elejére már megfogalmazódott a nagybirtok felosztásának nyílt követelése,[4] és ezzel színre léptek a „földosztók", akik „azonnal" és „ingyen" követelték a földet.[5]

A parasztok harca ezúttal nem volt teljesen hiábavaló: 1919. március 14-én kezdetét vette az állami földosztás,[6] amely a Tanácsköztársaság kikiáltása után, március 23-tól pár napig szünetelt,[7] de április 6-án a direktórium rendeletére továbbfolytatódott,[8] és így a föld egy kis része még a tavasz folyamán felosztásra került. A direktórium nevezetes rendelete különben szó szerint a következőképpen hangzik: „Csak teljesen nincstelennek, vagy egy-két holddal rendelkezőnek adható föld, éspedig egy egész családra öt magyar hold. Ezen öt hold, vagy öt holdra való kiegészítés kizárólag a bevetetlen területekből mérendő, éspedig úgy, hogy a gyengébb és jobb minőségű földből minden igénylőnek egyformán jusson. Elv legyen, hogy a birtoktestek egytagban szövetkezeti kezelésben és intenzív üzemben a többtermelést szolgálják, ezért a földosztás csak kikerülhetetlen esetekben eszközölhető. Hadiözvegyeknek négyszáz □-öl mindenütt azonnal kimérendő. Közöljék az összes munkástanácsokkal. Direktórium."[9]

Ismerve, hogy Somogyban 1919 márciusában a Szociáldemokrata Párt a földkérdést a nagybirtok termelőszövetkezetté alakításával zárta le, továbbá hogy a Tanácsköztársaság 1919. április 3-án kiadott rendeletében kifejezetten tiltotta a földosztást, különösnek tetszhet, hogy mindezek ellenére földosztásra került sor. Ennek magyarázatát, anélkül, hogy a részletekbe mennénk, röviden azzal adhatjuk meg, hogy Somogyban, ahol igen erős szervezeti voltak a Kisgazda Pártnak, a parasztság jelentős tömegei állottak szemben a termelőszövetkezeti mozgalommal, mivel abban súlyos megrövidítésüket látták, és ezért végül a Szociáldemokrata Pártnak is be kellett látnia, hogy a földosztást nem kapcsolhatja ki teljesen programjából. Így történt, hogy végül 1919. márc. 7-én, miután a megye legnagyobb üzemei már termelőszövetkezetté alakultak, elvileg elfogadott egy szűkre szabott földosztást is: „Ha az igényjogosult kisgazdák úgy gondolják — olvashatjuk a párt lapjának vezércikkében —, hogy ők jobban boldogulhatnak a nekik törvény útján biztosított 5—6 hold földdel, nekünk ez ellen kifogásunk nincsen, a kisgazdára van bízva a választás, maga határozhatja el, vajon a munkásság kebelében alakult termelőszövetkezetben biztosítson magának egy szebb jövőt, vagy pedig a néhány

[1] Számos adatot találni a megye agrárviszonyaira *Mészáros Károly:* Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak 1918—19-ben, a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején c. tanulmányában (Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. Szerk.: Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. II. Bp. é. n. 547. l.), valamint *Kávássy Sándor:* Somogy vármegye Direktóriuma 1919-ben c. tanulmányában (A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1964. I. rész, Szeged 1964. 189—191. l.).

[2] Ennek leírását lásd *Kávássy* i. m. 192. l.

[3] Adatokat közöl erre *Mészáros* i. m. 505—21., 547—66. l.

[4] Ez a követelés a források tanúsága szerint 1918. nov. 27-én Felsőmocsolád községben fogalmazódott meg először. Lásd erre Somogy megye alispánjának bizalmas iratai 1918. nov. 27.

[5] *G. G.:* Földosztók. Somogyvármegye 1918. dec. 3.

[6] Megindult a földosztás. Somogyvármegye 1919. márc. 14.

[7] Ne aggódjanak a kisgazdák. Somogyvármegye 1919. márc. 25.

[8] Kaposvári Állami Levéltár (a továbbiakban: KÁL). A kaposvári járás főszolgabírájának iratai 1999/1919.

[9] Uo.

év múlva kiosztott, rossz földön kínlódja végig életét."[10] 1919. március 10-én pedig, amikor direktórium állt a megye élére, teljes határozottsággal hirdette meg azt: „Kisgazdák! Földmunkások! Számotokra a változás — olvashatjuk a Kaposvári Munkástanács Somogy vármegye és Kaposvár város dolgozó népéhez intézett proklamációjában — még többett is jelent! Jelenti a földbirtokreformnak azonnali, gyors, mindenki kedvére való megoldását. Kisgazda testvéreink! Külön szólunk hozzátok! Ne üljetek fel annak az aljas rágalomnak, hogy a termelőszövetkezetek minden földet elvesznek tőletek. Tettekkel fogjuk a legrövidebb idő alatt kiáltó bizonyítékát szolgáltatni, hogy a termelőszövetkezetek megalakításával elsősorban is azt akarjuk, hogy a birtokok törvényes úton azonnal elvehetők legyenek az uraktól, de amint elvette a termelőszövetkezet — mert más azonnal ezt nem teheti rögtön és jogosan — a legelső teendője a kisgazdák jogos igényeit kielégíteni. A földosztó bizottságok már e héten kiszállnak, s a földosztást meg fogják kezdeni . . . Bizzatok magatokban! Bízzatok mibennünk! Szebb jövő hajnalán állunk mindannyian!"[11] Az így megindított földosztást már a Tanácsköztársaság sem állíthatta meg, mivel a direktórium helyzetét teljességgel lehetetlenné tette volna.

A földosztás, a források tanúsága szerint, házhelyhez, szántóföldhöz, réthez és legelőhöz juttatta a somogyi szegényparasztságot. A parcellázás azonban a munka természeténél fogva nem mehetett egykönnyen és egyszerre, s így számos probléma vetődött fel. A földbiztosok nem tudtak mindenüvé egyszerre és főleg a parasztok által kívánatosnak tartott időben kimenni, ezért sok helyen a föld kiosztása késett. Másutt megtörtént a földek kimérése, de nem jutott a parasztok kezére. Sok helyen egyesek kimaradtak a földosztásból, az eldugott zugokban, szőlőhegyeken és távoli pusztákon élők pedig nem szereztek idejében tudomást a földosztásról. Ugyanakkor központi kérdésként merült fel a régi sérelem: a legelő kérdése, melynek megoldását a régi gazdák és a most már önálló kisgazdaságra berendezkedő parasztok egyformán sürgették. A parasztok, akik szerették volna mielőbb birtokba venni a földet, s akiket ekkor már a tavaszi munkák is sürgettek, egyenként, deputációkban, kérvényekben és beadványokban keresték fel a hatóságokat, hogy ügyük előbbre jusson.

Bár a földosztás ügyeivel külön szerv, előbb 1919. március 23-ig Állami Birtokrendező Bizottság, azután a Somogy megyei Földmíves Szövetkezetek Termelési és Közélelmezési Központja, pontosabban ennek Birtokrendezési Osztálya foglalkozott,[12] a parasztok kéréseikkel és panaszaikkal gyakran fordultak Latinca Sándorhoz, aki ekkor Somogy vármegye Direktóriuma Termelési és Szocializálási Ügyosztályának élén állott. Latinca, mint arról a Kaposvári Állami Levéltár „Latinca Sándor levelezése" elnevezésű egységében őrzött ily tárgyú rendelkezései egybehangzó tanúságot tesznek, a parasztok kéréseit megértéssel fogadta és minden egyes intézkedésével arra törekedett, hogy a hozzá folyamodók ügye kedvező elintézést nyerjen. Intézkedései közül az alábbiakban szöveghű másolatban a legjellegzetesebbeket adjuk közre.

*

1.

Latinca Sándor rendelete a Járási Gazdasági Felügyelőségekhez a nincstelenek és zsellérek legelőügyének rendezése tárgyában

Járási Gazdasági Felügyelőség!

1. Elrendelem, hogy utasítassanak az egyes községek munkástanácsai, hogy intézkedjenek arra nézve, hogy a község nincstelenjei és zsellérjei, akiknek legelőjük nincs, a községi legelőkre jószágaikat kihajthassák. Amennyiben valamelyik községnek közlegelője nem volna, úgy gondoskodni kell arról, hogy ilyen a lehetőséghez [képest] mielőbb létesítessék.

2. . . .

Kaposvár, 1919. április 18.

Elvtársi üdvözlettel
Latinca

Eredeti. Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetsége Somogy megyei Titkárságának bélyegzőjével ellátva. KÁL. Latinca Sándor levelezése 1919 (a továbbiakban: L. S. lev.). Közli *Szigetvári István:* A szövetkezetek a Tanácsköztársaság idején. Bp. 1959. 113. l.

[10] A kisgazdák és a termelőszövetkezetek. Somogyi Hírlap 1919. márc. 7.
[11] KÁL. Tanácsköztársasági plakátok gyűjteménye.

2.

Latinca Sándor megkeresése a geszti nincstelenek legelő- és földügyében

Gazdasági Felügyelőség, Igal

Geszti község nincstelenjei panaszolják, hogy nem kaptak legelőt. Szerintük volna ottan megfelelő legelő a mellettük levő Bogát községhez tartozó erdőben. Bár ez Lengyeltóti községhez tartozik, a legelő kiadásának ez nem akadálya. Kérem ebben a kérdésben a lengyeltóti gazdasági felügyelővel érintkezésbe lépni, annál is inkább, mert a nicstelenek állítása szerint ők állandóan a bogáti gazdaságban gazdálkodtak. Ha így nem sikerülne a nincsteleneket földhöz juttatni, talán kapjanak valahogyan a bogáti termelőszövetkezet legelőjéből.

Azonkívül panaszkodnak, hogy ők semmiféle földet nem kaptak. Kérem az ügyet megvizsgálni, talán sikerülne nekik földet adni.

Kaposvár, 1919. április 24. Elvtársi szeretettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

3.

Latinca Sándor utasítása az andocsi nincstelenek földosztása ügyében

Gazdasági Felügyelőség, Igal

Andocs község nicstelenjei azon panasszal fordultak hozzám, hogy részükre igen kevés föld lett kiosztva. Kérem ezen ügyet megvizsgálni, és amennyiben lehet, a nicstelenek igényét kérelmük figyelembe vételével elintézni.

Kaposvár, 1919. április 26. Elvtársi szeretettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

4.

Latinca Sándor kérése a Kutasi Munkástanácshoz a nincstelenek legelője ügyében

Munkástanács, Kutas

Értesülésem szerint a gazdaságban van 315 hold úrbéri legelő, erre a nincstelenek nem hajthatják ki a jószágaikat. Kérem a kedves elvtársakat, hogy intézkedjenek, hogy a legelőre a nincstelenek is kihajthassák a jószágaikat.

Kaposvár, 1919. április 26. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

5.

Latinca Sándor intézkedése a bagólasánci nincstelenek földkérése ügyében

Járási Felügyelőség, Csurgó

A bagólasánci nincstelenek azon panasszal fordultak hozzám, hogy a falu 23 családjából 19 családnak semmiféle földje nincsen. Kérem a felügyelőséget, ezt a panaszt megvizsgálni és a nicsteleneket földhöz juttatni [szíveskedjék], annál is inkább, mert állításuk szerint a községben egy bérlet fekszik. A község nincstelenjei részére egy kis terület kiszakítandó.

Kaposvár, 1919. április 28. Tisztelettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

6.

Latinca Sándor utasítása a gyékényesi nincstelenek földhöz juttatására

Gazdasági Felügyelőség, Csurgó

Gyékényesi nincstelenek földigényére vonatkozólag közlöm a következőket: a 130 holdas bérlet, miután az már be van vetve, természetes, hogy teljes egészében legelő

céljára át nem engedhető. Mégis, kérem ezt a kérdést úgy megoldani, hogy a nincstelenek igénye legalább egy kis részben kielégítést nyerjen, és kérem, hogy körülbelül 30 hold legelőt kapjanak.

Kaposvár, 1919. április 28. Tisztelettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

7.

Latinca Sándor utasítása a bonnyai nincstelenek kukoricaföldhöz juttatása érdekében

Gazdasági Felügyelőség, Igal

Bonnyai nincstelenek kérelemmel fordultak hozzám, hogy részükre kukoricaföldet utaljak ki. Kérem, kérelmüket vizsgálat tárgyává tenni, és amennyiben lehetséges, a nincstelenek érdekében eljárni.

Kaposvár, 1919. április 28. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

8.

Latinca Sándor utasítása a bárdudvarnoki nincstelenek földkérelme tárgyában

Gazdasági Felügyelőség, Kaposvár

Bárdudvarnoki nincstelenek azt a panaszt tették nálam, hogy a községük mellett levő 100 hold nagyságú birtok teljes egészében a szennai nincstelenek részére lett felosztva. Bárdudvarnokiak szerint 500 nincstelen van a faluban, akik között legalább 50 olyan van, akinek semmi földje nincs. Kérem ezen ügyet gyors vizsgálat tárgyává tenni, és lehetőleg a nincstelenek megelégedésére elintézni. Ugyancsak a bárdudvarnokiak igénylik a község mellett fekvő kis 40 hold területű erdőt legelő céljára. Kérem ezen legelő kérelmet is elintézni.

Kaposvár, 1919. április 29. Elvtársi szeretettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

9.

Latinca Sándor rendelete a toponári legelőviszály elintézésére

Gazdasági Felügyelőség, Kaposvár

A toponári úrbéresek és nincstelenek között állandóak a nézeteltérések a legelőket illetőleg. Kérem a gazdasági felügyelőséget, vizsgálja meg ezen ügyet, és amennyiben lehetséges, a nincsteleneknek is utaltassék ki legelő, és kérem általában ezt a legelő dolgot elrendezni.

Kaposvár, 1919. április 30. Elvtársi szeretettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

10.

Latinca Sándor utasítása a gigei nincstelenek föld- és legelőügye tárgyában

Gazdasági Felügyelőség, Nagyatád

A gigei nincstelenek azon panasszal fordultak hozzám, hogy noha a földosztó bizottság kijelölt a részükre földet, azt még nem kapták meg, és állításuk szerint azt nem is fogják megkapni. Kérem a felügyelőséget sürgősen vizsgálja meg ezen ügyet és tegyen jelentést nekem arról. Azonkívül azon kérelemmel fordultak hozzám, hogy a gigei határban levő legelőt is igénybe vehessék, tekintettel arra, hogy szerintük ezt a legelőt senki sem használja, hanem az bérbe lett adva. Kérem ezen ügyet a nincstelenek érdekében elintézni.

Kaposvár, 1919. május 2. Elvtársi szeretettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

11.

Latinca Sándor intézkedése a háromfai nincstelenek legelőügyében

Járási Gazdasági Felügyelőség, Háromfa

A háromfai nincstelenek kéréssel fordultak hozzám, miszerint a jószáguk részére nincsen megfelelő legelőjük. A községi úrbéresek legelője, ahová a felügyelőség utasítása szerint jószágukat kihajtották, nem megfelelő, legelő céljára hasznavehetetlen, és így már az úrbéresek részére is kevés. Kérik tőlem, hogy a szakértők vizsgálják meg ezen tényt, és miután állításuk szerint Tatarek Rezső elvtársnak van kb. 60 hold legelője, kérik, hogy oda ők is kihajthassák jószágukat.

Kérem ezen ügyben sürgősen intézkedni, és a legelőt megvizsgáltatni, és az ügyet a nincstelenek érdekében elintézni.

Történt intézkedésről jelentést kérek.

Kaposvár, 1919. május 5. Elvtársi tisztelettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

12.

Latinca Sándor intézkedése Szabó Ferenc pamuki lakos ügyében

Gazdasági Felügyelőség, Lengyeltóti

Szabó Ferenc pamuki lakos panaszolja, hogy ő a földosztásnál nem részesült megfelelő elbánásban. Ő tudniillik másokkal szemben, akiknek már előzőleg is volt földjük, igen kevés és rossz minőségű földet kapott. Kérem ezen ügyet megvizsgálni és arról nekem jelentést tenni.

Kaposvár, 1919. május 9. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

13.

Latinca Sándor utasítása a felsőmocsoládi nincstelenek földügyében

Gazdasági Felügyelőség, Igal

Felsőmocsoládi nincstelenek panaszolják, hogy a földosztáskor nem kaptak [földet], vagy pedig igen keveset és nem megfelelőt. Kérem ezen ügyet megvizsgálni és arról nekem jelentést tenni, és az ügyet lehetőleg a nincstelenek érdekében elintézni.

Kaposvár, 1919. május 19. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

14.

Latinca Sándor utasítása a somogygeszti nincstelenek földpanasza ügyében

Gazdasági Felügyelőség, Igal

A geszti nincstelenek, mintegy negyvenen panaszt tettek nálam, hogy ők a földosztásnál semmiféle földet nem kaptak. Kérem ezen ügyet sürgősen megvizsgálni, s a nincstelenek érdekében elintézni és arról nekem jelentést tenni.

Kaposvár, 1919. május 9. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

15.

Latinca Sándor Szabó Jánosné és Bencze Ferencné földkérelme ügyében

Termelőszövetkezet, Pödöri, u. p. Aszaló

Szabó Jánosné és Bencze Ferencné hadiözvegyek kérték nálam, hogy a szövetkezet legalább valami kevés kis földhöz juttassa őket, mert nem tudnak megélni. Kérem a kedves elvtársakat, hacsak lehetséges, juttassanak a nevezetteknek valami földet.

Kaposvár, 1919. május 12. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL., L.S. 1 ev.

16.

Latinca Sándor a gigei szőlőhegyen lakó nincstelenk föld- és legelőügyében

Gazdasági Felügyelőség, Nagyatád

Gige község szőlőhegyében lakó nincstelenek, mintegy 20-an, azon panasszal fordultak hozzám, hogy nem kaptak legelőt és földet. Kérem ezen ügyet megvizsgálni és azt lehetőleg a nincstelenek érdekében elintézni.

Kaposvár, 1919. május 13. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

17.

Latinca Sándor Sárdi István, Sárdi János, Szilágyi János, Lándler Géza földügyében

Gazdasági Felügyelőség, Lengyeltóti

Sárdi István, Sárdi János, Szilágyi János, Lándler Géza osztopáni lakosok a földosztásról nem voltak tudósítva és nem kaptak a kiosztott földből. Miután mind katonák voltak, kérem a felügyelőséget ezen ügyet megvizsgálni és a nevezetteknek lehetőleg földet adni szíveskedjenek.

Kaposvár, 1919. május 15. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

18.

Latinca Sándor a somogyszentmiklósi nincstelenek földügyében

Gazdasági Felügyelőség, Sárd

Somogyszentmiklósi nincstelenek, Arnold Józsefné, Róth Jánosné, Rengert Józsefné, Steindl Lőrincné és Henk Kristóf panaszolják, hogy ők a földosztáskor semmiféle földet nem kaptak. Állításuk szerint olyanok is kaptak földet, akiknek előzőleg már volt földjük. Kérem ezen ügyet megvizsgálni és azt a nincstelenek kérelmének figyelembe vételével elintézni és az elintézésről nekem jelentést tenni szíveskedjenek.

Kaposvár, 1919. május 20. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

19.

Latinca Sándor a balatonlellei nincstelenek házhelye ügyében

Gazdasági Felügyelő, Lengyeltóti

Balatonlellei nincstelenek panaszolják, hogy a földosztáskor a házhelyet ugyan kimérték nekik, de még a mai napig sem kapták meg. Kérem a kedves elvtársat, szíves-

kedjék ezen ügyet megvizsgálni, azt a nincstelenek érdekében elintézni és az elintézésről nekem jelentést tenni.

Kaposvár, 1919. május 22. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

20.

Latinca Sándor a fiadi hadiözvegyek és rokkantak földügyében

Termelőszövetkezet vezetőjének, Fiad, u. p. Kisbárapáti

A fiadi nincstelenek, u. m. Sovák Istvánné, Grici Lajosné és Tóth Istvánné hadiözvegyek és Üszök Lajos, Sovák Pál hadirokkantak panaszolják, hogy míg minden községben kaptak a hadiözvegyek és rokkantak egy hold földet, addig ők semmit sem kaptak. Kérem a termelőszövetkezet vezetőjét, tudassa velem bizalmi férfiak aláírásával ellátott levélben, hogy van-e a községben olyan föld, amit ezen nincstelenek megkaphatnának.

Kaposvár, 1919. május 27. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

21.

Latinca Sándor a somogyaszalói nincstelenek legelőügyében

Gazdasági Felügyelőség, Igal

Somogyaszaló nincstelenjei nálam jártak és kérték, hogy a község határában levő, termelőszövetkezet tulajdonát képező akácos erdőt, amit állításuk szerint a termelőszövetkezet nem használ, részükre legelő céljára kiutaltassam. Kérem a felügyelőséget, lépjen érintkezésbe ebben az ügyben a termelőszövetkezettel, és ha csak lehetséges, és ha a termelőszövetkezetnek erre szüksége nincs, ez a nincstelenek részére kiagassék.

Kaposvár, 1919. június 2. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

22.

Latinca Sándor az öreglaki nincstelenek föld- és legelőügyében

Gazdasági Felügyelőség, Lengyeltóti

Öreglaki nincstelenek nálam jártak és panaszolták, hogy ők semmiféle földet nem kaptak. Különösen szükségük volna legelőre. Kérem a felügyelőséget, és amennyiben a termelőszövetkezet érdekeit nem sértené az, ha ezen nincstelenek legelőt kapnak, úgy azt lehetőleg nekik megadni, s az ügy elintézéséről nekem jelentést tenni szíveskedjenek.

Kaposvár, 1919. június 5. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

23.

Utasítás a németladi nincstelenek legelőügyének elintézésére

Gazdasági Felügyelőség, Kishárságy

Németladi nincstelenek legelő-ügyben nálam jártak. Kérem ezen ügyet megvizsgálni, és arról nekem jelentést tenni.

Kaposvár, 1919. június 11. Elvtársi üdvözlettel

Másolat. KÁL. L. S. lev.

*

A fentieket olvasva felmerül a kérdés: vajon történtek-e további intézkedések, és egyáltalában mekkora területet érinthettek Latinca intézkedései, mennyi lehetett az a föld, ami utánuk a parasztok kezére került?

Minthogy elsősorban épp a gazdasági felügyelőségek, termelőszövetkezetek és falusi munkástanácsok iratai mentek veszendőbe,[13] a közölt iratok mindegyikének pályáját nem áll módunkban nyomon követni. Ellenben arra, hogy ezeket az utasításokat általában intézkedések követték, és a parasztok kérései valamilyen formában elintézést nyertek, perdöntő dokumentumokat tudunk felsorakoztatni. Így rendelkezésünkre áll a csurgói járási gazdasági felügyelő 1919. április 24-én kelt jelentése, amelyben arról tesz jelentést Latincának, hogy intézkedés történt, „hogy a községek nincstelenjei és zsellérjei, kiknek legelőjük nincs, a községi legelőkre jószágaikat kihajthassák. Amely községnek kevés legelője volt, járásunkban legelőjüket a lehetőség szerint már kibővítettük."[14] Ugyanígy rendelkezésre áll az igali járási gazdasági felügyelő 1919. május 23-i jelentése, amelyben arról ad számot, hogy a járás „területén levő összes községek nincstelenjei a legmesszebb menő jóindulattal úgy földdel valamint legelővel kielégítve lettek".[15] Az iratokban szereplő andocsi nincstelenek ügye is elintézést nyert: „F. évi április 26-án kelt levelére tisztelettel értesítem — hangzik a gazdasági felügyelő jelentése —, hogy Andocs községben a földosztás a legigazságosabban és a legmesszebbmenő jóindulattal lett végre hajtva."[16] A geszti nincstelenek „földdel teljes mértékben ki lettek elégítve".[17] Elintézést nyert a felsőmocsoládi nincstelenek földkérdése is, akik „a földosztáskor 43 000 négyzetöl földet kaptak".[18] Hasonló jelentések más esetekről is állnak rendelkezésünkre. Így világosan áll előttünk, hogy Latinca intézkedéseinek volt foganata.

Nem tudjuk viszont megválaszolni, hogy Latinca intézkedései nyomán végül is mennyi föld került a parasztok kezére. Egy korabeli adat szerint az egész földosztás csupán 14 827 kat. hold szántót, 1792 kat. hold rétet és 3828 kat. hold legelőt érintett.[19] Mészáros Károly tanulmányában ennél jóval többre teszi a kiosztott földet, 50 000 holdról beszél.[20] Hogy ebből mennyi írható a Latinca intézkedéseinek javára, azt eldönteni nem tudjuk, mivel a végrehajtásról szóló jelentések számadatokat ritkán közölnek.

Mindenesetre megállapíthatónak látszik, hogy a Somogyban 1919-ben végrehajtott földosztás, amelynek a fentiek szerint Latinca Sándor is fontos tényezője volt, nem volt egészen jelentéktelen. Erre utal az a körülmény is, hogy miután a Tanácsköztársaság elbukott, és a megye földesurai ismét életre keltek, Somogy Vármegye Gazdasági Egyesületének 1919. augusztus 13-án megtartott igazgatóválasztmányi ülésén, amelyet „a legégetőbben sürgős ügyek elintézésére" hívtak össze, és amelyen leszögezték, hogy a „közrend, közbiztonság (vagyon és személybiztonság) helyreállítására a legerélyesebb vasmarokra van szükség", a nincsteleneknek kiosztott földek kérdésével külön is foglalkoztak. Így kimondták: „Minden nincstelennek önkényesen kiutalt gabonanemű holdja után 160 kg termény adassék át a tulajdonosnak, míg a kapásnövényeknél, ha az uradalom szántott és vetett, akkor a termény harmados, ha nem, akkor feles. Továbbá, hivassék fel a kormány figyelme ezen nincstelen földek kiosztásának közérdekű hátrányaira, hogy ez a jövőben meg ne ismételtessék". A nincsteleneknek juttatott legelők kérdésére nézve leszögezték: „A kommunista állam megbízottjai, főleg nincsteleneknek engedélyt adtak arra, hogy az akkor termelőszövetkezet birtokát képező legelőkön legeltessenek, az egyesület tehát sürgős határozati javaslatot terjesztett be, hogy a magántulajdonon való jogtalan legeltetés hatóságilag azonnal szüntettessék be."[21]

[13] Lásd erre Somogy vármegye Direktóriumának 1919. márc. 23-i rendeletét (KÁL. Somogy megyei főispán iratok 701/1919.), továbbá: Több bevetett földünk lesz. A földreform végrehajtása. Somogyi Vörös Újság 1919. ápr. 29

[13] Lásd *Kanyar József:* Somogy megye Levéltára. Kaposvár 1962. 255—56. l.

[14] KÁL. L. S. levelezése.

[15] Uo.

[16] Uo. Az igali járás gazdasági felügyelőjének 1919. máj. 14-i jelentése.

[17] Uo. Az igali járás gazdasági felügyelőjének keltezés nélküli jelentése.

[18] Uo. Az igali járás gazdasági felügyelőjének 1919. máj. 21-i jelentése.

[19] Somogy terméskilátásai. Somogyi Munkás 1919. jún. 1. Idézi *Szuhay Miklós:* A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának kérdéséhez. Századok 1959. 487. l.

[20] *Mészáros* i. m. 585. l.

[21] Jegyzőkönyv Somogy Vármegye Gazdasági Egyesületének 1919. aug. 13-án megtartott igazgatóválasztmányi üléséről. KÁL. Somogy megyei főispáni iratok 2587/1919.

A megye nyakára ültetett „vasmarok", dr. Svatics Nándor kormánybiztos első teendői között tett eleget az urak határozatainak: azon a napon, amelynek éjszakáján a fehér tisztek Latinca Sándort meggyilkolták, generális intézkedést adott ki, amelyben visszavette a kiosztott földeket, és a nincsteleneket kártérítésre kötelezte.[22]

Közli: KÁVÁSSY SÁNDOR

ШАНДОР ҚАВАШШИ

МЕРОПРИЯТИЯ ШАНДОРА ЛАТИНКИ ПО РАЗДАЧЕ ЗЕМЛИ БЕДНЫМ КРЕСТЬЯНАМ

Резюме

В начале XX. столетия комитат Шомодь представлял собой один из характернейших крупнопомещичьих областей Венгрии. После победы буржуазно-демократической революции в октябре 1918 г., крестьянство комитата начало борьбу за свою исконную долю, за землю. Крестьянству комитата в конце концов удалось достичь своей цели. 14-го марта 1919 г. в комитате Шомодь начался раздел земли, что и в течение весны было закончено.

Венгерская Советская Республика разрешение земельного вопроса представляла себе не путем раздела земли, а путем превращения крупных имений в производственные кооперации. Она определенно выступала против раздела земли. И если в комитате Шомодь все же произошел раздел определенной части земель, то это объясняется тем, что направленное на раздел земли требование крестьян сопровождалось настолько резкой классовой борьбой, перед которой ни одна из партий не устояла. Так случилось, что 10-го марта 1919 г., когда власть в комитате перешла в руки рабочих, сами вожди пролетариев требовали раздела земли и приступили к разделу части земель.

Сегодня еще не известна нам подробная история раздела земель в комитате Шомодь, так не известно и количество перешедших в руки крестьян земельных наделов, однако на основе имеющихся до сих пор данных количество разделенных земель доходит до 50 000 кад, хольдов. Доказанный факт, что в результате раздела земель бедняки были наделены участком под дом, пашней и пастбищей.

В связи с разделом возникло множество проблем. Во многих местах не известились во время о нем, в другие места комиссары, руководящие разделом, не могли явиться во время, одновременно как проблема встало старое ушемление интересов крестьян в связи с пастбищем, за разрешение которой проблемы в одинаковой мере выступали и старые и новые «хозяева». В целях скорейшего разрешения своих проблем крестьяне путем заявлений и депутаций обращались к властям.

В этом деле значительную роль играл Шандор Латинка, выдающийся вождь рабочих и бедняков в комитате Шомодь, кто со всей своей силой выступал за то, чтобы жалобы их были к общему удовлетворению улажены. Настоящая статья знакомит читателей с найболее характерными мероприятиями Шандора Латинки в связи с требованиями крестьян по разделу земель.

[22] Somogyvármegye kormánybiztosa rendelettel szabályozta a mezőgazdasági munkások járandóságait. Új-Somogy 1919. szept. 16.

SÁNDOR KÁVÁSSY

DIE VERFÜGUNGEN VON SÁNDOR LATINCA, AUF DAß DIE ARME BAUERNSCHAFT BODEN BEKOMME

Zusammenfassung

Das Komitat Somogy war zu Anfang des 20. Jahrhunderts eines der charakteristischsten Großgrundbesitzerkomitate Ungarns. Als die bürgerliche demokratische Revolution in Oktober 1918 gesiegt hatte, eröffnete das Bauerntum des Komitates einen scharfen Kampf um sein uraltes Recht, um den Boden. Zuletzt hat das Bauerntum des Komitates sein Ziel erreich : am 14. März 1919 begann die Bodenverteilung in Somogy, die schon im Frühling auch endete.

Die Ungarische Räterepublik wünschte die Bodenfrage nicht durch Bodenverteilung, sondern durch Umbildung der Großgrundbesitze zu Produktionsgenossenschaften zu lösen und sie verbot die Bodenverteilung ausdrücklich. Wenn es in Somogy doch zur Parzellierung eines Teiles des Bodens gekommen war, findet es darin seine Erklärung, daß die Bauernschaft ihre Bodenforderung mit einem so heftigen Klassenkampf unterstüzte, daß keine einzige Partei ihm ausweichen konnte. So geschah es, daß selbst die Proletarierführer, als die Komitatsleitung am 10. März 1919 in die Hände der Arbeiterschaft kam, die Bodenverteilung ankündigten und daran gingen, einen Teil des Bodens auszuteilen.

Wir kennen heute die Geschichte der Bodenverteilung von Somogy noch nicht und wir wissen nicht bestimmt, wieviel Land in die Hände der Bauern kam. Nach den bisherigen Berechnungen ist der ausgeteilte Boden auf 50 000 Katastraljoch zu schätzen. So viel wissen wir aber bestimmt, daß die Bodenverteilung den Armbauern zu Hausplatz, Acker und Weide verholfen hat.

Die Parzellierung hat viel Probleme aufgeworfen. Vielerorts hat man sich von der Bodenverteilung nicht zur rechten Zeit Kenntnis verschafft, die Bodenverteilungskomissare konnten in viele Dörfer nicht rechtzeitig hinausgehen; zugleich taucht die alte Beschwerde, die Weidefrage als ein Problem auf, dessen Lösung die alten und die »neuen« Bauern auf gleiche Weise betrieben. Die Bauern damit ihre Probleme zur baldigen Lösung gelangen, haben sich an die Behörden mit Eingaben, Deputationen gewendet.

In der Lösung ihrer Probleme spielte Sándor Latinca, der treffliche Führer der Arbeiterschaft und der armen Bauernschaft von Somogy, eine bedeutsame Rolle. Er tat sein möglichstes, auf daß die Bauern den Boden je eher erhalten und ihre Ansuchen zu ihrer Zufriedenheit erledigt werden. Diese Veröffentlichung teilt die bezeichnendsten der Verfügungen von Latinca über die Bodenansuchen der Bauern mit.

A BUKOVINAI SZÉKELYEK LETELEPÍTÉSE A DUNÁNTÚLON

Két évszázada annak, hogy a madéfalvi veszedelem idején (1764) kibujdosott székelyek letelepedtek Bukovinában, s negyed évszázada, hogy hazahozták őket magyar földre. A magyar szegényparasztság történetében egyedülálló a sorsuk.

A szegénység, nyomor vagy politikai okok miatt az agrárproletariátus és a szegényparasztság idők folyamán igen gyakran a kivándorlásban keresett menedéket, de azideig olyan tömegkivándorláshoz hasonlót, mint a kétszáz év előtti székely kivándorlás volt, nem találunk a magyar népmozgalom történetében.

A kivándorlásukat előidéző okokat tisztázta a történetkutatás, ennek jelentős irodalma van, néhány munkától eltekintve azonban alig kísérték figyelemmel a kivándoroltak életét, mérték fel gazdasági, társadalmi, kulturális helyzetüket a két évszázad viszontagságában.[1] De ez ma már a régmúlt. Kevesen foglalkoztak 1941. évi hazahozatalukkal is, és teljesen hiányzik dunántúli letelepítésük történetének megírása.

Jelen tanulmányunk szűk kereteiben az utóbbi negyed évszázad történetével kívánunk foglalkozni, mielőtt ez is feledésbe menne.

A bukovinai székelyekről csak a múlt évszázad utolsó harmadában szerez tudomást a magyarországi szélesebb közvélemény, egy évszázadig csaknem elfeledetten éltek öt községükben: Hadikfalván, Andrásfalván, Fogadjistenen, Istensegítsen és Józsefalván.[2] A Magyarországra származott istensegítsi születésű *László Mihály* kezd a 70-es évek elején cikkezni a fővárosi lapokban a bukovinai magyarokról. Nem tudni, hogy cikkeinek vagy személyes közbenjárásának eredménye-e, hogy a kormány 1875-ben Bukovinába küldi helyszíni tanulmányra. Útjáról emlékiratban tesz jelentést a kormánynak, s újabb bukovinai anyagát cikkekben és cikksorozatokban adja közzé. Ekkor már sikerült felkelteni a szélesebb érdeklődést a bukovinai magyarság iránt. 1880-ban *Szádeczky Lajos* történész, kolozsvári egyetemi tanár tesz látogatást a bukovinai székely falvakban, útitapasztalatairól a Pesti Napló az évi karácsonyi számában számol be nagy hatással. A bukovinai magyarság ügye egyre szélesebb érdeklődést kelt, annyira, hogy 1882 végén országos mozgalom indul hazahozataluk érdekében. A hazatelepítésre különösen alkalmat adott az Al-Duna szabályozása, ahol telepítésre alkalmas területek jutottak az állam birtokába. Maguk a bukovinaiak is küldöttséggel keresték fel Tisza Kálmán miniszterelnököt és kérték hazatelepítésüket. A kormány támogatásával országos bizottság alakult a hazahozatal lebonyolítására, mely 1883. évben kezdte meg tevékenységét, s működése eredményeként mintegy 4000 főt, főleg földnélkülieket hoztak haza, akiket Torontál megyében az Al-Dunánál létesült Hertelendyfalva, Sándoregyháza és Székelykeve telepesközségekben helyeztek el. Később a földművelésügyi minisztérium vette át a hazatelepítés ügyét, s ennek folyományaként 1888-tól 1910-ig mintegy 2500—3000 bukovinait hoztak haza. Túlnyomó többségüket Hunyad megyé-

[1] Csak az újabbkori munkákat közöljük: *Berlász Jenő:* A Mária Terézia-kori kivándorlások szociális háttere. Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történelemtudományi Intézet Évkönyve, IX. évf. Bp. 1939. — *Mikecs László:* Csángók. Bp. é. n. (valószínűleg 1941). — *Németh Kálmán:* Százezer szív sikolt. Bácsjózseffalva 1942. — *Sántha Alajos:* Bukovinai magyarok. Kolozsvár 1942 (a tárgykörre vonatkozó igen tartalmas bibliográfiával). — *Szerző:* A bukovinai magyarság településtörténeti és társadalomrajzi vázlata. Kolozsvár 1939. Kny. a Hitel 1939. évi 3. és 4. sz.-ból.

[2] A köztudatban általában mint „csángók" élnek, és a köznapi beszédben is ezt az elnevezést alkalmazzák, amely azonban téves. Az elnevezés eredete ma sincs tisztázva. A székelyek a moldvai magyarokat nevezik csángóknak, később minden, a román királyságba kivándoroltat. (Vö. Magyar Etymológiai Szótár. Bp. 1914—1930. I. k. 842. l.) A Bukovinában letelepült székelyek csángó elnevezése az 1888. évi első hazatelepítéskor került közhasználatba. *Németh Kálmán* szerint a téves elnevezés újságírói felületességből származik (i. m. 520. l.). Az 1941. évi hazahozataluk óta öntudatosan mindig székelyeknek nevezik magukat. A csángó elnevezés ellen különben mindig tiltakoztak, sértőnek érezték. A moldvai magyarok sem nevezik magukat csángóknak.

ben Déva mellett, Vajdahunyadon, Sztrigyszentgyörgyön és Csernakeresztúron telepítették le, de Gyarokra is kerültek (Arad m.) és kisebb számban Vicére (Szolnok-Doboka m.), Nabsára (Krassószörény m.) és Magyarnemegyére (Beszterce m.). 1905-től az első világháború kitöréséig mintegy kétszáz család vándorolt ki Kanadába, a két világháború között pedig főleg Brazíliába és az USA-ba irányult a kivándorlás, de ez utóbbiban már nem a bukovinaiak, hanem a korábban Erdélybe hazatelepítettek vettek részt.

Bukovinai életük teljes felszámolása és végleges hazatelepítésük a második világháború idejére esik. Ezt történelmi események indították el. Hazahozatalukról részletesen beszámol *Németh Kálmán* volt józseffalvi plébános, „Százezer szív sikolt" c. könyvében, ezért ezt csak főbb vonásaiban ismertetjük, kiegészítve más szerzők adataival is.[3] A hitleri Németország a második világháború idején több mint 80 000 bukovinai németet telepített át a birodalomba. Ez nyugtalanítólag hatott az ottani székelyekre. A második bécsi döntés után a moldvai földbirtokosok kiadták a jelszót, hogy magyarnak többé nem adnak munkát, pedig az öt bukovinai székely község agrárproletariátusának fő megélhetése a molvai idénymunka-vállalás volt. A Szovjetunió által 1939-ben birtokba vett Észak-Bukovinából és Beszarábiából Bukovinába településeket a román kormány a kitelepített németek házaiba és birtokain helyezte el, s ezek, hogy több férőhelyük legyen, a magyarok kitelepítését is kívánták, nem ritkán fenyegetőleg léptek fel a magyarsággal szemben.

Németh Kálmán 1940 szeptemberében, az erdélyi bevonulás idején, Kolozsvárra jött, hogy az ott tartózkodó Teleki Pál miniszterelnököt felkeresse, kérve a bukovinai székelyek hazahozatalát. Ennek azonban a bécsi döntéssel kapcsolatban semmi tárgyi alapja nem volt, s ezért Teleki akkor el is utasította Németh tervét. Németh azonban nem tágított. Hónapokat töltött Magyarországon, felkeresett minden tekintélyes politikust, közéleti embert Budapesten; kormányszerveknél járt, gyűléseken agitált a bukovinai székelyek hazahozatala érdekében. Ténykedésével felkavarta az öt község népének lelkét is annyira, hogy 1941 tavaszán megindult a Bukovinából való hazaáramlás. A hazatérők egy része legálisan, lemondva román állampolgárságáról jött át Magyarországra, más részük pedig szökve a lezárt határokon. Különösen a katonaköteles fiatalok szöktek át nagy számban. 1941 tavaszán 4500 fő volt a menekült bukovinaiak száma, akiket egyelőre menekülttáborokba helyezett el a magyar kormány. A román kormány még az 1919. évi agrárreform során a magyar—román határszélen (Szatmár, Bihar és Arad megyékben), ahol magyar etnikum volt, románokat telepített le. A bécsi döntés után ezek a román telepesek önként visszatértek Romániába. Így 36 román telepes helység ürült ki 1883 lakóházzal, és 27 193 kh termőföld maradt gazdátlanul. A magyar kormány itt vélte alkalmasnak letelepíteni a bukovinai menekülteket, s már meg is kezdték a menekülttáborokból való ideszállításukat. Már közel 200 családot helyezett birtokba a Menekültügyi és Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybizottság, amikor a bukovinai székelyek sorsának új fordulatot adott Bácska lerohanása. A jugoszlávok a jugoszláv—magyar határszélen, a románokéhoz hasonlóan, szintén létesítettek egy telepes sávot, ahová dobrovoljácokat (határőröket) telepítettek le. Ezek Bácska magyar megszállásával szintén elhagyták birtokaikat. 62 telepes helység ürült meg 53 000 k.hold birtokterülettel. Ezt a magyar kormány a Menekültügyi Kormánybizottság rendelkezésére bocsátotta avval a céllal, hogy külföldi magyarokat telepítsenek oda. Eléggé átgondolatlan, felületes, sőt lelkiismeretlen volt az a terv, hogy a Bukovinából hazatelepülni szándékozó székelyeket ide telepítsék le, de mégis valóra vált. A magyar kormány tárgyalásokat kezdett a román kormánnyal a hazatelepítés ügyében, de csak részbeni megállapodás jött létre. A legfontosabb vagyonjogi kérdések nyitva maradtak.

Az államközi megállapodás értelmében a hazatérők csak háztartási felszerelésüket, bútoraikat és ruhaneműiket hozhatták el, állatállományukat és gazdasági felszerelésüket ott kellett értékesíteniök. A kitelepülők ingatlanvagyonának az értékét 40 millió pengőre becsülték, de ennek kártalanítására nem sikerült a román kormánnyal megegyezésre jutni. A kitelepült németeket azon melegében kártalanították. A hazajövetel tehát már súlyos anyagi kockázattal indult. Az öt község hátrahagyott birtokállománya 8557,7 kh volt, ebből szántó 8035,6 kh, kaszáló és erdő 522 kh. A lakóházak túlnyomó többsége (78%) két- vagy ennél több szobás volt. A lakóházak mellett minden értékes gazdasági épületek is voltak. Csupán a lakóházak és telkek értéke 15,5 millió pengőt tett ki mérsékelt becsértékben.

[3] *Szabados Mihály:* Egy telepítés tanulságai. Magyar Szemle 1941. évf. szept. — *Uő:* A honvédség szerepa bukovinai székelyek hazatelepítésében. Magyar Katonai Szemle 1942. évf. márc. — *Gombos György:* Bukovinae székelyek letelepítése a Bácskában. Láthatár 1941. aug. — *Uő:* A bukovinai székelyek hazatelepítése. Újabb tennii valók. Bp. 1942.

A hazatelepítés 1941. május 10-től június 21-ig tartott. 30 szerelvény hozta haza az öt falu népét. A szerelvények Floréninél lépték át a román határt, a magyar belépő állomás Kosna volt. Itt egészségügyi vizsgálatot tartottak, a súlyosabb betegeket azonnal kórházba utalták. Désen, Kolozsvárott, Nagyváradon és Hódmezővásárhelyen étkeztető állomásokat létesítettek. Kosnán a kormánybiztosság kirendeltsége irányította a hazatelepülést. A hazatelepülőket ünnepélyesen fogadták; elhalmozták a szeretet melegével. A hazahozatal technikai lebonyolítása gyors és mintaszerű volt. Az utolsó szerelvény hazaérkezését követő második napon Németország meglepetésszerűen megtámadta a Szovjetuniót.

A kormánybiztosság által igénybevett bácskai telepes helységekhez 36 631 k.hold birtokterület tartozott, négyszer annyi, mint amennyivel Bukovinában rendelkeztek. Bukovinában az egy lélekre eső átlagos birtokterület mindössze 0,7 k.holdat tett ki, de igen sok volt a bukovinaiak között a földnélküli a túlszaporodás miatt. Itthon bőven állott föld rendelkezésükre, de nem voltak megfelelőek a lakóházak. A dobrovoljác telepes házak általában szoba-konyhások voltak, gazdasági épületek nélkül, míg Bukovinában — mint említettük — a lakóházak túlnyomó többsége két vagy ennél több szobás volt, minden telken gazdasági épületek álltak. A gazdasági épületeket igen hiányolták székelyeink. A lakóházak téglaalapzat nélküli vályogházak voltak. Ezeket a kormánybiztosság a honvédség közreműködésével aláfalaztatta. Ugyancsak közreműködött a honvédség a megrongált házak rendbehozatalában és fertőtlenítésében.

A második hazatelepítés alkalmával 19 család kivételével mindannyian eljöttek Bukovinából, összesen 2828 család, 13 198 főnyi lélekszámmal. A családok többsége öt tagnál népesebb volt. Meg kell említenünk, hogy a hazatelepítés előtt Magyarországra jött és menekülttáborokban elhelyezett bukovinaiak bácskai letelepedését már május elején megindította a kormánybiztosság. A hazatelepítés előtt és alkalmával visszatértek száma összesen 17 700 főt tett ki.

Az öt anyaközség lakóit a következő helységekbe telepítették le:

Fogadjisten: Fogadjisten.

Istensegíts: Istensegíts, Istenföldje, Istenáldás, Istenes, Adjisten, Istenhozott, Istenvelünk, Székelytornyos.

Hadikfalva: Hadikfalva, Hadikszállás, Hadikliget, Hadiktelke, Hadikhalom, Horthyvára, Hadikföldje, Hadiknépe, Hadikkisfalu, Hadikújfalu, Hadikörs.

Józseffalva: Bácsjózseffalva.

Andrásfalva: Andrásfalva, Andrásföldje, Andrásnépe, Bácsandrásháza, Andrástelke, Bácsandrásszállás, Andrásmező.

Tudjuk, hogy az első bukovinai magyar falvak Fogadjisten és Istensegíts voltak, melyek még 1776-ban alakultak meg. 1784-től 1886-ig létesült Hadikfalva, Andrásfalva és Józseffalva. E három falu *Hadik András* és *József* császár neveit örökítette meg. A bácskai új telepek továbbra is megőrizték ősi neveiket olyképpen, hogy egy-két kivétellel a nevek első részében annak a községnek a nevét szerepeltették, ahonnan betelepült a lakosság. Az új helységek Kishegyes, Györgypuszta, Regőce, Topolya, Nagyfény, Magyarkanizsa és Tornyos térségében feküdtek. A földeket nem ingyen kapták, hanem több évi törlesztésre. Az osztrákok annakidején ingyen adtak földet és telket a bevándorolt székelyeknek, a magyar kormánynak nem volt szíve ahhoz, hogy ingyen földhöz juttassa őket, bár bukovinai házaik és földjeik értékéhez nem jutottak hozzá soha. A földek árát 47 év alatt kellett volna letörleszteni. A földárakat átlag 750 pengőben állapították meg k. holdanként. (A forgalmi érték 3—5000 P volt.) Akiknek Bukovinában földjük volt, az ott bírt földjük terjedelmének arányában kaptak földet a Bácskában. A hivatalos álláspont az volt, hogy a bácskai földek jobbak, mint a bukovinaiak, s ezért volt birtokuk terjedelmének arányában kisebb területet kaptak itt, mint amekkorával ott rendelkeztek, bár a bukovinaiak véleménye szerint nem volt rosszabb az ottani föld minősége sem, mint a bácskai, és mint említettük, föld bőven állott rendelkezésre. Nem volt igazságos és szociális megoldás a volt földek terjedelmét alapul venni, hiszen azok már nagy elaprózáson mentek keresztül.

A juttatás a következő alapelvek szerint történt:

1. házastársak 3 k. holdat kaptak,

2. minden szülői eltartásban álló gyermek vagy hozzátartozó után további 1—1 k. holdat (figyelembe vették itt a már megfogamzott gyermeket is).

A fentieken felül

a) akinek kint 5—10 kh ingatlana volt, itthon további 2 kh-t kapott,

b) akinek kint 10—20 kh ingatlana volt, további 4 kh-t,

c) akinek kint 20—30 kh ingatlana volt, további 8 kh-t.

A birtokbahelyezési munkálatok mintegy 3 hónap alatt nyertek befejezést. Minden községben létesült iskola, egészségház, napközi és óvoda, valamint fogyasztási szövetkezet.

Állatokkal szintén ellátták őket. Akinek pénze volt, készpénzfizetés mellett kapott állatot, akinek nem volt pénze, törlesztésre. Az állatok vételárát mérsékelten állapították meg. Egy ló ára 220 P volt (a szabadpiaci ár 800 P-t tett ki). A katonai közigazgatás egyébként igyekezett minden téren felkarolni őket, és a honvédség támogatásáról a legnagyobb hálával emlékeztek meg.

A telepes földeket a gazdasági év végéig, a tulajdonjogi kérdések végleges rendezéséig „kalákában" (ősi székely közösségi intézmény) közös munkával művelték. Így nem maradt műveletlenül egyetlen darab föld sem. A termés betakarítása után minden telepes család megkapta az előírt fejadagot, a családtagok számának figyelembevétele mellett 2 kh tengeriföld termését, 30 P készpénzt, valamint a betelepítés idejétől augusztus 31-ig napi személyenkénti 72 fillér élelmezési váltságot, az aratópárok napi 1 kg kenyér és 25 dkg szalona aratási pótadagot. A gazdálkodást a telepfelügyelők a járási gazdasági felügyelők utasítása mellett irányították.

Miután ellátták őket a szükséges termelési eszközökkel, bácskai életük rövidesen virágzóvá vált. Megbarátkoztak az új környezettel, az itt szükséges új termelési eljárásokkal s magával a sík rónasági tájjal is, mely eleinte nagyon idegen volt számukra, hiszen hegyes-völgyes vidékről jöttek ide. Bukovinában igen elterjedt volt a kertészet, a zöldség- és különösen a hagymatermelés. A hagymát főleg szekerezéssel Moldvában értékesítették. Itt a helyi adottságoknak megfelelően a szemtermelésre kellett áttérniök. Fő terményük a gabonafélék és a tengeri voltak, de az ottani mezőgazdasági ipar alkalmat kínált az ipari növények, a kender és cukorrépa termelésére is, ami szép jövedelmet biztosított.

De alig szoktak bele az új életkörülményekbe, a történelem vihara ismét tovább sodorta őket, s ebből a viharból alaposan megtépázva kerültek ki. Súlyos vagyoni veszteség érte őket a hazatelepüléssel, de még súlyosabb a Bácskából menekülésükkel. A menekülés folytán csaknem mindenüket elvesztették, sokan csak egy szál ruhában maradtak.

1944 októberében váratlanul kapták a kiürítési parancsot. Avval indultak útnak, amit a szekerükre fel tudtak rakni, a legszükségesebb holmikat, élelmiszert. A kapott rendelkezés értelmében két helyen keltek át a Dunán, Bajánál és Dunaföldváron. Lábasjószágaik útközben nagyrészt elhulltak, vagy kénytelenek voltak ezeket elkótyavetyélni. Egy részüket Ercsiben és Lovasberényben telepítették le. Ezek vezetője Németh Kálmán volt. Akik ide települtek, a harctéri események következtében mindenüket elvesztették. A Ferenc-csatornán felüliek Zalába kerültek, különösen Sümeg környékén telepítették le őket. Sokan a maguk feje után indultak szállást keresni. Még Győrig is felmentek. Itt húzták át a telet sok nélkülözés között. Voltak akik egész idő alatt nem aludtak ágyban. Istállókban, fészerekben teleltek át. Keservesebb sorsuk volt, mint őseiknek, akik Madéfalvából menekültek Moldvába,[4] hisz ott béke és nyugalom várt reájuk, de itt a háború tüzébe kerültek.

A dunántúli letelepülés

Abban az időben, amikor a csiki székelyek hontalanná váltak, Dél-Magyarországon és a Dunántúlon nagyarányú német telepítések folytak. A törökök kiűzése után a hódoltsági területek rendkívül néptelenek voltak. A másfél évszázados török uralom alatt a népesség nagy része elmenekült, más részét rabszíjra fűzve hajtották a Balkánon keresztül a kisázsiai rabszolgapiacokra. Azokat a területeket, melyeket az osztrák haderők szabadítottak fel, a bécsi udvar új szerzeményének (Neue Aquisiten — neoaquvistica) tekintette, s benépesítésükre a magyar királyság kormányzati szerveinek mellőzésével német telepeseket hozott be. Így németesedett el a Dunántúlon a valamikor színtiszta magyar Tolna és Baranya megye azon elnéptelenedett vidéke, melyet a német betelepítés után Schwäbische Türkei-nek neveztek el. Bécs gyarmatosító törekvése az volt,

[4] A székely határőrezredek erőszakos szervezése miatt kibontakozott lázadás megtorlásaként bekövetkezett mádéfalvi vérfürdő után megindult tömeges kivándorlás első állomása Moldva volt, ahol a Szeret menti ősmagyar (csángó) falvakban telepedtek le a menekültek. Itt egy évtizedig éltek békés nyugalomban, s már az anyagi gyarapodás útjára léptek, mikor *Hadik András*, Erdély, Bukovina és Galícia főkormányzója 1784-ben kegyelmet eszközölt ki az udvarnál a bújdosók részére, és lehetővé tette számukra a Bukovinában való letelepülést. Egy kisebb csoport azonban visszamaradt Moldvában, viszont áttelepülőkkel több moldvai csángó család is átment Bukovinába. Az áttelepülők száma 2355 fő volt.

hogy a felszabadult területeket a magyar királyságból kihasítva, új tartományként kezelje. Ezért mellőzte ezeken a területeken a török időkben elmenekült magyar lakosság visszatelepítését.

A Schwäbische Türkei magja a Völgység volt. 146 000 k. hold területen a törökök kiűzése után alig egy tucatnyi faluban élt gyér lakosság, míg a középkorban virágzó kultúrájú színtiszta magyar vidék volt. A német betelepítést még a század elején Zinzendorf Vencel gr. császári tábornok kezdeményezte. Hatásosan működött közre abban Dőry László magyar földesúr is. A telepesek zöme Hessenből és Pfalzból jött be. A betelepítést nagyarányúvá tették a Mercy-grófok. A bánsági telepítések legfőbb irányítója Mercy Claudius Florimundus tábornok volt, aki — miután itt kapott birtokot — a Bánságba irányított telepesek közül sokakat küldött erre a területre. Míg a Bánságba katolikus németeket telepítettek le, ide evangélikusok is kerültek. Mercy tábornok halála után örökösei folytatták a telepítéseket.

A XVIII. század elején, 1720-ban a Völgység 42 községéből 23 teljesen lakatlan volt. A lakott községek közül 14 falu lakossága magyar, 4 falu már német, 2 horvát és 2 falu szerb volt. A század végén a 14 magyar falu mellett már 27 német község szerepel, s a németség a magyarság számát kétszeresen felülmúlta. Színtiszta magyar falvak maradtak Diósberény, Nagyvejke, Pálfa, Udvari, Uzdbojárd, Varsád, Sárszentlőrinc, Simontornya és Kisszékely. Ezek közül Diósberény, Nagyvejke, Udvardi és Varsád a XIX. század folyamán elnémetesedett. A vidék lakossága az 1780-as években 40 000 fő lehetett. A németség a XX. század elején érte el számszerű terjeszkedése tetőpontját. Ebben az időben a Völgységi községek közül 29 német többségű volt, mely közül 17 községben számarányuk 90 százalékon felül emelkedett. Ettől kezdve lélekszámuk lassú, de állandó fogyatkozást mutat. 1930-ban a vidék összes lakossága 65 432 főt tett ki, melyből 36 408 (55,6%) volt német. A 42 községből tiszta magyar csak 7 volt: Dőrypatlan, Kisszékely, Kölesd, Miszla, Pálfa, Sárszentlőrinc és Simontornya. A színtiszta német községek száma viszont 18: Apar, Bonyhád-Varsad, Hant, Hidas, Izmény, Kalaznó, Kéty, Kisdorog, Kismányok, Kistormás, Majos, Mugra, Mucsi, Mucsfa, Nagyvejke, Szakadát, Tevel és Závod. Ezeknek a községeknek a többsége az, mely a németség egy részének 1945-ben történt kitelepítése alkalmával új otthont adott a bukovinai székelyeknek.

A potsdami határozatok a hazai németség kitelepítésére kötelezték a magyar kormányt. A kitelepítésnél azok jöttek tekintetbe, akik a Volksbund vagy az SS tagjai voltak, illetve akik német nemzetiségűeknek vallották magukat a legutolsó, 1941. évi népszámlálás alkalmával. A felszabadító szovjet hadseregnek a kitelepítés ellenőrzésével megbízott parancsnokságai a leghumánosabb bánásmódot követelték meg. Szigorúan ragaszkodtak ahhoz, hogy csak a fasiszta németek kerüljenek kitelepítésre. Később a Szövetséges Hatalmak leállították a kitelepítéseket.

A kitelepítésekkel megritkított sváb falvak kínáltak most új otthont a Dunántúlon szétszóródott, Bácskából menekülni kényszerült bukovinai székelyeknek.

A Tolna megyei letelepítés gondolatát Dr. Bodor György vetette fel a Nemzeti Parasztpártban. A tervet támogatta az Országos Földhivatal akkori elnöke, Kerék Mihály, s ahhoz Erdei Ferenc belügyminiszter szintén hozzájárult. A felsőbb fórumok hozzájárulása után Németh Kálmán hírül adta a Dunántúlon élő bukovinaiaknak, akik szétszórtságukban is összeköttetést tartottak egymással, hogy Tolnában telepítik le őket. A hír elterjedésére egy hónap leforgása alatt az összes bukovinai székely megérkezett Bonyhádra, ahol Telepítési Hivatalt szerveztek. 1945 május közepére már minden bukovinai családot számba vettek, csupán 500 család maradt Észak-Bácskában, akik a menekülésnél az ottani sváb falvakban húzódtak meg. Ezek később ott kaptak házat és földet, Tolnába telepítésük már nem volt megoldható. A telepítést Dr. Bodor irányította.[5]

A letelepítés az akkori zilált állapotok között igen anarchikusan folyt. A székelyek a maguk erejéből vergődtek el Bonyhádra. Egy részük már szekérrel sem rendelkezett. Ezekért üres szekérkaravánokat küldtek Bonyhádról.

Az első feladat a településre várók fedél alá juttatása volt. A telepítési kormánybiztosság első intézkedése a kitelepítésre kerülő sváb családok internálása volt, hogy a nagy számban érkező székelység hajlékhoz juthasson. Később a gyűjtőtáborokból a németországi kitelepítés végrehajtásáig visszarendelték a családokat régi lakóhelyükre. Az átmeneti internálással két célt értek el. Az egyik, hogy az internálásból visszatért svábok már kész helyzetet találtak, házaikban már bent éltek a

[5] A dunántúli letelepítés adatait *dr. Bodor Györgytől* kaptam. Helyszíni tanulmányokat magam is végeztem

székelyek, a másik pedig, hogy az ingóságok, házi és gazdasági felszerelések széthordását, eldugdosását az internálás váratlan végrehajtásával megakadályozták. Ezeket a holmikat úgysem vihették magukkal, állami elkobzás alá estek. A menekült székelyeknek viszont kis motyójukon kívül semmijük sem volt. Bútoraik, háztartási és gazdasági felszerelésük mind a Bácskában maradt. Hogy is kezdhettek volna új életbe, hogyan foghattak volna termelőmunkához, ha nélkülözik a szükséges felszerelést, eszközöket? A svábok örültek, hogy ismét otthon lehettek kitelepítésükig. Ez a helyzet viszonylagos megnyugváshoz vezetett. Együtt dolgozva, sokszor együtt étkezve, emberséges és tűrhető viszony alakult ki köztük, nem szakadt meg a gazdasági munkák folyamatossága. A letelepítési kormánybiztossághoz számtalan levelet küldtek a székelyek, melyekben „a tisztességesnek megismert németek" mentesítését kérték.

1944 őszétől ezidáig népük történetének legmegrázóbb korszakát élték át. A történelem vihara sodorta őket ide a Kárpátokon túlról a Duna mentére, mint ahogy a történelem sodorta őket át a Kárpátokon is az ősi rögről, ahol eleik még a Hadúrnak áldoztak és az Ázsiából hozott rovásírással írtak. Ha pedig körülhordták a király véres kardját, meggyúltak a lármafák, és hadra keltek. De csak akkor. A király szavára. Császárt nem akartak szolgálni.

Moldva, Bukovina és a Bácska után tehát megtörtént a negyedik letelepülés is. Összesen 3821 család jutott házhoz és mezőgazdasági ingatlanhoz, mégpedig a Tolna megyei völgységi, központi és simontornyai járásban, valamint Baranya megyében a Völgységhez csatlakozó vidéken, Kelet-Baranyában és a Duna túlsó partján. Észak-Bácskában maradt meneküléskor a már említett 500 család. A Dunántúlon összesen 35 községben telepedtek meg, Észak-Bácskában 3 községben.

A Tolna megyei községek a következők: Nagymányok, Kismányok, Závod, Zomba, Bonyhád, Kisdorog, Nagyvejke, Cikó, Mucsfa, Kisvejke, Tevel, Majos, Aparhant, Kéty, Bonyhádvarsad, Kakasd, Cikó, Lengyel, Tabód, Györe, Izmény, Mőcsény, Felsőnána (Völgységi járás). Bátaszék (Központi járás). Kalaznó, Varsád, Diósberény, Hőgyész, Duzs (Simontornyai járás). Baranya megyében Hidas, Egyházaskozár (a Völgységi járáshoz csatlakozóan), Kelet-Baranyában: Hímesháza, Hercegszabar, Palotabozsók, Somberek, Véménd. Bács megyében: Csátalja, Gara és Vaskút.

A bukovinai székelyeket erősíti még az arra a területre letelepített 702 erdélyi menekült székely család és 141 moldvai csángó magyar család. Így a Dunántúlon 3321 bukovinai székely, 702 erdélyi székely és 141 moldvai csángó magyar család, összesen 4164 család nyert letelepítést Tolnában és Baranyában. Az Észak-Bácskában maradt 500 bukovinai családdal együtt 4664 az új telepes családok száma. Lélekszámukat sajnos pontosan nem ismerjük.

Az erdélyi székelyek 1944 őszén jöttek ki és csatlakoztak később Dunántúlon a bukovinaiakhoz; a moldvai csángók még a bukovinai hazahozatal idején. A fegyverszüneti szerződés után jöttek még a Hunyad megyei Déva-Csángótelepről is az ismertetett múlt századbeli hazatelepítésű bukovinai székelyek a Dunántúlra, hogy csatlakozzanak a tolnai letelepüléshez, de nagyobb arányú kiáramlásukat később letiltották. A Dunántúl egyéb vidékein, de különösen a budai hegyekben még sok erdélyi székely családot telepítettek le az ott szabaddá vált sváb birtokokra. Ezek sorsa ismeretlen.

A bukovinai székelyek 34 593 k. hold terjedelmű birtokjuttatásban részesültek. A moldvai csángó magyarok 1569 k. holdat kaptak. Az erdélyi székelyek juttatásáról nincs adatunk.

A juttatásokat a túloldali táblázat részletezi (k. holdra kerekítve).

A 3821 bukovinai család 34 593 kh juttatásban részesült. Bácskában a családok száma még csak 2828 volt. Ezek 36 631 k. holdat kaptak. A családok számának dunántúli megnövekedését különösen az idézte elő, hogy a fiatalság a saját birtokhoz jutás kedvéért nagy számban kötött házasságot. Egyébként is a korai házasodás szokásos náluk. Így tehát a Dunántúlon kisebb birtokállományhoz jutottak, mint a Bácskában, pedig a bácskai földek minőségileg is jobbak voltak. Igaz, hogy itt egyes helyeken értékes szőlőket is kaptak. A juttatásoknál nemcsak a családtagok számát vették tekintetbe, hanem a Bukovinában hagyott vagyont, a család szorgalmát és a telepítés érdekében kifejtett közérdekű munkát. Minthogy minden községben maguk választották meg a földigénylő bizottságokat, melyek a földosztást végrehajtották, határozataikkal meg voltak elégedve. Bár a földek tekintetében nem jártak olyan jól, mint Bácskában, a házakkal annál jobban. A Bácskában — mint tudjuk — általában szoba-konyhás vályogházakat kaptak gazdasági épületek nélkül. Itt a németség gazdagon építkezett. A jómóddal megépített házak gyakran 5—7 szobásak, de a 4—5 szobáson aluliak száma nagyon ritka.

Község	Család	Ház	Szőlő	Egyéb föld	Összes juttatás
I. TOLNA megye					
Völgységi járás					
Nagymányok	19	19	14	163	177
Kismányok	71	68	48	653	701
Závod	110	103	4	932	936
Zomba	165	163	10	1419	1429
Bonyhád	79	70	24	766	790
Kisdorog	126	117	24	1164	1188
Nagyvejke	34	34	8	347	355
Mucsfa	69	69	39	736	775
Kisvejke	11	10	3	81	84
Tevel	276	276	35	2600	2635
Majos	104	104	32	1065	1097
Aparhant	116	116	27	1102	1129
Kéty	167	167	68	1283	1351
Bonyhádvarsad	111	111	12	1189	1201
Kakasd	165	165	77	1248	1325
Cikó	151	151	58	1439	1497
Lengyel	62	62	18	674	692
Tabód	31	31	2	280	282
Györe	17	16	3	154	157
Izmény	106	102	16	853	869
Mőcsény	52	52	21	484	505
Felsőnána	89	89	55	812	867
	2131	2095	598	19444	20042
Központi járás					
Bátaszék	145	143	89	877	966
Simontornyai járás					
Kalaznó	110	110	46	1100	1146
Varsád	65	65	40	816	856
Diósberény	27	27	12	311	323
Hőgyész	83	83	25	812	837
Duzs	44	44	35	306	341
	329	329	158	3345	3503
II. BARANYA megye					
A völgységi járáshoz csatlakozóan					
Hidas	250	247	140	1910	2050
Egyházaskozár	5	5	2	58	60
	255	252	142	1968	2110
Kelet-Branya					
Himesháza	82	80	20	780	800
Hercegszabar	85	85	75	595	670
Palotabozsók	101	94	54	935	989
Somberek	79	77	23	733	756
Véménd	114	114	67	868	935
	461	450	239	2911	4150

Község	Család	Ház	Szőlő	Egyéb föld	Összes juttatás
III. BÁCS megye					
Csátalja	180	174	180	1080	1260
Gara	198	186	5	1584	1589
Vaskút	122	92	97	876	973
	500	452	282	3540	3822
IV. MOLDVAI CSÁNGÓ TELEPÜLÉSEK					
Egyházaskozár	101	101	36	1064	1100
Szárász	40	40	13	456	469
	141	141	49	1520	1569
ÖSSZESÍTÉS					
Bukovinai székelyek					
1. Völgységi járás	2131	2095	598	19444	20042
2. Központi járás	145	143	89	877	966
3. Simontornyai járás .	329	329	158	3345	3503
4. Baranya m. a Völgységhez csatlakozóan	255	252	142	1968	2110
5. Kelet-Baranya	461	450	239	3911	4150
6. Bács megye	500	452	282	3540	3822
Együtt	3821	3721	1508	33085	34593
Moldvai csángók					
Baranya megye	141	141	49	1520	1569

(1947 szeptemberében véglegesen összeállított kimutatás a helyi földosztó bizottságoknak a kiosztási határozatok alapján készült jelentései alapján.)

Villanyvilágítás van mindenütt. Az udvarokon tágas gazdasági épületek. Maguk az udvarok is tágasak, a ház mögött rendszerint kert és gyümölcsös. A bútorok, amit kaptak, többnyire polgári, háború előtti ízlésűek, de akad közöttük régi sváb parasztbútor is. Így otthonaik berendezése már nem volt oly falusias, mint Bukovinában. Nem találni a korábban jellegzetes párnákkal a mennyezetig felpupulyázott ágyakat hímzett párnacsupokkal, szőttes takarókat, festékes szőnyeget. Ezek javarésze ottmaradt a Bácskában. Ami még megmaradt Bukovinából, az már mutató számba megy. A szövést, fonást, hímzést abbahagyták. Nincs hozzá anyag, gyapjú, len, hímzőpamut. Híres háziiparuk és népművészetük veszendőbe megy.

Viseletük egészen városias. Az öregek egy részének még van régi viselete, de ha ezt elő is veszik, csak jelentős ünnepnapokon, különben ők is bolti holmival öltözködnek. Ez olcsóbb is. Székely viseletükért és beszédükért különben csúfolták őket az őslakók.

Annak ellenére, hogy termelési eszközeik, gazdasági felszerelésük és betakarított terményeik mind a Bácskában maradtak, új otthonukban a termelési munka megindítása nem járt nehézséggel, mert a kitelepített svábok állami elkobzás alá került eszközeit, haszon- és igásállatait kiosztották közöttük. Az első években termelésük csupán a házi szükséglet ellátására irányult. A szükséges vetőmaggal, szaporító anyaggal hatóságilag látták el őket. Természetes, hogy azokban a nehéz években sok akadálya volt a termelés

intenzív beindításának. Gazdasági kultúrájuk is az elismerten korszerűen gazdálkodó sváb gazdák szintje alatt állott. Itt ismét más követelményekkel kellett megküzdeniök, mint az Alföldön, a Bácskában. A szőlészet és tejgazdaság új feladatok elé állította őket. Új igényekkel lépett fel később a mezőgazdasági termelőszövetkezeti szervezkedés is, ennek kezdeti nehézségei azonban országosan mutatkoztak.

1945 tavaszán megbénult a termelőmunka. Megműveletlen föld azonban nem maradt, mert megérkezésükkor már plakátokon szólították fel a telepeseket, hogy minden műveletlenül hagyott földet műveljenek meg. Nagyobbrészt kukoricát vetettek, mert a kalászosok vetése már elkésett. A földosztás még az év nyarán lebonyolódott, de csak papíron. A tényleges birtokbavétel körül sok nehézség volt, mert az őslakosság szabotálta a tőle elvett földek azonosítását. Sokszor mások földjét jelölték meg a maguké helyett. Így előfordult, hogy a székely munkálta meg a földet és a sváb takarította be a terményt, mert kiderült, hogy nem azon a földön dolgozott, amelyet a papírja szerint neki juttattak. Ezek a visszásságok azonban az 1946/47. gazdasági évben már megszűntek, mert a birtokbahelyezés mindenütt rendeződött. Érdekes, hogy trágyatelepeiket korszerűbben kezelték, mint az őslakosság. A zöldség- és gyümölcstermelésben meg éppen gyakorlottabbak voltak, hisz bukovinai életükben Észak-Moldva piacait ők látták el zöldséggel.

Nem így állt a helyzet a tejgazdaság terén, melyről országszerte híres volt az itteni német lakosság. Az állatállományban ugyan nem volt olyan nagy a háborús károsodási arány, mint az ország egyéb területein, mert a front aránylag gyorsan vonult át, nagyobb veszteséget szenvedett azonban az első időkben az állatállomány a jóvátétel és a közellátás céljaira kötelező állatkvóta leadása következtében. Annak folytán, hogy az állatbeszolgáltatás szakaszosan történt, az állatgondozás felületesebb volt a szokásosnál, mert a gazdák nem tudhatták, hogy melyik állat marad birtokukban. A csökkenő állatállomány mellett fokozta a tejtermelés nehézségét a gazdaudvarok kettős lakottsága. Említettük, hogy 1945 tavaszán a sváb lakosságot internáló táborokba vitték. Lassan azonban visszaszivárogtak, amit a hatóságok elnéztek, sőt később fel is oszlatták az internáló táborokat. Így az első két évben majdnem minden most már székely házban ott lakott a sváb gazda is családjával, amíg nem dőlt el a kitelepítés kérdése. Lassan összebarátkozott a két család, és a teheneket is közösen fejték. Este a régi gazda, reggel az új, vagy fordítva. Ezekben az időkben meg is szűnt a piaci tejtermelés. Megbénult a vidék híres tejszövetkezeti mozgalma, de ez jó volt arra, hogy a székelyek megismerkedjenek az állatok teljesen istállózó tartásával. Bukovinában csak télen istállóztak, nyáron legelőn tartották a jószágot. 1946—47 telén újjászervezték az elhalt tejszövetkezeteket. Beléptek a szövetkezetbe a székelyek, és bekerültek a vezetőségbe is. Ezután ismét kezdett javulni a tejgazdaság színvonala a fordulat évéig, amelyet követően teljesen új problémák jelentkeztek e téren is.

Teljesen színvonalas szőlőgazdasággal csak néhány község dicsekedhetett ezen a vidéken. Még mindig nagyon elterjedt volt a direkttermő szőlő. Bukovinában szőlészettel nem foglalkoztak. Igaz ugyan, hogy betelepedésük idején Mártonffy Mór minorita atya, aki a betelepülés szervezője volt, megpróbálkozott a szőlőkultúra meghonosításával, és az első termésből egy hordó bort küldtek fel Bécsbe kóstolónak Hadik Andrásnak, de a szőlészet nem tudott meghonosodni. A szőlőművelést csak azok értették, akik Moldvába jártak át mezőgazdasági munkára. Itt már mindannyian megismerkedtek e számukra új kultúrával, s szőlőiket egyénileg művelték, amíg nem alakultak ki a szakszerű vezetés alatt álló közös szőlőgazdaságok.

Mindenesetre érdekes agrártörténeti dokumentum, hogy 1946-ban, a Telepítési Hivatal megszűnése után sorsuk autonóm intézésére megalapították a *Völgységi Telepesek Központi Szövetkezetét*, mely célul tűzte ki a beszerzés, termelés és értékesítés közös megszervezését, kulturális intézmények létesítését. A szövetkezet a székelység egységes összefogó és irányító szerve akart lenni a demokratikus önkormányzat elveinek szigorú betartásával. A szövetkezet megalakulása után birtokba vett egy 150 holdas, kiosztatlanul maradt birtokot Tabód határában, és közös művelés alá vonta. Talán ez volt az első társas művelés alatt álló birtok abban az időben. 1948 májusában, a fordulat évében, a szövetkezet kimondta felszámolását, hogy helyet adjon az új szövetkezeti szervezeti formáknak, a földművesszövetkezeteknek és a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek. Ezzel egyúttal kinyilvánították azt is, hogy be akarnak kapcsolódni a haladásba, részt kívánnak venni a szocializmus építésében. Ma már mindenütt bevitték földjeiket a termelőszövetkezetekbe, áttértek a kollektív mezőgazdálkodásra.

A fiatalság teljesen hátat fordított a régi életformának. Civilizálódnak. A székely gúnya elhagyásával igyekeznek elhagyni székelyes beszédmodorukat is, ha nem maguk

között vannak. Ehhez hozzájárul az iskola is. A lányok mindig a legutolsó divatnak hódolnak.

Az idősebbek sajnálják a népviselet és a régi életmód feladását, mert sajátos népi jellemvonásuk pusztulását látják benne, a fiatalokat nem érdekli a múlt. Ha idegenbe kerülnek, elhallgatják kilétüket. Erre okuk van. Az első időkben lenézték őket, és az előítélettel még most is küzdeniök kell. Az őslakosság, a svábok és magyarok egyaránt nem szívesen fogadták őket. A letelepítés módja mellett hozzájárult az ellenszenvhez az is, hogy mint ágról szakadt nincstelenek kerültek ide. A szegénységet pedig megvetették akkor. A vidékre nagy számban telepítettek le a csehszlovák—magyar lakosságcsere-egyezmény alapján felvidéki, csallóközi magyarokat. Egy-egy család több vagonnal érkezett, magukkal hozták bútoraikat, háztartási és gazdasági felszerelésüket, sok esetben terményeiket is. Kirívó különbség volt a két települő réteg között. A felvidékiek magukkal hozták jómódjuk, kultúráltságuk tanújeleit, a bukovinaiak szegénységüket, nincstelenségüket. Ezért mondták róluk, hogy cigánynép. A legjobb esetben leolahozták őket. Igaz, hogy kezdetben sok panasz volt ellenük a lopások és verekedések miatt.

A Dunántúl más kultúrkör, mint Bukovina. A székely daróc, az abaposztó harisnya, a posztó zeke, a nők vastag szőttes rokolyája mellett a tolnai magyar asszonyok és lányok sok színben virító selyembrokát szoknyái, melyekből egyes vidékeken nyolcat, tízet, tizenkettőt is magukra vettek még azokban az időkben, de még manapság is feltűnnek, éles ellentétben álltak az egyszerű székely paraszti viselettel, mely évszázadokon át nem változott. Lényeges különbség mutatkozott az őslakók és a bukovinaiak műveltségi színvonala között is. A bukovinai székelyeknek évszázados zártságukban nem állt módjukban fejlődni. De a körülöttük élő népek is azonos kultúrszínvonalon éltek. Elemi iskolai végzettségnél nagyobb műveltséggel nem rendelkeztek; az itteni módosabb családok gyermekei már négy polgárit végeztek. Ebből a szempontból nagy nyereség számukra a kötelező nyolc osztályos általános iskola és a megye aránylag sűrű középiskolai hálózata. Sokan tanulnak tovább középiskolákban, sőt folytatják tanulmányaikat főiskolán, egyetemen. Így értelmiségi rétegük évről évre növekvőben van. Az lenne a kívánatos, ha a tanultak minél nagyobb számban otthon keresnének elhelyezkedést.

Sok rosszakarattal, a hatóságok közönyével kellett megküzdeniök az első időkben az őslakosság kedvezőtlen fogadtatása mellett. Viszonyuk az őslakossággal az eltelt két évtized alatt megjavult. Lassan megbarátkoznak egymással, és az összeházasodásnak sincs akadálya.

A fiatalság életszemlélete haladó, a velük együtt Bukovinából eljött régi öregek már elhaltak, s a most öregkorba lépők szemlélete már más, mint a régi öregeké volt. A vallás elvesztette az életükben korábban betöltött szerepét. „Az óhazában — írja Gáll Antal nyugalomba vonult lelkészük hozzám intézett levelében— az esztendő bármely szakában a templom volt életük középpontja. Ennek hívó hangja bármikor kondult meg, akár az adventi hajnali rorátés-misékre, akár a bűnbánati nagyböjt keresztúti orációinak végzésére, vagy a májusi Égi Királynő köszöntésére, avagy a sötét, sokszor sáros, hideg október olvasós vecsernyékre, mindig összetömörítette az idegen néptengerben a falu teljes népét, apraját-nagyját templomában, hol az ősi hitük gyakorlatában megerősödve, könnyeiket elsiratva vitték előre és tovább az élet súlyos keresztjét. Ma ha nézem őket, hitükben a legtöbben erősen megfogyatkozva, a templomot elhagyva élnek."

Pusztulóban van népművészetük és háziiparuk. Lassan feledésbe mennek a még annak idején székelyhonból magukkal vitt dalaik, meséik, táncaik, népi szokásaik. Asszimilálódnak a környezethez, a mai életformához és életrendhez. Jellemző népi sajátosságaikat hovatovább csak az etnográfia és folklór korábban összegyűjtött irodalmi anyaga őrzi meg.[6]

ŐSY-OBERDING JÓZSEF

[6] Legutóbb *Belényessy Márta* dolgozta fel Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél, Bp. 1958. c. munkájában.

ЙОЖЕФ ОШИ-ОБЕРДИНГ

ПОСЕЛЕНИЕ БУКОВИНСКИХ СЕКЛЕРОВ В ЗАДУНАЙСКОМ КРАЮ

Резюме

Буковинские секлеры переселились из Трансильвании в Буковину 200 лет назад. Непосредственной причиной их выселения послужили кровавые события в с. Мадэфальва, в 1764 г., когда австрийские вооруженные силы одной ночью открыли внезапный огонь на дома населения, из-за протеста его против насильственной организации пограничных полков. После жестокого кровопролития, совершенного австрийскими вооруженными силами, началось массовое выселение, причем в невиданном еще в истории Венгрии крупном масштабе. Выселяющиеся десять лет находились в Молдавии, и в 1784 г. под покровительством губернатора Трансильвании, Буковины и Галиции, Андраша Хадика переселились в Буковину.

В 1941 году венгерское правильство приняло меры о поселении 2828 семейств (13 198 лиц) буковинских секлеров в оккупированную венгерскими войсками Бачку. До официального переселения приблизительно 4500 лиц вернулось из Буковины в Венгрию. Таким образом общее число переселившихся в Бачку лиц достигло 17 700.

Официальное переселение впоследствии оказалось неудачным, ведь когда осенью 1944 года венгерские войска покинули Бачку, пришедшие из Буковины секлеры вынуждены были бежать отсюда. Сбежавшие секлеры направлялись в задунайский край, где разбросано приютились, в первую очередь в районе озера Балатон, и пришлось им при очень скверных обстоятельствах прозимовать. Весной 1945 года, когда на основе принятых в г. Потсдам решений венгерское правительство приступило к выселению бывших фашистских немцев в Германию, их покинутые дома и владения (в первую очередь в комитате Тольна и Баранья) были переданы секлерам. Секлеры были поселены таким образом в 35 селах т. н. «Schwäbische Türkei», 3821 секлерское семейство получило участок под дом и кроме того 34 593 кад. хольдов земли. 500 секлерских семей остались в северной части Бачки и они там, в трех селах получили дом и надел.

Одновременно с поселением буковинских секлеров в задунайский край происходило и поселение пришедших из Трансильвании 702 секлерских семей, и пришедших из Молдавии 141 венгерских семей. Таким образом общее число поселившихся в бывших немецких селах венгерских семей равнялось 4664.

Статья прослеживает и тот процесс, в течение которого имеющее довольно примитивную культуру сельско-хозяйственного производства поселенное население за короткое время приобрело себе профессиональный навык и практику. При материальной поддержке правильства сельско-хозяйственному производству данных областей удалось за несколько лет достичь существовавшего здесь раньше уровня.

JÓZSEF ÖSY-OBERDING

DIE ANSIEDLUNG DER SZEKLER VON DER BUKOWINA IN TRANSDANUBIEN

Zusammenfassung

Die Szekler von der Bukowina siedelten vor zwei Jahrhunderten aus Siebenbürgen nach der Bukowina aus. Die unmittelbare Ursache der großzügigen Aussiedlung war das Blutbad von Madéfalva (1764) als das österreichische Militär die Szekler, die sich dort versammelt und wegen der gewaltsamen Errichtung der Grenzsoldatenregimente protestiert hatten, in der Nacht mit Kanonenfeuer angegriffen und unter dem aus dem Schlaf aufgeschreckten Volk ein mörderisches Blutvergießen verübt hat. Als Folge der schrecklichen Nacht begann eine solche massenhafte Auswanderung, wie sie in der ungarischen Geschichte bisher noch nicht vorgekommen war. Die Flüchtlinge lebten zehn Jahre lang in der Moldau, später übersiedelten sie in 1784 mit der Gönnerschaft von András Hadik, vom Generalgouverneur von Siebenbürgen, von der Bukowina und von Galizien, nach der Bukowina. In 1941 siedelt die ungarische Regierung die Szekler von der Bukowina insgesamt 2828 Familien mit einer Personenanzahl von 13 198 in der unter der ungarischen militärischen Besatzung stehenden Batschka an. Vor der offiziellen Repatriierung kamen ungefähr 4500 Personen in die Heimat zurück und mit ihnen zusammen wurden 17 700 Personen in der Batschka angesiedelt. Infolge dieser unüberlegten Ansiedlung

mußten sich auch die von der Bukowina repatriierten Szekler im Herbst 1944 flüchten, als die ungarische Landwehr die Batschka räumte. Die Flüchtlinge zogen sich zerstreut nach Transdanubien zurück und überwinterten unter sehr ungünstigen Verhältnissen hauptsächlich in der Gegend des Plattensees. Im Frühling 1945, als die ungarische Regierung im Sinne der Potsdamer Beschlüsse die ehemaligen faschistischen Deutschen nach Deutschland auszusiedeln begann, boten die verlassenen Häuser Gelegenheit, die obdachlos gewordenen Szekler besonders in den Komitaten Tolna und Baranya zu Heim und Boden zu verhelfen. So wurden die Szekler in der sogenannten »Schwäbischen Türkei«, insgesamt in 35 Ortschaften angesiedelt. Im ganzen fielen Bauobjekte mit liegenden Gründen von 34 593 Katastraljoch 3821 Familien zu. Bei der Flucht blieben 500 Familien in der Nordbatschka zurück, sie bekamen Haus und Land dort in drei Gemeinden.

Zugleich mit den szeklerischen Familien von der Bukowina wurden 702 szeklerische Flüchtlingsfamilien und 141 ungarische Tschango-Familien von der Moldau ebenfalls in Transdanubien in den für sie bestimmten Ortschaften angesiedelt. So ist die Anzahl der in den ehemaligen deutschen Dörfern angesiedelten ungarischen Familien im ganzen 4664.

Die Abhandlung analysiert auch den Prozeß, in dessen Verlauf die Ansiedler von bewegtem Los, die über eine primitivere landwirtschaftliche Produktionskultur verfügten, sich kaum in einigen Jahren ein beachtungswertes Fachwissen und eine bedeutende Praxis verschafften. Mit der Hilfe der materiellen Unterstützung der Regierung gelang es ihnen die landwirtschaftliche Produktion der Gegend auf das frühere Niveau zu erheben.

FÖLDREFORM ÉS TELEPÍTÉS BARCSON

Barcs község a Dráva folyó egyik pleisztocénkori terraszán települt, ott, ahol az észak—déli irányú dél-dunántúli halom- és dombvidék a legközelebb kerül a Dráva folyami árterületéhez.

Fejlődésében jelentős szerepet játszott a Dráva, hiszen víziútja — már a középkortól kezdve — fontos közlekedési vonal volt. Az pedig, hogy itt volt a drávai hajózás végpontja, lehetővé tette közlekedés-központi jellegének kialakulását: átrakodóhely volt a szárazföldi és vízi közlekedés kereszteződésénél. Ez különösen a nagy vasútépítkezések idején válik fontos tényezővé: egész Dél-Somogyból itt futottak össze a vasútvonalak — amelyeken a vidék legfontosabb exportcikkét, a gabonát szállították a mind nagyobb jelentőségre emelkedő terményrakodó kikötő felé.

Igen nagy jelentőségű — különösen az volt a korábbi évtizedekben — az erdő:[1] a vízienergia felhasználása lehetővé tette fűrészüzemek megépítését: a gazdag, természetes erdőállománynak faipari termékek formájában való feldolgozását. Ennek köszönheti Barcs, hogy az ország egyik legnagyobb faipari központja lett.

A község talajviszonyai kedvezőek. Ezek, valamint a vidék kedvező földrajzi fekvése, továbbá az éghajlati elemek és tényezők szerencsés találkozása jelentős mértékben befolyásolják a község mezőgazdasági termelésének mennyiségi és minőségi alakulását, s olyan objektív feltételek, amelyeket a legmodernebb technikával és munkaszervezéssel sem lehet pótolni.

A község egész területe sík fekvésű, könnyen művelhető, laza kötésű, jó termőképességű, sárgásbarna homokos agyagtalaj (különösen a drávaerdei, szilonicsi és belcsapusztai területek), de keleten, elsősorban az aranyospusztai, rigóci részen — már több az agyagban a homok, és tiszta homoktalajok is vannak, amelyek elég gyenge termőképességűek. A két talajféleség kb. 50—50% arányban oszlik meg.[2] Ennek ellenére a község talajának zöme jól megfelel búza, kukorica, burgonya, sőt cukorrépa termelésére is.

Ennél sokkal jelentősebb kedvező földrajzi és éghajlati fekvése: a hőmérséklet évi ingadozása az országos átlag alatt, a közepes hőmérséklet pedig valamivel az országos átlag felett van (nagyon kedvező a nyári tenyészidőszak hőösszege is). Az évi csapadék mennyisége jóval több az országos átlagnál, s ami nagyon lényeges: jelentős mennyiség hull a vegetációs időszak elején. Egyébként az egész tenyészidőszakban jó az eloszlása és elegendő a mennyisége.[3]

A községnek közel nyolc évszázados írott története van: a helység létét bizonyító első okleveles adat a XII. század végén kelt.[4]

Ezen 1193-as oklevél tanúsága szerint a János-lovagoké a határ,[5] két évszázaddal később a segesdi uradalom tartozéka. Ekkor, 1389-ben már jelentős helység: jobbágyai 80 (!) forint hadiadót fizettek.[6] A XV. század végén a Batthyányaké — birtokosai ettől kezdve sűrűn váltják egymást.[7]

[1] Területének több mint 30%-a erdő (az országos állománynak több mint kétszerese). Erdőségeinek közel 3/4-e értékes faállomány (az országos arány nem éri el az 50%-ot).

[2] Az 1952-es tagosítás jegyzőkönyve. Barcs, Községi Tanács VB irattár.

[3] Lásd *Markos:* Magyarország gazdasági földrajza. Bp. 1963. 17—29. l.

[4] A Kiadványokban van egy XI. sz. eleji is, miszerint István a zalavári apátságnak adományozta. Zalavármegye története. Oklevéltár. Bp. 1886. 2. l. *Katona:* Historia Critica. I. 313. l. Ez az oklevél azonban *Szentpétery* (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. k. 1001—1270. Bp. 1923. 4—5. l.) szerint hamisítvány.

[5] *Pais—Jakubovich:* Ősmagyar Olvasókönyv. Pécs 1928. 54. l.

[6] *Mályusz:* Zsigmondkori Oklevéltár (1387—1399). Bp. 1951. 93. l. 929. sz.

[7] *Csánky:* Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Bp. é. n. Lásd: Barcsról szóló részek, és *Nagy Iván:* Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I. k. Pest 1857. 229. l., valamint *Csánky:* Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. II. k. Bp. 1894.

AXVI. század közepén (1555-ben) — annyi más magyar várhoz hasonlóan — Barcs is török uralom alá került; s bár az 1565—66-os török kincstári adójegyzékben még mindig Dél-Somogy harmadik legnagyobb helysége: régi nagyságát már megközelíteni sem tudja (mindössze 46 házzal van felvéve).[8]

1677-ben I. Lipót király Széchenyi György kalocsai érseknek adományozza (ettől kezdve a jobbágyfelszabadításig a Széchenyieké).[9]

A majdnem másfél évszázados török uralom alatt tovább pusztult. A török kiűzése után, a századfordulón az erről a vidékről elmenekült lakosság kezdett visszaszállingózni elhagyott szülőföldjére. Ennek ellenére az 1715-ös összeírás mindössze 20 háztartást talál a községben, s lakossága 1720-ban alig éri el a 300 főt.[10]

A vándormozgalom eredményeként lassan benépesültek a lakatlanná vált területek, és jelentősen megnövekedtek a termelőerők, de a kor színvonalán álló, szükséges szinttől így is messze elmaradva. Ezért határozott az 1712—15. évi országgyűlés úgy, hogy külföldi (elsősorban német) telepeseket hoznak az ország elpusztult vidékeire. Így kerültek a század végén Barcs községbe a gróf Széchenyi Ferenc által Württembergből behozott német parasztok, akik a homokos irtási talajon elsősorban dohánytermesztéssel foglalkoztak (híresek voltak a szuloki dohánytermelő németek).[11]

A telepítések, valamint a török uralom alatt álló balkáni területekről menekülő délszlávok bevándorlása következtében az addig színmagyar lakosságú község több nemzetiségűvé vált.

A lassú fejlődés a század második felében érezhetővé válik Somogyban (pl. lakossága a 80-as évek közepére közel kétszeresére emelkedik). Ez alatt a hat évtized alatt azonban Barcs fejlődése megtorpant; a század elejétől a 60-as évekig alig gyarapszik,[12] s még a népszámláláskor is alig 350 fő lakossága (a 65 jobbágycsalád a felvételkor 62 házban lakott, s a 38 „paraszt" mellett már 38 a zsellérek száma!).[13]

Erőteljesebb fejlődés a XIX. század elején indul el (elsősorban a nagyobb erőre kapó telepítési akciók következtében), s 1835-re lakossága megközelíti az 1000 főt, 1851-ben azonban még mindig csak 1200.[14] A telepítések következtében ekkor már sok „sváb" él a községben (Fényes Elek következetesen „magyar-német mezővárosnak" nevezi).

A XIX. század második harmadában hazánkban is megkezdődik a kapitalizmus gyors fejlődésének időszaka, amelynek első fél évszázadában Barcs — az országban talán egyedülállóan — óriási ütemben fejlődik, s a 60-as évek végére nemcsak a környék és a megye települései közül emelkedik ki, de „lehet mondani, országos empóriummá válik . . . szerény kis falúból amerikai város módjára gombaképpen cseperedett fel".[15] Ez a fejlődés a nagy vasútépítkezések időszakára esik (1868—1912-ig adják át a Barcs—Pécs, —Murakeresztúr, —Somogyszob, —Pakrác, —Kaposvár és a —Siklós vonalakat); e fél évszázad alatt évtizedenként 1000 fővel emelkedik lélekszáma, s 1910-re már meghaladja a 6400 főt![16] Lakosságának ekkor közel 2/3-a magyar s közel 30%-a németajkú.

Az első világháború után kialakult helyzet következtében (határszéli település lett, a drávai hajózás és az átmenő forgalom csökkenése, majd fokozatos megszűnése) jelentősége csökkent. Fejlődése lelassult, és Somogy legjelentősebb kereskedelmi központjából a megye másod-, harmadrangú települései sorába degradálódott.

A Károlyi-kormány és az antant-hadsereg balkáni főparancsnoksága között 1918. november 13-án létrejött fegyverszüneti megállapodás szerint — egyéb déli országrészekkel együtt — Barcs is szerb megszállás alá került.

A Horthy-rendszer negyedszázada alatt alig fejlődött valamit, ellenben Barcs és közvetlen környéke már 1941 tavaszán tanúja lehetett a magyar uralkodó osztályok nemzetvesztő, népellenes politikájának: április 6-án az itt összevont német csapatok a

[8] *Velics:* Magyarországi török kincstári defterek. Bp. 1886. 186—88. l.

[9] De a XX. században is legnagyobb birtokosai a községnek. Barcs területének több mint 1/3-a még 1935-ben is tulajdonuk.

[10] *Kováts Zoltán:* Somogymegye népességi viszonyai a török uralom megszűnésétől az első népszámlálásig (1690—1784). Kézirat a kaposvári ÁL-ban.

[11] *Ifj. gróf Széchenyi Imre:* Somogyvármegye . . . Bp. 1892. 21. l.

[12] Ezt mutatja az 1767-es úrbérrendezés anyaga is, amely — a népesség létszáma mellett — hű keresztmetszetét adja a jobbágyság akkori helyzetének. Az úrbérrendezés megkezdésekor a község jobbágyságának rétegeződése meglehetősen előrehaladt (a családok közel 80%-a már csak töredéktelekkel rendelkezett). Ekkor egy jobbágycsalád kezén átlagosan 20 kh terület volt (volt akinek ennek kétszerese; de a legkisebb is meghaladta a 12 kh-at). Lásd: OL. Széchenyi-család levéltára. 18.243. cs. 30. sz. Acta Ecclesiam et Parochiam Barcs . . . 1767. szept. 11.

[13] Az első magyarországi népszámlálás. 1784/87. Bp. 1960.

[14] *Fényes:* Magyarország geographiai szótára . . . Pesten 1851. 91. l.

[15] *Ifj. gr. Széchenyi Imre* i. m. 29. l.

[16] Lásd: MSK megfelelő köteteit.

két barcsi Dráva-hídon indultak rohamra a hazánkkal örök barátsági szerződésben álló Jugoszlávia leigázására, hogy azután 3 év múlva ugyanez a sors érje hazánkat is.[17]

A Dráva melléke már 1944 végén hadszíntérré vált: Pécs elfoglalása után a III. Ukrán Hadsereg csapatai december 6-án felszabadítják Barcsot. A front azonban a községtől néhány km-re nyugatra megrekedt,[18] s így december 28-án a szovjet és bolgár katonai parancsnokság — a polgári lakosság biztonságba helyezése érdekében — elrendelte[19] a barcsi járáshoz tartozó Dráva menti községek kiürítését.[20]

Amikor az első szabad tavaszi hónap idusán az Ideiglenes Nemzeti Kormány Debrecenben elfogadta a „nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról" szóló rendeletet, akkor Somogy megye déli, délnyugati részén, a Dráva-parton még fegyverek dörögtek. Barcs még 1945. március 15-én is hadműveleti terület volt,[21] s az alispán csak április 3-án kelt rendeletével engedélyezi a kiürített falvak menekült lakosságának visszatelepítését.[22]

Hazánk felszabadulása napján közli a Függetlenségi Front megyei lapja az alispán felhívását: „Tudomására hozom vármegyém lakosságának, hogy mindazokba a községekbe, amelyekből akár általam, akár az orosz katonai parancsnokság által ki lettek telepítve, minden igazolvány nélkül vissza lehet költözni. Fölhívom ennélfogva az összes kitelepített lakosságot, hogy lakóhelyére azonnal menjen vissza és a termelő munkát haladéktalanul kezdje meg".[23] Az április 17-én kelt rendelet értelmében foganatosított népösszeírásból azonban az derül ki, hogy — különösen a Dráva menti községekbe — a visszatelepülés lassú ütemben folyt,[24] s Barcs lakossága csak április végén, május elején térhetett vissza.[25]

A legfontosabb feladat — mint a felhívás is hangsúlyozza — a termelő munka megkezdése és a háborús károk helyreállítása volt. A hónapokig tartó harcok jelentős anyagi veszteségeket okoztak az egész megyének, különösen a hadszíntérré vált járások falvainak.[26]

A *háború pusztításai* nagy anyagi veszteségeket okoztak Barcson is (többek között pl. a Dráva-híd lerombolását). Több száz ház kisebb-nagyobb mértékben megsérült, a Dráva-parton levő nagy gazdasági épületek (raktárak, tárházak, malom, fűrészüzem épületei stb.)[27] 30—60%-ban megrongálódtak.[28] Ugyancsak súlyosan érintette a hazatért lakosságot a gazdasági felszerelések megrongálódása és pusztulása. Súlyos csapást jelentett, hogy a „menekülés" alatt — felelőtlen elemek és rablóbandák foszto-

[17] A Balkánról bevonuló fasiszta erők ugyancsak itt, Barcsnál törnek az országra.

[18] A budapesti hadműveletek befejeződése után a német csapatok hatalmas erők (közel 30 hadosztály) összpontosításával kiépítették a Dráva-part—Babócsa—Nagybajom—Balatonszentgyörgy—Balaton—Gánt—Esztergom vonalat, ahonnan március 6-án éjjel megindították az ún. „balatoni hadműveleteket", melyek célja: a Vörös Hadsereget visszavetni a Duna bal partjára. 10 napi elkeseredett harc után sikerült a német támadást lokalizálni, s március 15-én már kibontakozott a III. Ukrán Front hatalmas offenzívája, melynek eredménye az ország teljes felszabadítása. Lásd: Nagy Szovjet Enciklopédia. 4. k. 117. l.

[19] KÁL. Szigetvári járási főszolgabíró iratai. 107/2094. sz. „Az orosz katonai parancsnokság a mai napon elrendelte Barcs község teljes kiürítését, ami azt jelenti, hogy egyetlen élő ember és állat sem maradhat a községben. A kiürítésnek a mai napot követő 3 nap alatt kell megtörténnie úgy, hogy dec. hó 30-án reggelre a kiürítés befejezést nyerjen" — írja az 1944. dec. 26-án kelt alispáni rendelet. KÁL. Alispáni iratok 72/1945. sz.

[20] A járás katonailag ki nem ürített községeit az alispán ideiglenesen a szigetvári járáshoz csatolta. KÁL. Szigetvári járási főszolgabíró iratai. 614/204—52. sz.

[21] A barcsi járás legnyugatibb községei csak március 30—31-én szabadultak fel.

[22] KÁL. Barcsi járási főszolgabíró iratai. 98/20. 454. sz.

[23] Somogyvármegye 1945. ápr. 4. sz.

[24] KÁL. Barcsi járási főszolgabíró iratai. 163/20 454. sz. Az alispán többszöri sürgetésére is csak május 4-én jelentheti a barcsi járási főszolgabíró, hogy vissza tudott térni a községbe. Lásd: KÁL. Alispáni iratok 713/1945. sz.

[25] Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a községtől délre a Dráva jobb partján még súlyos harcok folytak egyrészről a fasiszták, másrészről a Vörös Hadsereg és a jugoszláv Népi Felszabadító Hadsereg egységei közt. A szigetvári járási főszolgabíró április 16-án jelenti (668/1945. sz.), hogy a barcsi járás Dráva-parti helységeiben a drávai, horvátországi harcok miatt nem lehet visszatérni. Lásd: uo. 349/1945. sz.

[26] Lásd *Kanyar József:* Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920, 1945) c. munkáját, Bp. 1964. — Barcsi járásban elpusztult: 4690 szarvasmarha, 2585 ló, 15 669 sertés, 6371 juh, 320 ezer q gabona, szemestakarmány és szénaféle, valamint több mint 5000 gyümölcsfa. KÁL. Főispáni bizalmas 12/269/K—1945.

[27] Súlyos károkat okozott az 1945. január 31-i német bombatámadás: „a főszolgabírói hivatal környékén . . . az épületek . . . úgy megrongálódtak, hogy lakhatatlanná váltak". Lásd: KÁL. Alispáni ir. 13 023/1045. sz. Súlyos kárt okozott, hogy 1945 május közepén 8—10 vagon lőszer a vasúton (a drávai közúti híd és a vasútállomás közötti részen) felrobbant. Jelentés szerint az anyagi kár több mint 6 millió pengő volt. A lőszerrobbanás órákon át tartott, óriási pánikot keltve a lakosság soraiban. Lásd: KÁL. Alispáni ir. 1657—1945.

[28] „Az 1337 tulajdonképpeni *lakások* közül összesen megsérült a háború folyamán 218 tulajdonképpeni lakóház. A megsérült magánlakások száma 256." Sok volt a megsérült középület is. Míg a megyében a lakások kb. 18, országosan kb. 21, Barcson több mint 22%-a megsérült. Lásd: MSK. 1949. évi népszámlálás 5. k. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. Bp. 1950.

gatásai következtében — igen sok családnak semmi ingósága nem maradt.[29] A legsúlyosabb csapást mégis az állatállomány igen nagymérvű — a szarvasmarha- és lóállomány 40—50, a sertés- és baromfiállománynak közel 70%-os — pusztulása jelentette.[30] Csak az állatállományban keletkezett kár meghaladta — 1938-as értékben számítva — a 850 ezer pengőt!

Tovább romlott a helyzet 1945 tavaszán és nyarán, amikor a hatóságok a Vörös Hadsereg számára kénytelenek a még meglevő állatállományból is igénybevenni.[31]

Az állatállomány pusztulása mellett hátrányosan érintette a község mezőgazdaságát, hogy csupán egyetlen üzemképes állapotban levő traktor maradt.[32]

Az igaerő nagymértékű csökkenése, valamint annak következtében, hogy a község lakossága csak május első felében térhetett vissza, a tavaszi munkák elkésve és igen kis mértékben indulhattak meg. Súlyosbította a helyzetet, hogy a község határában még 4—500 kh aknásított terület volt.[33]

Mindennek következtében az élet csak nehezen indult meg. Az első szervezett erő, amely a községben talpraállt, a kommunista párt volt.

A községben megalakuló pártok elsőrendű feladatnak tekintették a gazdasági élet megindítását, s ami ekkor ezzel egyet jelentett, a földkérdés megoldását. Barcson — mintegy jelképesen — látható volt a nagybirtok minden társadalmi haladás útját elálló abszolút hegemóniája. Az 1866-os első kataszteri térkép kitűnően szemlélteti azt a reménytelen helyzetet, amelyben a község parasztsága élt. A földszerzéstől teljesen el voltak zárva. A nagybirtok harapófogóként vette körül a községet: keleten, északon és nyugaton a somogytarnócai Széchenyi-grófok mintegy 15 000 holdas hitbizománya, délen a barcsi gróf Széchenyiek és más nagybirtokosok több mint 5000 holdas birtoka zárta be 700 kisbirtokos alig 3000 holdas ingatlanát.

A község különböző pártjai közt teljes volt az egyetértés a nagybirtok *széttörésére*, de nem volt meg már ugyanez a földreform *jellege* és megvalósításának *módja* tekintetében. A kommunisták azt vallották, hogy „a földreform nem önálló kérdés, nem a politikai program egyik pontja . . ., hanem Magyarország nemzeti fejlődésének alapja, az ország . . . demokratikus fejlődésének előfeltétele és biztosítéka",[34] s ebben a szellemben kezdtek a kérdés megoldásához.

Még a község lakossága teljes egészében haza sem tért, már április végén[35] megalakult a *földigénylő bizottság* (melynek első elnöke Horváth József, jegyzője Horváth

[29] A kiürítési parancs úgy szólt, hogy a lakosság 8—10 nap múlva visszatérhet. A fentebb említett esemény következtében azonban ebből több mint 4 hónap lett. Mivel csak néhány napos kitelepítésről volt szó kezdetben a szovjet parancsnoksággal egyetértésben az alispán úgy rendelkezett, hogy „Mindazokat a dolgokat, amiket a lakosság elásni . . . nem tud, . . . mindenki lakásának egy szobájába gyűjtse össze és . . . zárja le. A . . . . községben minden 8—10 házra egy ember hagyható vissza, mint vagyonőr . . ." „Az üresen maradt házakat . . . a katonaság beszállásolás céljára igénybe vette . . . és ellenőrző körútam alkalmával már azokat szétdúlva találtam." Lásd: KÁL. Alispáni iratok 72/1945. sz. (a főállatorvos és a főszolgabíró jelentései). A nagyobb veszteségeket azonban nem a háború; hanem az azt követő események okozták. A barcsi „lakosság nagyon el van keseredve, mert kézierejét és igásfogatait (a bútorok és egyéb ingóságok) átszállításánál . . . a partizánok . . . karhatalommal veszik igénybe . . . a lakosság állandó aggodalomban él . . . Végre folyó hó 15-én sikerült 3 főből álló orosz katonai őrszemélyzetet kapnom . . .", akik segítenek a helyzet konszolidálásában"—írja 1945. május 16-án a főszolgabíró. Nagyon sokat foglalkoznak ezzel a jelentéssel már február eleje óta: „Barcs községben minden lakást feltörtek és tartalmukat kocsikon Horvátországba szállítják" — írja a járási főszolgabíró az alispánnak Darányból 1945. február 5-én. Lásd: KÁL. Alispáni iratok 1657/1945. sz. és 13 023/1945. sz.

[30] Ez annak is következménye, hogy a lakosság — az utasítás ellenére — nem tudott minden jószágot magával vinni. A szemlén levő főállatorvos írja egyik jelentésében: „ . . . minden egyes községben szép számban maradtak vissza . . . háziállatok". Lásd: KÁL. Alispáni iratok. 72/1945. sz.

[31] Ennek volt a következménye, hogy a közellátási miniszter 1945. jún. 23-án kelt szigorúan bizalmas utasításában szólítja fel minden megye főispánját, hogy „hatósága területén tegye vizsgálat tárgyává a háborús események folyamán ill. azóta a gazdáktól ellenérték nélkül elvett mezőgazdasági javak féleségét és mennyiségét . . .". A főispán júl. 16-án kelt leiratára a község elöljárósága az összeírást aug. 28-án terjeszti fel. Eszerint a községben elpusztult 565 szarvasmarha, 263 ló, 2186 sertés, 326 juh, 12 615 db baromfi, valamint 33 600 q gabona és szemestermény. Lásd: KÁL. Főispáni bizalmas. 12/269/K—1945. sz. Jelentősen csökkent a község állatállománya azzal is, hogy a 44 végén nyugatra menekülő volksbundosok saját állatállományukat magukkal vitték. Mindez együttesen eredményezte a fent írt 60—70%-os pusztulást. (Összehasonlításul az 1935-ös adatok: 1334 szarvasmarha, 554 ló, 4020 sertés, 363 juh és 17 965 db baromfi. Lásd: MSK. 100. k. Bp. 1937.) Ezen a helyzeten csak 1946 tavaszán segített valamelyest az, hogy a Vörös Hadsereg nélkülözhető lovait használatra átengedte az újgazdáknak. Lásd: Somogyi Hírlap 1946. márc. 27. sz.

[32] 1935-ben a községben összesen 21 (!) erőgép volt. Lásd: MSK. 100. k. Bp. 1937.

[33] A Dráva menti részeken — a jugoszláv határ mentén — egy széles sáv teljesen aknásított volt, amelyet magyar önkéntesek szedtek fel. KÁL. Községi földigénylő bizottság iratai, valamint a volt földigénylő bizottság tagjainak birtokában levő dokumentumok és szóbeli közlésük alapján.

[34] Az MKP Földreform-tervezetéből.

[35] Vincze János közlése (szerinte egy időben alakult a barcsi és somogytarnócai KFB). A somogytarnócai KFB alakulási jegyzőkönyvét sikerült megtalálni a tarnócai Széchenyi-kastélyban. Eszerint a bizottság 1945. április 23-án alakult Somogytarnócán (ide tartozott ekkor Barcs egyik mai külterülete, Aranyos-puszta is). Így nem csodálkozhatunk azon, hogy még ápr. 14-én is azt kénytelen jelenteni az MFT, hogy a földreform végrehajtása nemcsak nem fejeződött be, de még a várható befejezést sem tudják jelenteni, hiszen pl. a „barcsi járásban a községi földigénylő

István lett — a bizottságnak összesen 15 rendes és 5 póttagja volt),[36] és nagy lelkesedéssel kezdtek munkához.[37]

A Megyei Földbirtokrendező Tanács már májusban jóváhagyja a bizottság első döntéseit, felosztási tervezetét. A bizottság a 600/1945. M.E. sz. rendelet értelmében összeírta az elkobzásra és kisajátításra ítélt birtokokat. Elkészítették a földigénylők névsorát, megállapították az igényjogosultak számát, s júliusban már a végleges tervezetet is jóváhagyja a megyei Tanács.[38]

Az MKP barcsi szervezete a párt irányelvei szerint dolgozott: kivette részét — minden párt közül a legtevékenyebben — a földreform végrehajtásából. Helyesen látták, hogy a párt vezető szerepét nem úgy kell biztosítani a földosztás nagy munkájában, hogy kizárják a többi pártokat, hanem úgy, hogy mind nagyobb mértékben bevonják őket a nagy feladat megoldásába. Nem rajtuk múlott, hogy a kisgazdapárt vezetősége — erejéhez, befolyásához és tekintélyéhez mérten — csak alig vállalt részt e nagy feladatból. Míg a kommunista párt a földmérés technikai munkálataival volt elfoglalva, addig a kisgazdapárt barcsi vezetősége (dr. Hompola Mihály irányításával) energiájának nagy részét a párt újjászervezésére fordította. Ezzel, valamint az ellenforradalmi rendszerben „ellenzéki" magatartásával szerzett népszerűségét kihasználva a községet a „kisgazdák" egyik fontos bázisává tette Somogy megyében.[39]

A kommunista és a kisgazda párt álláspontja a földosztás végrehajtásának módja tekintetében lényegesen különbözött egymástól. A kommunisták — a rendelet szellemének megfelelően — elsősorban a volt agrárproletárokat, a kisgazdák — országos pártpolitikai elveiknek megfelelően — a kis- és középparasztságot kívánták a földreform juttatásaiban elsősorban részesíteni.

A földreform Barcson nemcsak nagy történelmi igazságszolgáltatás, hanem gazdasági szükségszerűség is volt: a földeket csak szorgos parasztkezek munkája tehette ismét termővé. Nemhiába feküdt Barcs a nagybirtokoktól agyonnyomorgatott Somogyban — a község óriási határának több mint felét (52%-át) négy nagybirtok foglalta el.

1935-ben a földbirtokosok összes száma 1196 volt — 8950 kh összterülettel.[40] E közel 9000 holdnyi t e r ü l e t m e g o s z l á s a gazdaságcsoportonként a következő (1935. II. 28.):

Birtokkategória, kh	Földbirtokok	
	száma (db)	területe (kh)
1 kh-nál kisebb, szántóföld nélküli	443	112
1 kh-nál kisebb, szántófölddel	191	118
1—5	369	915
5—50	183	1994
50—100	4	302
100—500	2	530
500—1000	3	1942
1000—3000	—	—
3000 felett	1	3037
Összesen:	1196	8950

bizottságok megszervezése még a mai napig sem *indult* meg" (KÁL. Svm. Fbr. T. 6/1945. sz.). Ha ehhez még hozzászámítjuk, hogy a reakció támadása is éppen ekkor — a földreform végrehajtásának megkezdésével egy időben — van kibontakozóban, akkor érthetjük meg igazán annak jelentőségét, hogy a Vörös Hadseregnek a földosztás befejezését sürgető rendelkezése és segítsége milyen nagy jelentőségű volt. Lásd: KÁL. Alispáni iratok. 14 019/1945. sz.

[36] A KFB elnökei: Horváth József (MKP), Vincze János (MKP), Henézi György (FKP, majd MKP), Szalai István (FKP) és Vrányes István (MKP). A KFB titkára végig Horváth István (SZDP) volt. Bár a bizottság elnökei viszonylag sűrűn váltogatták egymást, általában képviselték a földigénylők jogos érdekeit. Kb. minden 20 igénylőre jutott egy bizottsági tag, s a bizottság saját kebeléből 5 tagú választmányt alakított, amelyben rendszerint 2 MKP-, 1-1 FKP-, SZDP-, NPP-tag volt.

[37] Amikor Barcson hozzákezdtek, a megye több járásában (igali, szigetvári, tabi) lényegében már be is fejeződtek a felosztási munkálatok.

[38] KÁL. Somogy vármegye Földbirtokrendező Tanácsa ir. 3457/1945. sz.

[39] Az 1945-ös őszi választásokon a községben az FKP kapta a szavazatok 58%-át. Az MKP több mint 18%-ot kapott. Ezzel szemben a megyei arány: 77, illetve 6%. E 18% nemcsak a megyei, de a dunántúli átlagot is messze meghaladta.

[40] MSK. Magyarország földbirtokviszonyai. 1935. I. A község jelenlegi területe 1950 után alakult ki, amikor is a szomszédos Somogytarnócától közel 5000 kh-at csatoltak át. Az átcsatolt terület több mint 54%-a erdő volt és csak alig 1/3-a szántó.

Amint a táblázatból látható, a 100 hold feletti birtokosok száma 6, akik összesen több mint 5500 hold földet birtokoltak. Ha az 1935-ös statisztika alapján akarnánk meghatározni, hogy a község területének mekkora része volt a nagybirtokosok kezén, akkor azt kapnánk, hogy az összes birtokosok 0,5%-a rendelkezett a földterület 61,5%-ával, míg a birtokosok 99,5%-a a földnek csupán 38,5%-ának volt tulajdonosa. Ebből következik, hogy Barcson mind a megyeinél, mind az országosnál rosszabb volt a birtokeloszlás (ugyanis előbbinél a birtokosok 0,7%-a a földnek 58,6%-ával, az utóbbinál a birtokosok 0,8%-a a földnek 48,1%-ával rendelkezett). Továbbá: az 1 kh-nál nagyobb földbirtokosok közel $^2/_3$-a (65,6%) az 1—5 holdas parasztok közül került ki, akik az 1 kh-nál nagyobb birtokok területének mindössze 10,5%-ával rendelkeztek.[41] Ezzel szemben egy ezer holdnál nagyobb földbirtokos bitorolta a földterületnek több mint $^1/_3$-át (33,9%-át), míg az összes birtokosok 53%-ának 230 kh(!) földje volt (azaz az összes földbirtok területének nem egészen 3%-a).

A valóság ezzel szemben a következő: *nagybirtokosok* kezén Barcson a földterületnek nem 61,5%-a volt, hanem „csak" 51,4%-a.[42]

Ugyanis — mint ismeretes — az 1935-ös statisztika „nagybirtok" cím alatt írt össze minden 100 kh-nál nagyobb birtokot. Éppen ebből következik azonban, hogy ide kerültek pl. a községek, városok tulajdonában levő területek, valamint a közbirtokosságok (legeltetési társulatok, erdőbirtokosságok stb.) ingatlanai; ezek pedig — mint köztudomású — nem a földesúri nagybirtok, hanem a község paraszti közösségének tulajdonában és használatában voltak (a községek, városok birtokában levő területek — többségében az f.a.n.e.t. — kivételével).

Ha ezt figyelembe vesszük, a következő kép tárul elénk:[43]

Földbirtokos neve	Összes földbirtok	A földbirtok megoszlása művelési ágak szerint, kh							
		szántó	kert	rét	szőlő	legelő	erdő	nádas	f.a.n.e.t.
Barcs község	367	18	5	4	—	—	—	—	340
Barcs leg. t.	517	35	—	2	—	246	219	—	15
Dorner A.	504	329	9	13	—	87	9	—	64
Kremzir M.	920	607	2	79	7	32	—	—	193
M. kat. v.	41	—	—	—	—	—	10	25	6
Széchenyi F.	2	2	—	—	—	—	—	—	—
Széchenyi I.	3036	1761	16	129	—	198	161	8	763
V. Vasváry L.	100	70	—	—	30	—	—	—	—
Zátonyi leg. t.	169	2	—	—	—	93	20	—	54

Ebből a következő eredményt kapjuk: az első (72. lap) statisztikában összesen 6 olyan birtokos szerepel, akinek ingatlana felül van a 100 holdon. A második táblázatból kiderül, hogy ezek közül 3 jogi személy, amelyeknek birtokában összesen 1053 kh-nyi terület van (ezek közül kettő a 100—500-ig, egy pedig az 500—1000 kh-ig terjedő kategóriában szerepel). Ebből a több mint ezer hold területből 686 kh a Legeltetési Társulat kezén, tehát a község *parasztságának osztatlan tulajdonában* volt, s *nem volt része* (tartozéka) *a földesúri nagybirtoknak* (míg a 367 hold a község tulajdona, amely közutakból, stb.-ből állt).

Eszerint a községben a földesúri nagybirtok 4603 kh volt, tehát a község területének valamivel több mint fele.

Ha tehát a valóságnak megfelelő képet akarunk kapni, azt kell megállapítanunk, hogy a község parasztságának tulajdonában (használatában) nem 3300, hanem közel

[41] Mint fentebb láttuk, a XVIII. század második felében 1 jobbágycsalád birtokában átlagosan 20 kh terület volt, most — ha csak az 1—100 kh-ig terjedő kategóriát is vesszük figyelembe — alig 6 kh. E két évszázad alatt, míg a birtokkal rendelkező paraszti lakosság több mint tízszeresére növekedett, addig csak alig több mint háromszorosára nőtt a tulajdonában levő földterület.

[42] Ennek megállapítása fontos lesz az 1945-ös földreform tárgyalása során.

[43] Gazdacímtár. Bp. 1937. 244. l.

4000 holdnyi terület volt, *az összterület 44,5%*-a (a hiányzó 4,1% a község tulajdonában levő 376 kh).[44]

Barcs község területe művelésiágak szerint 1935-ben (s 1945-ben is) a következőképpen oszlott meg:

Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	F.a.n.e.t.
5390	192	454	37	749	411	33	1694

Ennek ismeretében egy lényeges következtetésre juthatunk: arra, hogy kb. megközelítően azonos Barcson a két (földesúri, paraszti) főcsoporton belül a szántóföld aránya. Ha azonban az osztatlan ingatlanokat nem választjuk le, akkor a *nagybirtokon ez az arány* sokkal rosszabb (a szántóföld rovására).

Ha az 1935-ös statisztikából indulunk ki, a 100 holdnál kisebb birtokosok ingatlanának 77%-a szántó. A 100 holdon felüli birtokosoknál ez az arány 50%. Ha azonban a tényleges gazdasági-jogi helyzetet vesszük alapul, akkor a parasztbirtokon belül az arány 64, a földesúri birtokoknál pedig 62%. Ugyanez az erdőnél, illetve legelőnél: az 1. szerint: az erdő több mint 99%-a (411 holdból 409), a legelőnek pedig közel 90%-a (750 holdból 600) a nagybirtokhoz tartozik; a 2. — és a valóság — szerint az összes erdőből, illetve legelőből a parasztság használatában van 58,6% (411 holdból 241), ill. 57,7% (749 holdból tehát „csak" 317 hold, 42,3% a három nagybirtokosé).

Végeredményben tehát az 1935-ös statisztika alapján nem mondhatunk *többet*, mint hogy 61% körül volt Barcson a 100 holdnál nagyobb birtoktestek aránya. Ebből azonban nem következik, hogy a parasztság tulajdonában csak 39%-nyi terület volt. Mennyi volt hát a paraszti és földesúri birtok a községben? A Gazdacímtár — és a valóság — szerint az úri nagybirtok 51,4%, a paraszti birtok pedig 44,5% volt.

Véleményünk szerint a Barcs községről elmondottak érvényesek a járás, a megye és az ország vonatkozásában is.

A barcsi járásban is kb. hasonló a helyzet, mint a községben. Az 1935-ös statisztika szerint a járás összterületének (több mint 106 ezer kh) 62,4%-a tartozott a 100 kh-nál nagyobb birtokok csoportjába. A gazdacímtár szerint azonban 47,1% volt a járás területén a földesúri nagybirtok és 14,5% volt a közbirtokosságok kezében levő földterület (mindössze alig valamivel több mint 1200 hold volt a községek tulajdona; út stb., kb. 1% részesedéssel).

A járásban tehát a 47%-nyi úri birtok mellett kb. 52% volt a parasztság kezén.

Ugyanezt mondhatjuk el Somogy megyére vonatkozóan is:[45] a megye területének 58,2%-a tartozott a 100 kh-nál nagyobb birtokok alá. A földbirtokos osztály tulajdonában ebből mintegy 10%-kal kevesebb, a megye területének nem egészen 50%-a volt, míg a parasztbirtok aránya Somogyban kb. 48%-ra tehető (kb. 550—560 ezer hold).

A 100 kh-nál nagyobb, valamint a földesúri nagybirtok kérdése jelentős probléma országosan is. Mint köztudott, az ország termőterületének 48,1%-a tartozott a 100 kh-nál nagyobb birtokokhoz (kb. 7,74 millió hold). Azt azonban nem állíthatjuk, hogy ez mind a földbirtokos osztályé volt.[46] Ha az 1935-ös statisztika alapján felvett *összes* 100 holdon felüli *szabadforgalmú* és a kötött, *korlátolt* forgalmú birtokokból a kincstári, a községi (városi és törvényhatósági), a közbirtokossági (és volt úrbéres), a vitézi telkek és az állami (községi, társulati és magán-) iskolai földbirtok kivételével az összes többi (11) tételt és a földesúri földbirtokhoz tartozónak tekintjük, akkor sem haladja meg a *nagy*birtokosok (földbirtokososztály) kezén levő birtokmennyiség a *37%-ot*. Ugyanak-

[44] Ezek az arányok viszont már jelentősen különböznek az úrbéri örökegyezség utáni állapotoktól. Az 1863. dec. 3-i úrbéri egyezség szerint 44½ telek után a község parasztjai 2280 hold földet kaptak. Ezen kívül még mintegy 1244 hold került tulajdonukba (zsellérek megváltásai, maradványföld, erdő és legelő). Az úrbéri pátens kibocsátása után 10 évvel egyezséggel ért véget a földesúr és volt jobbágyainak pere. (Lásd: *T. Mérei Klára:* A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp. 1965. 182—3. l.) Megkezdődhetett annak pontos megállapítása, hogy mennyi föld került a parasztság polgári tulajdonába. Ez az 1866-os felmérési (térképezési) munkákkal kezdődött, és a telekkönyvezési munkákkal fejeződött be. Eszerint a község akkori területének 64%-a volt földesúri és 35%-a paraszti tulajdon (ez utóbbinak kb. negyede közbirtokossági). Barcs község kataszteri telekkönyve. Barcs, KT VB irattár.

[45] „Az 1848. nov. 20-i megyei összeírás szerint . . . 667 224 kh maradt továbbra is az urasági birtokok területe. Ez az agrárstruktúra maradt lényegében érvényben a megyében a XX. sz. közepéig, amelyen aligha változtatott az a tény, hogy 1895 és 1935 között . . . az *ezer* holdon felüli nagybirtokok területe 58,9%-ról 44,9%-ra csökkent az összbirtok területéhez viszonyítva". *Kanyar* i. m. 9. l.

[46] *Erdei:* A mezőgazdaság szocialista átszervezése és a társadalmi struktúra megváltozása. Lásd: Tájékoztató 1963. 5. sz. II. k. 17. l.

kor azt is meg kell állapítanunk, hogy az eddigi közfelfogással ellentétben a *parasztság birtokában* (és használatában) az ország termőterületének nem 52, hanem *57%-a volt* (összes szabadforgalmú birtok 100 hold alatt, valamint a közbirtokosságok kezén levő több mint 900 ezer kh). A hiányzó kb. 6% *községi* (városi) — nagyrészt f.a.n.e.t. — és *állami birtok* (összesen több mint egy millió holdnyi terjedelemmel), valamint az állami, községi, társulati és magán*iskolák* földbirtokaiból adódott.

Ennek ismeretében nem mondhatjuk, hogy az 1945-ös földreform az ország „*művelésre* alkalmas területének ... 35%-ára terjedt ki" (mint ezt a Magyarország története II. k. 481. lapján olvashatjuk), hanem azt, hogy az ország *összterületének* 35%-ára (azaz 5,6 millió holdra, amiből nem egészen 5,2 millió a megváltott)! S ez a 32% (5,2 millió hold) azért nem egyenlő a földbirtokos osztály kezén levő birtok arányával (37%-kal), mert 1. a megváltást szenvedők egy részének hagytak vissza ingatlanokat, 2. a 100 kh-nál nagyobb úri birtokokból is koboztak el, és végül 3. azért, mert néhány 10 ezer holdnyi — 100 kh-nál nagyobb — parasztbirtok is szerepel ebben a 37%-ban.[47]

Barcs község területének tehát több mint fele földesúri nagybirtok volt. Súlyosbította a helyzetet, hogy az 1196 földbirtok 2676 darabban volt, amelyből mindössze 717 volt azon földbirtokoknak a száma, amelyek egy tagban feküdtek (a többi tehát átlagban 4 darabban).

A földreform egy csapásra *megváltoztatta* ezt az egészségtelen földbirtokmegoszlást, de nem változtatta meg a földbirtoknak ezt az egészségtelen szétszórtságát, hiszen — mint később látni fogjuk — a kisajátított nagybirtokokat kb. ezer parcellára osztották fel[48] a földigénylők között (6000 holdon 3 és félezer parcella).[49]

„A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról" szóló 600/ 1945. M.E. sz. rendelet értelmében elkobozták a hazaárulók, a nyilas és fasiszta vezetők, a Volksbund-tagok, továbbá a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait. Megváltás ellenében igénybe vették a 100—1000 kh-ig terjedő birtokok 100 holdon felüli részét, valamint az 1000 kh-on felüli birtokokat teljes egészükben. A megváltás alá került ingatlanok élő és holt felszereléseit, gazdasági épületeit stb. is igénybe kellett venni.

Az elkobzást vagy megváltást a földigénylő bizottság határozata alapján — mint felettes szerv — a megyei Földbirtokrendező Tanács (végső esetben az Országos Földbirtokrendező Tanács) mondotta ki.[50]

A barcsi földigénylő bizottság május, június és július hónapokban készíti el a birtokösszeírás-íveket, s július közepén terjeszti fel Somogyvármegye Földbirtokrendező Tanácsához. A községben négy száz, illetve 100 kh-nál nagyobb földbirtok volt (közel 4600 kh összterülettel). A két kisebb birtokkal kapcsolatban a KFB-nek különösebb munkája nem volt;[51] sokkal több gondot okozott azonban a közel ezer holdas Kremzir- és a több mint 3000 holdas Széchenyi-birtok.[52] Napirenden voltak a két megváltást szenvedő család (és ügyvédjeik) részéről a beadványok, a visszaigénylések úgyannyira, hogy a két kisajátított (és felosztott) ingatlan körüli huzavona még 47-ben sem fejeződött be.[53]

Az alábbiakban — amikor megpróbáljuk bemutatni a nagybirtok felszámolását — elsősorban a fent említett két legnagyobb birtok körüli problémákat vázoljuk.

[47] 1935 után a fasiszta kormányok földbirtokpolitikai intézkedései: hitbizományi reform, telepítési törvény, zsidó birtokok igénybevétele, alig csökkentették a nagybirtokot, legfeljebb néhány tized %-kal.

[48] „Egy átlagos 6—7 holdas juttatás 3 tagban lett kimérve ... A jelenlegi földreform végrehajtásával a kisbirtok elaprózottsága nem növekedett, mert juttatásban majdnem kizárólag gazdasági cselédek és nincstelenek részesültek." Lásd: Barcs nagyközségben a 600/1945. M. E. sz. rendelet alapján kiosztott mezőgazdasági ingatlanok földkönyvét. Barcs, KT VB irattár.

[49] Volt olyan 10 kh-as gazda, akinek földje 14 darabban volt, s volt olyan két db földje, amely egymástól több mint 15 km távolságban feküdt. Lásd pl. Barcsi járásbíróság Telekkönyvi Hivatalában levő anyagokat.

[50] Bővebben lásd: A földreformra vonatkozó jogszabályok gyűjteményét, valamint *Donáth Ferenc* cikkét (Új Írás, 1965. III. sz.).

[51] A 100 kh-as Vasváry-birtokot a tulajdonosoknak visszahagyták (akik 1949. jan. 1-ig kishaszonbérleti, majd az 1951. jún. 2-i ingatlanfelajánlásig az állami gazdasággal haszonbérleti úton műveltették). Lásd: Ingatlanfelajánlási, lemondási, elhagyási jegyzőkönyvek. Barcs, KT VB irattár. Az 500 holdas Dorner-birtokból valamivel kevesebb, mint 100 kh-at hagytak vissza, de ennek gyakorlati jelentősége nem volt, mivel az egész egy tagban levő birtok Sáncpusztán, a Dráva jobb partján terült el. Lásd: MFT júl. 25-i határozatát („... a Dráván túli rész állami hovatartozandósága vitás ...").

[52] Már itt megjegyezzük, hogy e területeket birtokpolitikai célra teljes egészükben felhasználni nem tudták (mint ezt alább részletesen látni fogjuk).

[53] Különösen az uradalmak gazdatisztjei (Brenner stb.) gördítettek sok nehézséget a földreform végrehajtásának útjába. Sőt, a két nagybirtok — elsősorban a Széchenyi- — gazdatisztjei még 1948/49-ben is igen sok nehézséget okoztak (nemcsak a demokratikus, de a szocialista agrárátalakulás befejezését ill. megkezdését illetően is)! Lásd még a kérdésre: OL OF 1948—340 911. alatt levő anyagokat.

A nagybirtokok kisajátítására vonatkozó földigénylő bizottsági döntést július 25-én hagyja jóvá a megyei Tanács, és megállapítja, hogy „az igénybevett 4488 kat. hold 636 □-öl összterületű ingatlanok közül a község tulajdonába átmenő 363 kat. hold 1252 □-öl, amelyből azonban a Dráván túli rész állami hovátartozandósága vitás, ebből folyólag 568 kat. hold 474 □-öl egyelőre felosztás tárgyát nem képezi. Az ekként fentmaradó 3326 kat. hold 877 □-öl területre a mentesítési igényeken kívül földjuttatási igénye van 328 családnak 2296 kat. hold területtel, házhelyjuttatási igénye van 363 családnak, 100 kat. hold területtel. Egyéni juttatás alá van tehát vonva 2396 kat. hold. A tartalék 930 kat. hold 877 □-öl, melyből 764 kat. hold 754 □-öl földadó alá nem eső, tehát gazdaságilag nem hasznos terület, úgyhogy a javasolt 200 kat. hold mentesítést éppen csak fedezi."[54]

Nézzük először, minek az alapján ajánlotta a megyei Tanács a 200 kh mentesítést? „A megyei Tanács a gr. Széchenyi Imre örökösök nevén álló 3005 kat. hold 477 □-öl összterületű ingatlanoknak megváltás útján való igénybevételét, továbbá özv. Kremzir Mórné és gyermekei nevén álló Barcs község határában fekvő 914 kat. hold 1285 □-öl összterületű ingatlanoknak megváltás útján való igénybevételét jóváhagyja, egyben a bejelentett mentesítési igények tekintetében annak megállapítása mellett, hogy gr. Széchenyi Imre 4 örököse, éspedig Deák Horváth Dénesné született Széchenyi Lea, gr. Somssich Lászlóné született Széchenyi Mária, hg. Elbach Schönberg Viktorné született Széchenyi Erzsébet, özv. hg. Kinszky Ulrichné született Széchenyi Katalin fejenként 100—100 kat. hold mentes területre igényjogosultak, továbbá annak megállapítása mellett, hogy özv. Kremzir Mórné és gyermekei: Kremzir Pál, dr. Spitzer Hugóné született Kremzir Klára, Berger Endréné született Kremzir Johanna, Schlézinger Béláné született Kremzir Ilona, Schlézinger Jánosné született Kremzir Erzsébet fejenként szintén 100 kat. hold mentes területre igényjogosultak, azt a javaslatot terjeszti az Országos Földbirtokrendező Tanács elé, hogy a gr. Széchenyi Imre örökösök részére a 600/1945. M.E. sz. rendelet 12. §-a értelmében a 400 kat. hold helyett 100 kat. hold hagyassék meg összesen, a Kremzir Mór örökösök részére mentesítendő 700 kat. hold terület helyett a felhívott rendelet alapján ugyancsak 100 kat. hold ingatlan hagyassék meg összesen."[55]

A megyei Földbirtokrendező Tanács nem mert helyt adni a nagybirtokosok többszöri megkeresésének, és minden elképzelhetővel próbálta bizonyítani, hogy nem áll módjában *100—100 kh-nál többet (!) visszahagyni.* „Gr. Széchenyi Imre négy örököse tulajdonában álló osztatlan közös ingatlanból mindegyik tulajdonosnak 750 kat. hold esik, ekként a 600/1945. M.E. sz. rendelet 23. §-a értelmében mindegyik társtulajdonos 100 kat. hold mentes területre bír igényjogosultsággal. Ugyancsak Kremzir Mór 7 örököse szintén fejenként 100 kat. hold mentesítendő területre jogosult. Ezzel szemben áll azonban, hogy a község határában a nagyszámú igényjogosulthoz képest a jogos mentesítések levonása után kioszthatő föld alig maradna, mindenesetre olyan kevés, ami a legszűkösebb mértékre leszorított juttatási igényeket távolról sem fedezné. Ezért javasolja a megyei Tanács a 600/1945. M.E. sz. rendelet 12. §-a értelmében a megváltást szenvedők ingatlanának olyképpeni igénybevételét, hogy a teljes igénybevétel helyett mégis némi terület részükre visszahagyassék.

A fentemlített, a föld csekély mennyiségére utaló szemponton kívül a gr. Széchenyi-örökösök ingatlanainál a mentesítés mennyiségének csökkentése mellett szól az a körülmény is, hogy állandóan nagybérlő gazdálkodott a birtokon, továbbá, hogy két örökös nem magyar állampolgár.

Viszont a Kremzir Mór örökösök ingatlanainál az a helyzet, hogy nagyjövedelmezőségű szeszgyára is van, ami az 5600/1945. F.M. sz. rendelet 26. §-ából következőleg megváltás alá aligha esnék.

Az a felhangzott érv, hogy a megváltást szenvedők részére a jogos mentesítések teljes egészükben meghagyhatók, mert Barcs földigénylői a közeli Somogytarnóca uradalmi birtokaiból kielégíthetők és ott 1200 kat. holdas tartalékterület mutatkozik, nem teljesen helytálló, mert a szomszédos három község (Péterhida, Komlósd, Drávaszentes) földszükséglete utólagosan Somogytarnóca megváltás alá eső területéből nyert kielégítést, úgyhogy a gr. Széchenyi Frigyes örökösök (8-an vannak) ottani megváltást szenvedők jogos mentesítését is csökkentésre kell javasolni."[56]

Ugyanez a véghatározat arról is rendelkezik, hogy a „gr. Széchenyi Imre örökö-

[54] KÁL. Barcsi Földigénylő Bizottság iratai. Barcs csomó. Somogy vármegye Földbirtokrendező Tanácsa 3457/1945. sz. (Továbbiakban mindig e csomóra hivatkozunk, ezért csak az iratot jelezzük, pl.: Svm. Fbr. T.)

[55] Uo.

[56] Uo.

sök részére mentes terület kijelölésénél a megyei tanács utal a 600/1945. M.E. sz. rendelet 24. §-ára, mely szerint a tulajdonos kívánságára mentes területként gyümölcsöst kell részére meghagyni 100 hold helyett 20 holdat, egyben közli a községi földigénylő bizottsággal, hogy Deák Horváth Dénesné kifejezetten 20 holdas gyümölcsös megtartását kérte 100 hold mentes terület ellenében."[57]

A megyei Tanács rendelkezésével azt a látszatot akarta kelteni, hogy a 600-as rendelet „*ellenére*" (mintegy azzal szemben, a földigénylők érdekeire való tekintettel) radikálisan jár el a nagybirtokosokkal, hiszen csak 100—100 kh területet hajlandó visszahagyni részükre, az egyébként (szerinte) törvényes 400, illetve 700 kh helyett. Nemcsak itt, más esetekben is bőven osztotta az MFT Somogyban az 1000 holdon felüli nagybirtokból visszamaradó 100 holdakat!

Végülis az ügyben az Országos Földbirtokrendező Tanácsnak kellett kimondania a döntő szót egyrészről a földigénylő bizottság javaslata, másrészről az MFT intézkedése és a megváltást szenvedők kérvényei tárgyában:

„1. Az Országos Földbirtokrendező Tanács a Megyei Tanács fellebbezéssel megtámadott határozatában foglalt véleményes javaslata alapján özv. Kremzir Mórné és tulajdonostársai részére összesen 100 kat. holdat mentesít a megváltás alól, azzal, hogy annak kijelölését a Megyei Tanács foganatosítsa az érdekelt tulajdonosok, valamint a Községi Földigénylő Bizottság meghallgatása után a földigénylők jogos és méltányos érdekeinek szem előtt tartásával.

2. A Megyei Tanács javaslatával szemben elrendeli gróf Széchenyi Imre örököseinek tulajdonát képező 3005 kat. hold 477 □-öl földbirtoknak megváltás ellenében való *teljes* igénybevételét.[58]

Indoklás: az Országos Tanács özv. Kremzir Mórné és társai ingatlanainak megváltása tárgyában a Megyei Tanács javaslata értelmében határozott különös tekintettel arra, hogy a Földigénylő Bizottság megbízottjának előadása szerint nevezettek saját maguk gazdálkodtak.

Gróf Széchenyi Imre örököseinek tulajdonát képező ingatlanok teljes megváltását az Országos Tanács azért rendelte el, mert a község földigénylőinek kielégítése céljából a Megyei Tanács által a megváltás alól mentesíteni javasolt 100 kat. holdra is szükség van, és mert a megyei Tanács meg nem cáfolt jelentése, valamint a Községi Földigénylő Bizottság megbízottjának előadása szerint tényként állapította meg, hogy nevezettek földbirtokukat bérbeadás útján hasznosították."[59]

Ennek és sok ehhez hasonló esetnek[60] ismeretében érthető, hogy mind a Somogyvármegye (mint a Függetlenségi Front lapja), mind a Szabad Nép több cikkében úgy foglalt állást, hogy „Somogyország a reakció hazája",[61] „Nincs még egy megye az országban, ahol annyi reakciós hivatalnok ülne a közhivatalokban, mint Vidovics főispán megyéjében,"[62] stb. És sajnos nem volt ettől mentes a földreform végrehajtásának két legfontosabb megyei szerve sem.[63]

[57] Uo.

[58] A földingatlanok mellett igénybe vették a Széchenyi-kastélyt is. Először gazdaképző iskolának, majd közegészségügyi célra. 1948-ban már nagy jelentőségű trachoma-állomás és szülőkórház volt az egykori grófi kastélyban ahol nemcsak a környék szegényeit kezelték (ingyenesen: a KFB 40 kh ingatlant bocsátott a kórház rendelkezésére amit az igazgató kishaszonbérlőkkel műveltetett; sőt a kórház melletti gyümölcsösben még a könnyebb betegek is dolgoztak! Így teremtették elő a fenntartáshoz szükséges költségek jelentős részét), de híre az ország minden részéből vonzotta a trachomás betegségben szenvedőket! Lásd: OL OF 1947—250. 214. sz. Egészségügyi célra az akkori földművelésügyi miniszter, Dobi István adta át 1946. nov. 19-i rendeletével. Ezt erősítette meg dr. Donáth Ferenc államminiszter 1947. aug. 25-én.

[59] KÁL. Országos Földbirtokrendező Tanács (továbbiakban: OFT). 14 526/1945. III. A megyei Tanács megjegyzése helyes: „A gr. Széchenyi Imre örökösei a 600/1945. M. E. sz. rendelet 12. §-a értelmében *jogosultak voltak fejenként 100 kh ingatlan mentesítésére* és a teljes igénybevétel *csakis* az OFT határozata alapján történhetett meg." Uo. Svm. FbT. ir. 6226/1945. sz.

[60] Pl. Büssü községben Jeszenszky Imre „ma is Németországban bujkáló nyilas ezer holdjából százat meghagytak, noha a szomszédos Kazsok községben 48 szegényparasztnak nem jutott föld". Szabad Nép 1946. II. 24. „Garázdálkodik a reakció . . . Somogyban" c. cikk. „Várdán a földosztó bizottság a törvény értelmében igényelte ki és osztotta fel özv. Matolayné feloszthatóföldjét. Ebből száz holdat a . . . maga, 100-at pedig fasiszta fia . . . számára visszaigényelt. A földet a Földrendező Tanács vissza is adta . . ." Somogyvármegye 1946. VII. 17: „A földigénylő bizottság kiosztja, a tanács visszaadja . . ." c. cikk. Hasonló problémákról ad hírt a Somogyvármegye 1946. IV. 6. stb. száma is.

[61] Szabad Nép 1946. VII. 17.

[62] Szabad Nép 1946. V. 9.

[63] „A politikai bizalmatlanság kérdését vetjük fel a Földhivatal vezetőjével és a megyei Földbirtokrendező Tanács elnökével szemben . . ." Somogyvármegye 1945. V. 12. (!) — Fentiekhez hasonló problémákat tárgyal a lap 1945. VIII. 30., 1946. II. 9., IV. 3. stb. száma. — Hasonló problémák természetesen szinte minden megyében, de az országos szervekben is előfordultak! „A reakció rohama nem maradt teljesen eredménytelen. Embereik bejutotak a megyei földhivatalokba, sőt az Országos Tanácsba is. Megindultak a perek százai. Volt olyan város, ahol a kiosztott földek 70%-át perelték vissza." Szabad Nép 1946. III. 19. sz. Lásd továbbá pl. Szabad Nép 1946. dec. 15. stb. számát. A reakció emberei nem egy helyen a *községi földigénylő bizottságokba* is bejutottak. Lásd pl. Somogyvármegye 1946. X. 16. és 23-i számait.

Az OFT határozata is helybenhagyta a Kremzir-örökösök számára való 100 kh-as juttatást. Ennek végrehajtásával kapcsolatban az MFT a következő határozatot hozta: „Özv. Kremzir Mórné és Társai megváltást szenvedőknek az Országos Tanács 14526/1945. III. sz. határozata értelmében mentesített 100 kh. ingatlannak kiadása a hozzátartozó cselédlakásokkal és gazdasági épületekkel együtt Szilonicspusztán történjék. Ezenkívül meghagyja... A belcsapusztai 10 lakószobából [64] és mellékhelyiségekből álló nagy lakóházat, körülötte lévő 2400 □-es parkkal együtt". Az MFT határozata ellen fellebbezve a Kremzir-örökösök azt kérték, hogy a mentesített ingatlant a Tanács Szilonics helyett Belcsapusztán adja ki. Az MFT ezt elutasította: „A megyei Tanács kiküldött gazdasági szakértője a megváltást szenvedő özv. Kremzir Mórné és Társai, valamint a községi Földigénylőbizottság meghallgatása után a földigénylők jogos és méltányos érdekeinek szem előtt tartásával úgy találta, hogy a megváltást szenvedők részéről 100 hold mentes terület kijelölésére vonatkozóan előterjesztett kérelem nem teljesíthető, mert Belcsapusztán, ahol a megváltást szenvedők a mentes terület kijelölését kérték, az ingatlanok *már juttatva* vannak és *ténylegesen ki is vannak osztva*, azokat a juttatottak művelik, ebből tehát 100 kh visszavétele a juttatottak körében *zavarokat* és *bizonytalanságot keltene*, továbbá reájuk nézve azzal a hátránnyal járna, hogy lakóhelyüktől 10—12 km távolságra kaphatnának csak újabb kiosztást. Ezzel szemben a megváltást szenvedők Szilonicspusztán való elhelyezése... gazdasági hátrányt nem jelent, mert annak talaja gazdaságilag jó, művelésre alkalmas és a gazdálkodás úgy is a Szilonicspusztán levő központból történik, ahol megfelelő cselédlakások és gazdasági épületek vannak."[65]

A munka lázában azonban elfeledkeztek arról, hogy Szilonicspuszta nem Kremzir Mórné igénybevétel alá eső ingatlana volt. Ezért az MFT megváltoztatva korábbi rendelkezését, úgy határozott: „tekintettel arra, hogy a községi földigénylő bizottság megtalálta a módját, hogy 50 kat. hold mezőgazdasági területet és 25 holdnak megfelelő 5 kat. holdnyi gyümölcsöst a megváltás szenvedők földbirtokából hagyjon vissza, ami a rendeleteknek megfelelő kijelölés, a megyei Tanács a még hiányzó 25 kat. holdnyi mentes területnek közös megegyezéssel való kijelölését feltételezve, arra a község földigénylő bizottság részére a felhatalmazást megadja".[66]

November elején az MFT szentesítve a KFB döntését a következő véghatározatot hozza: „A megyei Tanács özv. Kremzir Mórné és társai megváltást szenvedők részére az igénybevétel alól mentesített 100 kat. holdnyi terület kijelölését a következőképpen eszközli: 25 kat. holdnak megfelelő 5 kat. holdnyi gyümölcsös, a Kremzir-féle kastély a hozzátartozó belsőséggel és parkkal, majorterülettel, továbbá a szeszgyár és a kastély mögött elterülő 10- és 11-es táblából kimérendő szántóval együttesen 75 kat. hold menynyiségben. Amennyiben a belsőség, a park, a majorterület és az említett szántók együttesen a 75 kat. holdat nem adnák ki, abban az esetben a hiányzó területet 12-es táblából kell kimérni.

A mentes területeknek a megváltást szenvedők részére való birtokbaadása azonnal, tehát a folyó gazdasági év elején kell, hogy megtörténjék. Az ott elhelyezett földhözjuttatottaknak viszont másutt kell azonnal ugyanolyan nagyságú területet kijelölni és amennyiben már ott őszi gazdasági munkákat végeztek volna, a Kremzir-örökösök kötelesek ugyanolyan munkában az újonnan kijelölt területen visszaadni.

A Kremzir örökösök részére visszahagyott cseléd és gazdasági épületek a kastély előtti vonalban levő épületekből adandók ki, és pedig 6—8 család elhelyezésére szükséges cselédlakás, 16—18 jószág elhelyezésére megfelelő istálló, egy pajta, egy magtár, 1 góré és 1 sertés ól. Gazdasági eszközökből meghagyandó nevezetteknek 4 db. eke, 2 borona, 1 simahenger, 1 tárcsa, 1 gyűrűshenger, 3 lókapa és 1 db. 30 lóerős traktor. Viszont a Kremzir-örökösök élő felszerelési tárgyakból nem juttathatók."[67]

Az MFT december 15-én hozott határozatával a Kremzir-család üzemképes traktorát a barcsi Földművesszövetkezetnek juttatta.[68] Ellenben két lovat visszahagytak.[69] 1947 januárjában pedig úgy határozott, hogy a két ló kerüljön a földhözjuttatottak tulajdonába, a traktort viszont visszajuttatja.

1947-ben még egyszer visszatér az MFT a község földbirtokrendezési ügyére, s elrendeli, hogy „özv. Kremzir Mórné és gyermekei tulajdonát képezett, de a zsidótörvények folytán az Országos Földhitelintézet telekkönyvi tulajdonába átment Barcs

[64] A belcsapusztai nagy lakóházat a hét Kremzir-család részére hagyták vissza.
[65] KÁL. Svm. Fbr. T. ir. 6226/1945. sz.
[66] Uo. 7402/1945. sz.
[67] Uo. 8080/1945. sz.

község határában fekvő összesen 914 k.hold 1285 □-öl földbirtok az Országos Földhitelintézet nevéről eredeti állapotba való visszahelyezése címén a korábbi tulajdonos nevére irassék át, s ennek utána özv. Kremzir Mórné és gyermekei részére a 8070/1945. sz. határozattal meghagyott 100 kat. holdnyi maradványbirtok kivételével a többi terület a földreform során juttatott földigénylők, stb. céljára telekkönyvezendő".[70]

A másik igénybevett nagybirtok aktáinak lezárása viszonylag korán és egyértelműen megtörtént az OFT idézett határozata értelmében.[71]

Somogyvármegye Földbirtokrendező Tanácsa azonban megtalálta a módját annak, hogy — az OFT határozata ellenére — ha már a gyümölcsöst nem sikerült a grófi család birtokába adni, helyette *nem is 100, hanem egyenesen 200 kh területet adott* át!

Ehhez a lehetőséget az adta meg, hogy „Deák Horváth Dénesné és társai Barcs Szilonicspusztán levő földbirtokából a ki nem osztott területekről készült kimutatás szerint 295 kat. hold a tartalékterület, melyből azonban az 5706/kat. hrsz. rétet a földigénylők legelő céljára akarják felhasználni, ennek folytán a barcsi földigénylők részére nem szükséges ki nem osztott terület 207 kat hold 400 □-öl. Ezeknek a tartalékterületeknek javarésze az elmúlt gazdasági évben parlagon maradt, mert Barcs községtől való nagy távolság folytán (8—10 km) megművelésükre nem igen vállalkoztak. Kisebb részét a községi földigénylő bizottság kishaszonbérbe adta ki. Jelenleg a tartalékterület teljes egészében műveletlenül áll. Szilonics-pusztán a községi földigénylő bizottság már helyezett el telepeseket olyan mértékben, ahogyan jelentkeztek.[72]

Barcs község földigénylő bizottsága szóbelileg[73] bejelentette, hogy Deák Horváth Dénesné részére 100 kat. hold maradványbirtok kiadását a maga részéről is véleményezi. Egyben javasolta Széchenyi Gáborné szül. br. Rubidó Zichy Hanna csereterületéül[74] ugyancsak Szilonicspusztán 100 kat. hold kiadását. . .

A megyei Tanács az 1946. szeptember 25. napján készült területkimutatást. . . azzal terjeszti fel az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz, hogy mindegyikük részére 100—100 kat. hold terület és a . . . gazdasági épületek kiadását hagyja jóvá, annál is inkább, hogy az említett tartalékterület a most kezdődő gazdasági évre már teljes egészében művelés alá kerüljön".[75]

A felterjesztés alapján — és mindenekelőtt a termelés biztonságát szem előtt tartva — az OFT is hozzájárult a 200 kh föld átadásához. Ezzel a nagybirtokok kisajátítása megtörtént: a három 1000 hold alatti birtokosnak kb. 100—100 kh ingatlant hagytak vissza, a Széchenyieknek viszont 200 kh-at adtak használatba.

A megváltott nagybirtokból birtokpolitikai célra (ténylegesen) felhasználható ingatlanok jelentős eltérést mutatnak a fentiektől.

Mint a Földbirtokrendező Tanács 3457/1945. sz. határozatában olvashatjuk: „A Drávántúli rész állami hovatartozandósága vitás, ebből folyólag 568 kh 474 □-öl egyelőre felosztás tárgyát nem képezi. . .", vagyis az igénybevett négy nagybirtokból kettőt (Dorner- és Vasvári-birtok) a végrehajtás során kénytelenek figyelmen kívül hagyni.

Igy a KFB mindössze a Kremzir- és a Széchenyi-birtokot használhatta fel a földreform céljaira. A valóságban azonban e két nagybirtok is jóval kisebb a Földbirtok-

[68] Uo. 8596/1945. sz.
[69] Uo. 529/1947. sz.
[70] Uo.
[71] Bár a 20 holdas gyümölcsös termését — az OFT határozata ellenére — az MFT a Széchenyi-örökösöknek uttatta.
[72] Bolhó községből 46 tavaszán 9, majd ősszel újabb 6 család érkezett. Ez a 15 család képezte az 1948 őszén alakult termelőszövetkezeti csoport alapító tagságát.
[73] Pontosabban: a KFB elnöke, Szalai István, aki többször is maga döntött, s ezért több alkalommal fordultak panasszal ellene a megyei Tanácshoz. Végül is nem ezért, hanem nyilaskeresztes pártban viselt tisztsége miatt váltották le. Lásd: KÁL. Svm. Fbr. T. 1456/1946. sz. és 529/1947. sz. „Szalai . . . kis nyilas volt, de amikor másfél év alatt szaktudásával (Szalai egyébként mezőgazdasági cseléd volt — B. J.) a Bizottság és a földhöz juttatottak érdekeit jól képviselte, éppen a köz szempontjából, a Bizottság eltekintett korábbi politikai ballépésétől, annál inkább, mert látta, hogy politikai pártokban is eltekintenek a volt nyilas tagság felett, tehát a Bizottság, amely nem politikai párt, nem politikával foglalkozik, úgy vélte, hogy szintén méltányos álláspontra helyezkedett" — írja a KFB egyik tagja. Lásd: OL OF 1946—33 804. sz.
[74] Az OFH „. . . Széchenyi Gáborné kárai lakos kérelme folytán a kárai 1000 kh-t meg nem haladó, de teljes egészében igénybe vett ingatlana helyett 100 kh-t csereingatlanképpen juttatott nevezettnek. Így van az, hogy a Széchenyi örökösök a barcsi határban jelenleg 200 kh-on gazdálkodnak" — írja egy jelentés 1948. jún. 23-án. Lásd: OL OF 1948—340 911. sz. A Széchenyiek 1948-ig eredménytelenül ostromolták a különböző szerveket épületjuttatási kérelmekkel („Nevezettek épületjuttatási kérelme nem teljesíthető, mivel az UFOSZ helyi szervezetének közlése szerint az épületek a juttatottak részére szükségesek" — írja az OFH 39 099/1947. III. 2. OL OF 1948—340 911. sz.), mígnem 1948-ban, jórészt erőszakkal sikerült a volt uradalmi istállók egy részét elfoglalniok (lásd: II. részt).
[75] KÁL. Svm. Fbr. T. ir. 5687/1946. sz.

rendező Tanács által jelzettnél.[76] A földigénylő bizottság irataiból az derül ki, hogy 1. a „megváltás alá vont gróf Széchenyi Imre örökösök tulajdonában levő birtok összes területe 2652 kh és 705 □-öl", és 2. az „Országos Földhitel Intézet (Kremzir Mór) birtoka összesen 800 kh 278 □-öl".

Az MFT összeírási ívén azért szerepel közel 450—500 kh-dal több, mert a „megváltást szenvedett Széchenyiek tulajdonául szerepel... 1. az állomáshely — amely azóta a MÁV tulajdona, és 2. a jelenlegi Drávameder egy része is". Hasonlóképpen a Kremzireknél is felsorol 4—5 tételt, amely telekkönyvileg tulajdonukként szerepel, a valóságban azonban már nem.

A fenti két birtokon kívül felhasználta a KFB a Barcs-Drávavidéki Takarékpénztár 5 kh 605 □-öl ingatlanát is.

A valóságban még ezek az ingatlanok sem voltak igénybevehetők! A Széchenyi-birtokból pl. 151 kh 671 □-öl ún. „visszamaradt terület" volt (időközben elidegenített, víz alá került, tévesen összeírt), s csak 2502 kh 34 □-öl képezhette igénybevétel tárgyát. A Kremzireknél szintén majdnem 100 kh területet különböző okok miatt (visszahagyott, víz alá került, elidegenített stb.) nem vehettek igénybe. Így mindössze 701 kh 1584 □-öl ingatlant használhattak fel.[77]

A megváltás alá vont két nagybirtokból összesen 3203 kh 13 □-öl (Drávavidékivel együtt 3208 kh 623 □-öl) területet használhattak fel birtokpolitikai célokra. Ennek azonban ismét csak egy részét használhatták fel egyéni juttatásra.

A 600/1945. M.E. sz. rendelet előírja, hogy az igénybevett birtokokhoz tartozó *élő és holt gazdasági felszereléseket*, gépeket, gazdasági épületeket stb. is ki kell sajátítani.

Az említett két nagybirtok élő és holt felszereléseinek végleges juttatását dr. Nagy Lajos, a megyei Földhivatal ügyvezetője 1948. VII. 27-én jóváhagyja, s eszerint a következő értékeket sajátították ki és osztották fel:[78]

Sorszám	Volt tulajdonos	Megnevezés	Mennyiség db	Érték P	Juttatottak
1—22	Széchenyi	ló	22	7000	új gazdák
23—34	bérlője,	szilaj	12	4800	„
35—36	dr. Mellerd	bivaly	3	900	„
37—38	Kremzir Mór-	ló	2	1000	„
39	örökösök	szamár	2	200	„
40—84	Széchenyi bérlője, dr. Mellerd	gazdasági felszerelések, gépek, szerszámok	180	30—50%-os értékkel adták át	földműves-szövetkezet Barcs
85—181	Kremzir Mór-örökösök	„	174	20—50%-os értékkel	„
182—260	Széchenyi-örökösök bérlője, dr. Mellerd J.	gazdasági felszerelések (eke, borona, töltő-eke, porháló	84	40—50%-os értékkel	új gazdák (kb. 40 fő)
261—289	Kremzir Mór-örökösök	kocsi, szánkó, szekér, henger stb.)	43	25—50%-os értékkel	„

[76] Azért volt a kataszteri birtokívek és a ténylegesen meglevő közt a különbség ilyen jelentős, mert az első jelentések a *régi kataszteri* felmérésen alapultak. A község területéről műszaki leírást készítő földmérő mérnök erről a következőket jelenti: „... A régi (1866) és az új (1944) kataszteri felmérés összeegyeztetése. A régi kataszteri birtokívek alapján az ott levő összes területeket helyrajzi számokként összevetettem a régi kataszteri térképekkel és ez alkalommal megállapítottam, hogy az új kataszteri felmérés a régi tagok mindegyikét felvette, ezen felül a Dráva folyó medre változtatása miatt a régi medret is." Lásd: Barcs nagyközségben a 600/1945. M. E. sz. rendelet alapján kiosztott mezőgazdasági ingatlanok földkönyve. KT VB irattár.

[77] Barcs nagyközségben a 600/1945. M. E. sz. rendelet alapján kiosztott mezőgazdasági ingatlanok földkönyveit jóváhagyta Somogyvármegye Földhivatalának Műszaki Osztálya 1946. máj. 4-én.

[78] KÁL. Somogyvármegye Földhivatala ir. 9891—47. (Továbbiakban: Svm. Fh.) Barcs község élő és holt leltár és juttatási tervezete. 1948. VI. 27. Ezzel szemben a barcsi vezetőjegyző 1948. ápr. 16-án az alispán utasítására készült jelentésében a következőket írja: „Az új gazdák száma 662 gazdaság. A földreform során ... 4 db ló, 4 ökör, 4 bivaly és 2 szamár, valamint 6 kocsi és szekér lett kiosztva". Lásd: KÁL. Népmozgalmi adatok. Gazdasági és szociális adatszolgáltatás a 24 546/1948. sz. alispáni rendelet alapján. Barcs község.

Amint a táblázatból látható; a holt felszerelések nagyobb része a barcsi földművesszövetkezet tulajdonába került, hiszen a 40—181. sorszám alatt felsorolt gazdasági felszerelések, gépek, szerszámok *szétosztása nem felelt volna meg a termelés érdekének.*

A megyei Földhivatal 1947. szeptember 18-i határozatával ugyancsak a földművesszövetkezetnek juttatta az eddig a gróf Széchenyi-örökösök tulajdonában levő gazdasági épületeket, mégpedig a Dráva-parton levő 6 tárházat (41 400 légm³), egy-egy altiszti lakóházat és disznóólat.[79] Bár a Széchenyi-örökösök nemzetgazdasági érdekre hivatkoztak az Országos Földhivatalnál a megyei szerv döntése ellen, az a juttatást jóváhagyta.[80]

A földreform-rendelet intézkedett arról, hogy az uradalmakhoz tartozó nagyobb gépi berendezések, épületek, ipari üzemek, valamint a fel nem osztható mezőgazdasági üzemek, mint pl. halastavak, rizstelepek stb. a földhözjuttatottakból alakult *szövetkezetek* tulajdonába, illetve kezelésébe menjenek át: „Az igénybevett ingatlanon lévő mezőgazdasági ipari üzemek (malmok, szeszfőzdék, kenderfeldolgozók és egyéb üzemek) is megváltás ellenében igénybevehetők, s ebben az esetben községi, állami, esetleg szövetkezeti tulajdonba mennek át".[81]

Ennek érdekében minden községben földművesszövetkezet alakítását írta elő a törvény.

Barcs községben a felszabadulás előtt sokféle szövetkezet működött, és természetesen a legáltalánosabb, a legtöbb tagot tömörítő szövetkezet a Hangya volt.

A kommunista párt javaslatára és kezdeményezésére alakult meg 1945-ben a „Barcs és Járása Dolgozók Árucsereforgalmi Szövetkezete" a lakosság jobb ellátása céljából (ez a szövetkezet bonyolította le a cserét többek közt a pécsi Bőrgyárral és más üzemekkel, amelyekkel burgonyáért, lisztért elsősorban bakancsot, cipőket, ruhaneműket cseréltek). A szövetkezet kommunista vezetősége több alkalommal Pesten is járt az Országos Szövetkezeti Központnál és a Gazdasági Főtanácsnál, és sok hiánycikket (elsősorban textíliát, bőrárut stb.) sikerült beszereznie a lakosság számára. A szövetkezet 1946. július 6-án nevét „Barcs és Járása Dolgozók Árucsereforgalmi és *Földművesszövetkezete*" névre változtatta.[82]

A Földművesszövetkezet megalakulását a helybeli kiskereskedők és a Hangya szövetkezet nem látták szívesen, ezért tevékenysége útjába a legkülönfélébb akadályokat gördítették. Jóllehet a Földművesszövetkezet vezetősége több alkalommal is felajánlotta az egyesülést, a Hangya azonban erre csak úgy lett volna hajlandó, ha a Földművesszövetkezet — önállóságát feladva — teljesen beolvad a Hangyába. A vitának az 1947-ben megjelenő rendelkezés vetett véget, s a két szövetkezet — a mozgalom egységének biztosítása céljából — Földművesszövetkezet néven egyesült.

Az 1946 júliusában megalakult szövetkezet célja: „... hogy a tagoknak egyéni tulajdonukat alkotó ingatlanukon folytatott *okszerű gazdálkodást*, a termeléshez szükséges beszerzéseket, a termények *feldolgozását és értékesítését* a kölcsönösség és a szövetkezeti ügyvitel előnyeinek biztosításával elősegítse, a tagok gazdasági, társadalmi és művelődési érdekeit ... szolgálja". A földművesszövetkezet feladatának tekintette, hogy „a Kremzir Mór örökösei és a gróf Széchenyi Frigyes-birtokhoz tartozó kisajátított, de egyéni juttatás céljaira ... fel nem osztható gazdasági felszereléseket, gépeket, mezőgazdasági ipari üzemeket, gazdasági épületeket és cselédlakásokat, szövetkezeti ház céljára juttatott közérdekű telket ... parkot, kastélyt, lakóházat ... átvegye, kezelje és tagjai javára hasznosítsa. A szövetkezet a mezőgazdasági ... termelési szerződések létesítésénél közreműködhetik, azok létrejöttét közvetlen kötelezettségvállalással elősegítheti".[83]

1945-ben — az OFT határozata alapján — úgy döntött az MFT, hogy — az igénybevett gazdasági felszerelésekkel együtt — Deák Horváth Dénesné „18 kat. holdas gyümölcsösére beterjesztett juttatási javaslatot ... olyképpen hagyja jóvá, hogy a említett gyümölcsös egységes egészben a beterjesztett összeírási íven feltüntetett személyekből alakítandó *szövetkezet* tulajdonába jut".[84] Éppen egy évvel később, 1946 novembe-

[79] KÁL. Svm. Fh. ir. 12 853/1947. I. E. sz. Kivonatos másolat.
[80] Uo. Széchenyi-örökösök fellebbezése.
[81] 600/1945. M. E. sz. 31. §.
[82] A földművesszövetkezet 64 taggal és 15 millió adópengő üzletrészjeggyel alakult. 1946 végéig tagjainak száma 154 főre emelkedett. A szövetkezet egykori elnökének, Fodor Józsefnek birtokában levő dokumentumok (jegyzőkönyvek, névsorok stb.) és szóbeli közlések alapján.
[83] Barcs KT VB irattár. „Barcs és Járása Dolgozók Árucsereforgalmi Szövetkezete" közgyűlésén elfogadott jegyzőkönyv (rendezetlen anyag).
[84] KÁL. Svm. Fbr. T. ir. 8080/1945. sz.

rében úgy határozott az MFT, hogy „A gr. Széchenyi Imre örökösöktől igénybevett gyümölcsös juttatására vonatkozólag ... a juttatásra javasolt dr. Hompola Mihály és 13 társa juttatásának jóváhagyását függőben tartja, mert megállapítható, hogy azok java része nem földműves foglalkozású, hanem az ellenállási mozgalomban való részvétel címén van javasolva a juttatás".[85] Végül is: „A megyei Tanács Hernádi György és 14 társa részére a beterjesztett összeírási ív szerint a gr. Széchenyi Imre örökösök tulajdonát képező 12 kat. hold 1438 □-öl gyümölcsösnek juttatását jóváhagyja azzal, hogy a *gyümölcsös osztatlan egészében mint gyümölcsösszövetkezet* kezeltetik ... A juttatás méltányos indokául szolgál, hogy a háborús események folytán meglehetősen tönkrement gyümölcsöst *két évi munkával a szövetkezetbe tömörült juttatottak* hozatták rendbe."[86]

Ez a gyümölcsös és a már korábban a barcsi földművesszövetkezet tulajdonába átadott mezőgazdasági szeszgyár (majd a később hozzácsatolt rum- és likőrgyár)[87] képezték a kibontakozó és tovább terebélyesedő *szövetkezeti mozgalom anyagi alapját* a községben.

A felsorolt juttatások (ipari üzemek, gyümölcsös, gazdasági felszerelések) mellett legelőket és egyéb mezőgazdasági területeket is kapott a földművesszövetkezet.[88]

A barcsi földművesszövetkezet működése, a földhözjuttatottak helyzete, valamint az objektív és szubjektív feltételek már 1945/46-ban lehetővé tették volna a földművesszövetkezet termelőszövetkezeti csoportjának létrehozását.[89]

A község második legnagyobb birtoka a több mint 900 holdas Kremzir-féle gazdaság volt. A Kremzirek évtizedek óta igen intenzív gazdálkodást folytattak, s a 30—40-es években fejlett tőkés üzemmé alakították az egyébként gyenge minőségű (alig 9 aranykorona értékű) földekből álló birtokot, amit elsősorban azzal értek el, hogy a nagy kiterjedésű, többszáz holdas táblákon ipari burgonyát termesztettek és saját szeszgyárukban dolgozták fel (sőt tovább is finomították rum- és likőrgyárukban), és az ipari melléktermékek kitűnően felhasználhatók voltak a földek termőképességének feljavításához.[90]

A földreform nemcsak az elmaradott és költségesen termelő feudálkapitalista nagybirtokot zúzta szét, hanem az ilyen (és ehhez hasonló), a tőkés fejlődésben előrehaladt nagybirtokot is.

A földreformrendelet intézkedett arról, hogy a nagyobb gépi berendezések, épületek, ipari üzemek, valamint a fel nem osztható mezőgazdasági üzemek a földhözjuttatottakból alakult szövetkezetek tulajdonába, illetve kezelésébe menjenek át. Biztosította volna azonban *az ilyen jellegű* (mint a Kremzir-) földbirtokoknak vagy azok egy részének — hasonló elbírálását is. Nem kétséges ugyanis, hogy minden esetben *nem* a föld felosztása jelentette a legszerencsésebb megoldást. Itt pl. két okból sem: 1. *fejlődésünk szempontjából nem a kisüzemi gazdaság jelentette a legkedvezőbb megoldást* (természetesen ez nem mondható el országos érvénnyel, hiszen a magyar nagybirtok, sőt a községben levő másik, a 3000 holdas Széchenyi-féle nagybirtok sem képviselte tartalmilag (termelési, technikai és technológiai szempontból) azt a fejlettségi fokot, amely a szocialista mezőgazdaság anyagi bázisául szolgálhatott volna);[91] 2. *a homokon magas színvonalon termelni csak monokulturális módszerrel lehetett.*

[85] Uo. 8458/1946. sz.
[86] Uo. 529/1947. sz.
[87] Uo. 528/1947. sz.
[88] „A megyei Tanács jóváhagyólag tudomásul veszi, hogy Szilonicsban 4, Viktorpusztán 6, Drávaerdőn 9,5 kh pásztorjárandóság címén a barcsi földművesszövetkezet tulajdonába kerül." Lásd: uo. 8458/1946. sz.
[89] 1945-ben Somogy megyében több kiosztásra kerülő nagybirtok volt cselédei szövetkezetbe tömörültek. Lásd bővebben *Kanyar* i. m. 110. lábjegyzetét.
[90] „... a belcsapusztai terület a Dráva folyami hordalékának homokjából rakódott le és akkor, amikor ezt kb. 100 évvel ezelőtt a Kremzir család átvette, a legsilányabb minőségű futóhomok volt. Kizárólag előbb néhai Kremzir Mór, majd Kremzir Pál gazdálkodása tette lehetővé, hogy ezen értéktelen területen ... virágzó kultúra fakadt ... Az ... intenzív gazdálkodás ... következtében volt lehetséges, hogy az utolsó 30 évben a valamikori futóhomokon kh-ként ... ipari burgonyánál az átlag 150 q-t is meghaladta ... a búzatermés a 15, ... a csövestengeri ... elérte a 45 q-t kh-ként ... Határozott tudomásom van arról, hogy 1935-től már a szántóterületnek mintegy 25%-a évente kétszer termett, amit az előcsíráztatott burgonya szakszerű kezelése tett lehetővé" — írta 1945. jún. 9-én a járási gazdasági felügyelő. Lásd: OL OF 1948—340 911. sz. Eredményei nemcsak az országos átlagot haladták meg, de lényegesen felülmúlták a „gazdaságaink színejavát felölelő" nagy- és középüzemek eredményeit. Kukoricából kb. 50%-kal, burgonyából pedig több mint kétszer annyit termeltek a belcsai homokon, mint az OMGE Üzemstatisztikai Bizottsága által felvett — a legkiválóbb eredményeket elérő — 22 dunántúli 1000 kh-on felüli gazdaságban. Vö.: Mezőgazdasági üzemeink eredményei az 1937—1938. években. Bp. 1940.
[91] Ezért is mondotta *Lenin:* „... *nem lehet a kapitalizmus fejlődését megtiltani ott,* ahol milliónyi *kisgazdaság* van, éppen azért nem, mert *ez a legjobb módszer a termelőerők növelésére*". Lenin Művei, 32. k. 368. l.
[92] Pl. 48 család 116 kh földet kapott a belcsai homokból (Kremzir-birtokból).

Amint 1919-ben az agrárkérdés megoldásában csak gazdasági, 1945-ben elsősorban politikai kérdést láttak. Országos viszonylatban ez is volt a helyes. Ilyen speciális feltételek mellett azonban ettől el kellett volna tekinteni.

A Kremzir-birtokot néhány holdas parcellákra osztották fel az igénylők között.[92] Pedig a földhözjuttatottak helyzete (kevés volt az állatállomány, soknak megfelelő munkaeszköze sem volt, műtrágyáról stb. nem is szólva), valamint az a tény, hogy juttatott földjeiken nem termelhettek *csak* burgonyát: *szükségessé tette volna a szövetkezést.*

Objektív alapjai a közös gazdálkodásnak tehát *megvoltak.*[93] *Nem hiányoztak a szubjektív* feltételek sem. 1945-ben ugyanis egy szövetkezet rövid időre megvalósult. Ez tükröződik a KFB jelentéseiből és az MFT határozataiból. *1945 nyarán a barcsi* kisgazdák közül többen *elhatározták, hogy földjeiket közösen* (egymásnak segítve) művelik meg. Az így létrejött szövetkezetben lényegesen több munkafolyamatot végeztek közösen, mint a később alakult I. típusú termelőszövetkezeti csoportokban. Létrejöttét tükrözi az MFT 1945 szeptemberi határozata: „A mezőgazdasági szeszgyárat, a hozzátartozó épületekkel és felszerelésekkel együtt, továbbá a mezőgazdasági téglagyárat 10 kh földterülettel *a barcsi kisgazdák szövetkezetének* juttatja. Az ott egy tető alatt lévő malmot ugyancsak az említett szövetkezet kapja". A határozat indokolása megjegyzi, hogy a mezőgazdasági szeszgyár, téglagyár és malom szövetkezet részére való juttatása az 5600/1945. F. M. sz. rendelet 23. és 27. §-án alapul.[94] A szövetkezet tulajdonképpen nem valósult meg, s a következő határozatok (1946-tól) ezért nem a kisgazdák szövetkezetéről beszélnek már, hanem a földművesszövetkezetről. A szövetkezés ekkor elsősorban nyilvánvalóan nem öntudat kérdése volt, hanem halaszthatatlan gazdasági szükségességből származott. Igaz, hogy az 1945-ben egyesülni akaró volt cselédek létszáma (25—30 család, mely a birtok egy részének egy tagban tartása *mellett* foglalt állást) kevés lett volna az egész birtok, de elegendő 2—300 k. hold megmunkálásához.

Ebben a helyzetben Barcson feltétlen *kötelező* volt a földosztás[95] (amire a legszegényebb parasztok 1946-ban mintegy ösztönösen rá is jöttek).[96] A *nagybirtok* ugyanis, amely itt *kiválóan alkalmas volt a monokulturális gazdálkodásra, alkalmatlanná vált a kisgazdaságok számára a szokásos és szükséges* növényféleségek (elsősorban búza, szálastakarmányok) céljára, s ugyanakkor e kisgazdák nem rendelkeztek azzal a tőkével, amely biztosította volna a gyenge talajok állandó javítását (a Kremzirek minden évben holdanként több mint 2,5 q műtrágyát is biztosítottak a megfelelő istállótrágya mellett), öntözését, megfelelő gépekkel való művelését stb.[97] Így aztán nem csodálkozhatunk, hogy 1949/50-re a 150 q-s burgonyatermés 45—50 q-ra zsugorodott!

Természetesen az így létrehozott közös gazdaság *nem szocialista típusú nagyüzem lett volna. A szocialista fejlődés szempontjából azonban inkább jelentett volna előrelépést,* mint a földek szétosztása. Ehhez hasonló fejlődést dokumentált is a történelem: pl. az oroszországi agrárreform nemcsak a demokratikus forradalom utolsó szakaszát, hanem a nagyüzemi szocialista mezőgazdaság felé tett első lépést is jelentette (bizonyítja ezt a közel 1000 kommuna és a több mint félezer artyel, melyek ekkor létrejöttek).

S hogy ez Barcson nem kapott nagyobb teret, az azzal is magyarázható, hogy az MKP helyi vezetősége félt a helyi reakció által és országosan is hangoztatott kolhoz- és csajkamese hitelének megerősítésétől.[98] Ezért is nem támogatta 1945—46-ban a szövetkezési kísérleteket. Márpedig a számtalan 1945/46-os termelőszövetkezeti kezdeményezés közül csak az a néhány lett életképes, amely ezt a támogatást megkapta. Az elvi támogatás mellett természetesen legalább ilyen jelentőségű lett volna az anyagi.

Mindebből látható, hogy a földreform *utáni helyzet* Barcson *lehetővé*, sőt *szükségessé* tette volna a szövetkezet megszervezését. S ha a 900 holdas Kremzir-birtokból 2—300 holdat szétosztás nélkül csoporttulajdonba vettek volna, *ez már 1945-ben nagy előrelépést*

[93] Országosan és Somogyban is voltak ilyen törekvések (sarkadi, etyeki stb.). Lásd még *Kanyar* i. m. 110. lábj.

[94] Lásd: KÁL. Svm. Fbr. T. ir. 6226/45. sz.

[95] Hangsúlyozzuk: csak a fenti körülmények közt! Hiszen — mint ismeretes — 1917-ben *Lenin* is azt írta: meghatározott történelmi körülmények között engedni kell a parasztság földbirtoklási igényének. Az előrehaladottabb kapitalista országokban sem lehet a mezőgazdasági nagyüzemeket azonnal szocializálni. „A legnagyobb hiba volna . . . soha meg nem engedni, hogy a kisajátított kisajátítók földjének egy részét ingyenesen átadják a környékbeli kisparasztságnak . . . az a szokásos ellenvetés e rendszabály ellen, amely szerint a mezőgazdasági nagyüzem technikai fölényben van, gyakran nem egyéb, mint egy *elvitathatatlan elméleti igazság felcserélése a legveszedelmesebb opportunizmussal* . . ." Lásd: Művei 31. k. 154. l.

[96] Ez az 1945—46-ban kialakult „egymásnak segítés" lesz az alapja a Szilonics-pusztáról elindult barcsi szövetkezeti mozgalomnak.

[97] Ugyanakkor a szeszfőzésből származó jövedelem jelentős bevételt biztosított volna a szövetkezetbe tömörült földhözjuttatottak részére, továbbá a melléktermékeket állathizlalásra, talajjavításra kitűnően felhasználhatták volna.

[98] Hogy ez mit jelentett ekkor, azt mutatja, hogy pl. Somogyacsán — ahol pedig nem is termelő-, hanem csak földművesszövetkezet alakulása volt napirenden — annak elhíresztelése, hogy a földművesszövetkezetből kolhoz lesz, elegendő volt ahhoz, hogy az alakuló közgyűlés botrányba fulladjon! Lásd *Kanyar* i. m. 250. lábjegyzet.

jelentett volna a szocialista átalakulás felé. Ez az üzem mint kollektív vállalat nem különbözött volna jelentősen a szocialista típusú vállalattól, hiszen a föld, melyen alakult és a termelési eszközök, amelyekkel dolgoznak, *az állam* (vagy a *csoport*) *tulajdonában* lettek volna.[99]

Az MKP barcsi szervezetének sokoldalú munkájára jellemző, hogy bár a község paraszti lakossága ekkor nagyrészt a kisgazdapárt mögött sorakozott fel, az 1946. július 6-án megalakult *földművesszövetkezet* alapító tagjai közt sok a kommunista.[100] Barcson lényegében már ekkor megvalósult a párt később kiadott jelszava: „Váljon a szövetkezet falun az előrehaladás, a demokrácia alappillérévé!". Természetesen nem ment — a kezdeti szép sikerek ellenére — minden zökkenőmentesen;[101] bár a magánkereskedelem visszaszorítása, a községi kisiparosok érdekeinek megvédése[102] és a termelőszövetkezeti mozgalom elindítása, szervezése terén igen szép sikereket ért el. A földművesszövetkezet jelentős támogatást nyújtott az újgazdáknak az általuk igényelt cikkek (elsősorban növényvédőszerek, műtrágya, nemesített vetőmagok) beszerzésében, illetve a mezőgazdasági termékek értékesítésében.[103] Nagy szerepe volt a földhözjuttatott parasztság érdekvédelmi szerveinek — UFOSZ, FÉKOSZ[104] — támogatásában is.

A földművesszövetkezet fő feladata — az előbbiek mellett — természetesen a termelőszövetkezeti mozgalom támogatása: a községben 1948—49-ben megalakult mindkét termelőszövetkezeti csoport a földművesszövetkezettel szoros kapcsolatban alakult és fejlődött, s az azóta országos hírűvé vált „Vörös Csillag" a kezdeti években igen sok és jelentős támogatást kapott a földművesszövetkezettől annak ellenére, hogy a szilonicspusztai termelőszövetkezeti csoport mint önálló jogi személy alakult meg, s nem mint a földművesszövetkezet termelőszövetkezeti csoportja (ellentétben az országos gyakorlattal).

A község határában levő nagybirtokok megváltás útján történő igénybevételével a földreform első lépése tehát megtörtént. A földreform végrehajtására hazánkban olyan körülmények között került sor, amikor — a feudális nagybirtok megszüntetése mellett — a fasizmus megsemmisítése is elsőrendű feladat volt. Ez rányomta bélyegét a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról szóló rendeletre is, hiszen a rendelet első paragrafusai nem a nagybirtok kisajátításáról, hanem éppen a háborús és népellenes bűnöket elkövetők birtokainak elkobzásáról intézkednek. Ez kifejezésre jut abban is, hogy míg az előbbiek birtokait megváltással — teljes kárpótlással — vették igénybe, az utóbbiakét — tekintet nélkül a birtok nagyságára — elkobzással.

Már említettük, hogy a XVIII. századtól fokozatosan keveredik a község addig színmagyar lakossága, s a meginduló sváb betelepítéssel Barcs fokozatosan többnemzetiségűvé válik. Az 1940-es években a község lakosságának már több mint egyhatodát svábok alkotják. Ezeknek egy része a nagynémet törekvések élharcosa, hitlerista szervezeteknek tagja, vezetője lett. A helybeli németül beszélő lakosság jelentős része tagja volt a Volksbundnak és más hitlerista szervezeteknek, s így a 600/1945. M. E. sz. rendelet 4. és 7. §-ai szerint birtokaikat el kellett kobozni (illetőleg tűrniük kellett a ki- és az áttelepítést).

A rendelet értelmében birtokaik elkobzása nem választható el a földreformtól, annak szerves alkotórészét képezte.[105]

[99] *Lenin* Művei 33. k. 473. l.

[100] Vezetőségében mindegyik párt képviselve volt: elnök Henézi György (FKP), ügyvezető: Horváth István (SZDP), titkár: Szukics József (MKP). A barcsi földművesszövetkezet jó munkájára jellemző, hogy a második ügyvezetői tanfolyamot itt tartották a megyében. Lásd: Somogyvármegye 1947. III. 6. „A Barcsi Földművesszövetkezet a megyében és Budapesten a Földművesszövetkezetek Országos Központja által is az elsők között van elismerve . . ." — írja 1947-ben az UFOSZ járási titkára. OL OF 1947—250 214. sz.

[101] S ebben elsősorban a járási pártvezetést terheli a felelősség: sokáig olyan titkárok álltak a járási pártbizottság élén, akik korruptak voltak, s pozíciójukat egyéni érvényesülésükre használták fel.

[102] 46—47-ben orvosolták a háború folyamán sok veszteséget szenvedett kisiparosok panaszait (lásd: Járási Ipartestület iratai. Községi Tanács, 230/1947. sz. Rendezetlen).

[103] Mindez azt eredményezte, hogy 48 elején már a „régi gazdák is érdeklődnek a Földművesszövetkezet munkája és a csatlakozás iránt". (KÁL. Barcsi járás főjegyzősége 2092/1948. sz.)

[104] A két szervezet — Somogy megyében — Barcson egyesült először, 1948. december elején. (Somogyi Hírek 1948. dec. 12.)

[105] Még ha Barcson az elkobzott birtokok nagy részét telepítési célokra is használták fel (s belőlük csak kevés került a földigénylők között felosztásra). Az MFT 1059/1948. sz. „véghatározatával *elkobzott ingatlanok felhasználására* nézve jóváhagyja a Bukovics Ferenc nevével kezdődő 54 földhözjuttatott nevét tartalmazó, Varga János nevével végződő földhözjuttatott jegyzék szerint 133 kat. hold 1200 □-öl területnek az elkobzott ingatlanokból való kiosztását, tekintettel arra, hogy a Kremzir örökösök részére 100 kat. hold maradvány-birtok visszajuttatása folytán nevezettek a maradványbirtokon eszközölt kiosztásból kihelyezendők voltak és csakis így lehetett őket megfelelően elhelyezni, továbbá a Belcsa-i 16 k. hold aknásított terület máig sem adható birtokukba". Hogy a földreformnak szerves kiegészítője volt a telepítés, azt az is bizonyítja, hogy a telepítéssel járó munkálatokat is az OFT végezte (Népgondozó Hivatal hatáskörében volt egy ideig). Lásd: KÁL. Svm. Fbr. T. ir. 529/1947. sz. (1947. I. 29.)

Az elkobzott birtokok száma és területe Barcson jelentős volt.[106] A község sváb (pontosabban: a 3820/1945. M. E. sz. rendelet 4. §-ának 1—4. pontja[107] alá tartozó) lakosságának birtokmegoszlása a következő volt 1945-ben:[108]

földnélküli (nem feltétlenül agrárproletár)	118	család
1—5 kh földdel rendelkezett	88	„
5—10 kh „ „	66	„
10—15 kh „ „	24	„
15—20 kh „ „	12	„
20 kh feletti területtel „	1	„

A 191 család (451 tulajdonos) kezén összesen 1347 kh 652 □-öl föld volt[109] (hogy mennyivel jobbmódú volt a svábság, mint a magyar lakosság, azt mutatja, hogy 360 magyar család tulajdonában mindössze 1600 kh föld volt).

A 309 családból 13 a 3820/1945. M. E. rendelet 4. §-ának 1. pontja alá (hitlerista szervezetek vezetői), 80 a 2. pont (tagjai) alá tartozott. E 93 család tagjainak közel fele még 1944 végén elmenekült a községből. A rendelet 3. és 4. pontja alá került az igazolás során 8, illetve 208 család. Ha ezek alapján csoportosítjuk gazdaságnagyság szerint, akkor a következő képet kapjuk:

	1. és 2. pont	3. és 4. pont
földnélküli	40 család	78 család
1—5 kh földdel	22 „	66 „
5—10 kh „	25 „	41 „
10—15 kh „	6 „	18 „
15—20 kh „	—	12 „
20 kh felett	—	1 „

Az 1. és 2. pont alá tartozók mindössze alig 300 kh ingatlan tulajdonosai voltak (családonként tehát alig jutott valamivel több, mint 3 hold), a 3. és 4. pont alá tartozó családok több mint 1000 kh-t bírtak (családonként kb. 5 kh-at).[110]

Az 1. és 2. pont alá tartozó családoknál pontosan megállapítható, hogy vagyonukat teljes egészében elkobozták, ki lettek telepítve (vagy már korábban eltávoztak) Németországba.

A Volksbund-vezetők és tagok ügyét már 1946 elején lezárták. 1945. november—decemberben megtörtént az *igazolás* (a bizottság elnöke: dr. Bíró László, tagjai: Fodor Lajos és Vincze János), s ennek alapján „Somogyvármegye Földbirtokrendező Tanácsa Barcs község földigénylési ügyében a Népgondozó Hivatal keretében lebonyolítandó elkobzás, ingatlancsere és telepítés tárgyában . . . kimondja, hogy (következik a 93 család felsorolása) barcsi lakosok tulajdonát képező összes ingatlanaikat a megművelésre szolgáló összes eszközökkel, élő és holt gazdasági eszközökkel és a rajtuk levő épületekkel, a házakat belsőséggel, a *magyar állam javára elkobozza*. Indoklás: a Népgondozó Hivatal barcsi Járási Bizottsága rendelkező rész 1. pontjában írt személyekről határozatilag

[106] Bár *Kanyar* i. m. azt írja, hogy „birtokelkobzás a barcsi . . . járás területén nem történt" (149. l.). Márpedig dokumentumok nélkül sem nehéz elképzelni, hogy két olyan gazdag sváb községben, mint Barcs és Szulok, volt birtokelkobzás (hiszen az általa írt 155 telepes családot sem lehetett volna másként betelepíteni). Ez egyben azt is bizonyítja, hogy Kanyar egész megyére vonatkozó, az elkobzott birtokok számát 884 (ebből 803 volksbundos) főben meghatározó adatai is igencsak hozzávetőlegesek!

[107] 4. §. A bizottság a helyi körülmények figyelembevételével, a vizsgálat alá vont személy egész magatartásának, egyéni helyzetének és az összes rendelkezésre álló adatoknak tüzetes és lelkiismeretes mérlegelése alapján a következő megállapításokat teheti: 1. Megállapítja és szükség esetén tanúsítja, hogy a vizsgálat alá vont személy hitlerista (volksbundista, fasiszta, nyilas stb.) szervezetben vezető szerepet vitt . . . 2. . . ., hogy . . . a személy hitlerista . . szervezet tagja volt . . . 3. . . ., hogy a vizsgálat alá vont személy, bár hitlerista szervezetnek bizonyíthatóan tagja nem volt, azok célkitűzéseit támogatta. 4. . . ., hogy a vizsgálat alá vont személy hitlerista . . . szervezet vezetője, tagja, támogatója nem volt.

[108] A KÁL, a községi Tanács és a barcsi Járásbíróság, mint telekkönyvi hatóság iratai alapján számított értékek.

[109] Barcsi Járásbíróság Telekkönyvi Hivatala. Somogymegye Földhivatala, barcsi Járásbíróság ir. IX. sz. jegyzék. Birtokösszeírási ív összesítése. Készült Barcson 1950. febr. 29.

[110] A fenti tények is bizonyítják, hogy a Volksbundba is inkább — mint más hitlerista, fasiszta és nyilas szervezetekbe — a szegényebb lakosság lépett be, hiszen ez a demagóg ígéretekben való reménykedésen túl bizonyos anyagi haszonnal is járt. Uszterhal György (4. §. 2. pont) jegyzőkönyvében olvashatjuk (KÁL. Svm. Fh. Barcs község iratai. 282/1945. sz. jegyzék): „1941. június havában beléptem a Volksbundba, de 1943 február havában ki is léptem. *Belépésre rossz anyagi körülményeim kényszerítettek.* A belépésem idején feleségem és 3 gyermekemen kívül még a szüleimet is el kellett tartanom. Összedűlt házam újjáépítéséhez szükséges . . . kölcsön felvétele érdekében hivatalom fordultam, de eredménytelenül. Huber György azt mondta . . . ha belépek . . . 6 hónapon át tagja leszek, akkor a házam felépítéséhez kölcsönt folyósítanak részemre . . . *végső szükségben határoztam el magam a Volksbundba való belépésre* . . . 3 hétre 40 pengő gyermeksegélyt kaptam . . . más anyagi támogatásban nem részesültem."

kimondja, hogy a hitlerista szervezetnek vezetői, illetve tagjai voltak, s így ingatlanaik az összes gazdasági eszközökkel, élő és holt felszerelésekkel s épületekkel együtt a 600/1945. M. E. sz. rendelet 4. illetve 7. §-ai alapján a magyar állam javára elkobzandók voltak".[111]

Ugyancsak ekkor tárgyalták a 3. pontban elmarasztaltak sorsát, s a fenti határozat megállapítja, hogy a felsorolt 8 család a hitlerista szervezetek célkitűzéseit támogatta, és így a 3820/1945. M. E. sz. rendelet 12. §-a alapján ki kellett mondani a kényszerű ingatlancserét, illetve áttelepítést.[112]

1947 augusztusában leltározták a 3820/1945. M. E. sz. rendelet 4. §-ának *4. pontja* alá tartozó családok vagyonát, akiknek áttelepítését és vagyonuk elkobzását a megyei Földhivatal már július 23-án[113] kimondta: „Barcs község áttelepítésre kötelezett személyeinek ingatlan-igénybevétele tárgyában ... meghoztam a következő határozatot: kimondom, hogy (következik 110 család, 230 személy felsorolása) ... barcsi lakosok összes ingatlana, a házak belsőségeik, élő és holt gazdasági felszereléseik, a 7001O/1946. B. M. sz. rendelet 14. §-ában megszabott és elszállításra engedélyezett ingóságaikon és élelmezési cikkeiken felüli ingóságok, élelmiszerkészletek, valamint termények *a magyar államra átszálltak.* Indoklás: Megállapítottam az Áttelepítési II. oszlop Mentesítési Bizottságának 115.944/1947. M. B. sz. névjegyzéke alapján, hogy a rendelkező részben írt személyek a 12.330/1945. M. E. sz. rendelet hatálya alá eső személyek és a Mentesítő Bizottság névjegyzéke szerint elsősorban áttelepítésre kötelezett személyeknek minősítettek, ennélfogva a 4300/1947. M. E. sz. rendelet 3. §-ának rendelkezése szerint ... kellett határoznom".[114] A rendelet 4. pontja alá tartozó 208 család közül a fenti 110 vagyonát elkobozták. A többi 98 család ingatlana részleges elkobzás alá került.

Tekintettel azonban arra, hogy a községben a nagybirtok kisajátított földjeiből is ki lehetett elégíteni a földigénylőket — még 1947-ben sem mozdítottak ki minden ki- és áttelepítésre ítélt német lakost földingatlanaikból.[115] Természetesen — különböző okok következtében — minden sváb lakost nem is tudtak kitelepíteni, később az elvittek közül is többen visszatértek. 1948-ban már a 4. pontban elmarasztalt családok esetében eltekintettek a teljes elkobzástól: megtarthatták 10 kh alatti birtokaikat, sőt néha többet.

A földingatlanok mellett igénybevették a lakóházakat és egyéb épületeket, gazdasági felszereléseket és a megmaradt állatállományt, terményeket stb. 1947-ig közel 200 lakást koboztak el,[116] a végső kimozdítás azonban mindössze 120 lakásból történt meg.

Az elkobzott ingatlanok mennyisége a KÁL-adatok alapján még csak körülbelül sem volt megállapítható. A barcsi Járásbíróság Telekkönyvi Hivatalában azonban a már jelzett IX. sz. jegyzékből pontosan megállapítható a sváboktól igénybevett összes ingatlanok mennyisége. A birtokösszeírási ív összesítőjének bal oldalán a sváboktól igénybevett (de *visszamaradt),* jobb oldalán pedig az *elkobzott* ingatlanok szerepelnek. Összesen 455 ingatlantulajdonos neve van felsorolva (ebből 4 személynek a nevén földingatlan nem volt). A 451 tulajdonos közül 186-nak az összesítő bal oldalán szerepel felvett ingatlana, tehát tulajdonuk *visszamaradt.* 41-től csak részlegesen kobozták el birtokát (a nevükön levő területek bal- és jobb oldalon egyaránt megtalálhatók), míg 224 tulajdonostól teljesen.[117] A tulajdonosok (a 186 teljesen, ill. a 41 részlegesen) visszamaradt birtokának megoszlása:

	kh	□-öl
Szántó	365	919
Kert	8	461
Rét	20	550
Szőlő	6	27
F. a. n. e. t.	12	614
Összes visszahagyott terület	412	971

[111] KÁL. Svm. Fbr. T. ir. 1059/1946. sz.

[112] Uo.

[113] Előzőleg már júl. 10-én, de ezt a határozatot (8775/1947. II. sz.) hatályon kívül helyezték. — Valószínűleg nem egyedülálló, hogy Barcson még az egyszerű „anyanyelvesek" ingatlanaiból is koboztak el, mint ahogy *nyilaskeresztes pártok tagjai is részesültek földjuttatásban.* A barcsi FB kommunista tagjainak politikai érettségére jellemző, hogy — természetesen szigorúan egyéni elbírálás alapján — ilyen földigénylők is kaptak földet (mintegy 20 család). A KFB volt elnökének, a községi és járási MKP volt titkárának, Vincze Jánosnak közlése. Az általa említett nevek közül kettő előfordul a megyei Fbr. T. irataiban is (5687/1946. és 529/1947. sz.).

[114] Barcsi Járásbíróság Telekkönyvi Hivatala. Somogyvármegye Földhivatala ir. 9347/1947. II. sz.

[115] Uo. 8352/1947. sz. Barcs nagyközség elöljáróságától.

[116] Az elkobzott házak (lakások) kb. 1/4-e 3 és több szobás, több mint 40%-a 2 szobás és kb. 1/3 egy szobából állt. KÁL. Svm. F. „Leltár ... áttelepülésre kötelezett személy vagyonáról". Leltár ideje: 1947. VIII. 4.

[117] A birtokösszeírási ív (jobb és bal oldal) a következő fő tételeket tartalmazza: A birtokösszeírási ív sorszáma a K. R. hatálya alá eső személy neve, államra átszállott ingatlanok területe művelési áganként.

A 224 személytől teljesen, illetve a 41-től részlegesen elkobzott ingatlanok megoszlása:

	kh	□-öl
Szántó	811	835
Kert	15	1083
Rét	82	942
Szőlő	3	659
Erdő	—	220
Legelő	—	1366
F. a. n. e. t.	17	1492
Elkobzott ingatlanok összeterülete	932	197[118]

Az elkobzott ingatlanok felhasználása:

	kh	□-öl
A barcsi tjk.-beni ingatlanokból belföldi telepeseknek juttatva ...	80	1064
A darányi „ ...	10	1420
A barcsi tjk.-beni ingatlanokból felvidéki telepeseknek juttatva ...	361	6600
A darányi „ ...	58	364
A drávaszentesi „ ...	29	375
Barcsi házhelycserére kiadott (már telekkönyvezett)	80	987
Az 529/1947. M. F. H. határozattal jóváhagyott barcsi telekjegyzőkönyvben felvett ingatlanokból juttatás	55	695
Ua. (Darány község telekjegyzőkönyvében)	11	465
Ua. (Drávaszentes telekjegyzőkönyvében)	1	1450
Összes	689	1080
Tartalék: Barcs község	158	445
Darány község	68	182
Drávaszentes	18	174

A visszajuttatott 412 kh 971 □-öllel együtt a svábok tulajdonában volt ingatlanokbó összesen 1347 kh 652 □-ölet mozgattak meg. Ebből az 1950. február 29-én lezárt birtok összeírási ív szerint 932 kh 197 □-öl ingatlant *koboztak el.*[119]

Az igénybevett nagybirtokok külterületeken (Belcsa-, Szilonics-, Drávaerdő-, Szigetecske-, Bules-, Jamina- és Sáncpuszta) voltak, ezért ezeket *házhelynek* nem lehetett felhasználni. Barcson viszont többszáz házhelyigénylő volt (ipari munkások, értelmiségiek, gazdasági cselédek, napszámosok stb.). Ezeket vagy a község belterületén levő szántókból, kertekből, vagy a peremterületek mezőgazdasági ingatlanaiból (szántók, kertek, szőlők) kellett kielégíteni, amelyek azonban a barcsi parasztság tulajdonában voltak. A földigénylő bizottságnak sikerült úgy kijelölnie a házhelyeket, hogy *azok nagy része a Volksbund-tagoktól egyébként is elkobzott* területekre jutott. Somogyvármegye Földhivatala 1947 novemberében hozott határozatában[120] kimondja, hogy „az 1947. évi V. t. c. 2. §-ának 1. bekezdésével egybevetett 2400/1945. F. M. számú rendelet 1. §-ának 2. bekezdése alapján Barcs község házhely céljára igénybevenni rendelem a ... megjelölt és (1—115.) sorszám alatti lakosok tulajdonát képező és a ... hrszám alatt felvett ingatlanokból" (összesen 89 kh) „kiterjedésű ingatlanokat".

„Ezen igénybevett ingatlanok helyébe a fentidézett rendelet 2. §-ának 2. bekezdése alapján csereingatlanként[121] a Barcs község határában fekvő és Németországba áttelepülésre kötelezett személyeknek ... a magyar államra szállott ingatlanaiból és pedig" (1—57 ... részére) ... „tulajdonát képezett ... hrszú ingatlanokból összesen" *(kb. 78 kh)* „kiterjedésű ingatlanokat juttatok".

[118] A kettő összege 1344 kh 1168 □-öl, vagyis 2 kh 1084 □-öllel kevesebb a ténylegesnél. A birtokösszeírási összesítőben levő betétlap szerint ez a különbség a házak belsőségeinek különbségéből adódik.

[119] Úgy tűnik, hogy a fentiekben az elkobzás fogalmát kiterjesztő értelemben használtuk, hiszen elkobzottnak csak azokat az ingatlanokat minősíthetjük, amelyeket a 600/1945. 4. 7. §-ai és az 1946. IX. t. c. 17. §-a alapján vettek igénybe. Azonban a *tény* az, hogy Barcson 932 kh-at koboztak el, s ez a mennyiség mintegy háromszorosan meghaladja a fenti §-ok alá tartozó elkobzást szenvedők *összes* földingatlanát. Ez is egyik oka annak, hogy — amint a későbbiekben ezt részletesen kifejtjük — a lezajlott agrárátalakulás jellege *agrárforradalom* volt.

[120] KÁL. Svm. F. ir. 15 409/1947. II. sz.

[121] Kb. kétszeres mennyiségben kárpótolták őket.

„A házhely-igénybevétellel kapcsolatosan az első rész" (következik 58 szám) „alatt felsorolt személyek részére csereingatlan juttatását mellőztem, mert a tőlük igénybevett házhelyeik a Megyei Földbirtokrendező Tanács ... határozatai értelmében részben elkoboztattak, részben igénybe vétettek, részben pedig már a magyar államra szállottak, s ezért azok ellenében kárpótlás nyújtásának helye nem lehet" *(ez összesen kb. 47 kh).*

„Kimondom egyúttal, hogy a ... sorsz. alatt felvett ingatlanok, összesen *64 kh 1185* □*-öl* terjedelemmel, mint a magyar államkincstár (Földbirtokrendező alap) nevére telekkönyvezendő ingatlanok házhely céljaira tartalékoltnak tekintendők".

Házhely célra összesen 232 kh ingatlant mozgattak meg. Ebből:

a) az igénybevett: 42 kh (ehelyett tulajdonosaik 78 kh csereterületet kaptak);

b) a tulajdonképpeni házhely célra felhasznált összes ingatlanok mennyisége: 89 kh (1—115) + 65 kh (tartalék), azaz 154 kh-at;

c) elkobzott vagyon mennyisége (közvetlenül házhely célra és csereterületként) összesen 125 kh (78 kh csereterület és 47 kh az 58 személytől elkobzott). Ezen ingatlanok lgénybevételével megteremtették azt a területmennyiséget, amely szükséges volt (mint alább részletesen látni fogjuk) a község házhely-igénylőinek kielégítésére.

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy különbséget kell tenni az összeírásokban szereplő megváltott, kisajátított és elkobzott birtokok összterülete és a birtokpolitikai célokra ténylegesen felhasználható ingatlanok mennyisége közt. Ezt a különbséget szemlélteti az alábbi két táblázat.

I. KFB összeírásaiban *de jure* szereplő ingatlanok összetétele és mennyisége:

Volksbund-vezetőktől tagoktól stb.[122] (teljesen és részlegesen elkobzott)		Sváboktól (részleges elkobzással) kisajátított		Nagybirtokból megváltással igénybe vett		Házhely célra igénybe vett és elkobzott összesen		Az összeírásokban szereplő összes elkobzott, megváltott és kisajátított	
földbirtokok									
száma	területe	száma	területe	száma	területe	száma	területe	száma	területe
265	932	227	412	3	4488	172	232	515	5874

Az összes elkobzott, megváltott és kisajátított birtokok száma és területe azért nem egyezik az előző négy tétel összegével, mert 1. házhelynek tulajdonképpen nem 172 „új" birtokot vettek igénybe, hanem 60-at — hiszen a 112 (a fentebb 55 + 57) birtokos sváb volt (tehát az 1. és 2. tételnél szerepelnek), továbbá mert a 41 személy két helyen (1. és 2.) is szerepel, és 2. nem egyezik a terület összege sem, hiszen mindössze 42 kh-at adhattunk a házhely célra igénybevett 232 kh-ból a végösszeghez, ugyanis ennyi volt a fent írt 60 igénybevételt szenvedő személynek a tulajdonában.

II. A birtokpolitikai célokra igénybevehető, *de facto* meglevő birtokok összetétele és mennyisége:

Volksbund-vezetőktől stb. (teljesen és részlegesen) elkobzott		Nagybirtokból megváltással igénybe vett		100 kh-nál kisebb birtokból megváltással igénybevett		Házhely célra igénybe vett és megváltott		Az összes *ténylegesen* elkobzott, kisajátított és megváltott	
földbirtokok									
száma	területe	száma	területe	száma	területe	száma	területe	száma	területe
265	932	2	3203	1	5	172	232	328	4182

[122] Ingatlant tehát nemcsak Volksbund-vezetőtől és tagtól, de német nemzetiségűtől is koboztak el! A 256 *nem a családok*, hanem az elkobzást szenvedő *telekkönyvi* tulajdonosok száma. Vö. 26. lappal.

A majdnem 4200 kh területet — közvetve vagy közvetlenül — teljes egészében az igényjogosultak kapták (így tehát még egy III. tényezőt is figyelembe kell vennünk: a II.-nak csak egy részét képezte az egyénileg juttatható földterület). A juttatásokat az alábbi táblázat szemlélteti:

Igényjogosult személyeknek	Telepítési célokra	Házhelyjuttatásra	Közlegelők céljára	Községi, állami erdők	Egyéb közcélokra	Egyházi célokra	OFA részére	Termékketlen terület
katasztrális hold								
2033	598	232	240	429	58	30	245	317

Barcs már a felszabadulás előtt iparosodott település volt: kereső lakosságának alig 1/3-a dolgozott a mezőgazdaságban. Bár a földműveléssel élethivatásszerűen foglalkozók túlnyomó többsége nincstelen agrárproletár vagy 1-2 holdas törpebirtokos volt — a község lélekszámához viszonyítva ezek száma nem volt túlságosan nagy. Ezért a község határában levő nagybirtokokból ki lehetett elégíteni minden földigénylőt.

„A föld- és házhelyigénylők összeírási ívében foglalt juttatási javaslatot a megyei Tanács a községi földigénylő bizottsággal együttesen eszközölt változtatásokkal jóváhagyja . . ., a felosztási terv azonban csak az Országos Tanács hozzájárulásával válik véglegesen jóváhagyottá" — írja az MFT 1945. július 25-i határozatában [123]

A jóváhagyás után megkezdődött a nagy munka: a földműves nép földhözjuttatása.

A bizottságnak nem volt könnyű dolga. Nemcsak a két nagybirtokos család és támogatóik ellen kellett felvenni a küzdelmet, de nemegyszer a jogszabályok ellen is.[124] Meg kellett küzdeni a volt volksbundos svábokkal is, akik akadályozták a földosztás megvalósítását,[125] továbbá a parasztság egy részében megnyilvánuló meg nem értéssel, félelemmel is. Igen nagy mértékben zavarta a közvéleményt, fokozta a juttatottak bizonytalanságát, hogy a kiosztott birtokok telekkönyvezése csak két év múlva, 1947 novemberében fejeződött be.[126] A telekkönyvi bekebelezés hiánya természetesen itt is a megfelelő műszaki munkaerő hiányából fakadt. Ezt — mint Somogyban sok helyütt — ki is használta a helyi reakció. A megyei pártbizottság hathatós intézkedéseivel azonban sikerült megfékezni aknamunkáját. Nagy segítséget jelentett a KFB munkájában, hogy az itt dolgozó földmérő mérnök (Juhász Miklós) kiválóan látta el feladatát. Neki is nagy szerepe volt abban, hogy — bár későn kezdhették meg a kiosztási munkát — 1945 őszén már minden földhözjuttatott saját földjén kezdhette meg az őszi munkákat.[127]

A kiosztott földterület átlagos nagysága családonként 7 kh-at tett ki. „Egy átlagos 6—7 kh juttatás 3 tagban lett kimérve . . . A kiosztásra kerülő birtokok majdnem kizárólagosan sík területen feküsznek. A jelenlegi földreform végrehajtásával a kisbirtok elaprózottsága nem növekedett, mert a juttatásban majdnem kizárólag gazdasági cselédek és nincstelenek részesültek" — írja jelentésében a kiosztott ingatlanokról műszaki leírást készítő földmérő mérnök.[128]

A 328 földigénylő közül[129] a KFB összesen 288 személyt talált földre jogosultnak. Az igénylők túlnyomó többsége gazdasági cseléd: összesen 260 fő (azonban — bár a

[123] KÁL. Svm. Fbr. T. ir. 3457/1945. sz.
[124] Uo. 3457/1945. sz.
[125] Uo. Svm. Fh. ir. 20 991/1947. sz. Ezt panaszolja 1946 tavaszán a KFB egyik tagja: „Lehetetlennek tartom, hogy egy községben mint Barcs, a Volksbundisták még mindig kellő ellenőrzés nélkül mozogjanak, s az idáig kiadott rendelkezéseket semmibe se vegyék és ne legyen senki, aki . . . őket megrendszabályozza . . ." Lásd: KÁL. Barcsi Földig. Biz. ir. 107/FB./1946. sz.
[126] 1947. II. 6-án jelenti Juhász Miklós mérnök, hogy a Barcs község területén igénybe vett és kiosztott ingatlanok műszaki munkálatait elkészítette. Lásd: OL OF 1947—250 214. sz.
[127] A megye akkori vezetőinek és Juhász volt munkatársainak egybehangzó véleménye.
[128] Barcs nagyközségben a 600/1945. M. E. sz. rendelet alapján kiosztott mezőgazdasági ingatlanok földkönyve. KT VB irattár. Somogyvármegye Földhivatal, Műszaki Osztály által jóváhagyott kiosztási birtokívei.
[129] „Földhözjuttatási igénye van 328 családnak . . ." KÁL. Svm. Fbr. T. ir. 3457/1945. s.

kiosztási földkönyvben mind a 260 gazdasági cselédnek van felvéve — van közöttük mezőgazdasági munkás is, számuk azonban pontosan nem határozható meg). Kis- és törpebirtokos 28 részesült juttatásban.

Így a juttatásban részesült igényjogosultak foglalkozás szerinti megoszlását felvázolhatjuk:[130]

Gazdasági cselédek		Törpebirtokosok		Kisbirtokosok		Juttatásban részesültek	
száma	terület kh	száma	terület kh	száma	terület kh	száma	terület kh
260	1900	14	50	14	73	288	2033

A földreform során földjuttatásban részesültek száma gazdaság-nagyságcsoportok szerint a következő:[131]

Gazdasággal rendelkezők nagyságcsoportonként, kh	Földjuttatásban részesültek száma	Ebből: kataszrális hold földet kapott											
		0—1		1—3		3—5		5—8		8—15		15-nél több	
		fő	ter.	fő	ter.	fő	ter.	fő	ter.	fő	ter.	fő	ter.
0—1	2			1	2	1	5						
1—3	5	1	1	2	5	1	5	1	7				
3—5	7			4	11	3	14						
5—10	13			2	5	5	20	4	32	1	10		
10—15													
15—20	1							1	6				
Gazdaság nélküliek	260	12	12	39	95	32	145	65	441	111	1192	1	15
Összes:	288	13	13	48	118	42	189	71	486	112	1202	1	15

Tehát 288 család részesült juttatásban, összesen 2023 kh területtel, ami családonként valamivel több, mint 7 kh-at jelent. A törpebirtokosok átlagban 3,8 kh-at, a kisbirtokosok 5,2, a gazdasági cselédek pedig 7,3 hold földet kaptak családonként (az 1920-as, Nagyatádi-féle földreform során: földet kapott 102 személy, összesen 307 kh területtel).[132]

Ha a földreform utáni állapotot összevetjük az 1935-össel, lényeges különbségeket tapasztalunk. Mindenekelőtt azt látjuk, hogy megnőtt a kis- és középbirtokosok száma és a kezükön levő földterület is.

[130] Uo. Ettől lényegesen eltérnek (és egyáltalán *nem használhatók)* a barcsi vezetőjegyzőnek 1948. ápr. 16-án az alispán utasítására készült adatai: „ad 1. Az egész terület új gazdák részére lett juttatva az alábbi részletezéssel: 1—5, 5—10, 10—20 kh-ig, 657 gazdaság 5598 kh területtel". Lásd: KÁL. Népmozgalmi adatok. Gazdasági és szociális adatszolgáltatás a 24 546/1948. sz. alispáni rendelet alapján. Barcs község.

[131] Barcs . . . földkönyve. KT VB irattár.

[132] Magyar Statisztikai Közlemények. Magyarország földbirtok-viszonyai 1935. I.

A földterület megoszlása a földreform előtt és után a következő képet adja:

Gazdaságnagyság-csoport kh	A földreform előtt (1935)		A földreform után[133]	
	száma	terület, kh	száma	terület, kh
0—1	634	230	672	254
1—5	369	915	284	638
5—50	183	1994	447	4272
50—100	4	302	2	166
100—1000	5	2472	2	1520
1000—3000	—	—	1	2100
3000 felett	1	3037	—	—
Összesen:	1196	8950	1408	8950

A gazdasággal rendelkezők helyzetében a legdöntőbb változás az lett, hogy több mint 250 nincstelen agrárproletár emelkedett a birtokosok közé. Ugyanakkor nem csökkent a 0—1 kh-ig terjedő kategóriába tartozók létszáma, hiszen több mint 250 nem mezőgazdasági foglalkozású (elsősorban ipari munkás, alkalmazott, értelmiségi) jutott 3—400 □-öl ingatlanhoz.[134]

A legalapvetőbb változás a középparaszti kategóriában történt, hiszen míg 35-ben összesen 183 volt az 5—50 kh-ig terjedő kategória létszáma nem egészen 2000 kh összterülettel, addig a földreform után 447 volt az e csoportba tartozók száma mintegy 4270 kh területtel.

Pontosabban mutatja a birtokmegoszlást az alábbi táblázat (földreform után, 45 végén):

Birtokkategória, kh	Száma	Területe
Szántóföld nélküli	661	242
1—5	284	638
5—10	284	1875
10—20	198	2377
20—50	1	20

A földreform legnagyobb eredménye — az úri nagybirtokrendszer széttörése mellett —, hogy 1. több mint 2/3-ával csökkentette a nincstelen agrárproletariátus létszámát, 2. jelentős mértékű középparasztosodás következett be: nemcsak létszáma emelkedett majdnem két és félszeresére, hanem több mint kétszeresére gyarapodott a kezén levő földterület is. Végül lényeges az is, hogy több mint kétszeresére növekedett az egész parasztság tulajdonában levő föld mennyisége.

A község vonatkozásában elmondhatjuk, hogy az 1945 nyarán bekövetkezett agrárátalakulás jellegét tekintve nem is egyszerűen *forradalmi agrárreform* volt, hanem *agrárforradalom*. Az agrárátalakulás jellegét meghatározó tényezők közül csak a *kárpótlás* mennyisége egyezett meg az országossal. Az *igénybevétel határa* alacsonyabb volt az országos átlagnál (a Kremzireknek 88, a Dornernek 78 kh-at hagytak meg). Fontos megemlíteni, hogy nemcsak a kárpótlással igénybevett birtokokra áll ez, hanem a kisajátított-elkobzott (túlnyomórészt sváb) ingatlanokra is. (Barcson

[133] 1948-ra számított adatok (Földbirtokrendezési Csoport, Barcs). Azért 1948-ra számítottuk, mert a telepítések ekkorra már ezárultak, és a termelőszövetkezeti mozgalom szervezése is ekkor kezdődött.

[134] Ezt azért számítjuk ide, mert 1949-ig ezeken mezőgazdasági termelés folyt, ház ezekre 49-ig nem épült.

még az „anyanyelvesek" birtokainak nagy részét is elkobozták). E tényező, valamint a *juttatás* formája rendkívül nagy mértékben *egalizálta* a parasztságon belül a birtokmegoszlást (úgyannyira, hogy az 5—20 kh-ig terjedő kategóriában az átlagos birtoknagyság 8,8 kh volt). A földosztás után Barcson 20 kh-nál nagyobb parasztbirtok nem maradt, s a 20 és ennél nagyobb paraszti és úri birtok is csak 2,1%-át tette ki a község összterületének s az összes paraszti és úri birtoknak is csak 3,5%-át! Ugyanakkor a 20 hold feletti paraszti és úri birtok az ország összterületének 13, az összes paraszti és úri birtoknak pedig 23,2%-a (vagyis több mint hatszor volt kisebb a gazdagparaszti és az úri birtok aránya a községben, mint országosan).

Az agrárátalakulás forradalmi jellegére utal, hogy míg Barcson 1935-ben a község összterületének közel 54%-a tartozott az 50 kh-nál nagyobb gazdaságokhoz, addig 1945-ben csak 1,8% (országosan ezek az arányok 43,5 illetve 4,3%). Míg tehát országosan az 50 kh-on felüli úri és parasztbirtok 1/10-e, addig Barcson mindössze 1/30-a maradt meg a földosztás után. A gazdagparaszti (sváb) birtokot itt kevésbé tartották tiszteletben, mint országosan (a Volksbund-tagoktól elkobzott birtokok átlagos nagysága országosan 5,3, Somogyban 7,7, Barcson pedig 3,5 kh volt). Bár itt az elkobzás nem földhiányból, nem a kitelepítésből fakadt; hiszen a községben kellő mennyiségű föld állt rendelkezésre a birtokpolitikai célkitűzések megvalósítására, és minden elkobzást szenvedő sváb birtokost ki (és át) sem telepítettek. Ez is azt mutatja, hogy a barcsi FB-ben tömörülő forradalmi erők élni tudtak a felszabadulás biztosította politikai jogaikkal, és a községben lezajló agrárátalakulást forradalmi úton hajtották végre. Ebben a küzdelemben — mert hiszen ennek végrehajtása itt is harc kérdése volt — nagy érdemeket szerzett a Horthy-rendszer utolsó éveiben közel féltucatszor internált kisgazdapárti (47 után kommunista) Henézi György és a kommunista Vincze János.

Az ő vezetésükkel hajtották végre a földosztás nagy munkáját a KFB tagjai, és önzetlen munkájukkal elősegítették — Szabó Pállal szólva —, hogy rákerüljön a pecsét „egy évszázados per aktáira". Ezzel azonban a nagy munka még nem fejeződött be. „Nem! Nagy munka vár ránk, hatalmas verseny, mely eldönti, méltók vagyunk-e a jussra." És a barcsi volt cselédek és nincstelenek, immár birtokkal rendelkező újgazdák vállalták a küzdelmeket. Tudták, hogy az újjászületés egyetlen feltétele a munka; de azt is látták, hogy ennek megvalósításáig még nagyon sok nehézséget kell leküzdeniök.

A termelés beindítása — a háborús pusztítások következtében — rendkívüli nehézségekbe ütközött. A legnagyobb problémát az igaerő jelentette. Míg a 40-es évek elején minden 100 kh paraszti mezőgazdasági területre 25 igavonó állat jutott, addig 1945 őszén (annak ellenére, hogy 40 újgazda 40 igavonó állatot kapott a kisajátításra került nagybirtok élő inventárából) a 260 újgazdának összesen alig 160 igavonásra alkalmas lova és tehene volt. Tehát a *40-es évek elején 4 kh-ra jutott* egy igavonó, *1945 őszén pedig 12 kh-ra!* A 260 újgazdának fele nem rendelkezett igavonó állattal, s 145 újgazdából mindössze 15 volt olyan, akinek volt egy pár lova vagy tehene. Ennek következtében igen nagy nehézséget jelentett a földek megmunkálása (különösen az újgazdáknak). Fokozta a nehézségeket, hogy a földek nagy része távol esett a lakhelytől (nemegyszer 10—12 km-re). Így — különösen bérmunka esetében — nem lehetett még a meglevőt sem gazdaságosan hasznosítani. Ezt alaposan ki is használták a fogatokkal rendelkezők, elsősorban a nagygazdák. Soha ilyen virágzást nem ért el az igauzsora![135] Voltak olyan gazdák, akik a maguk földje mellett — elsősorban a bel- és közelebb eső területeken — 10—20, sőt nemegyszer 60—70 kh földet is műveltek — nagyobb részben az újgazdákéból — jogtalanul (ahogy ők nevezték: „haszonbérbe")! Már 1945 őszén, de különösen 46 tavaszán olyan méreteket öltött ez a jelenség, hogy a megyei Tanács is foglalkozott vele (1946. V. 14-én kelt határozatában): „Azok a személyek (következik 10 gazda felsorolása), akik a földigénylő bizottság határozata nélkül művelnek területet, vagy a földigénylő bizottság tiltakozása ellenére több kishaszonbérletet tartottak meg ... kötelesek a jogtalanul birtokolt területeket még abban az esetben is azonnal az *új juttatottaknak* átadni, ha a folyó évben már megművelték. Ebben az esetben az új juttatottak a munkák ellenértékét szántásnál az 5600/1945. F. M. sz. rendelet 17. §-ában meghatározott módon ... kötelesek megtéríteni".[136] A határozatnak nem volt különösebb eredménye, bár az újonnan földhözjuttatottak több esetben visszakapták földjüket. A község vezetősége még *1947 őszén is* foglalkozott a „fekete" földhasználattal. A „titkos" földhasználatot (ugyanis sem a község vezetői, sem a különböző képviselőtestületek nem tudták, ki

[135] Egy napi igásfuvarért gyakran 10—12 napi gyalognapszámot kellett szolgálni. Hogy ez nemcsak helyileg volt így, arra lásd pl. KÁL. Svm. Fh. ir. 5429/1945. sz.
[136] KÁL. Svm. Fbr. T. ir. 3493/1946. sz.

mennyi földet művel!) *csak a kommunista párt* helyi vezetőségének igen erélyes fellépésére sikerült — ha nem is megszüntetni — korlátozni. A község akkori vezetői elmondták, hogy a nagygazdák legtöbbször éjjel munkáltak meg egy-egy ilyen földarabot; előfordult, hogy valakit hajnalban akartak ellenőrizni a határban, de akkor már hazafelé ballagott a fogatával.[137]

Nagy eredménye a földreformnak az is, hogy a parasztság *tulajdonába* adott földterület mellett *használatába* is jelentős területek kerültek (1520 kh a Legeltetési Társulat és az Erdőbirtokosság használatában). Mind a legelőnek, mind az erdőnek roppant nagy volt a jelentősége — elsősorban az újgazdák számára (juttatáskor erdőt egyáltalán nem, rétet-kaszálót is csak keveset kaptak): az évi tüzelő megszerzéséhez, az állatállomány fejlesztéséhez elengedhetetlenül hozzátartozott.[138]

A nagybirtokok felparcellázása fáradságos feladat volt. Ennél sokkal nehezebb volt azonban a házhelyek kimérése, kiosztása.[139] Mint láttuk, házhelycélra összesen 232 kh ingatlant mozgattak meg, s ebből házhelycélra igénybevettek 154 kh-at.

A *házhelyigénylőket* — a földigénylőkkel együtt — már 1945 júniusában összeírja a KFB, és javaslatát júliusban az MFT is jóváhagyja. Ennek ellenére majdnem egy évig nem lehet érvényt szerezni a határozatoknak, mert az érintett földtulajdonosok területüket 45 őszén, 46 tavaszán elvetették, és még 46 májusára sem adták le. Ezért az MFT úgy rendelkezett, hogy az 1945/46-os gazdasági év végével le kell adni a csereterület egyidejű átvétele mellett a házhelyterületeket (még akkor is, ha azt művelik). Annyira elmérgesedett 1946 tavaszán a helyzet, hogy az MFT kénytelen volt helyszíni szemlét tartani. Ennek alapján megállapította, hogy sokan azért nem adják le házhely célra igénybevett ingatlanaikat, mert a KFB által felajánlott csereterületeket nem kapták meg. Mások pedig éppen két bőrt akarnak lehúzni: nemcsak leadandó házhelyterületüket művelték az 1945/46-os gazdasági évben, hanem a csereterületet is.[140]

A házhelyekkel kapcsolatos problémák 1946 folyamán sem oldódtak meg. 1947 januárjában ismét foglalkozik az MFT a kérdéssel. Akkor is kénytelen megállapítani, hogy az igénybevételt szenvedők jó része a csereterületeket (amelyek az elkobzott ingatlanokból adtak ki)[141] még mindig nem művelheti. Ez a bonyolult és tarthatatlan helyzet a „község közbékéjét teljesen megzavarta", s az MFT rendelkezése szerint a népi szerveknek oda kell hatni, hogy a törvényes határozatoknak érvényt lehessen szerezni.[142]

A házhelyjuttatásoknál csakúgy, mint a földigényléseknél az igénylők több mint 90%-át ki tudták elégíteni.

Az összeírási ív szerint 368[143] barcsi és belcsapusztai házhelyigénylő kapott 300-300 □-öl ingatlant (voltak családok, elsősorban földműveléssel foglalkozók, akik 4—600 □-ölet kaptak).

A 327 barcsi és 41 belcsai család foglalkozás szerinti megoszlása a következő: 28 ill. 26 a házhelyjuttatásban részesült földművesek száma, 47 ill. 6 a napszámosoké, 134 ill. 5 a juttatásban részesült munkások és 118 ill. 5 az egyéb foglalkozásúak (kisiparost kereskedő, rendőr, értelmiségi, alkalmazott stb.) létszáma. Összesen 106 földműves és gazdasági cseléd, 139 munkás és 123 egyéb részesült juttatásban. A juttatottak közt

[137] Vincze János volt járási és községi MKP-titkár közlése. A kommunista párt helyi vezetősége ezen kívüli mindent megtett az újgazdák segítése érdekében. Pl. a Bajcsy-Zsilinszky utcában 1946 tavaszán egy mezőgazdaság gépekből, szerszámokból álló, többszázezer Ft értékű lerakatot („Csepel"-raktár) hozott létre, mely 1947 végéig funkcionált.

[138] A legelő, de különösen az erdő nagy fontosságát mutatja az a sok kérvény és utánjárás, amelyet a KFB eszközölt az MFT, de a minisztérium felé is. Napirenden voltak az összeütközések a MALLERD, illetve az MFT (és a KFB) közt. Bár a kaposvári erdőgazdaság a község területén levő erdőket még 45-ben birtokba vette, az MFT elérte, hogy a Kremzir-örökösök tulajdonában volt mintegy 115 kh összefüggő erdőterület kivételével, a többit a község tulajdonába adták, mert a Széchenyi-örökösök kezén volt erdőterületek összefüggő egészet nem képeztek, ezért az MFT 1946. júl. 31-én úgy határozott, hogy a drávaerdei 90, 15, 8, a szigetecskei 22, 7, 82, 8, 17, a bulesi 12 és a szilonicsi 53 kh-as különálló erdőterületek a község tulajdonába kerülnek. Lásd: Svm. Fbr. T. ir. 5687/1946. sz. Azonban a területekből mindössze 100 kh-at kapott a község, azt is az FB minisztériumi tárgyalásai után. Ezzel a földigénylők katasztrofális fahiánya megoldást nyert. Az esetről írja a Somogyvármegye (47. II. 14.): „Ismét bebizonyítást nyert, hogy kellő felkészültséggel és odaadással dolgozó, törvénytisztelő és ismerő KFB . . . a juttatottak és községük érdekeit meg tudja védeni."

[139] Mint fentebb említettük, a házhelyhez szükséges ingatlanok elkobzás és igénybevétel útján lettek kialakítva, és nagy részük sváb tulajdon volt. A svábok megtették, hogy a földjeiken kimért házhelyek összes karóit kidobálták, és a kiosztást végző mérnöknek ismét el kellett végezni a mérési munkálatokat. Lásd: KÁL. Svm. Fbr. T. ir. 529/1947. sz.

[140] KÁL. Svm. Fh. ir. 3493/1946. sz.

[141] A megváltást szenvedők kártalanítása azért Volksbund-ingatlanokból történt, mert megfelelő és a megváltott ingatlanokkal egyenértékű kárpótlást (3—4 km-es körzetben) csak így lehetett nyújtani.

[142] KÁL. Svm. Fh. ir. 15 409/1947. II. sz.

[143] Érdekes megjegyezni, hogy a Nagyatádi-féle földreform során is 368 család kapott házhelyet összesen 91 kh területtel).

egyedülálló személy 27 volt. 44 gyermektelen és 297 egy- vagy többgyermekes (összesen 638 gyerekkel) házaspár kapott házhelyet.[144]

Bár szinte kivétel nélkül minden igénylő kapott házhelyet, ezekre éveken keresztül nem építettek (1949-ig mindössze egy új ház épült Barcson).[145] A barcsi házhelyhez-juttatottak[146] nagy része a község külterületein (Aranyospusztán, Drávaerdő-, Feri-, Szilonics-, Tarcsa-, Tüskés-, Viktorpusztán és Fáni-majorban) élt, és uradalmi cselédházakban lakott. Tekintettel a városrendezésre, már 1949-ben a Tanyai Tanács úgy határozott, hogy megszünteti a pusztákon kiosztott parcellák házhely jellegét, s kötelezte az ott lakókat a községbe költözésre.[147] A pusztákon élők azonban nem fogadták el a Tanács határozatát. A Feri-pusztaiak azzal érveltek, hogy „egészségügyi szempontból előnyösebb" eddigi lakóhelyük, mint a „Tanyai Tanács által kijelölt Tüskés-pusztai részek". A Szilonics-pusztaiak arra hivatkoztak, hogy a puszták rendbehozására már eddig is sok pénzt fordítottak; többen azt vetik fel, hogy a beköltözés esetén juttatott földjeiktől — amelyek általában a major körül lettek kimérve — messze esnének, és így megművelésük (panaszkodnak az állathiányra !) nagy nehézségeket okozna (Tarcsa-, Drávaerdő-, Szilonics-pusztaiak). Mások bizonyos kommunális létesítményeket is emeltek már a pusztán (iskolai, földművesszövetkezeti, postai, sőt vasútállomási épületeket), mint pl. a Feri-pusztaiak (a tarcsaiakkal közösen). A drávaerdeiek „legalább 15 éve itt laknak, de legnagyobb részük itt is született", a Viktor-pusztaiak „házhelyek jelentős részét 1946 és 47 folyamán gyümölcsfákkal beültették azzal a szándékkal, hogy amikor lehetőségük lesz, építkezni fognak".

Bizonyosan a kényelmesség és az igénytelenség is szerepet játszott (továbbra is azokban a cselédházakban laktak, amelyekben évtizedeket eltöltöttek). A legfőbb azonban, a közös probléma az volt, hogy „a lakók saját erejükből a házépítéshez hozzákezdeni nem tudnak . . . Abban az esetben, ha az állam az építési költség egy részét fedezné" vagy ha esetleg „olcsón épületanyagot kapnának", akkor minden pusztán lenne *néhány* család, akik saját erejükből hozzá tudnának kezdeni az építkezéshez (azonban „a befejezéshez ezek is kérnek valami állami segélyt").[148]

A földosztás eredményeképp a község társadalmi struktúrájában komoly változás következett be. Csökkent a földnélküliek és a törpebirtokosok (a volt gazdasági cselédek és napszámosok), és növekedett a kis- és középbirtokosok száma, valamint a tulajdonukban levő terület. Míg 1935-ben — ha csak az 1—5, ill. 5—50 kh-ig terjedő kategóriákat vesszük alapul — a kis-, közép- és gazdagparaszti gazdaságokra 5,2 kh jut, addig a földosztás után egy paraszti családra átlagosan 6,6 kh.

Így tett pontot a község parasztsága — közel 8 évtizeddel az első egyezség után — a földesúrral évszázadok óta folyó per aktáira.

A földosztással azonban ezek a változások még nem zárultak le (úgy is mondhatnánk: éppen csak elkezdődtek).

A másik nagy jelentőségű mozgalom, amely a község életére és társadalmi struktúrájának változására igen erősen rányomta bélyegét: a Volksbundos német lakosság ki- és a szlovákiai magyar lakosság betelepítése, valamint a Jugoszláviából érkező magyarok megtelepedése volt.

Ez a társadalmi kicserélődés jelentős mértékben átalakította a község nemcsak nemzetiségi, de politikai és gazdasági arculatát is.[149] Mielőtt a t e l e p í t é s e k társadalmi-gazdasági vonatkozásait elemeznénk, szükségesnek látjuk a község létszáma csök-

[144] Barcsi (és Belcsa-pusztai) házhelyigénylők összeírási íve. Lezárva 1947. V. 17. Lásd: KÁL. Svm. Fh. ir. 6716/1947. sz.

[145] MSK. 1949. évi népszámlálás 5. k. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. Bp. 1950.

[146] Svm. Fbr. T. Műszaki Osztálya még 1945 nyarán határozott úgy — az OFT utasítására —, hogy a fenti pusztákon lakóknak a major körül kell kimérni a házhelyeket. Vincze János közlése.

[147] Barcs KT VB iratai. Földbirtokrendezési csoport anyaga. 115. sz. irat (1949. dec. 2-án készült jegyzőkönyv).

[148] Barcs KT VB iratai. Földbirtokrendezési csoport anyaga: 1950. jún. 2—3-án felvett jegyzőkönyvek anyagai alapján. Ezek a volt gazdasági cselédek az 50-es évek közepétől — *kivétel nélkül mint a termelőszövetkezet tagjai* — költöznek a községbe!

[149] Természetesen meg kell különböztetnünk a földreformmal és a csehszlovák—magyar lakosságcsere-egyezménnyel kapcsolatos telepítéseket. Időbeni különbséget Barcson nem tudunk tenni: 1946 tavaszán érkeztek már felvidékiek, és jöttek a szomszédos Bolhóról belső telepesek is. Igaz, a felvidékiek tömegesen 1947-ben érkeztek, de jöttek ez évben belső telepesek is (az ún. szamoskériek). Tehát — mint alább látni fogjuk — csak számuk és juttatásuk mértéke határolható el pontosan. A belső telepesek két helyről (sváb ingatlanból és földreform céljára igénybe vett nagybirtokból), a felvidékiek csak elkobzott birtokokból lettek kielégítve. Azt mondhatjuk tehát, hogy — legalábbis Barcs vonatkozásában — a telepítések *nagyrészben* a kitelepítéssel és a birtokelkobzással, és csak kisebb részben a földreformmal függtek össze (bár mint már utaltunk rá — és mint alább, a II. fejezetben erről részletesen szó lesz) a bolhóiak Szilonicsba, az igénybe vett Széchenyi-birtokra lettek telepítve még 1946 koratavaszán. 1946. máj. 14-én írja az MFT: „Sántics Imre és bolhói telepestársai részére a megyei Tanács elrendeli a birtokbaadást azzal, hogy a községi földigénylő bizottság a földjuttatás mennyiségére vonatkozóan mindegyik telepesre nézve tegyen jelentést". Lásd: KÁL. Svm. Fbr. T. ir. 3493/1946. sz.

kenésének kérdését vizsgálni, mert 1941 és 1949 között 8224 főről 7035 főre apadt lélekszáma.[150] Miből adódik ez a közel 1200 fős különbözet? Nézzük történelmi sorrendben!

1. A II. bécsi döntés után, 1940 őszén Romániából (Dél-Erdélyből) igen sok magyar menekült érkezett a községbe. Számuk elérte a 380—390 főt (90—100 családot írtunk össze, akiknél menekültek laktak). Ezeket az 1941-es összeíráskor számba vették (ez is egyik magyarázata egyébként, hogy az előző népszámlálás óta miért szökött fel olyan magasra a község lakóinak száma).

2. A következő premissza, amely a lakosság számának alakulását befolyásolta, pozitív előjelű. A háború alatt Jugoszláviából 35—40 menekült család érkezik, akikből mintegy 110 fő — szemben az erdélyi menekültekkel — véglegesen megtelepedik a községben.

3. Ezek után azonban nagy csökkenés következik, amely szinte megtizedelte a község lakosságát: a zsidók elhurcolása. A fasiszta barbárság kb. 400 barcsi zsidót pusztított el az auschwitz-birkenaui koncentrációs táborok gázkamráiban. A felszabadulás után — különösen 47—48-ban — a még életben maradottak nagy része is eltávozott a községből (az itteni zsidóság ui. nagyrészt kereskedő volt). Ez összesen kb. 520 főt jelent.[151]

4. Csökkenést jelentett a felszabadító szovjet csapatok elől 44 végén elmenekült néhány tucat fasiszta és volksbundos vezető távozása is. Megtörtént, hogy a féléves kitelepítés után sokan nem tértek vissza. A visszatérők közül többen 1945—47-ben munkaalkalom híján elhagyták a községet (elsősorban ipari munkások és kereskedők). Ez összesen kb. 250 főt jelent.

5. A vagyonelkobzásra, illetve ki- és áttelepítésre ítélt német nemzetiségű családok száma 309.[152] Ez 968 főt jelent — akikből később 80 *főt* mentesítettek. 48-ban további 80 *család* maradhatott vissza (a már 44-ben elmenekült kb. 120 főt leszámítva, ez tehát kb. 480 főt jelent).[153] Így a 309 családból elmenekült, ki- és áttelepítésre kötelezett családok száma kb. 200.

[150] Somogy megye fontosabb statisztikai adatai. 1955. Meg kell jegyezni, hogy a barcsi járásban öt olyan település volt, amelynek lakossága a 40-es években több, mint 100 fővel csökkent (Babócsa, Barcs, Bolhó, Csokonyavisonta, Darány) és öt, amelynek létszáma több mint 100 fővel növekedett (Homokszentgyörgy, Kálmáncsa, Lad, Somogytarnóca, Szulok). Ugyanakkor Somogy megye lakossága közel 6000 fővel emelkedett. Egyetlen járás a barcsi, ahol csökkenés volt (mégpedig éppen annyival, amennyivel Barcs község lakossága is csökkent). Mint már másutt jeleztük, itt is elfogadhatatlan adatokat közöl a barcsi vezetőjegyző az alispán hivatkozott rendeletére vonatkozóan. Adatai: 1910: 7594 (a 6415 helyett) . . ., 1941: 8222 . . . 1947: 8416 fő. A jelenlevő népesség: 8416 fő — írja 1948. ápr. 16-án. A jelentése szerint 8416 főnyi lakosból 50 évnél idősebb 770 (!) fő. Még érdekesebb az iskolai végzettségről készült összesítője: 1. „főiskolát végzett 70, 8 középiskolát 268, 6 középiskolát 180, 4 középiskolát 2400, 6 elemit 5200, 4 elemit 580, analfabéta 26 fő. 2. Írni-olvasni tud 8080, csak olvas 310 fő, sem nem ír, sem nem olvas 26 fő". Eszerint Barcs páratlan hely volt a világon — a műveltség színvonalát tekintve! A 26 analfabétán kívül az összes barcsi lakosok (még az 1948 áprilisában születettek is) elvégezték legalább az általános (elemi) iskola első négy osztályát (holott az 5. pontban azt írja, hogy a 9 évnél fiatalabbak száma 1544 fő!). Lásd KÁL. Népmozgalmi adatok Gazdasági és szociális adatszolgáltatás a 24 546. sz. alispáni rendelet alapján. Barcs község adatai.

[151] Dr. Herczeg Ferenc ügyvéd közlése.

[152] KÁL. Svm. Fh. Barcs község ir. és KÁL. Barcsi földigénylő bizottság iratai. Barcs községben viszonylag egyszerű volt megállapítania a Mentesítő Bizottságnak a Volksbund-vezetők és tagok számát, mert — még 44 decemberében — a kommunistáknak sikerült megszerezniök az erre vonatkozó dokumentumokat.

[153] KÁL. Járási Nb. Barcs 3/1948. NB. sz. és Barcsi Járásbíróság Telekkönyvi Hivatal. Az itt levő I. „A", II. „B" és III. „C" jegyzékekben a következő áll:

I. „A" jegyzék Barcs község Volksbundos lakosairól, kiknek ingatlanai Somogyvármegye Földbirtokrendező Tanácsa által kiadott 1059/1946. sz. véghatározata alapján a Magyar Államkincstár javára elkobzandók.

Sorszám	Svm. Fbr. T. Községi biz. tételszáma	Elkobzást szenvedő neve, felesége, atyja neve	Kiosztási földkönyv tételszáma	Telek jgyzk. száma	Jegyzet
1—164.					

II. „B". Jegyzék Barcs község áttelepülésre kötelezett német lakosságáról (46. IX. tc. 1. §. Svm. Fh. 9347. II. sz. határozata). Készült: Áttelepítési II. Oszlop Mentesítő Bizottságának 115.944/1947. M.B. számú névjegyzéke alapján. (Táblázat mint fent.)

III. „C" Jegyzék Barcs község Volksbund-lakosságáról, kiknek ingatlana Svm. Fbr. T. által kiadott 1059/1946. sz. véghatározata alapján a M. Á. K.-ra szállanak át. (Táblázat mint fent.)

A II. „B" alatt összesen 306, a III. „C" alatt összesen 12, tehát a 3 jegyzéken összesen 482 személy szerepel. Ez pedig a 224 elkobzást szenvedő tulajdonos, vagyis (amennyire a nevek azonosítása alapján a családszám megállapítható volt) 161 elkobzást szenvedett családnak, továbbá — tulajdonnal nem bíró és kiskorú — családtagjainak összes száma.

6. A Szlovákiából betelepített 53 család (213 fő),[154] a Szamoshátról (illetve már Szentáról) áttelepült 7 család (32 fő), valamint 1946 tavaszán-nyarán Bolhóról áttelepült 15 család (57 fő) az utolsó összetevője ennek a jelentős népességcserének.

Ez végeredményben tehát azzal járt, hogy a község lakossága e vérzivataros évtized alatt majdnem 1200 fővel csökkent.[155]

A jómódú, németekkel kollaboráló volksbundosok kitelepítése és a Szlovákiából (Zseliz és Naszvad községekből) betelepített magyar lakosság cseréje gazdaságilag jelentős mértékben visszavetette a községet. Már 1946-ban — bár ekkor még a kitelepítésre ítélt svábok a községben voltak — problémát jelentett a földek megművelése. Éppen ezért a Földbirtokrendező Tanács szükségesnek látta meghozni azt a határozatát, hogy amennyiben „*a sváb ingatlanok*... telepesek részére kiadva nincsenek és így megművelésük biztosítva nincs... *a volt földtulajdonos svábot* kell kötelezni földjének további művelésére... végzett munkája után a helyi munkabér 60%-ának megfelelő összegű díjazást fog kapni". S annyira szükség volt munkáskézre a földeken, hogy a Tanács határozata szerint, ha „*az elkobzásra ítélt* sváb önként... a munkát elvégezni nem hajlandó, Somogy vármegye Alispánjához kell azonnali internálása végett javaslatot tenni, s mint internált lesz kötelezve a szükséges munkák elvégzésére".[156]

Mindez természetesen hátráltatta a mezei munkákat. A község egészét — vezetőségét is beleértve — jelentős mértékben demoralizálta. Napirenden voltak az önkényeskedések (pl. még a lábon álló búza-, rozs- és kukoricatermést is[157] elárverezték, s a Földbirtokrendező Tanácsnak kellett közbelépnie az önkényeskedések megakadályozására).

Fokozta továbbá a nehézségeket, hogy Barcson igen sok törvénytelenséget követtek el. Így pl. kitelepítettek olyan magyar anyanyelvűt is, akinek semmi bűne nem volt. Ugyanakkor — ha az ötös bizottságban megfelelő összeköttetésük volt — mentesülhettek a kitelepítés alól azok, akiknek eltávolítása indokolt lett volna. Megfigyelhető volt, hogy sok tehetős „anyanyelves" családot kitelepítettek azért, hogy házát és vagyonát lefoglalhassák, viszont sok szegényebb német nemzetiségűt, nemegyszer Volksbundtagot még csak áttelepítésre sem ítéltek. A megyei NB-nek tudomására jutott az is, hogy „a mentesítéseket intéző ötös bizottság... arra nem érdemes személyeket is mentesít, ugyanakkor németül nem beszélő magyar anyanyelvű és magyar érzelmű egyéneket is kitelepítésre ítélnek... szükségesnek tartja... ezt a belügyminiszter tudomására hozni", s egyben előírja, hogy az ötös bizottság véleményét köteles a megye elé terjeszteni.[158] Ezek a törvénytelenségek azért nehezítették meg a betelepítettek helyzetét, mert az elkobzott sváb vagyon jelentős része elsikkadt a korrupciós tisztviselők kezén.[159]

De nem szűntek meg a problémák 1948-ban sem, amikor a telepítés Barcson már lényegében befejeződött. „A kedvező időjárás következtében mindenütt teljes erővel folytak és folynak a tavaszi munkálatok. Egyedül Barcs és Szulok községekben a kitelepítések miatt van kiesés."[160]

[154] Jóllehet *Kanyar József* idézett könyvében *összesen* 62 telepített családról tud (115. l.). Ez azonban csak a Felvidékről telepítettek száma. Barcs községbe a „horvát menekültekkel" együtt több mint 100 család települt 1948-i (míg Kanyar szerint az egész barcsi járásba összesen *155 család*). Igazolásképpen megvizsgáltam a barcsi járásnak a könyv által említett másik helységét, Szulok községet is. A könyv forrásai szerint a községbe összesen 93 család települt. A település szuloki problematikáját két okból is indokolt lett volna alaposan megvizsgálni: 1. Szulok jellegzetesen sváb község volt, 2. lakossága 1941—49-es népszámlálások között 400 fővel emelkedett (annak ellenére, hogy a járás lakossága csökkent!). Elképzelhetetlen, hogy egy tipikusan sváb községből egyáltalán ne lett volna kitelepítés (t.i. csak így emelkedett volna — a háborús veszteségeket is számba véve — 93 betelepülő család mellett 400 fővel a község lakossága; hozzácsatolás — területileg — nem történt. — A valóság ezzel szemben a következő (ha ti. nemcsak a levéltár egyébként is nagyon hiányos adataira támaszkodunk): Szulok községbe összesen 82 „*belső telepes*" család érkezett (köztük az ún. „horvát menekültek"), míg 143 volt a *Felvidékről* betelepített családok száma. Ez összesen *225 család*, kb. 900 fő. Ugyanakkor Szulokból összesen kb. 120—130 sváb családot telepítettek ki (kb. 450—480 fő). Még ennek ellenére sem tudtunk pontos adatokat a barcsi járásról, az azonban bizonyos, hogy nem 155 volt az összes betelepítettek családlétszáma (hanem kb. 320—330!). — Somogy vármegye Földhivatalának Szulok községre vonatkozó juttatási földkönyvei. Szulok, Községi Tanács. (A volt főjegyző és mások közlése.)

[155] Tehát a lakosság csökkenése kb. 1600 fő, míg a betelepülőké valamivel a 400 felett van.

[156] KÁL. Svm. Fbr. T. ir. 2669/1946. sz. (Az én kiemeléseim. Ezek is bizonyítják az elkobzás tényét, azt ti., hogy nem *kiterjesztő* értelemben (a 600/1945. M. E. sz. r. 4—7. §-aival ellentétben) használom az elkobzás fogalmát, mert a községben ténylegesen elkobozták a fentebb említett sváb *(nem* Volksbundos) birtokokat!

[157] Uo. 4503/1946—47. sz.

[158] KÁL. Somogyvármegye és Kaposvár város Nemzeti Bizottságainak jegyzőkönyvei. 1945—49. 66. jegyzőkönyv. 1946. II. 1.

[159] Persze a valóság itt sem volt annyira egysíkú. Törvénytelenséget nemcsak a svábok, de a telepesek *javára* is követtek el. „Gyakrabban fordulnak elő esetek, hogy a telepes a KFB egyöntetű határozata, sőt tudomása nélkül önkényes vagy pedig a KFB egyik tagjának vagy elnökének ... rokona vagy jóbarátja, amint egy jobb ház kerül elkobzásra, a már neki juttatott házat elhagyja, a juttatott ingó javakat is magával vive, beköltözik az ujjonnan elkobzás alá kerülő házba, s ennek javait is birtokába veszi, egyszóval kétszer, vagy esetleg háromszor is települ, s ezáltal jogtalanul gazdálkodik telepes társai és a jövőben telepítésre kerülők hátrányára ... Gyakrabban kezdenek előfordulni, ... hogy sváb ingó és ingatlan vagyonára az elkobzás ki sem mondatott, a telepes már előre behatolt ..." Lásd: KÁL. Barcsi Földig. Biz. ir. csomó. Népgondozó Hivatal Nagyatádi körzete, Szulok. 164/1946.

[160] KÁL. Járási NB. Barcs 944/1948. sz.

Ez egyben azt is mutatja, hogy nemcsak ott volt probléma, ahol kevesebb volt a telepesek, mint a kitelepített svábok száma (mint Barcson is), hanem olyan helyeken is (mint pl. Szulok), ahova viszont lényegesen több telepes került, mint amennyi a kitelepített német nemzetiségű lakosság száma.

Mivel magyarázható mindez? Mindenesetre nem azzal, hogy a telepesek[161] roszszabb gazdák voltak, mint a svábok, hiszen — különösen a Csehszlovákiából telepítettek — *legnagyobb részük tehetős középparaszt*,[162] *jó gazda* volt. Ezt bizonyítja az is, hogy jelentős értékekkel érkeztek (5—6 db számosállat, sok gazdasági felszerelés; nem egy cséplőgéppel!). A Csehszlovákiából telepített 53 család közül 48-nak összesen 295 kh ingatlana maradt odaát. Közülük 52 család kapott itt 411 kh ingatlant (+ házat és belsőséget),[163] mégpedig

10 család 1—5 k. holdat, összesen 27 hold területtel
28 család 5—10 k. holdat, összesen 213 hold területtel
14 család 10—15 k. holdat, összesen 171 hold területtel.

Igaz, hogy a belső telepesek egyik csoportja (a szamoshátiak) nagyon visszaélt a lehetőségekkel. Így a róluk alkotott véleményt átvitték az összes telepesekre. A „belső" telepeseknek semmi ingatlan vagyona nem volt. Juttatásaikat két helyről kapták: az elkobzott sváb ingatlanokból (133 kh) és a nagybirtokból (54 kh). Sváb ingatlanokból 15, nagybirtokból 5 és mindkettőből 3 család kapott juttatást. Az alábbi táblázat a juttatás részletezését mutatja:[164]

Birtokkategória, kh	Családlétszám	Összes juttatott ter. kh
1—5	4	13
5—10	15	113
10—15	5	31
20 felett	1[165]	30

Mindennek ellenére mégis nagyon nehéz volt az új körülmények közé való beilleszkedés.

Ezt elsősorban szubjektív tényezők okozták. Az új telepesek is bizalmatlanok voltak, de megnehezítette az asszimilációt a helybeli lakosság részéről megnyilvánuló ellenszenv is. A bizalmatlanság természetesen mindkét részről érthető. Előfordult, hogy a sváb családot akkor telepítették ki, amikor a felvidékiek megérkeztek (ami mindkettőben azt az érzést szülte, hogy szerencsétlenségének okozója a másik). Mindez azt eredményezte, hogy jónéhány évig alig érintkeztek a telepesek a falu lakosságával. Kommunikációs kapcsolataik sokkal gyakoribbak voltak a közösségen belül, mint a telepesek és a falu lakossága között (pl. jó néhány évig nem fordult elő, hogy „telepes" házasságot kötött falubelivel, itt maradt svábról nem is szólva).[166] Elzárkózásukat megkönnyítette az is, hogy a telepeseket — szükségszerűen: hiszen a kitelepítettek helyére kerültek — egy-két utcába (nagyobbrészt svábok közé) telepítették le.

A telepesek sokáig nem hittek abban, hogy ez az állapot végleges lesz: „a bizonytalanságban levő lakosság nem tud olyan kedvvel dolgozni, mint azt azelőtt tette."[167] Ezért sok telepes több éven át nem fizetett adót a juttatott föld és ház után. Reményked-

[161] A felvidékiek haragudtak, ha telepeseknek nevezték őket — lenézést láttak ebben.

[162] Bizonyítja ezt Szulok példája is: a Szulokba került felvidékiek (106 odaát is birtokkal rendelkező család) összesen mintegy 1003 kh külső ingatlant hagytak ott. Lásd: Barcsi Járásbíróság Telekkönyvi Hivatal. Felvidéki telepesek juttatási tervezete. Szulok.

[163] Meg kívánom jegyezni, hogy ez a 411 kh 38 holddal kevesebb, mint amit a juttatási tervezet szerint felvidéki telepeseknek juttattak, viszont ennyivel többet kaptak a belső telepesek.

[164] Barcsi Járásbíróság, Telekkönyvi Hivatal. Felvidéki (illetve a belföldi) telepesek juttatási tervezete. 1949 V. 22. kiállított kimutatás.

[165] Tulajdonképpen két család (egy háztartásban).

[166] Ez az ellenséges érzület a felvidékiek és svábok közt még ma sem tűnt el teljesen (bár, mint alább látni fogjuk, az egy közösségbe — termelőszövetkezetbe — tartozás sokat változtatott ezen!).

[167] KÁL. Barcsi Járási Főjegyző 2092/1948. sz. Természetesen ez a — még ki nem telepített — svábokra s vonat kozik.

tek abban is, hogy a „vezetők majd rájönnek ennek az állapotnak tarthatatlanságára és visszamehetnek szülőföldjükre" (sokan néhány év után elköltöztek Komárom megyébe, hogy közelebb legyenek régi otthonukhoz). Az egyik telepített családnál elmondták, hogy hosszú hónapokig bizonyos nélkülözhető tárgyakat ki sem csomagoltak, remélve, hamarosan visszamehetnek.

Fokozták a nehézségeket objektív tényezők is. A felvidékiek ott más növénykultúrákat termeltek, s míg itt az ezeknek megfelelő talajminőséget megteremtették, illetőleg azokat a kultúrákat meghonosították — évek teltek el.

Megnehezítette a felvidékiek helyzetét a vezetők oktalan gáncsoskodása, elgondolás nélküli intézkedése úgyannyira, hogy maguk a telepítettek panaszolják: a helytelen intézkedések következtében „...boldogulásunk forog kockán..."[168]

Ez a vázlatos áttekintés talán képet ad arról, hogy a földreform, valamint a sváb kitelepítéssel és a földreformmal kapcsolatos telepítések nagy mértékben átalakították a község társadalmi-gazdasági struktúráját. Jelentős gazdasági nivellálódás következett be a község parasztságán belül, s tovább nőtt az addig is soknemzetiségű Barcs nemzetiségi heterogenitása.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a község mezőgazdaságának *termelési és tulajdonviszonyai* a földreformmal *alapvetően* megváltoztak. A kisajátított három, mintegy 4200 kh összterületű úri birtok felosztása azt is jelentette, hogy a község *társadalmának osztályszerkezetében* is *jelentős* változások történtek. Nemcsak a földbirtokosság szűnt meg, hanem majdnem felére csökkent az agrárproletárok száma. Lényegesen megnövekedett a kis- és középbirtokos parasztok száma és aránya.

Ezeket az alapvető változásokat kiegészítették a telepítések, amelyek megváltoztatták a község *nemzetiségi és politikai* arculatát (többszáz volksbundos ki- és néhány száz szlovákiai és jugoszláviai magyar betelepítése).

Alig zárultak le ezek a történelmi jelentőségű gazdasági-társadalmi-politikai változások, a község mezőgazdaságának *termelési és tulajdonviszonyaiban* újabb, *alapvető változás vette kezdetét*: a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Amint az eddigiek is bizonyítják, a földreformnak és a háború utáni helyzetnek *szükségszerű következménye* volt a mezőgazdaságban a modern nagyüzem megteremtése. Barcs sajátos földrajzi és területi adottságai szükségessé tették nemcsak a közös, hanem a modern (gépi-nagyüzemi) művelésre való áttérést is. A felszabadulás utáni években a hagyományos, kisüzemi módszerekkel nemcsak megoldhatatlan feladatot jelentett a határ megművelése, de a legnagyobb erőfeszítések ellenére is elmaradt a község parasztsága a két nagybirtok (elsősorban a Kremzir-) eredményei mögött.

Ezek a tényezők tették szükségessé a legelső években még csak a legalacsonyabb fokú szövetkezés, az „egymásnak-segítés" szintjén a munkaszervezést, majd később a modern mezőgazdasági nagyüzem megteremtését.

Így alakult meg — a történelmi fejlődés időrendjében is az elsők között — Barcson (pontosabban: Szilonics-pusztán) egy olyan termelőszövetkezet, amely gazdálkodási eredményei és a szocialista építésben szerzett érdemei alapján egyaránt a legkiválóbbak közé tartozik.

BENKE JÓZSEF

ЙОЖЕФ БЕНКЕ

ЗЕМЕЛЬНАЯ РЕФОРМА И ПОСЕЛЕНИЕ В С. БАРЧ

Резюме

В день провозглашения распоряжения о земельной реформе с. Барч и окружность его были еще плацдармом военных действий, а население лишь в конце апреля, в начале мая могло сюда вернуться. Война причинила крупные материальные ущербы.

Сформированный целиком из левых, то есть из членов Коммунистической и Крестьянской Партий, из представителей левого крыла Партии Мелких Сельских Хозяев и Социал-демократической Партии комитет по разделу земли взял на себя большую задачу,

[168] KÁL. Járási NB. Barcs (év és szám nélkül). — Különösen az első telepesek helyzete volt rendkívül nehéz. Ez részben abból fakadt, hogy — mint már említettük — amikor megérkeztek, a svábok kitelepítése még nem kezdődött meg, részben az okozta, hogy kezdetben csak ideiglenes jelleggel telepítették le őket, s bútort, gabonát, állatokat sok esetben nem tudtak számukra biztosítani (a Nyugatra menekültek elvitték, vagy „megőrzésre" átadták itteni rokonaiknak).

ведь больше половины всей территории села (51,4%) принадлежало крупным помещикам. По данным сельскохозяйственной статистики 1935 г. 62,7% всей площади села принадлежало к хозяйствам, имеющим больше 100 хольдов земли. 11%-овое расхождение в данных дается из неразделенного земельного участка крестьян села, тоже превышающего 100 хольдов.

В течение мая и июня комитет по разделу земли составлял список конфискуемых безвозмездно и с выкупом поместий, а также желающих получить землю. Комитету приходилось преодолевать множество проблем в связи с значительным расхождением действительного размера владений и указанного в кадастре. (Из 4500 кадастровых хольдов земли можно было конфисковать всего лишь 3200 кад. хольдов.) Был конфискован и живой и мертвый инвентарь крупных владений, большая часть которого была передана сельскохозяйственной кооперации. Комитет принял радикальные мероприятия по отношению швабского (немецкого) населения. Из всех земель швабов, составляющих 1347 кадастровых хольдов, было конфисковано 932 кад. хольда.

В селе было конфисковано приблизительно 4200 кад. хольдов земли. 2033 кад. хольда было раздано имеющим на то право крестьянам, а приблизительно 600 кад. хольдов послужило для поселения нового населения. Для участков под дом было раздано 232 кад. хольда, а для прочих целей больше чем 1300 кад. хольдов.

Средний размер земельных наделов равнялся 7 хольдам, а из 328 желающих получить землю была удовлетворена просьба 288 лиц. Преобладающее большинство получивших землю лиц (260 семей) раньше работало сельскохозяйственным батраком.

При раздаче участков под дом большую часть желаний удалось удовлетворить. Участок под дом получило 368 семей, из них 107 бывших батраков и поденщиков, 139 сельскохозяйственных рабочих и 123 прочих.

Важнейшим результатом аграрного переворота в с. Барч — кроме ликвидации крупных барских поместий — было превращение больше чем 2/3 бывших сельско-хозяйственных пролетариев в мелких собственников и возрастание числа середняцких хозяйств. В результате земельной реформы земельная собственность крестьян с. Барч больше чем удвоилось.

Происходивший в с. Барч аграрный переворот по своему характеру был не просто радикальной аграрной реформой, а аграрной революцией, ведь предел конфискации был здесь ниже, чем вообще в стране и конфискация затронула (полностью или частично) всех швабских владений. Этот последний факт, а далее форма надела в значительной мере содействовали эгализации размеров земельных владений. После реформы в с. Барч не оказалось ни одного крестьянского хозяйства, размер которого превышал бы 20 кад. хольдов, а земельные владения размером в 20 хольдов или больше составляли всего лишь 2,1% всей площади села. Характерным признаком аграрной революции является и тот факт, что по переписи 1935 г. 57% всей земельной площади составляли хозяйства, размер которых превышал 50 кад. хольдов, а в 1945 г. их доля сократилась до 1,8%.

Другое, имеющее большое значение для жизни и общественной структуры села изменение было выселение фольксбундистского немецкого населения (приблизительно 600 лиц), и поселение венгерского населения отчасти из Словакии (прибл. 200 лиц), отчасти из Югославии (прибл. 100 лиц). Среди пришедших из Словакии 53 семей раньше имело землю 48 семей, здесь однако все 53 семьи получили землю (с домом и подсобным участком) из бывших швабских владений, в общем размере 411 кад. хольдов. Получившие приусадебную землю 23 семьи раньше являлись сельско-хозяйственными пролетариями. В с. Барч они получили всего 187 кад. хольдов земли.

Еле был завершен однако этот исторического значения переворот в производственных отношениях и в сфере собственности села, когда уже начался новый, имеющий также основополагающее значение другой переворот: социалистическое преобразование сельского хозяйства.

JÓZSEF BENKE

BODENREFORM UND ANSIEDLUNG IN BARCS

Zusammenfassung

Auf dem Tage der Promulgation der Bodenreformverordnung war Barcs und seine Umgebung noch ein Kriegsoperationsraum und die Einwohner konnten nur am Ende April, am Anfang Mai zurückkehren. Die Verheerungen des Krieges verursachten große materielle Verluste.

Die Kommission für Bodenanspruchsteller, welche völlig aus links gerichteten Elementen, aus Kommunisten, aus Mitgliedern der Bauernpartei, aus linksorientierten Kleinlandwirten und Sozialdemokraten bestand, nahm auf sich eine große Aufgabe, da ja mehr als die Hälfte des Gebietes der Gemeinde (51,4%) vom Großgrundbesitz eingenommen war (obgleich 62,7% des Gesamtgebietes der Gemeinde nach der Statistik von 1935 zu den Grundbesitzen über 100 Katastraljoch gehörte). Der Unterschied über 11% war aber ein solches Kompossessoratgut, das ungeteiltes Eigentum der Bauernschaft der Gemeinde war.

In Mai und Juni wurden die zur Beschlagnahme verurteilten und unter Ablösung fallenden Güter, sowie die Bodenanspruchsteller zusammengeschrieben.

Es bedeutete viele Schwierigkeiten, daß ein wesentlicher Unterschied zwischen dem Grundbesitzbestand und dem wirklichen Gebiet der Immobilien bestand. Das sämtliche Gebiet, das von den Immobilien von 4500 Katastraljoch zu bodenpolitischen Zwecken beanspruchbar war, betrug kaum mehr, als 3200 Katastraljoch. Auch das lebende und tote Inventar der Großgrundbesitze wurde in Anspruch genommen. Den größeren Teil davon bekam die Bauerngenossenschaft. Man verfuhr den Schwaben gegenüber radikal. Man konfiszierte 932 Kj. von den Immobilien von 1347 Kj. der Schwaben von Barcs.

Für bodenpolitische Zwecke (Austeilung, Ansiedlung usw.) nahm man beinahe 4200 Kj. in Anspruch, deren beinahe die Hälfte (2033 Kj.) unter die Anspruchsberechtigten ausgeteilt wurde. Ungefähr 600 Kj. wurden zu Siedlungszwecken, 232 Kj. zu Hausplatzzuwendung und mehr als 1300 Kj. zu anderen Zwecken verwendet.

Die durchschnittliche Größe des ausgeteilten Bodengebietes machte 7 Kj. aus. Man hat die Berechtigung von 288 Bodenanspruchstellern von 328 anerkannt. Die meisten von ihnen (260 Familien) waren früher Knechte.

Bei der Zuerteilung der Hausplätze konnte man den großen Teil der Anspruchsteller befriedigen. 368 Familien bekamen Hausplätze. Unter ihnen waren 107 Knechte und Tagelöhner, 139 Arbeiter und 123 von verschiedenem Beruf.

Das größte Ergebnis der in der Gemeinde vor sich gegangenen Agrarumwandlung war außer der Zersprengung des herrschaftlichen Großgrundbesitzes, daß sie die Anzahl der besitzlosen Agrarproletarier um mehr als 2/3 verminderte, daß die Mittelbauerschichte sich vergrößerte, und daß der Boden im Besitze der Bauernschaft von Barcs auf das doppelte anwuchs.

Die in der Gemeinde erfolgte Agrarumgestaltung war hinsichtlich ihres Charakters keine bloße radikale Agrarreform, sondern eine Agrarrevolution. Die Grenze der Inanspruchnahme war zwar niedriger als der Landesdurchschnitt, aber die Beschlagnahme berührte (ganz oder teilweise) alle schwäbischen Grundbesitze. Die letzteren Faktoren, so wie die Form der Zuerteilung egalisierten die Güterverteilung innerhalb der Bauernschaft: in Barcs verblieb kein größeres Bauerngut als 20 Kj. und die größeren als 20 Kj. machten nur 2,1% des Gesamtgebietes der Gemeinde aus. Auf den revolutionären Charakter der Agrarumgestaltung weist auch das hin, daß, während 57% des Gesamtgebietes von Barcs in 1935 zu den Wirtschaften über 50 Kj. gehörten, diese großen Wirtschaften in 1945 nur 1,8% des Gesamtgebietes ausmachten.

Die andere höchst bedeutsame gesellschaftliche Veränderung, die auf das Leben und auf die Veränderung der gesellschaftlichen Struktur der Gemeinde ihren Stempel sehr stark aufdrückte, war die Aussiedelung der deutschen Volksbundmitglieder (ungefähr 600 Personen) und die Einsiedelung der von der Slowakei gekommenen (ungefähr 200 Personen) und der von Jugoslawien geflüchteten (ungefähr 100 Personen) Ungaren. 48 Familien von den aus der Slowakei angesiedelten 53 Familien hatten Immobiliargut auch dort, hier bekamen die 53 Familien insgesamt 411 Kj. Land (und Haus mit Gewanne) von den ehemaligen schwäbischen Liegenschaften. Jede von den inneren Ansiedlerfamilien war eine agrarproletarische, hier bekamen sie 187 Kj. zusammen.

Kaum schlossen sich diese Veränderungen von geschichtlicher Bedeutung ab, begann eine neuere, grundlegende Veränderung in den Produktions- und Eigentumsverhältnissen: die sozialistische Umwandlung der Landwirtschaft.

VITA

A IX—XI. SZÁZADI MAGYARSÁG GAZDÁLKODÁSÁNAK ÉS ÉLETFORMÁJÁNAK KÉRDÉSEIHEZ

A történeti, régészeti és néprajzi irodalom a kutatás első korszakában egyértelműen mint nomád pásztornépet rekonstruálta a 896-ban a Kárpát-medencébe költöző magyarságot. E rekonstrukció a korszak arab, bizánci és nyugati auktoraira, kisebb részben a későbbi magyar gesta-irodalomra, a régészeti leletanyag első társadalomtörténeti értékelésére és néprajzi analógiák hevenyészett felhasználására épített. A kutatás második korszakában, az 1930-as évektől máig újabb szövegforrások már nem kerültek feltárásra, a kutatás szélesedését elsősorban a nyelvtudomány bekapcsolódása, a magyar szókincs történeti rétegeinek módszeres vizsgálata, valamint az egyre gyarapodó régészeti leletanyag újabb értelmezési kísérletei jelentették; az összehasonlító néprajztudomány bekapcsolódása elmaradt. Az újonnan feltárt források felmerülésénél azonban fontosabbnak kell látnunk az ideológiai tényezőt: az újabb kutatás — mintegy a korábbi romantikus szemlélet reakciójaként — a pásztorkultúrára utaló adatokkal szembehelyezve egyre inkább a honfoglaló magyarság földművelésének adatait hangsúlyozta és abszolutizálta. E törekvések jegyében vetítette vissza az írott forrásanyaggal dolgozó történettudomány a részletesebben ismert XIII. századi viszonyokat a XI. századra,[1] s ezen az úton jutott el a régészeti kutatás is a pejoratív értelmet nyert nomadizmust sokszor eléggé mereven elutasító megfogalmazásokig.[2]

A forrásanyag bővítését ezúttal a temetőfeltárások dokumentációinak egy még ki nem próbált értelmezési módszerével kísérlem meg. E módszer szerencsés bepillantást enged a temetők megőrizte népesség települési viszonyaiba, féléves téli és nyári szállás közt mozgó életformájába, s így módot ad a kétfázisú mozgó településrendszer hátterében álló gazdálkodási profil megrajzolására.

A rendelkezésre álló teljes adatanyag értékeléséből itt csupán mutatót adok; előzetes jelentést a folyamatban levő munkálat egészéről.[3]

A Kárpát-medence IX—XI. századi (magyar és szláv) temetőiben a tájolás iránya Nyugat—Kelet. A csillagászatilag pontos Ny—K tengelytől való eltéréseket már többen összefüggésbe hozták a napkelte évszakonként változó irányával. A külföldi szakirodalomban *Hrubi*[4] és *Škerlj*[5] próbálkoztak a módszer hasznosításával demográfiai vizsgálatok során. Hazai viszonylatban azonban több kezdeményezés után[6] még az értelmező módszer kidolgozása sem történt meg mindeddig.

A tájolási irány és a napkelte irányingadozása közti összefüggés feltételezése munkahipotézis. E hipotézishez az elvi kiindulást azok a néprajzi adatok adják, amelyek szerint a magyar nyelvterület döntő részén a sírgödrök elkészítése még a közelrécens időkben is hajnalban történik, s a sír ásásakor az ásók gondosan ügyelnek a keleti irány (tehát szükségszerűen a mindennapi Kelet irány) betartására.[7]

[1] Csak példaként idézem a legutóbb megjelent szintézist: *Elekes L.—Lederer E.—Székely Gy.:* Magyarország története. I. Bp. 1961. 47—53, 55—56, 60—65, 71—72, 76—87. l.

[2] Példaként a legutóbbi szintézisből: *Szőke Béla:* A honfoglaló és kora-Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Bp. 1962. 22, 99, 101. l.

[3] A jelen dolgozat a Magyar Néprajzi Társaság felolvasó ülésén 1965. III. 17-én elhangzott, munkabeszámoló jellegű előadás rövidített formája.

[4] *V. Hrubý:* Staré Mešto velkomoravske pohřebiště „Na valách". Praha 1955. 74—78. l.

[5] *J. Kastelic—B. Škerlj:* Slovanska nekropola na Bledu. Ljubljana 1950.

[6] *Bartalos Gyula*, Arch. Ért. 1899. 356. l. — *Cziráky Gyula*, Arch. Ért. 1900. 265—67, 1903. 60—61, 1905. 65. l. — *Roska Márton*, Dolg. 1913. 167—68. l. — *Csalog József* (kézirat), *Gazdapusztai Gyula* (kézirat) stb.

[7] *K. Kovács László:* A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár 1944. 320, 357, 358, 362, 406—409, 412.

A felállított munkahipotézis jegyében az egyes sírok tájolási irányának a következő értelmezést adhatjuk:

240,5—242,5° = január/december
242,5—249,5° = január/november
249,5—253° = február/november
253 —263,5° = február/október
263,5—270° = március/október
270 —282,5° = március/szeptember
282,5—288,5° = április/szeptember
288,5—299,5° = április/augusztus
299,5—302° = május/augusztus
302 —310,5° = május/július
310,5—312,5° = június/július

(A fenti táblázatban a fokértékek a K irányra vonatkoznak, olyan 360° beosztású iránytű szerint, amelynél É = 0°, Ny = 90° stb. A táblázat 47° földrajzi szélességre érvényes, tehát a Kárpát-medence földrajzi fekvésének átlagát veszi alapul.)[8]

A módszer egyes sírok értékelésére nem vagy legfeljebb csak a valószínűség fokán alkalmazható. Ennek oka egyrészt, hogy a különféle hibalehetőségekből adódóan egyedi esetekben ±10° pontatlansággal kell számolnunk, másrészt pedig, hogy egyes sírokra vonatkozóan a módszer nem ad egyértelmű értelmezési lehetőséget (pl. 264° = vagy március, vagy október). Ha azonban statisztikus tömegeket (temetőket, illetve temetőrészleteket) értékelünk, a ± irányú hibalahetőségek kiegyenlítik egymást, a vagylagos eredmények pedig megosztva értelmezhetők (pl. 7 db 264° tájolású sír egy nagyobb temetőn belül = 3,5 márciusban és 3,5 októberben elhantolt sír).

Példaként bemutatom a 63 értékelhető sírból álló *Jászberény-szentpálhalmi* (Szolnok m.) temetőrészlet[9] értelmezését:

január	2,5	sír
február	6,5	sír
március	14,75	sír
április	3	sír
május	3,5	sír
június	1,5	sír
július	2	sír
augusztus	4	sír
szeptember	11,75	sír
október	9,75	sír
november	3,5	sír
december	0,5	sír
	63	sír

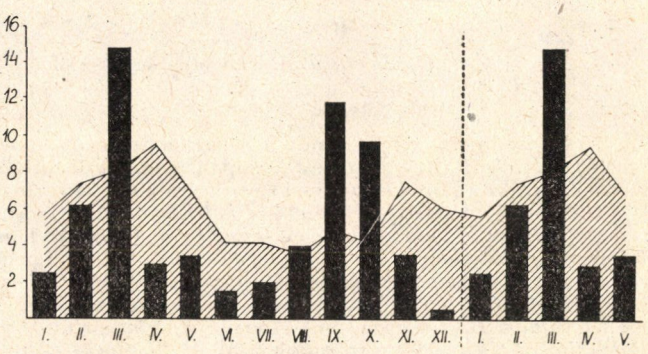

1. grafikon. Jászberény-Szentpálhalom, 63 sír. Mögötte (grafikonnal) Abád község halálozási adatai 1795—1811

A grafikus ábrázolás, amelyben a vízszintes tengelyen a hónapok, a függőleges tengelyen a sírszámok vannak, különösen jól szemlélteti a temetőrészlet sírjainak évszakok szerinti megoszlását. A görbe szerinti megoszlás a részletek tekintetében természetesen torz. Az összehasonlításul mellékelt közelrécens megoszlás (szaggatott vonal: Abád község 2 évnel idősebb halottai 1795—1811 között, a halotti anyakönyv szerint, 886 adat) mutat ugyan hasonló tavaszi és őszi maximumot, nyári és kisebb téli minimumot, mégis sokkal kiegyenlítettebb. A tájolási adatokból nyert görbe irreálisan nagy kilengései,

[8] A táblázatot *Barlay Katalin* csillagász készítette.
[9] *Csalog József* ásatása, publikálatlan. Leletanyag és dokumentáció a Jászberényi Múzeumban.

polarizáltsága a módszer törvényszerű hibaforrásaiból adódik. (Ha ellenpróbaként Abád közelrécens adatanyagát tájolási adatokként felfogva, számításba véve a szóródás lehetőségét grafikusan ábrázolom, a jászberény-szentpálhalmihoz hasonló, polarizáltabb görbét kapok.) A görbe torzulása azonban mindössze arra figyelmeztet, hogy helytelen lenne a kapott eredményből részletekbe menő tanulságot levonni;[10] a legfontosabb tényt, hogy ti. a jászberényi temetőt egész éven át folyamatosan használták, a kapott eredmény hitelt érdemlően bizonyítja.

A vázolt módszer alkalmazásának természetesen elsődleges feltétele a tájolási adatok tekintetében pontosan dokumentált, vizsgálható leletanyag. A Kárpát-medencében 1964-ig folytatott feltárások 50 olyan X—XI. századi leletegyüttest (temetőt, illetve temetőrészletet) szolgáltatnak, amelyeken a vázolt módszert sikerrel alkalmazhattam. A következőkben röviden összegezem e vizsgálat tanulságait. A feldolgozott temetőket a használat évszakok szerinti megoszlása szerint csoportosítva mutatom be.

1. *Tengelic-Sertésszállás* (Tolna m.) lelőhely 26 sírból álló teljes temetőjéből[11] 25 sír tájolása értelmezhető, ezek megoszlása:

január	—	sír
február	0,5	sír
március	4	sír
április	4,25	sír
május	2,75	sír
június	1	sír
július	2	sír
augusztus	3,75	sír
szeptember	5,75	sír
október	1	sír
november	—	sír
december	—	sír
	25	sír

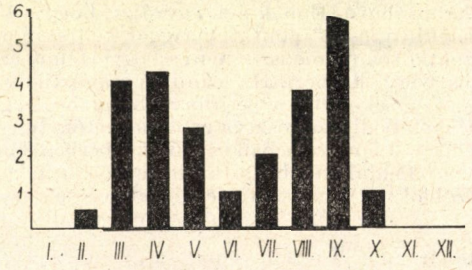

2. *grafikon.* Tengelic-Sertésszállás, 25 sír

Az eredmény egyértelmű: a tengelici temetőt, amely az ásató előzetes közlése szerint a X. századra keltezhető, csupán márciustól októberig vagy szeptember végéig használták, azaz nomád populáció nyári szállásához tartozó temető volt.

Azonos módon értékelhető *Fiad-Kérpuszta* (Somogy m.) 328 sírból álló teljes temetője,[12] nagy valószínűséggel *Tápé-Lebő* (Csongrád m., temetőrészlet),[13] *Mosonmagyaróvár-Rókadomb* (Moson m., valószínűleg csak temetőrészlet),[14] *Vésztő-Kötpuszta* (Békés m., — részlet ?),[15] *Aldebrő-Mocsáros* (Heves m., — részlet ?).[16] A dokumentáció alacsony reprezentációs értéke, illetve a csekély sírszám miatt csak feltételesen sorolhatjuk ide *Klárafalva B.* (Csongrád m.)[17] temető magyar sírjait, *Szarvas-Lenin utca* (Békés m.),[18] *Rákóczifalva-Kastélydomb* (Szolnok m.)[19] és *Tiszabezdéd* (Szabolcs m.),[20] valamint talán *Szirmabesenyő-Homokbánya* (Borsod m.)[21] lelőhelyeket. Összesen tehát 10 vagy 11 temetőt.

2. Az előbbiekkel szemben a temetők egy másik csoportját a temetkezések évszakok szerinti megoszlása alapján mint téli szálláshoz tartozókat értékelhetjük.

[10] E hibát mind *Hrubý*, mind *Škerlj* elkövette. A módszer közvetlen demográfiai vizsgálatokhoz, a halálozás évszakok szerinti eloszlásának vizsgálatához nem alkalmazható.
[11] *K. Éry Kinga* feltárása, publikálatlan.
[12] *Nemeskéri J.—Lipták P.—Szőke B.*, Acta Archaeologica 1953. 205—370. l. és dokumentáció a Magyar Nemzeti Múzeum Embertani Tárának adattárában.
[13] Magyar Nemzeti Múzeum Adattára (a továbbiakban: MNM A) T. I. 60. jelzet. — *Párducz M.—Tary L.*, Folia Arch. 1939. 189—99. l.
[14] *Bottyán Árpád* ásatása, publikálatlan. MNM A M. I. 12. jelzet.
[15] *Kovalovszki Júlia* ásatása, publikálatlan. MNM A V. II. 126. jelzet.
[16] *Szabó János* ásatása, publikálatlan.
[17] MNM A K. III. 269.
[18] *Gazdapusztai Gyula* ásatása, publikálatlan. MNM A Sz. VII. 463.
[19] *Csalog Zs.* ásatása, publikálatlan.
[20] *Jósa András*, Arch. Ért. 1896. 385—412. l.
[21] *Megay Géza* ásatása, publikálatlan. MNM A XIV. 393/1961. jelzet.

A *Nagyhegyes-Elep* (Hajdú m.) lelőhelyen feltárt síregyüttes[22] 45 sírjából 30-nak ismerjük a tájolását. Megoszlásuk:

január	4	sír
február	7,5	sír
március	3,5	sír
április	—	sír
május	—	sír
június	—	sír
július	—	sír
augusztus	—	sír
szeptember	3,5	sír
október	5,5	sír
november	4	sír
december	2	sír
	30	sír

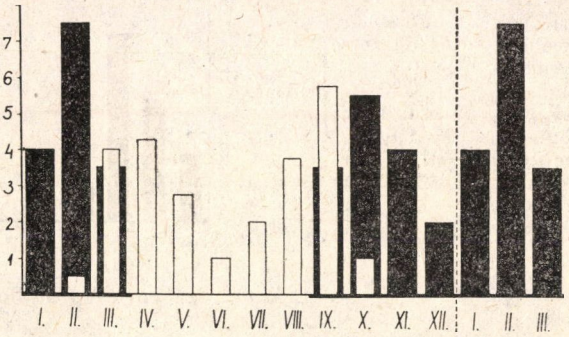

3. grafikon. Nagyhegyes-Elep, 30 sír (fekete), mellette összehasonlításul Tengelic (fehér)

Mint a grafikonról leolvasható, a temető használata minden év márciusában megszakad, és csak szeptemberben vagy októberben folytatódik. A kapott görbe pontosan kiegészíti a közel azonos sírszámú tengelici nyáriszállás-temető görbéjét (az utóbbi összehasonlításul szaggatott vonallal szerepel a grafikonon).

Azonos eredménnyel értelmezhetjük a *békés-povádi* (Békés m.) temetőt,[23] valamint nagy valószínűséggel a következőket: *Ócsa-Felsőpakony* (Pest m.),[24] *Pétervására* (Heves m.),[25] *Hódmezővásárhely-Nagysziget* (Csongrád m.),[26] *szob-vendelinusi szőlők* (Nógrád m.).[27] Feltételesen e csoportba sorolhatók: *Gáva-Vásártér* (Szabolcs m.)[28], *Hódmezővásárhely-Szikáncs* (Csongrád m.),[29] *Csanytelek-Síróhegy* (Csongrád m.),[30] *Tiszabercel-Ráctemető)*-(Szabolcs m.),[31] *Bihardancsháza* (Bihar m.),[32] *Székkutas-Homokbánya* (Csongrád m.),[33] *Szentes-Mágocsérpart* (Csongrád m.),[34] *Szob-Kiserdő* (Nógrád m.),[35] *Pozsony (Bratislava-Kralova Ves* (Csehszlovákia),[36] valamint talán *Szentes-Szentlászló II.* (Csongrád m.),[37] *Kenézlő-Fazekaszug* (Bereg m.),[38] *Tiszabercel* (Szabolcs m.),[39] *Székesfehérvár-Bikasziget* (Fejér m.),[40] *székesfehérvár—sárkeresztúri országút* (Fejér m.),[41] és *Hetény (Chotin,* Csehszlovákia).[42] Összesen tehát 15 vagy 21 temető tartozik e csoportba.

3. Külön csoportként mutatok be néhány olyan temetőt, amelyek alapvetően a téli félévben használt szezontemetők, mégis feltűnik bennük a nyári félévre keltezhető sírok bizonyos százalékaránya. E példák nyilvánvalóan a letelepedést, a populációnak a téli szálláson való lekötődését szemléltetik.

[22] *Szabó György* ásatása, publikálatlan. MNM A N. III. 195.
[23] *Trogmayer Ottó*, Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960—62. 9—38. l.
[24] *Kiss György* ásatása, publikálatlan. MNM A O. II. 81.
[25] *Galván Károly* ásatása, publikálatlan. MNM A P. IV. 287.
[26] *Gazdapusztai Gyula* ásatása, publikálatlan. MNM A H. III. 200, 207.
[27] *Horváth Adolf J.* ásatása, publikálatlan. MNM A Sz. VII. 388.
[28] *Kalicz Nándor* ásatása, publikálatlan. MNM A G. I. 11.
[29] *Zalotay Elemér* ásatása, publikálatlan. MNM A H. I. 46.
[30] *Csallány Gábor* ásatása, publikálatlan. MNM A Cs. II. 143, III. 147.
[31] *Kalicz Nándor* ásatása, publikálatlan. MNM A T. IV. 330.
[32] *Patay Pál* ásatása, publikálatlan. MNM A II. 66/1963.
[33] *Olasz Ernő* ásatása, publikálatlan. MNM A Sz. IV. 265.
[34] *Szabó János* ásatása, publikálatlan. MNM A Sz. IV. 261.
[35] *Horváth Adolf J.* ásatása, publikálatlan. MNM A Sz. I. 10.
[36] *L. Kraskovská*, Slov. Arch. 1955. 235—43. l.
[37] *Széll Márta*, Folia Arch. 1941. 245. l.
[38] MNM A K. I. 9.
[39] *Kiss Lajos*, Dolg. 1937. 240—46. l.
[40] *Marosi Arnold*, Arch. Ért. 1923—26. 246. l.
[41] *Marosi A.*, Arch. Ért. 1920—22. 37. l.
[42] *M. Dušek*, Slov. Arch. 1955. 244—63. l.

A *Szatymaz-vasútállomás* (Csongrád m.) lelőhelyen feltárt teljes temető sírjainak mintegy fele ismert tájolási adata szerint.[43] Ezek megoszlása:

január	9,5	sír
február	17	sír
március	26	sír
április	5	} 8,5 sír
május	0,5	
június	0,5	
július	1	
augusztus	1,5	
szeptember	15,5	sír
október	27,5	sír
november	10	sír
december	3	sír
	117	sír

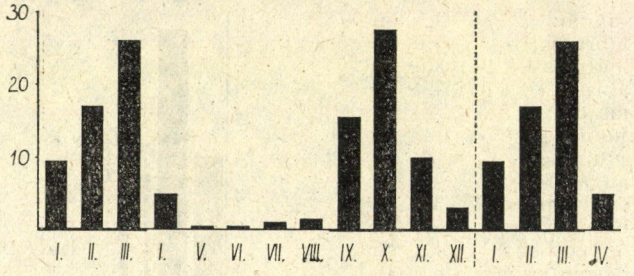

4. grafikon. Szatymaz-Vasútállomás, 117 sír

A nyári félévre eső sírok száma 8,5, minimális számítással, teljes biztonsággal 7 sírt számolhatunk ide; e 7 sírral 50, biztosan a téli félévre (október—február) eső sírt kell arányítanunk, eszerint — a XI—XII. századi temetőt szinkronikus egésznek tekintve — a még mozgó és a már letelepült demográfiai elem aránya 86% : 14%.

Hasonlóképpen szemlélteti a téli szállás faluvá válásának folyamatát *Majs* (Baranya m.) feltárt temetőrészlete (227 sír, a X. század második felétől a XI. század második feléig),[44] a nyári félévben még távozó és a már megült népesség aránya itt 93%:7%. A *magyarhomorogi* (Bihar m.) temető (87 sír)[45] megfelelő aránya 80% : 20%.

Feltételesen sorolhatjuk e csoportba *Szentes-Szentlászló I.* (Csongrád m.)[46] és *Csánytelek-Dilitor* (Csongrád m.)[47] temetőjét.

Megjegyzendő, hogy nyári szállások temetőiben kisebb százalékarányú téli sírokat soha nem figyelhetünk meg, ez más szóval azt jelenti, hogy a nomád populációk végleges lekötődése a téli szállásokon és soha nem a nyári szállásokon történt.

4. A korszak temetőinek egy része egyenletes, egész évi használatról tanúskodik. Fentebb részletesen bemutattam ezek közül *Jászberény-Szentpálhalom* (Szolnok m.) temetőjét. E csoportba tartoznak még a következő köznépi temetők: *Nyitra (Nitra)—Zobor* (Csehszlovákia, — 164 sír),[48] feltételesen *Eger-Szépasszonyvölgy* (Heves m.),[49] *Hódmezővásárhely-Szakálhát* (Csongrád m.)[50] és talán *Hódmezővásárhely-Hunyadihalom* (Csongrád m.),[51] összesen tehát 4 vagy 5 temető.

Ugyancsak e csoportba sorolhatjuk a középréteg temetői közül teljes biztonsággal *Tiszanánát* (Heves m.)[52] és *Szentes-Borbásföldet* (Csongrád m.),[53] feltételesen a *csongrád-vendelhalmi* (Csongrád m.),[54] a *dormánd-hanyipusztai* (Heves m.)[55] temetőt és *Hencidát* (Bihar m.),[56] valamint talán *Kecelt* (Pest m.),[57] tehát összesen 5 vagy 6 temetőt.

5. Részletesebben mutatom be a *hódmezővásárhely-kopáncsi* (Csongrád m.) temető[58] tanulságos példáját.

Az 50 ismert tájolású sír két, a temetőtérképen határozottan elkülönülő csoportra oszlik: *1. csoport.* 28 sír, melyek közül 8-ban volt lószerszámból származó melléklet és 2-ben ezüst ruhadíszek. *2. csoport.* 22 sír, melyekben sem lószerszám, sem ruhadísz-melléklet nem volt, viszont 4 sírban szerepelt az 1. csoportban ismeretlen S-végű hajkarika.

[43] *Bálint Alajos*, Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958—59. 101—121. l.
[44] *Kiss Attila* jelenleg folyó ásatása.
[45] *Dienes István* ásatása.
[46] *Széll Márta*, Folia Arch. 1941. 233—44. l.
[47] *Széll Márta*, Folia Arch. 1941. 245—52. és MNM A Cs. III. 145.
[48] *P. Čaplović*, Slov. Arch. 1954. 5—50. l.
[49] *Bartalos Gyula*, Arch. Ért. 1899. 353—60. l.
[50] *Bálint Alajos*, Dolg. 1936. 205—16. l.
[51] *Banner János*, Dolg. 1937. 66—69. l.
[52] *Dienes István* ásatása, publikálatlan.
[53] *Szabó János* ásatása, publikálatlan.
[54] *Gallus S.*, *Párducz M.* és *Tary L.* ásatása, MNM A Cs. I. 4.
[55] *Szabó János* ásatása, publikálatlan.
[56] *Fettich Nándor*, Arch. Hung. XXI. 95—101. l. LXXXIX. T.
[57] *Fettich* i. m. 104—106, LXXXVII. T.
[58] *Párducz Mihály*, Dolg. 1943. 183—92. l.

— A temető feltűnő tagolódását a publikáló *Párducz* is regisztrálja, sőt értelmezni is próbálja. Közli azt a megfigyelését is, mely szerint az 1. csoport sírjai nagyjából Ny—ÉNy tájolási intervallumban fekszenek, míg a 2. csoportban a tájolás változatosabb.[59] E döntő fontosságú jelenség okát azonban nem kutatja. Az alábbiakban a tájolási adatokat a két csoport tagolásában értékelem. A publikáció pontos fokértékeket nem ad, csupán mellékégtáj/2 pontosságú megjelöléseket. E megjelöléseket fokértékeknek fogva fel, a következő képet kapjuk:

1. csoport:			2. csoport:		
január	4	sír	január	1,5	sír
február	6	sír	február	1,5	sír
március	2,5	sír	március	2	sír
április	1,5	sír	április	4	sír
május	—	sír	május	—	sír
június	—	sír	június	2	sír
július	—	sír	július	2	sír
augusztus	1,5	sír	augusztus	4	sír
szeptember	2,5	sír	szeptember	2	sír
október	6	sír	október	1,5	sír
november	—	sír	november	—	sír
december	4	sír	december	1,5	sír
	28	sír		22	sír

A leglényegesebb jelenséget — hogy ti. az 1. csoport temetőrésze a téli félévben használt szezontemető, a 2. csoport pedig folyamatosan használt temetőrész — már e durva adatok is valószínűsítik. A részletek tekintetében megbízhatóbb képet kapunk azonban, ha a hitelesnek, pontosnak látszó temetőtérkép[60] tájolási adatait mérjük le és értékeljük:

1. csoport:			2. csoport:		
január	6,5	sír	január	1,5	sír
február	4,5	sír	február	1	sír
március	2	sír	március	2,5	sír
április	—	sír	április	1,5	sír
május	—	sír	május	1	sír
június	— (0,5)	sír	június	3,5	sír
július	— (0,5)	sír	július	4	sír
augusztus	—	sír	augusztus	2	sír
szeptember	2	sír	szeptember	2	sír
október	2	sír	október	1	sír
november	5,75	sír	november	0,5	sír
december	3,25	sír	december	1,5	sír
	26 (+1)	sír		22	sír

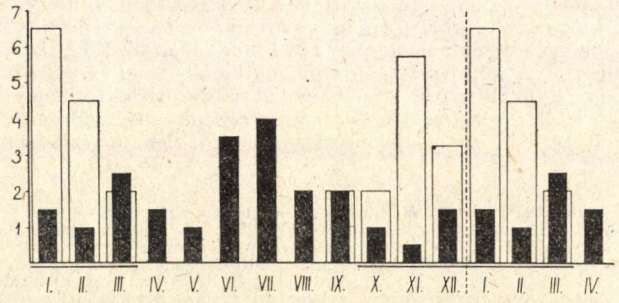

5. grafikon. Hódmezővásárhely-Kopáncs 1. csoport (fehér), 26 sír; 2. csoport (fekete), 22 sír.

[59] Uo. 191. l.
[60] Uo. 188—89. l.

(Egy sírt, amely lokalitása szerint az első csoportba tartozik ugyan, tájolása révén azonban [szöveg: NyDNy, térkép: 308°] feltűnően és egyedülállóan elüt környezetétől, melléklet tekintetében pedig közömbös [vaskés ?], csak feltételesen számítottam az 1. csoporthoz. Egy a szövegben szereplő sír pedig hiányzik a térképről — az első csoport sírszáma így a második táblázatban csak 26.)

Bár a térképről mért adatok értékelése nem adhat minden részlet tekintetében teljes hitelű képet, a kapott eredmény van annyira egyértelmű, hogy teljes biztonsággal arra következtethetünk: a kopáncsi temető populáción belüli munkamegosztásról, illetőleg két, gazdálkodási funkcióját és kulturális arculatát illetően eltérő egység szimbiózisáról tanúskodik. A két elkülöníthető egység egyike letelepült (földműves), másika szállásváltó (nomád pásztor) életmódot folytató népesség. A két elem együttlakása csupán a téli félévre korlátozódik (szeptember—március). A teljes populáció diakrónikus értelemben vett összlélekszáma kb. 28+25?+22 = 75 fő, százalékos megoszlása: földművescsoport 23%, pásztorcsoport 77%. — Már Párducz megkísérli a temető két csoportjának különválását etnikus alapon magyarázni.[61] E kérdésre az alábbiakban még visszatérek.

A kopáncsi temető 26 sírból álló 1. csoportjának leletanyagát lószerszám-mellékletek (a sírok 23%-ában kengyel, 27%-ában zabla, valamint egyéb lószerszámtartozékok), nyílhegyek (2 sírban), kések (5 sírban), nyitott hajkarikák (4 sírban), kéttagú csüngők, rombusz alakú ruhadíszek, tömör fülesgombok, különféle gyöngyök (4 sírban) és egyéb női ékszerek jellemzik. A síroknak csupán 30%-a volt melléklet nélküli. A 22 ismert sírból álló 2. csoport jellege teljesen más. A sírok 68%-ában semmiféle melléklet nem volt. 4 sírban volt S-végű hajkarika, 1 sírban gyöngy, 1 sírban éremmelléklet. (További 1 idetartozó sírban is volt két éremmelléklet, e korábban feltárt sír leletkörülményeit azonban nem ismerjük, dokumentációja nincsen.)

A temető két sírcsoportjának kronológiai viszonyáról semmiféle biztos ismeretünk nincsen. A második csoport érmei közül kettő Salamon (1063—1074), egy valószínűleg I. István (1000—1038) dénára. Az S-végű hajkarikák alapján a temetőrész használata kezdődhetett a X. sz. második felében.[63] Az első csoport abszolút keltezésére biztos támpontunk nincsen; a leletegyüttes jellege a korábbi kutatás szerint a X. századra volna jellemző, nem találunk azonban egyetlen olyan darabot sem, melynek XI. századi előfordulását eleve kizártnak kellene tekintenünk.[64] Ilyenformán semmi akadálya annak, hogy a két temetőrészt egykorúnak ítéljük és a X. század második felétől a XI. század végéig terjedő évszázadra keltezzük. A temetőrészek topográfiai viszonya alapján mindenesetre valószínű az egykorúság, ellenkező értelmezés esetén azt kellene hinnünk, hogy a két különböző időből származó temető mintegy véletlenül került egymás mellé.

Kopács falu neve középkori oklevelekben 1231-ben jelentkezik.[65] Eszerint a település fennállott jóval a temető lezáródása után is, valószínűleg a tatárjárásig.[66] Feltételezhető, hogy a XI. század végén egy sikeres térítési akcióval összefüggésben költöztették át a temetőt új helyre, talán egy templom köré, s ezzel egy időben a XI—XII. század fordulóján, de legkésőbb a XII. század első felében megtörtént a populáció mozgó elemének helyhez kötése is.

Nagy valószínűséggel lokalizálni tudjuk a kopáncsi nomád közösség nyári szállását is. Az eredetileg Csanád megyéhez tartozott Kopáncs téli szállás, illetve falu teljes neve Rétkopáncs volt.[67] Az Árpád-kori Csanád vármegyében azonban találunk egy másik Kopáncs falut is, az oklevelekben először 1219-ben jelentkező Kopáncsot vagy teljes nevén Mezőkopáncsot.[68] A két pont távolsága légvonalban 30 km. Igen jellemző a két falu megkülönböztető Rét-, illetve Mező- előneve. Árpád-kori eredetű helyneveink teljesen egyértelműen megőrizték a *rét* (ma 'kaszáló') és *mező* (ma 'a településen kívül eső, mezőgazdaságilag művelt terület') eredeti jelentését: a *rét* szó télen, a *mező* szó nyáron használt

[61] Uo. 192. l.

[63] Az S-végű hajkarikák datáló értékéről legutóbb összefoglalóan: *Szőke* i. m. 86—89. l.

[64] A nyitott hajkarikák, kéttagú csüngők, tömör fülesgombok, szőlőfürtdíszes öntött függők, poncolt díszű lemezgyűrűk, Cypreagyöngyök, hullám- és pontdíszes gömbölyded gyöngyök stb. szokványos datálása (lásd: *Szőke* i. m., a megfelelő helyeken) azért olyan korai (X. század—XI. század eleje), mivel e lelettípusok (úgyszintén a fegyvermellékletek) nem vagy csak ritkán fordulnak elő Árpád-kori pénzekkel és S-végű hajkarikákkal jellemzett együttesekben. Amennyiben azonban a leletanyag ilyen megoszlásának hátterében nem kronológiai, hanem csupán társadalmi különbségek állnak, a felsorolt lelettárgyak elveszítik a nekik tulajdonított datáló értéket. Más fogalmazásban: a *Szőke*-féle kronológiai rendszer túlságosan is épít arra a labilis premisszára, hogy a X. századra jellemző („pogány") leletanyagnak a XI. század elején el kell tűnnie — s ezért e kronológiai rendszer éppen e kérdés revíziója során alig használható.

[65] *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 861—62. l.

[66] *Borovszky Samu:* Csongrád vármegye története 1715-ig. II. Bp. 1897. 510. l.

[67] *Györffy,* i. h.

[68] *Györffy,* i. h.

legelőt jelentett. A magyar Alföld térképén szabályosan fedik egymást azok a tájrészletek, amelyek 1. szárazabbak, viszonylag magasabb fekvésűek, s talajtani terminussal „mezőségi talajokkal" jellemzettek,[69] 2. amelyeken a közép- és újkori Mező- előtagú helynevek, illetve „Mezőség"-ek helyezkednek el,[70] és 3. amelyeken kora Árpád-kori településeket nem ismerünk, melyek ezek szerint mint nyáriszállás-területek „lakatlanok" voltak, s a XII. században a lakosságnak a téli szállásokra történt lekötődésével valóban lakatlanná is váltak.[71] E tájtípus 4. jellemzőjeként meg kell említeni, hogy ugyanezeken a tájrészleteken jelentkeznek a X—XI. századi nyáriszállás-temetők.

A fentiekhez hasonlóan egészítik ki a „mező"-területeket az Alföld térképén a „rét"-területek. Ezek mélyfekvésű, vízparti tájrészletek, áradmányos, tőzeg- vagy „réti" talajjal, sűrűn tele X—XI. századi helynevekkel, köztük Rét-előtagúakkal, e tájrészeken találjuk a X—XI. század temetői közül azokat, amelyeket a tájolás módszerével téliszállás-temetőknek határozhatunk meg.

Visszatérve Kopáncs példájához, populációjának korai történetét ekként rekonstruálhatjuk: Rétkopáncs eredetileg, a X. századtól vagy a XI. század elejétől kételemű populáció téli szállása, illetve faluja volt. A népesség egyik eleme szállásváltó gazdálkodást folytatott, nyári szállása 30 km-rel távolabb, mezőterületen feküdt. A XI—XII. század fordulóján vagy a XII. század elején megtörtént a populáció migráló elemének lekötődése, ettől kezdve Kopáncs (Rétkopáncs) falu, valószínűleg ezzel összefüggésben szilárdul meg a kereszténység is, mivel a populáció ekkor temetőt vált. A népesség, illetve a gazdálkodás koncentrálódásával a mezőségi terület lakatlanná válik, fokozatos benépesülése csak a XIII—XIV. században történik meg,[72] e benépesülés során település létesül a kopáncsiak elhagyott nyári szálláshelyén is, viszonylag korán, 1219 előtt, amikor a terület Kopáncshoz (Rétkopáncshoz) tartozása még birtokjogi tény, vagy legalábbis hagyomány volt, s így lett az új falu neve ugyancsak Kopáncs (Mezőkopáncs), annak ellenére, hogy az eredeti Kopáncshoz etnikailag feltehetően nincs köze.

A kopáncsi temető a populáció két eltérő gazdálkodási elemének szimbiózisával speciális képet ad. Feltételesen említhetjük vele egy csoportban *Halimba-Cseres* (Veszprém m.) 932 sírból álló, zömében a téli félévre keltezhető temetőjét.[73]

6. A fentiekben 50 temető, illetve síregyüttes szempontjaink szerinti minősítését adtam, mindazokét a leletegyütteseket, amelyek esetében az ásatási dokumentáció pontossága lehetővé tette az elemzést. Feltárt temetők, illetve temetőrészletek hosszú sora maradt ki a felsorolásból, vagy mert az alacsony sírszám miatt vizsgálatra alkalmatlan, vagy pedig — többségben — mivel dokumentációja elégtelen. Külön figyelmet érdemel azonban néhány olyan temető, amelyeket elégséges vagy legalább vázlatos tájékoztatásra alkalmas dokumentációjuk ellenére sem tudunk a kidolgozott módszer alapján értelmezni, mivel sírjaik tájolása nem Ny-i, illetőleg láthatólag a nagyjából Ny-i tájolás mellett sem követi a napkelte évszakok szerinti változását. Mivel — mint a fenti elemzések meggyőzően bizonyítják — a X—XI. századi magyarságnál (és hasonlóan a környező szlávságnál is) a síroknak a mindennapi napkelte szerinti tájolása (tehát a hajnali sírásás) általános, feltehetően mélyen a vallási képzetekben gyökerező szokás, „etnikus specifikum"; mindazoknak a temetőknek az esetében, amelyeknél módszerünk az eltérő tájolás következtében hasznavehetetlen, valószínűleg a magyarságtól (és szlávságtól) eltérő etnikumra kell gondolnunk.

E temetők a következők: *Palotabozsok*,[74] *Ellend I.*[75] és *Ellend II.*[76] (Baranya m.): DNy tájolás a temető egészében; *Szomotor (Somotor*, Csehszlovákia):[77] D és DNy tájolás; *Piliny-Sirmány* (Nógrád m.):[78] É—ÉNy intervallumban tájolva; *Kecskemét-Cédula-*

[69] *Radó Sándor:* Magyarország gazdasági földrajza. Bp. 1963. 31—2. l. és térkép.

[70] Csanád megyében, Csongrád megyében, Békés megyében, Borsod megyében stb. L.: *Györffy* i. m., a felsorolt megyék bevezető részében.

[71] Vö.: *Györffy* i. m., Csanád, Csongrád, Arad, Békés, Bács stb. vármegyék térképe.

[72] A történettudomány megfigyelte a XII. században fellépő „munkaerőhiányt" *(Elekes—Lederer—Székely* i. m. 86—7. l.), s a meginduló nyugati településeket ezzel hozza összefüggésbe. Hasonló jelenségek a XII—XIII. században az első erdélyi román telepesek beköltöztetése, az Alföldre a kunok beköltöztetése és az ún. erdőispánságok lefűződése a korai vármegyékről. Mindezek hátterében nem elnéptelenedés állhat — e tekintetben a tatár pusztítás jelentőségét sem szabad túlbecsülni —, hanem a gazdálkodás belterjesedésével összefüggő lakosságkoncentrálódás, azaz a nyári szállások, összefüggő nyáriszállás-területek felhagyása. A kunok letelepítése esetében pontosan megfigyelhető, hogy a korábban több vármegyéhez tartozó nyáriszállás-területek jutnak a kunok kezére.

[73] *Gyula Török:* Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhunder. Arch. Hung. XXXIX. Bp. 1962.

[74] *Dombay János*, Pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1961. 80—84. l.

[75] *Dombay János*, Pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960. 135—49. l.

[76] Uo. 141—57. l.

[77] *J. Pastor*, Slov. Arch. 1955. 276—85. l.

[78] *Nyári Albert*, Arch. Ért. 1902. 210—41. l.

házi domb[79] és *Kecskemét-Úrrét* (Pest m.):[80] ÉÉNy tájolás, *Tápé-Malajdok* (Csongrád m.):[81] teljesen vegyes tájolás; *Sárbogárd* (Fejér m.):[82] Ny tájolás, amely azonban a szóródás szabálytalan eloszlása szerint nem a mindennapi napkeltéhez igazodott.

*

A szállásváltó életforma temetőtérképek formájában konzerválódott dokumentumait a XII. és a későbbi évszázadokba már nem követhetjük. Ennek oka nemcsak az, hogy e fiatalabb időszakból igen kevés feltárt anyaggal rendelkezünk, hanem metodikai korlátba is ütközünk. Megfigyelhető ugyanis, hogy a templom körüli temetőkben a sírokat már nem az aznapi napkeltéhez, hanem a templom „elvben" K—Ny irányú tengelyéhez igazodva tájolták. *Jászberény-Szentpálhalom* X—XI. századi temetője egész évi, folyamatos használatról tanúskodik; a XI. században épül a korábbi temető közepén a 310° tájolású (= június) templom, s körülötte temető képződik, melynek sírjait — nyilvánvalóan a templom tengelyéhez igazodva — kivétel nélkül 300—322° intervallumban tájolják. Természetesen tévedés lenne a XII—XIII. századi temetőt a sírok tájolási adatai alapján mint nyári szállás temetőjét értelmezni. Hasonló a helyzet *Békéssámson-Cigánd* (Békés m.)[83] esetében: a 285° tájolású templom körül elhelyezkedő XI. század végi — XII. század eleji temető sírjait 285—270° intervallumban tájolták. Itt nem bizonyítja ugyan egy korábbi, egész évben használt temető, hogy a populáció a XI. század végén már nem élhetett szállásváltó életformát, de lehetetlen elképzelnünk, hogy a templomot — még ha valóban szállásváltó életformájú közösségről lett volna is szó — a populáció nyári és nem téli szálláshelyén építették volna fel, — a tájolási adatokból tehát itt sem szabad nyári szállást rekonstruálnunk. *Szeremle-Templomhegyen* (Pest m.)[84] a feltételezhető Árpád-kori templom nem is került feltárásra, csak a sűrű, templom körüli temető egy részlete, a sírok 281—326° intervallumban szóródó tájolásából mégsem következtethetünk nyári szálláshoz tartozó temetőre, hanem csupán arra, hogy a még feltáratlan templom tájolása 300° körül van (= május/július). Tanulságos e szempontból a *csátalja-vágotthegyi* (Bács m.)[85] temető példája is: itt már a templom nélküli temető tájolását is megzavarta egy a temetőn áthaladó ÉNy—DK irányú egykorú falrendszer, s a sírokat vagy erre merőlegesen, vagy ezzel párhuzamosan ásták.

Megjegyzem még, hogy éppen úgy, ahogy nem alkalmazhatjuk módszerünket a XII. századtól felfelé, nem vehetjük használt a honfoglalás előtti évszázadok leletanyagának megszólaltatásához sem.[86]

*

Mint a felsorakoztatott temetők jelzik, a X—XI. századi magyar köznép populációinak túlnyomó többsége szállásváltó életformát élt. A mozgás kétfázisú volt: a szezontemetők egy részét a nyári félévben (márciustól szeptemberig), másik részét a téli félévben (szeptembertől márciusig) használták. A nyári temetők száma nem több, mint a télieké, ebből következik, hogy egy-egy téli szállás és egyetlen megfelelő nyári szállás közt zajlott le a populáció ciklikus mozgása.[87] A módszer durvasága nem engedi meg, hogy a szállásváltás időpontját hónapnál nagyobb pontossággal meghatározzuk.[88] Ami az összetartozó

[79] *Kada Elek*, Arch. Ért. 1896. 40—49. l.
[80] Uo. 50. l.
[81] MNM A M. III. 148.
[82] *Kralovánszky Alán* közöletlen anyaga. Szerinte a temető etnikailag türk (A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1964. 180. l.).
[83] *Olasz Ernő* ásatása, publikálatlan. MNM A B. IV. 280.
[84] *Kőhegyi Mihály* ásatása, publikálatlan. MNM A XIII. 332/1961.
[85] *Fehér G., Szabó Gy.* és *Sós Á.* ásatása, publikálatlan. MNM A Cs. I. 49, 52, 60.
[86] A Kárpát-medence avar leletanyagában csak a temetők jelentéktelen kisebbsége mutat Ny—K tájolást, módszerünk azonban e kivételes esetekben sem alkalmazható, mivel — hasonlóan a sárbogárdi példához — a tájolás alapja láthatóan itt sem a mindennapi napkelte volt (pl. a *nagyharsányi* — Baranya m. — temetőben, ahol a Ny-i tájolás mindössze 22° intervallumban szóródik — *Papp L.*, Pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963. 113—39.l.). Hasonló a helyzet a *sopronkőhidai* frank temetőben is (*Gy. Török:* Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, 11/12. k. 1963. 464—82. l.). A korábbi évszázadokban a Ny—K tájolás ritka; elég gyakori az őskor folyamán, őskori viszonylatban azonban korlátozza a módszer használhatóságát az a körülmény, hogy a zsugorított csontvázas sírok tengelyének iránya csak nagy hibalehetőséggel mérhető.
[87] A téliszállás-temetők száma viszont jelentősen magasabb a nyáriszállás-temetőkénél. E tény oka valószínűleg az lehet, hogy az egykori téli szállások mai településeinkhez is közelebb esnek, mint a nyári szállások, s így a téliszállás-temetők bolygatásának, előkerülésének nagyobb a gyakorlati valószínűsége.
[88] Feltehető, de egzakt módon nem igazolható, hogy a szállásváltás két dátuma egybeesett a récens folklóranyagban is jelentős szerepet játszó Szentgyörgy-, ill. Szentmihály-nappal (ápr. 24., ill. szept. 29.). Vö.: *Dömötör Tekla:* Naptári ünnepek — népi színjátszás. Bp. 1964. 47—51. l.

nyári és téli szállások távolságának kérdését illeti — szemben a korábbi kutatás véleményével[89] —, a kapott térképről azt olvashatjuk le, hogy a mozgás kistáji keretek között történt. Csongrád és Békés megyékben pl. találunk mind nyári, mind pedig téli szezontemetőket. A populációk kétfázisú mozgásának földrajzi szisztémája eszerint nyilván a mikro-növényföldrajzi viszonyokhoz igazodott. A megfelelő szálláspontok távolsága, a mozgás sugara nem lehetett több 20—50 km-nél. Mindez jól egyeztethető *Györffy Gy.* eredményeivel, melyek szerint a középkori magyar vármegyék az egyes nemzetségek szállásterületéből alakultak ki;[90] aligha tudnánk elképzelni, hogy az egyes populációk egy nagytáji keretekben történő szállásváltó mozgásrendszer során átléptek volna nemzetségük szállásterületéről más nemzetségek területére.

Ami a szállásváltó életmód gazdálkodási hátterét illeti, a következő meggondolások kínálkoznak. A márciustól szeptemberig terjedő féléves időszakba belefér a köles tenyészideje, de kérdéses, hogy belefér-e a gabonáé. Ha elvben megoldható is a gabonatermesztés a nyári szállások területén, súlypontosan földműves, gabonatermesztő populációknál a féléves ciklusban történő, kétfázisú mozgást semmi nem indokolja.[90a] A kétfázisú mozgásrendszerben élő közösségeket ilyenformán súllyal állattartó tevékenységet űző termelőközösségeknek, nomád pásztoroknak kell tartanunk.

A X—XI. századi magyar populációk a kirajzolódó arányok szerint túlnyomó részükben ilyen nomád pásztorközösségek voltak. Megtaláljuk azonban a korszak leletanyagában azokat a populációkat is, amelyek valószínűleg már a korszak elején is letelepült életmódot éltek, s amelyeket azért — a gondolatmenet előbbi fonalán maradva — földműves, illetve komplex paraszti gazdálkodótevékenységet folytató közösségeknek kell tartanunk. Ezekhez kapcsolható talán a honfoglaló magyarság földművesismereteire vonatkozó minden olyan adatunk, melyeket a nyelvészet és a néprajz feltárt, és amelyek száma még nyilvánvalóan gyarapodni fog. Ezekhez a letelepült közösségekhez lehet talán kapcsolnunk a keletről hozott korai kereszténységnek azokat az adatait is, melyeket a legutóbbi évtized kutatása kezd felderíteni.[91] Másik értelmezési lehetőség, hogy e temetők népességét szlávnak tartsuk; az etnikai meghatározás kérdéseire még visszatérek.

A nyert kép alapján a X—XI. századi magyar gazdasági élet egésze kisebb számú letelepült földművesközösség és nagyobb számú migráló pásztorközösség gazdasági-kulturális szimbiózisaként képzelhető el. A két elem aránya vizsgálatunk lelőhelykataszter szerint: 20:4, tehát 5:1, — ezt az arányt azonban az eddigi, viszonylag kis vizsgálati anyag alapján aligha szabad abszolutizálnunk. Lehetséges, hogy a XI. századi, templomépítést előíró törvények[92] mindamellett, hogy a letelepedés tendenciáját kívánták serkenteni, a realitást vették alapul, ti. azt a tényt, hogy 10 nomád populációra jut egy letelepült, templomépítésre valóban képes földművesfalu, s már ténylegesen kialakult, gazdasági szimbiózisban élő egységeket akartak ily módon egyházi-közigazgatási egységgé kovácsolni.

A külön települt földművespopulációk, esetleg kisebb számban a pásztorpopulációkkal együtt lakó földművesegységek (populáción belüli munkamegosztás, — Hódmezővásárhely-Kopáncs) és valószínűleg még a pásztorpopulációk alárendelt jelentőségű, minimális földművelő termelőtevékenysége (köles?) a földműves termelés határozott jelenlétét jelzi a gazdasági élet egészében. Emellett azonban természetesen kivehető a pásztorpopulációknak a téli szálláshelyen való fokozatos letelepülése. Sajnos e tendencia részletekbe menő feltárásához sok és jól dokumentált vizsgálati anyagra lenne szükség, a jelenlegi anyag kevés. További jó temetőfeltárások szükségesek pl. annak meghatározásához, hogy mely demográfiai elemek jártak elöl a téli szállások fokozatos állandó megülésében.[92a] Az eddigiekből kirajzolódó kép alapján mindössze annyit lehet megjegyezni, hogy meglepőnek látszik a tendencia lassú előrehaladása. A XI. század első fele a jelek szerint nem jelenti a gazdasági élet és életforma olyan forradalmi átalakulását, amilyet a történeti kutatás mindeddig feltételezett.[93] Az ugrásszerű változás valószínűleg inkább csak a XII. században következett be, amikor is a templom körüli temetők reprezentálta populációkat már valóban településeknek kell tartanunk.

[89] *Györffy István*, A Magyarság Néprajza II. (3. kiad.) Bp. é. n. 84. l.

[90] *Györffy Gy.*, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig. Bp. 1959. 16—36. l. — *Uő:* Az Árpád-kori Magyarország . . ., több helyen.

[90a] Ellenkező értelemben: *László Gyula:* A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 327. l.

[91] *Csemegi J.*, Közép-Európa románkori centrális templomainak építészettörténeti kérdései. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények IV. 1960. 323—48. l.

[92] Először István második dekrétuma, 34. fejezet. Magyar Törvénytár I. Bp. 1899. 37. l.

[92a] Ilyen célzatú vizsgálatok lehetőségével kecsegtet pl. *Kiss Attila* jelenleg folyó majsi (Baranya m.) temető feltárása.

[93] Lásd az 1. jegyzetet.

Külön kérdést jelent a honfoglaló magyarság középrétege. A vizsgálatra alkalmas középrétegi temetőket csaknem kivétel nélkül a 4. csoportba, a folyamatos használatú temetők közé sorolhatjuk. A temető folyamatos használatának tényét azonban ez esetben másként kell értékelnünk, mint a köznépi temetők esetében: a középréteg feltehetően nem azért nem végzett ciklikus kétfázisú mozgást, mivel földműves tevékenységet folytatott, paraszti életformát élt, hanem mivel — mint hivatásszerűen katonáskodó réteg — semmiféle termelőtevékenységet nem folytatott. Mindemellett megjegyzendő, hogy kivételként találunk középrétegi temetőt a nyári szezontemetők közt is (Tiszabezdéd). — A kérdés áttekintését meglehetősen nehezíti az a körülmény, hogy a régészeti kutatás még nem választotta el megnyugtató határozottsággal a középréteg leletanyagát a köznépétől, számos temető társadalmi minősítése nagyon is kérdéses.

További nyitott kérdés a letelepült köznépi populációk (4. csoport) etnikai minősítése. A síroknak a mindennapi napkeltéhez való tájolása a magyaron kívül a szláv etnikumoknak is sajátja, így tudjuk, hogy a korszak szláv szomszédnépei kizárólag egész évben folyamatosan használt temetőkbe temetkeztek *(Stare Mesto*,[94] *Vukovar*,[95] *Ptuj*[96] stb.). Minősíthetnénk ilyenformán szlávnak a Kárpát-medence hasonló temetőit is. Ismerve azonban a néprajz és különösen a nyelvtudomány eredményeit, melyek szerint a magyaság már a honfoglalás előtt ismerte az ekés gabonatermesztést és a szőlőművelést, valószínűbbnek kell tartanunk, hogy a kérdéses temetők, melyeket egyedül tudunk intenzívebb földműves életformával összefüggésbe hozni, legalább részben magyar etnikumúak. Természetesen nem zárkózhatunk el mereven attól a lehetőségtől, hogy a Kárpát-medence belső területeinek egészéves, folyamatos temetői, ill. temetőrészei — tehát pl. Jászberény-Szentpálhalom vagy Hódmezővásárhely-Kopáncs nem szállásváltó eleme — őrzik a sokat keresett szláv etnikumot. A probléma ilyen értelmű megoldását azonban nemcsak a régészeti leletanyag tipológiai vizsgálata nem támogatja, hanem ily módon továbbra sem nyerünk alapot a honfoglaló magyarság feltételezhető földművesismereteinek értelmezéséhez. A kérdés pillanatnyilag még nehezen közelíthető; a gazdálkodás és életforma eltéréseinek feltárása után kell majd az etnikai különbségek meghatározásához kezdenünk az alábbi módszertani képlet alapján: szinkron szintben azonos gazdálkodású életformájú populációk kulturális különbségei mögött etnikai különbségeket sejthetünk.

A tájolás vizsgálata alapján nyert eredmények új feladatokat adnak majd a demográfiai kutatás számára is. Szükségessé válik az eddigi eredmények revíziója is, mivel a kutatás eddig mint teljes populációval számolt a féléves szezontemetők anyagával.[97]

A kutatás tendeciája az elmúlt évtizedekben a X. századot illetően is, de különösen a XI. század vonatkozásában ellentétes volt; ennek ellenére nem lesz nehéz sem a régészeti leletanyag, sem a magyar honfoglalás történeti forrásainak újraértékelése[98] s a fentiekkel egyező értelmű megszólaltatása, de reményekkel kecsegtet még a XI. századi magyar források (törvények és oklevelek stb.) új szempontú elemzése is. Nélkülözhetetlen tanulságokat kínál a közelrécens nomád népek néprajzi anyagának még el nem végzett, behatóbb tanulmányozása is.[99] Bizonyosnak látszik, hogy a kutatás egészének előmozdításához nem elegendő egyetlen forráscsoport — mint jelen esetben a sírtájolás adatainak — megszólaltatása; annak érdekében, hogy a hipotézis munkafázisán túllépjünk, szükséges a kapott eredmények összeegyeztetése minden egyéb forrásokból leszűrhető konklúzióval. Mindezek a feladatok azonban s a sokoldalú szintézis már a munkaprogram következő lépését jelentik.[100]

CSALOG ZSOLT

[94] *V. Hrubý* i. m.
[95] *Z. Vinski:* Ljetopis Jugoslavenske Akademije. 60. k. 239. l.
[96] *J. Korošec:* Staroslovensko grobišče na ptujskem gradu. Ljublana 1950.
[97] Pl. *Gy. Acsádi—J. Nemeskéri*, Acta Arch. 1959. 419—56. l.
[98] A X—XI. századi magyarság nomadizmusának rekonstruálásához kitűnő kiindulást kínálnak a korszak feltárt és közismert arab és görög forrásai, de jó támpontokat nyújtanak még a későbbi nyugati és hazai források is (pl. Freisingi Ottó vagy Anonimus 1200 körül írt Gestája).
[99] E feladathoz mindeddig csupán *Cs. Sebestyén Károly* két cikke nyúlt (Népünk és Nyelvünk 1938., ill. 1939).
[100] Ez úton mondok köszönetet mindazoknak, akik publikálatlan ásatási anyaguk dokumentációját a jelen vizsgálat céljára átengedték: *Csalog Józsefnek*, *Dienes Istvánnak*, *Éry Kingának*, *Kiss Attilának*, *Kralovánszky Alánnak*, *Patay Pálnak* és *Szabó Jánosnak*.

ЖОЛТ ЧАЛОГ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ХОЗЯЙСТВА И БЫТА ВЕНГРОВ IX—XI ВЕКОВ

Резюме

Уже в археологической литературе начала XX века появились элементы гипотеза, по которому расположение могил в венгерских кладбищах X—XI веков и их отклонение от западно-восточной оси связано с изменением направления летнего и зимнего восхода солнца, следовательно на основе данной пеленгации можно делать заключение относительно времени года, когда похороны состоялись. Последующие исследования однако не применяли данного метода, хотя по видимости он был бы подходящим для определения периодического передвижения населения между летним и зимним кочевьем, а также для выяснения вопросов, связанных с хозяйством и соотношением кочевого и земледельческого быта.

Применяя данный метод, на основе данных 50 соответственно документированных кладбищ или же части кладбищ приходим к следующему выводу: по численности своей меньшая часть популяции уже в X в. беспрерывно пользуется своим кладбищем (как соседние славянские народы поселений Птуй, Блед и т. д.), т. е. ведет живущий на одном, постоянном месте, оседлый образ жизни, (напр. кладбище поселения Ясберень—Сентпалхалом). К данной популяции можно причислить обнаруженные лингвистикой и этнографией памятники венгерского земледелия, а возможно также и ранние и пока еще неопределенные данные привезенного с Востока христианства. Однако не исключено и другое толкование, по которому упомянутые кладбища представляют собой следы этнически славянского населения.

В то же время преобладающее большинство кладбищ X—XI веков имеет сезонный характер; они являются или кладбищем летнего кочевья от марта до сентября (напр. Тенгелиц), или же кладбищем зимнего кочевья от сентября до марта (напр. Надьхедьеш). Даже на кладбищах XI века редко обнаруживается процесс целогодового пребывания на месте зимнего кочевья (напр. Сатьмаз), что значит, что еще и в XI веке преобладающее большинство населения вело кочевое скотоводческое хозяйство. Судя по карте, это кочевание происходило в рамках небольшой территории родового кочевья (позже комитата) диаметр которого равнялся 25—30 километрам. Само хозяйство представляется в сосуществовании скотоводческих и земледельческих популяций, а редко внутри одной популяции существовало это упомянутое разделение по хозяйству и быту (напр. Ходмезевашархель—Копанч).

Большая часть принадлежавших на основе находок среднему слою венгров периода занятия родины кладбищ также указывает на беспрерывное применение, так как исполняющий военные обязанности средний слой не занимался ни земледелением, ни скотоводством.

Ввиду того, что как количество, так и качество изучаемых данных (документация) еще не являются достаточными, получение более подробных и точных выводов обусловлено дальнейшими раскопками и исследованиями.

ZSOLT CSALOG

DIE FRAGEN DER WIRTSCHAFT UND DER LEBENSFORM DES UNGARTUMS IM 9—11. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Schon in der archäologischen Literatur der Jahrhundertwende tauchten die Keime der Hypothese auf, nach welcher die Abweichung der Gräber von der Achse West—Ost in den ungarischen Friedhöfen im 10—11. Jahrhundert mit der Abweichung zwischen der Richtung des sommerlichen und winterlichen Sonnenaufganges zusammenhängt und wir daher auf dem Grunde der Angaben der Orientierung auf die Jahreszeit, in der das Begräbnis sich vollzogen hatte, Schlüsse ziehen können. Die spätere Untersuchung nützte diese Methode nicht aus, obwohl sie geeignet zu sein schien, auf die periodische Bewegung der Bevölkerung zwischen dem Sommer- und Winterquartier und dadurch auf die Grundfragen der Wirtschaftung, auf das Verhältnis des Nomadismus und der ackerbautreibenden Lebensweise ein Licht zu werfen.

Die Methode, auf das Material von ungefähr 50 entsprechend dokumentierten Friedhöfen, bzw. Friedhofteilen angewendet, gibt folgende Ergebnisse:

Ein zahlenmäßig kleinerer Teil der Populationen gebraucht seine Friedhöfe schon im 10. Jahrhundert kontinuierlich (ähnlich den slawischen Nachbarvölkern — Ptuj, Bled usw.), wohnt also beständig auf einer und derselben Stelle, hat sich schon angesiedelt, führt eine ackerbauende Lebensweise (z. B. der Friedhof von Jászberény-Szentpálhalom). Wir können diesen Populationen alle Denkmäler des ungarischen Ackerbaues, die die Sprachwissenschaft und Ethnologie erschlossen hatte und eventuell auch die unsicheren Angaben des frühzeitigen, vom Osten übernommenen Christentums, zuschreiben. Aber auch die andere Deutung ist nicht ausgeschlossen, nach welcher diese Friedhöfe das ethnisch slawische Denkmälermaterial bedeuten. — Die Hauptmasse der Friedhöfe des 10—11. Jahrhunderts ist dagegen Saisonfriedhof, undzwar der von März bis September gebrauchte Friedhof des Sommerquartiers (z. B. Tengelic), oder der von September bis März gebrauchte Friedhof des Winterquartiers (z. B. Nagyhegyes). Sogar noch in den Friedhöfen des 11. Jahrhunderts können wir den Prozeß nur selten beobachten, wie man angefangen hatte das Winterquartier das ganze Jahr hindurch zu gebrauchen (z. B. Szatymaz). Danach führte die entscheidende Mehrheit der Bevölkerung noch im 11. Jahrhundert eine quartierwechselnde Weidewirtschaft. Nach der Landkarte ging die Bewegung nicht im Großlandschaftsrahmen, sondern innerhalb des Gentilquartiergebietes (des späteren Komitates) vor sich, sein Radius mag 25—30 Km gewesen sein. Wir müssen uns das Ganze der Wirtschaft in Form einer Symbiose von Hirten- und Ackerbaupopulationen vorstellen; selten kam es auch vor, daß eine Zweigliederung nach Wirtschaftslebensform innerhalb der Population bestand (z. B. Hódmezővásárhely-Kopáncs). — Ein großer Teil der Friedhöfe, die wir auf dem Grund des Belegmaterials der Mittelschichte der landerobernden Ungarn zuschreiben dürfen, zeigt gleichfalls einen kontinuierlichen Gebrauch das ganze Jahr hindurch, da die den Militärdienst versehende Mittelschichte weder Ackerbau, noch Hirtentum betreiben konnte.

Den möglichen Schlüssen werden Schranken dadurch gezogen, daß weder die Quantität, noch hauptsächlich die Qualität (Dokumentation) des Untersuchungsmaterials genügend ist. Wir werden sichere und ausführlichere Ergebnisse vielleicht durch weitere Erschließungsarbeit bekommen können.

A ROHONC—SZALONAKI URADALOM ÉS JOBBÁGYSÁGA A XVI—XVII. SZÁZADBAN

(Zimányi Vera kandidátusi disszertációjának vitája)

A kandidátusi disszertációként benyújtott tanulmány részlete egy nagyobb feldolgozásnak, amely a Vas megye nyugati részén fekvő három nagy Batthyány-uradalom: a németújvári, a rohonci és a szalonaki uradalmak XVI—XVII. századi életét mutatja be.*

Az ország nyugati sávján végighúzódó, ma nagyrészt Burgenlandhoz tartozó hegyes vidék a nagybirtok hazája volt. Vas megye e részén a Batthyányak a legnagyobb birtokosok; övék a XVII. században a németújvári, rohonci, szalonaki, körmendi, dobrai uradalom és 1644-től a borostyánkői vár és tartozékai is.

A disszertáció első fejezete az uradalmak kialakulásával és birtoklástörténetével foglalkozik. A társuradalmakként kezelt rohonci és szalonaki birtokok a középkor folyamán jól elkülöníthető részekből alakultak ki. Így a szalonaki uradalom három összetevője 1. a szalonaki vár legkorábbi tartozékait képező falvak csoportja, 2. az óvári vár és tartozékai, valamint 3. a később „német vidék" néven emlegetett községek csoportja. Külön uradalom volt a rohonci vár a hozzátartozó falvakkal. E különálló birtokrészek a XV. század végén a Paumkircher-család kezébe kerültek; ők alakították ki a rohonci és szalonaki uradalmakat. A család kihaltával, különféle nőági örökösök átmeneti birtoklása után, az uradalmakat 1527-ben Batthyány Ferenc nyerte adományul, ténylegesen azonban csak a nőági örökösök igényeinek kielégítése után, 1544-ben vált e területek háborítatlan birtokosává. A disszertáció nyomon kíséri az uradalmat ért katonai pusztításokat, kitérve az elnéptelenedett területeknek horvát jobbágyokkal történt újratelepítésére is.

A második fejezet a „nagybirtoküzem" életét mutatja be. A földesúr saját kezelésében levő majorsági birtokok eredete uradalmainkban is a középkorba nyúlik vissza. A család Vas megyei birtokainak megszerzésekor viszonylag kiterjedt majorsági földeket, réteket és jelentős számú majorsági épületet nyert, amint ez az 1540. évi urbáriumból és az 1541-es osztálylevélből kitűnik. A majorok közül a szalonakiról vannak a legkorábbi adataink: 1438-ból.

További — sajnos nagy időközökben feltűnő — adatainkat elemezve vizsgáltuk a majorsági fejlődés ütemét, azonban a pontos időmeghatározás sok esetben lehetetlen. A XV. század elején Szalonakon meglevő majorsági földek 1540 körül növekednek, több falu határában pedig új majorsági szántók tűnnek fel. A földfoglalások közül legalább három az 1540—76 közötti időre esett. Valószínű, hogy a XVI—XVII. század fordulója körül bekövetkezett bizonyos megtorpanás a majorságok fejlődésében, melynek idejét pontosan nem tudjuk meghatározni. 1634-ben mindenesetre hiába keressük a XVI. század jónéhány allodiális szántóját. További két major 1634-ben szűnt meg; ezzel szemben a meglevő majorokhoz tartozó allodiális szántóföldek kismértékben növekednek, a XVII. század végéig. Jelentős majorsági szőlőket is találunk az uradalmakban, ezek a XVII. század végéig bizonyos mértékben növekednek. — A rohonc—szalonaki uradalmakban jelentős majorsági üzemek alakultak ki, a majorsági gazdálkodás azonban a lassú, ellentétes tendenciákkal megszakított fejlődés révén nem vált uralkodóvá a XVII. század végéig. Az előforduló földfoglalásokat az uradalom adózási vagy egyéb kedvezményekkel ellensúlyozta. E háborús károktól többször sújtott területen a földesúrnak

*A németújvári uradalmat tárgyaló kötet már megjelent: Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, Eisenstadt, 1962. A rohonc—szalonaki uradalmakkal foglalkozó monográfia, amely szintén bővebb az itt benyújtott szövegnél, publikálás előtt áll.

nem a jobbágyok földtől való megfosztása, hanem az első nagy török hadjáratok után keletkezett puszta falvak vagy falurészek, később pedig a mindvégig jelentős számú puszta telkek benépesítése és a jobbágyi munkaerő biztosítása volt a fő törekvése.

A majorok állandó személyzetét, cselédségét az 1630-as évektől tudjuk részletesen nyomon kísérni. Az összeírásokból kitűnik, hogy a majorok cselédsége csak a juhászat és tehenészet, a kevés igásállat és a baromfiak, valamint a néhol meglevő méhészet ellátására volt elegendő. A majorsági szántóföldek és rétek, szőlők megmunkálásában a cselédségnek csak mellékes és esetleges szerepe volt.

A XVII. századi forrásokban uradalmainkban a bérmunkának alig van nyoma. A majorsági földek, szőlők, kaszálók megmunkálása a jobbágyok robotmunkájával történt. A hiányos adatokból nem derül ki, hogy ezt az 1630-as évektől világosan nyomon követhető rendszert itt is megelőzte-e olyan korszak, amikor a bérmunkának nagyobb szerepe volt.

A robot a XVII. század közepéig egyre nő; ezt elsősorban nem a majorsági földek és szőlők területének növekedése idézte elő. A századeleji állapotokhoz képest sokkal több falu vagy falurész volt zálogban a XVII. század közepén, s az így megapadt számú jobbágyoknak kellett továbbra is megmunkálniuk a majorsági földeket, szőlőket. A földesúri építkezésekhez való mész- és téglafuvarozás is erősen fokozódott és a jobbágyok állandó panasztárgyát képezte. Minden erőltetés mellett a rendelkezésre álló robot mennyisége kevésnek és hatásfoka rossznak bizonyult. Ezt felismerve Jobbágy Dániel tiszttartó azt javasolta, hogy tartsanak minden majorban 2—2 ekés barmot és 4—4 szekérhez való vonóállatot, valamint szekerező, szántó, termést betakarító béreseket. Bérük a jobbágyok felemelt pénzadójából volna biztosítható. Az érdekes tervezet azonban megbukott a jobbágyok ellenállásán: nem tudták volna megfizetni a külön adót, és nem bíztak abban, hogy ennek fejében valóban kevesebbet kell majd robotolniuk.

A majorsági gazdálkodás nagy jelentőségű volt az uradalom bevételei szempontjából. Mint más nagybirtokosok, a Batthyányak is bérbe vették az egyháztól a birtokaikról járó tizedet. A majorsági és a dézsmagabonát ezután együttesen gyűjtötték be és csépelték el. Az összeírások megkülönböztették a kétféle eredetű termést. Innen tudjuk, hogy mintegy 60% volt majorsági eredetű és 40% a tizedszolgáltatásból származó bevétel. Ehhez járult a falvanként eléggé különböző gabonaszolgáltatás a jobbágyok földesúri adójaként. — Kisebb, de a bevételek szempontjából mégsem elhanyagolható súlyú volt a majorsági szőlőművelés. Az 1630—50-es években a borjövedelemnek átlag 43%-a származott a hegyvámból (a terméstől független, fix mennyiségű szolgáltatásból), 35%-ot tett ki a bordézsma, és 22% eredt az allodiális szőlőművelésből.

Az uradalom a hármas eredetű (allodiális gazdálkodásból, földesúri adóból és tizedbérletből eredő) hatalmas termésmennyiséget döntően a földesúri „háztartás", a több száz főből álló, cselédekből, szolgákból, zömében azonban katonáskodó szerviensekből összetevődő udvartartás ellátására fordította. A Batthyányak váraiban élő vagy csak sűrűn megforduló személyek száma a XVI. század közepétől a XVII. század közepéig többszörösére nőtt. A fizetések és terményjuttatások kis részét fordították csak a ténylegesen termelő majorsági alkalmazottakra, a bevételek döntő többségét a gazdaságilag improduktív elemeknek juttatták. (Megjegyzendő, hogy e katonáskodó földesúri familiárisok a török elleni védekezésben töltöttek be pozitív szerepet.)

A terménybevételeknek csak kis részét adták el: az udvartartás után megmaradt felesleget. Végig igen sok adatunk van néhány szekér gabona, néhány tucat hordó bor eladására. Ha azonban az uradalom nagyobbszabású adásvételi ügyletet bonyolított le, túlnyomórészt felvásárolt gabonát és bort adott tovább.

A XVII. században az uradalom pénzjövedelmeinek mintegy 10%-a származott gabonaeladásból, több mint 40%-a a földesúri borkimérésből és ugyancsak több mint 40%-a a jobbágyok földesúri pénzadójából. (E nagy összeg nem a földbérből adódott, hanem a „szárazkocsmapénzből"; az 1630-as évektől a jobbágyok a falvak nagy részében pénzen váltották meg magukat a földesúr borának kötelező kimérése alól.)

A majorsági gazdálkodás kialakult rendszerében a XVII. század végéig nem következett be lényeges változás: sem a majorsági földek döntő megnövekedésére, sem az árutermelés jelentős előtérbenyomulására, sem pedig a robotmunkának bérmunkával való helyettesítésére nem került sor.

A harmadik fejezet a jobbágylakossággal foglalkozik. Az összeírások tanúsága szerint a jobbágyok lélekszáma a XVI. század elejétől az 1570-es évekig stagnált, majd az 1630-as évekig egyenletesen, 1648-ig pedig rohamosan nőtt. A XVII. század második feléből fennmaradt, bár nem az egész uradalomra vonatkozó összeírásokból pedig arra következtethetünk, hogy a népesség száma az 1670—90-es évek között ismét stagnált. Az ura-

dalmainkon élő összes családok 2,5—5%-a élt „egy kenyéren" a XVII. század folyamán, azaz közös háztartásban a családfőként összeírt apával vagy testvérrel; e családokra kevesebb jobbágyi szolgáltatás jutott, mint az önálló háztartásokra.

Az egy jobbágyháztartásra átlagosan jutó telekhányad folyamatosan csökkent, az 1515. évi egész telekről 1697-re 0,42-re esett. Figyelembe kell vennünk a puszta telkek hányadát is. Míg 1540-ben, az 1532. évi török pusztítás után a telkeknek csaknem egyharmada állt megműveletlenül, a XVI. század utolsó negyedében ez az arány 2—4%-ra csökkent. A deserták aránya a XVII. század 30—40-es éveiben 10—18%-ra emelkedett, feltehetőleg a súlyosbodó jobbágyterhek következtében. Átmeneti javulás után a századvégi felszabadító háborúk pusztításai és a nagyon megnőtt állami adóteher miatt a pusztásodás aránya ismét elérte a 7—9%-ot. Az uradalomnak mindvégig súlyos gondot okozott a pusztásodás megakadályozása: különböző kedvezményekkel próbálták rávenni a jobbágyságot a deserta telkek művelésére.

A jobbágytelkek egyébként évszázadokon keresztül meglehetősen szilárd szerkezetűeknek bizonyultak. Néhány falunk XIV—XV. századi telkeinek a számát is ismerjük; ugyanezeknek a községeknek a XVI—XVII. századi adatait egybevetettük a középkoriakkal. Kitűnt, hogy a községek egész telkekben kifejezett telekállománya a XVI—XVII. században (kis kerekítéssel) két- vagy négyszerese a XIV—XV. századinak. Fel kell tételeznünk, hogy a XVI. század elején a középkorban már számolási egységgé vált fél, ill. negyed telket (középkori okleveleinkben túlnyomórészt ilyenek szerepelnek) egész teleknek tekintették. Az uradalmainkban a XVI. század elején, közepén túlnyomó egész telkek ezek szerint már egy korábbi, nagyobb egységnek a töredékei, de egyben új alapegységek is, amelyek később tovább osztódtak résztelkekre.

XVII. századi összeírásaink nagy részéből rekonstruálható, hogy mennyi szántóföld, rét tartozott egy egész telekhez; egyes évekből az is megállapítható, hogy mennyi irtásföld, rét volt a jobbágyok birtokában. Ez utóbbiak, mivel a telekállományon kívül estek, szabad adásvétel tárgyát képezték és birtokosaiknak szabadabb életformát biztosítottak; az irtásföld után uradalmainkban a jobbágyok minimális, szinte csak jelképes adót fizettek a földesúrnak.

A jobbágyok életkörülményeire meghatározó volt a háztartások ellátottsága igásállatokkal. Uradalmainkban 1634—78 között a jobbágyháztartások 60—66%-a rendelkezett igaerővel, ezek sem mind a teljes ekefogathoz szükséges számban. A század végére ez az arány 45%-ra csökkent. Ugyanezt a csökkenő tendenciát figyelhetjük meg az egy háztartásra jutó igásállatok vizsgálata során: 1634—78 között 1,86—1,80, míg 1686-ban már csak 1,22 igásállat jutott egy jobbágyháztartásra. Nem differenciálódásról van azonban szó, hanem a jobbágyság egészét sújtó fokozatos elszegényedésről.

A jobbágyokra nehezedő földesúri, egyházi és állami terhek változnak a vizsgált hosszú korszak folyamán. Az állami adó a felszabadító háborúk idején — súlyosbítva a katonaság elszállásolásával — a jobbágyság olyan fokú elszegényedéséhez vezetett, hogy a földesúri adók behajthatatlanná váltak.

Az egyházi tizedet (gabonából, borból, méhekből és bárányból) az uradalom bérelte a püspöktől. A földesúri szolgáltatások három nagy csoportra oszthatók: termény-, pénz- és robotszolgáltatásokra. A terményszolgáltatások falucsoportonként különböztek, de az egyes falvakban meglehetősen állandóak voltak. A pénzadó, cenzus is eltért falucsoportonként. A cenzusnál sokkal súlyosabb terhet jelentett az 1630-as években feltűnő, telkenként 5 forintos szárazkocsmapénz. A robotot nem napokban rögzítették, hanem kiosztották a falvakra a megmunkálandó szőlőket és szántókat. Ezenkívül az uradalom terményeinek szekerezése és építőanyag fuvarozása is terhelte a jobbágyokat. A XVI. század elején alig számottevő robot a majorsági földek és szőlők terjedésével nagyon megnövekedett, és a XVII. század első harmadában a nyári munkák idején uradalmainkban is csaknem korlátlanná vált. — Közvetett, de súlyos terhet jelentett a földesúri elővásárlási jog gyakorlása, elsősorban a borfoglalás: az uradalom a piaci árnál olcsóbban vásárolta a bort jobbágyaitól, és azok csak azt adhatták el, amire már nem tartott igényt. — Az urbáriumokban előírt állandó szolgáltatásokon kívül egyes alkalmakra — pl. földesúri lakodalmak, temetések, a földesúr táborba vonulása stb. — külön termény-, esetleg pénzszolgáltatással tartoztak.

A jobbágytelkekre igen nagy terhek nehezedtek. Rossz termés, ínség idején a tisztartók alig tudták behajtani a szolgáltatásokat; a jobbágyok „szófogadatlanokká" váltak. Uradalmunkban a legjelentősebb jobbágymegmozdulásra az 1671-es új adórendszer bevezetése szolgáltatott okot.

A jobbágytelkekhez kapcsolódó nagy terhek, valamint a szőlőművelés nyújtotta szabadabb életlehetőségek magyarázzák, hogy sokan a zsellérsorsot választották. A

zsellérek (uradalmainkban kizárólag a telek nélkülieket nevezik így) csak részben alkották a falusi társadalom legelesettebb rétegét; sok adatunk van jelentős szőlőt, irtásföldet, állatállományt birtokló zsellérekről is. A zsellércsaládok uradalmainkban 1540-ben az összes családoknak kb. 1%-át teszik ki, 1576-ban arányuk 24% fölé emelkedett, míg a XVII. század során 16 és 10% között mozgott, a század vége felé csökkenő tendenciával.

A jobbágyság rétegeződését nehéz pontosan körvonalazni, mert az összeírások nem terjedtek ki a lakosság valamennyi bevételi forrására. Sok adatunk van jobbágyi árutermelésre, mégsem tudjuk pontos mértékét meghatározni. A nagyjából önellátó, gazdaságukból éppen csak az adót és a legszükségesebb szerszámokra, ruhadarabokra szükséges pénzt előteremtő jobbágyok mellett, akik a lakosság zömét tették ki, megtaláljuk a szegénység elesettebb rétegét, akik családjuk megélhetése végett részes- vagy bérmunka vállalására kényszerültek, fuvarozással, kupeckedéssel vagy háziiparral toldották meg jövedelmüket. Határozottan kidomborodnak egy meglehetősen jómódú, jelentős kereskedést folytató réteg körvonalai; ezek csak idegen munkaerő felhasználásával tudták ellátni saját gazdaságukat, terményeikből rendszeresen vittek piacra, pénzüket kiadták uzsorára, és terheiktől részben vagy egészen megváltották magukat a földesúrnál. Az urbáriumokban „szabados" vagy „libertinus" megjelöléssel szereplő összeírtak jelentős része e gazdagparasztok sorából került ki, más részük a jobbágytelket birtokló kisnemesi szervitorokból adódott.

Az uradalomról rajzolt kép nem lenne teljes a falusi mezővárosi iparosok helyzetének áttekintése nélkül. E kézművesek nagy része fél vagy negyed telket is bírt, míg mások zsellérként szerepeltek; legtöbbször tehenük, néha igásállatuk is volt, sokan kis szőlővel rendelkeztek. Nagy részük megélhetését nem alapozta teljesen a kézművességre. E falusi iparon belül nem találunk finomabb differenciálódást; e kézművesek a falusi lakosságnak is csak a legdurvább szükségleteit láthatták el. A finomabb posztót és a vasszerszámokat az osztrák tartományokból hozták be. A falusi kézművesipar, ha színvonalát tekintve nem is, de szervezetileg mutatott bizonyos fejlődést a XVII. század folyamán, főleg annak második felében. A Batthyány-uradalmakban is sorra alakultak a céhek, melyek rendszerint valamely nagyobb város céhlevelét vették át saját használatra. A mezővárosi és falusi iparosok körében, ha megkésve és kevésbé éles formában is, felmerültek ugyanazok a problémák, mint a városiaknál.

Az árucsere fejlődése szempontjából a rohonc—szalonaki uradalom elég kedvezőtlen földrajzi helyen feküdt. Mivel viszonylag távol esett a Körmenden és Szentgotthárdon át Ausztriába vezető fontos útvonaltól, amely a németújvári uradalom számára nagy előnyt jelentett, a két uradalmi központ: Rohonc és Szalonak volt az uradalmak falvainak legfontosabb piacközpontja is. Egy 1647-es összeírás szerint az uradalom négy helységében tartottak vásárokat összesen évi 18 napon. (Ezzel szemben egyedül Körmenden évi 14 vásárnap volt.) Az uradalom területén fekvő vámok közül egyedül a rohoncinak volt számottevő jövedelme.

A jobbágyok életkörülményeire fényt vetnek lakás-, táplálkozási és öltözködési viszonyaik; a disszertáció ezekkel is foglalkozik. Bemutatja a XVI—XVII. századi jobbágyok számára elérhető optimális viszonyokat. A leggazdagabbak legfeljebb több élelmet fogyaszthattak, több ruhát viselhettek és a jobbágyterhek egy részén lazíthattak. A jobbágyok szegény rétegei azonban nem rendelkeztek a felsorolt összes lehetőséggekkel: egy-egy háborús pusztítás vagy természeti csapás az év termésére alapozott jobbágygazdaságokat — a jobbágyháztartások zömét — az éhségszintre szorította. Forrásainkból megrázó kép rajzolódik ki az uradalmainkat sújtó éhínségekről és pestisjárványokról is.

E rendkívül sokrétű jobbágytársadalom egésze eredménytelenül küzdött terheinek csökkentéséért; csak egyes ügyes és szerencsés egyedeinek sikerült feudális kötöttségeiken lazítaniuk, még kevesebbeknek a jobbágysorból kitörniük.

A disszertáció második része — egy forráskritikai és technikai magyarázatokkal szolgáló fejezet után — az urbáriumok és egyéb források legfontosabb részeit tartalmazza erősen összevont formában. A községenként csoportosított adatok közül a számszerűen összegezhetőket statisztikai táblázatokba csoportosítottuk. Nyolc táblázatunk: 1. a népesség 18 kategóriára bontva és összegezve, 2. a telekállomány: a művelt és műveletlen telkek falvanként különböző résztelkekre bontva és összegezve, 3. a lakosság százalékos megoszlása a telekhányadok birtoklásának kategóriái szerint; egységesen 5 kategóriába osztva, átlagszámításokkal, a pusztásodás arányának kiszámításával, 4. a telekállományhoz tartozó szántóföld, rét, 5. az állatállomány; számszerű felsorolás állatfajták szerint, falvankénti összegezésben, 6. a lakosság megoszlása az állatállomány birtoklásának kategóriái szerint 6 csoportban, 7. az előbbi csoportok százalékos arányai, 8. a jobbágyok

szolgáltatásai. — A számszerű adatokon kívül községenként az alábbi csoportosítást találjuk: helynévformák, a falu rövid története, zsellérek, liberek és libertinusok, kézművesek és földesúri szolgálatot teljesítők, házak, erdők, malom, majorság, vám, az 1720-as összeírás leíró adatai, esetleges megjegyzések. A disszertációt összefoglaló táblázatok zárják, amelyek a számszerű adatokat az egész uradalomra összesítik.

SINKOVICS ISTVÁN opponensi jelentése

Kár, hogy nincsen a dolgozat elején rövid tájékoztató, amely ismertetné létrejöttének körülményeit, elhatárolásának okát. Így az olvasó nem látja, hogy a szerző miért választotta külön a rohonc—szalonaki uradalmat a többi Batthyány-birtoktól, amikor az említett uradalom a tárgyalt korszakban sem volt mindig különálló egység. Nem látja továbbá, hogy a tárgyalt 40 község helyett miért csak egy negyedének részletes adatait találja a dolgozat végén. Egyes kérdésekben eligazít a szerzőnek a Burgenländische Forschungen 46. számaként megjelentetett monográfiája, amely lényegében a rohonc—szalonakihoz hasonló módszerrel dolgozta fel a németújvári Batthyány-uradalom jobbágyságának XV—XVII. századi történetét (Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Eisenstadt, 1962). E munka előszavából megtudhatjuk, hogy a szerző az Országos Levéltárban a Batthyány-család gazdag iratanyagának rendezése közben számos urbáriumra és egyéb forrásra figyelt fel, amelyek összefüggő képet adnak a Batthyány-uradalmak jobbágyságáról másfél—két évszázadon át. Az anyag pedig alkalmas arra, hogy a történeti statisztika módszerével lehessen megszólaltatni és segítségével a Batthyány-birtokok gazdasági és társadalmi viszonyait megismerni. Eleinte együtt akarta feldolgozni és közzétenni a németújvári—rohonci—szalonaki uradalom anyagát. Ez azonban meghaladta volna egy kötet terjedelmét, ezért döntött a németújvári, illetve a rohonc—szalonaki uradalom különválasztása mellett. A különválasztás szükségessége még inkább nyilvánvalóvá lett, amikor a németújvári uradalomról szóló feldolgozás kiadására a Burgenländisches Staatsarchiv lehetőséget adott. Így viszont le kellett mondani a németújvári uradalom részét alkotó Őrségről, amely az uradalom többi részeitől eltérően nem Ausztriához, de Magyarországhoz tartozik. Ennek következtében az Őrség mind a két uradalom feldolgozási keretéből kiesett. (Igaz, hogy az Őrség annyira önálló egység, hogy külön is feldolgozható volna, és hozzátehetjük: meg is érdemelné a feldolgozást.)

Ugyancsak a németújvári uradalom jobbágysága történetéről szóló munka előszavából tudjuk meg, hogy a szerző ezt a munkát módszertani kísérletnek tekinti arra: hogyan lehet az urbáriumok összes fontos adatait a történeti statisztika módszerével feltárni, feldolgozni és értékelni. Minthogy a németújvári és a rohonc—szalonaki uradalom urbáriumait egyféle módon dolgozta fel, a módszertani kísérlet-meghatározás az itt disszertációként bemutatott munkára is áll. *Zimányi Vera* nemcsak feldolgozást ad az uradalomról, a jobbágyságról, hanem közzéteszi az uradalomra vonatkozó urbáriumokat, de nem teljes szövegükben, hanem adataikat összefoglalja, rendszerezi, a további kutatás számára előkészíti.

Tanulságos összevetni Zimányi Vera módszerét más nagyobb urbárium-kiadványokéval. *Jakó Zsigmond* a második világháború vége felé tette közzé a gyalui uradalom XVI—XVIII. századi urbáriumait (A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár 1944). Jakó teljes szövegben, mintaszerű pontossággal közölte az urbáriumokat, tette közzé az anyagban levő eredeti táblázatokat. Egyrészt tehát gazdag anyagot adott a történetkutatás különféle ágai számára, másrészt a bevezetésben és a jegyzetekben igyekezett az anyag felhasználásához útmutatást, szempontokat szolgáltatni. Jakónak az volt az eredeti elgondolása, hogy az összeírásokon kívül függelékként vagy az urbáriumok közé beiktatva egyéb forrásokat is közzétesz, amelyek megvilágították volna az urbáriumok által rögzített helyzet kialakulását, újabb oldalakról tárták volna fel a birtok történetének fontosabb állomásait, azonkívül a gazdálkodás menetét, az uradalom lakosságának életét (XCII. l.). Erről azonban a második világháború súlyos éveiben le kellett mondani, hogy legalább az urbáriumok megjelentetését biztosítani lehessen. Így a szerző a további kutatást azzal igyekezett segíteni, hogy utalt az uradalomra vonatkozó egyéb urbáriumokra és más forrásokra, továbbá megadta egyes kérdések irodalmát is.

Más jellegű *Makkai László* kiadványa: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai(1631—1648). Bp. 1954. Ez a kiadvány egy XVII. századi nagybirtok összes gazdasági iratait tette közzé uradalmanként csoportosítva. A különféle iratfajtákból egyet-egyet teljes terjedelemben közölt. A többieket viszont kivonatosan adta, úgy, hogy az ismét-

lődő vagy nélkülözhető szövegrészeket elhagyta, de bevett a kiadványba minden számszerű adatot vagy további konkrét meghatározást — amennyiben szükségesnek látszott — gyakran idézet formájában is. Az adatokat olykor a könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglalta. Ennek a módszernek kétségtelen nagy előnye, hogy jelentősen megrövidítette a szövegek terjedelmét, és a lényeges részek kiválogatásával olyan munkát vegzett el, amelyet a kutatónak úgyis el kell végeznie. Viszont hátránya, hogy el kellett hagynia az urbáriumokban található jobbágynévsorokat és a jobbágyok állatállományának háztartásonként részletezett adatait. Makkai kiadványában is külön említést érdemel a bevezetés, amely megválaszolja vagy legalábbis felveti a főkérdéseket, egyúttal az anyag használatához is megadja a szükséges útmutatást.

A gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások elmélyítéséhez természetesen minél gazdagabb forrásanyagra van szükség. Egyrészt biztosítani kell, hogy a fejlődés fő vonalát meg lehessen rajzolni, másrészt az is feladat, hogy az országrészek, tájegységek közötti árnyalati vagy esetleg mélyebb különbségeket is be lehessen mutatni. E feladatok megkönnyítésére láttak napvilágot olyan urbárium-kötetek, amelyek nem szorítkoztak egy uradalom vagy egy nagybirtok teljes urbárium-anyagának közzétételére, hanem különféle urbáriumok megjelentetésével segítették a kutatást. 1959-ben látott napvilágot a Magyar Országos Levéltár Kiadványai sorozatban az Urbáriumok, XVI—XVII. század c. kötet (szerk. *Maksay Ferenc*), amely 44 urbáriumot közölt az akkori Habsburg-Magyarország különféle vidékeiről. Hogy pedig az olvasó ne csak egy-egy helyzetképet kapjon, hanem a fejlődés irányát is lássa, a kiadvány egy-egy uradalomról különféle időkből két, esetleg három urbáriumot közölt. A kötetben teljes szövegükkel tették közzé az urbáriumokat, és a kiadvány készítői azzal igyekeztek megkönnyíteni a kutatók munkáját, hogy megadták az uradalomra vonatkozó többi urbáriumok jelzetét, utaltak egyéb forrásokra és az irodalomra is.

Ezzel a munkával párhuzamosan látott napvilágot a Szlovák Tudományos Akadémia urbárium-kiadványa: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I., II.(Kiadásra előkészítette: *Richard Marsina* és *Michal Kušik*), Bratislava, 1959. A 4 kötetre tervezett kiadvány az egykori Alsó- és Felső-Magyarország területére vonatkozó urbáriumokat tesz közzé, szintén egész terjedelemben. Az 1. kötet időrendben haladva a XVI. századból 19, a 2. kötet ugyanígy a XVII. századból 13 urbáriumot közöl. A 3. és a 4. kötet egy-egy uradalomra kíván a XVI—XVIII. század keretei között különféle időkből urbáriumokat adni, úgy, hogy az olvasó Szlovákia különféle mezőgazdasági vidékeiről képet kaphasson. Érdekes, hogy a magyarországi és a csehszlovákiai urbárium-kiadvány egymástól függetlenül nagyjából ugyanazt a célt szolgálta, ami az egy időben felmerült egyforma igényt bizonyítja.

Az urbárium-kiadványok sorában kell nézni Zimányi Vera munkáját a németújvári és a rohonc—szalonaki uradalom parasztságáról. Miben egyezik meg módszere az eddigiekkel, és miben kezdeményez új megoldást? Arról természetesen le kellett mondania, hogy az uradalmak urbárium-anyagát teljes terjedelmében közzétegye. Kilenc nagyterjedelmű urbárium-kötet teljes szövegének közlése egyrészt irreális vállalkozás lett volna, másrészt csak nyersanyagot adott volna. A kivonatos közlés legfeljebb a terjedelmet csökkentette volna, de még mindig nem annyival, hogy az összes urbáriumok közzétételére gondolni lehetett volna. Zimányi Vera tehát olyan megoldást választott, amelynek segítségével az uradalmak urbárium-anyagának lényegét minél használhatóbb formában ismertetheti meg.

Ezt úgy kívánta elérni, hogy az adatokat a mai gazdaság- és társadalomtörténet szempontjai szerint csoportosította, rendezte, összegezte; viszonyítással, mennyiségi összeméréssel szemléltetőbbé, statisztikailag értékelhetővé tette. A fejlődés bemutatására több különféle időpontból való urbárium adatait állította egymás mellé táblázatban. Egy-egy táblázat természetesen sok-sok részletmunkára, számítási műveletre támaszkodik, amelyeket az olvasó talán nem is lát világosan és így nem is tud eléggé értékelni. Marad azonban még egy sor adat, amit táblázatosan nem lehet kifejezni, viszont közzétételükre szintén szükség van. Ezek vagy az egész uradalomra, vagy az egyes falvakra jellemzőek. A szerző előtt nyilván felvetődött, hogy az uradalom összegyűjtött, részben táblázatokba foglalt adatait részletesen feldolgozza. A gazdag anyagot azonban még oly terjedelmes monográfiában sem lehetett volna egészében értékesíteni. Egyúttal a feldolgozással le kellett volna mondani arról, hogy az uradalom forrásanyaga nyomtatásban a további kutatás számára is rendelkezésre álljon. Zimányi Vera tehát azt a megoldást választotta, hogy feldolgozást is adott, és a szükséges rostálás után külön közölte a felhasználható anyagot. A feldolgozás több, mint bevezetés, a főkérdések felvázolása, segítség az anyag használatához. Önmagában is megálló tanulmányban rajzolta meg a szerző az uradalom

történetét, a majorgazdaságok kialakulását, igazgatását, munkaszervezetét, a földesúr különféle forrásokból befolyó jövedelmeit és felhasználásuk módját. Részletesen foglalkozott a jobbágyság helyzetével, terheivel, életlehetőségeivel.

A lehető teljességre törekvés érvényesül a feldolgozásban, amely ahol meg tudja tenni, felhasznál XVI. század előtti adatokat is. Az urbáriumokat kiegészítik a misszilisek, az utasítások, a jelentések és a kárfelvételek. Talán csak az úriszéki jegyzőkönyvek adatai nem kaptak elegendő súlyt a tárgyalásban. Pedig az Országos Levéltár úriszéki kiadványa (Úriszék, XVI—XVII. századi perszövegek. Szerk. *Varga Endre*, Bp. 1958) a szalonaki uradalomnak 78, a németújvárinak 16 jegyzőkönyvét tette közzé. Ugyancsak elmaradt az allódiumok számadás-anyagának értékesítése is. Az a törekvés, hogy minél teljesebb képet adjon az uradalomról, megmutatkozik abban is, hogy ahol nem volt XVI—XVII. századi anyaga, felhasznált későbbi forrásokat, vagy esetenként a németújvári, sőt körmendi uradalom adataihoz fordult segítségért. Arra épített, hogy a jelenségek a többi Batthyány-uradalomban is nagyjából egyformák, és így a rohonc—szalonaki uradalom rajza más uradalmak adataival a valósághoz közelálló módon egészíthető ki. Az ilyen eljárásra természetesen minden esetben megfelelőképpen felhívta az olvasó figyelmét (147—8, 162, 164. l.).

A tanulmányon kívül a szerző használható forrásanyagot is közzétesz. Részint az egész uradalomról készített összefoglaló táblázatokat közöl a népességre, a jobbágyföldre, az igásállattal való ellátottságra vonatkozólag. Részint pedig falvanként csoportosítva hoz adatokat a falu történetéről, lakosságáról, a földbirtok megoszlásáról, a parasztság szolgáltatásairól, tagozódásáról, a majorsági gazdaságról, a falu haszonvételeiről. Vannak természetesen átfedések az uradalom egészét átfogó összegezések és a falvak részletadatai között, de mégsem állítható, hogy egyik a másikat feleslegessé teszi, hiszen a falvak adatait, amikor összesítve szerepelnek, nemzetiségek szerint csoportosítja, ami újabb összehasonlításhoz és következtetések levonásához segít. A végén a pénz vásárlóerejének bemutatására különféle időből való ártörténeti adatokat is közöl. A nyomtatásban közzétett németújvári monográfia további forrásokkal is kiegészül, amelyek az allódium földjeire, a familiárisokra, a várban élőkre nyújtanak érdekes kiegészítő képet. Ez utóbbi forrásokat feldolgozatlanul, eredeti formájukban adja.

Zimányi Vera módszerének kétségtelenül nagy előnyei vannak. A rohonc—szalonaki uradalomról adott feldolgozásból megismerhetjük egy nyugat-dunántúli gazdaság fejlődését. Az összesítő és a falvanként közölt forrásanyagot fel tudja használni a gazdaság- és társadalomtörténet, továbbá a helytörténet. Az összevont közlési mód hátránya viszont, hogy ki kellett hagyni a jobbágynévsorokat. A számadatok természetesen így is értékesek, de általuk a kép leegyszerűsödik. Pl. minden faluban pontosan tudjuk, hogy a jobbágyháztartások hány %-a rendelkezik igásállattal, azt is, hogy átlagban hány igásállat jut egy háztartásra, hogyan alakul ez az átlag a magyar, a német és a horvát lakosság körében; de eltűnnek a tényleges háztartások. A zsellérekről, kézművesekről adott számadatok mellett hiányzik nevük feltüntetése, pedig ennek ismerete is következtetésekre adhatna lehetőséget. Ezt a hiányt Zimányi Vera is érezte, azért a libereket és libertinusokat név szerint is felsorolta a falvakról közzétett adatok között. A jobbágynevek kihagyását a módszere alkalmazásából következő legnagyobb veszteségnek ítéli (Der Bauernstand der Herrschaft Güssing. Vorwort). Még egy további aggály sem hallgatható el. Az anyagot félig feldolgozó módszer alkalmazása esetén a legkisebb pontatlanság becsúszása a számításokba téves következtetésre vezet. Sőt esetleg a tévedések egész sorát idézheti elő, hiszen a számadatok gyakran többszörös összefüggésben vagy áttételben is szerepelnek. Mindezek a gyengék azonban nem a módszertani kezdeményezés létjogosultsága ellen szólanak. Zimányi Vera módszerét, amellyel ebből a gazdag anyagból viszonylag sokat, jól használható formában tudott a további kutatás rendelkezésére bocsátani, alapjában véve hasznosnak tartom. Ezen mit sem változtat, hogy a kiadvány nem egy esetben nem mentheti fel a kutatót az eredeti megnézésének kötelezettsége alól. Még teljes szövegű közlés esetén is szükség lehet a kutatás során az eredetire.

Zimányi Vera gazdag forrásanyagra támaszkodó eredményei erősítik történetírásunknak a XVI—XVII. századi gazdasági és társadalmi fejlődésről kialakított rajza hitelét, és egy-egy kérdésben elmélyítik ismereteinket. Megállapításai közül külön szeretném kiemelni a majorsági földek eredetére, a majorsági gazdaságok alakulásának szakaszaira, terméseredményük jelentőségére vonatkozókat. A majorsági gazdaságok fejlődése nem egyenes vonalú. Az 1540-től 1576-ig terjedő időben az allódiumok részben a jobbágyság rovására történt földfoglalással is növekednek. A XVI—XVII. század fordulóján és még a továbbiakban is egyesek megszűnnek, a megmaradók azonban további földekkel gyarapodnak a XVII. század végéig. Tanulságos az a megállapítás is, hogy a majorsági ter-

melés viszonylag számottevő volt. A majorságok adták a gabonából befolyt jövedelmek 53—70, a borból származóknak átlagban 22%-át. A szőlőtermelésből adódó jövedelmek között három főcsoportot különböztet meg: a majorsági földeken termelt boron kívül van a hegyvám és a tizedbor. Első helyen állott értékben a hegyvám, amely független volt a terméseredménytől. Jó termés esetén a bortizedből volt a földesúrnak nagyobb bevétele, ellenkező esetben viszont a hegyvámból, amely egyforma volt gyenge terméső évben is, és ilyenkor a jobbágyok csak nagy erőfeszítéssel tudták előteremteni. Érdemes volna vizsgálni, hogy a hegyvámnak az ország más vidékein is ilyen jelentős része volt-e a földesúr borból származó jövedelmei között.

A nagybirtok kereskedelmi kapcsolataira nagyon jellemző, hogy eléggé rendszeresen viszonylag jelentős mennyiségű gabonát adtak el gráci kereskedőknek. Lengyel kereskedők viszont bort vásároltak a Nyugat-Dunántúlon. A XVII. században az uradalom közvetítette a marhakereskedelmet a török területekről való tőzsérek és az itáliai, német, osztrák kereskedők között. A kereskedelemre vonatkozó adatok a feldolgozott forrásokban nem állanak rendelkezésre olyan mennyiségben, hogy a forgalomról évről évre rendszeres képet lehetne kialakítani, de a fő irányvonalak így is kivehetők.

Zimányi Vera kutatásai is alátámasztják azt az országszerte tehető megfigyelést, hogy a majorsági gazdaságok robotmunkával termelnek, és a bérmunkások száma jelentéktelen. A robotra vonatkozólag van néhány figyelemre méltó megállapítása. Így említést érdemel Jobbágy Dániel tiszttartó megfigyelése a XVII. század közepén a robotmunka értéktelenségéről. Jobbágy Dániel kora majorsági termelésének kétségtelenül egyik legkomolyabb kérdésére világított reá. Javaslata a kibontakozás helyes útjának megjelölése: az uradalom tartson béreseket és szekereket, a jobbágyok pedig robot helyett egész telkenként 10 forintos adót fizessenek; ebből fedezni lehetne a bérmunka költségeit. A falvak azonban, bár a robot súlyos teher volt számukra, húzódoznak ettől a megoldástól, attól tartanak, hogy a robotváltság megfizetése után sem szabadulhatnának a robottól, és így kettős teher nehezedne rájuk (53—4. l.). Ez arra utal, hogy a jobbágyság joggal volt bizalmatlan minden változással szemben, mert abban terheinek növekedését sejtette.

A források alapos elemzése során a szerző sok érdekes módszertani kérdést vetett fel, amelyeket a további kutatások során figyelembe kell venni. Így teljesen meggyőző az a megállapítása, hogy a jobbágyság életszínvonalát nem lehet a jobbágyföld terjedelme és termőereje alapján mechanikusan lemérni. A teleknagyság falvanként változik, és így általában nem, legfeljebb egy falun belül tekinthető a jobbágy magabírására irányadónak. Ezenkívül ugyancsak falvanként eltérően jelentkező különféle befolyásoló tényezőket kell számításba venni. Ilyen az irtásföld, az adó alá nem vont termények termesztése, az adójegyzékekben nem szereplő haszonállat stb. Ez egyúttal arra is rávilágít, hogy a jobbágyok által bírt egész telek vagy telekrész, továbbá a házas és házatlan zsellér megjelölés, amiket általában a parasztság helyzetének megítélésében alapul szoktunk venni, általában elfogadható mérték, de természetesen nem egyedüli, és főleg nem tudja kifejezni a valóság bonyolultságát.

Forráskritikai szempontból ugyancsak megszívlelendő az a megállapítás is, hogy a németújvári uradalomban a jobbágytelken ülő és a zsellér-iparosokat egyaránt nyilvántartásba vették, a rohonc—szalonaki uradalomban viszont csak a zsellér sorsúakat. Ezek az utóbbiak ugyanis mesterségükkel szolgáltak, míg a jobbágy-iparosokat „paraszti" munkára kényszerítették. Hozzátehetjük, hogy máshol az iparral foglalkozó jobbágyoknak kérniök kellett, hogy mentesüljenek a mezőgazdasági munkák alól és iparukkal szolgálhassanak a földesúrnak (Jobbágylevelek. Szerk. *H. Balázs Éva*, Bp. 1951. 33. l.). Az pedig, hogy a jobbágy neve mellett utaltak-e iparára, nagyon esetleges volt; függhetett attól is, hogy főfoglalkozásként vagy mellékesen űzte-e, függhetett az összeírótól stb. Ugyanezen okok miatt nem lehet megbízni azokban az adatokban sem, amelyeket az urbáriumok a mezővárosok iparosairól adnak. Zimányi Vera észrevette, hogy egy sor iparos található a familiárisok között, a földesúri várakban élő szolgáló népek körében. Nem lehet tehát egyetlen összeírás alapján megbízható képet alkotni egy-egy helység vagy uradalom iparosodottságának fokáról.

Zimányi Vera lelkiismeretesen igyekszik megállapítani a lakosság lélekszámát, növekedését vagy fogyását. A termelés menetének vizsgálatában ugyanis a termelőerők helyzetéből indul ki. A XVII. század első felére jól használható összeírások adatait elemezheti, a század második feléből azonban csak a falvaknak mintegy felére van és mindössze két időmetszete. Ebben a kényszerű helyzetben a felhasználható anyagból, mintegy részleges felvételből próbál következtetni a lakosság számának alakulására. Az eredmény az, hogy 1678 és 1697 között, amikorra a török háború súlyos szakasza is esett, a lakosság

számszerűleg nagyjából egy szinten maradt. Ezt a megállapítást azután úgy ellenőrzi, hogy a teljesnek vehető 1648. évi urbárium és az 1697—98. évi canonica visitatio anyagát veti össze. Az eredmény szintén az, hogy a lakosság száma alig valamit emelkedett. Ez a megállapítás pedig lényegében igazolta a részleges felvétel alapján nyert képet. A két különböző összeírás egybevetése egymagában is érdekes módszertani feladat, amit a szerző jól megoldott.

Leginkább azt a megfigyelését szeretném kiemelni, amelyet a jobbágytelek fejlődéséről tett. Ennek az a lényege, hogy a XIV—XV. századi és a XVI—XVII. századi telek nem lehet azonos nagyságú. A XIV—XV. században a negyed- és féltelkek túlsúlya jelentkezik az uradalom falvaiban, a XVI. századtól viszont egész telkeket találunk ugyanott. A jelenséget nem lehet a lakosság fogyásával, esetleges integrációs folyamattal, a faluhatár irtás útján történt növelésével magyarázni. El kell fogadni Zimányi Vera feltevését, hogy a XVI. század elején az előrehaladt telekaprózódást úgy szüntették meg, hogy a korábbi résztelkeket egész teleknek vették. A feltevést nagy mértékben valószínűsítik Zimányi összehasonlító számításai, amelyek szerint a XVI. század előtti résztelkek egész telekre átszámítva úgy aránylanak a XVI. századi egész telkek számához, mint 1 : 2-höz vagy 1 : 4-hez. A néhány adatból természetesen nem lehet eldönteni, hogy a két eltérő arányszám onnét van-e, hogy egyik helyen a féltelket, a másik helyen a negyed telket számították a továbbiakban egésznek. Igazat kell adni Zimányinak, hogy csak sok más uradalom anyagának ismeretében szabad általánosítani ebben a kérdésben, de megfigyelése elgondolkoztató. Persze joggal vethető fel a kérdés, hogy milyen körülmények között kerülhetett sor egy ilyen alapvető átminősítésre. Ehhez szeretnék egy-két gondolatot hozzáfűzni. Az átminősítésnek a jobbágy számára kétségtelenül hátrányosnak kellett lennie, hiszen fél vagy negyed telek után követelték ugyanazt, amit korábban az egész után. Minthogy pedig a változás nagyjából a XVI. század elejére helyezhető, kérdés: nem függ-e valamiképpen össze az 1514-es parasztháború leverését követő megtorlással. Az 1514: XV. cikkely pl. a terhek rögzítésekor a telkes jobbágyokat és a házas zselléreket megkülönböztetés nélkül egyforma szolgáltatásokkal sújtja. Zimányi Vera kérdésfelvetése tehát mindenképpen megérdemli, hogy a további kutatás e kérdés szélesebb körű vizsgálatát napirendre tűzze. Amennyiben eredményei más uradalmakban is igazolást nyernek, akkor a jobbágyság XV—XVI. századi tagozódásáról tett összehasonlító megállapításokat jórészben felül kell vizsgálni.

Ez a rövid áttekintés legfeljebb sejtetni tudja a disszertációban foglaltak értékét és használhatóságát. Ugyanakkor azt sem lehet elhallgatni, hogy a XVII. századi rész — a forrásanyag nem egyenletes megoszlása folytán — jóval tartalmasabb, mint a XVI. századi. Továbbá magára a termelésre viszonylag kevesebbet kapunk, mint a társadalomra. Olyan kérdésekre gondolok, mint a földközösség, a határ beosztása, a föld termőerejének növelésére tett erőfeszítések, a termelt növényfajták, a mezőgazdasági munkák beosztása, végzése, a terméseredmények stb. A szerzőnek nyilvánvalóan magára a gazdálkodásra is van anyaga, ennek feldolgozására azonban nem került sor. Az 1963—64. évi Történeti Statisztikai Évkönyvben közzétett cikkében (Gabona-terméseredmények a Batthyány-uradalmakból, XVII—XIX. század) a rohonci és a szalonaki uradalomra is közöl adatokat.

Az opponensnek természetesen feladata, hogy a dolgozatnak ne csak értékeit hangsúlyozza, hanem rámutasson esetleges gyenge pontjaira, vitatható vagy elfogadhatatlan állításaira is.

Az egyik ilyen kérdés a téma időbeli elhatárolása. Igaz, hogy a XVI—XVII. század eléggé különválik. Országos szempontból külön jelleget adnak ezeknek a századoknak a török- és a Habsburg-ellenes harcok. A küzdelmek a török kiűzésével és a Rákóczi-szabadságharc bukásával véget érnek. A külső események — mint a szerző erre rámutatott — nemegyszer beleszóltak az uradalmak életébe is. A gazdasági-társadalmi rendszer azonban változatlanul folytatódik a XVIII. században is, és ezért kérdés, hogy nem lett volna helyesebb elmenni legalább az úrbérrendezésig. Az uradalom története ennek nem mond ellene. Rohonc és Szalonak tartománya a XV. század végén lett társuradalommá, így került a XVI. század elején a Batthyányak kezébe, és így maradt végig a XVII. századon át. 1662-ben két Batthyány-testvér megfelezte a birtokokat, és az egyik családján belül még további osztásra került sor. 1746-ban, ill. 1748-ban viszont szerződés útján mindkét uradalom a hercegi ág kezébe jutott, és ezzel az egység újból helyreállott. Ehhez hozzávehetjük, hogy a XVIII. századra történeti-statisztikailag jól értékesíthető forrásanyag áll rendelkezésre az 1715—20. évi országos összeírásokban és a megyei adóösszeírásokban. Maga Zimányi is szükségesnek tartotta, hogy az 1720-as összeírás adataiból

átvegye a szöveges részeket a XVII. századi rajz kiegészítésére. Nézetem szerint ez a dolgozat jelenlegi lezárása ellen szól.

Bár a szerző igyekszik a jelenségeket árnyaltságukban bemutatni, és kerüli az egyszerűsítéseket, ez nem mindig sikerült. A jobbágynépesség bemutatásakor különválasztja a magyar, a horvát és a német falvakat. Ez az elgondolás feltétlenül helyes. Azt akarja megvizsgálni, hogy a zselléresedés, a telekátlag, az állatállomány milyen általános különbségeket mutat a három felsorolt nép körében. A nemzetiség szerint való csoportosítás a jobbágynevek alapján történt. Ebben a rendszerezésben a legpontosabb munka esetén is van hibalehetőség, hiszen nagyon sok függött maguktól az összeíróktól. Növekszik a nehézség a kevert lakosságú falvakban. Zimányi Vera ilyen esetben a többségi vagy a XVII. században felülkerekedő nemzetiséghez sorolta a községet. Ezt azzal indokolja, hogy a különféle időkből való adatok összeméréséhez szükség van a csoportosítás állandóságára. Az indoklás természetesen elfogadható, de az eljárásmóddal mégsem lehet egyetérteni, két okból sem. Egyrészt a meghatározott nemzetiségűnek minősített falvakban megállapíthatóan egyéb nemzetiségűek is éltek (85. l.), és így e csoportosítás a falvak lakosságának vegyes összetételét nem tudja kifejezni. Másrészt a XVII. század közepi állapot nem vehető két évszázadon át állandónak, mert így elhomályosul a lakosság változása. Lehetséges, hogy a szerző által választott módszer hibaszázaléka nem nagy, de az ilyen egyszerűsítést mégis kerülni kellene. Erre többféle megoldás is kínálkozik. Így pl. az, hogy a falvaknak egy újabb csoportját veszi fel vegyes lakosságú falvak címen. Esetleg megmarad a jelenlegi csoportosítás mellett, de ugyanakkor az ilyen kevert falvakban külön is megvizsgálja a különféle nemzetiségek között gazdasági és társadalmi téren jelentkező különbségeket.

Bármennyire is részlettéma egy uradalom gazdálkodásának és jobbágyságának bemutatása, a tanulmánynak az általános fejlődés keretében kell vizsgálnia az érintett kérdéseket. Szükséges lett volna tehát néhány mondatban felvetni a Magyarországra és általában Európa keleti felére jellemző „örökös jobbágyrendszer" kérdését, ismertetni fővonásait. Azt a képet, ami a forrásokból kielemezhető, másként nem lehet elhelyezni a fejlődés menetében. Megjegyzem, hogy a külföldi olvasóközönség részére készült, többször említett tanulmánya a németújvári uradalomról adott ilyen általános áttekintést, részben a tárgyra vonatkozó magyarországi irodalom rövid ismertetésével (37—8. l.). A disszertációban azonban mindez elmaradt, nyilvánvalóan abból a megfontolásból, hogy mindez a magyar olvasóközönség előtt ismert. Ez azonban a kérdés általános felvetését mégsem teszi feleslegessé.

Külön kell szóvátennem a középkor fogalmát, amit a szerző gyakran használ. Általában a XVI. század előtti időszakaszt nevezi így, de van eset, hogy a XIV. és XV. századot koraközépkorként említi, szembeállítva a XVI—XVII. századdal (138. l.). Egyrészt a polgári történetírás értelmezése szerint veszi a fogalmat: a középkor Bizánc elestéig, Amerika felfedezéséig, a német reformációig terjed. Magyarországon ez a határ 1526-ban, az önálló magyar állam bukása évében kínálkozott. Másrészt a koraközépkor jelölésével, hacsak ez nem véletlen szóhasználat, el is tér tőle. A legegyszerűbb volna a marxista történetírás korszakolását következetesen alapul venni, amely a középkoron a feudális rendszer időszakaszát érti, kialakulásától a polgári forradalomig. Kezdetének és végének határkövei nem egyformák még Európán belül sem. A régi fogalomhasználat még nem egyszer előjön mai történetírásunkban is, ez lehetett hatással a szerzőre.

A majorsági gazdaságok jellegét a disszertáció pontosan megjelöli. Adatai alapján világos, hogy a majorsági gazdaságok munkarendszerében a robotnak mindvégig döntő helye volt, a bérmunkát a XVII. században is viszonylag szűk körben alkalmazták. Az ismertetett javaslat, hogy a robotot pénzen kell megváltani és a pénzen bérmunkásokat alkalmazni — megbukott. A szerző szerint az uradalmak gazdálkodásának első számú feladata a földesúri udvartartás szükségleteinek ellátása volt. Az udvar személyzetének viszont csak kis része szolgálta közvetlenül a termelést, a többieket a feudális fényűzés vagy a védelem szüksége tartotta. Érdekes, hogy amikor Jobbágy Dániel tiszttartó a robot helyett adót akart bevezetni, a „haszontalan szolgák" elbocsátását is javasolta, és ebben a kérdésben vitázott magával a földesúrral is (80. l.). Zimányi a majorsági gazdaságok árutermeléséről így fogalmazta meg véleményét: „A Batthyány-uradalmak majorjai nem szolgálták elsődlegesen az árutermelés céljait, annak ellenére, hogy időnként jelentősebb eladásokra is sor került" (76. l.). Vagyis az elsődleges cél az udvar személyzetének ellátása volt, és csak a megmaradt felesleget értékesítették. Lényegében hasonló álláspontot képvisel történeti irodalmunkban Makkai László. Szerinte a majorságokat tévesen tekinti árutermelő mezőgazdasági nagyüzemnek történetírásunk. Inkább mondható ez a lengyelországi „folwark"-okról, de nem olyan egyértelműen a magyarországi

majorságokról. A majorsági terményeket kezdettől fogva, a XVII. század folyamán pedig fokozódó mértékben értékesítették, de „a majorsági termelés nem volt elsődleges árutermelés". Megállapítja továbbá, hogy ellenkező esetben a gazdaság struktúrájának megváltoztatására, erőteljes specializálódásra lett volna szükség (Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp.—Gödöllő 1957. 9—10. l.). Makkai és Zimányi megállapításai hasznos szempontokat adnak a további kutatás számára. De a majorok rendeltetésének rangsorolása — nézetem szerint — kissé mesterkélt, és nem segíti az uradalmak gazdálkodásának jobb megértését. A feudalizmusban egyébként minden gazdaság elsősorban a saját szükségletét látja el, és csak a megmaradó termékmennyiséget viszi piacra. A major eredeti formájában a község által osztott földön, a földesúr és családja szükségletére termelt. Az azonban nehezen vonható kétségbe, hogy a majorok megnövekedése a XVI. században, részben a jobbágyság rovására is, elsősorban az árutermelés talaján történt, és azokkal az erőfeszítésekkel együttesen kell nézni, amelyeket a birtokos tett, hogy a piac kínálta lehetőséget a parasztok kizárásával is kihasználja (összevásárolt áruk piacra vitele, monopolhelyzet biztosítása stb.). Az utasítások tudatos törekvést mutatnak a termés fokozására, nyilvánvalóan az eladás, a pénzszerzés igényével. A Zimányi által idézett 1641. évi utasítás nem a felesleg értékesítéséről beszél, hanem úgy rendelkezik, hogy a termés egy részét az udvar szükségletére fordítsák, a másik részét viszont tegyék pénzzé. Az 1688. évi számadás pedig az évi bevételek és kiadások vizsgálatával azt igyekszik megállapítani, hogy „mi az a termékmennyiség, amely kedvező körülmények között eladásra fennmaradhat". Kiderül az összegezésből, hogy e gabonának és bornak, ha valóban piacra viszik, értéke több mint 4 és ½ ezer forintot tesz ki (68. l.). Ha azt a közvetítő szerepet is figyelembe vesszük, amit az uradalom a török területek és a nyugati kereskedők között a marhakereskedelemben betöltött (70, 72. l.), akkor még inkább kimondható, hogy többről volt szó, mint a maradék esetleges értékesítéséről. Hogy az uradalom nem tudott többet termelni és így nagyobb árumennyiséget piacra vinni, az elsősorban a feudális rendszernek és az állandó belső piac elégtelenségének volt a következménye. A lengyelországi és magyarországi helyzet között mutatkozó eltérés szintén főleg a piaclehetőségek különbségére vezethető vissza. A nagyobbfokú specializálódás hiányának megállapításakor szintén nem lehet figyelmen kívül hagyni a földesúri árutermelés különféle korlátait.

A szerzőt érthető módon a gazdag forrásanyag feldolgozása kötötte le, az, amivel valóban ki tudja bővíteni a XVI—XVII. századról kialakult ismeretek körét. Az uradalmak életébe is beleszóló országos események leírásában többnyire megelégszik az irodalom adatainak átvételével és bemutatásával. Ezek a másod- vagy harmadkézből vett adatok olykor pontatlanok voltak már az alapul vett feldolgozásban is. Néhány példa erre. A 11. lapon azt olvashatjuk, hogy Batthyány Ferenc „1532-ben hősiesen védelmezte Sárvárt". Sárvár viszont a Kanizsaiak birtoka, Kanizsai Orsolya pedig 1532 elejétől Nádasdy Tamás jegyese volt. Kőszeg ostroma közben a törökök valóban ismételten megtámadták Sárvárt. A várat Nádasdy Tamás apja, Ferenc védte az ott levő familiárisokkal és jobbágyokkal. A 60. lapon a földesúri udvar személyzetéről írva párhuzamként említi, hogy „a XVI. század második felében 70—80 személy étkezett Nádasdy Ferenc országos főkapitány asztalánál". Ennek az adatnak a forrása Takáts Sándor, aki a Magyar nagyasszonyok c. kötetében először írta le az adatot (é. n. 17. l.). Tőle új elemekkel bővülve több kézen át került az adat a fenti formában Zimányi Verához. A hiba ott van, hogy az említett adat nem a XVI., hanem a XVII. századra vonatkozik. Takáts Sándor ugyanis jegyzetben megadta a darab jelzetét, és ebben a következő évszám olvasható: 1648. nov. 10.

A 17—18. lapon arról ír a szerző, hogy az 1570—80-as években a Batthyány-birtokokat sok háborgatás érte. „Bár a törökök a Rábától északra fekvő területekre ez években nem vezettek hadjáratot, a törökök ellen küldött átvonuló birodalmi zsoldosseregek komoly károkat okoztak a lakosságnak." Ennek bizonyítására megemlíti, hogy 5 falut teljesen felperzseltnek mondanak, 3 falut komoly pusztítás ért, az Őrség helyzete még súlyosabb volt. Mint ismeretes, 1568 elején megkötötték a békét Drinápolyban, és ennek értelmében szünetelnie kellett a háborúnak. A törökök azonban nem tekintették a béke megsértésének, ha ismételten betörtek a szomszédos területekre, falvakat égettek fel, embereket hurcoltak el stb. A betört csapatok nem egy helyen komoly harcokat vívtak a végváriakkal, olykor külföldiekkel is. Azt azonban túlzásnak tartom, hogy birodalmi zsoldosseregekről beszél. Az Őrség pusztulását a szerző adatai teljesen elfogadhatóan tudják bizonyítani (37—8. l.), az említett 5 ill. 3 falu esetében azonban nem világos, hogy mikor pusztultak el. Sámfalvát pl. állítólag spanyol zsoldosok égették fel, de még az ötvenes évek közepén (37. l.), Allersdorfban pedig már 1540—41-ben csak egy

jobbágycsalád élt, és a szerző csak feltételezi az újabb pusztulást (210. l.). A 17. lapon a tizenötéves háború leírásában is vannak pontatlanságok. A fehérvári, helyesebben pákozdi ütközet nem 1595-ben, hanem 1593-ban volt. Az 1600-as évek veszteségei közt említi Kanizsa mellett Babócsát és Siklóst is, holott Babócsát másodszor 1566-ban, Siklóst pedig már 1543-ban elfoglalta a török.

Vannak a tanulmányban többször is használt fogalmak, amelyeket nem magyaráz meg. Ilyen pl. az oláhok, oláh szabadság, oláh szabadságú község (44, 55, 85, 106, 111, 127, 142, 292. l.). Ezek a megjelölések nyilvánvalóan a „ius valachale" szerint élőkre vonatkoznak. Mindenképpen szükséges lett volna, hogy erről a kiváltságról az olvasó legalább rövid magyarázatot kapjon. Máskor megvilágítja a fogalmak értelmét, de nem az első előforduláskor. Pl. a 69. lapon említi a mut-ot mint mértékegységet, s a 171. lapon jegyzi meg, hogy 15 köbölnek felel meg. Ismételten írja a Pombain, Pombaingeld kifejezést (73, 75. l.), és jóval később, a 110. lapon tudjuk meg, hogy a Bannwein szóból való és azonos a szárazkocsmával. A 63. lapon olvashatjuk, hogy az alkalmazottak 58 ½ „fodor" sót kaptak. A következő lapon a fodor-t kijavította szekérre. Helyesebb lett volna, ha megmondja, hogy a német Fuder szó, amely a XVI. századi magyar nyelvben fuador, fuadar, fuader alakban használatos; jelentése: szekér, fuvar (Szamota István—Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902—1906. 279. l.).

Zimányi Vera munkája nyilvánvalóan ösztönzőleg fog hatni a további kutatásokra, elsősorban a falutörténetre, éppen ezért hiányolom, hogy nem ad külön áttekintést az összeírásokról, urbáriumokról és egyéb általános természetű felvételekről, keletkezési idejükről, forrásértékükről. Ugyancsak hiányzik az uradalomról készült mindenfajta térképvázlat, pedig a németújvári Batthyány-birtokokról nyomtatásban közzétett munkájában a szerző példát mutatott arra, hogy különféle vázlatokkal hogyan lehet segíteni az anyag megértését és további feldolgozását. Mindezeknek a hiányoknak a pótlásáról, továbbá a községenként csoportosított anyag kiegészítéséről gondoskodni kell, ha a munka nyomtatásban megjelenik, amit az elmondottakból következően természetesen kívánatosnak tartok.

A dolgozat értékeinek és gyengéinek egymás mellé állításakor a mérleg erősen az előbbiek oldalára billen. Zimányi Vera munkája minden szempontból megüti a kandidátusi disszertációkkal szemben támasztott mértéket. Külön szeretném kiemelni, hogy disszertációja szerves része a XVII. század gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozó és máris több komoly eredményt felmutató munkásságának. Tisztelettel javaslom tehát a disszertáció elfogadását.

SZENDREY ISTVÁN opponensi jelentése

Zimányi Vera az egyik legnagyobb vagyonszerző magyar főúri család egy uradalmának történetét tárja fel értekezésében. Egészében kíséri nyomon a birtokszerzés folyamatát, melynek csak egy részét képezi a rohonc—szalonaki uradalom és annak megszerzése, hiszen a több mint 100 falut és 3 várat magába foglaló Batthyány-birtokkomplexumból ehhez az uradalomhoz „csak" 39 helység tartozott (85. l.). (A 88—90. oldalon 34 falu van számontartva, míg az Agrártörténeti Szemle 1962. évfolyamában 38 helységet összesít. 25. l.) A XVI. század közepére már a Batthyány-család birtokában van a szóban forgó hatalmas, területileg csaknem összefüggő uradalom.

A birtok megszerzésének, kialakulásának részletes kifejtése után két fő kérdés köré csoportosítja szerző vizsgálódását; részint bemutatja a majorsági gazdálkodás kialakulásának, fejlődésének és működésének folyamatát, majd a birtokon élő jobbágyság gazdasági-társadalmi helyzetét, életfeltételeit, életkörülményeit.

Az értekezés abban a korban eleveníti meg egy területileg viszonylagosan kedvező helyzetű birtoknak és népének életét, amikor Magyarországon mélyreható gazdasági és társadalmi változás megy végbe, amikor az örökös jobbágyság rendszerében a paraszti árutermelést háttérbe szorítja a földesúri árutermelés, amikor kialakulnak a nagy földesúri allódiumok, amelyek éppen az örökös jobbágyság rendszerében nem válhatnak szabad munkaerőt foglalkoztató, kapitalista mezőgazdasági üzemekké, hanem a jobbágy kiszolgáltatott helyzetéből következően, a jobbágyság robotmunkájára épülve az Elbától keletre fekvő területekre jellemző úton haladnak. Természetszerű tehát, hogy a tanulmány elemzi mindazokat a kérdéseket, amelyek a magyarországi robotoltató gazdálkodás kialakulásának folyamatát jellemzik, s miután e kérdések körül évek óta vita folyik, s mivel a folyamatnak minden kérdése még ma sem áll teljesen megnyugtató módon előt-

tünk (pl. a majorsági termelésből és jobbágyszolgáltatásból származó földesúri jövedelem aránya, a telekmegoszlás stb.), a tanulmány sokszorosan fontos a vitatott kérdések tisztázásának szempontjából.

Szerző helyesen indul ki abból, hogy a rohonc—szalonaki uradalomban mikor, milyen módon bontakozik ki a majorsági gazdálkodás, s megállapítja, hogy már a tárgyalt korszak előtt is van e területen majorság, de földesúri kezelésben csak a XVI. század közepén találunk jelentősebb szántóterületet (talán 400—500 holdat), azt is eléggé szétszórtan (40—42. l.). Viszont a XVII. század első harmadára már az apró majorsági földek eltűnnek, s az előző századdal szemben most kevesebb helyen, de jóval nagyobb kiterjedésű allodiális földdel találkozunk, melyek összterjedelme legalább eléri, de talán meg is haladja az 1000 holdat. A tárgyalt uradalom kiépülése világosan igazolja tehát az általánosan bizonyított tételt, hogy Mohács után új majorok alakulnak az országban, s hogy a XVI. század közepe az allodiális gazdálkodás kiépítésének döntő periódusa, melyet a XVII. század első felében ismét egy nagy fejlődéshullám követ. A történeti irodalomban elfogadottak és eléggé tisztázottak már ezek a nagy periódusok, s mind jobban körvonalazódik az is, hogy a XVI—XVII. századok fordulóján — a 15 éves háború idején — beállott a majorság fejlődésében bizonyos „megtorpanás".

Az értekezésben — szerény megítélésem szerint — nem látszik eléggé talán még az adott formában sem valószínűsíthetőnek ez a kérdés (47. l.). Ugyanis a tanulmány adatai azt mutatják, hogy bár nem a 15 éves háború idején, de az ezt közvetlenül megelőző időben, — 1590-re — jelentékeny fejlődés ment végbe a majorságépítésben (42. l.), s az, hogy ezután olykor egészen jelentéktelennek látszó allódiumok eltűnnek (pl. a nagyszentmihályi 10 hold, uo.), vajon a megtorpanás bizonyítéka lehetne-e? Vagy nem arról van-e szó, hogy e majorságok kiépítésében a XVII. század első felében egy racionálisabbnak látszó mód lép előtérbe, s a kicsi, szétszórt majorságok helyett központosítottabb és lényegesen nagyobb kiterjedésű allódiumokat igyekeznek teremteni a birtokosok? Az adott uradalom példája ezt sokkal inkább valószínűsíti, mint a megtorpanást. (Persze ez a központosítás újabb problémákat vet fel, mind a földesúr, mind a jobbágy szempontjából, hiszen különösen a jobbágy számára nem közömbös, hogy lakóhelyétől milyen távolságra kell az úrdolgát végeznie stb.)

A majorsági gazdálkodás kiépítésének problematikájában évekre menő vita tárgyát képezte az a kérdés, hogy honnan, miből vették a birtokosok a majorsági földet, s a vita középpontjába érthetően az a kérdés került, hogy volt-e és ha igen, milyen mértékű erőszakos, közvetlen földfosztás — lakott jobbágytelkek tartozékait vették-e el a birtokosok — Magyarországon. Hogy volt, azt többek között *Tholt Judit* már 1934-ben megállapította (A sárvári urad. 11. l.). A viták a kérdést igen nagymértékben vitték előre a megoldás irányába, s ma már elég világos, hogy a XVI. században erőteljesebben érvényesült ez a tendencia — az is elfogadott, hogy a nagybirtok és kis- középbirtok esetében más a földfoglalás intenzitása —, míg a XVII. században az erőszakos földfoglalás legfeljebb csak „szórványosan" fordul elő (*Pach Zs. P.* A nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés . . . 238. l.). Szerző értékezése is nagy figyelmet szentel a kérdésnek. (Az érintett fejezet 1962-ben történt közzététele már segítette a probléma tisztázását.) Bizonyítja, hogy ezen a területen is elsősorban a pusztatelkeket, tisztségviselők földjeit, addig közösen használt területeket, irtást vett a birtokos saját kezelésbe. Erőszakos foglalásra is van példa ebben az uradalomban is, de ezek a XVI. században csak csekély földterületre korlátozódnak, míg éppen a jelentékennyé váló rohonci allódium kiépítésének periódusával — XVII. század első harmada — esik egybe egy előbb telepített falunak az „elbontása" és a csajtai foglalás (44—45. l.). Persze nem szabad ebből az ugyancsak „szórványosnak" tekinthető adatból túlzott következtetést levonni, mert azt nem látjuk világosan (nem a szerző hibája!), hogy nem a jobbágyok hagyták-e oda urukat, hiszen másfél évtized után a birtokos újra telepíti a falut, és megszünteti Domború községben a majort. Viszont ez az adat valószínűsíthet egy olyan feltevést, hogy a földfoglalás — talán a közvetett és közvetlen egyaránt — akkor és olyan mértékben került előtérbe, ahogyan azt a földesúri érdek kívánta. (S ezt nem csak a domborúi, de a csajtai foglalás is valószínűsíteni látszik.)

Az értekezés a továbbiakban is a kor legégetőbb gazdasági-társadalmi problémáinak tisztázását segíti elő, s noha adatai itt szűkösek, s így nem vizsgálhatja sűrűbb időközökben, hogy a robotoltató majorgazdaságban éppen a robotoltatás kibontakozásának időszakában miként szorul vissza, vagy a XVI. században visszaszorul-e egyáltalán az uradalomban az állandóan alkalmazott munkaerő (vö. Agrártört. Szle. 1965. 338. l.). Viszont adatok sorával mutatja be, hogy a XVII. század első felében, a majorsági gazdálkodás jellegének megfelelően szépszámú állandó alkalmazottja van az uradalomnak, de ahhoz ez a réteg rendkívül csekély, hogy munkája lényeges szerepet játsszon a gazdál-

kodásban. S hogy ez a cselédmunka kiegészült-e a XVI. században bérmunkával, nem tudjuk. De a XVII. századi bérmunka alkalmazására utaló adat arra enged következtetni, hogy olyan esetekben, amikor a jobbágyrobottal nem lehetett elvégezni a feladatokat — ugyancsak kiegészítő munkaként — bérmunkával műveltették az uraság szőlőit (52. l.). A napi egy cipó elmaradása viszont nem feltétlenül a bérmunka elmaradását dokumentálja, mert az „azelőtt" volt napi 1 cipót a földesurak robotoló jobbágyoknak is adták, nemcsak a napszámban dolgozóknak (52. l.).

A tanulmány következő fejezetében kerül sor annak a kérdésnek a felvetésére, hogy a XVII. század közepén történik kísérlet a robotnak bérmunkával való felváltására, azonban a kezdeményezés elakad. Ugyanis az uradalom népe nem hisz abban, hogy a megváltakozás után robotterhe csökkenni fog (54. l.). A jobbágyság ellenállásán túl viszont elképzelhető-e egy ilyen javaslat realizálhatósága abban a miliőben, amikor Magyarországon éppen az ellenkező tendencia érvényesül mindenütt, amikor az előző korszakban alkalmazott bérmunka szinte teljesen háttérbe szorul, kivéve a szőlőművelést (Pach Zs. P. i. m. 235—36. l.).

A majorsági gazdálkodás vizsgálatánál központi kérdés az, hogy a földesúri jövedelem egy-egy birtokon döntően majorsági termelésből vagy a jobbágyok úrbéres terményszolgáltatásából adódik-e. Részint ezen mérhető a földesúri árutermelés hatásfoka, de mérhető a járadékok rendszerében a terményjáradék aránya, a parasztgazdaságok termékeit elsajátító tendencia stb. Nem szeretnénk a kérdések elé vágni, de miután még a közelmúlt egyik szakmai tanácskozásán is — szerény megítélésem szerint indokoltan és cáfolatlanul — került elő, hogy „a lázas majorságépítés korában is a mezőgazdasági termelésnek csak 5—8%-át nyújtották a majorsági üzemek, a többi 92—95% a paraszti gazdálkodásból származott" (Agrártört. Szemle. 332. l.), az alábbi problémát szükséges érinteni.

Zimányi Vera elfogadhatóan mondja, hogy a rohonc—szalonaki uradalomban „jelentős majorságok alakultak", de a majorsági gazdálkodás „a fejlődés ellenére a XVII. század végéig nem vált uralkodóvá" (48. l.). S valóban, ha nem is ismerjük az egyes községek határait, a 39 faluban nagyobb mennyiségű föld kell hogy legyen a jobbágyság használatában, mint amennyi a majorságok területe. (Az értekezés — mint lentebb látni fogjuk — mást mond.)

Ilyen körülmények között nem látszik elfogadhatónak az a megállapítás, hogy „a rohonci és szalonaki uradalmakban a XVII. század közepén a majorsági eredetű gabona — az ugyancsak az uradalom által szedett tizedgabonával szemben — az összes gabonajövedelemnek több mint 60%-a volt, néha 70%-ot is elért, és csak ritkán süllyedt 53—58%-ra" (55. l.). — Nem tarthatjuk valószínűnek az ebből következő megállapítást sem: „a rohonci és szalonaki uradalmakban valamivel nagyobb volt a majorsági földeknek a jobbágyföldekéhez viszonyított aránya, mint a többi Batthyány-uradalomban", amelyekben kisebb a majorsági eredetű jövedelem aránya (560. 175. l.). Adatok hiányában azonban nehéz állást foglalni, mert a majorsági eredetű gabonajövedelmet is csak százalékosan ismerjük, de nem ismerjük a tizedgabona mennyiségét, a kilencedből származó jövedelem pedig semmilyen formában nem kerülő elő, hiszen a jobbágyság terheiről szóló fejezetben csak az ajándékot ismerjük meg alaposabban a terményjáradékok közül (107. s köv. l.).

Amellett, hogy a fenti adat ellentétben áll a közelmúltban ehangzott megállapítással (Agrtört. Szle. 332. l.), ellentét lappang az értekezés fogalmazásában is, hiszen az allodiális gazdálkodás sem a XVI., sem a XVII. században nem vált uralkodóvá Rohonc—Szalonakon. Az meggyőzően áll előttünk, hogy a majorságok fejlődésének megfelelően miként nő szinte állandóan a munkajáradék, de azon a megállapításon túlmenően, hogy a terményjáradék az egész korszakban állandó — és tegyük hozzá, nem súlyos —, nem látszik világosan a pénz- és terményjáradékok aránya és egésze. Pedig nagyon lényeges lenne a polarizáltabb vizsgálat, mert a XVIII. századra eléggé elfogadott megállapítás az, hogy rendkívül nő a robot — miként Rohoncon is, egészen a korlátlan robotoltatásig —, ugyancsak nő a terményjáradék — s ez a tendencia a XVI. században veszi kezdetét, összefüggésben a majorságépítéssel — és csökken a pénzszolgáltatás (Pach Zs. P. i. m. 139—40, 146, 151, 213, 216. és 228. l.).

A jobbágylakosság című részben az értekezés szerzője igen alaposan, olykor nyomasztóan sok adattal (telekmegoszlás vizsgálata) boncolja a rohonc—szalonaki uradalom jobbágynépének gazdasági-társadalmi helyzetét, az ilyen jellegű munkában újszerűen ható, mindenképpen dicséretes fejezetet is beiktatva művébe (a jobbágyok életkörülményei). Mivel e kérdéskomplexum fő problémáit előző fejtegetésemben már érintettem, engedtessék meg, hogy e fejezetből — az előzőkhöz hasonlóan — egy kérdést emeljek ki.

Kiemelendőnek tartom azt, hogy szerző, amikor boncolgatja az előző korok és

a tárgyalt korszak telekegysége közötti különbséget, akkor rendkívül fontos kérdésre irányítja a figyelmet: arra, hogy a telekhányadok mögött a XIV—XV., valamint a XVI—XVII. századok viszonylatában a paraszti társadalom differenciálódásának nem azonosítható mértéke húzódik meg (99. l.). (Egyben a fejezet arra is figyelmeztet ismételten, hogy a zsellérkategória mögött sem kereshetjük mechanikusan a nincstelen paraszti elemeket.)

A telekmegoszlást vizsgálva Zimányi bizonyítja, hogy a XVI. század elején (1515) a területen csaknem egységesen a közel 1 egész telek az általános (93—94. l.). Ezután még a XVII. század első harmadára is 0,80 telekátlagot ad meg (93. l.), holott a táblázat 1634/36-ból 0,51-et mutat (94. l.). A táblázat szerint a 0,80-as telekátlag a XVI. század közepére érvényes, a XVI—XVII. századfordulón már 3/4 telek az átlagos, majd a XVII. század első harmadában 1/2-re süllyed az átlagszám, hogy a század második felében még ennél is lejjebb szálljon (94. l.). Megállapítása e kérdésben egybevág az általánosan ismert és elfogadott adatokkal (lásd pl. Agrártört. Szemle. 331., 342. l.).

Zimányi Vera értekezésének fő kérdéseit próbáltam vizsgálni; elsősorban azért, mert ezek a kérdések nagyban elősegítik a korszak problematikájának mind pontosabb megismerését. Ezek után még legyen szabad néhány apróbb észrevételt tennem, amelyeknek megfontolása után talán a jelenleginél is pontosabbá tehető az uradalomnak és népének története.

1. Az Agrártörténeti Szemlében közreadott fejezet világosabban határozza meg az uradalom helyét, nagyságát (Agrártört. Szle. 1962). Nem lenne helytelen, ha — esetleg az egész Batthyány-birtokkomplexum leírása helyett vagy mellett — határozottan kifejezésre juttatnánk, hogy a rohonc—szalonaki uradalomhoz 39 falu, illetve mezőváros tartozott, amely uradalom Németújvártól (Güssingen) északra, a Kőszeg—Szombathely vonaltól nyugatra Pinkafőig húzódik, a mai magyar—osztrák határtól kezdve be, Bécsújhely alá.

2. Az értekezés, de szerző eddigi munkái is arról tanúskodnak, hogy Zimányi Vera a korszak problémáinak kiváló ismerője. S mivel éppen az ország nyugati területein fekvő uradalmakkal elég sokat foglalkozott már a történeti irodalom (Komoróczy, Tholt, Berlász stb.), úgy gondolom, a munkának hasznára válna, ha nemcsak — az ugyancsak Zimányi eredeti kutatásait jelentő — németújvári Battyhány-uradalom szolgáltatná az összehasonlítási anyagot. Ezzel az uradalomtörténet kilépne a kissé „elszigetelt" körből, és bő adatanyaggal juthatna még közelebb az országosan jellemző fő tendenciák meghatározásához.

3. A jelenleginél — ha erre az anyag módot ad — behatóbban lehetne vizsgálni a földesúri joghatóság érvényesülését az uradalom népei fölött, hiszen ez a kérdés nem közömbös az uradalom népének helyzetét, sorsának alakulását illetően.

Végül: a gazdaságtörténeti munkának mindig megvan az a veszedelme, hogy a szükséges adatanyag az olvasmányosság rovására megy. Éppen ezért gondolkodni kellene azon, miként lehetne egyes — adatokban nagyon bő — részeket jegyzetbe vagy adattárba tenni, meghagyva a szövegben a legfőbb számokat és az egész anyag adta konklúziót (pl. 48—50, 62—66, 121—23. l.). Hasonlóan kellene eljárni pl. a 85. és 90. oldalakon zárójelben található részekkel.

Szerző munkájában hatalmas levéltári anyagot dolgozott fel. A tanulmányból nyilvánvaló, hogy a kérdésre vonatkozó irodalmat is kitűnően ismeri, s mind a levéltári anyag feltárása, mind a szakirodalom felhasználása kiforrott történetkutató egyéniségre vall, s ennek eddigi munkássága is bizonyítéka.

Az elmondottak alapján az értekezés elfogadását tisztelettel javaslom.

PERJÉS GÉZA felszólalása

Perjés Géza a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában működő Történeti Statisztikai Kutató Csoport nevében szólalt fel. A csoport egyik feladata, hogy az országban folyó történeti statisztikai jellegű kutatásokat regisztrálja, elemezze, eredményeiket felhasználja és saját kutatásaiban értékesítse. Mivel Zimányi Vera egyike azon történészeknek, akik munkájukban következetesen alkalmazzák a statisztikai módszereket, és jelentős kutatási eredményeinek nem utolsó sorban éppen ez a magyarázata, a csoport kedves kötelességének tartja, hogy disszertációjának vitáján véleményének hangot adjon.

Mielőtt azonban a disszertáció konkrét elemzésébe fogna, szükségesnek tartja, hogy rámutasson Zimányi Vera munkásságának azokra az eredményeire, amelyek oly

nagy segítséget jelentettek saját kutató munkájában, elsősorban Zrínyi-könyvének megírásánál.

A XVI—XVII. századi magyar történet vizsgálatánál az egyik legnehezebb probléma annak megítélése, hogy a határvédelem milyen hatást gyakorolt a gazdasági, a társadalmi és politikai életre, valamint a hadviselés egészére. Az egyetemes történet példái ugyanis azt mutatják, hogy a határvédelem igen gyakran alapvető változásokat idézett elő az érintett államok életében, amennyiben az állandó katonai készenlét egyszerre segítette elő a centralizációt és decentralizációt. A határokra nehezedő állandó nyomás ugyanis az egész állam életét érintő rendszabályokat kívánt meg, ugyanakkor azonban igen megnőtt a helyi önsegély jelentősége is, hiszen a veszély közel volt, a központból jövő segítség pedig messze. Ebből következett a határőrvidék önállósulása — sokszor leszakadása az állam testéről —, a sajátos jogi és közigazgatási állapotok, valamint a gazdálkodásnak a naturálgazdálkodás irányába való hátralépése, hiszen a nagyszámú határőr katonaság zsoldját kevés állam tudta előteremteni, és előtérbe lépett a természetbeni juttatással, birtokadományozással és telepítéssel történő fizetéskiegyenlítés. Az egyetemes történetben tapasztalható jelenségek nagy része Magyarországon is megtalálható.

Zimányi Vera kutatásai három igen lényeges ponton segítik elő a kérdés világosabb szemléletét. Elsősorban a telepített határőr katonaság kérdésében. Kimutatta ugyanis, hogy a hajdútelepítés a Dunántúlon is elterjedt gyakorlat volt, sőt megtalálta Rudolf császárnak egy pátensét — kisebb szenzációt okozva ezzel történész berkekben —, amely Bocskai akcióját *megelőzően* intézkedik hajdútelepülések létrehozásáról.

A másik igen lényeges eredmény a Batthyányak földesúri magánhadseregére vonatkozó adatok. Ezekből kiderül, hogy a Batthyányak majorsági jövedelmeik tekintélyes részét — kb. 50 százalékát — katonai célokra fordították. Ez a tény a maga ellentmondásosságában rendkívül jelentős, hiszen a földesúri kizsákmányolásból származó jövedelem ilyen felhasználását pozitív jelenségnek kell tartanunk, másrészt viszont azt a körülményt, hogy az abszolút monarchiák központosító törekvéseinek idején Magyarországon éppen ellenkező tendencia érvényesült, és a feudális nagyurak katonai funkciója megnövekedett — vagy legalábbis nem csökkent — feltétlenül negatív jelenséget kell látnunk.

Végül pedig a Batthyányak marhakereskedelméről írt tanulmányában Zimányi Vera sok lényeges kérdést tisztázott. Kimutatta, hogy a földesurak mint üzletszerzők, szervezők és kijárók működtek közre a marhakereskedelemben, ami függetlenül attól, hogy ilyen módon ráthették kezüket a marhakereskedelemre és abból tekintélyes hasznot húzhattak, önmagában jelentős, mivel közreműködésük nélkül — legalábbis úgy tűnik — az alföldi marha alig juthatott volna el Ausztriába vagy Itáliába. Zimányi igen értékes adatai tették lehetővé a felszólaló számára, hogy képet alkothasson magának a Batthyányakkal szomszédos Zrínyiek marhakereskedelméről, akik — mivel birtokaik elhelyezkedése előnyösebb volt, azonkívül tengeri kikötőkkel is rendelkeztek — minden bizonnyal sokkal nagyobb hasznot húztak a marhakereskedelemből, mint szomszédaik. Ez magyarázza a Zrínyiek igen nagy, és az ország többi birtokosát jóval felülmúló katonai aktivitását. (Zimányi Verának a fenti kérdéseket tárgyaló tanulmányai megjelentek: Századok 1960/1—3., Agrártörténeti Szemle 1961/1—2., Történeti Szemle 1963/1. számai).

Rátérve a disszertációra, Perjés Géza annak demográfiai eredményeihez szólt hozzá először. Kiemelte az eredmények rendkívüli értékét, hiszen egyugyanazon uradalomnak több, mint 100 évet felölelő népesedési adatairól van szó, s mint ilyenek, a magyar kutatásban egyedülállók. Ami a népesség növekedésének ütemét illeti, az egyes időmetszetek adatait együtt nézve, bizonyos problémák merülnek fel. Reálisnak látszik ugyanis az 1576 és 1643 közötti 34 százalékos növekedés, de nem látszik reálisnak az 1648-ban mutatkozó 82 százalékos szaporulat. Úgy tűnik, hogy a rohonc—szalonaki uradalomban a népszaporulat szempontjából az 1640-es évek jelentik a tetőpontot, mert utána csökkenés következik be. A csökkenési tendenciát az 1728-as regnicolaris összeírás adatai megerősítik. Erről később.

A következő kérdés, amivel a hozzászóló foglalkozott, az allodiális gazdálkodás. Igen jelentősnek tartja Zimányi megállapítását, hogy az allodizálás üteme a XVII. század közepéig lelassul, s csak a század vége felé kezd megélénkülni. Kár, hogy a forrásanyag pontosabb statisztikára nem ad lehetőséget, így az allodiális és a paraszti művelés volumenjének megállapítására nem nyílik lehetőség. Az arányok megközelítését bizonyos logikai megfontolások teszik lehetővé. Zimányi adatai szerint a földesúri jövedelmek 60 százalékát tette ki az allodiális termés, és 40 százalékát a tized. Egyenletben felírva: $F = A + T = 100 = 60 + 40$. Ha úgy fogjuk fel a dolgot, hogy a tized tízszer

akkora paraszti termést — következésképp termőterületet — reprezentált, akkor a képlet így alakítható át: $Ö = A + P_ö$, ahol $Ö$ = összes termés, A = allodiális termés, $P_ö$ = összes paraszti termés. Konkrét számokkal: 460 = 60 + 400, százalékosan: 100 = 13 + 87. Az allodiális kezelésben levő földterület tehát az összes szántóterület 13 százalékát tette ki. A Rákócziak sárospataki birtokain hasonló arányt kapunk.

Figyelemre méltónak tartja a hozzászóló a disszertációnak a jobbágyterhekre vonatkozó adatait. A kép, ami itt egy uradalmon belül is kibontakozik, rendkívül tarka. Ugyanakkor feltűnő, hogy a földesúri adó rendszere mennyire merev, mennyire nem alkalmazkodik a változó viszonyokhoz. Érdekes lenne a jobbágyterheket összevetni a táji és társadalmi adottságokkal. Ilyen szempontból a statisztikai módszerekkel végzett összehasonlítás minden bizonnyal jelentős eredményeket hozna. Mindez a disszertáció keretei közé nem fért volna bele, de talán remélni lehet, hogy egyszer Zimányi Vera elvégzi az ilyen természetű vizsgálatokat.

A felszólaló nagy érdeklődéssel olvasta a disszertációban a jobbágytelek megváltozására vonatkozó megállapításokat. Amint Zimányi Vera kimutatja, valamikor a XVI. században az addig ¼—½ teleknek számító sessio egész telekké minősül. Feltehető, hogy a változás oka a népszaporodás, aminek következtében a meglevő földeket több jobbágy között kellett elosztani. Ez viszont azt jelentené, hogy a jobbágy-háztartásoknak kisebb darab földből kellett megélniök, ami nem mehetett végbe másként, minthogy intenzívebb művelésre tértek át. Forrásai alapján minderre választ Zimányi Vera nem kaphatott.

A felvetett gondolatot a hozzászóló oly érdekesnek tartja, hogy megkísérelte saját kutatásai alapján továbbfejleszteni. Kiindulva abból, hogy a rohonc—szalonaki uradalom adottságai nem lehettek lényegesen mások, mint a németújvárié, Zimányi Verának ez uradalomról írt dolgozata adatait vetette össze az 1728-as regnicolaris összeírás adataival.*

Ebben az uradalomban a XVII—XVIII. század fordulójának évtizedeiben ellenkező irányú folyamat ment végbe: a sessio abszolút nagysága megnövekedett és az addig 8—12 köblös egész telkekből 22—24 köblös telkek lesznek. Felmerülhet a kérdés: ha a XVI. századi változást a népszaporodás idézte elő — amint azt feltettük —, akkor most nem a népesség csökkenése váltotta-e ki a fordított irányú folyamatot? Zimányi Vera adatait összevetve az 1728-as összeírással, a népességcsökkenés kétségtelenül megállapítható: amíg 1643-ban a jobbágyok száma 2363 (100%), addig 1728-ban 1045 (42%). Önmagában ez az adat is igen érdekes, de tovább mélyítve a vizsgálatot, meglepő eredményeket kapott a hozzászóló. Idő hiányában nem vállalkozhatott arra, hogy a németújvári uradalom összes községét vizsgálat alá vegye, így csak 15 községből álló véletlenszerűen kiválasztott mintát vizsgált. Az eredményt a túloldali táblázat szemlélteti.

Láthatjuk tehát, hogy amíg a népesség száma és a telekhányad csökkenése jelentős, addig a telki földé csak kis mértékű, következésképp az egy háztartásra eső föld megnövekszik. Mindez viszont csak úgy mehetett végbe, hogy az egész telek nagyságát közel kétszeresére növelték. Úgy tűnik, mintha a rendelkezésre álló és lényegében változatlan mennyiségű telki földállomány egészének művelését csak úgy oldhatták volna meg, hogy a sessio nagyságának megnövelésével az egész határt kitöltötték telkekkel.

A feltevést a falvak egyenkénti és csoportos vizsgálata alátámasztja. A vizsgálat alapján ugyanis négy csoportot lehet megkülönböztetni: *a)* A sessio nem változik, viszont a jobbágyok száma, a telki föld állománya és a telkek száma csökken; *b)* a sessio megnövekszik és minden más csökken; *c)* a sessio megnövekszik, a jobbágyok száma csökken, a telki föld állománya megnövekszik, a telkek száma egy községben változatlan marad, a másikban csökken; *d)* a sessio nagyobb lesz, a jobbágyok száma csökken, a telki állomány nő, a telkek száma csökken. Ebben a tizenöt községben a zsellérek száma nem növekszik, a deserta pedig csökken. Mindez megerősíteni látszik azt a feltevésünket, hogy az adott telki állománynak egész telkekkel való kitöltéséről van szó. Az *a)* csoportban ugyanis, ahol a sessio változatlan maradt, a telki föld és a jobbágyok számának a csökkenése a legnagyobb mértékű, így tehát logikusnak tűnik, hogy változatlan relációk mellett a telekviszonyokban sem következik be változás. A *b)* csoportban a sessionak 1,8-szoros megnövekedése szintén indokoltnak látszik, hiszen a jobbágyok száma nagyobb mértékben csökken, mint a telki föld, tehát kevesebb jobbágyra több föld jut. Teljesen világos a helyzet a *c)* és *d)* csoportban, ahol a telki állomány megnövekszik, a jobbágyok száma pedig csökken, vagy legalábbis jóval kisebb ütemben növekszik, mint a telki föld.

* *Zimányi, V.:* Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Burgenländische Forschungen. Heft 46. Eisenstadt 1962.

A jobbágyok számának, a telki föld állományának, a telkek számának és a sessio nagyságának alakulása a németújvári uradalom 15 községében 1643 és 1728 között

		1643	1648	1691	1728
Jobbágyok	száma	541	534	463	360
	%	100	98,7	85,6	66,5
Zsellérek	száma	110	74	139	75
	%	100	67,3	126,4	68,7
Összesen paraszt	száma	651	608	602	435
	%	100	93,4	92,8	66,8
Telki föld	köböl	2425	2462	2373	2123
	%	100	102,0	98,0	88,0
Telkek	száma	198	201	170	90
	%	100	102	86,0	45,0
Egész telek nagysága ..	köböl	12,4	12,2	13,9	23,7
	%	100	98,4	112,1	191,1
Egy jobbágyháztartásra	hányad	0,37	0,38	0,37	0,25
eső telki hányad ...	%	100	103	100	68
Egy jobbágyháztartásra	köböl	4,5	4,6	5,1	5,9
eső föld	%	100	102	113	131

N. KISS ISTVÁN felszólalása

Zimányi Vera kandidátusi értekezésében hatalmas anyagot dolgozott fel; a táblázatok és összefoglalások adataiból csakúgy, mint a rendkívül alapos elemzések szövegéből elénk tárul a XVI—XVII. században vezető politikai szerepet játszó Batthyány-család gazdasági bázisának szerkezete. Bár a mű fő gondolatmenetével és konklúzióival egyetértünk, néhány vonatkozásban kiegészítésre szorulónak, illetve eltúlzottnak tartjuk megállapításait.

A Batthyányaknál az *allodiális* szántóművelés mind az igaerő, mind a munkaerő szempontjából *robotra* épül (51. l.). Az ilyen típusú majorsági fejlődés eléggé elmaradott. Kb. azonos időszakban, a XVII. század 60—70-es éveiben, a Zrínyiek muraközi allódiumaiban mindenütt jelentős uradalmi igaerőt és béresekéket találunk. Mikulich Sándor Zágráb—Varasd megyei birtokkomplexumában hasonlóképpen! Ugyanez a Mikulich kiterjedt kereskedést folytat egyrészt majorsági termékekkel (vaj, méz, sajt, kappan, tyúk), másrészt erdélyi és török sóval, belga és olasz fegyverekkel stb. Zimányi Vera határozottan utal arra (74—76. l.), hogy a Batthyányak majorságfejlesztése elsősorban *nem* az *árutermelést*, hanem a *feudális-katonai apparátus* ellátását szolgálta, piaci értékesítésre csak alkalmilag és csekély mértékben került sor. A robotos allodizálás és a gyenge piaci érdeklődés kapcsolata *nem* véletlen jelenség, mert mint a példák egész sora igazolja, ahol az allodiális gazdálkodás fő célja a piacra termelés, ott szükségszerűen tért hódít a bérmunka alkalmazása is (béresekék, szőlő-bérmunka stb.).

Az uradalom rendelkezésére álló *készletek felhasználásában* — a forrásanyag hiányai ellenére is! — még lehetett volna kísérelnie a szerzőnek az arányok számszerű meghatározását. 1668-ból ismeretes pl. a piacra vitt terménymennyiség értéke (68. l.), jobb híján más évek össztermeséhez mérve lehetne talán megpróbálni az arányok tisztázását. . .

Teljesen igaza van a szerzőnek abban, hogy a XV. századi *egész telek* fogalma a XVI—XVII. század fordulóján többé-kevésbé egész Nyugat-Magyarországon az akkor már általánossá váló media, ill. quarta fogalmával azonosult. Több nyitrai és pozsonyi uradalomban pl. a „quartalista" megjelölés a jobbágyság felső szintjén helyet foglaló ún. egész telkes parasztra vonatkozik. Itt már az a quartalista, aki egész telek után járó szolgálattal tartozik. (Hasonló felértékelést láthatunk az 1550—70-es évek dica-összeírásaiban is.)

Az egyénenkénti robotmegváltás példái, a paraszti árutermelésre vonatkozó adatok, valamint az igaerő nagysága alapján határozottan kirajzolódik a Batthyány-birtokon élő *gazdagparasztság* súlya. A szerző azonban ezeket a tényeket elkülönítve közli, s így nem is vonja le belőlük a kézenfekvő következtetéseket, viszont túl nagy teret biztosít a jobbágyok átmeneti nyomorát, éhezését bemutató példáknak. Éppen ezért a parasztság gazdasági helyzetének ábrázolása kissé torzítottnak tűnik.

Akár a jobbágyok terheit, akár az uradalmi bevételeket tárgyaló fejezetben meg kellett volna határozni az *educillatio*, illetve a *szárazkocsma-váltság* (Pombaingeld) arányát! Összegezni: melyikből mennyi az uradalom haszna, melyiknek nagyobb a súlya, milyen a fejlődés tendenciája, mi a tiszttartók véleménye stb.? Tapasztalataink szerint a nyugat-magyarországi megyékben a XVII. század második felében igen sokszor azért térnek át a szárazkocsma-pénzre, mert a részbirtokos földesurak nem tudják kellően megoldani a földesúri kocsma üzemeltetését, a haszon megosztását. A Batthyányaknál ez az ok nem játszhatott szerepet, — miért tértek át mégis a szárazkocsma-váltságra?

A *hegyvám*, a *dézsma* és az *allodiális* borhozam összehasonlítása (táblázata) igen érdekes, de ebben a formában csak bizonytalan benyomások keltésére alkalmas. Ugyanis

a) Nem tudjuk, hogy a fix összegű hegyvámot milyen kulcs szerint szedték? Gazdaságonként-e vagy a paraszti szőlőterület arányában? Ha az utóbbi szerint, akkor a hegyvám mennyiségéből kiszámíthatnánk az egész paraszti szőlőterület nagyságát!

b) Nem ismeretes — legalábbis a tanulmány nem említi — a dézsmaszedés területe. Csak az uradalom falvaiban, egy-két járásban vagy az egész megyében bérlik a Batthyányak a bortizedet? A dézsmabor arányának értékelése természetesen mindegyik esetben más és más!

c) Az allodiális szőlők hozamának összegezése nem ugyanarra a területre vonatkozik! Az értekezés lábjegyzet-anyagában (79—80. l.) közölt kimutatásból kiderül, hogy az allodiális borhozam adatai hol 4, hol pedig 7 uradalom termését jelölik, s nem is mindig ugyanazokét! Helyesebb lenne csupán azoknak a majorsági szőlőknek a terméseredményét közölni, amelyeknek hozama minden évből ismeretes.

A teljes uradalmi borbevételt összegező táblázat adatai — a fentiek figyelembevétele nélkül — nemigen alkalmasak pl. a majorsági borhozam és a dézsma borbevétel összehasonlítására, arányaik elemzésére.

Kitűnő a tanulmánynak az a része, amelyben a szerző a XVII. század közepéről származó urbárium adatait az 1697. évi canonica visitatio eredményeivel veti egybe, és a *népességszám* stagnálását bizonyítja.

Rendkívül sajnálatos, hogy a *paraszti termelés*, főleg az *árutermelés* volumenét, a dézsmajegyzékek hiányában, nem lehetett meghatározni. A szerzőre így a paraszti árutermelés ábrázolásánál az elszórt adatok összefoglalásának nehéz és háládatlan feladata hárult, ami csak illusztratív és általános helyzetkép felvázolását tette lehetővé.

Azt az adatanyagot, amit a szerző a *táblázatokban*, különösen az összefoglaló táblázatokban felsorakoztat, sokkal sűrűbben kellene az elemző részben felhasználni. Érdekesek ugyan a paraszti termelőerőkre vonatkozó illusztratív példák, de a tiszttartók idevágó szubjektív megnyilatkozásai mellett, több helyet kellene biztosítani a jobbágyok konkrét viszonyait tükröző adatoknak is. És itt azokra az adatokra hivatkozunk, amelyeket a szerző táblázatokba tömörítve, tanulmánya végén helyezett el.

A kandidátusi értekezés értékeinek ismételt leszögezése mellett, általánosságban szeretnénk arra utalni, hogy a szerző magatartásában leginkább vitathatónak a *konklúziók* levonásától való túlzott tartózkodást tartjuk. Zimányi Vera ugyanis nemegyszer sajnálatos módon mellőzi az általa egybegyűjtött anyagból adódó, szinte kézenfekvő következtetések kimondását.

Befejezésül egyrészt hangsúlyozni kívánjuk, hogy a bírálat tárgyává tett részek aránya a mű eredményeinek egészéhez mérten alárendelt jelentőségű, másrészt, hogy észrevételeinket abban a reményben tettük meg, hogy a szerző azokat — amennyiben egyetért velünk — tanulmánya könyv alakban való kiadásánál hasznosítani fogja

VERESS ÉVA felszólalása

Tudományos közvéleményünknek volt alkalma megszokni, hogy frissen eléje kerülő munkákat is tudománytörténeti távlatból ítéljen meg: mi újat nyújtottak készülésük idején, hogyan hasznosíthatjuk eredményeiket közzétételükkor, s mit számítsunk bennük maradandónak.

Zimányi Vera uradalomtörténete méltóan csatlakozik a műfaj klasszikus előzményeihez. Témáját, terjedelmét, alaposságát tekintve a korszak felszabadulás utáni irodalmában ma is egyedülálló. Ha módszere vitára ad okot, abban az agrártörténeti kutatás megerősödésének, a legutóbbi évek kutatásainak is szerepe van. Ezekre nem volt hatás nélkül az itt vitatott munka: hogy mennyire nem, azt azok tanúsíthatják elsősorban — mint magam is —, akik a szerző jóvoltából frissen ismerhettük meg eredményeit.

Aki annak idején betekinthetett Zimányi disszertációjának anyagába, okkal fájlalja, hogy nyilvánosságra kerüléséig ennyi idő telt el, s kinyomtatására még csak ezután kerülhet sor. A vitában a késedelem kérdése úgy vetődik fel, hogy vajon 5 évvel ezelőtt ugyanezek a problémák merültek volna fel itt? S ami itt elhangzott, abból mi került volna szóba akkor? — Elégedjünk meg annak megállapításával, hogy a vita, mely a kor agrártörténetének legizgalmasabb mozzanatait érintette, maradandó hatású élmény a résztvevők számára; s ez egyúttal jelzi a vitát inspiráló munka rangját is. A szerző teljesítményén is múlik, milyen visszhangot vált ki, a történetírás milyen távlataira irányítja figyelmünket.

Két konkrét kérdéshez: a telekegység megváltoztatásával kapcsolatos hipotézist bodrogközi adatok alátámasztani látszanak; a lakosság folytonosságának vizsgálatánál pedig az újabb tapasztalat szerint csak beható, a családnevek egyeztetésén jóval túlmenő névtörténeti kutatás hozhat eredményt.

PACH ZSIGMOND PÁL felszólalása

Engedjék meg a vitaülés tisztelt résztvevői, hogy mielőtt ismét megadnám a szót az opponenseknek, majd a jelöltnek, néhány mondattal magam is hozzájáruljak egyikmásik vitatott kérdés diszkussziójához, — annak rövid, de nyomatékos hangsúlyozásával kezdve, hogy a pozitívan kicsendülő véleményekkel a munka egészét illetően magam is egyetértek.

Az egyik kérdés, amelyet szeretnék röviden szóvá tenni, *a majorsági gazdálkodás méreteinek, arányainak* kérdése. Itt Zimányi Verának ahhoz a megfogalmazásához kapcsolódom, amikor is összegezve a rohonc—szalonaki uradalom allódiumaira vonatkozó elemzését, megállapítja — nagyon óvatos, mértéktartó fogalmazás ez —, hogy itt az allodiális gazdálkodás fejlődése ellenére „a 17. század végéig *sem vált uralkodóvá*" (48. l.). Szeretném ezt a — gazdaságtörténeti irodalmunkban különben gyakran használt — fogalmat kissé szabatosabbá tenni és arra utalni, hogy ez a kifejezés: az allodiális gazdálkodás uralkodóvá vált, vagy: nem vált még uralkodóvá, bizony milyen sokféleképpen értelmezhető, következésképpen tartalma mennyire elmosódhatik. Vannak, akik ezt a fogalmat abban az értelemben használják, hogy az allodiális jövedelmek milyen arányban szerepelnek az uradalom összes jövedelmein belül. A másik értelmezés szűkebben a majorsági szántógazdálkodásra vonatkozik: az allodiális gabonabevétel hogyan aránylik vagy az uradalom egész gabonabevételéhez, vagy a jobbágyok szolgáltatta gabonabevételhez. Végül — hogy egyebet ne említsek — van olyan értelmezés is, amely szerint az „uralkodóvá válás" — legalábbis a szántóművelést illetően — azt jelenti, hogy a majorsági önkezelésben levő szántóföldek területe nagyobb, mint a jobbágykezelésben levő szántók területe.

Amikor a majorsági gazdálkodás XVI—XVII. századi kiterjedésével gazdaságtörténeti irodalmunk foglalkozni kezdett, akkor az utóbb említett aránynak olyan kvantitatív megközelítésével próbálkozott — nyilván emlékszünk rá —, hogy egy-egy uradalom községeinek a számával állította szembe az uradalom allódiumainak a számát. Megállapította például, hogy a szepesvári uradalom 32 községet foglalt magába és csak két allódiumot, tehát — vonta le a következtetést — a majorsági gazdálkodás jelentősége csekély volt. Ez a módszer azonban hamis képet ad, — már csak azért is, mert figyelmen kívül hagyja, hogy a majorközpontokhoz különböző tagokban, különböző falvakban tartoztak allodiális pertinenciák.

Ezekből a régebbi kvantitatív megközelítésekből legföljebb 4—5%-os szántóföldi arány lett volna kiolvasható. Most a vita során Zimányi Vera az opponenseknek adott válaszában — magában a disszertációban erre még nem tett kísérletet — azt a bizonyos 60—40%-os (vagy több mint 60, kevesebb mint 40%-os) gabonabevételi arányt próbálta, helyesen, alapnak tekinteni a majorsági szántó és az úrbéres (jobbágykezelésben levő) szántó arányának meghatározásához. Perjés Géza is ezt az *(indirekt)* módszert alkalmazta, arra az eredményre jutva, hogy itt az allodiális termőterület 13% lehetett. (Csak zárójel-

ben jegyzem meg: azt is világosan jelezni kell, vajon az össz-szántóterülethez vagy a jobbágykézben levő szántóterülethez viszonyítjuk a majorsági szántóföldet. Ha az utóbbi arányt számoljuk, akkor már a 60—40%-os gabonabevételi arányból [a dézsmát csupán *egy* dézsmának számítva is] az következik, hogy az allodiális szántóterület a jobbágyi szántónak 15%-ára rúgott.)

De mit jelent ez az arányszám? Hogyan kell ezt értékelni? Sok-e vagy kevés? Mindenesetre *ebben* az értelemben korántsem vált még uralkodóvá az allodiális gazdálkodás; már ti. abban az értelemben, hogy a földesúri önkezelésben levő szántó területe elérte, ill. meghaladta volna a jobbágyi használatban levő szántók területét. De vajon később is — akár a XVIII. század végén, a XIX. század elején — uralkodóvá válik-e a majorsági gazdálkodás ebben az értelemben? És vajon ugyanez időszakban, a XVI—XVII. században uralkodóvá válik-e ebben az értelmezésben a majorsági gazdálkodás azokon a kelet-európai területeken, amelyek az önkezelésű földesúri gazdálkodás — ha szabad ezt (az itt paradox) kifejezést használnom — „klasszikus" országaiként jönnek számba?

Hadd hivatkozzam példának okáért arra, hogy a XVI. század második felére vonatkozó észtországi kutatások *(Ligi)* csak annyit állapítanak meg, hogy a majorsági gazdálkodásból származó uradalmi gabonabevétel általában nagyobb, mint a jobbágyok szolgáltatta gabona mennyisége. Nem többet ennél! A XVII. század kutatója *(Soom)* ugyancsak Észtországra vonatkozóan a század első felét illetően 1:4 arányt állapít meg, tehát azt, hogy a jobbágykezelésben levő szántóknak mintegy 25%-át teszik ki a földesúri önkezelésben levő szántók; a XVII. század végére pedig ez az arány 1:3-ra emelkedik, tehát az allodiális szántó még akkor is csak mintegy 33%-ára rúg a jobbágykézben levő szántónak. Hadd említsem még meg: abban az időszakban, amelyre vonatkozóan Zimányi Verának a leggazdagabb rohonc—szalonaki forrásanyag áll rendelkezésére, tehát az 1620—30-as évek időszakában, — Mecklenburgban, amely kiváltképpen „klasszikus" hazája az önkezelésű robotgazdálkodásnak, a gazdaságtörténeti kutatás megállapítása szerint *(Tessin)* még a lovagi birtokokon is legfeljebb 50% ez az arány, tehát a majorsági szántóföld még mindig legföljebb felét éri el a jobbágyi használatban levő szántónak.

Mindebből — úgy vélem — következik, hogy mennyire óvatosan kell bánnunk a majorsági gazdálkodás „uralkodóvá válása" kifejezéssel; másrészt pedig, hogy az a megállapítás, amely szerint a majorsági szántó és paraszti szántó arányának értelmében ez idő tájt még nem vált uralkodóvá a majorsági gazdálkodás, nemcsak a rohonc—szalonaki uradalomra, nemcsak a magyarországi uradalmakra általában, hanem azokra a kelet-európai országokra is elmondható, amelyekről mint a földesúri önkezelésű gazdálkodás fő területeiről szokás beszélni. Igen kívánatos lesz tehát, ha a disszertációt Zimányi Vera — amint válaszában ezt kilátásba helyezte — ilyen jellegű, indirekt módszert alkalmazó számításokkal ki fogja egészíteni; ez a nemzetközi összehasonlítás szempontjából is hasznos lesz.

Egyébiránt, ahogy áttekintettem a disszertációt, az a benyomásom, hogy — legalábbis egyes esetekben — Zimányi Vera megkísérelheti a *direkt módszer* alkalmazását is, már ti. azt, hogy ne csak közvetve, a gabonabevételekből állapítsa meg az allodiális és úrbéres (paraszti) szántónak az arányát, hanem közvetlenül a szántóterületekre vonatkozóan fennmaradt adatokból. Ez meglehetősen ritka s ezért különösen becses alkalom, mert az eddig ismert, feldolgozott forrásanyag elég kevés lehetőséget kínál erre. 1672-ben a szepesvári uradalomnál megállapítható például, hogy a két majorságnak kb. 1600 köblös szántójával 4500—4600 köblös jobbágykézen levő szántó állt szemben; de az ilyen adatok viszonylag ritkák, — már ti. amikor a kérdéses arányt nem közvetve, a gabonabevételek alapján, hanem közvetlenül a szántóterületre vonatkozó adatok alapján lehet meghatározni. Zimányi Vera forrásanyaga erre lehetőséget nyújtana, és ez különösen fontos, mert ha kétféle: direkt és indirekt módszerrel tudjuk a szóban forgó arányt kiszámítani, akkor természetesen a hibalehetőségeket ez nagymértékben csökkenteni fogja.

Számos egyéb megjegyzésem közül még talán kettőt említenék, inkább csak jelzésszerűen, mintsem kifejtve azokat. Az egyik: *a terményjáradék súlya, szerepe* a jobbágyszolgáltatások között a XVII. századi Magyarországon. Zimányi Vera az opponenseknek adott válaszában már utalt a terményszolgáltatásoknak, a terményjáradéknak *növekvő* szerepére a XVII. században, összefüggésben — ahogy mondta — a gazdasági viszonyok „naturalizálódásával". Ez az utalása továbbfejlesztését, korrekcióját jelenti a disszertáció amaz állásfoglalásának, amely mind a pénz-, mind a terményjáradék XVII. századi *stabilitását* hangoztatta, úgy vélekedve, hogy csupán a szárazkocsmapénznek az 1630-as években történő bevezetése jelentett komolyabb változást a termény- és a pénzjáradékok

tekintetében a rohonc—szalonaki uradalom gazdálkodásában. Pedig az uradalom által behajtott terményjáradékok között nagy hangsúllyal kell utalni magára a jobbágytelkekről behajtott dézsmára; az egyháztól bérelt, de földesúri jellegűvé vált, földesúri dézsmára — amint, ismét csak válaszában, Zimányi Vera már kiemelte ezt —; a *földesúri dézsmára*, amely igen fontos, a rögzített mértékű akó- vagy köbölgabonánál jóval fontosabb gabonabevételt jelentett az uradalom számára, éspedig — ahogy az imént hallottuk — a bérösszegnek 10—15-szörösét is elérő értékben. A földesúri dézsma tehát a rohonc—szalonaki uradalom XVII. századi forrásanyaga alapján is előtérben álló vagy legalábbis igen számottevő járadékformának tűnik, — hiszen pl. 1683-ban az uradalom egész gabonabevételének mintegy 1/3-át nyújtotta.

A földesúr által behajtott dézsma jelentősége, másrészt pusztatelkek és irtásföldek esetében még szembetűnőbb. A disszertáció idéz pl. egy 1699. évi intézkedést, amely pusztatelkek megszállásáról szól. Milyen feltételek mellett? A pusztatelket fogó jobbágyok az első évben minden földesúri és egyéb szolgáltatástól mentesek, *kivéve a dézsmát;* a következő években jönnek azután az egyéb szolgáltatások. A disszertáció másutt — talán kissé enyhített fogalmazásban — az irtványföldekről beszél, amelyekről — úgymond — csak mintegy névleges szolgáltatást szedtek. Zárójelben azonban odaiktatja, hogy természetesen *a dézsmát ezekről is behajtották.*

A gabonadézsma tehát, mint a földesúr által szedett dézsma, a rohonc—szalonaki uradalomban is kétségtelenül jelentős terményjáradékforma volt. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a természetbeni borszolgáltatás, vagyis a bordézsma plusz a rögzített hegyvám — amelyek közül az utóbbi többnyire meghaladta az előbbit, bár arányuk természetesen a mindenkori terméseredménytől függött — milyen kiemelkedő szerepet játszott az uradalom borbevételeiben — azok mintegy 3/4-ét nyújtotta —, akkor a terményjáradéknak, a terményszolgáltatásoknak a fontosságát a XVII. századi járadékstruktúrában sokkal nyomatékosabban kell elismernünk a tárgyalt uradalomban is; annak megállapításával természetesen — és erről a szerző meggyőző anyagot nyújt —, hogy a robot jelentette a jobbágyokra legsúlyosabban nehezedő járadékformát.

Végül megjegyzéseim utolsó csoportjának — amely *a paraszti és a földesúri árutermelés* problémakomplexumát illeti — most már csak töredékeit érintem. Érdekes — és, talán a disszertáció elkészültének „történeti távlatából" is folyóan, kellően nem értékelt — tények olvashatók erre vonatkozólag Zimányi Vera munkájában. Arról olvashatunk például, hogy 1634—1678 között nem differenciálódásról, a jobbágyság egy részének elszegényedéséről, kisebbik részének pedig meggazdagodásáról van szó, hanem a jobbágyság egészének fokozatos elszegényedéséről; a század végén már alig találunk olyan jobbágyokat, akiknek ötnél több igásállatuk volt, míg a korábbi évtizedekben ilyen gazdagparasztok sokkal nagyobb számban bukkantak fel. Ehhez hozzáfűzhetjük: kétségtelennek tűnik itt a jobbágyi-paraszti árutermelés háttérbe szorítása, annak a fontos összefüggésnek az érvényesülése, amely a jobbágyi differenciálódás vizsgálatánál nem mindig részesül kellő figyelemben, — már ti. az az összefüggés, hogy a roboton alapuló majorsági gazdálkodásnak természetesen van differenciáló hatása is, de alapvetően a paraszti differenciálódás ellenében hat, alapvetően konzerváló, ill. általánosan elnyomorító hatása van robotnak, a „második jobbágyság" különböző formáinak, amelyek éppenséggel nem a differenciálódás előmozdítói, hanem hátráltatói. Hátráltatói ti. annak a differenciálódásnak, amely a paraszti árutermelés fejlődésének talaján bontakozik ki, és a feudális viszonyok szétrepesztéséhez, tőkés viszonylatok kialakulásához vezet. — Hasonlóképpen a zselléresedés alakulásáról szóló fejezetet, amely szintén érdekes adatsort tartalmaz, ugyancsak érdemes lenne a jobbágyi árutermelés alakulásának összefüggésében továbbfejleszteni.

Zimányi Vera az opponenseknek adott válaszában úgy ítélte meg, hogy demográfiai szempontok, a termőterület alakulása és egyéb adatsorok tanúsága szerint mind a földesúri, mind a paraszti árutermelés visszafejlődött a XVI. századtól a XVII. század közepéig az általa vizsgált területen; valami megroppanás történt a XVI—XVII. század fordulója körül a „második jobbágyságnak" a XVI. században kialakult rendszerében. A magam részéről ezt a fejtegetést értékesnek tartom, de az oksági összefüggéseket kissé másként értelmezem. Nem hiszem, hogy a századforduló körül megroppant a „második jobbágyság" rendszerének a XVI. században kialakult formája, és utána valami más következett, hanem úgy tartom, hogy a XVII. század első felére ez a rendszer, ha szabad nekem is a „szűk keresztmetszethez" hasonló magyartalan kifejezést használnom, éppen „kifutotta magát", vagyis teljesen kibontakozott. Az oksági összefüggést pedig abban látom, hogy a roboton alapuló, földesúri-majorsági gazdálkodás előretörése, különböző közvetett és közvetlen hatásokkal, szükségképpen a jobbágyi árutermelés rovására

érvényesült; viszont a jobbágyi árutermelésnek, sőt a jobbágyi termelésnek éppen a majorsági, roboton alapuló gazdálkodás előrenyomulása következtében történő — erről valóban el lehet mondani — „megroppanása", megnyomorodása hatott vissza abban az irányban, hogy maga a majorsági gazdálkodás sem tud már továbbfejlődni, mert hiszen elnyomorítja azt a bázist, amelyre munkaerő-igaerő dolgában támaszkodik: a parasztgazdaságot.

Azok a népesedési és egyéb vonatkozások, amelyeket figyelmet érdemlően emelt ki Zimányi Vera válaszában, bekapcsolhatók egy ilyen, még szélesebb összefüggésbe; s így talán még tovább tudunk lépni a korszak agrártörténete valóban legnagyobb jelentőségű problémakörének: a majorsági és a paraszti árutermelés viszonyának megvilágításában, amelynek tisztázásához Zimányi Vera — már most is történeti távlatból tekinthető — disszertációjával becses hozzájárulást nyújtott.

ZIMÁNYI VERA válasza

Valóban helyes lett volna a disszertáció elején rövid tájékoztatást nyújtanom a munka keletkezésének körülményeiről, célkitűzéseiről, és hasznos lett volna megindokolni a feldolgozott uradalom (ill. uradalmak) területi és időbeli elhatárolásának a szempontjait. Legyen szabad az e téren elkövetett mulasztást most itt röviden helyrehoznom.

Mint levéltáros hosszú évekig dolgoztam a Batthyány-család levéltárának rendezésén és később leltározásán; ugyanezen idő alatt lehetőségem nyílott a rendkívül gazdag forrásanyag egy kis részét feldolgozni a levéltár tudományos célkitűzéseinek megfelelő formában. Csak nagyon erősen összevont formájú, módszerű forrásközlésre gondolhattam — uradalmi monográfiák írását a levéltár nem tekinti saját profiljába tartozó műfajnak — és így alakult ki bennem az uradalmak gazdag urbáriumsorozatát maximálisan összevonó, de az áttekinthetőséget és értékelést ugyanakkor elősegítő történeti statisztikai módszer alkalmazásának terve. Munkám tehát döntően az urbáriumokra támaszkodik, minden egyéb, bár nagy mennyiségben felhasznált forrás csak kiegészítésül szolgál. Munka közben azután világossá vált előttem, hogy az uradalom gazdálkodásának bemutatásához ugyancsak szükséges volna legalább a számadásanyagnak valamilyen formában való közlése. A legteljesebb sorozatot adó évtizedek gabona- és bortermésére vonatkozó számadásokat lemásoltam, az adatsorok bizonyos összefüggéseit százalékosan kiszámítottam; mindez készen áll, de az anyag terjedelme miatt nem kerülhet sor a közlésére.

Még hatalmas mennyiségű leltár, tiszttartói jelentés és utasítás, jobbágykérvény stb. között lehetett volna válogatni a kép teljesebbé tételére. Az úriszéki jegyzőkönyvek felhasználását mellőztem, mivel a *Varga Endre* és munkaközössége nagy úriszéki kiadvány kötete az általam feldolgozott uradalmakból is tartalmaz jegyzőkönyveket.

Ha a feldolgozásba nem is vonhattam be nagyon sok iratfajtát, igyekeztem ezekből a bevezetésben minél többet hasznosítani. Van bizonyos jogosultsága annak az észrevételnek, hogy a bevezetés nem annyira a táblázatok eredményeit összegezi, mint inkább az uradalom és jobbágyai életéről felvázolt képet igyekszik a *nem* közölt, de az általam ismert sok egyéb forrás segítségével plasztikusabbá tenni, nem is annyira *összegezve*, mint inkább *kiegészítve*, életre keltve a számsorokból kibontakozó képet. Mindez abból adódik, hogy a bevezetés, bár sokkal többet nyújt a források használatára vonatkozó technikai útbaigazításnál, mégsem a monografikus feldolgozás célkitűzésével és lehetőségeivel készült.

Miután a munka során követendő történeti statisztikai módszer és helytörténeti műfaj így adódott a számomra, a feldolgozandó anyag területi és időbeli elhatárolása már inkább gyakorlati kérdéssé vált. Kezdetben szerettem volna legalább az összes Vas megyei Batthyány-uradalmat feldolgozni az előbb említett módszerrel. A XVI—XVII. század során a család vagyonának és hatalmának alapját képező németújvári, valamint rohonc—szalonaki uradalmak mellett, amelyeket 1524-ben, ill. 1526-ban nyertek adományul, a XVII. század során megszerezték a nagyon értékes körmendi uradalmat, valamint a borostyánkői és a dobra—rakicsán—muraszombati birtokokat is. Azonban már az anyaggyűjtés során világossá vált, hogy mindezen uradalmaknak mégoly összevont formában való feldolgozása is messze túllépné egy kötet terjedelmét, és a nehéz könyvpublikálási viszonyok mellett az egész terv irreálissá válnék. Így amikor lehetőségem nyílt arra, hogy egy kötetet Ausztriában jelentessek meg (a feldolgozott területek nagy része ugyanis a mai Ausztria területén fekszik), különválasztottam a németújvári uradalomra vonatkozó részt, és az ugyancsak az uradalomhoz tartozó 18 őrségi falu anyagának az elhagyásá-

val készítettem el az így is több mint 420 oldalas kötetet. Az Őrség XVI—XVII. századi történetére vonatkozóan a Batthyány-levéltárban található adatokat kigyűjtöttem, de a teljesen eltérő problémákat felvető, egykori őri, majd a XVII. században hajdúszabadságot élvező, azonkívül a török hódoltság sávjába eső település kérdéseinek a tárgyalása nem illett bele az Ausztriában megjelenő kötetbe, annál is kevésbé, mert a színmagyar lakosságú Őrség ma is Magyarországhoz tartozik.

A rohonc—szalonaki uradalom anyagát ugyanazzal a módszerrel dolgoztam fel, mint amelyet a németújvárinál követtem. A munka 1961-ben lett kész. Több évnyi próbálkozás után sikerült 20 ívnyi terjedelmet kapnom. A szükséges rövidítések végrehajtása után újabb határozat 10 ívre csökkentette a terjedelmet, a táblázatok nagy részének az elhagyását írva elő. Egy idő múlva azután sikerült elérni, hogy ismét 20 ívre emelték fel a terjedelmet. — Két évvel ezelőtt ugyancsak lehetővé vált, hogy kéziratomat kandidátusi disszertációnak nyújtsam be. Amit tehát benyújtottam, az az 5 évvel ezelőtt készített bevezető szöveg és a statisztikai feldolgozást tartalmazó részből a rohonc—szalonaki uradalom egy falucsoportjának az anyaga. A teljes kézirat ennél lényegesen bővebb, és az uradalom összes falvának a feldolgozását tartalmazza.

Az utolsó öt év alatt a kutatások sok új szempontot vetettek fel, részben magam is továbbjutottam egyes részkérdések megoldásában. A kiadóhoz benyújtott szöveg bevezetését a lektor javaslatai alapján csiszoltam, egyes kérdésekkel mások és részben saját újabb eredményeim alapján kissé bővebben foglalkoztam. E változtatásokat azonban a disszertációnak már beadott szövegen nem volt módom elvégezni.

Sinkovics István opponensi jelentésében megállapította, s ezt teljes mértékben elfogadom, hogy a bevezetés a XVI. századra kevesebbet nyújt, mint a XVII.-re, valamint, a termelésről kevesebbet mond, mint a társadalomról. Ez a források egyenetlen megoszlásából következik, és ezért sajnos nem is küszöbölhető ki. Köztudott, hogy maguk az urbáriumok is, amelyek a munka gerincét alkották, sokkal szűkszavúbbak a XVI. században, mint később; a Battyhány-uradalmakban csak az 1630-as években jelentek meg a részletes összeírások, vagyis a családfőn kívül csak ez időtől tudjuk megállapítani a egyéb családtagok számát, az állatállományt, valamint a jobbágyok szőlőinek, irtásföldjeinek a mennyiségét. (Az irtásföldekről különben egyes különálló összeírásokkal is rendelkezünk.) Még egyenetlenebb az urbáriumokon kívüli forrásanyag megoszlása. Teljes értékű, plasztikus képet tulajdonképpen csak az 1633—58 közötti évekről lehetne rajzolni ezekben az uradalmakban; a XVII. század második felében a források már sokkal szűkszavúbbakká és ziláltabbakká válnak. Tehát vagy azt a megoldást választhattam, hogy egy emberöltő anyagát egész részletesen feldolgozom (a Domanovszky-disszertációk nagy része is végeredményben kb. ilyen időszakokat ölelt fel), vagy pedig vállalnom kellett azt a megoldást, hogy igyekeztem minél hosszabb időmetszeteket adni, akkor is, ha ez nem volt minden vonatkozásban megvalósítható. Így a jobbágytelkek alakulását közel két évszázadon, egyes falvak esetében több mint 300 éven keresztül tudtam nyomon kíséreni, s mint kiderült, a hosszú időmetszet alkalmazása hasznosnak bizonyult és új szempontokat vetett fel. Más vonatkozásokban csak 150 éven át sikerült követnem a fejlődést, a részletes összeírások nyújtotta szélesebb képet viszont csak mintegy 60—70 évről tudtam megrajzolni. Ismétlem, ez a forrásadottságok következménye. Úgy gondolom, mégis helyesebb volt minél hosszabb időszak fejlődési tendenciáit vizsgálni.

A XVII. századtól mindenesetre már meglehetősen bő forrásanyag áll rendelkezésünkre, ha egyes évtizedek hiányosabbak is, és a már elég markánsan kibontakozó kép rajzát jól tovább lehet vinni az egész XVIII. századon keresztül vagy akár a jobbágyfelszabadításig. Egy ilyen hosszú, a feudális korszak végéig húzódó fejlődés bemutatása rendkívül tanulságos lenne, és joggal vetette fel Sinkovics István az időbeli elhatárolás kérdését. Gyakorlati szempontból könnyen válaszolhatok erre a problémára: amikor éveken át teljes bizonytalanságban voltam afelől, hogy 10 vagy 20 ív terjedelmet kapok-e a kötetre, s hogy a megjelentetésre belátható időn belül egyáltalán sor kerülhet-e, ez a megoldás fel sem merülhetett. Az egész XVI—XVII. századi anyagnál bővebb XVIII. századi forrásokat feldolgozni és a korábban követett erősen összevont formában közreadni, ugyanakkor az uradalom életének, gazdálkodásmódjának a XVIII. században kétségtelenül felmerülő új vonásait számbavenni: mindez kb. annyi munkát igényelne, mint amennyit a XVI—XVII. századi kötet összeállítására fordítottam, a kötet terjedelme pedig szintén megkétszereződne. Úgy látom, hogy ilyen típusú „óriásmonográfia" publikálására jelenleg nincs reális lehetőség.

De egy ilyen publikáció megfontolandó elvi-módszertani kérdéseket is felvetne. Röviden ezekről is szeretnék szólni, talán tanulságul szolgál a későbbi munkához.

Amint a kutatás újabb eredményei újabb kérdésfeltevéseket eredményeznek, ezek helyes megválaszolásához sokszor nem elég az általam közölt módon publikált adatokhoz fordulni, hanem ismételten kézbe kell venni az eredeti forrásokat. Ilyen új szempont volt pl. a közelmúltban a mezőgazdasági termelékenység alakulásának vizsgálatával kapcsolatos munka, amelyben én is részt vettem, éppen a Batthyány-uradalmak termelési adatait szolgáltatva. Bizony hiába volt legépelve az a forrásanyag, amely a XVII. századi majorsági terméseredményeket tartalmazta, meglehetősen részletesen, de mégsem teljes terjedelemben; az eddig csak kevéssé kutatott új szempont vizsgálatához az eredeti iratokig kellett visszanyúlni, és gyűjtésemet ki kellett bővíteni. Az eredeti forrásanyag viszont olyan nagy terjedelmű, hogy teljes közlésére nem lehet gondolni. A felmerült szempont szerint folytatott anyaggyűjtést azután a XIX. század közepéig végigvittem, s így tanulságos, több évszázadról képet adó adatsort nyertem. De elképzelhető a majorsági gabonatermelésnek több más vonatkozása is, amelyekhez ismét más szempontokból kellene átnézni az eredeti iratokat, és az adatok között új viszonylatokat lehetne megállapítani. — Ugyanígy sok más szempont képzelhető el, amelyeket nagyon hasznos volna a feudalizmus végéig nyomon kísérni egy-egy uradalom keretében. Mindez azonban olyan részletes forráselemzést kíván, hogy ilyen célokra semmiféle forrásközlés nem látszik elég bőségesnek, mindenképpen vissza kell nyúlni az eredeti iratokhoz. Egy-egy ilyen téma végigkísérése önmagában is elég nagy munkát jelent, de ez megéri a fáradságot, mert szemléletés, hasznos eredményeket hoz. Talán ezt a módszert látnám a jövő kutatások szempontjából reálisnak; egyetlen monográfia keretén belül lehetetlen ilyen hosszú időszakon belül az összes fontos kérdéseket vagy akár csak a legfőbbeket is a szükséges mélységgel elemezni. Természetesen tisztában vagyok azzal a veszéllyel, amely a történészt fenyegeti, ha az élet teljességéből kiszakítva, az élet egy-egy aspektusát próbálja több évszázadon keresztül önálló vizsgálat tárgyává tenni. Így ugyanis előfordulhat, hogy ha a szerző helyesen is tudja ábrázolni a változásokat, a változások okait esetleg helytelenül magyarázza. Nos, úgy vélem, a történészt semmilyen módszer alkalmazása nem menti fel az alól a kötelezettség alól, hogy a múlt fontos problémáit behatóan, a maguk kölcsönhatásában ismerje. Azonkívül, ha a kellően megválasztott, több évszázadon végigkísért fejlődési vonalakat egymás mellé tudjuk állítani, ezek mozgásából a különféle gazdasági és társadalmi erők egymásrahatása, végső soron kölcsönhatásuk is világosabbá válik, mintha a problémák teljes szélességében, egyszerre törekednénk a megoldásra.

Amíg feldolgozott uradalmaimban ilyen típusú kutatásokra sor fog kerülni, a XVIII. századi fejlődéssel való összehasonlításhoz jó alapot ad *Vörös Károly* „Vas megye 1744. évi adóösszeírása" c. munkája, amely a Batthyány-uradalmak adatait is tartalmazza, és a fejlődés későbbi szintjét bizonyára igen jól meg lehet majd határozni, ha a *Felhő Ibolya* által vezetett munkaközösség Mária Terézia urbáriumát feldolgozó kötete meg fog jelenni; úgy tudom, az első kötet Vas megye anyagát is magában fogja foglalni.

A következőkben az opponensek által felvetett kisebb észrevételekre szeretnék reflektálni, válaszom végére hagyva egy érintett fő kérdést, a földesúri és a paraszti árutermelés alakulásának a kérdését.

Sinkovics István észrevételei közül elfogadom, hogy helyesebb lett volna az uradalom adatainak összesítésénél a három nemzetiség különálló csoportosítása mellett egy negyedik: a vegyes nemzetiségű falvak adatait összesítő csoportot is felvenni.

Ugyancsak hiányolja Sinkovics István, hogy nem adok a további helytörténeti kutatás megkönnyítésére külön áttekintést az egyéb forrásokról, összeírásokról, azok keletkezésének idejéről, forrásértékéről stb. Itt utalnom kell az általam összeállított több mint 168 oldalas repertóriumra, amely sokszorosítva 1962-ben jelent meg, és amely minden levéltárban a kutatók rendelkezésére áll. Ez nemcsak a Batthyány-uradalmak forrásainak részletes számbavételét tartalmazza, hanem röviden felhívja a figyelmet a különböző iratfajták forrásértékére is. A disszertációban nem hivatkoztam e repertóriumra, a nyomtatásban megjelenő szövegben e mulasztást pótolni fogom.

Ugyancsak köszönöm Sinkovics Istvánnak az irodalomból átvett néhány hibás adat kiigazítását. Valóban nem törekedtem az országos események és a politikai történet uradalmunkat érintő vonatkozásaiban mélyrehatóbb kutatásokra, és így néhány alkalommal téves adatokat vettem át. Ugyancsak ki fogom küszöbölni a középkor, kora-középkor fogalmának pontatlan használatát is.

A második jobbágyság fogalmát a hazai olvasóközönség részére szándékosan nem vetettem fel általánosságban, úgy gondoltam, hogy egy uradalmi feldolgozás keretében helyesebb, ha a kérdés konkrét bemutatására törekszem. Tulajdonképpen az egész kötet a magyarországi „második jobbágyságnak" egy uradalom életében való konkrét megvaló-

sulási formáját tárgyalja. De elfogadom, hogy helyesebb ezt a problémát még az adott keretek között is általánosabban felvetni. E kérdésre válaszomban még vissza fogok térni.

A meg nem magyarázott fogalmakat a kézirat átdolgozásakor már megmagyaráztam, a kisebb ismétlődéseket kiküszöböltem. A megjelenő munkában külön mutató fogja megmagyarázni a mértékegységeket, pénznemeket stb. Térképek szintén készülnek, mint ahogy a németújvári kötethez is készültek.

Szendrey István opponensi észrevételei közül figyelembe fogom venni javaslatát, hogy az olvasmányosságot csökkentő néhány részletet jegyzetbe tegyem. Ugyancsak megfogadva hasznos tanácsát, rövid tájékoztatást fogok adni az uradalom földrajzi helyzetéről, mint a németújvári kötetben is. Felhívta a figyelmemet arra a következetlenségre is, amely a telekátlagok változásának ismertetésében tapasztalható. Ez egy gépelési hibából adódik, amelyet kijavítottam.

Szendrey István opponensi véleményének további részében egy félreértést kell eloszlatnom a majorsági termelés nagyságával, az egész termelésben betöltött szerepének megállapításával kapcsolatban. Kiindulásul leszögezi, hogy a szakirodalom általánosan elfogadja azt a nézetet, hogy „a lázas majorságépítés korában is a mezőgazdasági termelésnek csak 5—8%-át nyújtották a majorsági üzemek, a többi 92—95%-a paraszti gazdálkodásból származott". Véleménye szerint én kellően alá nem támasztott, ezzel ellentétes eredményre jutok: „. . . nem látszik elfogadhatónak az a megállapítás, hogy a rohonc-szalonaki uradalmakban a XVII. század közepén a majorsági eredetű gabona — az ugyancsak az uradalom által szedett tizedgabonával szemben — az összes gabonajövedelemnek több mint a 60%-a volt, ez az arány néha 70%-ot is elért és csak ritkán süllyedt 53—58%-ra." Eddig az idézet. Tekintve azonban, hogy ezeket az adatokat az 1633—58 közötti 25 évből származó, valamennyi Batthyány-uradalom teljes majorsági és tizedgabona bevételét tartalmazó, uradalmanként részletező és minden egyes évből hiánytalanul fennmaradt számadásokból vettem, a fenti megállapítást mégis el kell fogadni, ha helyhiány miatt nem is áll módomban ezt a számadásanyagot leközölni. A tévedés abból adódik, hogy a fenti arányok a *majorsági* és a *dézsma* eredetű gabonabevételek, nem pedig a *majorsági* és a *paraszti gabonatermelés* arányát jelentik. A paraszti termelés kiszámításához a tizedként beszolgáltatott gabona mennyiségét meg kell szorozni tízzel, ezenkívül hozzá kell adni legalább 20%-ot a liberek, exemptusok, különböző címen mentességet élvezők termésének figyelembevételére is. (Ezek a mentesek éppen a legvagyonosabb elemekből kerültek ki.) Az irtásföldek terméseként is fel kell venni bizonyos mennyiséget, mert az általam tárgyalt uradalmakban e korszakban az irtások tizedmentesek voltak. Az így nyert összmennyiséget kell azután viszonyítani a majorsági termelés adataihoz. Ha ezt a számítást elvégezzük, úgy találjuk, hogy az uradalom területén termelt egész gabonamennyiségnek mintegy 10—12%-a származik a majorsági termelésből. Ez pedig, úgy hiszem, teljesen elfogadható arány. — Ugyancsak el kell fogadni, mert 25 év egész részletes adataink elemzésére épül az a megállapításom, hogy a rohonc—szalonaki uradalomban valamivel nagyobb volt a majorsági földeknek (ill. a majorsági termésnek) a jobbágyföldekhez (ill. a jobbágyok által termelt gabona mennyiségéhez) viszonyított aránya, mint a németújvári, dobrai, borostyánkői stb. uradalmakban. Viszonylag Rohonc—Szalonakon volt a legkiterjedtebb a majorsági gazdálkodás. Ez is ténykérdés, de nincs is benne semmi meglepő, hiszen uradalmunkban a majorságok kialakulásának régi tradíciói voltak, keletkezésüket a Mohács előtti időkig tudtuk visszakísérni.

Egy vonatkozásban azonban mégis kiegészítésre szorulnak az uradalom gabonabevételére vonatkozó megállapításaim, ezt a kiegészítést az átdolgozott kéziratban már szintén végrehajtottam. Éspedig, ha a teljes földesúri gabonajövedelmet és annak összetevőit akarjuk számbavenni, akkor a majorsági és a dézsma eredetű gabona mellett feltétlenül meg kell vizsgálni a jobbágyok természetbeni adójából származó gabonabevételt. A jobbágyok terhei című fejezetben foglalkozom ezzel a kérdéssel, de úgy látszik nem domborítottam ki elég határozottan, hogy a Vas megyei Batthyány-uradalmakban, miként az ország sok más vidékén is, ismeretlen volt a földesúri gabonakilenced. Az ezt előíró törvényt nem hajtották végre országosan. Az általam tárgyalt uradalmakban is falvanként eltérő nagyságú, de fix mennyiségű gabona szolgáltatására volt köteles minden egésztelkes jobbágy. Ez a gabonaadó mindenütt szerepel a jobbágyok úrbéres szolgáltatásait felsoroló VIII-as táblázatban. Az ország egyes vidékein ezt a szolgáltatástípust akógabonának hívják; az én vidékemen ez az elnevezés nem fordul elő, bár ugyanarról az adótípusról van szó. Ha most az uradalom összes terménybevételeinek szempontjából vizsgáljuk ennek az akógabonának a szerepét, arányát, az egész uradalomból származó gabonaadó mennyiségét kell szembeállítanunk a majorsági termelésből, ill. a dézsmából

befolyt gabonamennyiségekkel. Csupán egyetlen évből, 1638-ból van összesítésünk az uradalmakból befolyt valamennyi úrbéri szolgáltatásról. Ugyanennek az évnek majorsági és dézsmaadataival egybevetve az alábbi arányokat kapjuk:

a búza, rozs és zab együttes arányára az uradalom különböző bevételei között:

19,9% úrbéri eredetű (akógabonából),
33,7% dézsmaszolgáltatásból,
46,3% majorsági termelésből származik.
99,9%

Tanulságos, hogy az akógabonából származó szolgáltatás alacsonyabb a dézsmabevételnél, tehát az akógabona típusú adózás enyhébb volt, mint a gabonakilenced lett volna. (Tudjuk, hogy ez a gabonakilenced azonos mennyiségű a dézsmával). 1638-ban az átlagosnál rosszabb volt a termés; jobb termésű években még nagyobb mennyiségű dézsmagabonát szolgáltattak a jobbágyok, ilyenkor a változatlan nagyságú akógabona típusú adózás viszonylag még kisebb terhet jelentett.

Ezzel szemben a borból fix mennyiségként olyan magasan szabták meg a hegyvámot a vizsgált uradalmakban, hogy az körülbelül azonos volt a bortizeddel. Ez így súlyosabb tehernek látszik, mint az ország egyes más vidékein megállapított hegyvám.

Csak egy mondattal szeretném felhívni a figyelmet arra, mit jelentett az uradalomnak az egyházi gabona- és bortized bérlete. A tizedből befolyt terményfajták értékét az egykorú piaci árakra átszámítottam, és egybevetettem a győri egyházmegyének fizetett tizedbérleti díjjal: a beszedett termények tényleges értéke a bérleti összegnek kb. 10—15-szöröse volt; nem csoda, hogy olyan erős harc dúlt a dézsmabérlés jogáért.

Befejezésül a XVI—XVII. századi majorsági fejlődés ütemének kérdésével és az ezzel szorosan összefüggő földesúri és jobbágyi árutermelés problémájával szeretnék foglalkozni. E témákat mindkét opponensem érintette.

Sajnos, csak olyan távoli időközökből maradtak fenn a majorsági földeket számbavevő adatok, összeírások, hogy épp a nagy kibontakozás fázisát nem lehet közelebbről vizsgálni, csak egyéb közvetett adatok és az idevonatkozó szakirodalom általánosan elfogadott megállapításai segítségével próbáltam uradalmaimban a fejlődés ütemét rekonstruálni. Azt azonban nem állítom, amit Szendrey István dolgozatomból kiolvasni vél, hogy ti. „a XVI. század közepe az allodiális gazdaság kiépítésének döntő periódusa" — idáig rendben van —, „melyet a XVII. század első felében ismét egy nagy fejlődéshullám követ". Én ennél sokkal óvatosabban fogalmaztam, és nem beszéltem újabb nagy fejlődéshullámról. Idézem a vonatkozó részt: „A majorok száma és tartozékai a XVI. század folyamán megnőttek, és feltehetőleg az 1540—76-os évek közötti időben kisebb arányú földfoglalásokra is sor került . . . A XVII. század folyamán ellentétes tendenciákkal meg-megszakított, kisebb arányú majorsági terjeszkedést tapasztalunk." (73—4. l.)

Magamnak is, a munka olvasóinak is csalódást okoz, hogy e fontos kérdésre a források hiányossága miatt csak ilyen meglehetősen általános feleletet tudok adni. De az alábbiakban megpróbálom újabb szempontok bevonásával ismételten megvizsgálni a kérdést, amelynek megoldását talán sikerülni fog egy fokkal jobban megközelítenem.

Érthetetlennek tűnt előttem az ide vonatkozó adatok ellentmondásossága; így pl. nem volt világos, hogy amikor az uradalom terményjövedelmeinek nagy részét felélte a várnép, és amikor ezzel egyidejűleg komoly erőfeszítéseket tettek arra, hogy a piacon is minél több gabonát adjanak el, miért került sor a polyanici major megszüntetésére. A mezőgazdasági termelékenység vizsgálatára folytatott kutatások eredménye, úgy vélem, választ ad a kérdésre. A polyanici majornak nagyon rossz földje kellett hogy legyen, mert búzából átlagosan az elvetett mennyiség kétszeresét, rozsból 1,82-szeresét, zabból 1,63-szorosát termette. Ugyanakkor (a XVII. század 30—40-es éveiről van szó). a Batthyány-uradalmak más majorjainál a 3, 3 1/2-szeres termés volt az átlagos, sőt gyakori volt a 4-szeres is. A polyanici major tehát nagyon gyenge eredményeket produkált. De hát nem érte meg az uradalomnak, hogy akár ilyen alacsony terméshozam mellett is fenntartsa a majort? Hiszen megmunkálása nem került pénzbe, mert robottal műveltették meg, és valamennyi gabona mégis csak befolyt belőle. Csakhogy a XVII. század közepén az uradalomban már nem győzték a sok munkát elvégeztetni a robotosokkal, annak ellenére, hogy minden addiginál jobban felemelték a robot mennyiségét. Elérkeztek egy olyan ponthoz, amelyen túl a jobbágyokat már egyszerűen nem lehetett rászorítani több munka elvégzésére. „Szófogadatlanokká váltak", írja a tiszttartó; „hiába nógatom

őket, nem teljesítik . . .” Az uradalom gazdálkodásában — hogy ezt a nem szép, de szemléletes kifejezést használjam — robotból vált szűkké a keresztmetszet. Ilyen körülmények között már jobban érthető, hogy az úgysem elegendő mennyiségű robotot nem fordították tovább egy ilyen alacsony hozamú föld megmunkálására, és teljesen világossá, ésszerűvé vált a földesúr intézkedése, amelyet így indokol: „látván az majornak haszontalan voltát”, elbontatja azt és helyébe jobbágyokat szállít.

Pusztán a majorsági szántóterület nagyságának változásai alapján — éppen az eléggé hiányos dokumentáció következtében — elég nehéz megállapítani, hogy a XVI—XVII. század fordulóján bizonyos megtorpanás következett be. Szendrey István a dolgozat adatai alapján ezt nem látja eléggé bizonyítottnak. Elismerem, hogy az uradalom adatai nem elég egyértelműen támasztják alá ezt a megállapítást, amelyet azonban a forrásokból szerzett összbenyomásom alapján mégis fenntartok. Természetesen megint nem tudom pontosan meghatározni a változás idejét és mértékét, de közvetett módon, úgy hiszem, mégis konkrétebb választ tudok adni a kérdésre, mint eddig.

A mezőgazdasági termékek piacának kérdését, mind a földesurak, mind a jobbágyok árutermelésének vonatkozásában, nagyon nehéz megközelíteni; azt hiszem, ebben mindenki egyetért velem, aki a problémára kutatott. Azt kétségtelenül tudjuk, hogy az uradalomnak a nagyszámú várnép ellátása után is maradt bizonyos mennyiségű gabonája és bora eladásra; éppígy bizonyos, hogy volt a parasztságnak egy olyan rétege, amely az összeírt föld, szőlő, állatállomány mennyiségéből ítélve feltétlenül kellett hogy rendelkezzék eladható felesleggel. És logikus az a feltevés is, hogy még a szegényebbeknek is el kellett adniuk bizonyos mennyiséget, hogy pénzbeli adót fizethessenek, s bizonyos eszközöket vásárolhassanak. A piacra került termények volumenét, a parasztgazdaságok, ill. az uradalom által természetben elfogyasztott mennyiséghez viszonyított arányát, ezeknek az arányoknak korszakonként való esetleges változását azonban nem tudjuk közelebbről meghatározni. Kevés konkrét adatom segítségével, közvetett módon, most mégis megpróbálok hozzászólni a kérdéshez.

Annak érdekében, hogy lehetőleg nagyobb területet vizsgálhassak, a németújvári és a rohonc—szalonaki uradalmak összesített adatait fogom közölni. Ez kb. 80, majdnem zárt területen egymás mellett fekvő falu (ill. oppidum) adatait jelenti. E falvak családjainak számát 1576 és 1648 között egész pontosan ismerjük. Korábban és később birtokosztódás vagy zálogosítások miatt sok részfalu szerepel az összeírásokban, ezért itt már becslésekre és kerekítésekre lenne szükség. Most ezeket mellőzöm, csak a teljesen megbízható adatokat sorakoztatom fel. Eszerint a fenti uradalmakban

1576-ban 2753 (100%)
1599-ben 3037 (110,3%)
1634-ben 3753 (136,3%)
1648-ban 5031 (182,7%)

család élt (jobbágy és zsellércsalád összesen). Tehát háromnegyed évszázad alatt mintegy 80% gyarapodást tapasztalunk a vizsgált uradalmakban a családok, következésképp a népesség számában. Ebben az időszakban a nagy telepítések már lezajlottak, legfeljebb kisebb beszivárgás történt a veszélyeztetett területekről a viszonylag védettebb Batthyány-uradalmakba. Ha ezt nagy mértékben figyelembe vesszük számításainknál, még mindig azt az eredményt kapjuk, hogy 1576-tól a XVII. század közepéig a népesség legalább 50%-os természetes szaporodást mutat. Ezzel szemben a megművelt terület, az irtásföldek kiterjedése ellenére is, messze elmarad a lakosság számának e növekedése mögött. Sőt, az ország más vidékeiről származó adatok sora a gabonatermelés abszolút csökkenésére mutat. Itt csak a zempléni munkaközösség eredményeit, *N. Kiss István* adatait és *Belitzkynek* a magyar gabonakivitel történetéről írt munkáját említem. Tehát jelentősen növekvő népesség és csökkenő vagy legjobb esetben csak kevéssé növekvő gabonatermelés: pusztán logikai következtetés útján is arra az eredményre jutunk, hogy a XVII. század közepén lényegesen kevesebb gabona maradt eladásra, mint az 1570-es években. Megfordítva: ha a XVII. század közepén is eladtak a jobbágyok bizonyos gabonát, 1570 körül ennek a piacra vitt mennyiségnek sokkal jelentékenyebbnek kellett lennie.

Hasonló eredményre jutunk, ha a földesúri gabonaeladást vizsgáljuk. Sikerült találnom egy 1588. évi számadást, amely szerint ebben az évben 9725 1/2 kepe gabonát (búzát és rozsot együttesen) csépeltek el. Egyetlen évi adatunk, nem tudjuk, hogy ekkor jó vagy rossz volt-e a termés, azonkívül a cséplési eredmények forrásértéke egy fokkal bizonytalanabb, mint a terméskimutatásoké. Az 1588. évi termés nagyságrendjének

meghatározásához azonban adatunkat mégis elfogadhatjuk kiindulópontul. Ha ugyanazoknak az uradalmaknak a terméseredményeit vizsgáljuk, amelyekből az 1588-as adat származik, azt találjuk, hogy 1632—49 között a majorsági és dézsmagabona (búza és rozs) együttesen átlag 6200—6700 kepe, tehát az 1588. évinek csupán mintegy a 64—70%-a. Még a legjobb termésű években is messze alatta marad az 1588. évi mennyiségnek! Tehát a termés az uradalmi bevételek tükrében is csökkenést mutat.

Ha most a gabonamennyiségek felhasználását vizsgáljuk, azt találjuk, hogy amíg 1576-ban Szalonakon 48 személyt élelmeztek a várban, addig 1594-ben 95-öt és további 16 nemes ifjat, és 90 katonáskodó személy kapott a várból zsoldot. A XVII. század folyamán a várnép létszáma egyre nőtt: 1634—35-ben Rohoncon és Szalonakon együtt 248, 1641—42-ben már 451 ember kapta élelmét teljesen vagy részben e várakból. Németújvárott 1634-től 1648-ig 220-ról 364-re nőtt a várból részben vagy egészen ellátott személyek száma. Ezeken kívül még mintegy 300 katona tartozott a három várhoz 560 lóval, de ezek nem kaptak a várból élelmet.

Ha csupán egymás mellé állítjuk a csökkenő uradalmi bevételeket a fogyasztók hatalmasan megnövekedett számával, logikusan következik, hogy a XVII. század közepe táján lényegesen kevesebb gabona maradt eladásra, mint az 1580-as években. Ezt a következtetést egyébként alátámasztják kisszámú adataink is, amelyek az uradalom gabonaeladását tükrözik. Ugyancsak az 1588. évi számadáskönyvből tudjuk meg, hogy ebben az évben az uradalom összesen 7641 köböl búzát és rozsot adott el együttesen. Ehhez hasonló mennyiségekkel a XVII. század folyamán nem találkozunk. Az 1630—40-es években maximum 500—900 köböl gabonát adtak el, egyedül 1653-ból tudunk arról, hogy az uradalom 3800 mérő (ez kevesebb, mint ugyanennyi köböl!) gabona eladásáról tárgyalt; nyilván nem teljesen saját termésű gabonát kívántak eladni, mert ugyanez évben nagy mennyiséget szándékoztak vásárolni is, minden bizonnyal továbbadás céljából.

Hogy a termelt gabonamennyiség és az egyre növekvő szükséglet aránytalansága országosan is gabonahiányt idézett elő, az Belitzky adataiból is kiviláglik. Az 1570-es évek kulminációja után — írja — a török által megszállt területekről a királyi Magyarországra irányuló gabonabehozatal rohamosan visszafejlődött. (A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Bp. 1932. 32. l.) Ekkor megfordult a szállítás iránya, és Magyarország többi részéből kezdtek az Alföldre szállítani gabonát, amelyre a török helyőrségnek nagy szüksége volt. A töröknek való gabonaeladást a törvények szigorúan tiltották, de „nem is a hatósági tiltó rendszabályok, hanem az egyre fokozódó magyarországi gabonahiány vetett véget a török területre irányuló gabonakivitelnek." (Uo. 33. l.) Egy-egy jobb termésű évben újra megismétlődtek a szállítások, de a XVI. század végi mértéket sohasem érték el — írja. A gabonahiány miatt nagy nehézségbe ütközött a lakosság ellátása is. Ezen akart segíteni Geizkofler Zakariás birodalmi fizetőmester, mikor javasolni akarta a királynak: parancsolja meg a vármegyéknek, hogy több gabonát termeljenek. A XVII. század második felében azután nemhogy gabonakivitelről nem volt többé szó, hanem a császári csapatok élelmezésére nagyarányú gabonabehozatalra került sor. Erre Takáts Sándor is sok adatot hoz a dunai hajózás történetéről írt igen tanulságos munkájában.

Úgy látszik tehát, hogy a Batthyány-uradalmak adataiból levont óvatos következtetések hasonló irányba mutatnak, mint az egyéb országos adatokból levonható tanulságok. Mind a földesúri, mind pedig a paraszti piacra termelés, a gabona vonatkozásában, megtorpant. Ennek csak egyik, bár fontos és eddig kellő figyelemre nem méltatott oka a termelés mennyiségének a fogyasztók számához képest jelentősen csökkent aránya. (Az persze további vizsgálatokat igényel, hogy miért nem növelték a termelést új területek nagyobb arányú bevonásával.) Az élénk XVI. századi pénzforgalom lehanyatlott, és az élet minden vonatkozásában a naturális formák léptek ismét előtérbe. Míg a korszerűnek ugyancsak nem mondható Habsburg állam a XVI. században úgy-ahogy fizetni tudta a végvári katonaságot, a XVII. században az éhező katonák végeláthatatlan panaszait olvashatjuk. A végváriak saját maguk kezdenek földet és szőlőt művelni a várak körül, aratási időben szétszélednek munkára; „fegyveres kézzel kapáljuk szőleinket" — írják más helyütt. Tehát ahelyett, hogy pénzért gabonát vásároltak volna, önellátóan termelni kezdtek, ezzel tovább csökkentve a pénzforgalmat és szűkítve a piacot. A szabad hajdútelepek sora pedig teljesen zsold nélkül, kedvezményes szolgálatú vagy teljesen szolgálatmentes földek ellenében harcolt. Ezzel viszont csökkent a földesúr bevétele, tehát a piacon eladható feleslege is; ez a folyamat is a piac szűkülését segítette elő. A városi polgárság, mint tudjuk, szintén föld- és szőlővásárlásra törekedett. Újabban Pach Zsigmond Pál mutatta ki, hogy a jobbágyok szolgáltatásaiban is előtérbe nyomultak a naturális formák, és felhívta a figyelmet a gazdálkodástól elforduló XVII. századi földesúr típusára. (Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bpest 1963). A naturális

formák felé való eltolódás még az országos adózásban is megmutatkozott: 1602-ben a 10. tc. bevezette a terményadózást; hadisegély címén ezután gabonaadót is kivetettek. (Erre a mozzanatra Belitzky hívja fel a figyelmet.)

Ismét nagyon nehéz feladat egy sokágú és még nem kellően ismert gazdasági-társadalmi folyamatban a fellépő új tendenciát pontosan időhöz kötni, de úgy vélem, hogy bár a folyamat már előbb megindult, valamikor a XVI—XVII. század fordulója körül kell keresni a váltást. A második jobbágyság rendszerének a XVI. század folyamán kialakult formája megroppant, és a törésvonalak mentén a népesség egy kicsi, de országos méretekben mégsem elhanyagolható részének sikerült kibújnia e rendszer szorításából, és a XVI. századi formáknál lényegesen szabadabb, bár talán primitívebb körülmények között élnie. A jobbágyok nagy többsége viszont saját termelésének és piaclehetőségeinek összeszűkülése, valamint az ugyancsak e nehézségekkel küzködő nagybirtok egyre fokozódó nyomása következtében kegyetlen ollóba került. A növekvő szükségleteit fedezni kényszerülő nagybirtok elégséges pénz hiányában a robot fokozásával, a termények elégtelen volta következtében a méltánytalan áron való *kényszervásárlással*, az elégséges piac hiányában a jobbágyainak való *kényszereladásokkal* igyekezett saját megromlott lehetőségein javítani. Ezzel természetesen a jobbágyok ugyancsak megromlott lehetőségeit rontotta még tovább. A nagybirtok, a hatalom birtokában, gazdaságon kívüli eszközökkel is át tudta hárítani a gazdasági nyomást jobbágyaira, bár ezzel sem tudta teljesen megoldani saját problémáit, hosszabb távon pedig mind a nagybirtok, mind jobbágyai elszegényedtek.

Úgy látszik, hogy ez a XVI. századi viszonyokhoz képest minden vonatkozásban naturalizálódott gazdasági forma a XVII. század közepére kifutotta összes lehetőségeit: ezt állapítja meg Makkai László a Rákóczi-birtokok vonatkozásában is. (I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai [1631—1648]. Bp. 1954.) Az erősen túlfeszített húr valamikor a század közepén, talán az 1650-es évek végén, elpattant. Ebben a vonatkozásban ismét csak nagyon kevéssé ismerjük országos méretekben a fejlődést, így csupán saját uradalmaim sorsára utalok. A birtokigazgatásban és a gazdaság egész menetében 1659-től kezdve nagy fokú dezorganizáltság mutatkozik; a lakosság száma a század közepétől a XVII. század végéig stagnál vagy csak kis mértékben emelkedik; az állami adó minden eddiginek a sokszorosa lesz és a földesúri tehernél is súlyosabb tényezővé válik; a lakosság az egész korszakban egyedülálló mértékben szegényedik és adósodik el. Az országban tartózkodó császári seregek élelmezését csak nagyarányú gabonabehozatallal és nyílt katonai terrorral tudják biztosítani. Az a benyomásom, hogy a második jobbágyság rendszerének történetében a XVII. század második fele ismét újabb alfejezetet képez.

E problémák még kevéssé ismertek, megnyugtató megoldásukhoz igen sok munkára lesz szükség. Öt évvel ezelőtt készített disszertációmból ezek a kérdésfeltevések is jórészt még hiányoznak, s bár most sem a végleges megoldás igényével, de legalább e néhány szempont felvetésével szerettem volna kiegészíteni az ott elmondottakat.

NÉHÁNY SZÓ A BURGONYA MAGYAR NEVEIRŐL

Az Akadémiai Kiadó 1965-ben jelentette meg *Mándy György* és *Csák Zoltán* burgonyaélettani monográfiáját.* A monográfia első fejezete a burgonya neveivel foglalkozik, s arra a megállapításra jut, hogy a burgonya legrégibb magyar neve *kolompér* lehetett, s minden bizonnyal ebből származott a *krumpli* szó is. A szerző véleménye szerint a *kolompér* szó a *kolomp* főnévre vezethető vissza, mert úgy gondolja, hogy a burgonyát először megismerő magyarokat a burgonya tarackjairól (stolo) lecsüngő gumók a kolompra vagy koloncra emlékeztették.

Magának a *burgonya* szónak eredetéről nem mond véleményt, de kifogásolja azt a közkeletű nézetet, hogy a szó végső forrása a francia „Bourgogne", olasz „Borgogna" tartománynév. Elismeri ugyan a szó franciás hangzását, azonban tárgytörténeti okok miatt nem foglal állást a szó eredetére nézve, csupán a délnyugati irányból történő elterjedés gondolata ellen emel szót. Egyébként Jávorka nyomán felsorolja a burgonya elavult és tájszólásokban élő neveit is.

Amennyire hasznos a felsorolás, annyira vitatható a szerző elutasító magatartása a *krumpli* és a *burgonya* szavak eredetének a magyar nyelvészet körében elterjedt, általánosan ismert és elfogadott magyarázatával szemben.

A *burgonya* szót, mint a szerző is közli, Márton József szótározta először 1803-ban és 1807-ben, valamint 1811-ben megjelent szótárkiadásaiban baranyai eredetű szónak mondja. Ismeretes az is, hogy *Burgundia* hercegség neve az olaszban *Borgogna*, franciául *Bourgogne*, a két név tehát a magyar *burgonya* szóban láthatólag kiegyenlítődött. Hogy az olasz *Borgogna* alak a magyarban ismerős volt ebben az időben, arra Faludi Ferenc „Nemes Asszony" c. 1787-ben megjelent műve a bizonyíték; ennek 14. lapján a szerző a „*Borgonyai Hertzegasszony*"-ról beszél. Az nincs tisztázva, hogyan került az olasz név Baranyába. Hogy azonban a *burgonya* neve *Burgundia* tartomány nevével függ össze, arra az is meggyőző bizonyíték, hogy Komárom megyéből van egy adatunk, amely kimondottan a *burgonyát* emlegeti *burgundia* néven. (*Burgundia* tartomány neve egyébként más gazdasági növényeink elnevezésében is szerepet játszott. Ismeretes a régi nyelvből a *burgundia* vagy a *burgundi répa* elnevezés a Mátyusföldről, amely *burgundi*, *burgungyia* és *burgi* változatokban szerepel. Van adatunk arra is, hogy a lucernát *burgundiai széna* néven emlegetik. Mindezek arra mutatnak, hogy egyes, viszonylag később elterjedt gazdasági növényeinket — különböző okoknál fogva — Burgundia tartományból származtatták.) Semmi okunk nincsen a *burgonya* és a *Bourgogne*, ill. az olasz *Borgogna* szavak összefüggésének tagadására még akkor sem, ha a burgonya nem közvetlenül Burgundiából került át hozzánk, hanem közelebbi területről, pl. Svájcból vagy egyenesen Ausztriából.

Ami a *krumpli* és a *kolompér* szavak összefüggését illeti, a szerző feltevése teljesen ellene mond a magyar hangtörvényeknek. A *krumpli* szó nem származhatott a *kolompér* elnevezésből még akkor sem, ha az adatok időbeli sorrendje szerint az utóbbi látszik régebbinek. A *krumpli* név eredetére a legésszerűbb feltevés az, hogy a német tájnyelvi *Grundbirn* átvétele, s a magyarban a mássalhangzótorlódás feloldásával alakult ki egy *kurumpir*, nyíltabbá válással *korompér*, ill. *kolompér* forma. Ez a mássalhangzótorlódás-feloldás számos jövevényszavunkban megtörtént. (Senki sem gondol pl. olyasmire, hogy *kereszt*, *paraszt*, *selejt*, *krajcár* szavaink nem a *kreszt*, *proszt*, *schlecht*, *Kreuzer* szavakból származnak, hanem megfordítva !) A magyar nyelv nem szereti a mássalhangzótorlódást, s a meglevő nyíltszótagos szavakat egyáltalán nem igyekszik mássalhangzótorlódás révén idegenebb hangzásúvá, nehezebben kiejthetővé tenni. A *krumpli* szónak a *kolompér*

* A burgonya. Többek közreműködésével írták: *Mándy György* és *Csák Zoltán*. Bp. 1965. Akadémiai K. 320. l.

szóból való származtatása tehát a nyelv természetével, jól ismert hangtani törvényeinkkel ellenkezik. Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy egy szónak a régebbi nyelvállapotban történt első előfordulási alakja sok esetben attól függ, milyen nyelvjárást beszélt a kérdéses szöveg szerzője, különösen akkor, amikor számos szavunk esetében még nem létezett kialakult köznyelvi, irodalmi nyelvi forma, ill. helyesírás.

Krumpli szavunk változatai közül a legfontosabbakat Szinnyei József Magyar Tájszótárának (Bp. 1893—1901. 1—2. k.) adatai alapján soroljuk fel: *kolompéra, kolontér, kompér, kompi, korompéj, koromplyi, krompé, kromplyi, krumpi, krumli, krumplyi, krumlyi, kumpri, kurumpi, kurumpli.* A 'kis burgonya' elnevezése Rimaszombaton *kumpli-fiu* volt (vö. a számos vidékről származó adatot: „nincs egy *fia krumplim* sem").

A szerző által említett egyéb nevek közül a *földi alma* éppen úgy a francia *pomme de terre*, ill. a német *Erdapfel* tükörszava, mint pl. az olasz *pomo di terra* vagy az orosz *zemljanoe jabloko* is, és erre a szemléletre vezethető vissza pl. a cseh *zemák*, ill. a lengyel *ziemniak* is.

A *bubolyicska*, amely 1783-ban szerepel először, és *bubuljicska, bubijicska, buboliskó* alakban is előfordul, akárcsak a *bóbiska, bobalyka, bubujka*, sőt talán a *bibiricskó* (Beszterce-Naszód megyei adat) is feltehetően összefüggenek a szláv *bobul'a, bobule* szavakkal; ismeretes, hogy a szlovák nyelvben a burgonyának *bobál'* elnevezése is van.

Ezek a szláv szavak feltehetően a *bob* szónak valamilyen kicsinyítő képzővel kialakított származékai; ez utóbbiból ered a magyar *bab* növénynév is. (A szláv szavak egymás közti összefüggése az *-ulia*, ill. *-ál'* képzők funkcióinak tisztázatlansága miatt nem világos.)

A *csicsóka* elnevezés 1783-ban fordul elő első ízben, eredete nincs tisztázva. Gyarmathy Vocabulariuma a francia *chiche sauvage* jelzős kapcsolatból származtatja, de ez hangtanilag nem indokolható. A *pityóka* elnevezés valószínűleg ennek mellékalakjaként fejlődött ki, ez utóbbinak mellékalakja talán a *pityere* szó is.

A *grulya* név először Gömörben és Abaújban szótározott adatokból ismeretes 1878-ból; keleti szlovák és lengyel nyelvjárásokban is előfordul. A szláv szavak eredete ismeretlen, a magyar szó nyilván szlovák eredetű.

A *péra* elnevezés a magyarság déli tájszólásaiban fordul elő (Baranya, Szlavónia). A Dunántúl sok vidékén és a palócok közt, valamint a szaknyelvben a nőstény állat külső ivarszervét jelenti. Egyébként a 'Ruscus' növénynév megfelelője. A latin—görög *pera* 'tarsoly' jelentéséből a különféle biológiai jelentések megmagyarázhatók.

A *bandurka* biztosan szláv eredetű szó, amely a szlovákban, ruszinban egyaránt szerepel, sőt a csehben is megtalálható *bandory, bandorka* formában. Eredetileg *brandburka* alakban szerepelt a szláv nyelvekben, tehát *Brandenburg* nevével függ össze.

A *kukulyó* név eredete vitatott; tréfásan a 'citromot' is emlegették így. Legrégibb adata a Székelyföldről származik 1842-ből; különösen *földi kukujó* alakban vannak reá utalások Torda-Aranyos megye községeiből is. Talán ezzel a szóval van rokonságban a Szatmár megyei Patóházán feljegyzett *kukuli* 'sütőtök' is.

A *kartifli* név nyilvánvalóan a német *Kartoffel* átvétele; a német szó a lengyelbe is átkerült *kartofla* alakban. Az orosz *'kartofel'* is a németből származik (becézve: *kartoska*). Maga a német szó az olasz *tartofola* 'szarvasgomba' átvétele, hangtani disszimilációval és jelentésváltozással. A jelentésátvitelt az alaki hasonlóság indokolja meg, egyébként az olaszban van a *tartofolo* alaknak 'burgonya' jelentése is. A jelentésváltozás tehát valószínűleg már az olaszban megtörtént.

Megvető jelentésárnyalattal történt, legalábbis részben, a *kutyatök* névadás a burgonya számára a Kemenesalján, és talán ilyen árnyalatot fejezett ki a *svábtök* elnevezés is Tokaj vidékén. — A *piskó* elnevezés talán a *pityóka* egyik mellékalakja lehet.

MOLNÁR NÁNDOR

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK ÜGYÉHEZ

A Századok 1966. 6. száma közölte *Sárközi Zoltán* válaszát „Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790—1848)" c. munkájáról a Századok 1963. 5., ill. az Agrártörténeti Szemle 1964. évi 1—2. számában írt bírálataimra. Nem kívánom vizsgálni, hogy a válasz miért ily későn, jó három évvel első (és terjedelmesebb, nagyobb kérdéscsoportot felölelő) cikkem után jelent meg; csak azt szeretném leszögezni ennek kapcsán: egy vitacikk „azon frissiben" jó. Nem kívánok foglalkozni a cikk rendkívül ingerült hangnemével sem; a vitát nem a hangnem dönti el. Azt maga Sárközi is elismeri, hogy „mintegy 8—10 esetben kritikusom vitathatatlanul jogosan kifogásolja a régi irodalomból átvett vagy a szövegek elnézése folytán keletkezett tárgyi hibáimat". Hely hiányában is olvasóinkra kell bíznunk annak megállapítását: hány ilyen esetről van szó. Sárközinek részben azokkal az állításaival kell vitatkoznunk, amelyek elvi kérdéseket érintenek, részben pedig azokkal, ahol ténymegállapításaival nem érthetünk egyet.

1. A módszer kérdéséhez:

Fenn kell tartanom mindazt, amit a levéltári anyag felhasználásának szükségességéről s a könyv ezzel kapcsolatos gyengéiről elmondottam — annál is inkább, mert a kérdés levéltári forrásainak vizsgálata egyáltalában nem jelenti a megoldások „ad Kalendas Graecas" elnapolását. A magyar történettudomány jelen gyakorlata, amellyel a korábbinál sokkal inkább fordul levéltári forrásokhoz, nem vezetett kérdések megoldásának „ad Kalendas Graecas" elnapolására.

Sárközi arra hivatkozik, hogy az általa használt statisztikusok, Johann Hientz és Friedrich Hann kormányhatósági levéltári statisztikák alapján dolgoztak. Ez nem zárja ki annak szükségességét, hogy ellenőrizzük: *milyenek* ezek a statisztikák, s felhasználóik *hogy használták* fel őket. Hientz és Hann adatainak értékét ilyen forráskritikai vizsgálatok dönthetnék el.

Nem tartjuk helyesnek 15—25 évvel későbbi, *visszatekintő* források felhasználását sem (ahogy ezt Sárközi az erdélyi juhtenyésztésnél és a mezőgazdasági géppark kérdésében tette).

2. Az 1790 és 1848 közti szász történet *általános* kérdéseihez:

Fenn kell tartanom azt, hogy a *látszatra* előnyösebb helyzetből induló erdélyi szászság lemarad a fejlődésben vetélytársaival, a magyar birtokosnemességgel, a román polgársággal — sőt bizonyos vonatkozásban a román szabadparasztsággal szemben; hogy a *szász kereskedőt* hogy verik meg, arra nézve elsősorban a levéltári anyagra vagyok kénytelen utalni (azon belül is első helyen az Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak „A brassai görög kereskedőtársaságot illető iratok" elnevezésű állagára); a szász *iparos* megmarad a helyi szükségleteket termelő kisiparos szintjén; az árutermelő szász gazda nem bírja a versenyt sem az árutermelő magyar birtokosnemessel, sem a román állattenyésztő szabad paraszttal. Hogy egyébként miért ellentétes a kiváltságokhoz való ragaszkodás és a lemaradástól való félelem, annak eldöntését olvasóinkra bízzuk.

Teljes társadalom-e a szász társadalom vagy sem? A Századokban megjelent bírálatunkban arra utaltunk, hogy helytelen a szászságot a fejedelmi korszakban „szabadparaszt és polgárnép"-nek tekinteni (épp Sárközi másutt közölt adataira utalva ez ellen), s röviddel később teljes társadalomnak. Nos, ha a szászságon *csak a Királyföld szász népét értjük*, ez a társadalom semmiképp sem teljes (vagy legalábbis bizonyos osztályok, rétegek aránytalanul kis számban vannak képviselve benne, mások aránytalanul erősen); ha Erdély *egész szász lakosságát* (tehát a megyék szász szórványait s Kolozsvár megmaradt *töredék* szász lakosságát), ezt előre jeleznünk kell, mert ez *eltér a szokásos szóhasználattól* —

de még így sem beszélhetünk *teljes* társadalomról, szász birtokos nemes és jobbágy ti. még így is aránytalanul kevés van.

Az erdélyi szász kultúra provinciálisságának kérdéséhez: nem hiszem, hogy ismertetéseim figyelmes végigolvasása bárkit arról győzött volna meg, hogy én a szászokat valamiféle „nemzeti elfogultsággal" kezelem, „lenézem" stb. Kénytelen voltam azonban olyan tényekre felhívni a figyelmet, hogy intézmények (amelyeknek szászföldi megjelenéséről Sárközi beszél) az erdélyi magyarság körében korábban megvannak. Ez magában véve aligha nevezhető „nemzeti elfogultságnak". Nem védekezésül, hanem a kérdés tisztázása kedvéért kívánom leszögezni: ennek a kultúrának valóban plusza az 1790 és 1848 közti erdélyi magyar és román kultúrával szemben a népoktatás fejlettebb volta, de ez az *egyetlen* plusza. Erdély *magyar* kultúrája e korban már maradandó értékeket termel az *egész magyar* kultúra számára, ugyanezt mondhatjuk az erdélyi *román* kultúra s az *egész román* kultúra viszonyáról — vajon elmondhatjuk-e ezt az erdélyi *szász* kultúra s az egész *német* kultúra — vagy akár csak annak osztrák ága viszonyáról? Ha az utóbbiról nem tud valaki meggyőzni, aligha lehet az erdélyi szászok 1790 és 1848 közti kultúráját nem-provinciálisnak tekinteni.

Igazságtalan az olyan értékelés, amely egy *népcsoport* kultúrájának provinciális vagy nem provinciális színvonalát annak s az illető *egész nép* kultúrája nívójának egybevetésén méri le? Ha valaki helytelenítené ezt a módszert, ám vessük össze *abszolút értékben* a tárgyalt korszak erdélyi magyar, román és szász kultúrájának termékeit. A magyar és szász kultúra egybevetése nem fog a másik módszerrel elérttől *lényegesen* eltérő eredményt hozni; a román kultúra természetesen, termékei abszolút értékét tekintve, kevésbé fejlett a magyarnál — félreértések elkerülésére szögezzük le, hogy nem faji, immanens okokból, hanem a románokra nézve előnytelenebb történelmi fejlődés, társadalmi helyzet következtében. Az erdélyi szász és magyar színészet összehasonlításánál sem a *kőszínházak megnyitásának időpontja* a jellemző, hanem az, hogy mi volt a *jelentősége* az erdélyi magyar, ill. szász színjátszásnak? Az *1848 előtti* erdélyi magyar és szász tudomány összehasonlítása aligha adhat megfelelő összehasonlításra alapot az erdélyi magyar és szász kultúrát illetően, hisz itt legfeljebb magános óriásokról van még szó (Gyarmathy Sámuel, a Bolyaiak). Itt jegyezzük meg: azokat a megjegyzéseinket, hogy az erdélyi szászok a Hochdeutsch-ot külön kell hogy megtanulják, Wesselényi Szózat-ára alapoztuk. Egyáltalán: az 1790 és 1848 közti erdélyi szász kultúra vizsgálatánál helyes volna megkeresni az összefüggéseket az erdélyi szászok *privilegizált* (és konkurrensektől erősen fenyegetett) *helyzete, politikai* attitűdjük (ill. annak *főiránya)* és kultúrájuk *jellege* közt (a *jelleg* meghatározásába a színvonal megjelölését is beleértve). Így mindenesetre közelebb jutnánk a kérdés tisztázásához — s a szászok 1790 és 1848 közti történetének megértéséhez, amelyet én egyáltalán nem lenézően kezeltem, hanem *tragikus* folyamatnak tartottam. A kettő kizárja egymást.

3. Néhány részkorrekció:

Sárközi könyve 36. o.-án 1781-gyel kapcsolatban világosan azt írja: II. József „biztosította az addig földhöz kötött parasztság személyi szabadságát, költözködési jogát". Ez tévedés, nem pedig „a fogalmazás túlságos általánossága miatt valóban félreérthető", ahogy válaszában írja.

A Diana-Vadásztársasággal kapcsolatban fenntartom a bírálatomban mondottakat, annál is inkább, mert a társaságról részletesen írtam „Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez" c., a Történelmi Szemle 1965. 1. számában megjelent cikkemben.

„Vajon helyes-e, ha a Habsburgokkal szövetséges katolikus egyházzal való vallási uniót elfogadó román papokat is vezérként ünnepeljük, mint ahogyan azt Trócsányi követeli?" — kérdi Sárközi. Hol követeltem ezt én? Én az alábbiakat írtam: „miért *csak az ortodox papság* a 18. században a román nép vezetője?". A többit olvasóimra bízom, legfeljebb még utalok Innocent Micu-Klein, a triász s mások szerepére az erdélyi románság 18. századi történetében.

Sárközi könyvében (133. o.) királyi biztosnak nevezi Bedeust és Rosenfeldet; most (Századok 1966. 6. sz. 1253.) királyi biztosi adlatus-oknak. *Valós* szerepükre l. a „Wesselényi Miklós" c. munkámban (Bp. 1965) elmondottakat.

A Gubernium nem 1790-ben kezd magyar nyelven levelezni; a *magyar* és székely törvényhatóságokkal, városokkal *végig ezt teszi* (II. József német nyelvrendeletének éveit kivéve).

Hogy az 1832-ben s utána 1839-ig Erdélyben jelentkező uniótörekvések „megyei szinten jelentkeztek"-e vagy sem, arra l. a Wesselényi-életrajzomban elmondottakat. Valójában 1833—35-ben *két* országgyűlésen az *1848 előtti legerősebb* uniós kísérlet zajlik le.

„A kincstárnok (1837/8-ban) Bruckenthal József . . . lett" — írja könyve 136. o.-án Sárközi. Én korrigáltam: Rhédei Ádámot választották meg. Ezt most Sárközi „nem egészen helytálló"-nak nevezi amiatt, hogy Rhédeit a diéta jelölése alapján az uralkodó nevezte ki. A többit az olvasóra bízzuk.

A Piuariu Molnárral kapcsolatos megjegyzésemet fenntartom.

Seebergre vonatkozó adatom nem Jakab Elek munkájából származik (ahogy Sárközi véli, megróva amiatt, hogy nem hivatkoztam erre), hanem *saját* kutatásaimból.

A többit olvasóinkra bízzuk: ha szükségesnek tartják, vessék egybe Sárközi könyvét, kritikai megállapításainkat s Sárközi válaszát; állapítsák meg: mi volt helyesnek, ill. helytelennek bizonyuló kritikai megjegyzéseink aránya és súlya. Ismételjük: ha Sárközi válasza nem így, 3 év késéssel jelenik meg, mindez könnyebb lett volna.

Egyetlen kérdést szeretnénk még felvetni: vajon miért „hungarocentrikus" az én ismertetéseim szelleme? Ennél súlyosabb vád ma nem hangozhat el történettudományunkban; ezt így, bizonyítás nélkül szegezni valaki ellen, ahogy Sárközi tette, ismét csak nem a megvádoltnak kell hogy ártson. Annál is inkább, mert nyugodt lelkiismerettel hívhatjuk tanúul bírálataink olvasóit: két kritikánk nem „hungarocentrikus" célokat szolgál, hanem egy munka módszerbeli hibáira kívánta felhívni a figyelmet, s még inkább annak *helytelen megállapításaira, tárgyi tévedéseire* mutatott rá.

TRÓCSÁNYI ZSOLT

VÁLASZ

A viszontválaszhoz legyen szabad hozzáfűznöm az alábbiakat. Helyes lett volna, ha kollégám mezőgazdasági vonatkozású fejtegetéseit szintén *statisztikai adatokkal* támasztja alá. Csak így lehet ugyanis *bizonyítani* esetleg másodlagos források felhasználásával is pl. a nemesség lótenyésztésére vonatkozó állításait, továbbá csak így láthatnók, mennyiben módosul az a kép, amit az általam közölt, egyébként is csak *az adózó lakosságra* vonatkozó összeírások mutatnak.

Egyes területeken, pl. a kereskedelemben kimutatható lemaradás nem jelenti az élet egész vagy sok területén való *általános* lemaradást, amit kollégám fejtegetései végső fokon az erdélyi szászokkal kapcsolatban tartalmaznak. Mint apróságra az eddigieken túlmenően utalok pl. mezőgazdasági téren a barcasági fejlett *méhészetre*. A szász iparos — Trócsányi állításával ellentében — messze túlnőtt a helyi szükségletekre termelő kisiparos szintjén, s amint azt kollégám a Századok-ban írt recenziójában még elismerte: „. . . ez az ipar széles belső (Erdély, azon túl Magyarország, a Bánát és Szlavónia, de egyáltalán az egész Habsburg-Birodalom) és külső (Havasalföld, Moldva) piacra támaszkodik".

A szász kultúra „provinciális" jellegének eldöntéséhez csak annyit fűzök hozzá, hogy *Stephan Ludwig Roth* mint gyakorlati pedagógus az egész német nyelvterületen kiemelkedő egyéniség. *Joseph Benigni* mint statisztikus eléri az osztrák színvonalat, *Georg Daniel Teutsch* történetíró a legjobb kortárs erdélyiek teljesítményeit. A szász értelmiség jó része *külföldön* tanult. Így vált lehetővé a beköltözők és az elszármazottak *állandó fluktuációja*. A tárgyalt korszakban pl. Maximilian Leopold Moltke, Anton Kurz stb. voltak ilyenek. Sajátos vonása még az erdélyi szászok kulturális életének, hogy — bár a királyföldi románok gazdasági és társadalmi fejlődését akadályozták —, mégis volt irányukban el nem hanyagolható *tanító szerepük* is. A „hungarocentrikus" jelzőt nem vádként írtam le, hanem egy látási mód megjelölésére használtam. Erdély általános történetének és főleg magyar vonatkozású levéltári forrásanyagának még oly széleskörű ismerete sem elégséges egy „*hungarus*"-nak évszázadok óta nem nevezhető nemzetiség belső életének, Bécsig, sőt azon messze túlnyomó kapcsolatainak áttekintésére. Jó példa erre: az erdélyi szász nyelvjárás és a Hochdeutsch bonyolult viszonyának megértését nem lehet egyetlen Wesselényi-megjegyzésre alapozni.

A részmegjegyzések közül a Seebergre vonatkozó nem fedi egészen az általam mondottakat. Egyebekben a válaszomban leírtakat minden vonatkozásban fenntartom. Elismerem azonban, hogy a vita hevében követtem el hibákat is. Viszont a recenziókban és itt-ott még a viszontválaszban is megtalálható hiányosságok nincsenek arányban azzal a támadó modorral, amely a recenziókat jellemzi s mely a szerző személyén túlmenően még a könyv lektorát sem kímélte.

SÁRKÖZI ZOLTÁN

KRÓNIKA

BESZÁMOLÓ A III. NEMZETKÖZI GAZDASÁGTÖRTÉNETI KONGRESSZUSRÓL

(München, 1965. augusztus 23—27.)

A Bécsben rendezett XII. Nemzetközi Történészkongresszust közvetlenül megelőző héten került sor a III. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus üléseire. Az öt évvel ezelőtt alakult Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság (Association Internationale d'Histoire Économique) nemcsak az öt évenként rendezett történészkongresszusok alkalmával tartja üléseit, hanem közben is összehívja egy-egy alkalommal az érdeklődő gazdaságtörténészeket; így gyakorlatilag minden 2-3 évben ülésezik. A müncheni kongresszust gondos előkészítéssel rendezték meg, és a két plenáris ülésen kívül 14 szekcióban, kisebb munkacsoportokban került sor az egyes témakörök megvitatására. Így lehetőség nyílt arra, hogy egy-egy kérdés kutatói hosszabb időt fordíthassanak a problémák megvitatására és jobban megismerhessék egymást is, mint ahogy erre a közel két és fél ezer résztvevővel dolgozó bécsi kongresszuson lehetőség nyílt.

Az öt napig tartó kongresszuson párhuzamosan több téma is tárgyalásra került, így a résztvevők csak azokról az ülésekről alkothattak maguknak világos képet, amelyeken személyesen is részt vettek; a kongresszus egészének áttekintése csak az előre beküldött, ill. a vitákon elhangzott hozzászólások publikálása után lesz lehetséges.

A kongresszus programjának az ismertetése önmagában is képet ad a tárgyalásra került kérdések sokrétűségéről, gazdagságáról. Így a két plenáris ülés témája:

1. Kamatlábak és beruházások a középkor óta (Referens: Prof. Berill, Cambridge, Anglia).
2. Táj és falusi népesség Európában a XI. századtól (Prof. Le Goff és prof. Romano, Párizs).

A szekcióülések a következő témákkal foglalkoztak:

1. A technikai felfedezések és azok elterjedése, különösen a textil- és vasiparban (prof. Easterlin, Pennsylvaniai Egyetem, USA).
2. Mezőgazdasági termelés és termelékenység (prof. Meuvret, Párizs).
3. A pusztásodás (prof. Le Goff, Párizs).
4. A vállalkozások struktúrái (prof. Kellenbenz, Köln).
5. Az egészségvédelemre fordított beruházások a gazdasági fejlődésben (prof. Perlman, Pittsbourghi Egyetem, USA).
6. A népesség helyzete és a gazdaság (prof. Eversly, Birminghami Egyetem, Anglia).
7. A gazdaságtörténet helyzete a klasszikus ókortörténet keretében (prof. Finley, Cambridge, Anglia).
8. Az ipari munkásosztály keletkezése (prof. Klima, Prága).
9. A nagyvárosok élelemellátása a késői középkortól az újkorig (prof. Lütge, München).
10. A gyengén fejlett területek (prof. Caracciola, Róma).
11. Bérek és gazdaság (prof. Romano, Párizs).
12. A nemzetközi kereskedelem eszközei (prof. Glaman, Koppenhága).
13. Adók és gazdaság (prof. Maddalena, Milánó).
14. A javak szociális elosztása (földbirtok és ingó javak) (prof. Pachuto, Moszkva).

A szocialista államok történészei közül nemcsak szekcióülések szervezésére és főreferátum tartására, hanem előadások, referátumok készítésére is nagy számban kértek fel kutatókat. A müncheni kongresszus több mint félezer résztvevője között minden eddiginél nagyobb számban és aktívabban szerepeltek a szocialista államok történészei. A magyar delegáció tagjai — a szekciók sorrendjében haladva — a következő témakörökbe kapcsolódtak bele:

A technikatörténettel foglalkozó 1. szekció munkájában Endrei Walter vett részt. A mezőgazdasági termelés és termelékenység kérdéseivel egész munkaközösség foglalko-

zott: Kirillyné—Makkai L.—N. Kiss István—Zimányi V. közös referátumot készítettek a XVI. század vége—XIX. század közepe által határolt korszakra vonatkozóan, míg Szuhay Miklós 1867—1914 között vizsgálta ugyanezt a kérdést. A második szekció munkájára, amelyet résztvevőként módom volt behatóbban megismerni, és amely közelebbről érdekelheti az Agrártörténeti Szemle olvasóit, vissza fogok térni.

A pusztásodással foglalkozó munkacsoport terjedelmes önálló kötetet jelentetett meg a kongresszusra. A szekciót vezető Le Goff professzor felkérésére Makkai László foglalta össze a kérdés magyarországi vonatkozásait. A munkásosztály kialakulását tárgyaló szekcióban Berend T. Iván és Ránki György közös referátumát Berend T. Iván ismertette, míg a 10. munkacsoport keretében a nagyvárosok ellátásának problémájáról tartott referátumot Pach Zs. Pál, a kérdéssel kapcsolatban a magyar gazdaság- és társadalomtörténet fejlődésének alapvető összefüggéseit vizsgálva. Várkonyi Ágnes, bár nem vett személyesen részt a kongresszuson, a Habsburg-abszolutizmus XVII. század végi adópolitikájával foglalkozó terjedelmes referátumot juttatott el a 14. szekció vezetőjéhez. A témával kapcsolatos érdeklődő kérdésekre — a szerző távollétében — a magyar delegáció többi tagjai válaszoltak.

A kongresszuson résztvevő magyar történészek munkája sikeresnek bizonyult; az összes szekciókban, amelyeknek programjába bekapcsolódtak, jelentős érdeklődést váltottak ki. Külön sikerként könyvelhetjük el — és ez egyben a marxista történetírás eredményeinek az elismerését is jelenti —, hogy amikor a kongresszus alkalmával titkos szavazással újraválasztották a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság 10 tagú vezetőségét, a 25 jelölt közül Pach Zs. Pált is beválasztották a vezetőségbe, amelyben most már négyen képviselnek szocialista országokat: a Szovjetuniót, Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot. Ugyanekkor sor került az elnöki tisztségtől visszavonult Fernand Braudel helyett új elnök választására is, Frederic Lane baltimore-i professzor személyében. Végül eleget téve a meghívásoknak, a vezetőség megállapodott abban, hogy az 1968-ban tartandó IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszust az Egyesült Államokbeli Bloomingtonban, az V.-et pedig 1970-ben Leningrádban fogják rendezni.

Visszatérve a második szekció munkájára, azt tapasztaltuk, hogy a mezőgazdasági termelés és termelékenység kérdésével foglalkozó ülések igen nagy érdeklődést váltottak ki, a témával foglalkozó, 5 félnapon át folyó beszámolók és viták a leglátogatottabbak közé tartoztak. Ezt az is magyarázza, hogy a mezőgazdasági termelékenységnek külön, fő problémaként való vizsgálata meglehetősen új, és az utóbbi években egyre fokozottabban az érdeklődés előterébe kerül. A szekció munkájának előkészítője és vezetője, mint már említettem, Jean Meuvret professzor volt; hozzá kellett előzetesen eljuttatni a tanulmányok rövid (kb. 10 oldalas) téziseit, ő azokat szétküldte az érdeklődőknek, s így a problémák feltételezett ismeretében a kongresszuson csak kiegészítésekre vagy vitakérdések felvetésére volt lehetőség, legalábbis elméletben. Gyakorlatilag azonban sok küldött röviden megismételte mondanivalójának lényegét.

A főreferátumot Slicher van Bath holland professzornak kellett volna tartania, ő azonban betegsége miatt nem tudott megjelenni a kongresszuson. A gabonafélék termelékenységére vonatkozó adatokat nemzetközi méretekben elsőnek összegyűjtő történész* új munkájában,** mely a kongresszus előtt csak rövid kivonatban jutott el a résztvevőkhöz, a kérdés vizsgálatának újszerű módszertani szempontjait veti fel.***

Egész nagyvonalú általánosítással Slicher van Bath a következő értékeket adja a gabonafélék terméshozamára vonatkozóan, a termés és a vetés mennyiségének hányadosával meghatározva:

* Vö. Yield ratios, 810—1820. A. A. G. Bijdragen 10, Wageningen, 1963.

** Les problémes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe occidentale. Une orientation et un programme. A. A. G. Bijdragen 12, Wageningen, 1965.

*** A III. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusról szóló és a Századok 1966. 1. számában publikált beszámolójában Pach Zsigmond Pál felhívja a figyelmet annak a szükségességére, hogy Slicher van Bath érdekes módszerét, nagyszabású kutatási programját alaposan tanulmányozni kell, de egyben hangot ad azon aggályának, hogy van Bath módszerében meglehetősen elsikkad az a hatás, amelyet a termelési viszonyok alakulása gyakorolt a mezőgazdaság termelékenységének alakulására. Ha a kétségtelenül új szempontokat nyújtó módszerét a magyarországi agrárfejlődés tanulmányozásánál hasznosítani akarjuk, különös figyelmet kell fordítanunk arra, hogyan befolyásolták a Nyugat-Európa agrárfejlődésének vizsgálata közben észlelt, van Bath által általános érvényűnek tartott törvényszerűségeket az Elbától keletre fekvő területek „második jobbágyságos", robotoltató gazdálkodástípusának a gazdasági-társadalmi jelenségei. Ha a van Bath által kimutatott, általános érvényűnek tartott törvényszerűségek e nagyon eltérő viszonyok között is érvényesítették hatásukat, ez eltérő agrárstruktúrák szerkezetén is áttörtek, csak akkor beszélhetünk valóban általános érvényű törvényszerűségekről. A kérdés eldöntése azonban csak behatható kutatások után lesz lehetséges.

Nívó	Ország	Korszak	Átlagos termés (vetés = 1)
A	Anglia	1200—1249	3,7
	Franciaország	1200 előtt	3,0
B	Anglia, Németalföld	1250—1499	4,7
	Franciaország	1300—1499	4,3
	Németország, Skandinávia	1500—1699	4,2
	Kelet-Európa	1550—1820	4,1
C	Anglia, Németalföld	1500—1699	7,0
	Franciaország, Dél-Európa	1500—1820	6,3
	Németország, Skandinávia	1700—1820	6,4
D	Anglia, Belgium, Hollandia	1750—1820	10,6

A hozzászólások során kiderült, hogy ez a nagy vonalaiban érvényes számsor részleteiben még Nyugat-Európára vonatkozóan is igen eltérő körülményeket takar, és igen óvatosnak kell lenni különböző termelékenységű földek (uradalmak) különböző korszakokból származó adatainak összehasonlításánál; Slicher van Bath Angliára vonatkozó egyes megállapításait is helyesbítették.

Egyes referátumok a mezőgazdasági termelékenység fogalmát általánosabban, tágabban értelmezték. Pl. Jean Jacquart a termelvények egészének az e termékek előállításához szükséges összes faktorok egészéhez viszonyított hányadosát, végső soron a munka termelékenységét érti ez alatt. A rendelkezésre álló források természete miatt azonban a kérdés ilyen formában ma még nem vizsgálható; a viszonylag legmegbízhatóbb módszer, amely nemzetközi összehasonlításokat is lehetővé tesz, a gabonafélék termés/vetés hányadosának a kutatása.*

Bár a mezőgazdasági termelékenység vizsgálatánál a gabonafélék kutatása állt az előtérben, történtek kísérletek az állattenyésztés, ill. tejgazdálkodás problémáinak felvetésére is. Több tanulmány érintette a bortermelésnek az erre specializálódott vidékek életében betöltött fontos szerepét, a szőlőművelés termelékenységét azonban egyedül N. Kiss István vizsgálta, munkájával érdeklődést keltve.

A szekció munkájának gerincét az európai mezőgazdaság 1850 előtti korszakainak vizsgálata alkotta, csak egyes kutatók utaltak röviden — több évszázados fejlődést felölelő beszámolóik keretében — az első világháborúig vagy 1917-ig terjedő korszakra. Néhányan azonban önálló tanulmányt szenteltek a kapitalizálódó mezőgazdaság kérdéseinek, így Szuhay Miklós a magyar fejlődést vizsgálta 1867 és 1914 között, W. N. Parker az amerikai mezőgazdaság 1840 és 1910 közötti termelékenységével, A. M. Anfimov pedig az orosz mezőgazdaság XX. század eleji polgári átalakulásával foglalkozott. Speciális témát képviselt J. W. Arujunjannak a Szovjetunió mezőgazdaságának gépesítés révén megnövekedett termelékenységéről szóló tanulmánya.

A tanulmányok külön csoportját képezték az Európán kívüli területekkel foglalkozó dolgozatok. Így a XVI—XVIII. századi mexikói, valamint az argentínai és az indiai mezőgazdaságok termelési és termelékenységi kérdéseiről is hallhattunk előadásokat; három referátum vizsgálta a XVIII—XIX. századi, rizstermelésre specializálódott japán mezőgazdaságot.

A záróvitán (főleg P. Vilar, Makkai L. és J. Meuvret megállapításai kapcsán) nyilvánvalóvá vált, hogy a mezőgazdasági termelékenység kérdését szoros összefüggésben kell vizsgálni a társadalom egészének problémáival. A számok tükrében félreismerhetetlen a növekvő tendencia, ez azonban nagyon eltérő az egyes országok között, és időleges visszaesések is megszakítják. A terméshozam emelkedésében azonban felismerhető egy

* Egyes referátumok az egységnyi földterületen elért terméshozamokat vizsgálták, az így nyert eredményeknél azonban a földek eltérő minőségén kívül — amely a termés/vetés hányadosok összehasonlításánál is fennáll — a terület- és űrmértékek különbözősége, a sűrű vagy ritka vetés is közrejátszik, és ezért nemzetközi összehasonlításra nem alkalmas.

kritikus szám, éspedig az ötszörös terméshozam, amelyet csak külső, nem a mezőgazdaságból fakadó ösztönző erők hatására (ipari növények termelése stb.) sikerült átlépni, először 1500 körül Angliában és Németalföldön, majd fokozatosan Európa többi részén, a XIX. században Kelet-Európában is. A 3- és 5-szörös közötti terméshozam a feudális mezőgazdaság jellemzője és makacs kísérője. Az ötszörösnél magasabb terméshozam viszont már a kapitalista viszonyoknak a mezőgazdaságba való kisebb-nagyobb arányú behatolását jelzi.

A szekció egész munkája során nagy figyelmet szenteltek a forrásoknak és azok felhasználásának. A záróvitán azután kifejezésre jutott az a felismerés is, hogy az eddig feldolgozott források alapján Európa-szerte döntően csak a nagybirtok termelékenységét lehet vizsgálni, míg a paraszti háztartások milliói, ahol a termelés túlnyomó része történt, alig hozzáférhetőek a történész számára. Közvetett vizsgálatok segítségével azonban bizonyítható, hogy a feudalizmus korában egy adott országban és adott időpontban a nagybirtok és a paraszti üzemek terméshozamai között nincs nagyságrendi eltérés. Így a 3 és 5 közötti, átlag 4-szeres terméshozam a túlnyomóan önellátó, hagyományos parasztgazdaságok jellemzője; a hagyományos módon gazdálkodó nagybirtok is lényegében a parasztgazdaságok technikáját alkalmazza. A túlnyomóan önellátó parasztgazdaság struktúrájából szükségszerűen következik a terméseredmények korlátozott volta — amint erre Makkai László rámutatott. Az iparosodás támasztotta új követelményekkel párhuzamosan hódít tért a fejlettebb módszerekkel, új technikával dolgozó mezőgazdasági üzem, amelyre már sokkal magasabb termelékenység a jellemző.

A szekciót vezető Jean Meuvret és munkatársai elvállalták, hogy a mezőgazdasági termelés és termelékenység kérdésével foglalkozó munkacsoport 27 referátumát és a vitán elhangzott hozzászólások teljes anyagát önálló kötetben publikálni fogják. A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság vezetősége a múlt év februárjában megtartott ülésén azonban úgy határozott, hogy egységesen fogják megjelentetni a III. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus anyagát. Még a második szekció záróülésén merült fel az a gondolat is, hogy az egyes országokban a témához felhasználható forrásokról s azok felhasználási módszereiről szervezett formában, kölcsönösen tájékoztatni kellene egymást, s a kutatásokat ki kell szélesíteni, akár közvetett módszerek segítségével is, a paraszti háztartások termelékenységének vizsgálatára.

A szekció munkája megmutatta, hogy a mezőgazdasági termelékenység minél egzaktabb, nemzetközileg összehasonlítható mennyiségek alapján való meghatározása nem öncélú játék a számokkal, hanem az adott társadalmi és gazdasági struktúrák egészének összefüggésében vizsgálva éppen e struktúrák mélyebb törvényszerűségeinek megismerésére szolgáló hasznos eszköz.

ZIMÁNYI VERA

SZEMLE

BALLENEGGER RÓBERT—FINÁLY ISTVÁN

A MAGYAR TALAJTANI KUTATÁS TÖRTÉNETE 1944-IG

Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 318 l.

A mezőgazdasági termelés és az azzal kapcsolatos tudományágak történeti feldolgozása meglehetősen elhanyagolt területe tudománytörténeti irodalmunknak. Ezért *Ballenegger Róbert* és *Finály István* a talajtani kutatások történeti áttekintését tartalmazó művét örömmel kell üdvözölnünk. Régóta jelentkezik tudományos köreink retenziója sok más irányú és témájú tudománytörténeti munka megjelenésével szemben is, de kiváltképpen indokoltnak látszik az igény a valóban nagy múltú hazai talajtani kutatás történetét bemutató műre; hiszen hazánkban a nemzetközi fórumokon is sok babért szerzett olyan férfiak tevékenykedtek és tevékenykednek, mint Treitz Péter, 'Sigmond, Fehér Dániel, Kreybig Lajos, Ballenegger Róbert, de Szentannay Sámuel és Herke Sándor is ezen a tudományterületen jeleskedtek maradandó értékeket alkotva.

Valamely tudományág történetét — így a talajtanét is — a kutatási folyamatok, illetve eredmények tükrében vizsgálva kirajzolódnak azok a vonalak, amelyek magának a tudományágnak kialakulásához vezettek, hiszen minden tudományos ismeretünk forrása csak kutatás lehet. Az előttünk fekvő tudománytörténeti mű is e módszerrel mutatja be a hazánkban egy évszázad óta folyó talajtani kutató munkát.

A könyv az általános és az alkalmazott talajtani kutatásokat magábafoglaló két részre tagolódik; az első Ballenegger Róbert, az utóbbi Finály István munkája. S e két szervesen összefüggő részt egészíti ki a biológia egyik fiatal ágának, a talajbiológiának fejlődését összefoglaló néhány fejezet *Varga Lajos* tollából.

Az általános talajtani kutatásokat tartalmazó részben a szerző elsősorban a kutatások kezdeteivel foglalkozik. Szabó József 1861-ben megjelent, Békés és Csongrád megyék geológiai és talajviszonyait tárgyaló úttörő munkája az első, melyben a természettudományi alapon nyugvó talajkutatás célkitűzései és módszerei megfogalmazódnak. Írásaiból vett gazdag dokumentáció segítségével bizonyítja a szerző Szabó József tevékenységének kiemelkedő voltát.

Szabó József munkálkodásának mintegy 3 évtizeden át nem volt sem folytatója, sem továbbfejlesztője. A talajra vonatkozó kutatások megtorpantak. Csak 1891-ben kap megbízást Inkey Béla — a Földtani Intézet egyidejűen szervezett agronómiai-geológiai osztályának vezetője —, hogy a németországi szakintézményekben ismerkedjék meg az agrogeológiai térképezéssel.

Ballenegger a továbbiakban 1892—1909 közötti agrogeológiai felvételeket ismerteti, melyek közül — helyesen — Treitz Péter tevékenységét emeli ki, kinek munkássága eredményeképpen nyilvánvaló lett a talajképző faktoroknak — a geológiai, térszíni, éghajlati és növényzeti körülményeknek — a talajok kialakulásában játszott szerepe.

A későbbi évek talajtani kutatásainak leírását olvashatjuk a soronkövetkező fejezetekben, amelyekben aláhúzottan szerepel az 1909. évi fordulat, mikor is Lóczy Lajos kezdeményezésére megindul a talajtérképezésnek az a szakasza, amelyben a térkép fő feladata már nem a geológiai alap feltüntetése, hanem a talajtakaró ábrázolása, s így lehetővé válik bizonyos talajtípusok kialakítása, s az ezeken nyert tapasztalatok felhasználhatók már az ország azon területein, amelyet a szóban forgó talajtípus befed.

Egy későbbi részből a Budapesten megtartott I. Nemzetközi Agrogeológiai Konferencia (1909) eseményeit ismerhetjük meg; itt beszélnek első ízben olyan térképekről, amelyek a talaj és éghajlat kapcsolatait ötvözik. A klímazonális térképezés szempontjairól van itt szó, amelyeket a Dokucsájev tanításait híven követő Glinka budapesti előadásából ismert meg a Nyugat.

Treitz Péter oroszországi tanulmányútján látottak és a saját koncepciója alapján megalkotta Magyarország klímazonális talajtérképét, és ezzel aranybetűkkel írta be

nevét a talajkutatás történetébe, de ebből a munkából Ballenegger és Timkó is nagymértékben kivették részüket. Jelentős állomás ez a talajkutatások történetében, hiszen ezzel a mezőgazdasági termelés közvetlen segítséget kapott.

Az elméleti munkák c. fejezet a talajok kialakulásának (talajgenezis), osztályozásának (talajklasszifikáció), földrajzi elterjedésének (talajgeográfia) teoretikus kérdéseit megvilágító munkákat ismerteti. Elsősorban Treitz klímazonális elméletét, melyet „Talajgeográfia" c. munkájában fejt ki, majd 'Sigmond dinamikai elveken felépített általános talajrendszerének lényegét tárja fel, melyet „Általános talajtan" c. könyve summáz. 'Sigmond nemzetközileg is nagyra értékelt tudományos eredményeinek taglalása után a szikes talajokkal foglalkozó igen gazdag irodalmat mutatja be a szerző, s itt emlékezik meg Irinyi Jánosról, ki már 1839-ben a szódás-szikesek gipsszel való megjavítását ajánlotta, akkor minden eredmény nélkül. Csak fél évszázad múltán kerül be ez az eljárás az irodalomba, sajnálatos módon mint Hilgard-féle szikjavítási módszer.

Az általános talajtani kutatásokat magábafoglaló rész a magyar talajkutatók és a Nemzetközi Talajtani Társaság kapcsolatát tárgyaló fejezettel zárul. A nemzetközi konferenciák, kongresszusok historikumát olvashatjuk e fejezetben, valamint a magyar talajkutató tudósok nagy nemzetközi megbecsülésének megnyilvánulásait.

A könyv másik része az alkalmazott talajkutatásokba nyújt bőséges betekintést, illetve a munkák értékelését is.

Az átnézetes talajismereti térképezés fejlődése úgyszólván egybeesik Kreybig Lajos életművével. Az alkalmazott talajtan kimagasló művelőjének tudományos munkálkodása méltó helyet kap a Finály István által írt fejezetekben. Az 1934-ben megkezdődött térképfelvételeket megelőző viták ismertetése, valamint a Kreybig vezette munkák elemzése és a mezőgazdasági termelésnek közvetlen segítséget nyújtó eredmények számbavétele hitelesen tájékoztatják az olvasót arról a méreteiben is impozáns alkotásról, mely Kreybiget és munkatársait dicséri.

Nagy érdeme Kreybignek, hogy munkájában érvényre juttatta azt a nézetet, mely szerint a talaj kémiai összetétele, fizikai tulajdonságai, élő szervezetei, a növény és klíma, illetve az időjárás egymástól elválaszthatatlan biológiai közösséget alakítanak ki. „A növénytermesztés irányítása érdekében történő talajtérképezésnek célja tehát — írja — olyan térképek készítése, amelyekből közvetlenül azokat a talajtulajdonságokat állapíthatjuk meg, amelyek egyrészt a talajban élő lényeknek, másrészt a termesztett növényeknek élettani feltételeit tárják elénk." Kreybig erősen törekedett arra, hogy a mezőgazdaság gyakorlatát biológiai alapra helyezzék.

Részletekbe menően tárgyalja a szerző a szikes, valamint a láp- és tőzeg-, továbbá a homoktalajok javításával foglalkozó kutatásokat, és ugyancsak önálló fejezetet szentel a szőlők és gyümölcsösök s végül az erdőtalajokra vonatkozó kutatásoknak.

Az úttörő Tessedik Sámuel, Inkey, Treitz, 'Sigmond, Szentannay, Kreybig, Arany, Herke, Ballenegger és di Gléria azok az érdemes tudósok, akik nagy buzgalommal munkálkodva komoly eredményeket produkáltak a szikesek megjavítása terén.

A tőzeglápok kutatásában Staub neve kívánkozik megemlítésre, a szőlőtalajokat pedig Dicenty vizsgálta s foglalta rendszerbe a telepítés számára.

A homoktalajok megjavítására irányuló kutatásoknak jelentős hagyományai vannak hazánkban, s ehhez képest Finály gazdag irodalomra támaszkodó bőséges ismertetést nyújt részben a homoktalajokkal foglalkozó elméleti munkánkat illetően, másrészt a tudományos és gyakorlati tevékenység összhangjára, melyek — hogy csak a legkiválóbbakat említsük — Kaán Károly és Westsik Vilmos munkájában manifesztálódnak.

Az öntözéssel kapcsolatos kutatásokat tárgyaló fejezet ismerteti már a XVII. században nyomokban fellelhető öntözésre utaló emlékektől egészen a tárgyalt korszak határáig mindazt, ami a szárazság elleni küzdelem keretében e hatékony eljárás történetében végbement, Kvassy és Mados működését emelve ki.

Különböző talajvizsgálati módszerek fejlődésének ismertetése — az egyik összefoglalás témája — nemcsak beleillik a talajkutatásokat tárgyaló műbe, hanem nélküle hiányos is lenne, hiszen a kutatások és a vizsgálati módszerek gyakorlati alkalmazása kiegészítik egymást.

Végül a könyv függelékéről néhány szót. Varga Lajos rövid visszatekintést nyújt a hazai talajbiológiai kutatásokról, megemlítve Cserhátit, 'Sigmondot, Kreybiget mint a talajbiológia úttörőit, majd részletesen ismerteti, elemzi és értékeli Fehér Dániel életművét.

Fehér működése új korszakot nyitott a talajbiológiai kutatás történetében. Az erdők talajainak, valamint a mezőgazdaságilag művelt talajok biológiai vizsgálatai (melyeket id. Manninger G. Adolffal és Kreybiggel együtt végzett), a talajlakó moszatokra vonatkozó megfigyelései, a talaj kémiai viszonyainak és biológiai kapcsolatainak fel-

tárása, mellyel bizonyította, hogy a talaj kémhatás-változásainak alapján következtetni lehet biológiai tevékenységére, a talajok radioaktív sugárzására irányuló kísérletei — csak néhány címszó, mely érzékelteti Fehér Dániel hatalmas tudományos munkálkodását. Nevét tisztelettel tartotta számon az egész nemzetközi tudományos világ.

*

A recenzált mű a hazai talajtani kutatások ismertetésének igen fontos feladatát nagy hozzáértéssel elvégzi. Az egyes mozzanatok egymásutánja és bizonyos összefüggések bemutatása kifogástalan. Nem lehet azonban szó nélkül elmenni a mellett a közömbösség mellett, mellyel a tudományos kutatás és a társadalmi, illetve gazdasági valóság közötti kapcsolatot elhanyagolja. Természetesen nem lépünk fel azzal az igénnyel, hogy a szerző a talajtani kutatások történetének minden vonását mindenkor a társadalmi, illetve a gazdasági életből következtesse ki, de azért e tudományág fejlődésének fő vonásait összefüggésbe kellett volna hoznia azokkal.

Éppen az ismertetett mű témája mutatja markánsan azt, hogy e tudományág fejlődésének vagy hanyatlásának meghatározó előfeltétele a mezőgazdaság fellendülése, illetve depressziója.

Szabó József korában pl. — a kiegyezést megelőző években — a gabonakonjunktúra idején, mely serkentőleg hatott a nagybirtok árutermelésére, a nagybirtokosoknak érdekükben állott az ország talajtakarójának megismerése, a természettudományos alapon nyugvó talajkutatás megindítása. A Szabó fellépése utáni csend, a talajkutatás három évtizedes pangása ugyancsak nem véletlen, hanem annak a nagyarányú mezőgazdasági válságnak a következménye, mely a XIX. század utolsó negyedében végigviharzott Magyarországon is. Majdnem pontosan nyomon követhető az a kölcsönhatás, mely a mezőgazdasági válságból való kilábalás és a tudományos kutatás között megmutatkozott: a kilencvenes évektől kezdve — itt nem taglalható okoknál fogva — a mezőgazdasági termelés ismét rentábilissá válik, bizonyos fokig intenzív irányba fordul, s a kilencvenes évek elején megindul, majd felvirágzik a tudományos talajkutatás Inkey és Treitz fellépésével. E kis kitérővel csupán rá akartunk mutatni, hogy — J. D. Bernal szavaival élve — „A tudomány történeti fejlődésmenete rendkívül egyenetlen; a tevékenységi láz nagy fellángolásait hosszú pangási szakaszok követik". Így volt ez a magyar talajtani kutatás történetében is, és virágzási időszaka a gazdasági fellendülés, ellankadása viszont a gazdasági krízis idejére esett.

*

A mintegy 1600 címet magábafoglaló magyar talajtani bibliográfia nagyban emeli a mű értékét. A gazdag, értékes képanyag összegyűjtése és válogatása a szerzőket, a vonzó külső pedig az Akadémiai Kiadót dicséri.

Befejezésül csak annyit, hogy hasznos és becses munka, mely előttünk fekszik, hiszen tudományos múltunk fontos szakaszát tárgyalja; és a jelen megismerése, a jövő munkálása szempontjából minden emberi intézmény közül éppen a tudományban van a leginkább szükség a múlt feltárására.

LÁZÁR VILMOS

T. MÉREY KLÁRA

A SOMOGYI PARASZTSÁG ÚTJA A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA

Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 276 l.

A somogyi agrárfejlődés lelkes kutatója újabb művében a somogyi parasztság helyzetét, fejlődését tárgyalja a XVII—XIX. században.

A közel 6700 km² nagyságú vármegye törökellenes harcokban megfogyatkozott lakosságát a XVII—XVIII. században telepesekkel pótolják. Az akkor valamivel több mint 200 helyiség többsége szerződéses. A megye betelepülésével mind a szerződések feltételei, mind az úrbérileg kezelt jobbágyok körülményei romlottak. Az 1712—15-ös országgyűlés állandó hadsereg felállítására és a hadiadó bevezetésére irányuló rendelkezései megnövelik a jobbágyok állami terheit.

A XVIII. század második negyedétől kezdve növekszik a földesúri robot is. A fokozódó robotoltatás jobbágyszökésekhez, szervezkedésekhez, majd helyi mozgalmakhoz vezet (1766).

Az állami adóalany biztosítása érdekében fogant, a földesurakra oktrojált Urbárium bevezetése csalódást okoz a jobbágyoknak (pl. Berzencén csak hadi segítséggel lehetett életbe léptetni).

1767 után a zsellérek kiszorulnak a kisebb haszonvételekből, a korábbi szerződésekben biztosított földhöz képest csökken a jobbágyi telek nagysága. A földméréseknél előforduló csalások, a telken kívüli állomány elleni első földesúri támadások (a XVIII. sz. folyamán a szántóterület kétszeresére nőtt a jobbágyi irtásokkal), a sokasodó legelőpanaszok a jobbágyság helyzetének romlására, növekvő kisajátítására utalnak. A napóleoni háborúk idején az eddig egymást követő túlzott állami, földesúri igények összegeződve, hatványozottan jelentkeznek: katonaállítás, tartás, szállítás, önkényeskedés, a hadiadó és a só árának felemelése, megyei közmunkák, a földesúri termény-, pénz-, robotjáradék növelése, rét, legelő, irtáselvétel. A napóleoni időszaknak, a háborús konjunktúrának csak hátrányait érzi az éhező, meg-megmozduló, betyárjait rejtegető somogyi jobbágyság.

A feudalizmus utolsó évtizedeiben megyei segédlettel tovább folyik az irtásföldek, legelők, kenderföldek kisajátítása, a faizási jog korlátozása, a jobbágyság megfélemlítése. 1848-ig 48 község tagosítási, legelőelkülönítési pere zárul le.

Művének utolsó fejezeteiben a szerző a parasztság 1848—49-ben vívott harcával, majd az úrbéri birtokrendezések eredményeivel foglalkozik. Az utolsó részben közölt táblázatos kimutatás mintegy 300 helységben tünteti fel a rendezés és a végrehajtás idejét, módját, telkek, zsellérek számát, legelőt, erdőt, maradványföldeket, a megváltás formáját, összegét. Az 1853 után lefolytatott 141 úrbéri perről megállapítja, hogy a tagosítás során a parasztság kárára minőségi csalásokat követtek el, a maradványföldekért jelentős váltságdíjat fizettettek, az irtásos foglalásföldeket a parasztság elvesztette, a legelő és erdő elkülönítését a parasztságra nézve kedvezőtlenül oldották meg.

T. Mérey Klára tekintélyes forrásanyag felhasználásával, nagy adatbőséggel mutatja be mind összehasonlításra, mind szemléltetésre alkalmas munkájában a parasztság szolgáltatások elleni küzdelmét, a feudális földhasználatért s a kapitalista földtulajdonért folytatott harcát. Helyenként felveti az agrárfejlődés egyéb kérdéseit is, amelyeknek részletesebb tárgyalására természetesen nem vállalkozhatott.

Oláh József

AGRÁRTÖRTÉNETI ADATOK AZ 1964. ÉVI MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOMBÓL

A régészeti leletek agrártörténeti megszólaltatására hazánkban már a múlt század 70-es éveitől kezdve a legutóbbi évekig találunk példákat, a leletanyag ilyen irányú teljesebb kiaknázására azonban még kísérletet sem tettek. Pedig ha átnézzük a magyar régészeti irodalmat és a múzeumokban őrzött leletanyagot, az adatok óriási mennyiségével találkozunk. De talán éppen az anyag szinte áttekinthetetlenül nagy mennyisége az egyik oka annak, hogy összefoglaló munka még nem született.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1963-ban kezdte meg ennek érdekében a feltáró munkát a Mezőgazdasági Eszköztörténeti Archívum felállításával, amelyben a múzeumokban és egyéb gyűjteményekben levő agrártörténeti vonatkozású tárgyak nyilvántartása indult meg. 1965-ben ezzel párhuzamosan a régészeti irodalom kigyűjtése is elkezdődött. Mindkét munkafolyamat még hosszú időt igényel, amíg kellő alapot fog nyújtani nagyobb összefoglaló feldolgozásra.

Addig is tervbe vettük, hogy az Agrártörténeti Szemle hasábjain rövid tájékoztatót nyújtunk a legújabb magyar régészeti irodalom egy-egy évének agrártörténeti vonatkozású adatairól. Az ásatások leletanyagában és ezek publikációjában vagy a nagyobb összefoglaló munkákban úgyszólván mindig találunk ilyen adatokat a legkülönbözőbb korokból (pl. vermek, kő-, agancs-, csont-, bronz-, vaseszközök, orsógombok, szövőszéknehezékek vagy hálósúlyok, őrlőkövek, lószerszámok, állatcsontok és állatábrázolások, települési rendszerek stb.). Nem célunk, hogy itt most leletkatasztert közöljünk. Csak a fontosabb eredményeket ismertetjük, melyek között találunk nagyobb tanulmányokat, kisebb ismertetéseket vagy gyakran csak egy-két mondatból álló adatot, melyek számot tartanak az agrártörténetírás érdeklődésére. Az alábbiakban az 1964-ben megjelent magyar régészeti irodalmat nézzük át, korszakonként csoportosítva.

Elsőnek *Gábori Miklós* tanulmányát említjük, melyben a magyarországi késő paleolitikummal foglalkozik. A paleolitikum utolsó két kultúráját, a hegyvidéki vadász-

gazdálkodást folytató aurignaci és szeletai kultúrát a gravetti kultúra követi. Utóbbi azonban kerülte a hegyvidéket, gazdálkodása semmi kapcsolatot nem mutat a barlangi medvével, a rénszarvasvadászat a jellemzője. Életterülete a sík vagy dombos, ligetes sztyepp volt, telepeik általában a folyók közelében voltak, félig letelepült vadásztársadalom volt. Ez a tundrai vadász-életmód alakítja ki a nyíltszíni települési formát és a mesterséges lakást. A szerző a gravetti kultúrában téli és nyári szállást tételez fel. Sorraveszi az eddig ismert magyarországi lelőhelyeket, majd a kultúra továbbélésével foglalkozik a jégkorszak után. Az epipaleolitikum és a mezolitikum kapcsolatára mutat rá, melyek még a gravetti kultúrával is mutatnak összefüggést. Bizonyos eszközök igen messze visszavezethetők, de a neolitikumban is tovább élnek (pl. az átfúrt „csontkapa"), a földmegmunkálásra (nem azonos a földműveléssel!) alkalmas eszközök korán megjelennek. A kerámiát, amely már a mezolitikumban kimutatható, általában a földműveléshez kapcsolják, pedig ez pusztán állattartás mellett is kifejlődhetett. *Gábori* kitér a földművelés kezdetének kérdésére is, amely a neolitikumra már jellemző. Figyelmeztet arra, hogy ezt az új gazdálkodási formát nem kell feltétlenül bevándorolt, új néptől származtatni, mert az ősi kultúráknál már megtaláljuk a lehetőségét ennek kialakítására. Valószínűnek tartja, hogy lassú fejlődéssel alakult ki a földművelés.[1] *Gábori* tanulmánya agrártörténeti szempontból is jelentős, mert megmutatja, mennyire mélyen vissza kell nyúlnunk, ha a földművelés kialakulását kívánjuk megismerni.[2]

Legkorábbi neolitikus kultúránknak, a Körös-kultúrának gazdasági életéről a Maros mellől kapunk adatokat *Trogmayer Ottó* tollából, melyek szerint e kultúra képviselője mozgékony, halász-vadász nép volt.[3] Ehhez kapcsolódik *Bökönyi Sándor* dolgozata, aki az innen származó állatcsont anyag vizsgálatával támasztja alá az előbbi megállapítást. Elsősorban vadállatok csontjai találhatók, de a háziasítást mutatják az eb-, sertés-, juh-, kecske- és szarvasmarha-csontok. Részletesen foglalkozik az egyes vad- és háziállat-fajok elterjedésével, így a magyarországi háziasítás első adatai válnak ismertté.[4] A Körös-kultúra egy másik telepén (Szentes-Ilonapart) azonban paraszt kultúrát állapít meg *Csalog József*.[5] A halász-vadász, valamint a földművelő-állattenyésztő-gazdálkodás tehát egy időben él egymás mellett a neolitikumban.

A magyarországi őskori földművelés kialakulása szempontjából igen jelentős tanulmány jelent meg a csehszlovák *Z. Tempírtől*. A múlt század 70-es éveitől kezdve több ízben kerültek elő már növényi magvak, de két régi feldolgozás (M. Staub 1882, E. Deininger 1890) óta nálunk senki sem foglalkozott ezzel a tárgykörrel. Ezt pótolja most némileg *Tempír* munkája, aki 1961. évi magyarországi tanulmányútjának eredményeit foglalja össze. A Magyar Nemzeti Múzeum anyagából öt lelőhelyről (Nagyárpás, Dunaújváros-Kosziderpadlás, Tószeg, Süttő, Celldömölk-Sághegy) vizsgált meg magvakat a bronzkor eleji vučedoli kultúrából, a bronzkor első feléből és a koravaskori váli kultúrából. Négyfajta búzát, árpát, kölest, olasz muhart, borsót, lencsét, lencsebükkönyt és különböző gyommagvakat állapított meg, valamennyinek közli az első előfordulását és elterjedését. Hangsúlyozza, hogy ez még nem teljes feldolgozás, a többi magyarországi múzeumban bizonyára még sok magleletet lehetne találni.[6]

Rövid, de jó összefoglalást találunk a neolitikum kérdéseiről *Bóna István* által írt egyetemi jegyzet bevezetésében, aki a neolitikum jelentőségét nem a csiszolt kőbaltában vagy a kerámia megjelenésében, hanem éppen a földművelésben látja, sőt a neolitikumban fellépő vándorlásokat egyenesen földet kereső vándorlásoknak mondja.[7] Ez a tanulmány rendeltetésénél fogva nem hivatkozik az eredeti forrásokra, de a teljesség kedvéért szükségesnek tartottuk megemlíteni.

Nem Magyarország területével, de az őskor szempontjából számunkra fontos területtel, K- és DK-Európával foglalkozik *Makkay János* tanulmánya, melyben többek között mitológiai vonatkozásban a neolitikus sarlókat és az ezekből kialakult sarlókardokat is tárgyalja.[8]

[1] *Gábori M.:* A késői paleolitikum Magyarországon. Régészeti Tanulmányok III. Bp. 1964. (Részletes ismertetését ld. 292. l.)

[2] Neolitikus földmegmunkálásra alkalmas csonteszközökre vonatkozóan l. még: *Vértes L.:* Eine prähistorische Silexgrube am Mogyorósdomb bei Sümeg. Acta Archaeologica Hungarica Academiae Scientiarum (a továbbiakban Acta Arch. Hung.) 16. 1964. 187—215. l.

[3] *Trogmayer O.:* Megjegyzések a Körös-csoport relatív időrendjéhez. Archaeológiai Értesítő (a továbbiakban Arch. Ért.) 91. 1964. 67—84. l.

[4] *Bökönyi S.:* A Maroslele-Pana-i neolitikus telep gerinces faunája. Arch. Ért. 91. 1964. 87—92. l.

[5] *Csalog J.:* Régészeti Füzetek (a továbbiakban RF) 17. 1964. 17—8. l.

[6] *Tempír, Z.:* Beiträge zur ältesten Geschichte des Pflanzenbaus in Ungarn. Acta Arch. Hung. 16. 1964. 65—98. l.

[7] *Bóna I.:* Európa őstörténete az újkőkortól a római birodalom kialakulásáig. Egyetemi jegyzet, kézirat gyanánt. Bp. 1964.

[8] *Makkay, J.:* Early Near Eastern and South East European Gods. Acta Arch. Hung. 16. 1964. 3—64. l.

Békásmegyer gazdag őskori lakótelepét *G. Csánk Veronika* ismerteti, itt a ló legkorábbi lelete a rézkori péceli (badeni) kultúrából került elő.[9] A ló domesztikálásával egyébként *Bökönyi Sándor* foglalkozik. Az erre vonatkozó kutatás áttekintésével kapcsolatban említi, hogy van aki hat, van aki egy törzsből származtatja a domesztikált lovat. *Bökönyi* véleménye szerint valószínűleg egyszerre több helyen történt ez a folyamat a neolitikum végén. Korábban Keletről származtatták a lovat, ezt azonban most megcáfolja, legalábbis nem a mai kistermetűekből vezethetők le. A vaskori lovak között egy keleti és egy nyugati csoportot különböztet meg.[10]

Az őskor állatvilágának egyik legjelentősebb tagjával, az őstulokkal foglalkozik *Bökönyi S., Kállai L., Matolcsi J.* és *Tarján R.* közös tanulmánya abból a szempontból, hogy a domesztikálás milyen változásokat okozott. 22 őstulok és 55 háziasított szarvasmarha metacarpusát vizsgálták meg, köztük recens csontok is voltak. Az őstulok és a szarvasmarha között főleg nagyságbeli különbségek vannak, a szarvasmarha testmérete a háziasítás hatására megkisebbedett, de az utóbbi időben ismét növekvő tendenciát mutat. A régi, külső morfológiai vizsgálatokkal szemben most röntgenvizsgálatokat végeztek, ami finomabb megfigyelésekre adott lehetőséget. Három csoportot tudtak megkülönböztetni: 1. őstulok-bikák, 2. őstulok-tehenek és szubfosszilis, ill. primitív recens házimarha-fajták, 3. kultúr-szarvasmarhák. Az őstulok-tehenet azonban nem sikerült a szubfosszilis házimarha-bikától megnyugtatóan elkülöníteni. A nehézségek onnan adódnak, hogy a szarvasmarha az őstulok leszármazottja.[11]

A bronzkorból Atkár, Nagyréde és Gyöngyöspata környékén *Kozák Éva* figyelt meg a földművelésre és állattenyésztésre való leletanyagot a hatvani, füzesabonyi és pilinyi kultúrából (őrlőkövek, csonteszközök, orsókarikák, kocsikerék modellek, állatcsontok, állatszobrok).[12] Ugyancsak földművelést állapít meg *Bóna István* is a bronzkor első feléből több kultúrával foglalkozva.[13] Az őskorból végül egy szórvány koravaskori bronzsarlót említünk, amely Budapesten a XVII. kerületben került elő.[14]

A római korból a legjelentősebb *B. Thomas Edith*nek a pannoniai római kori villákról szóló összefoglaló munkája. A magyar régészeti kutatás valamennyi erre vonatkozó eredményét közli összegyűjtve, az adatok igen nagy tömegét kapjuk ebben a könyvben egy helyen. *Thomas* az előszóban megjegyzi, hogy a cél elsősorban a forrásanyag feltárása volt, a kiértékelés csak rövid sommázásra szorítkozik. Az agrártörténeti vonatkozások sincsenek külön kiértékelve, az összefoglalásban csak utal rájuk, de így is több értékes megállapítást olvashatunk. A pannoniai villák elsősorban gazdasági rendeltetésűek. Ezek a latifundiumok főleg rabszolgamunkára alapultak, de a III. századtól kezdve egyre inkább a bérmunkások jelentik a dolgozó réteg többségét. A mezőgazdasági termékek feldolgozására sok helyen műhelyek, manufaktúrák alakultak. A szerszámleletek jól tükrözik a gazdálkodás módjait (eke, őrlőkő, bozótvágó, sarló, kasza, orsógomb stb.). Domitianus közismert rendeletét is említi, melyben a szőlő kipusztítását rendeli el, az egykorú forrásokkal ellentétben azonban ennek aligha lehetett foganatja, amire a sok szőlőművelő eszköz mutat rá (metszőkések, kapa, szőlőprés, borospince, fahordó, szőlőábrázolások stb.). Az állattenyésztésre a sok állatcsont és kolomp jelent emlékanyagot, de említi még a halászatot (halastavak) és vadászatot is. A szarmata-quad betörés után a III. század második felében a parasztok a villagazdaságokba tömörülnek, ahol nagyobb volt a biztonságuk, némelyiket erődítéssel is körbeveszik. Egyes villákban a rómaiak után is tovább folyik az élet.[15] A rövid összefoglaláson felül a könyv legnagyobb érdeme abban van, hogy kitűnő alapot, forrásanyagot nyújt egy későbbi, széleskörű agrártörténeti feldolgozáshoz, amit a gazdag képanyag is nagyban elősegít.

Az előzőkhöz kapcsolódik témájában *Fitz Jenő* népszerű ismertetője az évek óta folyó táci ásatásokról. A végleges feldolgozás későbbi feladat, de már így is utalást kapunk arra, hogy Gorsiumban is sok olyan emlékanyag került elő, amik a földművelésre (gabona, fészer) és a termékfeldolgozásra (szövés-fonás, kocsi, favödör, ételmaradékok) mutatnak.[16]

[9] *G. Csánk V.:* Megfigyelések a békásmegyeri őskori telepen. Arch. Ért. 91. 1964. 201—212. l.

[10] *Bökönyi, S.:* Angaben zur Kenntnis der eisenzeitlichen Pferde in Mittel- und Osteuropa. Acta Arch. Hung. 16. 1964. 227—38. l.

[11] *Bökönyi S.—Kállai L.—Matolcsi J.—Tarján R.:* Összehasonlító vizsgálatok az őstulok és a szarvasmarha elülső lábközépcsontján. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (a továbbiakban MMgK) 1964. 3—23. l.

[12] *Kozák É.:* Átkár, Nagyréde és Gyöngyöspata régészeti lelőhelyei. Az Egri Múzeum Évkönyve 2. 1964. 141—50.

[13] *Bóna, I.:* The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I—II. Alba Regia 4—5. 1963—64. 16—7. l.

[14] *Schreiber R.:* Budapest Régiségei 21. 1964. 297. l.

[15] *B. Thomas E.:* Römische Villen in Pannonien. Bp. 1964.

[16] *Fitz J.:* Gorsium. A táci rómaikori ásatások. István Király Múzeum Közleményei D. 31. Székesfehérvár 1964.

Érdekes IV. századi múmiasírt közöl *Sz. Póczy Klára* (Bp. III. ker. Jablonkai út), amely egy légmentesen lezárt kőkoporsóból került elő. A mumifikáláshoz használt vegyszerek konzerváltak a sírba helyezett tárgyak közül többek között bőrpapucsot, fakérget, leveleket, virágmaradványokat, textíliát és gyümölcsmagvakat.[17] A textíliák *Hajnal Lászlóné* vizsgálatai szerint lenből, birkagyapjúból és selyemből készültek,[18] a gyümölcsmagvakat pedig *Patay Árpád* határozta meg: 4 cseresznye és 1 kajszibarack. *Patay Sz. Póczy*val írt közös dolgozatában összefoglalja a pannoniai gyümölcstermesztésre, illetve az ide importált fajokra vonatkozó adatokat (cseresznye, kajszi, dió, mandula, szilva, alma, barack, datolya, füge). A két szerző tárgyalja még a villa rustica fogalmát, a gyümölcskertek kialakítását és a orientális divat hatását a gyümölcs- és virágtermesztésre.[19] A római korból még egy dunaújvárosi III. századi sírt említünk, melyben egy sarló volt.[20]

Itt kell megemlíteni *Patay Árpád* dolgozatát a szőlőmetsző-késekről, melyben a Dunántúlról különböző lelőhelyekről 12 régészeti leletet vizsgált meg. Patay egyéb adatok híján a múzeumi leltárkönyvek alapján határozza meg korukat, így a római korból 3, a középkorból 2 db. ismeretes, a többi bizonytalan korú. Részletesen elemzi a szőlőmetszőkések használatát, típusait, és arra a megállapításra jut, hogy a Dunántúlon egy sajátságos szőlőművelési kultúrával állunk szemben, amely a néprajzi analógiák szerint a rómaiaktól napjainkig is megtalálható, egyúttal rámutat a balkáni párhuzamokra is.[21] E megállapításokat a kronológiai bizonytalanság ingataggá teszi, hiszen pusztán a múzeumi leltárkönyvek kormeghatározására nehéz építeni.

A népvándorlás-korból elsőnek az Isaszeg határában feltárt szarmata kori sírhalmokat kell említeni, melyekből *Garam Éva* szarvasmarha-, sertés- és lócsontokon kívül lenből sávolykötéssel készült textillenyomatokról is tudósít.[22] *Sági Károly* a keszthelyi VI. századi germán temetőből sírok alján pörkölt búzaszemeket, szalmát és egy esetben elszenesedett venyigedarabot is említ.[23] Ugyanő Vörsről VI. századi germán-langobard sírokból állatcsontokat, vasollót, lócsontvázat, orsógombot, bőrmaradványokat ismertet,[24] az ugyaninnen előkerült textil- és magmaradványokat pedig *Füzes F. Miklós* dolgozta fel. A lentermesztésre mutat rá, ami már a neolitikumtól kezdve ismeretes, de antik írót (Paulus Diaconus) is idéz. Az egyik sírban gyapjú is volt, ami eddig csak két esetben került elő Magyarországon, ez importáru, egy másik sírban pedig egy búzatoklász volt. Részletesen ismerteti a textilmaradványokat, foglalkozik a szövőszék kérdésével is. A sírokban talált fafajtákat meghatározza, a juharfának vallási vonatkozásait is tárgyalja.[25]

Az avarok szőlőtermesztésének lehetőségét tárgyalja *Kiss Attila*,[26] erre azonban, mivel ugyanebben a folyóiratban jelent meg, külön nem térünk ki. Ugyanebből az időszakból egy sírt közöl *Kiss Attila* és *Kralovánszky Alán* Márfáról, melyben többek között juh- és disznócsontok is voltak, valamint egy felszerszámozott ló csontváza, mely *Bökönyi Sándor* meghatározása szerint taki és tarpán keveréke, és a jelek szerint már fiatal korban betörték.[27] Az avar korból még egy ásó érdemel említést, melyet *Draveczky Balázs* Andocsról említ.[28]

A honfoglalás- és az Árpád-kor első 1—2 évszázadából Csongrád-Felgyőnél *László Gyula* tárt fel kerek alaprajzú lakóházat (jurt?), továbbá egy árokrendszert, amely valószínűleg az állattartással hozható összefüggésbe. Ugyanitt még lóvakaró, patkók, sarkantyúk és malomkövek is előkerültek.[29] *Szabó János* eger-répástetői honfoglalás kori sírokból lócsontokat, nyeregvereteket, zablát, kengyeleket ismertet. Röviden foglalkozik a sarló, köles és hálónehezékek kultikus vonatkozásaival.[30] *Kralovánszky Alán* egy Sárbogárd melletti X. századi temető szélén feltárt szarvasmarha-sírral foglalkozik. Megállapítása szerint a melléklet nélküli csontváz kétségtelenül a temetőhöz

[17] *Sz. Póczy K.:* Újabb aquincumi múmiasír. Arch. Ért. 91. 1964. 176—89. l.
[18] *Hajnal L.-né:* Az újabb aquincumi múmiasír textilanyagának vizsgálata. Arch. Ért. 91. 1964. 192—3. l.
[19] *Patay Á.—Sz. Póczy K.:* Gyümölcsmaradványok aquincumi múmiasírból. MMgK 1964. 135—46. l.
[20] *B. Vágó E.:* Alba Regia 4—5. 1963—64. 197. l.
[21] *Patay Á.:* Két ősi szőlőmetszőkés-típus és annak későbbi előfordulása a Dunántúlon. MMgK 1964. 185—200. l.
[22] *Garam É.:* Szarmatakori kurgánok Isaszegen. Folia Archaeologica 16. 1964. 49—60. l.
[23] *Sági K.:* RF 17. 1964. 33—4. l.
[24] *Sági, K.:* Das langobardische Gräberfeld von Vörs. Acta Arch. Hung. 16. 1964. 359—408. l.
[25] *Füzes F., M.:* Die Pflanzenfunde des langobardischen Gräberfeldes von Vörs. Acta Arch. Hung. 16. 1964. 409. l. (Részletes ismertetését ld. 290. l.)
[26] *Kiss A.:* A Kárpát-Medence koraközépkori szőlőművelésének kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle 6. 1964. 143—48. l.
[27] *Kiss A.—Kralovánszky A.:* A márfai lósír. MMgK 1964. 251—54. l.
[28] *Draveczky B.:* RF 17. 1964. 49—50. l.
[29] *László Gy.:* RF 17. 1964. 62. l.
[30] *Szabó J.:* Honfoglaláskori sírok Eger-Répástetőn. EMÉ 2. 1964. 105—37. l.

tartozik, és ennek rituális jellegét tárgyalja analógiák alapján. A lelet kultikus jellege a honfoglalás előtt már széles körben kialakult szarvasmarha-tenyésztésre vall. A „tinó" szó X. századi jelentésével kapcsolatban a Hahót-nemzetség címerében szereplő szarvasmarhafejet is említi, és általában az állatkultusz kérdésére is kitér.[31] Ehhez a dolgozathoz csatlakozik *Lengyel Imre* feldolgozása a sárbogárdi temető állatcsontjainak kémiai vizsgálatáról, melynek végeredménye szerint az állatcsontok egyidősek az embercsontokkal, tehát a temetőhöz tartoznak.[32]

Az Árpád-kor falukutatásaival kapcsolatos legjelentősebb munka *Méri Istvántól* jelent meg, aki Orosháza határából közöl értékes agrártörténeti adatokat, ezt a munkát azonban ugyanitt már ismertettük.[33] *Méri Istvántól* még egy dolgozatot kell említeni, melyben több Árpád-kori faluban talált lókoponya babonás jelentőségével foglalkozik, egyben megállapítja, hogy a lócsontok a szarvasmarha-csontok után következnek darabszámban,[34] ami az akkori állattenyésztésre adalék. Jelentős Árpád-kori faluásatásról számol be *Kovalovszky Júlia* is Dobozról és Bashalomról. Különösen az utóbbi lelőhely jelentős a számunkra, ahol gabonásvermek, az állatcsontok között lókoponya, malomkődarabok is előkerültek.[35] A középkori mezőgazdasági eszközök közül az Alapon feltárt sírokból sarlókat,[36] az egri várból két kapát[37] és Hajdú-Bihar megyéből egy ekepapucsot[38] kell még kiemelni.

A budai várpalota ásatásánál előkerült XIII—XVI. századi állatcsontokat *Bökönyi Sándor* értékelte. Megállapítása szerint szarvasmarha, juh, kecske, sertés, ló, házimacska, gímszarvas, barnamedve, mezei nyúl, tyúk, lúd, fogoly és hal maradványok vannak képviselve a leletek között. A vár területén korábban előkerült anyaggal együtt eddig 31 faj ismeretes. A viszonylag kevés vadállat az állattenyésztés jelentőségét hangsúlyozza. Az egyes fajokat részletesen is elemezi.[39] Ismertetésünket a visegrádi Alsóvár ásatásával fejezzük be, ahonnan *Héjj Miklós* 25 törökkori gabonásvermet említ.[40]

NOVÁKI GYULA

M. PORCIUS CATO

A FÖLDMŰVELÉSRŐL

Latinul és magyarul

Fordította és a jegyzeteket írta: Kun József. A bevezető tanulmányt írta: Maróti Egon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966. 321 l.

Agrártörténészek, filológusok és az ókori világ minennapi élete iránt érdeklődő olvasók nagy örömmel fogadták M. Porcius Cato: A földművelésről című kétnyelvű kiadásban megjelent munkáját. A római agrárszerzők műveinek fordítása és kiadása terén nem járunk az élen, nálunk ezideig egyetlen ilyen jellegű munka látott napvilágot, Columella (De re rustica) múlt század elején készült fordítása. Cato könyvének kiadása tehát, mely szövegében a legmodernebb kiadást (A. Mazzarino, Lipsiae 1962) veszi alapul, régi hiányt pótol. Ehhez járul még, hogy ez a mű a legkorábbi, teljes egészében ránkmaradt latin prózai alkotás, s így irodalomtörténeti jelentősége is vitathatatlan.

Cato jelentőségét akkor érthetjük meg igazán, ha a későbbi agrárszerzők műveit lapozzuk; ezekben lépten-nyomon találkozunk szövegének szó szerinti, vagy még gyakrabban tartalmi idézésével. Hatása századokon át, a császárkor irodalmában és mezőgazdasági gyakorlatában érvényesült, s közvetve talán a római Pannonia gazdasági életében is nyomot hagyott.

[31] *Kralovánszky A.:* Szarvasmarha-temetkezés a honfoglalás korából. MMgK 1964. 171—82. l.
[32] *Lengyel I.:* A sárbogárdi honfoglaláskori temető állatcsontjainak kémiai analysise. MMgK 1964. 243—46. l.
[33] *Méri I.:* Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. RF Ser. II. 12. Bp. 1964.
[34] *Méri I.:* Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban. Arch. Ért. 91. 1964. 111—15. l.
[35] *Kovalovszky J.:* A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások. Folia Archaeologica 16. 1964. 125—41. l.
[36] *Gémes B.:* RF 17. 1964. 66. l.
[37] *Kozák K.:* Az egri vár feltárása (1957—63) II. EMÉ 2. 1964. 221—34. l.
[38] *Kralovánszky A.:* Hajdú-Bihar megyei régészeti kutatások 1944—1961. Leletkataszter. A Debreceni Múzeum Évkönyve 1962—64. 39. l.
[39] *Bökönyi S.:* A budai Várpalota ásatásának állatcsont-anyaga. III. Budapest Régiségei 21. 1964. 369—72. l.
[40] *Héjj M.:* RF 17. 1964. 86—89. l.

A 170 fejezetből álló mű a mezőgazdasági termelés összes ágát magában foglalja, kezdve a birtokvásárlásnál és a birtok felszerelésénél. Beszél a birtokfelügyelő (vilicus) feladatairól, a különböző birtokfajtákról, a talajművelésről, ennek kapcsán a különböző eszközfajtákról, az igásállatokról, az állatok takarmányozásáról, gondozásukról, a beteg állat gyógyításáról, a háznép élelmezéséről, a különféle ételfajták készítéséről, az állatokért felajánlott fogadalomról, a termények értékesítésének lehetőségeiről, a rabszolgákról, a napszámosokról, az idénymunkák elvégzésének megszervezéséről. A 23—53. fejezetek mezőgazdasági munkanaptárszerűen készültek, a különböző évszakokra eső munkafolyamatok fő sorrendjének megfelelően. A 132. és következő fejezetek a termékenységgel kapcsolatos babonás szertartásokat tartalmazzák. A felépítés látszólagos rendszertelensége, egyes témák hézagos ismertetése abból következik, hogy Cato közismert dolgokat nem akart újra elbeszélni, bővebben csak azokról a kérdésekről ír, ahol újat tud mondani. Negatív tanácsai pedig a helytelen gyakorlat megszüntetését célozzák.

Kun József fordítása szép magyar nyelven, a latin szöveg pontos nyelvtani visszaadása alapján készült. Igen széleskörű tájékozottságra és aprólékos munkára vall, hogy a mezőgazdasági szakkifejezéseket és növényi neveket a legnagyobb pontossággal, a szaktudományok terminus technicusaival adja vissza. A 18—22. fejezetben előforduló prések és sajtolók rekonstrukciós magyarázó rajzát Drochmann, Brehaut és Szergejenko munkái alapján adja. Ugyancsak itt, a jegyzetekben a latin szövegben előforduló, feltehetőleg ismeretlen kifejezések magyarázatát nyújtja.

A kiadás latin szövegéhez fűz megjegyzéseket *Szádeczky-Kardoss Samu*, ismerteti az Agri cultura kodex hagyományait is.

Maróti Egon tanulmánya — Cato és a „De agri cultura" — a szerző életét és munkásságát ismerteti, illetve az i. e. III—II. századi Róma történetét és gazdasági életét mutatja be. Cato élete, munkássága ellentmondásos, mint a kor, melyben élt. A II. pún háború után Itália gazdasági fejlődése előrehaladt, kiéleződtek a társadalmi ellentétek, megszilárdult és általánossá vált a rabszolgatartáson alapuló termelési mód. A konzervatív itáliai kis- és középbirtokos tradíciók képviselői szembekerültek a hellenizmus, elsősorban a nagytekintélyű Scipio-kör eszméivel, s bár Cato az előbbi nézeteket képviselte, a fejlődés irányvonala alól mégsem vonhatta ki magát. Propagálta a rabszolga-munkaerőn alapuló gazdaságot, s ezzel annak a kisbirtokos rétegnek a tönkremenését siettette, melyhez ő is tartozott. Munkájának célja, hogy a kisbirtokosokat rábírja az új jövedelmezőségi ágak, elsősorban a szőlő- és olajtermesztés bevezetésére, és kioktassa a hagyományos művelési formák gazdaságosabb alkalmazására. A Cato-féle birtok már nem önellátáson alapszik, hanem piacra termel és piacra is szorul. A szerzőnek szállóigévé vált mondása, hogy a jó gazda inkább eladjon, semmint vásárlásra törekedjen („patrem familias vendacem, non emacem esse oportet"), Cato szigorú takarékossági elvét hangsúlyozza. A bevezető tanulmány foglalkozik a mű felépítésével és értékelésével, és az irodalomban oly sokat vitatott ún. értéklistával. Cato itt kilenc birtokfajtát sorol fel. Ez a skála inkább elvi jellegű — Maróti szerint —, a gyakorlatban egy birtoktípus 2—3 termékfajta előállítására rendezkedett be, miként ezt az ásatási eredmények is világosan igazolják. Ezen a listán a gabonatermelő szántóföld a hatodik helyen áll, mivel a kisbirtokos parasztság helyét a szőlő- és olajtermesztéssel foglalkozó közép- és nagybirtok, illetve Dél-Itáliában az állattenyésztő latifundiumok vették át. Maróti foglalkozik a latin szövegből levonható társadalmi következtetésekkel és a rabszolgák helyzetével. A tanulmányt bőséges jegyzetanyag egészíti ki, majd az eddig megjelent hazai Cato-irodalom ismertetésével zárja le a témát.

A kötet végén a fordító az antik mértékegységek átszámítását közli. A munkát név- és tárgymutató zárja le.

Az ókortudomány különböző területének kutatói nagy várakozással tekintenek a latin mezőgazdasági szerzők munkáinak kétnyelvű kiadása elé, s reméljük, hogy a catoi szöveget hamarosan követi Varro, Columella és mások műveinek korszerű kiadása is.

PETŐ MÁRIA

KRALOVÁNSZKY ALÁN

ÜBER EINIGE FRAGEN DER ERFORSCHUNG DER FRÜHEN PERIODE DER AGRARGESCHICHTE

Acta Universitatis de Attila József nominatae, Acta Antiqua et Archeologica. Tom. VIII. 1965. 47—57. l.

Az utóbbi időben örvendetesen megsokszorozódtak azok a beszámolók, viták a régészeti konferenciákon, melyek a régi társadalmak gazdaságtörténeti rekonstrukcióját tűzték ki tárgyukul. Az előttünk fekvő dolgozat az I. Alföldi Régészeti Konferencián (Szeged) hangzott el s élénk reagálást váltott ki. Nem csoda, hiszen első ízben kísérli meg a kimondottan régészeti kutatások, ásatások alapján nyert eredmények agrártörténeti értékelését, illetve részadatok összegezését. Alapvetően tehát módszertani kérdésekkel foglalkozik s olyan magas követelményekkel, melyek jogosságát kétségtelenül el kell ismernünk (tulajdonképpen a komplex kutatási módról van szó), de nem hallgathattuk el a konferencián, és itt is szóvá kell tennünk azt az áldatlan állapotot, mely e téren uralkodik. Hiába gyűjti ugyanis össze és őrzi meg gondosan a régész az ásatások során előkerült gazdaságtörténetileg is értékes anyagot, ha az természettudományi feldolgozást — a közismert szakemberhiány következtében — nem nyer. Történeti állatcsont anyagunknak Bökönyi Sándor személyében van ugyan már gazdája, s paleobotanikai vizsgálatok is folynak már (Füzes F. Miklós, Keszthely), ám mindez elképesztően kevés. Úgy véljük, helyes lenne, ha az ilyen jellegű anyagot, hasonlóan az antropológiaihoz, néhány vidéki egyetemi városban vagy esetleg egy központi helyen őriznék, és az ott feldolgozást is nyerne. Legszerencsésebben és talán legkönnyebben ez éppen a Mezőgazdasági Múzeumban lenne megoldható. Ilyen intézet felállításáért nemcsak a szakvilág lenne hálás, hanem néhány éven belül tudományos haszna is megmutatkoznék.

KŐHEGYI MIHÁLY

BÁNDY GÁBOR

PFERDEGESCHIRRE MIT KNOCHENBESTANDTEILEN AUS DER MITTLEREN BRONZEZEIT IM KARPATENBECKEN

Acta Universitatis de Attila József nominatae, Acta Antiqua et Archeologica Tom. VIII. 1965. 87—95. l.

A bronzkori kultúrák előtt a lótartás ismeretlen volt a Kárpát-medencében. A magyar, de a külföldi kutatás szerint is i. e. 1900 körül, az okkersíros kultúra népe hozta hozzánk a szelidített és fogatolt lovat. A ló tehát kimondottan új, keletről jövő nép megjelenésével hozható kapcsolatba. Ezt támasztja alá a történeti állatcsont anyag vizsgálata is, melyből kétségtelen, hogy kistestű, könnyű tarpán típusú lovakkal állunk szemben.

A tanulmány három kérdést vizsgál behatóbban: 1. A csontból készült lószerszámok (zablák) funkcióját. 2. Az ilyen lószerszámok eredetét. 3. A lószerszám és lótartás összevetése korabeli ábrázolásokkal, leletekkel a történeti kérdések tisztázásához nyújt komoly támpontokat. A szerzőnek éppen e három szempont egységes alkalmazásával sikerült több, eddig homályos részletre fényt deríteni.

KŐHEGYI MIHÁLY

BÖKÖNYI SÁNDOR

A MAROSLELE-PANAI NEOLITIKUS TELEP GERINCES FAUNÁJA

Archeológiai Értesítő, 1964. 87—93. l.

A magyarországi neolitikum legkorábbi szakaszát képező Körös-kultúra lelőhelyein napvilágra került csontanyag igen ritkán nyert tudományos feldolgozást. Ennek okát abban kereshetjük, hogy Kutzián Ida összefoglaló monográfiája után a kérdést bizonyos fokig lezártnak érezte a hazai kutatás, új ásatás aránylag kevés volt. A régebbi ásatások csontanyagát maguk az ásatók (Kisléghy-Nagy Gyula, Krecsmárik Endre,

Banner János) határozták meg, s ezek nyilván nem mindig a legmegbízhatóbbak. Így állhatott ezután elő az a helyzet, hogy a magyarországi őskori faunából éppen a kiindulási alap, az állattartás és házasítás kezdeti időszakának anyagát ismerjük legkevésbé. Pedig a kultúra faunájának ismerete a vadászatból a háziasításba való átmenet első szakaszát illetően, valamint az első háziállatoknak a közelkeleti háziasítási központokból hazánk területére való kerülésével és a — feltételezhetően — ennek nyomán nálunk is meginduló háziasítással és a legkorábbi magyarországi háziállatokkal kapcsolatban rendkívül fontosnak mondható. A Trogmayer Ottó által 1963 nyarán Maroslele-Panán (Csongrád m.) feltárt, a Körös-kultúrába tartozó teleprészlet csontanyagának kiértékelése tehát jelentős.

A dolgozat részletekbe menő elemzésétől e helyen el kell tekintenünk. A közölt faunalistákból jól látható, hogy az anyag faji összetétele igen változatos: Maroslele-Pana az állatfajokban leggazdagabb magyarországi őskori telep, melyet elsősorban a madárfajok nagy számának (27) köszönhet. Más őskori lelőhelyeinken a madárcsontok igen ritkák, ezideig összesen két madárfaj volt kimutatható, s Svájcban, ahol pedig a történeti állattani kutatás igen nagy múltra tekinthet vissza, a neolitikus lelőhelyek összesített faunájában csak 25 madárfaj szerepel.

A maroslelei fauna kvalitatív összetételéből néhány következtetés önként adódik:

1. A háziállatok közt nagy számban előforduló juh-kecske (a kettő szétválasztása ma még igen nehéz) és szarvasmarha mellett a sertés ritkasága a szerzőnek azt a korábbi nézetét erősíti, hogy a sertés a neolitikum legelején hazánkban még nem volt gyakori.

2. A vadállatfauna (mezei nyúl, róka, borz, vadmacska, vaddisznó, őz, gímszarvas, őstulok) összetétele jól tükrözi a telep földrajzi helyzetét: a madárfajok egy kivételével (varjú) mind vízimadarak, melyeket a településen élt emberek a szigetet körülvevő mocsárvilágban ejtettek el. Mindebből úgy tűnik, hogy a telep emberei nem jártak el messzebbre vadászni.

3. A sok háziállatcsont előfordulása alapján kétségtelennek látszik, hogy az állattartás már korai neolitikumunk kezdeti időszakában is jelentős szerepet játszott, a szintén nem lényegtelen vadászat azonban bizonyos átmenetet mutat a gyűjtögetés irányába. Erre utal a vadmadaraknak a magyarországi neolitikum későbbi időszakainak telepein már nem tapasztalható nagy gyakorisága is, de a halcsontok és főként a telep gödrében ezerszámra található kagylók és csigák tömege még erősíti ezt.

Külön kell szólnunk a biztosan juhnak minősíthető csontok vizsgálati eredményeiről. Ismeretes, hogy első háziasítása után igen gyorsan szétterjedt. A háziasítás bizonyos, ma még nem teljesen tisztázott, megkisebbedési folyamat mellett három irányban hatott: kialakult a szarvatlanság; az eredetileg vadasszínű juhok fehér színt vettek fel, durva felszőrüket pedig üreges gyapjúszálak váltották fel. A három változás természetesen nem jelentkezett azonnal és egyidejűleg. A maroslelei juhmaradványokból e változások kialakulásának sorrendjére nyerhetünk értékes felvilágosítást. Előkerült ugyanis egy kis, lapos, enyhén háromélű szarvcsapdarab, de emellett két szarvatlan juhtól származó homlokcsontrészlet is. E két koponyarészlet a szarvatlan juhok eddigi ismereteink szerint legkorábbi előfordulását jelentik, s arra mutatnak, hogy a juhnál a szarvatlanság a legkorábban bekövetkező domesztikációs tünet. Csak jóval ez után következhetett a kifehéredés, illetve a gyapjúszálak megjelenése, a rézkor végén vagy a bronzkor kezdetén.

Nem hagyhatjuk szó nélkül a dolgozat világos, tömör, mindig a lényeget megragadó nyelvét, pedig ez a számokkal, táblázatokkal, terminus technikusokkal dolgozni kénytelen tudományág esetében nem könnyű feladat.

KŐHEGYI MIHÁLY

M. FÜZES F.

DIE PFLANZENFUNDE DES LANGOBARDISCHEN GRÄBERFELDES VON VÖRS

Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1964. 409—442. l.

Vörs (Somogy m.) határában 37 sír került feltárásra, melyeket az ásató longobardnak határozott meg. A kutatás eddigi álláspontja szerint a longobardok 526/527-ben telepedtek le Pannoniában, de felmerült újabban olyan nézet is, mely szerint csak 546-ban jöttek volna hozzánk. Elköltözésük ideje azonban biztosan 568-ra tehető. Mindez azért fontos számunkra, mert a temető használatának korát páratlanul pontosan és igen szűk időkörre lehet rögzíteni. Az ásatás során a régész hazai viszonylatban igen sok növényi maradványt mentett meg. Ezek feldolgozását adja a szerző cikke.

A temetőt körülvevő őstáj rekonstruálása komoly eredménynek számít, az agrártörténészt mégis a kultúrnövények maradványai érdeklik közelebbről. Mindössze három nemzetséget sikerült kimutatni a vörsi temető anyagából.

A *len* termesztésére egész sor textília utal. Különösen megragadja figyelmünket az a tény, hogy közöttük nyers fonál is előfordul. Ezt pedig nem érdemes importálni, ha fonását ismerik. A temetőből 9 orsógombot is ismerünk, ez csak aláhúzza a helybeni készítést. Igaz ugyan, hogy az orsóval más szálasanyagot, például gyapjút is fonhattak, de tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a lent Európában már a neolitikumtól kezdve termesztik. Hogy a longobardok ismerték és termesztették a lent, azt a kortárs, Paulus Diaconus leírásából is tudjuk.

Gyapot egyetlen sírban fordult elő: vászonszövetként. Bronztükör lehetett eredetileg belecsavarva. Hazai régészeti anyagunkban egyetlen esetben fordult elő ez ideig gyapot: az aquincumi múmiatemetkezés gyapotvásznánál, melyet az ásató i. sz. IV. századra keltezett. Kétségtelenül importdarabbal állunk szemben mindkét esetben (Kisázsia, Egyiptom).

A 30. sír halottját búzaszalmára fektették a koporsóba. A szalmatöredék közül került elő egy arista (toklász), amely egymaga is bizonyítja helyi termesztését. Sajnos a kis töredék alapján további meghatározás nem lehetséges. Eddig is tudtuk, hogy gabonaneműek termesztésével foglalkoztak a longobárdok, hiszen egy korabeli leírás szerint: „A vetések az aratási időn túlhaladva érintetlenül várták az aratókat", de ez a lelet első tárgyi bizonyítékunk.

Szót kell itt még ejtenünk a kultúrnövények kérdésével szorosan összefüggő textíliákról is. A temető lentextíliái közül csak a 25. sír varrófonala nyers fonál, valamennyi többi fehérített. Nyilván az ún. „gyepfehérítést" alkalmazták. Ennek az eljárásnak az a lényege, hogy a nedves kelmét kiterítik a napra és időnként átpermetezik. A víz az ultraviola sugarak hatására hidrogénperoxiddá (H_2O_2) oxidálódik, amely csakhamar elbomlik vízre és in statu nascendi állatpoban levő oxigénné, utóbbi a fehérítést elvégzi.

Az 5. sír vásznának lánc- és vetülékfonalai ellentétes sodratirányúak. Ez meglehetősen érdekes, mert ez az egyetlen ilyen összetételű szövet temetőnkből, pedig a két fonálrendszer ellentétes irányban sodort fonalainak alkalmazása kihatással van a kelme kopására: egysodratirányú fonalak ugyanis könnyebben elfűrészelik egymást. Vásznunk tehát fejlettebb formát mutat. Igen érdekes a 21. női sír tört sávoly kelméje. Elkészítéséhez már olyan felépítésű szövőszék kell, amelyhez egy szálrendező és legalább két nyüst tartozik. Ilyen bonyolultabb szövőszék aligha lehetett minden háztartásban, s arra kell gondolnunk, hogy bizonyos központok félig-meddig már hivatásszerűen foglalkoztak szövéssel.

Végezetül még el kell mondanunk, hogy az ásató 31 sírban 41 egyén temetkezését találta. Közülük 23 sírban volt növénylelet, a temető összes sírjainak 62 százalékában. A vizsgálatra kapott anyag 224 darabot tett ki. Ez az első eset, hogy a hazánkban élt germánok *teljesen feltárt temetőjéből minden növénylelet begyűjtésre került*, s így az esetlegesség lényegében kiküszöbölhető volt.

Füzes F. Miklós cikke kitűnő példája annak, hogy régészeti ásatás csak a társtudományok szakembereinek bevonásával képzelhető el. Mondjuk ki végre nyíltan: régészeti leletmentéseink, de ásatásaink zöme is korszerűtlen, technikai felkészültségünk több évtizedes lemaradással küzd, s ha ezen nem tudunk sürgősen változtatni, úgy óhatatlanul lemaradunk az általános színvonaltól. Lelkiismeretes, a szakmája iránti szeretettől áthatott régész aligha vállalhatja ezt hosszabb távon.

KŐHEGYI MIHÁLY

GEDAI ISTVÁN

A ZALAVÁRI BÉCSI DÉNÁRLELET

A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950—1960. Zalaegerszeg 1960. 151—58. l.

Pénztörténeti kutatásunk az utóbbi években fellendülőben van. Az Éremtani Társulat kétévenként megjelenő folyóirata mellett egyre gyakrabban kapnak teret ilyen jellegű cikkek — helyesen — vidéki múzeumaink évkönyveiben is.

Gazdaságtörténészeink előtt jól ismert az a tény, hogy Hóman Bálint kerek félévszázaddal ezelőtt megjelent összefoglaló műve több ponton kiegészítésre és módosításra szorul. Ám az is kétségtelen, hogy új szintézis nem jöhet létre zárt leletek tucatjainak

feldolgozása nélkül. Hogy e kézenfekvő elgondolás azonban esetenként nem is olyan könnyen megvalósítható, azt éppen Gedai István cikke bizonyítja.

1854-ben Zalaváron két edényben 7889 db középkori érmet találtak. A közelmúltig ezekről csak néhány szűkszavú utalásból tudtunk, s szerencsés véletlen folytán most előkerült két korabeli regiszter és velük együtt 78 db érem is a zalavári bencés apátság levéltárából. E feljegyzések és az érmek alapján megállapítható, hogy a lelet legnagyobb része a XIV. század elejéről való, 1335 előtti. A bajor és a friesachi pénzek a terület gazdasági kapcsolatáról, a nem kis értéket képviselő együttes pedig a zalavári apátság gazdasági erejéről tanúskodik.

KŐHEGYI MIHÁLY

KISS ATTILA

A MOHÁCSI KÉSŐ-KÖZÉPKORI VASESZKÖZ-LELET

A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963. Pécs 1964. 159—166. l.

1949-ben Mohácstól délnyugatra, a Bég pataktól körülvett lapos domb tetején vaseszköz-leletet találtak egy kupacban, a földbe elrejtve. A leletben 2 ekevas, 1 kapa, 3 arató sarló, 1 nádvágó, 1 szénahúzó, 2 vasbalta, 1 nyárs, 1 bogrács vagy vödörfül van. Az együttes lényegében a földfeltörés (ekekapa), aratás (sarló), nádvágás (tetőfedés), takarmányozott állattartás (szénahúzó), favágás (balta) és táplálékkészítés (bográcsfül, nyárs) eszközeit tartalmazza. Egy földműveléssel, takarmányozott állattartással foglalkozó, abból élő család mindennapos szerszámanyagának darabjait képviseli tehát.

A legértékesebb kétségtelenül a két ekevas. Segítségükkel és irodalmi adatok, ábrázolások bevonásával a szerző kísérletet tett a középkori ekék szerkezetének és — ez a leglényegesebb eredménye — területi elterjedésüknek megvilágítására. Megállapítja: az eddigi kevés adat alapján úgy látszik, hogy a Kárpát-medencében az egész középkor folyamán, talán a nyugati területeket kivéve a váltó- vagy túróeke volt elterjedve. Erről a két eketípusról a nagyobb termelékenységű kerülőekére való áttérés (Székelyföldet leszámítva) csak a XVI. és XVIII. század második fele között történhetett meg.

KŐHEGYI MIHÁLY

GÁBORI MIKLÓS

A KÉSŐI PALEOLITIKUM MAGYARORSZÁGON

Régészeti Tanulmányok III. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 85 l. XIX t.

A késői paleolitikum a régibb kőkor gazdaságtörténetileg és időrendileg jól körülhatárolható szakasza, amely a magyar és környező területeken, egy nagy kulturális egység összefüggő, folyamatos fejlődését mutatja, és éppen ezért indokolt külön tárgyalása, illetve az eddigi eredmények számbavétele. E korszakban az előzőtől eltérő életformával és kultúrával, gazdálkodási alappal és szellemi felépítménnyel, egy új etnikum térhódításával nagyarányú történeti változás indul meg a Duna vidékén, sőt egész Közép-Európában, amely a paleolitikum további fejlődését egészen a mezolitikumig meghatározza. A keletről jövő idegen elemek térhódítása nem egyszerre történt, mint ahogy a magyar és környező területek közötti további érintkezés sem volt egyszeri. Alig képzelhető el olyan erősségű, kulturális tartalmában annyira átütő behatás, amely elegendő lett volna ahhoz, hogy a kultúra jellegzetességei a jégkorszak végéig fennmaradjanak.

Az új jövevény, az ún. gravetti kultúra népe mindenütt síkvidéki életformát alakít ki, és eredeti kialakulási területének sztyeppei életmódját folytatja még abban az esetben is, ha vándorlása közben a kelet-európai síkságtól eltérő földrajzi környezetbe kerül. A magasabb hegyvidéket kifejezetten kerüli, s inkább az alacsonyabb dombokat, folyóvölgyeket keresi és kedveli. Ez a sztyeppei-tundrai vadász életforma alakítja ki a nyíltszíni települési módot és a mesterségesen készült lakást, amely egymástól földrajzilag távoleső területeken is közös jellegzetességeket mutat. A gravetti nép vadászatának mindig a sík- vagy dombvidéki állatok alkotják alapját: a mammut, illetve a rénszarvas és a ló.

Régészeti leletanyagukban a különböző csoportok az eltérő földrajzi viszonyoknak és nem a gazdálkodási mód különbözőségének köszönhetik létrejöttüket. Az eszközök többirányú specializálódása, a vadászgazdálkodás jellege alapján feltétlenül fejlett munkamegosztást tételezhetünk fel. A sztyeppei vadászat minden esetben magasabb fokú, mint az erdei: nem csupán technikai felkészültségről van itt szó, hanem inkább a kialakított gazdálkodási és társadalmi formák magasabbrendűségéről.

A gravetti emberek bejutása a magyar löszterületekre legközvetlenebbül észak felől tételezhető fel, a megszálláskor az Ipoly völgye ad természetes útvonalat. A Dunakanyar telepnyomai is ezt bizonyítják.

Gábori Miklós könyvében éppen az a követendő és előremutató, hogy régészeti módszereken nyugvó, történettudományi vizsgálatát kívánja adni a magyarországi késői paleolitikumnak, annak gazdaságtörténeti és kulturális fejlődésével együtt. Lényegében tehát megírta (az egyszer talán mégis elkészülő) Magyar Föld Gazdaságtörténete c. mű első fejezetének egyik részét.

KŐHEGYI MIHÁLY

PALÁDI KOVÁCS ATTILA

A KELETI PALÓCOK PÁSZTORKODÁSA

Műveltség és hagyomány VII. Debrecen, 1965. 224 l.

Az agrártörténet és néprajztudomány nem állanak messze egymástól, legalábbis nálunk, ahol a néprajznak jelentős ága, az anyagi kultúrával foglalkozó, sajátos módon már évtizedek óta főleg a parasztság gazdálkodását dolgozta fel. Ami a két tudományágat eddig elválasztotta egymástól, a módszertan és a szemléletmód volt. Bár a határok a legjobb etnográfusoknál még ebben is elmosódtak; elsősorban azoknál, akik a paraszti művelődés recens jelenségeinek történeti gyökereit is megkísérelték feltárni. A jövőben pedig a szorosabb együttműködés még kevésbé lesz elkerülhető, főleg az esetben, ha az agrártörténeti kutatás nagyobb figyelmet fordít az immár történetivé vált korszak, az utóbbi száz év kapitalista jellegű mezőgazdasági fejlődésének kérdései iránt. Akár a paraszti, akár a nagybirtok gazdálkodását tekintjük, a klasszikus levéltári források mindenütt elégtelennek fognak bizonyulni az agrártörténet számára, és a néprajztudomány által néhány évtized óta kidolgozott kutatási módszereket nem fogja tudni nélkülözni.

A magyar néprajzi kutatás hét évtized alatt önálló feldolgozások és kisebb tanulmányok ezreiben az agrártörténet számára az ország különböző területeiről már eddig is páratlan gazdaságú forrásanyagot publikált, amelyhez semmiféle más módszerrel nem igen lehetett volna hozzáférni. Jelen ismertetésünk egyik célja éppen az, hogy felhívjuk a figyelmet mind a módszerre, mind az eredményekre.

Paládi Kovács Attila tanulmánya a Bükk-hegység északi lejtője és az országhatár, a Tarna és a Sajó folyók közé eső, etnikailag és földrajzilag jellegzetesen elhatárolható terület állattartásával — közelebbről juhászatával — foglalkozik. Ez a táj a honfoglalás óta lakott, a települések életfolytonossága soha sem szakadt meg, az egykori zárt erdős területen a szántóföldi művelés a folyóvölgyekre korlátozódott, a tölgy- és bükkerdők tisztásai a sertés- és juhtartásnak kedveztek. Az utóbbi száz év alatt az állattartás belső arányai mind a parasztgazdaságokban, mind a nagybirtokon a juhtartás felé tolódtak el.

A társadalomban az utóbbi másfél évszázad alatt végbement differenciálódásnak megfelelően a juhtartásnak a legelő és az állatok tulajdonjoga, a társadalmi struktúra és az üzemnagyság szerint igen változatos formái alakultak ki. Lényegbevágó különbség tapasztalható a paraszti üzem és nagybirtok juhtartása között, a paraszti üzemen belül pedig a nagycsaládi-nemzetiségi szervezetben élő egykori kisnemesség és az egykori jobbágybirtokos és zsellérparasztság utódainak állattartási formája között. A parasztságon belül a specializálódott foglalkozási csoportot jelentő juhászok (falujuhász, juhászgazda, feles és harmados, uradalmi konvenciós pásztorok) juhtartása ismét eltérő típust jelent.

A kötet egyes fejezetei a juhtartás számos vonatkozásával foglalkoznak. Egy fejezet szól a legelő, a rét és ugarlegelő használati formáiról. Ezen a tájon legelőnek használták és használják ma is a lomberdők többé-kevésbbé zárt tisztásait és az erdők helyén keletkezett irtásokat is.

Egy másik fejezet a juhtartás építményeit tárgyalja. Határozott különbséget tesz a kisparasztok, a nagygazdák, az uradalmak által a jószág téli és nyári használatára

épített építmények között. Az egyes típusokon belül a pásztorok számára készült építmények szintén eltérő formákat mutatnak.

A nyáj életét bemutató fejezet a juhfajták történeti változásával, az állatok kor, nem és állapot szerinti népi elnevezésével és az állatállomány számontartásával foglalkozik. A fejezet második részében a nyáj körüli teendők pásztori gyakorlata van összeállítva évi ciklusban.

Mind a paraszti, mind az uradalmi állattartást egyaránt jellemezte az utóbbi száz évben, hogy elsősorban a piaci árutermelést és a minél nagyobb haszon elérését tartotta szem előtt. Éppen ezért határozottan megállapítható a tartás intenzívebbé válása. Az erről szóló fejezet a juhtartás hasznával foglalkozik a nyírástól a trágya felhasználásáig.

Külön fejezet szól a juhállomány gondozóiról, a mellékesen legeltetéssel megbízott családtag és a hivatásos pásztorok csoportjainak változatos gazdasági és társadalmi helyzetéről.

A pásztorok mind a paraszti faluközösségben, mind a nagybirtok cselédségén belül sajátos különállóságot élveztek. Ennek a különállásnak az alapja egyrészt a speciális szakmai tudás, az ebből fakadó helyzetismeret és gazdasági helyzet. A különállás következményei a sajátos hiedelemvilág, viselet és magatartás.

A szerző tanulmányában messzemenően hasznosította az utóbbi két évtizedben a néprajztudományban lefolyt módszertani vita eredményeit. A viták sarkpontja éppen az volt, hogy a néprajzi kutatásnak nem szabad többé megelégednie a jelenben megfigyelhető jelenségek felszínen mozgó leírásával, hanem törekednie kell e jelenségeket meghatározó történeti, gazdasági és társadalmi tényezők feltárására is. Paládi Kovács Attila dolgozata ennek az újabb irányzatnak igen szerencsés összefoglalása, és éppen a komplex szemlélet és módszer alkalmazása következtében az agrártörténeti kutatás számára nemcsak anyaggyűjtemény, de kutatási szempontokat is nyújtó tanulmány.

BALOGH ISTVÁN

MÉSZÁROS KÁROLY

AZ ŐSZIRÓZSÁS FORRADALOM ÉS A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG PARASZTPOLITIKÁJA 1918—1919 (KÜLÖNÖS FIGYELEMMEL SOMOGYRA)

Akadémiai Kiadó, Bp. 1966. 201 l.

Abban a sajátos helyzetben vagyok, hogy a szerző által tárgyalt vagy éppen csak érintett kérdések egyikével-másikával már magam is foglalkoztam, és ezt a jövőben is tenni kívánom. Éppen ezért a legnagyobb örömmel ismerem el, hogy kötete derekas alkotás, amelyet a további kutatás sem kerülhet meg.

A munka, a marxista történetírás gyakorlatának megfelelően, először a századeleji Somogy gazdaságáról és társadalmáról nyújt elemző képet. Tekintve, hogy az általa ismertetett viszonyok már több alkalommal is megtárgyalást nyertek, adatainak és eredményeinek summázására e helyen nem kell kitérnünk. Ezt követően a somogyi parasztság világháború alatti helyzetét vázolja, majd a megye parasztságának 1918 novemberi és decemberi megmozdulásait, zendüléseit ismerteti, elemezve azok történeti sajátosságait.

A továbbiakban az 1918 őszén szerephez és hatalomhoz jutott pártok és a kormány agrárprogramját vizsgálja meg. Elsőnek a Kommunisták Magyarországi Pártjának agrárpolitikai nézeteivel és programjával foglalkozik, és kimutatja, hogy a párt agrárprogramjában a helyes lenini nézetek baloldali kommunista és ortodox szociáldemokrata nézetekkel keveredtek. Ennek okait kutatva rámutat a szovjetorosz és a magyar kommunisták agrárpolitikája közötti összefüggésekre, egyben áttekintést nyújt Szovjet-Oroszország agrárpolitikájának 1917—1919 közötti fejlődéséről, másfelől utal a szociáldemokrácia ortodox agrárpolitikai nézeteire. Ezután az 1918. november 20-tól ülésező birtokpolitikai tanácskozást ismertetve szól a Szociáldemokrata Párt, a Kisgazda Párt és a kormány agrárprogramjáról.

A szerző a fentiekben összefoglalt vizsgálódások után a somogyi Szociáldemokrata Párt és a Kaposvári Munkástanács 1918 őszétől kifejtett szervezőtevékenységét és harcát követi nyomon. Portrét ad a somogyi munkásság két kíváló vezetőjéről, Latinca Sándorról és Tóth Lajosról. Ezekkel kapcsolatosan legyen szabad megjegyeznünk, hogy a szerzőnek az az állítása, mely szerint Latinca 1918 decemberétől a KMP tagja lett volna,

egyetlen korabeli forrással sem támasztható alá. Bár távolról sem lehetetlen, hogy tag volt, a késői visszaemlékezők közléseit nem fogadhatjuk el minden fenntartás nélkül.

Részletesen szól a munka a somogyi földfoglaló mozgalomról és az 1919 tavaszi parasztmozgalomról. Tekintve, hogy ezek az események nagyrészt épp a szerző munkái alapján ismertek, megállapításainak összegezésére szintén nem szükséges sort kerítenünk. Részletes megvilágítást nyer a munkában, hogy végül is miért került sor a KMP agrárpolitikájában a baloldali nézetek felülkerekedésére. Külső okként az író a szovjetorosz agrárpolitikában bekövetkezett fordulatra mutat rá, amely a földosztás elvetését és a szocialista mezőgazdasági nagyüzem kiépítésére irányuló törekvések uralkodóvá válását eredményezte. A belső tényezőket vizsgálva több okra mutat rá, amelyek közül a baloldali szociáldemokraták befolyásának növekedését, a háború nyomán előállt gazdasági csődöt, a földkérdésnek közgazdasági kérdésként való kezelését, a cselédség állásfoglalásának a szegényparasztság egészének állásfoglalásaként történt kezelését emelhetjük ki.

A Tanácsköztársaság agrárpolitikáját vizsgálva hangsúlyozza a szerző, hogy a „Mindenkihez" c. kiáltvány kitétele, mely szerint a tanácskormány a földreformot „nem törpebirtokokat teremtő földosztással, hanem szocialista termelőszövetkezetekkel hajtja végre", önmagában még nem jelentette a földosztás teljes elvetését. Erre csak fokozatosan került sor. A Földművelésügyi Népbiztosság által készített „Tervezet a földbirtok reform végrehajtását illetőleg", mely 1919. március 27-én került a Forradalmi Kormányzótanács elé, még számolt az agrárproletariátus és a szegényparasztság földéhségével, és ha nagy megszorításokkal is, tartalmazott némi földfelosztást. A tervezetet azonban a kormányzótanács nem tette magáévá, illetőleg úgy döntött, hogy azt mint szigorúan bizalmas belső utasítást a Földművelésügyi Népbiztosság adja ki, amire sor is került. Ez a lépés még a részleges földosztásnak is csaknem teljes elvetését jelentette. A mindennemű földosztás elvetését tulajdonképpen a Forradalmi Kormányzótanács 1919. ápr. 3-i rendelete tetőzte be, amely a szerző megállapítása szerint az említett tervezetet még szigorúan bizalmas, belső utasítás formájában is hatálytalanította. Ez a lépés — mint a szerző rámutat — a parasztság csalódását eredményezte, meglazította a munkás—paraszt szövetséget, és szűkítette a Tanácsköztársaság társadalmi bázisát.

Az említett rendelet hatását a parasztságra a munka a somogyi parasztság magatartásán mutatja be. Megállapítása szerint a parasztság egyrészt a passzív rezisztencia útját választotta, ami abban jutott kifejezésre, hogy többen lemondtak a munkástanácsokban betöltött funkciójukról. A többség tovább folytatta a földért folyó harcot: megindult a kérvények, beadványok áradata a megyéhez a házhelyekért, legelőkért, erdőkért, szántókért, ami, ha nem is sokat, itt-ott mégis eredményezett valamit.

A munka a továbbiakban a parasztság érdekében hozott intézkedésekről, nevezetesen a napszámbér és az aratórész felemeléséről, a legeltetési jog kiterjesztéséről, valamint az adóelengedésről szól és ezek társadalmi hatását méri fel. Ezt követően a szocializált mezőgazdasági üzemek szervezetét ismerteti, és hosszabban foglalkozik a gróf Széchényi Andor Pál-féle marcali uradalom Tanácsköztársaság alatti gazdasági tevékenységével, amelyről e folyóirat hasábjain is jelent meg a szerzőnek tanulmánya. Bár az erről nyújtott leírást igen értékesnek ítéljük, véleményünk szerint, az általa megkezdett csapáson tovább haladva, a kutatás még számos értékes adattal, ténnyel gazdagíthatja a somogyi termelőszövetkezetek gazdálkodásáról kialakított képünket. A Tanácsköztársaság agrárpolitikája kapcsán beható elemzést nyújt a munka a termékcsere és rekvirálások kérdéseiről, és mérleget von a Tanácsköztársaság parasztpolitikájáról.

Zárórészében a kötet a somogyi ellenforradalmi mozgalmakkal és az ellenforradalom hatalomrajutásával foglalkozik. Megítélésünk szerint e kérdések megtárgyalása külön tanulmányba kívánkozott volna. Ennél helyesebb lett volna, ha a szerző függelékként közli a somogyi parasztpolitika kevéssé ismert dokumentumait. Így pl. helyet kaphatott volna a kötetben a szerző által is sokszor említett „Útmutató szociáldemokrata termelőszövetkezetek felállításáról" c. dokumentum, „A Szociáldemokrata Termelő Szövetkezet Ügyviteli Szabályzattervezete", továbbá több más fontos irat.

És ha már a kritikai megjegyzéseknél tartunk: kissé különösnek tartottuk, hogy a munka a helytörténelmi feldolgozásokra a legcsekélyebb mértékben sem utal, mintha ilyenek nem is léteznének, holott az ezekre történő utalást épp a szerző tudományos igénye és a munka monografikus jellege tette volna kötelezővé. Ugyanígy helyénvaló lett volna, ha a szerző utal a jegyzetekben azon tanulmányaira, amelyekben az érintett kérdésekkel már foglalkozott.

KÁVÁSSY SÁNDOR

VERES PÉTER

AZ ORSZÁG ÚTJÁN

Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1965. 241 l.

Veres Péter folytatásokban megírt s önálló kötetben is megjelent műve, előző önéletrajzi írásához, a Számadáshoz, továbbá még néhány más munkájához hasonlóan a történettudomány számára is forrásként jelentkezik, s éppen ezért helyénvalónak találjuk, hogy arról röviden e helyen is megemlékezzünk.

A szerző e művében életének eseményeiről 1944. aug. 20-tól 1945 áprilisáig ad számot, amikor is — szavai szerint — „befejeződött falusi, paraszti" élete. A munka első fele az író szorosabb értelemben vett személyes sorsát beszéli el, amely nagyon is tekervényesen alakult, munkaszolgálaton, szökésen és bujkálásokon keresztül vezetett 1945. jan. 13-ig, addig a napig, amelyen a szovjet fegyverek elérték és védelmük alá vették a fővárosnak azt a pontját is, ahol az író tartózkodott. Mivel az író mint a Nemzeti Parasztpárt és az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke maga is történeti, sőt történetcsináló személyiség volt, a személyes sorsára vonatkozó részek is érdekesek, sőt adott esetben nagyon is fontosak lehetnek a történész számára. Véleményünk szerint azonban, történész szemmel nézve behatóbb érdeklődésre tarthatnak számot azok a részek, amelyekben a felszabadulás után kibontakozó közéletbe való bekapcsolódását, a Nemzeti Parasztpárt megszervezésével, továbbá debreceni szereplésével és a földreform megindításával kapcsolatos emlékeit adja elő. Ezeken a részeken valóban tallózhat a történész, és számos adatot meríthet. Nem lehet feladatunk, hogy az író előadásának történelmi értéket a maga teljes sokrétűségében mérjük fel. Mégis, legyen szabad röviden rámutatnunk, hogy a munkának külön értéke a Kertmagyarország írójáról, Somogyi Imréről rajzolt finom, meleghangú portré. Ugyanígy jelesül is történész-érdeklődésre számot tartó fejezete a munkának az a rész, amelyben a parasztpárt jellegéről, összetételéről, szerepéről, saját pártvezéri magatartásáról ad számot (198—226. l.). Végül legyen szabad kiemelnünk azt a részt, amelyben saját falujának, Balmazújvárosnak a felszabadulás utáni „közérzeté"-ről szól (179—97. l.). Sorait olvasva az lehet a benyomásunk, hogy a szerző már-már a „történet lelkét" ragadja meg.

Semmi alapunk sincs hozzá, hogy az író előadásának hitelességében kételkedjünk, mégis az iránta érzett személyes tisztelet arra kötelez, hogy ne hallgassuk el: a mű ama fejezeteinek olvasása közben, amelyekben saját szerepéről von (tiszteletre méltó realizmussal és láthatóan nagy önfegyelemmel) mérleget, nem tudtunk szabadulni attól a benyomásunktól, hogy önmagát árnyalatnyival baloldalibbnak ábrázolja, mint amilyen a valóságban volt. És ennek alapján az a véleményünk, hogy megállapításaival a forráskritikával és dokumentumokkal dolgozó történettudomány itt-ott vitába fog szállni.

KÁVÁSSY SÁNDOR

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1967. III. 6. — Példányszám: 500 — Terjedelem: 25,9 (A/5) ív + 1 műmelléklet

67.63547 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TUDOMÁNYEGYETEM TÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK KÖNYVTÁRA SZEGED

Trócsányi Zsolt: Az erdélyi szászok ügyéhez 273
Sárközi Zoltán: Válasz 275

KRÓNIKA

Zimányi Vera: Beszámoló a III. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusról (München, 1965. augusztus 23—27.) 276

SZEMLE

Ballenegger Róbert—Finály István: A magyar talajtani kutatás története 1944-ig (Ism.: *Lázár Vilmos)* 280
T. Mérey Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba (Ism.: *Oláh József)* 282
Agrártörténeti adatok az 1964. évi magyar régészeti irodalomból (Ism.: *Nováki Gyula)* 283
M. Porcius Cato: A földművelésről (latinul és magyarul) (Ism.: *Pető Mária)*.... 287
Kralovánszky Alán: Über einige Fragen der frühen Periode der Agrargeschichte (Ism.: *Kőhegyi Mihály)* 289
Bándi Gábor: Pferdegeschirre mit Knochenbestandteilen aus der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken (Ism.: *Kőhegyi Mihály)* 289
Bökönyi Sándor: A maroslele-panai neolitikus telep gerinces faunája (Ism.: *Kőhegyi Mihály)* 289
M. Füzes F.: Die Pflanzenfunde des langobardischen Gräberfeldes von Vörs (Ism.: *Kőhegyi Mihály)* 290
Gedai István: A zalavári bécsi dénárlelet (Ism.: *Kőhegyi Mihály)* 291
Kiss Attila: A mohácsi késő-középkori vaseszköz-lelet (Ism.: *Kőhegyi Mihály)* 292
Gábori Miklós: A késő paleolitikum Magyarországon (Ism.: *Kőhegyi Mihály)* 292
Paládi Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása (Ism.: *Balogh István)*..... 293
Mészáros Károly: Az őszirózsás forradalom és a tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918—1919 (Ism.: *Kávássy Sándor)* 294
Veres Péter: Az ország útján (Ism.: *Kávássy Sándor)* 296

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21,

telefon: 111-010. Csekkbefizetési számla: 05.915. 111-46. MNB egyszámlaszám: 46;

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22, tel.: 185-612.

Ára: 30,— Ft

Évi elõfizetési ára: 48,— Ft

INDEX: 25.103

СОДЕРЖАНИЕ

Ференц Макшаи: Сельское хозяйство Европы в XV—XVII веках 1
Гюнтер Франц: Значение 30-летней войны для формирования численности немецкого населения и развития сельского хозяйства 12
Андор Балинт: Век совершенствования сортов растений в Венгрии (1864/1944) .. 19
Ференц Донат: Демократическое движение народа в Венгрии в 1945 г. 33

СООБЩЕНИЯ

Карой Шаги—Миклош Фюзеш Ф.: Археологические данные о вопросе паннонской непрерывности (континуитета) 79
Ласло Шелмеци: Данные к истории и типологии стремен в Венгрии 99
Иштван Богдан—Ференц Макшаи: Королевская сажень и королевский хольд ... 106
Янош Варади-Штернберг: Освоение венгерского сорта винограда в России в XVIII в. и в начале XIX в. 111
Амбруш Молнар: Жизнь и хозяйство крестьянина-хозяина в с. Шап (1890—1896 гг.) 117
Шандор Кавашши: Мероприятия Шандора Латинки по раздаче земли бедным крестьянам 173
Йожеф Оши-Обердинг: Поселение буковинских секлеров в Задунайском краю 183
Йожеф Бенке: Земельная реформа и поселение в с. Барч 195

ДИСКУССИЯ

Жолт Чалог: Некоторые вопросы хозяйства и быта венгров IX—XI веков 228
ХРОНИК 276
ОБЗОР 280

INHALTSVERZEICHNIS

Ferenc Maksay: European Agriculture in the 16th—17th centuries 1
Günther Franz: The Importance of the Thirty Year's War in the German Demography and Agrarian History 12
Andor Bálint: Ein Jahrhundert der Pflanzenzüchtung in Ungarn (1864—1944)... 19
Ferenc Donáth: Demokratische Volksbewegung in Ungarn in 1945 33

BEITRÄGE

Károly Sági—Miklós Füzes F.: Archäologische und archäobotanische Angaben zur Frage der Kontinuität von Pannonien..... 79
László Selmeczi: Angaben über die Geschichte und Typologie des Steigebügels in Ungarn 99
István Bogdán—Ferenc Maksay: Königliche Klafter und königliches Joch 106
János Váradi-Sternberg: Die Akklimatisation der ungarischen Weinkultur in Rußland im 18. Jahrhundert und am Anfang des 19. Jahrhunderts 111
Ambrus Molnár: Das Leben und die Wirtschaftung eines Bauernwirtes in Sáp (1890—1896) 117
Sándor Kávássy: Die Verfügungen von Sándor Latinca, auf daß die arme Bauernschaft Boden bekomme 173
József Ősy-Oberding: Die Ansiedlung der Szekler von der Bukowina in Transdanubien 183
József Benke: Bodenreform und Ansiedlung in Bares 195

DISKUSSION

Zsolt Csalog: Die Fragen der Wirtschaft und der Lebensform des Ungarntums im 9—11. Jahrhundert 228
CHRONIK 276
BESPRECHUNGEN 280

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

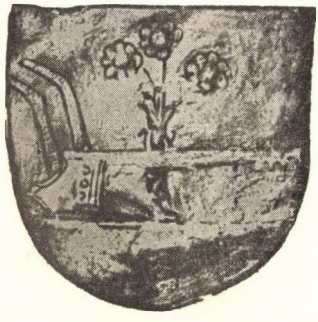

IX. ÉVFOLYAM

1967. 3—4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Budapest XIV. Ida u. 2.
(Szerkesztőségi órák: csütörtök 3—5-ig)

Főszerkesztő: LÁZÁR VILMOS

Felelős szerkesztő: HOFFMANN TAMÁS Szerkesztőségi titkár: GUNST PÉTER

Szerkesztőbizottság:
KISS ALBERT, PACH ZSIGMOND PÁL, PENYIGEY DÉNES, SZABAD GYÖRGY, SZABÓ ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, WELLMANN IMRE

TARTALOMJEGYZÉK

Takács Lajos: A „rókafarkú köles" termesztése a Nyugat-Dunántúlon 297
Bogdán István: Gabonamalmaink a XVI—XVII. században 308
Győrivánvi Sándor: A kötélgyártó kézműipar fejlődésének és a gazdasági kötéláruk választékának néhány agrártörténeti vonatkozása 328
Wellmann Imre: Határhasználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében 346

KÖZLEMÉNYEK

M. Borzsák Erzsébet: Földmérés a rómaiaknál 410
Jankovich Miklós: Adalékok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez 420
Bácskai Vera: A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században 432
Hetyéssy István: A Nádasdy-uradalom gazdatisztjeinek termelési és elszámolási vitája 1623/24-ben 457
Gyimesi Sándor: Adalékok Miskolc gabonaellátásához a XVII. század végén 481
Maksay Ferenc: Csáktornyai majorságterv az 1690-es évekből 491
Kósa László: A gyulai zöldségtermelő körzet kialakulása 496
Benke József: Barcs község tagosítási jegyzőkönyvei (1949—1956) 513

KRÓNIKA

Az agrártörténeti kutatás helyzete és fejlődésének problémái 564
IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus 570

SZEMLE

Wittman Tibor: A latin-amerikai agrártörténet néhány mai irányzata 571

A „RÓKAFARKÚ KÖLES" TERMESZTÉSE A NYUGAT-DUNÁNTÚLON

Az irtásgazdálkodás tanulmányozása nem csupán egy sereg régi eszközt, munkamódot helyez az érdeklődés középpontjába, hanem olyan növényeket is, amelyeknek a kezdetleges agrokultúra viszonyai között nagy szerepe volt, és még mai szórványos fennmaradásukban is több elemét őrizték meg a régi gazdálkodási gyakorlatnak. Ezek közé tartozik a köles is, amelynek évezredes jelentősége szinte szemünk láttára szűnik meg; ma már csak nagy utánjárással akadhatunk olyan helyekre, ahol rendszeres termesztése folyik.

A köles termesztésére vonatkozóan még csak áll rendelkezésünkre némi néprajzi irodalom, közte Bátkynak e század elején[1] megjelent tömör, alapos összefoglalása, azonban a rókafarkú kölesről, melyet a mezőgazdasági művek *muhar*nak, *mohar*nak említenek és a takarmánynövények között tartanak számon,[2] amelyet azonban egyes vidékeken kásanövényként termesztenek és helyileg egyenesen *köles*nek neveznek, ez ideig nem esett szó a néprajzi irodalomban. A nemzetközi, főleg a szomszéd népek szakirodalmában is csak az utóbbi években indult meg feldolgozása.[3]

E növény [Setaria italica (L), Beauv] egyébként nálunk is[4] tenyészik vadon, a Dunántúlon és a Kisalföldön, „tarlókon, kapás kultúrákban, száraz gyomtársulásokban, lucernásokban".[5] Eddigi említői, a mezőgazdasági szakírók csak mint takarmánynövényt tartják számon[6] és csak azt jegyzik meg róla, hogy „Ázsiában élelmiszernövény",[7] habár éppen arról a változatáról (Setaria italica, var. maxima), melyet nálunk is kásanövényként termesztenek, 1934-ben egy önálló cikk is jelent meg,[8] azonban ez is csak mint jó takarmánynövényt tárgyalta és ajánlotta a termesztőknek.

[1] *Bátky Zsigmond:* Kivesző gabonaféléink (tönköly, köles, tatárka). Földrajzi Közlemények 1918 (XLVI).

[2] *Grábner E.:* Szántóföldi növénytermesztés. Bp. 1956, 909—12. l. *Jávorka S.—Soó R.:* A magyar növényvilág kézikönyve. Bp. 1951, 969. l.

[3] *Gamerith, A.:* „Hirsch" und „Pfennich". Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, Wien 1956; *Kwasniewski, K.:* Uprawa bru w Małopolsce w X w. Lud 1960 XLV); *Kunz, L.:* Fennich und Waldkorn. Beiträge zur Völkerforschung. H. Damm zum (65. Geburtstag, Berlin 1961.

[4] Vö. *Kunz* i. m.

[5] *Jávorka—Soó* i. m. 969. l.; *Ujvári M.:* Gyomnövények, gyomirtás, Bp. 1957, 412. l.

[6] *Láng G.:* Növénytermesztés. Bp. 1957, 365. l.; *Grábner* i. m. 909. l.; *Jávorka—Soó* i. m. 969. l.

[7] *Jávorka—Soó* i. m. 969. l.

[8] *Surányi J.:* A pirosmagvú óriásmuhar. Köztelek 1934.

Nyugat-Magyarországon, Vas és Zala megye egyes községeiben azonban szórványosan a mai napig is termesztik (1. kép), mégpedig élelmiszernövényként.[9] Az érdekes az, hogy elnevezése azokon a helyeken, ahol e céllal termesztik, mindig *köles*, akárcsak azé a növényé, amelyet pótol; csak megkülönböztetésül mindenkor egy-egy jelzőt tesznek a köles szó elé. A leggyakrabban használt s majd minden faluban ismert jelző: a *rókafarkú*, amely időnként irodalmi említésekben is feltűnik.[10] Irodalmi szövegekben fordul elő még az *olasz köles*,[11] *fürtös*[12] vagy *bugás köles*[13] kifejezés is. A népnyelvben a *rókafarkú kölesen* kívül még a *macskafarkú* (Csörötnek, Kethel, Farkasfa — Vas megye; Kereseszeg, Zala m.), *cicafarkú* (Velemér, Vas m.) vagy *cucás köles* (cuca = hosszú hegyes karó) kifejezésekkel találkoztunk, illetve a következő, a színnel kapcsolatos jelöléssel: *vörös köles* (Csörötnek, Vas m.), *piros köles* (Kethel, Vas m.), *barna köles* (Csörötnek). Itt kell megjegyeznünk, hogy a *rendes kölest* (Panicum miliaceum) e helyeken általánosan *fehér kölesnek* nevezik. *Mohar* nevet a népnyelvben az étkezésre termesztett növényre sose használtak, ez az elnevezés irodalmi szövegekben szerepel, így már Diószeghinél is: *olasz mohar*[14] és Rapaicsnál: *mohar* alakban.[15] A *borköles* elnevezés is Bátkyn kívül, aki a forrás megjelölése nélkül közli, csak egyik múlt század eleji cikkben található meg,[16] amely azonban egy idegen nyelvű cikk gyenge átdolgozása, és a cikk kapcsán külön is meg van jegyezve, hogy az ismert elnevezése a *mohar*. E bizonytalan adatok mellett viszont e szónak egyetlen népi említését sem ismerjük.

Köles szavunk egyébként, amellyel a nép e növényt is jelöli, igen régi, valószínűleg ugor kori.[17] Egyfajta, kölesszerű kásanövény nyilván ez időtől fogva elkísérte a magyarságot. A köles (Panicum miliaceum) viszont már a neolitikum óta ismert növénye a Kárpát-medencének, és a rókafarkú köles is Setaria italica) már a bronzkor óta nyomon követhető a Dunától délre.[18] E kétfajta növényt különben nemcsak a népnyelv hozza egy kifejezés alá, hanem a régebbi tudományos irodalom is, hiszen a moharfajta (Setaria italica) tudományos jelölése a régebbi szövegekben: *Panicum italicum*.[19] Termesztésük jelentőségére kölessel összetett sok helynevünk is utal.[20]

[9] A Farkasfáról (Vas m.) és Csörötnekről (Vas m.) hozott példányok meghatározását dr. Ujhelyi József, a Természettudományi Múzeum növénytárának tudományos dolgozója volt szíves elvégezni. Eszerint: „Setaria italica (L), Beauv, var. maxima Al. subvar. lobata Kcke". Segítségéért ezúttal is köszönetet mondok.

[10] *Vlasics M.:* Rókafarkú köles. Kertészgazda 1865, 796. l.; *Farkas M.:* Gazdasági táp- és haszonnövényeink ismertetése. VI. Köles. Falusi Gazda 1865, 402. l.; *Surányi J.* i. m. 205. l.

[11] *Illés L.:* A cirok, köles, repce, mák és napraforgó termesztése. Bp. 1920, 26. l.; *Farkas M.* i. m. 402. l.

[12] *Farkas M.* i. m. 402. l.

[13] A' kölestermesztésről. Gazdasági Tudósítások I, 1841, 59. l.

[14] *Vlasics* i. m. 796. l.

[15] *Rapaics R.:* A kenyér és a táplálékot szolgáltató növényeink története. Bp. 1934.

[16] *Markovics Gy.:* Mezőgazdasági elbeszélés. Ismertető 1837, 164. l.

[17] Vö. *Bárczi G.:* Magyar Szófejtő Szótár. Bp. 1941.

[18] *La Baume, W.:* Frühgeschichte der europäischen Kulturpflanzen. Giessen 1931, 28—9. l.; *Tempir Z.:* Beiträge zur ältesten Geschichte des Pflanzenbaus in Ungarn. Acta Archaeologica 1964, 1—2. sz.

[19] *Vlasics* i. m. 796. l.; *Farkas* i. m. 402. l.

[20] *Bátky* i. m.

A rókafarkú köles egyes elnevezései önmagukban is déli, mediterrán kapcsolatra utalnak, mint az *olasz köles*[21] és *olasz mohar*.[22] De kifejezetten erről szól e növény egyik múlt század eleji ismertetője is;[23] „A bugásfajok — jegyzi meg a rókafarkú kölesre utalva — noha déli vidékről származnak, mégis a durvább s hidegebb éghajlat alatt is kielégítően díszlenek". M. Sorre szerint[24] e fajta „parait originaire de l'Afrique tropical", habár az általánosabban elfogadott vélemény szerint eredeti, vad változatának (Setaria virides) őshazája Közép-Ázsia.[25] Mindenesetre érdekes, hogy nálunk csak e délnyugati szegélyen termesztik nagyobb mértékben, s úgy látszik, hogy termesztése szoros összefüggésben van az Alpok délkeleti lejtőinek hasonló fajtájú kölestermesztésével. Nálunk legnagyobb mértékben a Vas megyei Felső-Rábavidéken, Kethel és Csörötnek környékén vetik, de feltalálható az egész Őrségben, sőt még a Zala megyei Göcsej jelentősebb részén is. Bár rohonci termesztéséről már a múlt század elején is esett szó[26] — sem Velemben, sem pedig a Rohonchoz közel eső környéken mi már nyomát sem találtuk. A hazai termesztés Alpok vidéki kapcsolatára utal az olyan megjegyzés is, amely szerint a múlt század közepén a Balaton nyugati partvidékén egy tiszttartó Stájerországból szerzett magot, hogy e kölesfajtát ott is meghonosítsa.[27] Nyomát azonban ma már ennek itt nem találtuk.

A következőkben e kölesként használt és kölesnek is nevezett mohart mutatjuk be, mindenekelőtt a vele kapcsolatos talajmunkákat, amelyek az irtásgazdálkodáshoz is a legerősebben kapcsolódnak. Egyéb problémákra csak vázlatosan térünk ki, mivel ezek (aratás, cséplés, felhasználás) általában ismertek a hazai kölestermesztéssel kapcsolatban is, és a külföldi feldolgozásokkal is igen egyezőek.

A dolgozatban egyébként megtartjuk a régi „rókafarkú köles" elnevezést, s azonkívül időnként az eredeti köles termesztésére is kitérünk, ahol azt a jobb megértés és összehasonlítás indokolttá teszi.

A rókafarkú kölest egyik legutóbbi alapos ismertetője, L. Kunz is mint jellegzetes irtásnövényt mutatja be.[28] Ez bizonyos mértékben minden kölesre érvényes, hiszen rövid tenyészidejű, viszonylag kevés talajmunkát igényel, s ugyanakkor az irtásokból adódó gazdag talajt bőségesen meghálálja. Ezért is már a múlt században Nagyváthy[29] és Farkas[30] a gazdag földeket ajánlják kölesvetésre, illetve más szerzők kifejezetten az új törést, a friss gyep- és erdőföldeket említik a köles leghálásabb vetőterületének. A köles — olvashatjuk pl. a Gazdasági Tudósításokban[31] — „különösen szereti az új törést". „A gyeptörésekben a lecsapolt iszapföldben legszebb terméssel fizet" — írja a Falusi Gazda is,[32] bár mint megjegyzi „a nehéz agyagos vagy vizenyős földeken ki-

[21] *Farkas* i. m. 402. l.; *Illés* i. m. 26. l.
[22] *Vlasics* i. m. 796. l.
[23] Gazd. Tud. 1841, 63. l.
[24] *Sorre, M.:* Les céréales alimentaires du group des sorghos et des millet. Annales de Géographie 1942, 84. l.
[25] *La Baume* i. m. 28—9. l.
[26] Gazd. Tud. 1841, 63. l.
[27] *Vlasics* i. m. 795. l.
[28] *Kunz* i. m.
[29] *Nagyváthy J.:* Magyar gazdatiszt. Pest 1821, 282. l.
[30] *Farkas* i. m. 402. l.
[31] Gazd. Tud. 1841, 64. l.
[32] *Farkas* i. m. 402. l.

pállik". Ugyanez érvényes a rókafarkú kölesre is, sőt az még igénytelenebb, hiszen „az erős agyagot kivéve minden földben jól megterem és igen jó eredményt nyújt az új törésekben".[33]

Nyugat-Magyarországon, Vas és Zala megyében is, ahol a rókafarkú kölest nagyobb mértékben termesztették, szintén az irtásföldet, a *ritást* tartják a legjobbnak a köles számára. „Akinek volt ritása — említették pl. Csörötneken — az csakis oda vetett kölest." S tették ezt annál is inkább, mivel a ritásföldeken, a ligetes, fákkal szegélyezett területen a madarak és különösen a verebek nehezebben találhattak rá, amikor érett. „A nyílt mezőn, vagy a faluhoz közel, nagyon megdézsmálták — mondták. — Nyáron a madarak a mezőn vannak, az erdő mellett, a ritásokban nem találja meg a kölest a veréb. Ott keresztülrepül rajta." Egyébként ez a vidék Magyarországon az egyik legjellegzetesebb irtásterület, amit nemcsak a település szétszórtsága és az irtással kapcsolatos helynevek sokasága dokumentál, de emlékezetből is viszonylag itt tudjuk a legtöbb adatot kihámozni a régi földművelő technikával kapcsolatban.

Ma már természetesen az irtás korábbi formái nem mind lelhetők fel, és az emlékezet sem tud mindent visszaidézni. Így pl. nem találtunk recens adatokat az égetéses irtásra. De minden valószínűség szerint itt is olyan formában folyt, mint amit a Tudományos Gyűjtemény egyik múlt század eleji cikkírója az e vidéktől délre lakó szomszédos vendekkel kapcsolatban is említett.[34] Itt ugyanis, mint írja „kikeletkor a' hasznavehető vastagabb fákat kiszemelvén, levagdallyák 's haza hordják, a' többi pedig le döntögetvén elterítik a' földön, ott hagyák egész őszig száradni 's ekkor néhány helyeken meggyújtván öszve égetik". Ezután pedig a földet felszántják vagy felkapálják.

Ma már inkább ősszel és télen irtanak, mégpedig a fákat gyökerestől döntik ki és a tuskót leginkább ledöntés után vágják le a rönkről: így a lehanyatló fa segíti kiemelni a földből a nehéz gyökérzetet. A fatörzseket és ágakat a föld szélére hordják össze és oda húzatják ki a nehéz tuskókat is — legtöbbször facsúsztató szánkón, az ún. kutyaszájon. A földet még ősszel el szokták egyengetni, és ha vetni akarták, tavasszal szántották fel vagy kapálták. Előfordul ugyanis, hogy irtás után 1—2 évig a földet legelőnek használták, hogy a bentmaradt gyökerek korhadjanak, lazuljanak, és így a földet könnyebben lehessen e gyökerektől kitisztítani.

Nyugat-Dunántúlnak e területe egyébként arról is nevezetes, hogy az országban a mai napig itt maradt fenn a *bakhátas szántás*. Irtás után az első szántás azonban sosem szokott bakhátra történni, az csak sima *rónaszántás* volt és nem közökre szaggatott. Ebbe a rónaszántásba — ha csak a földet először nem úgy kapálták fel — került aztán tavasszal a *köles* vagy a *zab*. Ezek, amint mondani szokták, „megtörték a földet". Learatásuk után azonban a *tarlószántást* már *közök*re végezték, és ezzel megkezdődött a szokásos bakhátas művelésmód, mely alól ezután egyetlen évben sem volt kivétel.

A rókafarkú kölesnek és az irtásföldek többi első, tavaszi veteményeinek ez az eltérése a hagyományos talajművelési módtól azzal magyarázható, hogy egyrészt az irtás munkája, a gyökérásás önmagában is hepehupássá tette a földet, és így a felesleges víz el tudott húzódni, ugyanakkor a tavaszi vetés már jóval a hóolvadás és a nagy esőzések után történt, és így nem volt szükség

[33] *Vlasics* i. m. 796. l.

[34] *Bitnitz L.:* A Vass és Szala Vármegyei Tótokról. Tudományos Gyűjtemény 1819. 3. k. 71—72. l.

olyan mérvű vízlevezető rendszerre, mint a bakhátas szántásnál. Mindenesetre e tény is arra hívja fel a figyelmünket, hogy e talajművelési mód, mely egyébként egész Európában feltalálható, az őszi vetésű növények szélesebb körű elterjedésével, illetve az ezzel kapcsolatos gazdálkodási rendszerek állandósulásával alakulhatott ki.

Friss irtásföld azonban e nyugati peremvidéken is ma már csak kevés található. Amit ma annak neveznek, az is csak legtöbbször a régi gyakorlat emlékeképpen őrzi e nevet. Így a köles ma itt is leginkább a mezőre és a kertekbe kerül. E vidéken különben, mint a legtöbb irtásos területen, ritka a nyomás, és így bármelyik félreeső kisebb földre vethették. Legtöbbnyire a tavasziaknak meghagyott föld egyik sarkából szakítottak le egy darabot, és így a kölesföldet a krumpli- és kukoricafölddel együtt készítették elő.

Szokták a rókafarkú kölest bíborhere után is vetni. A bíborherét tavasszal, május végén leetették, a tarlót megtrágyázták és leszántották, és a szántásba vetették a kölest. Némelykor az az évi rozstarlóba is vetették, különösen ha a rozsot zölden leetették és június elejére a földet fel tudták szántani. Ha csak lehetett, a köles előtt trágyáztak. A legjobb trágyának a tyúkganajt tartották. Szokták néha a kölesföldet apró tyúkganajjal akkor is meghinteni, amikor a köles már kikelt.

A kölesterület különben sosem volt nagy, 100—200 négyszögöl volt legtöbbnyire, de akadt pár lépésnyi, 20—30 négyszögölnyi kölesföld is.

E nyugat-dunántúli rókafarkú kölest általában április végén, május elején kezdték vetni „Szent György nap táján". De a vetés elhúzódhatott május végéig is. Később inkább csak a „fehérkölest" szokták vetni: a bíborhere vagy a zölden levágott rozs helyére. A fehér vagy közönséges kölesnek ugyanis rövidebb a tenyészideje a rókafarkúénál. Amazé kb. három, ez utóbbié pedig kb. öt hónap. A rókafarkú köles nem érik be, ha később vetik: a dér legtöbbször tönkretette. De korábban sem vethették, mert a tavaszi hidegek iránt is érzékeny.

Egyébként a rókafarkú kölest mindig férfi veti, mint a gabonát általában. „Úgy vetettük, mint a gabonát, marokból" — hallottuk egyesektől, de mások szerint három ujjal kellett, mint az aprómagot, és néha így is sűrű lett. A kölest ugyanis, ha magot akartak venni, nagyon ritkára kellett vetni. A magot *szakasztóvéká*ban, *zsombor*ban vagy *cserépfazék*ban vitték a földre, és mikor vetettek, azt bal kézbe fogva, jobbal szórták a magot. A búzát és rozsot mindig *vetőabrosz*ból vetették.

Újabban előfordult egyes helyeken, mint pl. Csörötneken, hogy sorba is vetették. Ugyanazzal a *sorozó*val, amivel a mákot, káposztát húzták ki, húzták a köles sorját is, és a kis árokba kézzel hintették a magot, majd *nagygereblye* hátával behúzták. Ha úgy szórták, akkor sem szokták rendszerint beboronálni, mint a gabonát, hanem csak a *bránа hátával* húzatták meg a bevetett földet, hogy csak kevés föld jusson a magra. „A borona hosszú foga örökre betakarta volna — mondták. — Csak ha nagyon vásott, rövid volt a boronafog, akkor lehetett behúzatni vele a kölesmagot."

Vetés után, ha nedves volt a föld, a rókafarkú köles egy hét múlva már kikelt. Azonban, amint az egyik ismertetője írja, „kétségbeesésig lassan növekedik".[35] Ezért aztán, ha hideg, esős az idő, amikor a fejlődése a leglassúbb, „a gyom túlhatalmazik benne",[36] és akkor gyomlálni kell.

[35] *Farkas* i. m. 402. l.
[36] Gazd. Tud. 1841, 61. l.

A hideg esős vidékeken a gyomlálás fontos művelete volt a köles, különösen a lassabban növő rókafarkú köles termesztésének. De a gyomlálásnak nem ez volt az egyedüli oka, hanem — különösen régebben — az is, hogy a talaj vetés előtt kevéssé volt megművelve, előkészítve — különösen az irtásföld, ahová a kölest előszeretettel vetették —, és a földben több életerős gyom és gyommag maradt, mint manapság. Ha ezeket az esetleges égetés nem semmisítette vagy ritkította meg, még melegebb vidéken is könnyen elfojthatták a kölest, de minden más gabonát is. Ezért volt olyan nagy szerepe régebben — az irodalom tanúsága szerint, de egyes vidékeken az öregek emlékezete szerint is — tavasszal a gabona gyomlálásának. Már Lippai is azt írja 1721-ben, hogy márciusban a „vetéseket meg kell gyomlálni", és májusban „meg köll szünni a téli Vetésnek gyomlálásától, avagy a füveknek — ki gyomlálásától, Sz. Phülöp. és Sz. Jakab naptájban".[37]

Ehhez a munkához a mainál differenciáltabb és némileg el is térő eszközök álltak rendelkezésre. Ma ugyanis — ha egyáltalán még előfordul a vegyszeres gyomirtás elterjedése óta — legtöbbnyire csak egy hosszú nyélre erősített egyenes vagy V alakú vassal járják meg a vetést, és a tüskét, konkolyt, vadbodzát stb. ezzel kiböködik. Ennek az eszköznek a neve rendszerint *böködő, acatoló* vagy az eke segédeszközére emlékeztető formája miatt *ösztöke*. Némely helyen azonban már a terminológiája is gyanússá válhat: *gyomláló, gyomláló vas* vagy *irtó vas* — bár az eszköz formája a fentiekkel megegyező. Ha e helyeken régebbi tárgyváltozatokat keresünk, érdekes példányokra akadhatunk. Így pl. az Északi-Középhegységben Nógrád vagy Heves megyében megtaláljuk a *gyomláló késeket* is, amelyek az erdőben is használt görbe bozót- és irtókések mezei változatai. Mi az oka ennek a szoros terminológiai és tárgyi összefüggésnek? Nyilván a talajművelés korábbi fejletlen volta, aminek következtében a feltört és bevetett gabonaföldek is sokszor olyan állapotban voltak, hogy az erdei irtások használata is szükségesnek mutatkozott: annyi ág, csemete, fiatal hajtás, erős gaz sarjadt a tökéletlenül kitisztított irtásföldeken, hogy annak a gabonából való kimetélésére az ágvágó görbe késeket kellett alkalmazni. Ennek emlékét őrzik nyilván ma is a mezei irtásnál használt görbe kések.

E kések formái és elnevezései is igen nagy változatosságot mutatnak, amivel ez alkalommal nem kívánunk bővebben foglalkozni, csupán arra utalunk, hogy erre az irtásmódra a hagyományos irtásvidékeken akadhatunk rá.[38] Ilyen körülmények között az sem meglepő, ha az irtásvidékek egyik jellegzetes növényénél, a kölesnél is fellelhető a vetés gyomlálása.

Természetesen ez a művelet a különböző vidékeken más mértékben és különböző formákban tapasztalható: legjobban a nyugati szegélyen volt elterjedve, ahol a legtöbb rókafarkú kölest termesztették, és kelet felé haladva, ahogy e kölesfajta is fogyott, a gyomlálás is egyre gyérült. A göcseji (Zala m., Kereseszegen vagy Vörösszegen pl. már egyáltalán nem ismerték e munkát. De az ettől nyugatra eső Viszákon (Vas m.) már szokásos volt a gyomlálás egyik formája, amit csak kézzel végeztek: július második felében szoktak „füvet szedni". „Ha nincs a fű kiszedve, nem lesz köles—mondták.—De csak egyszer szedtük, mert aztán már a köles a fű hegyébe nőtt." Gyomlálás előtt viszont, különösen ha a vetés sűrű volt, többször is megboronálták éles fogú

[37] *Lippai J.:* Calendarium oeconomicum perpetuum. Kassa 1721, 6, 21. l.
[38] *Takács L.:* A szántóföldi irtás kérdéséhez. Ethnogr. 1964.

boronával, amely megtépte, megritkította. Itt is azt vallották, hogy a kölest olyan ritkán kell hagyni, hogy még a kapa is elférjen közte — noha itt gyűjtésünkkor nem kapáltak. Ugyanígy szokták egyébként gondozni a délebben fekvő Veleméren is (Vas m.). Érdemes megemlíteni, hogy itt a tüskét, az *aszott*at is kézzel szedték ki a vetésből. „Ha esetleg nagyon füves volt a vetés, kapával vágtuk ki" — emlékeznek vissza, és ugyanígy tették időnként a nagyon füves kölesnél is.

A nyugatabbra fekvő Szalafőn és Farkasfán pedig, bár szokták a vetést boronálni, de utána már gyomlálták *kétágú* vagy *körmöző kapá*val: ezzel a földet fölkapálták, a füvet kivágták, majd a gazt kézzel csomóba szedték és végül az útra kihordták. De szokták *ágas* (Farkasfa) vagy *kapacsos* (Szalafő) *kapá*val is — különösen akkor, ha meg sem boronálták. Ez a kapa villából készült olyképpen, hogy a „négyágú villa nyakát a kovács meghajlította". Az ágas kapával különben a mákot is szokták kapálni.

A Szalafőtől valamivel északabbra fekvő Csörötneken viszont már a kölest egyáltalán nem boronálták, hanem kétszer vagy háromszor kapálták. Azért itt is előfordult, hogy a kölest nem kapálták meg, de csak a fehér vagy közönséges kölest. „A fehér köles azért volt jó — emlegették —, mert ha elvetettük és nem értünk rá meggyomlálni, megkapálni, úgy is termett. Ha a sárga és vörös kölest nem kapáltuk meg, abból nem lett semmi. Ezt majdnem úgy meg kellett dolgozni, mint a mákot. Viszont a sárga és vörös köles, ha gondoltunk rá, sokat hozott. Fizetett, mint a köles!"

De ugyanúgy e falutól nyugatra fekvő Magyarlakon és Kethelen is kétszer-háromszor megkapálták a rókafarkú kölest — akár a szomszédos Ausztriában.[39] Az első kapálás neve általában *gyomlálás*. Kethelen szokták *fölverés*nek is mondani. „A fölverés azt jelenti, hogy nem kapáltuk meg rendesen, csak sikéren, fent." Ha a köles már egy ujjnyi volt, gyomlálták: „Ha a fű nagyon elfogta, akkor kézzel szedtük le, ha kisebb volt, kapával megvagdaltuk és lekapkodtuk." A gyomlálás rendszerint még májusban történt.

A gyomlálás eszköze Csörötneken a *kiskapa* volt: háromszögletű, hegyes, kislemezű kapa. Némelykor hátul két szarva is volt, akkor szarvaskapának nevezték. Egyesek szerint ez csak a kiskertekbe való, de mások a kölesföldeken is ezzel szoktak kapálni. „Ott, ahol a köles ritkább volt, a kapát nem is tudtuk használni, a szarvas részét pedig porhanyítani." De már a csörötnekiek is emlékeztek rá, hogy a magyarlakiak és a ketheliek egy különleges eszközzel: a *gyomláló vas*sal vagy *gyomláló kés*sel végezték a munkát. Ez ásóforma, hegyes vaseszköz volt, rövid fanyéllel. A Néprajzi Múzeum földművelésgyűjteménye is őriz belőlük több példányt. Ezzel a hegyes, lapos eszközzel — ellentétben a kapával — szúrták, hasították a földet, és így vágták ki a gazt (2. kép). „Fölveréskor a földet gyomláló vassal hasogattuk meg, ahol sűrű volt a vetés, ott ezzel böködtük ki a füvet." Vagy más adatközlők szerint: „a magyarlakiak a gyomláló vassal szokták fölvágni a földet és utána a köles tövét kétoldalt megütögették, megpofozták". S minthogy Magyarlakon sok mákot is termeltek és a gyomláló vasat a mákhoz is használták, a fentiek alapján érthetjük meg a következő csúfolódó mondókát is: „A magyarlakiak pofozzák a mákot".

Az eszköz tehát lényegesen eltér az eddig ismert kapáktól és késektől egyaránt, és mint szúrószerszám azokkal a Szlovéniában és nyilván a mediter-

[39] *Gamerith A.* i. m.

rán partvidékeken máshol is megtalálható gyomlálóeszközökkel mutat rokonságot, melyekből pár példányt — a fentiektől némileg eltérő formában — a ljubljanai múzeum is őriz. De talán még szorosabb rokonság fedezhető fel azzal a kölesgyomláló bottal, amelyet Čitaja közöl a Kaukázus-vidékről, és amelynek ott igen nagy múltja és elterjedése mutatható ki.[40] Valószínű, hogy ez felbukkan más területeken is, elsősorban a mediterrán vidékek jellegzetes eszközeként.

A gyomlálóvasat egyébként a rókafarkú köles második és harmadik kapálásánál is használhatták, amelynek *kapálás*, *egyezés*, néha ugyancsak *gyomlálás*, illetve *töttés* volt a neve. Sokszor nem egyedül alkalmazták, hanem csak a kapa után, amikor is a kölestöveket ezzel húzogatták, töltötték be.

A második, harmadik kapálás júniusban történt. Ezután aratásig már nem volt több dolog a kölesföldön.

A rókafarkú köles, melynek vetése és gondozása a legkezdetlegesebb eljárásokkal volt kapcsolatban, aratáskor is a legegyszerűbb módokat tartotta fenn. Időnként azért feltűnik a fejlettebb aratási technika alkalmazása is, így pl. a kaszás aratásé, amely az Alföldön e növénnyel kapcsolatban is domináns lehetett, de igen extenzív módon: a kölest rendre vágták, majd petrencézték. Nyugat-Dunántúlon csak a két kezdetlegesebb aratási forma élt: a köles *sarlózása* és a *fejezése*, és a különbség egyúttal a fajták közti különbséget is jelentette. A rókafarkú kölest ugyanis mindig sarlózták, a fehér kölest pedig csaknem kivétel nélkül fejezték. E különbségnek a fő oka az lehetett, hogy a fehér köles fürtjei nagyon egyenetlenül értek, míg a rókafarkú köles szára annyira erős volt, hogy a magot sem tiporni nem lehetett belőle, sem a szárat kaszával nem lehetett könnyen elvágni. A rendes kaszát el is törte volna — úgy emlegették.

A fehér köles előbb érett: augusztus elején, míg a rókafarkú szeptember közepétől néha október közepéig. A fehér köles fejét késsel metélték le és egy nagyobb, ún. *fűszedő kötény*be szedték, majd onnét zsákokba öntözték. Több helyen, pl. Viszákon is e munka *segítségben* folyt: 4—5 asszony összeállt és segítették egymás kölesét leszedni. A göcseji Kereseszegen egy vagy két alkalommal fejezték, míg az Őrség melletti Farkasfán, ahogy érett, háromszor, négyszer is. „Ha úgy kaszáltuk volna — mondták —, akkor az érett szem kipergett volna, míg a másik zölden maradt." A teljesen lefejezett fehér köles szárát aztán lekaszálták, és mint a búzát, sarlóval, ha nagyon rövid volt, gereblyével szedték össze. A szárat aztán kévébe kötötték és *kupac*ba (Csörötnek) vagy *búb*ba (Farkasfa) rakták. Búbba csak még a hajdinát szokták összerakni és a nyugatabbra eső területen a németek és a szlovénok a búzát és a rozsot is.

A rókafarkú kölest viszont mindig sarlóval aratták, és mindjárt kévébe is kötötték. Vittek ki a földre egy fél kéve zsúpot, és abból húztak ki mindig pár szálat, amibe a köleskévét köthették: ez majdnem akkora volt, mint egy kenderkéve vagy egy marok búza.

A kévéket aztán *kupacok*ba rakták: talpára állítva egymás mellé 15—20-at, mint a kukoricaszárat. Így hagyták száradni a levegőn 1—2 hétig, amíg a félérett mag is teljesen beérett. Haza ponyvás szekéren, vagy ha kevés volt, talicskán vitték.

[40] *Čitaja G. S.*: Hackbau im westlichen Georgien (Kolchis). Agrarethnographie, Berlin 1957, 87. l.; *Čitaja, G. S.*: Hegyi földművelés a Kaukázusban. Műveltség és Hagyomány. Bp. 1960. 320. l.

1. kép. Rókafarkú köles a farkasfai határban (1964)

2. kép. Gyomlálóvas használata

3. kép. Pemet a rókafarkú köles fejéből

4. kép. Fából készült koptató, ún. *őrlő*

5. kép. Famozsár

A rókafarkú kölest a pajtába rakták le, amit először gondosan kitisztítottak. A pajta közepére egy ponyvára *hosszú padot* vagy *nagy széket* tettek, és ahhoz verve a kévéket választották ki a szemet a bugából.

A fehér köles fejeit pedig a kamra sarkában 3—4 napig állni hagyták, „ahol összemelegedett, megpállott és akkor könnyen ki lehetett tiporni". „A konyhában, folyosón, vagy a kamrában tiportunk — mondták pl. Viszákon —, az asszonyok szoktak egymásnak segíteni, de csak estelente. A mag hamar kijött. Egyszerre félszakasztó vékával tettünk láb alá. Ha kész lett, félretakartuk a polváját."

A szemet tiprás vagy cséplés után azonnal áteresztették *törekrostán* vagy *kisrostán*, és akkor a töreket vagy a szalmát kiszedték belőle. Utána leeresztették szélrostán, vagy azelőtt *leeregették:* vékában *szelelték*, és *omlóját* (Csörötnek) vagy *kohát* (Kereseszeg) kiválasztották.

A tiszta kölest télre zsákban, vászonzacskóban vagy szalmából font *kópic*ban tartották, fent a *héj*ban. Régebben tették *kas*ba is (Csörötnek), amit vesszőből fontak és belülről sárral kitapasztották. Kasban egyébként búzát és rozsot szoktak tartani.

Az üres fejeket a marhákkal etették meg; hasfájás elleni orvosságnak tartották számukra. A kölesszár ugyancsak a marhák takarmánya lett, a fehér köles szárát pedig egyes helyeken, mint pl. Kereseszegen meg szokták vágni szecskának.

A rókafarkú köles *fejé*ből, *babukájá*ból készült a kenyérsütésnél használt *pemet* (3. kép).

*

A köles felhasználása igen sokrétű volt. Csirkéknek, galamboknak kedvenc tápláléka. „Régebben el sem tudtunk volna képzelni csirkenevelést köles nélkül" — emlegették pl. Csörötneken. A köles felhasználása koptatás után történt, erre a célra többféle eszköz szolgált. A legnagyobb és leggyorsabb koptatók az ún. *lükü*k voltak, amelyek kivájt fatörzsbe középen felfüggesztett rúdon, kalapács alakban végződő fejjel ütöttek be; a rudat lábbal mozgathatták. A Gazdasági Tudósítások 1841. évfolyama már részletes leírását adja.[41]

Efféle koptatója falunként általában csak egy-egy embernek volt, míg kisebb *őrlő* vagy *mozsár* minden parasztgazdaságban akadt. Az őrlő két fahengerből állt, és az alja három lábbal támaszkodott a földre (4. kép). A felső henger beleilleszkedett az alsó tetejébe, és érintkezési felületük be volt vagdosva. A felső henger mozgatható volt, kengyellel hajtották és középen egy lyukon eresztették a szemet, amelyet kétszer-háromszor le is kellett hajtani, hogy *omlójá*tól megtisztuljon. A kása és az omló alul folyt ki egy oldalnyíláson.

Szokták a kölest mozsárban is nagy *mozsártörő bot*tal törni, azaz koptatni (5. kép). Újabban a malomban is koptattak.

A kölesből — bár van említés arról, hogy kenyeret is próbáltak sütni belőle — leginkább kásaételek készültek, azaz kenyérpótlék. Nyugat-Dunántúlon a következő ételeket szokták kölesből készíteni:

*Kásá*nak legtöbbször tejben főzték, hígan, ez volt a *tejeskása*. Készítették sűrűbbre, akkor lett *keménykása*. Ha nem volt tejük, vízben főzték, és akkor fokhagymás zsírt tettek rá. „Ez jó vacsoraétel volt" — említették Csörötneken. A *sült kását* tepsiben készítették, tejjel. Ha búzalisztte keverve főzték keményre és vöröshagymás zsírral szaggatták ki, *dödölle* lett.

[41] Gazd. Tud. 1841, 67—8. l.

Főzték *leves*nek is, de tették *tésztá*ra is a zsírban pirított köleskását, vagy megfőzve, zsírral *rétes*re is tették. Az egyik legutóbbi, legkedveltebb felhasználási módja volt a *hurká*ba töltés, amikor is a köleskását zsírlében megfőzték, majd borssal, paprikával, nyers vérrel összekeverték, bélbe töltötték és újra megkövesztve, megsütve fogyasztották.

A köles termesztése nemcsak nálunk, hanem Európa-szerte visszaszorult. Az új műveléstechnika újabb növények elterjedését eredményezte, amelyek a gondosabb művelést nagyobb terméssel viszonozták. Rókafarkú köles ma már csak nagyon ritkán kerül vetésre. Termesztését korábban az indokolta, hogy gabona kevés volt, és amit elvetettek, az is kevés, bizonytalan termést hozott; így a köles, mely jól megtermett, pótolta legtöbbször a kenyeret.

Déli eredete ellenére jól alkalmazkodott a soványabb, hidegebb vidékhez, azonban egyes, dél felé, a mediterrán vidékre utaló elemek a termesztésében és terminológiájában még fellelhetők. Mezőgazdaságunk mediterrán-alpesi kapcsolatának e növény is egyik érdekes bizonysága.

TAKÁCS LAJOS

ЛАЙОШ ТАКАЧ

РАЗВЕДЕНИЕ ОДНОГО ИЗ СОРТОВ ПШЕНА В ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ ЗАДУНАЙСКОГО КРАЯ («ПШЕНА С ЛИСЬИМ ХВОСТОМ»)

Резюме

В западной части задунайского края, в землях, полученных путем засеки, и в садах и в наши дни разводится Setaria italica, что здесь получило название пшено с лисьим хвостом (или же с кошачьим хвостом, пшено багровое, красное, и пшено «цуцаш»). Урожай его, разновидность гоми, является годным для человеческого питания. Само растение растет и дико в Венгрии, а разведение его наблюдается с бронзовой эпохи.

Разведение пшена с лисьим хвостом является удачным и при слабой разработке почвы. Поэтому и сеют его в такие, полученные путем засеки земли, куда — из-за корней и ростков — пшеницу еще нельзя было бы сеять. Растение нуждается в ухаживании лишь в первом периоде своего развития, пока оно не достигнет высоты в одну пядь. В этот период растение подлежит полке, произведенной при помощи специального, маленького, напоминающего заступ и приспособленного для полки железного орудия. Данные орудия полки в западной части Венгрии связаны в первую очередь с этим растением. Более примитивные и изготовленные только из дерева разновидности их известны с Кавказа, однако другие параллели найдены и во многих средиземноморских областях.

После созревания пшена с лисьим хвостом колос его снимали при помощи ножа и колотили при помощи палки. Освобождение растения от сухой оболочки шло или в ступе или же при помощи изготовленной из дерева дробилки. Привимые в действие с ногой орудия для изнашивания оболочки уже не применяются. (Их венгерское название lükü.)

Изношенные зерна были пригодны главным образом для изготовления различных каш, супов и были применены к различным, изготовленным из муки едам и даже к колбасе.

Твердый стебель его, вместе с кистевым колосом пшена, вообще служил орудием для очистки печи (венгерское название в этом случае: pemet).

LAJOS TAKÁCS

DER BAU DER SETARIA ITALICA, DER »FUCHSSCHWANZHIRSE« IN WESTTRANSDANUBIEN

Zusammenfassung

In Westtransdanubien wird die *Setaria italica*, eine Art von Fennich, die in Ungarn unter mehreren Namen (Fuchsschwanz- oder Katzenschwanz-, rote Hirse und »cucás« Hirse) bekannt ist, auch heutzutage auf Rodeländern, im hinteren Teile der Gärten gebaut und auch als menschliches Nahrungsmittel gebraucht. Diese Pflanze wächst wild in Ungarn und wir können ihrem Bau vom Bronzealter an auf der Spur folgen.

Ihr Anbau ist auch mit einer primitiven Bodenvorbereitung erfolgreich, deshalb wird sie in solche Rodeländer gesät, wohin das Getreide wegen der Wurzeln und Absproße nicht zu säen ist. Sie beansprucht eine Pflegung nur im ersten Abschnitte ihrer Entwicklung, bis sie eine Größe von ungefähr eine Spanne erreicht. Bis daher jätet man sie, undzwar mit speziellen kleinen *Jäteeisen*, die den Spaten ähnlich sind. Diese Jäteinstrumente stehen in Westungarn hauptsächlich mit dieser Pflanze in Verbindung; die primitiveren, nur aus Holz verfertigten Varianten des Gerätes sind aus dem Kaukasus bekannt, aber ihre Parallelen sind auch in anderen Mediterranregionen auffindbar.

Nach der Reife schnitt man den Kopf der Pflanze mit einem Messer ab und man drosch ihn mit Stock aus. Von seiner trockenen Hülle wurde er in *Mörser* oder durch ein aus Holz verfertigtes *Mahlgeräte* befreit. Die mit Füßen getretenen Scheuertrommeln, die sogenannten *lükü* sind heute nicht mehr gebräuchlich.

Aus den gescheuerten Körnern bereitete man hauptsächlich Breispeisen, Suppen, aber man streute davon auch auf Mehlspeisen und Wurst.

Aus dem harten Stengel der Pflanze, wenn man ihren buschigen Kopf draufgelassen hatte, machte man gewöhnlich *Löschwedel* zum Feuerherd.

GABONAMALMAINK A XVI—XVII. SZÁZADBAN

A magyar malomipar technikatörténetének eléggé feltáratlan területét kutatva eddig két kérdést törekedtünk tisztázni. Az egyik próbálkozás a vízimalom mint erő- és munkagép egyes műszaki jellemzőit, főleg teljesítőképességét és technikai változásait vizsgálta, jellegzetes, általánosítható, számokkal is kifejezhető műszaki adatok, technikatörténeti viszonyszámok megállapítása céljából.[1] A másik a technika és a társadalom kapcsolatát kutatta a malom és a népesség közötti összefüggés és a malomtechnika fejlődése során.[2] Mindkét tanulmány lényegében a termelés mennyiségi kérdésével foglalkozott; a jelen cikk megkíséreli a termelés minőségi problémájának: az őrléstechnika megváltozásának, vagyis a *szitásmalom* alkalmazásának vizsgálatát.

Vízimalmaink őrléstechnikája a XIX. századi malomipari forradalomig csak egyszer változott: amikor bevezették a szitát, és ezzel a gép: a malom átvette azt a minőségjavító munkát, amelyet korábban az ember végzett. — Mikor és hogyan következett be nálunk ez a jelentős technikai változás?

Vegyük közelebbről szemügyre, mi az őrlés? „A malomipar tevékenysége, mellyel a gabonamagvakból felaprítás és osztályozás útján lisztet állít elő. Célja az elérhető legtöbb fehérliszt-nyeredék."[3] Ma háromféle őrlési eljárás van: 1. a sima vagy paraszt, 2. a félmagas, 3. a magas őrlés. Az első eljárás menetének szakaszai — ez érdekel minket — a következők: gabona — tisztítás — őrlés kövek vagy hengerek között — szitálás — liszt, illetve korpa.[4]

A kezdeti őrléstechnikából a szitálás mozzanata hiányzott, vagyis az őrlemény a liszt és a korpa keveréke volt. Utólag, otthon kézi szitán választották el — ha erre szükség volt — a liszttől a korpát, vagyis az őrlés hulladékát, mely héjrészből és több-kevesebb keményítőből áll.[5] Az ember eljutott aztán arra a gondolatra, hogy a szitálás lassú és fárasztó munkáját a malommal végeztesse el. Úgy tudjuk, hogy a szita gépesítésének eszméjét Boller vetette fel 1502-ben, és a XVI. század közepére kialakították a megfelelő megoldást, melynek lényege a következő: a malomkövek közül kikerülő őrlemény egy lejtősen elhelyezett, hosszúkás vályú-, később csőszerű szitába kerül,

[1] *Bogdán István:* Adalék vízimalmaink műszaktörténetéhez. Agrártörténeti Szemle 1964. 3—4. sz. 426—36. l.

[2] *Bogdán István:* A malom és a népesség. Agrártörténeti Szemle 1966. 1—2. sz. 178—187. l.

[3] Mezőgazdasági Lexikon 2. k. Bp. 1958. 242. l.

[4] Uo.

[5] Uo. 1. k. 674. l.

melyet egy — megfelelő áttétellel a vízikerék forgatta malomkövek tengelyére erősített — rúd (verőfa, petike) ütöget, „ráz". Ennek következtében a finomabb őrlemény: a liszt a szita alatt levő lisztládába, a durvább őrlemény: a korpa pedig a szita végén elhelyezett korpaládába kerül[6] (1. ábra). További részletkérdésekkel nem kívánunk foglalkozni — a szitásmalom leírása helyett is az 1. ábrára utalunk —, most azt vizsgáljuk, hogy ezt a technikai újítást mikor vezették be Magyarországon, és hogy az új őrlésmód milyen hatásfokú volt?

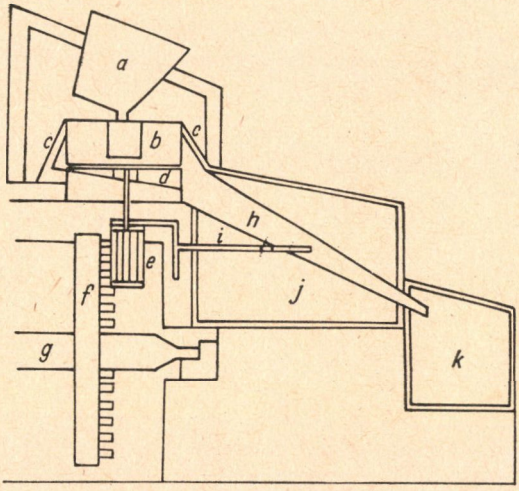

1. ábra. A szitásmalom metszetvázlata. *a* = garat, *b* = forgókő (felsőkő), *c* = kőkáva (kőkéreg), *d* = lisztelőkő (alsókő), *e* = fogasdob, *f* = fésűskerék, *g* = vízikerék hajtotta tengely, *h* = SZITA, *i* = verőfa (petike), *j* = lisztláda, *k* = korpaláda

Frecskay a XVII. századra becsülte a szitásmalom megjelenését,[7] *Takáts* szintén XVII. századi adatokat idéz.[8] Takátsnak pedig kezében volt az a forrás, amely e kérdésre választ ad. A sernevelősökről szóló cikkében ugyanis[9] serfőzésre vonatkozó részleteket közöl — K. p. 1. Hung. 14376. f. jelzettel — egy, a végházak részére Salm Miklós, Paczóth János és Fejérváry által szerkesztett és 1579-ben kiadott utasításból, de elkerülte a figyelmét, hogy az irat részletes adatokat tartalmaz problémánkra is.

A rendelkezés — amelynek a következő magyar címet adhatjuk: Őfelsége végváraiban szolgáló udvarbíráknak, prófuntmestereknek, kapitányoknak adott élelmezési utasítás — kéziratos sokszorosításban került az érdekel

[6] A history of technology. Ed. Ch. Singer etc. 3. k. Oxford 1957. 17—18. l. — Vö. *M. Bloch:* Avènement et conquêtes du moulin à leau. Annales d'Histoire Économique et Sociale 1935. — *F. M. Feldhaus:* Technik der Antike und des Mittelalters. Potsdam 1931. — *Frecskay János:* Mesterségek szótára. Bp. 1912. 280—85. l. — *Lambrecht Kálmán:* A magyar malmok könyve. Történeti anyag. Bp. 1915. — *Uő:* A magyar szélmalom. Ethnográfia 1911.

[7] *Frecskay* i. m. 285. l.

[8] *Takáts Sándor:* Magyar malom. Századok 1907. 152—53. l.

[9] *Takáts Sándor:* A magyar sernevelősök. Rajzok a török világból. 2. k. Bp. é. n. 408. l.

tekhez. Egyesek le is másoltathatták maguknak. Így keletkezett az a példány is, melyet most forrásként használunk. Ez Szádvára (Torna m.) 1570. évi urbáriumának egyik másolatában maradt fenn.[10] Az urbárium után — ugyanazzal a kézzel — lemásolták a szóban forgó utasítást. A másolat ugyan keltezetlen, de az írás, főleg pedig a papír és vízjele alapján a másolás kelte az 1570-es évek végére vagy a 80-as évek legelejére tehető. A rendelet dátumával — amely a másolatban szintén hiányzik — azonban nincs problémánk, mert azonos a Takáts által idézettel, erről pedig tudjuk, hogy 1579-ben kelt.

A rendelkezés (más területekre is fontos adatokat tartalmaz, de ezekkel most nem kívánunk foglalkozni) elsősorban „anyagkönyvelési" problémákat kívánt megoldani, így a kiőrlésről ad közvetlen adatot, a szitásmalomról csak közvetve, de félreérthetetlenül. Mielőtt azonban ezeket számba vennénk, meg kell jegyezni azt, hogy a további kutatás során sikerült korábbi adatot is találni a szitásmalomról.

A királyi kézen levő Szatmár várának 1572. május 23-án kelt inventáriumában[11] három malom szerepel a következők szerint: „in primo molendino navali", „in altera molendino cribratorio", és „in tertio molendino cribratorio". További részleteket a leltár sajnos nem közöl, az alkalmazott jelző azonban bizonyítja, hogy a hajósmalom mellett két szitásmalom működött. Az 1579. évi rendelkezésből már többet állapíthatunk meg.

Elsősorban azt, hogy a szitásmalom még teljesen új volt Magyarországon, kevés malomban van szitálókészülék (instrumenta cribratoria), a hajósmalmokban egyáltalán nincs. A tiszttartók gondoskodjanak tehát arról, hogy a szitálóeszközöket és egyéb szükségeseket időben felszereljék; azon helyekre, ahol hadsereg állomásozik, valamint Kassára, Szatmárra, Tokajba és Szendrőre német molnárokat (molitores germanicos) hozassanak, „akik a molnármesterséget jól kitanulták és a malmokhoz jól értenek". És még egy fontos adat: elrendelik, hogy a „malomköveket deszkázzák körül, nehogy a liszt, mint eddig is, haszontalanul a levegőbe szálljon", vagyis ekkor vezettetik be az ún. kőkávát vagy kőkérget is, melynek egyik oldalában van az ún. sipóka, az őrlőlyuk, melyen keresztül az őrlemény a szitába hull. A többi adat ismertetése előtt vonjuk le a következtetéseket.

A korszerű malomtechnika, vagyis a szitásmalom alkalmazása Magyarországon a szita nyugat-európai megjelenésével szinte egy időben következik be, és ez végső fokon a Mohács után kialakult tragikus helyzetnek köszönhető. A török elleni háborúkhoz szükséges hadsereg élelmezését akkor még fontos feladatnak tartották Bécsben. Többek között nemcsak elég kenyeret, hanem tiszta, nem pedig korpás lisztből készült kenyeret akartak adni a katonáknak. A szitásmalom bevezetése ugyanis elsősorban ezt a célt szolgálja. Másodsorban azt, hogy a kézi szitálással járó időt és fáradtságot megtakarítsák. A bécsi udvar tehát a német-római császárság területi és igazgatási egységessége következtében a korszerű technikát azonnal megismerhette, és azt — szakemberestől — a birodalom — mondhatnánk Európa — egyik sarkából a másikba telepíthette. Ahol pedig hatalma volt rá — így a magyarországi végvárakban —, meg is valósíttatta, a technikai vívmányok akkori terjedési idejéhez viszonyítva rendkívül rövid idő alatt.

[10] Országos Levéltár, Urbaria et Conscriptiones — továbbiakban UetC — t. 65. n. 84. — *Fényi Ottó* kartársamnak köszönöm, hogy felhívta rá a figyelmemet.
[11] UetC f. 76. n. 18.

A korszerű technika ez esetben is — mint mindig — szembekerült a hagyományossal. A találkozás eredőjét nálunk több tényező befolyásolta. Az egyik az ősi idegenkedés az újtól. Azután az a körülmény, hogy a „germán" molnárok ellentétbe kerültek a magyar molnárokkal, akiknek szakismerete ugyan általánosabb volt, mert a faragómesterség nagy területére kiterjedt, malomépítési technikájuk azonban hagyományosabb és elmaradottabb volt. Jelentősen befolyásolta a terjedést a nyelv, mert az újítók e vonatkozásban a molnárokon kívül a föld népével is szembekerültek. Ugyanis — mint a rendelkezés írja — ezeknél „a német nyelv használata ismeretlen". Esetlegesen befolyásolhatta az új alkalmazását eleinknek az őrleménnyel szemben támasztott követelménye: feltehetően az, hogy a korpáslisztet jobbnak, táplálóbbnak tarthatták, mint a szitáltat. Végül, de nem utolsósorban szerepet játszott a háborús helyzet. Ez ugyanis csak a katonai érdekek szempontjából kedvez a technikai fejlődésnek. Anyagi ráfordítás ez esetben nem befolyásolta a fejlődést, mert a szita és a káva alkalmazásának jelentős költségkihatása nem volt.

A fenti és még számtalan helyi tényező hatására a szitásmalom nehezen terjedt el nálunk. A rendelkezésre álló források sajnos nem alkalmasak arra, hogy az elterjedés ütemét időben és térben pontosan felvázolhassuk. Az e célból átnézett sokszáz urbárium, összeírás, leltár stb. (l. később) alapján csak a következőket állapíthatjuk meg.

A XVI. században inkább csak kivételesen és csak azon helyeken alakították át a malmokat szitásra, ahol katonaság állomásozott. Úgy is mondhatnánk tehát, hogy a „kincstári" malmokban. Sok esetben úgy tűnik — a szűkszavú források alapján ítélni nehéz —, hogy eleinte a katonaság távozása után a malmot vissza is állították hagyományosra, vagyis kidobták a szitát. Az egyéb tulajdonú malmokat a XVII. század első felében, a török által nem uralt területeken és inkább csak a nagyobb uradalmakban kezdték átállítani újmódira. A század közepére malmainknak mintegy 18—20%-a lehetett már szitás. De ezt a becslést is óvatosan kell kezelnünk, mert az sem volt kivételes jelenség, hogy nem az egész malmot alakították át, hanem csak néhány kerekére, illetve kövére szereltek szitálókészüléket. Példát idézhetünk Sárospatak 1657. évi urbáriumából. Patakon ekkor 2 malom volt. Az egyikről ezt olvashatjuk: „három bokor kőre forog . . . egyik bokor köve pitles vagy szitás lisztnek őrlésére fordíttatott, az kettei közönséges".[12] Abból a tényből, hogy a 3 kő közül csak egyet alakítottak át, az új őrléstechnikáról alkotott korabeli vélemény világosan kiolvasható. Két követ hagytak meg réginek, itt „közönséges" kifejezéssel illetve, más megjelöléssel „parasztnak". A későbbiekben ugyanis a szitás, illetve paraszt jelzők alkalmazásával különböztették meg mind a malmot, mind az őrlés módját. (Innen került a paraszt kifejezés a mai őrlési eljárás megnevezéséhez, mint a durvább őrlési módszer megjelölése). A törökök viszont „magyar" jelzővel illették a szitásmalmot, és maguk nem igen alkalmazhatták, mert Evlia Cselebi itt jártakor megcsodálta ezeket. Az 1661. évi utazása alkalmával Nagybányáról, többek között a következőket jegyezte fel: „a folyón magyar szerkezetű . . . vízimalmok vannak, melyek különféle finom lisztet szolgáltatnak, még a lisztet is megszitálják s a korpát

[12] UetC f. 41. n. 3. — Bokor kő = kőpár = kőjárat = 1 malomkerék, l. 1. ábra. — A pitli a szitálóeszköz német nevének, a Beutel-nek eltorzítása.

különválasztják, úgy hogy az embernek hozzá sem kell nyúlnia, csak a búzát kell felöntenie".[13]

A szita alkalmazásának első időpontját és kezdeti időszakát lévén célunk vizsgálni, XVII. századi továbbterjedését már nem kutattuk részletesen. Becslésünk szerint a század végére 50% körül lehetett a szitásmalmok száma.

Visszatérve az 1579. évi élelmezési utasításhoz, sorakoztassuk fel a még nem említett fontos adatokat.

A gabonát őrlés előtt a generális, a kapitány és a katonák küldöttségének jelenlétében előbb meg kellett tisztítani. Az udvarbíró a rostálásra minden 100 kassai köböl gabonából 4 köbölt számolhatott el, vagyis a rostalja 4% volt. (Az utasítás egy mellékmondata e rostalj-eredmény általánosíthatóságát szűkíti: mivel e gabona a tizedből származott, azért ennyit.) A tisztított gabonát kétszer vagy háromszor kellett őrölni, hogy a lisztet a korpától jól elválaszthassák. A kétszerest, „vagyis a búza és a rozs keverékét, amelyik itt nagyobb bőségben van" — írja az utasítás — csapott kassai köböllel adják a malomba, és csapott köböllel vegyék vissza az őrleményt. Mégpedig a szitásmalomnál minden 10 köböl gabonából 10 köböl lisztet és 3,5 köböl korpát kell kapniok. Azon malmoknál pedig, ahol nincs szitáló készülék, minden 20 köböl gabonából 27 köböl lisztet és korpát kell számolni. Végezetül: minden „kassai mérték szerinti" csapott köböl lisztből 35 kenyeret kell sütni.

Az adatokból megismerhetjük a *kiőrlés* és a *kenyérsütés* XVI. századi kincstári „normáját". E célból az űrmértékekben megadott adatokat mai súlymértékre kellett átszámítani. Azt a megoldást voltunk kénytelenek alkalmazni, hogy a mai „normákkal" oldjuk meg a feladatot, mégpedig: a mai őrlésarány, valamint a mai liszt és korpa hektolitersúlya alapján. A gabona metrikus adatát ugyanis a 200, illetve 300 éves gabonaleletek alapján már ismerjük.[14]

A mai kiőrlési adatok:[15] búzából közellátási őrlésnél finomliszt 36, kenyérliszt 41, a liszt összesen 77, egyesített korpa 23%; vámőrlésnél finomliszt 24, kenyérliszt 45, a liszt összesen 69, egyesített korpa 31%; rozsból közellátási őrlésnél kenyérliszt (rozsláng) 67, egyesített korpa 32, veszteség 1%; vámőrlésnél kenyérliszt (rozsláng) 54,3, egyesített korpa 44,7, veszteség 1%.

A mai liszt és korpa hl-súlya:[16] a búza- és a rozsliszt átlaga 55—60, a korpa átlaga 42—52 kg között. Számításainknál az adatok számtani átlagát, vagyis a liszt hl-súlyának 57,5 kg-ot, korpának 48,6 kg-ot vettük.

Számoljuk ki előbb az *őrlés* adatot. Az időben 1 kassai köböl 83,17 liter, 1 kassai köböl kétszeres pedig 63 kg volt.[17] A fentiek alapján számítva 1 kassai köböl liszt 48,24 kg, 1 kassai köböl korpa pedig 40,75 kg lehetett. Tíz kassai köböl kétszeres esetén 10 kassai köböl liszt + 3,5 kassai köböl korpa met-

[13] Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. Bp. 1904. 89. l. Török-magyarkori tört. eml. 2. oszt. 3. k.

[14] *Bogdán István—Papp Zsigmond—Szabó Miklós:* Kétszázéves gabonaszemek az Országos Levéltárban. Agrártörténeti Szemle 1963. 1—2. sz. 50—55. l. — *Bogdán István:* Háromszázéves búzaszem az Országos Levéltárban. Uo. 1965. 2—3. sz. 248—51. l.

[15] *Horváth László*nak, a Malomipari Tröszt munkatársának szíves közlése, köszönöm neki.

[16] *Solymosi György*nek, a Malomipari Tröszt munkatársának szíves közlése, köszönöm neki.

[17] *Bogdán—Papp* i. m. 60. l.

rikus súlymértékkel így alakul: 630 kg kétszeres = 482,40 kg liszt +142,60 kg korpa + 5 kg veszteség, vagyis elporlás. Az őrlésarány: 76% liszt +23% korpa + 1% elporlás. A számítások alapján mind a liszt és korpa hl-súlya, mind az őrlési arány a mainak megfelelő volt. Tegyük hozzá: *Perjes Gézá*nak külföldi forrásokon alapuló, a liszt hl-súlyára vonatkozó történeti adata is 52—60 kg között mozog.[18] Viszont figyelembe vehetjük az említett gabonaleletek és a mai gabona hl-súlyainak különbségét is. Ez a búzánál 3, a rozsnál 9% volt. Mivel pedig jelenleg kétszeresről van szó: 6%-ot lehetne javítani. Feltehetjük, hogy ennyi százalékkal volt kisebb a liszt és korpa hl-súlya is, vagyis a lisztnél 54,2 kg, a korpánál 45,6 kg. Ezzel az adattal az őrlésarány így alakul: 72% liszt + 21% korpa + 7% elporlás. Az őrlésarány ez esetben is a mainak megfelelő, az elporlás viszont nőtt. De ha arra gondolunk, hogy a XIX. század végén az elporlás átlaga 3% volt, esetenként pedig az 5%-ot is elérte,[19] nem tarthatjuk túlzottnak ezt az adatot, különösen akkor, ha visszaemlékezünk arra, hogy a kőkávát (kérget) akkor vezetik csak be.

A *kenyérsütés*t vizsgálva, állapítsuk meg előbb a mai adatokat:[20] a kenyérmennyiség egységéhez kell 74% liszt (2% só, 1,5% élesztő és 58%víz), vagyis 1 kg lisztből 1,35 kg kenyér lesz.

1 kassai köböl lisztből kellett sütni 35 kenyeret. 1 kassai köböl liszt — az előbbiek szerint — 48,24 kg. Ebből a mai norma szerint (1 kg liszt = 1,35 kg kenyér) lesz 35,7 db kenyér. Ha viszont az említett súlycsökkentéssel számoljuk, akkor 34 kenyér lett. A plusz—mínusz eltérés nem jelentős. Vagyis a XVI. században is a mainak megfelelő volt a kenyérsütés lisztszükséglete. Ez valószínű is, mert sem a liszt természete, sem a sütés, illetve az összeállítás technológiája lényegesen nem változhatott.

Fontosabb az őrlési arány kérdése. Mielőtt a végső következtetésre jutnánk, ellenőrzésképpen tételezzük fel azt, hogy a liszt hl-súlya akkoriban még kevesebb volt, mint megállapítottuk. Mégpedig a történeti és a mai különbségének idézett adatai közül a rosszabbikat, a rozsét fogadva el (azt is kerekítve), 10%-kal csökkentjük a mai átlagot, így 52 kg lett volna akkoriban a liszt hl-súlya. Még ekkor is 69% volt az őrleményből a liszt, vagyis a mai búza-vámőrlésnek megfelelő mennyiségű. Ez pedig azt jelenti — és ez a végső következtetés —, hogy a XIX. században fejlődésnek induló korszerű malomtechnika döntő minőségi változást nem hozott. De nem is hozhatott, mert a gabona sem változott: nem lehet több héjrészt stb., vagyis korpát ma sem kiőrölni, mint régen. Nem lehetett lényegesen több tehát az őrléshulladék a XVI. században sem. Minőségi változás természetesen megállapítható: az őrlés- és szitálástechnika tökéletesítése következtében a XIX. század közepe óta már nemcsak „egységes", hanem többféle finomságú lisztet tudnak előállítani.

A szitásmalom megjelenésének és elterjedésének vizsgálata érdekében az 1560—1660. évkörben jelentős mennyiségű leltárt, összeírást, urbáriumot stb. kellett átnézni. Így magától adódott, hogy a kutatást kiterjesszük a malomtörténet egész területére. Az eredményt a korábbi cikkekhez hasonló *viszonyszámok* (mint pl. az 1 lakott helyre jutó malmok száma stb.) megállapítása

[18] Szíves szóbeli közlése, köszönöm neki.

[19] Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor stb. Szerk. Matlekovics Sándor. 8. k. Bp. 1898. 243. l.

[20] *Németh László*nak, a Sütőipari Kutatóintézet munkatársának szíves közlése, köszönöm neki.

érdekében rövid áttekintésben a következőkben ismertetjük. Elöljáróban azonban meg kell jegyeznünk a következőket.

A statisztikai adatok esetében egy-egy malomnak a forrásokban való ismételt előfordulását nem vettük figyelembe. Viszont a források ellenőrzése érdekében az ismételten előforduló malmok különböző évekből származó adatait összevetettük. E munka során ismételten megállapíthattuk, hogy a források a kutatás szempontjaihoz nem eléggé kimerítőek. Így pl. a malom kerekeinek, illetve köveinek számát hol megadják, hol nem. Hasonló a helyzet a malomra vonatkozó különböző jelzőknél is. Sok esetben ellentmondó adatokat is tartalmaznak. Következőleg csak azokat a forrásokat vehettük figyelembe, melyek a vizsgált területre, községre vonatkozó malomadatokat egységesen közölték, például a felül- vagy alulcsapó jelzőt mindig kitették (sajnos e tekintetben is vannak hiányok). Ebből a helyzetből adódott az is, hogy egyes adatokat alkalmasnak ítélhettünk országosan jellemző viszonyszámok megállapítására (hisz a vizsgált forrásanyag a történeti Magyarországnak majd egész területéről származott), más adatokat viszont nem. És e tényállásból következik az is, hogy a közlendő adatokat csak fenntartással kezelhetjük, annak ellenére, hogy éppen a források elégtelensége miatt bizonyosságot, feltétlen érvényű adatokat további kutatással is nehéz lesz majd szerezni.

Az átnézett forrásokban[21] 831 helyen működött 1234 malom, ami azt jelenti, hogy *egy lakott helységre* 1,48 malom jut. 547 malomnál a kerekek, illetve a kövek számát is megadták: összesen 1140-ben, vagyis *egy malomra* 2,08 kerék jut. Mindkét viszonyszám országosan jellemző, fenntartással átlagként kezelhető. Korábbi cikkünkben egy lakott helyre jutó viszonyszámnak 1,5 malmot állapítottunk meg.[22] Az újabb kutatás tehát igazolta a technikai fejlődés adatainak tendenciája alapján megállapított számot. A kerék, illetve a lóerő átlag esetében azonban módosítanunk kell előző megállapításunkat. A cikkben — nem lévén akkor alkalmunk nagyméretű levéltári kutatásra — az általánosan elfogadott nézet és a XIX. század elejei adatok alapján a korábbi századokra malmonként 1 kereket (követ) és így 0,5 LE-t vettünk fel.[23] A nagyterjedelmű levéltári anyag tanúsága szerint viszont a tárgyalt időszakban 1 malomra 2 kerék (kő) jutott, így az 1 malom = 1 LE a helyes viszony (az alaptétel ugyanis — 1 kerék (kő) = 0,5 LE — nem változott, azt már levéltári anyag alapján állapítottuk meg annak idején).[24] Vagyis a gabonamalom kerekeinek lóerő-átlaga ugyanannyi volt, mint a papírmalomé.[25]

A *nem működő malmok* 1584—1644. évekből származó adatainak[26] a puszta, deserta kifejezése nem volt mindig egyértelmű. Több esetben problematikus volt, vajon csak elhagyott, de működőképes, vagy pedig elpusztult malomról van-e szó. Ha más adatok segítségével nem lehetett eldönteni ezt a kérdést,

[21] UetC 1560—1660. évkörű anyaga, a vonatkozó összes jelzet felsorolása technikailag lehetetlen.

[22] *Bogdán:* Malom i. m. 185. l.

[23] Uo.

[24] *Bogdán:* Adalékok i. m. 427. l.

[25] Uo.

[26] UetC f. 12. n. 42., f. 18. n. 28., f. 37. n. 57., f. 39. n. 1., f. 45. n. 29., f. 45. n. 30., f. 46. n. 78., f. 48. n. 79., f. 49. n. 18., f. 52. n. 26., f. 56. n. 33., f. 59. n. 6., f. 60. n. 4., f. 60. n. 78., f. 75. n. 18., f. 90. n. 19., f. 97. n. 30., f. 97. n. 35., f. 101. n. 24., f. 104. n. 8., f. 105. n. 1., f. 110. n. 64., f. 113. n. 5., f. 113. n. 6., f. 152. n. 9., f. 209. n. 9., Irr. f. 2. n. 33.

az 1. táblázatban a puszta kategóriába soroltuk az adatot, értve alatta az elhagyott, de esetleg használható malmot. Az elpusztult kategóriába azokat vettük fel, melyeknél a pusztulás konkrét okát nem tüntették fel. Utána részleteztük az okkal közölt adatokat. A háború mint ok kategóriáját a források adta bejegyzések szerint állítottuk össze.

A jelzett években szereplő 217 malomból nem működött 45, vagyis 20,6%. Működésük hiányának okai:

1. TÁBLÁZAT

Megnevezés	Malom			%		
Puszta		18			40	
csak 1-1 kerék puszta		2			5	
együtt			20			45
Elpusztult		9			20	
háború	6			13		
török	3			7		
együtt		9			20	
árvíz		5			10	
tűz		2			5	
együtt			25			55

Ezek szerint a nem működő malmoknak valamivel több mint a fele, a 217 malomnak 11%-a volt az adott időpontban teljesen használhatatlan. Ez nem nagy szám, ha tekintetbe vesszük a hadas időket. A háború miatt elpusztult malmok száma is kevés. E kategóriának kb. egyharmada, a 217 malomnak csak 4%-a. A bejegyzésekből megállapítható, hogy egy-egy hadjárat alkalmával egyéb javakkal együtt pusztították el. A malomra mindkét hadakozó félnek szüksége volt, amellett több esetben azért is kímélték, mert olykor közös tulajdonban is volt.

A *vízikerék meghajtásá*nak felül- vagy alulcsapó megoldására sajnos nagyon kevés adatot találtunk. A forrásokban[27] az 1602—1660. években 85 malom közül csak 21-nél, vagyis 25%-nál találunk tájékoztatást a kerék meghajtására. 5 malomnál (24%) alulcsapó, 16 malomnál (76%) felülcsapó volt a kerék. Az arányt nem általánosíthatjuk.

Vízimalmainknak volt egy típusa, amelyik csak az év csapadékos időszakában működött, mint írták: „czak kikeletkor az ar vizek ideiben szokott forgany",[28] „akkor forogh, az mikor nedves udeö vagyon".[29] Az ilyen malomnak olykor „czellem molna",[30] általában „pokol malom",[31] pontosabb fogalmazásban „pokol udeö molna"[32] volt a neve. A forrásokban[33] 1570—1648. években 82 malom közül 12 volt ilyen (14%). Ezt az arányt már általánosít-

[27] UetC f. 18. n. 28., f. 21. n. 8., f. 41. n. 2., f. 41. n. 3., f. 66. n. 31., f. 97. n. 30., f. 104. n. 8., f. 174. n. 8., f. 174. n. 25., Irr. f. 5. n. 15. Irr. f. 8. n. 3.
[28] UetC f. 18. n. 28.
[29] UetC f. 13. n. 13.
[30] UetC f. 89. n. 8.
[31] UetC f. 13. n. 13.
[32] UetC f. 87. n. 46.
[33] UetC f. 13. n. 13., f. 18. n. 28., f. 57. n. 1., f. 66. n. 31., f. 87. n. 37., f. 87. n. 46., f. 89. n. 8., f. 97. n. 30., f. 106. n. 3., f. 112. n. 1.

hatjuk, ez esetben ugyanis bizonyosak lehetünk arról, hogy az idevonatkozó megjegyzést nem mulasztották el feljegyezni, hiszen a jövedelem függött tőle. A 12 malom közül 3-nál (25%) sajnos nem adták meg a kerekek számát. A többi közül egykerekű volt 5 (41%), kétkerekű 3 (25%) és háromkerekű 1 malom (9%). A „pokol idő"-malmok többsége tehát egykerekű volt, ami érthető is: időszakos működésre nem volt érdemes nagyobb malmot építeni.

Az viszont, hogy a malom parton álló ún. *gátas* vagy hajón levő ún. *hajósmalom* volt-e, a jövedelem szempontjából közömbös volt, ezért csak ritkán tették ki a hajós jelzőt (a gátas megjelölést ugyanis sohasem, ez természetes volt). A leltárakban egyes esetekben felvett hajókról — melyeket ma csónaknak neveznénk — nem lehet következtetni, hiszen a gátasmalomhoz is szükség volt rájuk. Az 1572—1657. években 33 malom közül 11 (33%) volt hajós. Ezek többségénél a kerekek számát nem adták meg, 1, 2 és 3 kerekű egyformán volt köztük.[34]

Még ritkábban volt adat arra, hogy a malom folyó- vagy *állóvizen* volt-e? Az 1572—1657. években 19 közül 6 malom (31%) volt állóvizen, minden esetben halastavon. Mégpedig egy kerékkel 1 (17%), két kerékkel ismét 1 (17%) és három kerékkel 4 malom (66%).[35] Ez az adat sem általánosítható.

Sokkal fontosabb lett volna a *szárazmalmok* számának megállapítása. Arra természetesen nem is lehet gondolni, hogy a kis, vagyis kézi szárazmalmok a forrásokban szerepeljenek, azonban a nagyobb, vagyis állati erővel hajtott szárazmalomra is alig volt adat. Az 1613—1662. években 19 helyen működő 27 malom közül 5 helyen dolgozott 8 szárazmalom (29%).[36] Az öt helységből kettőnél csak szárazmalom volt, három esetben vízimalom is működött. Az adat nyilvánvalóan nem általánosítható, így továbbra is nyitva marad a kérdés, hogy a száraz- és a vízimalmok országos szinten hogyan aránylottak egymáshoz? A válasz pedig elengedhetetlenül szükséges lenne az egy főre jutó őrlemény megközelítő országos átlagának megállapításához.

A *kásatörők*re vonatkozó adatokat már általánosíthatjuk. Az 1570—1662. években 190 malom közül 45 malomnál (25%) volt kásatörő is, mégpedig 42 helyen,[37] így elméletileg egy helységre egy kásatörő jutna. Önálló kásatörő azonban nem volt. Minden esetben a gabonamalom valamelyik kereke hajtotta a kásatörőt (sőt több esetben még kendertörőt, néhányánál még kallót vagy fűrészt is). A megoszlás a következő:

2. TÁBLÁZAT

Megnevezés	Malom	%
Gabonamalom + kásatörő	33	74
Gabonamalom + kásatörő + kendertörő	9	20
Gabonamalom + kásatörő + kendertörő + kalló	2	4
Gabonamalom + kásatörő + kendertörő + fűrész	1	2

[34] UetC f. 41. n. 2., f. 41. n. 3., f. 76. n. 18., f. 115. n. 2., f. 174. n. 26.
[35] UetC f. 41. n. 3., f. 75. n. 18., f. 76. n. 18.
[36] UetC f. 37. n. 56., f. 59. n. 6., f. 76. n. 18., f. 152. n. 6., f. 152. n. 9.
[37] UetC f. 2. n. 3., f. 6. n. 71., f. 24. n. 78., f. 25. n. 37., f. 26. n. 67., f. 35. n. 7., f. 37. n. 56., f. 39. n. 1., f. 39. n. 2., f. 41. n. 3., f. 55. n. 68., f. 59. n. 15., f. 60. n. 78., f. 62. n. 54., f. 64. n. 34., f. 66. n. 31., f. 75. n. 18., f. 85. n. 1., f. 96. n. 8., f. 105. n. 1., f. 152. n. 9., f. 174. n. 8., Irr. f. 8. n. 1.

A gabonamalmok többségénél tehát 1 erőgépre 2 munkagépet kapcsoltak. De tehettek hármat, sőt négyet is. Azonban minden esetben külön-külön kerék hajtotta a munkagépet, és — lényegileg — csak a tető kapcsolta a malmot egyetlen üzemmé. Vagyis 1 vízikerékre, a tényleges erőgépre csak 1 munkagépet tettek.

E malmoknak majd a felénél alkalmunk volt arra, hogy a gabona- és a kásatörés arányát is megállapíthassuk, mert 20 ilyen malomnál a forrásban tájékozódhattunk arról, hogy hányadik kerék mozgatta a kásatörőt. Íme:

3. TÁBLÁZAT

Hány malomnál	Hányadik kerék		Malmok hány %-ánál	A kásatörő a gabonaőrlőnek hány %-a
	gabonaőrlő	kásatörő		
1	1.	2.	5	50
13	1—2.	3.	65	33
3	1—3.	4.	15	25
3	1—4.	5.	15	20

Kásatörésre tehát minden malomnál csak 1 kereket használtak. A 45 kásatörős gabonamalomnál — a 190 malom 24%-ánál — általlagban 33%-os volt a kásatörés, ami azt jelenti, hogy a gabonaőrlésnek 14%-a volt a kásatörés. Hogy ez milyen kása volt, arra alig van adat. Két forrás köleskását,[38] egy harmadik köles- és árpakását[39] említ, egy Zemplén megyei malomnál pedig a bejegyzés szerint „czak zabot örlenek raita",[40] amiből azonban nem feltétlenül következtethetünk zabkására. Kásatörőre vonatkozó technikai adat kevés volt. Három helyen 6—6 kölyüs (nyilas),[41] egy helyen pedig 4 kölyüs (nyilas)[42] volt a kásatörő.

Itt említhetjük meg, hogy a gabonamalmot az ún. *szalad*, vagyis a sörfőzéshez szükséges maláta (csíráztatott és aszalt árpa) megőrléséhez is használták. A források alig szólnak róla.[43]

A *kendertörők*re vonatkozó, ismét általánosítható adatokat feltáró forrásokban[44] az 1596—1648. években 51 helyen 56 malom mellett 17 helyen 24 kendertörő volt. Az előbbi esetben 0,5, az utóbbinál 1,4 kendertörő jut 1 helyre, 1 malomra pedig 0,4 kendertörő — szintén elméletileg. Ugyanis a kásatörőkkel ellentétben önálló üzemként is működtek, de — a kásatörőkhöz hasonlóan — egy fedél alatt is üzemeltek más munkagépekkel. Mégpedig: (Tábla a túloldalon.)

[38] UetC f. 24. n. 78., f. 64. n. 34.
[39] UetC f. 26. n. 67.
[40] UetC f. 97. n. 35.
[41] UetC f. 37. n. 56., f. 152. n. 9., f. 174. n. 8.
[42] UetC f. 37. n. 56.
[43] UetC f. 64. n. 34., f. 65. n. 84., f. 65. n. 90.
[44] UetC f. 6. n. 71., f. 25. n. 37., f. 39. n. 1., f. 39. n. 2., f. 40. n. 38., f. 59. n. 16., f. 66. n. 31., f. 96. n. 8., f. 112. n. 5., f. 120. n. 2., f. 174. n. 8., Irr. f. 6. n. 38.

4. TÁBLÁZAT

Megnevezés	Kendertörő	%
Csak kendertörő volt azon a helyen	7	30
Önálló kendertörő mellett gabonamalom is volt ott	1	4
Kendertörő + kalló egy üzemben	2	8
Gabonamalom + kendertörő egy üzemben	2	8
Gabonamalom + kásatörő + kendertörő egy üzemben	12	50

A kendertörők egyharmada volt tehát önálló, kétharmada közös üzemű, mégpedig kásatörővel bővített gabonamalommal. Technikatörténeti adatot sajnos nem találtunk. Az viszont megjegyezhető, hogy a földesúri szolgáltatást mindenütt kilával mérték, de hogy e mértéknek mi a metrikus adata, nem állapítható meg. A szálasgabona mértékéhez (kéve stb.) hasonlíthatott, mert Ónod 1636. évi urbáriumában[45] a sajószentpéteri kendertörőnél a kila magyarázataként kitették latinul: ligacula.

Kalló — más nevén karló, ványoló, gubacsapó, szűrcsapó — malom 27 volt 18 helységben az 1588—1648. években a 81 helyen szereplő 103 malom mellett.[46] Az előbbi esetben 0,8, az utóbbinál 1,5 kalló jut 1 helyre, ami megközelítheti a valóságot. A kendertörővel ellentétben ugyanis többségük önálló üzem volt. A megoszlás a következő:

5. TÁBLÁZAT

Megnevezés	Kalló	%
Csak kalló volt azon a helyen	13	48
Önálló kalló mellett gabonamalom is volt ott	11	40
Gabonamalom + kásatörő + kalló egy üzemben	3	12

A kallómalmoknak 88%-a volt tehát önálló üzem, a közös üzemelés pedig — mint a kendertörőnél is — kásatörővel bővített gabonamalommal ment végbe. Egy-egy lakott helyre kb. egyforma arányban jutott kalló és kendertörő. Ha feltételeznénk, hogy a többi forrásban azért nem szerepelt kendertörő, illetve kalló, mert valóban nem volt, akkor az említett 831 helységgel számolva 1 lakott helyre 0,028 kendertörő, illetve 0,032 kalló jutna, szemben az 1,48 gabonamalommal. A közös üzemelés miatt az adat nem általánosítható, de az arányról tájékoztat. Nem vitás, hogy az élelmezéshez lényegesen több üzemre volt szükség, mint a ruházkodáshoz. (A ruházatféleségek arányára az adatokból egyáltalán nem lehet következtetni.) Technikatörténeti adat itt sem akadt. A szolgáltatás Bereg megyében 1612-ben és 1625-ben lasnak, vagyis fürtösszőrű pokróc volt,[47] a kallatásért Sáros megyében 1648-

[45] UetC f. 25. n. 37.

[46] UetC f. 2. n. 13., f. 18. n. 25., f. 18. n. 28., f. 26. n. 67., f. 31. n. 4., f. 35. n. 7., f. 39. n. 2., f. 53. n. 48., f. 59. n. 15., f. 66. n. 31., f. 64. n. 34. — A kalló technikatörténetére l. *Pongrácz Pál:* Kallómalmok. Technikatörténeti Szemle 1963. 35—66. l. 10 t.

[47] UetC f. 18. n. 25., f. 18. n. 28.

ban 3 kr-t fizettek 1 sing,[48] Trencsénben viszont 1588-ban ugyanannyi dénárt 1 vég után.[49] E két mérték metrikus adatát pontosan nem határozhatjuk meg, mert időben és térben nagy volt az eltérés és függött a textilia szélességétől is. Tájékoztatásul: 1 vég kb. 20 m, 1 sing kb. 0,6 m lehetett.[50]

Puskaportörő malmot csak két helyen találtunk: Léka 1539. évi[51] és Munkács 1603., illetve 1638. évi inventáriumában.[52] A lékai önálló üzemű 1 kerekű malom volt, a munkácsi közös üzemű. 1603-ban 3 kereke gabonát őrölt, a 4. kerék fűrész, az 5. pedig portörő volt. 1638-ban a portörő 14 „rezes kölyűvel" dolgozott, a vájt tőkében levő 14 kádvályú feneke is rézzel volt borítva, a portörő helyiséghez porszárító kamra csatlakozott, ebben 6 szárítótábla volt.

*Olajütő*re — a forrás szerint lenmagtörőre — csak egy adat került elő: Visken 1600-ban, gabonamalommal közös üzemben volt, 2 kerék gabonára, olajütésre a harmadik szolgált.[53] Ha feltételeznénk, hogy a többi forrásban azért nem szerepelt olajütő, mert valóban nem volt, akkor megállapíthatnánk, hogy eleink nem sok olajat fogyasztottak, s akkor is lenmagolajat.

Az eddigi malmoktól eltérő technikai megoldású munkagéppel dolgozott a *fűrészmalom*. A források[54] adatait ismét általánosíthatjuk. Az 1571—1658. években 120 helyen 147 malom esetében 30 helyen 30 fűrész volt, közülük kettő azonban pusztán állott. Az előbbi esetben 0,25, az utóbbiban 1 fűrész jut 1 helyre, 1 malomra pedig 0,2 fűrész, szintén inkább elméletileg. A kallóhoz hasonlóan ugyanis a többség itt is önálló üzemű volt, de nem olyan mértékben. Megoszlás:

6. TÁBLÁZAT

Megnevezés	Fűrész	%
Csak fűrész volt azon a helyen	9	32
Önálló fűrész mellett gabonamalom is volt ott	10	35
Gabonamalom + fűrész egy üzemben	6	22
Gabonamalom + kásatörő + fűrész egy üzemben	3	11

A fűrészmalmoknak tehát 67%-a volt önálló üzem, a többi gabonamalommal, illetve kásatörővel bővített gabonamalommal közösen működött. Az 1 lakott helyre jutó adat a forrásokban szereplő helységek tekintetében kisebb volt, mint a kendertörőé vagy a kallóé, valamennyi (831) helység szempontjából azonban több (0,033 fűrész). Technikai adat szintén kevés van. Szatmár 1633. évi inventáriumában az avassági (Avasújfalu) fűrészében volt „1 atczél lereszelő, 4 tölke kötö vas kapoch, 1 tölke forgató vas kapoch horgostol, 1 két

[48] UetC f. 39. n. 2.
[49] UetC f. 64. n. 34.
[50] *Endrei Walter* szíves szóbeli közlése, köszönöm neki.
[51] UetC f. 85. n. 1.
[52] UetC f. 97. n. 30., f. 152. n. 9.
[53] UetC f. 174. n. 25.
[54] UetC f. 22. n. 21., f. 31. n. 4., f. 39. n. 2., f. 44. n. 52., f. 53. n. 58., f. 55. n. 68., f. 60. n. 78., f. 66. n. 31., f. 75. n. 18., f. 76. n. 18., f. 97. n. 30., f. 97. n. 35., f. 98. n. 20., f. 109. n. 2., f. 112. n. 5., f. 147. n. 245 = NRA f. 977. n. 13., f. 152. n. 9., Irr. f. 8. n. 3., Irr. f. 8. n. 163.

kéz fürész, 1 öreg furó".[55] Barkó (Zemplén m.) 1623. évi urbáriuma egyik helységnél megjegyzi, hogy az ottani gabonamalmot bérlő molnár „föresztön is deczkat meczi es mindenfele aprolekkal maga gondot visel, az ur czak az nagi föreszt tartozik megh venni".[56] A Makovicához (Sáros m.) tartozó hosszúmezei fűrészben, az 1648. évi urbárium szerint „vele mikor deczkat meczenek karaj dezkaja az molnare".[57] A barkói nagyfűrész adatból következtetve ún. félkeretfűrész volt. Az avassági leltárban rönkkezelő alkalmatosságok szerepeltek, a reszelő a fűrész élesítésére szolgált, a két kézifűrész mai neve keresztvágó fűrész, az öreg fúró ún. furdancs lehetett. A hosszúmezei karajdeszka a fakérget tartalmazó széldeszka.

Más típusú malom a felkutatott levéltári anyagban nem szerepelt, de ez nem jelenti azt, hogy ne lett volna. Így pl. papírmalom, melyről más forrásokból tudjuk, hogy több is működött ez időben. Ide tartozik az érctörő is, mely szintén kívül esik e cikk témakörén.

A malomról általában a következő forrásanyag tájékoztat.

Az *újonnan épült malom* a földesúri szolgáltatás alól mentes volt. Ez tarthatott 3 évig,[58] s az újjáépített malom is élvezte ezt a kedvezményt.[59] Engedély nélkül való malomépítésre is van adat. Ecsed 1846. évi urbáriumában olvashatjuk: „Busákon Fakuli Farkas az úr híre nélkül építette a maga házhelyén. Bethlen István megtudva, engedte bírnia, legyen molnára", meghagyván neki a jövedelem háromnegyedét, egynegyedet azonban a várhoz rendelt.[60]

A *malomjavítás* és költsége a tulajdonviszonytól, illetve a jövedelemben való részesedéstől függött. Közös birtoklás közös költségviselést jelentett, és ha a molnár a jövedelemben harmados volt, a javítási költségben is harmadolt. A malomárok-tisztítás,[61] a gátépítés, -javítás a falu földesúri szolgáltatásai közé tartozott. Kapuvár 1548. évi urbáriuma szerint viszont a gát töltése a molnár feladata volt, és csak akkor kapott segítséget, ha „maga nem elegh rea".[62] A földesúri malom javíttatása az udvarbírók gondja volt. Érdemes idézni Varanno (Zemplén m.) 1623. évi instructióját: „Az malmok az hol el romlottanak udvarbiro industriaja, hogi megh epetessenek es heaban ne allyanak, mert valameni fogiatkozasok es romlot wolthok miat veztegh allanak, mynd az udvarbironak czinalyak defectusaban számáltasanak idejen".[63]

A *malomleltárak* (inventáriumok) a berendezés, felszerelés megismeréséhez kevés technikatörténeti adatot hoztak tudomásunkra. A leltárakba ugyanis ritka kivételtől eltekintve csak a „mozgatható", ingó tárgyakat vették fel.

A kivételek közé tartozott Makovica (Sáros m.) két inventáriumában a szitásmalomra vonatkozó adat. 1634-ben az alsó malomban „vagion 1 bokor

[55] UetC f. 76. n. 18.
[56] UetC f. 97. n. 35.
[57] UetC f. 39. n. 2.
[58] UetC f. 26. n. 67., Irr. f. 8. n. 1.
[59] UetC f. 85. n. 1.
[60] UetC f. 13. n. 13. Vö. t. k. Corpus Juris Hungarici 1596: LII., 1635: XLI., Appr. Const. III. 40. c. art. 1. — Jogszabályok: Nagyszombat 1588., Sopron 1607. *Kolozsvári Sándor—Óvári Kelemen:* Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye — továbbiakban MTJ — 4/2. Bp. 1897. 110. l., 5/2. k. 1904. 125. l.
[61] Vö. Trencsén 1650. MTJ 4/1. k. 295. l.
[62] UetC f. 56. n. 33.
[63] UetC f. 62. n. 54.

kö . . . ennek piteles ládaia 1, minden hoza tartozó vasaival", a felső malomban pedig: „2 bokor kö . . . 2 pitellő láda vasaival . . . az malom ház padian vagion egi o hitvan pitelező láda".[64] 1641-ben az első malomnál hasonló a helyzet, a felsőnél viszont így módosul: „2 lisztelő [lisztláda] egyik deszkás, másik fából vágott, 2 pitelő láda födelestől".[65] A másik kivétel Sárvár (Vas m.) 1662. évi leltára, melyben az ikervári, czehi, sárvári, herpenei, kecskédi malmoknál a kövek száma után felsorolják a megfelelő számú garatot, korong- és keresztvasat, a serpenyőt és a lisztládát.[66]

Az 1572—1662. évi adatokban[67] 41 malom majd mindegyikénél megtaláljuk a malomkőcsákányt, a gabonatároló hordót és szekrényt, a vámszedő edényt és mértéket, a kőemelő vasrudat, a láncot, a malomkőre és a gerendákra (tengelyekre) való vaskarikát, többnél a hajót, vagyis a csónakot, a hajósmalmoknál az iszkábát, vagyis a széles fejű szeget, mellyel a hajók bordázata közé csiptetett mohot vagy vékony lécet felszegelték (varrták). Csak egy helyen, az ikervári malom 1608. évi inventáriumában szerepelt a ponyva.[68] E tárgyak közül a csákányt, a gabonatárolót és a vámszedő edényt érdemes közelebbről szemügyre venni, mert általánosítható adatokat ismerhetünk meg.

Csákányt 41 malom közül 30-ban, vagyis 72%-nál találunk. Egyik helyen egyszerűen csákányt említenek, más helyen kitették azt is, hogy ez kővágó csákány volt, néhány esetben megkülönböztették a kővágó csákányt a kőfaragó csákánytól, és megtudjuk azt is, hogy a kővágó csákány kicsi (apró) volt, a kőfaragó pedig nagy (öreg). A megoszlás a következő:

7. TÁBLÁZAT

Megnevezés	Malom	Kőpár	Kővágó	Kőfaragó	Csákány összesen
Csákány	12	27			37
Kővágó csákány	11	31			45
Kővágó és kőfaragó csákány	7	14	19	16	35
Összesen	30	72			117

Egy malomra tehát 4,5, 1 kőpárra pedig 1,6 csákány jut. Az utolsó adatból következtetve 55% kővágó, 45% pedig kőfaragó csákány volt. A kőfaragó a keresztvas befaragásához, a kővágó pedig a malomkő bordázatának (őrlőfelületének) kivágására szolgált.

Gabonatárolónak a malmokban hordót és szekrényt használtak. Az utóbbi szuszék néven is szerepelt. Megjelölésük persze többféle módon történt, a túloldali részletezések szerint:

[64] UetC f. 21. n. 3.
[65] UetC f. 21. n. 6.
[66] UetC f. 37. n. 56.
[67] UetC f. 12. n. 42., f. 21. n. 3., f. 35. n. 7., f. 37. n. 56., f. 41. n. 1., f. 46. n. 75., f. 47. n. 2., f. 76. n. 18., f. 98. n. 20., f. 106. n. 3., f. 108. n. 3., f. 112. n. 2., f. 120. n. 2., f. 147. n. 245 = NRA f. 977. n. 13., f. 152. n. 6., f. 152. n. 9.
[68] UetC f. 37. n. 56.

8. TÁBLÁZAT

Hordó	Malom	Kőpár	Hordó
Hordó	7	15	14
Üres hordó	15	27	46
Gabonáshordó	5	16	42
Üres gabonáshordó	2	2	43
Vám (mérce) gabonáshordó	2	3	5
Összesen	31	63	150

A 41 malom közül 31-nél, vagyis 75%-nál volt hordó; 1 malomra 4,8, 1 kőpárra tehát 2,4 hordó jutott.

9. TÁBLÁZAT

Szekrény	Malom	Kőpár	Szekrény
Szekrény	2	5	2
Gabonásszekrény	1	1	1
Szuszék	13	32	30
Vám búzásszuszék	1	3	1
Mérce gabonásszekrény	3	11	3
Összesen	20	52	37

A 41 malom közül 20-nál, vagyis 49%-nál volt szekrény; 1 malomra 1,8, 1 kőpárra pedig 0,7 szekrény jutott.

10. TÁBLÁZAT

A fentiek közül hordó is, szekrény is volt

Malom	Kőpár	Hordó	Szekrény	Összes tároló
13	33	55	29	84

A 41 malom közül 13-nál, így 31%-nál volt mindkettő, 1 malomra 4,2 hordó, illetve 2,2 szekrény, összesen 6,4 gabonatároló, 1 kőpárra pedig 1,7 hordó, 0,9 szekrény, összesen 2,6 gabonatároló esett.

11. TÁBLÁZAT

Összesítve

Megnevezés	Malom	Kőpár	Hordó	Szekrény	Tároló összesen
Hordó	18	30	95		95
Szekrény	7	19		8	8
Hordó és szekrény	13	33	55	29	84
Összesen	38	82	150	37	187

A 41 malom közül 38-nál, tehát 92%-nál volt tároló; 1 malomra 4,9, 1 kőpárra pedig 2,2 gabonatároló jutott.

A *vámszedő edény*ek, mértékek még színesebb képet mutatnak, és a sokféle elnevezés közül az azonos edényeket egyéb adatok hiányában bizonytalan lenne összesíteni, ezért célszerűnek láttuk valamennyit felsorolni, csak öregéből rendszerezve azokat, a malmonkénti részletezéstől azonban el kellett tekintenünk:

12. TÁBLÁZAT

Megnevezés	Malom	Db
Köböl	6	7
Nagyobb köböl	1	2
Fél köböl	4	4
Mérő köböl	3	3
Negyed	2	4
Fertály	7	9
Quartale	3	3
Fertályos véka	1	1
Mérő fertály	1	1
Vám mérő negyed	1	3
Kassai negyed	8	9
Fél quartale	1	1
Fél mérő negyed	2	5
Mérő	1	4
Mérő véka	1	1
Fél mérő véka	3	6
Mérce	2	2
Vajtokó	10	11
Köpéce	2	2
Véka köpéce	1	2
Finak	8	8
Ficsor	2	2
Véka	1	1
Vám búzának véka	1	2
Malom mércnek való átalag	1	2

A 41 malom közül 33-nál (75%) szerepelt vámszedő edény, összesen 95 db, így 1 malomra 2,9 edény jutott. A 25 féle 95 db edényből bizonyosan vámszedő volt 15 féle, összesen 45 db, így 1 malomra jutott 1,6 db. Az edények metrikus adatát a Felvidéken használt kassai negyed kivételével, mely ez időben 20,79 l, illetve 16 kg búza vagy kétszeres, 14 kg rozs, 13 kg árpa volt,[69] nem tudjuk megállapítani. Egy-egy malomban az átlagos 3 edény 1, ½, ¼ és $^1/_8$ nagyságúak. Valószínűnek látszik, hogy a vajtokó, köpéce, finak és ficsor közelítőleg egy volt, csak Borsod, Szilágy megyében és Szatmár egyes vidékein vajtokónak, Szatmár más vidékén és Biharban köpécének, a Dunántúlon finaknak, Abaújban és Zemplénben pedig ficsornak nevezték.[70]

A *malom értéké*re két adatra lehetne hivatkozni. Az egyik Nagylévár (Pozsony m.) 1596. évi aestimációjában szerepel, ahol megmondják, hogy a

[69] *Bogdán—Papp* i. m. 60. l.

[70] Vö. *Szinnyei József:* Magyar tájszótár 1—2. k. Bp. 1897—1901.

becsű királyi rendelet szerint kerekenként 10 márka, vagyis 40 magyar forint.[71] A másik a borostyánkői (Pozsony m.) uradalom 1600. évi kamarai összeírásában található, itt az 1 kerekű malmot 8 esetben 200, 1 esetben 240, 1 esetben 400 forintra, a 2 kerekűt 2 esetben 400, 1 esetben 600 forintra, egy 4 kerekű malmot pedig 1000 forintra becsültek,[72] a malom kapacitásának megfelelően.

Ugyancsak „keréknorma" jellegű adatot találtunk Bazin (Pozsony m.) 1618. évi urbáriumában két helység malmánál a szolgáltatásra is. Az egyik 4 kerekű malomnál azonban kerekenként 2 nagyszombati mérőt, a másik 2 kerekű malomnál pedig 30 nagyszombati mérő lisztet vettek fel, látszólag azonos körülmények között.[73]

Megemlítjük a *malom nevére* vonatkozó adatokat. Az 1588—1643. években 106 helyen működő 189 malom közül 17 helyen 25 malomnak, tehát 13%-nak jegyezték fel a nevét.[74] A 25 malomnév a következők szerint részleteződött:

13. TÁBLÁZAT

Malomnév	Részletezve		Összesen	
	malom	%	malom	%
Régi tulajdonos neve után			11	44
Helységbeli helye szerint:				
alsó	3	12		
középső	1	4		
felső	5	20		
együtt			9	36
Nagysága szerint (kis)			2	8
Kora szerint (új)			1	4
Technika szerint:				
régi kerékszám szerint (hatos)	1	4		
régi fajtája szerint (kalló)	1	4		
együtt			2	8

Általában tehát vagy a régi tulajdonos neve, vagy pedig földrajzi helye szerint nevezték el a malmokat.

A *malomkőbánya* adatait most nem kutattuk, de a feltárás során előkerülő adatokat azért megemlítjük. Beregszászon 1612-ben az úrnak volt malomkőbányája, felesben a bányászokkal, akik minden bokor kőtől kaptak még 1 köböl búzát. A vasszerszámokat az úr csináltatta.[75] Szepesvárnak 1636-ban Montana (így) oppidumában volt malomkőbányája.[76] Az ungvári uradalomban 1631-ben „Rákó nevű falu ... tartozik malomra való követ vágni".[77]

[71] UetC f. 96. n. 8.
[72] UetC f. 55. n. 68.
[73] UetC Irr. f. 8. n. 1. — Vö. MTJ 1. k. 50. l. Marosszék 1610., 5/2. k. 137. l. Szombathely 1614.
[74] UetC f. 2. n. 3., f. 37. n. 56., f. 37. n. 57., f. 46. n. 75., f. 50. n. 13., f. 52. n. 26., f. 55. n. 67., f. 60. n. 78., f. 97. n. 30., f. 101. n. 10., f. 113. n. 5., f. 119. n. 6., f. 152. n. 9., f. 174. n. 25., Irr. f. 8. n. 1.
[75] UetC f. 18. n. 25.
[76] UetC f. 39. n. 22.
[77] UetC f. 105. n. 1.

Az említett forrásokból feltárt egyéb, mint a tulajdonviszonyra, így a török birtoklásra, továbbá a sabbatalisra, a molnár harmados jövedelmére, szabad kenyér kedvezményére, mesterséggel való szolgálatára, disznóhizlalási kötelességére és egyéb szolgáltatásokra vonatkozó adatokkal most nem kívánunk foglalkozni, szükségesnek tartjuk azonban részint a *malomvám*ra, részint pedig a *gabonamérték*ekre vonatkozó adatok közlését, mert tudjuk, hogy e fontos adatok esetlegességük miatt nehezen feltárhatóak.

A vámot a Dunántúl felső vidékén általában mércnek nevezték a XVII. század elején,[78] Turócban 1610-ben taksának,[79] Munkácson 1638-ban vámnak,[80] így Huszt környékén is 1600-ban, ennek negyedét azonban zurnának.[81]

A gabonamértékekre az idézett 1579. évi élelmezési utasítás is szolgáltat adatot. Megszabja, hogy a gabonát és a lisztet csapott (resecatus) kassai köböllel kell mérni. Hasonló adatot tartott fenn számunkra Szentgyörgy (Pozsony m.) 1601. évi urbáriuma is. Az egyik malomnál megjegyzik, hogy a földesúrnak szolgáltatandó lisztet nyomott és rázott (compressus et coacernetus) nagyszombati mérővel kell mérni.[82] Az esztergomi érsekség 1587. évi urbáriumában a ribányi (Trencsén m.) malom szolgáltatását tapolcsányi mérőben (1553-ban 62,24 l) adja meg, és hozzáteszi, hogy ez azonos az újvári mérővel.[83] Az utóbbi mértéket nem ismerjük,[84] nem tudjuk bizonyosan megállapítani azt sem, hogy melyik Újvárról van szó. Hasonló adatot olvashatunk Drégely (Hont m.) 1616. évi urbáriumában. A hídvégi malom szolgáltatását így adta meg: „killae 4 faciunt Tyrn. Metr. 6.",[85] vagyis 1,5 nagyszombati mérő egyenlő valamilyen kilával. Kilát mint gabonamértéket csak nógrádit ismerünk, drégelyi mérő azonban van, s ez az 1550-es adat szerint tényleg azonos volt 1,5 nagyszombati mérővel (40,73 l), a nógrádi kila viszont nem.[86] Valószínű tehát, hogy drégelyi mérőről van szó. E mértéknév viszont szerepel Palota (Veszprém m.) 1581. évi urbáriumában: a hajmáskéri malomtól szolgáltatandó liszt és korpa mértéke szintén kila,[87] a nevét azonban nem ismerjük. Tapolcsány 1577. és 1581. évi urbáriumaiban a szolgáltatást tapolcsányi quartalében adják,[88] ezt sem ismertük eddig, csak a tapolcsányi mérőt (l. előbb).[89] Az 1618. évi urbáriumban viszont a szolgáltatás mértéke szapu.[90] Ez is ismeretlen mérték e néven, mint ahogy a Körmend (Vas m.) 1623. évi urbáriumában szereplő körmendi köböl,[91] továbbá a Putnok (Gömör m.) 1595. évi inventáriumában előforduló putnoki köböl,[92] végül a Csetnek (Gömör m.) 1642. évi inventáriumában említett kassai szapu is.[93]

[78] Pl. UetC f. 12. n. 42., f. 37. n. 56., f. 147. n. 245 = NRA f. 197. n. 23. — Vö. *Szinnyei* i. m. 1. k. 1435. h.
[79] UetC f. 65. n. 90.
[80] UetC f. 152. n. 9.
[81] UetC f. 174. n. 25.
[82] UetC f. 52. n. 26.
[83] UetC f. 45. n. 29.
[84] Vö. *Bogdán—Papp* i. m. 60—62. l.
[85] UetC f. 86. n. 41.
[86] *Bogdán—Papp* i. m. 60. l.
[87] UetC f. 37. n. 15.
[88] UetC f. 60. n. 72., f. 60. n. 73.
[89] *Bogdán—Papp* i. m. 60—62. l., a következőkre is.
[90] UetC f. 60. n. 78.
[91] UetC f. 98. n. 11.
[92] UetC f. 112. n. 2.
[93] UetC f. 174. n. 8.

Befejezésül szükségesnek tartjuk megjegyezni azt, hogy a szitásmalom bevezetésének problémáját, valamint a XVI—XVII. századi malomtípusok vizsgálatát — mint ahogy korábbi kutatásainkat is — abban a meggyőződésben végeztük, hogy sikerül folytatni azt a munkát, melyet annak idején Hajnal István megkezdett.[94]

BOGDÁN ISTVÁN

ИШТВАН БОГДАН

МУКОМОЛЬНЫЕ МЕЛЬНИЦЫ В XVI—XVII. ВЕКАХ

Резюме

Важной проблемой истории техники мукомольной промышленности в Венгрии является качественное изменение техники помола, то есть вопрос о том, когда было введено применение сита в мельницах Венгрии. В ходе исследований удалось выяснить, что ситовая мельница была введена в 1570-х годах, в ходе снабжения ставших необходимыми войск, во время войн против турок. Под препятствующим влиянием множества факторов, однако, ситовая мельница лишь в середине XVII века стала распространяться в более широких кругах. В ходе исследования данной проблемы удалось выяснить и то, что в XVI веке размол получался следующий: 72% мука, 21% отруби, 7% утруска, далее удалось установить и то, что вес гектолитра муки равнялся 52—55 килограммам, вес отрубей 40—42 килограммам и что при хлебопечении к каждой единице хлеба применялось 73—75% муки, то есть нормы 16 века были тождественны нормам наших дней. На основе исследованных источников автор дает и некоторые, характерные для всей страны данные. По этим данным, в XVI—XVII веках на одно заселенное место пришлось 1,48 мельницы, на 1 мельницу 2 мельничные колеса (пара жерновов), 1 жернов представлял собой 0,5 лошадиной силы, а каждая мельница 1 лошадиную силу. Автор исследовал и различные типы мельниц. Важнейшие итоги его: крупомольных мельниц не существовало. Помол крупы происходил в мукомольных мельницах, где постоянно одно колесо служило для помола крупы, 14% всей помольной деятельности мельницы было помол крупы. В числе пенькотрепальных мельниц 33% являлось самостоятельным, и на каждое заселенное место пришлось в среднем 0,028 пенькотрепальной мельницы. В числе валяльных мельниц 88% было самостоятельным, на каждое заселенное место пришлось в среднем 0,032 валяльное оборудования. В числе лесопилок 67% было самостоятельным и на каждое заселенное место пришлось в среднем 0,033 пилы. Что касается оборудования мельниц, то каждая мельница имела в среднем 4,5, а пара жерновов имела в среднем 1,6 каменнобитные или камнетесные кирки (половина кирок была каменнобитной, половина камнетесной). Автор далее указывает и на то, что каждая мельница имела в среднем 4,9, а пара жерновов имела в виде хлебохранилища 2,2 бочки или же шкафа, кроме того каждая мельница имела в среднем 3 посуды (различной величины) для сбора пошлины. В заключении автор дает перечисление данных о найденных в источниках, и до сих пор неизвестных хлебных мерах.

ISTVÁN BOGDÁN

GETREIDEMÜHLEN IM 16—17. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Ein wichtiges Problem der Technikgeschichte der Mühlenindustrie von Ungarn, wann die qualitative Änderung der Mahltechnik, d. h. die Anwendung der Siebmühle erfolgte. Im Verlaufe der Untersuchung stellte sich heraus, daß die Siebmühle in den 1570-er Jahren zur Verpflegung der Armeen, deren Aufstellung die Türkenkriege not-

[94] *Hajnal István:* A gépkorszak kialakulása. Technikatörténeti Szemle 1963. 9—26. l. cikkében a malomprobléma.

wendig machten, eingeführt wurde; aber zufolge mehrerer hemmender Faktoren verbreitete sie sich erst um die Mitte des 17. Jahrhunderts in weiteren Kreisen. In dieser Untersuchung gelang es auch festzustellen, daß die Ausmahlung sich folgendermaßen gestaltete: 72% Mehl + 21% Kleie + 7% Zerstäubung. Weiterhin stellte sich heraus, daß das Hektolitergewicht des Mehles 52—55, das der Kleie 40—42 Kg und daß man beim Brotbacken zur Einheit der Brotmenge 73—75% Mehl brauchte, d. h. daß die Normen des 16. Jahrhunderts den heutigen entsprachen. Auf dem Grunde der durchgesehenen Quellen stellt Verfasser auch einige für das ganze Land charakteristische Verhältniszahlen fest. Danach fiel 1,48 Mühle auf einen bewohnten Ort, zwei Räder (Steinpaar) auf eine Mühle, 0,5 PS auf einen Stein (1 PS auf eine Mühle) im 16—17. Jahrhundert. Verfasser beschäftigte sich mit den verschiedenen Mühlentypen, von seinen Angaben sind die wichtigeren die folgenden. Es waren keine selbständigen Mühlen, die Brei brachen, nur solche von gemeinsamem Betrieb mit einer Getreidemühle und ein Rad diente nur immer zu Breibrechen, das Breischlagen war ungefähr 14% des Getreidemahlens. Nur 33% der Hanfbrechemühlen hatte einen selbständigen Betrieb. Auf einen bewohnten Ort entfiel 0,028 Hanfbreche. 88% der Walkmühlen war Selbstbetrieb, auf einen bewohnten Ort entfiel 0,032 Walke. 67% der Sägemühlen war Selbstbetrieb, auf einen bewohnten Ort kam 0,033 Säge. Was die Angaben der Mühlausstattung betrifft, so ist es erwähnenswert, daß 4,5 Steinschneidespitzhacke bzw. Steinmetzspitzhacke auf eine Mühle, 1,6 von den obigen Arbeitsmitteln auf ein Steinpaar kamen, beide Arbeitsinstrumente in gleicher Anzahl, weiterhin daß 4,9 Getreidebehälter (Faß oder Schrank) auf eine Mühle und 2,2 auf ein Steinpaar und drei Zolleinnehmergefäß von verschiedener Größe auf eine Mühle kamen. Zum Schluß teilt der Verfasser die Angaben der Getreidemaße, die er im Quellenmaterial entdeckte und die bis jetzt unbekannt waren, mit.

A KÖTÉLGYÁRTÓ KÉZMŰIPAR FEJLŐDÉSÉNEK ÉS A GAZDASÁGI KÖTÉLÁRUK VÁLASZTÉKÁNAK NÉHÁNY AGRÁRTÖRTÉNETI VONATKOZÁSA

I.

A kötélgyártó kézműipar azok közé a lassan kihaló iparágak közé tartozik, amelyek a legszorosabb összefüggésben voltak és vannak a mezőgazdasággal. Legfontosabb nyersanyagát, a kendert a mezőgazdasági termelés szolgáltatja,[1] készáruinak jelentős része is mezőgazdasági eszköz, úgynevezett gazdasági kötél.[2] A mezőgazdaság és a kötélgyártás eltéphetetlen kapcsolatára mutat, hogy számos fontos mezőgazdasági fogalmat a vele kapcsolatos kötéláruval jelöltek meg. Corvin János 1493-ban Munkácson örökösödési ügyben kiadott oklevelében például a harmadfű tulok szakszerű körülírására ezt a meghatározást használja: „amelynek szarvaira kötelet lehet már vetni".[3] Földterületek nagyságának megjelölésére is használták a lánc mellett a kötél föld fogalmát.[4]

Jelen tanulmányunkban a kötélgyártás magyarországi történetének azokat a mozzanatait igyekszünk kiemelni, amelyek a szorosan vett agrártörténeti kutatásnak hasznos szolgálatokat tehetnek.

Néhány megjegyzést kell tennünk bevezetésül a kötélgyártó ipar jellegére. Az első a szakma nevére vonatkozik. Váltakozva emlegetik kötélgyártó, kötélverő, köteles néven;[5] a három elnevezés mindegyike évszázadok óta előfordul. Mint családnevek tűnnek fel a XIV. és XV. század folyamán. Ebben az időben a vezetéknevek bizonyos foglalkozásokról vétettek, vagyis magát az iparűzőt jelölték meg mestersége nevével.[6] Legkorábban 1347-ben a Kutheles

[1] A kötél megjelölésen mindig kenderből sodrással készült árucikket ért a magyar nyelv. Amennyiben a kötél nyersanyaga nem kender, úgy azt alárendelt jelzős szóösszetétellel megjelöli, például hárskötél, drótkötél, lenkötél, nylonkötél stb.

[2] A mezőgazdasági kötelek valamennyi fajtájának részletes leírását adja a szerző. A kötélgyártó ipar c. szakkönyvében (Melléklet a Magyar Kötélgyártó Iparosok Munkaközösségének körleveléhez) Bp. 1947. 16. s köv. l.

[3] Az idézett hely pontos szövege: „de talium rebus et bonis unum vitulum trium annorum et non plus vulgo tulok, *ad cornua cuius corda apponi potest*, castellanus pro se recipere potest". *Hunfalvy Pál:* Az oláhok története. Bp. 1894. II. k. 161. l.

[4] A kötél föld nagysága helyenként és koronként változott. Jászberényben a XVIII. században egy kötél redemtio vagyis 40 frt. foglal magában 16 holdat a szántóföldeknél; 4 kötél föld = egy sessio vagy telek; 1 kötél kaszáló 1000 □-öl. Árokszálláson egy kötél föld 60 kataszteri hold és 276 □-öl.

[5] Egerben a XVIII. században kötéleresztőknek is nevezik. Vö. *Breznay Imre:* Eger a XVIII. században. Eger. É. n. 49. l.

[6] *Mollay Károly:* Középkori soproni családnevek. Bp. 1939. 12. l.

fordul elő, a Kuthelgarto személynév első szereplése 1419-ből, míg a Kethelwerew 1495-ből való.[7]

Figyelmünket kétségtelenül a kötélverő elnevezés vonja leginkább magára. Felmerül a kérdés, hogy a szóösszetétel második tagja hogyan kapcsolódott az első taghoz, hiszen 'converbero, percutio, caedo, fligo, schlagen, ütni' jelentésnek megfelelő tevékenység a kötél gyártása során nem szerepel. Tudjuk ugyan, hogy a szavak jelentése századok folyamán változáson megy keresztül, itt azonban nyilván nem erről — vagyis a verés szó más esetekben ténylegesen előforduló jelentésváltozásáról[8] — van szó.

Gondolnunk kell arra is, hogy a verő, verés utótag a Szeged környéki népi verítőszerszám (sodratot adó szerszám) nevéből, a „verecsölő"-ből, „verecs"-ből[9] származik, s a szó olyképpen alakult ki, hogy a szerszám neve a készítményhez tapadt, megjelölve a vele dolgozó kézművest, körülbelül így: kötelet verecsölő — kötélverecsölő — kötélverecső — kötélverő. Ebben az esetben feltételeznünk kell mindkét tag tapadásra való hajlamát. Ám ez a magyarázat csak akkor bírná el a tudományos kritikát, ha a fejlődés és kialakulás mozzanatait ismernénk.

A kötélverő, kötélverés szó eredetét messzebb kell keresnünk. A kötélkészítés évszázadok óta két nagy területre tagozódott. A tengeri hajózás, a bányászat, az építkezések, az ipar hosszú, azonos keresztmetszetű kötelet (ma ezeket műszaki köteleknek nevezzük) igényelt, míg a mezőgazdaságban rövidebb, a szükségletnek megfelelő formájú kötélárukra (ezek az úgynevezett gazdasági kötelek) volt szükség. A két kötélfajtának a gyártása is némileg különbözik, s a kötélgyártók egy része az egyik, más része a másik munkaterületen dolgozik. A német nyelv a könnyű, kátrányozatlan, mezőgazdasági célú köteleket gyártó kézműveseket Seiler-nek, míg a nehéz, hosszú hajóköteleket előállító, főleg a tengerparton élő kötélgyártókat Reepschläger-nek nevezi.[10] Valószínűleg ez utóbbi szónak, a Reepschlägernek szószerinti fordításával állunk szemben a kötélverő szónál. Ez a szó a XV. században gyökeresedett meg nyelvünkben. Mivel pedig nálunk nem volt ilyen jellegű köteleket nagy tömegben felvevő tengeri hajózás — a kötélipar sem bomlott élesen ketté[11] —, a különbség lassan elmosódott, s nyelvhasználatunk mindhárom kifejezést (köteles, kötélgyártó, kötélverő) vegyesen alkalmazta.[12]

A kötélgyártó kézműipar termékei közé tartoztak a már említett műszaki és gazdasági kötelek mellett a hálók, hevederek, hajóballonok és a különböző

[7] *Szamota István—Zolnai Gyula:* Magyar Oklevél Szótár (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz). Bp. 1902—6. 539. l.

[8] Erről a kérdésről *Németh Gyula* akadémikus, egyetemi tanárral 1949-ben folytattunk személyes eszmecserét. Németh Gyula sem tételezett fel itt jelentésváltozást.

[9] Tolna megyében verecseny néven szerepel. *Tolnai Vilmos:* Verecseny. Etnographia 1900. XI. évf. 53. l.

[10] *Ervin Volckmann:* Alte Gewerbe und Gewerbegassen. Würzburg 1921. 98. s köv. l. A reep szó visszavezethető a gót rajps, az angol rãp szóra, ami kötelet, zsineget, esetleg szíjat is jelent. Használata a XIII. században terjed el Németországban. Lübeckben 1283-ban említenek először Reepert, majd vegyesen használják a „Röper" vagy „Reepschläger" megjelölést.

[11] Nálunk a szakma két főterületének éles kettéválása csak a XIX. század 70-es éveiben, az ipari forradalommal egyidejűleg ment végbe.

[12] Érdekessége a kérdésnek, hogy köznapi szóhasználatunk ma a gazdasági köteleket gyártó, egyre csökkenő számú kézműiparost nevezi kötélverőnek, míg a kötélgyártás alatt a műszaki kötelek gyári termelését érti.

csomózott díszműáruk.[13] A legfontosabb termék természetesen a kötél. A műszaki köteleket ma már kizárólag gépi úton gyártják. A mezőgazdaságban felhasznált kötelek[14] egy részének átmérője a célnak és a hagyománynak megfelelően fokozatosan hol vastagodik, hol vékonyodik. Így gépi úton való előállítása érthetően nehezebb. Ehhez járult az is, hogy az egyes vidékeken szokásos hagyományos formákhoz is kevésbé alkalmazkodhatott a gyári termelés.[15] Ez az oka, hogy Magyarországon a kézműipari kötélgyártás mindmáig fennmaradt,[16] bár a gazdasági kötelek gyártása terén is jelentősen előnyomult a nagyüzemi termelés.

II.

A fentiek ismeretében néhány összegező megállapítást tehetünk a magyarországi kötélgyártó ipar fejlődésére vonatkozóan. Ezen észrevételeink mindig a szakma történetének egészét érintik, de más-más oldalról közelítik azt meg. A tárgyalás logikájából következően a kronológiai és topográfiai rendet több helyütt mellőznünk kellett, s adataink tömegéből csak a legjellemzőbbeket választhattuk ki.[17]

Ha a magyarországi kötélgyártó ipar fejlődésének főbb korszakait akarjuk elkülöníteni és jellemezni, rendkívül nehéz a dolgunk. Nem beszélhetünk például korszakosan lezárhatóan a szakma háziipari jellegű szakaszáról, mert az Alföld egyes vidékein *a parasztgazdaságokban helyenként ma is szokásos a rövidebb kötelek házi elkészítése*. Sok parasztember ért a kötél javításához, sőt egyszerűbb kötélgyártó szerszámai is vannak.[18] Megállapításunk hangsúlyozottan vonatkozik a szakmához tartozó, bár helyenként és időnként önállósodó hálókészítésre, amely egyes fajtáiban a halászmesterség egyik munkaterülete is.[19]

Egyébként a halászhálókhoz szükséges fonalak készítése már korán jobbágyi kötelezettség, a hálók kötése pedig *jobbágyipar* volt Európában és Magyarországon is.[20] Egy 1226-ból Pannonhalmáról fennmaradt okmányban

[13] A díszcsomózás a szakma szinte kihalt ága. Egyik kiágazásából fejlődött ki a zsinór- és paszományipar. (Vö. Ruházati áruismeret II. c. tankönyvünk Bp. 1965. 156. oldalán a „vitézkötés" kialakulásáról elmondottakkal.) Jellegzetes termékéről, a fonóövről másutt szóltunk. (Fonóöv a Liszt Ferenc Múzeumban. Soproni Szemle XXI. évf. 280—283 l.)

[14] A Mezőgazdasági Lexikon Bp. 1911. II. k. 618. l. felsorolása nem pontos és teljes.

[15] A kötőféknek például 7—8 tájvariánsát ismerjük. A Debrecen és Jászapáti környéki paraszt csak laposan fűzött, az erdélyi csak fonott, a Pest megyei zsinórokból kötött árut keres. Van vidék, ahol a karikás, másutt csak a száras kötőféket vásárolják.

[16] 1962-ben a szerző készítette el a köteles és hálókészítő tantervet a Munkaügyi Minisztérium megbízásából. 1960—61-ben összesen 20 kötélgyártó tanuló volt, főleg Hajdú megyében és a Nyírségben. Számuk az 1961—62. tanévre 11 főre csökkent. Ezek a kis számok is a szakma kihaló jellegére utalnak.

[17] A szerző az itt felvetett kérdésekre A magyar kötélgyártó kézműipar története c. doktori értekezésében minden részletre kiterjedően válaszolt. E cikk keretei csak vázlatos tárgyalásra és rezumált megállapításokra adnak módot.

[18] *Bátky Zsigmond—Győrffy István—Viski Károly:* A magyarság tárgyi néprajza. Bp. É. n. I. k. 342. l., 1008. és 1010. ábrák.

[19] A XVI. századi halász-céhlevelek a háló kötését és javítását mint a szakma fontos ismeretét előírják. Példákat említ több helyen *Herman Ottó:* A magyar halászat könyve. Bp. 1887. I—II. k.

[20] *Hermann Leiter:* Die Leinen, Hanf und Jute Industrie. Wien 1916. A 60. oldal jegyzetében említi, hogy Nagy Károly a Capitulare de villis 62.-ben rendelkezik háló-

Miklós nádor szabályozta az apátság udvarnokainak szolgálatát. Kötelezte őket a fonal szolgáltatására és a hálókötők eltartására.[21] IV. Béla 1267-ből kelt egyik oklevele megemlékezik Udvardról, a királyi hálósok földjéről.[22] De jobbágykézművesek készítették a halászhálókat évszázadokkal később is. Makkai László[23] 1631-ből Orlikról hoz adatot arra, hogy ott egy jobbágy halászhálót kötött az uradalom számára.

A szorosan vett kötél készítésben is a XVIII. századig követhető nyomon erőteljes jobbágyipar. A céhlevelekben a XV. századtól kezdve élesen jelentkezik a jobbágyipar termékeivel szembeni védekezés.[24] A jobbágyiparosok termékei, a mezőgazdaság számára szükséges kötelek alkották a céhes iparosok egyik fő munkaterületét is. A jobbágyipar jelentősége a kötélgyártó szakmában a XVI. és XVII. században nőtt meg, mert a nagy szerephez jutó nagybirtok támogatását élvezték a városi iparral szemben. Anyagi helyzetük is helyenként kedvező volt. Viszonylagos jómódjukat az biztosította, hogy a magas céhadóktól mentesek voltak, részt vehettek a vásárokon, és környékükön többnyire versenytárs nélkül dolgoztak. Kerekes Mihály kötélverő (madarász, kádár) komoly anyagi gyarapodásáról 1640-től 1683-ig biztos adatokkal rendelkezünk.[25] A jobbágyszolgáltatásként végzett kötélgyártó munkáról is több adatunk van. Élelmezésükről ilyenkor a földesúr gondoskodott.[26]

Céhes keretekbe szervezkedő kötelesekkel már 1376-ban az erdélyi szász céhszabályozás[27] kapcsán találkozunk. A szabályozás 24 szakmával foglalkozik, köztük a kötélgyártókkal is. A 24 szakma speciális követelményeinek felsorolásánál a kötélgyártók a céhbelépés feltételeként „4 forint, 4 font viasz, 2 veder bor és egy lakoma" fizetését kötik ki, természetesen fenntartva az özvegynek járó kedvezményeket. A felvételi díjak a többi szakmához viszonyítva közepesek. Ebből azt következtethetjük, hogy a kötélgyártók között

---

kötőkről is, akik a vadászó, halfogó és madárfogó hálókat készítik („retiatores, qui retia facere sciant tam ad venandum, quam ad piscandum ad aves capiendum"). *A. Hofmann* (Die Seilerei in Leipzig. [Schriften des Vereins für Sozialpolitik LXVII.] Leipzig 1897.) ebből azt a következtetést vonja le szerintünk megalapozatlanul, hogy volt már önálló hálókötő és kötélgyártó mesterség.

[21] „Udvarnici tenentur dare de unoque mense annuatim filum ad unum *rete huzonis* et portare ad monasterium et debent dare panem interim illis qui parant retia." *Wenzel Gusztáv:* Árpádházi Új Okmánytár. Bp. 1860—1874. VI. k. 438. l.

[22] *Herman O.* i. m. 100. l.

[23] *Makkai László:* Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp. 1957. 10. l. 1631. évi urbárium adata. Vö. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954. 101. l.

[24] Az 1486-i kolozsvári kötélgyártó céhlevéltől kezdve végigkísérhető ez a tendencia valamennyi céhlevélen néha nyíltabb, néha burkoltabb formában.

[25] A gyalui vártartomány urbáriumai. Közzéteszi *Jakó Zsigmond.* Kolozsvár 1944. A Jegenyéről közölt adatokból végigkísérhető, hogy Kerekes Mihály, akit 1640-ben úgy szerepeltet, hogy 3 ökre van („Noetelen. Ennek Eocze Kerekes Istok szolgál"), 1683-ban 12 ökör, 11 tehén, 2 ló, 3 disznó és 3 méhes tulajdonosa („2 fia van", „Elesett öregh Ember"). A közbeeső 1642, 1652, 1666, 1670, 1679-es adatok mutatják helyenként visszaeséssel gyarapodását.

[26] Ez az élelmezés nem volt túl bőséges, például „. . . hálókötőknek — az kik jószágbul jönnek — az mi kor dolgoznak, fekete cipó per diem 1 személyre 4, turó fél font" adassék. Lórántffy Zsuzsanna uradalmi és udvartartási könyve az 1652. évre. Magy. Tud. Ak. Évkönyvei XIII. k. Pest 1872. 84. l.

[27] A céhlevelet kiadta *Zimmermann Ferenc—Werner Károly:* Urkundebuch der Deutschen in Siebenbürgen. Nagyszeben 1892. II. k. 449. l.

a verseny még nem túlságosan éles. A későbbi magyarországi céhlevelek[28] egy részében a verseny élesedésére utaló nyomok (magas céhdíj, költséges remek, egyéb feltételek) lelhetők fel. *A XVIII. század végéig alakult kötélgyártó céhek mindegyikére jellemző azonban, hogy tagjaikat a mezőgazdasági kötéláruk gyártása mellett a műszaki jellegű kötelek készítése tartja el.* Ez alól talán csak a debreceni kötélgyártó céh kivétel, amelynek tagjai elsősorban mezőgazdasági köteleket gyártanak.

A műszaki kötelek nálunk elsősorban bányakötelek, amelyekkel a kibányászott terméket és a vizet emelték ki a bányákból. Az 1486-os kolozsvári céhlevél kimondja, hogy „a sóbányákhoz[29] (?) szükséges nagy köteleket minden céhbeli mester egyenlő árért és azonos munkával készítse". A bányák mellett a folyami hajózás (kikötő-, hajókötelek), az átkelő kompjárat és gázlók, a halászat, a hajóvontatás, a katonai szükségletek (ágyúkat lekötő kötélzet, kanóc) jelentenek állandó keresetet a céhes mestereknek.[30] Egyes nagyobb műszaki kötéláruk elkészítésére a magyarországi kötélgyártóknak nincs meg a megfelelő technikai felkészültsége. Ezt bizonyítja az, hogy Pozsonyban, ahol erős céh dolgozik, bizonyos nagyobb köteleket[31] (révkötelet, hajók összekapcsolására szolgáló köteleket stb.) 1526-ban az európai kötélgyártás egyik centrumából, Bécsből hozat a város.

A műszaki szükséglet megszűnte gyakran a kötélgyártó céh megszűntét is maga után vonta. Így a Selmecbányán 1660-ig céhet alkotó kötélgyártók egyrészt a városon átvonuló vagy ott állomásozó hadak kötél- és kanócköveteléseitől, másrészt a szünetelő bányászat miatt beállt pangás folytán számban megfogyatkozva és elszegényedve feladták céhüket és „confoederáltak" a körmöcbányaiakkal. Később az okok megszűnvén, újból önálló céh megalakítását határozták el.[32]

A XIX. században alakult, általunk ismert 84 kötélgyártó céhnél lehetetlenség észre nem vennünk, hogy a céhalakítást a nyersanyag jelenléte mennyire befolyásolta. A 84 céh közül 55 a nem sokkal korábban nagyarányú állami kendertermelésbe bevont dél-magyarországi területekre esett.[33] A többi 29 céh

[28] 115 kötélgyártó céh alakulásáról van biztos tudomásunk; 1800-ig 31, 1800-tól 1847-ig 84 céh alakulásáról tudunk.

[29] „ad Montana Salium". Fordítás és kiemelés tőlünk. Kiadta: *Jakab Elek:* Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. Buda 1888, I. k. 270. l.

[30] A felsoroltak mellett vannak alárendeltebb jelentőségű, de állandó műszaki kötéligények. Sopronban a számadáskönyvekben 1454-től szerepelnek kötélvásárlások a templom (pl. harangkötél), a kórház, a borpincék számára. (Sopron szabad királyi város története, III. rész 4—5. k. Különféle számadások és adójegyzékek. Közli: *Házi Jenő.)* Besztercebányán az óratoronyhoz vásárolnak köteleket 1483-tól ismétlődően Stricke zu dem Zeuger bejegyzés alatt. *(Ipolyi Arnold:* Besztercebánya városa művelődéstörténeti vázlata. I. A. kisebb munkái. Bp. 1887. III. k. 316. l.)

[31] *Danninger József:* Pozsony szabad királyi város 1526/27. évi számadáskönyve. Bp. 1907. 11. l. Bécsben 1301-ben alakult kötélgyártó főcéh.

[32] *M. Schindler Gyula:* A selmecbányai céhek élete. Selmecbánya 1909. 31. l. Részletesen foglalkozik a Magyarországon egyedülálló céhperrel, amely a körmöcbányai és selmecbányai kötélgyártó céh között folyt.

[33] Az 1815 után alakult, általunk ismert dél-magyarországi kötélgyártó céhek (az alakulás éve szerint felsorolva): 1815: Ókanizsa, Bezdán, Palánka, Szabadka, Temesvár; 1817: Versecz; 1818: Nagybecskerek; 1819: Ada, Nagykikinda, Alsókörös; 1822: Cservenka; 1825: Monostorszeg; 1826: Futak; 1827: Filippova, Kornyája, Kolluth, Kula, Martonyos, Szivácz, Zombor, Kutyevo; 1828: Aracs, Franyova, Bács Apatin, Bajnok, Csantavér, Gakova, Mélykút, Óbecse, Pacsér; 1832: Doroszló, Vukovár; 1834: Prestovácz, Kapuszina, Keresztúr, Szilberek, Nassicze; 1835: Vinga; 1837: Párdány, Módos; 1838:

is hagyományos kendertermelő vidékekre jut. A kötélgyártó kézműipar ekkor válik jellegzetes vásározó kisiparrá.

A dél-magyarországi tömeges céhalakulásba természetesen regionális tényezők is beleszóltak, hisz a céhek nagyobb részénél a délvidéki céhalakulások esnek legkésőbbre.[34] Ezt az országrészenként felismerhető fáziseltolódást aláhúzta a nagyarányú kendertermelés, a kiváló nyersanyag jelenléte.

Az 1820-as, 30-as években jönnek létre az első kötélgyártó manufaktúrák[35] és a tőkés fejlődés más primitívebb formái. A manufaktúrák egy része céhes kezdetekből indult ki. A bányákhoz szükséges karvastagságú köteleket először több kisiparos „összeállva" készítette.[36] A Ferenc-csatorna mentén, Pesten és Körmöcön találunk néhány nagyobb üzemet a 30-as években.[37] 1842-ben időszakosan Brassóban a kötélgyártó mestereknél 500—600 segéd is dolgozott.[38] Velük gyűlt meg Varga Katalin baja, mert kenderéért 631 forinttal adósak maradtak.[39]

1837-ben jött létre az Osztrák Dunagőzhajózási Társaság Óbudai Hajógyárában a házi kötélüzem.[40] Itt a kötélszín 92,7 m hosszú és 4,72 m széles volt. Technikai tekintetben kézműipari szinten mozgott.

A mezőgazdasági kötéláruk gyártásában a kapitalista korszak közeledtét a kereskedők megjelenése jelzi. A tőkés kereskedők bekapcsolódása a termelés kiszélesítéséhez vezet. Az 1840-es évektől Gyuláról van erre jellemző adatunk. A gyulai kötélverők céhe szerződést kötött Rosenthal Antal nagyváradi polgárral, akinek 2000 darab kötelet szállítottak, darabját 12 ezüst krajcárért.

Ómoravicza, Sziszek; 1839: Lovrin; 1840: Dálya, Óbesenye, Ópalánka, Parabuty; 1841: Lippa, Jankovácz, Petrovácz, Pozsega; 1845: Perjános; 1846: Cserevicze, Hidegkút, Mokrin; 1847: Csepin.

[34] *Eperjessy Géza:* A mezővárosi és falusi céhek kialakulása és bomlása az Alföldön és a Dunántúlon. Századok 1963. 970. s köv. l.

[35] Érdekes, hogy a kötélgyártás azok közé a szakmák közé tartozott más országokban, amelyek a tőke és az üzem nagyságát tekintve a legelőrehaladottabbak. (*Werner Sombart:* Háború és kapitalizmus. Bp. 1913. 230. l.) A XVI. században a velencei arzenálról így ír a korabeli utazó (Reisebüchlein des Andreas Ryff, Bázeli egyetemi könyvtár kézirata): „A kötélház vagy szín az arzenálban roppant nagy, de kivált olyan hosszú, hogy egy ló elfáradna a befutásában, sok nép dolgozik benne, és nagymennyiségű kender meg len van ott készenlétben." Az angol hajók ellátására a XVIII. században az angolok Oroszországban kötélgyárat alapítanak Kholmogriban (Archangelsk mellett). Fiumében a XVIII. század végén szintén működött a tengeri hajózást szolgáló 3 manufaktúra. A kendert a pápai államból hozatták. Tulajdonosaik olaszok (Santarelli Sanctura, Orlando, Spadin Bertalan). Mivel a magyarországi fejlődéstől eltérő formákat mutatnak, részletes vizsgálatukat itt mellőzzük.

[36] *Futó Mihály:* A magyar gyáripar története. Bp. 1944. I. k. 146. l.

[37] *Fényes Elek:* Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. Pest 1839. I. k. 72—73. l.

[38] A budapesti keresk. és iparkamara jelentése ... Bp. 1877. 330. l.

[39] Érdekességként utalunk itt Varga Katalin és a brassói szász kötélgyártók közti vitára. *I. Tóth Zoltán* (Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegységben 1848-ig. Bp. 1951. 211. s köv. l.) szerint Varga Katalin az adós mesterek elleni kérvényharcában és perében szerezte meg a hivatalos ügyekben azt a jártasságát, amely a bucsumi bányászparasztok ügyének képviseletére, vezetésére alkalmassá tette. Számunkra kérvényharcából világossá vált, hogy a Brassó környéki falvak — így Halmágy — lakosai termelték a kendert a nagyarányú kötélgyártás számára. Egyben bizonyítja, hogy a termelők mennyire ki voltak szolgáltatva a szinte egyedüli felvevőpiacot jelentő mestereknek.

[40] DDSG Évkönyv az 1880-as évekből. Címlap nélkül. Varró József hajógyári gépszerkesztő tulajdonában. 1959-ben szíves engedelmével tanulmányozhattuk. Gyártörténeti leírása utal a kötélszínre!

Egyidejűleg vállaltak 700 kötőfék szállítását is, darabját 8 ezüst krajcárával.[41] Míg az ilyen nagy megrendelés az egyik céhnek előnyös, a másik számára káros. Az apatini kötélgyártók 1846-ban arra kérték a Helytartótanácsot, hogy tiltsa el a kereskedőket a kötélárusítástól.[42]

A következő korszakokat a műszaki kötelek gyártásának egyre fokozódó gépesedése, gyárak alakulása jellemzi. Az ipari forradalom[43] a kötélgyártásban — Angliához képest közel évszázadnyi késéssel — az 1870-es években vesz erősebb lendületet Magyarországon. Bakai Nándor szegedi céhes üzeméből kötélgyár nő ki, majd abból alakul a Szegedi Kenderfonógyár Rt., amely a századfordulón már 1050 munkást és 50 bedolgozót foglalkoztat. Mellette Bellán Mátyás dunacsébi kötélgyára, a Halle-féle pozsonyi, a Seidel-féle újverbászi, a Michels-féle ópalánkai kötélgyártó üzemek voltak némileg gépesítve. A 70-es években kapcsolódtak be tömegtermelésükkel a fegyintézetek is. A kötélgyártás ekkor vált börtöniparrá.[44] A XX. század első évtizedében is több nagy részvénytársaság alakult. Legjelentősebb köztük a Honi Fonó és Kötélverő-gyár RT hódsági üzeme és a szegedi Varga, illetve Pollák kötélgyárak. Mellettük néhány mechanikai hálógyár is működött.

A kötélgyártó kisiparosok egyidejűleg teljesen kiszorultak a műszaki kötélgyártásból, hisz áruik technikai színvonala és ára nem mérkőzhet a gyári termékekével. Számuk lassan csökken. A századfordulón kb. 2500 kötélgyártó kisiparos dolgozott még Magyarországon. Ezek 50%-a munkaerőt nem foglalkoztatott.[45] 1946 decemberében a kötélgyártó kisiparosok száma éppen 600 volt. 105 segédet és 69 tanoncot foglalkoztattak.[46] Azóta ez a szám jelentősen csökkent.[47]

Kötélgyártó iparunk fejlődési szakaszainak jellemzéséhez néhány pillantást kell még vetnünk *a kötél nyersanyagával és gyártási technikájával* kapcsolatos problémákra is.

A nyersanyag kérdését vizsgálva azt látjuk, hogy az igény és a felhasználás kettős irányú. *A gazdasági kötelek előállításához szükséges kendert a helyi termelés a XVIII. század végéig mindig előteremtette a háziipar, a jobbágyipar és részben a céhek számára is.* Kezdetben a kender termelése házikertekben folyt, de a XI. században már Horváth Mihály[48] szerint termelése „közdivatban lőn". Ezt az 1092-i országgyűlésen véghezvitt tizedszabályozás is bizo-

[41] *Hanzó Lajos:* Az iparfejlődés néhány kérdése Békés megyében a XIX. században. Békéscsaba 1957. 14. l.

[42] Országos Levéltár Htt. Dep. Citt. 2—46.

[43] A kötélgyártás ipari forradalma a hajókötélgyártás területéről indult ki Angliában. Az első kötélfonalat készítő gépek már a XVIII. század végén dolgoztak. A jelentősebb feltalálók a *newcastlei* Chapman és Huddart, a *glasgowi* Bates, Lang, Anthor. Ez a két város az angliai kötélgyártás centruma. A fonalkészítésnél sokkal jelentősebb volt a köte·kihúzás gépesítése. Ez is Huddart nevéhez fűződik, aki 1799-ben kért szabadalmat gépi hajókötélgyártó berendezésre. 1804-ben találta fel Jacquard a hálókötőgépet. Albert 1825-ös felfedezése, a drótkötél a kenderkötelek visszaszorulásához vezetett bizonyos területeken (hajóvontató kötelek).

[44] Budapesti Keresk. és Iparkamara jelentései . . . Bp. 1879. 268. l.

[45] *H. Leiter* i. m. 64—66. l.

[46] Kézműiparosok Országos Statisztikája 1946. december 31-én. Bp. 1947.

[47] A csökkenés okai között nem hanyagolható el a mezőgazdaság fokozódó gépesítése sem, amely sokféle gazdasági kötélárut feleslegessé tesz (pl. istráng, szántógyeplő stb.).

[48] *Horváth Mihály:* Az ipar és kereskedelem története Magyarországban. Buda 1840. 207. l. Ez a termelés azonban csekély, a házi szükségletekre szorítkozik.

nyítja. Eszerint az egyház dézsmaként „annyi kendert kapjon, amennyit egy összezárt ujjú tenyér a földhöz tud szorítani".[49] A XII. században a kender a vásárokon már rendkívül kapós cikk.[50] A XVIII. századig „majdnem minden helységben tenyésztetett, de legtöbb helyen csak annyi, mennyit a nők a házi szükségökre is feldolgozhatának". A kenderkilenced úrbéri tartozás marad 1848-ig.[51]

Amikor a nagyobb méretű, „műszaki jellegű" kötélszükséglet kielégítésére létrejönnek a termelést kiszélesítő céhek, a kenderben országszerte hiány mutatkozik.[52] Az 1486-i kolozsvári céhszabályt megelőző feltételezett szövetkezés[53] is a városba érkező kender elővásárlásának privilégiumával lehetett kapcsolatos. Az 1486-os céhlevél 2. cikkelye pedig kimondja, hogy „ha valaki eladásra kendert hoz [a városba], a mesterek közül senki se merészelje azt titokban megvásárolni, hanem hívja össze a többi mestereket és osszák szét azt egymás között. Ha valaki mégis eltitkolná az érkezett anyagot, bírságként 2 font viaszt fizessen és ne részesüljön belőle".[54] A kender hiányára utal Mátyás 1490-ben kiadott intézkedése, amely megtiltotta a kendernek az országból való kivitelét, „minthogy az a bányaművelésnél szükséges cikk".[55] A tilalom valószínűleg az erdélyi szászok nagyarányú termelésére utalt, amelyet részben feldolgozva török területekre szállítottak.[56]

Az 1532-ben kelt eperjesi céhszabályban ez olvasható: „ha lengyel honból vagy máshonnan nagyobb mennyiségű kendert hoznak [Eperjesre], azt ne egy mester vásárolja meg, hanem igazságosan juttassanak abból minden céhbelinek, hogy senki hiányt ne szenvedjen".[57] Az 1571-es erdélyi árszabályzat szerint a kötélgyártóknak vigyázniok kell, hogy sok kendert ne szállítsanak ki az országból, hogy a kötél ára fel ne menjen.[58] Hasonló határozatok olvashatók a XVII—XVIII. századi céhlevelekben s egyéb okmányokban is.

A XVIII. század második felében döntő fordulat állt be a kötélgyártó ipar nyersanyagellátásában. A kendertermelést a bécsi udvar ismert gazdaságpolitikájának megfelelő célzattal kiszélesítették.[59] Ennek a gazdaságpolitikának a mezőgazdaságra volt némi ösztönző hatása, hisz a jobbágy adófizető képes-

[49] Canabum quantum potest pugillus digitis pressis ad terram premere accipiat Az 1092-i országgyűlés. Decret S. Ladisl. L. J. Cap. 40.

[50] *Horváth M.* i. m. 207. l.

[51] A kenderkilenced úrbéri tartozás. Néhol a jobbágyok a kender természetbeni beszolgáltatása helyett fonást teljesítettek. Az 1836. VII. tc. is fenntartotta ezt a szolgáltatást oly módon, hogy az egésztelkes jobbágytól 6 font fonalat, a kisebb telekkel bíróktól arányosan kisebb mennyiséget követeljenek.

[52] A kender kedvelt ruharostanyag volt, s a jobbágyok öltözködését részben a kendervászon biztosította. Így a házi szükséglet is jelentős, s a termelés mennyiségileg és minőségileg csak erre irányult.

[53] A céhszabály bevezetése utal erre: „. . . a céhen kívüliek a szabályzatnak megfelelően léphetnek az *új céhbe*, s így a korábbi megegyezés az új szabadalomnak megfelelően módosul". (Szabad fordítás és kiemelés tőlünk.)

[54] Fordítás tőlünk.

[55] Idézi *Körömy Árpád:* Iparviszonyaink a céhek szabályozásától a mohácsi vészig 1376—1526. Bp. 1883. 57. l. Természetesen nem a kender volt a bányaművelésnél fontos cikk, hanem a belőle készült kötél!

[56] *Gr. Teleki József:* Hunyadiak kora Magyarországon. Bp. 1852—56. VII. k. 480. l.

[57] Fordítás tőlünk.

[58] *Várady Erzsébet:* Adatok Erdély művelődéséhez János Zsigmond korában az Erdélyi Országgyűlési Emlékek alapján. Bp. 1910. 78. l.

[59] Nem térünk ki általánosságban e gazdaságpolitika közismert tényeire, csupán a tárgyunkra vonatkozó kérdésekre.

ségének növelésére és a kincstári birtokok jövedelmezőbbé tételére is törekedett. Az eszközölt befektetések jó része (indigó, pamut) kudarcot vallott. Egyedül a Délvidék kendertermesztésére hozott intézkedések terültek meg. A kendertermesztés szükségességét hangoztatók közé tartozott báró Borié, Mária Terézia tanácsosa, aki 1761-ben azt hangsúlyozta, hogy Magyarországon olyan Ausztriának nem ártalmas iparágakat kellene fejleszteni,[60] amelyekhez a nyersanyagok rendelkezésre állanak. Ilyen iparágnak tekintették többek között a hajókötél-gyártást is, ami Ausztria hajózásának fellendítéséhez járulhatna hozzá. Ezzel a célzattal kezdték meg 1765-ben az első kísérleteket Bolognából hozott kendermaggal a királynő apatini birtokán.[61] Innen terjedt el az egész Bácskában és Bánátban a kendertermesztés. A termesztés a bécsi hatóságok részéről különös pártfogásban részesült, mert bíztak benne, hogy nagy mennyiségben lehet majd kendert a tengerpartra szállítani hajókötelek és vitorlavászon gyártására.

II. József idején a kendertermesztés tovább fejlődött. A császár is nagy jelentőséget tulajdonított az ügynek. 1785. augusztus 25-én írja a Bánságban követendő gazdaságpolitikához fűzött sajátkezű megjegyzésében,[62] hogy kendert és lent kell termeszteni, mert az az előnyösebb. Kendermagot is hozatott Olaszországból és azt „az ország külön vidékein szétosztotta".[63] Ebből a magból termelt kender szálai hosszabbak voltak és megfeleltek a hajókötél gyártására, mint azt a császár által Magyarországra küldött Naysz fiumei kereskedő megállapította.[64] A mag azonban később elfajult, és a termelők nem voltak képesek új magot szerezni, nem ismerték a művelésnek hasznot hajtó módját sem.[65] A kenderművelés megtanítására éppen ezért könyvet adnak ki 1789-ben.[66] Ebben a hajókötelek készítésére termesztett kender gondos kezelésére oktatják a gazdákat. A minőségi követelményekre vonatkozóan a következőket olvashatjuk:

„Különben a kender tellyeségesen ugy készittetik és finomittatik, valamint a len. Ha azonban is talán kenderedet tsak kötélnek, alatságnak[67] vagy mas efféle hajóji készületre való eszköznek szánnád, azt tsak el ne higyed, hogy aztat azért kevesebb munkával és figyelemmel kelletik megdolgozni, mivel illyen szerszámokra is, akár mi gorombáknak és vastagoknak is azok látszottassanak, tsak a leghoszszabb és a jól készült kender a legalkalmatosabb. Fő tulajdonságai egy alatságnak abban állnak, hogy erős legyen ne

[60] *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922. 30. s köv. l.

[61] *Eckhart F.* i. m. 30. l.

[62] *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815. Bp. 1958. 373—75. l. (Iratfüggelékben!) A hajókötélgyártás fellendítése is állandóan napirenden tartott probléma. A Helytartótanács 1785-ben mindazoknak, akik a vitorlavászon- és hajókötélgyártás területén eredményt érnek el, évi 100 forint jutalmat óhajtott adni. Uo. 133. l.

[63] *Horváth M.* i. m. 205. l.

[64] *Skerlecz Miklós* báró művei. M. Közg. Könyvtár 15. sz. Descriptio . . . (Pozsony 1802) 91. l.

[65] *Skerlecz M.* i. m. Projectum legum motivatum 30. p.

[66] A len és kender művelésről szóló oktatás a mezei embernek hasznára. Budán a' királyi Akadémiának betűivel. 1789.

[67] Alatság a hajókötelek neve. Később csak a vontatásra használt köteleket nevezték így. *Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond:* Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Bp. 1890. I. k. 55. l. *Molnár Albert* Dictionariumában (1604) = funis nauticus, per quem trahitur navis ab hominibus vel equis.

törjek[68] vagy el ne vásson és, mivel gyakorta vizbe megyen sokáig a rodhadásnak ellent állyon. Erősségét nyeri a kender hoszszuságától, tartósságát pedig az vizben a szálaknak vékonyságától."

Az állandó támogatás következtében a kendertermesztés fel is lendült, különösen az ország déli részein. A Szlavóniában termelt kender minősége felvette a versenyt a karintiaival. A bácskai és Debrecen környéki kender követi őket a sorban.[69]

Az 1820-as évek táján Bácska termelése tört az élre. Évenként már „mintegy 40 000 mázsa szállíttatott ki. Mi annál örvendetesebb jelenés, minthogy még az előbbi korszakban nevezetes mennyiségben kelle behozni a tengerpartra Bolognából és Ferrarából a honi hajózás szükségleteire". „Egyedül Apatin termelése 6000 mázsa volt."[70]

Ez a kender már alkalmas nagy kötélművekre, hajó- és bányakötelekre, „miért is nagy része a bányavárosokba, egy része Bécsbe és Linzbe vitetik". De ez a mennyiség kevés, mert „honi kötélgyártóink között is kelendő".[71]

A termesztett mennyiség a kendertermesztő területeken tömegesen alakuló céhek, manufaktúrák, majd a gyárak nyersanyagellátását ebben és a következő korszakokban kielégítően fedezte.[72]

Fontos tényező az ipari munka megítélésénél annak technikai színvonala. A kötél gyártási technikájában korábban végbement fejlődést nem kell elszigetelten, csak Magyarországra vonatkoztatva vizsgálnunk. Hajnal István mutatott rá,[73] hogy a primitív szerszámokon végbement egyes tökéletesítések a vándorló legények útján korán elterjedtek, s ha szükség volt rájuk, úgy rövid időn belül mindenütt használatossá váltak. A szükségesség azonban összefüggött a gyártás jellegével is. *A háziipari jellegű kötélkészítés legfontosabb szerszáma napjainkig is a horgasfa maradt,*[74] holott ezt a szerszámot a XIV. században már általánosan felváltotta a fonókerék.[75] *A fonókerék több apró tökéletesedésen ment keresztül századok folyamán, és ma is a kézműipari kötélgyártás alapvető szerszáma.* Minden egyes apró tökéletesedéshez a termelékenység növekedése kapcsolódott. Míg a horgasfa segítségével kb. 10-12 istrángot

[68] Az alattságot, hogy a nedvességgel szemben ellenállóképesebb legyen, bekátrányozták. Ezáltal súlyának 1/5-ével gyarapodott és merevvé, feszessé, keménnyé vált. Ha a kenderszál nem volt kellően rugalmas, a kész kötél törékeny lett.

[69] *Horváth M.* i. m. 283. l.

[70] *Horváth M.* i. m. 359. l.

[71] *Horváth M.* i. m. 283. l.

[72] Magyarország kötélipara a világpiacon az I. világháborúig előkelő helyet foglalt el, 40—50 országba exportálta termékeit. A Szegedi Kenderfonógyár RT gépírásos gyártörténete (a gyár tulajdonát képezte 1950-ben) felsorolja azt a 41 országot, amelyekben exportképviseletet tartott fenn.

[73] *Hajnal István* a szerző tulajdonában levő kéziratos disszertációbírálatban, a 4. oldalon hivatkozik a fonó- és szövőeszközök, -szerszámok terjedésével kapcsolatosan néhány példára is.

[74] *Bátky—Győrffy—Viski* i. m. 342. l.

[75] *Váczy Péter:* A szövőipar technikai és szervezeti átalakulása Flandriában a XI—XIII. században (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Historica. Bp. 1957. 67. l.) a fonókerék elterjedését a szövőfonalak készítésénél a XIII. század elejére teszi. A kötélgyártókra vonatkozó első adataink és képes ábrázolásaink a XIV. századból valók. Hivatkozhatunk itt *O. D. Johansen:* Die Geschichte der Textil-Industrie (Leipzig—Stuttgart—Zürich 1932.) c. művére, amely 1405-ből közli az első kötélgyártó fonókereket ábrázoló képet. Használatára először egy 1345-ös adat hivatkozik ugyanott.

állíthatott elő az iparos,[76] addig a primitív fonókeréken 20-at,[77] a XVIII. század végén 32 darabot. 1771-ből Komáromból fennmaradt adat szerint ugyanis egy kötélverő „iparos a kereket forgató ember segítségével[78] naponta készíthet 4 db egyenként másfél öles istrángkötélből álló köteget".[79] A köteg alatt 4 pár istráng értendő, ami 32 darabot jelent. Ez a mai kisipari átlagtermelésnek csupán a fele. A termelékenység emelkedéséhez természetesen a fonókerék mellett a többi apróbb szerszám (orsók, fonalvezető, henger, hengerállvány stb.) tökéletesedése is hozzájárult. Ebben a vonatkozásban a golyóscsapágyas hengerek megjelenése volt jelentős a XIX. század elején. A kötélgyártó manufaktúrák a szerszámok célszerűbb és racionálisabb alkalmazását tették lehetővé.

Bár Nyugat-Európában az ipari forradalom a kötélgyártásban a XVIII. és XIX. század fordulóján végbement, nálunk csak az 1870-es években vett erősebb lendületet.

III.

A mezőgazdasági kötéláruk mindenkori választékát és minőségét a rendelkezésre álló adatokból legtöbbször nem könnyű rekonstruálni. Az árucikk funkcionális és formai fejlődését és azt a szakszerű munkát, amelyet kora technikai szintjén az iparos az anyaggal küzdve folytat, alig vagy egyáltalán nem rögzítik a történelmi források.

A vizsgálandó gazdasági kötéláruk körébe[80] a következő árukat soroljuk: *istráng, kötőfék, nyűg, pányvás kötél, marhakötél-borjúkötél, szántógyeplő, rudallókötél, borleeresztő* (helyesebben hordóleeresztő) *kötél, kútkötél.* A zsinórok közül a legfontosabbak a *dohány-* (dohányszárító) *zsinórok,* a *paprikazsinórok,* illetve a *kévekötözők* és *zsákkötözők.*

A kötélgyártó ipar főterméke évszázadokon át az *istráng* volt. Istrángot használt a gépjárművek felfedezéséig minden fogatolt jármű, a parasztszekértől a hintóig, az ekétől az ágyúig. Érthető, hogy adatok nagy bőségével rendelkezünk. A korábbi egyszerű említéseknél jóval többet mond Buda város törvénykönyve, az Ofner Stadtrecht Zsigmond korából fennmaradt jogszabálya.

[76] A szerző — aki egyben kötélgyártó szakmunkás is — 1950-ben maga készítette horgasfán 85 perc alatt készített el egy istrángot. Ha figyelembe vesszük is ezen a szerszámon a XII. századi iparos nagyobb gyakorlottságát és az akkori hosszú munkaidőt, akkor sem tételezhetünk fel nagyobb termelékenységet, mert a kender feldolgozása, előkészítése — mint ezt több ősi, ma már alig használt finomító szerszám (pl. kopozó) bizonyítja — tökéletlenebb volt. Részletes leírását *Frecskay János:* Mesterségszavak szótárában olvashatjuk.

[77] A szakszerű becslés tőlünk származik.

[78] A horgasfát, fonókereket a kötélgyártó szakmában rendszerint gyermek, inas forgatta (hajtotta). Erre az elterjedt gyermekmunkára a manufaktúrák kapcsán Marx is utalt. (*Marx Károly:* A tőke. Bp. I. k. 501. l.) Egyéni munka csak a XIX. sz. végén elterjedt mechanikus fonókerékkel vált lehetségessé a szakmában. Itt a kerék forgatását a kötélgyártó az övére szerelt húzózsinórral biztosította. Mivel munkája így csak merev felsőtesttel volt végezhető, a kötélgyártó humor elnevezte a szerszámot meresztőnek.

[79] *Karlovszky Endre:* Gyár és kézműipar 1771—74-ben. Bp. 1896. 31. l.

[80] Felsorolásunk bővebb, mint a Mezőgazdasági Lexikoné (Bp. 1911. II. k. 618. l.), mert a szorosan vett gazdasági kötélárukhoz soroltuk a borleeresztő kötelet és a kútkötelet is. Elhagytuk viszont a nyaklót, a hámot, a porciókötelet és a szülőkötelet. Lásd a 2. jegyzetet.

Ez arra figyelmeztet, hogy a kötélgyártók kötelesek az istrángot és a különféle köteleket jó anyagból, kenderből — nem kócból — elkészíteni és raktározni. Felelősek a minőségért, mert ha tönkremegy a silány istráng vagy kötél, a bíró kártérítés fizetésére ítélheti a készítőt.[81]

A minőség feletti őrködés a céhlevelekben is mindenütt helyet kap. A már többször említett 1486-os kolozsvári céhlevélben a minőségvédelem összekapcsolódik az idegen iparosok elleni harccal. „Senki kereskedés végett sem nagyobb, sem kisebb istrángot a vásárok idején kívül a városba be ne hozzon, mert ha megtenné, a céhmester a bíró segítségével lefoglalja és a szükségletekre fordítja [az értékét]. A vásárok ideje alatt a céhmesterek mind a városbeli, mind az idegen mesterek munkáját tartoznak megszemlélni, a hibásakat kijavíttatni, sőt joguk van lefoglalni és tűzre vettetni is."[82]

Ebből az artikulusból megtudjuk egyrészt, hogy a vásárok idején kívül leggyakrabban a legkelendőbb gazdasági kötéláru, az istráng szivárgott a városba, nyilván az olcsóbban termelő jobbágyiparosoktól, másrészt hogy egy könnyebb és egy nehezebb változatot kerestek. A nagyobb istráng nyilván súlyosabb kocsik, a kisebb könnyebb szekerek húzására szolgált.

A szigorú minőségi ellenőrzés arra utal, hogy a kötélgyártók megkísérelték a borított istrángok forgalombahozatalát. A borítás[83] olyan eljárás, amelynél kócból készült vagy használt kötelekből kibontott fonalakat gerebenezett kenderszállal vonnak be. Az áru ilyenkor tetszetős, de szilárdsága — ez pedig az istrángnál a főkövetelmény — csekély. A szigorú minőségvizsgálat erre a megengedhetetlen, csaló gyártásmódra vonatkozhatott,[84] mert formai tekintetben az istrángnál a követelmény nem jelentős. A limitációk pontos meghatározásai (pl. egy pár leghosszabb, csupa jó kenderből csinált előistráng[85]) is minőségvédelemre törekedtek.

1495 után jelennek meg a számadáskönyvek rovataiban az ágyúhoz való kötélistrángok.[86] Az ágyúkat keréken vagy szekéren szállították, és mivel

[81] *Michnay Endre—Lichner Pál:* Buda városának törvénykönyve. Ofner Stadtrecht von 1241 bis 1421. közli: „Dy sayler sullen dy zugstreng und ander sayl von guetem wol gearbeiten hannf und nicht von werch machen und aus perayten oder sy verliesen dy unrecten streng oder sayl und dar zu dem richter dy puess."

[82] Kiemelés és fordítás tőlünk.

[83] A borítást mint gyártási eljárást a textilipar más területein is alkalmazzák. Lényegében az úgynevezett gimpe áruk, plattírozott áruk (pl. egyes paszományok, zsinórok, plattírozott harisnyák alkotó fonalai) stb. is borított árucikkek. Ruházati áruismeret III. Bp. 1966. c. tankönyvünk 79. oldalán foglalkozunk a kérdés mai technológiai vonatkozásaival.

[84] Hogy a kötélgyártókat világszerte mennyire bírálták, gúnyolták gyenge minőségű munkájuk miatt, igazolja az a XVI. századi német versike, amelyet *Rudolf Wissel:* Des alten Handwerks Recht und Gewohnheit (Berlin 1929) 446. lapján közöl, s benne a kötélgyártó céhek védszentjére, szent Posthumusra utal. Fordításunkban:

A kötélgyártó

A tolvaj nincs a kötelessel barátságba',
Mert az ő munkája kerül a nyakára,
Mint Judás Iskariotnak ! De szedte-vedte,
Az Isten is haragszik néha a kötelesre,
Ha silány kenderből rossz istrángot csinál,
S emiatt sok paraszt és fuvaros kiált
Csúf káromkodásokat, ezer átkot.
Azt hisszük, Posthumus nem kócból gyártott,
Hanem jó szöszből, jó kötelet,
S így érdemlé meg a szent melléknevet.

[85] *Korompay János:* Abaúj vm. monográfiája. I. k. 89. lapján közli a felvidéki vármegyék 1812-es közös limitációját.

[86] *Soltész Gyula:* Az 1494. és 1495. évi királyi számadások művelődéstörténeti vonatkozásai. Bp. 1905. Dokt. ért. 46. l.

szokatlanul nagy súlyt vontattak, erős kötélistrángokra volt szükség. Egy 30 évvel későbbi adatból megtudjuk, hogy egy ágyú nagyobb útra való szállításához mennyi istráng kellett. Pozsony számadáskönyve 1526-ban jelzi, hogy György ágyúmester számára, akit a város a harc mezejére (Mohács?) küldött, az útra 50 darab istrángot vásároltak, darabját 1 garasával.[87] A nagy mennyiség arra mutat, hogy az istrángok az ágyú súlyához mérten gyengék voltak.

A nehezedő járművek az okai annak, hogy a XVI. századtól kezdve sokasodó limitációkban már 3-féle istráng szerepel: „öreg szál Istráng, kit farhám istrángnak hinak, Vonó Istráng és Közönséges Istráng". Az öreg istráng súlyára vonatkozó első adatunk 1571-ből való. Az erdélyi árszabályzat[88] kimondja, hogy 1000 darab rendes istráng súlya 5 mázsánál se többet, se kevesebbet ne nyomjon. Az ilyen istráng súlya ma 33—35 dkg, míg a könnyebbek 25 és 20 dkg körüli súlyúak.[89] Mi az oka, hogy a XVI. században az istráng több mint 40%-kal súlyosabb volt a XX. században készült hasonlóknál? Ezt több tényező együttes hatásával magyarázhatjuk. Egyik ok az alapanyagban rejlik. A XVIII. század végén meghonosított, majd később tudományos kísérletezéssel nemesített kenderfajták rostjának szakítószilárdsága nagyobb, mint a korábbi kendereké. A kender elsődleges megmunkálása (áztatás, törés, tilolás) is sokat fejlődött, ez szintén a minőség javulását eredményezte. De nem mellőzhető körülmény a járművek fejlődése és az utak javulása sem. Különösen az utóbbi, az utak állapota hat döntően, hisz egyenetlen, sáros földúton a változó igénybevétel az istrángot gyorsan elmállasztja. Figyelembe kell még venni a vontatandó súlyt is.

Mint érdekességet említjük meg, hogy a XIX. század közepéig az istrángot mindig párban, illetve 4 párból álló kötegekben árusították.[90] Valamennyi limitációban így szerepelnek. Darabonként, illetve nagyban száz darabonként csak azóta kerülnek forgalomba.

A kötélgyártó kézműipar kétségkívül legdíszesebb áruja a *kötőfék*. Egyes változataiban művészi munka. Mivel a formálás gazdagabb lehetősége adódott ennél az árunál, egy-egy vidék művészi igényéből következően számos variánsa keletkezett.[91] Ezek a változatok azonban nem vethetők egybe a mezőgazdasági fémszerszámok, például a kapák ismert variánsaival. A kapák változatait ugyanis a talaj tájankénti különbözősége, a végzett munkafajták sokfélesége magyarázza, bár a hagyomány is szerepet játszott egy-egy típus kialakulásában. A kötőfékeknél a művészi formálás igénye, a ló iránti szeretet (nem sajnálták tőle a díszesebb és drágább szerszámot sem) és a hagyomány az alakító tényezők.

Amikor a kötőfékekre vonatkozó történelmi adatokat vizsgáljuk, óvatosnak kell lennünk, mert a XVII. századig szíjkötőfékek használata is általános volt. A nagyurak értékes paripáira rendszerint szíjkötőfékeket tettek. Helyen-

[87] *Danninger J.* i. m. 170. l.

[88] *Várady E.* i. m. 78. l.

[89] A kézi munkával készült istrángnál a súly pontos meghatározása darabonként nehéz, hisz az áru vékonyodik, vastagodik. Ezért egy bizonyos kendermennyiségből kifonandó istráng számát adják meg ma is. Az elkészült istráng súlya 1—2 dkg-mal több vagy kevesebb is lehet, de nagyobb mennyiségnél a súlynak ki kell egyenlítődnie. Ez vonatkozik a többi gazdasági kötélárura is.

[90] 1 ló befogásához 2 istrángra van szükség. Bár nem törvényszerű, hogy mindkét istráng egyszerre szakadjon el, mégis később is párban vásárolták.

[91] Lásd a 15. jegyzetet.

ként a kötélgyártóknak meg is tiltották a kenderkötőfék készítését.[92] Az első kenderkötőfékre vonatkozó biztos adatunk 1514-ből való. Megtudjuk belőle, hogy II. Lajos udvara számára a kötőfékeket a Budán lakó kötélgyártók készítették. Hogy ezek milyen alakúak voltak, nem tudjuk. Az első olyan adatunk, amely a kötőfék megformálására is utal, Erdélyből való 1571-ből.[93] Az említett kötőfék „négyelő, vagyis egymást keresztező módon készült". Ez mai kifejezéssel élve „laposan fonott kötőfék" lehetett, amely Erdélyben ma is használatos. Tulajdonképpen a szíjat utánozzák a szélesen fonatolt (flektolt) zsinórok. A debreceni kötélgyártóknak a XVII. században már erős céhében alakul ki a debreceni laposan fűzött kötőfék parádés típusa. A laposan fonotthoz hasonlóan ez a kötőfék is csupán kötőfékfej, amelyet finom hatágú zsinórokból deszkaformára fűznek. A ½ kg súlyú áru neve csak nálunk debreceni kötőfék, Ausztriában a századforduló táján a magyar kézműipar e pompás termékét „Ungarische Halfter"-nek nevezték.[94]

Az 1812-es felvidéki közös limitációban jelenik meg először a ma általánosan használt száras kötőfék és a külön kötőfékfej és kötőfékszár. Ez a legolcsóbb változat zsinórokból áll, és szabályozhatóan felhelyezhető bármilyen lófejre. 4 darab 3 ágú zsinórt 6 különleges csomóval kötnek meg. A csomók szakszerű, kereszteződésmentes megkötése fontos, mert a hibás kötőfékcsomó feldörzsöli a ló pofáját, azon törési sebet okoz. A kötőfékfejet a száras kötőfékhez hasonlóan kötik, a különbség csak annyi, hogy acélkarikában végződik. A karikás kötőfékhez szárként kb. 16 dkg súlyú, az istránghoz hasonló kötőfékszárat használnak.

A kötőféket mindig a legjobb minőségű, kézzel gerebenezett kenderből fonják. A száras kötőfék súlya 25—30 dkg. A kötélgyártó átlag 25 darabot köt meg óránként kész zsinórokból.

Lótartással kapcsolatos gazdasági kötéláru volt a *lónyűg* is. Anyaga nem volt mindig kender, de kötélgyártók készítették. A limitációkban „szőrből való lónyűg" vagy „kendernyűg" néven szerepelt. A felhasznált szőrféle lószőr volt, aminek — különösen a farokszőrnek — szakítószilárdsága kitűnő. A sörényszőr gyengébb minőségű. A lószőrből készült nyűg ára a kendernyűgnél általában 25%-kal volt magasabb.

Hasonlóan kétféle anyagból, „tiszta szőrből" és „kenderből csinált *pányvásкötelek*" is szerepelnek az árszabásokban. Árukat ölenként[95] szabták meg, általában a lószőr pányvaskötél ára a kenderkötélének kétszerese volt.

A *marhakötél* és *borjúkötél* alakra és kivitelre nézve mindenben megegyezik, csak a borjúkötél valamivel könnyebb. Két részből áll. A fej 12 dkg-os,

[92] A soproni magyar szíjgyártók 1670-ben megtiltják a köteleseknek, hogy kötélhámot, féket vagy más lószerszámot készítsenek. *Winkler Elemér:* A soproni céhek története a XV—XIX. században. Sopron 1921. 33. l. A XV—XVII. században egész Európában megvan a kettősség az előkelőbb bőr lószerszám és az olcsó, lenézett kötéláru között. Dürer 1613-ból való Lovag, ördög és halál c. híres rézmetszetén a büszke lovag pompás harci ménjén is fémdíszítésű, értékes bőrszerszám van, míg kísérője, a satnya szörny kötélszerszámos gebén ül.

[93] *Várady E.* i. m. 78. l.

[94] Néhai Barcs Kálmán aranykoszorús kötélgyártómester 1948-ban a szerzőnek tett közlése alapján.

[95] A kötélgyártó szakmában az áruk hosszméreteit ölben és sugban (helyenként suk-nak mondják) adják meg. Az öl (bécsi) hossza 189,6 cm, a sugé (láb) 31,5 cm. A szakma mérőeszköze az öles rúd. Fonáskor a készítendő fonalak hosszát ma is ezzel mérik ki.

esztergált vagy faragott facsattal látják el. A szár 16 dkg súlyú. A marhakötél teljes súlya 28 dkg, a borjúkötélé viszont csak 22—24. A borítás ennél a munkánál megengedett, mert nincs olyan nagy szakító igénybevételnek kitéve. Említésével a XV. századtól találkozunk számadáskönyvekben, majd a limitációkban. Helyenként tehénkötélnek nevezik. Különösebb megjegyzésre sehol sem méltatják. Érdekessége csupán annyi, hogy a limitációkban mindenütt páros árát tüntetik fel, ami azt jelzi, hogy kettesével vásárolták (pl. Borjúra való kötélnek párja). Míg a páros árusítás az istrángnál logikus volt, hiszen 1 ló befogásához 2 istráng kell, addig itt nem indokolt a dupla mennyiség. Árusításának ez a sajátsága népi szokásra vagy megszokásra utal.

A *szántógyeplő* az 1627-es Bethlen Gábor által kiadott limitációban[96] szerepel először. „Az vékony gyeplőnek kötéséért ki három ölt tartson" körülírás jelzi, hogy közel 6 méter hosszú áruról volt szó. Egy általános jellegű megjegyzés arra is utal, hogy az áru „tiszta Kenderből tsinált, ne szöszes Kenderből" gyártott legyen. Ma gerebenezett kenderből készül 80 dkg súlyban, 2 beszerelt zablacsattal.

A *rudalló* kötél megterhelt kocsik, szekerek lekötésére szolgált. Nevét onnan kapta, hogy a szénásszekér tetejére helyezett rudat kötötték le vele. Számadáskönyvekben a XV. századtól szerepel. Az 1571-es erdélyi árszabályzat „szekérnyomó (rudazó) kötélként" tünteti fel. Az 1627-i erdélyi limitáció pontosan le is írja: „Szeker nyomtatni valo het öl kötél". Ez azt jelenti, hogy 13,3 m hosszú volt. Az 1706. július 21-én kelt rimaszombati árszabás hosszegységre, ölre tünteti fel az árát (egy rudalló, kenderből való 1 öl —,48 Ft.[97] Az 1812-i felvidéki árszabásban „egy négy öles rudalló kötél" megjelöléssel szerepel. Szokatlanul rövid.

A kötelet akkor is rudallónak nevezték, amikor az első világháború utáni időkben helyenként elmaradt a nyomórúd használata. A szénát úgy kötötték le, hogy a szénarakomány elején hosszabb előkötelet hagytak, s azt a rakományra felhajtották. Ebbe akasztották a csigát, melybe a hátsó oldalhoz kötött kötelet fűztek, s így húzták meg a másik oldalhoz erősítve a kötelet.[98] Mai hossza 12 méter, súlya 2 kg, és 4 darab 4 ágú zsinórból szálazzák.

A *borleeresztő* (helyesen hordóleeresztő) kötél jelentőségéből sokat veszített, mióta a bort szivattyúzzák. 20 méter hosszú, 20—30 mm átmérőjű kötél. Nagyon sokszor említik forrásaink. Sopron számadáskönyveiben 1454-től gyakran szerepel.[99] Az 1627-es erdélyi limitáció borvonó kötélnek nevezi. Az 1813-as limitáció összefoglalja a harang- és csigakötéllel ilyenformán: Legjobb szálú kenderből harang, *borereszto* vagy csigára való kötélnek fontja. Ez azért is érdekes, mert a XIX. században találkozunk először a kötél súlyra való árusításával. Az azonos keresztmetszetű köteleket azóta is súlyra, jelenleg kg-ra árusítják. A csigára való kötelek az építkezések köteleire utalnak, de formáikban a kútkötelekhez vezetnek át.

Bár a *kútkötelek*nek, különösen a múltban, nem volt kifejezett mezőgazdasági vonatkozása, mégis megemlítjük, mint a kötélgyártó kézműipar egyik hagyományos, jellemző termékét.

[96] Közzétette *Nagy Iván:* Régi árszabások. Magyar Történelmi Tár. 1852. 237. l.
[97] *Borovszky Samu:* Borsod vm. története. Vármegyei monográfiák sorozatban. 139.
[98] A rudallókötél alkalmazását szénásszekereknél leírja *Andrásfalvi Bertalan:* A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Dunántúli dolgozatok 3. Pécs 1965. 33. l. Vázlatos rajzát a 48. oldalon közli.
[99] *Házi J.* i. m. 4—5. k. Több helyütt.

A kútból a víz kiemelése, ha nem láncos kútról vagy gémeskútról volt szó, kötéllel történt. A kút építése pedig kútgárgya nélkül elképzelhetetlen, hisz a kifejtett anyagot a kút üregéből ki kell emelni. Ehhez csiga vagy hengermű, kötél és veder szükséges. Persze ezt a szükségletet a XVI. századig nem kell túlméretezetten elképzelni. Akkoriban nem volt minden háznál kút. Verbőczy a Hármaskönyvben kijelenti, hogy „egy falu élésére egy kút elégséges", és falunként csak egy kutat vagy forrást értékel három és fél márkára.

Ha a lakosság szükséglete nem is volt nagy, annál jelentősebb volt a váraké. A várak vízellátását fedező kutakhoz hatalmas kötelekre volt szükség. A 60—100 méter mély, sziklába vájt várkutakból a víz kiemelése gyakran állati erővel történt. Így folyt a vízkiemelés Trencsénben, Nyitrán, Munkácson. A hatalmas vödrök emelését erős kötél végezte.

Kútkötélnek manapság 10—15 mm átmérőjű kenderkötelet használnak. A kútásó kötél 30 mm átmérőjű. Gyártásuk gerebenezett kenderből történik, leggyakrabban gépi úton.

Érdekes megfigyeléseket tehetnénk akkor is, ha a számadáskönyvekben szereplő kötélárakat gondosan összehasonlítanánk az ugyanabból a korból való élelmiszerárakkal és munkabérekkel.[100] Bár ez a vizsgálat nagyobb elmélyedést igényelne, mint amelyre e cikk keretei módot adnak, első pillantásra is feltűnik az iparcikkek magas ára. A városok különböző statutumokkal, limitációkkal igyekeztek magas szinten tartani az ipari árakat. Ugyanakkor a megyék a birtokos osztály érdekében alacsonyabbra kívánták szorítani az iparcikkek árát és a napszámbéreket. A két ellentétes érdek pillanatnyi erőviszonyainak eredője az árszabásokban tükröződik. Hogy az ipari szakmunka általánosságban milyen drága volt, a kender és a kötéláruk árának összehasonlításával bizonyíthatjuk. A XV. századtól vannak összevethető adataink a nyersanyag és a készáruk árait illetően. Míg a XV. században egy mázsa kendernél egy mázsa kötéláru kb. tizenegyszer értékesebb, addig a XVII. század végén csak hatszor. A mezőgazdasági termékek és az iparcikkek árának helyesebb aránya a XIX. században, a céhrendszer bomlásával egyidejűleg alakult ki. Azóta a kender és a kötéláruk áraránya átlagban csak egy a háromhoz, ami reálisan tükrözi a nyersanyagra fordított tényleges szakszerű munkát.

GYŐRIVÁNYI SÁNDOR

[100] *Mandelló Gyula:* Adalék a középkori munkabérek történetéhez. Bp. 1903. (Társ. és Gazd. tört. kutatások II. sz.) 107. l.

ШАНДОР ДЬЕРИВАНЬИ

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ПРОМЫСЛА ВЕРЕВОЧНИКОВ И ЕГО СВЯЗИ С АГРАРНОЙ ИСТОРИЕЙ

Резюме

Первая часть статьи знакомит читателей с развитием крепко связанного с сельским хозяйством веревочного промысла. В развитии веревочного промысла наблюдается период домашней промышленности, производящей лишь хозяйственные равновидности веревок, основанной на собственном (часто в саду) разведении конопли и в качестве орудия применяющей деревянный крючок, а позже прядильное колеса, и период товаропроизводящей промышленности крепостных крестьян. Характерной чертой появляющихся со второй половины XVII века веревочных цехов является производство не только необходимых для сельского хозяйства, но также почти без исключения и технических сортов веревок. Во множестве случаев производство последних является даже преобладающим. Их появление связано с обеспеченным прядильным колесом техническим уровнем, а также с увеличением разведения конопли на пашнях.

Идущая со стороны государства инициатива и поддержка разведения конопли в первую очередь на южных частях страны в XVIII веке оказали большое влияние на дальнейшее развитие веревочного промысла. Развитие получило выражение в создании с одной стороны массы цехов, занимающихся производством сельскохозяйственных веревок и продажей их на ярмарках, (в период между 1800—1847 годами известно возникновение 84 веревочных цехов), а с другой стороны в создании веревочных мануфактур.

В 70-х годах XIX века разделились отрасли, производящие сельскохозяйственные и технические веревки. Необходимые для сельского хозяйства веревки в большинстве случаев вплоть до наших дней производятся кустарной промышленностью, а в области производства технических веревок — под влиянием промышленного переворота второй половины XIX века — произошло создание крупных заводов и фабрик.

На основе данных отчетных книг, аукционных списков и 115 цеховых грамот специальная глава посвящена изложению важнейших в различные исторические времена ассортиментов и качеств сельскохозяйственных веревок.

SÁNDOR GYŐRIVÁNYI

EINIGE AGRARGESCHICHTLICHE BEZIEHUNGEN DER ENTWICKLUNG DES SEILERHANDWERKES

Zusammenfassung

Der erste Teil der Abhandlung untersucht die Entwicklung des ungarischen Seilerhandwerkes, das mit der Landwirtschaft mit vielen Fäden verknüpft ist. Sie stellt fest, daß wir in der Entwicklung des Seilerhandwerkes zwei Entwicklungsstufen unterscheiden können. In der ersten Periode stellt man bloß wirtschaftliche Seilwaren her. Man stützt sich auf Hanf, als Rohstoff, der häuslich häufig im Garten gebaut wird. Man gebraucht Hackenholz, später Spinnrad. Dieses Handwerk ist Leibeigenindustrie. Von der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts an entstehen Seilerzünfte. Auf ihre Produktion ist es charakteristisch, daß wir neben der Herstellung der landwirtschaftlichen Seilwaren beinahe immer auch sogenannte technische Seilherstellung auffinden. Häufig ist dieses Gebiet der Produkte herrschend. Ihr Erscheinen fällt mit dem technischen Niveau des Spinnrades und mit dem sich verbreitenden Ackerfeldbau des Hanfes zusammen.

Auf die weitere Entwicklung des Seilerhandwerkes übte die staatlich angeregte und unterstützte energische Ausbreitung des Hanfbaues im 18. Jahrhundert eine große Wirkung, hauptsächlich in den südlichen Teilen des Landes aus. Sie spiegelte sich einesteils in der massenweise Entstehung der landwirtschaftlichen seilwarenproduzierenden

Marktzünfte (wir wissen zwischen 1800 und 1847 um die Entstehung von 84 Seilerzünften), anderenteils im Zustandekommen von Manufakturen.

In den siebziger Jahren des 19. Jahrhundert lösten sich die Seilerhandwerke von landwirtschaftlichem und von technischem Charakter voneinander. Während wirtschaftliche Seilwaren bis jetzt hauptsächlich mit kleingewerblichen Methoden hergestellt werden, vollzog sich die industrielle Revolution in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, die Entfaltung der Seilergroßbetriebe, der Fabriken, im Gebiete der technischen Seilwaren.

Ein besonderer Abschnitt untersucht die Auswahl und Qualität der wichtigsten wirtschaftlichen Seilwaren in einzelnen geschichtlichen Zeitaltern auf dem Grunde der Angaben von Verrechnungsbüchern, Limitationen und 115 ungarischen Seilerzunftbriefen.

HATÁRHASZNÁLAT AZ ALFÖLD ÉSZAKNYUGATI PEREMÉN A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Aki a falu hajdani gazdálkodását a maga konkrét megjelenési formáiban kívánja megismerni, nem mellőzheti annak a berendezkedésnek vizsgálatát, mely a paraszti életrend mindennapi keretét alkotta. Eredetileg, a megtelepülés idején e berendezkedés fő irányát még javarészt a természeti adottságok szabták meg. Tovább sem lehetett meg hozzájuk való igazodás nélkül a gazdálkodó ember, de alakító s alkotó beavatkozása a nyers tájon mindinkább nyomokat hagyott. A település rendelkezésére álló terület a paraszti munka színterévé vált, a természeti környezet gazdasági tájjá formálódott. Milyen arculatot nyerjen e színtér, hogyan tagolódjék, s egyes részei milyen funkciók hordozására váljanak alkalmassá: döntően a gazdálkodás módja, rendszere szabta meg. Mint már *Györffy István* utalt rá, a megtelepülés módjának — faluformának és határbeosztásnak — s annak megértéséhez, ahogy e berendezkedéssel élt a falu népe, a gazdálkodás rendszere ad kulcsot kezünkbe.[1] Ez a szoros összefüggés a másik oldalról nézve annyit jelent, hogy a mezőgazdasági rendszer a faluhatár beosztásában nyert konkrét formát, tartalma pedig a határhasználat módjában realizálódott, az elvi elgondolás benne vált eleven gyakorlattá. Amiből tovább az is következik, hogy konkrét térbeli megvalósulásán keresztül lesz lényege mintegy megfoghatóvá, a határhasználaton keresztül közelíthető meg leginkább: mit is foglalt tulajdonképp magában a gazdálkodás követett rendszere.

A feudális kor határhasználati formái az évszázadok során jelentős változásokon mentek keresztül. Az eredeti alapvetés általában a parasztságtól származott; utóbb azonban kétrendbeli külső, felülről való beavatkozás is történt abba, ami falutelepülésekben a közösség körében nyert szabályozást. Egyrészről a földesuraság korlátozta s csorbította a közösségi határhasználatot, kivált a majorkodás kibontakozásától fogva, az erdő kisajátításától allodiális táblák kihasításán át egészen a földközösség bomlasztásáig; a faluközösség kezében végül is nem maradt egyéb a nyomáskényszer érvényesítésénél. Ahol pedig a földesuraság révén nem jutott el idáig a fejlődés, hasonló irányba terelte az állami jobbágypolitika beavatkozása. Az úrbérrendezés, részben a földek új kihasítása révén, ugyancsak közrehatott abban, hogy az újraosztásos földközösség megszűnjék, s a paraszti birtoklás és használat a jobbágytelkekre zsugorodjék össze. Más oldalról pedig a felvilágosodott abszo-

[1] *Györffy István:* Magyar falu, magyar ház. Bp. 1943. 21, 118. l.

lutizmus mezőgazdasági politikája próbált rést ütni a hagyományos gazdálkodáson (és a hozzá kapcsolódó határhasználaton), így az ugar- és a másodvetemény dézsmától való mentesítése révén, továbbá takarmánynövények termesztésével, a korszerű mezőgazdasági oktatás és szakirodalom támogatásával, aminek azután a feudalizmus fokozódó válsága adott lendületet.

Eredeti paraszti határhasználati formákkal eszerint csak ott találkozhatunk, ahol e két beavatkozás nem érvényesült. Az egyik: az állami behatás önként kiküszöbölődik, ha a felvilágosodott abszolutizmus agrárpolitikáját megelőző, 1760 előtti korszakot tesszük vizsgálat tárgyává. Földesúri beavatkozástól mentesnek pedig — legalább bizonyos időn át — leginkább az a terület ígérkezik, mely kimaradt a földesúri hatalom XVI—XVII. századi elterebélyesedéséből, a majorsági gazdálkodás és az örökös jobbágyság akkori kifejlődéséből: a volt török hódoltság területe.

A másfélszázados török uralom természetesen nem jelentett teljes cezúrát földesúr és jobbágy viszonyának alakulásában. Lényeges változást azonban igen, már csak annál a ténynél fogva is, hogy — leszámítva a délre, mélyen a török terület belsejében fekvő falvakat, melyekkel korábbi magyar birtokosaik nem tudták tartani a kapcsolatot — a parasztoknak immár két földesuruk volt, s így egyik sem gyakorolhatott rajtuk kizárólagos hatalmat. A török úr megelégedett természetbeni szolgáltatással (gabona-, bor-, juh-, sertés-, méhtizeddel) meg pénzadókkal, akkor is, ha a kincstár volt, tehát állandó birtokos, még inkább, ha katonatiszt vagy közigazgatási tisztviselő, azaz átmeneti időre szóló hűbérbirtokos. Ugyancsak be kellett érnie — mégpedig csökkent összegű jogelismerési díjnál alig több — termény- és pénzszolgáltatással a magyar földesúrnak; török földön a járadékbirtokos szintjét nem léphette túl, örökös jobbágysorba szorító közvetlen hatalomgyakorlásra, majorság létesítésére, robotoltatásra itt nem is gondolhatott. A sok pusztulás, elhurcolás közepett megmaradt parasztnépre így földesúri viszony dolgában szabadabb, kötetlenebb élet virradt, ami a határhasználatra sem maradt hatás nélkül. A folytonos lét- és vagyonbizonytalanság veszedelmekre jobban felkészülő, mozgékonyabb életmódra sarkallt; ennek megfelelően nagyobb hangsúlyt kapott a külterjes állattenyésztés, melynek számára az elpusztult falvak határában bő legelő kínálkozott. Mégpedig elsősorban szilaj marha tartása, minthogy ezt a török földesúr javára tized nem terhelte, s mivel a hízott ökör elé nyugaton tágas piac tárult. Főképp néhány alföldi mezőváros, mely a szomszédos, elnéptelenedett falvak lakosságával és határával számottevően meggyarapodott, jutott a gazdasági önállóság jelentős fokára.

Változott valamelyest a helyzet a XVII. században, a tizenötéves háborúval járó súlyos pusztulás s a zsitvatoroki béke (1606) után. Nemcsak a „királyi Magyarországra" menekült vármegyei hatóság aktivitása növekedett a hódoltság területén: a magyar földesurak is iparkodtak szorosabb kapcsolatot kiépíteni törökföldi jobbágyaikkal. Főképp a század hatvanas éveitől kezdve azonban ismét fordult a kocka. A terebélyesedő Habsburg-abszolutizmus (s részben a török is) mindinkább útját állta a vármegyék tevékenységének a hódoltság területén. A magyar földesurak beavatkozását pedig a török birtokosok szorították vissza, nyíltan kifejezésre juttatván, hogy egyedüli földesurai akarnak lenni jobbágyaiknak. S épp a magyar urak példáját követve, mind többen a piac felé orientálódtak közülük. Már az 1620-as évektől fogva fokozott terheket róttak a megfogyott népességre, javarészt még termény- és pénzszolgáltatásokat. De már feltűnt a robot is, igaz, eleinte csak fuvarozás

és az állattartással kapcsolatos munkák formájában. A török birodalom belső bomlása azonban mindinkább alkalmat adott hűbéres birtokosainak arra, hogy földesuraságukat tartósabbá tegyék. S akinek ez sikerült, nem ritkán tovább is ment egy lépéssel: magáénak tekintett birtokán saját gazdaság létesítésével próbálkozott. Az 1660-as években már nem egy község panaszolja, hogy török földesura majorkodik, az addigi szolgáltatásokon túl szántóvető robottal is terheli.[2]

A török uralom utolsó évtizedeiben eszerint kénytelen-kelletlen a hódoltságbeli falvak egy része is megtapasztalta a szorosabb földesúri függést, nemkülönben az úrdolgát. Persze ez az alávetettség korántsem volt olyan mértékű, mint az örökös jobbágyoké Habsburg-Magyarországon. A török földesúr nem vette magának a bátorságot, hogy birtokán lakjék; egy-egy vár vagy erődített város falai mögül küldözgette utasításait. Rendszerint külön majorságot sem hasított ki magának, hanem azt hagyta meg, hogy jobbágyai bizonyos mennyiségű magot vessenek el számára s a kapcsolatos munkákat végezzék el szántástól aratásig és a termés elszállításáig. De ha mennyiségre nézve viszonylag nem is volt súlyos az ezzel járó robotteher, meghonosítása magában véve igen érzékenyen érintette a hódoltság népét; nehezen törődött bele, hogy a földesúr javára ingyen munkát kell végeznie. Abban, ahogy a robot hallatlan, „rendi nélkül való", megszámlálhatatlan voltát felhánytorgatta, az addig nagyobb szabadságban élt parasztnak az újfajta, méltatlannak és lealacsonyítónak érzett szolgai munkától való visszahőkölése jutott kifejezésre.

A felszabadító háború azután nemcsak a dolgoztató s fokozottan kizsákmányoló török földesuraságot: a megmaradt települések túlnyomó részét is elsöpörte. Újabb öldöklés s az addigiaknál is súlyosabb pusztulás szakadt a lakosságra; ami el nem hamvadt a háború tüzében, a törököt kiűző seregek harácsolásának esett áldozatul. Csupán néhány jelentősebb helységben, a települések csekély töredékében nem szakadt meg az élet folytonossága. A többi pusztán hevert; lakosságából csak az maradt meg, ki a hadak hullámainak átgördülése, a közvetlen harci cselekmények idejére valami nehezen hozzáférhető helyen tudta meghúzni magát. S mikor aztán a végső veszedelem múltán előremerészkedett búvóhelyéről, lényegében újra kellett kezdenie az élet megalapozását, korábbi berendezkedések romjain, de a népesség s a termelőeszközök roppant megfogyatkozása folytán igen kezdetleges körülmények között. Ám még sokkal inkább új életet kellett kezdeni a végvári s más vitézeknek, kik, miután Bécs szántszándékkal szélnek eresztette őket, a fegyverforgatásból kikopva, a kardot ekével kényszerültek fölcserélni. De teljesen más környezetbe kerültek azok a jobbágyok is, kik a hódoltsági terület sokat pihent, termékeny földjétől, kötetlenebb életétől csábítva, a török uralomtól mentve maradt vidékről egyenként vagy csapatostul nagy számban áramlottak a felszabadult területek felé. Ahol a megmaradt őslakosság megpróbált újra megkapaszkodni, rendszerint ott iparkodtak gyökeret verni a jövevények is; aránylag ritkább esetben választottak olyan helyet maguknak, hol az

[2] *Purjesz István:* A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. Levéltári Közlemények 1958, 175—83. l. — *Makkai László:* Pest megye története. Pest megye műemlékei, I. Bp. 1958. 108—21. l. — A török földesúri kizsákmányolás növekedéséről: *J. Káldy-Nagy:* Two Sultanic Hāṣṣ Estates in Hungary during the XVIth and XVIIth Centuries. Acta Orientalia Hung. t. XIII, fasc. 1—2. 1961. 43—44, 52—53. l.

egykori berendezkedésnek nyoma sem maradt, — hiszen így egészen elölről kellett kezdeniük mindent.

Az új berendezkedés, még ha részben a korábbinak maradványaihoz kapcsolódott is, sok tekintetben magán viselte az ideiglenesség bélyegét. A rettentő időket átvészelt népesség, melynek tudatába mélyen bevéső dött a másfélszázados török uralom emléke, eleinte még nehezen tudott belehelyezkedni a gondolatba, hogy más világ kezdődött. A császári katonaság szörnyű erőszakosságai s rablásai, melyek nem egyszer arra késztették, hogy a régi időket kívánja vissza, különben is veszedelmekre fölkészülő, hevenyészett gazdálkodásra ösztönözték. S csakhamar kiderült, hogy az óvatosság nem volt hiábavaló: alig ért véget 1699-ben a felszabadító háború, már 1703-ban kitört Rákóczi szabadságharca. Nyolc esztendőre ismét hadak útjává vált a vidék, ahol még alig szilárdult meg az új alapvetés; a települések egy része megint néptelenné vált, „rác dúlás", császári és kuruc seregek pusztítása olykor több ízben is semmivé tette a paraszti erőfeszítés eredményeit. S végül jött a népet tizedelő pestis, betetőzéséül a nyomasztó időknek; több mint negyedszázadnak kellett eltelnie a felszabadító háború kezdete óta, mire beköszöntött a végleges berendezkedésre ösztönző tartós békesség.

Még ennél is több időbe telt, mire a földesurak birtokukat kézbe vehették a töröktől visszafoglalt vidéken. Mihelyt a kérdéses terület az előrenyomuló császári sereg mögött biztosítottnak látszott, iparkodtak ugyan felújítani jogaikat, melyek az utóbbi évtizedekben már-már elenyésztek a török nyomás alatt. Mindez azonban nem terjedhetett többre távoli jelentkezésnél; a közbiztonság hiánya, a mélypontra süllyedt termelőerők, melyek a csekély számú telepesnek is alig biztosítottak megélhetést, útjában álltak odameneteliüknek. S az újra fölvett fonál is meglazult az újabb háborús cselekmények közepett, a paraszti osztályharc Rákóczi-szabadságharc alatti fejleményei során.[3] Majd számos esetben el is szakadt a szatmári békét követő birtokelkobzások és a neoacquistica commissio működése folytán; a felszabadult terület jelentős része új urak kezére került, ami teljesen új kapcsolatok kiépítését tette szükségessé. De amíg az igazolási procedúra tartott, azok sem érvényesíthették kellőképp földesúri felsőségüket, kik végül is nagynehezen régi családi birtokaikhoz juthattak. Időnként a termény- és pénzszolgáltatások lerovására magukhoz rendelték a falvak elöljáróit, nagyobb urak megbízottjaikat is elelküldötték hozzájuk, maguk azonban még látogatóba sem igen mentek az 1710-es évek előtt. Nem csupán azért, mert a helyzetet még nem tartották elég bátorságosnak: az új berendezkedés súlyos gondjaival küszködő jobbágyaiktól eltartásukat is alig remélhették. A termelőerők békés gyarapodása kellett hozzá, hogy a régi s új urak birtokukra költözzenek. Csak az 1720—30-as évektől fogva kezdenek nemesi kúriák, rendszerint még később főúri kastélyok épülni a visszafoglalt területen;[4] ezóta gyakorol a földesúr személyes hatalmat itteni jobbágyai fölött, ezóta avatkozhat közvetlenül gazdálkodásukba.

Nyilvánvaló volt azonban, hogy ez a szorosabb kézbevétel még ekkor sem jelenthette egyszerűen a Habsburg-Magyarországon immár több mint

[3] Ld. *R. Várkonyi Ágnes:* A jobbágyság osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején. Kny.: Történelmi Szemle 1964. A parasztok még fél évszázad múlva is úgy emlékeznek vissza, hogy a „Rákóczi revolúció" idején földesurat nem ismertek (uo. 375. l.).

[4] *Makkai L.* i. m. 131. l.

másfél évszázad óta meggyökerezett módszerek minden további nélkül való átültetését. Nem csupán a majorkodás és az örökös jobbágyság rendszerének minden átmenet nélkül való meghonosításáról nem lehetett szó a volt hódoltság területén: még csak ott sem folytathatta a földesúr, hol az oszmán hódítással a fejlődés abbamaradt. Az azóta eltelt mintegy 170 év alatt annak, ki fenn tudta tartani kapcsolatát török kézre került birtokával, elsőben is bele kellett törődnie, hogy már nem több szerény járadékot élvező másodiknál a török úr után. Ami egyúttal annyit jelentett, hogy megmaradt jobbágyai a török államtól, földesúrtól, hadakozástól szabott korlátok között lényegében magukra hagyatva rendezték be új életüket. Támaszkodva természetesen arra, ami a régiből megmaradt s a tájhoz fűződő hagyományokra, de alkalmazkodva egyszersmind a megváltozott helyzethez, a termelőerők pusztulásához, mely újra nagy méreteket öltött a XVI. s a XVII. század fordulóján. Hogy aztán a magyar földesúr 1606 után szorosabbra iparkodott fűzni a kapcsolatot törökföldi jobbágyaival, a gazdálkodás már kialakult módján számottevően nem változtatott.

Hasonlóképp nem avatkozott közvetlenül a paraszti gazdálkodás rendszerébe s annak térbeli objektiválódásába: a határ beosztásába és használatába a hódoltság alkonyán robottal terhelő, majorkodással próbálkozó török földesúr sem.

Miután végül a hódoltság népe, újabb rettentő pusztulás árán, megszabadult török uraitól, az új berendezkedés kérdése így alakult.

Abban a csekély számú helységben, melynek a legnehezebb időket is sikerült átvészelnie valamiképp, megmaradt a határ s a csatlakozó puszták korábbi elrendezése és hasznosítása. Részben évszázados hagyományokhoz kötődő berendezkedés volt ez, de mindenképp olyan, amelynek sajátos arculatot kölcsönzött a népesség megfogyatkozásához, a táj leromlásához, a bizonytalansági tényezőkhöz való alkalmazkodás. Az egykori közös vonásokat, melyek a középső és déli területeket a törökvilág küszöbén még az ország többi részéhez kapcsolták, elmosta a változó történeti sors, a más-más irányba haladó fejlődés. A „királyi Magyarországon" földesúri beavatkozás: a majorságok elterebélyesedése formálta a faluhatárnak s gyümölcsöztetésének eredetileg közép-európai típusát kelet-európai jellegűvé. A török uralom alatt viszont a megmaradt parasztság alakított ki, a maga erejéből, a kezdetlegessé süllyedt viszonyokhoz igazodó formákat magának.

Lényegében az utóbbiakhoz csatlakozott a településeknek az a második, jóval nagyobb csoportja is, melyek élete megszakadt ugyan a visszafoglaló harcok idején, akinek azonban lakóik közül sikerült elmenekülnie a legnagyobb veszély elől, ennek elültével visszaóvakodott elhagyott tűzhelyéhez. Mindenesetre a korábbi lakosság maradékai voltak azok, kik elsőnek próbáltak új életet kezdeni a réginek romjain; az ország más részeiből érkező jövevények már szükségképp az őslakosok kezdeményezéséhez csatlakoztak. S amint a folytonosság kivételes helyzetét élvező helységeknek, úgy azoknak sem volt okuk a korábbi berendezkedés lényegén változtatni, amelyek élete nem szakadt meg hosszabb időre. Ahol korábban szántottak-vetettek a török földesúr számára, most felhagytak vele, s ami kevés igásjószágot a forgandó idő meghagyott, azzal immár — leszámítva a katonaságnak való szekerezést — teljesen maguknak szánthattak. Egyébként azonban az újabb, fokozott pusztulás után örülniük kellett, ha a régi módon folytathatták gazdaságukat, nemhogy új alapok lerakásán igyekeztek volna a sorsfordulatnak megfelelően; erre a

termelőerők végletes lehanyatlása, a még mindig fenyegető török világ eleven emléke, a háborús viszonyok különben sem adtak lehetőséget.

Akadt, harmadszor, olyan helység is, ahol ugyancsak nem telt el hosszú idő pusztulás és újjátelepülés között, de az utóbbi már teljesen jövevények műve volt, minthogy hírmondó sem maradt az őslakosságból. Ha hiányzott is itt a közvetítő kapocs múlt és jelen között, az új telepesek mégsem hagyhatták figyelmen kívül a korábbi berendezkedés látható maradványait; ha ezt teszik, csak fokozzák az új alapvetés amúgy is roppant nehézségeit. De az elütő természeti környezet s a termelőerők állapota sem engedte, hogy egyszerűen a régi lakóhelyükön megszokott berendezkedést honosítsák meg ott, ahol ennek hiányzott minden előzménye, hagyománya.

Ritkábban fordult elő, kivált eleinte, az a negyedik eset, midőn a Habsburg-Magyarországról érkezők olyan falu helyén próbáltak gyökeret verni, mely már emberemlékezet óta pusztán hevert. Már a hosszas elhagyatottság arra intett, hogy kevésbé védett, hadak, rabló hordák útján fekvő helyről van szó. A megtelepedés amúgy is bokros gondjait különben is csak tetézte az olyan határ, melyen az emberi munka eredményeit a zivataros idők szinte nyomtalanul eltörölték. Ha mégis ilyen, kevésbé barátságos és bátorságos környezetre esett a választás, az úgyszólván teljes „tabula rasa" kétségtelenül lehetőséget adott volna a táj évszázados fejlődésétől idegen, a termelőerők fejlettebb fokának megfelelő berendezkedés meghonosítására. Ám a primitív körülmények, a kevés számú telepes rendelkezésére álló tágas terület a sok gond és bajlódás közepett extenzív, kevesebb munkával járó megoldásoknak adtak előnyt.

Amint látható, az új berendezkedés egyik összetevőjét az említett négyféle eset közül az első háromban, bár sorrendben csökkenő hatásfokkal, a török alatt megmaradt nép által létrehozott előzmények alkották; bennük a korábbi időkbe visszanyúló hagyomány a táj s az életfeltételek török időkben bekövetkezett tetemes változásának megfelelő módosulásokkal jelentkezett. A környezet átalakulása azonban a korábbi berendezkedés maradványaitól függetlenül is erősen kihatott a határhasználat bontakozására, mégpedig valamennyi esetben; a természet elvadulását, a népesség s a települések megritkulását még hangsúlyosabb tényezővé tette a felszabadító hadjárattal járó pusztulás.

Akármilyen módon indult is a települések új élete a török kiverését követő 12—25 év során, ugyancsak közös vonás volt valamennyiben, hogy az első (illetőleg folytatódó) berendezkedés teljességgel az évtizedeken át magára hagyottan küszködő parasztság műve volt. Az őslakosság maradéka iparkodott elfelejteni a török majorkodás rossz emlékét, s mindenestül a maga számára és a maga módján fogott a falu s a szomszédos puszták határának hasznosításához. A jövevényeket meg — a bő és termékeny föld vonzása mellett — épp az a reménység csábította, hogy rajtuk mint új honfoglalókon legalábbis könnyebbedik vagy — ha másképp nem, hát egyelőre — meg is szűnik a földesúri majorkodás s az örökös jobbágyság szorítása; ha rászánták magukat, hogy otthagyják az apáiktól rájuk maradt földet, elsősorban azért tették, hogy földesuruk nyomasztó hatalma alól menekülve, szabadabban rendezzék be új életüket.

Amíg tehát a spontán megtelepülés időszaka tartott, a földesúr általában nem tehetett mást, mint tudomásul vette az ő igényével számot nem vető, paraszti önállóság jegyében fogant határbeosztást és -használatot. Ahhoz, hogy ebbe beavatkozzék, az elnyomás és a kisajátítás eszközeivel kellett volna

rendelkeznie a visszahódított területen — ám a távolból be kellett érnie viszonylag szerény mértékű kizsákmányolással.[5] Csak a szatmári béke után, maga mögött tudva a Habsburg-hatalom (konkrétan a beszállásolt idegen katonaság) hátvédjét, látta a helyzetet elég bátorságosnak ahhoz, hogy helyreállítsa személyes felsőségét, újonnan megvesse földesúri hatalmának alapját. De amikor végre az anyagi feltételeket is megfelelőnek látta ahhoz, hogy közvetlenül kézbe vegye birtokát, akkor is csak lépésről lépésre szerezhetett érvényt akaratának. Tartós jövedelmet csak úgy várhatott, ha akadt kellő számú állandóan megtelepedett jobbágy, ki a földet gyümölcsöztesse. Így hát egy ideig még számot kellett vetnie azzal, hogy gyér a népesség; kedveznie kellett a jövevényeknek, hogy birtokán megvessék lábukat s odébb ne álljanak. Még minden mozgásban volt a XVIII. század első évtizedeiben: mindegyre új települők jöttek s mentek tovább, olykor a már lehorgonyzottakat is magukkal sodorva. Nemcsak a birtokos réteg cserélődött ki részben eszerint, hanem a jobbágynép is, ami ugyancsak nehezítette a földesúri felsőség megszilárdítását, a töröktől mentve maradt részeken kifejlődött formában való átültetését. Valóságos paraszti vándormozgalom jött létre: amint az új telepeseknek járó mentességi idő lejárt, a jövevények egy része másutt keresett alkalmasabb helyet, új mentességet. Csak 1740 tájára csillapodott le a népesség ide-odaáramlása, főképp az adott települési keretek feltöltődése s a jövevények kedvezményeinek megvonása következtében; addig a földesúr jobbára kénytelen volt kesztyűs kézzel bánni szabadabb élethez s már évtizedek óta bizonyos fokú önrendelkezéshez szokott[6] jobbágyaival.

Mire tehát a földesúrnak módja nyílt hathatós beavatkozásra, a határnak már kialakult s felülről olykor egész emberöltő óta nem bolygatott paraszti rendjével és használatával találta szemben magát. S akaratát annyival is nehezebb volt érvényre juttatnia, mert ahhoz gyökeres változtatásra lett volna szükség — annyira elütött a paraszti berendezkedés attól, amelyhez Habsburg-Magyarországon a földesúr hozzászokott (az új, idegen adománybirtokosokról nem is beszélve). Tudjuk, az alföldi kertes települések belsőségének kusza összevisszasága még tapasztalt földmérőknek is nagy gondot okozott

[5] A Pest megyei Domony lakói vallják az 1718 előtti időkről: „annyira robottában nem applicáltathattunk azon okbul is, mivel a földes urunk Losonczon lakott és majorságbéli oeconomiáját annyira nem foltathatta helységünkben". Országos Levéltár. Helytartótanácsi lt. Dep. urbariale, Tabellae urbariales comitatus Pest, Pilis et Solth, Responsa ad novem puncta urbarialia.

[6] Néhány példa megvilágíthatja: a török uralom megszűnése után mennyire laza maradt egy ideig e terület parasztnépének földesúri függése. A Pest megyei Acsa *(163,* e zárójelbe tett dűlt számok a továbbiakban is a térképhez csatolt helységnévjegyzékre utalnak) lakói, miután tudomást szereztek földesuruk: Bosnyák Judit haláláról, a XVII. század utolsó éveiben semmit sem adóztak örököseinek, mintegy nem ismerve el új uraságot maguk fölött. *(Wellmann Imre:* Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. Kny.: Pest megye múltjából. Bp. 1965. 156. l.) Bihar megyében még a XVIII. század közepén sem volt rendkívüli dolog, hogy a parasztok földesúri engedély nélkül a jobbágytelekhez tartozó szántóföldet és rétet is elidegenítették, ahogy azt a török időkben gyakorolták. *(Szabó István:* A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. [Értekezések a történeti tudományok köréből, XXVI. 4.] Bp. 1947. 44. l.) Nagyobb alföldi helységek, mint Nagykőrös *(1),* nemegyszer zálogban szereztek földesúri jogokat, sőt Tiszafüred *(43)* egyenesen megvásárolta földesuraitól fele határának s a csatlakozó puszta felének tulajdonjogát. (OL. Archivum regnicolare, Lad. DD 5. — *Soós Imre:* A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon 1711—1740. Eger 1958. 33—34. l.) Poroszlóról *(44)* is azt jegyzi fel az 1720-i összeírás, hogy az egyik szomszédos puszta felét „mintegy jobbágyjogon" sajátjaként bírja.

a föltérképezésben.[7] Nemegyszer hasonlóan kínos körülírással próbálták más vidékről származó összeírók érthetővé tenni a töröktől visszahódított országrészen (főképp ugyancsak az Alföldön) elterjedt művelési rendszert és határhasználati formákat az 1715-i és 1720-i felvétel során. Annyira sajátosnak — s ugyanakkor a természeti és települési adottságokhoz igazodónak — mutatkozott ez a paraszti alapvetés, hogy sok esetben a majorkodás 1730-as évektől meginduló meghonosítása sem forgathatta ki eredeti mivoltából. Kisebb földesurak az első időben kénytelenségből beérték azzal, hogy a maguk használatára szánt földek a jobbágyoké közé ékelődjenek, a paraszti határbeosztásba és -használatba illeszkedjenek. Náluk rendszerint csak később került sor arra, mit a nagybirtokos kezdettől fogva így rendszeresített: a majorsági földek elkülönítve való kiszakasztására. Viszont az 1715—20 tájától fogva földesúri irányítás vagy telepítési akció révén benépesedett helységek már kezdettől úri beavatkozás nyomait viselték magukon.

Azok a határhasználati formák azonban, melyek a töröktől visszahódított területen még a XVIII. század elején — közelebbről az 1715. és 1720. évi országos összeírások tükrében — tárulnak elénk, általában még önálló paraszti berendezkedést képviselnek. Meglehetősen változatos formákról van szó, mivel a helyi természeti adottságok is sokfélék, s a csekély erőkkel új alapvetésbe kezdő nép fokozott mértékben kénytelen a természet erőihez alkalmazkodni. De változatosak azért is, mert a megtelepülés idejétől, az előzményekre építés lehetőségétől s az esetleges újabb (Rákóczi-kori) pusztulástól függően gyakran a fejlődés különböző fázisait képviselik. Még nem érvényesül a földesúri behatás, mely a spontán bontakozást korlátok közé szorítaná; s főképp nem az állami szabályozás, mely utóbb a helyi tarkaságot egységes formaruhába kívánja öltöztetni. Akár maga a nép, mozgásban, forrongó stádiumban van az is, miben majd életrendjének testet kell öltenie: a határnak s használatának rendje nem egyszer csak alakulóban van még. Kezdeti cseppfolyós állapotból kikristályosodó, majd — a termelőerők gyarapodásával párhuzamosan — előrehaladottabb formák *in statu nascendi* tűnnek elő a források tükrében, néhány évtizednyi meredek ívű útjukkal bizonyos korlátok között az ország más részeinek több évszázados fejlődésére is engedve következtetést.

A török uralom alól felszabadult területen belül a határhasználat alakulásának vizsgálata az alföldi részeken biztat legtöbb tanulsággal. Ezen a hegyektől nem védett, erdőben is szűkölködő tájon volt legnagyobb mértékű a pusztásodás, itt került a legtöbbször sor valóságos újrakezdésre, a megmaradt s az ide áramló parasztságnak itt kellett életmódját s gazdálkodását a legmesszebbmenően a táj megváltozott arculatához alkalmaznia. Még jobban kidomborodhat az itt kialakult berendezkedés sajátos jellege, ha a síkság peremvidékét vesszük szemügyre: így ugyanis bizonyos összehasonlításra is alkalom nyílik. Az Alföld északnyugati szöglete például, melynek területén a következőkben a határhasználat kialakulását és fejlődését megpróbáljuk nyomon követni az egyes községek gazdálkodásába világító forrásanyag[8] alapján, több

[7] *Samuel Theschedik:* Der Landmann in Ungarn, was er ist, und was er seyn könnte. H. n. 1784. 68—69. l.

[8] A fejlődés korai stádiumába az 1715. és 1720. évi országos összeírás nyújt bepillantást (OL. Archivum Regnicolare, lad. CC 8, EE 8, BB 5, DD 5); a továbbiakban csupán az évszám és a község megjelölésével idézzük. Fél évszázaddal később az úrbérrendezés alkalmával jegyzőkönyvbe vett paraszti vallomásokból (Pest megyére vonatkozólag,

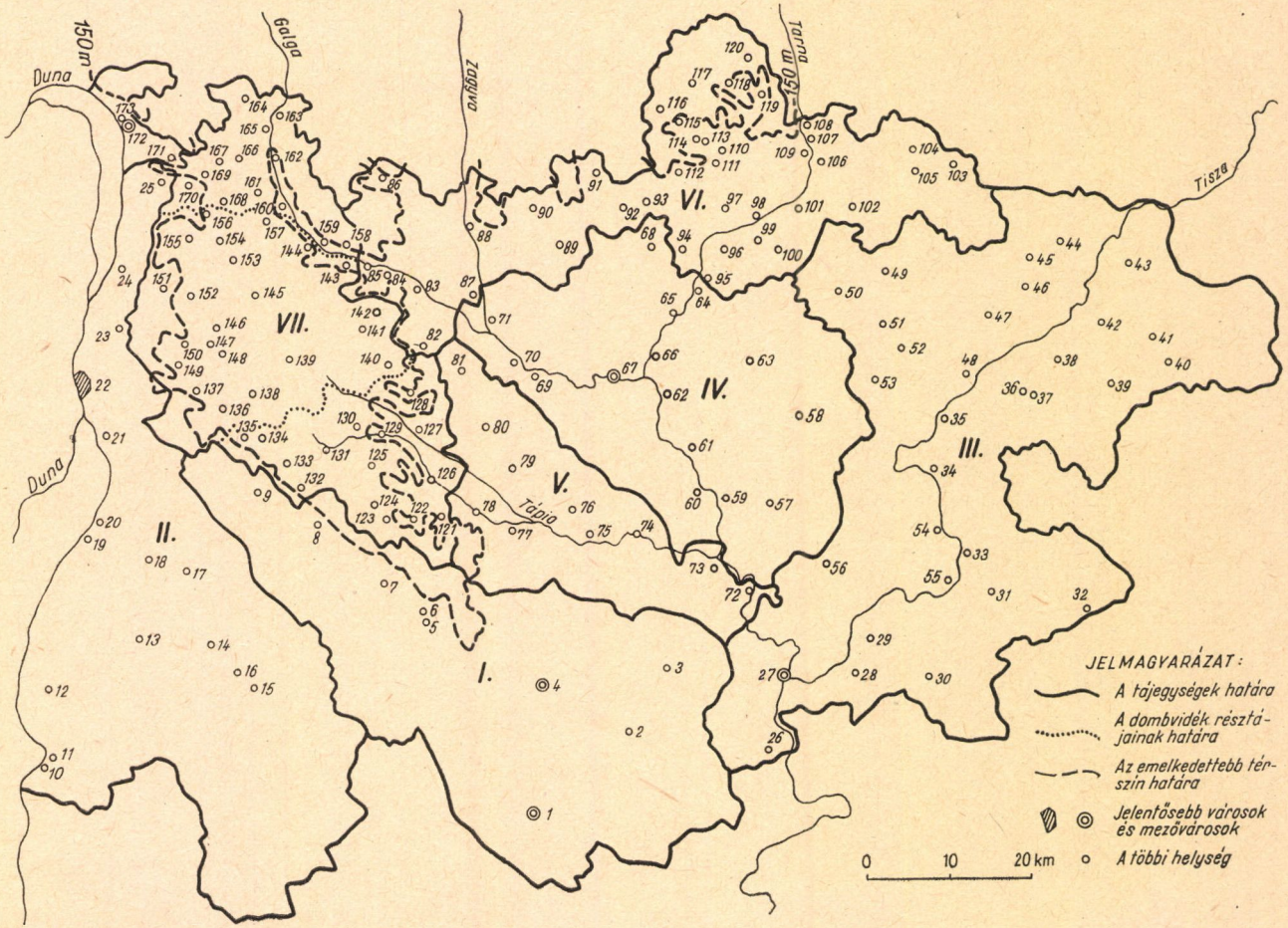
150 m
Duna
Duna
Sajó
Zagyva
Tarna
Tisza
Tápia
I.
II.
III.
IV.
V.
VI.
VII.
JELMAGYARÁZAT:
A tájegységek határa
A dombvidék részta-jainak határa
Az emelkedettebb térszín határa
Jelentősebb városok és mezővárosok
A többi helység
0 10 20 km

I. Duna—Tisza köze

1 Nagykőrös
2 Törtel
3 Abony
4 Cegléd
5 Irsa
6 Alberti
7 Pilis
8 Monor
9 Üllő

II. Duna-völgy

10 Dab
11 Dömsöd
12 Pereg
13 Bugyi
14 Sári
15 Gyón
16 Dabas
17 Ócsa
18 Alsónémedi
19 Taksony
20 Dunaharaszti
21 Soroksár
22 Pest
23 Rákospalota
24 Dunakeszi
25 Sződ

III. Tisza mente

26 Tószeg
27 Szolnok
28 Szajol
29 Tiszapüspöki
30 Törökszentmiklós
31 Fegyvernek
32 Kenderes
33 Tiszabő
34 Tiszaroff
35 Tiszabura
36 Szalók
37 Abád
38 Tiszaderzs
39 Tiszaszentimre
40 Tiszaörs
41 Tiszaigar
42 Tiszaszőlős
43 Tiszafüred
44 Poroszló
45 Újlőrincfalva
46 Sarud
47 Tiszanána
48 Kisköre
49 Átány
50 Heves
51 Hevesvezekény
52 Tarnaszentmiklós
53 Pély
54 Kőtelek
55 Nagykörü
56 Besenyszög

IV. Jászság

57 Jászladány
58 Jászkisér
59 Jászalsószentgyörgy
60 Jánoshida
61 Alattyán
62 Jásztelek
63 Jászapáti
64 Tarnaörs
65 Jászdózsa
66 Jászjákóhalma
67 Jászberény
68 Jászárokszállás
69 Jászfelsőszentgyörgy
70 Szentlőrinckáta
71 Jászfényszaru

V. Tápió-vidék

72 Zagyvarékas
73 Újszász
74 Tápiógyörgye
75 Tápiószele
76 Farmos
77 Tápiószentmárton
78 Tápióbicske
79 Nagykáta
80 Szentmártonkáta
81 Tóalmás

VI. Mátra alja

82 Zsámbok
83 Tura
84 Galgahévíz
85 Hévízgyörk
86 Verseg
87 Boldog
88 Hatvan
89 Csány
90 Hort
91 Atkár
92 Vámosgyörk
93 Adács
94 Visznek
95 Erk
96 Zaránk
97 Nagyfüged
98 Tarnazsadány
99 Tarnaméra
100 Boconád
101 Tarnabod
102 Erdőtelek
103 Mezőtárkány
104 Füzesabony
105 Dormánd
106 Kál
107 Kápolna
108 Tófalu
109 Kompolt
110 Detk
111 Ludas
112 Karácsond
113 Ugra
114 Halmaj
115 Visonta
116 Abasár
117 Markaz
118 Domoszló
119 Vécs
120 Kisnána

VII. Dombvidék

121 Pánd
122 Káva
123 Bénye
124 Gomba
125 Úri
126 Tápióság
127 Tápiószecső
128 Kóka
129 Tápiósüly
130 Tápiósáp
131 Mende
132 Péteri
133 Gyömrő
134 Maglód
135 Ecser
136 Rákoskeresztúr
137 Rákoscsaba
138 Pécel
139 Isaszeg
140 Dány
141 Valkó
142 Vácszentlászló
143 Bag
144 Domony
145 Gödöllő
146 Kerepes
147 Kistarcsa
148 Nagytarcsa
149 Cinkota
150 Csömör
151 Fót
152 Mogyoród
153 Szada
154 Veresegyház
155 Csomád
156 Őrszentmiklós
157 Vácegres
158 Aszód
159 Iklad
160 Galgamácsa
161 Váckisújfalu
162 Galgagyörk
163 Acsa
164 Csővár
165 Püspökhatvan
166 Püspökszilágy
167 Kisnémedi
168 Vácbottyán
169 Váchartyán
170 Vácrátót
171 Vácduka
172 Vác
173 Kisvác

vonatkozásban is bizonyos változatosságot mutat. Elsőben is természeti adottságok dolgában: itt a síkság, melyhez dombvidék is társul, a Magyar Középhegység déli lejtőjével érintkezik, ami a tájat magában véve is tagolttá teszi. A képet tovább színesíti, összefüggésben a természeti földrajz alakulásával, a települések megoszlása. S ámbár itt, az egykori „királyi Magyarország" szomszédságában, a földesurak általában viszonylag korábban próbálták érvényesíteni hatalmukat, nem mutat egységes képet a határhasználat további alakulása sem; külön színfoltot képvisel a Jászság, melynek eredetileg szabad népe a XVIII. század elejétől a közepéig jobbágysorba süllyedt.

A vizsgált terület természetes nyugati határát a Duna alkotja, Váctól kezdve, hol a folyam észak—déli irányba fordul, dél felé mintegy 90 km szélességben. Keleti irányban 120—130 km távolságra, a Tisza vidékéig terjed, s nagyjából e folyó keleti partja mentén, többé-kevésbé északkelet—délnyugati irányú (légvonalban kb. 80 km-nyi) vonalban végződik. E mintegy 9760 km² nagyságú terület északi lezárását a mai Pest megye határa s tovább a Cserhát és a Mátra hegység vonulata, délen nagyrészt ugyancsak Pest megye határa adja (ld. a térképet).

A maga egészében török alól szabadult terület több mint háromnegyed részben síkság, a két folyó mentén 100 m-nél mélyebben, másutt 100—150 m-re a tenger színe fölött. A Duna közelében a síkság tengerébe mintegy 60 km-re félszigetszerűen benyúló, fent kb. 25 km széles, majd délkeleti irányban fokozatosan elkeskenyedő dombvidék s néhány községnek a Mátra lejtőjére felhágó határa sem haladja meg a 150—300 m-es szintet.

Északról nagyjából az emelkedettebb térszín széléig nyomul előre az agyagos, agyagos-vályogos erdőtalaj. A dombvidék egy részén homokos erdőtalaj, másik felében s a síkvidéken pedig mezőségi és réti jellegű talaj található, amott s a Duna és a Tisza völgyében jobbára vályog vagy agyag és vályog szikfoltokkal, a Duna—Tisza közének kissé emelkedettebb hátságán pedig nemegyszer futóhomokig lazuló homok.

A táj éghajlata kifejezetten kontinentális jellegű. Az évi középhőmérséklet 10° (a nyári félévé 17, a télié 3°), a napsütéses órák száma 2000 körül mozog, a nyári, illetőleg hőségnapoké (25, illetőleg 30° fölötti maximumokkal) 70—80, illetőleg 20—25. Az évi csapadék ritkán haladja meg az 500—550 mm-t, s eloszlása is egyenlőtlen: a tavaszi kalászosok tenyészidejére csak 200—225 mm esik.[9]

Kétszázötven-kétszáznyolcvan évvel ezelőtt még aligha ütköztek ki ennyire az időjárás szélsőségei. A táj vízrajza s növénytakarója ugyanis a maitól némileg eltérő képet mutatott: arculatán mély nyomokat hagytak a török idők s a rájuk következő hadjáratok súlyos viszontagságai. A gondozó-alakító emberkéz roppant megfogyatkozása következtében nem annyira az őstermészet nyert teret, mint inkább elvadult, elromlott tájelemek terpeszkedtek az

---

1768-ból: OL. Helytartótanácsi lt., dep. Urbariale. Tabellae urbariales comitatus Pest, Responsa ad novem puncta urbarialia; és: Pest és Nógrád megye Állami Levéltára, Pest megye levéltára, Közgyűlési iratok, u. ez; Heves és Külső-Szolnok megyére vonatkozólag 1770-ből: *Soós Imre:* A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. Eger é. n.; a Jászságra nézve általában ld.: *Fodor Ferenc:* A Jászság életrajza. Bp. 1942) derül fény a már részben földesúri behatás alatt formálódott határhasználatra (hivatkozás itt is községek szerint).

[9] Ld. Magyarország éghajlati atlasza — Klima-Atlas von Ungarn. Bp. 1960.

egykori kultúrtáj szűkre olvadt, szegényes maradványainak rovására.[10] A gazdátlanná vált szántóföldek, rétek, elpusztult kertek és szőlők helyét gyom és bozót verte föl. A dombságon s a hegységhez csatlakozó peremvidéken ellentámadásba lendült erdők, cserjések szorították összébb a korábban megművelt földek állományát. A síkvidék képén viszont a füves puszta s a mocsaras ártér lett uralkodóvá. Az Alföld ligetes erdeiből ugyanis mutatóba is alig hagyott a zivataros századok pusztítása; s a fától megfosztott Duna—Tisza közi hátságot mindinkább elözönlötte a futóhomok. A rakoncátlankodó vizeknek nem volt, aki gátat vessen. A folyók, patakok tavasszal, ősszel rendszeresen kiöntöttek; a Duna s főképp a Tisza áradásai nyomán holtmedrek, morotvák maradtak vissza. A mélyebb fekvésű részeken a felfakadó talajvíz vízállásokat hozott létre, s ahol az altalajban vízátnemeresztő réteg húzódott, szikes tavak keletkeztek.[11]

A táj ilyen elvadulása primitívebb gazdasági formák, így gyűjtögető tevékenység, pákász-, halász-, vadász-, madarász-életforma folytatására adott bő alkalmat.[12] Ugyanakkor az eke alá fogható föld határát szűkre vonta a nagyra nőtt ártér, viszont a megszaporodott nedves rétek, vizenyős területek, akárcsak a messzenyúló füves puszták és a sóványabb homoktalajok, elsősorban állattartásra kínálkoztak. Ugyanígy a dombvidék kiterjedt erdőségei is, melyek fő haszna ekkor még makkoltatásból és legeltetésből adódott.

De nem csupán a természeti tényezők: a történeti sors alakulása is az állattenyésztésnek kedvezett a növénytermesztés rovására. A lakosság száma mélyre hanyatlott a törökkort megelőző állapothoz képest: a népsűrűség még 1720 táján, jó három évtizeddel a török kiverése után sem rúgott többre 5—10 főnél km²-enként. Törvényszerű dolog, hogy ilyen körülmények között a gazdálkodás külterjesebb formáinak jut az elsőség: gyér lakosság eltartására kezdetlegesebb módszer is megteszi. Amíg a föld eltartó kapacitásának növelésére szorító szükség hiányzik, az ember önkéntelenül a kevesebb munkával járó formák mellett marad, illetőleg azokhoz hajlik vissza. Az újonnan berendezkedő, sok kezdeti nehézséggel küszködő nép a kisebb ellenállás irányában halad, a kevesebb erőfeszítéssel járó megoldásokat keresi. Fokozott mértékben él azzal, mit a természet készen kínál: a gyűjtögetés tárgyaival, hallal, vaddal, viszonylag kevesebb munka lévén szükséges megszerzésükhöz. Az ellenkező végletet a földműveléssel járó sok gond és vesződség jelenti, annál is inkább, mert a rendelkezésre álló erő és eszköz kevés. A nyomasztó évtizedekben nemcsak a munkáskéz fogy meg mértéktelenül, hanem a szükséges igásjószágra, ekére szert tenni is súlyos gondot okoz. Jellemző a földművelő készség hiányára egy még a török időkből származó adat: a szentlőrinckátaiak (térkép: *69)* az elvetett árpát szántás helyett sertéseikkel túratták bele a földbe.[13] De még az újjátelepülés után is soká élt a gyakorlat, hogy a parasztok, maguk ereje nem lévén elegendő, ketten-hárman összefogva, cimborás

[10] *Mendöl Tibor:* Az új települési rend. Magyar Művelődéstörténet, IV. Bp. é. n. 170. l.

[11] A tárgyalt területtel szomszédos Kiskunság hasonló állapotáról: *Tálasi István:* A Kiskunság népi állattartása. (Néprajzi füzetek, szerk. Györffy István, 6.) Bp. 1936. 38—39. l.

[12] *Fodor F.* i. m. 251, 306. l. — Még a XIX. század elején is nagy szerep jutott a gyűjtögetésnek a dombvidéken fekvő Őrszentmiklóson *(156). (Morvay Judit:* A gazdálkodás alakulása Őrszentmiklóson. Néprajzi Közlemények V/1. 1960. 137—8. l.)

[13] *Fodor F.* i. m. 252. l.

ökrökkel szántották meg földjüket. Érthető, ha így a növénytermesztés pusztán a legszükségesebb kenyérrevaló előteremtésére szorítkozott.[14] A lakosság táplálkozása jóval nagyobb mértékben alapozódott húsfogyasztásra, mint manapság, annak megfelelően, hogy az állattartás, kivált extenzív formájában, sokkal kevesebb munkát igényelt a földművelésnél.

A nagy elnéptelenedés hatását még növelte, hogy a táj települési hálózata is megdöbbentően megritkult a zivataros századokban. A török uralom utolsó idejében 115 helység fennállásáról van biztos tudomásunk a tárgyalt, közel 10 000 km²-nyi területen; az elpusztult falvak száma azonban, a fennmaradt helynevekből ítélve, jóval nagyobb volt ennél. S még jobban megnövekedett a következő időszakban: a 115-ből mindössze 9-ben nem szakadt meg az élet folytonossága a törököt kiűző háborús események során.[15] Utánuk aztán fokról fokra újjáéledt a korábbi települések jelentős része, puszta azonban ekkor is maradt bőven. Úgyszólván nem akadt helység, melynek szomszédságában egy, sőt gyakran több, már csak nevében élő falu határa ne lett volna található. A kialakuló falvaknak kapóra jött, hogy e néptelen területeket gazdasági érdekkörükbe vonhatják. S az újjátelepülés első korszakának lezárultával már a földesurak is azon voltak, hogy a megmaradt puszták betelepítetlen maradjanak. Így ugyanis állami adó nem terhelte őket, a legelőben egyre inkább szűkölködő közeli helységeknek bérbeadva is szép hasznot hajtottak; s ha a földesúr saját majorsági üzemet akart berendezni rajtuk, így a bérlő jobbágyoktól minden további nélkül elvehette őket. Ilyenformán e puszták egy része idővel valamelyik szomszédos település határába olvadt, más részüket — leszámítva a kisebb hányadot, melyen új falu vagy (idővel olykor ugyancsak községgé alakuló) földesúri major létesült — szintén egy vagy több közeli község bérelte. A saját faluhatár megnövelésének ilyen lehetősége, mely elsősorban a legelő kiterjesztésére adott alkalmat, korántsem volt közömbös a határhasználat alakulása szempontjából.

Az állattartás javára billentette a mérleget az a megszokás is, melyet a nehéz időket túlélő nép még a törökvilágból hozott magával. Említettük, a meghódolt területek parasztsága sohasem lehetett biztonságban élete, anyagi javai felől; egész gazdálkodását ehhez a bizonytalansághoz kellett igazítania. Még a földművelésben is ideiglenesség bélyegét hordozó munkamódok, gyorsan lezajló eljárások jutottak előtérbe, kezdve a megművelt területek váltogatásától rövid tenyészidejű növények (mint a köles) termesztésén, sarló helyett kasza, cséplés helyett nyomtatás alkalmazásán át egészen a termés verembe rejtéséig. De különösképp az állattartás esélyeit növelte, hogy a lábasjószágot a messzenyúló pusztákon, nehezen hozzáférhető nedves rétségeken, erdők tisztásain könnyebben el lehetett rejteni, menekíteni harácsolás és ellen-

[14] Vö. *Ponyiczky Zoltán:* Szarvas város települése és építkezése. Bp. 1911. 20. l. — *Tálasi I.* i. m. 5, 221—24. l. — *Fodor F.* i. m. 257. l. — *Soós I.:* A jobbágyföld sorsa, i.m. 25. l. — *Morvay J.* i. m. 142. l.

[15] A falvak megtelepülésének, pusztulásának és újjátelepülésének idejére nézve ld. — az idézett 1715, 1720. és az 1728-i országos összeírások adatain kívül — *Galgóczy Károly:* Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája (Bp. 1876—77) I. 64—72. és III, az egyes helységek neve alatt. — *Kosáry Domokos:* Pest megye a kuruckorban. Kny.: Pest megye múltjából. Bp. 1965. 16—18, 30. l. — *Szederkényi Nándor:* Heves vármegye története, III. Eger 1893. 384—5, 388, 399—400, IV. (1894) 31, 34—5, 47—58, 71—4. l. — *Soós Imre:* Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger 1955. — *Uő:* A jobbágyföld sorsa, i. m. — *Uő:* A jobbágyföld helyzete, i. m.

ség elől. S nem utolsósorban esett latba, hogy míg a szántóföld termése nem szolgálhatott egyébre az élet puszta tengetésénél, az állattartásból jövedelemre is lehetett számítani: a szarvasmarhának jelentős piaca nyílt nyugat felé, s a piacra a maga lábán el lehetett hajtani, ami nem volt kis dolog az akkori közlekedési nehézségek között.

A török idők gyakorlata a felszabadulással még korántsem lett egyszeriben a múlté. Másfélszázados hódoltság s a török kiverésére tett annyi sikertelen kísérlet után a népnek nehéz volt abba a tudatba ringatnia magát, hogy egy csapásra megváltozott körülötte minden. Még jó darabig bátorságosabbnak találta, hogy ne a nyílt síkon telepedjék meg ismét, hanem ott, ahol a természet váratlan veszedelmek ellen valamelyes védelmet nyújthatott. De még ilyen helyen is célszerűbbnek látszott, ha szilárd, állandó jellegű berendezkedés helyett a minden eshetőségre való fölkészülés mellett marad. S a török uralomra következő negyedszázados háborús időszak pusztításai csak beigazolták a bizonytalan helyzethez alkalmazkodó mozgékonyságot, az ideiglenes megoldásokban mutatkozó óvatosságot. A forgandó időben senki sem építhetett bizton a helyhez kötő földművelésre; ha volt valamije, amibe puszta megélhetését horgonyozhatta, az a megmaradt állatállomány volt, ezzel próbált menekülni, ha bármilyen veszedelem közeledett. S amikor 1711 után végre eljött a békés újjáépítés ideje, még mindig, évtizedeken át a lábasjószág — előbb táplálékot nyújtó része, majd a növénytermesztés fokozatos megerősödésével az igásállat — volt a paraszt legfőbb értéke. Ezt lehetett leginkább eltagadni, elrejteni az adóztató hatalom elől, ezzel vándorolhatott tovább, ha a megtelepedést követő mentességi évek lejártával ki akart bújni a fenyegető terhek alól. S a szilárd földműves-életformával össze nem férő folytonos helyváltoztatás csak a század közepe felé, a termelőerők megnövekedésével ülepedett le lassanként.

Az általános képen belül azonban, mely a tárgyalt északnyugat-alföldi tájon a gazdálkodás ágainak kölcsönös súlyáról felvázolható, bizonyos területi különbségek mutatkoznak. A tájalakító tényezők között a XVIII. század első évtizedeiben még alig jut szerep a piaci és közlekedési viszonyoknak, hiszen többnyire már az is nagy dolog, ha a paraszti gazdaság az önellátást megnyugtatóan biztosítani tudja. Ebben az időben még leginkább a természeti adottságok szabnak határt az elvadult tájat szelídebbé formáló ember erőfeszítésének, kiegészítve a történeti sors említett hatásával. S mindkét vonatkozásban a hegységgel érintkező északi peremvidék és a beöblösödő dombság volt az, amely az Alföldre jellemző vonásoktól leginkább mutatott eltérést. Az emelkedettebb térszínnel a kontinentális éghajlatnak valamivel kiegyenlítettebb változata járt együtt, s füves sztyep és nedves rétségek helyett jelentős tér jutott az erdőborította domboknak. De másképp alakult a településhálózat képe is, minthogy a dombok, erdők védelmében nemcsak a pusztulás mértéke volt kisebb, hanem új telepesek is szívesebben ütöttek tanyát. Így míg a síkság falvai közé többnyire nagy puszta térségek ékelődtek, a hegyvonulat árnyékában s a dombok közti völgyekben kisebb területtel rendelkező falvak sorakoztak egymás mellé, kevesebb puszta közbeiktatásával. Az eltéréseknek még nagyobb hangsúlyt adott, hogy e kisebb területen belül a dombok, erdők a megművelhető földet még további korlátok közé szorították. Igaz, eleinte, míg csak lassanként népesedett a táj, a területi különbség hatása még kevésbé mutatkozott: föld volt még bőven, hozzá képest a megművelő kéz volt kevés. Viszont elsősorban az erdős-bozótos terület kultúrtájjá formálásában jelen-

tett akadályt, hogy az újonnan megtelepülők az irtáshoz, földfeltöréshez szükséges igaerőnek és fölszerelésnek szűkében voltak. Másrészről megint tompította a különbségeket, hogy az első időben az egész tájon az állattartásnak jutott az uralkodó szerep.

De nemcsak az északon húzódó Középhegység kiágazásainak s a dombvidéknek profilja rajzolódott ki eltérő vonásokkal a tulajdonképpeni Alföldhöz képest. Részben a természeti adottságok, részben a megtelepülés időbeli és térbeli alakulása bizonyos fokig a síkságon belül is sajátos arculatot kölcsönöztek a két nagy folyó (a Duna és a Tisza) völgyének, a kettő között elterülő homokhátságnak, a Tápió folyó mellékének s végül annak a területnek, hol a jászok eredetileg szabad néptörzsének részben a Zagyva és a Tarna folyótól oltalmazott települései feküdtek.

Az 1770 táján fennálló 173 település ezek szerint a következő kisebb tájegységeken terült el:

I. Duna—Tisza-közi homokhátság (helységei a térképen *1—9.* számmal jelölve).
II. Duna-völgy *(10—25).*
III. Tisza-mente *(26—56).*
IV. Jászság (4 tájilag csatlakozó más faluval együtt, *57—71).*
V. Tápió-vidék *(72—81).*
VI. Mátra-alja *(82—120,* ebből a *117—120.* számmal jelzett falvak határa a Mátra-hegység déli lejtőjére kapaszkodik fel).
VII. Dombvidék *(121—173,* ezek közül a *121—135.* számúak a dombság elkeskenyedő-ellaposodó végső nyúlványán, a *136—157.* számmal jelöltek középtájon, a *158—173.* számúak a Cserhát-hegység valamivel magasabb déli kiágazásainak völgyeiben helyezkednek el).

Mint alakult az újjátelepülés folyamata az egyes tájegységekben: a következő táblázat mutatja meg. (A zárójelbe tett számok azt jelölik: a megmaradt és újonnan létrejött falvak közül hány lett — évekre, olykor évtizedekre — ismét pusztává a török kiverését követő időben, főképp az 1704—06. évek „rác dúlásai" következtében.)

1. TÁBLÁZAT

Az újjátelepülés menete

neve	A tájegység						Ebből új gyökerű
	továbbélő	1687—1700 között újjátelepült	1701—15 között újjátelepült	1716—28 között újjátelepült	1729—70 között újjátelepült	összes	
	helységeinek száma						
I. Duna—Tisza köze	1	3 (2)	3 (1)	1	1	9	5
II. Duna-völgy.....	2	10 (9)	—	1	3	16	7
III. Tisza-mente.....	1	12 (5)	8 (1)	6	4	31	11
IV. Jászság	2	12 (1)	1	—	—	15	1
V. Tápió-vidék	—	4 (3)	1 (1)	1	4	10	3
VI. Mátra alja.....	2	24 (8)	10 (3)	—	3	39	10
VII. Dombvidék	1	38 (24)	6 (2)	4	4	53	16
Együtt	9	103 (52)	29 (8)	13	19	173	53

Amint látható, az 1770-ben fennállt településeknek alig több mint 5%-a volt olyan, amely valamiképp túlélte a felszabadító háború viszontagságait. Ezek is — mint Pest, Vác, Szolnok városok — védőfaluknak, esetleg nagyobb számú lakosságuknak (Nagykőrös, Dömsöd) köszönhették, hogy a harcok során nem váltak teljesen néptelenné; néhány kisebb helységet pedig a dombok, erdők vagy a körülvevő vizek óvtak meg a teljes pusztulástól. A legsúlyosabb megpróbáltatások a táj nyugati részén 1684—86-ban, északkeleten 1686—87-ben következtek. Az előnyomuló keresztény seregek nyomában azonban csakhamar újra előmerészkedett a megmaradt népesség régi otthonába, leginkább a domboktól, erdőktől védett vidéken. Alig ért véget a felszabadító háború, máris újjáéledt a későbbi 173 községnek további jó 60%-a (köztük néhány olyan is, mely már a harcok kezdetekor pusztán állt). A következő periódusokban már erősen csökkent az újjátelepülés lendülete, sőt azt a Rákóczi-szabadságharc során újabb — különösen a táj középső részén igen kiterjedt — pusztulás ellensúlyozta. Mint korábban, ekkor is megfigyelhető, hogy még ha ismételten kényszerült is otthagyni otthonát, rendszerint akkor is visszatért a lakosság maradéka. Mégpedig nem csupán abban az esetben épített a régi alapokon tovább, midőn csak egy-egy katonai vonulás vagy hadművelet idejére futott el. Nem egy híradás tudtul adja, hogy az újonnan népesedő helység határában évtizedekkel korábbi parasztteltek határai, a megművelt földek körvonalai még felismerhetők.[16] Ha az elődök erőfeszítésének eredményét nem tette semmivé a pusztító idő, rajta próbálta megvetni lábát a parasztnép; teljesen új gyökérből mindössze a helységek harmadrésze sarjadt. S ezek többsége is a későbbi, békés időből való: mintegy 20% telepedett meg abban az időben, midőn a földesúri hatás már egyre jobban érvényesült.

Míg a települések időbeli rétegződése a hagyományos berendezkedés meglevő vagy hiányzó folytonosságára enged következtetni, a térbeli eloszlás alakulása a határhasználat konkrét lehetőségei szempontjából esett súlyosan latba. (Ld. a 2. táblázatot.)

2. TÁBLÁZAT

A tájegységek területi megoszlása

neve	A tájegység területe		helységeinek		1 helységre jut
	km²	%	száma	%	km²
I. Duna—Tisza köze	1562	16,0	9	5,2	173,6
II. Duna-völgy	1497	15,3	16	9,3	93,6
III. Tisza-mente	2356	24,1	31	17,9	76,0
IV. Jászság	1228	12,6	15	8,7	81,9
V. Tápió-vidék	590	6,1	10	5,8	59,0
VI. Mátra alja	1187	12,2	39	22,5	30,4
VII. Dombvidék	1340	13,7	53	30,6	25,3
Összesen	9760	100,0	173	100,0	56,4

[16] Tiszaabádon és Tiszaderzsen *(36, 38)* 1720-ban még világosan látható: hol volt a hajdan megművelt szántóföld. Taksony *(19)* új telepesei 1715-ben felismerik, hogy a község egykor 42 telekre volt osztva.

Az arányok egybevetése, melyek szerint az egyes tájegységek egyfelől az összterületben, másfelől a községek együttes számában részesedtek, világosan mutatja: mennyivel nagyobb volt a pusztásodás mértéke a nyílt síkságon, mint a vizek miatt kevésbé hozzáférhető folyóvölgyekben, különösen pedig az erdőktől is oltalmazott dombvidéken. Még jobban kitűnik ez az egy községre eső területátlagból (mely a puszták kiterjedését is magába foglalja, mivel azok általában a szomszéd falvak használatában voltak). Már az a 25 km² sem mondható csekélynek, mely a dombvidék falvainak állt átlagban a rendelkezésére, holott ez a ranglétra legalsó fokát képviseli, mégpedig úgy, hogy hozzá közelálló átlagot csupán a hegységgel érintkező peremvidék mutat fel. A többi tájegység községeire két-háromszorosnál is nagyobb felhasználható terület jutott, a Duna- és a Tisza-völgy között elterülő síkság falvaira meg éppenséggel a dombvidéki átlagnak majdnem hétszerese!

A különbség persze nem mutatkoznék ilyen élesnek, ha a népsűrűséget is figyelembe véve, azt vizsgálnók: mekkora terület jutott egy-egy háztartásra? Láttuk, az első települők a lét- és vagyonbizonytalanság oly hosszú ideje után inkább a védettebb helyeket keresték. Így a nyílt síkságon nagyjából megmaradt a települések ritkább, bár népesebb egységekből álló hálózata, melyet még a törökkori nagyobb mértékű pusztulás és egybetömörülés alakított ki; annál is inkább, mert később is alig került sor a hézagok kitöltésére. Ilyenformán a dombvidék s a Mátra alja nemcsak elhelyezkedésében: településhálózatában is átmenetet alkotott az Alföld és a volt „királyi Magyarország" között a maga sűrűbben elszórt, apróbb falvaival. A volt török hódoltság mélyébe hatolva viszont mindinkább a nagy távolságra feltünedező népesebb helységek voltak jellemzők. A lakosság számában mutatkozó eltérések azonban semmi esetre sem voltak olyan nagyok, hogy az egy-egy helység rendelkezésére álló terület jelentős különbségeit kiegyenlíthették volna.

A használatba vehető föld kiterjedése egyébként a néptömörüléstől függetlenül is erősen kihatott a határhasználat alakulására. Elég ismét csak arra utalni, mit jelentett a távolság a gazdálkodás ágainak helyzete, aránya szempontjából. Ha úgy képzeljük magunk elé, hogy a parasztközösség rendelkezésére álló terület szabályos kör alakjában helyezkedett el a település magja mint középpont körül, a dombvidék átlag 2,8 km-es értékével szemben a síkságon e kör sugara 4,3—7,5 km között váltakozott. Ezek a számok azonban még korántsem fejezik ki kellőképp a távolságokat, melyeket a gazdálkodó embernek le kellett győznie. Hiszen a házak csoportja rendszerint nem a földterület középpontjában feküdt, s a faluhatár is, javarészt a természeti adottságoktól függően, szabálytalan alakot mutatott. S mindezt még megtetézték a használatba vett puszták, melyek olykor nem is csatlakoztak közvetlenül a falu határához. Jellemző a táji különbségekre, hogy míg a dombvidék falvai többnyire 2,5—5 km-re feküdtek egymástól, a Duna—Tisza közi síkságon a távolság 37 km-ig is megnövekedett. S ez még csak a légvonalban mért távolság; ehhez hozzá kell venni az igen korlátozott közlekedési lehetőségeket, a kevés és rossz, nyári szárazság és téli fagy idején kívül szekérrel alig járható utat. Érthető, hogy ilyen körülmények között a paraszti üzem telephelyétől távolabb eső földeken intenzívebb mezőgazdasági kultúra nem tudott kibontakozni.

Természeti adottságok, a termelőerők állapota, a településhálózat alakulása s a közlekedési lehetőségek: az Alföld északnyugati részének népét mind arra ösztönözték, hogy a határ használatában kevesebb munkabefektetéssel

járó formákat és módszereket kövessen. Szemben az országnak török uralomtól megkímélt részeivel, hol a megszakítatlan, ám földesuraság elhatalmasodásától beárnyékolt fejlődés már évszázadok óta a földművelés, közelebbről a gabonatermesztés uralomrajutását eredményezte, az említett tényezők mind az állattenyésztés, elsősorban az extenzív állattartás felé billentették a mérleget. De nemcsak a szélesen táruló legelők, a gyér népesség, a munkaeszközökben és igásállatokban való szűkölködés, a munkával nehezen legyőzhető távolságok s a bizonytalan körülményekhez alkalmazkodó folytonos éber készenlét indítottak arra, hogy a megélhetés alapja a sok bajjal s munkával járó, szilárdabban helyhez kötő növénytermesztés helyett a mozgékony állattartás legyen. Ennek feleltek meg a táj megmaradt népének messze múltban gyökerező hagyományai is, melyek a hajdani földesuraktól szabadon, a magára maradt paraszt önállóbb, kötetlenebb életében a körülményekhez mért módosulásokkal mintegy új életre kelhettek. S részben az őslakos nép közvetítése révén, részben a környezet hatása alatt ezeken a hagyományokon építettek tovább a török uralom megszűntével a tájon új otthont kereső jövevények is. A termelőerők pusztulásának hatása elsősorban abban mutatkozott meg, hogy a történeti s táji tényezőkből táplálkozó népi hagyománynak fokozottan az extenzivitás felé mutató, sajátos hangsúlyt adott.

Sorra véve most már azokat a határhasználati formákat-módokat, melyek az Alföld északnyugati részén 1715—20 táján megfigyelhetők, az egyes változatok lényegében két fő csoportba foghatók össze: 1. az állattenyésztésre épülő (parlagolással egybekötött), 2. jelentős mértékben a földművelésre épülő (nyomásos) formák. Míg az előbbiek minden esetben paraszti eredetűek, az utóbbiak egy része földesúri függést mutat.

1. Az állattenyésztésre épülő határhasználat

Ennek az alföldi tájon egy *alaptípusa* alakult ki, melynek két meghatározó elemét egyfelől nagyméretű szilaj, másfelől az akolkertekhez kapcsolódó kezes állattartás alkotta.

A szilaj vagy rideg jószág még télidőn sem került födél alá, egész esztendőn át a legelőt járta, maga kereste élelmét. A régi, ma már kiveszett vagy kiveszőben levő állatfajták, mint a magyar szürke marha vagy a racka juh edzettsége s igénytelensége lehetőséget adott erre. De nem is lett volna mód a nagyszámú jószágnak tartós építményt emelni; a táj építőanyagokban való szegénysége is útjában állt ennek. A falu gazdái közös pásztor keze alá adták állatállományukat, ki egyúttal jószágállománnyal rendelkező önálló vállalkozó is volt. A ridegen tartott marha, ló, juh, illetőleg sertés közös gulyában, ménesben, nyájban, illetőleg kondában legelt, szinte félvad állapotban; hasznuk — a külön, zsíros legelőn hízóra fogott, eladásra szánt göbölyökön kívül — lényegében csak a növekedésből és a szaporulatból (juhok esetében a gyapjúból is) állt. E szélsőségesen extenzív tartásmódhoz igen kiterjedt legelőre volt szükség, s ez adva is volt a pusztákon, a szomszédos elnéptelenedett, elpusztult falvak határában. A terület egy részét, kivált folyók árterében, nedves rétségeken, téli legelőnek tartották fenn; itt próbált a jószág még a hó alól is avart, füvet kaparni magának, hogy a telet valamiképp átvészelje. Csak a legnagyobb hóban-fagyban, zimankós, förgeteges időben hajtotta a pásztor a térszín valamely védettebb pontjára, egy-egy völgyhajlatba, domb, fák, bok-

rok árnyékába, legjobb esetben egy-egy szélfogó szárnyék vagy együtt-tartásra szolgáló karám mögé; ilyen helyeken gyakran magának is ugyancsak mozdítható építményt állított, ideiglenes pásztorszállást ütött fel.[17]

A számos heverő jószág szilaj tartását, csupán a háztartás és gazdaság ellátása szempontjából szükséges mértékben, a járómarha, fejős (borjas) tehenek, fejős juhok és hízó sertések kezes tartása egészítette ki. A hidlásba zárt hízó sertést kivéve, kora tavasztól késő őszig a kezes jószág is maga kereste élelmét. Csupán este hajtották be a fejősteheneket, fejős juhokat meg a munkában levő igásökröket és hámos lovakat a legelőről; bent a faluban tartották a kezes jószágot télvíz idején is, az első hó leesésétől a fű tavaszi zsendüléséig. De nem a lakóház közvetlen szomszédságában: az alföldi magyar idegenkedett attól, hogy családostul a lábasjószággal egy födél alatt vagy akár egy gazdasági udvarban lakjék. A falu házai rendszerint egyetlen gomolyban helyezkedtek el egymás mellett, minden kert és kerítés nélkül; a település magja csupán az emberi lakás funkciójának felelt meg, a gazdasági berendezések közül a házakhoz mindössze a hízó sertés hidlása, baromfiól és gabonásverem csatlakozott, tisztára az tehát, ami legalább annyira a háztartásnak, mint a termelésnek volt a tartozéka. Az egyes gazdák tágas „kert"-jei egymáshoz csatlakozva, a lakótelepüléstől elkülönítve s elhatárolva terültek el, gyakran külön övezetet alkotva a házak csomója körül. Eredetileg többnyire akolkerteknek nevezték őket, minthogy a jószág egybentartására szolgáló födetlen (esetleg csekély részben valamelyes födéllel rendelkező) akolnál nem álltak egyébből. Az akol rendszerint úgy készült, hogy a jószág átjárásának megakadályozására szükséges mélységben árkot ástak, a belőle kikerülő földből az árok partján földhányást csináltak, esetleg tövissel is megrakták, utóbb az akolbeli jószág után felgyűlő trágyából garádot (garággyát) hánytak fel. Idők során azonban az akolkert más elnevezéseivel is találkozunk; s épp a név változása mutatja, hogy a szilajtól eredetileg csak kevéssé eltérő tartásmód fokozatosan intenzívebbé vált. Az ólaskert név már arra utal, hogy az aklon belül kezdetleges födött építmény is készült, elsősorban a vonójószág számára, fejlettebb formájában tüzelős ól, hol a jószág mellett éjszaka s télidőn a parasztcsalád munkaképes férfitagjai tanyáztak. A szérűskert elnevezés pedig már világos jele annak, hogy a földművelés súlya lassanként megnövekedett. Ekkor már itt rendszerint földművelő eszközöknek való szín, gabona elnyomtatására szolgáló szérű, szalmának, töreknek, polyvának, aztán szénának, utóbb kukoricaszárnak rendelt rakodó is található. Immár a lakótelepülés köré kihelyezett komplex gazdasági udvarral van dolgunk, mely nemcsak a kezes állattartásnak időleges színhelye, hanem a szántóföldi termelésnek is kiindulópontja. Sőt a kerti művelésnek is egyik színtere: tavasztól fogva, mikor a télen akolban, ólban tartott jószágot legelőre hajtják, gyakran elkerítik s felfogják az ólaskert egy részét, hogy a téli jószágállásban jól megtrágyázott földjében babot, tököt, kukoricát s más efféle veteményt termesszenek.[18]

[17] A szilaj állattartásról: *Györffy I.:* Magyar nép, magyar föld. Bp. 1942. (1910-ből:) 115, (1926-ból:) 166—67. l. — *Uő:* Takarás és nyomtatás az Alföldön. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője 1928, 1. l. — *Uő:* A matyók mezőgazdasága. Szeged 1934. 3. l. — *Tálasi I.* i. m. 5, 41, 44, 101, 104, 109—11, 169—70, 179, 182, 207. l. — *István Balogh:* Formen der extensiven Viehhaltung auf den Puszten von Debrecen. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp. 1961. 465—66. l.

[18] A kertes településről, akolkertekről: *Györffy István:* Magyar nép, magyar föld, i. m. (1926-ból:) 163, 167—69, 175—82, 199—208. l. — *Uő:* Takarás és nyomtatás, i. m.

Mind a szántóföldi művelés, mind az akolbeli kert megmunkálása azonban, kivált eleinte, csupán járulékos elem a külső legelőn űzött szilaj s az akolkertekhez kapcsolódó kezes állattartás mellett. Állattenyésztés és növénytermesztés között még csak egészen laza s részben negatív a kapcsolat. A kisszámú kezes jószág még télidőn is csak részben szorul a szántóföldön termett szalmára, törekre, polyvára; ha számottevő hó nincsen, télen is ki-kihajtják az akolkertekhez csatlakozó belső legelőre, sőt ha keményre fagyott a talaj, a vetést is megjáratják vele. Ennek megfelelően nem jelentős az sem, amit a szántóföld az állatállomány révén táplálóanyagban visszakaphat: az alföldi ember annyira szűkében van a fának, hogy ha nád nincs a határban, s elég gazt, kórót nem tud összeszedni, szalmával főz és fűt; s amit a trágyából nem rak fel garággyának, tőzegnek megszárítva azzal is tüzel. Jellemző az állattartás uralkodó helyzetére az is, hogy kezdetben a földművelés önállósága és sajátos jellege, helyhez kötő vonása még nem tud kibontakozni. Még nincs a határban olyan föld, mely véglegesen a szántóföld szerepét lenne hivatva betölteni. Állandó s uralkodó jellegű csupán a legelő; a kerítéseken túl tulajdonképp ebből áll az egész határ. Itt-ott, ahol dúsabb fű terem, kaszálnak is rajta a kezes jószág téli tartására. S ha időnként, meglehetősen kötetlen gazdálkodással, fel is törnek belőle egy-egy darabot, hogy rajta kenyérgabonát termesszenek, néhány év múlva, miután a folytonos művelésben kimerült, ismét parlaggá, azaz legelővé (illetőleg részben kaszálóvá) süllyed vissza. Ez egyszersmind annyit jelent, hogy az eke alá fogott föld ide-odavándorol a határban, mintegy a növénytermesztésre is átszármazik az állattartás helyváltoztató jellege, nomád mozgékonysága.

Míg szántóföldi művelésre eredetileg csak annyi jut a határból, amennyit a legeltető állattartás hol itt, hol ott az éppen szükséges mértékben, időlegesen átenged; árokkal, sövénnyel tartósan körülvett földdarabok az akolkerteken kívül is keletkeznek. Ilyen mindenekelőtt a kenderföld (mely a török uralom alá nem került, földművelő típust képviselő falvak határának is szükséges tartozéka volt). De a házak mellől hiányzó kertet is csak bizonyos mértékig pótolják az ólaskert veteményei. Ezért idővel egy-egy gazda külön káposztás-,

---

10—12. l. — *Ő.:* Magyar falu, magyar ház, i. m. (1928-ból:) 81—82, (1932-ből:) 89, (1935-ből:) 114—15, (1937-ből:) 55—56, 60—64. l. — *Wellmann Imre:* A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770—1815. esztendőkre. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, szerk. Domanovszky Sándor, 7.) Bp. 1933. 48. l. — *Tálasi I.* i. m. 149—52. l. — *Borzsák Endre:* A régi istállók élete és a jószág takarmányozása Pest megye északi felében. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője 1936, 42—43. l. — *Erdei Ferenc:* Magyar tanyák (Bp. 1942) 34—35, 68—69, 95. l. — *Majlát Jolán:* Egy alföldi cívis-város kialakulása. Nagykőrös gazdasága és társadalma a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, szerk. Domanovszky Sándor, 15.) Bp. 1943. 52—53, 63, 65, 75. l. — *Márkus István:* Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII—XVIII. században. Kecskemét 1943. 35, 44—58, 61, 125. l. — *Balogh István:* Határhasználat Hajdúböszörményben a XVIII. században. Ethnographia 1954, 449. l. — *Hofer Tamás:* Déldunántúl településformáinak történetéhez. Ethnographia 1955. 140, 152, 165—66. l. — *Ő.:* Hajdúböszörményi földművesek karámja. Uo. 1956. 506—13. l. — *Ő.:* Csűrök és istállók a falun kívül. Uo. 1957. 377, 407—10, 417—21. l. — *Major Jenő:* A telektípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon. Településtudományi Közlemények 1960, 47, 51. l. — *Balogh István:* Tanyák és majorok Békés megyében a XVIII—XIX. században. Gyula 1961. 5. l. — *Petróci Sándor:* Cegléd településtörténete. Bp. 1961. 21, 33. l. — Összefoglalóan: *Tamás Hofer:* Eine eigenartige ungarische Siedlungsform und ihre europäische Beziehungen. Congressus ehtnographicus in Hungaria. Bp. 1965. 95—107. l.

kukoricáskertet, dinnyeföldet stb. is fog fel magának; s ha szőlőt telepít, ennek kerítése mögött a ház mellől hiányzó gyümölcsöskert (sőt nemritkán részben a veteményeskert) is pótlásra talál.

A faluhatár beosztása és használata ezek szerint a következő képet mutatja. A középponti mag (a belsőség) két részből áll: a házak csomójából s körülötte az akolkert-övezetből. Ami ezen túl terül el (a külsőség), eredetileg alapjában véve egyetlen legelő, belül a kezes, kívül a szilaj jószág számára. A kettőt azonban hovatovább elválasztják egymástól a kialakuló különféle külön kertek és a szőlő, továbbá az a terület, melyen egy-egy darabot szántóföldnek fognak fel, ahol tehát gabonavetések s legelőül vagy kaszálóul szolgáló parlagok váltakoznak. Mikor azután a szántás-vetésre használt földdarabok egymás közelébe csoportosulnak, a határ belülről kifelé haladva a művelési ágak következő egymásutánját mutatja. (Övezeteknek is mondhatók, amennyire ilyeneknek többé-kevésbé szabályos kialakulását a természeti adottságok, folyók mentében különösen az ártér határai engedik.) Az ólaskertekhez a belső legelő csatlakozik; nyomásnak is nevezik, mert a rajta legelő jószág, akárcsak az ugaron maradt szántóföldet, folytonosan töri, tapossa, tömöríti. Ez a kisebb terjedelmű belső legelő adja a kezes jószág fő táplálékát. Egy részét elkülönítik, fenntartják a legfontosabb rész: a járómarha, elsősorban a szárazmalmot hajtó lovak s az igásökrök számára (ökörtilos), hogy a nagy dologidőben már ne csupán lelegelt, letaposott terület jusson nekik. A belső legelő után egy-egy darabon a körülkerített kenderföld, káposztás-, kukoricás- stb. kertek és a szőlő következnek. Majd az eke alá fogott földek és esetleg erre alkalmas helyen a rét; az előbbiek parlagon heverő állapotban legelő s esetleg kaszáló gyanánt, az utóbbi kaszálás után legelőül szolgál. Mindezen túl terül el a külső legelő, a szilaj jószág birodalma: a faluhatár külső részének s a csatlakozó pusztáknak szárazabb füves területei és nedves rétségei, rajtuk a rideg pásztorok mozdítható téli szállásaival.

Szembetűnő tehát a különbség a török uralomtól megmenekült országrész szűkebb határú földművelő falvaihoz képest. Ott a gazdasági udvar s a veteményes- és gyümölcsöskert a lakóházzal egybefüggő belsőséget alkot, mely egyúttal az egyes jobbágy egész birtokának s gazdaságának törzse; a kertek után rendszerint mindjárt a szántóföld következik; ennek jelentőségét mutatja, hogy helye véglegesen ki van hasítva, és rajta az ugartartó ekés művelés az állandó, a legeltetés az időleges; állandó legelő csak egy van, viszont megnő a kaszáló szerepe; szántó- és rétjárandóság a belsőségnek tartozéka, azzal együtt alkotja a jobbágytelket. Emitt pedig nincsen beltelek, melynek a határbeli illetőség függvénye lenne, a jobbágytelek fogalma is ismeretlen; a lakóház elválik a kezes tartás céljára létesült, de mindinkább összetett gazdasági udvar szerepét betöltő ólaskerttől; a messzenyúló, pusztákkal kiegészülő határban külön belső legelő van az intenzívebb és külön külső a szilaj állattartás céljára; a kettő között meglehetősen differenciált külön kertek találhatók, továbbá az a határrész, melyen a szántóföldi művelés, parlagoló formában, csak lassanként kötődik egy helyhez s nyer végleges polgárjogot.

A különbségek azonban ennél is mélyebbre hatnak, el egészen a családszervezet, az üzemstruktúra, az egész paraszti életrend elütő jellegéig. A kertes település kettéosztottságának, a lakó és a termelő funkció térbeli elkülönülésének a család- és munkaszervezet megosztott szerepköre felel meg. A paraszti háztartás és gazdaság rendszerint nagycsaládra épül, jobbára két nemzedék erejéig, módosabbaknál cselédekkel is kiegészül. A lakóház az öre-

gek, nők, gyermekek tartózkodási helye, az ólaskert a munkaképes férfiaké. A fehérnép csak a különféle kertek művelésében vesz részt, a többi, künn a mezőn s a jószág körül, mind a férfiak dolga. E munka fő jellegzetességei közé tartozik a nagy mozgékonyság: hogy csak lassanként kötődik szilárdan egy helyhez, másrészt hogy kevés kivétellel valamennyi műveletét a szabad ég alatt végzik. Fokozott mértékben áll e kettős sajátosság az ólaskertekhez kötődő paraszti életformát kiegészítő, kötetlenebb rideg pásztori életformára. A külső legelőn folyó szilaj állattartásban végletes teljességgel valósul meg a férfimunka elkülönülése, szabad ég alatt végzése s a folytonos helyváltoztatás. Még ami embernek, állatnak a legnagyobb szükség idején a legminimálisabb védelmet hivatott nyújtani: pásztorszállás és jószágenyhely is ide-oda-vándorol a határban, illetőleg a pusztákon.

Mind e sajátosságok a hajdani nomád múltba mutatnak vissza. Aligha kétséges, hogy az ősibb hagyományt a szilaj pásztor életformája őrzi. Az akolkertre épülő paraszti berendezkedés már bizonyos intenzív irányú fejlődés eredménye; s hogy ilyen megosztott formában kristályosodott ki, abban része lehet az egykori pásztortársadalom jellegzetes kettős településmódjának. (Az utóbbi hagyományának továbbélését mutatja, hogy a XVIII. század rideg pásztora is lehetőleg víz mellé, nedves rétségbe, nádas közelébe hajtotta jószágát téli legelőre.) Igaz, a lakás és a termelés céljára szolgáló építmények térbeli elkülönítése nem kizárólagos magyar specialitás: a lakótelepülésen kívül elhelyezett jószágtartó hely és rakodó másutt is előfordult Európában, kivált annak keleti felében.[19] Legkövetkezetesebben végigvitt formájában s legtömegesebben azonban, továbbá rideg pásztorkodással a fenti sajátos módon egybekötve[20] a magyar Alföldön volt található. Ebben nyilván része volt a török uralommal járó pusztulásnak: a termelőerők sorvasztása révén ez segíthette a nomád hagyományt XVI—XVII. századi s tovább XVIII. század eleji kiteljesedéséhez. De hogy volt ilyen hagyomány ezen a tájon, melynek maradványa a pusztulás nyomában továbbterjedhetett s mintegy új életre kelhetett, s hogy e hagyomány elsősorban a magyarsághoz fűződött: az ideiglenes pásztortelepülésnek szomszéd népek körében is terminus technicusként szolgáló szállás neve is mutatja.

De van egy másik körülmény is, mely ugyancsak erre vall. A határbeosztásnak és -használatnak most ismertetett, állattartásra épülő alaptípusa két konkrét megjelenési formában figyelhető meg az Alföld északnyugati részén a XVIII. század elején. A töröknek nem hódolt falvak szoros közösségi berendezkedésével ellentétben mindkettőnek fontos jellemző vonása, hogy bennük — a rendelkezésre álló föld bőségével összefüggésben — nagyobb vagy kisebb mértékben egyéni birtoklás és kötetlen gazdálkodás érvényesült. Az egyik forma az úgynevezett mezei kertekhez, a másik parlagoló földműveléshez kapcsolódik. Az előbbi esetében a hagyomány folytonosságát a település megszakítatlan élete tanúsítja.

1/a. Mezei kertek-tanyák. Annak a nagy keresletnek a nyomán, mely nyugati országokban különösen a XV. századtól fogva a magyar hízott ökör iránt megnyilvánult, a magyar marhát tízezrével hajtották főképp délnémetországi felvevő piacok felé. A tágas, bőfüvű alföldi pusztalegelők jó alkalmat

[19] Erre *Hofer T.* mutatott rá: Csűrök és istállók, i. m. 417—21. és Eine eigenartige ung. Siedlungsform, i. m. 102—7. l.

[20] Erre a kapcsolódásra az eddigi kutatás nem figyelt föl eléggé.

adtak a hizlalásra: az oda kora tavasszal kivert jószág július—augusztusig szép kövérre hízott. A következő nyárvégi, őszi időben is bőven került ki alkalmas göböly a pusztalegelőkről, egészen a komoly tél beálltáig. Ezután azonban a szilaj gulya már csak tengődött, romlott, soványodott a szabad ég alatt szenvedett nélkülözések közepett; ha kemény, nagy havas tél jött, egyáltalán örülni kellett, ha a tavaszt, bár csontig soványodva, legyengülve, mégis nagyobb veszteségek nélkül megérhette. Annyit jelentett ez, hogy a piac számára jól felhizlalt ökör rendszerint csupán az év második felében állt rendelkezésre. Ahhoz, hogy a keresletnek az esztendő első felében is — így különösen nagyböjt után, húsvéttől nyár derekáig — eleget lehessen tenni, intenzívebb, legalábbis félszilaj tartásmódra kellett rátérni. A tél legnehezebb időszakára szakítani kellett azzal, hogy a hizlalásra fogott jószág csakis maga keresse élelmét.

Föltehetőleg ilyen intenziválódási folyamat játszódott le a mezei kertek[21] keletkezése mögött, melyek a XVI. századtól fogva bukkannak fel a forrásokban. Népesebb, önállóbb helységek jobbmódú, intenzívebb piaci kapcsolatokkal rendelkező gazdái ismerhették föl elsőnek, hogy megéri a fáradságot és befektetést, a marhát télen át is hizlalni, a legínségesebb időben készen nyújtott takarmányon — közelebbről ami e távoli legelőkön elérhető volt: szénán[22] — is tartani. Módjuk is mindenekelőtt nekik nyílt rá, hogy ketten-hárman összeállva, esetleg a maguk személyében egy-egy gazdátlan pusztát béreljenek vagy zálogba vegyenek. De eltűnt szomszédos falvak bekebelezésével olykor maga a helység határa is oly tágasra duzzadt, hogy annak külső részén mások nagyobb sérelme nélkül elfoglalhattak, egyéni használatba vehettek egy-egy alkalmas darabot. Ezt azután körülárkolták, hogy a legelő jószágtól ilyenformán megvédett, mások számára tilalmassá tett „mezei kert" füve kasza alá nőhessen. S amint beállt a havas idő, s a szilaj jószág a közös téli legelőn már nem juthatott elegendő táplálékhoz, a falu közös gulyájából kifogták azokat az ökröket, melyeket folytatólagos hizlalásra szántak, s a maguknak körülárkolt részre hajtatták. Melléjük fogadott szénázó ember dolga volt, hogy kiegészítésül az ott összegyűjtött széna segítségével teleltessék ki, hizlalják meg a jószágot. A körülfutó árok egyben akol gyanánt szolgált, s az általa egybentartott marha egyúttal megtelkesítette: trágyájával következő jó szénatermésre előkészítette a mezei kert talaját.

A mezei kert neve eszerint jól tükrözi e sajátos berendezkedés lényegének egyik felét. A „kert", a körülkerített hely kitelepült a mezőre, a külső legelőre, hogy az ott tartózkodó jószágnak kiegészítő, hizlalásra szolgáló téli

[21] A mezei kertekről: *Hornyik János:* Kecskemét gazdasági fejlődésének története Kecskemét 1927. 67—74. l. — *Papp László:* A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása. Kny.: Acta Litterarum ac Scientiarum Universitatis Hungaricae Francisco-Josephinae. Földrajz- és történettudományok, II. Szeged 1936. 92—96, 98—102, 105—6. l. — *Szabó Kálmán:* Kecskeméti tanyák. Kecskemét 1936. 6—8, 14—19, 23—33, 45. l. — *Majlát J.* i. m. 58—62, 66—72, 76—86, 89—93, 199—204. l. — *Márkus I.* i. m. 62—69. l. — *Majlát Jolán—Márkus István:* Nagykőrös beilleszkedése a rendi társadalomba a XVIII. században. Századok 1943. 323. l. — *Makkai László:* A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 1957. 463—66. l. — *Éri István:* Mezei kertek Nyársapáton a XVI. században. Agrártörténeti Szemle 1962. 184—86. l.

[22] Hatvan *(88)* környékén a XVII. század közepén még gabonatermő földeket is kaszálónak alakítottak át, úgyhogy a török szükségesnek látta föllépni ez ellen. L. *Szepes (Schütz) Béla:* Hatvan hevesmegyei község története. Bp. 1940. 179. l.

táplálékot biztosítson. De nemcsak a kaszálót oltalmazó „kert" volt, hanem — a kezes jószág számára rendelt belső akolkerttel párhuzamosan — a félszilaj marha teleltetésére szolgáló külső akolkert vagy szálláskert is egyszersmind. A termelő funkción kívül a mezei kert folytatólag a termés felhalmozásának és megőrzésének, a jószágteleltetésnek s a talajerő-visszapótlásnak feladatát is ellátta. Ami tavasztól őszig növény (kasza alá szánt fű) termesztésére s egyben — rendszerint külön körülárkolt részében — (széna-) rakodóul szolgált, télen a jószág egybentartására rendelt, a szénázó ember földbevájt putrijával s kúttal, de legalább vízgyűjtő kopolyával kiegészített kezdetleges akollá válik. Azaz termőhely is, teleltető pásztorszállás is, sajátos együttesben, időben váltakozva. Amikor számottevő hó nincsen, s a környéken talál legelni valót a jószág, őrzője még ki-kihajtja az akolból. A félszilaj pásztor szállása azonban lassanként teljesen helyhez kötődik, végleges pásztortanyává alakul, amint az akol tüzelős óllal gyarapodik, tehát a mezei akolkert ólaskertté lép elő. Ezzel új állomásához érkezik az intenziválódás folyamata, melynek kezdő lépcsőjét a szénatermelés s a félszilaj tartásmód, nemkülönben növénytermesztés és állattenyésztés között ilyen módon — táplálléknyújtás és trágyázás révén — létrejött szoros kapcsolat, kölcsönös egymásrautaltság alkotta. A férfimunka elkülönülése még változatlanul fennáll, de annak szabad ég alatt végzése s a nomád helyváltoztatás immár korlátok közé szorul.

Területünkön a mezei kertek rendszere a XVIII. század elején Nagykőrösön *(1)* és Cegléden *(4)* mutatható ki, abban a két mezővárosban, melyek a török idők viharaiban Kecskeméttel együtt a Duna—Tisza közi magyar nép legfőbb egybegyűjtői s megtartói voltak. Fennállásuk a sok fenyegető veszedelem közepett is megszakítatlan maradt; ha az egyiknek: Ceglédnek lakói arra kényszerültek is az 1680-as években, hogy otthagyják otthonukat, a folytonosságban mégsem állt be törés, mivel a másikba: Nagykőrösre költözve vészelték át a nehéz időket. Évszázadokra visszanyúló hagyományok megőrzésére s folytatására nyílt módjuk ilyenformán. A változott körülményekhez alkalmazva, nyilván a mezei kertek rendszerében kikristályosodott határhasználatuk is számos ősi elemből táplálkozott.

Ha a török uralom alatt élő falvak népe, nem érezvén egykori földesurai hatalmát maga fölött, általában véve önállóbban s kötetlenebbül rendezhette be életét, fokozott mértékben állt ez a Duna—Tisza közi nevezetes „három városra" nézve, melyek ketteje Nagykőrös és Cegléd volt. Mint szultáni 'hász'-birtokok magas fokú önkormányzattal rendelkeztek, az elpusztult környékre széles sugárral kiterjedő hatókörben. S a maguk lábán megállás hagyományát, mint kiváltságos mezővárosok, javarészt a török utáni időbe is át tudták menteni. Jobbágy-életforma, személyes alávetettség idegen volt és maradt tőlük; terheiket egyetemlegesen vállalták, egybefogódzó közösségként állván szemben földesuraikkal (ami különösen a szélesebb alapokon álló, népesebb Nagykőrösön járt eredménnyel, mivel ott több nemes család között oszlott meg a földesúri hatalom). Ez a kifelé szorosra zárt egység befelé a terhek saját hatáskörben való felosztásával, széleskörű önigazgatással, az élet s annak fő részét kitevő gazdálkodás sokoldalú önálló szabályozásával járt együtt.

S amint, a hagyományokon továbbépítve, szabadságra és önállóságra való törekvés jellemezte e parasztvárosok kifelé megnyilatkozó magatartását és belső berendezkedését, úgy meglehetős szabadságot és önállóságot engedtek polgáraiknak is, amíg az a közösség érdekébe nem ütközött. Nagykőrösön a

XVII. és XVIII. század fordulóján még bárki foghat fel akolkertet; a szegény ember fölemelkedésének legjárhatóbb útja, hogy ökörre tesz szert, s aztán magában vagy mással összeállva akolkertet szerez magának. Ha pedig már hizlalni való marhával is bír, annak átteleltetését úgy oldja meg, hogy elvállalja valamelyik nagygazda mezei kertjében a göbölyök téli szénázását annak fejében, hogy a magáét is közéjük veheti. Ám elsősorban a jobbmódúak előnyére válik, hogy ennek a két mezővárosnak áll a legnagyobb terület a rendelkezésére a táj valamennyi helysége között, s így az első időben mezei kert foglalásának a csatlakozó pusztákon vagy a határ külső részén nincsen akadálya. Amelyik korábban már felfogott mezei kert pedig gazdátlanul áll, használatlan marad; ugyancsak szabadon birtokba vehető.

Erre az utóbbira azért kerül sor, mert a határ nagy része jobbadán csak legelőnek való sovány homok; a szénatermelésre, megművelésre alkalmas terület viszonylag kevés. Annyira, hogy amint a népesség a békésebb időben mindinkább megszaporodik, már el kell tiltani a városi tanács híre nélkül való földfoglalást. S ahogy a fejlődés tovább halad, a foglalásnak teljesen gátat kell vetni, a város vezetősége maga veszi kezébe az igényjogosultaknak való földjuttatást (városadománya kertek).

Annál inkább szükség van erre, mert a város rendelkezésére álló terület nemcsak relatíve, a lakosság számához képest, hanem abszolút értékben is csökken. A XVIII. század közepe felé haladva, a meggyarapodott népességű helységek extenzív állattartására a faluhatár már távolról sem elegendő. A közbeeső pusztákért mind élesebb versengés indul a szomszédok között, még akkor is, ha széles néptelen terület ékelődik közéjük. Nagykőrös 1740 táján elveszti pusztái egy részét, olyanokat is, melyeken már fejlett mezei kertek jöttek létre. A terület szűkké válása nemcsak a szabad foglalás meggátlására indít: a megmaradt földek jobb kihasználására, a gazdálkodás intenzívebbé tételére is sarkall. Az állattartásban terjed a félszilaj tartás a szilajnak rovására; s növekszik a földművelés súlya, már csak azért is, mert több népnek több kenyér kell. A nagyobb gazdák, kiknek több föld áll rendelkezésükre, még arkipodnak kitartani a jövedelmezőbb állattartás uralkodó szerepe mellett, a szegényebbeket azonban a szükség mindinkább gabonatermesztésre szorítja.

Már a török kiverésétől fogva megfigyelhető a növénytermesztés jelentőségének növekedése. Maga a művelés azonban a belső legelő után következő részeken még jó darabig eléggé kezdetleges, extenzív módon folyik. Ki-ki akkora darab földet foghat eke alá, amekkora neki tetszik; s foghatna többet is, mint amennyije éppen van, ha az igaerőből futná. A munkaerő s a fölszerelés szűke az oka annak is, hogy többnyire a learatott gabona tarlójába vetnek, ugyanazt a földet művelik, amíg csak tűrhető termést ad; csak ha már kimerülőben van, akkor hagyják parlagon s törnek föl új darabot. Csupán Nagykőrös gyengébb s egyúttal könnyebb műveletű talaján fordul elő, hogy a bevetett földet — akárcsak a szomszédos Kecskeméten — már az első aratás után parlagon hagyják, így szolgál két esztendeig (ha ugyan csupa kóró nem terem rajta) kaszáló vagy legelő céljára, s csak a negyedik évben szántják fel ismét. Itt tehát már szabályozottabb mederbe terelődött a művelés, de a művelési ágak még keveredtek egymással; legelőváltó rendszerről csak részben lehet szó. A földművelés súlyának növekedése s a velejáró intenziválódási folyamat azután tovább vezet rendezettebb állapot felé: felhagynak a parlag kaszálásával, s a város tanácsa ház után való réteket jelöl ki az ólaskertek kezes jószágának téli ellátására. Nem annyit jelent ez, mintha beltelkekkel s

azok kaszáló-tartozékával lenne dolgunk: a jobbágytelek fogalma tovább is, az úrbérrendezés idején is ismeretlen.

Fontos állomás a földművelés terjeszkedésének útján, hogy a XVII. és XVIII. század fordulójától fogva gyökeret ver a mezei kertek körében is. Láttuk, a mezei kertek keletkezését a külső határrészeken eleinte korlátlan szabad foglalás tette lehetővé. Ahhoz azonban, hogy a legelőből elkerített kaszáló s a kezdetleges akol tartós befektetésekkel bővüljön, hogy az ideiglenes pásztorszállás végleges tanyává váljék, a foglalás szabadságán túl a birtoklás háborítatlan tartósságára is szükség volt. Már a mezei kertnek legelőszénázó jószággal való megtelkesítése méltán járt együtt körülárkolással, ami nem csupán a saját jószág egybentartására, hanem másoké távoltartására is szolgált, a magánhasználatba vételnek is külső jele volt. Még jelentősebb egyéni befektetésnek számított a mezei kertben tartós épület emelése s egy csatlakozó földdarab feltörése (különös tekintettel az igásjószág és kellő fölszerelés szűkére, a megművelés nehézségeire). Erre csak az vállalkozott, ki magát bizton az illető terület és létesítmények állandó jellegű birtokában tudhatta. Amíg az egyes gazda kellőképp élte, használatban tartotta azokat, s a velük járó terheket viselni tudta, a közösség valóban elismerte őt egyéni használójuknak s birtokosuknak. (Az autonómia csekélyebb fokával rendelkező Cegléden utóbb, a földesúri nyomás erősödésével a földesúr kaparintotta magához azt a jogot, hogy mezei kertet, tanyát elvegyen attól, kit használatára elégtelennek tapasztal, s másnak juttassa.) Sőt a két parasztváros hagyományosan kiváltságos jogállása révén kiterjedt rendelkezési jog is tapadt e „magányföldekhez": nemcsak hogy apáról fiúra szálltak: még adásvételük sem ütközött akadályba. (A bérbe- vagy zálogba adás azonban már a megművelésre való „tehetség" hiányára vallott, azért az ilyen földre a tanács tette rá kezét.) S a szabad foglalásból eredőkön kívül ugyancsak óhatatlanul a magánbirtokká válás útján haladtak minden tilalom ellenére a „városadománya" kertek és tanyaföldek is, melyeket a tanács eredetileg jobbára csak élethosszig engedett át használatra.

A mezei kertek s hozzájuk kapcsolódó földek szabad és állandó jellegű egyéni használata és birtoklása, továbbá átörökíthetősége azzal a következménnyel jár, hogy a gazdálkodás súlypontja mindinkább a határ külsőbb részére tevődik át. Mindenki iparkodik itt „magányföldet" szerezni magának, s rajta összetett, teljes értékű gazdasági üzemet kifejleszteni. A külső legelőövezet művelésre alkalmasabb darabjain, a tilalmas kaszálókhoz társulva mindinkább elszaporodnak a szántóföldek, s ezzel a mezei kertek addigi szénatermelő s félszilaj jószágteleltető funkciója egy harmadikkal: gabonatermesztéssel bővül. Ez pedig annyit jelent, hogy már nemcsak télen van ott szükség szénázó emberre a göböly mellé, hanem nyáron is olyanokra, kik a szántást, vetést, betakarítást végzik. Az utóbbiak kisebb birtokon a gazda és fiai, nagyobbon mind a téli, mind a nyári munkát a gazdag paraszt szolgája, cselédje: a kertész végzi. De hívják mindinkább tanyásnak is, hiszen a mezei kert s az időleges pásztorszállás immár állandó gazdasági telephellyé: tanyává alakul át, mint ahogy a külső legelőbe ékelődött övezetet szállásföldek mellett tanyaföldeknek is nevezik már. A tanya[23] funkciói egyre bővülnek, s ezzel pár-

[23] A tanyáról: *Hornyik J.* i. m. 67—71, 74. l. — *Györffy I.:* Magyar nép, magyar föld, i. m. (1910-ből:) 120—24, 132, (1926-ból:) 180, 186, 213—14. l. — *Uő:* Magyar falu, magyar ház, i. m. (1928-ból:) 81, (1935-ből:) 117, (1937-ből:) 55—74. l. — *Szabó István:*

huzamosan a kinntartózkodás ideje is növekszik, hisz a nagy távolság miatt az akolkertekből való ki-bejárás terhessé válik s nem kifizetődő. Elsőnek az igásjószág költözik ki a munkaeszközökkel szántás és betakarítás idejére, majd a tanyán talál helyet a nyomtató szérű s a rakodó is, minthogy a szálas gabonát nehéz, nem is érdemes behordani oly nagy távolságról. S aztán tovább folytatódik a paraszti üzem belső összetevőinek: szántóföldnek, rétnek, ólaskertnek jelentéktelenné válása, elsorvadása. A rakodóval, kezes jószággal együtt hovatovább az egész ólaskert a tanyára települ, hol most már akol helyén tüzelős ól, putri helyén lakásul szolgáló szilárdabb építmény készül, mivel a munkaképes férfiak télen is, nyáron is ott tanyáznak, a gazdag paraszt tanyása ott tartózkodik nem egyszer családostul. A város még tiltja a kiköltözést, mert egyebek közt bajosan tud eleget tenni katonaság és vármegye előfogat-követeléseinek a vonójószág kikerülése következtében. Ám a folyamatot már nem lehet megállítani: a férfimunkához kapcsolódó gazdasági funkciókat a tanya hovatovább mind magához vonzza. Sőt már előrevetődik a XVIII. század vége felé meginduló további fejlődés árnyéka, midőn a lakótelepülés s a tanya közé ékelődött távolság nagyrészt feloldódik. A központi üzemhellyé fejlődött külterületi gazdasági telep mindinkább a lakás funkcióját is magához vonzza, s ezzel idestova férfi- és női munka között is eltűnik a térbeli elkülönülés.

A közösségi jellegű paraszttelepüléseknek nehezen feloldható dilemmája volt mindenkor, hogy míg az emberi hajlékok egymás mellé kívánkoztak, a mezőgazdaság lényegéből folyt a munkahelyek térbeli szétszóródása. Lakás és termelés elhelyezkedésének ez az ellentétes tendenciája maximális mértékben állt fenn a két Duna—Tisza közi parasztvárosban. A törökkorban s a rákövetkező mozgalmas időkben a védekezés a lakosságot összebújásra, a szokottnál is erősebb tömörülésre késztette. A másik oldalon viszont az óriásira duzzadt határ s a szélsőségesen extenzív gazdálkodás rendkívül nagy távolságokat ékelt a lakóhely s a munkahelyek közé. A mezei kertek s a belőlük kifejlődő, majd utánzás révén még inkább elszaporodó tanyák, mintegy az ősi kettős szálláselvnek az adott helyzethez való alkalmazásával, sajátos s igen hathatós módon oldották fel ezt az ellentétet. A munkahely a külső részeken kialakult „magányföldekre" költözött, anélkül azonban, hogy a lakótelepüléstől elszakadt volna. Más szóval: a távolsággal járó hátrányokat a lehetőség szerint sikerült leküzdeni — a nagy határból következő előnyök egyidejű megtartásával. A tanyák népe a nagy közösség tagja maradt, s ilyenformán részese a mezővárosi kiváltságoknak, a széles körű autonómia vívmányainak.

A debreceni tanyatelepülés kialakulása. Föld és Ember 1929. — *Papp L.* i. m. 102—4, 107—11, 114—16, 122—23. l. — *Szabó K.* i. m. 5—7, 19—21, 34—50. l. — *Tálasi I.* i. m. 155, 166. l. — *Borzsák E.* i. m. 42. l. — *Erdei F.* i. m. 25—26, 32—35, 41, 44, 51—52, 68—96. l. — *Uő:* Magyar város. (Bp.) é. n. 27—29, 58—61, 72—89. l. — *Majlát J.* i. m. 203. l. — *Márkus I.* i. m. 71—127. l. — *Korompay György:* A magyar falu településtörténete és településfajtái. Magyar Építőművészet 1954, 193. l. — *Szabó István:* Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. Agrártörténeti tanulmányok, szerk. Szabó István. Bp. 1960. 140—43. l. — *Major J.* i. m. 35. l. — *Barabás Jenő:* A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában. Műveltség és hagyomány, Studia ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae I—II. Bp. 1960. 220, 232—37. l. — *Petr'ci S.* i. m. 66—68. l. — *Balogh István:* Az alföldi tanyásgazdálkodás az 1830—40-es években. Agrártörténeti Szemle 1962, 618—31. l.

Ugyanakkor az a szabadság, melyet az egész kollektívum a közvetlen földesúri hatalom alatt sínylődő jobbágyfalvakhoz képest élvezett, bizonyos értelemben a tanyák birtokosaira is átszármazott. A tanyaföld gazdája nemcsak hogy állandó saját birtokának mondhatta a tanyát s tartozékait, hanem azok használatában is szinte korlátlan egyéni szabadságot élvezett.

Társadalmi szempontból persze megvolt a hátrányos oldala annak, hogy a közösség szava, szerepe a tanyaföldek övezetében jelentéktelenné zsugorodott. A nagyfokú kötetlenség a jómódúak malmára hajtotta a vizet: jónéhányan közülük a közösnek maradt legelőn s tanyájukon jelentős állatállománnyal rendelkeztek és a falvakban elérhető szintet messze meghaladó birtokot sajátítottak el maguknak. Tovább lefelé a birtoknagyságok széles és igen változatos skálája következett, mivel jobbágytelkek s velük az egész, fél és egyéb töredéktelkeknek megfelelő birtokarányok hiányoztak. Amint aztán a növekvő népesség a gazdálkodás megszokott módja mellett kezdte kitölteni a rendelkezésre álló faluhatár keretét, az alsó rétegekre irányulóan lett mind erősebb a két parasztváros társadalmának polarizálódása. A nem öröklő utódok s az újonnan jöttek a tanyaföldövezetben: a gazdálkodás fő színterén mindinkább birtok nélkül maradtak. S mindezen fölül a parasztságnak tanyákra való szétszóródása s a tanyai ember maga lábán állása a közösségi életben, a kulturális fejlődésben is éreztette a maga negatív hatását.

Annál erőteljesebben bontakoztak a tanyarendszer előnyei gazdasági tekintetben. Nagy jelentőségű volt mindenekelőtt, hogy a tanyák révén sikerült rendszeres művelésbe vonni a községhatárnak s a csatlakozó pusztáknak addig csupán szilaj állattartással, rendkívül extenzív módon hasznosított távoli területeit. Az adott körülmények között ebben a megoldásban rejlett az egyedüli lehetőség a megművelt föld, a kultúrtáj távolságokat legyűrő kiterjesztésére. Éppen ezért a tanyarendszer nem maradt meg a szóban forgó parasztvárosok kizárólagos sajátjának, hanem, mihelyt egyszer feltételei — elsősorban az állandó birtoklás s ennek megfelelően kellőképp kötetlen használat — másutt is megérlelődtek, futótűzként terjedt tova az Alföld nagyhatárú helységeiben. A törökkor terhes örökségét: a településhálózat rendkívüli megritkulását, melyet azután a puszták betelepítésétől elzárkózó földesuraság segített konzerválni, így korrigálta a lehetőséghez képest egy ősi hagyományokból táplálkozó, sajátos paraszti berendezkedés.

S nem is akárhogyan munkálkodott a tanyák népe a megművelt föld hézagainak kitöltésén. A tanyás gazdálkodás rugalmasságánál, a körülményekhez való természetes alkalmazkodásánál fogva minden további nélkül lépést tudott tartani a termelőerők fejlődésével. Az eredetileg állattartás szolgálatára rendelt mezei kert minden zökkenő nélkül bővült szántóföldi műveléssel, alakult többrétű gazdálkodást egyesítő, lakásfunkciót is betöltő tanyává. Sőt annak révén, hogy gazdájának szabad mozgása nem ütközött számottevő korlátokba, a tanyában rejlő helyzeti energiák a gazdálkodás szokottnál gyorsabb ütemű intenziválódása felé mutattak előre.

A tanya mint a szórt település sajátos válfaja olyan lehetőségeit nyitotta meg a gazdasági fejlődésnek, melyek a „királyi Magyarország" földműves falvai számára ismeretlenek voltak és elérhetetlenek maradtak. Amíg ugyanis ezekben újraosztásos földközösség dívott, az egyes jobbágy még az őt megillető szántóföld- és kaszálórészt is csak átmeneti időre mondhatta a maga birtokának — érthető, ha ilyen körülmények között tartózkodott komolyabb befektetéstől. De amikor végre megszünt földjének folytonos helyváltoztatása,

akkor is bilincsbe verte gazdálkodását a művelési kényszer, amit a szántóföld eldaraboltsága és szétszórtsága tett szükségessé. A tanyarendszer viszont széles kaput tárt mind e visszahúzó kötöttségek feloldásának. Azáltal, hogy egy-egy gazda földjei egy tagban terültek el tanyája körül, mintegy anticipálta a tagosítást, mely a földközösségben élő falvak népének gazdálkodását majd csak a következő századtól fogva fogja kiszabadítani egymáshoz láncolt állapotából. Annyit jelentett ez, hogy a tanyaföldnek nemcsak nagysága függött (amíg szabad foglalással tehetett szert rá) birtokba vevőjének gazdasági erejétől s vállalkozó kedvétől, hanem használata is akadálytalan igazodhatott gazdájának legjobb belátásához. S ugyanő nem csupán a földművelésben nyert szabad kezet: a szántóföld rendszerint már meglevő kaszálóhoz és legelőhöz, a félszilaj, illetőleg kezes állattartás bázisaihoz csatlakozott, s ilyenformán termelőhelynek s az egész gazdálkodásnak szokatlan koncentrációja jött létre. A tanyáról mint afféle paraszti majorból egyszerre át lehetett tekinteni s irányítani az egész gazdaságot, ugyanakkor a termőhelyek és művelési ágak összefogottsága jelentős idő- és munkamegtakarítással is járt.

Igaz, a tanyás gazdálkodás korántsem mindjárt s nem is teljes mértékben élt azokkal a lehetőségekkel, melyeket a határbeli adottságokhoz való alkalmazkodással, a paraszti üzem koncentrációjával, a munkaerő ökonomikus felhasználásával s főképp a gazdálkodás kötetlenségével járó előnyök szélesre tártak előtte. A tanya körül jó darabig nem került sor a művelési ágak differenciálódására; szántó, kaszáló, legelő meglehetősen egybemosódott. Lényegében parlagoló gazdálkodás folyt: az eke alá fogott földdarabot az évek során át minden pihentetés nélkül addig használták gabonatermesztésre, míg ki nem merült, s aztán legelőül, arra alkalmas részein kaszálóul szolgált, amíg csak vissza nem nyerte termőerejét. Minderre azonban már nem a vad legelőváltó gazdálkodás keretében került sor: a kimerülni kezdő földdarab helyett nem tetszés szerint, találomra törtek föl másikat (erre az egyéni birtokba vett terület kiterjedése sem nyújtott lehetőséget), hanem kikristályosodó rendszert követve. A tanyaföld általában annyi részre oszlott, ahány esztendei ciklusnak felelt meg egy-egy szektorának termőre fordítása és parlagon heverése együttvéve. A tárgyalt területtel szomszédos Mezőtúron pl. a talaj erőállapota a XVIII. század közepén hétéves ciklust tett célszerűvé: a friss gyeptörésbe kölest vetettek, ezt a második évben tavaszi búza, a harmadikban árpa, a negyedikben őszi búza követte, azután parlagon maradt a föld s két esztendőn át alig termett egyebet kórónál, végre a hetedik évben már valamelyes szénának való fű is nőtt rajta.[24] S amint a megművelés és pihentetés szabályozott üteme a parlagoló rablógazdálkodáshoz, úgy a talajerőpótlás módja: a trágya hovafordítása a nyomásos-ugaros rendszerhez képest jelentett előrelépést. Az ország nyugati és északi részének földközösségben élő falvaiban ugyanis a szántóföld rendszerint csak akkor jutott trágyához, midőn a tarlóra és az ugarra bocsátották a jószágot, egyébként ez a közös legelőt (s részben a rétet és az erdőt) járta. Itt viszont csupán a továbbra is szilajon tartott jószág tartózkodott a közös külső legelőn, már a tanyán egyéni gondozásban álló kezes jószág trágyája általában a tanya földjét gazdagította. S egészben véve is intenzív irányban hatott a tanyai gazdálkodásra az a kertkultúra, mely terü-

[24] *Soós I.*: A jobbágyföld sorsa, i. m. 29—30. l. — *Uő:* A jobbágyföld helyzete, i. m. 12. l.

letünk nyugati felében (s épp e két szóban forgó parasztvárosban is) Pest város piacának vonzó hatása alatt mind számottevőbben bontakozott.[25]

Mindamellett a „királyi Magyarország" területéről jövők, így különösen a földesurak elmaradottnak, túlhaladottnak ítélték a tanyai gazdálkodást, s erőnek erejével a nyomásos-ugaros rendszer útjára akarták terelni. A tanyavidék lakóinak minden okuk megvolt rá, hogy efféle törekvésekkel szembehelyezkedjenek. Mint a mezőtúriak hangoztatták: a gazdálkodás kényszere írta elő, hogy földjükön tanya létesüljön; ha tehát a megművelt földet két nyomásra akarnák szakasztani, ez annyit jelentene, hogy ki-ki egy második tanyáról is gondoskodjék magának, hiszen minden egyes tanya körül már csak azért is bajos lenne két-két vetőt kihasítani, mert a talaj másmilyen gazdasági rendszert kíván.

Ahol egyszer a gazdálkodó parasztnép kirajzott a határba s ott tanyákat hozott létre, a fejlődés menetét valóban bajos lett volna visszafordítani. Felsőbb nyomás csak annyit érhetett el, hogy a lassanként funkcióját vesztett belső szántóföld-övezetet ugarnak nevezzék ki, s felosszák a tanyabirtokosok között.[26] Ebből azonban nem születhetett egyéb felemás dolognál. Közösségi rendelkezés alatt álló föld egyéni birtokokhoz már birtoklás dolgában sem adhatott megfelelő kiegészítést. Ami pedig a használatot illette, az „ugarföldek" már csak kis terjedelmüknél fogva sem tölthették be az ugar tulajdonképpeni funkcióját, különösképpen pedig azért nem, mert hiábavaló igyekezet volt két eltérő gazdasági rendszert összeházasítani, egy sajátos berendezkedést és életformát a közönségesen megszokottal közömbösíteni akarni. A tanyarendszer sokkal mélyebben gyökerezett már a történeti sorstól és természeti adottságoktól formált paraszti hagyományban, semhogy mesterségesen, pótlékként hozzácsatolt más földdarabokkal ki lehetett volna forgatni eredeti valójából. És nemcsak a múlt volt jelentős, melyre visszatekinthetett: jelene is erőteljesen bontakozott a körülményekhez igazodó célszerű vonásainál fogva, sőt egyéni jellegű koncentrált üzemei a jövőt illetően a kapitalizmusba ívelő fejlődés hordozására is alkalmasnak ígérkeztek. Felülről jövő erőltetéssel már bajos volt gyökerestül átalakítani ezt az önálló paraszti erőfeszítésből sarjadt berendezkedést. Bajos különösen akkor, ha arról volt szó, hogy egy idestova önmagát túlélő gazdálkodási rendszer kötöttségeinek szűk keretei közé akarják szorítani azt, ami — a történelem viharaitól deformált alföldi táj sajátosságaihoz alkalmazkodva — kötetlen egyéni gazdálkodásnak nyitott utat.

1/b. Állattartás parlagoló földműveléssel. Míg a mezei kertek rendszerében a történeti kontinuitás révén mindenekelőtt a hagyomány meghatározó ereje érvényesült, s mellette csak másodlagos szerep jutott a természeti tényezőnek; másképp alakult a helyzet a falvak nagy többségénél, melyek új gyökérből sarjadtak, illetőleg újrakezdték életüket rövidebb-hosszabb megszakítás után. Hiányzott itt mindenekelőtt a jelentős néptömörüléstől hordozott széleskörű autonómia s ami együtt járt vele: az egyes gazdákat megillető tartós birtoklás külső határrészeken. De a birtokba vehető határ sem tárult oly

[25] *Wellmann Imre:* Pest megye viszálya Pest városával piacra vitt paraszti termékek körül az 1730-as években. Kny.: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1965—66. Bp. 1966. 113—19. l.

[26] *Ponyiczky Z.* i. m. 12—13. l. — *Györffy I.:* Magyar falu, magyar ház, i. m. (1937-ből:) 71. l.

szélesre az egyes falvak körül, mint a szomszédságból menekülőkkel meggyarapodott mezővárosokban. Érthető, ha ilyenformán általában még bőhatárú községekben sem került sor mezei kertek keletkezésére; tanyaképződésre is főképp csak azután, hogy a közös gazdálkodástól mentes részeken a paraszti birtokjog (a XIX. század folyamán) megszilárdult.

Miért tekinthető mégis az a berendezkedés, mely az újonnan meggyökerező településekben jött létre, a tanyás gazdálkodással bizonyos fokig rokon, vele egy főcsoportba sorolható határhasználati formának? Elsősorban azért, mert az állattartáshoz társított földművelésnek új alapon való elindításáról volt szó mind a két esetben, részben hasonló körülmények között. Láttuk, a mezővárosi közösség meglehetősen szabad kezet engedett az egyes gazdáknak mezei kertek, majd tanyák létrehozásában. Ugyancsak az egyén szabadsága érvényesült akkor is, midőn fokozatosan — egyenként, esetleg apró csoportokban — új települők szálltak egy-egy elpusztult falu helyére, vagy a visszatérő régiek száma olvadt minimálisra. Főképp az előbbi esetben nem csupán csekély, hanem a folytonos ide-odavándorlás következtében egyúttal labilis lakossággal kell számolni az első időben, valódi közösség csak lassanként formálódhatott közötte. Közösségi szabályozásnak egyébként is alig mutatkozott szüksége mindaddig míg oly kis számban voltak a települők, hogy mások korlátozása vagy sérelme nélkül minden egyesnek jutott alkalmas föld a határban. Viszont a csak üggyel-bajjal formálódó közösségi akarattal szemben másfelől az egyén hozzátapadó jogainak forrása lett az a jelentős munka, melyet az egyes ember ölt a maga szegényes eszközeivel az elvadult föld feltörésébe. S a szabad foglalás első feltöréssel erősített jussa annál kötetlenebbül juthatott érvényre, mert az első időben rendszerint nem került sor földesúri beavatkozásra sem. Azaz felülről is hiányzott minden nyomás olyan irányban, hogy az új települők berendezkedése a telekrendszer és a kötött gazdálkodás szoros keretei közé tagolódjék. Így akadálytalanul bontakozhatott birtoklásnak és határhasználatnak az a kötetlensége, mely leginkább fért össze az állattartás uralkodó szerepével, amely mellett a gabonatermesztés pusztán a legszükségesebbre szorítkozott.

Minden jel arra mutat, hogy általában ily módon indultak el az új élet útján mindazok a települések, melyek a korábbi határbeosztást — akár mert annak nyomai már elmosódtak, akár mert az új lakosoknál jóval népesebb közösség testére voltak szabva — nem tudták vagy nem akarták a magukévá tenni. Igaz, a vékony munkaerőhöz s fölszereléshez igazodó kezdetleges határhasználati forma a XVIII. század második évtizedéből származó források alapján csak a meglevő falvak mintegy 40%-ában ismerhető föl több-kevesebb biztonsággal. Ez azonban azzal is összefügg, hogy a források leírása olykor nem elég tüzetes ahhoz, hogy a határ éléséről pontos képet alkothassunk. 1715—1720 tájára a fejlődés egyébként is már sok helyen túlhaladt a kezdeti, meglehetősen amorf állapoton, úgyhogy ennek nyilván nem egyszer még a nyomai is eltűntek addigra. Az esetek nagy többségében mégis olyan településekben figyelhető meg ez a kezdetleges berendezkedés, melyek, még a XVII. század végén keletkezvén, a török utáni első évek minden megkötöttségtől mentes birtoklás- és használati formáit őrizték meg évtizedeken át. Sőt az 1715 után keletkezett falvak között is akad olyan, amelyben az egyénnek közösségtől és földesúrtól való függetlensége még számottevő mértékben mutatkozott. Ha pedig e határhasználati formának a tájegységek közötti megoszlását vizsgáljuk, feltűnik, hogy legritkábban a dombvidéken találkozunk

vele, akkor is többnyire irtásfalvakban. Annak a fokozott erőfeszítésnek a révén ugyanis, amit a bozótos-erdős részek szántófölddé, rétté formálása követelt, az egyén jogai még szilárdabban tapadtak a megfelelő földdarabhoz, mint a szűzföldek feltörése esetében. Leginkább pedig ez a forma a Tisza mentén, azután a hozzá észak felől csatlakozó szegélyen volt elterjedve, hol a nedves rétségek bő alkalmat nyújtottak téli legeltetésre.

A külterjes állattartás uralkodó helyzetéről nem egy híradás tanúskodik. Még legelőnek is szűk a határ, állapítják meg az egyik helyen *(38)*. A legelő csökkentése nélkül nem hasítható ki további szántóföld avégből, hogy a talaj időnként rendszeres pihenőhöz jusson, hangoztatják egy másikra *(37)* vonatkozóan. Pest város *(22)* lakói 1720-ban ama fenyegető helyzet előtt állnak, hogy elesnek az addig bérben bírt puszták használatától; ebben az esetben kénytelenségből inkább azt a megoldást választják, hogy legelőnek fordítják azokat a földeket, hol addig szántottak-vetettek. Arra is van adat *(48)*, hogy a megtelepült nép széna készítésével nem sokat gondol, mivel csak az igásjószág telel a ház körül, a többinek van bőven téli legelője. Az esetek jelentős részében az is megállapítható, hogy a kezes tartás az ólaskertek rendszeréhez kapcsolódott. Nemcsak az első katonai felvétel térképlapjainak belsőség-ábrázolásaiból következtethetünk erre,[27] hanem az úrbérrendezés során kivett paraszti vallomások „szérűskert" említései is kifejezetten erre utalnak. S a tájhoz fűződő hagyományos berendezkedés átütő erejét mutatja, hogy az ólaskertek olyan községekre is jellemzők, melyeket a török idők után szlovák jövevények telepítettek újjá.

Az ekés művelés alá vett földdarabok eleinte még csak apró, elszórt szigetek az alapjában véve legelőnek használt határ tengerében, s azok is elmerülnek egy idő múlva, hogy helyettük más szigetek bukkanjanak fel megint. Ami legelő volt, szántóvá vagy rétté változik és viszont, teljesen rendszertelenül és szabályozatlanul. Az egyes művelési ágak szinte egybefolynak, határaik összemosódnak. Még mintegy cseppfolyós állapotban van minden: mint ahogy ide-odahullámzik a népesség, s a jövevények nemritkán csak átmenetileg kötődnek egy-egy alakuló településhez, úgy a föld birtokbavételét és használatának módját is nagy mozgékonyság jellemzi. Szabad foglalás[28] dívik a szó legszorosabb értelmében, minden megkötöttségtől mentesen, kinek-kinek kénye-kedve szerint. Az új telepes körülnéz a mezőn, s hol bőven nő a fű, tetszés szerint kaszál kezes jószága részére. Ahol pedig jó gabonatermőnek s viszonylag könnyebb műveletűnek ígérkezik a talaj, szántóföldet választ s fog-

[27] Vö. *Györffy I.:* Magyar falu, magyar ház, i. m. 94—96. l. — *Wellmann I.:* A gödöllői Grassalkovich-uradalom, i. m. 48. l. — *Borzsák E.* i. m. 42. l. — *Hofer Tamás:* A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. Műveltség és hagyomány, i. h. 332—33. l.

[28] A szabad foglalásról: *Tagányi Károly:* A földközösség története Magyarországon. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1894, 204—5, 207—11. l. — *Ponyiczky Z.* i. m. 20. l. — *Györffy I.:* Magyar nép, magyar föld, i. m. (1926-ból:) 212. l. — *Uő:* Magyar falu, magyar ház, i. m. (1932-ből:) 22. l. — *Wellmann I.:* A gödöllői Grassalkovich-uradalom, i. m. 58—59, 64. l. — *Botár Imre:* Szolnok települési, népesedési és gazdasági viszonyai a XVIII. században. Szolnok 1941. 55—56. l. — *Fodor F.* i. m. 278, 292—93. l. — *Varga János:* A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790, szerk. Spira György. Bp. 1952. 12—15, 29—33. l. — *Balogh I.:* Határhasználat, i. m. Ethnographia 1954, 446—49. l. és 1955, 102—3. l. — *Soós I.:* A jobbágyföld sorsa i. m. 20—29, 31, 53—54. l. — *Makkai L.* i. m. 131. l.

lal magának. Itt azután akkora darabot tör fel, amekkorára ereje, „tehetsége" futja *(93, 112, 118)*, s úgy éli, ahogy legjobbnak látja.

Az igaerőben, munkaeszközben való szegénység nemcsak a feltört föld kiterjedésének szab korlátokat, hanem a megművelés módjára, rendszerére is kihat (amennyire egyáltalán rendszerről lehet szó az ilyen hevenyészett gazdálkodásban). A szükség szorít rá, hogy az egyszer üggyel-bajjal feltört földdarabot éljék pihentetés nélkül több esztendőn át — lehetőséget pedig a soká kihasználatlan hevert talaj friss termőereje ad erre. Ha aratás után elég porhanyós maradt a föld, esetleg nem is szántják fel újra, beérik a tarlóba elvetett mag puszta beboronálásával. Sőt arra is akad példa, hogy a vetés is elmarad, s a felszerelésben hiányt szenvedő gazda kénytelenségből pusztán arra fanyalodik, ami az előző évi aratás nyomán elhullatott magból sarjad s érlel kalászt.[29] De akinek módjában van ekét s igásjószágot latba vetni, könnyebbség okából rendszerint az is csak egyszer szánt vetés alá *(38, 39, 42, 43, 48)*. Abban, hogy a többszöri szántást valamiképp mellőzni tudja, éppen annak van része, hogy ugar, begyöpösödés nem iktatódik közbe; az egyszer feltört földdarabon évről évre gabonafélét — elsőnek rendszerint kölest, aztán őszi, illetőleg (gyakran kisebb mértékben) tavaszi gabonát — termeszt, amíg csak a talaj ki nem merül. Ekkor azután legelőnek, esetleg — bizonyos részében vagy periódusban (ahol, illetőleg amikor alkalmasabb fű nő) — kaszálónak fordítja, s ugyancsak tetszés szerint másutt választ és tör fel megfelelő darabot magának. Lehetőséget ad erre, hogy föld van bőven, hozzá képest az első időben a megművelő ember és fölszerelés a kevés. S bár a faluhatár is szélesen tárul, gyakran a hozzá csatlakozó pusztán is megjelennek a felfogott földek és kaszálók; nem kell ehhez egyéb, mint alkalmas talaj, hiszen a birtoklás és a használat szabadsága ott — ha lehet — még teljesebb.

A rablógazdálkodás periódusa, melyen keresztül a paraszt a kiválasztott földdarabot megszakítatlanul gabonatermesztésre fogja, 5—6—7 évig is eltarthat a talaj termékenysége szerint. Lassanként azonban összébb szorul ez az időszak, amint a telepesek számának növekedésével a megművelt foltok is elszaporodnak a határban.[30] Mert akár úgy alakul a helyzet, hogy már kevésbé jó termőerejű részeket is fel kell törni, akár már egyszer megművelt földek kerülnek újból sorra a parlagon heverés bizonyos számú évei után, a talaj táplálóanyag-tartalékaiból mindenképp már csak kevesebb esztendei folytonos termésre futja. Amint több lesz az igénylő és sűrűbb s gyakoribb a gyeptörés, egyre tarthatatlanabbá válik az anarchikus állapot, hogy kinek hol tetszik, ott és annyi földet foglal magának. A szabad foglalással járó összevissza-ságból és egyenlőtlenségből viták támadnak: az újonnan jöttek nem akarnak belenyugodni, hogy az első települők a közelibb, jobb, könnyebb műveletű földeket, méghozzá az átlagot meghaladó kiterjedésben, kisajátították maguknak. De a gazdálkodásnak is — főképp legfontosabb ágának: az állattartás.

[29] Vö. *Ponyiczky Z.* i. m. 20. l. — *Balogh I.:* Határhasználat, i. m. Ethnographia 1954. 449. l.

[30] Mezőtúron, láttuk, 7 évig tartott a ciklus. Poroszlón *(44)* 4 évenként fordították a szántóföldet legelőnek s helyette a legelő egy részét szántóföldnek (1720). Jászapátin *(63)* 3, illetőleg 2 évi gabonavetést követett ugyanannyi ideig tartó parlag (kaszáló, illetőleg legelő). *(Fodor F.* i. m. 291. l.) Törökszentmiklóson *(30)* és Tiszaroffon *(34)* is 2—3 év múlva merül ki a folytonosan bevetett föld annyira, hogy már nem érdemes újra művelés alá fogni (1728).

nak — mindinkább kerékkötőjévé válik a művelési ágak összekeveredése: hogy a legelő egy része minden szabály nélkül hol szántóvá, hol kaszálóvá alakul és viszont, hogy a rétet itt-ott átmenetileg eke alá fogják, s a szántóföldről időnként szénát nyernek. A legeltetés révén egyre több kártétel és viszály származik abból, hogy a legelőt lépten-nyomon szántóföldek és kaszálók foltjai szakítják meg tarka változatossággal.

A bajokon nem segíthet más, mint az érdekek egyeztetése, az összevisszaság közös rendezése. Míg az első megszállás átmeneti időszakában a csekély számú megtelepülő egyéni érdeke szabadon érvényesült, a lakosság növekedésével a szomszédoknak hovatovább tekintettel kell lenniük egymásra. A közös érdek mindinkább korlátokat szab az egyéni szempontoknak; lassanként összeáll s a vitás kérdések együttes elrendezése során megerősödik a faluközösség. Birtoklás dolgában kialakul az a gyakorlat, hogy ha valakinek szabad foglalású földje gazdátlan marad, aki előbb éri, magának foglalhatja. Ami pedig a határhasználatot illeti, jellemző az állattartás uralkodó helyzetére, hogy a közösségi szabályozás során elsőnek a legeltetés zavartalanságának biztosítása kerül napirendre. Ami eddig teljesen szétszórtan terült el a határ különböző részein: az eke, illetőleg kasza alá fogott földeket egy tömbbe, a határ elkülönülő részébe vonják össze, a többi pedig csakis a legelő jószágnak van fenntartva. Szántó és kaszáló céljára viszont immár az a külön mező szolgál, melyet a megművelésre alkalmas határrészből formálnak *(26)*. Gyepet ezután ki-ki csak itt törhet föl magának, s szénát is csupán itt kaszálhat (ha külön rétek nincsenek a határban), ekeföldjének parlagján. Ha a szántóföld nedvesebb helyen fekszik, s ezért bakhátas szántással művelik, az sem ritka dolog, hogy esős évben a bakhátak között, a barázdák határán kaszálnak *(50, 51, 70, 82, 105, 112)*.[31] A használat szabadsága eszerint a határ meghatározott szektorán belül nagyjából érintetlen még, amikor a birtoklás szabadsága már „irányított", korlátok közé szoruló. A teljesen tetszés és „tehetség" szerint való birtoklás és művelés kiszorul a külső részekre *(34, 103)*, illetőleg a faluhatárhoz csatlakozó pusztára *(47, 53, 81, 94, 96, 104, 108, 116)*, hol a közösség szava gyakorlatilag kevésbé érvényesül.

Az ország nyugati, északi részeiből jövő összeírók, kik az ugaros-nyomásos földművelési rendszerhez vannak szokva, s egyébként is az uralkodó osztály szempontjait képviselik, idegenül állnak szemben ezzel a parlagolásra épülő, kötetlen paraszti berendezkedéssel. Ellenségesen nézik, hogy a megtelepedő népesség ugar tartása helyett rendetlen formákra, minden szabályt s kötöttséget félrerúgó szabad birtoklásra és használatra adta magát; helytelenítik, hogy nem hasít ki egy második mezőt is magának, mikor erre alkalmas föld bőven lenne a határban, s hogy ennek elrendezése helyett szomszédos puszták területét vonja be a művelésbe *(29, 33, 34, 36, 38, 39, 42, 43, 118)*. A lakosok viszont szívesen élnek a kötetlenség lehetőségével, s jó darabig nem látják be, miért kellene azon a módszeren változtatniuk, mely, lehetőleg csekély erőfeszítéssel s befektetéssel, mégis biztosítja számukra a legszükségesebbet. A rosszalló kérdésekre azt válaszolják, hogy jövevények, a kezdet kezdetén állnak még, vagy hogy a talaj nehéz műveletű, s nekik vékony az erejük, azaz nincs elég igásjószáguk, nem futja több föld felfogására *(6, 12, 31, 33, 48, 89, 93, 110, 118, 150)*.

[31] Vö. *Hofer T.*: Hajdúböszörményi földművesek karámja, i. m. 491. l.

Ahogy azonban a földigénylők száma szaporodik, maga a nép is növekvő nehézségekkel találja szemben magát. Nemcsak az újonnan jövők panaszai sűrűsödnek: a művelés kezdetleges módja is egyre kevésbé váltja be a reményeket. Akinek kevés föld jut a szántónak-kaszálónak kijelölt területen, nem tud elegendő parlagot hagyni *(22, 121)*, s így kellő pihentetés híján csak sovány, egyre soványabb termést tud betakarítani. Az egyenetlenkedés elsimítása mellett tehát a talaj kizsarolásának megakadályozása, a termőerő fenntartása (*72*) is vezeti a közösséget, amikor a művelés alatt álló terület vetési ciklusának leteltével egy másik, hasonló mező kijelöléséhez fog *(46, 48, 72)* avégből, hogy a szántás-vetés bizonyos idő múlva oda költözzék át. Ha tágas a határ, egymás után váltogatva több ilyen terület kijelölésére kerülhet sor, s akkor a szántóföld tömbje bizonyos időközökben ide-odavándorol a határban. Poroszlón *(44)* például 4 esztendeig művelik a határ egy szakaszát, utána legelőnek hagyják, s a legelőnek egy másik része kerül feltörésre újabb 4 esztendőre. Máskor azonban két véglegesen kijelölt mező között történik meghatározott időközökben a művelés váltogatása.

Ezen a fejlődési fokon a határ beosztása és használata így alakul. A jobbágytelkeknek a „királyi Magyarországon" szokásos rendszere itt is ismeretlen: a határ — mint a falubeliek vallják — osztatlan, belső telkek s hozzájuk való szántóföld- és rét-tartozékok hiányoznak. A házak csomóját rendszerint ólaskertek veszik körül, melyek kapuja kifelé a legelőre nyílik. Az eredetileg egységes, csupán kisebb megművelt foltokkal tarkított legelőt mindinkább belső és a szilaj jószágnak rendelt külső legelőre osztják a kialakuló „kertek" (kenderföldek, káposztás-, kukoricás-, veteményeskertek, szőlő) meg a szántás-vetésre s kaszálásra kijelölt határrészek. Ezek egyéni birtoklása szabad foglalásra megy vissza: kertet is (ideértve az akolkertet), gabonát s szénát termő földdarabot is ki-ki erejéhez és serénységéhez képest fogott fel magának *(104)*. Ennek megfelelően eredetileg használatuk is kötetlen: kinek-kinek szorgalmától s vállalkozó kedvétől függ, hogy kertjében mit és hogyan művel, s szántóföldjén hány esztendőn át milyen gabonát termeszt, illetőleg mikor fordítja szénakaszálásra, mikor s mely részében heverteti parlagon. Amidőn azonban a felfogott s feltörni szándékolt földeket közakarattal már egy mezőbe csoportosítják, nemcsak a foglalás szabadságán esik csorba: a művelés sem korláttalan többé. S amikor végül egy másik mezőt is jelölnek ki a szántás-vetés periodikus váltogatása céljából *(22, 46, 48, 72)*, az egyes gazdának már abban is a közösségi akarathoz kell igazodnia, hogy földje hány esztendőn át álljon művelés alatt, s aztán hány évig heverjen parlagon.

Ha a váltogatás két állandó jelleggel kijelölt mező között folyik, innen már csak egy lépés odáig, hogy a területcsere esztendőnként történjék *(94, 110)*, azaz egyik évben az egyik, másikban a másik mezőben vesse el őszi és tavaszi gabonáját, s ehhez képest (fordított sorrendben) váltogassa a pihentetés idejét is minden gazda egyformán. Első pillantásra a kétnyomású rendszer áll előttünk — valójában azonban még számottevő a különbség birtoklásban, használatban egyaránt. A szántóföld még nincs felosztva a falubeliek között, még ki-ki a szabad foglalásnak megfelelően bírja. A megművelés ütemében az egyes gazda kénytelen szomszédaihoz igazodni, hiszen minden egyéni birtokhoz külön út nem vezet, s ennélfogva a szomszédoknak egymás földjén kell átjárniuk. Egyébként azonban a használat módját ki-ki maga szabja meg, így például parlagját tetszése szerint kaszálónak fordíthatja. Amíg ugyanis a gabonát csak egy szántásba vetik, az a mező, mely aratás után egy eszten-

deig pihen, valójában nem ugar (hiszen a vetőszántás előtt nem állt művelés alatt), csupán parlag nevet érdemel. S ameddig a belső legelő elég füvet nyújt a kezes jószágnak, nincs szükség arra, hogy a tarlót s továbbmenőleg a parlagon heverő mezőt felszabadítsák a legelő jószág számára. A művelési kényszernek eszerint lényeges elemei hiányoznak, a közösség szerepe nemcsak birtoklás, hanem használat szempontjából is szűk térre szorul össze.

Nem elég tehát csak egy lépés: jelentős ugrás kell hozzá, hogy a kétmezős parlagoló gazdálkodás kétnyomásos rendszerré alakuljon át. Mindamellett vannak átmeneti fokok is a kettő között. Így a csatlakozó pusztán még folyhat tovább a szabad, tetszéstől függő művelés, amikor a falu határán belül már egyre inkább a közösség szava érvényesül *(44, 81, 96, 108, 116)*. Nem ritka eset, hogy még 1, vagy pedig váltogatva 2 mezőben dívik a parlagolás, de a nedvesebb részeken már külön rétet hasítanak ki szénatermelésre *(82)*, s itt már nem szabad foglalás a birtoklás alapja, hanem a közösség juttat, oszt minden igényjogosultnak *(43, 46, 48, 72, 103, 104, 20, 88, 107)*. Ezzel megnyílik annak a lehetősége, hogy a parlagszéna-készítés abbamaradjon, a közös legeltetés a szántóföldre is kiterjedjen, a parlag újabb szántás közbeiktatásával ugarrá alakuljon át, s mindennek révén a művelési kényszer a hozzákapcsolódó tarló- és ugarszabadítással karöltve szorosabb rendszerré fonódjék. S ha azután a faluközösség, a szabad foglalás rendszerét előbb a bő határ távolabbi részére *(34, 103)*, majd mindenestül a pusztákra szorítván ki *(47, 53, 62, 81, 94, 104, 108, 116, 168)*, a szántóföldet is osztálynak veti alá, a fejlődés máris túlhaladt az ugaros-nyomásos rendszer küszöbén.

A parlagoló rendszer a fokozatos fejlődés során valóban eljutott eddig a pontig: a lényegét alkotó egyéni birtoklásnak és határhasználatnak közösségi rendbe tagolódásáig. Itt mutatkozik egy további jelentős különbség a mezei kertek, illetőleg tanyák rendszeréhez képest, mellyel a parlagolás a tulajdonképpeni teljes átalakulást megelőző alakjában számos rokon vonást mutatott. A tanyás gazdálkodás anélkül tudott lépést tartani a termelési viszonyok alakulásával, hogy sajátos lényegét feladta volna; közösségi beavatkozással, sőt földesúri nyomással szemben is mindvégig határozott ellenállást tanúsított. A termelőerők fejlődéséhez is rugalmasan tudott alkalmazkodni, anélkül, hogy önnön burkát szétfeszítette volna: az állattartásról minden zökkenő nélkül át tudta tenni a hangsúlyt a földművelésre, sőt a gazdálkodás intenziválódása számára fokozott lehetőséget nyitott. A parlagoló rendszer viszont már csak ideig-óráig tudott megállni a maga lábán, amint egyszer belekerült a gazdasági fejlődés s a társadalmi átalakulás sodrába; számára a változó körülményekkel való lépéstartás az egyéni jellegű birtoklás és határhasználat feladását, az önmagából való kivetkőzést jelentette.

2. *Jelentős mértékben a földművelésre épülő határhasználat (nyomásos formák)*

A változás mögött, mely a határhasználatban az állattartás szempontjai mellett s hovatovább azok rovására mind nagyobb teret juttatott a növénytermesztés kívánalmainak, mindenekelőtt a termelőerők fejlődése rejlett. A török kor és a háborús idők után csaknem üresen maradt terület a XVIII. század második évtizedétől fogva gyorsuló ütemben töltődött fel lakossággal. Az állattartás, kivált rendkívül extenzív, szilaj formájában, huzamosabb időn át nem lehetett képes a növekvő népesség eltartására. Annál kevésbé, mert

a lakossággal együtt a jószágállomány is gyarapodott, a legelőterület viszont, épp ellenkezőleg, lassanként összébb-összébb szorult. Bármily tágasra nyílt is tehát kezdetben a legelő állat előtt a pusztákkal megtöbbszörözött faluhatár, idővel már ez is szűknek bizonyult, mint azt a pusztalegelők birtokáért szomszédos falvak között kibontakozó s egyre élesedő küzdelem mutatta. Főképp az eke kanyarított el mind többet a legelők állományából, kivált a rendetlen parlagolás módszerének keretében. A gyarapodó lakosságnak nemcsak a maga számára kellett több kenyeret termő szántóföld: amióta földesúr és egyház rendszeresen kilencedet, illetőleg tizedet követelt, s a beszállásolt katonaság ellátása is a parasztra nehezedett, nekik is kénytelen volt előteremteni, amit, tetszett, nem tetszett, behajtottak rajta. S hogy a rá kirótt pénzbeli terheket is megfizethesse, kizsákmányolóinak természetbeni kielégítésén, továbbá saját háztartásának és üzemének ellátásán túl még piacra is kellett termelnie valamit.

A népességszám és a termelésre rendelkezésre álló terület viszonyában beállt s mindinkább növekvő eltolódás szükségképp a termőföld célszerűbb kihasználására indít. Véget kell vetni annak az állapotnak, hogy ki-ki kényekedve szerint vegyen magánbirtokba a határból, ott és annyit, ahol és amennyit jónak lát. De nem csupán a birtoklás terén van szükség önkény és rendetlenség felszámolására: a használat szabályozottabb mederbe terelése is napirendre kerül. A gabonatermesztés iránt mind nagyobb mértékben mutatkozó igény a földművelésnek nemcsak hangsúlyát növeli, hanem ahhoz is hozzásegíti, hogy emancipálódjék a legelőgazdálkodás egyeduralma alól, kibontakozzék a művelési ágak változó módon egymásba folyó, amorf együtteséből. Változtatni kell azon, hogy az eke pusztán átmeneti időre szóló, szinte csak megtűrt vendég a tartósan állattartás céljára hasznosított határban. A földművelés immár azzal az igénnyel jelentkezik, hogy elkülönített területtel, állandó jellegű saját birodalommal rendelkezzék. Az állattenyésztés elsőrendű jelentősége persze még nem engedi, hogy a szántóföld teljesen, azokban az időszakokban is el legyen zárva a legelő jószág elől, amikor ez a gabonában nem tehet kárt. Mindamellett a szántóföldön, még ha ez nagyságra kezdetben eltörpül is a legelő-mező mellett, most már az eke uralma a tartós, s a legelő állat az időleges vendég, nem pedig megfordítva. S ebből a kapcsolatból nemcsak az állattartás húz hasznot, hanem a növénytermesztés is egyszersmind: az ugarra, tarlóra hajtott nyájak a gyomot lelegelik, letapossák, s elhullatott trágyájukkal segítik megőrizni a talaj termőerejét.

De földművelés és állattenyésztés újszerű, egymást segítő kapcsolata (melyhez a buján fejlődött őszi vetésnek legeltetéssel való téli megritkítása is hozzátartozik) csak egyik összetevője a gazdálkodás célszerűbb elrendezésének. Külön szántóterület kihasítása nemcsak a megművelt és parlagon heverő földdarabok rendetlen összevisszaságának vet véget, hanem magát a földművelést is szabályozottabb mederbe tereli, rendszeresebbé és intenzívebbé teszi. A parlagoló módszer elmaradottsága különösen a talaj felületes, legszükségesebbre szorítkozó megmunkálásában és kíméletlen kizsarolásában ütközött ki. Ám ahogy szűkült az ilyen módon kiélhető terület, s időben is csökkent a kihasználás lehetősége, mindinkább megérlelődött a belátás, melyet a nép ajkán ma is élő mondás így fejez ki: „Egy szántás — egy kenyér, két szántás — két kenyér, három szántás — három kenyér". Az egyetlen szántás helyébe (amely olykor még el is maradt) most ősziek alá fokozatosan három, esetleg tavasziak alá két szántás lép; lehetőséget ad erre egyfelől az igáslétszám növekedése, másfelől, hogy a primitív faeke is alkalmasabb eszközzé

válik, amint kovács is kezd megtelepedni egy-egy újjáépülő faluban. A rablógazdálkodás megszüntetésére pedig a szántóföldnek szabályos időközökben — rendszerint kétévenként — biztosított pihentetés ad módot, mely a rendszertelen, több évi parlagolás helyébe lép. S épp a pihenőre fogott föld többszöri megszántása — az ugarolás, az őszi vetőszántás s közbül esetenként a keverőszántás, illetőleg tavasziak alá a vetőszántás előtt esetleg egy őszi szántás — teszi a két aratás között pihenő földet parlag helyett a szó valódi értelmében ugarrá.

Egy-egy megtelepülő persze hiába tért volna át egymagában a parlagolásról ugaros gazdálkodásra. A nyomásos gazdálkodás lényege épp abban rejlett, hogy együttesen, egész falustul választják és követik a határ elrendezésének és használatának új módját. A rendszerváltoztatást csakis a közösség hajthatta végre, hiszen arról volt szó, hogy az egyéni birtoklás és használat közös birtoklásba és használatba tagolódjék, ebben olvadjon fel. Meg kellett szüntetni az egyesek külön jogát a lakótelepüléshez közelebb általuk addig szabad foglalás címén bírt földdarabokhoz. A külső részeken, kivált a pusztákon azért még többnyire jó darabig nyílt mód egyéni birtoklásra, akár szabad foglalás, akár — a közösség szerepének növekedésével — az utóbbi által történő juttatás alapján. De főképp az a körülmény járult hozzá, hogy a közösség rendelkezési jogának érvényesülése nagyobb zökkenők nélkül mehessen végbe, hogy a parlagoló gazdálkodás során ki-ki hol itt, hol ott fogott fel egy-egy darabot magának, s az egyszer otthagyott, gazdátlanná vált földre igényt többé nem formálhatott; huzamosabban tehát egyéni jogok a megművelt földhöz nem tapadtak. (Más volt a helyzet a tanyaföldek esetében: ott egy-egy tartósan magánhasználatba vett szakaszon belül folyt a parlagolással kapcsolatos váltogatás, s így állandó birtoklás jöhetett létre.)

Az újjáépülő településekben épp a faluközösség kiteljesedése jelzi a fordulópontot az állattartásra épülő berendezkedésről a földművelés érdekeit is érvényesítő határbeosztás és -használat felé vezető fejlődésben. Az addig egyénileg bírt és élt földekre a közösség ráteszi kezét, s újonnan, művelési áganként összefüggően kihasítva, felosztja az igényjogosultak között. Elsőnek kaszálót osztanak, ennek műveléséhez fűződvén legkevesebb külön jogot fakasztó, egyéni erőfeszítés. Aztán a szántóföld kerül sorra, minőség és távolság szerint dűlőkre tagolva s dűlőnként az igényjogosultságnak megfelelő számú parcellára osztva; a szomszédos dűlőket egy-egy — általában két — nyomásba foglalják össze, a két mezőben felváltva folytatott parlagolástól ugyanis ide vezet a fejlődés természetes útja. De a földközösség teljes kibontakozása során gyakran az egyénileg felfogott külön kertek is osztályra jutnak, sőt idővel nem egyszer az irtásföldek is, mivel ezeket illetően a közösség csak maguknak az irtvány-létrehozóknak ismeri el másokat kizáró birtokjogát, továbbá azokét, kik az irtás fáradságos munkájáért megfelelő ellenértéket fizettek.

A közös birtoklás érvényesítése, mely mindenekelőtt a határ művelési ágakat elkülönítő s összpontosító rendezésében, meg a művelés alatt álló földek felosztásában jutott kifejezésre, szoros összefüggésben állt a határhasználat közösségének teljessé tételével. Egy-egy gazda szántóföldjének dűlők szerint való szétparcellázása és a többieké közé való beékelése, továbbá az a körülmény, hogy a közös legeltetés meghatározott időszakokban a megművelt földre is kiterjedt, az egyén legsajátabb érdekévé tette a közösség előírásaihoz, a közös rendhez való teljes alkalmazkodást. Növénytermesztés és állattenyész-

tés érdekei egybefonódtak a művelési kényszer pontos megtartásában. Csak termesztésnek és művelésmódnak a közösség tagjai között való szoros egybehangolása — ha egy-egy dűlőn belül ugyanazt a növényt (gabonafélét) művelték s a munkafolyamatokat egyszerre végezték — biztosíthatta, hogy a vetésben kár ne essék, s az ugar, a tarló, kaszálás után a rét a maga egészében szabaddá váljék a legelő jószág számára.

Így vezetett a fejlődés szabad foglalástól és tetszés szerinti művelésmódtól birtoklás és határhasználat szigorúan kötött formáiig azokban a falvakban, melyekben — egyenként vagy kisebb csoportokban szórványosan érkező telepesek révén — fokról fokra indult meg az új élet a zivataros idők után. Előbb vagy utóbb valamennyi apránként meggyökerező helység végigjárta a parlagolással egybekötött állattartó gazdálkodástól a nyomásos rendszerhez, egyéni berendezkedéstől a közösségi rendhez vezető fejlődés útját. Még későn újjáéledő falvak esetében sem ritkaság, hogy lakóik különböző helyekről és időben, egyenként verődnek össze.[32] Nyilvánvaló azonban, hogy akadtak települések, melyek nem ilyen kezdetleges elemekből s lassanként tevődtek össze, s így a fejlődés most vázolt útját sem járták végig, hanem kezdettől közösségi berendezkedést követtek. Elsősorban az a kevés számú község tartozott ide, melynek élete nem szakadt meg a legnagyobb viharban sem, azután, már nagyobb számmal, azok, amelyek lakói csak a háborús események idejére szakadtak el tűzhelyüktől, s azután együttesen, összetartó csoportot alkotva visszatért, aki megmaradt belőlük. De előfordulhatott az is, hogy a török pusztítástól megóvott vagy más helységek lakói számosabb csoportban keltek útra, hogy közös erővel teremtsenek új otthont maguknak.

Területünk községeinek mintegy 58%-áról állapítható meg, hogy már az 1710-es években nyomásos gazdálkodást követtek. Mennyi volt ebből a kezdettől fogva közösségi berendezkedés, mennyi az eredetileg egyéni alapon elinduló határhasználatból átfejlődött közös, nyomásos forma; ma már a legtöbb esetben bajos lenne megállapítani. Kétségtelenül kellett bizonyos idő ahhoz, hogy a kezdeti kötetlen határhasználat közösségi formáknak adjon helyet; de ezt tudva sem lenne helyes határozott következtetést vonni abból a tényből, hogy az 1715—1720 táján nyomásos gazdálkodást folytató községek kilenctized része még a XVII. században települt.

A helyzetet még bonyolítja, hogy nem csupán a parasztságtól kiinduló spontán fejlődés, illetőleg kezdeti berendezkedés lehetett forrása közösségi birtoklásnak és határhasználatnak. Szabad foglalás és parlagolás helyett egy bizonyos pontig maguk a földesurak is szívesebben látták a nyomásos gazdálkodást; részben mert ez volt számukra a rendes, normális berendezkedés a „királyi Magyarország" viszonyaiban gyökerező ismereteik alapján, részben mert a faluközösség kiépítése alkalmas eszköznek látszott a mozgásban levő nép helyhez kötésére s egybefogására. A parlagoláshoz kapcsolódó határhasználatról a nyomásos gazdálkodásra való áttérés mögött eszerint az esetek egy részében földesúri beavatkozást kell sejtenünk. Hány esetben szorította rá a földesúri hatalom a megtelepülőket közösségi rend kialakítására, bajos lenne pontosan rögzíteni. Kétségtelen jelek alapján mindenesetre a nyomásos rend-

[32] Gyón községben *(15)* pl. 12 családfőt számláltak össze 1733-ban: 2 1730-ban jött, 2 1731-ben, az ország más-más részéből, 8 1732-ben, ugyancsak különböző helyekről és időpontokban. 12-jüknek nem volt több 8 ökrüknél, 13 tehenüknél, 8 lovuknál; 2 1732-i jövevény ezekben sem részesedett. (Pest és Nógrád megye Állami Levéltára. Pest megye lt.-a, Instantiae inutiles 1733.)

szerű falvak mintegy 18%-ában ismerhetők fel földesúri beavatkozás nyomai a XVIII. század második évtizedében.

Bármilyen indíték rejlett is a közösségi berendezkedés létrejötte mögött, az eredmény a török uralom alól felszabadult terület falvainak határhasználatát az ország nyugati és északi részein évszázadok óta meggyökerezett típushoz közelítette. Legtöbbször maradtak azonban olyan megkülönböztető jegyek, melyek a szóban forgó helységek berendezkedésének bizonyos átmeneti jelleget kölcsönöztek, mindenekelőtt annak következtében, hogy megőriztek egyetmást a határhasználatnak az állattartásra épülő formával való kapcsolataiból. De nemcsak jelleg szempontjából: földrajzi tekintetben is átmenetről lehetett itt beszélni az Alföld s a Felvidék között. Jellemző ugyanis, hogy 1715—1720 táján viszonylag legkevesebb nyomásos rendszerben gazdálkodó községet a délkeleti, tipikusan alföldi jellegű résztájakon: a Duna—Tisza közén és a Tisza mentén lehetett találni (22—23%), míg ugyanakkor a hegységhez csatlakozó dombvidéken ez az arány nem kevesebb mint 75%-ig emelkedett.

2/a. Paraszti eredetű nyomásos gazdálkodás. Aligha vitás, hogy a XVIII. század elejéről származó források egyszerűsítik, kész sémába skatulyázzák a sokszínű, forrongó-alakuló valóságot, amikor röviden annyit jeleznek, hogy ez vagy az a község két — esetleg három — mezőben (campus) vagy nyomásban (calcatura) felváltva műveli szántóföldjeit. Ez az általános szóhasználat ugyanis lényegében annyit akart kifejezni: vajon a bevetett s számszerűen összeírt vetésterület kétszeresét (háromszorosát) kell-e venni akkor, ha az egész szántóföld számít az adó alapjának? Parlagolás esetében ezért meglehetős problémát okoz az összeíróknak: helyes, jogos-e a bevetett földek kétszeresével számolni? Nem egyszer meg is jegyzik: a község határa elég tágas, nyugodtan lehetne második mezőt is kihasítani *(123)*, ahelyett, hogy a parasztok ott és a szomszédos pusztán összevissza fognak földdarabokat eke alá. De amikor már kijelölt két mezőről beszélnek, akkor is előfordulhat, hogy a két nyomás országosan ismert sablonját csak ráhúzzák egy más, kezdetlegesebb határhasználati formára, mely számukra idegen, nehezen körülírható.

Valójában tehát nem feltétlenül egységes képet takarnak azok az adatok, melyek egyértelműen nyomásos gazdálkodás képét vetítik elénk. A sommás, számszerű besorolás sem az adott helyzet bonyolultságát, sokrétű voltát nem tükrözhette megfelelően, sem a gyökereket nem fedhette fel s a fejlődés 1710-es évekig megtett útját. Sokszor más körülmények, egyéb utalások világítanak rá, hogy tulajdonképp nem a nyomásos gazdálkodás tiszta típusával s nem is kezdettől fogva ilyen jellegű berendezkedéssel van dolgunk. Már az említett átmeneti formák — midőn a kaszáló, majd a szántóföld felosztásával párhuzamosan a faluhatáron belül, utóbb maradványként valamely csatlakozó pusztán még parlagoló gazdálkodással is találkozunk — arról tanúskodnak, hogy a tájhoz kötődő hagyományok élnek-alakulnak tovább a határhasználatban. De nincs hiány más konkrét jelekben sem, melyek tükrében a nyomásos gazdálkodásra utaló általános megjelölés mögött az állattartásra épülő korábbi berendezkedés körvonalai bontakoznak elő.

Szép számmal találhatók mindenekelőtt olyan községek, amelyek 1715-ben még parlagoló módszert követtek, s öt év múlva már az összeírás szerint két felváltva művelt mezőbe csoportosított, felosztott szántóföldekkel rendelkeznek. Ezekhez csatlakoznak azok az esetek is, mikor a kötetlen művelésnek más maradványai bukkannak elő, vagy például azt olvassuk a forrásokban, hogy a lakosok hol itt, hol ott, ki hol tud, kaszálnak a határban *(133, 156)*.

Máskor *(6, 7, 9—11, 17, 18, 23, 47, 48, 53—55, 60, 72, 79—82, 94, 96, 125. 127, 129, 136, 142, 149, 154, 167, 173)* téli legelő vagy heverő jószág említése tanúskodik arról, hogy a nyomásos rendszerhez sajátos módon — még 1770 táján s a dombvidéken is, ha a határ vagy a puszták tágassága engedi — extenzív, szilaj állattartás társul. De olyankor is, midőn ilyen értelmű konkrét adat hiányzik, világosan erről árulkodik, hogy a földesúr a pénzbeli censust a szokásos házankénti pénzadó (füstpénz) helyett a gulyamarha után veti ki *(74, 76)*. Ugyancsak a legeltetésre alapozott állattartás fontosságát mutatja, hogy — amíg ebben (mint a parasztok vallják) változás nem áll be — több szomszéd község *(69, 148, 149, 152)* határa kölcsönösen nyitva áll egymás nyájai előtt „a jószomszédi harmónia" alapján. A kezes tartás formája is gyakran a hagyományos berendezkedést követi: a kertes település elterjedtségéről az Alföld egész északnyugati peremén az első katonai felvétel térképlapjainak nem mindig világos és megbízható ábrázolásain túl, nem egyszer ezeket megcáfolva, szérűskertek említése *(24, 135, 139, 143, 146, 148, 150, 156, 157, 160, 161)* tesz tanúságot. Nem meglepő, hogy az ilyen települések között is akad, ahol a parasztok azt vallják, hogy az ólaskertek különböző nagyságúak: osztályban ugyanis sohasem voltak, s azért ki-ki úgy bírja azokat, ahogy eleiről rámaradtak. Hasonlóképp a kenderföldek, káposztás- és kukoricáskertek esetében is előfordul *(3, 140, 145, 148)*, hogy nem egyformák, mert eredetileg kinek milyen volt serénysége, olyat fogott, aztán körülásva felgarággyázta, s felosztásra azóta nem került sor. Ha mindezt összeszámláljuk, kiderül, hogy ama falvak közül, melyeket az 1710-es évek összeírói nyomásos rendszerűnek minősítettek, legalább 62%-ban — ennyiről áll ti. ilyen irányú kiegészítő adat rendelkezésre — az állattartásra épült korábban a határhasználat. Valójában azonban ennél is messzebbmenő aránnyal kell számolnunk: erre következtethetünk abból, hogy az említett kiegészítő adatok legnagyobb része a dombvidékről maradt ránk, ahol — a Jászság mellett — legkorábban vert gyökeret a nyomásos gazdálkodás.

Még az átmeneti formák közé tartozik az is, midőn a közösség — s ez a tanyarendszernél is előfordul — tetszés szerinti, parlagoló művelésre oszt földeket az igényjogosultaknak. Általában véve azonban, ha a két mezőben váltogatva történő művelés felosztással párosul, bízvást beszélhetünk közösségi rendtartáshoz igazodó határhasználat meggyökerezéséről. A faluközösség szerepe, funkciója a földek kiosztásában[33] teljesedik ki valójában; az egyenként összeverődött megtelepülők attól fogva forrnak össze faluközösséggé igazán, hogy a korábban egyénileg bírt földek immár rendszeresen osztályra mennek. A külön kertek s esetenként az irtásföldek felosztása csak másodlagos jelenség, nem feltétlenül következik be a későbbi fejlődés során sem, de akkor nem ritkán egyszer s mindenkorra, végleges érvénnyel. A szántóföld felosztása vi-

[33] Az újraosztásos földközösségről: *Tagányi K.* i. m. 203. s köv. l. — *Györffy I.*: Magyar falu, magyar ház, i. m. (1932-ből:) 22—25. l. — *Wellmann I.*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom, i. m. 58—63. l. — *Fodor F.* i. m. 276—78, 286, 290, 292, 294. l. — *Szabó István*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 271, 276—78. l. — *Varga J.* i. m. 12—29. l. — *Balogh I.*: Határhasználat Hajdúböszörményben, i. m. Ethnographia 1955, 103—12. l. — *Hofer T.*: Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez, i. m. 160—63. l. — *Soós I.*: A jobbágyföld sorsa, i. m. 11—23, 31—35. l. — *Uő*: A jobbágyföld helyzete, i. m. 8—15. l. — *Makkai L.*: Pest megye története, i. m. 131, 141. l. — *Balassa Iván*: A tengeri termelés kezdetei Debrecenben. Néprajzi Közlemények III/1. 1958, 322—24. l. — *Uő*: A magyar kukorica. Bp. 1960. 56—58. l.

szont vagy a földművelési rendszer ciklusának megfelelően ismétlődik — kétnyomású gazdálkodás esetében kétévenként *(55, 94)* —, vagy pedig minden esztendőben. A kaszálót rendszerint minden évben újra osztják, mivel a nyilasok kijelölése a fű növése szerint történik.

Az osztás periodikus ismétlésének célja, kivált a szántóföld esetében, kettős: arra szolgál, hogy a juttatás helyét és szükség szerint mértékét is szabályos időközökben változtatni lehessen. Ami termelés tekintetében hivatott egyenlő feltételeket biztosítani: hogy az egyes gazda kiosztásonként változóan a különböző dűlőknek melyik részén legyen egy-egy (esetleg több) parcella időleges birtokosa, a közösség a sorsra (a nyílhúzásra) bízza. A szociális méltányosság nézőpontjából viszont esetről esetre maga dönti el, hogy meddig terjedjen az igényjogosultság köre, s mi legyen a mérték, mely szerint ki-ki a közös földből részesüljön. Mindez az újraosztásos földközösségnek mind gazdasági, mind társadalmi tekintetben nagyfokú alkalmazkodókészséget biztosít (bár a rugalmasság nem annyira teljes, mint a szabad foglaláshoz társuló parlagolás esetében, amikor — legalább eleinte — a megművelendő föld helyét, kiterjedését, sőt kihasználási periódusát is teljesen a talaj sajátosságaihoz meg a gazda igényeihez s fölszereléséhez lehetett szabni).

Aránylag ritka s rövidéletű dolog, hogy a felosztás során mindenkinek egyforma nagyságú (értékű) földeket osztanak; inkább a fejlődés korai szakaszában fordul elő, amikor vagyoni különbségek még alig mutatkoznak. A parasztok gyakran egyenlőségről beszélnek akkor is, midőn valójában csak arányosságról van szó, arról, hogy a közösség egyenlő mértékkel mér (azaz a méltányosság szerint, *25)*. Többször megesik ugyan (1715-ben), hogy a „marhás" jobbágyok egyformán részesednek *(12, 34, 38, 44, 45, 48, 157, 167, 168)*, mellettük azonban a semmi földdel sem vagy csak jóval kevesebbel rendelkező zsellérek kategóriája is megtalálható; van, ahol egyenesen kimondják *(12)*, hogy zsellérnek földet, rétet nem osztanak. Ám öt esztendő múlva már a jobbágyok közt is megszűnik az egyenlőség mindenütt, ami nemcsak a parasztság további differenciálódását mutatja, hanem annak is jele, hogy a felosztás során a közösség valamiféle alapon különbséget tesz az egyes gazdák között. Ezen az sem változtat, ha a juttatás (sorrendbeli) egymásutánja a házak sorjához igazodik *(80, 172,173)*.

Miből indul ki ez a különbségtétel? A források legtöbbször az igényjogosultak bizonyos egyénenként változó helyzeti adottságait — mint erő *(juxta vires, 65, 66, 90, 94, 99, 104, 114, 128)*, igásállatok *(ad exigentiam jugalium, 61, 96, 138)*, szántás-vetési képesség *(prout quis ad perarandum et inseminandum capax est, 18)*, „tehetség" *(juxta exigentiam facultatum, secundum qualitatem facultatum, 58, 66, 96)*, „kvalitás" *(pro qualitate incolarum, 55, 59, 65, 66)*, *status (61)*, szolgálat *(servitium, 92)*, teherviselés, a földesúri taxa fizetése *(prout quivis onera publica supportaret, 59, 62, 68, 69, 88, 90, 96, 103)* — jelölik meg a felosztás alapjául. Nem annyit jelent ez, hogy az osztály során ilyen sokféle szempont volt irányadó. Amikor egy-egy községen belül a szántóföld és a rét felosztási alapja gyanánt vagy egyébként két különböző megjelöléssel találkozunk egymás mellett, nyilvánvaló, hogy a párhuzamosan használt kifejezések egymás megfelelései. Ilyenformán hasonló értelműnek minősül: erő — igásállatlétszám — szántás-vetési képesség — „tehetség" „kvalitás" — status — teherviselés. Mindössze a „szolgálat" nem szerepel más megjelöléssel párhuzamosan — ez azonban nyilván azonos a terhek viselésében való részesedéssel. Valamennyi említett kifejezés lényegében

ugyanazt a tartalmat fedi eszerint. Arról van szó alapjában véve: ki tud ekébe való igásjószágot kiállítani; ez vonja meg a határt jobbágy (gazda) és az ilyennel nem rendelkező zsellér — más szóval „marhás" és „gyalog" (erdős vidéken: „fejszés") ember — között. S továbbmenőleg a jobbágyok rétegződése attól függ: hány igásállatuk van, tudnak-e maguk (6 vagy 8 ökörrel) egész ekét kiállítani, vagy csupán mással társulva, egy falubelivel cimboraságban, esetleg kölcsönvett („uzsorás") ökörrel (lóval). „Erőt", „tehetséget" az igaerő jelent, ez teszi a „kvalitást", ettől függ a paraszt „statusa", ennek arányában tud terheket viselni, tehet szolgálatot.

A közös birtoklás kialakításakor eszerint a még első helyen álló állattartás szolgáltatja az egyes gazda részesedésének mértékét. Nem meglepő, hogy a kaszálóból való juttatás az igáslétszámhoz igazodik, hiszen a széna télen elsősorban a legértékesebb kezes jószágot illeti. Nyilvánvaló az is, hogy célszerűen kinek-kinek annyi szántóföldet kell osztani, amennyinek megmű velésére igaereje képessé teszi. Az újraosztás társadalmi funkciója épp abban áll, hogy az igényjogosultságot s annak mértékét egy-két éves időközökben a „tehetséghez" szabja, azaz az egyes dűlőkben osztandó parcellák számát vagy nagyságát az igáslétszámhoz arányosítja. Ha pedig a közösség eredetileg történetesen azon volt, hogy a gazdákat egyenlő arányban részesítse, akkor is szokásban van kiegészítő földdarabokat juttatni a több vonójószággal rendelkezőknek *(115)*. Akinek nem marad igásállata, addig bírt földjének megművelésére alkalmatlanná válván, a következő osztáskor kimarad a juttatásból; addigi parcellái felosztásra kerülnek a többiek között, esetleg jövevényeknek jut belőlük *(80)*.

Az igásjószág tehát nemcsak önmagában „érték" (mint későbbi forrásokban olvassuk), hanem az egész paraszti egzisztenciának fundamentuma. Érthető, ha a teherviselés is elsősorban ehhez igazodik; amint maguk a parasztok vallják: ha a marhátlan ökörre tesz szert, vagy a marhásnak több lesz, adójuk megszaporodik, ha viszont az addig járómarhával bíró ökör nélkül marad, adója is alászáll. A kölcsönösség bizonyos fokig automatikus a kettő között, így a fő természetbeni szolgáltatások: a kilenced és a tized esetében (több igás — több föld — nagyobb dézsmamennyiség). De gyakran a pénzbeli adót is vonómarha arányában fizetik a földesúrnak *(55, 78, 122, 138, 144)*, a fogatos robot terhe meg magától értetődően ehhez aránylik. Nem sokban különbözik a helyzet az állami adó vonatkozásában sem: a kivetésnek itt is döntően az állatállomány és a termés az alapja, csupán annyi az eltérés, hogy az igavonókon túl, bár csekélyebb súllyal, a többi jószág is számításba jön.

Hogy juttatás és megművelési, illetőleg teherviselési képesség valóban arányban legyen egymással, azon őrködni a közösség vezetőségének dolga. Mintegy a török uralom alatt élő parasztközösségek önállósága folytatódik abban, hogy a visszafoglalás után a maguk erejéből, földesúri beavatkozás nélkül új életre kelt falvak adózás dolgában is jelentős autonómiával rendelkeznek.

A kollektívum közösen vállalja a terheket, együttesen viseli a felelősséget teljesítésükért, s ennek megfelelően maga osztja fel azokat tagjai között, elvben a méltányosság szempontjai szerint. Olyan vívmány ez, mely a közösségnek befelé döntő szerepet s összetartó erőt, kifelé jelentős súlyt biztosít. S ilyenformán méltó megfelelője a másik alapvető funkciónak: a periodikus újraosztásnak, mely a teherviselés alapja: a birtoklás tekintetében hivatott a méltányosság kívánalmainak eleget tenni, s ezzel együtt — ami ugyancsak

lényeges — arról is igyekszik gondoskodni, hogy a népesség növekedésével több föld kerüljön művelés alá.

Harmadik dolog, amiben a közösség szerepe, jelentősége a maga teljességében mutatkozik meg: a gazdálkodás zavartalanságának biztosítása. Alapul ehhez a nyomások kijelölése, a dűlők megfelelő csoportosítása szolgál. Láttuk, a parlagolástól a természetes fejlődés a kétnyomású rendszerhez vezetett; s valóban a XVIII. század második évtizedéből származó adatok mindössze két esetben *(90, 93)* tesznek háromnyomású gazdálkodásról említést. Amíg az állattartás volt az uralkodó, a kétnyomású rendszer egyébként is megfelelőbbnek mutatkozott, mivel a szántóföldnek nem csupán egyharmadán, hanem felén biztosított ugarlegelőt a jószágnak. De a dombos-erdős vidéken is, hol előrébb tartott a földművelés fejlődése, a kétnyomású gazdálkodás mellett szólt a határ szűkebb terjedelme, korlátozottabb legelőterülete. Ehhez járult egy további körülmény: hogy a tavaszi gabonának — értvén árpát, zabot itt — az ősziekhez képest igen korlátozott volt a jelentősége, amíg a növénytermesztés a legszükségesebb kenyérrevaló előteremtésére szorítkozott. Nem egy községről tudjuk, hogy lakói csak őszi gabonát vetettek *(144, 151, 154)*; volt rá eset *(173)*, hogy a határ szűk volta miatt mondtak le tavaszinak műveléséről. Ilyenkor a harmadik nyomásnak természetesen nem lett volna értelme. Általában véve azonban tavaszi gabona termesztésére is sor került, csakhogy viszonylag kisebb mennyiségben. Előfordult, hogy a közösség ezt az eltérő arányt a kétnyomású rendszer különleges formájában valósította meg, úgy, hogy őszieknek is, tavasziaknak is 2—2 (összesen 4) mező jutott *(92)*. De minden nehézség nélkül kellő arányt lehetett kialakítani a kétféle gabona között a kétnyomású gazdálkodás általánosan elterjedt formájában is, midőn őszi és tavaszi gabona egyetlen művelés alatt álló mezőn belül foglalt helyet. A háromnyomású rendszerben viszont kettejüknek rendszerint nagyjából azonos vetésterület jutott. Tulajdonképp a kétnyomású rendszer tekinthető kiindulópontnak két másik esetben is. Az egyik az úgynevezett egynyomású gazdálkodás, mikor évről évre ugyanazt a földet művelik pihentetés nélkül *(71, 99, 173)*, de nem a parlagoló eljárást követve; okul egy alkalommal a határ szűk voltát hozzák fel, máskor arra hivatkoznak, hogy a második vető mocsárrá változott, illetőleg részben homokos, részben mocsaras, tehát használhatatlan. A másik esetben *(128)* a kétnyomású rendszer sajátságos kiegészítéséről van szó, anélkül, hogy háromnyomású gazdálkodásról beszélhetnénk: a rendes szántóföldön csak kenyérgabonának jut hely a kétnyomású rendszer szabályai szerint, a tavasziak pedig a szomszéd pusztára szorulnak. A helyzet ilyen alakulásában a szilaj állattartás érdekei is közrejátszhattak: a pusztákat ugyanis gyakran téli legelőnek használták, s olyankor az őszi vetést nehéz lett volna megvédeni a legelő jószágtól.

A közös birtoklás és a nyomásos gazdálkodás az 1710-es években — hagyomány erejétől, táji adottságoktól, a megtelepülés óta eltelt időtől, a termelőerők fejlődésétől s földesúri beavatkozástól függően — részben megindult a kialakulás útján, részben már eljutott a teljes kibontakozásig. A jelentős számú község mellett, melyekben még nem került sor a kaszáló és a szántóföld felosztására, már többségre jutottak azok, hol a birtoklás és a határhasználat irányítását a faluközösség vette kezébe. Sőt már arra is van példa, hogy a fejlődés túljutott a lényegében igáslétszámhoz igazodó újraosztás fokán. Szórványosan bár, de már — hol feltehetően, hol kimondottan — egyszer s mindenkorra felosztott, állandóan kihasított földekről *(47, 54, 80, 104,*

107, 115, 161, 172, 173) is történik említés. Az újraosztás ilyen megszűnése olykor még sajátságosan vegyül jóval kezdetlegesebb formákkal: a csatlakozó pusztán szabadon felfogott földek tetszés szerinti művelésével, máskor ugyanott erőhöz képest folytatott szántással és kaszálással. Mindenesetre azonban arra figyelmeztet, hogy a közösségi fejlődés itt-ott már túljutott delelőjén, a földközösség bomlásnak indult, amiben a paraszti árutermelésen kívül a földesúri hatalom nyomásának is része volt.

2/b. Földesúri beavatkozás nyomán formálódott határhasználat. A földesurak még 1711 után is, mikor már Bécs oltalmazó-segítő hatalmát maguk mögött tudhatták, csak lassanként vállalkoztak arra, hogy a maguk vagy legalább gazdatisztjeik személyében a pusztulásból fokról fokra újjáéledő vidékre költözzenek. A földesúri hatalom behatolásának menete és hatásfoka ezen, az attól eddig lényegében még érintetlen területen persze változott aszerint, hogy a földesúr mikor lett vitathatatlanul úr a felszabadult területen fekvő birtokán, milyen távol lakott ettől, s mennyire haladt ennek betelepülése, a falu népe képes volt-e már hordozni jelentősebb úri követelések terhét. Területünkön ilyenformán földesúri befolyás tekintetében különböző változások, fejlődési fokok találhatók egymás mellett az 1710-es években.

Legnagyobbrészt még semmi jele nem mutatkozik annak, hogy a birtokos urak formáló szándékkal nyúlnának bele a határhasználat alakulásába. Bár a rendetlen szabad foglalást és parlagolást nyilván nem nézik jó szemmel, sok helyen kénytelenek egyszerűen tudomásul venni, nem tudnak tenni ellene. Van rá eset, hogy maguk ismerik el azáltal, hogy ők jelölik ki a határ más részét művelésre, mikor az addig igénybe vett terület talaja annyira kimerült, hogy egyelőre nem érdemes bevetni többé *(34)*. Sőt arra is akad példa, hogy nem csupán elfogadják a kialakult helyzetet, melyet paraszti erőfeszítés hagyományokon építve hozott létre, hanem a maguk művelésében is jobbágyaik kezdetleges módszereihez alkalmazkodnak. Ugrán *(113)* a parlagolásra kijelölt két mezőt földesurak és parasztok egymással váltakozva, tetszésük szerint élik. Tiszaszalókon *(36)* is szerteszét, a jobbágyok földdarabjai között feküsznek a földesurak saját kezelésbe vett földjei, úgyhogy hosszabb időbe telnék, ha valaki végükre akarna járni. Az Alföld keletebbre eső vidékéről még negyedszázaddal későbbről is ismeretes hasonló eset: telekhez tartozó, kiosztott föld nincs a tágas határban, hanem kinek hol és amennyi tetszik, ott és annyit tör fel nemes, jobbágy egyaránt; azt beveti ősszel és tavasszal, s miután learatta, aki hamarább éri, újból megszánthatja s bevetheti magának.[34] Egy további fokon azonban a földesúr már nem elégszik meg azzal, hogy a parasztokkal elvegyülve s velük egyenlő feltételekkel űzze a parlagolással egybekötött szabad foglalást. Csányban *(89)* a földesurak évről évre kiválasztanak és elkülönítenek maguknak egy részt a mezőből, s csak a fennmaradó területet élhetik aztán jobbágyaik tetszésük szerint. Egyik első jele ez annak, hogy hagyomány és szokás rovására, amire a parasztok berendezkedése elejétől fogva épült, a földesúri akarat kezd érvényt szerezni magának.

Efféle közvetlen beavatkozásra azonban rendszerint nem kerül sor ott, ahol — s ilyen az esetek túlnyomó többsége — a földesúr saját gazdaságot még nem alakít ki magának. De ott is iparkodik az egyéni jellegű birtoklást és ha-

[34] *Soós I.*: A jobbágyföld sorsa, i. m. 27. l.

tárhasználatot a közösségi élet kibontakozásának útjára terelni. Elsősorban az indítja erre, hogy valamelyes állandóság kristályosodjék ki a folytonos változandóságban, az amorf jelenségek formát nyerjenek, a labilis helyzet megszilárduljon — egyszóval a földesúri szorításból minduntalan kicsúszó bizonytalan állapot tartós, megfogható berendezkedésnek adjon helyet. Az ide-oda-áramló jövevények hol itt, hol ott ütik fel sátorfájukat, ahol éppen kedvezőbb életfeltételekre találnak. Sokszor csak addig állapodnak meg valahol, míg az új telepeseknek járó mentességi idő tart, s aztán továbbállnak, hogy másutt új mentességre tegyenek szert; nem meglepő, ha birtoklásukra, határhasználatukra ideiglenesség, hevenyészettség nyomja rá bélyegét. A földesúr jövedelme ilyenformán teljesen bizonytalan, amíg gáttalanul hömpölyög a paraszti vándormozgalom. Nincs állandó alattvalója, aki fölött hatalmat gyakorolhasson, nem lehet nyugodt afelől, hogy a birtokához tartozó település megszilárdul s legalább a jövőben számottevő hasznot fog hajtani.

A faluközösség kibontakozása komoly változást hoz ezen a téren. Nem csupán azért, mivel birtoklás és határhasználat szabályozott mederbe terelődik, s mert célszerűbbé válik a rendelkezésre álló erőforrások kihasználása, biztosítottabbá a termelőerők fejlődése, tehát szilárdabbá a földesúri jövedelem alapja. Fontosabb ennél a földesúr számára, hogy a kötetlenséget kötöttség váltja föl település, birtoklás, gazdálkodás tekintetében egyaránt. Különösen hathatóssá válik a kötöttség, ha a faluközösség együttesen teljesíti a szolgáltatásokat s egyetemlegesen felel értük. Ebben az esetben ugyanis a közösségnek is eleven érdeke, hogy tagjai helyhez kötődjenek, sőt — amíg a határ s a rendelkezésre álló puszták eltartóképessége a gazdálkodás szokott módja szerint engedi — még újakkal is gyarapodjanak. Az egy summában való tehervállalás ugyanis azt jelenti, hogy ha valaki kiválik a közösségből, s nem lép más a távozó helyére, az addig erre eső teher ezután a többiekre hárul. A faluközösség összetartó ereje, melynek ilyenformán a földesúr is hasznát látja, elsősorban ebben gyökerezik.

Ám alighogy kibontakozott-teljesedett a falubeliek közössége, helyenként máris kezd éket verni közéje a földesúri terjeszkedés. Még az állattartás uralkodó helyzetére vall, mikor a földesúr a maga részére erővel legelőnek foglalja le a faluhatárt, úgyhogy a jobbágyoknak szántóföldjük sem marad, vagy ugyanilyen céllal a két nyomás egyikétől fosztja meg őket *(31, 110, 126)*. Gyakoribb ennél, hogy rétet vagy annak javát sajátítja ki magának *(31, 50, 51, 64, 88, 89, 108, 113)*; a parasztoknak nem egyszer nem marad más választásuk, mint a parlagföldeken vagy — ha már nem ezek körül forog a gazdálkodás — nedves időben a barázdák között kaszálni. De sorra kerül a szántóföld is; az allódiumok kiépítése már a század első negyedében megindul. Legkezdetlegesebb formája a földesúri behatolásnak, mikor a falubeliek sorában lép föl igénylőként, s ennek következtében a saját üzeméhez tartozó szántóföld-darabok a parasztoké közé ékelődve hevernek szerteszét; nemcsak a már említett esetekben fordul ez elő, szabad foglaláshoz kapcsolódva, hanem nyomásos gazdálkodás, közösségi nyilas osztás keretében is. Jobbágyok elszökése, igásjószáguk elvesztése alkalmat ad a földesúrnak földjeik bevonására: elfoglalja a puszta telket s azoknak birtokát, kik földjüket nem tudják idejében megművelni *(116, 121)*. Ugyancsak a parasztföldek körén belül marad akkor is, midőn az újraosztás intézését a község képviselőitől magához kaparintja, vagy a falubeliektől kialakított nyomásokon belül foglal majorsági földet magának *(99, 138)*.

Idővel azonban egyre kevésbé hajlandó a nyomásos gazdálkodás parasztok által kialakított kerete közé illeszkedni; elaprózott és szétszórt szántóföldek helyett, a paraszti nyomásokból kitörve, a velük közös művelési kényszert félrehárítva, külön, lehetőleg egy tagban foglal és hasít ki saját üzem alapjául szolgáló allodiális táblákat magának. Van úgy, hogy ez csak a legelőnek megy rovására, gyakoribb azonban, hogy a határ nagy részét kisajátítván, a jobbágyföldeket elszűkíti, összeszorítja; arra is van példa, hogy a parasztközösségnek csak az marad, amit a földesúr majorságához nem csatolt *(5, 20, 37, 50, 78, 89, 96)*. Ilyen esetben a földesúr a falunak nemcsak további fejlődése előtt torlaszolja el az utat, hanem a lakosság jelenbeli életlehetőségeit is sorvasztja. De még ha ilyen mértékű kisajátításra nem kerül is sor, a faluközösség teljességén akkor is csorba esik. A határ számottevő — gyakran legértékesebb — része kiszakad hatásköréből, arra a művelési kényszer s a közös legeltetés nem terjed ki többé, holott a földesúri nyájak a közös legelőre s a paraszti tarló, ugar és rét szabadulására továbbra is igényt formálnak. További korlátozását jelenti azután a faluközösség működésének a telekrendszer meghonosítása, melynek kezdő lépései ugyancsak feltűnnek a XVIII. század második évtizedében *(47, 93, 116, 173)*.

Az esetek nagy többségében, midőn kezdettől fogva önálló paraszti berendezkedésre épült a határhasználat, jobbára csak lépésről lépésre nyer tért a földesúri beavatkozás. Mire a földesúr vagy embere megjelenik a színen, többnyire már a falubeliek kialakított, kész közösségi rendjével találja szemben magát. Megesik, hogy ilyenkor előbb a csatlakozó pusztán veti meg a lábát, s úgy fordítja a dolgot, hogy ott csak az ő „jóakaratú" juttatása révén részesülhessen rétben a paraszt *(172)*. Máskor a faluhatáron belül történik a kaszáló kihasítása a földesúr „jóakaratából", úgy osztják fel aztán egymásközt a jobbágyok *(25)*. Ha több földesura van a községnek, ők osztoznak előbb a réten (a szántóföldön nem, ebből is kitűnik az állattartás alapvető fontossága), a parasztok csak azután kerülnek sorra *(110)*. Még szorosabb függésbe kerül a lakosság földesuraitól, ha a benépesítést ők vették kezükbe, amire az első, spontán megtelepülési időszakot követően adódtak példák. Hasonlóképp a földesúr kedve szerint való határhasználat jött létre akkor is, ha nagyjából már a jövevény településekkel egy időben kezdett berendezkedni birtokán. Tápiósáp *(130)* földesura például időlegesen engedett egy kevés szántóföldet az odajövő jobbágyoknak, de mikor majorságot rendezett be magának, elvette tőlük, a rét nagy részét is magának foglalta, s miután a parasztok így nem tudtak megélni, szélnek eresztette őket. Még ennél is kiszolgáltatottabb sors várt azokra, kik olyan pusztákon ütöttek tanyát, melyeket a településhálózat első kialakulása után saját kezelésében tartott meg a földesúr. Nemesi földön létrejött majortelepülések voltak ezek, nem szabályszerű jobbágyfalvak; a határhasználatot teljesen a földesúr tartotta kezében, s tetszése szerint hasított ki évről évre szántóföldet az odaverődött majorsági zselléreknek *(105)*. 1720 táján még csak mutatóban volt belőlük, de sokasodásuk, mely a következő évtizedekben a földesúri hatalom elterebélyesedésével járt együtt, már előrevetette árnyékát.

*

Az 1710-es évektől az úrbérrendezés küszöbéig terjedő félévszázad folyamán jelentős átalakulás ment végbe területünk határhasználatában. A közös birtoklás és határhasználat csaknem megsemmisítő diadalt aratott az egyéni

jellegű berendezkedés fölött; az amorf, képlékeny alakulás szilárdabb formáknak, a folytonos változandóság nagyobb állandóságnak adott helyet. A földművelés tovább terjeszkedett az állattenyésztés rovására, s ezzel együtt a paraszti gazdálkodás bizonyos fokú intenziválódáson ment keresztül. Mindezzel párhuzamosan azonban a földesúri hatalom mindinkább ráterítette árnyékát a paraszt mindennapi életére.

Az 1760-as évek végére csaknem teljesen a múlté lett a szabad foglalás. Itt-ott még feltűnnek maradványai: Vácdukán *(171)* például még 1768-ban is bárki foghat fel szőlőt az arra kijelölt területen. Egyébként azonban inkább csak a kötetlen művelés utal vissza helyenként az egykori szabad határhasználatra, az sem tetszés szerint birtokba vett, hanem a földesúr által juttatott területen. Az egyik esetben *(5)* a természeti tényező hatott közre abban, hogy birtoklás és használat bizonytalan körvonalú maradjon. Az a határrész, hol a jobbágyok külön kérésére földesuraik hajlandók valamelyes területet juttatni harmadik nyomás számára, oly sovány homok, hogy rajta a művelésnek nem is szabnak határt, a már feltört részeket a falubeliek utóbb nemegyszer szántatlan hagyják. Egy későn keletkezett, viszonylag még friss település *(75)* esetében ennél is továbbmegy a határhasználat kötetlensége. Az egyik földesúr részén ki-ki annyi földet kaphat, amennyit kíván s meg tud szántani. De itt nemcsak a birtoklás van még képlékeny állapotban: a művelési ágak határai is összemosódnak. Azokon a részeken, melyeket a földesurak kaszáló céljára engedtek, jobbágyaik belátásától függ, hogy valóban szénatermésre hagyják-e azokat, vagy pedig felszántják tavasziak alá.

Nincs benne meglepő, hogy e maradványok a délkelet felé táruló síkságon bukkannak elő, hol messze nyúlik a határ, s az állattartáson épülő paraszti életmód a legkevésbé szorult korlátok közé. Másutt, kivált a dombos-erdős vidéken kedvezőtlenebbül alakult a viszony lakosság és rendelkezésre álló hasznosítható terület között. A népesség szaporodása mindinkább az adott gazdasági teret tökéletlenül, kezdetleges módon kihasználó határhasználati formák felszámolására ösztönzött. Akadt helység, hol már-már a túlnépesedés jelei mutatkoztak. Társadalmi síkon ez annyit jelentett, hogy nagyobb lett a töredéktelkekre szorulók aránya, s a felnövő népesség egy része föld nélkül maradván, zsellérsorsra kényszerült. Gazdasági tekintetben pedig a rendelkezésre álló terület, bár ezen belül a megművelt föld jelentősen megnövekedett, a gazdálkodás megszokott módján egyre kevésbé tudta fedezni a szaporodó lakosság szükségleteit.[35] A növekvő népsűrűség ilyenformán önként terelte a paraszti gazdálkodás hangsúlyát az adott területen több embert eltartó növénytermesztés s bizonyos fokig az egész gazdálkodást intenzívebb formák felé.

Bármennyire megnőtt is azonban a földművelés jelentősége, a községek nagy részének továbbra is létalapjához tartozik az extenzív állattartás. Lehetőséget ad erre, hogy a településhálózat nem sokat sűrűsödött az eltelt öt évtized alatt, s ilyenformán még mindig számos puszta ékelődik a falvak közé; a község magjától távolabb eső területek pedig leginkább szilaj-félszilaj állattartással hasznosíthatók. Gazdálkodásuk mennyire fontos összetevőjének tartják ezt maguk a parasztok, kiviláglik abból, hogy külön hangsúlyozzák *(169)*, ha heverő marhát nem tarthatnak, s azt is elpanaszolják, ha a rendelkezésre álló terület szűknek mutatkozik erre. Ami pedig a kezes tartást illeti,

[35] *Wellmann I.*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom, i. m. 43—47. l.

az ólaskertek rendszere is épségben fennáll a helységek legnagyobb részében, ha ugyan földesúri terjeszkedés itt-ott félre nem hárította az útból.[36]

Még élnek és sajátos módon az előtérbe jutó földműveléshez kapcsolódnak tehát az állattartásra épülő határhasználat egyes elemei, jóllehet a hagyományban mélyen gyökerező formák közül 1770 tájára csupán a tanyás gazdálkodás marad érintetlen. A tanyarendszer nemcsak továbbfejlődött a két Duna—Tisza közi parasztvárosban, hanem kezdett másutt is gyökeret verni, elsősorban a Jászságban, melynek népe a század közepén kiváltotta magát a jobbágysorból, de bizonyos fokig a vele és dél felé az ugyancsak kiváltságossá lett Kiskunsággal szomszédos területen is. Az újonnan létesült tanyák azonban jobbára állattartó jellegűek még a XVIII. század utolsó harmadában, mint az első katonai felvétel térképlapjain többször olvasható „Zalaschen oder Ställe" jelzés mutatja.

Másutt is akad még rá példa, hogy a szántóföldeket még nem rendezték szabályszerű dülőkbe *(54)*, azaz nem egy darabon, holdszámra és egymás mellett szántanak, ahogy a Felvidéken szokás, hanem imitt-amott.[37] Egyébként azonban a parlagolás csaknem teljesen eltűnik, egyeduralkodóvá válik az ugaros-nyomásos gazdálkodás. Van, ahol a földesúr szerződésben köti ki, hogy az addigi szabad foglalás alapján bírt földeket mindenkitől bevonják, s az adóteher viselésének arányában felosszák *(43)*. Megfigyelhető azonban, hogy a nyomásos rendszeren belül még mindig igen hangsúlyosak az állattartás érdekei. Az ugar, ha legelőül nem szolgálhat, úgyszólván értelmét, létjogosultságát veszti. A szénának való füvet nem tudják megóvni, a rét kaszálása elmarad, ha a mellette fekvő nyomás ugarul szolgál, tehát gabonavetés nem ékelődik közéje s a legelő jószág közé; a szénatermésnél fontosabbnak ítélik *(134, 139)*, hogy a jármos ökör, kivált száraz esztendőben, a réten legelőt találjon (sarjút is általában a legeltetés kedvéért nem kaszálnak). Hasonló meggondolások a határ különleges elrendezése esetén a háromnyomású rendszer kialakításának is útjában állhatnak. Tiszaburán *(35)* két nyomásban őszi gabona és ugar váltakozik esztendőnként; van ugyan egy harmadik mező is, de abba évről évre tavasziakat vetnek, s így földje már egészen elsoványodott. Kénytelenségből tesznek így: ez a harmadik mező ugyanis a másik kettő mögött fekszik, s így mikor ezek be lennének vetve, s amaz maradna ugaron, a jószágot csak a vetéseken keresztül lehetne odahajtani ugarlegelőre.

Másutt is előfordul, hogy a szabályszerű két nyomásban csupán őszi gabona váltakozik az ugarral *(25, 54, 78, 148)*, a tavasziakat pedig évről évre ugyanabba a mezőbe vetik, a talajt mindinkább kizsarolva — esetleg a csatlakozó pusztán. Arra is van példa, hogy mikor az egyik, soványabb talajú vető áll művelés alatt, benne csak őszi gabona kap helyet *(24)*. Máskor tavasziakat egyáltalán nem termesztenek, arra hivatkozva, hogy nem terem meg az ottani földekben *(95, 153)*. Egyébként is több helyen megfigyelhető, hogy a tavasziakat még mindig nem tekintik a kenyérgabonához hasonló jelentőségűnek. Erre vall például az olyan híradás, hogy ami az őszi vetésből elmarad, csak azt a részt vetik be tavaszival *(6)*. Más jellegű az Őrszentmiklóson *(156)* és Pándon *(121)* követett gyakorlat: a két nyomás közül az egyikben sincs külön dűlő a tavasziak számára, hanem mikor az ősziek aratása után ugarnak hagyják a földet, ennek javát, illetőleg ami az ugarolásból elmarad, vetik be

[36] Uo. 48. l.
[37] Vö. *Hofer T.*: Déldunántúl településformáinak történetéhez, i. m. 163. l.

tavaszi gabonával. Megint más, de ugyancsak nem mindennapi eset *(137, 149)*, hogy forma szerint három nyomásra oszlik ugyan a szántóföld, de az őszi és a tavaszi vetés (együttesen) mindig csak egyben kap helyet, s aratásuk után kétévi pihentetés következik; a cinkotaiak nyíltan megmondják, hogy a szűk legelőt akarják kipótolni ilyenformán.

Az esetek túlnyomó többségében azonban nincs említés efféle különleges határhasználati formákról. Még a múlt örökségét jelzi, hogy a terület parasztnépe a megállapítható esetek majdnem kétharmadában kétnyomású gazdálkodást folytat, a háromnyomású rendszert viszont a falvaknak alig egyharmada követi. Ha hihetünk az adatoknak, néhány ízben *(8, 134, 135, 145, 146)* arra is sor került, hogy háromnyomású gazdálkodás alakult vissza kétnyomásúvá; jóval többször *(3, 10—12, 17—20, 26, 29, 81, 103, 104, 121, 123, 126, 147, 149, 165)* szerzünk azonban ellenkező irányú fejlődésről tudomást. Van úgy, hogy a földesúr majorsági tábláit már három nyomásban művelik, mikor a falubeliek még kitartanak a kétnyomású rendszer mellett *(87)*; máskor a földesúr tisztjei erőnek erejével osztják három nyomásra a jobbágyföldeket *(29)*, vagy mérnöki felosztás eredményez hasonlót *(165)*. Arra is van azonban példa, hogy a földesurak csak két nyomásra osztották a falu szántóföldjét, s utóbb a parasztnép egészítette ki harmadikkal. *(26)*. Kirívóbb eset történt ennél Tiszaszentimrén *(39)*. Földesurai a század közepén úgy osztoztak egymással a falu határán, hogy a jobbágyok szántóföldjeit csak egy nyomásra hagyták. Így a falubeliek nem művelhetvén annak rendje-módja szerint, annyira elsoványították, hogy a föld sokszor már az elvetett magot is alig adja vissza. A parasztok jól tudják, hogy a bajon úgy tudnának segíteni, ha összefüggően egy második nyomást szakaszthatnának ki, ilyen módon ugart tarthatnának, s azt legeltetéssel hasznosíthatnák és törethetnék. Ennek azonban útjában áll, hogy földesuraik a határt sokfelé szétdarabolták egymás között.

Bármilyen súllyal nehezedett is a földesúri elnyomás és kisajátítás a jobbágyok gazdálkodásának kibontakozására, ez mind kiterjedésben, mind mélységben jelentős fejlődésen ment át fél évszázad alatt. A megművelt föld tágulásáról a dombos-erdős vidéken sűrűn előforduló irtásföldek tanúskodtak. Nemcsak a szántóföldek és a rétek gyarapodtak ilyenformán: a kenderföldek és a kukoricáskertek egy része is az irtás munkájából keletkezett. Akadt község *(167)*, hol a megművelt határnak majdnem fele irtvány-eredetre ment vissza; némelyik jobbágy többet bírt ily címen, mint a falu szántóföldjéből, s évről évre még tovább gyarapította. Nyilvánvalóan legalább az irtványkeletkezés mértékében növekedett feltörés útján a síkvidék falvainak művelés alá fogott földje is. Itt-ott az eke térfoglalása már el is érte a szántás-vetésre alkalmas terület határát; Szentmártonkátán *(80)* például a feltört gyepet két év múlva vissza kellett változtatni legelővé.

Az intenzív irányú fejlődés már a parlagolásról az ugaros-nyomásos rendszerre való áttérésben s ez utóbbin belül a háromnyomású gazdálkodás számottevő térhódításában bőven megmutatkozott. De túl ezen, figyelmet érdemelnek azok az egyes adatok is, melyek szerint rendszeres trágyázás dívott főképp a dombvidék tucatnyi községében *(8, 9, 19, 123, 126, 135, 139, 140, 145, 149, 151, 160—162, 164, 168)*. Más jelek néhol még tovább mutatnak előre a növekvő belterjesség felé. Kisnána *(120)* lakói már azzal próbálkoznak, hogy a szántóföldnek a dűlőrendszerből következő szétforgácsoltságán javítsanak; az ökörszámra felosztott földeket részben elcserélték egymás között, hogy így

a mezei munka terhe könnyebbedjék. Nem kevésbé jelentős, hogy a nép alig néhány évtizeddel a parlagolásról az ugartartásra való áttérést követően más irányban is feszegeti már a nyomásos rendszer korlátait. Már az ugar bizonyos mértékű korlátozását jelenti az említett eset is, midőn legjobb részét rendszeresen tavaszi gabona termesztésére használják. Fontosabb ennél, hogy már kapásnövények is helyet kérnek a gabonafélék egyeduralma alatt álló szántóföldön: répát említenek a mezőn *(43)*, a dohányt nem csupán szérűskertben s a számára rendelt külön kertben, hanem az ugaron is művelik *(129, 130)*, s főképp a kukorica az, mely nem egyszer kitör a kertek sövénye mögül és a szántóföldön, illetőleg az ugaron veti meg a lábát *(123, 140, 147, 157, 167)*. De az intenzív fejlődésről adott kép nem lenne teljes a tulajdonképpeni kapás művelés: a legelő jószágtól védett kertekben folyó termelés említése nélkül, mely szorosan vett kerti veteményeken kívül kenderre, lenre, káposztára, dinnyére, kukoricára, dohányra, szőlőre is kiterjedt. Ez az igen széleskörű és differenciált kertkultúra a szilaj-félszilaj állattartással ellentétes oldalon a nyomásos gazdálkodásnak a tájra jellemző fontos kiegészítője.

A szántóföldi növénytermesztés általános színvonalára persze nem az ugaros művelés javítására irányuló elszórt törekvések nyomták rá bélyegüket. Egészben véve a nyomásos rendszer gúzsba kötött csaknem minden jelentősebb mozdító erejű újra, jobbra törekvést, s különösképpen útjában állt a fejlődésnek ott, ahol újraosztásos földközösséghez kapcsolódott. Márpedig a helységek jelentős részéről konkrét adatok tanúsítják, hogy a rétet, gyakran a szántót, olykor a külön kerteket is még 1770 táján is osztották, rendszerint esztendőről esztendőre. S ismét a múlt továbbélésére utal, hogy a változó megjelölések — erő, igásjószág, ökör, járómarha, marha, tehetség, facultas, érték, érdem — mögül ezúttal is az igaerő, az eke kiállítására való képesség tűnik elő a felosztás leggyakoribb alapjaként. Kinek milyen értéke volt, s ökrei számához képest mennyit tudott megművelni, a földeket aszerint osztották — vallják az átányiak *(49)*. Akinek Isten több értéket adott, annak osztály szerint több földet is adtunk, s aszerint járult a földesúri terhekhez — mondják másutt *(52)*. Egyenlőség csak az egyforma igaerejűek, a „marhások" között fordul elő *(144)*; amint a tarnazsadányiak *(96)* hangoztatják: a lakosok tehetsége szerint ökörszámra osztatott a föld minden esztendőben, egyiknek több, másiknak kevesebb darabban, de nagyságra kinek-kinek érdeméhez képest kiegyenlítve. Vác városában *(172)* már bizonyos átmenet tapasztalható az újraosztás korlátozása irányában. Rétet csak a „marhásoknak" osztanak, aszerint hogy hány vonójószáguk van, illetőleg hánnyal vállalják az előfogat-adás terhét. Szántóföldet a püspöki részen az utcák rendjében juttatnak, szintén csak azoknak, kik szántásra s előfogat-adásra való jószággal rendelkeznek. A káptalan területén a szántóföld egy részét 1742-ben kiosztották házak után, s ezek a ház után való földek kinek-kinek birtokában maradtak akkor is, ha igásállatot nem tartott. A szántóföld másik része továbbra is rendszeres újrafelosztásra került, csakis a „marhások" között, igásállataik számához képest; aki vonójószágán túladott, s mást nem szerzett helyette, attól az ilyen földet elvették s másoknak adták.

A „tehetség" szerint történő periodikus újraosztás a földközösség legteljesebb formáját jelentette. Túl azon, hogy nyílhúzás szerint hol ez, hol az a parcella jutott az egyes dűlőkben egy-egy gazdának, részesedésének mértékét — az egyes parcellák számának vagy nagyságának módosításával — újra meg újra mindenkori gazdasági erejéhez: megművelési és teherbíró képességé-

hez szabták. Ilyenformán folytonos változásnak volt alávetve, hogy a falustól vállalt terhekből mennyi jut egy-egy gazdára. Amíg arról volt szó, hogy a hullámzó népesség a közösség kibontakozása — közelebbről az együttes tehervállalás — révén helyhez kötődjék, a földesúr kénytelen volt a helyzettel megalkudni. A század derekán azonban lassanként leülepedett a paraszti vándormozgalom, egyrészt mert a helyüket változtató telepesek új mentességben többé nem részesülhettek, másrészt mert a falukeretek lassan feltöltődtek; s így a jövevények új környezetben új létalapra egyre kevésbé találtak. S miután a nép jobbára helyhez kötődött, a földesurak többsége egyre kevésbé törődik bele, hogy csakis a közösséggel álljon szemben, mely az erők összefogása révén a paraszti ellenállás bástyájává fejlődött. Most már egyenként akarja kézbe venni jobbágyait, s azért igyekszik gyengíteni, bomlasztani a faluközösséget (melyet egyébként a paraszti árutermelés is kezd szétfeszíteni). Sok helyen véget vet annak, hogy a falu népe együttesen bírja a határbeli haszonvételeket, s ennek megfelelően a terheket is egy összegben teljesítse; ehelyett minden gazdát a maga személyében kötelez szolgáltatásokra. Meghatározott, állandó jövedelmet azonban, olyat, amellyel a földesúr bizton számolhat, az egyes jobbágytól addig nem lehet várni, amíg teljesítőképessége minden egyes újraosztás alkalmával változásnak van kitéve. Hogy azért az egyes jobbágy ki ne csúszhassék a földesúri hatalom folytonos jövedelemsajtoló szorításából, ura a szolgáltatások alapját: a jobbágybirtokot akarja szilárddá, változatlanná tenni. Kétféleképp történhetik ez: a periodikus újraosztás megszüntetésével és a jobbágytelkek rendszerének meghonosításával.

Társadalmi tekintetben az újraosztás abbahagyása a földközösség rugalmas alkalmazkodóképességének feladását jelentette: a teljesítőképesség változásai többé nem jöttek számításba, mindennek a mereven rögzített birtokállomány lett az alapja, (igás)állatállomány helyett elsősorban a szántóföld, holott a földművelés még nem jutott túlsúlyra. Gazdasági szempontból azonban kétségtelen pozitívumot jelentett, hogy a nyilas osztásra többé nem került sor. Az egyes jobbágyok szántóföldjének szétforgácsoltsága, a hozzá társuló művelési kényszerrel, már magában véve kerékkötője volt a gazdálkodás intenzív irányú fejlődésének. Az ismert esetekben egy-egy gazda szántóföldje átlag 12 darabban hevert szerteszét, de akadt olyan község is *(100)*, ahol az ökrösgazdának 27 különálló földszalagra tagolódott a szántója. S még a belterjesebb művelésre fenntartott külön kertekben is kötött gazdálkodás folyt ott, ahol — a falvak többségével szemben, melyekben „egyenetlenek" maradtak — ezek is felosztásra kerültek.[38] A hátrányok még fokozódtak, ha az újraosztás következtében kinek-kinek a birtoka helyét (s esetleg kiterjedését) változtatta. Amint a vácrátótiak *(170)* vallották: majdnem évenként osztják szántóföldjeiket, s azért nem is művelik oly jól. Valóban csak akkor lehetett elvárni az egyes jobbágytól, hogy — amennyire a művelési kényszer korlátai erre lehetőséget engedtek — az addiginál több munkát s befektetést öljön birtokába, ha földdarabjait állandóan a magáénak mondhatta. Mégis aránylag kevés községről mutatható ki, hogy lakói az osztással felhagytak; s ha ez a szántóföldön véget ért is, a réten még gyakran folytatódott.

A jobbágytelkek rendszerének meghonosítása nem jelentette szükségképp az újraosztás helyváltoztató funkciójának eltörlését (s épp ezért ilyen

[38] Vö. *Fodor F.* i. m. 277. s köv. l. — *Balassa I.*: A tengeri termelés, i. m. 325. l. — *Uő*: A magyar kukorica, i. m. 56—57. l.

esetben gazdaságilag nem képviselt előrehaladottabb fokot az igaerő, illetőleg teherbirás szerint újraosztó földközösségnél). Állandó telkek rögzítésével a földesúr azt akarja elérni, hogy az újraosztásnak a jobbágybirtok kiterjedését változtató funkciója megszűnjék, s a faluközösség elessék attól, hogy maga dönthessen a terhek elosztása és azok alapjának biztosítása felől. A parasztnép azonban idegenkedik a földesurak által erőltetett berendezkedéstől: nincs ennek gyökere ezen a tájon, s nem fér össze az itt évszázadok óta érvényesülő hagyománnyal. Távol áll tőle az a rendszer, melyben egy-egy gazda megművelt földje beltelkének függvénye — hiszen annak idején tetszése szerint fogott belsőséget *(49)*, s annak lényeges része rendszerint az „egyenetlen" nagyságú, mértékegységül kevéssé kínálkozó akolkert. Míg a földesúr azt kívánja, hogy a jobbágyok holdszámra vessenek egymás mellett, a Felvidéken bevett mód szerint[39] — azok váltig hangoztatják, hogy határuk is „egyenetlen", nincs telkekre osztva, s így nem tudják: egész telekre mennyi föld esik; holdak szerint, gazda-számra nem szólhatnak, mivel hol több, hol kevesebb darab jut egy-egy gazdának. És amidőn — az uralkodó osztály szóhasználatának megfelelően — egésztelkes, egész házhelyes jobbágyot emlegetnek, akkor is gyakran olyan parasztról van szó valójában, ki 6 (esetleg 4) ökre arányában részesült a falu földjéből. Ha több földesura van a helységnek, s különböző arányban részesednek a határból, az sem ritka dolog (pl. *137*), hogy egyiknek a birtokán több föld jut annak, kit egésztelkesnek mondanak, mint a másikén — tehát az úgynevezett jobbágytelek még egyetlen falun belül sem jelent szilárd egységet. Tulajdonképp még az sem jobbágytelek a szó valódi értelmében, amikor „kötelföldekről",[40] 3 — 2 — 1 köteles gazdákról történik említés *(5—7, 70, 148)*: inkább az rejlik az elnevezés mögött, hogy az állattartás helyett a földművelésre kívánják tenni a hangsúlyt. Több kötél szélességű földet ugyanis az egyes dűlőkben eredetileg annak osztanak, ki több igavonóval rendelkezik. Ám a földesurak azon vannak, hogy a kötélszámra juttatott földnek „telek" értelmet adjanak. Szentlőrinckátán *(70)* kezdetben 3—3, utóbb már csak 2—2 kötél földet osztanak annak, kit egészhelyesnek minősítenek.

A földesúri hatalomnak végül is — ha másképp nem, parancsszóval *(104)* — számos helyen sikerül a jobbágytelket[41] (beltelket a hozzátartozó szántóföld- és rétjárandósággal) tenni a parasztnép társadalmi tagozódásának és szolgáltatásainak alapjává, párhuzamosan azzal, hogy a közösből kiszakított vagy újonnan foglalt *(39, 100, 119)* saját gazdaságával beékelődött a falvak határába. 1770 táján már a helységek legalább egyharmadában megtalálható a közösségi határhasználatot csonkító, szántóföldet, rétet, olykor szőlőt s külön kertet is magába foglaló allodium. Igaz, arra is adódik példa, hogy a földesúr eláll a már tervbe vett majorság létesítésétől *(90, 94,)* vagy a már kihasítottat jobbágyai közé osztja, nekik adja bérbe *(29, 93, 130, 135, 148, 155, 160, 162, 170, 173)*, de nemegyszer azért, hogy az engedmény fejében annál jobban kizsákmányolja őket. Elsősorban a későn települt falvakban mutatkozik meg a földesúri hatalom elterebélyesedése, ott, ahol nincs a múlt-

[39] Vö. *Hofer T.*: Déldunántúl településformáinak történetéhez, i. m. 163. l.

[40] A kötelföldekről vö. *Fodor F.* i. m. 274, 277. l. — *Soós I.*: A jobbágyföld sorsa, i. m. 51. l.

[41] A telekrendszerről s a földközösség bomlásáról: *Varga J.* i. m. 21—47. l. — *Hofer T.*: Déldunántúl településformáinak történetéhez, i. m. 160—70. l. — *Soós I.*: A jobbágyföld sorsa, i. m. 12—13, 19, 90—93. l. — *Uő:* A jobbágyföld helyzete, i. m. 12—15, 18. l. — *Makkai L.*: Pest megye története, i. m. 141—43. l.

ból táplálkozó paraszti hagyomány, mellyel meg kellene küzdenie. Több újabb keletű helység lakosairól tudjuk, hogy állandó rétjük nincs, hanem a földesúr oszt vagy jelöl ki nekik kaszálni való füvet hol itt, hol amott *(73, 76, 77, 122)*, vagy hogy szántóföld sincs nekik kihasítva, hanem őszi s tavaszi gabonát ott s akkor vetnek, ahol és amikor uruk kijelöli, meghagyja nekik *(16)*. A besenyszögi *(56)* jobbágyok egyenesen azt vallják, hogy csak akkor szántanak a határban, ha a földesúr ad valami földecskét, különben más határokban kénytelenek eke alá való földet szerezni. Törtel *(2)* még éppen csak megindult a községgé alakulás útján; ennek megfelelően lakói teljesen földesuraik hatalmában vannak, ezektől várják, hogy több vagy kevesebb földet juttassanak számukra. Még néhány régebbi eredetű faluközösség is láthatóan megérzi a megnövekedett földesúri hatalom önállóságot sorvasztó súlyát. Az ugraiak *(113)* csak az uraságtól maradt földet, a szentmártonkátaiak *(80)* csupán a földesúrtól kijelölt rétdarabot oszthatják fel maguk között. Az egykor saját pusztával rendelkező Poroszló *(44)* jobbágyainak megparancsolják, hogy az uradalmi tiszteknek, kivált a szántóföld és a rét osztásában, fejet hajtsanak. Mire megindul az úrbérrendezés, melynek során az állam nyúl bele a paraszti birtoklás és határhasználat alakulásába, a földesúri hatalom beavatkozása következtében máris számos helyen deformálódott felülről a parasztnép mélyen gyökerező, hagyományos berendezkedése.

WELLMANN IMRE

ИМРЕ ВЕЛЛМАНН

СИСТЕМА РАЗДЕЛЕНИЯ И ОБРАБОТКИ ЗЕМЕЛЬ В ОКОЛИЦАХ ДЕРЕВЕНЬ, В СЕВЕРОЗАПАДНОМ КРАЮ БОЛЬШОЙ ВЕНГЕРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ, В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Резюме

Система разделения и обработки земель в околицах деревень в эпоху феодализма формилась в основном в результате деятельности крестьянства, направленной на превращение околиц в культурный край. Вызванные к жизни крестьянством первоначальные формы однако течением времени, под внешними, идущими сверху влияниями претерпели изменения. С одной стороны помещик вмешивался в оформленную общиной систему разделения и обработки околиц деревень, особенно в случае увеличения размера стоящей под его собственным управлением усадьбы. С другой стороны, начиная с 1760-х годов, фактором, внесущим поправки в эту систему, оказалось и государство; государство путем своей, направленной на развитие сельского хозяйства политики расчищало дорогу перед преобразованием традиционного земледелия, а путем единого урегулирования крепостных наделов содействовало разложению общин.

Исследование, значит, свободной еще от деформирующих влияний системы разделения и обработки земель околиц деревень является возможным с одной стороны в период, предшествующий 1760 году, с другой стороны лишь относительно той территории, которая с середины XVI века до конца XVII века находилась под турецким господством. Ибо необходимо знать, что турецкие феодалы не жили в своих владениях и лишь во второй половине XVIII века делали попытки для создания своих собственных, использующих трудовую повинность крепостных и производящих товары усадеб. А венгерские феодалы бежали от турок, сохранившиеся их связи со своими владениями отчасти становились все более слабыми, отчасти прекратились во время освободительной войны (1683—1699) и борьбы за свободу под руководством Ракоци (1703—1711). К тому же на отвоеванных от турок территориях венский двор старался отбивать у прежних венгерских помещиков

свои владения, последующие за восстанием под руководством Ракоци конфискации владений также содействовали частичному обмену помещиков. В то же время и крестьянство потерпело значительный обмен: сокращенное первоначальное крестьянское население отчасти пополнялось новыми переселенцами, пришедшими с неоккупированных турками областей страны. Привлекали их необъятные и долго лежащие без обработки земли отвоеванных от турок краев, а также более свободный от всяких обязанностей быт населения.

Вслед за причиненным турками и войной опустошением, принимавшем крупные размеры особенно в не защищенной горами и бедной лесами Большой Венгерской Низменности, создавалось такое положение, при котором крестьянству приходилось начать заново оформление системы разделения и обработки своих околиц. Поэтому была автором избрана в качестве объекта исследования Большая Венгерская Низменность, точнее северозападный крой ее. Три четверти части расположенного на приблизительно 9760 км² края является равниной, на севере выходит к Средневенгерским горам, откуда холмистолесистый отрог вклинивается в юговосточном направлении в равнину, вследствие чего представляется возможным и некоторое сопоставление. Однако не только в географической среде наблюдаются различия внутри данного края, но и сеть поселений оформилась различно. В последний период турецкого господства известно существование 115 заселенных местностей во всем крае, из чего в 1686 г. находим лишь 9. До 1715 г. удалось восстановить 132 из них, и число заселенных местностей до 1770 г. возросло до 173. Расположение этих заселенных местностей уже в турецкие времена было неравномерное. Подгорья и холмистые края были более густо заселены, и на равнине в эти трудные дни чем дальше юг, тем в большей мере сокращалось число заселенных мест. Так как после ухода турок новые поселенцы еще в течение десятилетий по возможности оседали на месте старых поселений, в более защищенных местностях, первоначальные различия в сущности сохранялись и впоследствии. Даже еще около 1770-х годов в первую очередь не притяжательная сила рынка, а скорее условия географической среды и поселения определяли расположение заселенных мест. На основе указанных двух факторов можно различить 7 различных единиц края. Характерным является, что в то время, как на повышенных местностях одно заселенное место имело в среднем 27,4 км², на равнине эта величина равняется 89,3 км². В самых южных местах размер доходит до 173,6 км².

В 1715 г. эти же пропорции были еще следующие: 31,2, 120,6 и 223,1 км², то есть различия были еще более значительные и еще более бо́льшая территория доставалась одному заселенному месту. Это означало, что жители отдельных заселенных мест могли использовать не только свою околицу, но и соседние пустые места. Более отдаленные от места жительства края — особенно на равнине — могли быть использованы лишь путем экстенсивного скотоводства. Небольшое число населения и неразвитые производительные силы, впрочем тоже действовали в сторону экстенсивного хозяйства. Отсутствовала необходимость интенсификации хозяйства, и вынужденный первоначальными трудностями народ вернулся к требующим меньше затраты труда формам ведения хозяйства. Из-за трудоемкости сельскохозяйственных работ, а так же из-за скудости рабочих сил и примитивности оборудования земледелие ограничивалось производством наиболее важных продуктов. Географическая среда, заросшие травой песчаные степи, мокрые луга и дубовые леса способствовали также в первую очередь скотоводству. Традиции оставшегося здесь старого населения так же были связаны с экстенсивным скотоводством. Частое переселение во время разыскивания подходящей местности для нового оседания также стало возможным путем скотоводства. Население главным образом путем скотоводства могло заботиться о своем продовольствии, а для отдельных лиц также количество скота означало тот критерий, на основе чего определялось его место в общественной структуре. При неблагоприятных условиях передвижения скот мог реализоваться легче всего и от властей, желающих налагать налоги на население, скот мог быть легче всего спрятан. При знании всего этого становится понятным, что — особенно в первые времена — система разделения и использования околиц определялась потребностями скотоводства, а растениеводство пробивалось лишь постепенно.

1) Основанная на скотоводстве система разделения и использования околиц. Основной тип данной системы сложился из двух элементов. Преобладающая часть скота летом и зимой одинаково, по методу экстенсивного скотоводства, постоянно держалась на пастбищах, в отдаленных от деревни краях и в степи. Даже зимой не доставлялась в хлева. Скот приносил прибыль лишь в виде увеличения веса и прироста (овцы давали и шерсть). Данное экстенсивное скотоводство лишь в самой необходимой мере дополнялось домашним содержанием молочного и рабочего скота. Система наделов — внутренний участок с прилежащим к нему полем под пашню и лугом — совсем отсутствовала. Ядром поселения служила группа домов, без двора, без сада и без забора. Отдельно от домов, часто

окружающей их полосой были расположены огородики отдельных лиц, вместе с хлевом. Хлев был окружен окопом, а также земляной насыпью в целях содержания скота в одном месте. Зимой скота содержали в хлеве, а с весны до осени выгоняли их на прилежащие к огородику общие пастбища. Впоследствии к хлевам были пристроены закуты, гумна, а так же устроены места для хранения соломы и сена, то есть хлев превращался в комплексный хозяйственный двор. По летам даже разводили кое-что в удобренном навозом, содержанного у дома животных, огородике. Дальше от дома по существу весь край представлял собой пастбище; однако оно постепенно разделялось на внешнее и внутреннее пастбища, в результате того, что на внешнем краю пастбища для домашних животных все чаще встречались т. н. огороды и участки, обработанные для разведения хлебных злаков. Огородом назывались защищенные от животных оградой участки земель, где разводились конопля, капуста, кукуруза, виноград, и т. д. Еще не определилось постоянное поле под пашню, а то в одном, то в другом месте пастбищ вспахивали землю и без передышки пользовались ею вплоть до того времени, когда земля истощилась и превратилась снова в пастбище (отчасти в сенокосное угодье). Даже земледелие носило на себе отпечаток той свободной передвижности, которая характеризовала скотоводство, особенно ту отрасль его, которая была связана с содержанием скота на внешних пастбищах. Устройство быта было тесно связано с пастушески — крестьянской формой жизни: дом служил местом пребывания для старых, женщин и детей, и соответствовал лишь требованиям жилища и домашнего хозяйства. Производительная работа велась в огороде с хлевом и в прочих участках околицы, где находились мужчины и почти всегда работали под небом.

В начале XVIII века на избранной автором территории наблюдаются две формы указанного исходного типа системы разделения и использования околицы.

1/а) Полевые огороды — хутора. Венгерский крупный рогатый скот, содержанный и упитанный 3 месяца, с ранней весны до поздней осени на обильных пастбищах Большой Венгерской Низменности уже несколько столетий являлся ходким товаром на западных рынках. Зимой, однако, крупный рогатый скот только страдал и ухудшался при условиях крайне экстенсивного скотоводства, так что в первой половине года нельзя было найти подходящим образом упитанного вола. Более богатые хозяева в имеющих побольше самостоятельности сельских городках уже начиная с 16 века пытались улучшить дело с огораживанием участка из общего внешнего пастбища, и при помощи полученного с участка сена содержать зимой скота, взятого из общего стада домой. Эти «полевые огороды», значит, по летам играли роль сенокосных угодий и места для хранения сена, а зимой служили для содержанного полуэкстенсивным методом скота хлевом и местом пребывания для пастухов. После изгнания турок, по мере распространения земледелия, роль этих «полевых огородов» становилась все более значительной в результате того, что эти, первоначально свободно зантятые, а позже полученные в виде надела «полевые огороды» вместе с прилежащими к ним участками прочно оставались в пользовании и в частном владении хозяина, в случае если он выполнял возложенные на него обязанности. Возле сенокосного угодья была поднята земля для пашни, вследствие чего даже в период важнейших полевых работ стало необходимым устройство гумна и места для хранения соломы, а также постоянное пребывание на месте. Постепенно весь домашний огород с хлевом переселился в полевой огород и вместе с тем и центр тяжести всего хозяйства переместился туда, внутренние (домашние) факторы хозяйства постепенно потеряли свое значение (без того однако, чтобы связи с домом жительства перестали бы существовать) и таким образом возник хутор. Имеющие более прочные права на владение и распоряжающиеся более значительной свободой в хозяйственных делах жители сельских городков один за другим переселялись в далекие от домов места околицы и в степь, где создавались хозяйственные единицы, приспособленные к потребностям отдельных хозяев и к развитию производительных сил. В результате всего этого регулярно поднимались участки, которые иначе использовались бы лишь путем экстенсивного скотоводства. Ведущее свое хозяйство на хуторе хозяин имел свои земли в одной части и был свободен от вынужденного применения трехполья и по своему желанию мог организовать свое хозяйство. Правда, особенно в первые времена хозяин хутора не исполь зовал все, данные ему возможности. Земледелие велось по переложной системе: поля под пашню, луга и пастбища систематично менялись внутри определенных обстоятельствами циклов. В результате свободного и соответствующего частному владельцу устройства хозяйства, в результате полезных инвестиций (ставших возможными вследствие постоянного владения землей), а также непривычной до сих пор концентрации хозяиства открылась дорога перед более интенсивным развитием.

1/б) Скотоводство при переложном земледелии. В случае двух сельских городков выбранных автором для исследования территории, установление полевых огородов привело к возникновению системы хуторов. В случае других заселенных мест данной тер-

ритории подобный процесс не наблюдается. Из указанных выше обстоятельств наблюдается лишь — особенно в местах, относящихся к Большой Венгерской Низменности, — обширная околица и первоначально свобода пользования и овладения землей. Первые жители образованных заново заселенных мест вообще еще самовольно овладевали участком земли, там, где им оказалось наиболее выгодным, и подняли столько земель, сколько были в состоянии обработать своими собственными силами и при помощи своих примитивных орудий. Новые владельцы каждый участок до истощения его использовали для разведения хлебных злаков, а потом превращали их в поле под паром: в пастбище или же в сенокосное угодье. Эти поднятые и позже превращенные в поле под паром участки первоначально представляли собой лишь мелкие острова в большом море пастбищ, необходимых для господствующей отрасли хозяйства, для скотоводства. Однако с течением времени и по мере возрастания числа жителей их стало все больше, и так как на основе взмета этих участков установилось на них право частного владения, они постепенно становились преградой для пастьбы скота. Анархические условия породили конфликты и все сильнее проявлялась необходимость совместного урегулирования. Создавшаяся деревенская община прежде всего приняла решение, по которому если владелец свободно занятого им участка бросает свой участок, то его может занять тот, кому это раньше всего удастся. Потом община вынесла решение также о том, что поднять землю разрешено лишь в назначенных для этой цели частях околицы. Впоследствии община принимала ограничивающие меры не только для случаев владения, но и для пользования землей. Община за истечением определенного отрезка времени — времени, за которое земля истощалась, — в новом месте назначала, так же в одном массиве, землю для обработки. Свободный взмет и свободное использование земель вытеснялись в степь, а в околицах деревень периодические выделялось общее место для разведения хлебных злаков. В процессе развития в конце дело оформилось так, что одно поле служило для обработки, а другое в течение нескольких лет оставалось под паром. Отсюда — так казалось — вел только один шаг к введению двухпольной системы, то есть к годовому перемещению двух полей. На деле однако поле под пашню еще не было разделено среди членов общины, и каждый владел участком в таком размере, в каком он занял землю. Еще не наблюдаются элементы принужденного использования земли, то есть освобождение жнива и целины (точнее полей под паром, ведь хлебные злаки сеялись лишь в одну пашню) в качестве пастбища для скота. Несмотря однако на это, система оставления поля под паром в процессе постепенного развития дошла до того, что в деле частного владения и использования околиц установились порядки, отличные от порядков хуторских хозяйств, которые развивались без того, чтобы отказаться от своеобразной сущности своей.

2) В значительной мере основанное на земледелии использование околиц. По мере роста народонаселения экстенсивное скотоводство постепенно оказывалось все более недостаточным для обеспечения народонаселения продовольствием. Жители нуждались в возросшем количестве хлеба, обработанная земля распространялась за счет пастбищ в то время, когда возросшее поголовье скота тоже нуждалось в пастбище. Приобретающее значительную роль зерновое хозяйство уже не довольствуется своим переходным существованием в мире пастбищ. Оно претендует на свою долю, на выделение постоянных полей под пашню. Преобразование произошло под знаком полной победы общинных принципов. Теперь уже не только пользование пастбищем и лесом являлось общинным, но находившиеся до сих пор в частном владении поля под пашню и поля под паром (редко даже, за исключением виноградников, особые огороды и полученные путем засеки земли) были разделены среди имеющих на то право членов деревни. Использование последних оставалось и в дальнейшем единоличным, однако под общинными правилами. Обязательная для всех членов общины система обработки стала необходимой с одной стороны потому, что пашня разделялась на парцеллы и каждый член получал в каждой парцелле хоть один участок земли, что значило, что земли, использованные одним хозяином, были разбросаны в различных парцеллах, составляющих совместно пашню. Парцеллы вообще разделялись на две части: в один год в одну часть сеяли озимую и яровую пшеницу, а другая часть оставалась пустой, а в следующем году наоборот. Естественный путь развития вел к двухпольной системе. Оставленная пустой часть вместо названия поля под паром достойна уже названия целины, потому что она — обычно к концу весны — поднимается и под озимую пшеницу постепенно переходят даже на вспахывание земли в 3 раза. В понятие «оставления пустой» входит и то, что будущий на подножном корму скот выходит на целину и уроняет там свой навоз. Из прежнего единовластия скотоводства осталось лишь то, что после жатвы жнива и целина, а после покоса луга были доступны для пасущегося под надзором общинного пастуха поголовья, принадлежавшего деревне. Этот факт является второй причиной того, что при использовании околицы необходимо было придерживаться обязательных для всех правил. Все же, при многопольной системе

хозяйства пастьба является уже переходным и земледелие постоянным фактором на полях под пашню. И в этом выражается то, что над единоличным и свободным владением и пользованием землей взяли верх определенные общинные формы.

2/а) Имеющее крестьянское начало многопольное ведение хозяйства. В таких случаях, когда поселение крестьян совершалось коллективно, стало возможным с самого начала установить общинные порядки, в виде многопольной системы. Во многих случаях однако, когда процесс развития не является прослеживаемым, перед нами стоит готовая деревенская община, конкретные данные свидетельствуют о том, что процесс развития шел по указанному выше пути. Еще и в течение десятилетий появляются следы прежнего господствующего положения скотоводства, а также следы первоначальной единоличной свободной системы хозяйства (экстенсивное скотоводство, поселение с домашним огородом, свободное овладение землей, оставление полей под паром). В большей части деревень однако во втором десятилетии XVIII века уже стало общепринятым годичный или двухгодичный передел полей под пашню и луга. В форме розыгрыша стрел определялось, кому доставался который участок («стрела») внутри отдельных парцелл. В то же время общинные доверенные лица стараются число и размер отдельных парцелл определить пропорционально числу имеющих право на участки лиц. Равномерный раздел является довольно редким и переходным явлением. Основой раздела является чаще всего число рабочего скота («facultas», «стоимость»), ибо от числа рабочего скота зависит с одной стороны размер той земли, которую один хозяин мог обрабатывать, с другой стороны соответственно размеру участка какую долю он может взять на себя из общих налогов, взятых на себя общиной коллективно и разделенных среди ее членов.

2/б) Оформленное под влиянием вмешательства помещиков использование околицы. Не только происходивший среди крестьянства стихийный процесс развития, но и помещичье вмешательство могло стать инициатором того, что на место первоначально единоличного и свободного устройства постепенно приходили определенные общинные формы. Пока шло передвижение крестьян, помещик старался задерживать их в своем владении, сплачивать оседавших и — чтобы они превратились в имеющий общие интересы коллектив — вообще налоги налагал на них в общей сумме. Встречается однако и такой случай, когда помещик одобряет единоличное устройство крестьянских хозяйств и сам приспособляется к ним в своем хозяйстве. В других случаях мелкие собственные владения входят клином в существующую крестьянскую общину. Иногда же сам помещик берет в свои руки заселение отдельных степей. В таких случаях общинное устройство зависит от него. В тех случаях однако, когда большая часть околицы принадлежит помещику, его, изолированное от крестьянских земель, хозяйство входит клином в общину и ущемляет сферу влияния общины.

За 50 лет вслед за 1710 г. в северозападном крае Большой Венгерской Низменности вместе с производительными силами большой путь развития прошла и система использования околицы. Из основанных на скотоводстве форм хозяйства система хуторов распространялась дальше и на территорию, названную «Ясшаг», первоначально свободное население которой в середине столетия выкупилось из крепостного состояния. В прочих местах однако совместное владение и использование земли и вместе с тем многопольная система и система оставления полей под паром содержали почти полную победу, аморфные, расплывчатые формы уступали свое место более устойчивым формам. Свободное овладение и пользование землей по системе оставления полей под паром почти полностью уходили в прошлое, и остатки чаще всего встречаются на протянувшейся в юговосточном направлении обширной равнине. Земледелие продолжало распространяться за счет скотоводства, однако несмотря на это в большинстве случаев продолжало существовать экстенсивный (полуэкстенсивный) метод скотоводства. Получила место и трехпольная система, которая в начале века еще являлась довольно редкой. Однако о все еще большом значении скотоводства говорил факт преобладания двухпольной системы, которая — кроме того, что обеспечивала более значительную передышку для полей под пашню и больше свободы в определении желанной пропорции озимых и яровых посевов, — обеспечивала более обильное пастбище на целинах для скота. Под влиянием увеличения народонаселения кое-где проявляются первые признаки интенсивного развития, распирающего оковы многопольной системы: пропашные растения (кукуруза, табак), выходя их огородов, требуют себе места на целине. Дифференцированная культура огородов и наблюдаемое во многих местах холмистого края систематическое удобрение почвы при помощи навоза так же признаки будущего.

С другой стороны однако все возрастающая власть помещиков все сильнее набрасывала тень на крестьянские хозяйства. Почти во всех местностях появляется помещичья усадьба, сокращая сферу влияния существующей деревенской общины. В отдельных поселениях, возникших довольно поздно и при организации сверху, происходило, не

редко, что всей околицей распоряжался сам помещик, и крепостным доставалось лишь то, что давал им помещик. В других местах, где поселения уже твердо оформились, помещик старался разлагать деревенскую общину. Вместо того, чтобы противостоять всей общине, помещик по-одному думает привести в зависимость крестьян и поэтому желает преобразования порядка, по которому наделение землей отдельных хозяев зависело от общины. Вслед за вмешательством помещика во многих местах при переделе уже не изменяют одновременно и размер наделов, и бывают такие случаи, когда и переделы уже совсем прекращаются. Местами появляется уже крепостной надел. Под давлением помещичьей власти приспособленное к условиям географической среды и поселения своеобразное хозяйство жителей края вступило на путь, ведущий к господству в других частях страны уже в течение веков установленного метода раздела и использования околицы.

IMRE WELLMANN

FLURBENUTZUNG AUF DEM NORDWESTLICHEN RANDE DER GROßEN UNGARISCHEN TIEFEBENE IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Die Flurbenutzungsformen des feudalen Zeitalters waren im Laufe der kulturlandschaffenden Tätigkeit des Bauerntums zustande gekommen; diese ursprünglichen Formen aber haben im Laufe der Zeit durch äußere, von oben erfolgte Einwirkungen viele Veränderungen durchgemacht. Einesteils hat sich der Gutsherr in die durch die Dorfgemeinschaft ausgestaltete Flurbenutzung besonders mittels der Entfaltung seiner Eigenwirtschaft eingemischt. Anderenteils erschien auch der Staat als modifizierender Faktor von den 1760er Jahren an: er bahnte mit seiner landwirtschaftsfördernden Politik den Weg zur Umgestaltung des traditionellen Anbaues und begünstigte mit der einheitlichen Regelung der Bauernhufen die Auflösung der Feldgemeinschaft.

Um die Flurbenutzung zu untersuchen, die durch diese Wirkungen nicht deformiert wurde, steht uns einerseits die Zeit vor 1760, anderseits das Gebiet, das von der Mitte des 16. bis zum Ende des 17. Jahrhunderts unter türkischer Herrschaft stand, zur Verfügung. Die türkischen Lehngutsbesitzer wohnten nämlich auf ihrem Grundbesitze nicht und sie haben erst in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts versucht, einzelne warenproduzierende Gutswirtschaften anzulegen, die durch Fronarbeit der ungarischen Bauern bebaut wurden. Die ungarischen Gutsherren aber hatten sich vor den Türken geflüchtet, und ihre noch bestehenden Verbindungen lockerten sich oder zerrissen während der Befreiungskriege (1683—99), dann des Rákóczi-Freiheitskrieges (1703—11). Der Wiener Hof bestrebte sich die alten ungarischen Grundbesitzer auf dem zurückeroberten Gebiet um ihre Güter zu bringen; auch die Güterkonfiskationen nach dem Rákóczi-Aufstand trugen dazu bei, daß die Gutsherrnschichte sich teilweise umgesetzt hatte. Gleichzeitig hat sich auch die Bauernschaft in hohem Grade umgesetzt: die riesigen Lücken der ursprünglichen Einwohnerschaft füllten sich teilweise mit neuen Ansiedlern auf, die von dem Landesteil hinströmten, der von der Türkenherrschaft verschont blieb. Sie wurden vom geräumigen und ausgeruhten Land der zurückeroberten Gegenden wie auch vom mehr ungebundenen Leben der dortigen Einwohnerschaft gelockt.

Die Türken und die Kriegsverheerungen haben besonders auf der Großen Ungarischen Tiefebene, die von Bergen nicht geschützt war und dazu auch der Wälder entbehrte, eine *tabula rasa* von solchem Ausmaß herbeigeführt, daß die Bauernschaft gezwungen war die Flurbenutzung von vorne auszugestalten. Eben deshalb haben wir zum Gebiet unserer Untersuchungen die Große Ebene, genauer deren nordwestlichen Teil gewählt. Das Dreiviertel dieses Gebietes von ungefähr 9760 Km² ist eine Ebene; im Norden wird es durch das Ungarische Mittelgebirge begrenzt und von da reicht eine hügelige-waldige Halbinsel südostwärts ins Meer der Ebene hinein, so daß sich auch eine Gelegenheit für eine gewisse Vergleichung ergibt. Aber nicht nur an den Naturgegebenheiten zeigten sich Unterschiede innerhalb des Gebietes: im Zusammenhange damit bildete sich auch das Siedlungsnetz auf veränderliche Weise aus. Am Abend der Türkenherrschaft wissen wir vom Bestehen von 115 Ortschaften auf dem ganzen Gebiet, von denen in 1686 nur 9

überblieb: bis 1715 erstanden weitere 132 zu neuem Leben und bis 1770 wuchs ihre Anzahl auf 173. Die Verteilung dieser Ortschaften war schon während der Türkenherrschaft ungleichmäßig: der Rand des Gebietes und die Hügellandschaft war dichter angesiedelt, dagegen lichteten sich die Siedlungen auf der Ebene in den stürmischen Zeiten stark, und zwar nach Süden zu in immer höherem Grad. Und da sich die Neuansiedler nach der Türkenzeit noch Jahrzehnte hindurch möglichst auf den Resten der alten Einrichtungen, also auf mehr geschützten Gegenden niederließen, blieben die Anfangsunterschiede im Grunde genommen erhalten. Sogar noch um 1770 wurde die Gliederung des Gebietes nicht so sehr durch die Anziehung des Marktes, sondern vielmehr durch die Natur- und die Ansiedlungsgegebenheiten bestimmt. Nach den zwei letzten Faktoren können wir sieben Teilregionen unterscheiden; und es ist für die Unterschiede bezeichnend, daß während auf dem höher gelegenen Terrain 27,4 Km² auf eine Ansiedlung entfallen auf der Ebene 89,3 Km² (in der südlichsten Teillandschaft sogar 173,6 Km²) auf eine Ansiedlung kommen.

In 1715 gestalteten sich diese Zahlen noch folgendermaßen: 31,2, 120,6 (und 223,1) Km², fiel also ein noch größeres Durchschnittsgebiet, mit noch größeren Extremen, auf je eine Ortschaft. Das bedeutete so viel, daß die Bewohner der einzelnen Siedlungen nicht nur ihre eigene Gemarkung, sondern auch die der Nachbarpuszta benutzen konnten. Die von der Wohnsiedlung ferner gelegenen Teile dieses — besonders auf der Ebene — geräumigen Gebietes konnten nicht anders, als mit extensiver Viehzucht nutzbar gemacht werden. Die spärliche Bevölkerung, die unentwickelten Produktionskräfte begünstigten sowieso eine extensive Wirtschaft; es fehlte an dem Zwang der zur Steigerung der Ernährungskapazität des Bodens drängt; das Volk, war inmitten der vielen Anfangsschwierigkeiten geneigt, zu den wenigere Arbeit beanspruchenden Formen zurückzukehren. Der Ackerbau beschränkte sich wegen der damit verbundenen vielen Mühen, der wenigen Arbeitskräfte, der primitiven Ausstattung nur auf das allernotwendigste. Auch die Naturgegebenheiten förderten in erster Linie die Tierhaltung (kontinentales Klima, grasige Sandsteppe und feuchte Wiesengründe der Ebene, die Eichenwälder der Hügellandschaft). Die Traditionen des übriggebliebenen Volkes der Landschaft knüpften sich gleichfalls an die extensive Tierhaltung; auch die häufigen Ortsveränderungen, die für die bewegte Zeitperiode des Neuansiedelns so bezeichnend sind, waren bei Tierhaltung möglich. Außerdem gab sie das Hauptnahrungsmittel des Volkes. Der Viehstand bedeutete für die einzelnen den höchsten Wert, der auch in der gesellschaftlichen Einordnung zutage trat; unter den außerordentlich schlechten Verkehrsverhältnissen konnte dieser am meisten verwertet werden. Das auf extensive Weise gehaltene Vieh hat sogar noch vor der besteuernden Gewalt verheimlicht werden können. Danach ist es verständlich, daß auch die Flurbenutzung, besonders im Anfang, sich nach den Ansprüchen der Tierhaltung gerichtet hat; daneben haben sich die Gesichtspunkte des Pflanzenbaues nur mit der Zeit und stufenweise geltend gemacht.

1. Sich auf Tierhaltung gründende Flurbenutzung

Deren Grundtyp setzte sich aus zwei Hauptbestandteilen zusammen. Der überwiegende Teil des Tierbestandes wurde auf äußerst extensive Weise beständig auf der Weide, auf dem äußeren Teil der Gemarkung und auf den Puszten gehalten; er unterkam sogar im Winter nicht; sein Nutzen bestand nur aus der Gewichtszunahme und aus der Vermehrung (bei den Schafen auch aus der Wolle). Diese „szilaj" Haltung wurde nur im notwendigsten Maße durch die »zahme« Haltung des Melk- und Zugviehes ergänzt. Die Hufenverfassung: inneres Grundstück, mit dazugehörigem Acker- und Wiesenanteil, fehlte vollständig. Der Kern der Siedlung bestand aus einem Haufen von Häusern ohne Hof, Garten und Zaun; von ihnen getrennt, häufig einen die Häusergruppe umgebenden Gürtel bildend, waren die »akolkertek« der einzelnen Wirte zu finden. Diese bestanden ursprünglich aus einer einfachen »akol« (einem Graben zum Zusammenhalten des Viehes, mit einem Aufwurf am Grabenrand); da hauste das Vieh im Winter, von da wurde es vom Frühling an bis zum Herbst auf die daneben gelegene Gemeinweide getrieben. Später erweiterte sich die »akol« mit einem Stall mit offenem Herd, einer Tenne, einem Stroh- und Heuladeplatz zu einem komplexen Wirtschaftshof, im Sommer wurden auch Gartengewächse in den Boden gepflanzt, der mit dem Dünger des dort gehaltenen Viehes fettgemacht wurde. Weiter draußen bestand die ganze Flur aus Weide; allmählich aber sonderte sie sich in äußere und innere Weide ab, weil die sogenannten Gärten und die Ackerstücke zum Anbau des Brotgetreides sich auf dem äußeren Rand der Weide des zahmen Viehes immer mehr ausbreiteten. Man nannte Gärten die Felder, die vor dem weidenden Vieh mit einer Hecke geschützt waren und in denen man Hanf, Kraut, Mais,

Weinreben usw. baute. Ein ständiger Acker bildete sich noch nicht, aus der Weide brach man aber bald hie, bald dort ein Stück um und man baute es ohne Ruhezeit, bis es erschöpft wurde; danach sank es zur Weide (bzw. teilweise zur Heuwiese) zurück. Auch der Ackerbau selbst trug den Stempel der ungebundenen Beweglichkeit, auf sich die besonders die »szilaj« Vichaltung auf der äußeren Weide charakterisierte. Die ganze Einrichtung hing mit der eigentümlichen Form der bäuerlich-hirtlichen Lebensordnung eng zusammen: das Haus war der Aufenthaltsort der Alten, Frauen und Kinder und es entsprach nur der Funktion der Wohnung und des Haushalts; der Produktionsprozeß spielte sich im »akolkert« und in den übrigen Teilen der Gemarkung ab; dort war der Aufenthaltsort der Männer, die Stätte ihrer Arbeit, die beinahe immer unter freiem Himmel verrichtet wurde.

Zwei konkrete Erscheinungsformen dieses Grundtypes der Flureinteilung und Flurbenutzung sind am Anfang des 18. Jahrhunderts auf unserem Gebiet zu beobachten.

1a. Feldgärten—Einzelgehöfte. Das ungarische Steppenvieh, das vom Anfang des Frühlings bis zum Spätherbst auf der reichen Weide der Ungarischen Tiefebene in ungefähr drei Monaten gemästet werden konnte, fand schon seit Jahrhunderten auf den westlichen Märkten guten Absatz. Im Winter aber, bei der äußerst extensiven Haltungsweise vegetierte es nur kümmerlich und verfiel. So standen gemästete Ochsen in der ersten Hälfte des Jahres in keiner entsprechenden Anzahl zur Verfügung. Wohlhabende Wirte von Marktflecken, die über mehr Selbständigkeit verfügten, versuchten vom 16. Jahrhundert an diesem Üben so abzuhelfen, daß sie von der gemeinschaftlichen äußeren Weide ein Stück umzäunten, für sich besetzten und die Ochsen, die sie aus der gemeinschaftlichen Rinderherde herausnahmen, zur Winterszeit mit dem dort bebauten Heu mästeten. Diese »Feldgärten« erfüllten also im Sommer die Rolle einer Heuwiese und eines Heuladeplatzes, im Winter die einer »akol« für die halb- »szilaj« Haltung und eines Hirtenobdaches. Nach Vertreibung der Türken, mit der Verbreitung des Ackerbaues hat sich ihre Funktion dadurch erweitert, daß die ursprünglich frei besetzten, später zugewiesenen »Feldgärten«, mit den anschließenden Feldern zusammen, dauerhaft (bis nämlich ihr Eigentümer die damit verbundenen Lasten trug) im Privatbesitz und -benutzung blieben. Neben der Heuwiese brach man auch einen Acker um, was schon notwendig machte, daß der Wirt sich zur Zeit der hauptsächlichsten Feldarbeiten draußen aufhalte und daß eine Tenne und ein Storhladeplatz angelegt werden. Der ganze innere »akolkert« hat allmählich hinausgezogen, der Schwerpunkt der Wirtschaft kam hieher, die inneren Komponenten der Produktion verkümmerten (ohne daß jedoch die sich an das dem Wohnhaus knüpfenden Fäden zerrissen wären): das Einzelgehöft (»tanya«) ist zustande gekommen. Die bewohner der Marktflecken, die über ein festeres Besitzrecht und eine größere wirtschaftliche Freiheit verfügten, schwärmten allmählich in die entfernt gelegenen Teile der Gemarkung und in die sich anschließenden Pusztaen aus und schufen dort Komplexe, die sich an Ausdehnung den Ansprüchen der einzelnen Wirte, an Zusammensetzung der Entwicklung der Produktivkräfte elastisch anpaßten. So gelangten solche Länder unter systematischen Anbau, die sonst nur mit extensiver Tierhaltung nutzbar gemacht werden konnten. Der Besitzer des Einzelgehöftes hatte seine Felder in einem Stück und konnte seine Wirtschaft frei von der Last des Flurzwanges mit weitgehender Freiheit einrichten. Er nützte zwar, besonders am Anfang, die zur Verfügung stehenden Möglichkeiten nicht in allem aus. Der Ackerbau ging im System des Dreeschhaltens vonstatten, Acker, Wiese und Weide wechselten sich innerhalb eines nach den Umständen bemessenen Zyklus ab. Die individuelle und ungebundene Einrichtung, die Möglichkeit einer durch ständigen Besitz für eigene Zwecke nutzbringenden Investition und die ungewöhnliche Konzentration der Wirtschaft öffnete doch die Bahn für eine intensivere Entwicklung.

1b. Tierhaltung mit dreeschhaltendem Ackerbau. Die Kontinuität der in den Feldgärten verkörperten Tradition, die in beiden Marktflecken unseres Gebietes zur Entfaltung des Gehöftsystems führte, fehlte in den übrigen Ansiedlungen. Von den anderen Bedingungen aber, hauptsächlich im Gebiet des Tieflands, war die geräumige Flur und am Anfang auch die Freiheit der Besitzung und der Benutzung vorhanden. Die ersten Bewohner der neugebildeten Ortschaften nahmen in Besitz und brachen Land im allgemeinen auf individueller Grundlage um, wo es ihnen am geeignetsten schien, und so viel, als sie mit ihren geringen Kräften, mit ihrer primitiven Ausrüstung bestellen konnten; sie bauten Getreide darauf so lange, bis es erschöpft wurde; dann ließen sie es als Weide bzw. Heuwiese in Dreesch liegen. Diese bebauten, später liegen gelassene Felder bedeuteten zuerst nur kleine zerstreute Flecken im Meere des alleinherrschenden Anbauzweiges, der Weide. Später aber, mit der Zunahme der Bevölkerung, vermehrten sie sich in der Flur immer mehr und da ihnen individuelle Rechte wegen der Arbeit

der Umbrechung anhafteten, hinderten sie immer mehr den Weidegang. Aus diesem anarchistischen Zustande entstanden Streite und der Anspruch auf eine gemeinschaftliche Regelung machte sich immer dringlicher bemerklich. Die sich entfaltende Dorfgemeinschaft erklärte zuerst, daß, wenn jemand sein freibesetztes Land herrenlos läßt, wer es auch zuerst ergreife, es besetzen dürfe. Dann schrieb sie vor, daß wer es auch immer sei, nur auf einem bestimmten Teile der Flur den Rasen für sich umbrechen dürfe. Später beschränkte sie außer der Besitzung auch die Benutzung dadurch, daß sie nach Verlauf einer gewissen Zahl von Jahren — der Erschöpfungszeit — ein neues Gebiet zur Bestellung, anderswo, ebenfalls in einem Block, bestimmte. Die freie Besitzergreifung und die ungebundene Bestellung wurde auf die Pusztaen gedrängt; innerhalb der Dorfflur aber wanderte das gemeinschaftlich für Getreidebau bestimmte Areal periodisch weiter. Die Entwicklung führte zuletzt dahin, daß währen das eine F eld zum Anbau diente, ein anderes einige Jahre lang in Dreesch lag. Von da fehlte scheinbar nur ein Schritt zur Einführung der jährlichen Abwechslung: des Zweifeldersystems. In der Wirklichkeit war aber der Acker unter den Mitgliedern der Gemeinschaft noch nicht verteilt, jeder besaß ihn noch entsprechend der freien Besitzergreifung. Wesentliche Bestandteile des Flurzwanges, so die Befreiung des Stoppelfeldes und der Brache — richtiger des Dreesches, da ja das Getreide lediglich nach einmaligem Pflügen gesät wurde — für das weidende Vieh, fehlten noch. Das System des Dreeschhaltens gelangte dennoch im Verlaufe der stufenweise Entwicklung dahin, daß sich die individuelle Besitzung und Bentzung in ein gemeinschaftliches System einordneten; die Gehöftwirtschaft hielt dagegen Schritt mit der Entwicklung, ohne ihr eigentümliches Wesen aufgegeben zu haben.

2. Sich in bedeutendem Maße auf Ackerbau gründende Flur benutzung

Mit der Zunahme der Bevölkerung konnte die extensive Viehhaltung deren Unterhalt immer weniger sichern. Man brauchte mehr Brot, das bestellte Feld breitete sich zu Lasten der Weide aus, obwohl der zunehmende Tierbestand gerade mehr Weide gebraucht hätte. Der eine immer größere Rolle spielende Getreidebau konnte sich damit nicht mehr zufrieden geben, daß er nur ein Durchgangsgast im Reiche der Weide sei; mit der Zeit tritt er mit dem Anspruch auf, daß er über ein eigenes, abgesondertes Areal verfüge und daß ein ständiger Acker zustande komme. Die Umwandlung geht im Zeichen des vollständigen Sieges des Gemeinschaftsprinzips vor sich: schon ist nicht nur der Besitz und die Benutzung der Gebrauch der Weide und des Waldes gemeinsam, sondern man verteilt unter den anspruchberechtigten Mitgliedern der Gemeinschaft auch die Getreideländer und Dreesche (manchmal sogar, außer den Weingärten, auch die gesonderten Gärten und Rodeländer), die man bisher auf individueller Grundlage besaß. Die Benutzung der letzteren blieb zwar individuell, sie ordnete sich jedoch in die Gemeinschaftsordnung ein. Der gleichmäßig für jedermann verbindliche Flurzwang wird einesteils dadurch notwendig gemacht, daß der Acker sich in Gewanne gliedert und in jeder Mark einem jeden wenigstens eine Parzelle zuteil wird; so sind die Äcker eines jeden Bauers nach Gewannen zerteilt, unter die der anderen eingekeilt. Die Gewannen werden im allgemeinen in zwei Schläge gruppiert und in dem einen Jahr sät man in einen Winter und Sommergetreide, während der andere ruht, im nächsten Jahr ist es umgekehrt: der natürliche Weg der Entwicklung führt also zum Zweifeldersystem. Der Boden in Er- holungszeit verdient schon statt des Namens Dreesch den Namen Brache, da er gewöhnlich auch am Ende des Frühlings gepflügt wird, man geht ja sogar unter Wintergetreide stufenweise zu drei Ackerbestellungen über. In den Begriff des Ruhenlassens gehört es aber auch, daß das weidende Tier die Brache durchziehe und seinen Dünger dort fallen lasse. Aus der früheren Alleinherrschaft der Viehhaltung blieb also so viel übrig, daß nach der Ernte, das Stoppelfeld, dann die Brache nach der Mahd die Wiese dem Vieh der Dorfbewohner, das unter der Obhut eines gemeinschaftlichen Hirten weidet, offensteht; das ist der andere Grund dafür, daß sich die Flurbenutzung der gemeinschaftlichen Ordnung anpassen muß. In der Felderwirtschaft mit Flurzwang ist doch auf dem Gebiete des Ackers das Beweiden der akzessorische und der Ackerbau der beständige Bestandteil; auch darin kommt es zum Ausdruck, daß die gemeinschaftlichen, gebundenen Formen über individuellen und ungebundenen Besitz und Benutzung die Oberhand bekom men haben.

2a. Felderwirtschaft von bäuerlichem Ursprung. In dem Falle, daß die Neuansiedlung von einer größeren Gruppe der in gleicher Zeit angekommenen Bauern durchgeführt wurde, war auch die Möglichkeit gegeben, daß die Einrichtung von Anfang an in der Form der gemeinschaftlichen Ordnung, der Felderwirtschaft mit Flurzwang vorgehe.

In vielen Fällen aber, wenn der Verlauf der Entwicklung nicht zu verfolgen ist, sondern nur die fertige Feldgemeinschaft vor uns steht, weisen konkrete Angaben darauf hin, daß die Entwicklung auf die oben dargestellte Weise verlief. Einige Überreste der früheren herrschenden Stellung der Viehhaltung und der ursprünglichen individuellen, ungebundenen Einrichtung (»szilaj« Haltung, geteilte Ansiedlung, freie Besitzergreifung, Dreeschhaltung) kommen noch nach Jahrzehnten zum Vorschein. In vielen Dörfern aber wurde die ein-, eventuell zweijährige Neuverteilung des Ackers und der Wiese im zweiten Jahrzehnt des 18. Jahrhunderts herrschend. In der Form des Pfeilziehens entscheidet das Schicksal darüber, nach der Lage wem und welche Parzelle (»Pfeil«) in den einzelnen Gewannen zuteil werde. Gleichzeitig bemühen sich die Beauftragten der Gemeinschaft die Anzahl oder den Umfang der zugeteilten Parzellen nach dem Maße der Anspruchberechtigung festzusetzen. Die gleiche Aufteilung ist eine ziemlich seltene Übergangserscheinung. Am meisten bildet die Gesamtzahl der Zugtiere (»facultas«, »Wert«) den Grund der Aufteilung; davon hängt nämlich ab, wieviel Land ein jeder bestellen und dementsprechend wieviel von den Lasten, die die Gemeischaft gemeinsam auf sich nimmt und selbst verteilt, seinerseits auf sich nehmen kann.

2b. Nach gutsherrlicher Einmischung geformte Flurbenutzung. Nicht bloß die spontane Entwicklung im Rahmen des Bauerntums: auch die gutsherrliche Einmischung konnte Urheber dessen gewesen sein, daß die anfängliche private und ungebundene Einrichtung auf den Weg der Entfaltung der gebundenen, gemeinschaftlichen Formen gelenkt wurde. Solange die Bauernschaft umherwandert, bemüht sich der Gutsherr, die Angesiedelten auf seinem Gut zu halten und zusammenzufassen; damit sie sich zu einer zusammenhaltenden Gemeinschaft entwickeln, pflegt er ihnen die Abgaben gewöhnlich in einer Summe aufzuerlegen. Es kommt aber auch vor, daß der Gutsherr die individuelle Einrichtung der Bauern genehmigt und er selbst sich an sie in seiner Wirtschaft anpasst. Andere Male ordnen sich dagegen kleinere Gutsbesitzer mit ihren selbstbewirtschafteten Feldern in die schon vorhandene Bauerngemeinschaft ein. In einigen Fällen übernimmt der Gutsherr selbst die Ansiedlung einer Puszta; bei solcher Gelegenheit kommt eine von ihm abhängige Dorfgemeinschaftseinrichtung zustande. Als aber größere Gutsherrn einen Teil der Flur für sich besetzen, schieben sie schon mit ihrer von den Leibeigenen abgesonderten eigenen Wirtschaft einen Keil in die Dorfgemeinschaft ein und beeinträchtigen deren Wirkungsbereich.

Während des halben Jahrhunderts nach den 1710er Jahren legte auch die Flurbenutzung mit den Produktivkräften zusammen eine bedeutende Strecke der Entwicklung auf dem nordwestlichen Randgebiet der Großen Ungarischen Tiefebene zurück. Von den Formen, die sich auf der Tierhaltung gründeten, entfaltete sich das Gehöftsystem weiter und erstreckte sich auch auf das Gebiet Jazygiens, dessen ursprünglich freies Volk sich um die Mitte des Jahrhunderts aus dem Leibeigentum ausgelöst hat. Anderswo hat aber die gemeinsame Besitzung und Benutzung und damit auch die Felderwirtschaft mit Flurzwang einen beinahe vollständigen Sieg errungen; die amorfen, bildsamen Formen überließen festeren Formen ihre Plätze. Die freie Besitzergreifung und die ungebundene dreeschhaltende Wirtschaft gehörten um 1770 schon beinahe vollständig der Vergangenheit: ihre Überreste finden wir noch am meisten auf den geräumigen Gemarkungen der südöstlichen Ebene. Der Ackerbau dehnte sich auf Kosten der Viehzucht weiter aus, obgleich die extensive (»szilaj« und halb- »szilaj«) Viehhaltung beinahe überall weiterlebte. Auch das Dreifeldersystem, das am Anfang des Jahrhunderts noch ziemlich selten vorkam, gewann am Boden. Immerhin wies noch auf die große Bedeutung der Viehzucht hin, daß das Zweifeldersystem noch immer vorherrschte, das — obendrein, daß es dem Acker mehr Ruhe gewährte und mehr Freiheit ließ das Verhältnis von Winter- und Sommergetreide nach Belieben zu gestalten — dem Vieh eine reichlichere Brachweide sicherte. Aber unter der drückenden Wirkung der Zunahme der Bevölkerung erscheinen schon einige Zeichen der intensiven Entwicklung, die allmählich die Fesseln des Flur-zwanges sprengt: Hackfrüchte (Mais, Tabak) brechen aus den Hecken der Gärten heraus und fordern für sich Platz auf dem Acker bzw. auf der Brache. Auch die differenzierte Gartenkultur und die systematische Düngung, die in mehreren Ortschaften der Hügellandschaft zu beobachten ist, wies ebenfalls vorwärts nach der Zukunft hin.

Anderenteils wirft die zunehmende gutsherrliche Macht ihren Schatten auf die Bauernwirtschaft immer mehr. Beinahe in allen Ortschaften erscheint das gutsherrliche Allodium, das die schon vorhandene Dorfgemeinschaft beschränkt; in jüngern Dörfern, wo die Ansiedlung von oben gelenkt wurde, kommt nicht selten vor, daß der Gutsherr die Verfügung über die ganze Flur für sich beansprucht und die Leibeigenen nur so viel erhalten, wie der Gutsherr ihnen zukommen läßt. Anderswo aber, nachdem sich die An-

siedlungen schon befestigt hatten, strebt er die Dorfgemeinschaft zu zerrütten. Anstatt der ganzen Gemeinschaft gegenüberzustehen, will er seine Leibeigenen einzeln in der Hand halten und deshalb trachtet er den Zustand zu verändern, daß die Gemeinschaft den Landesanteil des Einzelnen bestimme. Zufolge seiner Einmischung hört die Funktion der Neuverteilung, durch welche die Größe der einzelnen Anteile verändert werden konnte, in vielen Ortschaften auf; eventuell unterbleibt die ganze Neuverlosung. Stellenweise wird auch die Hufonverfassung eingeführt. Die Einrichtung der Bevölkerung der Landschaft, die von den Natur- und Ansiedlungsgegebenheiten ihren Ausgang genommen hatte, betrat unter dem Druck der gutsherrlichen Macht den Weg, sich an die Flureinteilung und benutzung anzugleichen, die sich in den übrigen Landesteilen schon seit Jahrhunderten ausgestaltet hatten.

KÖZLEMÉNYEK

FÖLDMÉRÉS A RÓMAIAKNÁL

I.

A földmérés megbecsült szaktudomány volt a rómaiaknál, amelynek hasznosságát az élet legkülönbözőbb vonatkozásaiban tapasztalhatták. Az antik forrásokban találunk utalásokat, sőt részletes leírásokat is e témakörből. A külföldi irodalomban már sokat foglalkoztak e témával, de nálunk mind a mai napig elhanyagolták, ill. nem aknázták ki jelentőségéhez mérten. — Columella „De re rustica" c. művének fordítása felvetette a lehetőségét annak, hogy röviden összefoglaljuk a római földméréssel kapcsolatos legfontosabb ismereteinket.

Az egész műveletet a *földmérő* végzi. Ennek a foglalkozásnak a latin nyelvben elég sok elnevezése van, melyek közül a források egybehangzó véleménye szerint a *finitor* a legrégebbi, köztársaságkori kifejezés (szó szerint: határt kijelölő ember).[1] Ritkábban előfordul a *mensor* is a köztársaságkorban (egyszerűen: „mérő"), de ezt a kifejezést a császárkorban is alkalmazzák.[2] A következő elnevezések mind császárkoriak: *agrimensor, mensor, mensor agrorum, mensor agrarius; metator* (meta: „jelzőkaró"), *decempedator* (pertica decempeda: „tíz láb hosszú mérőrúd"), *gromaticus* (groma).[3] A római földmérők ezen elnevezései szinonim kifejezések. Az *auctor, professor, togatus Augusti* viszont már késő császárkori kifejezések,[4] amikor már teljesen megváltozott a földmérők hivatala, munkaköre, sőt végzettsége is. Az elnevezések közül leggyakrabban az *agrimensor* és a *gromaticus* fordulnak elő, egyenértékű kifejezésekként.

Ezután vizsgáljuk meg a római földmérők forrásokban szereplő elnevezéseit, *tevékenységüket, hatáskörüket* is. Ebben a vonatkozásban nem lehet egységes megállapításokat tenni, ti. a római élet és történelem különböző korszakaiban az agrimensorok szerepe és tevékenysége változott. Éppen ezért csak egy-egy kor jellemző vonásait foglalhatjuk össze, vagyis végig kell kísérnünk ennek a foglalkozásnak a fejlődését.

A korai időkben a városok kitűzésével az augurok *(augures publici populi Romani Quiritium)* foglalkoztak.[5] A jóslásokhoz hasonlóan keresztalakot rajzoltak kampósvégű papi botukkal *(lituus)*, így jelölve ki a település két főtengelyét.[6] A köztársaságkorban működő földmérők ténykedése a jogtudományhoz hasonlóan szabad művészetnek (studia liberalia) számított. Az agrimensorok képzése nem volt megszervezve, egyesületük *(collegium)* nem volt; tudásukat alkalmanként vették igénybe.[7] Ez magyarázza azt a törvényt is, hogy ha mérésük hibásnak bizonyult, a praetor csak *dolus* és nem *imperitia* miatti kárpótlási keresetet rendelhet el ellenük.[8] Az első hivatalos földmérő egy Saxa nevű római polgár, akit M. Antonius alkalmazott táborok felmérésénél.[9] A városok, táborok, ill. földbirtokhatárok kijelölésében bizonyos kettősség mutatkozott a köztársaságkorban, ugyanis a rituális szertartást az augur, míg a technikai munkálatokat az agrimensor végezte.[10]

[1] *Ruggiero:* Dizionario epigrafico di antichità Romane. Roma 1886. 367. l.; *Humbert, G.:* Daremberg-Saglio I. Paris 1877. „Agrimensor" 165. l.; *Kubitschek, W.:* PW I. Hb. (1893) „Agrimensor" 894. l.

[2] *Ruggiero* i. m. 367. l.; *Humbert, G.* i. m. 165. l.; *Bickel, E.:* Geschichte der römischen Literatur. Heidelberg 1937. 306. l.

[3] *Ruggiero* i. m. 367. l.

[4] *Ruggiero* i. m. 367. l.; *Kubitschek, W.* i. m. 894. l.

[5] *Rudorff, A.:* Gromatische Institutionen. 320. l. *(Blume, F.—Lachmann, K.—Rudorff, A.:* Die Schriften der römischen Feldmesser. II. k. 1. kiad. Berlin 1848—52. Georg Reimer.)

[6] *Rudorff, A.* i. m. 335. l.

[7] *Rudorff, A.* i. m. 320. l.; *Kubitschek, W.* i. m. 894. l.

[8] „si mensor agrorum falsum modum renuntiasse dicetur", l. *Rudorff, A.* i. m. 320. l.; *Kubitschek, W.* i. m. 894. l.

[9] *Kubitschek, W.* i. m. 894. l.

[10] *Humbert, G.* i. m. 166—67. l.

A császárkorban mindez megváltozott. A földmérők állami hivatalnokokká váltak és testületekbe tömörültek. Hivataluk részben katonai, részben polgári jellegű volt. A táborok és coloniák kitűzése tartozott hivataluk katonai részéhez, míg a municipiumok és földbirtokok kijelölése, valamint a határvitákban *(controversiae agrorum)* a bírói tiszt *(arbiter)* ellátása polgári jellegű tevékenységnek számított. Technikai és jogi tudásukról vizsgákkal kellett bizonyságot tenniük. Ezek letétele után elnyerték az *auctores*, ill. *togati Augustorum* elnevezést, majd a *vir perfectissimus* címet is.

Az agrimensorok között két csoportot kell megkülönböztetnünk. A tudományos szintet képviselők nevei feliratokon nem szerepelnek, agrimensor voltuk egyáltalán nincs említve, mert más hivataluk is volt. A földmérés gyakorlati végrehajtói szerepeltek a feliratokon, mert ez volt a foglalkozásuk.[11]

A császárkorban az agrimensorok óriási jelentőségre tettek szert, tevékenységi területük egyre bővült. Julius Caesar elkezdte a birodalom felmérését, Augustus befejezte. A coloniákról teljes kataszteri térkép készült. Mindez az agrimensorok bevonásával történt. Augustus népszámlálást tartott, sőt a polgárok vagyonát is összeíratta. Az agrimensorok még a vagyonbecslésnél is közreműködtek.[12] Határvitákban még a IV. században is ellátták bírói tisztüket. Amikor ez a foglalkozás hanyatlásnak indult, a régi földműves szakírók és földmérők *(rei agrariae scriptores, gromatici veteres)* munkáit összegyűjtötték iskolák számára. Ebben a kötetben I—VI. századi írások szerepelnek.

Már említettük, hogy az agrimensorok között két típust kell megkülönböztetnünk. Az elméleti, ill. tudományos elemet képviselők számos irodalmi művet hagytak hátra; ezek legfontosabb forrásaink. A földmérőknek ezt a csoportját *agrimensor*, ill. *gromaticus íróknak* nevezzük. Általánosságban kimondhatjuk, hogy a gromaticus írók működésének klasszikus ideje Domitianus és Traianus kora. Név szerint csak a legfontosabbakat említjük: Frontinust, Balbust, Hyginus gromaticust, Agenius Urbicust és Cassiodorust. Életrajzi adataikra, valamint munkásságukra nem fogunk külön-külön kitérni, hanem egységesen vesszük szemügyre idevonatkozó munkáik lényegét. Kivétel Cassiodorus, akinek a hagyományozás szempontjából fontos szerepe van, ti. Theoderich keleti gót király udvarában mint magasrangú udvari tisztviselő működött, és a germán hódítás után a földek felosztása körüli viták miatt kényszerült a gromaticusok írásait átnézni, hogy igazságosan ítélkezhessen.[13] Ekkor (tehát a VI. században) keletkezett a földmérők írásait tartalmazó gyűjtemény, amely egy VI. századi unciális kéziratban maradt ránk Wolfenbüttelben; korábbi tulajdonosáról Codex Arcerianusnak nevezik.[14]

Ezt a corpust 1848-ban F. Blume, K. Lachmann és A. Rudorff adta ki és látta el tanulmányszámba menő magyarázatokkal.[15] Az anyagot újabban C. Thulin adta ki 1913-ban.

A *Corpus agrimensorum Romanorum* az előbb említett gromaticus írók földméréssel kapcsolatos műveit tartalmazza, sajnos csak töredékes formában. A három leggyakrabban előforduló téma a következő:

1. De agrorum qualitate (a földek minőségéről).
2. De controversiis agrorum (a birtokperekről).
3. De limitibus (a határokról).

Már e felsorolásból is kitűnik, hogy ennek a tudománynak a speciális vonatkozásain (a határok megállapításán) kívül szoros kapcsolata van a mezőgazdasággal (a földek minőségével) és a jogtudománnyal (határvitákkal).

A corpusban találunk még néhány érdekes, de fölöttébb problematikus fejezetet is, pl.: *Liber coloniarum*, *Casae Litterarum*.

A *Liber coloniarum* című tanulmány Itália egy-egy részének coloniáit sorolja fel betűrendben, mint ahogy ezt a cím is sejteti. Minden coloniáról megemlíti a szerző,[16] hogy mikor, ill. milyen törvény értelmében alapították.[17] Ezt követi a két főtengely rányának meghatározása,[18] majd a colonia határainak felsorolása.[19] Végül megemlíti

[11] *Ruggiero* i. m. 368. l.
[12] *Humbert, G.* i. m. 166—67. l.
[13] *Bickel, E.* i. m. 306. l.
[14] *Bickel, E.* i. m. 4. l.
[15] *Blume, F.—Lachmann, K.—Rudorff, A.* i. m.
[16] A szerző valószínűleg Balbus; vö.: *Gensel*, PW II. Hb. (1896), „Balbus" 2820—21. l.
[17] „Ager Ausculinus lege Sempronia et Julia est assignatus" (Az ausculumi földet a „lex Sempronia et Julia" alapján jelölték ki); vö.: *Blume—Lachmann—Rudorff* i. m. I. k. „Casae Litterarum" 260. l.
[18] „. . . ubi est d[ecumanus] in oriente, k[ardo] in meridianum" (ha a decumanus kelet felé, a kardo dél felé halad); vö.: *Blume—Lachmann—Rudorff* i. m. 260. l.
[19] „. . . finitur per terminos et terrarum tumores . . ." (határkövek és földhalmok határolják); vö.: *Blume—Lachmann—Rudorff* i. m. 260. l.

az író az egyes parcellák nagyságát.[20] Ez a fejezet elég száraznak mondható, de annál hasznosabb adatokat őrzött meg számunkra az egyes coloniákról.

A *Casae Litterarum* a corpus legkésőbbi és egyben legkevésbé érthető darabja. A cím értelmezése is vitatott. A legnagyobb valószínűség szerint a *casa* ebben az esetben birtokot jelent.[21] A mű az ABC betűivel jelöli a különböző fekvésű birtokokat. Felsorolja a birtok területén található tájelemeket és határait.[22] Ezek a leírások apró ábrákkal vannak illusztrálva (1. ábra). Meg kell említenünk, hogy a traktátusban nem valóban létező, hanem elméleti birtokok leírása szerepel.[23]

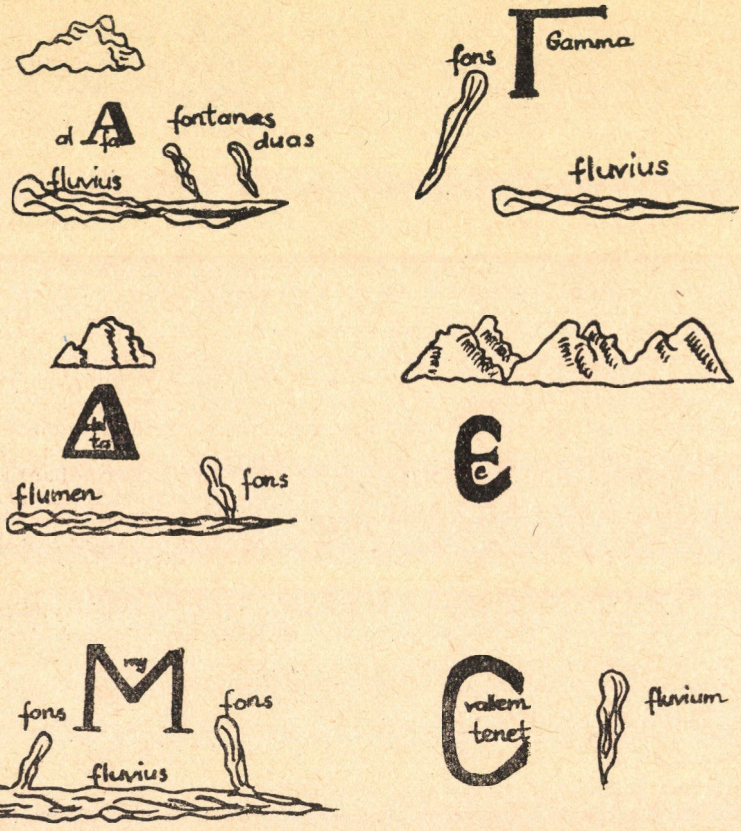

1. ábra. A „Casae Litterarum" különböző fekvésű birtokainak ábrázolása

Ezek után térjünk rá a *föld felmérésére*, ill. *felosztására*, mint az agrimensorok tudományának lényegére. Ezt a műveletet *centuriatio*nak, ill. *limitatio*nak nevezik a rómaiak, a felosztott földet pedig *centuriatus*, ill. *limitatus ager*nek. A föld felméréséhez a következő műszerek szükségesek: *pertica decempeda* (tíz láb hosszú mérőrúd), *metae* (jelzőkarók), *termini* (határkövek) és a *groma* (más latin elnevezései: *machina*, *machinula*, *stella*).

[20] „. . . in centuriis singulis iugera CC" (egy-egy centuria 200 iugerum kiterjedésű); 200 iugerum = 500 000 m² = 84 kat. hold. Vö.: *Blume—Lachmann—Rudorff* i. m. 260. l.

[21] Vö.: *Knecht, T.* recenzióját *Josephson, A.*: Casae Litterarum c. művéről (Gnomon 1951, 23. k. 228.l.)

[22] Pl.: „A monticellum habet. Post montem non transit ad collem . . . stricta est. Habet ad pedem aquas vivas duas, et sub se flumen." (Az A jelzésű birtok területén található egy kisebb hegy. A hegy mögött nem terjed a dombig . . . csupán érinti. A birtok lábánál két forrás található, alatta egy folyó. (Vö.: *Blume—Lachmann—Rudorff* i. m. 325. l.)

[23] *Meyer, E.* rec.-ja *Josephson, A.* „Casae Litt." c. diss.-ról. Mus. Helv. 1951. 8. k. 328—29. l.

A *groma* szó csak úgy, mint a *gromatici*, az agrimensorok másik elnevezése, a görög γνώμωνból alakult ki. Ezt a fontos műszert a rómaiak az etruszkoktól, azok a görögöktől, a görögök valószínűleg Babilónból vették át. A *groma* vulgáris változata a *gruma*, összefügg a *grumus*szal,mely kis dombot jelent, ahová a műszert állították. Ezt a műszert négy karjáról *tetrans*nak is nevezik. A *groma* tulajdonképpen mértékegységekre osztott nézőkés szerkezet, melynek lényeges elemei a következők: két egymásra merőleges kar, végein az égtájak feltüntetésével és egy-egy függőónnal *(perpendiculum)*, mely a pontos beállítást segíti.[24] (l. a 2. és 3. ábrát). A források kiemelik, hogy nagyon fontos a műszer helyes beigazítása. A tengelyeket a főégtájak szerint tájolták be.

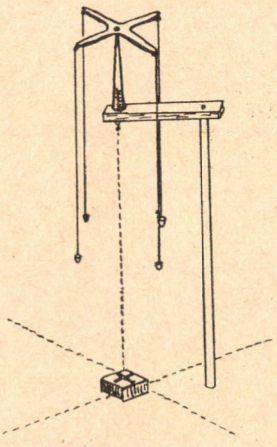

2. ábra. A római földmérők mérőeszköze, a groma

3. ábra. Római sírkő groma-ábrázolással

A felsorolt műszerek segítségével a következőképpen történt a föld felosztása: A *groma* karjai kijelölték a két egymásra merőleges főtengelyt (elnevezésük: *decumanus maximus* és *cardo maximus)*, az egész felosztás alapját. Evvel a két vonallal párhuzamosan meghúzták a többi határt, és így egy egész négyzethálózatot szerkesztettek. A két főtengely négy negyedre osztotta a földterületet. Ezeket a negyedeket különbözőképpen nevezték el a *decumanus*, ill. *cardo maximus*hoz való viszonyuk, elhelyezkedésük alapján. A *decumanus maximus* jobb és bal oldalra *(regio dextrata et sinistrata)*, a *cardo maximus* pedig innenső és túlsó oldalra *(regio citrata et ultrata)* osztotta a területet[25] (l. a 3. ábrát). Ennek alapján a négy negyed elnevezése a következő lett:

1. *sinistra decumanum, ultra cardinem* (SD/VK)
2. *sinistra decumanum, citra cardinem* (SD/KK)
3. *dextra decumanum, citra cardinem* (DD/KK)
4. *dextra decumanum, ultra cardinem* (DD/VK)

[24] A gromára vonatkozó adatokat vö.: *Rudorff, A.* i. m. 336. l.; *Schulten, A.:* PW VII. Hb. (1912) „Groma"i 1881—86. l.; *Schöne, H.:* Das Visirinstrument der römischen Feldmesser (Jahrbuch des Arch. Instituts. XVI. k. 1901. 127—32. l..

[25] *Frontinus*, Lib. II. De limitibus, 28. l. *(Blume—Lachmann—Rudorff* i. m. I. k.) „decumanus dividebat agrum dextra et sinistra, cardo citra et ultra"; vö. még: *Szabó Á.:* Roma quadrata (Antik Tanulmányok 2/1955. 223. l.); *Fabricius, E.:* PW XIII. Hb. (1927) „Limitatio" 676. l.; *Barthel, W.:* Römische Limitation in der Provinz Afr'ca (Bonn. Jahrb. 120/1911. 41. l.).

Az elnevezések és főleg rövidítésük ismerete azért fontos, mert a határokat jelölő köveken *(termini)* feliratok olvashatók. Ezek általában a határkő, ill. földterület elhelyezkedését és távolságát mutatják a felosztott föld középpontjához *(umbilicus*, szó szerint: köldök) viszonyítva. Ily módon egy-egy megtalált terminus segítséget nyújthat az eredeti centuriatio kiindulópontjának meghatározásához. A feliratok a negyed rövidítésén kívül számokat is tartalmaznak, amelyek az ill. negyedben meghatározzák, hogy hányadik birtokra vonatkozik a kő.[26] A *decumanus maximus*on levő összes kő DM jelzést visel, míg a *cardo maximus*on levők KM jelzést. A középpontban, tehát a *decumanus maximus* és *cardo maximus* találkozási pontján levő kő jelzése: DMKM.[27]

A főtengelyekkel párhuzamos többi határt *limes*nek nevezik. Ezeket általában útként használták, ezért sok helyen a mai napig is megmaradtak. Szabályozták a határok szélességét: *decumanus maximus*: 40 láb; *cardo maximus*: 20 láb; *limites quintarii*, azaz „minden ötödik": 12 láb; *limites linearii*: 8 láb.[28]

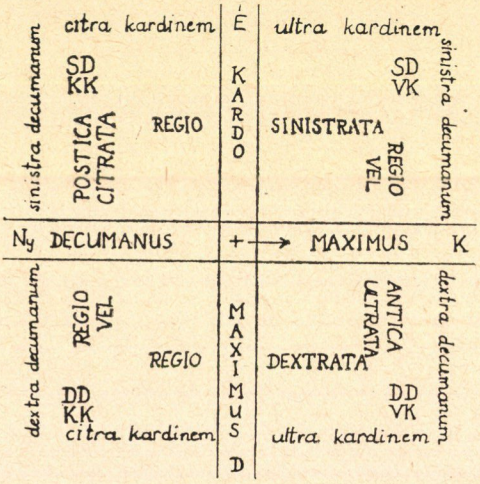

4. ábra. A római földosztáskor használt elnevezések vázlatos rajza

A limesekkel történő földfelosztáskor négyzetalakú földbirtokok jönnek létre, melyeknek egysége a *centuria*. Egy centuria 200 iugerumnyi terület, oldalhossza: 20 actus = 2400 láb = 710 m. A hagyomány szerint Romulus 200—200 iugerumnyi szántóföldet juttatott egy-egy centuriának, azaz száz polgárnak.[29]

A limesek kereszteződéseire állított terminusok vagy a limesek, vagy a centuriák számát jelölték. Volt olyan is, melyen nem szerepelt felirat *(termini muti*, szó szerint: „néma határkövek"). Ha a határkő nincs végig kifaragva, csak felül, *cippus* a neve.[30] A terminusok a császárkorban jöttek divatba, korábban kődarabok, sziklák, fák jelölték a határt. A köveket lehetőleg távolról hozták, hogy különbözzenek a helyi kőzettől (tiburi mészkő, bazalt, márvány), majd jellel, dísszel látták el őket. A provinciákban facövekek helyettesítették a követ, melyek szurokkal voltak impregnálva. Élő fákat is gyakran használtak határjelzésre *(arbores finales, terminales*, más elnevezésük: *arbores intactae*, melyeket „érinteni" nem szabad). Sokszor jelekkel látják el a fákat: *arbores notatae, signatae* vagy *clavicatae*.[31]

[26] Pl. egy afrikai terminus felirata: LEG. IIIA / LEIMITAVIT / CVIBIOMARSO / PRO ..... COS. III / *DDLXX / VKCCLXXX* (Vö.: *Barthel, W.* i. m. 61. l.).

[27] Vö.: *Fabricius, E.* i. m. 680. l.; *Barthel, W.* i. m. 43. l.

[28] Méretek Hyginus Gromaticus alapján *(Hyginus Gromaticus:* De limitibus constituendis 194. l.); vö. még: *Barthel, W.* i. m. 47. l.; *Fabricius, E.* i. m. 678. l.; *Fraccaro, P.*: Opuscula I. „Centuriazione romana dell' agro Ticinese". Pavia 1957. 51—62. l.

[29] *Festus*, 53. l. „centuriatus ager in ducena iugera definitus, quia Romulus centenis civibus ducena iugera tribuit". Említi még: *Fabricius, E.* i. m. 673. l.

[30] *Hyginus Gromaticus:* De condicionibus agrorum *(Blume—Lachmann—Rudorff* i. m. I. k. 171—72. l.)

[31] *Hyginus Gromaticus* i. m. 115. l.

Amikor a határfelosztás megtörtént, egy márványból vagy bronzból készült térképen, a *forman* rögzítették a végrehajtott limitatiot. A város határának térképét a piacon közszemlére állították ki. Egy vászonra festett másolat Rómába került a császári kataszterbe *(tabularium principis)*. Arausióból (Orange, Provence) ismerjük a kataszteri felirat többszáz töredékét, amelyen egész pontosan felismerhetjük a provinciákban szokásos limitatio ábrázolását.[32]

A földosztást bizonyos vonatkozásokban meg kell különböztetnünk a *limitatio*tól. Földet az elfoglalt területen osztottak a háborúban résztvett katonáknak. A *limitatio* eljárásával viszont egy város határát osztják fel, térképezik fel pontosan. A földosztás még abban is különbözik a limitatiotól, hogy hiányoznak a megszabott határok, a földdarabok közvetlenül egymás mellett helyezkednek el, általában csak a nem kötelező *limites intercisivi* különítik el őket egymástól.

Természetesen ugyanezt a módszert alkalmazták a földmérők a táborok, coloniák és municipiumok kijelölésénél is.

Az eddig ismertetett adatokat elsősorban az agrimensorok corpusából ismerjük, amelyről fentebb már volt szó. Ha azonban a teljes anyag feltárására törekszünk, végig kell nézni a többi latin auctort is, hátha találunk idevonatkozó megjegyzéseket vagy esetleg bővebb leírásokat is, melyek hasznosan kiegészíthetik a főforrást.

Ilyen meggondolásokkal néztük át *Columella: De re rustica* című terjedelmes mezőgazdasági szakkönyvét. A földmérés mezőgazdasági vonatkozásai miatt Columella ezt a témát sem mellőzte: a mű V. könyvében két fejezetet szentelt a földméréssel kapcsolatos tudnivalóknak is — bár megjegyezte, hogy az itt tárgyalt dolgok tőle távol esnek, és nem a földműves, hanem az agrimensor munkájához tartoznak.[33]

Az V. könyv 1. fejezetében ismerteti a szerző a különféle területmértékeket és azok átszámítását. A szöveg hasznos számunkra, mert hozzásegít a többi mű megértéséhez. Ismerteti pl. a *passus*, *actus*, *clima*, *iugerum*, *stadium*, *centuria* kiterjedését és átszámítását. Még az sem érdektelen, hogy több ritka, csak egy-egy provinciában előforduló mértéket is említ, amelyek nagyságát illetően különben tanácstalanul állnánk (pl. *acnua*, *porca*, *candetum*, *arepennis*).

A 2. fejezet talán még érdekesebb, ti. tanácsot ad a földművelőknek, hogyan számítsák ki különböző formájú földjeik területét. Sorba veszi az alapvető, majd egyre bonyolultabb mértani idomokat, és elmondja, hogyan kell területüket kiszámítani. Az egyszerűbb alakzatok, mint pl. a négyzet vagy a téglalap területének megállapítása megegyezik a manapság is szokásos módszerrel, az oldalak mértékszámának összeszorzásával. A továbbiakban a háromszög, kör, félkör, körszelet és hatszög esetében nem a bonyolult képletet ismerteti a szerző, hanem minden földműves számára érthető módon tanácsol számítási módot. A legérdekesebb ezek közül a kör területének kiszámítása. A következő módszert ajánlja: a kör átmérőjét szorozzuk meg önmagával, a szorzás eredményét ismét szorozzuk meg 11-gyel, a kapott eredményt pedig osszuk el 14-gyel. Ha számok behelyettesítésével kipróbáljuk ezt a módszert, kiderül, hogy az eredmény szinte megegyezik azzal, amelyet a szokásos képlet ($T = r^2\pi$) segítségével kapunk.[34]

A többi esetben is hasonló leegyszerűsített, gyakorlati tanácsot ad a földműveseknek földjük területének kiszámításához.

Ebből a példából is kiderül, hogy sok érdekes forrás foglalkozik a római földméréssel. A téma sokfelé ágazó vonatkozásai megkövetelik tőlünk, hogy az érintett tudományok (latin filológia, történelem, régészet, jogtudomány, mezőgazdaságtan) figyelembevételével igyekezzünk teljes képet alkotni a római földméréstanról.

II.

A római földmérésről adott általános áttekintésünk után közöljük *Lucius Junius Moderatus Columella* két említett fejezetének fordítását.[35]

[32] *Piganiol, A.:* Les documents cadastraux de la colonie romaine d'Orange, Paris 1962.

[33] *Columella:* De re rustica V. könyv, 1. fej. 2. c. „. . . quae non sunt propria nostrae professionis" és V. k. 1. fej. 2. c. „. . . Quod ego non agricolae, sed mensoris officium esse dicebam."

[34] *Columella:* i. m. V. k. 2. f. 7. c.—Számok behelyettesítésével a kör területének kiszámítása: $\frac{(70\times70)\times11}{14} = 3850$. A hagyományos képlet segítségével: $T = r^2\pi = 35^2\times3{,}14 = 3846{,}5$. A két eredmény megközelítően azonos. Ennek oka az, hogy Columella is tk. a Ludolph-féle számot (π) alkalmazta, ti. eljárása képletben kifejezve:
$T = \frac{(2r)^2\times11}{14} = \frac{4\times11\times r^2}{14} = \frac{44r^2}{14} = \frac{22r^2}{7} = 3{,}14r^2$.

[35] A fordításnak a következő Columella-kiadás szolgált alapul: Lucius Junius Moderatus Columella: On agriculture with English translation by *E. S. Forster* and *E. H. Heffner*. Cambridge Mass., Harvard Univ. Press 1954

„I. Az előbbi könyvekből, amelyeket a szőlő telepítéséről és gondozásáról hozzád, Silvinus, írtam, azt mondtad, hiányzik néhány [dolog], amire a mezei munkákkal foglalkozóknak szüksége van; és nem tagadom, hogy egy s más elkerülte a figyelmemet, bár buzgón kutattam [mindazt], amit századunk földművelői és a régiek irodalmi művek formájában közzétettek: de amikor megígértem a mezei dolgok szabályainak leírását — ha nem csalódom — nem állítottam azt, hogy mindent el fogok mondani, ami ebbe a nagy kiterjedésű ismeretkörbe beletartozik, csak minél többet, hiszen az egy ember tudományába úgysem férne bele.

2. Mert nincs olyan tudomány, sem mesterség, amelyet egyetlen személy tehetsége tökéletesen bírhatna. Ennélfogva, mint ahogy jó vadász az, aki a nagy erdőben felhajtván minél több vadat ejt el, és senkinek nem lehet felróni, ha nem mindet ejtette el: így számunkra bőven elég, ha ennek a nagy terjedelmű anyagnak, amelyet elvállaltunk, nagy részét előadtuk. Mert pl. olyan dolgok mellőzését hiányolhatnák, amelyek tulajdonképpen nem tartoznak bele tárgykörünkbe, mint az imént, amikor a földek mérésének módját kérte tőlem M. Trebelliusunk, úgy vélekedett, hogy szoros, sőt elválaszthatatlan kapcsolatban van a földművelés módjának előadásával az is, hogy a megművelt földet miként kell megmérni.[36]

3. Mondtam, hogy ez nem a földműves, hanem a földmérő [mensor] dolga: kiváltképpen amikor még az építészek sem akarják a maguk tervezte épületek méreteit összeszámlálni, pedig nekik csakugyan ismerniök kell a mérések módját, de szerintük más az ő hivatásuk és más azoké, akik a már kész építményt felmérik és pontos számvetéssel a befejezett munka elszámolását végzik. Mennyivel inkább megengedhető ez — szerintem — a mi tudományunkban, ha odáig megy, hogy megmondja, mit hogyan kell csinálni, nem pedig azt, hogy mekkora [az illető terület].[37]

4. De mivelhogy barátilag te is, Silvinus, a mérések szabályait kéred tőlünk, engedek akaratodnak, azzal, hogy ne kételkedjél abban, hogy ez a munka inkább a földmérőké, mint a földműveseké, és bocsásd meg, ha tévedtem valamit abban, aminek tudását nem tulajdonítom magamnak.

De hogy a dologra visszatérjek, minden terület mértéke lábnyi méretben (pedali mensura) adható meg, amely megfelel 16 hüvelyknek [qui digitorum est XVI].

A láb [pes], ha többszöröseit vesszük: *passus*, *actus*, *clima*, *iugerum*, *stadium*, *centuria*, sőt még nagyobb területek [mérésére] is kiterjeszthető. 1 *passus* [lépés] 5 láb. Az *actus minimus* (ahogy M. Varro mondja) széltében 4, hosszában 120 láb. A *clima* 60 láb mindenfelé.

5. Az *actus quadratus* határa mindenfelé 120 lábnyi területet foglal magába. Ez megkettőzve teszi ki a *iugerumot*, elnevezését pedig az összekötni [iungere] igétől kapta [. . .et ab eo, quod erat iunctum, nomen iugeri usurpavit], de ezt az actust Baetica provinciában a parasztok *acnua*nak nevezik: hasonlóképpen a 30 láb széles és 180 láb hosszú [területet] *porca*nak mondják.

6. A gallok pedig *candetum*nak nevezik a városi telkek közül a száz láb kiterjedésűt, a mezei telkek közül pedig a 150 lábnyit. A semiiugerumot *arepennis*nek is nevezik. Tehát (ahogy mondtam) két actus tesz ki egy iugerumot, amelynek hossza 240 láb, szélessége 120 láb. A két mennyiség egymással megszorozva 28800 négyszöglábat tesz ki. Ezután következik a *stadium*, amely 125 lépés, azaz 625 láb, ez a mérték nyolccal szorozva 1000 lépést tesz ki, így jön ki az 5000 láb.

7. *Centuriá*nak nevezzük (amint ugyanaz a Varro írja) a 200 iugerumnyi területet. Egykor a 100 iugerumról nevezték el a centuriát, nemsokára megkettőzték, de az elnevezést mégis megtartotta: ahogy a tribust először a három részre osztott nép egységeiről nevezték el, amelyek most megszaporodva is a régi nevet viselik.[38]

8. Ezek [a dolgok] nem idegenek és nincsenek messze attól a számítástól, amelyet elő fogok adni, ezért volt szükséges röviden előrebocsátani.

Most térjünk a tárgyra. A iugerumnak nem az összes részét soroltuk fel, csak azokat, amelyek az elvégzett munka felbecslésére szóba jöhetnek. Ugyanis a kisebbeket fölösleges lett volna felsorolni, amelyekért semmi bért nem fizetnek. Tehát, mint mondottuk, a iugerum 28 800 négyszögláb, ezek a lábak 288 scripulumot tesznek ki.

9. Hogy pedig a legkisebb részen, vagyis a fél scripulumon kezdjem, ez az 576-od rész 50 lábat tesz ki; ez a iugerum fél scripuluma. A 288-ad rész 100 lábat tesz ki, ez a scripulum. A 144-ed rész 200 lábat tesz ki, ez két scripulum. A 72-ed rész 400 lábat tesz

[36] . . ., quemadmodum agrum pastinemus, praecipere etiam pastinatum quemadmodum metiri debeamus.
[37] . . ., qua quidque ratione faciendum, non quantum id sit, quod effecerit.
[38] Olim autem ab centum iugeribus vocabatur centuria, sed mox duplicata nomen retinuit: sicuti tribus dictae primum a partibus populi tripartito divisi, quae tamen nunc multiplicatae pristinum nomen possident.

ki, ez a sextula, amelyben 4 scripulum van. A 48-ad rész 600 lábat tesz ki, ez a sicilicus, melyben 6 scripulum van. A 24-ed rész 1200 lábat tesz ki, ez a semuncia, amelyben 12 scripulum van. A 12-ed rész 2400 lábat tesz ki, ez az uncia, amelyben 24 scripulum van. A hatodrész 4800 lábat tesz ki, ez a sextans, amelyben 48 scripulum van. A negyedrész 7200 lábat tesz ki, ez a quadrans, amelyben 72 scripulum van.

11. A harmadrész 9600 lábat tesz ki, ez a triens, amelyben 96 scripulum van. A harmad és a tizenketted rész 12 000 láb, ez a quincunx, amelyben 120 scripulum van. A ½ rész 14 400 láb, ez a semis, amelyben 144 scripulum van. A fél és tizenketted rész 16 800 láb, ez a septunx, amelyben 168 scripulum van. A $^2/_3$-ad rész 19 200 láb, ez a bes, amelyben 192 scripulum van. A $^3/_4$-ed rész 21 600 láb, ez a dodrans, amelyben 216 scripulum van.

12. A fél és harmadrész 24 000 láb, ez a dextans, amelyben 240 scripulum van. A $^2/_3$-és ¼ rész 26 400 láb, ez a deunx, amelyben 264 scripulum van. A iugerum 28 800 láb, ez az as, amelyben 288 scripulum van.[39]

13. A iugerumnak a mértékét pedig, ha mindig négyszögletes lenne, és mérés esetén hosszában 240, szélességében 120 láb lenne, a legkönnyebb lenne kiszámítani. De minthogy különböző formájú földek jönnek szóba, bármiféle fajtának a sajátos formáit hozzáfűzzük, és mintegy formulákként használjuk.

II. Minden szántóföld vagy négyzet, vagy hosszúkás, vagy ék, vagy háromszög alakú, vagy kerek, vagy félkör, sőt félkörív alakú, néha sokszög formájú. A négyzet [alakú föld] mérése a legkönnyebb. Ugyanis minthogy ugyanannyi láb (hosszú) mindenfelől, megszorozzuk egymással a két oldalt, és azt mondhatjuk, hogy annyi négyszögláb [a területe], amekkora a szorzás összege. Mint pl. az a terület, amely mindenfelé 100 láb: százat százzal szorzunk, az eredmény 10 000.

2. Azt mondjuk tehát, hogy ez a terület 10 000 négyszögláb, amely kitesz egy trienset és egy sextulát,[40] az elvégzett munkát tehát ilyen arány szerint kell elszámolni.

3. De ha hosszabb [a föld], mint szélesebb, mint pl. a iugerum forma 240 láb hosszú és 120 láb széles, a szélesség lábait úgy szorozd meg a hosszúság lábaival,[41] ahogy kevéssel ezelőtt mondtam. 120-szor 240 28 800-at tesz ki. Azt mondjuk, hogy egy iugerum föld ennyi négyszögláb.

4. És éppen így mindig a hosszúság lábait [lábai számát] megszorozzuk a szélesség lábaival [lábai számával]. Ha pedig ékalakú a föld, pl. 100 láb hosszú, szélessége egyik oldalon 20 láb, a másik oldalon 10 láb: akkor a két szélességet összeadjuk, a kettő összege 30 láb lesz. Ennek a fele 15; tizenöttel megszorozva a hosszúságot 1500 lábat kapunk. Tehát ennyi négyszögláb az ék [területe], amely kitesz egy semunciát és 3 scripulumot.[42]

5. De ha egy egyenlő oldalú háromszöget kell felmérned, ezt a mintát kövesd. Legyen a háromszögletű szántóföld 300 láb [hosszú] mindenfelé. Ezt a számot szorozd meg önmagával. 90 000 láb lesz. Ennek az összegnek vedd a harmadrészét, ez 30 000. Hasonlóképpen vedd a tizedrészét, ez 9000. A két összeget add össze. 39 000 láb lesz. Azt mondjuk, hogy ennyi összegű négyszögláb van ebben a háromszögben, amelynek mértéke kitesz egy iugerumot, egy trienset és egy sicilicust.[43]

De ha a föld különböző oldalú háromszög formájú, mint az itt leírt forma, amelyik derékszögű, másként kell rendezni a számolást.

6. Legyen egy oldal vonala [hossza] 50 láb, és a másiké 100 láb. Ezt a két összeget szorozd meg egymással: ötvenszer száz kitesz 5000-et. Ennek a fele 2500, amely kitesz egy unciát és egy scripulumot.[44]

7. Ha a föld kerek, úgyhogy kör alakot mutat, így számítsd a lábakat. Legyen a föld kör alakú, melynek átmérője [diametros] legyen 70 láb. Ezt szorozd meg önmagával, hetvenszer hetven 4900-et tesz ki. Ezt az összeget 11-el szorozd meg, kapsz 53900 lábat. Ennek az összegnek veszem a 14-ed részét, ti. 3850 lábat. Ennyi négyszögláb van ebben a körben, amely összeg 1 sexcunciát és két és fél scripulumot tesz ki.[45]

8. Ha félköralakú a szántóföld, melynek alapja 140 láb, a görbület szélessége pedig 70 láb [vagyis a sugár]. A szélességet az alappal kell összeszorozni. Hetvenszer

[39] Táblázatban összefoglalva: 418. lapon

[40] Ezek a törtrészek mindig a iugerum (mint alapegység) bizonyos hányadosait jelentik.

1 triens (= 9600 négyszögláb) + 1 sextula (= 400 négyszögláb) = 10 000 négyszögláb.

[41] lábai számát . . . lábai számával sokszorozd meg.

[42] 1 semuncia (= 1200 négyszögláb) + 3 scripulum (= 300 négyszögláb) = 1500 négyszögláb.

[43] 1 iugerum (= 28 800 négyszögláb) + 1 triens (= 9600 négyszögláb) + 1 sicilicus (= 600 négyszögláb) = = 39 000 négyszögláb.

[44] 1 uncia (= 2400 négyszögláb) + 1 scripulum (= 100 négyszögláb) = 2500 négyszögláb.

[45] 1 sexcuncia (= 3600 négyszögláb) + 2,5 scripulum (= 250 négyszögláb) = 3850 négyszögláb.

140 kitesz 9800-at. Ezt 11-gyel kell megszorozni, lesz 107 800. Ennek az összegnek a 14-ed része 7700. Ennyi [négyszög] láb van a félkörben, amely kitesz egy quadransot és 5 scripulumot.[46]

9. Ha pedig kisebb lesz, mint a félkör, az ívet így mérjük meg. Legyen az ív alapja 16 láb, szélessége 4 láb. A szélességet az alappal adjuk össze. A kettő 20 láb lesz. Ezt veszem négyszer. Ez lesz 80. Ennek a fele 40. Ugyanígy a 16 lábnak — amekkora az alap— a fele 8. Ezt megszorzom önmagával, lesz 64. A 14-ed részét veszem, ez kitesz valamivel többet, mint 4 lábat. Ezt add hozzá a 40-hez. A kettő együtt 44 láb lesz. Ennyi négyszögláb van a körívben, amely kiteszi a iugerum fél scripulumát 25-öd rész híján.[47]

10. Ha hatszögű lesz, így számítjuk át négyszöglábba. Legyen a hatszög oldala mindenfelé 30 láb. Egy oldalt megszorzunk önmagával. Harmincszor 30 az 900 lesz. Ennek az összegnek a harmadrészét vedd, az 300, ugyanennek a tizedét, az 90. Az eredmény 390. Ezt hatszor kell venni, mivel hat oldala van, amely összeadva 2340-et, vagyis ennyi négyszöglábat tesz ki. Tehát fél scripulummal és a scripulum tizedrészével kevesebb, mint egy uncia.[48]

M. Borzsák Erzsébet

ЭРЖЕБЕТ М. БОРЖАК

ЗЕМЛЕМЕРИЕ У РИМЛЯН

Резюме

В связи с переводом произведения Columella: «De re rustic a» встал вопрос о возможности краткого суммирования наших знаний относительно землемерия римлян.

В первой части статьи дается общий обзор о землемерии. Данную операцию производил землемер, кто имел множество названий у римлян. Сфера их деятельности довольно широка и в отдельных периодах различна. Важнейшие элементы их деятельности: определение границ города, лагеря, размера владений, замещение должности судьи в споре о границах. Многие из землемеров оставили за собой многочисленные литературные произведения, сохраненные в Corpus agrimensorum Romanorum, к сожалению однако лишь в отрывках. Из Corpus-а получаем точные информации относительно измерения и распределения земли. Суть операции заключается в определений двух, между собой

[46] 1 quadrans (= 7200 négyszögláb) + 5 scripulum (= 500 négyszögláb) = 7700 négyszögláb.
[47] 0,5 scripulum (= 50 négyszögláb) — 0,04 scripulum (= 4 négyszögláb) = 44 négyszögláb.
[48] 1 uncia (= 2400 négyszögláb) — (0,5 scripulum + 0,1 scripulum = 60 négyszögláb) = 2340 négyszögláb

A iugerum törtrésze	Négyszöglábban kifejezve	Scripulumban kifejezve	A törtrész elnevezése
1/576	50	0,5	
1/288	100	1	
1/144	200	2	
1/72	400	4	sextula
1/48	600	6	sicilicus
1/24	1 200	12	semuncia
1/12	2 400	24	uncia
1/6	4 800	48	sextans
1/4	7 200	72	quadrans
1/3	9 600	96	triens
1/3 + 1/12	12 000	120	quincunx
1/2	14 400	144	semis
1/2 + 1/12	16 800	168	septunx
2/3	19 200	192	bes
3/4	21 600	216	dodrans
1/2 + 1/3	24 000	240	dextans
2/3 + 1/4	26 400	264	deunx
1	28 800	288	as

перпендикулярных главных осей, а потом следует им параллельно установить прочие линии границы. Для обозначения этих линий служат т. н. вехи (termini). Совершенный предел зафиксируется на изготовленной из бронзы или же из мрамора карте, на т. н. «forma».

Вторая часть статьи представляет собой перевод и комментарии двух, касающихся землемерия глав (V. 1—2.) из посвященного сельскому хозяйству обширного произведения Колумеллы. В первой главе автор знакомит читателей с различными единицами меры для измерения поверхности и их переводными расчетами. Перечень эта довольно скучна, однако все же очень важна для понимания других источников. Во второй главе Колумелла дает практические советы земледелам относительно того, как следует определить размер имеющих различные формы их земель. Данная глава произведения Колумеллы является одним из найболее ясных и сжатых суммирований знаний по землемерию того времени. Глава эта хорошо дополняет наш обзор, составленный на основе Corpus-а землемеров.

ERZSÉBET M. BORZSÁK

FELDMESSUNG BEI DEN RÖMERN

Zusammenfassung

Die Übersetzung des Werkes von *Columella »De re rustica«* warf die Möglichkeit auf, unsere Kenntnisse über die römische Feldmessung kurz zusammenzufassen.

Der erste Teil der Abhandlung bietet einen allgemeinen Überblick über das Feldmessen. Diese Arbeit wurde vom Feldmesser verrichtet, der bei den Römern viele Benennungen hatte. Ihre Tätigkeit ist sehr weitreichend und verändert sich nach den Zeitaltern. Ihre wesentlichsten Bestandteile sind: die Abmarkung der Grenzen der Städte, der Lager und der Grundbesitze, die Versorgung des Schiedsrichteramtes bei Grenzstreitigkeiten. Ein Teil der Feldmesser hat zahlreiche literarische Werke nachgelassen. Diese sind im *Corpus agrimensorum Romanorum* — leider, nur in sehr fragmentarischer Form — gesammelt. Auf dem Grunde des Corpus können wir uns über die Abmessung, bzw. Aufteilung des Bodens ein genaues Bild verschaffen. Das Wesen der Operation war die Bestimmung zwei, aufeinander senkrechter Hauptachsen, nachher, parallel mit den obigen, das Ziehen der übrigen Grenzlinien, die durch die Grenzsteine (termini) bezeichnet wurden. Die durchgeführte Limitation wurde auf einer marmornen oder bronzenen Landkarte, auf der »forma« festgesetzt.

Der zweite Teil der Abhandlung ist die Übersetzung und das Kommentieren zwei diesbezüglicher Kapitel (V. 1—2.) aus dem umfangreichen landwirtschaftlichen Fachwerk Columella's »De re rustica«. In dem einen Kapitel gibt der Verfasser verschiedene Flächenmasse und deren Umrechnung. Es ist eine ziemlich trockene Aufzählung, die aber zum Verständnis anderer Quellen sehr wichtig ist. In dem anderen Kapitel gibt Columella den Ackerleuten praktische Vorschläge, um die Flächengröße ihrer Länder von verschiedener Gestalt zu berechnen. Der diesbezügliche Teil des Werkes von Columella ist eine der klarsten und bündigsten Zusammenfassungen des Feldmessens vom bezüglichen Zeitalter, durch welche die auf dem Grunde des Corpus der Feldmesser entworfene Darlegung gut ergänzt wird.

ADATOK A MAGYAR SZARVASMARHA EREDETÉNEK ÉS HASZNOSÍTÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Hazánk állatvilágának ez a jellegzetes és ma már kipusztólófélben levő képviselője, a fehér- vagy daruszőrű magyar marha köztudomásúan a Bos primigenius néven ismert ősmarha leszármazottja. E nagyvad ó- és középkori előfordulását a régészet Magyarországon is kimutatja, sőt a bölénnyel együtt latin nyelvű okleveleink is említik, hajdani magyar elnevezését mégsem ismerjük: mint megannyi feledésbemerült szavunkat, nyelvünk látszólag ezt is kivetette gyakorlati szóhasználatunk kelléktárából.

Amikor a tudományos világ e század fordulója táján erre az immár több évszázaddal ezelőtt kipusztult vadra nálunk is felfigyelt, hamarosan készek voltak a névadással. Azt állították az ország helynévanyagából ítélve, hogy régi magyar neve a szlávból átvett „tur" volt, majd elnevezték „rőt ökörnek" és „őstuloknak", mindezeket addig váltogatva, míg végül éppen a legértelmetlenebb változat, az őstulok elnevezés ragadt rajta. Tulok ugyanis a mai szóhasználatunk szerinti tinót jelent, herélt növendékbikát, abból pedig aligha lesz ős, hacsak nem a gyakorlati ismeretektől elrugaszkodott elméletek zöld asztalán.

A magyarországi ősmarha múltjáról és történeti szerepéről az elmúlt fél évszázadban két alapvető munka látott napvilágot. Az egyik *Szalay Béla* 1917. évi kézirata, mely különösen értékes történeti forrásanyag-gyűjtésével tűnik ki,[1] a másik *Bökönyi Sándor*nak 1962-ben megjelent és a nemzetközi irodalomban standartmunkának számító tanulmánya, melyben a hazai régészeti leletek feldolgozásával, valamint a bel- és külföldi szakmunkák eredményeinek figyelembevételével foglalja össze az eddigi ismeretekből levonható tanulságot.[2]

A magyar szarvasmarha eredetével foglalkozó fejtegetéseinket nagyrészt e két tanulmány eredményeire alapozzuk, de megkíséreljük egyes vonatkozásokban az új utakon való járást is. Választ kívánunk adni arra, hogy mi volt az ősmarha magyar elnevezése, s hogy mikor és milyen körülmények közt következett be hazánkban e vad domesztikálása?

Hajdani elnevezésével kapcsolatban Szalaynak alább idézett megállapítása visz közelebb a kérdés megoldásához: „... a középkori krónikások nem különböztetik meg Magyarországon az őstulok nevétől a bölényét, mert mind a kettőt csak úgy nevezték, mint a házi bivalyt: bubalusnak". Ehhez a megállapításhoz hozzáfűzhetjük, hogy nem csupán latin nyelvű forrásainkra vonatkozik ez, hanem a latin nyelv kultúrhatásának kitett több európai nemzet nyelvjárására is, amikor az azonos tőről származó bubalus, buffalo, buffle, Büffel, bival és bial elnevezés alatt a sötét vagy fekete színű vadmarhák sorából adott esetben egyformán bölényt, ősmarhát vagy házibivalyt is értettek, függetlenül attól, hogy az itt felsorolt valamelyike mint bison, Visent, bonassus vagy akár Ur és tur stb. külön elnevezéssel is bírt.

Mielőtt azonban továbbmennénk, tisztáznunk kell egy, a középkori marhaállományunkat érintő lényeges körülményt. A jelek ugyanis arra mutatnak, hogy az indiai eredetű arni- vagy házibivaly a középkorban Magyarországon nem volt elterjedve, hajdani jelenlétét — a középkori állatállományunk összetételére utaló gazdag csontanyag ellenére — a régészet sem igazolja, legkorábbi előfordulását csak a török hódoltság korában, a XVI. századtól mutatja ki.[3] Ezek szerint tehát a törökök hozhatták magukkal, vagy legalábbis azok révén terjedt el először a Balkánon, majd Magyarországon.

[1] *Dr. Szalay B.:* Az őstulok (Bos primigenius Boj.) magyarországi története, 1917 (Kézirat).

[2] *Bökönyi S.:* Zur Naturgeschichte des Ures in Ungarn und das Problem der Domestikation des Hausrindes. Acta Archaeologica XIV. Bp. 1962.

[3] *Bökönyi S.:* Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa, Szerk. Belényesy M. és Gunda B. Bp. 1961.

Erről a kései elterjedéséről tanúskodik egy XIII. századi magyar vonatkozású hír is. A II. Endre által István szerb fejedelemnek küldött ajándékok között bölények mellett szaracén bivalyok is szerepeltek.[4] Ha a házibivaly ez időben akár hazánkban, akár a Balkánon szélesebben elterjedt volna, aligha szerepelhetett volna a királyi ajándékok közt. Lehetséges, hogy a király szentföldi hadjárata alkalmával hozta azokat Magyarországra, emellett szól a bivalyok „szaracén" megjelölése is.

Az itt előadottakkal szemben azonban ellentmodásnak tűnik nem egy oklevelünk közlése, mely bivaly vagy bial szavunkat helynévként ismételten említi, így 1193-ban „bivol",[5] 1246-ban pedig „byolokol" (bivalyakol),[6] de ugyanide utal az Esztergom megyei Bia község középkori Bial elnevezése is. Ha egyszer hazánkban ez időben a házibivaly még nem volt elterjedve, miféle bivalyokról esik itt szó? Mint már említettük, bivaly szavunk többféle marhafajt jelölt, az említett helynevek egyformán származhatnak bölény vagy ősmarha nevétől is.

Nem kétséges, hogy az azonos elnevezés mellett megnehezíti a tisztánlátást e kor krónika- és oklevélíróinak hiányos zoológiai ismerete. Leggyakrabban el sem dönthető, hogy a latin bubalus vagy a magyar bivaly elnevezéssel a szóbanforgó marhafajok közül melyiket értették. Kivételes esetnek számít, amikor némi támpontot nyújt a kérdést eldöntő ismertetőjel említése, mint például szarvak fehasználására történő utalás. A bölényszarv ugyanis rövidségénél fogva kürtnek nem alkalmas, legfeljebb csak kupának (erről bárki meggyőződhet az állatkertben mutogatott európai bölények megtekintésével), ha tehát kürttel kapcsolatban „cornu bubali", vagyis bivalyszarvról hallunk, úgy joggal következtethetünk arra, hogy ősmarhától származik.

Az azonos megjelölésű vadmarhafajok nevének különböző értelmezésére szolgáljon az alább felsorolt néhány példa:

II. Bélának a dömösi apátság birtokait megerősítő 1138. évi oklevelében említett bubalusok alatt, melyeknek szarvát az ország gyepüjén túl lakó telepesek 20 nyest-, 1 medve- és 100 kutyabőrrel együtt beszolgáltatni tartoztak, minden valószínűség szerint ősmarhát kell értenünk.[7] Ugyanígy ősmarháról nevezhették el II. Endrének IX. Gergely pápához 1232-ben egy szlavóniai útja alkalmával írt levelének keltezési helyét, melyet „insula bubalorum", vagyis bivalyok szigetének jelöl meg.[8] Szlavónia Dráva—Száva betorkolás előtti szakaszát magábafoglaló részének Bubalia elnevezése igen régi keletű, az ókori római térképek itt a Száva melletti Mitroviczánál egy ilyen nevű várost tüntetnek fel.[9] Ugyanez megismétlődik az újkorban is. Ortelius 1663. évi térképe Szlavóniának ezt a részét Pannonia Bubalia-nak nevezi,[10] de megemlékezik róla a II. József idejében felvett katonai térkép is, azt magyar néven Bibali szigetnek jelöli meg.[11] Hogy e hely névadója az ősmarha volt, azt az egykor nagykiterjedésű és ma már lecsapolt mocsár, — a civilizáció elől visszahúzódó ősmarha utolsó menedéke — is valószínűsíti. (A bölény, mint lombevő, az ugyancsak kevésbé bolygatott hegyvidéki erdőkbe húzódott vissza.)

Míg a magyar bibali vagy bivaly elnevezés a XIII. században még vadmarhát jelölt, két évszázaddal később már a háziállatok sorában is fellelhető. A Kusaly-i Jaksok Ugocsa megyei állatállományának 1480 körüli számbavételénél a jármosmarhák közt 6 db „wulgo byal" szerepel.[12] Bár a házibivaly magyarországi elterjedése a török balkáni térhódítása nyomán ez időben már elképzelhető, e megjelölés alatt domesztikált ősmarhát is érthettek.

Az eddig felsoroltakkal szemben kétségtelenül bölényeket kell értenünk a Bonfini által Erdély vadjai közt felsorolt „bubali jubati" (sörényes bivalyok) elnevezés alatt, lévén a nyak körüli hosszú szőrzet a bölény jellegzetes ismertetőjele.[13] Ugyanígy bölényeket gyaníthatunk Nádasdy Tamás nádor sárvári vadkertjének vadjai közt, ahol

[4] *Szamota I.:* Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp. 1891. — Szamota a szóbanforgó adatot a forráshely megjelölése nélkül közli, ugyanígy *Erdélyi László* is (Árpádkor, Bp.1922), így nem volt lehetőségem az eredeti szöveg tanulmányozására. A magyar vonatkozású forrásokat közlő *Gombos A.*-féle Catalogusban nem szerepel. Idegennyelvű források irodalmi idézetei sajnos több esetben csak megfelelő óvatossággal használhatók. Erdélyi fenti munkája szerint I. Frigyes császár III. Bélától (1189) szekérbefogott bivalyokat kapott. Az eredeti forrás (Arnoldus Lubicensis, Gombos I. no 687.) „taurus"-t, vagyis bikát említ.

[5] *Szamota—Zolnay:* Magyar oklevélszótár. Bp. 1902—6.

[6] Uo.

[7] *Knauz N.:* Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Esztergom 1874. I. k. 94. l.

[8] *Szentpétery I.:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1923. no 485.

[9] *Szalay* i. m.

[10] *Ortelius, H.:* Der Ungerischen Kriegs-Empörungen Historische Beschreibung. Nürnberg 1665

[11] A Vinkovcetól Eszékig terjedt hajdani nagy mocsár vizét ma a Vulka folyó vezeti le (Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben, VIII. k. Bp. 1902), a katonai térkép adatára *Györffy Gy.* hívta fel a figyelmemet.

[12] Orsz. lt. Dl. 20, 903. sz. Az oklevél érintett szövege: „. . . Boves arabiles fuerunt quadraginta quatuor, de quibus nobis Georgius Jakch de Kusal amministravit solum duos, wulgo byal sex fuerunt, de quibus nobis solum unum dederunt, vacca et alia parva animalia bruta . . . omnes fuerunt quinque centa . . ."

[13] *Szalay* i. m.

úgyszólván valamennyi hazai csülkösvad megtalálható volt. Őz, dámvad, szarvas mellett ott találjuk az Erdélyben befogott jávort (jávoz néven említve), úgyszintén a bivalyt.

Futagy János 1552. június 10-én kelt levelében erről így számol be Nádasdynak: „. . .minden nap meg jártam a vad kertöt . . . az gimet melyet ma reggel találtam . . . jól vagyon, az dán vadakban is láttam tizenegyig, de még egy sem boriuzott meg bennök . . . de meg láttam két őzet, ki meg boriuzott . . . mind az hat byal is jól vagyon és Sibrik Pál ki byalt hozott az is jól vagyon mind az boriuval össze és az vice porkolábnak is mondtam az kegyelmed szavával, hogy minden nap meg kerültesse az vad kertöt és az vadakat is . . .”[14] Móré Tamás írja Nádasdynak Sárvárról 1556 szeptember havában: „Az bölyend vad felöl kit Nagyságod szolgája hozta és békével hozta ide tegnapi napon . . . az vad kertbeli sózókra arra is gondot viselem . . .”[15] A sárvári vadkert bölényeinek elnevezése körül kialakuló képet kiegészíti még Batthyány Ferenc 1550. szept. 25-én Németújvárról keltezett latin nyelvű levele, melyben hírül adja Nádasdynak, hogy baj és károsodás nélkül visszaküldte a horvát bánnak azt a bivalybikát (taurum bubalium), melyet a bán neki (Nádasdynak) küldött.[16] A három elnevezés — bubalus, bölyénd és bial — jelen esetben minden valószínűség szerint nem csak egyazon marhafajt, hanem egyazon állatokat is jelölt.

Az elnevezés körüli bizonytalanság karöltve a vad kipusztulásával, csak fokozódott. A XVI—XVII. század fordulója táján már a bölény elnevezés alatt is ősmarhát értenek. Báthori István 1605. febr. 28-án kelt végrendeletében kürtjeiről következően hagyakozik: „Két kürtöm vagyon Tárházomban, egyikről semmi memoriát nem tudok írni, kié volt régen, az ecsedi Tárházban találtam. Az másiknak belénit Bátori István lengel királi ő felsége küldte volt Bátori Miklós uramnak, az belénit ő maga az királi lötte volt.”[17] Alig hihető, hogy a szóbanforgó kürt valóban bölénytől származott volna, amikor Lengyelország ez időben az európai ősmarha utolsó példányainak — mint királyi vadnak — közismert hazája volt. Egy évszázaddal később II. Apaffy Mihályné, Bethlen Kata hagyatéki leltára egy hasonló kürtöt már „vad ökör szarvnak” tüntet fel.[18]

Az elnevezés körüli zűrzavar koronáját azonban a tudós Miskoczi Gáspár teszi fel az 1702-ben megjelent „Jeles Vadkert” c. könyvében, amikor az ősmarháról megemlékezve — és még a jávort is idekeverve — ezeket írja: „Az Alces vagy Belénd kiváltképen Észak felé való állat, mineműek bőségesen találtatnak Borussiai erdőkön, a mint hogy Tóth vagy Horváth országban is . . . leghasonlóbb pedig ehhez a Muszka országi Maklis nevű gyors fene bestia.”[19]

A felsorolt példák világosan mutatják, hogy annak a feltételezésnek, miszerint nálunk valamikor a hazai ősmarhát a szlávból átvett „tur” szóval jelölték volna, nincsen alapja. Valószínűbb, hogy eredeti neve — erre egyébként már Szalay is rámutat —, mint a latin bubalus és a német Büffel, a magyar bivaly vagy bial szavunk volt, amit később a bölényre, majd a házibivalyra is alkalmaztak.

De nézzük, milyennek tüntetik fel az egykori források ezt a magyarországi „bubalust”? A legszemléltetőbb képet a XII. században ittjárt spanyolországi arab utazó, Abu Hamid al Andaluzi al Garnati nyújtja, kinek az iszlám színes képzeletvilágát tükröző útinaplója így emlékszik meg róla: „Basgirdban (Magyarországon) egy akkora vadmarha él, mint egy elefánt. Bőre egymaga felér két erős öszvér, feje pedig egy borjú súlyával. Vadásszák és „at taytal”-nak nevezik. Csodálatos egy állat, húsa kövér és jóízű. Szarvai olyan erősek és hosszúak, mint az elefánt agyara.”[20]

Csaknem ugyanilyen részletes Albertus Magnus 1248. évi leírása: „A vadmarhák fajai közt van egy nagy, fekete színű féleség — írja tractusában —, melyet némelyek bubalusnak, de mi németek „voesent”-nek szoktuk nevezni. Ezek az állatok rendkívül erősek, úgyhogy lovast lovával együtt képesek levegőbe dobni . . . Ezek közt többféle fajt kell megkülönböztetni. Vannak olyanok, melyeknek hosszú, felfelé emelkedő a szarvuk, másoknál rövid, de vastag, igen erős szarvakat látunk. És ezen fajtákat jól ismerik a szlávok, magyarok és Németország, de ez utóbbi csak azon részében, a mely Szlávországgal és Magyarországgal határos . . .”[21]

A következő adat a strassburgi székesegyház egy gyámoszlopára felerősített és még 1386-ban is különös nevezetességként mutogatott 6 és fél láb hosszú marhaszarvhoz

[14] Orsz. lt. E 185. Nádasdy cs. lt-a, B 1519. miss. Futagy.
[15] Uo. B 1527. miss. Móré T.
[16] Uo. B 1514. miss. Batthyány F.
[17] Orsz. lt. hg. Esterházy cs. lt-a, rep. 4. fasc. 12.
[18] *Szalay* i. m.
[19] *Miskolczi G.:* Egy Jeles Vad-Kert. Lőtse 1702.
[20] *Hrbek, I.:* Ein arabischer Bericht über Ungarn. Abu Hamid Al Andaluzi Al Garnati, 1080—1170. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae, Bp. 1955.
[21] *Szalay* i. m.

fűződik, melyről a hagyomány azt tartotta, hogy egy Magyarországról származó azon megszelídített ősmarháé volt, mellyel 1015-ben, Weinhaire püspök idejében az egyház építésekor a nehéz köveket húzatták.[22]

E közlések is arra utalnak, hogy a magyar szarvasmarha eredete utáni kutatásunk ezen a nyomon haladva jó úton jár — a kihangsúlyozott nagy test és hosszú szarv napjainkig is ennek a marhafajtának legszembetűnőbb tulajdonsága. E megállapításunknak azonban ellentmond az eddig feltárt, több tízezret kitevő középkori csontanyag tanúsága. Bökönyi szerint nincsen bizonyíték arra, hogy hazánkban hosszabb szarvú

Arnold zalai ispán pecsétje 1237-ből. Az 55 mm-es eredetiről készült gipszlenyomat.

és erősebb ősmarhatípus élt volna, mint bárhol másutt Európában, ez pedig a magyar fajtánál kisebb testű és aránylag rövid, előrehajló szarvállású volt. *Hankó Béla* ez eltérés magyarázatát abban látja, hogy a magyar marha jelenlegi táblás, felfelé álló szarvát már domesztikációja idején, a középkorban vagy az újkor küszöbén vette fel.[23]

Úgy véljük, az előbb említett három forrás egybehangzó megállapítása, mely szerint hazánkban egy nagyobb testű és hosszú szarvú ősmarha élt, nem hagyható figyelmen kívül. A rendelkezésre álló régészeti leletanyag elsősorban hazánk jelenlegi területéről származik, így nem fest hű képet a történelmi Magyarország regionális tényezőinek hatása alapján kialakult viszonyokról. Az Árpád-kori magyar királyság politikai és gazdasági hatósugara messze túlterjedt a történelmi határokon. Középkori állattartási viszonyaink Szlavónia, Horvátország, Szerbia, Havasalföld, Moldva és Galícia faunájának ismerete nélkül aligha lesznek áttekinthetők. A Keleti Kárpátokban például egy más típusú szarvas él, mint az Alpokban. A bikák átlagos testsúlya kb. 100 kg-al nehezebb, emellett koponyaalkat és agancsforma is eltérést mutat: a nyugatiaké szűk, keleten szélesebb kifekvésű, hosszabb és erősebb.

Az ősmarha Bos primigenius hahni Hilzheimer néven ismert keleti típusa, melynek jelenléte a kora-neolitikum idején nálunk is kimutatható,[24] az ókorban a közelkeleti térség vadja volt, hazájának északi határa valószínűleg elérte a Fekete-tenger térségét. Balkáni előfordulását Herodotosz is megemlíti, Thessáliáról nyújtott leírásánál ugyanis

[22] *Szalay* i. m.
[23] *Hankó B.*: Tisia. Debrecen 1936.
[24] *Bökönyi* i. m. 2. sz.

elmondja, hogy ezen a vidéken nemcsak oroszlánok vannak, hanem vadmarhák is, ezeknek hatalmas szarva gyakran eljut Görögországba.[25] Ez az ókori vadászjelenetek ábrázolásaiból jól ismert, széles szarvállású és nagytestű vad, mely fajtajelleg tekintetében közelebb állhatott az indiai gaurhoz, mint az európai típushoz, úgylátszik előszeretettel tartózkodott az árterületek mélyfekvésű erdőségeiben és mocsaraiban. Egy i.e. 1500-ból származó egyiptomi feljegyzés szerint a Nílus-deltában olyan nagy számmal fordultak elő, hogy III. Amenophis fáraó egy alkalommal 75 darabot ejtett belőlük.[26] Kézenfekvő, hogy a magyar marha eredete utáni kutatásunknál Abu Hamid és Albertus Magnus híradásai alapján számításba vesszük kelet-európai előfordulását a középkorban, ha a régészet azt mindmáig nem is igazolhatja. A kérdés tehát az: hol, mikor és milyen körülmények közt került sor e vad domesztikálására, vagy — ami valószínűbb — hol és mikor jött létre közte és a domesztikált hazai marhafajták közt egy olyan tenyészkapcsolat, mely e vadnak jellegzetes külsejét és tulajdonságait örökítette. Úgy véljük, hogy ez a kapcsolat egy több évszázadon át tartó céltudatos kitenyésztés eredménye.

*

Magyarország domesztikált szarvasmarha-állománya a honfoglalást követő évszázadokban — a régészeti kutatás eredményei szerint — az Európa-szerte elterjedt brachyceros csoporthoz sorolható marhafajtához tartozott; az alacsony, 120 cm marmagasságot alig meghaladó, röviden ívelt, felfelé álló szarvú marhát egykori ábrázolások szürkés egérszínűnek mutatják be.[27] Feltehetően a szerényebb viszonyok közt élő őslakosság fogatolás, tejnyerés és húsellátás céljaira tartott háziállata volt, így a magyarság gazdasági életében jelentős szerepet betöltő lóállomány mellett számára csak szerényebb szerep juthatott. Fejlődő gazdasági jelentőségének egyik legkorábbi emléke I. László dekrétumainak 15. és azt követő két cikkelye, mely megtiltja az ország végein túl terjedő ló- és marhakivitelt.

A lókiviteli tilalom keleten — a pusztai lovasnépek világában — egy ősidők óta elterjedt szokás volt, az ázsiai hunoktól kezdve Dzsingisz kán mongoljaiig valamennyi lovasnomád pásztornép élt vele, nálunk királyaink azt a középkor végéig fenntartották. Alkalmazása kifejezetten hadiérdeket szolgált, egyrészt biztosította a hadicélra alkalmas ló- és tenyészanyagnak az ország határain belüli megmaradását, másrészt gátat vetett a környező népek azon törekvésének, hogy megfelelő lóanyag beszerzésével növeljék lovasságuk ütőképességét. E tilalomnak az ország marhaállományára vonatkozó kiterjesztése nyilvánvalóan szintén hadicélt szolgált, ez a feltevés indokolja, hogy eredeti témakörünktől valamelyest eltávolodva a magyar haderő XI. századi ellátási viszonyait közelebbről szemügyre vegyük.

Bölcs Leó császár „Taktika" c. művéből értesülünk arról, hogy a még a Kárpátoktól keletre tanyázó magyarság hadrakelt seregét egy nagy csapat ló követte, „részben táplálékul a tejivás végett, részint pedig a sokaság látásának keltése végett".[28] Ugyanezt írja csaknem három évszázaddal korábban Pseudo Maurikos az avarokról.[29] Ezt halljuk a tatárjárás idején a tatár foglyoktól szerzett értesüléseit továbbító magyar püspök leveléből is, ki Batu kán mongoljairól beszámolva írja: „... sok ló követi őket lovas nélkül, úgy hogy ha egyikük lovagol, húsz-harminc ló követi".[30] Ugyanígy szól Tamás spalatói főesperes híradása is, ki szerint a mongoloknál „... bármennyi lova is volna egy embernek, azok úgy vannak idomítva, hogy kutyák módjára követik gazdájukat".[31]

Az itt felsorolt adatok világánál kibontakozó kép döbbenetes módon tárja elénk a keleti lovasok hadseregélelmezési és közlekedési szervezetének páratlan rendszerét, egyedülálló teljesítményeinek hiteles és kézzelfogható magyarázatát. Előrebocsátva, hogy a gazdájukat követő lovak viselkedése nem az idomításnak, hanem a ménesló csordaösztönének, a ridegen tartott lovak terelési módjának jele, e részletkérdés közelebbi vizsgálatára jelen esetben már azért sem térünk ki, mivel ezzel egy másutt megjelenő munkánkban foglalkozunk.[32]

A csoport élén nyereg alatt vagy vezetékszáron haladó vezérkanca nyomában járó tartaléklovak rendeltetése az élelmezés, valamint a gyors közlekedés feltétele, a menetközbeni lóváltás biztosítása volt. Az ilyen seregnél nem okozott gondot az élelem

[25] *Braun, T.:* Das Geschichtswerk des Herodotos von Halikarnassos. Leipzig 1958.
[26] *Lengerken, Prof. Dr. H. v.:* Der Ur und seine Beziehungen zum Menschen. Leipzig 1953.
[27] *Bökönyi* i. m. 3. sz.
[28] *Gombos A.:* Catalogus fontium Historiae Hungaricae. Bp. 1938. no 3422.
[29] *Darkó J.:* Turáni hatások a görög—római hadügy fejlődésében. Hadtörténeti közlemények, Bp. 1934.
[30] *Makkai—Mezey:* Árpád-kori és Anjou-kori levelek, Bp. 1961.
[31] *Gombos* i. m. no 2240.
[32] A lovak csordaösztönére az egyetemes lovaskultúrával foglalkozó és az NSZK-ban kiadásra kerülő munkám tér ki.

és lótáp, utánpótlás, útviszony vagy akár menetütem és távolságteljesítmény. A szükségletek előteremtése nem a hadvezetőségre, hanem a közemberre hárult önellátásialapon.

A nomád hadviselés és pásztorkodás életviszonyai nem igen különböztek egymástól. Az élelem forrása és gazdasági alapja mindkét esetben az állattartás volt; az eltérés csupán annyiból állt, hogy a megszokott táplálékot, mint tejet, húst és vért — az utóbbit a lovak ereiből béltömlőkbe csapolták és tűzön sütve fogyasztották — a seregnél egyedül a lóállomány biztosította. Valószínű, hogy egy ilyen 20—30 tartaléklóból álló egységhez több harcos is tartozott, a külső szemlélő számára nyújtott kép azonban mindig egyet mutatott: lovak, melyek kutyák módjára követik gazdájukat.

A kereszténység — mint tudjuk — tilalmazta a lóhús és kancatej élvezetét. Ennek a már érthetetlennek tűnő tilalomnak gyökerei még az ótestamentumba nyúlnak vissza, a földi bűn és gonoszság szimbólumaként odaállított apocalypsis lovasainak bélyegzett keleti lovasokkal szembeni ideológiai állásfoglalásba. Amint a bolgároknál bizonyítható módon a keresztény egyház tiltotta be az élelmezésnek ezt a módját,[33] ugyanúgy bekövetkezett ez a magyaroknál is. Az 1063. évi pogánylázadás résztvevőit azzal vádolják, hogy ismét kövér kancák húsát ették.[34]

Ez a tilalom harcászati jelentőségében ma már szinte felmérhetetlen rést üthetett a magyar haderő évszázadok óta megszokott és bevált élelmezési rendjébe. Az átállás feladatát nyilvánvalóan csak a központi hatalom képviselője, a király oldhatta meg, s hogy ez valóban így történt, erre utal a Szt. László-legendának egy részlete is. A király szenttéavatását követő időkben, tehát feltehetően a XIV. században írt legenda arról ad hírt, hogy amikor serege valahol Biharban az elhagyott vadonban nagy éhséget szenvedett (1085), a király Istenhez folyamodott segítségért. Amidőn imáját elvégezte és visszafordult, egy nagy csapat szarvassal és vadmarhával találta magát szemben (ecce grex cervorum et bubalorum obviat ei).[35] Íme egy példa a legendák keletkezéséről. Ha nem tévedünk, hasonló történeti háttere lehetett a sziklából történt forrásfakasztás csodatételének is, mely alighanem a kumiszfogyasztás eltiltásának emlékét őrzi. A pogány szokások felhagyását, mint istennek tetsző cselekedetet, méltán sorolhatta az utókor a szent király csodatételei közé.

Az itt elmondottak világánál értelmet nyer a marhakiviteli tilalmat elrendelő dekrétum is; Szent László korától kezdve az ország hadikészültsége a megfelelő számú vágómarha készenlétben-tartásától is függött. Utódja, Könyves Kálmán idejében a jelek szerint ezen a téren bizonyos enyhülés állhatott be, az általa kibocsátott dekrétum feloldja az általános tilalmat és azt csupán a hímnemű barmokra (boves masculos), vagyis a vágóállatokra korlátozza. A domesztikált szarvasmarha mellett bizonyos szerep juthatott a vadnak is. A váradi regestrum adatai közt utalást találunk arra, hogy a XIII. század elején a Szatmár megyei Szentmárton és Ipu falvakban királyi vadmarhavadászok (venatores bubalorum és venatores bubalinorum) laktak, kik felett ispánok (comes) és tizedesek (decurio) állottak,[36] de erre mutat a legendának a szarvasok és vadmarhák megjelenését kiemelő közlése is.

A hadseregélelmezés megoldására nézve azonban csak két évszázad elmúltával, I. Lajos nápolyi hadjárata idejéből (1347—61) találunk adatot. Giovani és Matteo Villani krónikája következőképp írja le az olaszországi hadjáratban résztvett magyar sereg élelmezését: „A pusztákon az élelemmel jól el vannak látva, ennek oka, hogy Magyarországon igen sok ökör és tehén tenyészik. Ezekkel nem munkálják a földet, s mivel bő a legelőjük, hamar megnőnek és meghíznak. Ezeket megölik és bőrükből és zsírjukból nagy kereskedést űznek. A húsukat pedig megsütik nagy üstökben, s ha már megsült és besózták, elválasztják a csontoktól, megaszalják kemencékben vagy másutt, és ha száraz, finom porrá zúzzák és elteszik. És ha sereggel mennek a pusztaságokon, hol élelmet nem találnak, magukkal visznek fazekakat és más rézedényeket, és mindenkinél van zacskó ilyen porból hadi élelmezésnek, azon felül a király is vitet szekereken nagy mennyiséget.

És ha folyókhoz érnek vagy más vízhez, ott megállnak, megtöltik edényeiket vízzel, azt fölforralják, és ha forró, dobnak bele húsport az összegyűltek száma szerint. A por megdagad, s egy-két maroknyiból tele lesz az edény valami sűrű tésztafélével, amely nagyon[7] tápláló erejű és képes az embert jó erőben tartani kevés kenyérrel vagy anélkül is."[3]

[33] *Bastian, A.:* Beiträge zur Ethnologie und darauf begründete Studien. Suplementum, Zeitschrif für Ethnologie. Berlin 1871.

[34] *Gombos* i. m. no 622. A lóhús fogyasztására *Radloff* (Zeitschrift für Ethnologie, 1871) és *Almásy* (Vándorutam Ázsia szívébeu, 1903) szerint a kazak-kirgizeknél általánosan el volt terjedve, főképpen csikók és a meddő kancák húsát ették. A magyarság hasonló szokását az ásatások alkalmával a lakótelepek étkezési hulladékai közt nagy mennyiségben előkerülő csontanyag is igazolja *(Bökönyi Sándor* szíves közlése).

[35] *Szalay* i. m.

[36] *Karácsonyi—Borovszky:* Váradi regestrum. (Regestrum Varadiense) Bp. 1903

[37] *Miskulin, A.:* Művelődéstörténeti mozzanatok Giovani és Matteo Villani krónikája alapján. Bp. 1905.

Az I. László- és I. Lajos-kori adat közötti összefüggés kidomborítására láncszemként illeszkedik a lengyel Jan Dlugosz krónikájának híradása, miszerint I. Ulászló lengyel király (I. Lajos Hedvig leányának férje) 1410-ben a német lovagrend ellen vívott győzedelmes tannenbergi csata idején lengyel és tatár seregeit vadló- és vadmarhahússal élelmezte.[38] Különösen érdekes analógiát jelent a vadlovak húsának felhasználása, ami nyilvánvalóan a pogány tatárok ellátását szolgálta.

Magyarországon a hadsereg élelmezését az ország határain kívül — az aranybulla 7. cikkelye értelmében — a király biztosította. Ezt a valószínűleg gyakorlatban már korábban is alkalmazott szokást tükrözi Villani krónikájának azon pár sora is, hogy a szárított húsporból „a király is vitet szekereken nagy mennyiséget". Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy egy hadjárat megindítása előtt ezerszámra vágták a marhát és készítették a húsport. Ennek a húsfeldolgozásnak rendkívüli méreteiről kívánunk megközelítő képet nyújtani, amikor gyakorlati ismeretekre támaszkodó adatokból azt rekonstruáljuk.

Egy vágómarha után 150 kg színhúst számítva és egy ember napi adagját ½ kg nyershúsban feltételezve, egy marhából készített húspor mintegy 300 ember napi táplálására volt elegendő. Egy csupán 10 000 főnyi sereg tehát napi kb. 30 marha húsát fogyasztotta el, ami egy háromhavi hadjárat esetén mintegy 3000 marhát jelentett. De legyünk óvatosak. A hadrakelt sereg különösen külországban — ha tehette — önmaga ellátásáról is gondoskodott, számítsuk tehát egy ilyen méretű hadivállalkozásnál a fenti mennyiségnek csupán egyharmadát, vagyis 1000 vágómarhát; ez a szám is rendkívüli méretű marhavágásra enged következtetni. Ennek biztosítása tehát egy olyan állandó jellegű és királyi tulajdonban levő állatállományt kívánt, melynek évi szaporulata ezt az igényt ki tudta elégíteni.

Mindezek előrebocsátása után térjünk rá a magyar szarvasmarha eredetének szűkebb értelemben vett történetére.

A kezdetben főként vadhússal (vagy annak készítményével?) élelmezett hadsereg ellátási problémája szükségszerűen a domesztikált állatok húsának igénybevételére vezetett, ezt a célt szolgálta I. László marhakiviteli tilalma is. Kálmán király általi enyhítéséből már arra következtethetünk, hogy a vadászat intézményesítése (venatores bubalorum) révén nyert húsmennyiség ekkor még fedezte a szükségleteket, ami egyúttal a vadállomány megritkulásával is járt. A domesztikálást általában az érintett vadféleség hiánya váltja ki, további lépést jelentett tehát az állatok befogása, erre utal a XIII. század elején felbukkanó „venatores bubalinorum" elnevezés, ami alatt bubalusborjúvadászokat kell értenünk. Az újszülött állatok kézrekerítése és felnevelése a háziasításnak egyik leggyakoribb módszere, talán ennek emlékét tartotta fenn a XIII. századi Bialakol helynév is. Ezzel egyidejűleg indulhatott meg a domesztikált és a bubalusmarhák közti keresztezési folyamat, mely a magyar marhafajta kitenyésztését eredményezte. Ez a tenyészhatás persze vadkertben tartott egyedek és basztardok révén és későbbi évszázadokban is érvényesülhetett.[39]

A rendkívül jó adottságok (állattartási szakértelem, téli tartásra alkalmas mocsarak stb.) előbb-utóbb a szükségleteket meghaladó állatszaporulat felneveléséhez vezettek, ezzel megindulhatott az ízletes húsú és nagytestű vágómarhák kivitele is. Az esztergomi vámtarifa 1365-ben a nyugatra irányuló marhabőr és faggyú mellett már két forint vámmal terheli az ugyanoda tartó *nagy* marhákat (magni bous) is, ha történetesen szekérbefogva hajtják is őket.[40] Az utóbbi adat annyiból is érdekes, mert nemcsak a nagytestű marha fogatolására utaló egyik legkorábbi adat, hanem ebben az intézkedésben valamilyen vámkijátszás elleni rendszabályt is sejthetünk. Úgylátszik a fogatolt marha kezdetben vámmentes volt, nyilván ezt kihasználták a vágómarhák kivitelénél is.

Marhakivitelünk adatai, valamint a lengyel hadsereg XV. század eleji élelmezésének problémája további meggondolásokra is késztet. Ulászló Priszov melletti vadászata a krónika szerint mindössze 50 hordó besózott húst eredményezett, a Bialowycze mellett eltöltött 8 nap valószínűleg még annyit sem, mivel még említésre sem érdemes; mindez egymagában is rávilágít e kor hadseregélelmezési nehézségeire, és érzékelteti a magyar

[38] *Przezdziecki, A.:* Johannis Dlugosz Senioris Canonici Cracoviensis opera omnia, Cracoviae, 1877. — A krónika ide vonatkozó közlése, Tomus 12. pag. 594.: „. . . ferasque venatione captas et sale conditas Plockam mittit pro futuri belli commeatu . . ."; Tomus 13. pag. 5.: „. . . rex . . . venationi intentus multas feras silvestres onagrinas et zubrinas, quae in Polonico Loszy vocantur, cepit et quinquaginta vasa de illis implens pro futura expeditione . . . per undas transmisit . . ."

[39] A kiveszőfélben levő vadmarhák vadaskerti tartása a magyar főurak körében elterjedt szokás volt. Nádasdy Tamás 1551. évi fogarasi számadása 4 bölényt (quatuor ferarum bölin) tart nyilván, melyeket Lázár István előkelő székely Gyrgőről küldött (Orsz. lt. E 185. B 1557. fol. 2.). Báthori András leveléből értesülünk arról, hogy Dobó István is kért belőlük, de kérése nem volt teljesíthető, mert „a belineket semmi képen meg nem tudnám óni, hogy meg ne haljanak" (uo. B 1513. miss. Báthori A.). Balling János 1641-ben azt javasolja Lorántffy Zsuzsannának, hogy az „belénd boriut . . . Az Vadkertbe kellene bocsájtani . . . igen szeléd marha szegény . . ." (uo. E 190. B 1584, fol. 19.).

[40] *Fejér G.:* Codex diplomaticus Hungaricae ecclesiasticus et civilis. Budae 1829—44. IX/3. 478. l.

szarvasmarha kitenyésztéséhez fűződő fontos gazdasági és hadászati érdekeket. A XV. századtól mindinkább erősödő marhakivitelünk méreteit figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az Európa húsellátásában oly fontos helyet betöltő magyar marhatenyésztés — mint a gazdasági téren jelentkező megannyi korszerűsítés és újítás — szintén a fejlődő harcászattechnika és növekvő hadiigény talajából nőtt ki.

Említést érdemel még, hogy a németországi Mainzig és Nürnbergig hajtott marhák — a nagymérvű keresletből ítélve — jelentősebb súlyveszteség nélkül érhettek rendeltetési helyükre, ami ennek a félvad marhafajnak közismert szívósságát igazolja. Rendkívüli nagyságuk persze itt is feltűnik és csaknem szállóigévé válik. Marx Fugger 1584-ben a nyugati lótenyésztés előmozdítása érdekében írt könyve a lótartás jövedelmezőségét a marhatartással szembeállítva hangsúlyozza, hogy egy marháért, ha mindjárt akkora mint egy magyar ökör (wann es gleich ein grosser Ungerischer Ochs were), 5 forintnál többet nem adnak, míg egy lóért annak többszörösét.[41]

A kivitel mellett jelentős gazdasági szerepet tölt be az ország marhaállományára gyakorolt tenyészhatása révén is a magyar marha, mely — mint a régészet kimutatja — a XIV. századtól súlyban és marmagasságban fokozott gyarapodást mutathat fel.[42] A fajkeveredés jele kitűnik az oklevelekben előforduló színmegjelölésekből is, a vadmarha színe a házimarhánál mind gyakrabb jelenség lesz. 1350 táján a rőt és barna ökör mellett már ordas (vadszínű) is előfordul;[43] 1475-ben pedig Kállay Lőrinczné végrendeletében Szabolcs megyei birtokának marhaállományáról hagyatkozva már fekete és barna színűeket sorol fel, de mindezeknél még többet mond 6 jármosökörnek „magni boves", vagyis nagy jelzővel történő említése.[44] A daruszőrű marhára utaló legkorábbi adatot már csak a XVI. századból ismerjük.

Érdekes, hogy a nemesi majorgazdálkodásnál felbukkanó nagytestű jármosökrökkel egyidejűleg találkozunk első ízben a már említett és a Kusaly-i Jaksok Ugocsa megyei birtokán kimutatott ugyancsak hat darab jármos „byal"-al. Hogy ezek valójában melyik marhafajt képviselték, ma már el nem dönthető. Ugyanez vonatkozik azon bubalusokra is, melyek tejétől, ill. sajtjától Ulászló lengyel király 1412. évi budai és esztergomi látogatása alkalmával megbetegedett.[45] A választ ezekre a kérdésekre már csak a házibivaly hazai elterjedését tisztázó újabb bizonyíték adhatja meg.

A lápi legelők felhasználására nézve már a krónikákban is találunk utalást. Hunor és Magyar szarvasüldözési mondája szerint elődeink azért telepedtek a Meotisz ingoványába, mert azt alkalmasnak találták baromtartásra.[46] Ha ez az adat nem is alkalmas arra, hogy a honfoglalás előtti állattartási viszonyokra messzebbmenő következtetéseket vonjunk le, a krónikaíró korának (XIII. század) viszonyaira nézve kétségtelenül hitelesnek tekinthető.

Nem tekinthető véletlennek, hogy a királyi uradalmak nagyrészben a nagykiterjedésű mocsarak és lápok közelében helyezkedtek el. Csupán a jelentősebbeket említve, nagykomár—galambok—karosi uradalom a Kisbalaton mellékén, a tata—neszmélyi a valamikor nagykiterjedésű neszmélyi ingovány mellett, Sárospatak a Bodrogközben, a beregi uradalom pedig az ecsedi láp mentén stb.; a hadseregélelmezésre és kivitelre szánt marhák tartásának elsősorban itt lehetett a hazája.

A ridegmarhatartásnak ezt a módját legfőképpen a XVIII—XIX. századi leírásokból ismerjük, mivel az nálunk az árterületek XIX. századi lecsapolásáig folyamatosan dívott, és csak a nagykiterjedésű mocsarak és lápok eltűnésével szűnt meg. Ennek lényeges eleme nem egyedül az állatok télen-nyáron való szabadbantartása, hanem a speciális teleltetés, mely a morácsvilág növényeinek, mint savanyú fű, sás, csádé, káka és nád, legeltetésével jár. Ezeket a magas növényeket télen a hó sem borítja el, így a fagyok beálltával a marha is hozzáfér, vagy ahogy a közmondás is megőrizte, a jég hátán is megél. De csakis a magyar marha, mert ez a mező más marhafajták számára nemhogy megélhetést, hanem pusztulást jelent, lévén a lápi növényzet a májmétely kiváltója. A magyar marha e betegséggel szemben nagyobb ellenállást tanúsít.

[41] *Fugger, M.:* Von der Gestuterey. Frankfurt a/M. 1584.
[42] *Bökönyi* i. m. 3. sz.
[43] *Szamota—Zolna y* i. m.
[44] Orsz. lt. Dl. 56,000 sz. — Az oklevél érintett szövege: „. . . Item Ambrosio pro serviciis suis duos boves quadriennos unus nigri coloris alter barna, item cuidam puero nomine Blasio lego duos boves triennes, item cuidam puero nomine Stephano de Harmeg lego pro serviciis suis unum pecudum annualem, item Laurenti bresbitero sex boves magnos cum curru et bove burre . . . item eisdem relicte nomine Clara . . . lego unam vaccam Chibere Charna et aliam vaccam Langas (lángos), item Laurentio presbitero duas vaccas Fekethe Charna et aliam Thompa Barna, item quatuor boves et duas equos curriferos lego ad sepellendum funum meum . . . item . . . unam vaccam nigri coloris nomine Ketheles (köteles) . . ."
[45] *Przezdziecki* i. m. Tomus 13. pag. 114. — Az érintett szövegrész: „. . . rex . . . caseis ex lacte bubalo recenter coagulatis se replens . . ."
[46] *Gombos* i. m. no 622.

A ridegtartásnak egyedüli veszedelme az őszi árvíz, mely elpusztítja a nyári növényzetet és vele együtt a teleltetésre felhasználandó takarmányt. Heves megye Tisza-melléki falvainak jobbágyai az 1770. évi úrbéri összeírások alkalmával egyöntetűen vallják: „Ha a Tisza határunkat ősszel el nem önti, van téli pascuatio" (legeltetés). A tiszapüspökiek még azt is hozzáfűzik, hogy ilyenkor „a marhák nagy éhség miatt irtóztató képpen bőgnek és hol mit kaphatnak valamely eledelt, hanyatt homlok minden gátakat el rontván oda sietnek,úgy hogy a pásztorok vetéseinket is nem oltalmazhatják".[47]

A félvad állatok kezelése egyébként is nagy körültekintést igényelt. A Nádasdy Tamás marhakivitelét lebonyolító Fáncsy János 1551-ben ezeket írja gazdájának: „... de Te Nagyságod úgy ércse, hogy az barom igen vad és azt füvön kell viselni (hajtani) és több barom között, míg a fertő mellett éri ..."[48] Rákóczi György sárospataki tiszttartója, Debreczeni Tamás pedig 1637-ben a Brandenburgi Katalin (Bethlen Gábor özvegye) részére küldendő vágómarhák ügyében ugyancsak írja: „... az vad tulkokat hogy szénán meghizlalhassuk, csak lehetetlen Kegyelmes Uram, kegyelmesen Maga Nagyságod elmélkedjék, az olyan erős vad tulkokat ha ember közelre akarja köttetni, hízik e vagy vesz inkább, ki hatodfű, ki hetedfű erős vad marhák, míg meg nem szelídítenék, ki jászolba veszne, ki emberbe vesztene, s nem hogy híznak, de inkább el ösztönödnek, füvön kell azokat meg hizlalni és úgy fel hajtani ..."[49] Rá egy esztendőre írt leveléből értesülünk arról, hogy a szóbanforgó 110 darab marhát, mivel „felesen kelletik kísérni", 32 lovas kíséretében hajtatják ki Németországba.[50]

De amilyen volt a jószág, nem sokban különböztek attól őrzői sem, a később hajdúvá lett hajtók és barompásztorok. Ugyancsak Debreczeni Tamás írja róluk 1635-ben: „... most egyébaránt csendességben volnánk, csak az a sok török lopó csavargó ne járhatna ilyen szabadon, de sokan vannak csak barom pásztorok és egyéb csavargók is, össze verik magokat felesen, szabad legényeknek nevezik magokat, élnek a szegénységen és úgy járnak alá a török háborgatására, lopására ..."[51]

A XVIII. század konszolidált viszonyai újból felvirágoztatták a nyugati marhakivitelt. Talán nem érdektelen, ha röviden ismertetjük Károlyi Sándor Szatmár környékén vásárolt göbölyei értékesítésének 1735. évi lefolyását. A három falkába terelt 372 darabot a Pest melletti Gyál pusztára hajtották, innen kerültek esetenként a Rákos mezején tartott marhavásárra. Részben katonaság, részben pedig mainzi kereskedők vásárolták meg páronként 64 rajnai forint körüli áron, vagyis az átlag 39 rajnai forintos beszerzési árnak csaknem duplájáért. Ami Rákoson nem kelt el, azt Vác, Drégelypalánk, Vámosmikolán át — az Ipolyt Pásztónál átúsztatva — A Károlyiak kisalföldi uradalmába, Tótmegyerre hajtották, majd onnan Bécsbe.[52]

Ez a kor egyúttal széleskörű elterjedésük korszaka is; a fehér- és daruszőrű, táblásszarvú és nagyobbtestű magyar marha — különösen az ország síksági részein — a népi tenyészetek legelterjedtebb marhája lesz. A belterjesség felé haladó mezőgazdasági termelés mint igavonót és tejelőmarhát használta fel, ez időben török országszerte a szilaj tinót járomba és kötik a fejőstehenet jászol mellé istállózva, téli tartásra.

De ugyancsak ez a korszak hozta meg az uradalmakban az első svájci tehenészeteket (az Esterházyak által 1680-ban importált svájci tenyészanyag ennek egyik korai hírnöke),[53] és velük együtt megjöttek a „sveicer" tehenesek, lerakva a belterjes tejgazdálkodás alapjait. A nehezen kezelhető, félvad magyar marha ebből a fejlődésből nem vette ki a részét, hasznosítási területe legfőképp az igavonásra szorítkozott, ezen a téren azonban továbbra is veretlen maradt; a kemény, kitartó és szaporaléptű magyar ökörnek messzeföldön nem akadt párja. Egyoldalú hasznosítása a nyugati marhafajtákkal szemben számára hátrányos helyzetet teremtett, a magyar marhának a második világháborút követő évtizedekben úgyszólván teljesen nyoma vész, egyes alföldi állami gazdaságok tartanak belőle párszáz darabot. A mezőgazdaság gépesítése kimondta rá a halálos ítéletet.

Pedig a magyar szarvasmarhának mezőgazdasági termelésünkben, ha nem is mint igavonó vagy tejelő, hanem, akárcsak hajdanában, mint vágómarha, ma is megvolna a helye. Éppen a gépi erőre való átállás teremtett számára újabb létjogosultságot, az átállással ugyanis nemcsak az igásmarhatartás, hanem a lótartás is csökkent. Mélyfekvésű rétjeink szénáját ez ideig legfőképpen a ló fogyasztotta, mivel tarkamarha és juh takar-

[47] Orsz. lt. Htt. lt. Úrbéri tabellák 1770. Heves m.
[48] Uo. E 185. B 1519. miss. Fáncsy J.
[49] Uo. E 72. B 1582. miss. Debreczeni T.
[50] Uo. E 72. B 1583. miss. Debreczeni T.
[51] Uo. E 72. B 1580. fol. 126/b.
[52] Uo. Károlyi cs. nemzetségi lt-a, Rácz Demeter és Marsovszky András komornyik számadásai.
[53] *Gaál László:* A magyar állattenyésztés múltja. Bp. 1966. 179. l.

mányozására nemcsak alkalmatlan, hanem káros is; ezeknek a nagy kiterjedésű területeknek hozama maholnap hasznosítatlan marad.

Szinte siralom nézni a dél-dunántúli nagy berekrétek szénájának — nyilvánvalóan szükség híján, de ugyancsak fogaterőhiány következtében is — évről évre való pusztulását, ugyanígy a Hortobágy, a dunai és tiszai árterületek célt tévesztett hasznosítását, mikor évszázados gyakorlat árán magunk tenyésztette haszonállataink között olyan is akad, mely éppen az ilyen területek hasznát bár külterjesen, de költség és kockázatmentesen biztosítja.

Jövedelmezőségére nézve végezzünk egy gyors számítást: A kiadások rovatában 100 darab ridegmarha után számítandó másfél gulyás évi bére szerepel, valamint a karácsonytól József-napig feletetett tengeriszár és zab- vagy hüvelyesszalma értéke. A felhasznált legelőterület hozamának tehertételként való értékelését mellőzük, mert egyrészt hasznot nem hajtó adómentes területről van szó, másrészt, mert éppen az elmúlt évek tapasztalatai mutatják, hogy az árvíz sújtotta területek gabona-, kapásnövény- és takarmánytermésének többéves átlaghozama — az e célra fordított termelési költségeket figyelembe véve — legjobb esetben a nullával azonos. A befektetések költsége ugyanakkor minimális, az állatok elhelyezéséhez szükséges féltetős szárnyék és karám létesítése a gazdaságok számára nem jelent megterhelést. A bevétel rovatánál a marhatartás hasznosításának egy számunkra ujszerű, főleg Dél-Amerikában alhalmazott gyakorlatát vessxük figyelembe. Ha a fenti állománynak csupán 20%-át használjuk fel — a törzslétszám fenntartása érdekében — tiszta vérben való tenyésztésre, 80%-át pedig a már eddig is bevált nyugati húsmarhákkal való keresztezés révén vágóállat nevelésére; a jövedelem alapja egy, az első nemzedékben mindkét marhafajta előnyös tulajdonságait egyesítő, megfelelő hasznot biztosító vágómarha lesz.

E jövedelemszámítás láttán méltán felmerülhet a kérdés, mit jelent mindez készpénzben kifejezve. Úgy tartjuk, céltalan volna az ilyen irányú kísérletezés, bármilyen kedvező vagy kedvezőtlen eredménnyel zárulna is. Az elsőrendű vágómarha ma is exportcikk, értékesítéséből származó bevétel tehát a világpiaci árakhoz igazodik, devizagazdálkodásunk mai bonyolult képletei pedig a mezőgazdasági termelés rentabilitásának kiszámításához nem alkalmazhatók.

A kipusztulófélben levő magyar marha megmentése tehát nemcsak történeti értékeink szempontjából vagy akár állatbiológiai szempontból indokolt, hanem jól felfogott gazdasági érdekből is. Mi hát a teendő? A természetvédelmi törvény alapján a továbbiakig védetté kellene nyilvánítani a magyar marhafajtát. Ezen idő alatt tenyészállatot (tehenet, üszőt) csak tenyészképtelenség esetén, állatorvosi véleményezés mellett szabadjon levágni. Meg kellene tiltani a más marhafajtákkal való keresztezést, ez alól egyedül a tudományos célú kísérlet, valamint a fenntartó gazdaságok törzslétszámán felüli és vágócélra nevelt állománya — mely éppen a marhatartás gazdaságos voltát tervszerűen hivatott biztosítani — legyen kivétel. Fel kell vásárolni — ha ugyan még van mit — a magántulajdonban fellelhető fajtiszta egyedeket (esetleg Erdélyben és a Vajdaságban is), és azokat szakszerű továbbtenyésztés céljából állami gazdaságokba összpontosítani. Végül a szükséges vérfrissítés céljából gondoskodni kell egy akklimatizált, hazai adottságoknak megfelelő maremantörzsről.

Mindez persze csak tervezgetés, és mindaddig az is marad, míg földművelésügyi szerveink a magyar marha megmentésének ügyét fel nem karolják. Reméljük, hogy az európai domesztikáció történetében egyedülálló szerepet vitt magyar szarvasmarha múltjának tisztázásával megmaradásának útját is egyengethettük.

JANKOVICH MIKLÓS

МИКЛОШ ЯНКОВИЧ

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВЕНГЕРСКОГО КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА

Резюме

В связи с вопросом о происхождении венгерского крупного рогатого скота на основе средневековых источников два фактора считаются вероятными: во-первых, что проживающий в восточных частях страны, дикий крупный рогатый скот представлял собой восточный тип региональных разновидностей Bos primigenius, этот восточный тип был

крупнее по размерам и имел более широкое расстояние между рогами; во вторых, причиной, вызвавшей превращение данного скота в домашнего животного, послужила возросшая потребность в мясе, в связи с снабжением королевских войск XI века.

Основой снабжения венгерских воинов до принятия христианства — не принимая во внимание приобретение продовольствия в частном порядке — служило мясо и молоко представляющих собой запас лошадей. Существование данной и общеизвестной у восточных кочевых народов привычки также у венгров подтверждается и записками императора Льва Мудрого. Можно доказать и то, что потребление кобыльего молока (кумыса) и конины — как привычка язычников — было осуждено и запрещено христианством, что повлекло за собой в силу необходимости реорганизацию снабжения войск продовольствием. Об имевшей место у венгерских войск реорганизации говорит и отрывок из легенды о Владиславе Святом, в котором при перечислении чудотворств святого короля упоминается и о снабжении голодающих войск мясом оленей и дико живущего крупного рогатого скота.

Возникшие позже и известившие о снабжении венгерских войск источники отражают подобное состояние. Рассказывающая об итальянском походе короля Людовика I хроника Виллани говорит о том, что снабжение венгерских войск обеспечивается большим количеством принесенных венграми в виде порошка и изготовленным из посыпанного солью мяса крупного рогатого скота. О том же сообщает хроника польского Яна Длугоша, согласно которой король Владыслав I по случаю победоносного грюнвальдского сражения в 1410 г. снабдил свои войска посыпанным солью мясом дикого крупного рогатого скота.

Раннее превращение венгерского крупного рогатого скота в домашнего животного и использование его связано с вышеупомянутым снабжением войск. Самая ранняя ссылка на этот факт содержится в т. н. варадском регистре, где говорится об охотниках на дикого крупного рогатого скота (venatores bubalorum) в 1208 г. в комитате Сатмар, в числе которых упоминаются и охотники на телят (venatores bubalinorum), что делает вероятной и поимку их, с целью доместикации. Такие же выводы даются на основе анализа отдельных названий местностей из XIII века.

Прирост содержанных без хлевов, преимущественно на болотных пастбищах полудиких стад в XIV веке уже мог превосходить потребность войск, признаком чего был подъем вывоза крупного рогатого скота в западные страны. Таможенный тариф г. Эстергом от 1365 г. налагал на каждую единицу вывезенного из страны крупного рогатого скота 2 форинта пошлины. Подчеркивание данного факта является для сегодняшнего исследователя тем более важным, потому что это является самым ранним доказательством существования — кроме доказанного археологией мелкого, высотой в 120 см рогатого скота — и доместицированного крупного рогатого скота крепкого телосложения. О чрезвычайной его выносливости говорит тот факт, по которому большое расстояние до городов Нюрнберг и Майнц он проходил пешком, по всей вероятности без особой потери в весе. Крупный размер их и там бросался в глаза и вошел почти даже в поговорку.

Кроме вывоза их хозяйственное значение заслуживает внимание также из-за улучшения путем случки пород крупного рогатого скота Венгрии. Начиная с XIV века — по данным археологии — вес и высота крупного рогатого скота возрастает. На смешение пород указывают и обозначения их цветов в грамотах, по которым черный и коричневый цвет, цвет дико живущего крупного рогатого скота все чаще встречается у крупного рогатого скота, содержанного как домашнее животное.

Подробные данные о содержании их имеются из XVII—XVIII веков. Характерной чертой является отсутствие хлевов и проведение зимы в болотах. Данный специальный метод содержания крупного рогатого скота исчез в результате осушки болот Большой Венгерской Низменности в XIX веке. Крупный рогатый скот начал в более широких кругах использоваться в виде рабочего скота и скота, дающего только молоко, в XVIII веке и с той поры распространяется — особенно на равнинах страны — их разведение в крестьянских хозяйствах. В это же время происходит установление первых, организованных по швейцарскому примеру молочных ферм, вслед за чем все более распространяются западные породы, и быстро сокращается число венгерской породы крупного рогатого скота. Сегодня число их не превышает несколько сот животных, хотя разведение их на низко- лежащих пастбищах было бы выгодным, ведь этот скот был бы годен и для вывоза.

MIKLÓS JANKOVICH

URSPRUNG UND NUTZBARMACHUNG DES UNGARISCHEN STEPPENRINDES

Zusammenfassung

Unsere mittelalterliche Quellen unterstreichen hinsichtlich der Frage des Ursprungs des ungarischen Steppenrindes zwei wesentliche Umstände: der eine, daß das in den östlichen Teilen des Landes einst wild lebende Rind den Typ von größerem Körper und breiterem Hörnerstand der regionaler Varianten des Bos primigenius vertrat, der andere, daß der Anlass zur Domestikation dieses Rindes jener Fleischbedarf war, den die Verproviantierung der königlichen Streitmacht im 11. Jahrhundert hervorrief.

Die Grundlage der Verpflegung der ungarischen Streitmacht beruhte in den Zeiten vor der Annahme des Christentums — von der individuellen Lebensmittelverschaffung abgesehen — auf dem Milch- und Fleischertrag der Reservepferde. Dieser bei den östlichen Reitervölkern allgemein nachweisbarer Brauch wird in ungarischer Relation auch durch die Kunde des Kaisers Leo des Weisen bezeugt. Es steht auch fest, daß das Christentum den Genuß der Stutenmilch und des Pferdefleisches — als eine heidnische Gewohnheit — verurteilt und verboten hat; das zog notwendigerweise die Umstellung der Verpflegung der Armee nach sich. Auf diese Umstellung weist auch ein Abschnitt der Legende von Ladislaus dem Heiligen, der unter den Wundertaten des Königs auch die Versorgung der in Hungersnot geratenen Armee mit Wildpret von Hirsch und Urrind erwähnt.

Die späteren Quellen, die über die Verpflegung der ungarischen Streitmacht berichten, spiegeln ähnliche Zustände. Die Chronik von Villani, die den italienischen Heereszug (1347—61) Ludwigs des I. beschreibt, erzählt, daß das Problem der Verpflegung der ungarischen Armee durch gedörrten Fleischpulver in großer Menge, der aus gesalzenem Rindfleisch zubereitet war, gelöst wurde. Auch eine Mitteilung der Chronik des polnischen Jan Dlugosz scheint eine solche Art der Verpflegung zu bezeugen. Dementsprechend hat Wladislaus I. bei der siegreichen Schlacht von Tannenberg (1410) seine Armee mit gesalzenem Fleisch des wilden Rindes verproviantiert.

Die Geschichte der frühzeitigen Domestikation und Nutzbarmachung des ungarischen Steppenrindes knüpft sich demgemäß an die erwähnte Armeeversorgung. Die früheste Angabe, die darauf hinweist, tritt im Register von Várad auf: es erwähnt in 1208 im Komitat Szatmár Urjäger (venatores bubalorum) unter denen sich auch Kalbjäger (venatores bubalinorum) befanden, was die Annahme unterstützt, daß der Zweck des Einfanges die Domestikation war. Einige Ortsnamen aus dem 13. Jahrhundert deuten auf den selben Umstand hin.

Der Zuvachs der hauptsächlich auf Sumpfweiden gehaltenen halbwilden Herden mag schon im 14. Jahrhundert den Anspruch der Armeeversorgung überschritten haben. Ein Zeichen dafür ist der Aufschwung des Viehexportes nach den Westländern. Der Zolltarif von Gran (Esztergom) von 1365 belastet die vom Land ausgeführten *großen* Rinder bereits mit je 2 Ft Zoll. Ihre Hervorhebung ist für uns auch insofern vielsagend, da dies die früheste Angabe über die Existenz der domestizierten Tiere von großem Körper neben dem durch die Archäologie nachgewiesenen Viehbestand von kleinem Körper (mit einer Risthöhe von 120 Cm) bedeutet. Ein Beweis ihrer außergewöhnlichen Zähigkeit ist jene Tatsache, daß das Mastvieh, wahrscheinlich ohne bedeutenden Gewichtsverlust, bis Mainz und Nürnberg getrieben wurde. Ihre außergewöhnliche Größe fällt auch hier auf und wird gleichsam zu einem geflügelten Wort.

Die wirtschaftliche Rolle der domestizierten Rinder ist auch auf dem Gebiet der Zuchteinwirkung bedeutsam. Vom 14. Jahrhundert an nimmt unser Rindviehbestand — den Feststellungen der Archäologie zufolge — an Gewicht und Höhe stufenweise zu. Einige Zeichen der Rassenmischung ergeben sich auch aus den Urkunden. Die Farbe des wilden Rindes (schwarz, braun) wird beim Hausrind eine immer häufigere Erscheinung.

Was seine Haltung betrifft, stehen uns ausführliche Angaben aus dem 17—18. Jahrhundert zur Verfügung. Ihr bezeichnendster Zug ist die Herdenzucht mit Winterung auf Sümpfen und Mooren. Diese charakteristische Art der östlichen Viehhaltung hört im 19. Jahrhundert mit der Trockenlegung der Sümpfe auf.

Seine allgemeine Verwendung als Zugtier und zur Milchgewinnung verbreitet sich erst im 18. Jahrhundert, hauptsächlich in den tiefländischen Teilen des Landes. Zu dieser Zeit werden auch die ersten Schweizereien errichtet, das die Verbreitung der westlichen Rinderrassen und den zahlenmäßigen Rückfall des ungarischen Rindes mit sich führt. Sein Bestand schmolz in unseren Tagen auf einige hundert Stücke zusammen. In unserer landwirtschaftlichen Produktion hätte es als zum Export geeignetes Schlachtvieh, bei der Nutzbarmachung der tiefgelegenen Weiden auch heute seinen Platz.

A GYULAI URADALOM MEZŐVÁROSAI A XVI. SZÁZADBAN

A XVI. század első feléből fennmaradt, szinte páratlanul gazdag és sokrétű forrásanyag a gyulai uradalom életének csaknem minden területére kiterjed. Az uradalom 1510-ben került Brandenburgi György birtokába. A Budán, majd az 1520-as évek közepétől Ansbachban tartózkodó őrgróf tisztjeitől rendszeres és pontos számadást, valamint az uradalom minden ügyéről részletes tájékoztatást követelt. Így a brandenburgi levéltárban[1] nagy mennyiségű értékes birtokigazgatási iratanyag maradt fenn, mely nemcsak a földesúri gazdálkodásra, de az egész táj politikai eseményeire, egyes helységek történetére, sőt egyes személyek tevékenységére is bőséges adatokat tartalmaz. Az adatok és problémák sokaságából eredetileg az uradalom három mezővárosának: Gyula, Békés és Simánd történetének vizsgálatát tűztem ki korábbi kutatásaim folytatásául, az uradalom egészét érintő többi kérdést csak annyiban kívánva érinteni, amennyiben a központi probléma tisztázása megköveteli. A gazdag forrásanyagban található adatok összevetése azonban olyan forráskritikai és módszertani tapasztalatokkal szolgált, amelyeket kár lett volna csak a szokványos forrásismertető és értékelő rövid bevezetés kereteibe szorítani. A módszertani kérdések behatóbb ismertetését annál is szükségesebbnek éreztem, mert az általam is használt adóösszeírások és dézsmajegyzékek az egyre szélesebb körű gazdaságtörténeti és demográfiai kutatások fő forrásaivá váltak, s a gyulai uradalomnál kedvezőtlenebb forrásadottságok esetén korlátaik esetleg nem olyan szembetűnőek. E meggondolás alapján vált a forráselemzés e tanulmánynak szinte második fő témájává, még annak árán is, hogy az ebből eredő szerkezeti és logikai követelmények miatt a mezővárosokra vonatkozó adatokat és következtetéseket a leglényegesebbekre kényszerültem sűríteni.

„Gywla ist ein fast wol erbauet Schloss in gutem Boden, als indert ein Schloss zu Ungern gelegen, an lustigen Fliesswassern, gut und überflüssig Feld mit über etzliche tausent Häubt Viech zu seynem Nutz halten; Fisch, Holz, Wylpret, Geflügel alles überflüssig . . . Frumme und wohlhabende Leuthe zum Schloss gehörig, die ihren Herrn lieb haben, helfen und steuern ihrem Herrn, wann er die bwgehrt nicht versagen."[2] E szavakkal jellemzi az uradalom állapotát Ahorn János udvarbíró 1525-ben egy eladás vagy csere céljaira készített birtokbecslés előszavaként. Az uradalom összes jövedelmeit részletező összeírás a censusból származó bevétel feltüntetésénél megadja az uradalom három mezővárosában és 47 falvában elő jobbágyok számát, külön csoportosítva a telkes jobbágyokat (iobagiones residentes, Hausgesessen), az összeírás készítésének idején átmeneti menetességet élvező újonnan jötteket és szabadosokat (iobagiones libertini et noviter adventi, neulich gekommene holden) és a Somoskeszihez tartozó 11 faluban élő 40 vlach családot. E birtokbecslésnek két 1525-ben keletkezett és két, némileg eltérő adatokat tartalmazó keltezetlen példánya maradt fenn.[3] Az utóbbiak feltehetően 1528 tavaszán készülhettek, amikor az őrgróf Lötz Jánost a hunyadi és gyulai uradalom eladására vonatkozó felhatalmazással Gyulára küldte,[4] s adataik valószínűleg az 1527. évi számadáson alapulnak.

[1] A levéltárra vonatkozóan l. *Borsa I.*: A Hunyadi család levéltárának története. Levéltári Közlemények. 1934. 1. sz. 21—54. l.

[2] *Veress E.*: Gyula város oklevéltára. Bp. 1938. 87. l.

[3] OL. Filmtár. Staatsarchiv Nürnberg. Brandenburgisches Archiv (a továbbiakban BA.) 10 673. doboz-Br. Lit. 1124/2,4, 1127/17. — OL. Fényképmásolatok a Brandenburgi (Hunyadi) levéltárból (a továbbiakban Fényképmásolatok) Br. Lit. 1056/31.

[4] *Veress E.* i. m. 110. l.

Az uradalomban élő adófizetők számára vonatkozóan a legmegbízhatóbb forrásnak az 1525. és 1527. évi censusjegyzékeket tekinthetjük,[5] melyek helységenként, név szerint sorolják fel az adófizetőket, nevük mellett megjelölve a fizetett census összegét vagy az adómentesség jogcímét.[6] Az összeírások azonban nem terjednek ki az egész uradalomra, mert a három mezővároson kívül 1525-ben 36, 1527-ben pedig 24 falu lakóit veszik számba. Hasonlóképpen nem tekinthetők teljesnek a számadáskönyvek[7] censusjövedelmet feltüntető adatai sem. A számadások nem tartalmazzák a jobbágyok számát, csupán a befizetett census összegét, mely ritka kivételtől eltekintve évi 1 forintot tett ki, s így a census összege azonosnak tekinthető az adózó jobbágyok számával.

A három forrás a következőképp adja meg a jobbágyok számát:

Év	Birtokbecslés	Censusjegyzék	Számadáskönyv
1525	1057 (ebből 317 libertinus és novicius és 40 vlach)	1088 (ebből 281 libertinus és novicius)	696 (csak adófizetők)
1527	1440 (ebből 575 libertinus és novicius, 40 vlach)	1134 (ebből 400 libertinus és novicius)	764 (csak adófizetők)

1525-ben a birtokbecslés és számadáskönyv adatai teljes összhangban vannak: a becslés 700 adófizetője közül 696 valóban befizette a censust. (A jelentéktelen eltérést a néhány fél- vagy negyedcensust fizető is okozhatta.) Meglepő azonban, hogy az uradalom tartozékainak csak egy részét számba vevő censusjegyzék több jobbágyot mutat ki. Igaz, hogy ebben az évben a birtokbecslés és a censusjegyzék között nincs olyan nagy különbség; az utóbbiból csak a vlach falvak és két falu, Alabián és Püski hiányzik, melyekben a birtokbecslés szerint mindössze 6 jobbágy élt.[8] A két forrás közötti eltérés azonban nem jelentős, s valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a februárban készült jövedelemkimutatás még az előző évi adatokon alapult. A libertinusok számában mutatkozó eltérés pedig azzal magyarázható, hogy a birtokbecslés nyilván minden adómentest a libertinus és újonnan jött kategóriába sorolt, míg az adójegyzékek esetenként megjelölik az adómentesség más jogcímét is.[9]

1527-re vonatkozóan sokkal nagyobb eltérést tapasztalunk a források adatai között. Tudjuk, hogy ez évben a censusjegyzékben csak az uradalom tartozékainak felét írták össze, így az adófizetőknek sokkal kisebb számát ennek tulajdoníthatnánk. A mindkét adójegyzékben szereplő 3 mezőváros és 24 falu adózóinak száma 1016-ról 1134-re emelkedett, azaz a növekedés 11%-os, jóval kisebb, mint amilyet a birtokbecslés adatai jeleznek. Nyilvánvaló ugyan, hogy a lakosság száma nem egyenlően változott a különböző helységekben, de az átlagos 11%-os növekedést feltételezve az 1527. évi jegyzékből hiányzó 11 falunál is, az 1525. évi jegyzékben szereplő helységekben élő jobbágyok száma 1088-ról kb. 1200-ra emelkedhetett, azaz még így is messze elmarad a becslésben feltüntetett szám mögött. Az adózókat név szerint felsoroló censusjegyzékeket nyilvánvalóan megbízhatóbb forrásnak tekinthetjük a jobbágyok számát csak globálisan megadó becslésnél (melynek összeállítója egyébként is hajlamos volt arra, hogy a jövedelemforrások egy részét a valóságosnál nagyobbnak, ritkábban kisebbnek tüntesse fel).[10] De ettől eltekintve is hihetetlennek tűnik, hogy az uradalom jobbágylétszáma két év alatt 36%-kal nőjön. Még a censusjegyzékekből kimutatható 11%-os növekedés is kétesnek tűnne ilyen rövid idő alatt, ha más források nem tanúsítanák, hogy éppen a 20-a-

[5] OL. Fényképmásolatok. Br. Lit. 1056/21,22.

[6] A szabadosokon és újonnan jötteken kívül nem fizettek censust az özvegyek, szegények, a bíró és esküdtek, a molnárok, vámosok, erdőőrök, virrasztók és egyéb szolgálatot teljesítők, valamint a tűzkárosultak.

[7] Az 1525—28. éveket felölelő számadások több példányban maradtak fenn (egy-egy év számadásai vagy több évre kiterjedő összesítések formájában), néha eléggé eltérő számadatokkal. OL. Fényképmásolatok. Br. Lit. 1056/24,26,20, 1057/17. (Részben a Filmtárban, BA. 10 673. doboz.)

[8] Feltehetően éppen a kis jobbágylétszám miatt maradtak ki a jegyzékekből. A birtokbecslés csak ennél a két falunál adja meg jobbágyok számát.

[9] L. a 6. jegyzetet.

[10] A birtokbecslés és a számadások bevételi tételeit összevetve pl. kiderül, hogy míg Ahorn a malomjövedelmet 660 forintra becsülte, az ezekből eredő bevétel 1525-ben 1848, 1526-ban 359, 1527-ben 473, 1528-ban 917 forintot tett ki. A 64 és 175 forint között mozgó vámbevételt Ahorn 231 forintra, a 20—70 forintot kitevő halászati bevételeket 280 forintra, stb. becsülte.

évek derekán részben a török elől menekülők, részben más földesurak jobbágyai nagy számban települtek le az őrgróf birtokain.[11]

Az adóösszeírások és dézsmajegyzékek vizsgálatának általános tapasztalata, hogy az adózók számbeli változása nem mindig fedi a lakosság valódi mozgását, melyet csak az összeírásban szereplő névanyag gondos összehasonlításával lehet megközelítő pontossággal felderíteni. E vizsgálatot a három mezőváros névanyagán végeztem el.

A censusjegyzékekben szereplő nevek azonosítását megkönnyítette, hogy az adózókat utcánként, azonos vagy fordított sorrendben írták össze. Így mind a részleges néveltérés esetén (csak a keresztnév vagy csak a vezetéknév változása), mind az azonos nevek ismétlésekor az azonos szomszédok alapján e személyek is azonosíthatóak voltak. A szomszédok egyezése vagy eltérése is hozzásegített annak megállapításához, hogy az újonnan felbukkanó nevek új háztartás keletkezését jelentik-e.

Gyulán az összeíró 1525-ben 274 adózót vett számba, a Halász utcában lakókról azonban csak annyit jegyzett fel, hogy összesen 9 forint censust fizettek. Félcensusról lévén szó, ez legalább 18 adózót jelent, de figyelembe véve az adófizetők és adómentesek arányát az egész városban, kb. 40 családdal számolhatunk,[12] s így a gyulai háztartások számát kb. 310-re becsülhetjük. 1527-ben a Halász utca immár név szerint felsorolt lakóival együtt 364 név szerepel a censusjegyzékben. Ha leszámítjuk a Halász utcaiakat, akiknek 1525. évi létszámát csak felbecsültük, a másik hét utca lakóinak száma az 1525. évi 274-ről 313-ra emelkedett, tehát a puszta számadatok alapján az adófizetők száma 39 fővel, azaz 14%-kal nőtt volna.

Összehasonlítva a két jegyzék névanyagát azt tapasztaljuk, hogy 1527-ben 83 új név szerepel.[13] Ezek közül kétségtelenül jövevénynek tekinthető az a 44 személy, akiknek neve mellett a novicius, illetve két esetben a libertinus megjelölés áll,[14] s akiknek döntő többsége az 1525-ből ismert szomszédok közé ékelődött be. Az újonnan jöttek közül 22 a tűzvésztől szinte teljesen elpusztult Sánta utcában telepedett le, egymás mellett.

32 új név az 1525-ben összeírottak helyén, azonos szomszédok között szerepel. Ezek döntő többsége fizette a censust, vagy ugyanolyan jogcímen mentesült alóla, mint 1525. évi elődje. Mivel többek között a birtokbecslésből is tudjuk, hogy az újonnan betelepülőket néhány évi adómentesség illette meg, ezeket az adózókat nem tekinthetjük jövevényeknek, s inkább azt gyaníthatjuk, hogy már korábban összeírt adózó háztartásához tartozhattak azelőtt is, vagy azóta kerültek oda pl. házasság révén. A közösen gazdálkodó családoknál többnyire a családfő neve szerepel az adójegyzékekben, de az is előfordul, hogy váltakozva, sőt időnként együttesen jelennek meg a különböző családtagok.[15] A rokonságot csak vérrokonság esetén jelzi az azonos családnév; a vők, esetleges második férj vagy egyéb családtag rokonsági fokát a név nem árulja el. Ezeknél a censusfizetés ténye perdöntő annak megállapításánál, hogy az új név egy felbomlott régi háztartás helyén épülő újat jelez-e, vagy csupán a családfő elhalálozása miatt, vagy más okból a korábbi háztartás egy másik tagja került az adófizetők lajstromába. A censusfizetés ténye, vagy néhány esetben a korábbi adómentesség ismétlődése arra utal, hogy e 32 személy nem volt jövevény.

Kevésbé határozottan ugyan, de ki kellett rekesztenünk az újonnan betelepülők sorából azt a 7 személyt is, akiknek neve ugyan 1527-ben fordult elő először, mégpedig az 1525. évből ismert sorrendet megbontva, 2-2 szomszéd között. A korábbi háztartások közé ékelődésük új gazdaság létrejöttét sejteti, de a census fizetésének ténye alapján

[11] 1524 novemberében több Békés megyei nemes tett panaszt a királyi tanácsnál az őrgróf ellen birtokaik elfoglalása és szokott jobbágyaik befogadása miatt. Az őrgróf azzal utasította el az utóbbi vádat, hogy ő csak a törökök elől menekülők letelepedését engedte. *(Scherer Gy.:* Gyula város története. Bp. 1938. 103—5. l.)

[12] 1527-ben a Halász utcában 51 adózót írtak össze.

[13] Ebben nincsenek benn sem az özvegyek, sem a más keresztnevet viselők (akikről az azonos családnév és az azonos szomszédok alapján feltételezhető, hogy az 1525-ben összeírtnak rokona), sem az azonos keresztnevet, de más családnevet viselők, akikről az azonos keresztnév és azonos szomszédok alapján feltételezhető, hogy azonosak az ugyanazon a helyen 1525-ben összeírt adózóval. Az ilyen — egyébként ritkán előforduló — családnév-ingadozás többnyire a foglalkozásneveknél fordul elő; az egyik jegyzék a foglalkozásnevet, a másik a család- vagy ragadványnevet adja, mint pl.: Kalmár Kelemen—Dakos Kelemen, Kalmár Gergely—Dakos Gergely, Zekeres Barabás—Dombonülő Barabás, Sági Pál—Szücs Pál, Sathócz Baltazár—Szekeres Baltazár, Sebestyén János—Kalmár János stb.

[14] A novicius és libertinus megjelölést váltakozva használták az újonnan jöttek megjelölésére is. Gyulán és Békésen az 1527-ben noviciusként megjelöltek közül 7-7 a libertinusok között szerepelt 1525-ben.

[15] A közösen gazdálkodó családtagok váltakozása az adójegyzékekben elsősorban Békésen követhető nyomon, mert itt fennmaradt az 1528. évi censusjegyzék is. Néhány példa e váltakozásra:

1525	1527	1528
Csapó Ferenc	Csapó Jakab	Csapó Ferenc
Tóth Lőrinc	Ibrán Dávid	Tóth Lőrinc
Budosi Orbán	Tóth Ágost	özv. Budosiné

mégsem tekinthetők jövevényeknek. Inkább arra kell gondolnunk, hogy az egyik 1525-ből ismert szomszédos háztartás ez évben külön is adózó, esetleg valóban külön háztartást létesítő tagjairól van szó.[16]

A névanyag elemzése alapján tehát 44 jövevénnyel (új háztartással) számolhatunk, ami az adófizetők számának 16%-os növekedését jelenti.

Békés és Simánd hasonló módszerrel vizsgált névanyaga a két évben sokkal jelentéktelenebb eltérést mutatott: a Gyulánál alkalmazott kritériumok alapján mindkét városban csupán 1-1 újonnan betelepülttel számolhatunk 1527-ben.

Az adózó háztartások számának megállapítását azért tartottam fontosnak, mert a népesség nagyobb koncentrálódása a mezővárosok fejlődésének egyik fontos jellemvonása. A gyulai uradalom mezővárosaiban a XVI. század elején a következőképp alakult az adózók száma:

	1525	1527
Gyula	(310)	364
Békés	109	112
Simánd	122	125

A XVI. század elején a mezővárosokban átlag 80—100 adózó háztartással számolhatunk,[17] tehát Gyula korának egyik legnagyobb népességű oppiduma lehetett, de Békés és Simánd is a jelentősek közé sorolható. S ne feledjük, hogy forrásunk adatai csak a mezővárosi lakosság egy részére, a Brandenburgi Györgynek censust fizetőkre vonatkoznak. De Gyula és Békés egy része más földesúr birtokában volt, s az itt lakó polgárok száma a dikajegyzékben feltüntetett portaszám-arány alapján az őrgróf fennhatósága alá tartozók számának mintegy 10%-ára becsülhető.[18] Nem ismerjük a zsellérek számát sem, noha éppen az oppidumokban élhettek nagy számban, ha a földesúr szükségesnek találta, hogy külön szabályozza a mezővárosi zsellérek terheit.[19] A mezővárosi zsellérekről fennmaradt igen kevés adat alapján arra következtethetünk, hogy a XV. század végén, a XVI. század elején a mezővárosi lakosságnak mintegy 25—30%-a zsellérsorban élt.[20] Feltehetően hasonló aránnyal számolhatunk az uradalom mezővárosaiban is. Mindezt mérlegelve, az adófizetők száma legalább 25—30%-kal magasabb lehetett a censusjegyzékből kimutatottnál, s így Gyula lélekszáma aligha maradhatott el a kisebb magyar városok *Szűcs Jenő* által 2500—3000-re becsült lélekszáma mögött.[21]

Szándékosan tartózkodtam attól, hogy a háztartások számából következtessek a mezővárosok lélekszámára. Nemcsak azért, mert a források nem adnak teljes képet a mezővárosi adózók összességéről. Inkább az a meggondolás vezetett ebben, hogy a közösen gazdálkodó családtagok váltakozó (vagy együttes) szereplése az adófizetők között azt sejteti, hogy a közösen gazdálkodó nagycsaládok száma nagyobb lehetett az eddig feltételezettnél, s ezért az e korra általában alkalmazott ötszörös szorzószám nem tűnik reálisnak. Mivel forrásunk nem teszi lehetővé sem az egy háztartásban élők számának, sem a nagy és kis családok arányának megállapítását, le kellett mondani a lélekszám felbecsüléséről, abban a reményben, hogy a valóban megbízható szorzószám kérdését a XVI. századi forrásanyag további vizsgálata meg fogja oldani.[22]

Az uradalom népességének koncentrálódása a mezővárosokban különösen szembeötlő, ha összevetjük a falusi és mezővárosi adózók számát. Az 1525. évi censusjegyzékben felsorolt 36 faluban 547, a három mezővárosban (a gyulai Halász utca kb. 40-re becsült háztartásait is beleszámítva) 535 adózó, azaz az uradalom népességének csaknem a fele[23]

[16] A külön és együtt adózás váltakozására érdekes példát találunk Simándon. Az 1525. évi censusjegyzékben egymás mellett szerepel Baratha István és Baratha György. István neve mellé az összeíró bejegyezte az 50 dénárt, György neve mellett azonban sem a census összegét, sem adómentességre utaló megjegyzést nem találunk. Az 1527. évi jegyzékben István neve egyáltalán nem szerepel az összeírásban, viszont György fizette az 50 dénárt.

[17] *Bácskai V.*: Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből 37. k. Bp. 1965. 28. l.

[18] Az 1526. évi dikaösszeírás szerint az őrgrófnak Gyulán 123 portája volt, ezen kívül a városban a Szt. Móric és Szegény utcában 12 portát írtak össze (OL. Fényképmásolatok. Br. Lit. 1056/30). A Szegény utca egy 1511. évi oklevél szerint, a dikajegyzékben nem szereplő Palotahellyel együtt a gyulai plébániához tartozott (Dl. 37 884). Békésen az őrgrófnak 54 portája volt, a békési Bajvívón és Hosszúaszón újabb 5 portát írtak össze.

[19] OL. Fényképmásolatok. Br. Lit. 1056/31. A mezővárosi zsellérek kötelezettségeiről l. később.

[20] *Bácskai V.* i. m. 114—5. l.

[21] *Szűcs J.*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 44. l.

[22] A névelemzés alapján mintegy 10—15%-ra becsülhető a nagycsaládok száma. A nagy- és kiscsaládok arányáról l. *Veress É.*: A jobbágycsalád szervezete. Történelmi Szemle 1958. 3—4. sz. 379—427. l.

[23] Az arány akkor is 47% marad, ha a falvak lakóihoz hozzászámítjuk a 40 vlach adózót és az Alabiánban és Püskin lakó 6 jobbágyot.

s egyedül Gyulán 27%-a élt. S ez az arány feltehetően még alatta marad a valóságosnak, hiszen a zsellérek arányszáma a mezővárosokban általában felülmúlta a falvakét.

A lakosság megoszlása a három mezővárosban önmagában is érzékelteti a különbséget Gyula és a másik két oppidum jelentősége között, hiszen Gyulán másfélszer annyi család élt, mint a másik két mezővárosban együttvéve. Fejlődésük és szerepük megítélése szempontjából még jellegzetesebb, hogy míg Gyulán az adófizetők száma két év alatt 16%-kal emelkedett, Békésen és Simándon a háztartások száma lényegében változatlan maradt. A gyulai polgárok kedvezőbb piaclehetőségei és kiváltságai, melyek nagyobb függetlenséget biztosítottak az itt lakóknak, nyilván olyan vonzerőt gyakoroltak a betelepülőkre, mely bizonyos fokig meghatározza nemcsak a másik két mezőváros, de a Gyula környékén fekvő falvak népességének alakulását is.

Az uradalomban 1525—27 között letelepülők teljes létszáma a falvaknak csak felét számba vevő második censusjegyzék alapján nem állapítható meg. A mindkét összeírásban szereplő helységekben élő adózók száma az 1527. évi összeírás szerint 135 fővel volt több, mint 1525-ben.[24] Ezek 40%-át Gyulán, 34%-át pedig a Gyulától legalább 30 km távolságra fekvő falvakban találtuk. Gyula közvetlen környékén, a kb. 5—15 km-re fekvő falvak zömében az adózók száma változatlan maradt vagy valamelyest csökkent. A város vonzereje természetesen nemcsak a jövevényekre, hanem az uradalom jobbágyaira is hatott, s nyilván ennek tulajdonítható, hogy a 30 kilométeres körzetben elhelyezkedő falvakban a háztartások átlagos száma mindössze 16—17 volt, míg a távolabb esőkben 25—30 között mozgott.

Míg a lakosság száma és növekedése tekintetében Gyula messze maga mögött hagyta a másik két oppidumot, a kézműipar fejlődésében már nem mutatkozik ilyen jelentős különbség közöttük. A foglalkozásnevek alapján[25] a kézművesek és kereskedők aránya Gyulán 28, Békésen 27, Simándon pedig 37%-ra becsülhető. A kézművesek megoszlását a három mezővárosban az 1. táblázat mutatja.

Az iparos-kereskedő réteg aránya Simándon a legmagasabb, s az előforduló iparágak száma is alig marad el Gyula mögött. De még a sorrendben minden tekintetben harmadik helyen álló Békés kézműipara is meghaladja a korabeli átlagos mezővárosi szintet. A XV. és XVI. század fordulója idejéből 40 mezőváros kézműveseiről rendelkezünk többé-kevésbé pontos adatokkal. E mezővárosokban általában 6—7 iparág képviselőit találjuk, s az iparűzők átlagos aránya 20% körül volt. A 40 mezőváros közül az ipar differenciáltságát tekintve Gyula az első, Simánd a második, és még Békés is az előkelő 5. helyen állt.[26] A három mezőváros az uradalom iparűző lakosságának valóságos központjává, gyűjtőhelyévé vált. Míg a vizsgált időszakban az összlakosságnak fele, a kézműveseknek több mint 80%-a élt az oppidumokban, s egymaga Gyula az uradalomban élő kézművesek és kereskedők 47%-ának adott otthont. Az 1525—27 között betelepülők felének neve foglalkozásnév volt, ami a városnak az iparosokra gyakorolt különösen erős vonzerejét mutatja.

A gyulai és simándi kézműipar fejlettségének különböző szintjét nem annyira az iparágak számában mutatkozó jelentéktelen eltérés, mint inkább az jelzi, hogy az utóbbiban az egy-egy iparágban dolgozó mesterek száma általában jóval kevesebb. Ezt nemcsak a helyi lakosság kisebb száma, de az is indokolja, hogy Simánd piackörzete is kisebb ehetett, mint Gyuláé. Az uradalomnak szinte középpontjában fekvő Gyula piackörzetét

[24] Bár a jobbágynevek azonosítását nem végeztem el, s így a falusi jövevények pontos száma ismeretlen, de a mezővárosok névanyagának vizsgálata azt bizonyította, hogy a jövevények száma nagyjából azonos volt az adózók számában mutatkozó különbözettel.

[25] Kétségtelen, hogy a XVI. században a foglalkozásnevek már elég ingatag alapnak tekinthetők a kézműves-kereskedő réteg felméréséhez. Egyéb forrás híján mégis kénytelen voltam erre hagyatkozni, abban a reményben, hogy a név és foglalkozás szétválásából eredő hibalehetőséget ellensúlyozza az a körülmény, hogy a bizonyíthatóan kézműves-kereskedő polgárok jelentős részének neve nem tükrözi foglalkozásukat. A Brandenburgi-levéltár gazdag forrásanyaga lehetőséget nyújtott a gyulai iparosnevek némi ellenőrzésére. A számadáskönyvekben pl. számos gyulai kovács nevét találtam, akik szakmájukba vágó munkát végeztek. Többször előfordul Asztalgyártó Dénes különböző asztalosmunkákkal kapcsolatban. A nagy számban felsorolt Szabó családnevűek nagy része is ezt a mesterséget űzhette, hiszen már a XVI. század elején megalapították céhüket. *(Komáromy A.:* A gyulai szabók céhszabályzata 1543-ból. Tört. Tár. 1901. 127—37. l.). A textilipar viszont sokkal fejlettebb lehetett annál, amennyit a családnevek elárulnak. A gyulaiak között ugyanis csak egy Takács nevű szerepel, viszont a számadáskönyv egyik tétele céhes testületük létére utal. („Item ex confraternitate textorum . . ." OL. Fényképmásolatok. Br. Lit. 1056/24.) A Gyulán és közvetlen környékén, Várin és Alabiánban, valamint Békésben működő kallózómalmok is sokkal fejlettebb posztóipart sejtetnek (uo. Br. Lit. 1056/31). A számadáskönyvek egy másik helyen 12 céhről tesznek említést („Antiquo jure conservato duodecim cehis dati sunt cub. VI . . ." Uo. Br. Lit. 1057). A számadásokban többször találkozunk a gyulai lakatosok által végzett munkákról szóló bejegyzéseket — ilyen foglalkozásnév viszont nem fordult elő. A simándi fazekasok neve sem mindig jelezhette foglalkozásukat; ez az iparág fejlettebb lehetett a nevek alapján kimutatottnál, hiszen ők látták el a várat fazekakkal és kályhacsempékkel (uo. Br. Lit. 1056/31). A legnagyobb gyulai kereskedők — Oláh János, Somogyi Ferenc, Filléres László — neve sem tükrözte foglalkozásukat.

[26] *Bácskai V.* i. m. 34—5. l.

1. TÁBLÁZAT

A kézművesek megoszlása a 3 mezővárosban

Iparág	Gyula		Simánd		Békés	
	1525	1527	1525	1527	1525	1527
Fémfeldolgozó ipar						
ötvös	2	1	1	1	—	—
kovács	7	7	1	1	3	3
sarkantyús	2	2	—	—	—	—
csiszár	1	4	3	3	—	—
pajzsgyártó	—	1	—	—	—	—
íjgyártó	—	—	1	1	—	—
Szövőipar						
takács	1	1	—	—	—	—
csapó	—	—	—	—	2	2
kallózó	—	—	1	1	—	—
Bőripar						
nyerges	3	4	—	—	—	—
szíjgyártó	—	—	3	3	—	—
Faipar						
asztalos	1	1	1	1	—	—
esztergályos	1	1	—	—	—	—
kerékgyártó	1	2	2	2	2	2
kádár	—	1	1	1	—	—
Élelmiszeripar						
mészáros	5	6	1	1	—	—
molnár	3	3	2	2	6	5
Ruházati ipar						
szabó	11	10	2	4	5	4
varga	16	22	10	11	6	6
szűcs	9	10	2	3	2	3
Építőipar						
ács	—	1	—	—	—	—
Egyéb						
fazekas	1	2	3	3	2	2
fésűs	—	—	1	1	—	—
szitakötő-rostás	3	4	—	—	—	—
borbély	5	4	2	2	1	1
Kalmár-szatócs	11	14	6	5	1	1

nem nagyon zavarhatta a tőle több mint 100 km-re fekvő Szeged konkurrenciája; a birtok déli határa közelében fekvő Simánd vásárlóköréből a lakosság egy részének már nem esett távol a népes Pankota, a fejlett kézműiparú Lippa vagy Arad vására sem. S végül a gyulai kézművesek a jobbágyoknál nagyobb igényű és több pénzzel rendelkező fogyasztókat találtak a vár tisztjeiben, azt ott állomásozó őrségben s magában Brandenburgi Györgyben is. Nem véletlen, hogy Gyulán ekkor már kétszer tartottak országos vásárt, míg Simándon csak évente egyet.

Gyula falusi piackörzetének méreteire csak a környező falvakban működő iparosok száma alapján következtethetünk. A várostól 30 km sugarú körzetben fekvő 14 faluban

általában csak 1—2 foglalkozásnevet találunk, többnyire 1—1 kovács, szabó vagy varga működött, három faluban pedig egy-egy kádár neve is felbukkan. E körzetben egyedül Nagypélben fordul elő 5 iparosnév. A 30 km-nél nagyobb távolságban elhelyezkedő falvak közül kettőben 1—1, egyben 3 iparos tevékenykedett, a távolabb eső Meggyesen varga, sarkantyús, kovács és szitás, Szénáson szabó, varga, ács és 2 kovács, Meszten pedig 4 mészáros, 1—1 kovács, varga és kádár élt. Mindez azt mutatja, hogy még a távolabb eső falvak népe is — ha kisebb mértékben is — rászorult a gyulai kézművesek termékeire. A mezővárosok piackörzete természetesen nem korlátozódott az uradalom tartozékaira, vásáraikat sűrűn látogatták a szomszédos földesurak jobbágyai is.[27] Vásáraik jelentőségére jellemző, hogy amikor 1525 tavaszán kiéleződött a viszony az őrgróf és a Békés megyei nemesek között, az utóbbiak megtiltották jobbágyaiknak, hogy a három város piacát látogassák. A várnagy erről szóló jelentését azzal zárja, hogy véleménye szerint e tilalom nem tartható fenn huzamos ideig, mert a jobbágyok nem lehetnek meg a városok nélkül.[28]

Minthogy Gyula volt az uradalom központja, természetes, hogy az őrgróf tisztjei itt szerezték be a vár és uradalom mindennapi szükségleteit fedező árukat. A számadáskönyvekbe általában a vásárlás helyének vagy az eladó személyének megjelölésével jegyezték be a vásárolt tételeket, így gyakran utalnak a gyulai vásárokra, a gyulai kereskedőktől beszerzett árukra vagy a gyulai kézművesek által végzett munkára (patkolás, ekejavítás, kocsikészítés, vasalás stb.) Feltehető, hogy a beszerzés helyének megjelölése nélkül bejegyzett kisebb tételeket (pl. ruha, posztó, papír, gyertya, lószerszám, élelem stb.) szintén Gyulán vásárolták. A gyulai vásáron főleg durva posztót, zsákokat, takarókat, építőanyagot, Simándon pedig elsősorban építőanyagot vettek nagy tételekben. (Békés vásárát a vizsgált négy év alatt mindössze kétszer említik a számadások ökör- és borvásárlással kapcsolatban.) A mindennapi életben szükséges iparcikkek jelentős részét Gyulán szerezték be, de a mezővárosok kínálata nem mindig tudta — mennyiségileg vagy minőségileg — fedezni a vár szükségleteit. Így az ekkor épülő décsei majorház építéséhez szükséges anyagok nagy részét Tiszavarsányon vásárolták. Több ízben Budáról hozattak olajat, szerszámokat és egyéb árukat — ezek beszerzésével a Budára vagy külföldre irányított állatszállítmányok hajtóit és kísérőit bízták meg.

A bizonyíthatóan és feltételezhetően Gyulán vásárolt kézműipari termékek összértéke is szinte eltörpül a mögött az összeg mögött, melyet az uradalom a gyulaiaktól vásárolt állatokért és borért elkönyvelt. 1524—1528 között részben a vár és a budai háztartás szükségleteire, nagyobbrészt Sziléziába szállításra csak a gyulaiaktól kb. 350 ökröt vettek közel 900 forint értékben. Kisebb tételekben Simándról és Békésről is szereztek be ökröket, s mindhárom város piacán kerestek lovakat is. Bár pusztán a számadáskönyvek adatai alapján nem alkothatunk képet a mezővárosok különböző termelőtevékenységeinek arányáról, mégis úgy véljük, hogy Gyula és részben Simánd felvirágzását nem elsősorban a szűkebb falusi körzet számára termelő kézműiparának, mint inkább állattenyésztésének (marha-, juh-, ló- és sertéstenyésztésének), állatkereskedelmének s egyéb kereskedelmi tevékenységének köszönhette.

Az állattenyésztés a földrajzi adottságok miatt is az uradalom legnagyobb részén nagyobb szerepet játszhatott, mint a szántógazdálkodás. Nem véletlen, hogy az udvarbíró a 432. lapon idézett jellemzésében első helyen az állattartásról emlékezett meg, s a gabonaféléket említésre sem méltatta. A jövedelemkimutatásban a kilencedből származó bevételt 1200 forintra becsülte, míg csak a „bujdosó barmok", azaz a várnak átadott gazdátlan állatok értékét 200 forintra, a disznók után szedett kilenced, tized, váltság és makkoltatási díj összegét pedig 440 forintra becsülte. A jövedelem növelésével kapcsolatban csupán a marha és ló tartását ajánlja, melyből 3000 forint bevételre számít, az allodiális szántók növelésére nem is tesz javaslatot.[29]

A számadáskönyvekből természetesen a gyulai állatkereskedelemnek csak egy — ha nem is lényegtelen — csatornáját ismerjük meg. A polgárok maguk is szállítottak marhát külföldre és az ország távoli részeire. Az őrgróf emberei is nem egy esetben nem a gyulai vásáron, hanem Pozsonyban vásárolták meg állataikat. 1526-ban például 200 ökröt vettek át tőlük Pozsonyban, melyek árát az eladók később Gyulán, az udvarbírótól kapták meg.[30]

[27] Gyula piackörzetének méreteit érzékelteti egy 1476-ból származó adat, mely szerint a mintegy 35—40 km távolságra lakó csorvásiak és mezősoproniak is látogatták vásárát. Ugyanebben az évben a simándi vásáron a hasonló távolságra lakó gerendásiak is megfordultak (Dl. 16 555).

[28] OL. Filmtár. BA. 8611. doboz. Br. Lit. 1226/6.

[29] OL. Fényképmásolatok. Br. Lit. 1056/31.

[30] Uo. Br. Lit. 1057/17.

A város kereskedői természetesen nemcsak a gyulaiak csordáiból kikerült állatokkal kereskedtek, hanem a környező falvakban felvásárolt, a vásáraikra felhajtott marhákkal is. A gyulai vásár nagy állatforgalmára jellemző, hogy amikor 1528-ban az őrgróf 200 ökröt „rendel", a várnagy Oláh János gyulai bíróhoz, a város egyik leggazdagabb kereskedőjéhez fordul tanácsért, hogy hol szerezhetne be hirtelenében ennyi állatot. Oláh azt javasolta, hogy várja meg a gyulai Szent György-napi vásárt, mert ott jobban és könnyebben kap ilyen nagy tételben ökröt.[31] Oláh János szolgálatai egyébként jól érzékeltetik a gyulai kereskedők sokágú tevékenységét: több ízben szállított az uradalomnak posztót, építőanyagot, lószerszámokat, bort és más árukat, de többnyire bor és állatok, főleg lovak beszerzésével bízták meg. A lovak egy részét — főleg igáslovakat — Gyulán és Simándon vette (itt egy másik kereskedőtől, Kalmár Tamástól), de egy-egy jó lóért távolabbi vidékre is elutazott.

A borkereskedelemből is jelentős bevétele volt a polgároknak. Az uradalom a vizsgált időszakban a gyulaiaktól 28 hordó bort vett 1000 forint értékben, a simándiaktól pedig 9 hordót 374 forintért. A mezővárosi polgárok feltehetően nem saját borukkal kereskedtek. Az uradalomban két helyen termett szőlő: a vár melletti kertben, mely allodiális kezelésben volt, s termése mindössze 2 hordó bort tett ki, és a Meszt melletti Makra-hegyen, ahol az 1560-as évek dézsmajegyzékeinek tanúsága szerint néhány simándi polgárnak is volt szőlője. A gyulaiak azonban csak idegen termésű borral kereskedhettek, melyet nyilván az ország különböző részein folytatott állatkereskedelmük során és egyéb kereskedelmi útjaikon szereztek be. Filléres László gyulai kereskedő 1529-ben Budáról szállított a városba 18 hordó bort. Oláh János gyakran fordult meg az uradalom megbízásából is Tiszavarsányban, melynek élénk borkereskedelméről számos adat maradt fenn. Asztalnok Péter és Kántor Mihály kereskedelmi útjaik során Futakon is megfordultak, ahol szerémi borhoz juthattak. Oláh János az említett években a számadáskönyv szerint az uradalom megbízásából járt Debrecenben, Hatvanban és Temesvárott, ilyenkor nyilván nem feledkezett meg saját üzleti érdekeiről sem.[32] A mezővárosok borkínálata még e nagyarányú kereskedelem ellenére is kevésnek bizonyult, s az udvarbíró több ízben kénytelen volt Szegedre, Mesztre, Feltótra küldeni borért.

A töredékes adatok alapján tehát Gyulát korának egyik legjelentősebb állattenyésztő-kereskedő oppidumának tekinthetjük. Mezővárosi viszonylatban fejlett és differenciált kézműipara önmagában is széles körzet falusi vásárlóinak igényeit elégítette ki, az állataikat távoli vidékeken árusító kereskedők pedig a külföldi és a magyar városi ipar finomabb, ritkább, a mezővárosokban általában nem gyártott portékáit is beszerezték. Ily módon Gyula elég nagy terület ipari-kereskedelmi központjává vált, hiszen a legközelebbi nagyobb városok, Szeged és Nagyvárad mintegy 100 km távolságra feküdtek.

Gyula gyors ütemű fejlődését számos kedvező tényező segítette elő. A város a Budáról Lippa felé vezető út fontos csomópontja volt, s már egy 1384-ben kelt oklevél is említi vásárát, melynek forgalmát feltehetően növelte a IX. Bonifác pápa által 1398-ban engedélyezett 100 napi bűnbocsánat a gyulai plébániatemplom látogatói és támogatói számára.[33] A város életében jelentős fordulatot jelentett, hogy amikor a XIV. század végén az uradalom a Losonczyak kezére került, a földesúr nem a megyegyűlések székhelyéül szolgáló Békést, hanem Gyulát választotta rezidenciájául. A későbbi földesurak, a Maróti család tagjai is csakran időztek itt, s ennek meghatározó szerepe lehetett abban, hogy a nagyjából azonos adottságok között fejlődő 3 oppidum közül Gyula a legjelentősebbé emelkedett.

A XVI. század elején az adók és szolgáltatások tekintetében a három mezőváros nagyjából egyenlő elbírálás alá esett, s elsősorban robotmentességük jelezte a jobbágyoknál kedvezőbb helyzetüket. Igaz, hogy a falvak többségét is csak mérsékelt robot terhelte, mert a vár körüli és az allódiumban szükséges munkákat 4 falu[34] jobbágyai végezték, akik ennek fejében mentesültek a census fizetése alól. A többi jobbágy évi 2 nap kaszálással és 1 napi aratással és behordással tartozott a földesúrnak. Ezen kívül fizették a censust, a kilencedet, disznaik után tizedet, ajándék fejében pedig évente 1 szekér fát, 3 ünnepen pedig 1—1 kenyeret és csirkét adtak az őrgrófnak. A mezővárosok lakói mentesültek a robot alól, csupán az itt élő zselléreknek kellett 1 napot aratniuk, és a gyulai zsellérek ezenkívül tartoztak kicsépelni az allódiumban termett gabonát tizedrész

[31] OL. Filmtár. BA. 8611. doboz, Br. Lit. 1026.

[32] Uo. 10 672. doboz. Br. Lit. 1040/1, 10 673. doboz, Br. Lit. 1127/50, Dl. 38 030. Oláh János tevékenységére vonatkozóan számos adat található a számadáskönyvekben.

[33] *Karácsonyi J.*: Békés vármegye története. Gyula 1896. I. 247. l. — A gróf Zichy család idősebb ágának okmánytára. (Szerk. Nagy I., Véghely D., Kammerer E., Lukcsics P.) Bp. 1872—1931. IV. 239. l. — *Veress E.* i. m. 3. l.

[34] A Szélhalmon, Turgonyban, Izsákon és Felszeren lakó 50 jobbágy. OL. Filmtár. BA. 8611. doboz. Br. Lit. 1055/19, Fényképmásolatok. Br. Lit. 1056/31.

fejében. A polgárok disznaik után nem adóztak, s fát is csupán akkor kellett szállítaniuk, ha a falvakból beszedett mennyiség nem fedezte a vár szükségletét. A mezővárosiak közül a gyulaiakat terhelte a legtöbb szolgálat: nekik kellett a várba szállított borokat a szekerekről a pincébe hordaniuk (s kiváltságlevelük értelmében a fa behordása is őket terhelte), s az őrség élelmezéséhez szükséges állatokat is a gyulai mészárosok vágták le. A simándiak edényekkel és kályhacsempékkel látták el a várat, ami a fazekasiparnak a foglalkozásnevek alapján kimutatottnál nagyobb arányait sejteti.[35]

Az adóterheket tekintve tehát a három oppidum mentességei nagyjából azonosak voltak, sőt e téren Békés élvezte a legtöbb, Gyula pedig a legkevesebb kedvezményt. Viszont a legszabadabb helyzetben a gyulai polgárok lehettek, mert jogaikat és önkormányzati szerveik működését még az 1496-ban Corvin Jánostól kapott kiváltságlevelük szabályozta. Ez sok tekintetben korlátozta a vár tisztjeinek hatalmát a polgárok felett, s nagyobb hatáskört biztosított a tanácsnak a bíráskodásban és a város igazgatásában. Több pontban rendezte a kézművesek helyzetét: szabad letelepedést biztosított az idegen mestereknek, a helyi és idegen kereskedőket a jogtalan arrestálások ellen a várnagyok védelme alá helyezte, s megtiltotta a tiszteknek, hogy ellenszolgáltatás nélkül dolgoztassanak a helybeli iparosokkal. A kiváltságlevél a polgárok kötelezettségeit a birtokbecslésből ismert adókon és szolgáltatásokon kívül még a malomgát és a hidak karbantartásában jelöli meg.[36]

A másik két város hasonló kiváltságairól nem maradt fenn adat. A városi ügyeket itt is a bíróból és 12 esküdtből álló tanács intézte, s mint Gyulán, itt is működtek utcabírák, de mivel önkormányzati szerveik hatásköre s lakóik jogai nem voltak olyan pontosan körülhatárolva, mint a gyulaiaké, jobban ki voltak téve a várnagyok hatalmaskodásainak és zaklatásainak, s így feltehetően kevesebb szabadságot élveztek, mint a gyulaiak. A mezővárosi önkormányzat és az oppidumok szokásjoga azonban így is nagyobb függetlenséget biztosított számukra a jobbágyok helyzeténél.

Gyulát nem is annyira a polgárok jogait pontosabban körvonalazó kiváltságlevelük emelte a többi mezőváros fölé, mint inkább a városnak az uradalom igazgatásában betöltött jelentős szerepe. Brandenburgi földesurasága idején a gyulai tanács hatásköre nemcsak a mezőváros belső ügyeire terjedt ki, de erős befolyása volt az uradalom igazgatásában, a vár ügyeinek intézésében is. Az őrgróf már az 1520. évi birtokigazgatási utasításában elrendelte, hogy a gyulai bíró is vegyen részt a tisztek havonkénti elszámoltatásában, sőt az utasítás egyik példányát is a bírónál helyezte letétbe.[37] Sadobrich Péter várnagy 1528. évi konvenciójában külön pont írja elő, hogy szükség esetén éljen Oláh János és Asztalnok Péter gyulai bíró és esküdtek tanácsával.[38] S a várbeli tisztek valóban több esetben hivatkoznak arra, hogy fontos ügyekben a fentiek tanácsát kikérve, velük egyetértésben hoztak döntést.[39] Az évek során a gyulai bíró tisztéhez kötött funkció az őrgróf bizalmi embereinek, „fő jobbágyainak" (jobagiones principales),[40] Oláh Jánosnak és Asztalnok Péternek személyéhez kötődött. Az utóbbi egy időben mint udvarbíró az őrgróf fizetett tisztviselője is volt.[41] Oláh a levelezés és a számadáskönyv tanúsága szerint számtalan esetben tett szolgálatot az őrgrófnak; egy időben az ő feladata volt a bírságok, néha az adók beszedése is. A várnagyok és az udvarbíró jelentése mellett gyakran találjuk Oláh és Asztalnok beszámolóit az uradalom és a város ügyeiről, csakúgy, mint az őrgróf külön hozzájuk intézett utasításait.

Kétségtelen, hogy Asztalnok és Oláh az őrgróf bizalmi emberei voltak. Lehetséges, hogy éppen a földesúr pártfogása tartotta őket éveken át a város vezető posztján, de mégsem tekinthetők az őrgróf fizetett alkalmazottainak: uruk jóindulata számtalan előnyhöz juttatta őket, de nem függtek tőle, hiszen létalapjuk mégis kereskedő tevékenységük volt, s ennyiben alapvető érdekeik összefonódtak a polgárok érdekeivel. Még ha a birtokigazgatásban betöltött szerep egyre inkább az ő személyükhöz kötődött is, egyúttal a város polgárai és vezetői is voltak, s rajtuk keresztül fokozottan érvényesülhettek a

[35] OL. Fényképmásolatok. Br. Lit. 1056/31.
[36] OL. Lib. Reg. III. 464—66. l.
[37] OL. Filmtár, BA. 8611. doboz. Br. Lit. 1055/19. Ahorn János udvarbíró elszámoltatásánál pl. részt vett Oláh és Asztalnok. Uo. 10 673. doboz. Br. Lit. 1127/16.
[38] Uo. 9425. doboz, Br. Lit. 1056/10.
[39] Pl. az 1528. évi subsidium beszedésének elhalasztásánál, a Czibak Imréhez küldendő követség tárgyában stb. Uo. 8611. doboz. Br. Lit. 1226/7, 10 673. doboz. Br. Lit. 1073/14.
[40] Dl. 38 030.
[41] *Scherer Gy.* i. m. 73. l.

gyulai polgárok érdekei is.[42] Ez is egyik tényezője volt Gyula kiemelkedő szerepének, felfelé ívelő fejlődésének.

Az 1520-as évekből származó források tehát három virágzó mezőváros képét rajzolják elénk, közülük Gyula országos viszonylatban is a legjelentősebbek közé tartozott. Brandenburgi György földesuraságának első másfél évtizede általában kedvező feltételeket biztosított a termelőmunkára az uradalom területén, s a három mezőváros, főleg Gyula forgalmas vásárai ösztönzően hatottak a jobbágygazdaságok árutermelésére is. Mivel e korszakból nem maradtak fenn az egyes gazdaságok terméseredményeit tükröző dézsmajegyzékek, sem az állattenyésztésből eredő jövedelemre utaló adatok, az árutermelés méreteire csupán a pénzben lerótt adók alapján következtethetünk.

Amint láttuk, az uradalom jobbágyainak robotterhei az említett négy falu lakóinak kivételével jóval jelentéktelenebbek voltak az 1514. évi törvényben előírottaknál. Terményadójuk a kilencedből és tizedből állt, az ajándék címén követelt élelmiszerek nem jelentettek komolyabb megterhelést. A természetbeni jövedelmeket a számadáskönyvek jövedelemkimutatásával összevetve általában túlbecsülő, a pénzbelieket alábecsülő jövedelemösszeírás alapján a pénzben fizetett vagy megváltott szolgáltatások a robot értékének kb. tízszeresét, a természetbeni szolgáltatásoknak pedig csaknem kétszeresét tették ki. E forrás azonban nem tünteti fel a földesúri taksa összegét, csupán annyit jegyez meg, hogy a földesúr annyi taksát vethet ki, amennyit akar. A számadáskönyvek adatai szerint e taksa összege 1519-ben 1100, 1524-ben 1412, 1526-ban 1765 és 1527-ben 1500 forintot tett ki.[43] (Ahorn fentebb idézett értékelése a jobbágyok adózóképességéről tehát nem tekinthető túlzásnak.) A számadáskönyv bevételi adataiból kitűnik, hogy a pénzjövedelmek négy-ötszörösen felülmúlták a természetbeni szolgáltatások értékét. Ha mindezekhez hozzászámítjuk az állami adókat, kiderül, hogy egy-egy adózó háztartás összes pénzbeli adója 2,5—3 forint körül mozoghatott. Ehhez járultak még a különböző apróbb pénzbeli szolgáltatások: a halászati, disznóváltság fejében, makkoltatásért, erdőhasználatért fizetett díjak és a bírságok. (A bírságokból eredő jövedelem 300 forint körül mozgott, tehát a censusjövedelemnek csaknem felére rúgott.)

A pénzjáradék aránya alapján tehát elég fejlett árutermelést, kedvező piaclehetőségeket tételezhetünk fel. S bár a jobbágyok 1524-ben zúgolódtak a hármas: földesúri, királyi és megyei adó ellen,[44] a betelepülők nagy száma, valamint a kortársak megnyilatkozásai azt bizonyítják, hogy a Brandenburgi-birtokon kedvezőbb lehetett a jobbágyság helyzete, mint sok más földesúr fennhatósága alatt. Ahorn János 1524-ben arról számol be urának, hogy az uradalom eladásának híre nagy nyugtalanságot és ijedelmet váltott ki a jobbágyok között.[45] Az őrgróf iránti elfogultsággal igazán nem vádolható Szerémi György is megemlékezik a jobbágyok kedvezőbb helyzetéről: „... az a nagy gazember nagy fényűzéssel ivott, evett, játszott, paráználkodott; a parasztok iránt mégis nagyon igazságos volt, és megtartotta őket megterhelés nélkül. És mondták: Mi hálát mondunk hogy ily jóságos urunk van s az isten kosarában vagyunk."[46]

A Mohácsot követő évek politikai viharai azonban véget vetettek e viszonylag zavartalan fejlődésnek. A Ferdinánd-párti őrgróf jobbágyai a Szapolyai oldalán álló seregek egyre szorosabb gyűrűjébe kerültek, az uradalom háborús összecsapások színterévé, a lakosság háza, termése, ingósága a különböző pártállású katonák prédájává vált. Súlyosbodtak az adóterhek is: 1528 tavaszán a megye a portánkénti 1 forintos adót olyan kíméletlenül hajtotta be, hogy még a tűzkárt szenvedettek 2 évi adómentességét sem tartották tiszteletben.[47] Nem sokkal előtte Szapolyainak fizettek 823 forintot, és az őrgróf is behajtotta rajtuk az 1500 forint subsidiumot annak ellenére, hogy tisztjei a pártharcokra, egyenetlenségre és a lakosság szegénységére hivatkozva nyomatékosan javasolták az adó beszedésének elhalasztását.[48] Mindezen felül 1528 őszén Czibak Imre

[42] Jellemző pl., hogy 1529-ben Asztalnok csatlakozott a Szapolyai-párti polgárokhoz, nem vállalta a b író tisztet, s egyik fő szervezője volt annak a mozgalomnak, mely Czibak Imre kezére játszotta a várost. OL. Filmtár BA 10 672. doboz, Br. Lit. 1036/5,9, 9425. doboz, Br. Lit. 1065/20.

[43] OL. Fényképmásolatok. Br. Lit. 1056/15—16, 31, 24. (Réndkívüli taksa)

[44] *Veress E.* i. m. 84. l.

[45] Az őrgróf budai ügyvivője, Weynmann János 1524. dec. 9-i levelében így ír erről:„ . . . der Hans Ahorn und Herr Péter haben das Kaufregister über Gyula nicht gemacht. Spricht, dass sie es jetzund zu dieser zeit nicht haben Thuen können, denn es ist die Sage mit grossem Erschrecken in das Volk kommen, wie Sie EFG. verkaufen will." Ahorn 1524. dec. 19-i levelében pedig: „ . . . ein gschrey kommen ist, EFM. has das geschloss hingeben, darumb dan die armen leuth ser bekümmern sein . . .". *Veress E.* i. m. 86, OL. Filmtár. BA. 8611. doboz, Br. Lit. 1226/3.

[46] *Szerémi Gy.*: Magyarország romlásáról. Bp. Magyar Helikon 1961. 55. l. Brandenburgi számos utasításban és levélben intette tisztjeit mérsékelt bánásmódra a jobbágyokkal. Ezek az intelmek nem tekinthetők puszta szavaknak, hiszen az őrgróf emlékezhetett az 1514. évi parasztfelkelésre, melyben az uradalom lakói elég nagy szerepet játszottak.

[47] OL. Filmtár. BA. 9426. doboz, Br. Lit. 1092.

[48] OL. Fényképmásolatok. Br. Lit. 1056/24. Filmtár BA. 9426. doboz. Br. Lit. 1092.

4000 forintot követelt a gyulai polgároktól, akik ebből több mint 3500 forintot ki is fizettek. 1529 tavaszán a gyulaiak arra hivatkozva kérnek kíméletet földesuruktól hogy Szapolyainak 12000 forintot fizettek.[49] A fokozódó adókövetelményeknek annál is, nehezebben tudtak eleget tenni, mivel az állandó harcok erősen gátolták a termelőmunkát. 1528 végén a mezővárosok lakói panaszolják, hogy a katonák fosztogatása miatt már ki sem mernek mozdulni házaikból, mert aki kimegy a határba vagy a szőlőbe, annak elveszik szekerét, lovait, s különféle bántalmazásnak van kitéve.[50] A háborús viszonyok miatt amúgy is egyre kockázatosabbá váló kereskedelem elé 1529-ben újabb akadály tornyosult: Budán szállítási tilalmat rendeltek el a Szapolyai uralma alá tartozó vidék felé. Ennek alapján 1529 tavaszán a budai várnagy lefoglaltatta Filléres László gyulai polgár 18 hordó borát, s a várnagyoknak csak hosszas tárgyalások után sikerült 15 hordót visszaszerezniük, és elérniük, hogy a kereskedők a várnagyok igazolása alapján élelmet szállíthassanak az uradalom területére.[51]

A jobbágyok, de elsősorban a mezővárosi polgárok egyre inkább meggyőződtek arról, hogy távol élő földesuruktól semmi segítséget nem remélhetnek, a Ferdinánd-párti katonaság pedig védelmet nem nyújt számukra, hanem súlyos tehertételként nehezedik rájuk. Adatok bizonyítják, hogy a gyulaiak elég hamar felismerték: egyetlen kiút számukra, ha mihamarabb az egész környéket uraló Szapolyai fennhatósága alá kerülnek. E Szapolyai-párti rétegnek nagy szerepe volt abban, hogy 1530-ban a vár és az uradalom viszonylag simán került Czibak Imre kezére.

Czibak, majd halálát követően unokaöccsei, Patócsi Miklós és Ferenc földesurasága alatt viszonylag békés korszak köszöntött a gyulaiakra. A fellendülést érzékelteti, hogy 1535-ben Szapolyai 30 ezer forintért akarta eladni az uradalmat Verbőczinek, s e vételár nem is tekinthető túlzottnak, hiszen 1538 nyarán csupán a taksa összege hatezer aranyra rúgott. Ugyanebben az időben Patócsi Miklós azt állította, hogy 100 olyan jobbágya van, aki 1000 forintot adhatna, és csak Gyulán száz olyan, aki 100 forint censust fizethetne. Testvére, Patócsi Ferenc élt is e lehetőségekkel, mert halálakor 1000 forinttal tartozott a gyulai polgároknak.[52]

A húszas évek végén megbénult kereskedelmi élet is újra fellendült. A gyulaiak még Buda és Szeged eleste, a Duna—Tisza köze török kézre kerülése után is nagy tételekben hajtották marháikat ki az országból. 1542-ben „Blasius literatus Pestiensis, nunc in Gyula commorans. . .” 385 ökör után fizetett vámot. 1552-ben Ferdinánd a gyulai polgárok súlyos káraira és veszteségeire tekintettel a 720 kihajtott marhájuk után fizetendő harmincadból 200 forintot,1553-ban ismeretlen számú állat vámjából újabb 200 forintot engedett el.[53] Nagy kereslet mutatkozott az uradalom területén tenyésztett lovak iránt is. 1535-ben Brandenburgi György Oláh János gyulai bírót bízza meg azzal, hogy 8 jó igáslovat szerezzen és küldjön számára Budán át Bécsbe vagy Boroszlóba. 1553-ban Ferdinánd vásároltat Horváth Bertalan gyulai kapitány útján 100 lovat.[54] A várkapitányok is tekintélyes jövedelemhez jutottak a részben az uradalomban tenyésztett, részben a zsákmányolt állatokkal folytatott kereskedelem révén. Mágócsi Gáspár több ízben szállított hátas- és igáslovakat a váradi püspöknek és Nádasdy Tamásnak. Utóbbi állandó vásárlója volt a gyulai állatállománynak: 1557-ben Mágócsi kapitány arról értesíti, hogy ez idő szerint hátaslova nincsen, de igáslovakat rövidesen küld. 1561 őszén Kerecsényi László várkapitány 200 ökröt küldött Nádasdynak, és azt ígérte, hogy rövidesen útnak indít egy 50—60 lóból álló szállítmányt. Nádasdy Tamásné még akkor is Gyulán kerestetett lovat Nádasdy Kristóf részére, amikor a várat 1566-ban már körülfogta a török, s így megbízottja csak arról értesítheti: „. . . oneyt lovat hozni teljességgel reménteln”.[55]

A külkereskedelmi kapcsolatok élénkségére utalnak a pozsonyi harmincadkönyv adatai. 1545-ben például 35 gyulai kereskedő hozott be többnyire a pozsonyi harmincad filiáléin keresztül 9900 kést, több mint 50 vég különféle posztót, 600 süveget, 1200 kaszát és 143 forint értékű egyéb fémárut, 9 láda narancsot, 500 forint értékű rövidárut, fűszert és más portékát összesen 7350 forint értékben.[56]

[49] Uo. 10 672. doboz, Br. Lit. 1044/1—4, 1036/3.
[50] Uo. Br. Lit. 1036/3.
[51] Uo. 10 672. doboz. Br. Lit. 1040/11. 10 673. doboz, Br. Lit. 1127/50.
[52] Uo. 10 672. doboz, Br. Lit. 1034/55, 10 673. doboz, Br. Lit. 1056/43, *Veress E.* i. m. 184. l.
[53] OL. 1526 utáni gyűjtemény. Városi és Kamarai iratok. Fol. Lat. 930. 77. r.; *Veress E.* i. m. 195, 239. l.
[54] OL. Filmtár. BA. 8611. doboz, Br. Lit. 1070, 10 672. doboz. Br. Lit. 1034, Hofkammerarchiv Wien, Hoffinanz Ungarn, 1553. ápr. 4.
[55] *Veress E.* i. m. 272, 346, 421. l. *Scherer Gy.* i. m. 165. l.
[56] OL. 1526 utáni gyűjtemény. Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 930.

Gyula jelentőségére, gazdagságára, lakóinak nagy számára jellemző, hogy Castaldo tábornok 1552 áprilisában többek között azzal indokolja Ferdinándnak a vár megvételének fontosságát, hogy a hírek szerint Gyula háromszor akkora, mint Debrecen, s a városból egymagából 10 000 forint jövedelemre számíthatnak. (Előző napi jelentésében ugyan még azt írta, hogy Patócsi szerint Gyula másfélszer nagyobb Debrecennél.)[57] Kétségtelen, hogy Patócsi a vételár növelése érdekében, Castaldo pedig azért, hogy minél előnyösebbnek állítsa be a vételt, eltúlozták Gyula nagyságát és gazdagságát, de figyelemre méltó már az is, hogy az ország egyik legnagyobb mezővárosához hasonlítják.

A város és az uradalom rövid felvirágzása hamarosan véget ért. Az 1551-ben megindúló török támadás célpontjai a Maros menti várak voltak, s ezek elestével Gyula elsőrendű fontosságú stratégiai ponttá vált. A megvételéért már korábban megkezdett tárgyalások megújultak, s 1552-ben a vár és uradalom kincstári kezelésbe került. Ez időtől a törökök egyre szorosabb gyűrűvel fogták körül a várat és a várost, s egyre mélyebben hatoltak az uradalom területére is. A Temesvárról, Lippáról, Aradról, valamint az időközben Feltóton, Ottlakán és Jánosházán épült palánkokból ki-kicsapó törökök nagy pusztítást okoztak, s a vár is kiállott néhány kisebb támadást. Keleten a török hatalma a Tiszáig, észak felől Szolnokig terjedt, s végül csupán Várad felé maradt szabad kijárás. A lakosság egyaránt szenvedett a török portyáktól, az erdélyi-pártiak betöréseitől s a védelmére rendelt zsoldosok fosztogatásaitól. A zsoldot rendszertelenül, többnyire nagy késéssel kapó császári katonák pusztításának méreteire jellemző, hogy dúlásuk nyomán Gyulán 1552-ben 200 ház állt lakatlanul.[58] Az 1553-ban kiküldött császári bizottság közel 15 000 forintra becsülte a várőrség által okozott kárt, s ebből csak a gyulaiaktól elvett széna és gabona, a tőlük elhajtott állatok, valamint elpusztított házaik és gyümölcsöseik értéke meghaladta a 3500 forintot.[59]

A török támadásokat és a zsoldosok dúlását követő menekülés és pusztulás méreteit igen jól tükrözik az 1550-es évek elején készült portális összeírások.[60] Az uradalom 29 tartozékában (amelyek korábbi portaszámát is ismerjük) az 1526. évi 653-ról 423-ra csökkent a porták száma 1553-ban. Az összeíró minden helységnél a portaszám mellé bejegyezte: „alii pauperes et desertae". Feltehetően nem az elmenekültek, hanem az elszegényedettek lehettek túlsúlyban. Ezek a tönkrement gazdaságok elég gyorsan adóképessé váltak, mert 1555-ben a portaszám az ekkor már adómentességet élvező Gyula nélkül is meghaladta az 1526. évit.

Ilyen volt az uradalom állapota a második vizsgált időmetszet idején, az 1561—1563-as években.

*

A második időmetszet vizsgálatának alapjául szolgáló forrásaink — az urbáriumok, dézsmajegyzékek, portális összeírások, jövedelemkimutatások — sokkal nagyobb és részben más területen élő, nagyobb számú adófizetőről adnak hírt, mint az 1520-as évekből származók. Az 1525-ben felsorolt tartozékok egy része időközben más földesurak kezére került, más része pusztává lett, viszont ideiglenesen az uradalomhoz csatolták a csanádi püspökség több birtokát, a Varkocs Tamás hűtlensége, valamint a Jakcsics-család magvaszakadtával a kincstárra szállt birtokokat, több kun falut és más gazdátlanul maradt helységeket. Ezeket nem tekinthetjük az uradalom szerves tartozékainak, s mivel róluk századeleji összehasonlító anyaggal sem rendelkezünk, célszerűbbnek látszott a vizsgálatot csak az uradalom állandó tartozékaira korlátozni. Hasonlóképp jártunk el a dézsmajegyzékek és dikális összeírások feldolgozásánál is, ugyanis a vizsgált időszakban a várnagyok 6 megye adóját fordíthatták a vár fenntartására, s hasonlóan széles területre terjedt ki a tizedbérlet is.

Ebből a korszakból csak 2 mezővárosról, Békésről és Simándról maradt fenn feldolgozásra alkalmas forrásanyag. Gyula ugyanis 1553-tól teljes adómentességet élvezett, s így lakóit sem az urbáriumok, sem a dézsmajegyzékek nem sorolják fel.

Az uradalomban élő jobbágyok számát több egymást követő évből származó, eltérő számadatokat tartalmazó forrásból állapíthatjuk meg. A legkorábbi a jobbágyokat név szerint felsoroló 1559. évi urbárium, ezt követik az 1561. évi kilenced- és tizedjegyzékek. 1562-ből két tized- és egy kilencedjegyzék, 1563-ból pedig egy-egy összeírás maradt fenn.[61]

[57] *Veress E.* i. m. 180. l.

[58] „Per servitores Regiae Majestatis plusquam ducentae domus sunt desertae . . .". OL. Conscriptiones portarum. A. 2619.

[59] Staatsarchiv Wien. Hungarn. Fasc. 425.

[60] OL. Conscriptiones portarum. A. 2619, 2684.

[61] OL. U. et C. 104/85, 68/37. Regesta decimarum Békés és Zaránd megye. Az egyik tizedjegyzék keltezetlen, utólag 1560-ra datálták. Az ebben szereplő nevek száma, valamint a terméseredmények szinte kivétel nélkül megegyeznek az 1561. évi kilencedjegyzék adataival, így joggal tekinthetjük az 1561. évi tizedjegyzéknek.

Mivel jellegében az urbárium tekinthető a censusjegyzékekhez legközelebb állónak, az adózó háztartások számában a három évtized alatt beállott változást e két forrás összehasonlítása érzékelteti legjobban.

Az 1527. évi censusjegyzék 24 faluban 533 adózó háztartást, az 1559. évi urbárium 22 faluban 792 jobbágyot, 61 zsellért és 1 libertinust tartott számon. Ha leszámítjuk a zselléreket, akiknek számát 1527-ből nem ismerjük, a jobbágyok száma 36%-kal emelkedett. A mindkét forrásban szereplő 20 helység adózóinak száma 1527-ben 453 volt, 1559-ben pedig 681 jobbágyot és 61 zsellért írtak össze. A növekedés a zselléreket leszámítva 50%-os. Tehát az 1550-es években leírt pusztulás és elnéptelenedés után az elmenekültek nagyrészt visszatértek, az elszegényedett parasztok helyreállították gazdaságukat, s a lakosság számát még jócskán szaporíthatták a török elől menekülők is. Az adófizetők számának ilyen arányú növekedése 3 évtized alatt nem meglepő, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a szomszédos területek már török hódoltság alatt állottak. Elgondolkoztató azonban az a növekedés, amit a dézsmajegyzékek számszerű adatai az 1561—63 között eltelt rövid időszakra jeleznek.

Az urbáriumban és mindhárom évi dézsmajegyzékben szereplő 17 falu adózóinak száma az 1561. évi dézsmajegyzékek alapján 22, az 1563. évi alapján pedig 35%-kal volt több az urbáriumokban összeírottakénál. A terménnyel adózók száma 1561-ben csaknem megegyezett, 1563-ban pedig nem egész 10%-kal volt több az urbáriumban összeírt jobbágyok számánál, ugyanakkor az urbáriumban nyilvántartott 41 zsellérrel szemben az 1561. évi dézsmajegyzék 160, az 1563. évi pedig 194 kereszténypénzt fizetőt vett számba. A mezővárosi adózók számát 1559-ből nem ismerjük.[62] 1561-ben Békésen 86 gazda rótta le terményben a tizedet, 1563-ban pedig 120 terménnyel és 302 pénzzel adózót írtak össze. Simándon 1561-ben 102, 1563-ban 128 terménnyel és 80 pénzzel adózó neve maradt fenn. Ha leszámítjuk az 1561-ben össze nem írt pénzzel adózókat, a szántógazdálkodást folytatók száma 2 év alatt Békésen 40, Simándon 25%-kal növekedett volna.[63] Az adózók számának ilyen arányú növekedése önmagában is kétesnek tűnik, egyéb forrásaink pedig egyenesen ellentmondanak ennek. Miksa pl. 1561. november 20-án megrója Kerecsényi várkapitányt, mert kegyetlen bánásmódja miatt a hírek szerint 8000 jobbágy hagyta volna el az uradalom területét és költözött részben hódoltsági területre, részben a „lázadók" fennhatósága alá.[64] Még ha az elmenekültek száma erősen túlzottnak tűnik is, ez az adat arra utal, hogy inkább az elköltözés, mint a betelepülés tendenciája lehetett ez időben erősebb. Az adózóképesség csökkenésére pedig jellemző, hogy a Gyulára küldött királyi biztosok 1564 tavaszán jelentették, hogy bár az ellenség a népet a legnagyobb szegénységbe taszította, remélik, hogy a portaszám mégsem lesz sokkal kevesebb az előző években összeírottaknál.[65] Mindezek alapján a dézsmajegyzékek adatai erős kritikai elemzést igényelnek, annál is inkább, mert még az azonos évből származó jegyzékek adataiban is erős eltérések mutatkoznak.

Békés oppidum adózóinak nevét 7 összeírás őrizte meg. Az 1561. évi kilencedjegyzék és a keltezetlen, de a kilencedjegyzékkel egyező adatai alapján 1561-re datálható tizedjegyzék között nincs jelentős eltérés. Mindkét összeírás csak a terménnyel adózókat sorolja fel, számuk 86, illetve 88, s mindössze 3 eltérő nevet találunk.[66]

Annál meglepőbb számadatokkal szolgálnak az 1562. évi összeírások. A kilencedjegyzék 76, az egyik tizedjegyzék 80, a másik 94 terménnyel adózót tart nyilván, a kereszténypénzt fizetők száma a két tizedjegyzékben pedig 255, illetve 318.

Az 1563. évi kilencedjegyzék 103, a tizedjegyzék pedig 120 terménnyel és 302 pénzzel adózót sorol fel.

Mielőtt tehát az egymást követő évek névanyagának összehasonlításához fognánk, tisztázni kell az azonos évből származó jegyzékek névanyagának eltéréseit.

A dézsmajegyzékek névállományának egyeztetése sokkal nehezebbnek bizonyult, mint a censusjegyzékeké. Az adófizetőket ezúttal is a házak sorrendjében írták össze,

[62] Az 1559. évi urbárium a falvakkal ellentétben nem sorolja fel a mezővárosok lakóit. A gyulaiaknál e hiányt teljes adómentességük indokolja. Békés és Simánd esetében az összeíró saját állítása szerint azért nem írta össze az adófizetők számát vagy neveit, mert a polgárok a török dúlása és a kíméletlen adók következtében a legnagyobb szegénységbe süllyedtek. Feltehetően azért sem tartotta lényegesnek felsorolásukat, mert mindkét város egy összegben fizette a censust: Békés 150, Simánd pedig 40 forintot.

[63] Az adófizetők számánál az általában több nevet tartalmazó tizedjegyzékeket vettem alapul. A tizedjegyzékből hiányzó helységek adatait a kilencedjegyzékből pótoltam.

[64] *Veress E.* i. m. 345. l.

[65] Uo. 382. l.

[66] Mivel a kincstár bérelte a tizedet, mindkét terményadót a várnagy emberei szedték. A tized és kilenced szedésének sorrendje változó volt. Békésen 1561-ben és 1562-ben először a tizedet, 1563-ban viszont a kilencedet vették, Simándon éppen fordítva.

de csak az 1563. évi simándi összeíró tünteti fel az utcákat is. Mivel az 1563. évi szomszédokat a többi összeírásban is nagyjából egymás mellett találtuk, feltételezhető, hogy mind az előző évi simándi, mind az utcaneveket fel sem tüntető békési összeírás is a házak sorrendjében történt. Az összeíró azonban nem haladt végig egy-egy utca házsorán, hanem el-elkanyarodott, majd visszatért; s e kitérők csakúgy, mint az összeírás kiindulópontjai a különböző években különféleképpen alakultak. Ennek tulajdonítható, hogy az adózók egy-egy csoportja mindig azonos sorrendben követi egymást, így a nevek azonosítása az azonos szomszédok alapján lényegében a censusjegyzékek vizsgálatánál alkalmazott módszerekkel, de sokkal aprólékosabb munkával történt. Simándon a pénzzel adózókat a terménnyel adózók között sorolták fel, ezek neve többnyire beékelődik a korábbi jegyzékekből ismert terménnyel adózók közé. A békési dézsmáló azonban a kereszténypénzt fizetőket a telkes gazdák után, külön írta össze. Közülük az évek során sokan váltakozva fordultak elő a terménnyel és pénzzel adózók között, de az utóbbiak között is mindig ugyanabban a sorrendben bukkannak fel, mint amilyenben a telkes gazdák között követték egymást. Tehát az összeíró a pénzzel adózókat is házanként, azonos sorrendben, de külön listára jegyezhette fel.

A békési adózók névállományának egyeztetésénél mellőzhetjük az egymást csaknem teljesen fedő 1561. évi összeírásokat, s vizsgálatunkat az 1562. évi jegyzékekkel kezdhetjük.

A kilencedjegyzékben felsorolt 76 név közül 69 mindkét tizedjegyzékben, 5 csak az elsőben, egy pedig az elsőben a terménnyel adózók, a másodikban pedig a pénzzel adózók között fordul elő. A kilencedjegyzékben felsoroltak közül tehát mindössze egyetlen név nem fordul elő a többi összeírásban.

Az első tizedjegyzék 80 terménnyel és 255 pénzzel, a második 94 terménnyel és 318 pénzzel adózót sorol fel. A második tizedjegyzék tűnik kevésbé hitelesnek, feltehetően csak töredéke, befejezetlen példánya az összeírásnak; mert míg az első az uradalom 17 helységének adózóit veszi számba, a másodikban Békésen kívül csupán 3 uradalomhoz tartozó falu szerepel, s ezek számadatai is erősen eltérnek a kilencedjegyzékkel inkább összhangban álló első tizedjegyzéktől.

A két tizedjegyzék névállományának eltérése nagyobb a pusztán számszerű különbségnél. Az első jegyzékben szereplők neve közül öt nem szerepel a második jegyzékben, ezek közül három újból felbukkan az 1563. évi tizedjegyzékben, kettő viszont csak ebben az egy összeírásban került nyilvántartásba. A második jegyzékben szereplő 94 terményt fizető közül mindössze 69-et találunk meg az első jegyzék telkes gazdái között. További 13 a pénzzel adózók között szerepel. A csak a második összeírásban szereplő 12 személy közül nyolc neve újból felbukkan az 1563. évi tizedjegyzékben, négy neve azonban semmi más jegyzékben nem fordul elő.

A pénzzel adózók közül 204 név mindkét jegyzékben egyezik. Az első jegyzékben kereszténypénzt fizetők közé soroltakból tizenháromnak a második jegyzék szerint volt termése. A többi egymástól eltérő nevek nagy része újból felbukkan az 1563. évi jegyzékben.

Az 1563. évi tizedjegyzék szám szerint 17-tel több terménnyel adózót sorol fel, mint a kilencedjegyzék. A kilencedjegyzékben mindössze két olyan nevet találunk, amely a tizedjegyzékből hiányzik — mindkettőt ismerjük már az előző évi összeírásokból. A csak a tizedjegyzékben szereplők közül 10 neve ekkor szerepel először. Azonban éppen az ebben a jegyzékben újonnan előforduló nevek sejtetik, hogy az új adófizetők nagy része nem tekinthető jövevénynek.

Az egyik, csak a tizedjegyzékben szereplő személy Orros Máté; termése 1563-ban 20 kalangya gabona volt. Az eddigi összeírások egyikében sem szerepelt. Neve azonban közvetlenül az összes jegyzékben telkes jobbágyként nyilvántartott Orros Mihályé után következik. Orros Mihály termése a tizedjegyzék szerint 32 kalangya és 17 boglya búzát és 30 boglya árpát tett ki. A kilencedjegyzékbe viszont 49 kalangya és 18 boglya búzát, valamint 34 köböl árpát jegyeztek fel. Kettejük együttes termésmennyisége nem sokban tér el a kilencedjegyzékben feltüntetett mennyiségtől.

Hasonló jelenséget tapasztalunk Bata István és Miklós esetében is. Bata István már az 1562. évi adójegyzékben is szerepelt, 1563-ban azonban csak a tizedjegyzékben van bejegyezve 27 kalangya gabonatermése. Miklós neve 1563-ban bukkan fel először, a tizedjegyzék szerint 44 boglya búza és 43 boglya árpa, a kilencedjegyzék szerint viszont 50 kalangya és 70 boglya búza és 51 boglya árpa volt az évi termése, tehát a kilencedelésnél még feltehetően közös termésük után egyedül Miklós adózott. Az egy háztartásban élők időszakos megadóztatása nem ismeretlen jelenség, felfigyeltünk rá már az 1525—27. évi adóösszeírásoknál. Egy XVII. századi dézsmautasítás elő is írja, hogy „... akik közösen gazdálkodtak, azok előre egyezzenek meg, hogy vagy együtt adják a dézsmát,

2. TÁBLÁZAT

A névállomány egyezése és eltérése Békésen az 1561—1563. évi dézsmajegyzékekben

	%
Terménnyel adózók	
mindhárom évben szereplő, terménnyel adózó	29
mindhárom évben szereplő, váltakozva terménnyel és pénzzel adózó	13
csak egy évben szereplő	26,5
csak két évben szereplő, terménnyel adózó	14,5
csak két évben szereplő, váltakozva terménnyel és pénzzel adózó	17
	100,0
Kereszténypénzt fizetők (1562. évi I. és II. és 1563. évi tizedjegyzékben)	
mindhárom adójegyzékben szereplők	36
egyik 1562. évi jegyzékben és 1563-ban szereplők	22
csak 1562-ben szereplők	28
csak 1563-ban szereplők	14
	100

Mivel a simándi neveket ugyanilyen módszerrel azonosítottam, elegendőnek tűnt e nevek megoszlásának ábrázolása a 3. táblázatban.

vagy pedig egyik is, másik is mennyi után adjon''.[67] Feltehető, hogy a korábbi jegyzékekből ismert szomszédok közé beékelődő személyek egy része is a közös háztartásban élő és csak időnként külön adózó, más nevű családtag (pl. vő) lehet. A tized- és kilenced-jegyzékek névanyaga közötti eltérés abból is adódhat, hogy a várnak (vagy a tiszteknek) teljesített szolgálat fejében néhányan mentesülhettek a földesúri adók, a census és kilenced fizetése alól.

Az azonos évekből származó összeírásokban mutatkozó eltérések vizsgálata után térjünk rá a jegyzékekben szereplő teljes névanyag elemzésére. A hét jegyzékben felsorolt terménnyel adózók összlétszáma 172. Ezek közül 71 neve mindhárom évben előfordul, de közülük 22 váltakozva, hol pénzzel, hol terménnyel adózott. További 53 csak két év adójegyzékében (29-en szintén váltakozóan), s végül 48 név csak egy-egy évben fordul elő.

3. TÁBLÁZAT

A névállomány egyezése és eltérése Simándon az 1561—1563. évi dézsmajegyzékekben

(terménnyel adózók)

	%
Mindhárom évben szereplők	37
Csak két évben szereplők	23
Két évben szereplők, de váltakozva terménnyel és pénzzel adózók	6
Csak egy évben szereplők	
1561	8,5
1562	3,5
1563	22
	100,0

A csak egy jegyzékben szereplőknek jelentős részét 1563-ban írták össze. Azonban éppen az azonos évekből származó jegyzékek névanyagának összevetése bizonyította, hogy egy-egy telkesjobbágy nevének eltűnése vagy váratlan felbukkanása nem jelenti feltétlenül az illető elköltözését, elhalálozását vagy újonnan betelepülését. Az 1563-ban először előforduló nevek nagy száma összefüggésben lehet azzal is, hogy az előző évek szárazsága sok jobbágy termését tönkretehette, s így azok termését csak az 1563. évi összeíráskor vették számba. Az új nevek egy része, mint már megállapítottuk, egy rendszeresen terménnyel adózóval közös háztartásban élő rokon is lehetett, akit csak időnként adóztattak meg külön. Más részük talán bizonyos átmeneti mentességet élvező s 1563-ból újból megadóztatott polgár volt.

Az urbáriumokból tudjuk, hogy a várban szolgálatot teljesítő községek lakói minden egyéb szolgáltatás alól felmentést nyertek, s így számos helység egészében mente-

[67] *Ila B.*: A dézsmajegyzékek, mint a történeti statisztika forrásai. A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. 89. l. — Békésen összesen 18 család 32 tagja adózott váltakozva, illetve időnként együttesen.

sült a kilenced- és tizedkötelezettség alól. Elképzelhető tehát, hogy egyes jobbágyok szolgálataik fejében egyéni mentességet élveztek — esetleg csak ideiglenesen, s ezért hiányoznak egy-egy év összeírásából. Ilyen ideiglenes felmentést kaphattak olyanok is, akiket valami természeti csapás vagy háborús események következtében súlyosabb kár ért. Így például 23 olyan békési polgár neve, akiket a dézsmáló 1562-ben és 1563-ban nyilvántartásba vett, de az 1561. évi jegyzékből hiányzik, kárvallottként szerepel a Bornemissza Benedek volt gyulai várkapitány ellen folytatott vizsgálat jegyzőkönyvében.[68] Kézenfekvőnek tűnik, hogy ezek a katonák által okozott károk miatt élveztek ez évben adómentességet. A jegyzőkönyvben szereplő 41 kárvallott közül mindössze 11 adott kilencedet és tizedet az említett esztendőben.

Végezetül számolnunk kell adócsalással is. Nem ismeretlenek számunkra azok a formák, melyek segítségével a jobbágyság igyekezett kivonni magát az állami és földesúri adózás terhei alól. Hiszen az 1562. évi dézsmajegyzékek vizsgálatánál is tapasztaltuk, hogy néhány jobbágy, akinek az egyik jegyzék szerint volt termése, a másikban mégis kereszténypénzt fizetőként jelent meg. A pontosabb összeírás, a szigorúbb adópolitika sok ilyen, az adózás alól magát esetleg éveken át kivonó jobbágyot vehetett nyilvántartásba.

Természetesen az 1563-ban először szereplő személyek egy része jövevény is lehetett, bár ez esetben sokkal több származáshelyre utaló családnevet kellene találnunk, hiszen ilyen nagy népességű helységekben, ahol amúgy is sok volt az azonos családnév, az ilyen megkülönböztetés kézenfekvőnek tűnne. Mégis úgy vélem, hogy az adófizetők számának fokozatos növekedése az 1562. és 1563. évi összeírásokban nem annyira a betelepülőknek, mint inkább az adóalanyokat alaposabban felkutató, szigorúbb adópolitikának tulajdonítható. E feltevést alátámasztja, hogy az adózók számának növekedése éppen Kerecsényi László főkapitányságának idejére esik, akinek kegyetlen adóbehajtási módszerei nemcsak az uralma alá tartozó jobbágyok, de még az udvar előtt is ismeretesek voltak.

Kerecsényi Lászlót 1560 végén nevezték ki Gyula főkapitányává, s 1561 elején vette át tisztét.[69] Már az 1561. évi dikát olyan kegyetlenül hajtotta be, hogy sok jobbágy részben a kivetett 2 forintos adó, részben a rossz gabonatermés miatt elmenekült. Kerecsényi, attól félve, hogy a vár jövedelmei így tetemesen megcsappannak, az udvartól arra kért engedélyt, hogy az elköltözöttek adóját is beszedhesse az ottmaradottaktól. Ettől a kamara a király utasítására — s nyilván éppen a nagyarányú elköltözés miatt, hiszen Miksa a hírek alapján 8000-re becsülte az elmenekültek számát — szigorúan eltiltotta.[70] Kerecsényi azonban továbbra is kíméletlenül növelte az adóterhet. Az 1564-ben Gyulán vizsgálatot tartó királyi biztosok is megjegyezték, hogy az 1563. évi adó beszedése elég kíméletlenül folyt.[71] Feltűnő az is, hogy a menekülők nagy száma, valamint a biztosok által is jelzett nagyarányú elszegényedés ellenére a portaszámok is állandóan növekedtek a vizsgált időszakban, bár aligha képzelhető el, hogy néhány év alatt a jobbágytelkek száma másfélszeresére nőtt volna. A növekvő portaszám rejtélyére egyszerű magyarázattal szolgál a várnak adózó vármegyék nemességének 1565. március 10-én kelt felirata, amelyből kiderül, hogy Kerecsényi 1561-ben és 1563-ban a dikát nemcsak az egész porták után, de ezenkívül minden olyan jobbágytól is beszedte, akiknek 6 forint értékű vagyonuk volt,[72] s ezek számát nyilván hozzácsapta a portaszámhoz. Nyilván nagy buzgalommal kutattatta fel és vonta be a terménnyel adózás körébe a különféle mentességet élvezőket, a közösen gazdálkodó családok között megbújó külön terméssel rendelkezőket és mindazokat, akiktől ha egyebet nem, de a kereszténypénzt behajthatta. Kerecsényinek annál is inkább érdekében állt az adójövedelmek fokozása, mert a kamarával kötött szerződése értelmében, ha a dikák — s feltehetően az egyéb adók — összegét emelni tudta, újabb 12 000 forintot fordíthatott volna a vár erődítésére.[73]

Mindezek alapján úgy vélem, hogy az ilyen rövid időszakot átfogó metszetben a portaszámok, illetve az adózók számának növekedését nem a lakosság szaporodásaként kell felfognunk, hanem az adózó háztartások egyre megközelítőbb pontosságú összeírásainak. A vizsgált 3 évből fennmaradt összeírásokból nyert teljes, összesített névanyag tükrözi megközelítő pontossággal a mezővárosi adózó háztartások min mális számát az 1560-as években.

*

[68] *Veress E.* i. m. 320. l.
[69] Uo. 329—32, 335. l.
[70] Uo. 344—45. l.
[71] „Ceterum Dominus Kerecheny anno proximo praeterito exactione facta ut auditur, satis dura . . ." uo. 384. l.
[72] Uo. 400. l.
[73] Uo. 383. l.

Az 1561—63. évi dézsmajegyzékekben szereplő összesített névanyag alapján Békésen a XVI. század közepén 170 szántógazdálkodást folytató és 412 gabonaterméssel nem rendelkező,[74] összesen 582 adózó háztartás lehetett. Simándon a háztartások száma ugyanebben a megoszlásban 169 + 80, azaz összesen 249 körül mozgott.

Mivel a század első negyedéből csak a telkesgazdák számát ismerjük, nehéz lenne az adózók számának növekedését felbecsülni. E problémát nem oldhatja meg az 1527. évben censust fizetők számának összevetése a terménnyel adózók számával, hiszen a kereszténypénzt fizetők nem azonosíthatók teljes mértékben a zsellérekkel. A zsellérnek is lehetett földje, termése; viszont pénzzel adózhatott a mezőváros teljes jogú, censust fizető polgára is, ha egyéb gazdasági tevékenysége — pl. állattenyésztés, iparűzés, kereskedelem stb. — miatt nem folytatott szántógazdálkodást. A növekedés arányát tehát meghatározni nem lehet, a népszaporulatot pedig legfeljebb az 1520-as évekből ismert családok külön ágakká válása, az azonos családnevek szaporodása jellemezheti. (Egyébként a 60-as évek összeírásaiban szereplő családnevek 90%-a már a század elejéről ismert.)

Nehézségekbe ütközik a lakosság mezővárosokba koncentrálódásának vizsgálata is, hiszen a falvak adójegyzékeiben nem végeztük el a névanyag azonosítását. Így csak az általában legtöbb nevet felsoroló 1563. évi tizedjegyzék számadatai alapján következtethetünk a mezővárosi lakosság arányára az uradalomban.

1525-ben (Gyulát leszámítva) az egész uradalom lakosságának kb. 28%-a, 1563-ban kb. 37%-a élt a két mezővárosban.[75] Mivel egyik évből sem rendelkezünk pontos adatokkal az uradalom egészére, célszerűnek látszott az 1527. évi censusjegyzékben és az 1563. évi dézsmajegyzékben egyaránt szereplő 16 falu és 2 mezőváros adózóinak arányát összevetni. 1527-ben a 18 helységben felsoroltak 38, 1563-ban pedig 46%-a élt a két mezővárosban. A népességnek a mezővárosokba áramlása tehát a század második felében fokozódott. E tendencia feltehetően még erősebben érvényesült Gyulán, mely jelentőségét és kiváltságait tekintve e korban még sokkal előnyösebb helyzetbe került, mint amilyenben a század elején találtuk.

Meglepő módon — megint csak a családnevekből ítélve — az iparosok számarányában nem tapasztalunk jelentős változást. A kézművesek és kereskedők megoszlása az uradalom falvaiban és mezővárosaiban csaknem azonos maradt: 1525-ben (Gyulát leszámítva) az uradalomban élő kézművesek és kereskedők 64, 1562-ben 67%-a élt Békésen és Simándon. Sőt számarányuk a 2 mezőváros egész lakosságához viszonyítva valamelyest csökkent: míg Békésen 1525-ben a nevekből ítélve az adózók 26%-a lehetett kézműves, az 1560-as években ez az arány 24%-ra, Simándon pe lig 35-ről 29%-ra süllyedt (így is messze túlszárnyalva az átlagos 7%-os falusi szintet vagy akár az egyes falvakban tapasztalható maximális 15—20%-os arányt).

A számarány csökkenése azonban nem tükrözi reálisan a kézműipar helyzetét a mezővárosokban. Ugyanis, mint a 4. táblázatból kitűnik, Békésen a kézművesek és az iparágak száma egyaránt jelentősen növekedett, s éppen az iparon belüli munkamegosztás jelzi elsősorban a kézműipar további fejlődését.

Míg a falvakban továbbra is általában 2—3 iparág képviselője működött (a falvakban található összes iparág együttes száma: 11), addig Békésen 3 évtized alatt az iparágak száma 10-ről 17-re emelkedett, a kézművesek és kereskedők száma pedig csaknem megkétszereződött. (Persze lehetséges, hogy a zsellérek nevének ismerete erősen módosítaná a XVI. század eleji képet.) Békés tehát nemcsak a lakosság számát, de a kézműipar fejlődését tekintve is Simánd elé tört. Az utóbbi kézműipara nagyjából a századeleji szinten maradt, néhány iparágban hanyatlás mutatkozik, a többiben pedig legfeljebb a lakosság növekedésével arányos szaporodást tapasztalunk. Jelentősebb fejlődés legfeljebb a bőripar területén mutatkozik.

De nemcsak az iparosok és iparágak számának növekedése jelzi, hogy Békés gazdasági életében nagyobb szerepet játszott a kézműipar és kereskedelem, mint Simándon. Ezt tanúsítja az is, hogy a békési kézművesek 82%-ának egyáltalán nem volt termése, további 8%-a pedig a váltakozva terménnyel vagy pénzzel adózók közé tartozott. Mindössze 14 kézműves — 1 ötvös, 3 szabó, 1 kerékgyártó, 5 molnár, 3 csapó és 1 kalmár — foglalkozott földműveléssel a vizsgált években. Tehát a békési iparűzők túlnyomó többsége feltehetően mesterségéből tartotta fenn magát. (Egy részük esetleg

[74] A gabonaterméssel nem rendelkezők közé csak azokat számítottuk, akik 1562-ben és 1563-ban egyaránt kereszténypénzt fizettek. A váltakozva terménnyel és pénzzel adózókat a telkesgazdák közé soroltam. Egyébként a békési lakosság száma nagyobb volt, mert Temesvár eleste után sok nemes telepedett le a városban. *Veress E.* i. m. 388.l.

[75] Az 1559. és 1561. évi urbárium 26 falut sorol fel az uradalom tartozékaiként, az 1563. évi dézsmajegyzék viszont csak 18 falu adófizetőit sorolja fel. 4 falu adatait az 1562. évi tizedjegyzékből, a többit az 1559. évi urbárium alapján számítottam.

4. TÁBLÁZAT

A kézművesek megoszlása Békésen és Simándon

Iparágak	Békés		Simánd	
	1527	1560-as évek	1527	1560-as évek
Fémfeldolgozó ipar				
ötvös	—	4	1	4
kovács	3	12	1	5
csiszár	—	—	3	1
íjgyártó	—	—	1	—
Szövőipar				
csapó	2	13	—	—
kallózó	—	—	1	—
nyíró	—	—	—	1
Bőripar				
nyerges	1	1	—	2
szíjgyártó	—	4	3	3
erszénygyártó	—	1	—	1
Fafeldolgozó ipar				
asztalos	—	—	1	1
kerékgyártó	2	2	2	2
kádár	—	2	1	—
Élelmiszeripar				
molnár	5	14	2	2
mészáros	—	4	1	—
Ruházati ipar				
szabó	4	31	4	11
varga	6	20	11	10
szűcs	3	15	3	7
Építőipar				
ács	—	2	—	—
Egyéb				
fazekas	2	3	3	7
cserepes	—	—	—	3
fésűs	—	—	1	2
borbély	1	2	2	1
gombkötő	—	—	—	1
szénégető	—	1	—	—
Kalmár-tőzsér	1	10	5	9

állattenyésztéssel is foglalkozhatott, de ez nem vonta el őket oly mértékben iparuktól, mint a földművelés.)

Simándon ezzel szemben a nevük alapján kézműveseknek tekinthetők 73, a váltakozva pénzzel és terménnyel adózókat beleszámítva 78%-a szántógazdálkodást folytatott, tehát mesterségük megélhetésüknek nem egyedüli és sok esetben nem is fő forrása lehetett. (Ez az arány körülbelül azonos a falusi kézműveseknél tapasztalt megoszlással.) A simándiak tehát iparosaik jelentős száma ellenére erősen rászorulhattak

a gyulai kézművesek portékáira is, s ezzel magyarázható, hogy az 1563 tavaszán vásárukra tartó, török fogságba esett 17 gyulai polgár között 10 iparost találunk.[76]

A terméssel nem rendelkezők meglepően magas aránya egyébként a mezővárosi fejlődés egyik sajátos jellemvonásának tekinthető. Az 1563. évi tizedjegyzék szerint a jobbágyoknak csak 22%-a rótta le adóját pénzben, a mezővárosokban a kereszténypénzt fizetők aránya viszont 60% (Békésen 71, Simándon 38%) volt. A falvakban (leszámítva a szénégetők által lakott Alsó és Felső Dobozt és Szannát) a kereszténypénzt fizetők aránya csak Nagypélben és Berényben érte el a 40%-ot, a legtöbb helyen 10% alatt maradt. A kereszténypénzt fizetők nagy aránya azonban nemcsak a gyulai uradalom mezővárosait jellemzi. A szomszédos Külső Szolnok megyében 1561-ben a jobbágyok 14, a két mezőváros, Mezőtúr és Tiszavarsány lakóinak 31%-a, 1563-ban pedig a falusi adózók 31, a mezővárosiak 71%-a rótta le pénzben adóját.[77] De vajon azt jelenti-e ez, hogy Békésen a lakosságnak csaknem háromnegyede, Simándon pedig egyharmada nem foglalkozott mezőgazdasági munkákkal?

Bár a 3 év dézsmajegyzékeinek összesített névállományában kereszténypénzt fizetőknek csak azokat tekintettük, akik 1562-ben és 63-ban egyaránt pénzben rótták le adójukat, még ez sem jelenti, hogy ezek mind felhagytak volna a szántógazdálkodással. Az 1562. évi két tizedjegyzékben is több esetben tapasztaltuk, hogy ugyanaz a polgár, akinek az egyik jegyzék szerint termése volt, a másik jegyzékben mégis pénzzel adózott. Tehát elképzelhető, hogy az 1562. és 63. évben pénzt fizetők egy részének is csak éppen ezekben az években nem volt termése (vagy tagadta le gabonáját), vagy más módon bújt ki a terménnyel adózás kötelezettsége alól. A családnevek azonosságából ítélve sokan lehettek közülük egy-egy közösen gazdálkodó nagy család tagjai, akiket Kerecsényi szigorúbb adóztatásának idején így vontak be az adózók körébe. (Az azonos családnevekből ítélve e réteg aránya Békésen a pénzzel adózók 16, Simándon 21%-a lehetett.)

Kétségtelen azonban, hogy a mezővárosi lakosság és főleg a békésiek jelentős része már nem rendelkezett telekkel, nem termelt gabonát. De ezek sem mind szakadtak el teljesen az őstermeléstől. Kereszténypénzt fizethettek a csak állattenyésztéssel, illetve állatkereskedelemmel foglalkozók; a pénzzel adózók neveit gyakran megtaláljuk a méhtized-lajstromban is, Simándon pedig egyikük a bordézsmát fizetők között szerepel. A kereszténypént fizetőkhöz sorolhatták a föld nélküli zselléreket, a pásztorokat és az állattenyésztésnél és mezőgazdasági munkáknál alkalmazott bérmunkásokat csakúgy, mint a szegényeket és özvegyeket. (A pénzzel adózóknak mintegy 15%-a özvegy volt.)

Így tehát több-kevesebb biztonsággal csak a kézműves-kereskedő foglalkozásnevűekről feltételezhető, hogy nemcsak szántójuk nem volt, de általában felhagytak minden mezőgazdasági termelő tevékenységgel, vagy legalábbis az alárendelt szerepet játszhatott életükben. Békésen az iparosnevek a pénzzel adózók 27, Simándon 16%-át tették ki.

Az eddigiek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a század második felében a két mezővárost a népesség nagyobb koncentrálódása, a fejlett kézműipar és kereskedelem, a mezőgazdasági termelést nem folytatók nagyobb aránya s az őstermeléssel foglalkozók között mutatkozó erőteljesebb munkamegosztás (a földművelés és állattenyésztés feltételezhető szétválása) jellemzi. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy a mezővárosokban nagyobb gabonakeresletnek kellett mutatkoznia, amely fokozott árutermelésre ösztönözhette a földműveléssel foglalkozókat — a városokban és környékükön egyaránt. A terméseredmények vizsgálata — legalábbis a mezővárosok vonatkozásában — nem igazolta ezt a feltevést.

A gabona-terméseredmények vizsgálatánál elsősorban a mezővárosi és falusi termelés viszonyának, az árutermelés szerepének vizsgálatára s nem az abszolút termékmennyiség megállapítására törekedtünk. Az utóbbira két ok miatt sem vállalkozhattunk. Egyrészt azért, mert az ilyen irányú vizsgálathoz több év termésmennyiségét kellene ismernünk, mi pedig csupán az erősen aszályos 1561. és 1562. év rendkívül alacsony terméseit, valamint a normálisnak mondható 1563. évit ismerjük, ebből az egyből azonban következtetéseket levonni nem lehet.[78] De még ennek az egy évi termésnek pontos megállapítását is lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy a jegyzékek különféle mértékegységben adják meg egy-egy gazdaság termését, s ezeket csak megközelíthető pontossággal lehet egységes mértékkel kifejezni.

[76] *Veress E.* i. m. 364. l.

[77] OL. Conscriptiones portarum. Külső Szolnok megye. Viszont a bortermelő Pankota oppidumban egy kereszténypénzt fizetőt sem találunk (vö. Zaránd megye).

[78] A Külső Szolnok megyei dézsmaszedő 1561-ben fel is jegyezte, hogy az évben rendkívüli szárazság pusztított 1562-ben a dézsmajegyzékek terméseredményeiből ítélve valamivel kedvezőbb időjárás lehetett. Kerecsényi 1563 júniusában így ír: „Ezelétt nagy aszál volt, im mast, hogy ez esés idé jár, jó ideje leszen . . .". *Veress E.* i. m. 369 l.

A jegyzékek a sarlóval aratott termést kalangyákban, a kaszáltat boglyákban, a kicsépelt szemtermést pedig simándi köblökben adják meg. (Az is előfordul néhányszor, hogy csak a bevetett terület alapján vetették ki a tizedet; ilyenkor általában egy hold után 10 simándi köböl terméssel számoltak.)

A simándi köböl térfogata ismert: 83,17 litert, illetve 64 kg-t tett ki, tehát a kassai köböllel volt azonos.[79]

A boglya (cumulus) és a simándi köböl viszonyát megközelítő pontossággal ismerjük. Kerecsényi várkapitány az 1564. évi termésről írott jelentésében azt írja, hogy búzánál és árpánál egyaránt általában 4, néha 5-6 boglyából nyernek egy simándi köböl szemet.[80] Ennek alapján 4 boglyát számítottunk át egy simándi köbölre.

Nagyobb nehézséget okozott a kalangya átszámítása köbölre, mert erre vonatkozóan forrásaink semmi támpontot nem nyújtanak. A dézsmaszedő csupán annyit jegyzett meg, hogy a kalangyák 26 kévéből állnak. A kalangya átszámításához egyedüli kiindulópontnak a királyi biztosok 1564. évi jövedelemösszeírását tekinthetjük, mely megadja az 1563. évi tizedgabona mennyiségét és pénzértékét. Eszerint ez évben összesen 10 918,5 kalangya, 1465,5 boglya, valamint 2143 $^1/_2$, $^1/_4$ simándi köböl kicsépelt búzát és árpát szedtek be, melyek összértékét 4400 forintra becsülték. Ugyanebben a jelentésben a 3 simándi köblöt kitevő gyulai köböl búza árát 1 forintra értékelték, Kerecsényi viszont a már említett 1565 őszi jelentésében azt írta, hogy 4, néha 5 simándi köböl búzát adnak el egy forintért.[81] Ha az egész tizedgabona értékéből levonjuk a köblökben megadott, illetve boglyákból köblökre számított gabona értékét, a maradékból megközelítő pontossággal kiszámítható, hogy a kalangyákban megadott terménymennyiség hány simándi köblöt tett ki. Aszerint, hogy az 1564. évi vagy 1565. évi eladási árat vesszük alapul, egy kalangyából 1,02, illetve 1,2 simándi köböl szemet nyertek. E számítás természetesen csak megközelítő pontosságú eredményt adhat, hiszen az árpa aránya, valamint a búza és árpa aránya ismeretlen; s így az egész termést a búza ára alapján számítottam át, nem beszélve arról, hogy a gabonatized értékét is csak hozzávetőleges pontossággal becsülték fel a biztosok. Mivel azonban a nagyjából egykorú, de más tájegységekre vonatkozó adatok és számítások is azt mutatják, hogy egy 26 kévés kalangya szemhozama 0,8—1,2 simándi köböl körül lehetett, a nyert eredmény elég reálisnak tűnik.[82] Az átszámításnál az egyes szórzószámot alkalmaztam, annál is inkább, mert célom a falusi és mezővárosi terméseredmények összevetése volt, s ezek egymáshoz való viszonya az egységesen alkalmazott megközelítő pontosságú szorzószám segítségével is felmérhető.

Az uradalom falvaiban főleg búzát (elsősorban őszit), kisebb mértékben árpát, jelentéktelen mennyiségű zabot és rozsot, valamint kölest termeltek. (A mezővárosi kölestermés nagyságát nem ismerjük, mert ez után nem adtak kilencedet.) Szőlőművelés-sel csak a mesztiek foglalkoztak: az uradalom többi tartozékaiból csupán 15 simándi polgár és néhány Püskin és Vadászon élő jobbágy borterméséről tudunk.[83] A tavaszi gabona a falvakban átlagos termés 11%-át, Békésen 16, Simándon pedig 14%-át tette ki, — a két mezővárosban tehát a tavasziak aránya valamelyest meghaladja a falusi átlagot. Nem mutatkozik nagy eltérés az egy háztartásra eső termékmennyiségben sem: a falvakban 44, Békésen 40, Simándon 50 köböl körül mozgott az egy-egy háztartás által termelt gabona átlagos mennyisége. Hasonlóképpen alakult a háztartások terméshozam szerinti tagolódása is. A grafikon bal oldala az egyes terméshozam szerinti kategóriába tartozó falusi, a jobb oldal pedig a mezővárosi háztartások számát mutatja.

[79] *Bogdán—Pqvp—Szabó:* Kétszázéves gabonaszemek az Országos Levéltárban. Agrártörténeti Szemle. 1963. 1—2. sz. 61. l. *Veress E.* i. m. 336. l.

[80] *Veress E.* i. m. 407. l. („Notandum tamen est, quod fruges ex cumulis quatuor aliquando ex quinque et sex proveniant frugum cubulus unus, sic et ex ordeorum cumulis.")

[81] Uo. 385, 407. l.

[82] Egy 1598. évi Heves megyei cséplési jegyzék adatai szerint egy kalangyából 0,76—2, átlagosan 0,93 simándi köböl szemet nyertek (OL. Regesta decimarum. Heves megye 1598/11). A kállai uradalom 1646—47. évi számadása szerint 862 kalangya 15 kepe termésből a cséplés után 736 kassai köböl, 346 kalangya 15 kéve termésből pedig 299 kassai köböl szemet nyertek. Eszerint egy kalangya 0,85, ill. 0,86 simándi köböllel egyenlő kassai köböl szemet adott (*Makkai L.:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954. 395. l.). A kapornaki uradalomban 1 kalangya 0,52, a zalavári uradalomban 0,59 sárvári köböl termést adott. Mivel a sárvári köböl kb. 1,35 simándi köböllel volt egyenlő, egy kalangya termése itt 0,7—0,8 simándi köböl szemet adott (*Fekete Nagy A.:* Dunántúli terméseredmények 1585-ből. Agrártörténeti Szemle. 1965. 2—3. sz. 246. l.). *N. Kiss István* számításai szerint Biharban a XVI. században a 30 kévés kalangya kb. 1 kassai köböl szemet adott (16. századi dézsmajegyzékek. Bp. 1960. 7—9. l.). Hasonló eredményre jutott *Reisner* is a Szeged környéki terméseredményeknél (Szeged mezőgazdasági története. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1900. 52. l.). *Balogh István* számításai szerint egy 26 kévés kalangya maghozama kb. 70—80 kg, azaz 1,09—1,2 simándi köböl. *Bogdán—Papp—Szabó* számításai szerint a kévénkénti terméstalag búzából 2,384, árpából 2,007 kg-ra tehető. Eszerint a 26 kévés kalangya 62 kg búzát, ill. 52 kg. árpát adna, ami megfelel 0,96 simándi köböl búzának, és valamivel több, mint 1 köböl árpának (Kétszázéves gabonaszemek az Országos Levéltárban. Agrártörténeti Szemle. 1963. 1—2. sz. 63. l.).

[83] OL. Regesta decimarum. Zaránd megye 1562/3.

1. GRAFIKON

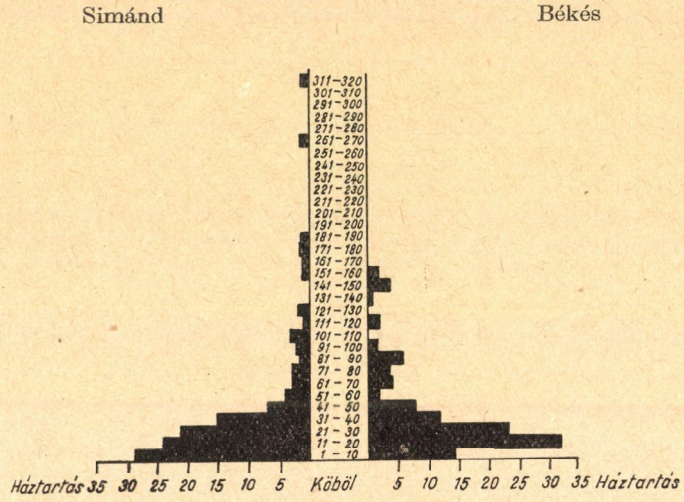

A háztartások terméshozam szerinti megoszlása a két mezővárosban

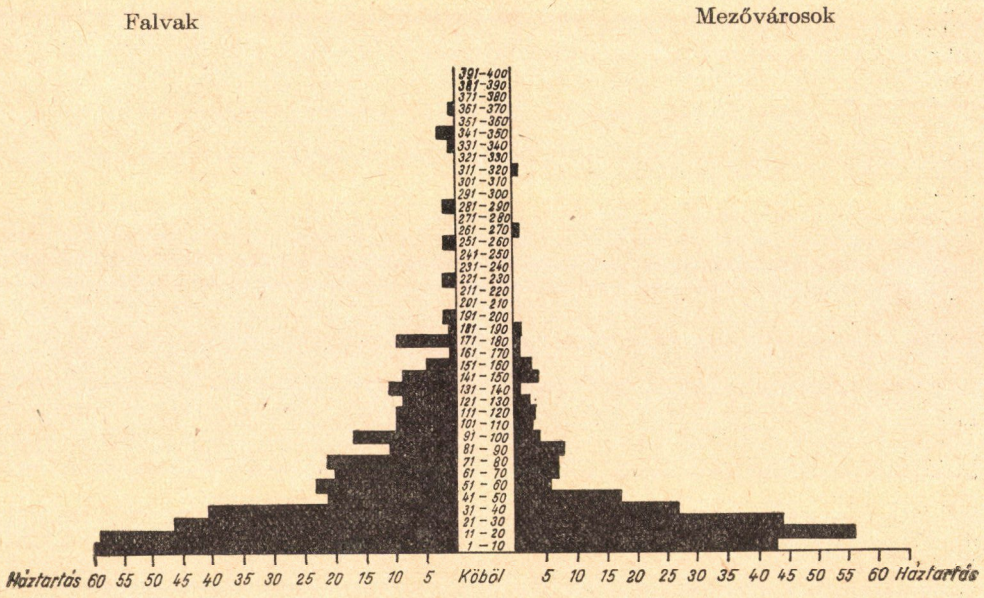

A háztartások terméshozam szerinti megoszlása a falvakban és a két mezővárosban

A mezővárosokban tehát nagyobb volt az 50 köblön (kb. 32 mázsán) aluli terméshozamot elérő gazdaságok száma, mint a falvakban, de ugyanakkor, főleg Békésen, kevesebb volt a minimális 10 köblön alul termelő háztartás is. Minthogy pontos átszámolási kulcs hiányában az egyes terméshozam szerinti kategóriák megoszlása legfeljebb a kevesebb vagy több terméssel rendelkezők arányát s nem a valóságos termékmennyiség megoszlását tükrözi, félrevezető lenne annak kiszámítása, hogy mely kategóriáknál számolhatunk nagyobb mennyiségű áruba bocsátható terménnyel. Az azonban kétségtelen, hogy a két mezővárosban, elsősorban Békésen, a kisebb terméshozamú gazdaságok aránya erősen meghaladta a falusi átlagot; s ez arra vall, hogy a mezővárosokban a rendszeresen árutermelő gazdaságok száma kisebb lehetett, mint a falvakban.[84] Nyilván kedvezőtlen földrajzi tényezőknek is tulajdonítható, hogy Simánd és főleg Békés életében a szántógazdálkodás alárendelt szerepet játszott, s célja inkább a saját szükséglet fedezése, mint a piaci értékesítés lehetett. (Egyébként a XV—XVI. századi mezővárosokban — néhány kimondottan gabonatermelő oppidum kivételével — általában ugyanezt a jelenséget tapasztalhatjuk.[85] Figyelembe véve a földművességgel nem foglalkozók nagy arányát, Békésen a gabonatermelés még a helyi szükséglet kielégítésére sem lehetett elegendő. Nagyobb arányú gabonafelesleget csak néhány, főleg búzatermelő faluban: Bánhegyesen, Gyürőn, Kondoroson, Eperjesen és Berényben (Mezőberény) termelhettek, ahol az egy háztartásra eső átlagos terménymennyiség 70—90 köböl között mozgott, s a szántógazdálkodással foglalkozók 66—76%-ának 50 köblön felüli termése volt, de nem ritka a 200, sőt 300 köblön felüli termés sem. Búzájuk — e falvakban az ősziek aránya 10% alatt maradt — nyilván nagy kelendőségnek örvendhetett a mezővárosokban és az uradalom más, földművelésre kevésbé alkalmas vidékein. Feltehetőleg Gyula is gabona és egyéb élelmiszer behozatalára szorult. 1559-ben ugyanis azt panaszolják a királynak, hogy egy jogtalanul felállított vám miatt a Gyulára élelmet szállítók elkerülik a várost, és máshol (gyakran az ellenségnek) adják el teményeiket.[86] Mindez arra utal, hogy a gyulai uradalom mezővárosaiban az árutermelés elsősorban az állattenyésztés és kézműipar területén bontakozott ki.

Természetesen gyulai adatok hiányában nem alkothatunk teljes képet az uradalom mezővárosainak helyzetéről és fejlődéséről a XVI. század közepén. Gyula már a század elején is az ország legjelentősebb mezővárosai közé tartozhatott. Bár a vár kincstári kezelésbe kerülését, a zsoldosok fosztogatását talán éppen ez a város sínylette meg legjobban, polgárai rövidesen a szabad királyi városokat megközelítő szabadságot vívtak ki maguknak. Ugyanis az 1550-es években korábbi kiváltságaik — vámmentesség, Corvintól kapott privilégiumaik, bormérési joguk, valamint több puszta birtokjogának — megerősítésén kívül teljes adómentességet nyertek. Egyedüli terhük a fa- és borszállítás volt, ettől is szabadulni akartak, de sikertelenül.[87] A kamara tulajdonképpen csak Gyulát vette városszámba: az utasítások már csak egyes számban használják az oppidum szót, mely minden esetben Gyulát jelenti. Bár az 1559. évi urbárium még a másik két mezővárost is oppidumnak nevezi, de akkor már jóformán csak ez a cím különböztette meg a két várost a környező falvaktól.

Az 1559. évi urbárium[88] szerint az uradalom 17 falvában élő jobbágyok évi 1 forint censust, terményeik után kilencedet és tizedet fizettek. Aki öt disznónál többet tartott, egyet földesurának adott, aki kevesebbet, az disznónként 4 dénárt fizetett. Karácsonykor 1 dénárt, 2 tyúkot vagy egy — néhány helyen 4—6 — búzakenyeret, húsvétkor újabb 1 dénárt, 10 tojást, 2 tyúkot vagy egy bárányt, vagy más ajándékot adtak. Minden jobbágy évente egy szekér fát tartozott a várba szállítani, e szolgálatot azonban 10 dénárral megválthatta. Minden falu évente egy vágómarhát adott a várnak, egyes nagyobb helyiségek néha többet. Tartoztak a földesúr borát árusítani, de mivel sokat szenvedtek a töröktől, helyzetük fellendítése érdekében engedélyt nyertek arra, hogy 2—3 hónapon át saját borukat is mérhessék. A változás leginkább a robotterhek növekedésén mérhető le: a századeleji kedvező helyzetet szinte korlátlan robot váltotta

[84] Egy ötven köblöt, azaz kb. 32 mázsát termelő háztartásban a kilenced és tized, valamint a vetőmag levonása után (3,5-szörös terméshozamot véve alapul) a család évi fogyasztására kb. 16 mázsa gabona maradna. Öttagú családdal számolva egy főre kb. 3—3,2 mázsa jutna, ami *Perjés Géza* számításai szerint nagyjából éppen fedezné egy személy évi kenyér- és tésztaszükségletét, tehát csak ennél nagyobb termésű háztartásoknál számolhatunk áruba bocsátható felesleggel *(Perjés G.*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében. Bp. 1963. 43—47. l.). Perjés adatai annál is reálisabbaknak tűnnek, mert Gyulán 1561-ben 122 rab 61 napi élelmezésére 93 köböl gabonát fordítottak, tehát egy személyre napi 0,8 kg-ot, ami évi 3 mázsának felel meg *(Veress E.* i. m. 352. l.).

[85] *Bácskai V.* i. m. 84. l.

[86] Hofkammerarchiv Wien. Hoffinanz Ungarn. 1559. április.

[87] Uo.

[88] OL. U. et C. 11/41, 104/85.

fel; a jobbágyoknak minden munkát és szolgálatot el kellett végezniük, amit csak kívántak tőlük a tisztek. (Néhány falu különleges szolgálatai: szénégetés, őrség stb. miatt részben vagy egészben mentesült a census és kilenced alól. Meszt pedig csak szőlője után adózott.)

A két mezőváros döntő kiváltsága abban állt, hogy valaha még fejenként kirótt egy forintos censusuk ekkorra már egy összegben kirótt adóvá vált.[89] A földesúri bormérés őket is terhelte, kilencedet és tizedet adtak, de a kölestermésük és disznaik után nem adóztak. Bár látszólag kevesebb ajándékkal tartoztak, mint a jobbágyok — karácsonykor 1 hordó bort és 2 tehenet adtak —, de ezen felül a vár szükségleteinek megfelelően esetenként más élelmiszereket is kellett szállítaniuk. A kapitánynak is ajándékkal tartoztak, ennek mennyiségét azonban nyilván ő maga szabta meg. Pontatlanabbul körülhatárolt ajándékaik tehát meg is haladhatták a falvakéit. A legnagyobb süllyedést robotmentességük elvesztése jelentette. A békésiek robotja ugyan elsősorban a halastavak gondozására korlátozódott, de minden más szükséges munkát is el kellett végezniük. A simándiak, a jobbágyokhoz hasonlóan, minden munkára kötelezhetőek voltak.

Az 1561. évi urbárium[90] már nem is nevezi Békést és Simándot oppidumnak. Békést ekkor már több ajándék terhelte, de lakói mentesültek a szántás és kaszálás alól. A simándiakat viszont már csak egy összegben fizetett adójuk és a disznótized alól élvezett mentességük különböztette meg a falvak lakóitól. A század elején még jelentősebb kiváltságokat és kedvezményeket élvező mezővárosi polgárok helyzete (akiket egyébként e kor forrásai is polgároknak titulálnak) a század közepére alig különbözött a jobbágyokétól.[91]

Békés és Simánd tehát e korban erősen háttérbe szorult a sokkal kedvezőbb feltételek között nyilván gyorsabban és szerencsésebben fejlődő Gyula mögött, mely ekkor már stratégiailag és gazdaságilag egyaránt elsőrendűen fontos központjává vált a Tiszántúl török fennhatóság alá nem tartozó részének. De sem Gyula domináló szerepe, sem a lakosság jogi helyzetének süllyedése nem tudta végeredményben visszavetni a két oppidum fejlődését. A lakosság nagy száma, a kézműipar és kereskedelem fellendülése, a mezőgazdasági termelésen belül mutatkozó munkamegosztás — a mezővárosi fejlődés ismert, jellegzetes vonásai — arra utalnak, hogy a két mezőváros polgárai jogi helyzetük és adóterheik azonossága ellenére, a kedvezőtlenebb körülmények között is ki tudtak emelkedni a jobbágyok közül.

BÁCSKAI VERA

ВЕРА БАЧКАИ

СЕЛЬСКИЕ ГОРОДКИ УСАДЬБЫ ДЬЮЛА В XVI ВЕКЕ

Резюме

На основе богатых и многогранных источников является возможным исследование положения не только усадьбы Дьюла и прилежащих к ней 3 сельских городков в 16 веке, но при помощи сопоставления возникших в один и тот же период списков, содержащих число дворов, а так же налоговые и оброчные обязанности (списков о денежном оброке, о десятине, урбариев), является возможным прийти к некоторым методологическим выводам относительно критической обработки упомянутых выше источников.

Статистически обрабатываемые данные имеются относительно двух периодов (1525—1527, 1559—1563). Различные источники периода 1525—1527 гг. (отчетные книги, расценки владений, налоговые списки) говорят о возрастании числа обложенных налогом хозяйств. При помощи анализа фамилий, найденных в налоговых списках, можно доказать, что данное возрастание лишь отчасти произошло в результате прихода новых поселенцев. Значительная часть лиц, записанных в налоговые списки и раньше проживала в сельском городке, однако не была обложена налогом. Следовательно, возрастание числа обложенных налогом хозяйств не тожественно возрастанию народонаселения, а скорее показывает возрастание числа лиц, обложенных налогом.

[89] Fennmaradt még egy keltezetlen, feltehetően az 1560-as években készített urbárium is, amely azonban erősen eltér mind az 1559., mind az 1561. évitől (OL. U. et C. 39/33). Eszerint a két mezőváros lakói fejenként fizették volna a censust, viszont Décse, Gyür és Kondoros lakói egy összegben rótták le az adót.

[90] OL. U. et C. 68/37.

[91] A békésiek sokat szenvedtek a török elől elmenekült, városukba betelepült nemesektől. A királyi biztosok 1564. évi jelentéséből tudjuk, hogy ezek száma elég jelentős volt, a szántókat, réteket és erdőket a polgárokkal egyenlő jogon használták, de adót nem fizettek utánuk, és sokat zaklatták a polgárokat, akik nyíltan megmondták, hogy nem tudnak velük kijönni. A biztosok egyébként javasolták e nemesek, valamint az uradalomban élő többi adómentességet élvezők megadóztatását *(Veress E.* i. m. 388. l.).

Для концентрации народонаселения в сельских городках является характерным, что в начале 16 века почти 50% лиц, обложенных налогом в усадьбе, и более чем 80% всех ремесленников и торговцев проживало в 3 сельских городках Дьюла, Бекеш и Шиманд. О большой притяжательной силе сельского городка Дьюла говорит тот факт, по которому 27% всего народонаселения и 47% ремесленников и торговцев поселилось здесь. И приход новых поселенцев в этом сельском городке является наиболее значительным: число обложенных налогом лиц за 2 года повысилось на 16%. С точки зрения развития различных ремесел между 3 сельскими городками не наблюдается значительног различия (как с точки зрения пропорции ремесленников, так и дифференциации ремесел), все же заметно, что значение Дьюлы далеко превосходит значение двух других сельских городков. Об этом свидетельствуют сохранившиеся данные о живой торговле, о большом рынке, а так же о важной роли его в управлении усадьбой.

Годные для статистической обработки источники второго отрезка времени (урбарий от 1559 года, списки десятины и девятины от 1561, 1562, 1562 годов) содержат данные лишь относительно народонаселения Бекеш и Шиманд, так как жители сельского городка Дьюла с 1553 года были полностью освобождены от налогов.

Списки о десятине от последующих один за другим годов свидетельствуют о таком темпе возрастания лиц, обложенных налогом, который не объясняется даже крупным числом сбежавших от турок лиц, и прямо противоречит данным других источников, которые говорят об опустошении и обнищании усадьбы. В связи с достоверностью указанных списков питает сильное недоверие и тот факт, что в возникших в один и тот же год списках десятины и девятины указаны вовсе не одинаковые фамилии. На основе тщательного анализа и сопоставления найденных в списках фамилий можем притти к выводу, что быстрое возрастание числа обложенных налогом хозяйств в данный период объясняется не новыми поселенцами, а скорее более строгой налоговой политикой, направленной на получение максимального налогового дохода и в связи с этим на разыскивание лиц, обязанных платить налоги. Следовательно, списки о десятине от 1561—1562 годов можно считать все более точными переписями обложенных налогом хозяйств, и на основе полного, объединенного списка фамилий, найденных в списках за 3 года, можно судить о минимальном числе лиц, обязанных платить налоги в сельских городках.

Концентрация народонаселения в сельских городках продолжается и во второй половине 16 века и даже усиливается. Определенное сокращение числа ремесленников лишь в случае Шиманд говорит о действительном упадке или же стагнации. В то же время в Бекеш — несмотря на сокращение пропорции — число ремесленников и торговцев почти удвоилось по сравнению с первыми десятилетиями 16 века, и усилилась дифференциация ремесел. Так как 82% ремесленников не обладало своим урожаем, можно предполагать, что данный слой получал доход почти лишь на основе своего ремесла. Данная пропорция в Шиманд равна только 22%.

Пропорция не обладающих своим урожаем лиц в сельских городках вообще довольно высока. В то время, как по списку о десятине от 1563 г. лишь 22% крепостных выполняло свои обязанности в деньгах, в сельских городках пропорция плативших т. н. «христианские деньги» была 60%.

Анализ размеров зерноводства свидетельствует о том, что в 2 сельских городках, в первую очередь в Бекеш, пропорция хозяйств с более низкой производительностью превосходила среднюю величину деревень. Из этого факта можно прийти к выводу, что в этих сельских городках товаропроизводство имело значение в первую очередь в области скотоводства и ремесла, а зерноводство служило лишь для самоснабжения.

VERA BÁCSKAI

DIE MARKTFLECKEN DER DOMÄNE VON GYULA IM 16. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Auf dem Grunde des reichen und mannigfachen Quellenmaterials, das die Lage der Domäne im 16. Jahrhundert spiegelt, können wir nicht nur zahlreiche Momente des Lebens der zur Domäne gehörigen drei Marktflecken kennenlernen, sondern wir können auch durch den Vergleich der im gleichen Zeitpunkt entstandenen Zensus-, Zehenten- und Portaverzeichnisse bezüglich der kritischen Bearbeitung der erwähnten Quellen einige methodologischen Belehrungen ziehen. Wir verfügen über Angaben, die wir

statistisch aufarbeiten können, bezüglich auf zwei Zeitabschnitte — auf 1525—27 und auf 1559—63.

Die verschiedenen Quellen von 1525—27 — Güterschätzungen, Verrechnungsbücher, Zensusverzeichnisse — beweisen die Zunahme der Anzahl der steuerzahlenden Haushaltungen. Mit der Analyse des Namenmaterials der Zensusverzeichnisse können wir nachweisen, daß nur ein Teil dieses Zuwachses von Einwanderung herrührt; ein bedeutsamer Teil der Träger der neuen Namen ist kein Fremdling, sondern solche Einwohner, die auch früher im Marktflecken gelebt, aber keine Steuer gezahlt hatten. Die Vermehrung der Anzahl der steuernden Haushaltungen bedeutet also nicht eindeutig die Vermehrung der Einwohnerschaft, sondern sie zeigt teilweise die Zunahme der Anzahl solcher, die in den Kreis der Steuerung hereinbezogen wurden.

Es ist auf die Konzentration der Bevölkerung in den Marktflecken charakteristisch, daß beinahe die Hälfte der Steuerzahlenden der Domäne, mehr als 80% der Gewerbetreibenden und Kaufleute, am Anfang des 18. Jahrhunderts in den Marktflecken, in Gyula, Békés und Simánd gelebt hat. Es beweist die Anziehungskraft von Gyula, daß 27% der Einwohnerschaft und 47% der Gewerbetreibenden und Kaufleute ihre Heimat in dieser Stadt gefunden haben. Auch die Einwanderung hat in dieser Stadt die größten Ausmaße. In zwei Jahren stieg die Anzahl der Steuerzahlenden um 16%. Sowohl was die Entwicklung des Handwerkes, den Anteil der Handwerker, wie auch die Differenzierung der Industrie betrifft, ist der Unterschied zwischen den drei Marktflecken nicht beachtenswert, wir können doch feststellen, daß die Bedeutung von Gyula die der anderen zwei Marktflecken weit überstieg. Dies wird auch durch die Angaben bekräftigt, welche sich über seinen lebhaften Handel, seinen weiten Marktkreis und seine wichtige Rolle in der Verwaltung der Domäne erhalten haben.

Die Quelle des zweiten Zeitabschnittes, die zur statistischen Bearbeitung geeignet ist, das Urbarium von 1559 und die Neuntel- und Zehentenverzeichnisse von den Jahren 1561, 1562, 1563, enthalten Angaben nur über die Bevölkerung von Békés und Simánd, da die Einwohner von Gyula seit 1553 eine völlige Steuerfreiheit genossen.

Die Zehentenverzeichnisse der nacheinander folgenden Jahre zeigen eine Zunahme der Einwohnerschaft von solchem Tempo, wie es auch die große Anzahl der vor die Türken Fliehenden es nicht erklären kann. Diese schnelle Vermehrung widerspricht gerade den Angaben anderer Quellen, die von der Entvölkerung und Verarmung der Domäne reden. Über die Zuverlässigkeit der Verzeichnisse in dieser Hinsicht erweckt auch der Umstand starke Zweifel, daß das Namensmaterial der Neuntel- und Zehenten, die von gleichen Jahren herrühren, eine starke Abweichung zeigt. Wir müssen nach der sorgfältigen Identifizierung und Analyse der in den verschiedenen Verzeichnissen enthaltenen Namen zum Schluß gelangen, daß die sprunghafte Vermehrung der steuerpflichtigen Haushaltungen im untersuchten Zeitraum nicht so sehr der Einwanderung, sondern vielmehr der strengeren Steuerpolitik, welche die Steuerpflichtigen gründlicher aufspürt und nach maximalem Einkommen strebt, zuzuschreiben ist. So können wir die Zehentenverzeichnisse der Jahre 1561—1563 für die immer genauere Konskription der steuerpflichtigen Haushaltungen ansehen und wir können die minimale Zahl der Steuerpflichtigen der Marktflecken auf dem Grund des vollständigen, vereinigten Namenmaterials der Konskriptionen, die aus den untersuchten drei Jahren erhalten geblieben sind, beurteilen.

Die Konzentrierung der Einwohnerschaft in den Marktflecken setzt sich auch in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts fort, ja verstärkt sich noch. Eine gewisse Verminderung des Anteiles der Handwerker bedeutet einen wirklichen Abstieg oder eine Stagnierung höchstens im Falle von Simánd. In Békés nämlich verdoppelte sich die Zahl der Handwerker und Handelsleute beinahe, trotz der Verminderung des Anteils, im Vergleich mit dem Anfang des Jahrhunderts, die Differenzierung des Handwerks steigerte sich und da 82% der Handwerker gar keine Ernte hatte, können wir folgern, daß diese Schichte sich in erster Linie aus ihrem Handwerk erhielt. Dieser Anteil war in Simánd nur 22%.

Der Anteil derjenigen, die über keine Ernte verfügten, ist in den Marktflecken im allgemeinen sehr hoch. Während nur 22% der Leibeigenen nach dem Zehentenverzeichniß von 1563 ihre Steuer in Geld abzahlte, war der Anteil der das Christengeld Zahlenden 60%.

Die Untersuchung der Ausmaße der Feldwirtschaft zeigt, daß der Anteil der Wirtschaften von kleinerem Ertrag in den beiden Marktflecken, besonders in Békés, den Dorfdurchschnitt überstieg. Daraus können wir den Schluß ziehen, daß die Warenproduktion in diesem Marktflecken in der Tierzucht und dem Handwerk bedeutend war, während der Zweck des Getreidebaues die Selbstversorgung war.

A NÁDASDY-URADALOM GAZDATISZTJEINEK TERMELÉSI ÉS ELSZÁMOLÁSI VITÁJA 1623/24-BEN

Ebben az időben hatalmas birtoktestet képezett Magyarország nyugati részén a Nádasdy-uradalom, mely Kanizsai Orsolya kezével került 1531-ben Nádasdy Tamás nádornak és leszármazottainak a tulajdonába. Igazgatási szempontból ezt a nagy birtoktestet „tartományokra" osztották fel, s azoknak vezetésével a földesúr egy ún. prefektust bízott meg, mely hivatalt értekezésünk idején Wittnyédi János töltötte be a „Sárvár tartományban". Széttagoltsága miatt azonban még a Sárvár tartomány is két külön vidékre tagozódott: Sárvár Felső Vidék és Alsó Vidékre, melyek közül az utóbbi Vas megyében, míg a Felső Vidék Sopron megyében terült el. Mindkét Vidéket egy-egy számtartó vezette, aki a mai fogalmaink szerinti képzett gazdatiszt volt, s akinek segítségére voltak a majorokban alkalmazott ispánok, majorosgazdák és zsellérek.

Az alábbiakban a Felső Vidék küzdelmes gazdálkodását vázoljuk a számtartó számadásai alapján abból a korból, amikor még négy (önállóan is jól felszerelt) major tartozott ide. Ennek központját Hegykő képezte, onnan járt ki a vezető a másik 3 majorba a sokrétű teendők irányítására.

A majorok között Hegykő volt a legnagyobb. A major központjában állott az ún. udvarház, mely téglából épült és zsindellyel volt fedve. Három szobája volt: az öreg ebédlőház, uraim háza és a másik szoba, mely utóbbiban az eligazításokat bonyolították le. Ablakai üvegből voltak, az ajtókon pedig általában pléhvasalás volt a tűzveszély meggátlására. Ha az uraság a Felső Vidéken járt, itt lakott az urasági házban, melyben mázas kemence állott és üveglámpa világított. Az épülethez csatlakozott a szemesház (életes-ház), konyha, majorház és a szekérszín, melyek mellett a konyhakert volt. Búzával és rozzsal bevetettek 1623-ban 105, 1624-ben 94 holdat, ezenkívül mindkét évben 29 holdat zabbal. Állatállománya sem előtte, sem azután a következő 10 éven át nem volt ekkora: vonóökör 16 (16), tehén 17 (16), borjú 13 (24), sertés 23 (41) (a zárójelben levők 1624. évre vonatkoznak).

A horpácsi major feküdt legközelebb Hegykőhöz, itt is elég szép számban neveltek állatokat: vonóökör 16 (16), tehén 20 (18), borjú 33 (59), sertés 227 (189). Szántóföldje a falu határában 115 hold volt, míg 70 hold a Sopron felé vivő útra dőlt ki, Lövő határában pedig 52 hold volt.

A harmadik major a Cséri-major Iv\u00e1ny község határában, mely az iványi majorsági földekből úgy alakult ki, hogy magában a községben levő épületeket a hozzájuk tartozó földekkel az uraság bérbe adta kedvelt embereinek, míg a távolabb eső 317 holdon a „Cséry-major"-ban 1 majorgazda, 1 majorosné, 3 béres, 1 gulyás, 1 disznópásztor és 1 borjúpásztor végezte a teendőket. Állatállománya ennek volt a legnagyobb: vonóökör 15 (16), tehén 27 (28), borjú 46 (55), sertés 65 (91).

A negyedik major az Újkér határában levő Tormás-major volt, melynek jelenlegi vasútállomásán fut át a Szombathely és Sopron—Bécsújhelyi vasútvonal. Itt 1 majoros, 1 majorosné, 3 béres, 1 gulyás, 1 borjúpásztor kezén 370 hold volt, amely 12 (17) vonóökröt, 27 (28) tehenet, 46 (55) borjút és 65 (91) sertést tartott el az 1623/24. években.

Mindezek a majorok egy embernek: a földesúrnak az érdekeit szolgálták, és kormányzásuk is egy ember kezébe futott össze, illetve onnan indult ki. Nádasdy Tamás nádort követte a gazdálkodásban a híres törökverő Nádasdy Ferenc, aki az édesatyja által kijelölt nagyvonalú utakon vezette a gazdaságot, és még a számtartói kereskedéseit is ő maga irányította. Ennek 1604-ben bekövetkezett halála után gróf Nádasdy Pál egész fiatalon követte a birtoklásban, de gazdaságával vajmi keveset törődött, és a vezetés szinte észrevétlenül átcsúszott a számtartó kezébe, akit egyrészt a földesúr

felesége: Révay Judit irányított, másrészt Wittnyédi János, a jószágkormányzó dirigálta. Ebből a szinte hármas vezetésből adódtak azok a küzdelmek, súrlódások, amelyeknek központjában értekezésünk főhőse és egyben szenvedő alanya: Csepreghy Pál, a hegykői számtartó állott.

Azt tartja a közmondás, hogy a sok bába között elvész a gyerek, s ezt igazolja Sárvár Felső Vidék számadása is. Nádasdy Pál fiatalon lett Vas vármegye főispánja, s inkább a közügyeknek élt. 1622-ben a dunántúli részek országos főkapitánya lett,[1] de legfőbb gondja a vadászat volt. Sokkal többet törődött a gazdasági dolgokkal felesége, akinek sok „szóbeli" rendelkezése adott félreértésre okot és egyben kibúvót a felelős elszámolások ügyvitelezésében. Révay Judit pedig nemcsak testvéröccsével, Révay Pállal karöltve intézkedett az udvari lovászok felkarolásán és direkt az úrnő rendelkezésére bocsátott jövedelmek szaporításán, hanem sok gazdasági ügyet bízott „vénasszonyára", a Csejtéről idehozott Király Györgynére is, aki olyan „erőszakos parancsolatú" volt, hogy még a számtartó is kénytelen volt „féltében" neki engedelmeskedni.

Nagyúri családoknál bevett szokás volt abban a korban, hogy a közügyek vagy hadakozás miatt távol levő férfi helyett az asszony vezette a gazdaságot, mert hiszen az asszonyok életüknek legnagyobb részét otthon: a háztartás és gazdaság körül töltötték. Egész érdeklődési körük jobban hozzá volt nőve a földhöz, mint a férfiaké. Révay Judit páratlan gonddal és szorgalommal vezette a gazdaságot, figyelme a legapróbb részletre is kiterjedt. Bár nagyvonalú rendelkezéseket nem hozott, de asszonyi realitásával helyesen fogta fel a gazdaság érdekeit.

A földesúr és neje csak ritkán voltak Hegykőn. A távollevő úrnőt azonban sok tekintetben pótolta az úgynevezett vénasszony, aki a hegykői udvarházban lakott és a részére fenntartott kocsilovakon járta be a gazdaságot. Mint *Takáts Sándor* a Magyar Nagyasszonyok című munkájában (227. l.) írja: ebben a korban a „vénasszonynak" nevezettek helyettesítették a ház úrnőjét, ezek mindig jó családból való nemes asszonyok voltak. Valójában pedig Wittnyédi Jánosra — a prefektusra — kellett volna hárulnia a fővezetésnek, de nyilván kedvét szegték az előbbiekben vázolt beavatkozások, melyekhez hozzájárultak a korabeli politikai áramlatok gyors változásai, vagy még hihetőbben elöregedése; s ezért mindinkább érvényesült a számvevő befolyása. Ezt a tisztet akkor Vizkelethy János töltötte be, aki szakértelmét az írásbeli jelentések minél aprólékosabb feltárásával igyekezett bebizonyítani Csepreghy Pállal szemben, jóllehet ebben az időben a Felső Vidéken a közállapotok és politikai viszonyok éppcsak kezdtek konszolidálódni.

A Felső Vidéken 1605-ben Bocskai hajdúi s a török-tatár had ugyanis nagy pusztítást vittek végbe, melyről a korabeli tanúk „Bocskai futáskor" néven rémülten emlékeznek meg. 1620-ban Bethlen hadai száguldottak végig ezen a környéken, melynek során a soproni kereszteseknek minden jövedelmét Nádasdyéhoz adták, de Ferdinánd már 1621. július 12-én elrendelte Nádasdy Pálnak, hogy azok javait, malom- és vámjövedelmeit haladéktalanul tisztelendő Vörös Mátyásnak adassa vissza.[2] A császári hadak magát Csepreget is felégették, ahol 1200 halottat temettek el, de Nádasdy ennek dacára sietett hűséget fogadni Őfelségének 1620. február 7-én.[3] Lövő, Sopron-Kövesd jó része leégett a háborúban, és a szegénység mind eltakarodott. Eszterházy Miklós nádor nemrég: 1622. január 1-én lovagolt be a bécsi Burgba a béke örömhírével.

Ilyen előzmények után és ilyen közállapotok mellett éppenséggel nem mondható „jó szerencsének" Csepreghy Pálnak hegykői számtartósági beosztása, amely polcra nem csupán hozzáértése, hanem bizonyára előképzettsége (literatus volt) és ritka becsületessége emelte. Minden erejével igyekezett kedvében járni földesurának és úrnőjének, akikkel csak meglett volna valahogyan, de nem így számvevő „mesterével", aki bürokrata útvesztőivel keserítette a jó gazda kenyerét, mert az irodából nem látta meg a való életet (időjárás stb.), amely sokszor felborította és megcáfolta a számvevő merőben elméleti elgondolásait.

Eleinte kollegiális hangnemben kezdte el a számvevő a vele szembeni kifogásait, amelyekre Csepreghy kedélyes válaszokat adott, azonban az egyre szaporodó kifogásokat (difficultates) már kénytelen volt a vérbeli gazda erélyével és részleteiben is visszaverni. Szerencsére mindkét fél írásban hagyta ránk *vitatkozásuk anyagát*, amely jelenleg is olvasható Országos Levéltárunkban, ahol azonban az eredeti számadás sajnos hiányzik.[4] Egyszeri válaszadással nem érte be a számvevő, hanem ismételten felvetette a felelősség és kártérítés kérdéseit replikájában (seu Apologia), mintha csak az akkori hitvitázók

[1] Országos Levéltár (továbbiakban OL.) Kamarai oszt. N. R. A. 622 fasc. Nr. 25.
[2] OL. Kancellária. Concept. expedit. Nr. 175.
[3] OL. Kancellária. Concept. expedit. 1620. év. Nr. 36.
[4] OL. Kamarai oszt. Nádasdy számadások 1621—1644. rksz. B. 1563.

módszerét vette volna át. Ezeknek az iratoknak tükrében önkénytelenül felvetődik az a régi közmondás, hogy a nyomtató lónak nem szokás bekötni a száját, és hogy nem zörög a haraszt, ha nem fúj a szél. Kettőjük vitájában nem célunk dönteni, ezért csak közöljük mindkettőjük válaszát és bírálatát azzal a hozzátevéssel, hogy végső fokon vitájukban nem a földesúr döntött, hanem 1629-ben egy vegyesbizottság ítélkezett a kártérítés kérdésében, melynek iratai szintén ránk maradtak.

Mindezek az iratok rendkívül értékes bepillantást engednek Sopron megyei régi falvainkra (melyek a bécsi piac közelsége miatt mindig is fejlettebbek voltak), és az 1—58. pontba foglaltak bőséges forrásul szolgálnak régi gazdálkodásunk olyan momentumaira, amelyek a birtoktörténeti irodalomban sokat szereplő Nádasdy-birtokoknak eddigi — különben bőséges — forrásanyagából hiányoznak.

A forrásanyagban foglalt uradalomigazgatási, majorgazdasági adatokat *Tholt Judit* monográfiája már bőségesen kiaknázta.[5] Ez az összefoglaló munka egészében inkább a konkrét adatokat (vetőmag és szemhozam aránya, állatállomány, illetve majorsági személyzet összetétel stb.) hasznosítja, mégpedig az egész uradalom gazdasági képének ábrázolásához szükséges mértékben.

A szakirodalom másik legismertebb munkája *Komoróczy György* Nádasdy-tanulmánya.[6] Ebben a szerző sorrendben hozza: az egyéniség befolyása a birtok alakulására, a Nádasdy-birtokok területi megoszlása, a gazdálkodás formái, feudális jövedelme, kereskedelme és társadalmi életformái leírását. Száraz anyagából csak értelemszerűen vettem át a gazdasági vitatkozás hangneméhez leginkább kapcsolódó gondolatmenetét.

Míg Nádasdy Tamás egymás után írta leveleit gazdatisztjeinek, hogy fokozzák a gazdaság jövedelmeit, addig a fiatal Nádasdy Pál a fényűzést, vadászgatást kedvelte. 1631. március 24-én kinyilvánította, hogy Rátky György a helyettese, és ezentúl minden ügyet Rátkyn keresztül küldjenek hozzá, hogy „az eddig való sok csintalanság" megszűnjék.[7] Nádasdy Pál, majd özvegye is sok menekült nemesnek, kiszolgált emberének adott házhelyeket azok élete tartamára, ritkábban azok unokáiáig bezárólag, s erre az időre nekik házbérmentességet adott és minden egyéb jobbágyi szolgálattól felmentette őket.[8] Ezzel azt érték el, hogy a „puszta-helyek" a Bethlen-háború után benépesedtek, és a hozzájuk tartozó szántóföldek is jókarban kerültek vissza az uradalomhoz. 1608-ban már volt az uradalomnak két saját postása is Sopron-Kövesden (Harangozó Mihály, Posta Balázs). Egyiknek sem volt marhája, de mindegyiknek volt Nádasdytól egy zsellérháza, mely után azonban ők sem adóztak semmivel, hanem „postasággal szolgáltak".[9]

Nádasdy Pál kényes volt úri mivoltára és örömmel vette, ha alkalmazottai ezt mindenfelé kidomborítottan dokumentálták; ezért nála nem uzsorázhatták úgy ki a jobbágyokat, mint pl. Batthyány Ádám tiszttartója: Jobbágy Dániel 1634 és 1635 között a németújvári, rohonci és szalonaki jobbágyokat.[10] Hegykői gazdatisztje jó gyakorlat

gazda, ésszerűen humánus vezető volt, aki „majornak, gulásnak, kocsisnak megadta ételükre való gabonájukat, ruházatjukat és fizetéseket", ezért „soha csak egy szolga Asszonyomnak Ónagyságának nem panaszolkodott fizetetlensége miatt reám" — mondja Csepreghy a 17. pontban.

Révay Juditra hivatkozott, mert hiszen a gazdaság új termelésének elsősorban az volt a hivatása, hogy az úri háztartást (mely jórészt az asszonyra hárult) mindenféle szükségessel ellássa. Révay Judit előrelátóan vigyázott is erre, csak a sok „szóbeli parancs" volt Csepreghy bánata, amit bizony nehéz volt utólag bizonyítani, viszont merészségekre is felbátorította a tiszttartókat. Csepreghy szerencséjére éltek még fültanú falusi bírók és majorosok, ha pedig ők nem hallották volna a szóbeli parancsokat, úgy úrnőjének lelkiismeretében bízott.

Minden majornak megvolt a maga majoros gazdája, aki a pajtákat nyitja és zárja, cséplési munkára felügyel, irányítja a kazalozásokat és felelős a majorjában levő gabonamennyiségekért. Állandó segítsége a majorosné, aki a teheneket feji, vajat, túrót készít. A béresek az ökröket gondozzák, behordanak, szántanak, fuvaroznak. A mezei munkák legnagyobb részét azonban: aratást, cséplést, rétek kaszálását a robotos jobbágyok végezték, akiknek egy egész sessiojukhoz átlag 14 hold saját szántóföld is tartozott.

[5] *Tholt Judit:* A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Bp. 1934. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 10.

[6] *Komoróczy György:* Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp. 1932. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. Domanovszky Sándor.

[7] OL. Kamarai oszt. Nádasdy számadások 1621—1644. rksz. B. 1563.

[8] OL. Kamarai oszt. Nádasdy lt. rakszám: 1568.

[9] OL. Kamarai oszt. U. et C. 37/56.

[10] Agrártörténeti Szemle II. évf. 1959. 1—4. sz. 91. l.

A robotosok kötelmei közül az úgynevezett *állandó szolgáltatások* a hegykői tartományban s annak minden majorjában egyformák voltak. Tárgyunk időpontjában állandó szolgálatra kötelezettek az uradalom jobbágyai és mindazok a jövevény családfők, akik az uraságtól egy egész vagy fél sessiót kaptak használatra, de a paraszti szolgáltatások alól az átadás idején nem kaptak felmentést. Már említettük, hogy a Bocskay-, majd a Bethlen-féle harcok következtében sok futott ember érkezett a falvakba messze vidékekről, akiknek Nádasdy Pál „éltükig való használatra" akár hű szolgálataikért, akár pedig megfelelő bérleti díj fejében átadott pusztahelyeket. Az ajándékozási okirat azonban külön kihangsúlyozta, hogy milyen „úrbéri" szolgáltatások alól mentesül és melyiket köteles természetben való szolgáltatásokkal leróni az adományozott.

Vidékünkön ebben az időben általában *az igavonó állatokkal bírókat hetenként 1 napi, míg az ilyenekkel nem bíró zselléreket hetenként 2 napi robotra kötelezte az Urbárium, kivéve, ha hosszabb utakról volt szó, amelyeket azok szükségessége szerint kötelesek teljesíteni mindegyik éppúgy, mint a vetések, kaszálások idején és ehhez hasonló alkalmakkor szokás.*[11] Vagyis valójában minden olyan alkalommal, amikor az uraság érdeke megkívánta A főúri ravaszsággal megfogalmazott latin szöveg ez volt: Laboribus subjiciuntur sessiones cum pecoribus semel in septimana, inquillinares sine pecoribus bis, excepto longioris itinere ad quorum secundum exigentiam obligantur utrimque, praeterea usuale labore circa segeta, prata et alia id genus, tenentur.

Általában kötelezte a község lakóit arra, hogy karácsonytól Szent Mihály-napig csak az uraság borát szabad kimérni a községekben. Ha pedig Szent Mihály napja és karácsony között (okt.—dec.) másnak a borát mérik ki, akkor korcsmapénzt kell fizetniök.

Ha a faluban levő mészárszéket is bérbe veszik, fizetnek 10 forintot. Minden községből húsvétkor és karácsonykor illendő volt viktuáliákat adni az uraságnak (ex victualibus non tamen ex debito, sed titulo Domini secundum possi . . .), melyek minden községre tehetségüknek megfelelően, ennek folytán *váltakozó mennyiségben* voltak kiszabva az egész helìyel bírókra és másként a szolgáló zsellérekre. Ilyen viktuálék voltak: búza, árpa, rozs, zab, liba, kappan, sajt, vaj, tyúk és tojás; őz és nyúl. Ezek összegyűjtéséért a falu bírája volt a felelős, akit a tiszttartó utasított, hogy miből mennyit és hova kell leadni. Később egy-egy liba, tyúk stb. árát is megállapították, hogyha nem tudná valaki természetben beszolgáltatni (persze ezek az árak borsosak voltak, mert néha a legkövérebb liba árát vették alapul!). A zsellérek ilyesmikből a felét fizették, mint az egészhelyesek, sőt a homokiak még ez alól is fel voltak mentve.

Az irtásföldek után — ha azokat bevetették — 16—20 dénárt, ha nem vetették be, 10 dénárt kellett fizetni. Külön intézkedtek az elhagyott, puszta házhelyek földjeiről is. Ha azokat holdanként vetették be, akkor holdanként 50 dénárt, ha viszont a sessiónak minden hozzátartozandóságát használják, akkor 2 Ft 50 dénárt fizetnek.

Az erdőkben általában szabad volt tüzelésre való száraz gallyat gyűjteni. Voltak azonban „tilos erdők", ahol 12 forint bírság mellett tilos volt gyűjteni. Ilyen kettő is volt Hegykőn: az egyik a széplaki útnál, a másik az „Uj Teöly veogy" nevezetű (vagyis az új tölgy ültetés a völgyben). Homokon még száraz fákat is vághattak a tiszttartó engedelmével. Épületnek való fákat csak egész kivételes esetben vághattak Nádasdy külön engedélyével. Különösen szép makktermő erdő volt Horpácson, melyben azonban az értékes makktermés idején is meg volt engedve a száraz fa és gallyak gyűjtése a helybeli jobbágyoknak, más községbelieknek azonban „lova és szekere elvesztése terhe mellett tilos volt".

Horpácson kivételesen minden Szent György és Szent Mihály napján minden sessió 8-8 dénárt fizet, amelyet — amíg a parochia üres — az úrnak fizetnek, különben a parochia kapja. Helybeliek az irtásföldek után 20 dénárt fizetnek, míg a más falubeliek 25 dénárt.

Gyümölcsből, méhekből és bárányokból mindenütt dézsma járt, éppúgy az irtásföldek terméséből is. Szőlők után hegyvámot és tizedet fizetnek, míg az uraságnak Kövesden levő 5, Peresztegen levő 2 szőlőjét a mellettük szőlővel bíró jobbágyok kötelesek művelni.

Halászattal a Hegykő mellett elterülő mocsaras részeken némely hegykői lakos foglalkozik, akik egymás között felosztva 80-80 ölnyi területen halásznak, és ezért fejenként 5 Ft-ot fizetnek. Ha valamelyik közülük távol volna, akkor annak területét halászó szomszédja használja.

[11] OL. Kamarai oszt. U. et C. 40/16.

Soproniak, balfiak, meggyesiek és rákosiak árendát fizetnek a halászásért, évente nagyobb háló után 16, kisebb után 2 Ft-ot. A soproniaknak azonban nincs megengedve, hogy a Rákosnál vagy a Fertő-tó közepéig és mélyebb vizekben halásszanak, hanem a birtokosok csak a saját földjük vége közelében, míg mások csak addig mehetnek be, ameddig szemmel láthatók. Ezek az engedélyezett nagyságú hálót a városi tisztviselők útján szerezzék be. A horgászok pedig évente 1 Ft 50 dénárt fizetnek.[12]

Ezek voltak azok a főbb szolgáltatások, amelyek zsinórmértékül szolgáltak a tiszttartónak, de ezen felül voltak még az úgynevezett „bérletek", melyeknek beszedése, valamint elszámolása szintén a tiszttartó vállaira nehezedett. Bérletet fizettek neki a községekben fekvő urasági házülések után a benne lakók, ezt „hell-adónak" hívták, melyről lajstromot kellett vezetni. Hasonlóképpen külön elszámolást kellett vezetnie az urasági erdőből használatra kiadott részek béréről, az erdőbérről.

Igaz ugyan, hogy ebben a vonatkozásban nagy segítségére voltak a szerződések (urbarium), de mégis bonyolulttá tette számadásukat az, hogy nem készpénzben történtek a fizetések, sőt a megállapított járandóságon felül karácsonykor és húsvétkor még külön ajándékot is hoztak a földesúrnak, melyről szintén el kellett számolni.

Erről a háromféle *külső jövedelemről* szólott a következő, kacskaringós elnevezésű jegyzék: *Felső Vidéken mindenféle hell-adó, Karácsony és Husvét ayándékában, azonképen erdőbérben jutott tiknak, tikfinak, kappannak, ludnak, turónak, vaynak, tikmonynak, mecczeő borjunak és eősznek bejövetirül és kimenetelérül való regestrom.*

A helyadókat a falusi bírók a következő helyről hozták be az 1624. évben:

Iváni bíró: Ensell András nyolcadfélfertálos adozó jobbágyoktól
Ujkéri bíró: Nagy Dömötör tizeffélfertálos adozó jobbágyhelről
Horpácsi bíró: Mendel Jakab hétfertály adozó jobbágyhelről
Leövey bíró: Deák János tizedfertály adozó jobbágyhelről
Kövesdi bíró: Horváth Gergely 7 fertályos
Nagycenki bíró: Jeökeöl Mihály 1. fertály helytől + 8 zsellérheltől.
Peresztegi bíró: Máthé István hatfertályos adozó jobbágyhelről
Hidegségi bíró: Tóth Miklós 12 fertályos adozó jobbágyhelről
Homoki bíró: Diós János tizenharmadfél fertályheles jobbágytól
Hegykői bíró: Varga János 24 fertályos adózó jobbágytól.

Az erdőbéreket is a falusi bírók gyűjtötték össze. A nagy erdőkből aránylag keveset adtak bérbe. Legtöbben béreltek a lövői erdőből, de csak száraz ágat, tűzre való aszufát hordhattak belőle, s minden két marháról 2 köböl zabot és egy kappant adtak. Így fizettek a lósiak 74 kappant, az ebergőciek 56-ot (bírójuk Varga Máté), a pinnyeiek 25 (bírójuk Farkas Jakab) és a szécseniek 16 darabot (bírójuk Spilich András).

A pórládonyiak és szemereiek ugyanakkor az iváni erdőből béreltek és hasonlóképpen fizettek, de ha a községek sertéseket is járattak az erdőn, akkor minden huszadik süldő ezekből az uraságot illette, azért ezt „süldő pénz"-nek nevezték.

Mindezek a különféle járandóságok megnehezítették a gazda számadásait, de még bonyolultabbá tette azt az ilyen állatoknak a továbbítása az időközben jött váratlan felsőbb rendelkezéseknek megfelelő helyekre. Példa erre a következő tétel, melyet 1624. május 1-től 1625. április 1-ig szállítottak el:

„Asszonyom Ő Nagysága konyhájára küldöttem Keresztúrra *hell-adó, ajándék* és *erdőbérben jutottakból* tik és tikfiát 682, kappant 53, ludat 74, túrót 63, vajat 92 1/2, borjút 6, tikmonyát 300, őszet 1 drb-ot. Ugyanezen időközben viszont a sárvári konyhájára *hell-adó, ayándék* és *erdőbérben jutottakból:* tik és tikfiát 196, kappant 231, ludat 37, túrót 89, vaj 44, borjút 6 drb-ot."

Ha a mai fejlett számviteli módszerek mellett Tsz-vezetőségeink panaszát halljuk a „bizonylatok" felől, úgy nemcsak megértjük, hanem nagyra is kell értékelnünk a hegykői (XVII. század legeleji, háború utáni!) gazdatisztnek küzdelmeit és akkori „bizonylatát": „Az hegykői majorbeli szolga rendnek, kiknek tisztességes asztaluk rendeltetett, hasonlóképen az ü *Ngok feő szolgái és jóakarói* esztendő által megszállván a majorban, ezen kívül minden mesteremberek munkálkodni az majorházépületjén —mikor kivántatik, pintérek is lévén az ő Ngok borainak való hordó-kötésén, mindezekre kelt el tik + tikfik 36, kappan 28, lúd 11, túró 19, vaj (grl.) 20." Nyilván tisztában volt azzal, hogy ezek a szakmunkások jobb ellátásukat jó munkájukkal viszonozzák a gazdaságnak.

Közismert, hogy még mai Tsz-eink is feletteseiket, a bank kiküldött ellenőreit különböző (részben illegitim) juttatásokkal igyekeznek üzemük részére megnyerni, s

[12] OL. Kamarai oszt. U. et C. 40/16.

ezzel saját küzdelmes munkájukat megkönnyíteni. Ilyen alapon próbált Csepreghy is a prefektusa lovának zab helyett árpát adatni néha, valamint a gazdaság korcsmáiban is drágán elkelő jó borokat „ecetgyártásra valónak leminősítve" Sárvárra a központba beküldeni, ahol annak megörültek, mert náluk már úgyis sok — tényleg ecetnek való — rosszabb bort ittak, s így a központiak felcserélhették azt Csepreghy jobb boraival anélkül, hogy bármelyiküknél leltárhiány keletkezett volna.

A mezőgazdaság tekervényes útjain ma sem könnyű vezetni, jó eredményeket elérni, a múltban pedig még nehezebb volt, és ehhez hozzá kell számítanunk azt is, hogy Csepreghy a nemrég elveszített (legalábbis Nádasdyra nézve az volt) háború utáni konszolidálódás idején munkálkodott. Csepreghyt személyes képessége, felkészültsége és rátermettsége segítette a gazdálkodásban és abban a harcban is, amelyet felettes számvivője hivatalból indított meg ellene ezekben az években.

Csepreghy Pál portréjához sajnos sem Csepreg irodalmában, sem Csepreg város polgármesteri jegyzőkönyveiben nem leltük a Csepreghy név nyomát, amiből arra kell következtetnünk, hogy családja már régen elhagyni kényszerült Csepreget. Erre utal az Erdélyben előkerült ún. Chepreghy codex is, melynek írója Csepreghy Ferenc volt (M. Tud. Akad. codex I/8.). Nem leltük nyomát a Nádasdy Archívumban sem a szegődményesek között. 1613. március 14-én Bécsben kelt címeres nemesi levelével II. Mátyás király megnemesítette Csepreghy Pált és nemesi levelét Sopron vármegye 1619-ben a Lövőn megtartott közgyűlésen hirdette ki. E nemesi levélből tudjuk, hogy prefektusa: Wittnyédi János anyai nagybátyja (frater matruelis) volt, s így unokatestvére a későbbi „híres" Wittnyédi István ügyvédnek, akit már az 1613-as nemesi levél is felemlít. (Nagy Iván: Magyarország családai. XII. k. 231. l.) A jelen értekezés tárgyát képező termelési és számadási vitáján kívül még legtöbbet az 1635. február 7-én Küllőn kelt végrendeletéből tudunk meg.[13]

Küllő vagy egykorú leírásokban Küllü-nek nevezett kis község Sopron-Keresztúr várának közvetlen szomszédságában fekszik. Itt volt Csepreghynek malomrésze, birtoka és háza. Végrendeletében minden vagyonát — melyet egyáltalán nem részletez — szeretett nejére és István nevű fiára hagyja. Keresztúron (Rábaközben) lakó István nevű öccsének egy hold szántóföldet, nénjének, Németh Andrásnénak pedig 80 forintot hagyott. Nevét „Csepregh aliter Literatus Pálnak" írja, feleségét Szemerei Nagy Katalinnak, akiről a végrendelethez később csatolt periratból kitűnik, hogy Szemerei Nagy István ügyvéd leánya, ez utóbbi pedig Nádasdynak volt akkor konvenciós ügyvédje (lásd 22. pont alatt a vitapontoknál). Feltűnően szűkszavú írásbeli végrendeletét *szóbeli* rendelkezésekkel toldotta meg két ízben is: ezekben felsorolja a Wittnyédi János részére különböző alkalmakkor tett igen sokféle bevásárlásait, melyeknek legnagyobb része még kifizetetlen volt akkor, azért Réchey Bálint alispánt és a nagycenki prédikátort kérte, hogy szóbeli kijelentéseihez legyenek hiteles tanúk. Ezeknek mondja el azt is, hogy mikor Nádasdy Pál uram őnagyságának pénzt kellett visszatérítenie, akkor Wittnyédi János adott neki 40 aranyat és 100 forintot, de azóta már számtalan kifizetetlen árut vásárolt W. részére, sőt még 800 Ft készpénzt is adott volt prefektusának. Ekkor Réchey alispánon kívül jelen volt Szemerei Nagy István és a nagycenki prédikátor: kis-serényi Serényi György is, aki 1634-ben Újkéren volt lelkész, még előbb pedig szombathelyi plébános és kanonok, de 1620 óta már evangélikus lelkész.[14]

Minthogy végrendeletében „aliter Literatus"-nak mondja magát, feltételezhető, hogy azonos azzal a Chepreghi Pállal, aki Veszprém-Varsányban 1610-ben evang. lelkész volt.[15] Onnan vagy a törökdúlás miatt (ekkor dúlták fel 1611-ben a közeli Kisbárát községet is)[16], vagy még inkább nősülése miatt jött el apósa közelébe Hegykőre; sőt talán Homokon is volt ősi jószága, minthogy ott 1608-ban „Csepreghy Máté hele" nevű sessiót (sellér hel) találunk, mely „mezző puszta, senki sem éli földeit".[17]

Hogy gazdatisztsége előtt valóban ev. lelkész lehetett, azt alátámasztani látszik azon törekvése is (amint azt a vitapontok is igazolják), hogy a prédikátoroknak előszeretettel, sőt néha túlzottan is sietett megadni járandóságaikat az uradalmi javakból. Lehetséges, hogy az atyja is lelkész volt, mert 1604-ben Pecölön Csepreghy János, Koronczón pedig 1615-ben Csepreghy Mihály volt a lelkész, aki Lövőn írásban vallotta magát evangélikusnak.[18] A gazdasági vitájában felmerült válaszadásaiból pedig érezzük azt is, hogy az egykorú hitvitázó lelkészek modorában felel a vitapontokra.

[13] OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 17. fasc. R. Nr. 629.
[14] *Payr Sándor:* A dunántúli evang. egyházkerület története. I. k. 112, 178, 291. és 400. l.
[15] Uo. 178. l.
[16] Uo. 400. l.
[17] OL. Kamarai oszt. U. et C. 37/56.
[18] *Payr* i. m. 291, 400. l.

Egyrészt mivel végrendelkezése idején csak egy gyermeke volt, másrészt számításba véve azt is, hogy özvegyét másodszor Keresztes Gergely németújvári supremus castellanus vette feleségül — amint ez a végrendeletéhez később csatolt iratból kitűnik —, arra kell következtetnünk, hogy Csepreghy Pál aránylag fiatalon halhatott el, de éltében a jó házastárs gondosságával biztosította szerető neje és kiskorú gyermeke megélhetését. Gazdatiszt korában éberen figyelt mindenre az uradalomban, és a jó gazda gondosságával igyekezett azt szaporítani. Míg felettes számvivőjének az esze főleg az elméletben és szerződésben lerögzített, kötelességszerű viszony körül járt, addig Csepreghy kénytelen volt a való élet által összekuszált körülményeket is figyelembe venni, mert következetes szigorral végzett munkáját végeredményben a tényleges viszonyok szabták meg. Szigorúsága csak a vele egyenrangúak felé érvényesült, míg a majorságbeli szolgarenddel szemben nemcsak megértő volt, hanem ki is hangsúlyozta: „*A béres megérdemli az ő bérét!*"

Szerénysége is többször előcsillan, főleg amikor urának tekintélyéhez illően bőségesen gondoskodott annak vendégeiről, noha ő maga azokban az evésekben és ivásokban legtöbbnyire részt sem vett. „El sem tékozlott, sem nem lopott azzal, hogy a cenki prédikátornak megadta az emberemlékezet óta neki járó részt és csak növelte földesurának tekintélyét azzal, hogy csépléskor *mindig eggyel drágábban fizetett, mint azt a környékbeli szegény falvak fizették.*"

Felettes számvivője még azt is hibájául igyekszik felróni, hogy az egyik korcsmárosuk elszámolás nélkül megszökött a faluból, tehát a gazdatiszt hanyagul választotta őt ki az urasági borok kimérésére. Az ilyen lankadatlan gyanúsítgatás bármelyik gazdatisztet lehangolttá tette volna, és Csepreghy is lehangoltságában maró gúnyban tört ki ellenfelére: „Későn tanít, *a konfuziót épen számvevő uram csinálta! megszolgálom neki.*"

Csepreghy tehát mindezekkel számolt is, ellenben számvevő mesterével való hosszantartó vitája kikényszerít belőle a szokványos számadási tárgykört kiegészítő részleteket, és az egykorú élet többnyire leíratlan epizódjai közül is felvetődik nem egy jellemző mozzanat, melyek — habár nem is valami nagy fontosságúak — mégis értékesek, mert Nyugat-Dunántúlon ebben a korban más iratokból ilyenek nem csillannak elő. A többszörös levélváltás során ugyanis a felek a hivatalos hangot sokszor túllépve, indulatosan vitáznak, s eközben saját hivatali álláspontjukon túl termelési tapasztalatuk, gazdaságvezetési felfogásuk, a földesúr érdekeinek helyes képviseletéről és az alárendetekkel szembeni szükséges magatartásukról vallott nézeteiket árulják el. A szakembert érdeklő ilyen problémák még a vitában: az állatok ínség idején való takarmányozása, az egyes gabonafélék házi felhasználása, a liszt őrlése és fogyasztása, a háj és faggyú felhasználására, hús piacravitelére vagy beszerzésére; a világításra, a méhészetre vonatkozó adatok, a majorsági és paraszti cséplőrész közötti különbségek, a béreseknek juttatott táplálék és a járványokkal szembeni ellenállóképességük; a régi és az új pénz behozatala által teremtett zavarok és előnyök stb. stb.

Nagyon célszerű lett volna, sőt értekezésemnek közlését is előnyösen megkönnyítette volna, ha a gazdatiszt eredeti számadását is feltalálhattuk volna a forrásanyagban teljes egészében, de az a vita során elkallódhatott. Ezért a vitát azok szerint a pontok szerint követjük, amint a forrásanyag is teszi, már csak azért is, mert ezt találjuk a legmegnyugtatóbbnak, egyben Csepreghy elmés kifejezéseinek (szómaházi nemes, a malom felteszi a szalmasüvegét, derék aratás ideje stb.) reprodukálhatására.

Elsőként jönnek minden pontnál a számvevő kifogásai, majd Csepreghy válasza, ezt követi a számvevő újabb kifogása, illetve döntése a kártérítésre vonatkozólag.

*

ad 1. Azt írja számadásában, hogy Hegykőn három majorságbeli rozs osztagot cséplетett el tizenegyeden, melyekben volt 221 és fél kepe, azokból — a cséplők része nélkül — hoztanak be magot 407 köböllel. Mint lehessen?? Holott minden kepének 2-2 köblöt legalább meg kellett volna adni, holott az rozs mindenkor többet fizetett a búzánál, kiváltképpen az maga majorsága és így is, ha csak 2 köblöt fizetett volna kepéje, hiányozna 36 köböl gabona. Tehát bizonyítsa akkorbeli hütös szolgákkal, cséplőkkel és az rovással, hogy keölt belőle. Ha nem bizonyithattya, adjon meg 36 köböl szemtermést.

A hegykői majorságban azért termett kevés búza és rozs, mert az 1624 évben országszerte egész télen át három hónapnál is tovább tartó nagy hóesések voltak, amelyek annyira elvesztették az őszi gabona vetéseket, kiváltképpen pedig a rozsvetéseket, hogy „konkolynak sokaságával forduván föl az mezőkön való vetések", hogy sok helyen azok tizedrészét sem tudták megaratni az emberek, mert tiszta konkoly termett rajtok. *Erre gondolhatott volna számvevő urunk, mert magam*

is hasonlót láttam az ő kerületében Pápa vidékén! Ami jóra való volt Hegykőn és a többi majorban, azt a mezzőn nem hattuk kinn, de — aki sem embernek, sem marhának jó nem volt — tiszta konkoly elég maradott e miatt a földön. Bizonyítja ezt az is, hogy a polgárságtul dézsmában az előző évinek csak negyed része jött be és a betakarított majorsági asztagok száma is annyival kevesebb lett, amint azt mindgyárast részletes jegyzékben (regestromban) be attam Asszonyunk ü Nagyságának.

Az mi az hegykövi majorság búza rozs termését illeti, holott úgy replikálsz, hogy nagy hó volt, az mely három hónapig tartott, azki miatt mindenütt elveszett volna és konkollyá lett volna. Azt is írod, hogy a pápai mezzőben is eleget jártál s 25 hold vetést nem láttál, azki konkollyal feöl ne fordult volna. Azért ez nem elégséges magyarázat, és mikor a pápai feöldön jártál, igen behuntad volt a szemedet, hogy 25 hold búza nem lett volna itt, mert tudgyák azt a pápaiak, hogy csak a gazdasági felügyelőnek is (exactor magister rationum) teöb volt 25 hold búzájánál azki nem volt konkolyos. És az pápai mezőre bár ne viselnél gondot, mert azt nem Reád bízták, hanem arra tennél választ, azkit elődbe adtak. Tehát minthogy bizonyítékot fogadtáll el, de semmit nem bizonyítottál az hegykövi majorságrul, tartozol azért próbálni, hogy csak annyit termett, az mint számadásod tartja és hogy csak annyi költ belőle, az mennyit írsz; különben a kifogásokban meg adott hiányt írják annak rovására.

ad 2. Írja azt is, hogy a horpácsi majorban egy gabona asztagot csépletett volna ell, az mellyben volt 58 és fél kepe, ebből a cséplők része nélkül hoztanak be 83 köböl magot. Az is lehetetlen, hogy csak annyi költ volna belőle, mert vagy a cséplők nem jól csépeltek s nem verték ki belőle, mivelhogy *hozájuk nem látott.* Azért bizonyítsa, hogy úgy legyen, az mint számadásában írta. Egyébként — hanem bizonyihattya — adjon meg 22 köböl búzát és 34 köböl abajnakot.

Hogy az csépletést ebben az esztendőben tizeden köllött adnom — és nem drágábban — oka az, hogy *amiképpen az szegénység az csépletést adgya, ahhozképest Urunk majoriban és pajtáiban eggyel drágábban szoktuk adni az csépletést.* Ebben az esztendőben kilencedesnél föllyebb nem cséplettenek az szegénységnek, mert az élet is igen konkolyos és apró volt, azért nem adhattuk Urunk cséplését föllyebb, mert így volt szokásban mindenkor.

Az mi az cséplést illeti, hihető, hogy tizeden cséplettek és hel adatik neki (az mint az major gazdának a jelentéséből is kitetszik.)

ad 3. Írja, hogy azon Horpácson egy dézsma abajnach asztagot csépletett el, az melybe volt 48 kepe, de csak 67 köböl szemet adtanak be. Majorság-búzát is azon Horpácsin 27 kepével, rozsot 29 és fél kepét csépletett ell, búzából 48, rozsból 41 köböl szemet hoztak be. Ez is lehetetlen, azért ezeket bizonyítsa, hogy úgy legyen. Egyébként — ha nem bizonyíthattya — adjon meg 22 köböl búzát és 34 köböl abajnakot.

A leltárban szereplő búza és rozs bevételéről és kiadásáról számot adtam az többi gabonával együtt beküldött jegyzékemben.

Adott válasza helyben hagyatik az 1. pont alattiak szerint.

ad 4. A tormási majorban volt egy asztagban 32 kepe búza, 22 kepe rozs. Elcsépletvén azt, lett volna belőle 74 köböl szem. Azért bizonyítsa azt is, hogy úgy legyen. *Ha nem bizonyítja, gyanúba hozza magát és az beadott regestomának semmi helye nem lészen.*

Erről a bevételről és kiadásról elszámoltam beküldött jegyzékemben.

Adott válasza helyben hagyatik az 1. pont alattiak szerint.

ad 5. Írja, hogy azon Tormási majorban csépletett volna egy majorságbeli búza asztagot, az kiben volt 20 kepe. Ujkéren dézsma asztagot is abainácz, azkiben volt 29 kepe egy kereszt, ismét csepregi dézsma abajnach asztagot 46 kepével, majorság rozs asztagot 84 kepével, az mely összesen 270 kepe és egy kereszt. Ezekből lett volna írás szerint búza és rozs 372 és fél köböl. Lehetetlenség az is, mert lehetetlen dolog, hogy az majorság búza és rozs többet nem adott volna egy kepéje aholott az öreg kepével élnek ezen az földön. És — ha csak két köblöt fizetett volna is kepéje akkor 540 köbölnek keollött belőle lenni, tehát helyesbítse: hová lett ell? mert ahol azt írja számadásában, hogy akkorbeli esztendőben nagy hó lett volna és az aprómarhákat három hónapig ki nem hajthatták volna, az asztagoknak az fölit kellett nekiek hánni, ez is pedig elégtelen elmélkedés, holott másutt számadásában megírja, hogy zabot, hajdinát azon aprómarháknak adtak volna és így a gabnának s búzának mennyi hijja lett, ha semmit egyebet nekiek ennik nem attak volna is, annyi heia nem lehetett volna az búzának.

Azért elégségesen bizonyítsa azt, hogy azt az búzát az aprómarháknak atta meg enniek. Ha nem bizonyíthatja, adjon meg 140 köblöt.

Erre az 1. és 3. pontokban megfeleltem, ahhoz hozzáadván még azt, hogy *aratásban kü eső jövén, a mezőben aratatlan gabonát kinn érte, az is egyik oka.* Abban az esztendőben nagy hó lévén az Horpácsi aprómarhákat 3 hónapig ki nem hajthatván a mezőre s annak a 66 aprómarháknak hántak az az egyik rozs asztagnak felső felét s ezért lett kevesebb a szemtermés. *Ha ennyi állatnak mindennap csak fél-fél kepe életet hányattam volna is el, hogy ekkor ebből mennyi fogy el, azt hagiom afféle házigazda ítéletire.*

A cséplést én magam őriztem ellen, egyik majorból menvén a másikba és erősen meghagytam, hogy kára ne legyen az Úrnak. Igaz ugyan, hogy minden kepéből 2-2 köböl gabona jöhetne ki, de annak oka én nem vagyok, hanem *Isten dolga az, hogy az életnek hol bővebb, hol kevesebb termését adja!!* A köblök bemérésében is szorgalmatosan gondot viseltem, mert Ónagyságok meghitt jámbor szolgái voltanak jelen a bemérésben, amit a majorgazdák és ispánok is tudnak igazolni.

Mivelhogy most is az elkölt gabonának számát sem köböl számra, sem kepe számra nem bizonyíthatta (mely gabona felért 140 köbölre), melynek mindazonáltal az 100 köbli elengedtetett az aprómarháknak ételére, hanem tartozik megtéríteni 40 köblöt.

ad 6. A Csér-i majorban volt egy asztagban búza kepe 54, másikában volt 71 kepe abainach búza, harmadikban 57 kepe rozs. Ez a három majorsági volt. Negyedikben 45 kepe dézsma búza. Összesen 227 kepe, melyekből hoztanak be 330 köböl szemet. Bizonyítsa stb. ellenkező esetben térítendő 50 köböl.

A Csér-i majorban 3 majorsági és egy dézsma-gabona rozs asztagból kicséplett magot — melyekből hoztanak be 330 köböl szemet — azt illetőleg az iváni hütös bíró: Ensel Márton sem többről, sem kevesebbről számot nem adott, *amint igazán számadásomba beírtam, el sem tékozlottam, sem loptam.*

Mivelhogy most is az iványi Ensel Mártont az maga állításának tanúsítására nem állíthatta, tehát térítsen meg 50 köböl búzát.

ad 7. Az cenki Barbély Jánosnak, Plákovith Jánosnak adatott gabonáról, hasonlóképpen az újkéri iskolamesternek adott hat és a csepregi diákoknak adott négy köbölről nem számolt el.

Téved számvevő uram, mert az újkéri iskolamesternek nem hat hanem 4 köblöt adtam; Csepregen pedig nem a diákoknak, hanem a „csepregi dajkának" adtam négy köböllel Ónagysága szóbeli rendelkezése folytán, mely rendelkezésről írást nem mutathatok fel. *A cenki prédikátornak adtam 1623-ban 30 köböl gabonát, ez azonban emberemlékezet óta megjárt évenként és most is megjár valamikor Cenken prédikátor volt és lészen.* Egy köböl gabonát pedig hús árában azért kellett adnom, mert a nagy förgetegben Csapodon Szalay János uram házánál 3 napig kellett várakoznom; különben is tehén hús volt s még él Csapodon Kalmár Tamás mészáros, aki adta és igazolhatja az is, meg a községi bíró is.

Kiknek mennyi köböl gabonát adott Asszonyunk ü Nagysága rendeléséből, azokról szóló nyugtákat bemutatta, valamint Asszonyunk ü Nagha erre vonatkozó megbízatásait is. Tehát elfogadtatik.

ad 8. A keresztúri Halastón levő 2 kerékmalomból vámbúza 44, rozs pedig 41 köböl; hasonlóképpen a cenki alsó és felső négykerékmalomból 35 köböl búzát és 69 köböl rozsot mutat ki, ami pedig *édes kevés*, mert csak két kerékmalomból is egy egész évben többet kellett volna kapnia. Bizonyítsa stb. stb. mert számvizsgálója bírságát veszi.

Ne csudálja azt számtartó uram, mert az Ikva vize nem Tapolcza vize, hogy mind télen, mind nyáron át egyaránt forogna mindenkor. [Gunyoros célzás arra, hogy a számvevőnek a Pápa melletti Tapolczán vannak malmai, melyek télen-nyáron át folyton működhetnek.] Akármi kicsiny aszályban nyáron örömest felteszi az szalma süveget, télen ismét mihelen fagyni kezd, avagy förgeteg támad, egy szálat sem forog; egyszóval ezek a malmok csak tavasszal és ősszel foroghatnak, *nyáron és télen többire veszteg száradnak.* [Szalmasüveggel védték ugyanis a kereket, lapátokat nyáron a tűző napsugártól. Az Ikva pataknak a kevés vize pedig gyorsan kiszáradt vagy befagyott.] A cenki prédikátornak az urbarium szerint megjár a két cenki malomból a 30 köböl búza; ha egyik évben nem jutna is annyi belőlük, úgy azt a következő éviből kell pótolni, miként az Úrnőnk elrendelte nekem.

A cenki iskolamesternek — Úrnőnk kegyelméből — jár ételére 12 köböl gabona

évenként, melyet megadtam neki fogyatkozás nélkül. Azonkívül a cenki hütös vámosnak jár a cenki malmokból ételére minden héten egy fertály gabonája, ami 52 hétre tészen 13 köblöt, de szerződésében csak 12 köböl van, melyet megadtam neki. Witnyédi János uramnak is szolgálatjában konvenciója szerint adtam 25 köblöt, kiről ő kegyelme nyugtát adott.

A számtartó referálja, hogy az hütös Molnár Miklós — valamint az malmok találtak az ü rovásával — és azt számtartó rovásával összesítvén éppen az hütös város és hütös bíró előtt kézhez atta. Bizonyítja ugyanazon hütös molnár azt is, hogy az víznek apállya miatt nem egyaránt foroghattak az malmok, tehát elfogadtatik, de Wittnyédi János tartozik 25 köböllel.

ad 9. Írja azt is, hogy az Keresztúr malombull különböző alkalmakkor küldött volna be búza lisztet 13, rozs lisztetis 28 köblöt, az mely tészen 41 köblöt. Igazolja azoknak nyugtájával, akiknek adta, máskülönben fizet búza és rozs lisztet 41 köblöt.

Élnek még, akiknek adtam!

Felmutatta az átvételi nyugtát arról a 41 köbölről, amit Sárvárra küldött. Így már ez is elfogadtatik.

ad 10. Írja az hegykői földön az kertek alatt Asszonyunk Ő Nagysága számára vettetett volna húsz holdban 45 köböl gabonát, szintén másutt az Homoki szőlők fölött az Lósi erdő alatt vettetett 85 holdott, az mely földekben summa szerint ment 201 köböl, ki teczik pedig 1624 évi *vetés* jelentésébül, hogy az mennit iria, hogi vettetett — ismégh nem sokkal termett többet, az ki nem hihető, holott ennyi summa gabnát elvetni és igen kevés jöiön róla. [sic] Azért bizonyítsa azt akkorbeli hiős szolgákkal, ravasokkal, hogi eő annyit vettetett. Ha nem bizonyíthattya, valamennyi restál az kepe szerint az gabnában, tartozik vele.

Az nem engedtetik meg számvevő uramnak, hogy minden holdak beérnének 2-2 köböl maggal, mert ezek között vadnak ugyan olyan földek, amelyek holdanként beérik 2-2 köböllel vetőmaggal, de vannak olyan földek itt a majorságban, hogy 2 1/2—3 köböllel sem vethetik be, *kibe kevesebb, kibe több mag menvén.*

Az földekben vetett gabnák, mellyel elvettettek, szintén elfogadtatik.

ad 11. [Lényegtelen adatai miatt mellőztük.]

ad 12. A Sárvárra elküldött 512 köböl rozsot annak a nyugtájával tartozik igazolni, akinek kezéhez adta.

Élnek még Sárváron, akik az 512 köböl rozsot átvették, azok mind tudják bizonyítani.

A sárvári számtartónak: Pulyay Andrásnak nyugtájával igazolta, hogy Sárvárra vittek 512 köblöt. Ez is elfogadtatik.

ad 13. A Lékára küldött 60 köböl gabonáról nincsen nyugtája. Bizonyítsa be nyugtával, ha nem bizonyítja, térítéssel tartozik.

A Lékára küldött 60 köböl gabonáról Kapoczy Márton uramtól (akkorbéli lékai tisztartótól) nyugtám van.

A Lékára küldött 60 köböl gabonáról nem Kapochy Márton nyugtáját kell felmutatni, hanem Asszonyunk Eő Nagysága nyugtáját, mert az Asszonyunk eő Nagyságáé volt a búza és senki rendelkezésére nem köllött volna odaadni. Ha ezt nem mutathatja be, térítéssel tartozik.

ad 14. Tormási majorban 12 köböl lisztett süttetett meg, Horpácson egyszer hat köböl lisztet, más alkalommal 13 köböl lisztet süttetett meg. Bizonyítsa be, hogy lehetett ez?

Tormás majorban esztendőn által elkelhettenek, mert Uram Őnagysága vadásztatván az Dick nevű erdőn, *felesed* magával jött, annak felette a szomszéd falukból is jöttenek eő Nagyságához vadászatra *felesen*, kiknek is gazdálkodnunk kellett. Ezen felül a hetyeiek, börényiek, zoporiak, sajtoskáldiak nyárban Tormásban 1-1 napig segítkeztek, ezeknek is italból-ételből gazdálkodnunk kellett, *sőt magunk is erdőőrzőkkel, ispánnal pallérkodván nyárban takarásban, szántáson és egyébb féle munkán jelenlétünkben ital és étel nélkül nem maradhattunk* és hagyom a censor uram itéletire, ha el nem kelhetett az 12 köböl liszt egy majorban efféle megnevezett és különb különb féle szükségre esztendő által.

Azt is kifogásolja, hogy Horpácson 13 köböl lisztet süttetett meg. Ezt annális inkább csudálom, mertha elovasta a jegyzékemben megírt dolgokat, akkor nem kifogásolhatná. Tudván azt, hogy négyszer volt itten uram és asszonyom Ónagysága, hol egy ételen, hol kettőn, hol többön is. Uram eő Nagysága feő szolgáinak is kellett gazdálkodni ételből gyűléseken és székekben jelenlévén Újkéren esztendő által egynéhányszor ízben, kirül megemlékeznek az Úr eő Nagysága feőszolgái. Magunk is az ispánnal és erdő-őrzőkkel takarásón, szántáson, vetésen és egyébb időkben is *pallyérkodván* és takartatván eő Nagysága javait *ehol meg nem hálhatunk!* Az Horpácson való hat köböl liszt süttetés nemcsak az Újkéren tartott gyűlések, úriszékek szolgáltatásakor költ el, hanem Uram ü Nagysága is jelen volt február 3-án az Török Ábrahámmal a Beosz felöl [ma Fertő-Boz] való pör miatt és *meghis vendéglette az Vármegyében való főrendet egy ebéden.* Ezenkívül az év folyamán — amikor mi munkának ideje volt — szántatván, arattatván, kaszáltatván és egyébb munka tételekor ispán, erdő-őrzők, magam is pallérkodván és többször jöttek uram képviseletében járó megbízottak is. Azonkívül a Lövő-i földön levő nagy rétet kaszáltatván Uram ü Nagha számára pinnyeiekkel — kérve kérvén őket segítségül — azoknak is gazdálkodván ételbül, költ el mindenféle szükségre 6 köböl liszt süttetés.

Nagy vendégeskedések miatt elfogadtatik.

ad 15. Miért adott a szőlőpásztoroknak 24 köböl búzát, holott akkor a búzának nagy ára volt? Elegendő lett volna nekik 5 köböllel adni, azért a különbözetet: 19 köblöt fizesse meg.

Számvevő uram nem ismeri eő Nagysága szőllőjének állapotját, azért kifogásolja ilyen igen, pedig ami szőllő a Fertő mellett van és a seregél madár ezeket kezdi enni, *ha nem őriztetném, akkor minden szőllőtermés hejában lenne, mert mind megennék; másrészt környül puszta vagyon, minden madár oda szállana* és semmi hasznát nem vehetnénk . . . a lócsi Hegy pedig nem uram és asszonyom juris dictioja alá tartozik, idegen szőlőpásztorok és hegymesterek viselvén gondot az Hegyre, *tíz annyi kára következnék uramnak ha meg nem fizetnék nekik az Ő Nagysága szőlejéről;* meg kellett őriztetnem és *meg kellett fizetnem a régi szokás szerint* azoknak, akik eő Nagysága szőlőjét híven megoltalmazták. Így volt ez régen azelőtt is és ennek utánna is így kellene lenni, ha hasznukat akarják venni szőlőjüknek és megfizeti a pásztoroknak, azkivel megalkudhatik a tiszttartó.

Bizonyos okokra való tekintettel elfogadtatik.

ad 16. Azt mondja a tiszttartó, hogy urunk és úrnőnk 9 ízbeni Hegykőre jövetelekre elkelt 63 és fél köböl búza és rozsliszt. Bizonyítsa, miként lehetséges volt-e?

Azmi urunk és úrnőnk 9 ízbeni Hegykőre jövetelekre elkelt 63 és fél köböl búza és rozsliszt dolgát illeti, *álmélkodásra méltó,* hogy számvevő uram azt kifogásolja, holott *tudja azt az egész föld, hogy az hová eő Nagysága megyen, nem kevesed magokkal jár eő Nagyságak.* El is fogyhatott ennyi liszt kilenczer való eő Nagyságok jövetelére, holott csak egy ízben 5 egész nap lesett Hegykőn, nyolc ízben pedig hol 2 nap, hol 3 napon. Kitetszik ez a hegykő vendég regestomból is.

Csudálatos dolog, hogy Mester uram egy rókáról két bőrt akar levonni!!

Bizonyítása a vendégkönyvvel elfogadtatik.

ad 17. A hegykői majorbelieknek esztendő által adott ételekre 132 és fél köböl gabonát, rozsot, nemkülönben a Cséri, Horpácsi és Tormási majorbelieknek többet adott ételekre esztendő által, holott nem kellett volna.

A hegykői majorbeli béreseknek (akik majorgazdával négyen voltak) majornénak, 1 gulyásnak, 1 kocsisnak, ezeknek ételekre esztendő által adott 95 és fél köböl gabonát rozsot sokallja számvevő uram, melyet nem 95 és fél köbölnek nevez ü kegyelme, hanem 132 és fél köbölnek. Az többi Cséri, Horpácsi és Tormási majorbéli szolgáknak ételekre esztendő által kiosztott gabona és rozsot azonképpen kifogásolja, *mely is álmélkodásra méltó,* holott személy szerint kinek mikor kezdett esztendeje és mennyi hónapra mennyi gabonát és rozsot osztottam ételekre expresse megírtam beadott számadásomban vagy gabona jegyzékemben. Azok közül pedig egysem holt meg azon idő alatt, míg én Felső Vidéki szolga voltam; sem pedig üresen nem állhatott csak egynek is hele, hanem ha valamelyiknek esztendejök kitölt, mindgyárast más állott be helyette. Hogy pedig megadtam ételükre való gabonájukat, ruházattyokat és fizetésöket, ki tetszik abból, hogy *soha csak egy szolga Asszonyomnak Ónagyságának, sem másnak nem panaszolkodott fizetetlen-*

sége miatt reám. Mindezt a majorgazdák és béresek igazolják. Az tormási és cséri majorbeli szolgáknak ételekre való gabonájokat mindegyiknek konvenciójuk szerint adtam úgy, amint névszerint beírtam őket a regestrumba, mert köteles voltam vele. *Méltó az béres az ő bérére, étlen nem szolgálhatták eő Nagyságát, hanem meg köllött nekik fizetnem,* mindeniknek konvenciója szerint akinek mi járt.

Bizonyítsa, hogy azt a gabnát rozsot maradéktalanul megadta az szolgáknak.

ad. 18. A Bécsbe küldött 56 köböl zabért és 20 köböl árpáért hoztanak 250 drb duga soót, melyből kétszázat Királynénak adott el pénzen, az 50 darabját pedig a szolga rendnek osztotta konvencióba. Igazolja, hogy Királynénak adta el, az árát hova tette és kinek adta? Ha nem igazolja, tartozik vele.

A cenki hütös vámossal: György deák urammal küldöttem fel Bécsbe eladni 56 köböl zabot és 20 köböl árpát, melyért hoztanak 250 drb duga sót, ebből kétszázat Királynénak adtam, 50 darabját pedig bejegyeztem a sóról szóló regestrumba.

Minthogy nem bizonyította, tartozik 20 köböl árpát megtéríteni.

ad 19. Írja, hogy Wittnyédi Jánosnak lovai részére hol Újkéren, hol az falukon adott 18 és fél köböl zabot, 2 köböl árpát, a Cséri majorban pedig 2 köböl zabot adott. Igazolja ezt is, valamint hogy Thöttössy Gábornak is adott volna 25, Czimber Jánosnak 25, Sárvárra küldött 22 köböl zabot. Igazolja, hogy Sárváron kinek a kezébe adták? Azmi penig a Thöttössy és Czimber Jánosnak adott zabot illeti, mutassa róla a nyugtákat . . . Ha nem, . . . tartozik 50 köböl zabbal.

Az Wittnyédi uram lovai abrakjára 20 és fél köböl zabot 2 és háromnegyed köböl árpát adtam, mert prefektus lévén az ü kegyelme lovainak abrakjokra konvencióban mindennapi 1 köböl abrak járt, *meg kellett adnom, amikor ü kegyelme az Ő Nagysága majoriba érkezett jüvén, mikor zab volt, zabot kellett adnom, mikor pedig zab nem volt, árpát kellett adnom,* amelyet ü kegyelme is recognoszkálhat.

A Tóth Gábor uramnak és Czimber János uramnak 50 köböl zabról *van nyugtám, de — ha az nem volna is — ü kegyelmeknek évenként megjárt mindegyiknek az 25 köböl zab, melyet meg is adtam ü kegyelmeknek* az lóósi erdőbér zabból magok méretvén fel ü kegyelmek, amit ők is tanúsíthatnak. [Íme tehát a becsületében megsértett Csepreghy egy és ugyanazon tényt háromféleképpen is igazolja: nyugtával, konvencióval és az átvevők személyes igazolásával is csak azért, hogy a bürokrata módján kételkedő számvevőt lecsillapíthassa!]

Okadatolása elfogadtatik, azonban mutassa be a nyugtákat, hogy azoknak megadta.

ad 20. Királyné vénasszony lovainak, továbbá a tiszttartó saját és ispánjának lovai részére tiszta zab helyett néha árpát is adott, holott csak zab járt volna nekik. Igazolja, hogyan lehetett ez és miért nem adott tisztán zabot a megnevezett lovaknak??

Amelyik lovakon Királyné Vén Asszony járt, azoknak abrakjokra — mikor zab nem volt — több alkalommal oda köllött az árpát adnom, mert igen meg volt parancsolva Asszonyom Ü Nagyságától, hogy azoknak a lovaknak meg legyen az elrendelt abrakjok; ha elcsépelt zab lett volna, zabot adtak volna nekik, *meg is ették az lovak az árpát, mint szintén a zabot, de ha sem zab, sem árpa nem lett volna, még rozsot is nekik kellett volna adnom féltemben, oly erős parancsolatú Asszony volt a Királyné Vén Asszonyom ü kegyelme!*

A magam lovainak a két köböl árpa helett konvenciómban való zab maradott hátra annyi; *az árpa is lónak és egyébb marhának való, nem pedig csikónak, németek között különben néha még a zabnál is olcsóbb.* Az ispánnak adott árpa hasonló karban vagyon, mint a magam lovainak való.

A zab helyett adott árpa hihető, tehát elfogadtatik.

ad 21. A Horpácsról Keresztúrra küldött 10 köböl árpa hova költ el? Kinek rendelkezéséből adatott 8 köböl árpát Wittnyédi János uramnak ajándékba? Bizonyítsa nyugtával, mert ha nem, megtéríteni tartozik.

A Horpácsról Keresztúrra küldött Úrnőnk lovaira való 10 köböl árpa elkölt Révay kisasszonyom ü nagysága lovaira. A Wittnyédi János uramnak ajándékon adatott nyolc köböl árpárul írást adtam be Asszonyom ü Nagyságának Hegykőn. Mindezeket úrnőm kegyelmes recognitiojára hagyom.

Asszonyunk eő Nagysága kezeírásával ellátott jegyzéket mutasson fel, különben nem ismertetik el.

ad 22. A Wittnyédi Jánosnak egy alkalommal átadott 17 köböl zabot és Szemerei Nagy István ügyvédnek konvenciójában átadott 20 köböl zabot bizonyítsa, úgy nem különben a Rácz Boldizsárnak átadott 4 köböl zabot igazolja. Ha nem, megtéríteni tartozik.

Szemerei Nagy István ügyvédnek konvenciójában átadott 20 köböl zabról megvan a nyugta, míg a Rácz Boldizsárné asszonyomnak *szóbeli commissió által parancsolt megadnom Asszonyom Ő Nagysága.*

A 20 köböl konvenciós zabról nyugtát mutassa fel és a Rácz Boldizsárnénak szóló commissióját jegyzékkel bizonyítsa. Ha nem, megtéríteni tartozik ezt is és Wittnyédi 17 köböl zabját is.

ad 23. A horpácsi majorban 126 kepe zab volt és ebből csak 272 köböl zab lett, továbbá a tormási majorban 177 kepe zab volt, melyből 278 köböl zab lett. Ez *hihetetlen,* mert az zabnak minden keresztjének meg kell adni egy köblöt.

Oka ennek semmi egyébb, hanem a keő esső, aki igen elverte ebben az 1623 esztendőben *derék gabonaaratásban* a zabokat és nemcsak a zabokat, de még az aratatlan gabonáknak is jutott benne egész a Répce vizétől fogva egész Cenkig, Keresztúrig, feljebb még a szőlőhegyeket is: Csepregi hegyet, Újkéri és Lövei hegyet, Keresztúri, Cenki és Peresztegi hegynek is jutott benne úgyannyira, hogy az újkériek ebben az 1623 esztendőben az ő szőlőhegyükről az hegyvámbor jövedelemben egy csöppöt is meg nem adhattanak, hanem az 1624 évben kellett megvennem rajtok. Így a megírt faluk és városok földein levőket is verte el úgy, hogy számtalan zab maradott és *veszett künn aratatlan* a mezőkön, kit meg nem arathattanak, amit megarattak is, igen kevés szem maradott bennek; *kit ki nem vert az keő esső, az mely megbetegszik.*

ad 24. Közepes termést vévén számításba, a Horpácson levő 66 disznó táplálására többet költött, hogysem amit értenek. Hogy lehetett ez?

Ugyan Horpácson egy zabasztagban 24 kepe volt, de az oly nyomorult kü-verte zab volt, hogy netaláltán két kepéjéből sem lett volna egy köböl zab és — mint már mondottam — ebben az évben nagy hó volt, mely miatt három hónapnál tovább is nem tudták kihajtani az állatokat.

Cséri majorban sem a mezőre, sem az erdőre nem lehetett kihajtani, ezért 20 és fél köböl *rostallya* és hajdina kellett nekik. Cenzor uram ítéletire hagyom, hogy rájok el nem kelhetett-e, holott az árpa nyomorult és rostallya volt! *Ha pedig számvevő uram úgy ítéli meg, hogy többet rájuk költöttem, mint amennyit érnek? akkor bizonyára, ha ezek közül gondviseletlenségem miatt meghattam volna őket halni, akkor számvevő uram annyi marhának elveszéséért nem kevés, hanem nagy summáig elmarasztalt volna . . . bizonyos vagyok benne.*

Keveselli számvevő uram a Hegykői, Horpácsi, Tormási és Cséri majorokban a majorsági zabtermést, annak mind kepe-, mind köbölszám szerint való bevételezését. Ebben az 1624. esztendőben annyira elsültenek volt az tavaszi minden vetések, hogy az zabot kévében nem tudták módjában bekötni és olyan apró kévéket kötöztek, hogy abból egy keresztet is felölelhetett egy ember [a hóna alá!] és felvihette, valahová csak akarta. Ezt pedig tanúsítják az akkorbeli majorgazdák, ispánok, béresek és bírók. *Kepéje nem fizetett sok heleken csak egy köblöt is.* Mivel pedig a Hegykői föld kövecses, homokos, azért ugyan *nagy táblákkal maradott el az föld, hogy nem volt mit rajta aratni.* Hogy pedig a Horpácsi, Tormási és Cséri földekbe mennyi magot vetettek el, arra tanúk a majorgazdák, ispánok és béresek.

Mivel a majorgazdákkal bebizonyította, hogy akkor nem termett az zab, azért nem adhat ott, azhol nincs.

ad 25. Bizonyítsa, hogy Hegykőn uram és Asszonyom lovaira elkölt volna 60 köböl zab.

Hegykőn Uram és Asszonyom ü Nagyságok lovaira elkölt 60 köböl zabot — melyet kifogásol számvevő uram — mikor megkalkulálta a köböl számot, megolvashatta: mikor, hány lóra és hány nap költ el ez a zab! *Mit bánnya ü kegyelme, ha több költ volna is rájok?? Ü Nagyságoké volt mind a zab, mind a lovak, szabad volt Ü Nagyságok a magokébul úgy disponálni, az mint akartak . . . és parancsoltak ők magok.* Míg Révay Pál uram — tanulásnak okáért — Sopronban lakott, ottani lovai részére hétről hétre kellett küldenem hat-hat köböl zabot az abrakjokra Úrnőm parancsolatjából. Ezt is Úrnőm kegyelmes recognitiójára hagyom.

Az elkölt zabrull az Ur és Révay Pál ő nagysága lovaira, elfogadtatik számadása.

ad 26. Hegykőn 1623 máj. 4-től augusztus 1-ig miféle szolganépre költ el 13 csöbör bor — holott Urunk csak két ebéden volt azon időben Hegykőn? Bizonyítsa azt is, hogy hány hordó-borra kellett töltelék-bort felhasználni.

A hegykői udvarháznál elköltbor Tin 13¼ pint 5 melyet *számvevő uram csak a hegykői szolgákra irr, hogy költ volna el, de netalántán számvevő uram nem olvasta szorgalmatosan azoknak a boroknak kiadási tételeit,* hogy micsoda szükségekre keöltek el, mert ez Tin 13¼ pint 5 volt öt hordóban, ennek kettei kicsiny hordókban lévén. Julius 8-án uram Hegykőre jövén, egyiket — amelyben volt Tin 2.— az Ő Nagysága asztalára és minden Ü Nagyságánál lévő udvara-népe szükségére kezdettem meg és keölt el. Második ízben aug. 1. Uram és Asszonyom Ő Nagyságok Hegykőre jövén kezdettem meg második hordó bort — melyben volt Tin 2.— az Ü Nagyságuk asztalára és *minden rendbeli* szükségre. Ez két átalag bor az eő Nagyságok *jelenlétekor* elkelhetett. — A keresztúri leltárbani 40 hordó bor teöltelékjére vittenek 2 kis hordó bort, melyekben mindakettőben volt Tin 4. pint 5., melyeket, a cenki hütös vámos töltögetett az borokra, ü látván azokhoz, melyet hagyok hütös vámos: György deák beismerésére [recognitiojára]. — Az egyik hordó bor pedig, melyet május 4-én kezdettem meg a leltározáskor (melyben volt Tin 5. gr. 1.) szintén elkelhetett az hegykői *mindenféle* szükségre, holott leltárban csak 16 hordó bort adtanak a hegykői pincében kezemhez *ez felkezdett bor nélkül* azok teöltelékjére — *míg kiköltek* az pincébül. Azonkívül *maguknak is:* számtartónak, ispánnak, Király Györgyné vénasszonynak, kulcsárnak ételünkhöz, asztalunkra borunk járt. Azonkívül időnként jöttenek intervenientes uraim is, azkik találkoztanak, mesterembernek is *képes szerinth,* mikor voltanak, bort köllött adnunk. Egy-szóval egész évben a hegykői rend szükségére magára nem költ több el az egy hordó bornál asztalunk szükségére, amint azt számadásomban írtam. Ezek alapján Censor uram revíziójára hattam magamat.

Jelentése akceptáltatik.

ad 27. Lehetetlen dolog, hogy a különböző helyeken eladott borokat „rossz pénzül" adták volna be mindenütt, holott akkor is az pénz *elvegyesen* járt a jó pénzzel, ezért bizonyítsa be, hogy a hütös korcsmárosok őneki mind csak rossz pénzzel fizettek volna, továbbá az erdőirtáspénzt és vámpénzt is azokkal, azkik kezéhez olyan pénzt adtak volna. Ha nem igazolhatja, akkor minden pint bortul tartozik 32 dénár jó pénzt fizetni.

Amely borok 1623 év Szent-Mihály napjáig elkeltek, hasonló képpen az moly miatt veszendőbe ment bőr ára, irtáspénz, vámpénz és erdőbér pénz bevételében én kezemhez jó pénz nem jutott, *nem is adtak egyébbféle pénzt a rossz pénznél, mert itt a német határon nem válogathattanak úgy, mint a végeken és törökös földön válogattanak, hanem mindaddig míg meg nem tiltatott, valamit pénzen el kellett adni, el kellett azon árában venni a rossz pénzt, kiváltképpen az Uraknak az ő jövedelmökben az közsigh nem igyekszik egyébb pénzt adni* aminemü folyvást jár, nem is adott én kezemhez. Hanem Karácsonykor, hogy megtiltották a rossz pénzt, maradott volt hátralék bor ára pénz kinn a korcsmárosoknál 38 Ft 69 dénár, melyet 1624 január 1-én szedtem be is rajtok jó pénzül. Minderről korcsmárosok, városok és bírák is vallást tehetnek. A falusi kocsmákon elkelt „pénzes borokat" úgy írtam be bevételezéseimbe, amint azt eladták, bár írhattam volna be egységes eladási árakat is, de köztudomású, hogy *némely faluban — ahol jobb keleti vagyon az bornak, kiváltképpen ha jó bor, ha egy pénzzel drágábban árulják is, a jó bor hamarább elkel, hogynem mint az alább való olcsóbban is árultassék.* Ezért egyik helyen előbb, másik helyen utóbb kelt el a bor.

Mivelhogy először 40 pénzért is árultatott, utóbb ismét csak 32 pénzért, de most is a borok korcsmáltatása felől semmit nem igazol és nem produkál, ezért tartozik 40 Ft-ot megtéríteni.

ad 28. Borsórul, lencsérül, kölesrül, hajdinárul és kendermagról szóló jegyzékében, valamint a kerti veteményekből és méhészetből vajmi keveset produkált. Igazolja, mint lehetett ez?

Borsórul, lencsérül, kölesrül, hajdinárul és kendermagról szóló jegyzékemben *igaz* bevételt és kiadást írtam és adtam be. *Annál többet nem írhattam számadásomba, mint ami termett és kezemhez jutott, beméretvén a földesúr meghitt jámbor majorgazdái, ispáni által.*

A kerti veteményből pedig a kertészek intézkedtek, vittek, ahová Asszonyom Ő Nagysága parancsolta és *kívántatott.* Keresztúrra, Sárvárra és egyebüvé küldözték és keölteötték azmi arra való volt [vagyis a minőség és fajta adta lehetőség szerinti megfelelő helyre].

Méheket leltárban a cenki majorban adtanak kezembe 8 kassal, *fából való méhet is adtanak egy fával*, de ez fabeli méh igen szegény lévén, nem szaporodott, sem mézeje nem volt, megholt. A horpácsi majorban is adtanak kezembe 9 kas méheket. Ez két majorbeli 17 kas anyaméheket ősszel felveretvén és a rajoknak a rosszát — kik ki nem telelhettenek volna — 11 kassal törettem meg tung-ra és teöltettem a majorság anya és rajméhekbül úgymint 38 kasbul két egész tung mézet és három fertált. — Dézsmában is jutott Asszonyom Ő Nagysága számára az egész Felső Vidékről 14 kassal, melyeket feltöretvén és teöltöttem meg velőleök egy egész tungot és egy fertált. Hagyattam meg magának az két majorban való méhek Rajából 25 kassal. A feltöretett és tungra veretett 4 tung mézet Asszonyom Ő Nagysága parancsolattyábul Keresztúrra küldettem, kirül 1623. okt. 8. kelt Asszonyom Ő Nagysága parancsolattya vagyon.

Azmi az tung mézet illeti, mivelhogy felmutat bizonyos levelet, mely vaj, méz és túrók bevitele felől rendelkezik, de minthogy semmi nyugtát nem adhat, meg kell térítenie 4 tung mézet.

ad 29. A leltárban kezéhez adott, valamint a szőlőkből, dézsmából és hegyvámból bejött új borokat — amely 62 hordóban volt — hova és kinek a parancsára vitette el? ? A leltárban levő 40 hordó borral a cenki hütös vámos bánt s vele vitettem is alá Keresztúrról Sárvárra. Ott ezt is, miként az 1623 évben termett mindenféle Felső Vidéki bort (mely 62 hordó volt) is Kiss Andrásnak adták át Sárváron. A borokkal — mikor alávitték — Berkes György hegykői ispán és György deák cenki vámos jártanak a szekerekkel. Kiss Andrásnál fel is vannak ezek a borok jegyezve a regestrumban, de Asszonyom Ő Nagysága is emlékezhet reá, mert az Ő Nagysága parancsára küldtem alá Sárvárra mingyárást az szüretben.

Asszonyunk Ő Nagysága írott jegyzékében levő nyugta bizonyítja, hogy a borokat Sárvárra vitték. Tehát elfogadtatik.

ad 30. Azt írja, hogy más alkalomkor is beküldött Keresztúrra egy hordó bort, amelyről azt írja, hogy volt Tin 2 pint 5. Bizonyítsa, hogy így volt. Ha nem, megtéríteni tartozik.

A Keresztúrra beküldött egy hordó borrul (mely volt Tin 2 pint 5) már kifogást emelt a 26. pontban, immár egyszer a hegykői udvarháznál elfogyott borokkal együtt ottan meg is feleltem. *Nem talál számvevő uram az én beküldött jegyzékemben egyébb és több Keresztúrra küldött bort azoknál: valahonnét vette azt, hogy ismét másodszor akar kárban juttatni*, mert annak semmi emlékezeti nincsen *kétszer* az én számadásomban.

Akceptáltatik.

ad 31. Adjon számot a korcsmán elkölt boroknak, borok töltelékekre és asztalon egész évben elkölteknek söpreiről is.

Ha az boroknak söpreiről az Mindenféle Boroknak Regestrumában semmit nem írtam volna is *feledékenségbül* (kit én nem remélek), azért az Felső Vidéken a korcsmákon és az udvarháznál is elkölt Mindenféle boroknak a Seöpreje volt 23 és fél Tin, pint $4^1/_2$, melyet mindenestül Sárvárra küldtem, kirül nyugtám is vagyon.

Asszonyunk ü nagha jegyzékében levő nyugta bizonyítja, hogy azokat Sárvárra vitték, tehát elfogadtatik.

ad 32. Számadásában bevételnek és kiadásnak is egyformán 2396.58 Ft-ot tüntet fel, minthogy azonban egy másik rovatban rossz pénzül 2269.83 Ft-ot mutat ki, azért nyilvánvaló, hogy a kiadás felülmúlja a bevételt 126.25 Ft-tal, melyet tartozik megtéríteni, mert *vagy a számadása rossz, vagy a kiadása nem igaz.*

Sem a kiadásom nem hamis, sem a számadásom nem rossz, mert való igaz, hogy 2396.58 Ft-ot tészen a kiadás és a számvevő uram kalkulációja szerint csak 2296.83 Ft bevétel adódik. Miképpen ez a számozás? ? ! Holott számvevő uram inkább hiszem ez közé az számozás közé elfelejtette köziben vetni a pénzes borok 126.71 Ft nyereségét, de — ha azt oda vetik — akkor mind az bevétele, mind az kiadása igaz lészen a rossz pénz proventusának.

Jelentése aceptáltatik.

ad 33. Nehogy gyanusítgassák és földesura neheztelését vonja magára, bizonyítsa be, hogy a szegeket és sendelyeket darabonként mennyiért vette?

Az sendely és szegvásállás és vétel bizonyos úgy, amint azt számadásomban már megírtam, mert a 3000 sendelyszegnek ezerét vévén 8 Ft, rossz pénzen, tészen az

ára 240 Ft-ot. De az lécszegnek a vásállása nem volt több 4000-nél, ezerét vévén rossz pénzen 15 Ft-on, tészen az ára 60 Ft-ot. És így nem 40 000 a lécszegh — az mint számvevő uram difficultásában írja, hanem 4000, sem pedig az ára nem tészen 192 Ft-ot, hanem csak 60 Ft-ot. Mindezek a számvevő uramnál levő „pénzrül való jegyzékemből" is kiteccenek.

Minthogy most sem igazolja, hogy hova költ légyen annyi sok szegnek és sindelének szüksége, annak feleslegét: 50 Ft-ot térítse meg.

ad 34. A kőmívesnek a hegykői udvarház építésért drágábban fizetett, holott ölit 80 pinzért szokták rakni. Bizonyítsa, miért fizetett drágábban neki azon munkáért?

A kőmíves Lőrincnek a hegykői udvarház épületjéért való fizetést miért köllessék kifogásolnia számvevő uramnak!?? Holott a beadott számadásomban minden épületjéért való fizetést külön-külön részleteztem, akijért neki fizettem és vásállottam penig neki; meg is szolgálta az épületen azt a rossz pénzen való fizetést! *Előtte volt számvevő uramnak, ha nézni és látni akarta, mit építtettem és miért fizettem neki! Ha pedig nem nézte meg, akkor ne is kifogásolgatta volna! Más az, hogy nemcsak magamtull szerződtem meg vele és fizettem neki, hanem prefektus uram akarattyábul is,* aki meg is szerződött a mesterrel és Asszonyom Ő Nagysága parancsolattyábul köllött meg lenni az építésnek.

A számtartó számadó szolga lévén nyugtát kellett volna venni: mitül és mit fizetett légyen az kümiesnek, holott azhol drágább az kümiesek munkája, ott is ölit 80 pinzért szokták rakni. Minthogy azért semmit nem igazol, tartozzék 50 Ft-tal.

ad 35. Számadásában írja, hogy úrnőjének 1624 január 17-én átadott volna 363.93 Ft-ot készpénzben, máskor pedig 15 rőf vörös posztót. Bizonyítsa be, hogy úgy volt.

A 363.93 Ft készpénzt január 17-én személyesen adtam át és a 15 rőf posztót is magam vittem be Ő Nagyságának Sárvárra, mégis ilyen támadással szemben Asszonyom Ő Nagysága kegyelmes recognitiójára bízom magamat.

Jóllehet az számtartó az 363 Forintról és 93 pinzrül ismét utolsó jegyzékében tészen emlékezetet, hogy Asszonyunk ü Naghának vitte volna, de arról sem asszonyunk ü Nagha kezeírásával való nyugtája és átvétele nincsen igazolva. Igazoló jelentésének végében leírt „nota bene"-k is mit jelentsenek, nem áll fenn, tehát tartozik az egész 363 Ft 93 pénzt és másik 60 Ft-ot is a posztóért megfizetni.

ad 36. Írja azt is számadásában, hogy Keörreöslag-on [Kirschlag] vett volna 42 új hordót gabonán és pénzen, de nem írja meg, hogy a gabonának az ára akkor hogyan járt.

A 44 hordó vételnek meg kellett lenni, mert úrnőnk parancsolta. Megírtam, hogy 100 köböl gabonán 200 német csöbörre való hordót vettem az áru szerint, így alkudván meg az pintérekkel gabonában. Általam készpénzen vásárolt hordók számát megírtam a Pénzrül való jegyzékemben, sőt azt is, hogy csöbrit mennyiért vettem. Az abroncsot megírtam hány kötéssel és min vettem kötésit. *Mindezeket meg kellett vásállanom, mert ezer annyi kára következett volna ü Nagyságának, ha gondot nem viseltem volna az eő Nagha javainak betakarítására való eszköz vásállásra.* Erről a vásállásról megemlékszik Kapochi Márton lékai tiszttartó uram, aki Kőröslagra járt velem, de megemlékezik Wittnyédi János prefektus uram is és Asszonyom Ő nagysága, mert ük parancsolták gongyát viselnem. Az hordókat pedig borostul Sárvárra vitték és takarétották, onnét hova adták, hordták, ki osztotta, azt prefektus uram tudja.

Ez alkalommal még elfogadtatnak bizonyos okokra való tekintettel, de *ezután a tisztviselőknek szorgalmatos gondjuk legyen, hogy efféle költség nélkül ü Nagokat megkíméljék,* holott elegendő erdejök vagyon ü Nagoknak, efféle hordóknak, tungoknak és abrincsoknak meghszerzésekre.

ad 37. 38. 39. Ezen pontok elfogadtatnak. [Részletezés szempontjából lényegtelen.]

ad 40. Sárvárra küldött 96 meszely bort, holott Sárváron anélkül is elég ecetre való bor volt, a cenki korcsmából az eladásra kiadott borokból ugyancsak adott a hegykői „ecethez" fél Tin 5 pint bort, Hegykőn pedig esztendeig sem kellene oly sok ecetnek elfogynia. A Sárvárra küldött bort még a falusi kocsmán kellett volna kiméretni, ahol azt még megvették volna pénzért. Miért cselekedte tehát ezt??

Az iváni falusi kocsmára eladásra kiadott silány bor lassan fogyván, megromlása előtt kellett a 96 meszely bort — mely tészen 24 pintet — Sárvárra küldenem ecethez való bornak, amelyet a sárvári tiszttartó nyugtázott is. A cenki kocsmából

is fél Tin 5 pint bort adtam a hegykői ecethez, melyről számvevő uram úgy gondolja, hogy Hegykőn esztendeig sem kellene oly sok ecetnek elfogynia, holott *elkelhetett esztendő által csak egy szegény szómaházi nemes ember házánál is, sőt több is!*

Bemutatta a sárvári tiszttartó Pulyay András nyugtáját, ezért állítása elfogadtatik.

ad 41. A szomszéd falvakból aratáshoz és széna kaszáláshoz fogadott fel embereket, de azoknak 50 Ft 16 dénár értékű bort is adott, holott a napszámjuk sem lehetett volna 50 Ft. Igazolja, hogy úgy legyen.

Góriak, Csáffordiak, Jánosfalviak, Alsó-Szoporiak, Hetyeiek, Káldiak, Szemereiek, Pinnyeiek segítkeztek 1 nap aratásban, 1 nap kaszálásban, ennyiekre ez nem költség, noha az rossz pénzzel az ára sok pénzre ment akkor. *Lövő, Kövesdnek jó része elégett a háborúságban, az szegénység mind eltakarodott, nem volt kivel betakarittatnom az Ő Nagysága életét és szénáját,* kénytelen kelletlen [velle et nolle] a szomszédbelieket kellett keresméssel [így] *kérnünk,* hogy segítséggel legyenek. *Azoknak gazdálkodni kellett mind ételből, mind pedig borból, minthogy különben reá nem vehettük volna őket.* Ezeknek való gazdálkodásban Asszonyom Ő Nagysága egyszer jelen volt, szemeivel látta a gazdálkodást és parancsolta, hogy gazdálkodjunk nekik.

Igazolása elfogadtatik.

ad 42. Király Györgyné vénasszonynak 7 Ft-ért vett sarut és a szolga népnek is 397 Ft-ért, ami igen drága és meg nem engedhető, mert a gazdaságban vannak afféle mesteremberek, azkik sarut csinálnak és a leltárból is kitetszően elég bűrt adtanak a kezéhez, sőt azután is öreg tehenek, borjak, tinók haltanak meg, juh büris volt 16 drb. a kezénél. Ezeket meggyártatván az vargákkal, kicsin költségvel jutottanak volna az sarukhoz. Így tehát készakarva *tékozlotta* el földesura pénzét, ezért térítsen meg 200 Ft-ot.

Király Györgyné vénasszonynak vettem szentkereszt napján a keresztúri vásárban egy új sarut 7 Ft *rossz pénzen,* mely vételnek meg kellett lenni Asszonyom Ő Nagysága parancsolattyábul. A vén asszony kocsisának fizetésének és ruházattyának is meg kellett lenni, mert meg volt parancsolva Asszonyom Ő Nagysága által: valamint megvehettem akkor a rossz pénzen, ruházatját mindenestül készpénz fizetésével együtt 78 Ft-ér, mert nem adták olcsóbban.

A hegykői és majorbeli hét szolgáknak saruja egyikét 16 Ft-on vévén, összesen 112 Ft. A cséri és tormási majorbeli szolgáknak is 11 sarut kellett vennem 16 Forintjával, mely tészen összesen 176 Ft-ot és nem 200 Ft-ot; azmint számvevő uram írja. Ezen sarukat meg kellett vennem, *mert a szolga mezetláb* — aminemű nagy hó volt immár decemberben — *nem szolgálhatta ü naghokat.*

Más az, mikor énnekem ez sarukat kellett vásállanom szentmiklós napján a Szentmiklós-i vásárban, immár akkor a pénznek változása bejött országunkban. Ezért nem is akarták azt a rossz pénzt elfogadni, de ugyan erőszakkal a pápai vargáktul és többekttül kellett elvonatnom darabját 16 Ft rossz pénzen. Tudják ezt a szentmiklósi vásárbírák és azok a szolgák, majorok, béresek, akiknek a 19 drb öregh férfi sarut vásállottam. Ehhez hozzávévén a vénasszony saruját 7 Ft árban, mindössze nem tészen 397 Ft-ot — mint számvevő uram írja — hanem csak 311 Ft-ot.

A leltárban szereplő bőrök meggyártásában és felmunkáltatásában nem volt semmi módom, *nem is volt szokás,* mert nem voltanak ü Naghoknak *szabados* vargái az én tisztemben. A bürökben különben is a moly nagy kárt tett volt már a leltár idején, ezért nem tarthattam a bőröket sokáig, el kellett adnom a leltározás után, mihelyt vevőm találkozott reájok.

Tékozlotta, tehát 200 Ft nem fogadtatik el.

ad 43. Írja, hogy Asszonyunk Ő Nagyságának különböző alkalmakkor adott volna 1210.14 Ft-ot. Mutasson fel nyugtát róla, hogy úgy legyen.

Úrnőmnek adott 1210.14 Ft-ról nyugtám vagyon.

Nyugtája elfogadtatik.

ad 44. Írja, hogy Vörös Mátyásnak árendát fizetett volna 12 Ft-ot, Asszonyunk Ő Nagyságának megbízásábul Horváth Boldizsárnénak 16 Ft-ot. Mutassa be Úrnőnk ilyen meghagyását és Vörös Mátyástul nyugtát. Ha nem, . . . fizet 28 Ft-ot.

Mindkettőről nyugtám vagyon.

Nyugtája elfogadtatik.

ad 45. Wittnyédi János meghagyásából az lövőy és ujkéry erdőőrzőknek adott volna 68 Ft készpénzt, Szilvási Jakabnak az korona őrzőknek adott kezéhez 21.75 Ft-ot. Mint lehessen az is, holott *más vármegyékben is az porta szám szerint az Korona Őrzőknek évenként fizetnek, de nem a Dominus terrestris szokta megfizetni az ő maga proventusábul, hanem az polgárnak keöl azt megfizetni minden kaputul.* Azért bizonyítsa, hogy azt Wittnyédi János megbízásábul cselekedte, fizette.

Mindezeket Wittnyédi János tanúsíthatja, hogy ő rendelte így.
Állítása elfogadtatik.

ad 46. Kőszegre Farkas Mihálynak malomkőre adott Asszonyunk Ő Nagysága megbízásából 212 Ft-ot. Nyugtát mutasson róla, különben tartozik vele.

Kőszegi Farkas Mihálynak malomkő vételére adtam azt a pénzt, melyről nyugtám is vagyon.

ad 47. Írja, hogy az úr Ő Nagyságának is adott volna 50 Ft-ot. Egy bokor malomkőért is fizetett volna 44.60 Ft-ot. Az vén asszony az mely lovakon járt, annak szerszáma megépéttésére fizetett zejártónak [így] 14 Ft-ot és mikor prédikátoroknak gyűlésük volt Zentmiklóson Asszonyom Ő Nagysága parancsolattyábul vett nekik bort 8 Ft-ért. Mindezeket bizonyítsa meg nyugtákkal, Urunk Ő Nagysága 50 Ft-járul is.

Mindezekről nyugtám vagyon, a prédikátorok borát pedig Asszonyunk Ő Nagysága kegyelmes recognitiojára hagyom.
Mivelhogy a kezeírása alatt lévő jegyzékből kiteccik a summa pinzeknek megfizetése, ezért elfogadtatik.

ad 48. Wittnyédi János által az lékai tartománybul hozatott a hegykői konyhának sendelezésére 10 000 sendelt 20 Forintjával, sendelszeget 18 000-t 21 Forintjával; az ácsnak szintén a háznak gondozásátul, dezkázásátul, konyha csináltatástul fizetett volna 31 Ft-ot. Helyesbítse, hogy így legyenek.

Wittnyédi János prefektus adott parancsot a hegykői konyhának megsendelyezésére és ő szerződött meg az áccsal is. Felesleges tehát a számvevőnek a ,,kákán csomót keresnie'', mert a sendelyezés, szarufázás, gerendázás, deszkázás, de maga az épület is megmutatja magát, mert;azután semmit azokban nem építettek azóta sem, úgy vannak, mint én hagytam őket.
Hozzátétetik a 33.-ik ponthoz, holott ugyanazon dolog felől már elmarasztaltuk. Minthogy most sem igazolja, hogy hova költ légyen annyi sok szegnek és sindelének szüksége.

ad 49. Írja, hogy az gyóróiak, csáffordiak és egyébb falubeliek kaszálásra, gabna aratásra jüttek volna el és azoknak hozatott volna bort 12.16 Ft-ért, báránt is ötöt meczetett volna meg nekik. Mint lehessen ez is, holott oda feöl azt írja számadásában, hogy 50.16 Ft-ot költött volna reáiok. *Egy esztendőben két búza aratás nincsen, ebbül azért gyanússá teszi magát.* Igazítsa el, hogy így legyen és egy évben két aratás nem lehette.

[Egy gazdaság anyaggazdálkodásának sokrétűségéből adódott, hogy egyes tételek a számadás sok rovatában elszórtan találhatók. Ez okozta a számvevőnek azon gyanúját, hogy egy évben két aratást számolt volna el. Ezt Csepreghy így hárította el:] A góriak és egyébb falubeliekre a borbul való költségnek a második esztendőmnek, úgy mint 1624 év harmadik és negyedik holnapokban kölletett meglenni, mert elkezdvén január 1-én szentmihály napig valamennyi bort kiárulhattam az falukon jó pénzen. Ez okbul azon borokbul gazdálkodnom ez takarásón tisztemnek második esztendejére írtam be, de az egyébb-féle költséget, azmi rájuk költ: úgymint kenyér, hús az 1624 esztendőben beadott (máj. 1-től) számadásomban írtam be. Ezeket az okokat jól eszekbe vevén, ne ítéljenek 2 aratást lenni ez bor költségbül, mert az odafönt megírt szomszéd falubeliekre elköltt borral való gazdálkodás *1623-ban volt, tisztemnek második esztendejében.*
A tiszttartó jelentése hallatlannak látszik, mer amit számadásodban írtál, azért az előbbi diffikultásban kiadott méltatlan költség nem fogadható el, mert egy esztendőben két esztendőt nem csinálhatni, sem pedig két búza aratás nem lehetett, azkit magad is nem hiszez. Tehát tartozol 12.16 Ft-ot és öt báránt megfizetni.

ad 50. A számadásban semmiféle bírságrul, sem bitangságrul említést nem tett, azki pedig *lehetetlen, hogy illyen uraságban ez két esztendő alatt afféle ne ne történt volna vagy törvény szerint, vagy másképpen.*

Bírság — sem bitang én kezemhez semmiféle: sem törvény szerint, sem azonkívül nem jutott, mert — ha törvény szerint akartam volna is büntetni valami kicsiny

engedetlenségért az eő Nagha jobbágyit — arrul megtalálván Asszonyomat Ő Nagyságát az község suplikációjuk által, megengedet Asszonyom ő Nagha nekik. Azonkívül, ha nagy *cégéres* vétekben találtatott a jobbágyok közül valamelyik, amiért vasat érdemlett volna, afféléket Sárvárra, Kapuvárra és Keresztúrra küldtem vasra, onnét szabadulhattak meg, aki szabadulhatott bennek. Aki pedig büntetést érdemlett, ott másképpen büntették nálamnélkül. Hanem az utolsó és második esztendejében tisztemnek szökött volt Ivány ból el — valami vétkét ismervén — egy iffiu legény, kinek 2 ötödfű tulkát hajtattam a Cséri majorba. Azokat beírtam a lábas marhárul beadott lajstromba. De ezen kívül én kezemhez semmiféle bírság, sem bitang nem jutott.

Bármennyire hihetetlen is, védekezése akceptáltatik.

ad 51. Az minemű ökröket, teheneket, tinókat attak volt az Hegykői, Cséri, Tormási majorokban, azokból holt megh öreg tehén, bika, tinók 31 darab (bárányból is az kit megh mecczettenek) azoknak az bűrök felől az minemő említést tészen számadásában, hogy eladta, igen keveset teszen és nem kellett volna *elvesztegetni úgy*, hanem az béreseknek azt köllött volna lábbeliért megcsináltatni. Tehát itt is az bőrök elvesztegetésében legalább tett 25 Forent kárt, az melyet tartozik megtéríteni.

Egy bika bőrt adtam el ..... 3 Forintér jó pénzen.
Hat tehén „ „ „ .....12 „ „ „
Két tavalyi tinóbőrt „ ..... 80 dénárér „
11 idei borjúbőrt egyenként 20 dénárér = 2 Ft 20 dénár
14 bárány bőrt „ 10 „ = 1 „ 40 „

Ezeknek a bőröknek eladásával én semmi kárt nem tettem, mert elegendő árát megfizették, amint akkor *efféle jártatlan bőrnek* az ára volt. Az *megjártatásban* pedig nem volt módom, nem is volt szokás, *mert nem volt ü Naghának szabados vargája, azkivel megjártattam volna.* Ami bőr ezenkívül még volt, azt leltárban adtam Lamperth János uramnak, amint a bőrökrül való kiadásban is beírtam. Leltárja és nyugtatványa alapján ez a pont elfogadtatik.

ad 52. Azt is írja számadásában, hogy Witnyédi János prefektus által adatott el Horpácsi és Cséri majorokbul 70 darab disznót, de bevételében nem említi, min adták el s az ára ki kezében ment? Tehát azt is igazolja, hova lett el?? Különben tartozik 70 sertéssel!!

A horpácsi és cséri majorsági aprómarhákból Wittnyédi János uram 70 darabot kihányatott. Azokat Hajgató Mihály és nyőgéri Tóth János *hajtották föl és adták el Bécsben*, melyeknek árát is Wittnyédi János prefektus uram kezéhez adván ü kegyelme mingyárást Sárvárra úrnőnk kezéhez vitte. Mint atták és mennyi lett az árok, az nem az én gondviselésem volt, hanem ü kegyelméé.

Minthogy a Nyőgérben lakozó Tóth Jánosnak vallomásából kitűnik, hogy az 70 disznóknak árát ü atta Wittnyédi János kezéhez s így arról nem a számtartó kötelessége számot adni, ennek folytán nyugtáztatik. És igazítsa el Wittnyédi János.

ad 53. Witnyédi Jánosnak meghagyásából adott volna 5 ártánt Thöthössy Gábornak, Szömörei Istvánnak, Beiczy Györgynek. Igazolja ezt!

Szemerei Nagy Istvánnak, Thöthössy Gábornak és Bejczy György uramnak konvenciójában adtam Asszonyunk jövedelméből prefektus megbízásából 5 ártányt. *Az külső szolgáknak nem kellett volna Asszonyunk ü Nagha jövedelmét adni.* De arról sem Asszonyunk ü Nagha kezeírása alatt való nyugta és elismervénye, sem rendelkezése nincsen róla, ezért térítse meg az 5 disznót, vagy az árát: 25 Forintot.

ad 54. Számadásában beszámolt az újkéri székszolgáltatásban és gyűlésben elvfogyott borról, kenyérről, sóról és egyéb élésekről, de micsoda sokszor való székgyűlésen köllött ott tenni és kinek?? Ezért — ha nem nevezi meg a személyeket és az időt nem jelöli meg — valamit ott való költségre írt, semmi nem fogadtatik el, hanem megtéríteni tartozik.

1623 május 1-től 1624 április 30-ig hat ízben volt gyűlés és székek szolgáltatása és pedig: 1623 május 28. június 26. október 8. 1624-ben január 15, febr. 12 és április 26-án. *Erre a gyűlésre érkeztek Ő Nagha credentionalis leveleivel főember szolgái.* Ezeknek ételére elkölhetett 3 bárány; de ezenkívül a nemes vármegyébül alispán uramat, főjegyző uramat, szolgabírákat, ügyvédeket az ü Nagysága *becsületére elhíván* magokkal az ü Nagha főszolgáit hol ebédre és vacsorára kettőt-

hármat, többet is. Részükre kellett kenyér, tehénhús, a korcsmárul való bor, melyeket beírtam számadásomba, *mert a gazdálkodásnak meg kellett lenni, ha szintén magam jelen nem lehettem is;* amit tanúsíthatnak a bírák, ispánok, esküttek, azkiknek segítségével gazdálkodtam ü kegyelmeknek.
Ez alkalommal, bizonyos okokra való tekintettel, elfogadtatnak.

ad 55. Az mi háy évente jütt az majorokban, arrul semmi egyéb említést nem tészen, hanem azt írja, hogy 1623-ban négy háy lett, 1624-ben penigh csináltak volna három háyot. Leltárban is attak neki kettőt, az mely mindenestől tészen 9. Ezek elfogyásáról semmi érthetőt nem mond, hanem csak azt írja, hogy az Úr *eö Nagyságok bűr szekeréhez kocsijokra költ volna ell.* Azonképpen az Cséri, Horpácsi, Tormási szekerekre háioztatta el az többit. Ez is elégtelen érvelés, az háy penigh igen drága, akármely könnyen is eladhatták volna legalább 10 talléron. Azért bizonyítsa meg elegendő képpen, hogy ő azokat — az mint írja — az Úr Ő Nagysága szekerire költenék. Ha nem igazolhattya, fizet 7 Forintot.

A gazdaság említett négy majorjában van összesen 8 szekere. Ezeknek, továbbá Urunk bőrhintajának és mindenkori kíséretének szekerei kenésére használtattam fel azokat, de „niha-niha ökrök nyakuk megkenésére", sőt Nádasdy és neje „lovaiknak lábai kenyésére" használódott el. [Tehát már akkor a lovak patáinak ápolására, illetve puhán tartására is nagy gondot fordítottak, és az ökrök igatörését is ezzel gyógyították].
Miért kellene tehát háj árában 10 tallért fizetnem számvevő uram? ? Ha illyen uraságban az felsorolt szükséghez el nem kelhetett 2 esztendőn át négy kis háj? ? !
A megmetszett bárányoknak a faggyiját nem szokták elfosztani a húsáról, ezért főzik meg és kel el annak faggya a húsával, mert nem ürü juhok voltanak azok, hanem ezidei bárányok.
A döggel megholt tehenek nem a kövérségtől holtanak meg, hanem némely sokáig betegeskedvén és „meghitvánkoszván" holt meg, — ki aggsága miatt — azoknak húsát, faggyúját, háját — ami volt — az ebek ették meg, mert nem egyébbre való volt.
A Feölseő Vidéken lévő mészárszékekben sohol bizonyos és esztendő számra elkötelezett mészáros nem volt egyebütt, hanem csak Cenken. Ez megadta az urbarium szerint évenkénti egy-egy mázsa olvasztatlan faggyút. Ezt a két mázsa faggyút kiolvasztván, abbul 25 funtot és 100 gyergyát leltár szerint átadtam Lampert Jánosnak, a többiből gyertyát csináltatván a 2 év alatt mindenféle szükségre elkölt. A többi faluban levő mészárszékektül az én kezembe csak egy funtot sem adtanak, melyet tanúsíthatnak akkorbeli hütös bírók és polgárok.
Aminemő választ tészen erre a pontra, az is elégtelen, mert minálunk is meccenek bárányokat, az tehenek is meghalnak, de ugyan nem haggyuk rajtok az faggyát [sic], hanem kiveszik és *ebből is megtetszik, hogy a Te gondviseletlenségedből holtanak meg a tehenek. Holott azt írod, hogy az hitvánság miatt kellett meghalniok, volt az Úr Ő Nagyságának szénája és szalmája* [abrakja szó áthúzva], *hogy enni adhattak volna, csak lett volna jó gondviselő.*
Azért a számtartó „Úr" oka, hogy az marhák elholtanak, tehát tartozik megtéríteni. Az mészáros székektől esztendő által mennyi fadgyat gyűjtöttek össze az mely két esztendő alatt 18 mázsát tett volna ! ! És azt írod, hogy az cenki széktől adtak két mázsát ! *az többi hova lett el? ? Miért nem viseltél gondot reá s az Úrnak eő Nagyságának miért tettél kárt?* Tehát tartozol bizonyítani mindazokat, hogy miért nem adták meg? ? Az mi pedig az két mázsa faggyút illeti, azhol azt írod, hogy 25 funttyát Lampert Jánosnak adtad leltárban, gyertyát is hogy százat adtál. Az többi micsoda szükségre keölt ell, annak is számbavételét add, mert az ott való béresekre nem szoktak gyertyát adni. Az eő Nagysága szükségére pedig el nem keölt, mivel igen kevés ideig voltanak ott. Ezen kívül is fölöttébb való sok haszontalan költséget írtál innét s amott Ő Nagyságára. Ha pedig el nem igazíthatod az két mázsa faggyút, fizess érte 12 forintot.

ad 56. Maradvány pénzes borokat vett Tin $34^1/_2$ tíz hordóban. Ezek felől a borok felől semmi számot nem adott számadásában, hanem csak a kiadásról ír, holott bevétele volt.

A bor ára hátráléka pénzért Asszonyom Ü Nagysága részére foglaltam és vettem tíz hordóban Tin 34 és egy negyed bort (nem pedig 34 és fél, mint számvevő uram írja), mely boroknak csöbrit vévén 4 forintjával, tészen és fizettem érettek 137 Ft-ot. Azt írja számvevő uram, hogy azok felől a borok felől semmi számot nem adtam volna a számadásomban beadott regestromban. Igenis tettem és beírtam a borbevételezésnél, a kiadásnál pedig feltaláltatik, hova lettek el azon borok,

mert 7 hordóval a korcsmákon árultattam ki, mely megtetszik a pénzrül való regestromban: az korcsmákon elkölt boroknak méréseinél. A három hordója penig egyébb szükségekre költ el, mely meg vagyon írva a borokrul való regestromnak kiadás rovatában. Téved azon kifogásában: a borokért kifizetett 137 Ft nem volna „kiadás", hanem bevétel. *Holott én akár készpénzt adtam érettek, akár a bor árának hátrálékát tudtam be az árokba, — egy és ugyanaz, ha ugyan megadtam a borok árát és nem maradtam adóssa vele.* A borok mérésénél sem találtatik az föll, hogy azoknak a boroknak csak a nyereségét írtam volna be számadásomban, hanem teljes egészében úgy, ahogy kiment a korcsmán, úgy írtam be. *Tehát nem bevétel azokért az borokért kiadott pénz, hanem kiadás.*

Minthogy a maradvány pénzes borok kiadásait nem bizonyítja, sem pedig azoknak nyereségeit nem részletezi, tartozik megtéríteni 100 Ft-ot.

ad 57. Számadásában semmi említést sem tészen a korpa dolgáról, hova lett el s micsoda szükségre költ el? Holott a két esztendőben a korpát meggyűjthették volna, az mikor télen nagy hó volt, az aprómarhák ki sem mehettek, akkor az korpával megéltek volna s a búza-zabasztagot megmenthették volna vele, az melyet nagy pénzen el is adhattak volna. A méheket is mint cserélgette és mint gazdálkodott velek? Így azért adgya okát, miért cselekette s hova tette azt. Mindezeket úgy helyesbítse és számolja el, hogy az Úr eő Nagyságának ez után nagyobb gráciáját vehesse.

Korpa 18 és fél köböl gyűlt össze egy évben a hegykői majorban, melyből 14 és fél köblöt Nádasdyné aprómarhái részére s 5 öreg disznóra és a malacok nevelésére fogyasztottak el, mert három hónapig ki sem lehetett hajtani őket, azért ekkor korpán kívül semmit nem kaptak. Az négy köblit az majorné az Tikfiak és Lúdfiak nevelésére költötte el. A horpácsi, tormási majorban csak keveset sütöttem s annak korpáját a majornék szintén a Tikfiak és Lúdfiak nevelésére használták fel.

A cséri majorban 1623. évben maradt 9 kas méhét — alkalmatosnak és hasznosabbnak ismervén Hegykőn tartani őket — Hegykőre hozattam mind a 9 kassal. Horpácson 14 kass méh maradt 1623 évről. 1624-ben mindkét helben maradott anyaméheket — ugymint 23 kassal — feltöretvén és Tungra vetvén — 1624 őszéig szaporodott raj-méhekben is (azkik igen szegények voltak és ki nem telelhettek volna, mert sem mézük, sem lépik nem volt annyi) verettem fel Tungra 8 kassal, az dézsma méhekben is 3 kassal veretvén fel hozzájuk, kik is magnak nem lettenek volna jók. Mindezekből (23 kas anyaméh, 8 kass raj és dézsmában jutott 3 kass méh) töltettem meg három Tungot, de ketteje Tung nem „szinten" telhetett meg, heok volt [így !] igen rosszak voltanak, csak az üres lépik maradott. Mindezt a 3 Tungot Lampert János uramnak adtam Hegykőn leltárban az veteményes házban. Leltár szerint hagytam 15 kass majorság méhet Hegykőn, Horpácson ugyancsak majorság méhet 20 kassal, Tormáson is Maghnak való méhet 9 kassal (kik 1624-ben dézsmában jutottak). Mindezek feltaláltatnak a Lampert János uram pecsétes leltárában. A számadásomban levő „konfúziók" felöl *későn tanít számvevő uram, sőt inkább ü kegyelme számvevő uram írja azt utol, azkit elöl kellett volna írnia. Azt gondolom, hogy ami konfúziót talált regestromomban, számvevő uram kijavította, megszolgálom ü kegyelmének!*

Az mi a korpát illeti, ismét csak a nagy hideget említi, hogy három hónapon át azt kellett adni az aprómarháknak. Az mi a három tungh mézet illeti, azt is meg tartozik bizonyítani, mert mi előttünk nem világos. Holott azt írod, hogy mikor meg lett volna Böjt közepébe az Káld-i vásár és a számvevő mester azt *utóbb írja, azkit előbb köllene írnia.* Azért az minemő ember vagy és számadásodat látom, számvetést csinálni és írni — ha ideje volna megmutatnám módgyát, mint köllene csinálnod !

Asszonyunk Ő Nagyságának kegyelmes recognitiojára hagyom.

ad 58. Az mi a hegykövi vámot illeti, arrul *számadásodban semmi észszerűség nincs,* az több helyen lévő vámokat is az mint bejegyzed regestromodban, az is nem hihető, hogy úgy lett volna. Az cenki vámot, hogy Asszonyunk Ő Nagysága szedette, azt tartozol bizonyítani. Hogy pedig első esztendőben Wittnyédi János uram szedette el az hegykövi vámot, az sem hagyatik jóvá, mert az is Asszonyunk Ő Nagyságáé volt. Azért tartozol megtéríteni. Hogy pedig az utolsó esztendőre azt írod, hogy Asszonyunk Ő Nagysága neked engedte és hogy csak hat forintod ha jött belőle — azkit *nem köszönsz* — ! ! Tartozol azért azt is bizonyítani, hogy teneked engedte Asszonyunk Ő Nagysága.

Asszonyunk Ő Nagyságának kegyelmes recogniciójára hagyom, hogy nekem engedte a cenki vámot, melyből hat forintnál több az én kezem közé nem jött,

de azon is Horváth Boldizsárné és Erzsébet asszony által vásárlattam Asszonyunk Ő Nagysága számára vásárfiát többet hat forint áránál.
Azhol azt írod, hogy *Horváth Boldizsárné és Erzsébet asszony által vásároltál vásárfiát több mint hat forint árránál, azt és nem tudom micsoda Vásárfia, jól lett volna: az annyát vásárlottad volna meg. Azt az hat forintot az Vásárfiától kérd meg és fizesd meg. Ozton* [sic] *úgy gondolkodgyál, hogy ezt az írást az Úr Ő Nagysága adgya teneked és tréfát az uradnak nem irhatnál. Oly úrral való közöd volna, hogy megemlegetnéd efféle tréfás írásodért!*

*

Így viharzottak el Csepreghy felé felettesének: Vizkeleti János főszámvevőnek hivatalból megindított vádpontjai, melyeknek során Csepreghy néha fölényesen gunyoros válaszokat adott, s ezek miatt nem is restelte az ármányos számvevő őt arra figyelmeztetni, hogy jó lenne vigyáznia, mert ő Ura nevében is teszi meg kifogásait. Csepreghyt személyes képessége, felkészültsége és rátermettsége segítette fölényes viselkedésében, amikor védekeznie kellett olyan tettek gyanújával szemben, amelyeket az eredményes gazdálkodás érdekében kellett foganatosítania. A keresztkérdésekre felel, magyaráz, bizonyít, érvel s bizonyára hosszú ideig idegfeszültségben élt, amikor a bürokratikus számvevő ilyeneket írt: „Utat akartál veszíteni !. . . . Gondviseletlenséged miatt holtanak meg a tehenek!" stb. stb.

Végeredményben a kettőjük között felmerült vitás kérdéseket csak 1629-ben döntötte el egy vegyesbizottság, mely Csepreghyt a felhozott összes vádpontok alól felmentette és csak az alábbi pontokban marasztalta el, szószerint ilyenképpen:

„Mi Káldy Ambrus Vasvármegye vice-ispánja, Guáry Miklós azon vármegyének főszolgabírája, Völcsey Ádám Sopronvármegyei főszolgabíró jöttünk ide Szent-Miklósra az Tekintetes és Nagyságos Nádasdi Pál Urunk ő Nagysága kérésére Csepreghy Pálnak az Felső Vidéky Urunk ő Nagysága Számtartójának Censurájának újabban való revisiójára, melyet annak előtte mi előnkbe adtak volt az nemzetes és Vitézlő Vizkelethi János és Vásárhelyi András uramék számtartósági felügyelők (exactores rationum) és újabban elhalasztódott az mai terminusra: 1629 jan. 22-re. Határozatunk az 1623/24. évi számadásra a következő:

ad. 1. Minthogy — az mint számadása tartja — abban az esztendőben közel sem termett annyi gabna, az mennyit az földbe vettetett az nagy hónak és sok konkolynak miatta, kirül mindazáltal az maga számadásában semmit nem bizonyít, azért tartozik megtéríteni 50. köböl búzát.

ad. 6. Ki tetszik az hites molnár vallomásából, hogy a rovások egyeztenek az beadott viszontválasza szerint, kirül az elmúlt 1623. esztendőre az malom építésére és az vize elapadására nézve elfogadtatik a beadott számadása. De minthogy ez esztendőre sem építésre gondviselés nem volt és az vízfolyásban is semmi hiány nem volt, ezért számadása el nem fogadható és tartozik megtéríteni 25 köböl búzát.

ad. 7. Asszonyunk ő Nagysága keze írásával ellátott regestrum igazolja, hogy az cenki Barbély Jánosnak tehenének, Plakowith Jánosnak, cenki Vén-asszonynak és Horváth Boldizsárnénak adatott gabna, ezért ez elfogadtatik. Hasonlóképen Csepreghy Varga Tamásnak, Szilva Jánosnak, Szentmiklósi prédikátornak, Dokopendich Györgynek, Széplaki Mihály diáknak adatott gabonáról bemutatta Asszonyunk eő Nagysága erre vonatkozó meghagyását, ezért ez is elfogadtatik.

ad. 8. A cenki prédikátornak és iskolamesternek adatott búzák elfogadtatnak, de a Witnyédi Jánosnak adott 25 köböl gabona nem, merthogy Asszonyunk ő Nagysága termése volt ez. Tehát meg kell térítenie 25 köböl búzát, mer Asszonyunk eő Nagha erre vonatkozó megbízatását nem bizonyította.

ad. 18. Mivel a saját viszontválaszával elimeri, hogy a 20 köböl árpán sót hozatott Bécsből, de nem okadatolja, hogy hova kelt az el, azért megtérítendő 20 köböl árpa.

ad. 19. Felmutatta Töthössy Gábor nyugtáját 50 köböl, Szemerei István nyugtáját 25 köböl és Czimber Jánosét 25 köböl zabról, tehát elfogadtatik. Az mi pedig a Wittnyédinek adott 40 köblit illeti, azt tartozik megtéríteni, minthogy nem mutatja be az Úr: Nádasdy Pálnak erre vonatkozó meghagyását.

ad. 22. A Rácz Boldizsárnak adott 4 köböl zabot igazolja a grófné kézírásával ellátott jegyzék s így az elfogadtatik, de a Wittnyédinek adott 17 köblöt tartozik megtéríteni, megfizetni.

ad. 26 és 54. Az Úr és és asszonyunk ő nagyságuk részére és asztalára különböző alkalmakkor kiadott is rendben levőnek találtatnak.

ad 27. Minthogy most is az borok koresmáltatása felöl semmit nem bizonyít é[s] mutat, tartozik megtéríteni 10 hordó bort.

ad. 31. Mivel sem az árusok neveit, sem annak idejét nem közli, tartozik megtéríteni 20 Ft-ot.

ad. 35, 36, 42 és 46. Ezekben a pontokban felsorolt pénzösszegek — amelyeket a számadás különböző alkalmakkor felemlít — eő Nagyságok és némely személyeknek adattak, elfogadtatnak, mert asszonyunk eő Nagysága keze írásával készült jegyzékben szerepelnek az egész összeg, de abból 81. Ft-ot köteles megtéríteni a számtartó.

ad. 47. Hasonlóképpen a fenti pontokhoz tartozik és tartozik megtéríteni 81 magyar Ft-ot.

ad 55. Lampert Jánosnak adott leltárból kitűnik az is, hogy adott neki olvasztott faggyút 25 librával, gyertyát pedig 100 darabot. Az több mészárszékekre mivel hogy gondot nem viselt — számtartó lévén — hanem elhatta pusztulni. És az maga viszontválaszában erről semmit sem okadatol, tehát tartozik megtéríteni mindenik mészárszékrül az egy mázsa faggyút a számvevő észrevételeinek megfelelően, úgyamint az kilenc mészárszékrül 9 mázsa faggyút vagy 72 Ft-ot.

ad. 57. Ez is bebizonyul a Lampert Jánosnak adott leltárban, hogy t. i. a három tungh mézet oda adták, ezért elfogadtatik.

ad. 58. Az vámbul — referálja — hogy eő kezéhez hatt [sic] Forintnál több nem ment, azon is Asszonyunk ő Nagysága számára vásárfiát vásállottak vele, ezért elfogadtatik.

De caetero.

Mivelhogy számtartó uram az összes kifogásolásokra adott viszont válaszának végéhez még azt is hozzá fűzte, hogy a jövő számadásra maradott kinn borok ára maradvány pénz 183 Ft. 42 dénár, melyet az 1625. évi leltárában sem nem adott, sem nem szedett és nem igazolt, azért tartozik pótlólag igazolni, ellenkező esetben 183 Ft. 42 dénárt megtéríteni tartozik.

Kelt Szentmiklós 1629. jan. 22.

alsókáldi Káldy Miklós sk.
Guary Miklós sk.
Welchey Ádám sk.
Vághy István sk.
Vizkelethy János sk.
Vásárhelyi András sk.
Pápay János írnok sk.

Ez a vegyesbizottság tehát legfőképpen a Wittnyédi Jánosnak átadott dolgokban marasztalta el, de a bizottság több határozati pontjában is (7, 26, 31, 57, 58) inkább Csepreghy érveit látszik megerősíteni és alátámasztani. Ebben bizonyára közrejátszott az is, hogy Csepreghynek rokona: Csepreghy Miklós (aki 1614-ben kulcsár volt a sárvári uradalomban) és apósa — az uradalomnak konvenciós ügyvédje — igyekeztek a Csepreghy ellen szőtt ármányt leszerelni. Legalábbis védőiratainak szövegében ott érezzük apósának mesterkélt ügyvédi kifejezéseit és segítségét, mellyel sikerült is a gazdatisztnek a feltételezett mulasztásokat aránylag enyhe következményekkel átvészelnie, hiszen még nem is olyan régen özv. Nádasdy Ferencné Báthory Erzséber 1609-ben hasonló mulasztások miatt eltávozott előkelő provizorját: Agha Mátyást elfogatni (captivationem) kérte Vas vármegye hatóságától.[19]

Csepreghy végrendeletéből tudjuk, hogy a reá kirótt kártérítési összegeket meg is fizette az uradalomnak és 1625. május 15-én az összes majorjait leltár szerint átadta utódjának Szilvási Jakab és Károly István úrnak jelenlétében, akik Révay Judit Magnifica parancsából (sic, vagyis nem a gróf parancsából) vették át az ő kezéből és adták át Lampert Jánosnak, az utódnak. Azonban az utódja is csak egy évig bírta viselni ezt a tisztséget, 1626. júl. 7-én átadta Szily Gáspárnak.

Csepreghy Pál hosszadalmas hercehurcája, melynek során sokszor még aprócseprő dolgokért is felelnie kellett, nem maradhatott az egykorúak előtt ismeretlen, főleg pedig a közelben élő gazdatisztek és földbirtokosok körében. Az akkori nemzedék nyilván helytelenítette is az ilyen eljárást és elmarasztalást, mert 1640-ben egy másik Sopron megyei gazdatiszt csak az elmarasztalási lehetőség kizárásával vállalta el gróf Eszterházy István és neje Thurzó Erzsébet jószágának kezelését a következő tartalmú szerződéssel:

„1640 márc. 1. Fogadtuk meg Szentmártoni Mihály uramat az mi Lánséri jószágunknak minden rendbeli gondviselésére és tisztartóságára ilyen okkal, hogy — *mivel*

[19] Szombathelyi állami lt. Vas m. közgy. jkv. I. k. 34. l.

semmit kezéhez nem akar venni, az kiről számot kellenék magának adni — assecurállyuk ez írásunk erejével, hogy idő jártával sem mi, sem pedig a mi maradékaink az iránt meg nem bolygatjuk s erre semmi úton nem is fogjuk eröltetni eő kegyelmét. Kire nézve tartozzék eő kegyelme is Lelke ismerete szerint mindenekben hűséget mutatni hozzánk, kárunkat tartóztatni s amikor minek ideje bejön, hasznunkat nézni, *a minthogy semmi számadással ne tartozzék.* Minek nagyobb bizonyságára *assecurálván eő kegyelmét és maradékait*, adgyuk azt maghunk írásával és pecsétünkkel megerősített levelünket."[20]

A történeti igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy nevezett tiszttartót életében nem is merték hivatalában háborgatni, ellenben unokájának már keservesen kellett felelnie nagyatyjáért a megbízók maradékainak kívánságára, mert a társadalmi és politikai viszonyok megváltozása már nem kényszeríthette őket az egykoron vállalt fogadalmuk betartására, jóllehet az unoka felmutatta a nagyapjának adott fenti írásos szerződést.[21]

HETYÉSSY ISTVÁN

ИШТВАН ХЕТЬЕШШИ

ДИСКУССИЯ УПРАВЛЯЮЩИХ ПОМЕСТЬЕМ НАДАШДИ В 1623—24 ГГ. ПО ХОЗЯЙСТВЕННЫМ И РАСЧЕТНЫМ ВОПРОСАМ

Резюме

В связи с расчетом от 1623 года управляющего 4 усадьбами (Хедьке, Хорпач, Тормаш, Чери) расположенного на большой территории поместья семьи Надашди, Паля Чепреги, возникла дискуссия между ним и центральной администрацией поместья. На основе материалов дискуссии представляется возможным знакомство с системой хозяйства усадеб XVII. века, а также с их производственными и рыночными условиями.

На основе дискуссии получаем данные о различии в выходе зерна с участков лучшего и худшего качеств, о размерах стихийных бедствий, а также об условиях снабжения домашних животных фуражом, об использовании различных хлебных злаков в домашнем хозяйстве, о размоле и потреблении муки, о рыночных условиях и о системе зарплаты примененных в усадьбах рабочих сил.

На основе опубликованных источников получаем представление также о процессе возникновения должности управляющего имением, о его подготовленности и знании в области управления хозяйством.

ISTVÁN HETYÉSSY

DER STREIT DER ÖKONOMEN DER NÁDASDY-DOMÄNE ÜBER DEN ANBAU UND DIE VERRECHNUNG IN 1623/24

Zusammenfassung

Im Zusammenhang mit der Verrechnung von Paul Csepregi von 1623, der der Verwalter von 4 Allodien (Hegykő, Horpács, Tormás, Cséri) der gewaltigen Nádasdy-Domäne war, entstand ein Streit zwischen ihm und der Zentralbuchhaltung der Domäne. Aus dem Material des Streites bieten sich das Wirtschaftungssystem, die Produktion, die Marktverhältnisse usw. der Allodien des 17. Jahrhunderts uns dar.

Aus den Papieren bekommen wir Angaben über die Unterschiede zwischen den Erträgen der guten und schlechten Länder, über die Ausmaße der Naturkatastrophen, über die Verhältnisse der Futterung der Tiere, über die Hausbenutzung der Getreide, über das Mahlen und den Verbrauch des Mehles, über die Marktverhältnisse, über die Zahlungsverhältnisse der Angestellten der Allodien usw.

Das mitgeteilte Quellenmaterial gestattet uns einen Einblick, wie sich das Wirkungsbereich des Ökonomen entwickelte. Wir können auch das Wissen und die Fachkenntnisse der Ökonomen auf dem Grunde der Angaben beurteilen.

[20] OL. Eszterházy cs. lt. csomó 83. fasc. V. Nr. 844.
[21] Uo.

ADALÉKOK MISKOLC GABONAELLÁTÁSÁHOZ A XVII. SZÁZAD VÉGÉN

A XVII. század folyamán a mezőgazdasági árutermelés belső piacának szektoraiban jelentős eltolódás ment végbe. A természetbeni hadiadó, az 1670-es évektől állandósuló porciórendszer, valamint a bécsi udvar fizetési zavarai által csökkentett hadikonjunkturális lehetőségek gyérülésével a korábbinál nagyobb szerep jutott a városok felvevőpiacának.[1] A szorosabb értelemben vett városok — a szabad királyi és bányavárosok — mellett az ország egyes területein a mezővárosok részéről is jelentékeny élelmiszer-, elsősorban gabonakereslet nyilvánult meg.[2] Egyik ilyen körzet volt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei borvidék, melynek mezővárosaiban a gazdálkodás differenciálódása — nem annyira az ipar—mezőgazdaság közötti munkamegosztás, mint a monokulturás szőlőtermelés térhódítása következtében — már a XVII. század első felében alig folyt szántógazdálkodás, s a lakosság gabonaszükségletének túlnyomó részét piacról fedezte.[3] E vidék legnagyobb mezővárosa Miskolc volt, s az alábbiakban ennek gabonafogyasztását szeretnénk megvizsgálni, feleletet keresve arra, hogy mennyi lehetett a város gabonafogyasztása, a szükséglet hányadrészét fedezte saját határából, illetve lakóinak saját termeléséből, mennyiben jelentett fogyasztópiacot a környező gabonatermelő vidék számára, azaz milyen helyet foglalt el a vidék társadalmi munkamegosztásában. Végül pedig kísérletet teszünk annak megállapítására is, hogy honnan származott a piacain gazdát cserélő gabona, illetve az árutermelők milyen rétegei használták ki a városi fogyasztópiac által nyújtott értékesítési lehetőségeket.[4] Mindezekre közvetlen, pontos adataink nincsenek, a rendelkezésünkre álló forrásanyag segítségével azonban talán végezhetünk olyan becsléseket a XVII. század végére vonatkozóan, amelyek legalább a felvetődő problémák egy részének megoldásához közelebb vihetnek bennünket.[5]

Kiindulásul Miskolc lakosságának számát kell megállapítanunk. Erre a XVII. század végének városi adókivetési alapján következtethetünk. Ezek szerint 1681-ben 736, 1693-ban 872, 1694-ben 885 családfőt írtak össze városunkban.[6] Ezek átlaga 831. Tekintetbe véve, hogy ezekben az összeírásokban a házi cselédség kivételével minden réteg — libertinusok, jobbágyok, zsellérek, sőt nemesek is, akik ekkor még viselték Miskolcon a városi birtokkal járó terheket — benne foglaltatik, a kimaradt lakosság száma 10%-nál nagyobbra alig tehető.[7] Így 831 + 83 = 914, azaz kereken mintegy 900 háztartással számolhatunk. Ez 5-ös koefficienssel 4500, az újabban általánosabb 4-es zorzó számmal 3600 léleknek felelne meg,[8] ami valamivel kevesebb a korábbi irodalom-

[1] *Pach Zsigmond Pál:* Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963. 242. l.

[2] A gabonafogyasztás vizsgálatára koriátozzuk figyelmünket, részben mert ez volt a legfontosabb, részben mert ez látszik a legtöbb gazdaság- és társadalomtörténeti tanulságot nyújtani. Ezen belül is az őszi gabonafélék termelését és fogyasztását tárgyaljuk, mivel a cereáliaszükséglet 70%-át ez fedezte.

[3] *Makkai László:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648). Bp. 1954. 42. l.

[4] Erre s városaink gabonaellátásának problémáira l. *Pach Zsigmond Pál* előadását az 1965-ös müncheni gazdaságtörténeti kongresszuson, melyet szívességéből kéziratban volt módomban használni.

[5] Tisztában vagyunk azzal, hogy alábbi becsléseink gyakran hipotetikus értékűek s hogy különösen abszolút számaink — amelyeknek használatát természetesen mégsem lehetett elkerülnünk — a valóságos viszonyoktól esetenként jelentékenyen eltérhetnek. Mindazonáltal azt hisszük, hogy a segítségükkel nyert arányok, főleg pedig az ezekből kiolvasható tendenciák a megengedhető hibahatáron belül maradnak.

[6] Miskolc és Gömör megyebeli községek. Miskolc 1939. 43. l.

[7] *Bakács István:* A török hódoltság korának népessége (Magyarország történeti demográfiája, Bp. 1963). 138. l. — A cseléd- és szolganépesség számát a 900 ezer jobbággyal szemben 100 ezerre, tehát együttes lakosságuk kb. egytizedére teszi.

[8] Háztartási koefficiensekre l. *Szabó István:* Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. 91—92. l. (Magyarország történeti demográfiája c. kötetben.)

ban szereplő becsléseknél, amelyek Miskolc XVII. század végi lakosságát 4500—5000 főre tették.[9] Aligha túlzunk tehát, ha a továbbiakban a fogyasztás alsó határának megbecsülésénél 900 háztartást veszünk figyelembe.

Egy XVII. századi háztartás gabonaszükségletének nagyságára vonatkozóan erősen eltérő nézetekkel találkozunk. *N. Kiss István* a XVI—XVII. században egy átlagos jobbágyháztartás minimális belső fogyasztását kenyérgabonából 10 gelima őszi búzára teszi, ami körülbelül 6 q szemes terménynek felel meg.[10] *Perjés Géza* viszont fejenként átlagosan 2,5 q őszigabona-szükséglettel számol, ami 5 fős háztartás esetén 12,5 q, 4 fős háztartásnál 10 q terményt jelentene.[11] A két szerző által felvett értékeket alsó és felső határnak foghatjuk fel, megjegyezvén, hogy Perjés adatát némileg magasnak tartjuk.[12] Tekintetbe véve, hogy N. Kiss adatai részben Borsod megyéből származnak, s hogy a városi lakosság fogyasztása gabonából általában jelentéktelenebb volt a falusinál,[13] azt hisszük, hogy a miskolci lakosság őszigabona-fogyasztása az alsó határhoz állott közelebb. Megerősít bennünket ebben egy XVIII. századi adat is. 1782-ben ugyanis a városi tanács Miskolc lakosságának búza- és rozs-szükségletét 55 606 pozsonyi mérőben számította össze.[14] Ez az e korban használt 53,3 literes pozsonyi mérőt véve alapul 29,638 hektolitert jelent. A búza hl-súlyát N. Kiss 70 kg-ra, Perjés 72 kg-ra teszi.[15] Az Országos Levéltárban talált búzaszemek vizsgálata mind a XVII., mind a XVIII. századi búza tiszta hl-súlyát 77,3 kg-nak találta.[16] Figyelembe véve a tömegterménynél elkerülhetetlenül jelentkező szennyeződést, alsó határként mi is 70 kg-mal számolhatunk. Eszerint a miskolci lakosság gabonaszükséglete 1782-ben 2 074 659 kg volt. A városban az 1787-es népszámlálás 3038 családot talált,[17] ami körülbelül ugyanannyi háztartásnak felel meg.[18] Eszerint a miskolci lakosság gabonaszükséglete a XVIII. század végén háztartásonként átlagosan 6,83 q volt. Mivel a XVII. és a XVIII. század végének fogyasztási struktúrájában nincs lényeges eltérés — a döntő változás a burgonya stb. elterjedésével csak a XIX. században következik be[19] —, a továbbiakban minimális mennyiségként N. Kiss István és a mi XVIII. századi adatunk középértékével, 6,42 q-val számolunk, mint háztartásonkénti szükséglettel. Így Miskolc lakosságának a XVII. század végén saját fogyasztására évente legalább $900 \times 6{,}42 = 5778$ q őszi gabonára lett volna szüksége. A tényleges szükséglet azonban ennél nagyobb volt, mivel a várost különböző gabonaszolgáltatások is terhelték (végvárakhoz, terményadóba stb.). Ezek („császárbúza", „német búza", „porta búza") együttes mennyisége 1678-ban 1773, 1679-ben 1373, 1681-ben 1193 mérő volt. Átlaguk 1447 mérő.[20] Tekintettel arra, hogy egy miskolci mérő a 83 literes kassai köböl felét tette,[21] 70 kg-os hl-súllyal számolva az adógabona átlagos mennyiségét évi 413 q-ra tehetjük. Tetemes mennyiségű kenyeret használt fel ezenkívül a város az átmenő katonák, foglyok élelmezésére, ajándékba stb. Az ehhez szükséges terményt az 1678-ból — sajnos csak töredékesen — fennmaradt számadáskönyv tételei alapján próbáltuk megbecsülni.[22] Eszerint augusztus, szeptember és október hónapokban összesen 82 köböl búzának megfelelő kenyér fogyott el a fenti módon. Arányos fogyasztást feltételezve ez az egész évre számítva $4 \times 82 = 328$ köböl, azaz mintegy 190 q terménynek felel meg.[23] Így a város évi átlagos gabonaszükségletét (lakosság saját fogyasztása: 5778 q, adógabona: 413 q, átvonulók kenyérfogyasztása: 190 q) kereken 6400 q-ra becsülhetjük. (Nem számolva egyelőre a saját termelés esetén felmerülő vetőmag- és dézsmaszükséglettel, mivel ez a termelés mindenkori mértékének függvénye volt. Ezt a termés kiszámításnál vesszük majd figyelembe, mindenkor levonva a fogyasztásra kerülő mennyiségből.)

[9] *Marjalaki Kiss Lajos:* Régi népszámlálások Miskolcon. Miskolc, é. n. 4. l.

[10] *N. Kiss István:* 16. századi dézsmajegyzékek. Bp. 1960. 1060. és 9. l.

[11] *Perjés Géza:* Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650—1715). 47. l.

[12] Ezzel a nézettel nem állunk egyedül. L. pl. *Ila Bálint:* A vízimalmok teljesítőképessége a XVII. század végén. Agrártörténeti Szemle 1964. 417. l.

[13] *Perjés* i. m. 47. l.

[14] Miskolci Állami Levéltár (a továbbiakban MÁL), Miskolc város legrégibb iratai, Species XXVIII. No. 29.

[15] *N. Kiss* i. m. 9. l.; *Perjés* i. m. 46. l.

[16] *Bogdán István—Papp Zsigmond—Szabó Miklós:* Kétszázéves gabonaszemek az Országos Levéltárban. Agrártörténeti Szemle 1963. 1—2. sz. 50—66. l. és *Bogdán István:* Háromszázéves búzaszem az Országos Levéltárban. Uo. 1965. 2—3. sz. 248—51. l.

[17] Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). Bp. 1960.

[18] *Pápai Béla:* Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711—1867). 193. l. (Magyarország történeti demográfiája c. kötetben.)

[19] *Perjés* i. m. 31. l.

[20] MÁL. Miskolc város számadáskönyvei a vonatkozó évekből.

[21] *Szendrei J.:* Miskolc város története és egyetemes helyirata. Bp. 1891—1910. III. k. 391. l.

[22] MÁL. Miskolc város számadáskönyvei, 1678.

[23] A számadáskönyv részben a megsütött terményt, részben a kenyerek számát adja meg; ezt kellett átszámítanunk terményre.

A városi lakosság maga csak egy részét termelte meg ennek a gabonának. Miskolc ugyanis ebben az időben elsősorban bortermelő mezőváros. A szántógazdálkodás ugyan eléggé elterjedt, az úgynevezett kötelekben fekvő városi telkekhez szántók és kaszálók is tartoztak. A gabonatermelés azonban ezeken a földeken — mint később látni fogjuk — nem volt nagy volumenű. A XVII. század utolsó harmadában annyi változás következik be e téren, hogy a város mint communitas a környéken megszaporodott prédiumok (Bessenyő, Arnóth, Csaba, Lád, Kelecsény stb.) határában nagy területeket vett bérbe vagy zálogba.[24] Ezeket részben állattenyésztésre használták, részben tized fejében gabonatermelés céljára felosztották a polgárok között.[25]

A termés mennyiségére vonatkozó összeírások nem állnak rendelkezésünkre. A város ugyanis 1650-től kezdve vagy pénzért, vagy a várható termésnek megfelelő átalányért bérelte a kamarától a tizedet. Az össztermés megbecslésére mégis tehetünk kísérletet. 1677-ben a város 400, 1689-ben 200, 1690-ben 735, 1691-ben 730, 1672-ben 500 kassai köböl őszi gabonát fizetett dézsma fejében.[26] Közepes termés esetén tehát átlagosan 4—500 köblöt. Mivel eddig mindig az alsó határral számoltunk, itt is 400 köbölnek vesszük az átlagos termés tizedét. Ez megfelelhetett a valóságos helyzetnek, mivel 1694-ben a dézsmások megjegyezték, hogy bár a szerződés szerint 800-at kellett volna fizetni, csak 400 köböl jött be.[27] Mivel kilencedet a miskolciak nem fizettek, a termést 10-es szorzószámmal kaphatjuk meg. Eszerint a dézsmaköteles földek — mind a miskolci határ, mind a prédiumok — termése évente átlag 4000 kassai köbölre, mintegy 2324 q-ra tehető. Ebből levonva a tizedet és a vetőmagot (ebben az időben a borsodi földek átlagosan 6 magot hoztak,[28] tehát vetőmagra egyhatod részt kell levonnunk), fogyasztásra 1704 q marad. Ehhez kell még számítanunk a dézsmamentes területek termését. Ilyenek csak a miskolci határon belül voltak, mivel a prédiumok terméséből a bérlő nemesek is fizettek tizedet.[29] A miskolci armalisták és kurialisták számát — kiknek tizedmentes földjeik voltak — 1689-ben 545 háztartásra tették, ami valamivel több, mint az összlakosság fele.[30] A privilegizált fundusok száma — ami a termőterület szempontjából még fontosabb — hasonló arányt mutat: 1690 táján 242 ilyen telek volt a városban,[31] míg az összes telkek számát 1702-ből ismerjük: 479,75.[32] A dézsmamentes terület tehát a város határának mintegy felét foglalta el. Ennek szántóterületét ugyancsak analógiás úton becsülhetjük meg. 1778-ban 15,75 taxás fundushoz 147,5 pozsonyi mérő szántó tartozott.[33] Mivel a telek appertinenciájának nagysága nemigen változott, legfeljebb a telek osztódott, ezt a kiterjedést időszakunkra vonatkozóan is elfogadhatjuk. Az egy telekre jutó szántó átlaga tehát 9,36 p. m. Háromnyomásos gazdálkodást véve alapul őszi gabonára 3,12 p. m. vetésterület jut. A 242 teleknél ez összesen 755 p. mérőt tesz, aminek fogyasztásra kerülő termése (hat maggal számolva és a vetőmagot levonva) 3775 p. m., azaz 1331 q lehetett. Ezt hozzáadva a dézsmaköteles földek fogyasztásra kerülő hozamához 1704 + 1331 = 3035, kereken 3000 q-át kapunk. Mármost azt is megkísérelhetjük megállapítani, hogy ennek hányadrésze került ki a város határából s hányadrésze a prédiumok területéről. Láttuk, hogy a tizedmentes 775 mérő őszi gabonavetésterület a város vetésterületének mintegy felét tette. A dézsmaköteles földeknél tehát ugyanakkora mennyiséggel számolhatunk, azzal a különbséggel, hogy ennek fogyasztásra kerülő részét a tized is csökkentette. Ha e terület 3530 mérős hozamából a tizedet és a vetőmagot levonjuk, 3422 p. m., azaz 1277 q terményünk marad. A dézsmamentes területekről kapott 1331 q-át hozzáadva a miskolci határ tiszta hozamát kereken 2600 q-ra tehetjük. A fogyasztásra kerülő, miskolciak által termelt búza és rozs együttesen 3000 q-ra rúgó mennyiségének tehát több mint öthatoda a város határain belül termett, s csak 400 q, azaz alig több mint 13%-a származott a prédiumokról.

Az össztermelés fogyasztásra kerülő része azonban a 64 00 q szükségletnek csupán 47%-át fedezte, még akkor is, ha feltételezzük, hogy az egész belső termelés Miskolcon került felhasználásra, s a cséplő- és aratórész is a miskolci lakosság körén belül maradt. A többit, mintegy 3400 q-át vásárlás útján kellett pótolni. A lakosság

[24] *Szendrei* i. m. II. k. 228. l.
[25] Uo.
[26] OL. Regesta decimarum. Borsod m. 1677/3, 1689/7, 1696/16.
[27] Uo. 1696/16.
[28] *Ila* i. m. 415. l.
[29] OL. Regesta decimarum, Borsod m. 1652/3.
[30] MÁL. Borsod m. jegyzőkönyve, 1689, 338—44. l.
[31] MÁL. Miskolc város legrégibb iratai, Species XXI, No. 124.
[32] Miskolc és Borsod—Gömör megyebeli községek, 43. l.
[33] MÁL. Miskolc város legrégibb iratai, Species XXI, No. 180. 53,3 literes pozsonyi mérővel számoltunk, nem a korábban használatos 62,3 literessel.

tehát fogyasztásának több mint felét idegen eredetű gabonával volt kénytelen kielégíteni.[34]

Arra vonatkozóan, hogy a szántótermeléssel foglalkozók közül hányan termelték meg saját szükségletüket, hányan rendelkeztek felesleggel, mennyi volt a részben vagy egészben piacra utaltak száma stb., nincsenek a lakosság egészére kiterjedő adataink. Az ilyen szempontból hasznosítható fejenkénti dézsmajegyzékek ugyanis a tized már említett árendálása folytán nem állnak rendelkezésünkre. Csupán illusztrációként közöljük a korszakunkhoz legközelebb eső 1646-os miskolci gabonadézsmajegyzék adatait, amely 26 személyt tartalmaz.[35] Eszerint 12-en (46%) a saját szükségletet fedező 6 q-ás szemtermés alatti mennyiséget termelték meg, heten (27%) önellátásra képesek, s ugyanennyinek van gabonafeleslege is. Ha az össztermést elosztjuk az összes termelő háztartások között, akkor az nagyjából fedezi a szükségleteket.

A lakosság nagyobb részének — mintegy felének — foglalkozási és termelési struktúrájára világít rá egy 1698-ból származó porciólajstrom,[36] amely 469 adózó háztartás adatait tartalmazza. Az összeírtak közül 114 családfő, tehát 24,3% volt iparűző. Ez valamivel nagyobb, mint az egész lakosságra számított 20%-os arány (15% céhes és 5% céhen kívüli).[37] Ez azt mutatja, hogy bár a nemesek között is szép számmal voltak iparosok, az adózó lakosság körében elterjedtebb volt a kézművesség, illetve a lakosság másik felét tevő kurialisták és armalisták a mezőgazdasági termelésből valamivel nagyobb arányban részesedhettek.

A 114 iparos háztartás gabonakészlete az alábbi képet mutatja:

Sorszám	Készlet	Háztartás	%
1	Nincs készlete	64	56
2	1—6 köböl (kb. 0,6—3,5 q)	48	42,2
3	7 köböl felett (kb. 4 q-nál több)	2	1,8
4	1. és 2. együtt (részben vagy egészben piacra utaltak)	112	98

Az 1. rovatban szereplők közül 28 háztartásnak borkészlete és igásállata sem volt, ezek tehát feltehetően semmiféle mezőgazdálkodást nem folytattak. A többi, gabonakészlettel nem rendelkező, de bort tároló s esetenként igásjószágot is tartó háztartásnak már lehetett némi gabonatermése, de azt a gazdasági év eltelt egyharmadában — az összeírás december elején történt — elfogyaszthatták. Szántógazdálkodásuk azonban ebben az esetben sem lehetett jelentékeny mérvű, mivel őszi vetésterületük tiszta hozama legfeljebb 2—2,5 q-ra rúghatott. Tekintetbe véve, hogy az új termésig még körülbelül 2/3 év volt hátra, a háztartásonkénti szükséglet az egy évre számítottnak 2/3-a lehetett, ami a porciólajstrom mértékegységében kifejezve 7 kassai köbölnek felel meg. Ezért az ennél kevesebbel rendelkezőket részben vagy egészben piacra utaltaknak tekintettük.

A szóbanforgó összeírásban feltüntetett 355 nem iparos háztartás az alábbi módon oszlott meg:

Sorszám	Készlet	Háztartás	%
1	Nincs gabonakészlete	194	54,6
2	1—6 köböl (szükségesnél kevesebb)	142	40
3	Részben vagy egészben piacra utalt (1. és 2. együtt)	336	94,6
4	7 köböl (saját szükségletét fedezi)	4	1,1
5	7 köböl felett (feleslege van)	15	4,3

[34] *Makkai* i. m. 42. l.
[35] OL. Regesta decimarum, Borsod m. 1646/2.
[36] MÁL. Borsod m. levéltára, Acta politica, Mat. III. fs. I. No. 498.
[37] *Marjalaki—Horváth—Valentiny:* Miskolc. Bp. 1963. Jegyzetek.

A két foglalkozási csoport adatait összesítve az alábbi összeállítást nyerjük:

Sorszám	Készlet	Háztartás	%
1	Nincs gabonakészlete	255	54,4
2	Szükségesnél kevesebb	190	40,6
3	Részben vagy egészben piacra utalt (1. és 2. együtt)	445	95
4	Saját szükségletét fedezi	4	1
5	Feleslege van	17	4

A 469 háztartás összes készlete 741 kassai köbölre, tehát mintegy 423 q-ra rúgott. Számítsuk ehhez hozzá a gazdasági év eltelt egyharmadának fogyasztását. Ez 469 háztartásra az évi 6,42 q-ásnak feltételezett átlag alapján 469 x 2,41 = 1004 q. Mármost tételezzük fel, hogy az eltelt időszak fogyasztása mind a miskolci lakosság saját termeléséből került ki, azaz az ellátatlanok szükségleteiket polgártársaik feleslegéből fedezték. Tekintsük ezt érvényesnek az összeíráskor talált készletekre is, azaz vegyük úgy, hogy a lakosok feleslegükből csak miskolciaknak adtak el, s készleteikben idegenektől vásárolt gabona nem szerepel. Erre okot szolgáltat az a meggondolás, hogy a cséplés nem folyt le egyszerre a gabona betakarítása után, hanem elhúzódott, sőt zömmel a téli hónapokban folyt le, amikor a mezei munkákat már befejezték, és a munkaerő felszabadult. Így a környék gabonája csak az összeírás után jelenhetett meg nagyobb tételekben a városi piacon. A városi lakosság vásárlóképessége is télen és tavasz felé lehetett nagyobb. A terményvételhez szükséges pénzt ugyanis a miskolciak jó része boreladás útján szerezte meg. Az új borból pedig — a szeptember végi—októberi szüretet és a must forrási idejét beszámítva — a december eleji összeírásig aligha értékesítettek nagyobb mennyiséget. Annál kevésbé, mivel ez jórészt kocsmáltatás útján történt, ami hosszabb időt kíván. Így azután talán nem túl nagy merészség feltételezni, hogy az aránylag kisebb méretű őszi gabonaforgalom megmaradhatott a városi lakosság körén belül, illetve az idegenektől vett és az idegeneknek eladott mennyiségek kiegyenlítik egymást. Ennek alapján az elfogyasztott 1004 q és a készletként talált 423 q rozsot és búzát a 469 háztartás saját produktumának fogva fel, a lakosság körülbelül felét kitevő összeírtak termése 1431 q-ra rúgott. Láttuk, hogy a miskolci lakosság össztermelése — más úton nyert becslés alapján — 3000 q-ra tehető. Ennek a lakosság felére eső része 1500 q, ami nem sokkal több a porciólajstrom segítségével kapott mennyiségnél. Láttuk, hogy a miskolci nemesek a nem-nemesekkel körülbelül egyenlő arányban részesedtek a városi szántók birtokából,[38] tehát csak a termés kis részét adó prédiumok használatában múlhatták felül az adózókat. Ez feltételezhető is, mivel kimutattuk, hogy körükön belül valamivel nagyobb volt a mezőgazdasági foglalkozásúak arányszáma,[39] mint a porciólajstromban szereplők között. A kis eltérést részben ez, részben a nemesek tizedmentessége indokolná, ezáltal ti. náluk a termés körülbelül egytized részével több maradt saját fogyasztásra. Az összevetés pedig talán arra is feljogosít bennünket, hogy a porcióösszeírás adatait a továbbiakban a valóságos helyzetet megközelítőnek tartsuk.

A porciólajstrom vizsgálatából az is nyilvánvaló, hogy — a termés egyenetlenül oszolván meg — Miskolc piacán nemcsak az a gabonamennyiség cserélt gazdát, amelyet a város szükségleteire idegenektől kellett vásárolni, hanem a lakosság által termelt búza és rozs belső forgalma is itt ment végbe. Ez gyakran liszt- és kenyárusítás formáját öltötte. Az öt miskolci malom kapacitása — kb. 14 000 q[40] — nemcsak a helyi fogyasztás terménymennyiségének megőrlését tette lehetővé, hanem a környék igényeit is kielégítette. Keresett árucikk volt továbbá a miskolci fehér kenyér, ami a különböző hatalmasságoknak vitt ajándékok között is gyakran szerepelt. Sütésével és árulásával egyes miskolci lakosok nagy arányokban foglalkoztak. Előfordult például 1678-ban, hogy az egyik lakostól egyszerre 3 mérő — körülbelül 90 kg — búzából sütött kenyeret vásároltak a város szükségleteire, majd másnap ugyanattól újabb 60 darab kenyeret, amihez hozzátevőlegesen 2,3 q termény kellett. Ilyen nagy mennyiség eladása két nap alatt csak úgy képzelhető el, ha az illető polgár üzletszerűen foglalkozott kenyérsütéssel.[41]

[38] L. jelen tanulmány 483. l.
[39] L. jelen tanulmány 484. l.
[40] *Ila* i. m. 422. l.
[41] MÁL. Miskolc város számadáskönyvei, 1678.

Jelentős lehetett a miskolci piac átmenő gabonaforgalma is. 1684-ben például az egri törökök számára vásároltak itt lisztet és árpát.[42] Az idegenek felvásárló tevékenysége olyan méreteket öltött, hogy 1685-ben — más városokhoz hasonlóan — korlátozni is kellett a helyi lakosság érdekében.[43]

Arra vonatkozóan, hogy honnan származott a Miskolcon értékesítésre kerülő árugabona, kevés támpontunk van. A kérdés eldöntését a környék földbirtokstruktúrájának vizsgálatából kiindulva kísérelhetjük meg. Annak a területnek, amelyet ma nagyjából Borsod-Abaúj-Zemplén megye foglal magába, legjelentősebb gabonatermő vidéke az úgynevezett dél-borsodi síkság volt. A Hernád, Sajó, Tisza és a Bükk déli lejtői által határolt sík vidék dél felől kapcsolódik Miskolchoz, s az ezt a többi irányból körülvevő, 15—20 km sugarú íven belül fekvő helységekkel együtt az egykori miskolci járást alkothatta. Elsősorban ennek a területnek termésével számolhatunk a miskolci piacon, mivel a másik közeleső nagyobb gabonatermő vidék, a Zemplén megyei termékeny harangodi síkság terményfölöslegét a hegyaljai mezővárosok szívhatták fel.[44]

Az egykori miskolci járás területén az 1696-os összeírás 123 jobbágy- és 7 zsellérháztartást talált.[45] Ezek kezén összesen 1226,5 p. mérő vetésterület volt. Őszi gabonára ennek felét, tehát 613 mérőt számíthatunk. Hatszoros hozammal számítva, a vetőmagot, kilencedet és tizedet levonva egy p. m. őszi vetés után 3,7 p. m., azaz mintegy 138 kg gabona marad fogyasztásra. Ez azt jelenti, hogy egy háztartás szükségleteinek fedezését 3,4—4 p. m. gabona elvetésével lehet biztosítani. Ennek alapján a 130 család termelési struktúrája így alakul:

Sorszám	Vetésterület	Háztartás	%
1	Egyáltalán nincs őszi vetése	9	6,9
2	Szükségesnél kevesebb (1—3 p. m.) vetése van ...	38	29,2
3	Saját szükségletét fedezi (3,5—4 p. m.)	38	29,2
4	Feleslege van (4 p. m. felett)	45	34,7

Az egész vetésterület termése 3671 p. m., azaz 1370 q lehetett, a fogyasztásra maradó mennyiség pedig 817 q. A városi háztartásoknál alkalmazott 6,42 q-ás átlagfogyasztást — bár a jobbágyháztartásoknál inkább lehet magasabb átlaggal számolni — alapul véve 835 q szükségletet kapunk. A termés tehát szűkösen elég volt a lakosság fogyasztására, de a városi piacra aligha jutott belőle. Még rosszabb képet kapunk, ha az egész megye jobbágyságának termelését vesszük figyelembe, mivel a többi területeken a szántógazdálkodás alárendeltebb szerepet játszott. Borsod egész tizedjövedelme 1690—94 között átlagosan évi 256 kassai köblöt, tehát alig 150 q-át tett ki Miskolc nélkül.[46] Ha a tized egy részénél földesúri bérlettel kell is számolnunk — bár a kamara a katonaellátás érdekében ekkor minél több gabonát igyekszik összpontosítani a kezében, s nem szívesen mond le a tizedről —, nyilvánvaló, hogy a megye területén 1696-ban talált 942 adófizető család[47] szükségleteit a tizedköteles földek aligha fedezhették.[48]

Vizsgáljuk meg most, hogy a másik gabonatermelő tényező, a nemesség allodiális földjeinek hozama milyen lehetőségeket nyújtott a miskolci piac árugabona-szükségletének kielégítésére. A miskolci járás[49] allodiális és kuriális szántóinak terjedelmét egy 1703-ból származó összeírásból ismerjük.[50] Egy nyomásban, tehát az őszi vetésnek megfelelő mennyiségben 2577 köblöt találunk, ami 4011 p.m.-nek felel meg. E terület hozama 24 000 p.m., azaz 8954 q lehetett. Mivel ebből csak a vetőmagot kell levonnunk, a fogyasztásra maradó rész 7462 q. Ez a mennyiség azonban nem tekinthető egyenlőnek azzal az összeggel, ami a nemesség saját fogyasztására és eladásra maradt. Tudjuk ugyanis, hogy az allodiális földeket nem hasznosították teljes egészében saját kezelésű gazdaság útján. A jobbágyság egy része allodiális szántókat is használt különböző szolgáltatások fejében. Egy 1686-os gazdasági utasítás szerint például Bábán a majorsági szántókat

[42] *Szendrei* i. m. III. k. 371. l.
[43] Uo. II. k. 305. l.
[44] Vö. *Makkai* i. m. 42. s köv. l.
[45] MÁL. Borsod m. levéltára. Acta politica, Mat. III. fs. No.70.
[46] OL. Regesta decimarum, Borsod m. 1690/16.
[47] *Ila* i. m. 416. l.
[48] Uo.
[49] A miskolci járás adatait mindig Miskolc nélkül adjuk.
[50] MÁL. Borsod m. levéltára, Acta politica, Mat. III. Fs. I. No. 506.

dézsma fizetése mellett részben a jobbágyoknak osztották ki.[51] Az adóköteles és allodiális földek aránya tehát nem felel meg a valóságos földhasználati arányoknak. Olyan összeírás, amely megmutatná, hogy a majorsági szántókból mennyit használtak a jobbágyok, nem készült, s forrásanyaggal az egyes uradalmakra vonatkozóan — kis- és középbirtokról van szó — sem rendelkezünk. Így csak hozzávetőleges becslésre tehetünk kísérletet a porciólajstromok segítségével. 1697-ben ugyanazon helységekben, melyekből egy évvel korábbi adatok alapján a jobbágyföld mennyiségét ismerjük, 1497 köböl, azaz 867 q gabonakészletet írtak össze.[52] Mivel a felmérés november elején történt, ehhez a gazdasági év eltelt egynegyed részének fogyasztását kell hozzáadnunk. Ez 130 családot véve alapul 209 q. Tételezzük fel — Miskolchoz hasonlóan —, hogy ez alatt az idő alatt is csak a termelt gabona belső cseréje ment végbe, azaz a készlet és fogyasztás idegen eredetű gabonát nem tartalmaz, továbbá az eladott gabona is a jobbágyság fogyasztási körén belül maradt. Ebben az esetben az adózó háztartások termelésének fogyasztásra maradó tiszta hozama 867 + 209 = 1076 q. Mivel úrbéres szántókról — mint láttuk — csak 817 q maradhatott fogyasztásra, a 260 q-nyi különbözet a majorsági földek használatából eredhetett. Mivel a vetőmagot ennek terméséből is le kellett vonni, s a földesúri teher rendszerint a tized és kilenced együttes összegének megfelelő ötöddézsma volt, egy p. m. föld tiszta hozamát a jobbágyföldekhez hasonlóan 3,7 p. m.-re, azaz 138 kg-ra tehetjük. Így a fogyasztásra maradt 260 q termény 188 p. m. vetésterületről származhatott. Eszerint a jobbágyság tényleges használatában 613 + 188 = 801 p. m. volt, ami azt jelenti, hogy a jobbágyság gabonaföldjeinek 23,5%-át allodiális területből birtokolta.

A jobbágyság terméséből is maradhatott tehát — saját fogyasztásán felül — némi felesleg (1076—835 = 241 q). Miskolc piacára azonban ennek a kis mennyiségnek is legfeljebb egy része kerülhetett, mivel a falvakon elszállásolt és átvonuló katonaság fogyasztása is jórészt a jobbágyság készleteit terhelte.

Más volt a helyzet a nemesi gabona esetében. Láttuk, hogy az allodiális földek hozamából a vetőmag levonása után 7462 q maradt. Ebből le kell számítanunk a jobbágyság kezén maradó 260 q-át, s hozzáadnunk az úrbéres szántók termésének kilencedét, 152 q-át. A nemesség rendelkezésére így 7462—260 + 152 = 7354 q marad. Ebből kellett saját és udvartartása fogyasztását fedeznie. A miskolci járásban birtokos és ott is lakó — a kettő általában egybeesett — nemes családok számát 209-ben számítottuk össze. Ehhez kell vennünk még a cseléd- és szolgaszemélyzetet. Ezek számát nem ismerjük, de tudjuk, hogy országosan általában a nemesség számának duplájára becsülik.[53] Mivel területünkön a kisbirtokos nemesség volt túlsúlyban, ahol az alkalmazottak száma szükségképpen kisebb; legfeljebb 600 háztartás fogyasztását kell levonnunk ahhoz, hogy a nemesség árugabona-mennyiségét megkapjuk. Ez a már ismert kvóta szerint 3752 q-ra rúg. A piacra kerülhető termény tehát 7354 — 3752 = 3602 q, ami bőven elegendő Miskolc egész idegen gabonaszükségletének fedezésére.

Azt is megfigyelhetjük, hogy Miskolc gabonaszükséglete és közvetlen környékének termésfeleslege nagyjából egyensúlyban van. Mivel a gabona nagyobb távolságokra való szállítása e területen időszakunkban aligha kerülhet jelentékeny mértékben szóba, ez azt jelenti, hogy az árugabona termelése a városi szükséglet mértékéhez igazodott.

A termelési struktúrából adódó természetes következtetést, hogy ti. a miskolci piac ellátását szinte teljes egészében a nemesség árugabonája fedezte, egyéb adatok is megerősítik. 1693-ban a városi számadáskönyvben konkrétan megjelölt négy személy között — akiktől a városgazda terményt vásárolt — „egy prédikátor" és két városi polgár mellett Dőry András, Miskolcon lakó középbirtokos nemes szerepel,[54] akinek a miskolci járásban vetésösszeírásunk szerint a legnagyobb, 270 köbölnyi őszi vetésterülete volt. A város egyik leveléből pedig arról értesülünk, hogy Szepessy Pál, ugyancsak középbirtokos nemes 1674-ben nagy mennyiségű búzát adatott el szolgája által Miskolcon.[55]

A miskolci piac által nyújtott értékesítési lehetőségek kihasználásánál előnyben voltak azok a nemesek, akiknek a városban is volt házingatlanuk. Ezek ugyanis nemcsak a város határában vagy a város által bírt prédiumokon termelt gabonájukat, hanem saját külső birtokaik terményhozamát — allodiálist és kilencedből származót egyaránt

[51] Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1899, 83. l.
[52] MÁL. Borsod m. levéltára, Acta politica, Mat. III. fs. I. No. 497.
[53] *Bakács* i. m. 138. l.
[54] MÁL. Miskolc város számadáskönyvei, 1693.
[55] MÁL. Borsod m. levéltára, Acta politica, Mat. III. fs. I. No. 1208.

— a piaci limitációt kikerülve, saját házuknál értékesíthették.[56] Lehetséges, hogy a nemesség városba költözésének egyik gazdasági oka éppen ebben keresendő. Terményfeleslegüket mindenesetre Miskolcra vonzotta a kedvező értékesítési lehetőség, s gyakran gazdaságuk központját is ide helyezték. 1690-ben például ifj. Bárczy György Miskolcon lakó, de Csabán és Nyéken is birtokos nemes javainak lefoglalásakor 1 verem gabonát, 4 lovat és 8 ökröt találtak, ami nem nagy, de a saját szükségletet meghaladó gazdálkodásra enged következtetni.[57] Ezt birtokösszeírásunk is megerősíti, amennyiben a Bárczy-család kezén 15—20 köbölnyi őszi vetést találunk. Ennek terméséből pedig bőven maradt eladható felesleg is. A már említett Szepessy és Dőry családok egyúttal ugyancsak miskolci birtokosok voltak, s itt volt a központja a már említett 1686-os gazdasági utasításban[58] szereplő, 152 köböl majorsági búzavetéssel rendelkező gazdaságnak is. Tulajdonosát az utasítás nem nevezi meg. Az aláíró Németthi Gáspár ugyanis nem szerepel a XVII. század végi borsodi birtokosok között, feltételezhetően csak a földesúr belső tisztje lehetett. A felsorolt birtokok között említett Batta helység ugyancsak ismeretlen. Szerintünk elírás lehet Vatta helyett, de hogy ez csak a közlő hibás olvasatából származik-e, vagy az eredetiben is így szerepel, nem tudjuk megállapítani. Az utasítás pontos levéltári jelzete ugyanis nincs megadva, így az eredeti megtalálása szinte lehetetlen. A szöveg egy miskolci malom birtokát is említi. 1688-ból származó adatok szerint Miskolcon az egri káptalannak, a miskolci prédikátornak, a Szepessy, Dőry és Bikk családoknak volt malma.[59] Ezek közül az utasításban szereplő Bába, Kistokaj, Vakarás és — szerintünk — Vatta határában a Bikk családnak volt birtoka. Eszerint ebben az esetben is egy középbirtokos nemes majorságáról van szó.

Az eddigiekből úgy tűnik, hogy a nemesség közül is elsősorban a középbirtokosok jöhettek számításba Miskolc gabonaellátásánál. Ennek pontosabb eldöntésére a miskolci járás nemességének birtokstruktúráját kell megvizsgálnunk többször említett birtokösszeírásunk segítségével.[60] Sajnos azonban ez csak a nagyobb birtoktesteket adja meg egyenként, a többieknél rendszerint megelégszik a helység vagy prédium allodiális szántóinak egy összegben történő megadásával és a birtokosok név szerinti felsorolásával. Így is megállapítható azonban, hogy a szó igazi értelmében vett nagybirtok e területen nem volt. A legnagyobb allódium a Dőryek már említett 270 köböl őszi vetést tartalmazó majorsága volt. 70 köböl feletti őszi vetésterülete 8 családnak (Bay, Uz, Bikk, Szepessy, Szirmai, Újházi, Borsy és Dőry) volt. Ezek együttesen mintegy 1300 köböl, azaz 2024 p. m. gabonavetéssel rendelkeztek, tehát a nemesi szántók több mint felével. Ugyanakkor a többi 200 családnak mindössze 1277 köböl, tehát 1988 p. m., átlagosan alig több mint 6 köböl őszi vetése volt, ami egy tehetősebb jobbágygazdaság méreteit alig haladta meg. A miskolci gabonapiac által nyújtott lehetőségeket tehát elsősorban a középbirtokos nemesség majorságai használhatták ki. Ha mellettük szóhoz is juthatott a kisebb birtokú nemesség s esetleg — minimális mértékben — néhány tehetősebb jobbágy is, a miskolci piac gabonaforgalmát alapvetően a középbirtok árutermelő tevékenysége határozhatta meg.

Az allodiális földek kiterjedése ennek megfelelően meglehetősen nagy volt. Az 1703-as összeírásból megállapítható terjedelmüket összehasonlítva a jobbágyföldnek ugyanazon területről származó, hét évvel korábbi kimutatásával,[61] azt találjuk, hogy körülbelül hatszorosan múlta felül az adóköteles vetésterület nagyságát. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy az allodiális terület egy részét jobbágyok élték, a tényleges földhasználati arány 1:4,7-re módosul. A majorsági földnek ez a többszörös túlsúlya agrártörténeti irodalmunk eddigi eredményeivel összevetve túl magasnak látszik, ezért ezt a kérdést közelebbről is meg kell vizsgálnunk. A majorsági szántók terjedelmét — mivel efféle összeírás ritkaságszámba megy — egyetlen középbirtok esetében tudjuk összevetni más forrásokkal. A már említett 1686-os gazdasági utasítás[62] ugyanis egy olyan — általunk a Bikk család tulajdonával azonosított — középbirtok adatait közli, amelynek őszi búzavetése 152 köböl volt. Ha mármost az 1703-as összeírásból összesítjük a Bikk család majorsági szántóit, 158,5 köbölt találunk egy nyomásra. A két, egymástól mintegy másfél évtizedre eső forrás adata tehát nem tér el lényegesen, így összeírásunk megbízhatóságában nincs okunk kételkedni.

[56] *Szendrei* i. m. III. k. 391. l.
[57] MÁL. Miskolc város legrégibb iratai, Species V. No. 3.
[58] L. 51. jegyzetet.
[59] MÁL. Borsod m. jegyzőkönyve, 1688. 134—42. l.
[60] L. 50. jegyzetet.
[61] L. 50. és 45. jegyzetet.
[62] L. 51. jegyzetet.

A szántóterület másik összetevőjének, a jobbágyföldnek terjedelmére vonatkozóan az 1696-os összeírás adatait az 1715—1720-as regnicolaris összeírások adataival van módunkban összevetni. Ezek szerint területünkön 1715-ben 860,5, 1720-ban csupán — az 1715-ös conscriptióba sok nemes is belekerült — 498,5 pozsonyi köböl szántót írtak össze.[63] Mivel az összeírók az őszi-tavaszi vetés és ugar együttes területét vették számba, illetve a 3 évben búzával bevetett földmennyiséggel számoltak, ez 574, illetve 322 p. m. őszi vetésnek felel meg. Ha tekintetbe is vesszük, hogy a Rákóczi-szabadságharc folyamán jelentékeny pusztulás érte e tájat, akkor is úgy tűnik, hogy a jobbágyföld a XVII. század végén nem lehetett több az 1696-ban összeírt 613 p. m.-nél.

Az ilyenformán valóságosnak tekinthető 1:6, illetve 1:4,7 arány mégsem fejezi ki a tényleges gazdasági viszonyokat. Láttuk ugyanis, hogy a nemesi kézben levő területből 1988 p. m. a parasztgazdaság szintjén gazdálkodó kisnemesek kezén volt. Az is nyilvánvaló, hogy a jobbágyok által használt allodiális föld sem ezekből, hanem a nagyobb birtokokból származott. Legfeljebb 1836 p. m. őszi vetés tekinthető tehát a tényleges majorgazdálkodást űző uradalmak tartozékának,[64] ami az összes vetésterületnek körülbelül 39%-a. A még így is magas értéket részben magyarázza a nemesség rendkívül magas arányszáma területünkön. Az 1784—87-es, II. József-féle népszámlálás adatai szerint például Borsod megyében a férfilakosság 15,24%-a volt nemes, háromszor annyi, mint az országos átlag (5%). A miskolci járásban, tehát az általunk vizsgált területen még nagyobb, 17,42% volt az arány.[65] A XVII—XVIII. század fordulóján pedig az úrbéres népességnek csaknem kétszerese e vidéken a nemesség.[66] A 42 településből 18 prédium, 5 curiális falu volt s csupán 10-ben találtatott számottevő úrbéres föld.[67]

A nemességnek Miskolc környékén való nagyobb koncentrációja felveti annak a gondolatát is, hogy nem ment-e végbe az allodiális gabonaföldek bizonyos összpontosítása a piacot jelentő város körül. A jobbágyfelszabadítás körüli időkben mindenesetre megfigyelhető ez. Míg ugyanis Borsod megyében a jobbágyfelszabadításkor a szántóterület 38%-a volt úrbéres,[68] addig területünkre vonatkoztatva csak 32,6%-ot találunk.[69] Azt persze, hogy ez a jelenség a XVIII. századi változások eredménye-e, vagy már az általunk vizsgált időszakban is megvolt, csak akkor tudnánk eldönteni, ha az egész megyére vonatkozóan rendelkezésünkre állana az allodiális földek kimutatása. Ennek hiányában azonban e kérdés eldöntését a további kutatások feladatai közé kell utalnunk.

GYIMESI SÁNDOR

ШАНДОР ДЬИМЕШИ

ДАННЫЕ К СНАБЖЕНИЮ Г. МИШКОЛЬЦ ЗЕРНОМ В КОНЦЕ XVII ВЕКА

Резюме

Автор желает дать ответ на вопрос: каково было потребление зерна в крупнейшем сельском городке сегодняшнего комитата Боршод—Абауй—Земплен, Мишкольце в конце XVII. века и в какой мере означал он потребительский рынок для окружающего его и разводящего зерно края. Автор делает попытку и для определения тех слоев товаропроизводителей, которые по вероятности могли воспользоваться возможностями городского потребительского рынка.

Население г. Мишкольц в конце XVII. в. проживало приблизительно в 900 домашних хозяйствах. Предполагая, что годовая потребность одного из домашних хозяйств в зерне равнялась 6,42 центнерам, годовая потребность города (включая и количество, сданное

[63] *Acsády Ignác:* Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720—21. M. Stat. Közl. Új évfolyam XII. k. Bp. 1896. II. rész, 41—44. l.

[64] Elképzelhető, hogy ez a terület tovább csökkenthető például a majorsági zsellérek által használt mennyiséggel. Erre vonatkozóan semmi támpontunk nincs, de számuk ekkor még aligha lehetett jelentős, hiszen a későbbiekben nagyarányú jobbágytelepítésekkel találkozunk.

[65] Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787) I. rész, 51. l.

[66] L. 45. és 50. jegyzetet.

[67] Az 1696-os dicalis conscriptio, az 1697-es porciólajstrom és az 1703-as allódiumösszeírás alapján.

[68] *Ember Győző:* Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bp. 1951. 134. l.

[69] *Fényes Elek:* Magyarország geográfiai szótára, I—IV. k. Pest 1851.

в качестве налога, и кроме того количество, необходимое для снабжения войск) была равна приблизительно 6400 центнерам. После выяснения того, в какой мере отдельные группы городских домашних хозяйств являлись самоснабжающими (замкнутыми), вернее в какой мере нуждались в рынке, оказывается, что в окружности города разводилась лишь половина необходимого для города количества зерна. Об остальной части надо было заботиться путем закупки в других областях.

После этого, на основе знакомства со структурой земельных владений края, окружающего г. Мишкольц радиусом в 15—20 км, и кроме того прилежащей к городу в югозападном направлении равнины южной части комитата Боршод, автор приходит к выводу, что производство урбариальных хозяйств едвали превосходило свои собственные потребности. Таким образом, попадающее на рынок г. Мишкольц зерно происходило из урожая земель, бывших в руках дворян. При помощи переписи одного из барщинных хозяйств можно установить и то, что разведение товарного зерна со стороны дворян по существу было пропорционально потребности населения г. Мишкольц. В числе дворян в первую очередь владельцы среднепомещичьих усадеб использовали данные рынком возможности, и зерновое обращение рынка г. Мишкольц в основном определялось товаропроизводительной деятельностью средних поместий.

SÁNDOR GYIMESI

BEITRÄGE ZUR GETREIDEVERSORGUNG VON MISKOLC AM ENDE DES 17. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Die Abhandlung sucht Antwort darauf, wie groß der Getreidegebrauch von Miskolc des größten Marktfleckens des Gebietes der heutigen Komitate Borsod-Abaúj-Zemplén am Ende des 17. Jahrhunderts war, und inwiefern es für die getreidebauende Umgebung einen Absatzmarkt bedeutete. Sie versucht auch festzustellen, welche Schichten der Warenproduzenten die durch den Absatzmarkt des Marktfleckens gebotenen Möglichkeiten ausnützten.

Die Einwohnerschaft von Miskolc umfaßte am Ende des 17. Jahrhunderts ungefähr 900 Haushalte. Den jährlichen Brotgetreidebedarf eines Haushaltes auf 6,42 q geschätzt, ist der Jahresbedarf mit den als Steuer eingezahlten und auch die Versorgung des Militärs verwendeten Mengen zusammen auf 6400 q zu schätzen. Wenn wir untersuchen, in welchem Maße die einzelnen Gruppen der städtischen Haushalte Selbstversorger waren, bzw. in welchem Maße sie des Marktes bedurften, finden wir, daß die Mark der Stadt nur die Hälfte des nötigen Getreides produzierte. Das übrige mußte man durch Käufe von den auswärtigen Gebieten decken.

So gelangen wir auf dem Grund der Grundbesitzesstruktur des Gebietes, das Miskolc in einem Bogen, dessen Radius 15—20 Km umgibt und der daran südwestlich anschließenden Ebene von Südborsod, zum Schluß, daß die Produktion der urbarialen Einwohnerschaft ihren eigenen Bedarf kaum überschritt. So rührte das Getreide, das auf die Märkte von Miskolc kam, von den Ländern der Adligen her. Einer allodialen Konskription ist auch zu entnehmen, daß die Warengetreideproduktion des Adels im großen und ganzen dem Bedarf der Einwohnerschaft von Miskolc entsprach. Innerhalb des Adels nutzten die Allodien der mittleren Gutsbesitzer in erster Linie die Marktmöglichkeiten aus und der Getreideverkehr des Marktes von Miskolc wurde grundlegend durch die warenproduzierende Tätigkeit des Mittelgrundbesitzes bestimmt.

CSÁKTORNYAI MAJORSÁGTERV AZ 1690-ES ÉVEKBŐL

A Muraköz hatalmas területét szinte kizárólagosan magába foglaló csáktornyai uradalom, mint ismeretes, 1670-ben, a többi elkobzott Zrínyi-birtokkal együtt került felerészben Habsburg-kézre, majd miután Zrínyi Ádám, a költő fia, aki a másik félrésznek ura maradt, a szalánkeméni csatában hősi halált halt, s özvegye szerződésben mondott le jogairól, 1691 után az egész birtokot a kincstár vette kezelésbe.[1] Nem sokkal ezután jó alkalom kínálkozott értékesítésére: Turinetti Herkules Lajos József, Prie és Pancalieri dúsgazdag őrgrófja, aki mint a savoyai herceg követe tartózkodott Lipót udvarában és hatalmas összegekkel segíthette ki a török felszabadító háború nehéz éveiben súlyos pénzzavarokkal küzdő császári pénztárt, 1694-ben 450 000 rajnai forintért megvásárolta a domíniumot.[2]

Szinte bizonyos, hogy ezekben az években keletkezett az a javaslat, amely a „szigeti" (ti. muraközi) uradalom területén felállítandó majorság tervét részletesen leírja.[3] Szerzőjét nem ismerjük, legfeljebb gyanítjuk, hogy a kincstár valamelyik helyi (utóbb esetleg az őrgróf szolgálatába állott) gazdasági szakértője[4] állította össze az itteni viszonyokkal egyáltalán nem ismerős idegen mágnás számára, akinek addig — miként a tervezet utalásaiból következtethető — legközelebb csak cseh—morva földön voltak birtokai. Az írásművet utóbb egy, a tulajdonoshoz közelebb álló és magasabb beosztású szakember — talán prefektus — tette bírálat tárgyává és készített róla „az őrgróf ő-excellenciája számára" háromlapos följegyzést, hivatkozva benne urának tett szóbeli közléseire és tulajdon „rendelkezéseire" is („uti non pridem etiam Marchionali meo domino aperte declaravi", ... „in dispositionibus meis").[5]

Ismert dolog, hogy a több mint egy évtizeden át tartó felszabadító háború nemcsak a közvetlen hadszínteret viselte meg, hanem az egész ország népét nyomorúságba döntötte. Az 1694-es adományozó okirat szavai szerint „maxima pars bonorum ... insulae Muraköz per hos belli motus inculta et deserta reperiretur".[6] Zrínyi Ádám muraközi javainak 1692-ben készült leltára már csak három, épületekkel, szántókkal és rétekkel ellátott allódiumot tarthatott számon (egy negyediket mint teljesen elpusztultat említett meg), holott 1686-ban még négy működő allódiumról és egy szőlőről, 1679-ben hat, 1670-ben pedig hét majorságról és számos szőlőről számoltak be az urbáriumok.[7] Ez a körülmény ösztönözhette a tőkeerős új birtokost a majorságalapítással járó nagyobb befektetésre, — a befektetés pedig, ha az előterjesztésnek hihetünk, hamarosan meg kellett hogy hozza a maga gyümölcseit.

A tervezet ezek szerint egy amúgy sem gazdag földű, az adott időszakban pedig különösen tönkrejutott uradalomnak szánt típusmajorság képzeletben felvázolt képét mutatja be. Mi valósult meg belőle? Pontosan nem tudjuk; a csáktornyai uradalom következő, 1720-ban kelt összeírásából csupán annyi derül ki, hogy a vár mellett állott

[1] *Zrínyi Károly:* Csáktornya monografiája. Csáktornya 1905. 58. s köv. l.

[2] A következő években további kisebb birtokokat vásárolt hozzá, 1697-ben királyi megerősítést kapott jogaira, majd 1708-ban az egészet elcserélte a stájerországi kamarával Pischil uradalmáért: Orsz. Levéltár, M. Kanc. lt. Lib. reg. 22. köt. 327. pag., 25. köt. 130. s köv. pag., U. et C. 3/7.

[3] Orsz. Ltár, Kincst. ltárak, Lymbus II. ser. Tagányi K. gazdaságtört. hagyatéka.

[4] A kincstár helyi megbízottja 1692-ben Nagy György adminisztrátor volt, aki az összeírást is végeztette: U. et C. 3/7.

[5] Ez az irat az említett tervezet mellékleteként maradt ránk.

[6] Lib. reg. 25. köt. 135. pag.

[7] U. et C. 82/72 (1692), 95/44 (1686), NRA. 977/28 (1679), U. et C. 165/2 (1670).

egy „új" allódium,[8] ez pedig aligha lehetett más, mint amit az 1694-es projektum nyomán létesítettek, még ha gazdasági épületei időközben erősen romlásnak indultak is már.

Az őrgróf számára készült majorságterv a művelési ágak arányát tekintve inkább valamilyen országosan helyesnek tartott sémához igazodott, semmint a helyi viszonyokhoz, amikor 300 holdnyi, 3 nyomásban művelt szántó mellett 104 holdas kaszálót kívánt tartani, hiszen a muraközi gyakorlat a rétnek ennél mindenkor jóval nagyobb szerepet juttatott: 1692-ben a 3 majorságnak együttesen 398 hold szántója és 672 hold rétje volt, az 1720-as összeírás pedig a csáktornyai majorság 236 hold szántójáról és 904 kaszás rétjéről számolt be.[9] Ami az elvetendő gabona fajták szerinti arányát illeti, a munka szerzője nem részletezte, hogy a 70%-osra vett búza-, rozs- és tönkölyvetés hogyan oszoljék meg egymás közt; 10% árpa és 20% zab mellett nem esik szó projektumában a kölesről sem, amelynek pedig a helyi vetemények közt mindenkor jelentős szerep jutott.[10] Az írásmű háromszoros szántást javasol búza, rozs és tönköly alá; az árpa alá kétszerit, a zab alá egyszerit is elegendőnek tart, egy napszámra a hagyományos értelmezésnek megfelelően egy hold föld szántását kalkulálva, és — a robotmunka kikapcsolásával — 50 hold szántóföldhöz kívánva meg egy-egy ekének meg szekérnek, 70 holdhoz egy boronának a beszerzését (az észrevételek készítője azonban ezt az ekemennyiséget „ per iniurias temporis" kevesellte). A vetőmagmennyiséget illetően az elaborátum kidolgozója az országos átlaghoz igazodik: minden gabonafajtából holdanként 2 drevenkát szán a földbe, a délszláv nyelvterületen ismeretes drevenka mérete pedig a pozsonyi mérőéhez járt közel.[11] A terméseredményt a javaslat szövege, a kor átlagszintjéhez viszonyítva meglehetősen optimista becsléssel, közepes termésű évben rozsból négyszeresre, árpából hatszorosra, zabból nyolcszorosra teszi.[12]

Igavonó állatokként kizárólag ökröket kíván beállítani, éspedig annyit, hogy minden 16,7 hold (három nyomásban művelt) szántóterületre jusson belőlük egy, és hogy mindegyiküknek évi 27—28 napi szántást kelljen végeznie.[13] Részletesen tájékozódhatunk a szövegből a biztosítandó takarmány mennyiségéről és minőségéről: az ökrök évi 2 szekér, a tehenek 1 szekér szénát kaptak volna, a borjak valamivel kevesebb mint fél szekér finom szénát, az ökrök évi 4 drevenka körüli zabot, a sertések korpát és silány gabonát, a baromfiak pedig fél-negyed drevenka körüli zabot. Magyarországi specialitásként említi a tervezet a számosállatok eledeléhez adott sót: ökrönként, ill. tehenenként csaknem 2 fontot (kb. 1 kg-ot) kellett ilyen célra biztosítani. A tervezet készítője, amikor a tehenek vaj-sajthozamát évi 36 font (kb. 20 kg) vajra és 40 font (kb. 22,5 kg) sajtra becsüli, egyben kiemeli: mennyivel gyöngébb tejhozamot lehet várni a muraközi tehenektől, mint a jól tejelő csehországiaktól (ez utóbbiaktól szerinte mintegy 1/3-dal nagyobb fontsúlyú vaj és sajt várható, bár az ottani fontot kisebbnek mondja a magyarországinál). Szaporulatként 2 tehén után valamivel több mint 1 borjat vár évente, 1 koca után 10 malacra, 1 tyúk után 6 csirkére és 60 tojásra számít.

Gondosan megkalkulálja a 12 főre tervezett allodiális cselédség bérét (1679-ben az uradalom majorságai egyenként 2—16 személyt tartottak alkalmazásban): az országos átlagnak megfelelően fejenként évi 10—15 forint készpénzt, 10 1/2 drevenka rozsotárpát-tönkölyt, 10 font vajat és hetenként háromszor 1/2—1/2 font húst kaptak volna, továbbá sót (káposztasavanyításra is), gyertyát és kevés búzát az ünnepi tésztasütésekre. Fizetett szezonmunkásokként elsősorban cséplők kerültek volna alkalmazásra; a termés tizenegyede és — az észrevételek szerzőjének kiegészítő megjegyzése szerint — heti fél mérő kenyérgabona lett volna a részük.

Robotosok bevetésére inkább csak kivételképp — elsősorban aratás és trágyázás idején — került volna sor, tekintettel arra, hogy a parasztok szinte valamennyi szolgálatának és szolgáltatásának „árendával" való megváltására történt előterjesztés.[14] Az észrevételek írója még a disznótized és a dica regia-nak nevezett, e területen már rég földesúrivá vált adó[15] természetben való szedését is erősen megkérdőjelezte.

[8] U. et C. 3/7.
[9] U. et C. 82/72, 3/7.
[10] L. pl. az 1679-i urbáriumot: NRA 977/28.
[11] „Bevett szokás szerint egy hold földön értetődik annyi terrenum, amennyit két drevenkával (mely az pozsonyi köböltől nem sokat különbözik) be lehet vetni." Orsz. Ltár, a Batthyány cs. körmendi lt. Közp. igazgatás, Leltárak 113. cs. Ludbreg lelt. 1739. VI. 32. *Ila Bálint* szíves közlése.
[12] Vö.: *Zs. Kirilly—L. Makkai—I. N. Kiss—V. Zimányi:* Production et productivité agricoles en Hongrie à l'époque du féodalisme tardif, 1550—1850: Nouvelles études historiques, Bp. 1965. 585. s köv. l.
[13] Az előző évtizedek urbáriumai nem adnak számot a csáktornyai kincstári uradalom majorsági állatállományáról; utoljára az 1670. évi fölvételből értesülünk Zrínyi Péter ingóságairól. Ebben az időben nem tartottak lovakat a majorságokban; marhákon, disznókon és baromfiakon kívül azonban néhány bivalyt, többszáz juhot és 20 kas méhet is neveltek; az utóbbi tenyészeteket 1694 után már nem óhajtották újraéleszteni (U. et C. 165/2.).
[14] Valóraváltásának a későbbi urbáriumban semmi nyomát nem lehet találni: U. et C. 3/7.
[15] Vö.: U. et C. 68/54 (1677).

Része lehetett a robot mellőzésében annak is, hogy az őrgróf tanácsadói a muraközi parasztok munkaerejét és szorgalmát nem becsülték túlságosan nagyra. Az észrevételek egyik pontja szerint „rustici . . . non sunt adeo laboriosi, uti in Boëmia et Moravia, nec adeo industriosi".

Az előterjesztés végül megvonta a létesítendő majorság teljes évi mérlegét, 1001 forint tiszta hasznot helyezve kilátásba (433-at állatokból, 568-at termelvényekből). Kritikusa azonban — az észrevételekben — több ponton korlátozandónak vélte az optimista elképzeléseket, hivatkozva pl. arra, hogy a szárnyastartás tojás- és csirkejövedelme a tapasztalatok szerint aligha realizálható, vagy arra, hogy a cséplőnapszámosoknak járó kenyérgabonát és az igásökrök szénáját ugyancsak le kellett volna vonni a tiszta jövedelem összegéből.

Mindezek leszámításával azonban a tervezetet az országos átlagokhoz igazodónak és realitásra törekvőnek lehet tekinteni.

Szövege a következő:

PROIECTUS, QUID AD UNUM ALLODIUM CONFICIENDUM, TAM BENE DE CAMPIS VEL AGRIS ET FOENILIBUS, QUAM DE PECORIBUS ET INTERTENENDA NECESSARIA FAMILIA RECUIRATUR

Primo: ad minimum 300 iugera terrae, foenilia pro 104 curribus, vaccae 50, porci una cum masculo 7, boves, siquidem rustici in arendam dentur et non laborent (si sunt Insulani, 18, Hungarici 12), pro laboribus perficiendis requiruntur 18, gallinae cum gallo 26, anseres cum masculo 7, anates cum masculo 7, gallinae Indiacae cum gallo 7, aratra ad minimum 4, currus ad minimum 4, occae 3.

Pro his necessaria familia: allodiator seu villicus 1, boarii sive famuli 5, pastor pro vaccis 1, allodiatrix sive villica 1, ancillae 4.

Expensae sive sallaria: pro allodiatore sive villico in pecunia annuatim dantur 15 f., pro 5 famulis per 12 florenos 60, pro pastore 12, pro allodiatrice sive villica 12, pro ancillis per 10 florenos 40. Summa 139 f.

Pro intertentione harum 12 personarum per 6 1/4 drevencas siliginis, conficiunt 72 drevencas, hordei 2 drevencas pro qualibet persona, conficiunt 24 drevencas, speltae etiam 24 drevencas, salis pro qualibet persona 20 libras, faciunt 240 libras, butyri 10 libras pro persona, faciunt 120 libra, in carne ter per septimanam pro qualibet persona 1/2 libram, faciunt 936 libras, candelae pro toto anno 36 libras, pro conficiendo Saurkrauth de sale 40 libras, tritici in extraordinariis festis pro familia 3 dreuencas.

Fructus ex allodio: de illis 300 iugeribus praenominatis inseminabuntur quolibet anno iugera 200. Hae vero terrae volvendae sunt ter, quoad triticum, siliginem et speltam ideoque de illis ducentis centum quadraginta pro siligine et tritico applicabuntur et efficiunt labores dietales 420. Pro hordeo iugera 20, duabus vicibus revolvendae conficiunt labores dietales 40. Pro avena iugera 40, indigent laboribus 40.

Hi labores, prout etiam ceteri pro vehendo foeno, stramine et lignis, possunt, si tempus faveat, supportari a propriis boariis allodii absque aliis robattis vel pecuniariis laboribus, excepta messe et siquidem aliquando contingat, ut vel boarii, vel aliquis bos pro labore incapaces sint et etiam fimus in campos vehi debeat, sic necessario debebunt aliqui pagi pro laboribus conservari et illi pagi, qui in arendam dantur, ut bis vel tribus vicibus tempore messis laborare teneantur constringi, prout etiam meo iudicio suaderem, si sine dica regia et maialibus decimis arendarentur, ut per hoc sua excellentia scire possit, quid pro uno vel altero eveniat.

Pro intertentione 50 vaccarum: currus foeni 50 dabuntur, pro 18 bovibus currus dabuntur 36, pro vitulis subtilioris foeni currus 18, pro vaccis et bobus circiter librae salis lapidei Hungarici, quamvis in Bohemia illud non detur, 200 librae, pro bovibus 18: 78 drevencae,[16] pro suibus furfures ex frumento familiae una cum aliquot mensuris deteriorissimi et alias ad usum inutilissimi omnis generis frumenti dantur, pro volatilibus in avena dabuntur per annum 18 drevencae, pro 140 iugeribus tritici vel siliginis inseminandis requiruntur 280 drevencae, pro 20 iugeribus hordeo inseminandis 40 drevencae, pro 40 iugeribus avena inseminandis 80 drevencae.

Inde proveniunt fructus: ex 140 iugeribus siliginis plus minus in anno mediocriter fertili ex una drevenca 4 drevencae, conficiunt 1120 drevencas, ab his detrahitur semen 280 drevencarum, remanent 840 drevencae. Detrahitur pro trituratoribus drevencae undecima, faciunt 102, remanent 738 drevencae. Detrahitur etiam, quod pro intertentione familiae allodialis debetur: 72 drevencae, restant 666 drevencae. Pro 20

[16] Ti. avenarum.

iugeribus hordei requiruntur 40 drevencae, proferre possunt drevencas 240, detracto semine 40, restant 200 drevencae. Pro trituratione detrahuntur 18 drevencae, restant 188 drevencae. Pro intertentione familiae detrahuntur 24, restant 158 drevencae. Pro 40 iugeribus avenaa inseminandis requiruntur drevencae 80, proferre possunt fructum 640, semen detractum nimirum drevencarum 80, restant 560 drevencae. Pro intertentione boum, vitulorum et volatilium 104, remanent 456 drevencae. Pro trituratione 73, restant 383 drevencae.

Ex vaccis fructus in butyro a qualibet per 36 libras, quamvis in Bohemia a qualibet vacca teneantur dare 50 libras annuatim, sed siquidem in Insula vaccae non sint ita lactabiles et libra etiam maior, quam in Bohemia, sic praenominata quantitas 36 librarum hic tantum computatur, quae ex 50 vaccis infert 1800 libras. Casei 40 libras, quamvis in Bohemia dentur 60 librae, faciunt 2000 libras. Ex 50 vaccis fructus vitulorum plus minus 30 vituli. Ex 6 suibus duabus vicibus per annum per 5 iuvenes, una iuvando alteram, faciunt 60 porcellos. Ex gallinis 24 per 6 iuvenes pullos, faciunt 144 pullos et ova ex qualibet gallina 60 per annum, faciunt 2440 ova. Ex anseribus 6 per sex iuvenes 36 anseres. Ex anatibus 6 per 10 iuvenes 60. Ex gallinis Indiacis per 4 iuvenes 24.

Hos fructus in pecuniam deducendo, ad annos mediocris valoris primo computando triticum et siliginem per unum florenum drevencam, pro 666 drevencis, faciunt 666, hordei pro 158 drevencis per 45 cr. 118, avenae pro 383 drevencis per 30 cr. 191,30, pro 1800 libris butyri per 9 cruciferos 270, pro suibus 30, pro 2000 libris casei per 3 cr. 100, pro pullis 144 per 3. cr. 7,12, pro 2400 ovis per 24 cr. 9,48, pro 36 anseribus per 12 cr. 7,12, pro anatibus 60 per 3 cr. 3, pro 24 gallinis Indiacis per 15 cr. 6. Summa f. 1409,12.

Detrahuntur expensae: pro villico sive allodiatore sallarium 15, pro quinque boariis 60, pro pastore 12, pro allodiatrice sive villica 12, pro 4 ancillis 40, pro sale 12, pro carne 31, pro candelis 7,30, pro defalcatione messis 150, pro butyro cocto 18, pro extraordinariis expensis, nempe curribus, occis, aratris et aliis reparandis praeter propter 50. Summa expensarum 407,30.

Hasce expensas subtrahendo a superiori summa 1409,12 (—407,30), restant 1001,42.[17]

Közli: MAKSAY FERENC

ФЕРЕНЦ МАКШАИ

ПРОЕКТ ИЗ 1690-Х ГОДОВ. УСАДЬБА В СЕЛЕ ЧАКТОРНЬЯ

Резюме

В 1694 году король Леопольд продал графу Prie и Pancalieri казенную усадьбу в районе с. Чакторнья. Усадьба раньше принадлежала семейству Зриньи и распространялась почти на всю территорию междуречья, названного Муракез. Для нового, не знающего местных условий владельца поместья был составлен проект усадьбы на территории всего междуречья. Неизвестный автор проекта, — по всей вероятности —, из казенной должности перешедший на графскую службу управляющий имением, о проекте которого некое, имеющее более высокое положение лицо дало оценку в записках на трех страницах. На основе созданной в 1720 году переписи можно предполагать, что вслед за созданием проекта на деле произошло его осуществление и тем самым хоть одну из разорившихся после 1670 года усадеб удалось реорганизовать.

Проект принимал во внимание не местные условия, а признанные правильными общегосударственные схемы, когда предполагал установление 300 хольдов поля под пашню (обработка велась бы в трехпольной системе), 104 хольда для сенокосных угодий. 70% поля под пашню предназначалось для разведения пшеницы, ржи и полби, 10% для ячменя, 20% для овса. Пахать пашню предполагалось в 3, 2 и 1 раз (соответственного трем группам). Для посева было предложено для каждого хольда земли 2 «древенки» (приблизительно 130 литров) зерна. Средняя урожайность предполагалась в случае ржи сам 4, в случае ячменя сам 6, а в случае овса сам 8.

Рабочий скот (18 волов) получал бы поголовно и ежегодно 2, а 50 коров 1 повозку сена, телята получали бы меньше по количеству, однако лучшее по качеству сено. Зерновой фураж получали бы лишь рабочие волы и домашние птицы (если не считать недоброкачественное зерно и отруби для 7 свиней). Для крупного скота (в виде венгер-

[17] Az eredetiben a lapok szélére kivetített szó- és számjegyismétléseket nem közöltük.

ской специальности) предполагалось по проекту и довольно значительное количество соли.

По составителю проекта от дающих относительно мало молока коров типа Муракези предполагалось получать ежегодно приблизительно 20 кг сливочного масла и 22,5 кг сыра, а в виде прироста от 50 коров — 30 телят, от 6 свиноматок — 60 поросят, и от 24 куриц — 144 цыплят и 2440 яиц.

Распределение рабочей силы в организованной по проекту усадьбе предполагалось особенно рационально. Применение барщинного труда сокращалось бы до минимума. Большинство работ совершалось бы 12 усадебными прислугами, предусматривая покупку одного усадебного плуга и одной повозки для каждых 50 хольдов пашни и одной бороны для каждых 70 хольдов земли.

В качестве годового дохода автор проекта предусматривал 1001 флорин, 433 флорина из скотоводства и 568 флоринов из разведения растений. Рассчеты автора проекта — как заметил и его современник-критик — не в одном месте подлежали изменению, оптимистические представления нуждались в некотором ограничении, однако, в целом равнялись на общегосударственные нормы и представлялись реальными.

FERENC MAKSAY

EIN ALLODIUMPLAN VON CSÁKTORNYA AUS DEN 1690-ER JAHREN

Zusammenfassung

Als König Leopold in 1694 das Kameralgut von Csáktornya — früher das Herrschaftsgut der Familie Zrínyi —, das beinahe die ganze Murgegend in sich faßte, dem Markgrafen von Prie und Pancalieri verkaufte, wurde ein Plan über ein in der Murgegend zu errichtendes Allodium für diesen neuen Gutsherrn, der die Lokalverhältnisse nicht kannte, entworfen. Der genauer nicht gekannte Verfasser des Werkes war wahrscheinlich ein Verwalter, der vom Dienste des Schatzamtes zum Markgrafen übertrat; sein Elaborat wurde von einem Fachmann von höherer Einteilung in einer Aufzeichnung von 3 Seiten überprüft. Wie es aus einer Konscription von 1720 zu vermuten ist, kam es wirklich zur Allodiumorganisierung nach dem Plan und es wurde damit wenigstens eine der seit 1670 zugrunde gegangenen Allodien rekreiert.

Der Allodiumplan richtete sich nach Schemen, die überall im Lande für gültig gehalten wurden und nicht nach Lokalverhältnissen, als er außer einem im Dreifeldersystem zu bestellenden Acker von 300 Joch eine Heuwiese von 104 Joch herzustellen wünschte und in 70% des Ackers Weizen-, Roggen- und Dinkelanbau, in 10% Gerste, in 20% Hafer, unter sie aber den drei Gruppen entsprechend, dreimaliges, zweimaliges bzw. einmaliges Pflügen, als Saatkorn für je 1 Joch zwei »drevenka« (das heißt ungefähr 130 Liter) Getreide vorschlug. Den mittelmäßigen Ernteertrag schätzte er aus Roggen auf das Vierfache, aus Gerste auf das Sechsfache, aus Hafer auf das Achtfache.

Jeder von den 18 Jochochsen hätte jährlich zwei, jede von den Kühen einen Wagen Heu, die Kälber wenigeres, aber feineres Heu bekommen; Hartfutter hätten nur die Jochochsen und das Geflügel bekommen (wenn wir das armselige Getreide und Kleie der sieben Schweine nicht berechnen). Das Elaboratum bestimmte den Großtieren außer dem obigen — als ungarische Spezialität — auch Salz von einer ziemlich großen Menge.

Nach dem Verfasser des Elaboratums kann man von den verhältnismäßig schwachen Milchkühen von der Murgegend ungefähr 20 Kg Butter und 22,5 Kg Käse, als Zuwachs von den 50 Kühen 30 Kälber, von den sechs Mutterschweinen 60 Ferkeln, von den 24 Hühnern 144 Hennchen und 2440 Eier warten.

Das Elaboratum wollte die Arbeitskräftebewirtschaftung des geplanten Allodiums — die Zeit in Anbetracht gezogen — als besonders entwickelt gestalten. Er wollte die Fronwirtschaft auf das Minimum vermindern, den Großteil der Arbeit von 12 Personen verrichten lassen. Er wünschte, daß je ein allodialer Pflug und Wagen zu 50 Joch und je eine Egge zu 70 Joch Acker verschafft werde.

Als Jahresertrag hat der Verfasser 1001 Ft in Aussicht gestellt (433 von der Tierhaltung, 568 von den verschiedenen Erzeugnissen). Seine Berechnungen — wie der Zeitgenosse-Kritiker bemerkte — sind an mehreren Stellen zu korrigieren, seine optimistischen Vorstellungen einigermaßen zu beschränken, wir müssen aber einräumen, daß sie sich nach dem Landesdurchschnitt richten und nach Realität streben.

A GYULAI ZÖLDSÉGTERMELŐ KÖRZET KIALAKULÁSA

A Dél-Tiszántúl sokat változott az utóbbi három—négy évszázad folyamán. A középkor végére kialakult, földművelők lakta, aprófalvas táj a hódoltság és a felszabadító háborúk alatt egészen elvadult, lakosságát majdnem teljesen elvesztette. A veszteségeket a XVIII. század első felében nagyarányú telepítésekkel pótolták, de az új népességnek elölről kellett kezdenie a táj átalakítását. Az erdőségeket kiirtották, helyüket puszták és szántóföldek foglalták el, a mocsarakat és vadvizeket levezették, új medreket ástak a folyóknak. Két évszázad alatt kicserélődött a növénytakaró, megváltozott a táj arculata.

Mindezek jellemzőek Békés megyére meg Gyula városára is. Gyulán a középkorban messze vidék egyetlen komoly erődítménye állt, ezért lett a hódoltság után az újjászerveződő vármegye központja. Népessége alföldi és erdélyi magyarokból, telepített németekből és bevándorolt románokból verbuválódott.

A megyeszerte változatos földhasználat az 1771. évi urbárium kiadása után kezd rendeződni. Gyulán csak 1818-ban tértek át az addig szokásos kétnyomásos határhasználatról a háromnyomásosra.[1] 1773-ban még csak 3996 hold szántó volt az 50 000 holdas határban.[2] 1786-ban osztották fel hagyományosan utoljára a földeket, de 1811-re több mint 2000 holddal szaporodtak a szántók, ezért új osztást kellett végrehajtani.[3] Az állattartás jelentős szerepet játszott a földművelés mellett. 1773-ban 5525 lakosra 1500 szarvasmarha, 1700 ló, 1129 sertés jutott, 1836-ban viszont 11 947 lakosra csak 1500 szarvasmarha, 250 sertés és 2000 ló.[4] Az állatállomány csökkent, a város lélekszáma növekedett. Három nyomáson már nem lehetett annyi állatot tartani, mint kettőn, valószínűleg fokozottabban kezdtek áttérni az istállózásra. Az egyre nagyobb méreteket öltő ármentesítéssel egyre több terület vált földművelésre alkalmassá. 1800—1840 között 12 800 kh-dal növekedik a vetésterület, aztán még rohamosabb a gyarapodás. 1853-ban az 53 963 kh-as gyulai határból már 22 103 kh szántó, ami az egész 41%-át teszi ki. Emellett 22,3% rét és kaszáló, 28,2% legelő, 2,7% erdő, 0,8% nádas, 1,6% szőlő, 3,4% terméketlen terület.[5] 1895-ben a 33 315 holdas határból (két puszta, Gerla és Póstelek elcsatolása után) 22 461 hold a szántó, ami az egész 67,4%-a. A rét 22,3-ról 3,8%-ra, a legelő pedig 28,2-ről 19,4%-ra csökkent.[6]

Fényes 1847-ben már nagy búzatermő helynek mondja Gyulát[7], ugyanakkor a Hármas Kis-Tükör a régi vár, a vármegyeháza és az országos vásárok mellett negyedik megtanulandó nevezetességnek a város „sok tekenyős békáit" tartja.[8] Mégis ez utóbbi inkább a hajdani vízi élet kuriózuma, mint korabeli valóság. A fenti összehasonlítás jól mutatja a változás méreteit. Az 1853. évi helyismereti leírás szerint a Békés megyei búza felér a bánságival, kétszerest pedig csak szegényebb földművesek, kisföldű iparosok termesztenek. Az árpa, zab, nem nagy területet foglal el, de a kukoricát ugarba igen sokan vetik. Nevezetes termény a köles, amit leginkább „gyeptörésbe" vetnek, és Debrecen,

[1] *Etsedy Gábor:* Gyulának Polgári és Egyházi állapotja a' régibb s' ujabb időkben. Tudományos Gyűjtemény 1832. XI. 20. l.
[2] *Scherer Ferenc:* Gyula város története. Gyula 1938. II. k. 229. l.
[3] Uo. I. k. 416. l.
[4] Uo. II. k. 230. l.
[5] *Palugyay Imre:* Békés-Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása. Pest 1855. IV. k. 167. l.
[6] A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 1895. Bp. 1897. 434—5. l.
[7] *Fényes Elek:* Magyarország leírása. Pest 1847. I. 366.
[8] Hármas Kis-Tükör. Pest 1849—50. I. k. 98. l.

Szeged, Szolnok piacaira visznek eladni. A kender mindenütt általános, burgonyát nem régen termelnek, de csak saját szükségletre. Különben egy sor új ipari és takarmánynövény honosodása folyik, ezeket uradalmak és módosabb parasztgazdák termesztik. Ilyenek az őszi és tavaszi repce, a napraforgó, a len, a burgundi répa, a cukorrépa és a bükköny. Dohányszükségletét 1850-ig mindenki maga termelte meg, árunak csak az újkígyósi dohánykertészek termelték a megyében.[9] Az idézett leírás szerencsés pillanatot rögzített: azt, amikor nagy strukturális változások kezdődtek a megye növénytermesztésében. Legtöbb még csak nagybirtokon ismert termelvény néhány évtized múlva általánosan ismert lesz a paraszti gazdaságokban. Ekkor még csak a búza és a köles piacravitele jelentős, ezek mellett inkább a nádat, a gyékényt és a kákát szállítják nagyobb tételekben eladásra. A nádat építkezéshez, kerítéskötéshez, a gyékényt meg a kákát búza- és kukoricakévék bekötésére, valamint szőlőkötözésre használták.[10]

Az állattartás is változóban van; ahol még nem történt meg az úrbéri elkülönözés, nagyban tenyésztik a birkát, de ahol már elválasztották a legelőket, a birkanyájak, gulyák és ménesek száma megfogyatkozott. A sertésfajták közül a szalontai veres disznót a fehér és fekete mangalica szorítja ki.[11] Gyulán 1857—58-ban volt a legelőelkülönítés és tagosítás.[12]

Forrásaink 1895-ig nem tüntetik fel külön Gyula város gazdasági adatait. Vagy a megyei összeírás számait közlik, mint pl. az 1870. évi összeírásnál,[13] vagy csak a járását, mint az 1885. évi állatösszeírásnál.[14] Azonban az 1853—1895-ös összehasonlítás sokat mond, lemérhető a megye és város mezőgazdaságának belterjesedése.

Ugyanebben az időben a lakosság száma a következőképpen alakult:

1804	10 831	1880	18 046
1836	11 947	1890	19 991
1850	16 204	1900	22 446
1869	18 495	1910	24 284[15]

A lakosság növekedése kétszer megugrott; először az 1840-es években a szabályozási munkálatok első nagy hullámakor, másodszor pedig a századfordulón a fokozott városiasodáskor. A 70-es években a nagyarányú vízrendezési munkákat nem követte kellő mértékben a mezőgazdaság belterjesedése. A földnélküli agrárnépesség eleinte a földmunkáknál helyezkedett el. A 90-es években ezek megszűntek, a környező helységekben lábra kapott az agrárszocialista mozgalom. Ekkor szolgálta meg Dél-Tiszántúl a Viharsarok nevet. Gyulán azonban más volt a helyzet. Amíg a szomszédos községekben rendkívül kedvezőtlen volt a birtokmegoszlás Új(kígyós 91, Doboz 77, Gyulavári 82, Kétegyháza 62%-a volt uradalom), addig Gyulán nagyobb összefüggő magánbirtok nem volt, sőt néhány évtized leforgása alatt a város maradt az egyetlen tekintélyes földbirtokos.[16]

1904-ben a városi tanács a saját elhatározásból megvette gróf Wenckheim István benedeki uradalmát 180 000 koronáért. A szarvasmarha-tenyésztést akarták fellendíteni, másrészt a birtok felosztásával szociális problémákon szerettek volna segíteni. A 3778 kh egy részéből városi legelő lett, 2307 kh-at pedig parcelláztak. Szegényebb vásárlók számára is voltak 1—2 holdas parcellák, de vevőjük nem akadt.[17]

Két év múlva, 1906-ban Rostás Mihály és néhány társa a Gyulai Munkásnépkör megbízásából mozgalmat indított, hogy gróf Andrássy Kálmánné árendás földjeit nekik és ne a gazdáknak adják bérbe. A grófnő kikerülte a követelőzőket, és földjét eladta a városnak. Kikötötte, hogy földnélküli munkások között osszák fel 1—3 holdas darabokban. A birtok 1724 kisholdból állt, 520 parcellára osztották ugyanennyi családnak. A város segélyt kért a kormánytól mintagazdaság és munkásházak építésére, de nem kapta meg. 92 holdból 313 házhelyet hasítottak ki, 250—300 négyszögöles területtel.[18] (Ezt később, 1920-ban újraosztották 328 parcellára.) Végül 1918-ban gr. Almássy Imre 370 holdas birtokát vásárolta meg a város. Ezen később mintagazdaságot rendezett be.[19]

[9] *Palugyai* i. m. IV. k. 51—57. l.
[10] Uo. IV. k. 57. l.
[11] Uo. IV. k. 60. l.
[12] *Scherer* i. m. II. k. 82. l.
[13] Magyar Statisztikai Évkönyv I. k. Buda 1872. 48. l.
[14] Magyarország hasznos háziállatai összeírásának eredménye. Bp. 1885.
[15] *Scherer* i. m. II. k. 315. l.
[16] Uo. II. k. 318. l.
[17] Uo. II. k. 305. l.
[18] Uo. II. k. 307. l.
[19] Uo. II. k. 416. l.

A mezőgazdasági munkásság száma csökkent a nagybirtok megszűnésével. Egyrészt elvándoroltak, másrészt nyomorúságos kicsi földjükön kisparaszti gazdaságokat létesítettek. A kisgazdaságok száma és a külterületi lakosság nőtt. 1859-ben még csak az árvíz feletti szinten voltak tanyák, azok is szórványosan. 1900-ban már a népesség 23,3, 1920-ban 24,1%-át (6000 lélek), 1930-ban 23,3%-át (5901 lélek) találjuk külterületen.[20] Az 1920—30 közötti viszonylagos csökkenés a belterület növekedésének köszönhető. A századfordulón érezhető némi gazdasági fellendüléshez bizonyára hozzájárultak a kedvezően alakult birtokviszonyok és a Gyulavidéki Helyiérdekű vasút megépítése (1901—06) is. Ez a keskeny nyomtávú vasút 40 km hosszú pályájával 12 községet, két nagy uradalmat kapcsolt a városhoz, kb. 100 000 kh területet.[21] A dualizmus kora, mint mindenütt az országban, a tervezések, alapítások, építkezések kora volt Gyulán is. A fellendülés azonban hamarosan megakadt, kiderült, hogy Gyula nem tud lépést tartani az országos fejlődéssel. Még a múlt század 50-es éveiben elkerülte a budapest—aradi vasútvonal, és csak jóval később, az 1871-ben épített nagyvárad—fiumei vonal kapcsolta be a vasúti hálózatba. A környék csomópontja nem Gyula, hanem a szomszédos, de jóval életképesebb Békéscsaba lett. Ez a tény csak most éreztette igazán hatását; a gyárak, ipari vállalkozások nem Gyulán, hanem Békéscsabán keletkeztek. Gyulának alföldi város lévén nem is sok lehetősége volt az iparosodásra, de földrajzi helyzetének kedvezőtlen alakulása miatt még ezektől a lehetőségektől is elesett. A XIX. században csak olyan kisebb, 10—20 embert foglalkoztató üzemecskék működtek hosszabb-rövidebb ideig, mint amilyen az első is volt; az 1806-ban alapított „Királyi privilegiált gyulai olaj-fabrika társaság".[22] Az első valóban üzemnek nevezhető gyár 1900-ban kezdett működni. Az „Első gyulai kötött és szövött iparárugyár rt." a monarchia egyik nagy részvénytársaságának érdekeltsége volt.[23] Ebben az időben, igaz, kezdetleges formák (vásárok) között, de igen élénk kereskedelmi életet élt a város. Az évente négyszer sorra kerülő országos vásárok Alföld és Erdély nagy terménykicserélő helyei voltak. Ezek a vásárok jó hírrel és nagy múlttal dicsekedtek, ugyanis Gyula két különböző termelésű terület határvonalán feküdt, ráadásul vízi út és átkelőhely mellett.[24] A vásárok ebben az időben már lassan sorvadtak, de még a XX. század első évtizedeiben is jó jövedelemet biztosítottak a lakosság több rétegének. Korabeli méreteikre tájékoztatásul szolgál a következő néhány adat. Négy év Pál-napi (január 25) vásáraira felhajtott szarvasmarha-állomány így alakult: 1882: 80 000; 1883: 100 000; 1886: 80 000; 1889: 70 000 db.[25] Mérjük hozzá a város állatállományát 1895-ben: 3099 szarvasmarha, 3116 ló, 9323 sertés, 2488 juh.[26] Ez az állomány ebben az időben viszonylag stagnál, 1911-ben 1126 darabbal több a szarvasmarha (4225), 359 darabbal több a ló (3475), 4194 darabbal több a sertések (13 517) száma, a juhoké viszont csökkent 1552 darabbal (1936).[27]

A gyenge iparosodás és rossz helyzet ellenére a város mégis nagyot fejlődött. Főleg intézményeinek számát növelte, mint megyeszékhely. 1890—1910 közé esik a legtöbb építkezés: fejlesztik a kórházat, felépítik a pénzügyi palotát, a megyei bírósági épületeket; tüdőszanatórium, gyermekmenhely, szeretetház, gimnázium, állami iskolák épülnek. Ekkor létesítik a nyári színkört, a mozit; szobrokat, emléktáblákat állítanak. Utcákat köveznek, betonjárdákat raknak le, a belterület központi utcáit csatornázzák és vízvezetékkel látják el, elkészül az első ártézi kút (1894), bevezetik a villanyvilágítást (1898), kialakul a többnyire ma is jellemző városkép.[28] A városiasodás, polgárosodás a lakosság összetételének változásában jól megmutatkozik. Három népszámlálás adatait elemezve (1900, 1920, 1910) kitűnik, hogy a legjelentősebb réteg, az *őstermelők* száma alig változott (10 629, 9152, 10 721). Viszont százalékos arányuk jelentősen csökkent, 1900-ban 47,7, 1920-ban 43%. Ugyanekkor az iparból, főleg a kisiparból élők száma előbb emelkedett, majd csökkent (5628, 6424, 6155). A paraszti lakosság fogyása nem az iparból élők számát növelte, hanem más csoportokét. Pl. a közszolgálatban állók és szabadfoglalkozásúak száma így növekedett: 1406, 1930, 2335, a kereskedelemi foglalkoztatottjaié szintén nőtt: 764, 960, 1040, ugyanígy a közlekedés alkalmazottjaié is: 405, 811, 840 fő.[29] Mindenképpen a polgári, kispolgári rétegek gyarapodtak. Így következett be az

[20] Uo. II. k. 428. l.
[21] Uo. II. k. 310. l.
[22] Uo. I. k. 434. l.
[23] Uo. II. k. 312. l.
[24] Vö. *Dankó Imre:* A gyulai vásárok. Gyula 1963. (Kevés gazdaságtörténeti adattal, néprajzi monográfia.)
[25] *Scherer* i. m. II. k. 237. l.
[26] A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895. Bp. 1897. 436—7. l.
[27] Magyar Statisztikai Közlemények 41. k. (Új folyam.) Az 1911. évi állatszámlálás.
[28] *Scherer* i. m. II. k. 350. s köv. l.
[29] Magyar Statisztikai Közlemények (Új sorozat). 2., 48., 71. k. megfelelő adatai. (Az 1900., 1910., 1920. évi népszámlálások.)

első világháború után kialakult helyzet. Az alig néhány éve birtokos kisparasztok és agrárproletárok (1900-ban napszámosok száma 841, 1910-ben 1706, 1920-ban 468) keresik az új életformát, mert a városi földosztások néhány holdja nem képes eltartani őket. A különben is gyengén iparosodott és a trianoni határ közelsége miatt végleg megbénult város gazdasági élete pedig nem tud munkalehetőséget nyújtani. Egy jelentős hányaduk az intenzív zöldségtermelésben találta meg számítását, néhány év alatt jelentékeny kertészeti kultúrát fejlesztettek ki.

A természeti adottságok szerepe a zöldségtermelő kultúra kialakulásában

Gyula és környéke természeti feltételei kedvezőek a zölségtermelésre. Nem véletlen, hogy itt a zöldségtermelés magas szintet ért el, a hajtatás pedig országosan az elsők között áll. Legfontosabb feltétel az elegendő víz az öntözéshez. A terület a Fehér-Körös völgyében fekszik. A Körös-völgy hazánk egyik legszárazabb tája, az évi csapadék negyven évi átlaga 536 mm, Kecskemét után a legalacsonyabb az országban.[30] Aprilistól szeptemberig 315 mm eső esik, az aszály óriási károkat okozhat. A gátak között, ásott mederben folyó Körösök 100—120 éve még rendszeresen kiöntöttek és elmocsarasították a vidéket. A szabályozás 1833—1900 között készült el, az 1850-től egymás után alakuló ármentesítő társulatok vezetésével. A növénytakaró átalakult, a táj képe erősen megváltozott. 1851—1900 között a szántóföld aránya 22-ről 71%-ra emelkedett a megye területén.[31] De a rossz vízgazdálkodás következtében sok helyen elszikesedett a talaj, másutt a belvíz okozott évről évre nagy kárt. Ezért alakultak át idővel az ármentesítő társulatok belvízlevezető társulatokká.[32] Csatornarendszereket építettek, amiket előbb belvízlevezetésre, később felismerve a lehetőséget, öntözésre is használtak.

Ma a Körösök nem biztosítanak állandó vízmennyiséget. A Kettős-Körös (Fehér- és Fekete-) vízgyűjtő területe 9000 km², a Hármas-Körösé (Sebes-Körös és Berettyó) 19 715 km². Egyik folyó sem egyenletes vízhozamú. Tavasszal nagy áradások, nyáron, ősszel rendkívül alacsony vízállás jellemzi őket. Szarvasnál pl. a Hármas-Körös vízhozama 27 m³/sec, és 900 m³/sec között ingadozik.[33] Az ingadozáson igyekezett segíteni az 1937—42. években épült békésszentandrási duzzasztómű, Magyarország első jelentősebb ilyen építménye. A duzzasztó elősegíti a Körösök vízének öntözésre használását, hajózhatóvá teszi a vizet Békésig, és jelentős vízmennyiséget tárol a holtágakban is. Rajta kívül számos kisebb vízművet találunk a Körösökön, számunkra leginkább jelentős a Fehér-Körösön Gyulavári község határában épült duzzasztógát. Ennek nagy szerepe van a Gyula környéki öntözőgazdaságok vízellátásában. Élővízcsatornának nevezett egykori Körösmedret lát el vízzel, amelyik Gyulán és Békéscsabán keresztülfolyik. Partján helyezkedik el a legtöbb kertészeti telep.

Jelentős szerepe van a megyében, így a gyulai körzetben is a csőkutas öntözésnek. A folyóvizektől távolabb eső vagy a tengerszint felett magasabban fekvő, de zöldségtermelésre kiválóan alkalmas területeket öntözik kutakból.

A kedvező viszonyok kialakulásához hozzájárultak a Gyulától északra és keletre fekvő folyammenti erdőségek is. Szerepük főleg a télvégi és koratavaszi szelek erejének csökkentése. A tavaszi fölmelegedés hamarabb köszönt be, mint az ország más zöldségtermeléssel és hajtatással foglalkozó területein. Az évi középhőmérséklet 30 éves átlaga Budapesten 10,9 C°, Békéscsabán 11,1 C° (márciusban 6,3—6,5 C°, áprilisban 11—11,5 C°, májusban 16,6—17,2 C°, júniusban 19,7—20,2 C° az arány). A napfényes órák száma ugyancsak Budapest—Békéscsaba viszonylatban és harminc éves átlagban 1994—2007 évenként. A gyorsabb felmelegedés és a több napfényes óra alapvető tényezője annak, hogy a gyulai körzet 10—12 nappal hamarabb tud jelentkezni a fővárosi piacon áruival, mint pl. a Budapest környéki kertészetek. Elsőségben csak a szentesi körzet tudja fölvenni velük a versenyt.[34]

Szólnunk kell még néhány szót a terület talajviszonyairól is. Geológiailag a Békés-Csanádi löszhátho z tartozik a táj. Tengerszint fölötti magassága 86—90 m között ingadozik. Az öntözés számára legmegfelelőbbek az ún. öntéstalajok, a legtöbb kertészetet itt találjuk. A másik talajfajta, amin öntözés folyik, az ún. agyagtalaj. Gyengén lúgos

[30] *Álbel Andor—Vincze Ferenc:* Békés megye öntözéses gazdálkodása. Gyula 1963. 3. l.
[31] Uo. 4. l.
[32] A vizsgált terület lecsapolását az Alsó-Fehér Körösmenti Ármentesítő Társulat végezte.
[33] *Álbel—Vincze* i. m. 4. l.
[34] Vö. *Szalva Péter:* A szentesi paprika. Bp. 1959.

altalajú, a felszínhez közel tartalmaz meszet, de a vizet elraktározza. Az agyagtalajokat főként csőkutas öntözéssel művelik, mert távol esnek a folyóvizektől.[35]

Az országos viszonylatban is számottevő zöldségtermelő kultúrát az igen kedvező természeti feltételek és a gazdasági-társadalmi tényezők sajátos találkozása hozta létre.

Az öntözéses kultúra kialakulása és története

Zöldségtermelés Gyulán már a középkorban is folyt.[36] Az első szórványos adatok bizonyára nem jelentenek kezdeteket. Feltételezhető, hogy a középkori településen a kedvező adottságok kihasználásával veteményeztek zöldségféléket. Az újratelepült Gyula egyik részét a XVIII. század első felében német telepesek szállták meg. A század végén már dohányos-, káposztás-, zöldségeskertjeikről tudunk.[37] Például szolgálhatott a földesúri virágos- és zöldségeskert is.[38] Ugyanebben az időben a külön várost alkotó Magyar-Gyula 300—600 fej káposztát, 2 véka babot, 2 véka borsót, 4 véka vöröshagymát, 3 koszorú fokhagymát, 1 véka retket fizetett kilenced fejében. Ez is mutatja, hogy a földművelő lakosság jelentékenyebb veteményezést folytatott.[39] Valószínű azonban, hogy csak a ház melletti kertekben veteményeztek, és alig lépték túl az önellátás határát. Később a német lakosság már piacra is termelt. 1840-es évekből származik az a följegyzés, amely szerint konyhazöldséget minden háznál és eladásra szőlőskertekben bőven termesztettek. Piacra a legtöbb zöldséget a gyulai német asszonyok szolgáltatták, és jól pénzeltek belőle.[40]

Ezekután jogunk lenne feltételezni, hogy a század második felében kibontakozó zöldségeskultúra német előzményekre tekint vissza.[41] A valóságban nem így volt, mert a szépen induló gyulai német zöldségkertészet jelentéktelenné vált az új bolgár rendszerű mellett és beleolvadt abba. Semmiféle adat, emlékezés, a munkafolyamatok egyetlen terminusa sem mutat arra, hogy e német-gyulai zöldségeskultúra folytatódott volna.

Gyulán a múlt század utolsó harmadában bolgárok kezdtek intenzív zöldségtermeléssel foglalkozni. Megjelenésük pontos idejét nem ismerjük, hozzávetőlegesen az 1880—90-es évekre tehetjük. Ekkortájt tűnnek föl a városok mellett az ország más vidékein is.[42] Felfedezve a konjunkturális lehetőségeket, néhány hold földet béreltek, és hazai módszerekkel öntözéses növénytermesztést kezdtek. Télen ketten előrejöttek előkészíteni a munkát, bérletet keresni, trágyát vásárolni. Ezek közül egyik volt az a vezető, aki később munka idején irányította a többieket. Tavasszal ismét megjelentek, annyi otthonról hozott munkaerővel, amennyit foglalkoztatni tudtak. Az első években minden ősszel hazamentek Bulgáriába, de látva a nagy hasznot, később családostól is jöttek, néhány évre megtelepedtek, és vagyonosan tértek vissza hazájukba. Sohasem vásároltak földet, hanem két-három évre bérelték. Nem voltak állandó befektetéseik sem. 1914 előtt csak elvétve maradtak végleg Magyarországon.

Visszaemlékezés szerint heten voltak az első gyulai bolgárok, akik Póstelek határrészen, a Széchényi-uradalomban béreltek földet. Az első esztendő jó eredményei után sokfelé fölállították öntözőkerekeiket a Körösök és kanálisok mentén. Legfőbb termékeik a paprika, káposzta, karalábé, petrezselyem, zeller voltak. Kísérleteztek tojásgyümölccsel is, de a piac nem kívánta, Békés megyében máig sem termelik nagyobb területen.

A bolgár kertészek kezdeti nagy sikereiket több tényezőnek köszönhették. Az itt talált zöldségtermelés önellátó és versenyképtelen volt. Külterjesség, szűk piac, tőke és munkaszervezés hiánya jellemezte. Ezzel szemben a bolgárok kialakult termelési technikával rendelkeztek, amivel maximálisan ki tudták használni a kedvező viszonyokat. Mindjárt annyit termeltek, hogy az a távolabbi piacokra is eljuthatott. Munkájuk intenzitása jóval magasabb volt, mint a helybelieké. Termelőszervezetüket szigorú rend, fe-

[35] A talajtani és meteorológiai adatokat *Kovács Árpád:* A gyulai zöldségtermelő körzet kialakulása c. munkájából vettem. (Szaktárgyi dolgozat 1956. A Gyula Erkel Ferenc Múzeum adattára, szám: 76, csoport: VII/14.)

[36] 1525-ből való feljegyzés szerint a gyulaiak borsót és káposztát veteményeztek. A környező falvak jobbágyi kötelezettsége volt a veteményezés, így a gyulai vár kertjét a vári és püski jobbágyok művelték *(Scherer* i. m. I. k. 81. l.). Ezenkívül 1554-ben a várban 2 kertésznek adnak fizetést *(Scherer* i. m. I. k. 149. l.).

[37] *Scherer* i. m. I. k. 308. l.

[38] Uo.

[39] Uo. I. k. 312. l.

[40] *Palugyay* i. m. 54. l.

[41] Vö. *Boros Marietta:* A kecskeméti homoki zöldségesek. Ethn. LXXIV. 1962. 202—29. l.

[42] *Szalva* i. m. 17. l. *K. Nagy Sándor;* Biharország. Útirajzok. Nagyvárad 1885. II. k. 186. l. Egy Nagyvárad melletti tanyán lakó szerbekről (!) tudósít, „kik csodálatos eredményt érnek el a konyhakertészettel". Leírja termányeiket, viseletüket, főleg Belényes és Vaskóh felé szekéren szállítják a zöldségfélét.

gyelmezettség, hagyományos kötöttségek jellemzeték. Mindezek mellett elegendő tőkével s nem utolsósorban Magyarországon addig még nem ismert növényfajtákkal rendelkeztek. Eleinte féltékenyen őrizték tudásukat, csak bolgár munkaerőre támaszkodtak. Később magyar napszámosokat is alkalmaztak, akik évek folyamán ellesték a mesterséget.

A magyarok először szántóföldi zöldségtermelést folytattak öntözés nélkül. A hagyomány szerint hárman kezdték a kertészkedést az 1880-as évek végén a Jánoszug nevű határrészen. Ők is felfedezték a lehetőségeket, és számuk egyre szaporodott, egyelőre azonban öntözés nélkül gazdálkodtak. Ennek két oka lehetett: még nem ismerték az öntözés technikáját, és pénz híján nem tudtak öntözőberendezéseket vásárolni, mivel agrárproletárok voltak.

Az öntözéses növénytermesztést központilag is szorgalmazták. 1876. május 20-án leirat érkezett a megyéhez a földművelés-, ipar- és kereskedelmi minisztertől: az öntözött és öntözhető területek, valamint az öntözőcsatornák összeírását kérik. Ekkor még nem sok eredménye lehetett az összeírásnak, adatai nem maradtak fenn.[43] 1892-ben a megyéről készült közgazdasági tanulmányban a szerző a következőket írta: „A kertészet sokkal több figyelmet érdemelne, mint amennyit neki a közönség szentelni hajlandó".[44] 1896-ban a gyulai folyammérnöki hivatal tervei és előterjesztése alapján az alispán jóváhagyta, hogy az Alsó-Fehér Körös menti Vízmentesítő Társulat a belvíz és élővíz levezetése mellett az épített vízműveket öntözési célokra is felhasználhatja. Zsilipek és új csatornák építését is engedélyezi.[45] Ez a gondolat már az előző években is felmerült. Békés, Bihar és Arad megye területén 1850—70 között 7 árvízmentesítő társulat alakult egymás után a három Körös és a Berettyó vizének szabályozására. Ezek a társulatok a 90-es évekre elvégezték feladatukat. A közvetlen árvízveszély elmúlt, azonban másik probléma jelentkezett helyette. A mélyebben fekvő ármentesített területeket minden nagyobb eső után elöntötte a talajvíz. Ezért a belvíz levezetése lett a társaságok, így a területükön működő Alsó-Fehér Körösmenti Ármentesítő Társulatnak is a fő feladata. Levezető csatornahálózat épült, zsilipekkel. Ez a csatornahálózat pedig magamagát kínálta öntözésre is. A társulat 1896-tól rendszeresen foglalkozott öntözőgazdaságok vízellátásával.

A társulatok korabeli monográfusa jól ismerte az öntözés gazdaságosságát, és nagy jövőt jósolt neki. A Körös menti földeket és a kiágazó csatornákat igen alkalmasnak tartotta erre a célra.[46] A Berettyó melletti nagy káposztaföldek már képesek ellátni a dél-tiszántúli szükségletet. Azelőtt Erdélyből hozták a bihari, békési helységekbe a káposztát.[47] A Körösök és a Berettyó völgyében 1895-ben 11 725 kh-on folyik zöldségtermelés. Ez a foglalkozási ág sok községnek jó kereseti forrást jelentett. A kertészkedők mindenütt vagy bolgárok vagy zselléremberek, akik igaerővel nem rendelkeznek, s ezt a hiányt sokkezű családjukkal pótolják. Különösen az erdőirtás és a gyepföld kapós, még nagyobb bérösszegért is. Az előbbin dinnyét, az utóbbin burgonyát termelnek leggyakrabban. A nem öntöző bérlők igyekeznek kihasználni a földet, a feles kukorica közé babot és zöldségféléket ültetnek. Gyakori terményeik még a paprika, hagyma és sáfrány.[48] A bolgárokat kivéve azonban sehol sem specializálódtak a *termelők*. Bár adataink erről nem szólnak, valószínűleg csak a közeli városok ellátására termeltek, szűk réteget élelmeztek. Idősebb (70—80 éves) parasztemberek emlékezete szerint gyermekkorukban még ismeretlen volt a zöldpaprika-, uborka-, salátaevés a paraszti konyhán.

1900-ban Békés megye alispánja nagy tervről számol be a megyei közgyűlésnek az öntözéssel kapcsolatban. Az aradi kultúrmérnöki hivatal 63 000 kh lecsapolását tervezi, aminek egy része öntözésre is alkalmas lesz.[49] Ugyanakkor bejelentette, hogy zöldségkonzerv-gyár alapításáról tárgyal Franck Fülöp braunschweigi zöldséggyárossal, aki személyesen jött el meghívására és tanulmányozta a viszonyokat. Mivel az Alsó-Fehér Körösmenti Társulat elfogadta az öntözési tervezetet, az alispán engedélyt ad a békéscsabai mintaöntözőtelep építőmunkálatainak megkezdésére.[50] A telep még abban az évben elkészült, és a következő évben működni kezdett.

[43] Gyulai Állami Levéltár (továbbiakban GyÁL) Alispáni iratok 3636/1876.
[44] *Gaál Jenő:* Békés megye. Kny. a Nemzetgazdasági Szemle 1892. jún. számából.
[45] GyÁL. Árvízmentesítő Társulatok iratai 1896. R. Z.
[46] *Gallucz János:* Monográfia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről és ezen völgyben kialakult vízrendező társulatokról. Nagyvárad 1896. I. k. 556. l.
[47] Uo.
[48] Uo. I. k. 545—6. l.
[49] Alispáni jelentés az 1900. évi május havi közgyűlésre. Hivatalos Közlemények 1900. 148. l. (Békés megye hivatalos lapja.)
[50] Uo. 151. l.

Magyar kertészek néhány évvel az első világháború kitörése előtt kezdtek el bolgár módra öntözni. A bolgárok öntözőmonopóliuma ettől kezdve rohamosan kisebbedett. Először csak 100—200 négyszögölön kertészkedtek, mert járgányra vagy bolgárkerékre nem tellett, gémeskúttal pedig csak kis területet lehetett vízzel ellátni.

Az első világháború befejeztével nagy változás következett be. A háborús zűrzavarban legtöbb bolgár hazájába ment, de akik maradtak, azok is lassan háttérbe szorultak. A helybeliek túlszárnyalták őket, továbbfejlesztették és átalakították a termelés technikáját és módszerét annyira, hogy bolgár jellege elhalványodott. Így alakult ki a ma is jellemző speciális zöldségtermelő kultúra.

Aki öntözni akart, annak vízjogi engedélyt kellett kiváltani a megyei hatóságoktól. A kertészek számának alakulására a beadott kérvények számából következtethetünk a vármegyei alispáni mutatók alapján.[51] 1920-ig csak néhány magyar név szerepel a bolgárok mellett. 1920 után eltűnnek a bolgárok, 1922-től pedig ugrásszerűen emelkedik a vízhasználatot kérvényező helybeliek száma. A bolgárkertészet annyira megmagyarosodik, hogy a békésebb időben visszatérő bolgárok nem tudnak beleilleszkedni az új helyzetbe, és Berettyóújfalu, Szentes, majd Budapest környékére húzódnak.

Az új országhatár a város életét majdnem teljesen megbénította, de arra megvolt a lehetőség, hogy a rossz körülményektől független, virágzó belterjes kultúra alakuljon ki. Kedvező éghajlati és földrajzi adottságok, a nagybirtok hiánya, a városi lakosság növekedése, valamint a sok kisföldű ember megélhetéskeresése szükségszerűen hozta létre a kis területen működő, munkaigényes öntözéses zöldség-, majd primőrtermelő kultúrát. Központilag ugyan ekkor már nem támogatták a kertészet fejlődését. A Földművelési Minisztériumnak a kertészeti termesztés és értékesítés tárgyában 1927-ben kidolgozott programja kielégítőnek tartja a zöldségtermelés helyzetét, különösebb intézkedéseket nem sürget, s mindezt azzal okolja, hogy a nagy zöldségtermelő központok az új országhatáron belül maradtak.[52] A Békés megyei hatóságok ekkor már messzemenően támogatják a kertészeket. A vízjogi engedélyeket, ha ideiglenesen is, de általában kiadják, még akkor is, ha nincs meg a vállalkozónak az előírt felszerelése és vagyona.[53] A zöldségtermelés néhány éven belül meghozza a beruházást és a bérletet. Látva a jól jövedelmező foglalkozást, egymástól eltanulva egyre többen kezdenek kertészkedni. Ezek az emberek legtöbben ma is élnek. A legelső zöldségkertészekhez hasonlóan legtöbbjük az agrárproletariátusból származik. Parasztok ekkor még (20-as évek) nem térnek át nagyobb számban a kertészkedésre.[54]

Változik az öntözés technikája is. A bolgárkereket, járgányt, gémeskutat a 30-as években szinte egycsapásra felváltja a robbanómotor, javul a közlekedés, megjelenik a teherautós felvásárló kereskedő, tágul a piac. Méginkább ugrásszerű az öntözők számának emelkedése 1930-tól. A korabeli Békés megye területén 1930-ban 65 gazdaságban 418 kh-at öntöznek, 1935-ben már 240 gazdaságban 954 kh-at.[55] 1934-ben szigorúan ellenőrzik a kertészeket. Számos termelő (így nevezi a gyulai köznyelv a zöldségkertészt) engedély nélkül folytat öntözést (Gyulán tizen, a társulat egész területén húszan.) Engedéllyel összesen 83-an öntöznek, ebből Gyulán 43-an. Az egész területen mindössze négy bolgár dolgozik, három Békéscsabán, egy Gyulán. (A csőkutas és a nagyüzemi öntözők nem szerepelnek az adatok között, Csak az Alsó-Fehér Körösmenti Társulat területén öntözőket vették számba.)[56] 1935-ben az egész megye területén 156 kh-on működik engedélyezett bolgárkertész gazdaság, ebből a gyulai járásban 47 kh-on (a gyomaiban 27, az orosházában 26, a szarvasiban 10, a szeghalmiban 7, a békésiben és Békéscsabán egy holdon sem), Gyulára 39 kh esik. (A statisztika a gazdaságok számát nem

[51] Sajnos a helyi iratanyagból hiányoznak a kertészeti összeírások, bár a megyei alispáni mutatók utalnak rájuk. Viszont a vízjogi engedélykérelmek alapján nem lehet biztos képet alkotni, hiszen nem valószínű, hogy mindenki megkapta az engedélyt, aki kérelmezte.

[52] GyÁL. Alispáni iratok. 769/1927.

[53] A kiadványok állandó szövege: „Az engedélyezés tárgyát képező, mint közérdekbe nem ütköző vízhasználat az 59 899/V. 3./1903. F. M. rendelet értelmében az 1895. évi XIII. t. c. végrehajtási utasításának 25. §-a alapján ideiglenesen engedélyezendő volt, mivel a kérelmezett munkálat kisebb jelentőségű és ideiglenes vízimű jelleggel bír és a vízjogi törvény 161 és következő §-aiban előírt eljárás lefolytatásának költsége nem állna arányban a vízhasználattól várható haszonnal, azonkívül pedig a tervezett munkálatok létesítéséhez az érdekelt Alsó-Fehér Körösmenti Ármentesítő Társulat az iratok között levő 362/1923 sz. nyilatkozatban közölt feltételek mellett a vízhasználatot megengedi és végül mivel a vízhasználat engedélyezését hatósági szakértő javasolta."

[54] Vö. *Csák László:* A paprikatermelés munkamenete és műszókincse Bélfenyéren. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1958. 157—69. l. A közeli Fekete Körös-menti Bélfenyéren (Belfir) hasonló módon és okok következtében alakult ki intenzív zöldségtermelő kultúra. A termelés és az értékesítés technikája azonban máig jóval kezdetlegesebb szinten maradt, mint a gyulai körzeté.

[55] *Álbel—Vincze* i. m. 9. l.

[56] GyÁL. Alispáni iratok 5780/1933.

közli.)[57] 1936-ban kb. 50 kh-nyira becsülik a vízjogi engedéllyel működő bolgárkertész kisüzemek nagyságát. Szép eredménnyel vettek részt 1933-ban a Békésvármegyei Kertészeti Egyesület által rendezett kertészeti kiállításon.[58]

Az öntözés leginkább egy-két holdon folyik, nem ritka, aki 800 négyszögölön dolgozik. A kultúrmérnöki hivatal kötelezi az engedély nélkül öntözőket, hogy két hónapon belül nyújtsák be kérvényüket mérnöki tervrajzzal és helyszínrajzzal együtt. Az engedély nélkül öntözők a megyéhez fordulnak segítségért. A megye támogatja őket, és miniszteri engedéllyel állami költségen megcsináltatják a tervrajzokat.[59]

Ugyanakkor viszont a megyei gazdasági felügyelő havi jelentései csak mellékesen foglalkoznak a zöldségtermeléssel. Jelentéseiben a hangsúly a gabonatermelésre és az állattenyésztésre esik, mint alapvető élelmiszerforrásokra. Például egy idézet az 1934. októberi jelentésből: „Végül jelentem, hogy a kerti veteményes, gyökérfélék betakarítása folyamatban van, azok terméseredménye az öntözésre berendezett telepeken jó, míg más helyeken a szárazság folytán gyenge."[60]

Ezekben az években termelnek először külföldi piacra a gyulai zöldségesek. A fővárosi bolgárkereskedők fedezik fel a jó felvásárlási lehetőséget. A fejlődés olyan nagyméretű, hogy néhány év múlva felmerül a Gyulán létesítendő gazdasági iskola és kutatóintézet terve. A polgármester ígéretet tesz rá, jól ismeri a zöldségtermelés jelentőségét és az export lehetőségét.[61] Az iskola csak a felszabadulás után, az intézet máig sem alakult meg. Ezekben az években a megye és a város mezőgazdasága ismét jelentős változásokon ment keresztül. Az elcsatolt déli kukoricatermő területek (Bánság, Bácska) pótlására Békés megye a húszas években az ország legnagyobb kukoricatermő vidéke lesz.[62] A parasztgazdaságok a század első három évtizedében elsajátítottak egy sor korszerű talajművelő módot: a tarlóhántást, az őszi mélyszántást, a fogasolás különféle alkalmazását stb.[63] Gyulán a földbirtokos agrárnépesség tovább csökken, 1930-ban a lakosságnak már csak 36,4%-a (25 241-ből 9207 lélek).[64] Ezzel szemben a szántóterület aránya már évtizedek óta alig változott, 1935-ben a 32 745 kh-as határból 22 415 kh (68,3%).[65] Az állatállomány is csökkent az 1911. évi utolsó állatszámlálás óta: szarvasmarha 4225—3019, ló 3475—2728, sertés 13 517—14 368 (ez az egy növekedett), juh 1936—1190.[66]

Mivel még az első világháború előtt megszűnt a földesúri birtok, és az OFB is csak házhelyeket osztott (341 darabot 115 kh 1272 négyszögölnyi területen)[67], a földbirtoklás súlya a kis- és középparaszti birtokra esett. 1935-ben a gazdaságok száma 4730, ebből:

—1 kh	szántóföld nélküli 1881	20—50 kh	283
—1 kh	szántófölddel rendelkező 300	50—100 kh	61
1—5 kh	1287	100—200 kh	16
5—10 kh	531	200—500 kh	16
10—20 kh	365	500—1000 kh	—
		1000 kh: 1 (a város)[68]	

Két egyre inkább érvényesülő tendencia figyelhető meg Gyulán: a kisföldű vagy földnélküli agrárnépesség szaporodása és az egész mezőgazdaság belterjesedése.

Időközben az öntözéses gazdálkodás is belterjesedett. A szántóföldi, helyi terminológiával élve szabadföldi zöldségtermelés mellett új gazdasági ág fejlődött ki, a primőrtermelés. Eleinte bolgár mintára csak palántákat neveltek melegágyban. Ezt a melegágyi technikát fejlesztették tovább és emelték magas szintre a termelők. Leginkább személyes tapsztalatok alapján alakult a ma már hagyományosnak mondható primőrtermelő technika. Ha nem is volt teljes mértékben autodidakta a kialakulása, alig szólt

[57] Magyar Statisztikai Közlemények (Új sorozat) 105. k. Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai 1935-ben. Bp. 1937. 300—301. l.

[58] *Follajtár Ernő:* Gyula megyei város. In: Békés vármegye. Szerk. *Márkus György.* Bp. 1937. 190. l.

[59] GyÁL. Alispáni iratok 2294/1933, 5780/1933.

[60] GyÁL. Közigazgatási bizottsági iratok 1934. R. 231. A gazdasági felügyelő havi jelentései.

[61] *Sebestyén Péter:* Az alföldi öntözés papíron és valóságban. Magyar Alföld 1937. jún. 13. — *Uő:* A városi öntöző iskola terve. Magyar Alföld 1937. jún. 27.

[62] *Gróf Imre:* Mezőgazdaság és állattenyésztés. In: *Márkus* i. m. 139. l.

[63] *Follajtár* i. m. 189. l.

[64] Vö. Magyar Statisztikai Közlemények (Új sorozat). 83. k. Bp. 1932. 42. l.

[65] Magyar Statisztikai Közlemények (Új sorozat). 105. k. Bp. 1937. 300—301. l.

[66] Magyar Statisztikai Közlemények (Új sorozat). 100. k. Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfa állománya 1935-ben. Bp. 1936. 224—5. l.

[67] *Follajtár* i. m. 190. l..

[68] Magyar Statisztikai Közlemények (Új sorozat). 105. k. Bp. 1937. 298—99. l.

bele a folyamatba valamilyen külső hatás. Egymástól tanultak, kicserélték tapasztalataikat, saját kárukon okultak a *termelők*. Az öregebb kertészek sokat emlegetik *Válint* László egykori városi főkertész nevét, aki az 1922-ben alakult gyulai városi kertészet első vezetője volt. Gyula városa nagyrészt neki köszönheti, hogy az Alföld egyik legzöldebb, legfásítottabb városa lett. Válint nagytudású szakember volt. Látta, hogy a helyi piacon rengeteg zöldségpalántát árulnak a kertészek. Sokan ugyanis az ablakfelesleg (melegágy) miatt palántát neveltek. A főkertész néhány *termelőt* arra ösztönzött, hogy palántanevelés helyett próbáljon korai zöldségfélét termeszteni üveg alatt. Ennek a néhány próbálkozónak köszönhető, hogy a primőrtermelés tíz éves erőfeszítés után 1937-ben kibontakozhatott. Idős Kiss Lajos *termelő* visszaemlékezése szerint 1926-ban 10 ablakon elsők között kezdett el primőrt termelni. Makacsul kísérletezett, amíg sikerült neki nagyban piacra vinni korai zöldséget. Először uborkával próbálkozott. Gyakran a véletlen vezette egy-egy tapasztalat megszerzéséhez. Pl. egy májusi éjszakán megcsípte a kései fagy a paprikát. Kapálni kezdte a növényeket, de néhány sor után valami miatt a kapálás abbamaradt. A kapálatlan rész pár nap múlva kivirult, a megkapált viszont nem fejlődött rendesen. Kiss Lajos tapasztalatát elmondta társainak, azóta nem nyúlnak a növényhez, ha ilyen körülmények között fagy éri, megvárják míg kiheveri a kárt. Az első évek nagyon rosszul sikerültek. Többen fölhagytak a bizonytalan eredményű kísérletezéssel, de mindig akadt egy-két próbálkozó. Évről évre tökéletesedett a termelés technikája. Keresték a legmegfelelőbb fajtákat is. Különböző magyar és bolgár fajták mellett Hollandiából meg Németországból is hozattak magvakat, amiket igyekeztek a helyi viszonyokhoz szoktatni. A nagy európai magkereskedő vállalatok prospektusai ma is megtalálhatók a régi termelő családoknál. Sokszor érte kudarc a kísérletezőket, az őszi saláta elpusztult, a tavaszi lefagyott vagy nem fejesedett meg. 1936-ban sikerült először nagy mennyiségű primőrsalátát piacra vinni. Drágán kelt el, és a pesti kereskedők vagontételben keresték. A következő év tavaszán igen sokan kezdtek el primőrtermeléssel foglalkozni. Saláta, paprika, hónapos retek, uborka lettek a főtermények.

A primőrtermelés mellett egyelőre nagyban virágzott a szántóföldi zöldségtermelés is. A csatornahálózat jelentősen megnövekedett, 1896-ban még csak 52 km, 1935-ben 103 km hosszúságú.[69] Közben lábra kapott a földbér-uzsora, a Körös-menti földek ára és bérlete felszökött. A 30-as évek második felében Gyulán járt *Féja Géza* a szociográfus szemével éppen kezdeteiben szemlélhette az „öntözési lázat". Nem láthatta még, milyen kedvező irányban fejlődik majd a zöldségtermelés. Keserű hangon csak a bérlő kisember panaszát közvetíti könyvében. A bérlő fizet az államnak, a városnak, a társulatnak, a földtulajdonosnak, ugyanakkor még az öntözőberendezését is karbantartani és fejleszteni kell.[70] Néhány év telt el a kibontakozásig. A kialakult zöldségkultúra évről évre biztosabban termelt. Különösen a paprikát vásárolták nagy tételben a kereskedők, akik a budapesti piacokon kívül külföldre is szállítottak (1939-től Németországba, Angliába, Svédországba). Helybeli termelő akkor még csak Békéscsabára tudta vinni terményeit, itt adta vasútra a magas szállítási díjkülönbözet miatt. 1934—35-ben egy kh-on átlag 80—100 q szabadföldi paprika termett, 10—14 pengőért lehetett értékesíteni mázsáját. Az öntözött őszi káposztának kh-anként kb. 150 q volt a hozama. Mivel káposztából, de főleg burgonyából behozatalra szorult a vidék, az egyik kertészetben 1931-ben burgonya-öntözéssel kísérleteztek. Az eredmény kh-anként 110 q volt, az öntözetlen 56 mázsás terméssel szemben. 1935 aszályos esztendő volt, megpróbálták a kukorica öntözését is. Az öntözött kukorica kh-anként 32 mázsát hozott, míg az öntözetlen 9 q-t.[71] A kedvező eredmények ellenére sem folytatták sem a burgonya, sem a kukorica öntözését, mert nem volt gazdaságos. Paprikából, uborkából, salátából s más, szántóföldön termelt zöldségféléből sokkal nagyobb volt a jövedelem. 1939-től az állandó szervezett külföldi szállítások is az utóbbi terményeket követelték. A közeli városok piacai mellett a már említett főváros és Miskolc szerepelt leginkább. A Főváros Statisztikai Hivatal által a 30-as évek végén lefolytatott piackutatási munkálatok szerint a főváros zöldpaprika-szükségletének 46,3%-át Békéscsaba, Szentes, Hódmezővásárhely, Békés, Gyoma, Gyula és a környező községek együttes felhozatala fedezi. 1937-ben a termelők között Gyula a kilencedik helyen állt 2593 q zöldpaprikával (a mennyiség valószínűleg nem reális, említettem ugyanis, hogy a szállítási díjkülönbözet miatt, aki csak tehette, Békéscsabára fuvarozta és ott adta föl áruját).[72] A Dél-Tiszántúl zöldségtermelése mindenképpen fontos

[69] *Scherer* i. m. II. k. 418. l.
[70] *Féja Géza:* Viharsarok. Bp. é. n. 124—5. l.
[71] *Scherer* i. m. II k. 419. l.
[72] Statisztikai Közlemények 92/1. k. Piackutatási munkálatok III. Bp. 1940. 24..

a főváros szempontjából, a Szeged—Makó—Szentes környéki kertkultúrákon kívül Békés megye is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a vidéket egységesen zöldségtermelő nagytájként tartsa számon a kereskedelem. 1939-ben Gyula város a következő zöldségmennyiséget szállította a budapesti vásárcsarnokba (az összehasonlítás lehetőségére a negatív adatokat is közlöm): sárgarépa —, petrezselyem 1 q, vöröshagyma —, fejeskáposzta 202 q, kelkáposzta 7 q, saláta 418 q, paraj —, kalarábé 36 q, karfiol —, paradicsom 70 q, zöldpaprika 2124 q, főzőtök 3 q, uborka 839 q, zöldbab 34 q, zöldborsó 2 q, burgonya —, gyümölcsből csak alma 16 q.[73] A zöldségtermelő körzet profilja kialakult, főterménye a paprika, a sok apró zöldségféle mellett az uborka és a saláta felhozatala jelentős még.

Az 1940-es határváltozás jó hatással volt a zöldségtermelésre, új piacok nyíltak. Gyula és környéke látta el Nagyváradot meg Észak-Erdély városait friss zöldségfélékkel (főleg primőrrel). A határrendezéssel bekövetkezett konjunktúra szervezett kereskedelem hiányában az értékesítés kezdetlegesebb módját eredményezte. Leggyakrabban Szatmár, Nagybánya, Dés, Kolozsvár piacait látogatták. Egy erdélyi út egész hetes kocsizást igényelt, de kifizetődött. A közeli nagyobb helységek piacait naponként ellátták, idényben csak szombat éjszaka aludt ágyban a *termelő*. Kedden és pénteken a békési meg a gyulai, szerdán és szombaton a mezőberényi és békéscsabai, csütörtökön a sarkadi meg eleki piacokra fuvarozta áruját. Délután és este szedték a terményt, éjszaka szállították. Helyi kispiacra leginkább másod-harmadrendű áru jutott. A felszabadulás után is, különösen addig, míg a központi felvásárlást nem szervezték meg, legtöbb termelő maga értékesítette áruját. Külön erre a célra készült nagyméretű kosarakban az éjszakai vonatokkal poggyászként szállították a zöldséget a budapesti elárusítóhelyekre.

Láthatjuk, hogy a két világháború között Gyula mezőgazdaságának szerkezetében sajátos változás állt be. A földművelő lakosság nagy többségének megélhetést nyújtó gabonatermelés és állattenyésztés lassan fejlődött, nagybirtok hiányában általában közép- és nagyparaszti szinten. Ezzel szemben a kisbirtokosok és agrárproletárok jelentős hányada a kertészkedésben talált jobb megélhetést. A hagyományos úton haladó, extenzív vonásokat őrző földművelés és az egyre intenzíválódó kertészek a város mezőgazdaságának két egymástól élesen elváló ágát képezték. A kertészek jóval korszerűbb fölszereléssel, eredményes módszerekkel, akadályt nem ismerő kisárutermelői tudattal dolgoztak. Specializálódtak, önellátásra alig, piacra annál nagyobb tételekben termeltek, ellentétben a hagyományos mezőgazdasággal, amelyik önellátással, korszerűtlen technikával, a veteményes sokféleségével küzködött, jelentősebb árutermelésre, komolyabb befektetésekre kevésbé tellett erejéből. Ilyen körülmények között az okszerű gazdálkodásra törekvő városi mintagazdaság mellett a zöldségtermelés jelentette a helyi mezőgazdaság legtermelékenyebb, leginkább kapitalizálódott ágát.

1945 után a szántóföldi zöldségtermelésben fokozatos visszaesés következett be. A vízmentesítő társulat területén az 1935. évihez viszonyítva 220 kh-dal csökkent az öntözött szántóföldi terület.[74] Továbbra is a paprika volt a főtermény, de ennél jelentkezett leggyakrabban a talajuntság. Közrejátszott az öntözött területek csökkenésében az 50-es évek helytelen tagosítása és a beadási kötelezettségek maximálása, aminek következtében sokan abbahagyták a szántóföldi zöldségtermelést. A hajtatás elterjedése is hozzájárult a „szabadföldi" termelés hanyatlásához, mert az kisebb területen nagyobb jövedelmet biztosított.

1955 augusztusában a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola zöldségtermelési tanszéke tájfelvételezést készített. Tíz nagyobb termelési gócot állapítottak meg Gyulán és közvetlen környékén. Ebben az időben 320 *termelő*, 10 tsz és egy tangazdaság öntözött 490,8 kh-on (sajnos adataim nem jelölik meg külön a nagyüzemek eredményeit). Főbb terméynek vetésterülete kh-ban megadva a következő: paprika: 255,76, fejeskáposzta: 82,02, karfiol: 23,89, kelkáposzta: 13,44, hagyma: 11,55, paradicsom: 22,34, uborka: 11. (A felsorolt számadatok nem foglalják magukba a belterület kertészeteit.) Hajtatást kb. 50 000 ablak alatt közel 100 000 m²-nyi területen folytattak, a hajtatásnak nem alakultak ki gócai, a város és a határ legkülönbözőbb pontjain hajtattak. A hajtatási terület kb. 80%-a belső és közvetlenül a város mellett fekvő területekre esett. Néhány *termelő* 300—400 ablak alatt hajtatott, de a 200—300 ablakos kertészetek egyáltalán nem voltak ritkák.

A kialakult termelési módszerek négy nagyobb csoportba sorolhatók (az ismertetés vázlatszerű, mivel a dolgozatnak nem célja a termelési technikák bemutatása).

1. A *szántóföldi zöldségtermelést* művelik legnagyobb mértékben. Melegágyakból, langyos ágyakból egyenesen a szabad földbe ültetik a palántákat. Előtte erősen trá-

[73] Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei 88/5 k. Piackutatási munkálatok V. Bp. 1944. 142—3. l.
[74] *Kovács* i. m. 25. l.

gyáznak műtrágyával meg istállótrágyával, közepes mélyszántást végeznek, fogasolnak, ágyakat alakítanak ki, bakhátakat készítenek. A bakhátakra ültetik a palántákat. Tenyészidő alatt négyszer-ötször kapálnak, nyolcszor-tízszer öntöznek.

2. *Hajtatás* vagy *primőrtermelés*. Trágyával fűtött melegágyban növekedik a palánta, amíg meg nem erősödik. A primőr zöldséget igen korán kezdik nevelni, és nem ültetik ki a palántákat, az első terméseket üveg alól szedik. A primőr sok és lelkiismeretes munkát kíván, fagyveszélyes éjszakákon az üvegeket le kell takarni szalmával vagy törekkel. A melegágy kerete, amit Gyulán „ladiknak" neveznek, eltér az országos mérettől: 115×118 cm (országos méret: 125×150 cm). A gyulait könnyebb kezelni, nem kell mélyen belehajolni, a keretek bordái is vékonyabbak. Nem csapolva, hanem szeggel eresztik össze, mert így kevesebb fából kerül ki (1 m³ fából 58 db készül az országos 18-cal szemben). Ezek a helyi sajátosságok a kultúra belső fejlődésével jöttek létre, a feltalálók praktikusságra és gazdaságosságra törekedtek.

3. *Korai szántóföldi termelés*. Lényege az, hogy a magvakat hamarabb vetik el a melegágyba. Néhányszor tűzdelik a palántákat, azaz más ágyakba szétültetve siettetik erősödésüket. A fagyveszély elmúltával azonnal szabad földbe kerülnek. Ez a módszer a hajtatás viszonylagos drágasága miatt jelentős. A gyulai hideg talajokon azonban nem nagyon alkalmazható. Néhol kötetlenebb laza, könnyebben felmelegedő talajokon folytatják.

4. *Őszi zöldséghajtatás*. Ősszel kezdenek el hajtatni, tél végére érik be a termés. Jelentősége Gyulán nem nagy, mert rengeteg munkát kíván, de nincs kereslete a piacon.[75]

A zöldségtermelés fejlődésében a szocialista nagyüzemi gazdálkodás győzelemre jutása hozott újabb változást. 1959-ben 280 kertész lett tsz-tag.[76] A belterületi hajtatást pedig 1960 őszén a városi tisztiorvos indítványára eltiltották. Egészségügyi okokat vettek figyelembe, ugyanis a hajtatáshoz, a melegágyak fűtéséhez istállótrágyát használtak. A rendelet nagy visszaesést okozott a primőrtermelésben, ezért másfél év múlva úgy módosították, hogy bizonyos peremvárosrészekben engedélyezték a hajtatást. Ezekben a városrészekben ma is intenzíven folyik, a belterületen pedig műanyag fóliával kísérleteznek a termelők. A műanyag fólia előnye az, hogy nem igényel trágyafűtést, nagy hátránya viszont, hogy anyaga nem tudja kellően helyettesíteni a melegágyi üveget, később érik be a termés. Akadnak olyan *termelők* is, akik inkább megfizetik a büntetést, de trágyával dolgoznak, mert számukra így is kifizetődő. A legutóbbi években azonban már azoknak is nehéz a trágyát beszerezni, akik nem belterületen gazdálkodnak. Az 50-es években még bárki könnyen beszerezhette a szükséges trágyamennyiséget. A tanyákról, a gazdaságokból házhoz szállították, a parasztgazda örült, ha el tudta adni trágyafeleslegét. 250—300 üvegre 100—120 kocsi trágyát számítottak, ami változó árak mellett 5—6000 forintjába került a *termelő*nek. A termelőszövetkezeti mozgalom győzelme óta azonban igen nagy a trágyahiány. A szövetkezetek nem adnak el trágyát, a háztáji állatállomány trágyája pedig a háztáji gazdaság trágyázásához kell. Ezért a trágyafűtés helyett többen melegvizes fűtést alkalmaznak. A kazánház és a melegágyak alá fektetett eternitcső-hálózat 20—30 000 forintos befektetése is hamar megtérül. A másik súlyos probléma: a gabonaszalma és a törek hiánya is az egyéni gazdaságok megszűntéből ered. Ezen egyelőre úgy segítenek, hogy 40—50 kilométereket utaznak, amíg találnak egy olyan termelőszövetkezetet, ahol még kaszával is arattak, és van eladó szalmájuk. Akadt olyan élelmes *termelő* is, aki a helyi faipari ktsz fahulladékát (forgács és fűrészpor) felvásárolta, ragasztóanyaggal keverve, préselve szigetelő lapokat alakított ki, és ezekkel fedi melegágyait. Mindez azonban nehezíti és drágítja a termelést, ezért annak súlya szükségszerűen egyre inkább a nagyüzemre tevődik át.

A nagyüzemi öntözés történetének vázlata

A nagyüzemi öntözés Békés megyei kezdeteit pontosan nem ismerjük. Ugyanabban az időben kezdődött, amikor az első bolgárkertészek megjelentek a tájon. 1885-ben öntöztek először egy 100 holdas rétet Gyomán. Ezt követi 1892—95-ben a Maros vizének öntözésre használása. 1900-ban kezdik építeni a békéscsabai öntözéses műrétet, amelynek megvalósítása központi (nem megyei, hanem országos) ösztönzésre történt.[77] Ez az öntözött rét mintalétesítmény volt, egész irodalma van országos viszonylatban is szá-

[75] *Uő* és az általam gyűjtött szóbeli adatokra hivatkozva.
[76] Békés megye mezőgazdaságának fejlődése. Békéscsaba é. n. 124—34. l
[77] *Álbel—Vincze* i. m. 8. l.

mottevő eredményeinek.[78] A század elején sokfelé felismerték a Körös nagyüzemi hasznát. A szomszédos Bihar megye alföldi vidékein hasonló táji környezetben virágzó uradalmi zöldségkertészetek vannak.[79] 1909-ben a dobozi Wenckheim-uradalom rendez be öntöző gazdaságot. Jelentős a doboz-pósteleki Széchényi-birtokon kialakított 68 kh-as gyümölcsös (alma, körte, szilva), benne virág- és zöldségtermelés is folyt. Ez a gazdaság azonban sohasem tudott megszilárdulni, rosszul volt megszervezve és 1930-ban csődbe jutott.[80] Az uradalmi öntözőtelepek létesítése nem küzdött olyan mértékű tőkehiánnyal, mint a kisföldű vagy földnélküli kertész. Nagyobb eredményeket ért el és példát mutatott a kistermelőknek. Az 1930-as esztendőkre minden Körös-menti nagy gazdaságban létesült kisebb-nagyobb öntözött terület. Bennünket közelebbről a Gyulán alakult nagyüzemi kertészetek érdekelnek. A városi kertészet 1921-ben kezdte meg működését. 1924-ben két üvegház épült, 1926-ban már 6 holdon öntöznek. Utaltunk rá, milyen nagy szerepet játszott a hajtatás megindításában Válint László főkertész. Maga a városi kertészet is serkentő hatással volt a zöldségtermelés technikájának fejlődésére. A 30-as évek nagy fellendülésében a kutatóintézet és szakiskola terve mellett felmerült egy mintagazdaság létesítésének terve is. 1934—35-ben ínségmunkával megépült a város költségén, a város birtokán a mintatelep. Először 24 kh-on működött, 1939-ben már 44 kh és 531 négyszögöl a területe. Gazdasági épületek és szolgálati lakás is épült a csatornahálózattal, zsilipekkel és hidakkal jól ellátott gazdaságban.[81] A telep már néhány évvel létesítése után kiemelkedő terméseredményeket hozott: a káposzta 285, a burgonya 144, a kukorica 45,5, a takarmányrépa 450 q-t termett holdanként.[82] Ez a gazdaság lett az alapja 1945 után a gyulai kertészeti technikum mintagazdaságának. Ma kísérleteket nem folytat, célja a tanulóifjúság kertészeti gyakorlatát segíteni.

A 30-as évekig szórványos esetektől eltekintve (egy-két országos ösztönzés, a békéscsabai rét létesítése), amint láttuk, az öntözés ügye nem sok támogatást kapott a megyében. Az 1860-ban alakult „Békésvármegyei Gazdasági Egylet" különféle ipari növények népszerűsítésével (cukorrépa, dohány, indigó stb.), tenyészállatok beszerzésével, a munkáskérdésekkel foglalkozott. Inkább a mezőgazdaság hagyományos ágait támogatta, zöldségkertészettel kapcsolatos ténykedésének nincs nyoma.[83]

A 30-as évek második felében készültek a nagy alföldi öntözési tervek. Elkészítették a Kurcza- és Körös-völgy öntözőrendszerének általános tervét is.[84] A tervezet a nagyüzemi öntözést szolgálta, s mivel ez jórészt rétöntözés, a bolgárkertészek csak közvetve jöhettek számításba a csatornahálózat megépítésénél. A terv megvalósítása jó ütemben indult (pl. a békésszentandrási duzzasztó megépítése), de a háború hamarosan félbeszakította.

Ezekben az években állították fel állami beruházással az ún. vitézi minta-öntözőtelepeket a Körös mentén Endrődön (13 kh) és Békés-Ludamajorban (28 kh). A telepek politikai célzatosságuk mellett az öntözéses gazdálkodás modern módszereinek bemutatását is szolgálták. Tanyával, gazdasági épületekkel, szivattyúkkal látták el őket, főleg a rizs és a takarmánynövények termelésére ösztönözték gazdáikat.[85] Szintén állami (Országos Öntözésügyi Hivatal) támogatással létesültek „a körösvölgyi öntözőrendszer úttörő telepei" (1940-ben 8, 1941-ben már 18 gazdaság). Tulajdonosaik vagy a társulatok, vagy kisebb úri birtokosok (jegyzők, megyei tisztviselők), illetve tehetősebb gazdák voltak. Az öntözött terület nagysága 10—40 kh között változott, legtöbben rizst termesztettek, vagy rétet öntöztek.[86]

Szintén ebben az időben létesített a Fekete Körösi Ármentesítő Társulat Sarkadon öntözési és talajtani laboratóriumot.

Mindezek a kisebb-nagyobb mezőgazdasági üzemek kis területen értek el magas terméseredményeket, hatásuk nem volt elég széleskörű. Leginkább rétet, legelőt vagy takarmánynövényeket öntöztek, sokféle más növénnyel is kísérleteztek, de csak a rizs-

[78] *Gyárfás József:* A békéscsabai szikes rét öntözése. Bp. 1902. — *Röszler Károly—Floderer Sándor:* A békés csabai szikes öntözött rét első 12 évi (1902—1913) eredményei. Bp. 1915. — *Surányi János:* A békéscsabai szikes öntözhető rét 1914—17. évi eredményei. Bp. 1918. stb.

[79] A körösszegi Csáky-uradalomban tököt 1000, káposztát 1400 és egyéb zöldségfélét 1000 kh-on termeltek. (*Borovszky Samu* szerk. Bihar vármegye és Nagyvárad. Bp. 1901. 320. l.)

[80] *Álbel—Vincze* i. m. 9. l.

[81] GyÁL. Polgármesteri iratok. „Műöntözött terület, Galbácskert".

[82] *Álbel—Vincze* i. m. 10. l.

[83] Vö. *Zlinszky István:* A Békés vármegyei Gazdasági Egylet története 1860—1896. Békéscsaba 1896., továbbá a Békésmegyei Gazdasági Egyesület értesítője 1868-tól évenként. Sajnos a Gazdasági Egylet irattára éppúgy, mint a megyei Gazdasági Felügyelőségé és a „Békés vármegyei Kertészeti Egyesületé" vagy lappang, vagy elpusztult.

[84] A Magyar Királyi Országos Öntözésügyi Hivatal 1938. évi jelentése. Bp. 1938. 20—22.

[85] A Magyar Királyi Országos Öntözésügyi Hivatal 1941. évi jelentése. Bp. 1942. 182—86. l.

[86] Uo. 187—89. l.

termelés vált be. Zöldségtermeléssel ezek az üzemek keveset foglalkoztak. A második világháború azonban még ezeket a mérsékelt nagyüzemi eredményeket is tönkretette. Az öntözött területek nagysága összezsugorodott, az öntöző apparátus gondatlanság következtében hasznavehetetlenné vált.[87] 1945 után újjászervezték az öntözést Békés megyében. Ma itt található az egyetlen olyan országos intézmény, mely az öntözéses növénytermesztés fejlesztését hivatott tudományos kutatással elősegíteni, az 1950-ben alapított szarvasi Öntözéses és Rizstermesztési Kutatóintézet (ÖRKI).

A felszabadulás után néhány évig nem volt nagyüzemi öntözés Gyulán. Az 1950-es évek elején megalakult első termelőszövetkezetek azonnal próbálkoztak szántóföldi öntözéses növénytermesztéssel, terméseredményeik azonban egyelőre nem voltak versenyképesek a kisüzemiekkel szemben. A termelőszövetkezeti parasztok ugyanis nem rendelkeztek azzal a fejlett kisárutermelői tudattal, amellyel a kertészek kitűnő eredményeket értek el. A sok és pontos munkát kívánó zöldségtermelésnél a jó munkaszervezés és a megfelelő munkaerő elengedhetetlenül szükséges, amit nem tudtak folyamatosan biztosítani. Elképzeléseik hagyományos, de korszerűtlen kisárutermelési tapasztalatokon alapultak, érthető, hogy a konkurrenciát nem bírták. A primőrtermesztő kísérletek is hasonló bajokkal küzködtek, de talán még súlyosabb tünetekkel. A hajtatás a tenyészidő legnagyobb részében szinte éjjel-nappal odaadó lelkiismeretes munkát követel, amit nem tudtak állandóan megadni. A monokultúrát a természeti csapások jobban veszélyeztetik, mint a hagyományos gazdálkodást,[88] az elhanyagolt, nem eléggé szakszerűen kezelt zöldségvetemények után nagy volt a ráfizetés.

Gyula 1959-ben lett termelőszövetkezeti város. 1963-ban 4 tsz kb. 500 kh-on öntözött zöldségfélét. Nagyrészt szántóföldi, kisebb mennyiségben primőrtermelés is folyt.[89] A felvázolt problémák ma is megvannak, de korántsem mutatkoznak olyan élesen, mint a szocialista nagyüzemi gazdálkodás kezdetén. Nem minden *termelő* lett tsz-tag, soknak csak valamelyik családtagja írta alá a belépési nyilatkozatot. Az iparba mentek dolgozni, többen pedig fölhagyva a szántóföldi termeléssel kizárólag primőrrel kezdtek foglalkozni belső kertjeikben. Mindez érzékeny termelési, tapasztalat- és munkaerőveszteséget jelentett a tsz-eknek.

Az utóbbi évtizedben megyeszerte szorgalmazzák az illetékes szervek az öntözéses gazdálkodást. 1961-re az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek öntözött területe 28 000 kh-ra emelkedett. (1959-ben 15 359, 1960-ban 17 354 kh volt, mindenfajta öntözött terület benne van az adatokban.) A fejlődés üteme így sem kielégítő, mert 1961-ben az állami gazdaságok szántóterületének csak 7,6, a termelőszövetkezeteknek pedig csak 2,8%-a van ellátva öntözőberendezéssel. 1961-ben az állami gazdaságokban öntözött szántóterület 6629, a termelőszövetkezetekben 14 458 kh.[90]

A nagyüzemi öntözésnek, ezen belül a zöldségtermelésnek régi múltja és nem kétséges, hogy nagy jövője van a megyében. Egyelőre azonban még sem Gyulán, sem a távolabbi környéken nem állandósultak azok a formák, amelyek biztosítani tudják a belterjes kultúra továbbvirágzását és fejlődését.

A zöldségtermelés jelentősége és hatása az életmódra

A zöldségtermelés nagy jövedelmet jelent a kertészeknek. Néhány adattal igyekszem ezt érzékeltetni. Legtöbb *termelő* jó üzletember módjára naplót vezet gazdaságáról. Ezek a naplók azonban nagyon nehezen hozzáférhetők, mivel üzleti titkokat tartalmaznak. 1950 előtti feljegyzéseket sehol nem találtam, évek folyamán elkallódtak, a későbbieket pedig nem engedték át közlésre. Sikerült megszereznem NN. *termelő* paprika, uborka és saláta eladásából származó két évi (1957—58) bevételének adatait. Ezek az adatok azonban nem tükrözik pontosan az árakat és a jövedelmet. Ugyanis a termelő a szállítási költséget levonta az árból, viszont nem vonta le a termelés más kiadásait. Ugyanakkor jóval kisebb mennyiségben a helyi piacra néhány más zöldségfélét is (káposzta, paradicsom, retek stb.) termelt. Ezek külön jövedelmet jelentettek. Saját bevallása szerint mindkét esztendő az átlagosnál jobban fizetett, az összes bevétel 130—135 000 forint évente. A kiadások mintegy 50 000 forintot emésztettek fel szintén évente:

[87] *Álbel—Vincze* i. m. 13. l.
[88] *Aujeszky László:* A meteorológiai tényezők szerepe a piackutatásban. Bp. 1939. 57. l.
[89] A Gyulai Városi Tanács Mezőgazdasági Osztályának közlése. (Sajnos, adatok hiányában nem tudom bemutatni a nagy- és kisüzem terméseredményeinek korrelációit.)
[90] Tények és adatok Békés megye életéből. Békéscsaba 1962. 36. l.

adók, trágya, szalma, műszaki kiadások, szállítások, munkabérek stb. számíthattak ide. Az állandó négy családi munkaerő mellett, sürgős munka esetén (szedés) 8—10 napszámos is dolgozott. A termelés 300—320 négyszögölnyi területen folyt.

Az 1957. évi termeléseredmények és bevételek:

Időpont	Minőségi osztály	Szedett mennyiség db	Eladási ár Ft/db
Kovácsházi paprika			
IV. 19.		12	2,50
IV. 26.		175	2,50
IV. 30.		520	2,10
V. 9.		1210	2,10
	II.	160	1,40
V. 17.		850	1,80
	II.	400	0,90
V. 24.		3075	1,44
	II.	1250	0,75
V. 31.		1425	1,60
	II.	260	1,00
VI. 7.		3900	1,20
	II.	1155	0,55
VI. 18.		3800	1,18
	II.	1560	0,65
VI. 21.		3750	1,14
	II.	1375	0,65
VI. 28.		4300	1,04
	II.	1375	0,55
VII. 5.		3210	0,70
	II.	1000	0,30
		kg	Ft/kg
VII. 12.		75	13,00
	II.	25	8,00
VII. 18.		26	10,00
VII. 23.		40	6,00
VII. 25.		55	6,10
VIII. 1.		30	5,00
Uborka közé ültetett *fehér paprika*			
		db	Ft/db
V. 17.		150	1,80
	II.	190	0,90
V. 24.		265	1,65
V. 31.		200	2,10

Időpont	Minőségi osztály	Szedett mennyiség db	Eladási ár Ft/db
	II.	40	1,00
VI. 7.		230	1,60
VI. 14.		250	1,20
VI. 21.		1220	1,54
	II.	360	1,05
VI. 28.		1300	1,55
	II.	415	0,96
VII. 5.		2000	1,30
	II.	1080	0,65
		kg	Ft/kg
VII. 12.		125	15,00
	II.	39	10,00
VII. 18.		36	6,00
VIII. 1.		43	5,00
Saláta			
		fej	Ft/fej
IV. 2.		1700	1,74
IV. 5.		1570	1,80
IV. 10.		790	1,50
	II.	350	0,80
Uborka			
		kg	Ft/kg
IV. 10.		16	26,00
IV. 19.		101	26,00
IV. 25.		202	25,00
IV. 30.		148	19,00
V. 5.		156	17,00
V. 10.		99	18,00
V. 17.		125	16,00
V. 24.		150	10,00
V. 31.		99	12,50
VI. 1.		100	13,50
VI. 4.		85	11,50
VI. 21.		20	9,50

Az 1958. évi terméseredmények és bevételek:

Kovácsházi paprika			
		db	Ft/db
V. 8.		175	2,50
	II.	50	2,00
V. 15.		200	1,80
	II.	50	1,30
V. 22.		230	2,20
	II.	1750	1,70
V. 29.		3385	1,90
	II.	625	0,95
VI. 6.		7170	1,20
	II.	940	0,85
VI. 13.		2250	1,45
	II.	4600	0,95

		db	Ft/db
	III.	600	0,35
VI. 27.		1525	1,55
	II.	1000	1,00
VII. 3.		1225	1,55
	II.	1075	1,05
VI. 20. (osztályonfelüli, válogatva)			
		395	1,90
	II.	3830	1,50
	III.	1000	0,80
VI. 27.		1070	1,45
	II.	5970	1,00

Időpont	Minőségi osztály	Szedett mennyiség db	Eladási ár Ft/db
	III.	1280	0,50
VII. 3.		245	1,45
	II.	5250	0,90
	III.	2480	0,50
VII. 10.		820	1,30
	II.	6440	0,60
	III.	2650	0,30
VII. 17.		250	0,65
		kg	Ft/kg
	II.	124	8,50
	III.	60	4,50
VII. 24.		200	9,00
VII. 31.		200	7,25
VIII. 7.		110	4,30
VIII. 14.		80	3,10

Fehér paprika (uborka között)

		db	Ft/db
V. 29.		150	2,70
VI. 6.		745	1,80
	II.	645	1,00
VI. 13.		650	1,10
	II.	1310	1,00
VI. 20.		760	2,20
	II.	875	1,60
VI. 27.		1525	1,55
	II.	1000	1,00
VII. 3.		1225	1,55
	II.	1077	1,05

Időpont	Minőségi osztály	Szedett mennyiség db	Eladási ár Ft/db
VII. 10.		1700	1,40
	II.	1300	0,70
		kg	Ft/kg
VII. 17.		50	13,50
	II.	31	8,50
VII. 24.		97	9,00
VII. 31.		40	7,25

Saláta

		fej	Ft/fej
IV. 3.		1517	2,30
IV. 10.		1440	2,10
	II.	470	1,60
IV. 17.		260	2,20
	II.	75	1,00

Uborka

		kg	Ft/kg
IV. 29.		50	33,50
V. 5.		20	25,00
V. 8.		41	25,00
V. 12.		65	23,00
V. 15.		83	22,00
V. 22.		154	21,00
V. 29.		280	10,00
VI. 6.		170	11,00
VI. 13.		170	9,50
VI. 20.		128	8,50
VI. 27.		142	5,50
VII. 3.		75	3,80
VII. 10.		80	0,80

A számok jól mutatják a kínálat növekedését és az árak esését. Sokat jelentett ha legelsőnek jelentkezett valaki árujával. Pl. 1958 tavasza különösen jól sikerült ennek a *termelő*nek, mert a primőr uborkát a legelsők között vitte piacra. Néhány nap múlva már többen jelentkeztek, és saját töveiről többet tudott szedni. Majd az árak még lejjebb szálltak, amikor a Pest környéki kertészek is megjelentek a pesti piacon (10—12 nap mulva). Végül beérett a szántóföldi uborka, az árak ekkor már egészen alacsonyak, de vége is van a primőrszezonnak, a melegágyi tövek kimerültek. Ugyanígy alakult a helyzet a paprikánál is. A saláta leghamarabb kikerül az üveg alól, helyébe rendszerint paprika kerül. A hamarább letermő uborkát is kései paprikatövekkel vegyesen ültetik, mire az uborka beérik, a paprika kezd el teremni.

A zöldpaprikát jól lehetett értékesíteni azokon a piacokon, amelyeken éghajlati, fekvésbeli sajátságok miatt igen későn jelent meg a friss zöldség. Amikor a fővárosi csarnokokat elárasztották a Pest környéki bolgárok, a gyulaiak a nagyobb haszon kedvéért a Dunántúlra szállítottak. Leginkább Zircet, Veszprémet, a Balaton-melléket keresték fel még 1962-ben is, mert a közelebbi dunántúli városokat a bajai kertészek látták el primőrrel. Ezeken a helyeken még akkor is adhatták darabszámra a zöldpaprikát, amikor az Alföldön már néhány hete kilóra mérték. A gyulai primőrzöldségből állami felvásárlással évről évre exportra is jelentős mennyiség kerül. Fő exportpiacok Csehszlovákia és Németország, újabban ismét szállítottak Angliába és Svédországba az állami vállalatok.

Pontos adatok ugyan nem állnak rendelkezésünkre, de következtethetünk a termények mennyiségére, ha tudjuk, hogy hajtatási felület tekintetében Békés Pest megye után második helyen áll az országban. 1958-ban a megye 160 000 m² hajtató ablakfelületéből 120 000 m² Gyulán volt. Az első friss zöldséget a gyulaiak adják, a kedvező táji adottságok jóvoltából.[91] Hajtatás mellett a szántóföldi zöldségtermelés is országos jelentőségű. A továbbfejlődés lehetőségei adottak, és a távlati fejlesztési tervekben szerepel is az öntözéses zöldségtermelés még fokozottabb kiterjesztése.[92]

[91] Békés megye mezőgazdaságának fejlődése. 124—30. l.
[92] Uo.

A bemutatott adatok csak sejtetik a kertészkedés jövedelmezőségét. Az 1950-es évek első felében a 80—100 000 forintos évi bevételek nem voltak ritkák egyes családoknál. A szocialista nagyüzemi forma 1959. évi győzelme után csökkentek a bevételek. A tagok háztáji üvegeinek számát 200-ban állapították meg. A belterületen maradt egyénieket pedig az említett tisztiorvosi rendelet sújtotta, de így, korlátozott kisüzemi lehetőségekkel is sokan folytatják a hajtatást. A szántóföldi termelés a tsz-ek monopóliuma lett, míg a hajtatásban továbbra is fennáll bizonyos konkurrencia.

A gyulai köznyelv, mint már jeleztem, a bolgárkertészek utódait *termelő*knek nevezi. A városi társadalom külön rétegét alkotják. E réteg összetétele azonban nagyon változatos. A főfoglalkozású kertészek legtöbbje agrárproletár vagy kisparaszt származású. A középparasztok az 1930-as évektől kezdtek szántóföldi zöldségtermeléssel és -hajtatással foglalkozni, miután látták a nagyszerű eredményeket. A felszabadulás után sok más foglalkozású egyén is kertészkedni kezdett. Ma is vannak gyári munkások, alkalmazottak, akik főfoglalkozásuk mellett kisebb számú üveg alatt termelnek. A sokszínű *termelő*rétegnek természetesen nincs egységes életmódja, kultúrája. Hagyományaik különfélék, viszont egyaránt jellemzi őket a közös, egységes zöldségtermelő technika. A zöldségtermelés és -hajtatás különleges munkamegosztást követel. Az év tavaszi és nyári felét szakadatlan szorgalmas munkában töltik, a másik felét már kisebb mezőgazdasági munkával és pihenéssel, javító, karbantartó foglalatossággal. Amíg egyéni gazdálkodás folyt, nem egy *termelő*nek volt kisebb kukorica- vagy burgonyaföldje (ritkábban gabonavetése vagy sokszor csak bérlete), ami állatállományá ellátására termelt.

A földvásárlás sosem volt elsőrendű törekvése a *termelő*nek. Az öntözőtechnika fejlődésével igyekeztek leginkább lépést tartani. Új motorok, csőberendezések, műanyagfólia, a legmodernebb mezőgazdasági és kertművelő szerszámok vásárlása megszokott dolog. Igen sok gondot fordítanak lakásukra, új, tágas házakban laknak, berendezésük modern, legtöbb családnál háztartási gépek is vannak. Öltözetük megegyezik a városi lakosságéval, az öregebb férfiak hordanak még ünnepi viseletként fekete ruhát fehér inggel nyakkendő nélkül, fekete keményszárú csizmával; az öregasszonyok pedig nagykendőt, bő szoknyát az idősebb parasztok viseletéhez hasonlóan. Motorkerékpárja vagy autója minden *termelő*családnak van. De a modern anyagi kultúra mellett a főfoglalkozású *termelők* egy része (különösen az idősebbek) vallásos szekták híve (pl. hatodnapos adventisták). A szekták szigorú erkölcsi szabályait pontosan betartják, és fiatalságukat is e szellemben nevelik. Nem járnak moziba, színházba, kulturális rendezvényekre, nem sokat olvasnak. A dolgozat első felében elemzett mezőgazdasági fejlődés következtében ezek az emberek szükségszerűen társadalmon kívül helyezték magukat. A régi *termelő*családok első nemzedéke egy-két holddal, de általában földnélküli agrárproletárként kezdte a zöldségtermelést. Vágyuk a paraszti jólét elérése volt, de erre a szintre emelkedve, sőt ezt jóval túlhaladva, már nem illeszkedhettek be a paraszti társadalomba. Kizárta innen őket fejlettebb kispolgári-kisárutermelői tudatuk és a hagyományos paraszti társadalom zárkózottsága is. Másfelől a megyeszékhely tisztviselő rétegéhez és a viszonylag fejletlen ipari munkásséghoz sem közelíthettek a társadalmi különbségek és életmódjuk alapjaiban mégis csak paraszti jellege miatt. Így érthető, hogy kisebb, zárt vallási közösségekbe tömörültek.[93] A 30-as években kertészkedni kezdő birtokos parasztoknál, más származású kertészeknél nem ez a helyzet. A tradíciók, társadalmi előítéletek és ellentétek nem játszottak ennyire jelentős szerepet életükben. De viszonylagos anyagi jólétük ellenére ők sem jelentenek állandó művelődni vágyó közönséget a kisváros kulturális életében. Tenyészidőben nem érnek rá, máskor pedig nem igénylik. Külön színt jelentenek az említett nem főfoglalkozású *termelők*, akik leginkább belső kertekben, kis méretekben jövedelemkiegészítésként kertészkednek. Őket csak másodsorban lehet a kertészek közé sorolni. Jelentőségük, termelésük társaikhoz képest kevésbé számottevő. Elsősorban a főfoglalkozásuk szerinti társadalmi csoporthoz tartoznak.

Összefoglalva, mégis Gyula város egyik legértékesebb rétegét alkotják a zöldségkertészek. Szorgalmas, kitartó, állandóan kísérletező, vállalkozó szellemű emberek. Jövedelmüket tekintve a gyulai társadalom legtehetősebb rétege. Városuk hírét-nevét messze földre eljuttatják, munkájuk országos jelentőségű. Szellemi kultúrájuk vizsgálata, életmódjuk differenciáltsága miatt leginkább a szociográfiai kutatás feladata lehetne.[94]

KÓSA LÁSZLÓ

[93] A szektákhoz való menekülés más zöldségtermelő csoportoknál is megfigyelhető. Vö.: *Sipos Zsuzsanna:* Dunavecse. Adalékok egy alföldi község kertkultúrájának kialakulásához. Agrártörténeti Szemle 1959. 536—61. l.

[94] Ahol nem jelöltem meg forrásokat, ott a termelőkkel folytatott beszélgetéseimre támaszkodom.

ЛАСЛО КОША

РАЗВИТИЕ РАЙОНА ПО РАЗВЕДЕНИЮ ЗЕЛЕНИ ПРИ Г. ДЬЮЛА

Резюме

Город Дьюла в первой половине XIX в. представлял собой типичный сельский городок венгерской низменности, характеризующийся экстенсивным земледелием и развитым скотоводством. Интенсификация началась с середины столетия, в виде защиты наводненных областей от паводки и урегулирования рек. Быстро нарастало количество пашни, изменяя весь вид края. В конце столетия для снабжения городского населения начинается оросительное разведение зелени. Сначала зелень разводят болгары, к 20-м годам однако данная отрасль хозяйства становится венгерской, а техника ее принимает своеобразные черты края. Первыми огородниками были селькохозяйственные пролетарии. Позже и имущее крестьянство усвоило это дело. Со временем сельское хозяйство города разделилось на две группы по методу. Одна часть хозяйств пошло по старому пути, а другая часть на пути интенсивного хозяйства. Вторая группа хозяйств, занимающаяся разведением зелени, имела всегда товаропроизводительный характер. Производящие зелень хозяйства сначала снабжали лишь ближайшие города, с 1930-х годов столицу, а с 1940-х годов стали поставлять товар даже на экспорт. Важнейшие продукты района: зеленый перец, огурец и салат. В 30-х годах разведение зелени становилось более интенсивным. Кроме разведения на пашнях, в большом масштабе приступили к разведению в парниках, приобретая таким образом продукты в такие времена года, когда на пашнях разведение их не являлось бы возможным. С тех пор данная отрасль хозяйства получила дальнейшее развитие и стала характерной для всего района. Благодаря замечательным природным и почвенным обстоятельствам огородники окружности г. Дьюла были первыми поставщиками свежей зелени на рынках столицы. По величине стеклянных покровов, примененных в парниках, огородники г. Дьюла стоят на первом месте в стране. До сих пор разведение зелени производилось в большей части в мелких хозяйствах. Крупное хозяйство — хотя имеет традиции в комитате — осуществляло орошение только лугов и кормовых растений.

LÁSZLÓ KÓSA

DIE ENTFALTUNG DES GEMÜSEBAUBEZIRKES VON GYULA

Zusammenfassung

Die Stadt Gyula war in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ein typischer tiefländischer Marktflecken mit extensivem Ackerbau und großem Viehhalten. Die Intensivierung begann mit dem Hochwasserschutz der umliegenden wässerigen Gebiete und mit der Regulierung der Flüsse. Die Anbaufläche nahm schnell zu, die Physiognomie der Landschaft hat sich völlig umgewandelt. Am Ende des Jahrhunderts fängt der Bewässerungsgemüsebau, als ein Anhängsel der städtischen bürgerlichen Bevölkerung an, sich zu entfalten. Zuerst treiben Bulgaren ihn, aber er wird bis auf die 1920-er Jahre ungarisch und die Anbautechnik nimmt regionale Eigenschaften an. Die ersten Gemüsegärtner kamen von den Reihen des Agrarproletariates her, später erlernte auch die begüterte Bauerschaft das Handwerk. Unterdessen spaltete sich die Landwirtschaft der Stadt in zwei Teile und sie schritt auf zwei Wegen, auf dem Wege der Tradition und auf dem Wege der Intensivierung weiter. Den zweiten bedeutete der Gemüsebau, der immer warenproduzierenden Charakter hatte. Er belieferte zuerst die Märkte der umliegenden Städte, später von den 1930-er Jahren an, die der Hauptstadt, um 1940 nahm das Produzieren für Export den Anfang. Die Hauptprodukte des Bezirkes sind der grüne Paprika, die Gurke, der Salat. In den 1930-er Jahren wurde auch die Gemüsekultur selbst intensiv. Neben der Feldwirtschaft begannen sie die Mistbeettreiberei in großem Ausmaß, sie produzierten Erstlingwaren. Seitdem hat sich dieser Produktionszweig weiter entwickelt und wurde zum Charakteristikum des Bezirkes. Wegen der ausgezeichneten klimatischen und Bodengegebenheiten melden sich die Gärtner von Gyula mit ihren Primörwaren als die ersten in den Budapester Märkten. Hinsichtlich der Glasoberfläche der Treibhäuser sind sie in Landesrelation unter den ersten. Die Gemüsekultur erzielte bis daher dauerhafte Ergebnisse mehr im Kleinbetrieb. Der Großbetrieb, obgleich er im Komitat eine große Vergangenheit hat, begoß nur Wiesen und Futterpflanzen.

BARCS KÖZSÉG TAGOSÍTÁSI JEGYZŐKÖNYVEI (1949—1956)

Mezőgazdaságunk demokratikus és szocialista átalakulásának fontos dokumentumai a tagosítási jegyzőkönyvek.[1] A tagosítási jegyzőkönyvekből, valamint a tagosítások egyéb munkarészeiből a paraszti gazdálkodás több területére széleskörű, sokrétű választ kaphatunk. A tagosítási jegyzőkönyvek (és munkarészeik) anyaga — mint agrártörténeti forrás — által nyújtott kutatási lehetőségeket néhány vonatkozásban[2] Barcs község tagosítási jegyzőkönyvei alapján próbáljuk bemutatni.

A tagosítások[3] mezőgazdaságunk szocialista átszervezésének nagyon fontos velejárói, feltételei voltak, hiszen a termelőszövetkezetbe lépett dolgozó parasztok szétszórt földjeit csak így lehetett nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas táblákba összevonni.

Racionális gazdálkodást nemcsak nagy-, de kisüzemi körülmények között sem lehet szétszórt birtokparcellákon folytatni.[4] A szétszórtság akadályozza a gazdálkodás fejlődését: 8—10 különböző helyen, egymástól távol fekvő parcellák művelése óriási idő- és munkapocsékolás;[5] a fejlettebb termelőeszközöket, gépeket nem lehet kihasználni; jelentős terület esik ki a művelés alól;[6] stb.

A községben a tagosítások előtt a parasztság kezén levő (1 kh-on felüli) földbirtok több mint 3000 tagban volt (egy parcella területe nem érte el a másfél holdat). Ezt az állapotot racionális okokkal védeni nem lehetett, s ha 1949-ben a tagosítások nem a kialakuló szocialista nagyüzemek kérésére indulnak meg, ezt a tagosítatlan állapotot mindenképpen fel kellett volna számolni (volt a községben olyan gazda, akinek két darab parcellája 22 km-re volt egymástól).

[1] A tagosítási jegyzőkönyvek (és munkarészeik) megtalálhatók: Barcs KT VB irattár (Birtokrendezési iratok) és Barcs Járási Tanács, Mezőgazdasági Osztályának irattára (Barcs község anyaga). Az alábbiakban a dokumentumok lelőhelyére nem hivatkozunk.

[2] E bevezetőben maguknak a jegyzőkönyveknek az anyagából nem vonhattunk le általános következtetéseket, hiszen akkor a tagosításokat elrendelő miniszteri határozatokat, rendelkezéseket stb. is értintenünk kellene.

[3] A tagosítás szükségessége hazánkban először a XVIII. sz. végén merült fel, amikor a mezőgazdaságban kezdetét vette a tőkés gazdálkodásra való áttérés (az 1832/36-os reformországgyűlés alkotott először törvényeket a tagosításról). E törvények alapján megindult eljárások során elsősorban a legelőket különítették el a földesurak és a jobbágyok között, *és csak földesúri földeket tagosítottak.* A jobbágyfelszabadítás során csak az úrbérrendezéseket és elkülönítéseket hajtották végre, a tagosítást nem (az 1853-as pátens sem oldotta meg a kérdést, hiszen csak a nagybirtokok allodiális földjeinek összevonását segítette elő). Ezzel a tagosítások első — majdnem egy évszázadig húzódó — szakasza lezárult. A tagosítások történetének második — közel fél évszázadig tartó — szakasza az 1908. évi új tagosítási törvény megjelenésével kezdődik. E fél évszázaddal a *paraszti birtok* tagosítása kerül előtérbe; bár célját ez sem érte el; a paraszti birtok a felszabadulásig — sőt a földreform következtében (még fokozottabban) azon túl is — megmaradt a szétszórtság állapotában. A felszabadulás előtti tagosításokra vonatkozóan lásd: *Simonffy Emil:* A parasztföld és a tagosítás. (A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. I—II. k. Bp. 1965) és A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészetének (Bibliographia Litterarum Hungariae Oeconomicarum Ruralium) megjelent (elsősorban V—VI.) köteteiben „Földbirtokpolitika. Telepítés" fejezet alatt felsorolt munkákat.

[4] „Vályi Pálnak Járdánházán 51 hold 526 □-öles birtoka összesen 267 különálló és szanaszét szórt földecskékből áll. A legnagyobb darab egy közel négy holdas erdő, a legkisebb egy két négyszögöles rét. Összesen 90 olyan parcellája van, amelyeknek a nagysága száz négyszögöl alatt marad, de ezek közül 10 darab még 10 négyszögölnél is kisebb" — írja *Fehrentheil:* A tagosítás jelentősége a mezőgazdaság átszervezésénél c. munkájában (Bp. 1934. 3. l.). „Ezt a birtokot szervezze át valaki mintagazdasággá!" — kiált fel.

[5] „. . . egy bálai 47 holdas gazda tagosítás előtt 60 nappal többet kellett hogy kocsikázzon szanaszét szórt földjei között, mint a tagosítás után . . . ez a 60 nap a széttagolt birtoknál éppen a legnagyobb munkák idején vész kárba." Uo. 4. l.

[6] „Széttagolt birtokoknál a határmezsgyék átlag a terület 1—5%-át foglalják el, s ez egyáltalán semmit sem t erem . . . Füzesabony . . . tagosításánál a felszabadult és termővé vált mezsgyék területe 119½ holdat tett ki." Uo. 4. l.

A tagosítások gazdasági követelménye mindenki által elismert.[7] A tagosítások — a felszabadulás előtt is — feltétlen serkentő hatással voltak a paraszti gazdálkodásra, a mezőgazdasági termelésre (a tagosítások hatása pl. a különbözeti földjáradék növekedésében, a földárak emelkedésében is világosan megmutatkozott).

A felszabadulás után a községben lezajlott tagosítások közvetlen gazdasági hatását roppant nehéz leméri,[8] mert Barcs egyike volt az ország azon kevés helységének, amelyben 1949 és 1952 között minden évben, 1956-ig pedig összesen 5 alkalommal volt tagosítás. Ez annak a következménye, hogy a községben az országosnál lényegesen nagyobb ütemű volt a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése. De a tagosítások ütemét ez csak az első két évben (1949—50) szabta meg; utána (és elsősorban 1951—52-ben) már a tagosítások szabták meg a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésének ütemét, vagy még pontosabban: a tagosításokat használták fel a termelőszövetkezetek szervezésére.[9] Elterjedt az a szemlélet, amely a tagosításokat nem gazdasági, hanem elsősorban politikai feladatnak tekintette. Így aztán a tagosítások nem egyszer súlyos következményekkel jártak: a tagosító bizottság megjelenésével a községben mindig feszültebbé vált a politikai hangulat,[10] minden esetben fokozódott az egyénileg dolgozó parasztok létbizonytalansága, vagy csak — és ez sem kevésbé tragikus következményű — csökkent munkakedve. Mint bizonyítottuk, a tagosítás a mezőgazdasági termelés, de különösen a nagyüzemi szocialista munkaszervezet kialakításának elkerülhetetlen feltétele volt a mi szövetkezetszervezési gyakorlatunkban. De a tagosítások nyakló nélküli erőltetése emeltyűből visszahúzó erővé vált.

Barcs vonatkozásában nem tudjuk vizsgálat tárgyává tenni a tagosítások *közvetlenül* negatív gazdasági kihatásait,[11] bár a létbizonytalanság növekedése, a munkakedv csökkenése maguktól értetődően bizonyítják ezt.[12]

1949 szeptemberében zajlott le az első részleges tagosítás, amelyre a barcsi Állami Gazdaság és a szilonicspusztai Rákosi Mátyás termelőszövetkezeti csoport kérelmére került sor (valamint kérte birtokára a tagosítás elrendelését az ekkor alakuló Barcs-Belcsapusztai csoport is). 1950 szeptemberében hajtották végre a második tagosítást. Az eljárások során összesen mintegy 2000, ill. 2300 kh ingatlant „mozgattak meg". Az elsőt még sikerült úgy megoldani, hogy mindössze 54 tagosítást nem kérő tulajdonos

[7] Vö.: *Fehrentheil—Gruppenberg:* A tagosítás hatása a terméseredményekre. Bp. 1934. Az általa megvizsgált községek „terméseredményeiből vont arányszámok azt bizonyítják, hogy a *tagosítás átlagosan közel 20%-kal* emeli a kisbirtokok terméshozamát". 8. l.

[8] *Fehrentheil* sem úgy méri, hogy a tagosítás előtti néhány év átlagát egybeveti a tagosítás utáni néhány év átlagával, hanem úgy, hogy „két-két oly közvetlen egymás mellett fekvő község terméseredményét hasonlítom össze, amelyek közül az egyik . . . már tagosított, a másik . . . továbbra is tagosítatlan maradt". I. m. 3. l.

[9] Természetesen ez összefüggött az országos politikai és gazdaságpolitikai irányvonallal. Már az első Ötéves tervtörvény is kimondta, hogy a *tervidőszakban* le kell rakni a szocializmus alapjait, végre kell hajtani a mezőgazdaság szocialista átszervezését. Egy év múlva az MDP II. Kongresszusának határozata pedig már előírta e feladat végrehajtásának *meggyorsítását.* Ezzel is összefüggésben van, hogy 1951-re már a tagosítások politikai (szövetkezetszervező) vonatkozása került előtérbe. Ennyiben a barcsi tagosítások részei az országosnak; azonban következtetések levonásában megmaradunk az egyedinél.

[10] A körjegyzőknek már 1949-ben, a tagosítás alatt, naponként kellett a járásnak jelentést küldeniük a község politikai hangulatáról.

[11] Ennek több oka van. Elsősorban a tagosítások gyakorisága. 1949—52 közt nem volt olyan év, amikor ne lett volna tagosítás, s így nincs mihez viszonyítani. Az 1949-es és az ezt megelőző éveket pedig azért nem lehet a tagosítás éveivel összehasonlítani, mert a földreform után létrejött kisgazdaságok üzemi szervezete (háborús károk; állatállomány stb. elégtelensége) ekkorra még nem szilárdulhatott meg (a felszabadulás előtt pedig egészen mások voltak a nagybirtokos Barcs társadalmi és tulajdonviszonyai, más volt a termelési struktúrája). Az egyes éveket 1949—52 között továbbá azért sem lehet összehasonlítani, mert az egyik kiváló eredményeket hozó volt, a másik meg éppen közepes vagy gyenge (sőt az 1952-es az évszázad legkedvezőtlenebb esztendeje). Nagymértékben nehezítik a probléma vizsgálatát az ekkor bevezetésre kerülő gazdaságpolitikai tényezők (beszolgáltatások nagymértékű felemelése stb.). Végül a Vörös Csillag kiváló eredményei (és ez bizonyos mértékig a tagosítások közvetlen pozitív következménye) bizonyos mértékig ellensúlyozták ezeket a negatív hatásokat. Ezek a nagy társadalmi-gazdasági-politikai változások e rövid néhány évre zsúfolódtak össze (+ a változékony, szeszélyes időjárás), s így egyiknek a másikra való hatását nagyon nehéz elválasztani. Az 1953—56 közötti éveket pedig azért nem tudjuk az előző időszakhoz ilyen vonatkozásban viszonyítani, mert egyrészt ekkor is gyakoriak voltak a nagy társadalmi-gazdasági változások (1953-as kilépések, az ellenforradalom), másrészt pedig azért, mert a község egész termeléséhez viszonyítva ekkor már kevésbé volt jelentékeny az egyénileg gazdálkodók száma (amelyekre pedig elsősorban volt negatív hatású a tagosítás). Vö. *Fehrentheil* i. m.: „Egy-egy tagosított községnek a birtokrendezés előtt és az után jelentkező termésmennyisége tehát egymagában nem alkalmas összehasonlításra, hiszen két egymás utáni esztendő terméseredménye közt néha többszáz százalék különbség is mutatkozhatik". 3. l. Táblázataiból példaként: a tagosított Gáborján (Bihar m.) község 1930—32-es átlagtermése (kisbirtok): búza 5, 7, 2, tengeri: 5, 10, 12 q/kh. 5. l.

[12] Fokozta ezt, hogy a tagosítások idején — azok elhúzódása miatt — sok munkanap esett ki. Az 1949—56 közötti tagosítások összesen 128 (sorrendben: 19, 17, 18, 15, 59) napot vettek igénybe. — A munkakedv csökkenését mutatja továbbá, hogy 1952-ben a barcsi földművesszövetkezet forgalma (bár itt vásárolt a környéki községek lakossága is) a parasztság által vásárolt iparcikkek tekintetében az 1949-esnek 1/7-ére (14%) esett vissza (Perl Imrének, a fmszöv. volt ügyvezetőjének közlése). Ehhez természetesen figyelembe kell venni: *a)* 1949-ig a község és a környék lakosságának nagy része a legfontosabb termelő- és munkaeszközöket megvásárolta, *b)* 1952-re az egyénileg gazdálkodók jelentős része tsz-tag lett, *c)* 1949-hez viszonyítva az óriási mértékű adó és beszolgáltatás nagymértékben csökkentette az egyéniek vásárlóerejét, *d)* ellenkező irányba hatott a forint értéktelenebbé válása.

földjéhez kellett nyúlni mintegy 300 kh mennyiségig (ez az összes megmozgatott területnek csak mintegy 15%-át jelentette). A tagosítást nem kérők közül 47 volt a dolgozó parasztok száma (összesen 220 kh területtel). Az 1950-es rendezés már 147 dolgozó paraszt mintegy 400 kh földjét érintette (bár még ez is csak 17%-a volt a megmozgatott területnek).

Ez a két tagosítás a szocialista agrárátalakulás természetes fejlődésének eredménye. Feladata elsősorban gazdasági jellegű volt: a szétszórt földek nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas táblákba való összevonása.

Azonban már e két tagosításnál is kísértenek olyan nézetek, amelyek a tagosításokat elsősorban politikai feladatnak tekintették.[13] Ez világosan az 1951/52 fordulóján lezajlott két — az 1951-es őszi részleges és 1952-es téli általános — tagosítás során mutatkozott meg. Ezek a tagosítások világosan tükrözték, hogy ekkorra már másodrangú tényezővé váltak a tagosítások termelési kihatásait szem előtt tartó nézetek, s az 1949—50-ben még tiszteletben tartott önkéntesség elvét ekkorra már sutba dobták.

A községben ezt a két tagosítást nagymértékben termelőszövetkezetek szervezésére használták fel. Az 1951-es megkezdeni, az 1952-es befejezni volt hivatott Barcs termelőszövetkezeti községgé alakítását.

Az 1951 augusztus végén, szeptember elején sorra kerülő részleges tagosításkor összesen alig 184,5 kh földet mozgattak meg. Célja a Vörös Csillag táblái körül termelő egyénileg dolgozók beszervezése volt,[14] hiszen a tagosításra kijelölt táblákba alig több mint 10%-nyi termelőszövetkezeti terület esett, s a termelőszövetkezet számára kijelölt táblák területének 86%-a 86 tagosítást nem kérő dolgozó paraszt tulajdona (4% három kulákbirtokosé) volt. A tagosítás elsősorban a szomszédos viktorpusztai újgazdák beszervezését célozta. Ezek kollektíve „ragaszkodtak a táblába eső földjeikhez s szervezetten egységes álláspontot foglaltak el a csereingatlanok el nem foglalása tárgyában". A cserét el nem fogadó 13 viktorpusztai és 4 barcsi tulajdonosnak e táblákban átlagosan 4 kh-nyi birtoka volt (míg a többi 69 tagosítást nem kérő dolgozó parasztnak átlagosan másfél hold területe esett a tagosításra kerülő táblákba). Hogy ez volt a célja, mutatja az is, hogy a cserét el nem fogadó 17 tulajdonos földje mind a 6712.-től a 6744. hrsz-ig terjedt, tehát összefüggő egészet képezett mintegy 65 kh terjedelemben. Ezt megerősíti a jegyzőkönyv más helyének egyik mondata: „A bizottság megállapítja, hogy az „E" tábla kivételével valamennyi többi tábla a Tsz már meglévő tábláinak kiegészítésére lett kijelölve".[15]

„A dolgozó parasztoknak azon 13 tagból álló csoportjával, akik szept. 1-én Szili István vezetésével egységesen állást foglaltak a csereingatlanok . . . ellen, és másodilletve harmadízben sem sikerült velük egyezségre jutni . . . , a bizottság . . . közölte . . a cserék eredményét."[16]

Tiltakozásuk érthető, hiszen a kijelölt csereingatlanok jelentős része *rosszabb minőségű* volt, mint viktorpusztai földjeik.[17] De sokkal súlyosabban érintette őket az

[13] Azt persze figyelembe kell vennünk, hogy a tagosítás nagyon is komplex jelenség. Szocialista nagygazdaságaink üzemi szervezetének megteremtéséhez feltétlenül szükséges. De a problémának ez csak egyik oldala. A másik hogy a tagosítás befejezése után újabb tagok belépése folytán lényegében ugyanaz a helyzet alakul ki, mint a tagosítások előtt. Ezért szükségszerű a szocialista nagyüzem fejlesztése szempontjából a tagosítások előtt és alatt az agitáció. A közös és az egyéni közt ingadozókat meg kell győzni, fel kell világosítani a nagyüzem előnyeiről. A beszervezések oktalan és minden áron való szorgalmazása, sőt az adminisztratív eszközön túl a drasztikus, erőszakos módszerek alkalmazása következtében megnövelt tsz-tagsággal nem lehetett élenjáró szövetkezeti gazdaságokat létrehozni. Ha a tagosítások alkalmával a termelőszövetkezetek által kért gazdasági feladatokat hajtják végre, akkor a tagosításokkor mindig fel-felbukkanó zavaró körülményeket elkerülhettük volna. (EB-k a TB-k munkájáról mindig azt állapították meg, hogy „nem kellő éberséggel végzik feladatukat . . . Annak ellenére, hogy a tanfolyamon nyomatékosan figyelmeztetve lettek arra, hogy az ellenség behatolása ellen meg kell tenni a szükséges intézkedéseket . . ., hogy zavaró elemek ne gáncsolhassák el a tagosítás folyamatát, sok helyen kellett tapasztalni" ennek az ellenkezőjét. Lásd: Svm. 3. sz. EB-nak 1949. szept. 5-i jelentését.)

[14] Az FM Földbirtokrendezési Főosztálya 1951. aug. 15-én kelt, a községi tanácsok elnökeihez intézett 8132/XX/65—2/1951. sz. utasítása a következőket tartalmazza: „Fölhívom Elnök elvtársat, hogy . . . az érdekelt termelőszövetkezet (termelőcsoport) elnökével részletesen beszélje meg a termelőszövetkezet (csoport) felfejlesztésének kérdéseit. A tagosítás munkálatainak megkezdéséig és azon túl a tagosítási ingatlanok számbavételének lezárásáig (aug. 25-ig) alapos *népnevelő* és *agitációs* munkát kell folytatni, hogy a tagosításban részesülő termelőszövetkezet (csoport) taglétszáma és bevitt földterülete minél nagyobb mértékben felfejlődjön."

[15] Ez a bizonyos *E* tábla pedig 40,5 ha terjedelmű, így a fenti 27 hrsz. területének összege + a hiányzó 6 hrsz, — amely a dűlők területe és egy tsz-tag tulajdona — összege egyenlő ezzel a kb. 70 holdas táblával.

[16] Jellemző egyébként, hogy míg az előző két tagosítás során nem volt olyan dolgozó, akivel a csere ne jött volna létre, ekkor már kb. 1/5-e nem fogadta el, egy fél év múlva pedig az érintettek nagy része.

[17] A kb. 70 kh-as *E* táblából a cserére nem szoruló rész kb. 5,5 kh (egy tsz-tagé és Barcs községé) volt. A cserét el nem fogadó 17. dolgozó paraszt (Angyal Márton) 3. osztályú tábláját (kb. 4,5 kh) leszámítva, kb. 60 kh 2. osztályú ingatlan helyett kellett hasonló nagyságú, azonos minőségű csereterületet biztosítani a 16 dolgozó paraszt számára. A felajánlott kb. 60 kh csereterület minőségi osztályonként a következőképp oszlott meg: 1. és 3. osztályú 10-10 kh, 2. o. 26 kh, 4. és 5. o. pedig 8, ill. 6 kh. Így az egyenlő értékű cserét kb. 3/4 részben sikerült csak megvalósítani, míg a csereterület közel 14%-a *kettő* s kb. tizede *három minőségi* osztállyal rosszabb volt. Lásd: „Táblakimutatás"-t A táblákba került ingatlanokról) és a „Csereingatlanok jegyzéké"-t (a tagosítás utáni állapotokról).

hogy a felajánlott csereterületek *lényegesen távolabb feküdtek*, olyannyira, hogy megmunkálásuk szinte nem fizetődött ki.

Pl. Feigli Ferencné dolgozó paraszt Viktorpusztán levő kb. 4 kh ingatlanáért cserébe megközelítőleg ugyanilyen terjedelmű, de rosszabb minőségű (3 egész 1/4 kh ingatlanért azonos minőségű, de 1200 □-öl területért *három* minőségi osztállyal rosszabb) földet kapott. Ennél azonban sokkal lényegesebb — s mindenkinél ez okozta a legtöbb problémát —, hogy a csereingatlant lakóhelyétől messze és különböző dűlőkben szétszórva kapta. Míg Viktorban a négyholdas parcella szinte a ház körül volt (egy forduló nem volt több, mint 2 km) —, addig a tagosítás után egy darabot a több mint 5 km-re levő Szilonicsban, egyet-egyet pedig a több mint 4, ill. 5 km-re levő Vukovár-, ill. Zsírosmező-dűlőkben kapott. Ez tehát azt jelentette, hogy az eddigi 2 km helyett egy forduló most 28 km-re növekedett.

De hasonló volt másik 12 viktorpusztai társának helyzete is: Drávaerdő- és Szilonicspusztán 10, ill. 6, Vukovár- és Zsírosmező-dűlőkben 5, ill. 3, Pusztabarcson és Téglavetőnél pedig 1—1 parcellát kaptak.[18] Míg tehát a 13 dolgozó parasztnak Viktorban levő földjük megközelítése (oda- és visszaút) legfeljebb 26 km-t jelentett, addig a tagosítás után 180 km-t.[19]

Az eddig megszokott föld[20] kicserélése, a termelési feltételek rosszabbodása, a kártalanítások elmaradása,[21] valamint a begyűjtési és adószolgáltatások fokozódása jelentősen csökkentette nemcsak a fentiekben megvizsgáltak, de általában az egész község dolgozó parasztságának munkakedvét. Nemcsak a termelési kedv csökkent, de a létbizonytalanság is növekedett, amit mutatnak az 1949-ben meginduló, 50-ben fokozódó, 51/52 fordulóján pedig már tömegméreteket elérő földfelajánlások. Ezeknek legnagyobb része szintén a tagosításokkal kapcsolatos.

1949 szeptemberétől már készülnek a barcsi közjegyzőségen a földfelajánlási és -lemondási jegyzőkönyvek. Már egy szeptember 4-én készült jegyzőkönyv tárgya: „kulákok tömeges földfelajánlása". A kulákok, ill. az úri birtokosok (ez utóbbiak már 1949 február—márciusában lemondtak földjükről) mellett azonban „egyes kisebb birtokosok lemondtak földjeikről, . . . mert attól tartanak, hogy a tagosítás során csereingatlanuk kedvezőtlen helyen lesz kimérve" (lásd: Barcsi körjegyző 58/1949. sz. iratát). Az egy-két héttel később felvett jegyzőkönyvből ugyancsak a tagosítástól való félelem csendül ki: „a részemre juttatott föld egy részéről lemondok, mert a tagosítás után, mivel földemet távolabb kaptam és . . . így nem tudom megművelni . . ." (uo. szept. 19-én felvett jegyzőkönyv). Ugyancsak találkozunk lemondásokkal és felajánlásokkal az 1949-es, 1950-es és 1951-es tagosítási jegyzőkönyvekben is. Ezekből megállapíthatjuk, hogy kezdetben inkább a kulák- és úri birtokosok, majd egyre több dolgozó kisember és dolgozó paraszt mond le földjéről. Ez utóbbiak száma Barcson 1949 és 1953 között megsokszorozódik. 1949-től 1953 elejéig közel 350 felajánlás és lemondás történik (pontosabban: ennyi esetben, mert volt olyan tulajdonos, aki birtokából három ízben is ajánlott fel: 1950-ben pl. lemondott a földreform során juttatott házhelyéről, az 1951-es tagosítás után csereterületéről, és 1952-ben többi, megmaradt ingatlanáról).

[18] Míg Vukovár-, Zsírosmező- és Téglavető-dűlőkben a legjobb földek 4. minőségi osztályba (a többség a 6.-ba), addig Drávaerdő (Viktor)-puszta földjeinek többsége az 1. és 2. osztályba tartozott.

[19] Ez pedig döntő volt az egyénileg dolgozók számára. Az érintettek inkább elfogadtak kisebb területű (esetleg még gyengébb minőségű) csereingatlant, ha az közelebb esett: „ . . . sok esetben pedig, az érdekelt felek kívánságára, kisebb területet adtak ki cserébe . . . Ez úgy volt lehetséges, hogy a cserélő gazdák, a kapott kisebb területet — azok közelebb . . . volta miatt — egyenlő értékűnek ismerték el a táblába esett földjeikkel". Lásd: Barcs község határában levő állami gazdaság területének megállapítása, 101/10—1950. hiv. számú, a megyei Földmérési Igazgatóságnak szóló . . . „Technikusi jelentést".

[20] Ezt fejezte ki Somogyvármegye 3. sz. EB-nak *1949.* szept. 6-i (!) jelentése: „A dolgozó parasztok részére juttatandó csereingatlanok azonos, sőt több helyen nagyobb értékűek a táblába eső kicserélendő ingatlanoknál. *Ennek ellenére* nehézségek merültek fel a csere lebonyolítása körül, mert a dolgozó kisparasztok *indokolatlanul* (!?) ragaszkodnak meglévő földjükhöz és nem méltányolják azt, hogy a tagosításnál jobb és lakásukhoz jóval közelebb eső földeket kapnak." (Barcs, Állami Gazdaság-jegyzőkönyv.) A cserére kötelezettek azonban minden alkalommal nem is ilyen meggondolások miatt nem fogadták el a felajánlott csereingatlanokat, de sokkal inkább azért, mert az általuk megmunkált (felszántott, trágyázott, bevetett) területek helyett gyakran leromlott, évek óta nem művelt tartalékföldeket adtak cserébe. S még ha az így kapott ingatlanok ugyanolyan minőségi osztályba is tartoztak, akkor is évek kemény munkája kellett ahhoz, hogy ezeket a nem egyszer parlagföldeket feljavítsák, termővé tegyék. (Lásd ehhez részletesebben az 1956-os tagosítási jegyzőkönyvet, ill. annak 5. lábjegyzetét.)

[21] Míg az 1949-es és 1950-es jegyzőkönyvekben mindenütt szerepel a dolgozó parasztokat ért esetleges károk megtérítése, addig az 1951/52-es tagosításoknál már szó sincs erről. Illetve ekkor már csak az évelő kultúrákért „kártalanították" a cserére kötelezetteket (a beruházásokért: trágyázásért, szántásért azonban már nem). A valóságban azonban kártalanításról szó sem volt. Pl. „Csik Vendel dolgozó parasztnak az *E* táblába eső . . . ingatlanán 8632 m² 1 éves retése van . . . ezért részére 321 Ft . . . kártérítés fizetendő", vagyis 1,5 kh egy éves lóhereéért kellett 321 Ft-ot fizetni (tehát 1 kh-ért alig valamivel több mint 200 Ft-ot). Az 1951-es jegyzőkönyvből kiderül, hogy 1 kh lucerna „ellenértéke" kb. 250 Ft volt. Ezzel szemben az 1956-os őszi tagosításkor 1 kh lucernáért összesen 1500 Ft-ot adtak. Lásd: 1956-os tagosítás jegyzőkönyvének 5. lábjegyzetét.

Ez alatt az idő alatt a felajánlott és lemondott birtokok összterülete meghaladja az 1600 kh-at (mind a lemondást eszközlő tulajdonosok számába, mind a felajánlott ingatlanok mennyiségébe beszámítottuk nemcsak a Barcs községben élő és itt tulajdonnal bíró lemondottakat, hanem a másutt élő és barcsi tulajdonról lemondottakat is). 1949-től 1953-ig az évek haladtával egyenes arányban emelkedik mind a birtokról lemondók száma, mind a felajánlott birtokok összterülete.

1949-ben még csak 6 birtokos mondott le mindössze 125 kh tulajdonáról.

1950-ben már 42 tulajdonos mondott le 199 kh földről (ebből 100 kh vitéz Vasváry László jogutódaié, 30 a Ref. Egyházközségé, 10 pedig a Kremzir-örökösöké). 15 paraszti birtokosé 54 kh. A többi 24 tulajdonos 300-300 □-öl házhelyről mondott le.

1951-ben 73 tulajdonos 383 kh-ról mondott le, amelyből 163 a barcsi Földművesszövetkezeté, 50 a Róm. Kath. Plébániáé, 160 kh 20 parasztbirtokosé, és kb. 10 kh-at tett ki az 51 házhelyingatlant felajánlók birtoka.

1952-ben 201 birtokos 924 kh-ról mondott le. Ebből két jogi személyé 55 kh, s kb. 1 hold a lemondott házhelyek összterülete. A többi dolgozó paraszt és kétlaki (191 gazda — 868 kh).[22]

Ezen a képen nem változtat lényegesen az 1956-os tagosítás során felajánlott birtokok mennyisége (3 tag — 15 kh).

A parasztság azon része, amely ragaszkodott földjéhez, és nem volt abban a helyzetben sem, hogy másik szakmát választhasson (mint a kétlakiak), az vagy vállalta a tovább növekvő terheket és bizonytalanságot, és megmaradt parcelláján, vagy belépett a termelőszövetkezetbe. Az előbbiek száma 1952 márciusában mindössze 227 fő volt (931 kh területtel), az utóbbiaké — az 1951. szeptemberi tagosítástól az 1952. márciusi tagosításig — 370.

Az 1949—51 közötti időszakban a községben végrehajtott három tagosítás (ill. birtokrendezés) során mintegy 4 és félezer kh földet mozgattak meg (a többször tagosított területet és a csereingatlanokat is figyelembe véve), ami megközelítőleg azonos a földreform és telepítések során megmozgatott területekkel.

Mindezt betetőzte az 1952-es tagosítás: „A számbavétel lezárásáig a dolgozó parasztok 78%-a[23] belépett a termelőszövetkezetbe. A számbavétel lezárásakor az egyénileg gazdálkodó parasztok és kisemberek száma 227, földjeik területe 931 kat. hold. A tagosítás folyamatban léte alatt a számbavétel lezárásáig 118 egyénileg gazdálkodó dolgozó paraszt és kisember lépett termelőszövetkezetbe 514 kat. hold területtel." Ezt a hatalmas arányú beszervezést természetesen nyomon követte a dolgozók tömeges földfelajánlása: „A községi Tanács által átadott jegyzék szerint Barcs községben egy kulák birtokos volt, aki azonban ingatlanát (15 kh) az eljárás folyamatban léte alatt felajánlotta... Ezek szerint a számbavétel lezárásakor kulákbirtokos birtokában ingatlan nem maradt... Az eljárás során 138 kétlaki mondott le 523 kat. hold területű ingatlanáról, valamint ugyancsak 9 egyénileg gazdálkodó dolgozó paraszt 41 kat. hold ingatlanáról".

Mindezek következtében a község művelhető területének közel 90%-a szocialista szektorhoz tartozott. A község egész területét érintő ezen tagosítás után Barcs területe a következő képet mutatta:

[22] Ingatlanfelajánlásokhoz források megtalálhatók: Járásbíróság mint telekkönyvi hatóság, Barcs, KT VB Birtokrendezési iratok, Barcs, Járási Tanács Ingatlanhasznosító, Barcs (JT Mg-i O.) és Járási Földnyilvántartó Kirendeltség, Barcs (T. VB).

[23] Itt is az történt, ami ezekben a hónapokban az egész országban végbement. Közel 100 olyan „termelőszövetkezeti község" rendezése történt meg, ahol a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése a 70%-ot nem érte el (tehát az engedélyezési feltételek sem voltak meg). Az 1952-es tagosítási jegyzőkönyv 1. lapjának 1. sorában és 5. lapjának 3. bekezdésében 78%-ot találunk: ténylegesen azonban még a 60%-ot sem érte el a mozgalom. Ugyanis a jegyzőkönyv 2. lapján a következő táblázat áll: „A lakosság foglalkozás szerinti megoszlása a következő:

a)	ipari munkás	666 család
b)	agrárproletár	178 „
c)	kis- és középparaszt	724 „
d)	értelmiségi	170 „
e)	önálló iparos	205 „
f)	önálló kereskedő	33 „
g)	kulák	1 „
		1977 „

Ha a *c)* alatti kis- és középparaszti kategóriát nézzük, akkor is csak 57%-a ennek a 410 termelőszövetkezeti család. Ha pedig hozzászámítjuk a *b)*-t is (agrárproletár), akkor ennek alig több, mint 45%-a a 410 tsz-család. De ha magát az 5. lapot nézem, akkor sincs meg a 78%, hiszen, mint írja: „A számbavétel lezárásakor az egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztok száma 227...", s a 637 családnak (227 + 410) is csak alig 64%-a a 410 tsz-család. Így tehát azt kell mondanunk, hogy a T.B. tudatosan hamis adatokat közölt (kellett közölnie?), hogy az engedélyt megszerezhesse.

	kh	%
Termelőszövetkezetek területe	3819	27
ÁG, Erdő-, Hal- és Tógazdaság területe	5164	36
Egységes legelők, belsőség, f. a. n. e. t.	4311	24
Egyéniek, bebírók, háztáji célra	1225	8,5
Nyomsáv és állami tartalék	676	4,5

Az 1952-es tagosítás után néhány évi szünet következett, s a következő tagosítást, sorrendben az ötödiket, 1956 őszén hajtották végre a községben. A tagosítás során 3 táblában alakították ki a Vörös Csillag által tagosítani kért 470 kh területet. A 3 táblába mindössze 162 kh saját terület esett, míg a közel 310 kh-ból 151 egyénileg gazdálkodóé volt 290 kh, a Legeltetési Bizottságé 11 kh, a többi — dolgozó parasztok által haszonbérelt — állami tartalékterület.

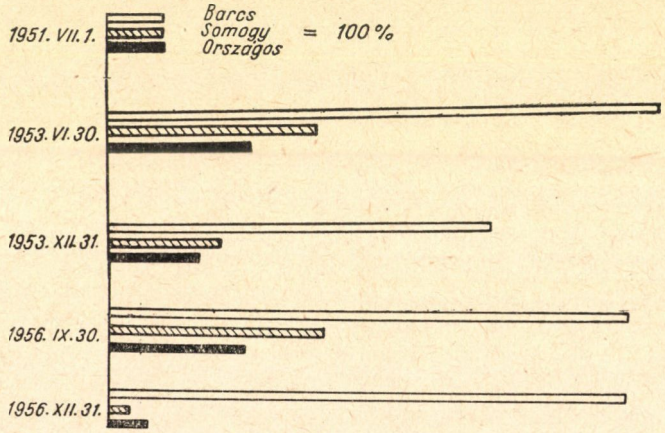

1. grafikon

Mint említettük, a tagosítások alkalmával minden esetben — különösen pedig 1951/52 fordulóján — nőtt a termelőszövetkezetbe lépettek száma. Különösen jelentős volt a növekedés 1951. aug. 1. és 1952. márc. 31. között, amikoris 42-ről 410-re emelkedett a községben a termelőszövetkezeti családok száma. A nagyrészt adminisztratív eszközökkel bekényszerített tagságból — a Vörös Csillag mellett — 3 új termelőszövetkezeti csoportot alakítottak. Az így létrehozott csoportok gazdaságilag és politikailag kevésbé tudtak megerősödni, mint pl. a teljesen önkéntes elhatározás alapján alakult (és éveken keresztül így fejlődött) Vörös Csillag. Ezt bizonyítják a következő (1953-as) év eseményei. Az önkéntesség megsértésének szükségszerű következménye volt, hogy az 1953 őszén kilépett tagság 100%-a az 1951. aug. 1. és 1952. márc. 31. között, sok esetben akaratuk ellenére bekényszerítettekből adódott. Ezután a községben a tsz-tagok száma nem is növekedett. Létszámgyarapodás csak az 1953. dec. 31-i állapotokhoz képest volt, az 1956 elején bekövetkezett nagy felfejlesztés eredményeként. Az alábbi grafikon a termelőszövetkezeti családok számának alakulását mutatja be a községi, Somogy megyei és országos adatok tükrében 1951 közepétől 1956. dec. 31-ig.

Az 1949—56 közt lezajlott tagosítások[24] közel 20 ezer kh-at érintettek, ami közel ötszöröse a földreform idején megmozgatott területnek, és több mint kétszerese a község 1945-ös összterületének (a község jelenlegi területe 1950 után alakult ki). A közel 20 ezer kh területből a Vörös Csillag részére az öt alkalommal tagosított birtokok összterülete alig haladta meg a 2300 kh-at, tehát az összes megmozgatott területnek alig valamivel több, mint 11%-át.

*

[24] Az országban 4, ill. ennél több alkalommal csak mintegy félszáz községben tagosítottak.

TAGOSÍTÁSI JEGYZŐKÖNYV

Készült Barcson az 1949. évi augusztus hó 30. napjától folytatólagosan a barcsi Tagosító Bizottság működéséről.

I.

A Somogyvármegyei Földhivatal ügyvezetője Bencze László kaposvári lakost 3/1/1949. számú megbízólevelével a barcsi Tagosító Bizottság elnökéül kijelölte.

A Tagosító Bizottság elnöke megbízatását, valamint a tagosítást elrendelő határozatot a szükséges iratokkal együtt 1949. évi augusztus hó 29. napján 16 órakor vette át a Somogyvármegyei Földhivatal ügyvezetőjétől.

Az elnök az átvett iratokból megállapítja, hogy az Országos Földhivatal Barcs község területén a 651.354/1949. számú határozatával a Barcs Szilonicspuszta-i III. számú termelőcsoport és a barcsi állami gazdaság kérelmére önálló tagosítást rendelt el.[25]

Az elnök megállapítja, hogy a megyei földhivatal ügyvezetőjétől átvett kísérőjegyzék szerinti iratok és munkarészek hiánytalanul megvannak.

Az elnök a jogosult szerveknek tagküldésre való felhívása után az 1949. évi augusztus hó 30. napján a kiküldötteket alakuló ülésre összehívja és az elrendelt tagosítás lefolytatására a Tagosító Bizottságot az alábbiak szerint alakítja meg:

A Bizottság tagjai:
Rozsnyai Dani József a DÉFOSZ helyi szervezetének (földmunkástagozatának),
Laklia Vince a Barcs szilonicspusztai termelőszövetkezeti csoportnak,
Karácsonyi János a barcsi állami gazdaság kiküldöttjének,
Reider Ferenc a csokonavisontai állami mezőgazdasági gépállomás vezetőjének,
Csorba Ödön Barcs község körjegyzője, végül
Joó József a tagosítással érintett tulajdonosok képviseletében
Barcs község elöljárósága által kijelölt tag.

Az elnök megállapítja, hogy a bizottsági tagok megbízatása a kiküldő szervek által szabályszerű.

A somogyvármegyei földhivatal ügyvezetője a Tagosító Bizottság mellé műszaki szakértőként Mérey László, és Antal József kaposvári lakosokat küldte ki.

A Tagosító Bizottság ügykezelésének ellátására Barcs község elöljárósága Pankász János és Barna Gyula barcsi lakosokat jelölte ki.

A Tagosító Bizottság a fentiek szerint az 1949. évi augusztus hó 30. napján délelőtt 11 h 15 p órakor szabályszerűen megalakult. A fent felsoroltak jelen vannak.

A Tagosító Bizottság elnöke, a Bizottság tagjai, úgyszintén a kiküldött műszaki szakértők, és az ügykezelés ellátására kiküldött személyek Henézi Lajos, Barcs község helyettes bírája előtt a tagosítási utasításban előírt fogadalmat letették.

II.

A „Rákosi Mátyás" termelőszövetkezeti csoport által kért tagosítás előkészítésére kijelölt munkacsoport működését 1949. év augusztus hó 31-én 8 órakor kezdte meg, s a Tagosító Bizottság által megkezdett jelen jegyzőkönyvet a Tagosító Bizottság elnökétől átvette és folytatólagosan tovább vezeti. Megállapítja, hogy Reider Ferenc bizottsági tag a munkacsoport vezetője nem jelent meg, melyet szóbeli üzenettel azzal indokolt meg, hogy a gépállomás egy traktora a Drávába esett szállítás közben, s neki, mint gépállomás vezetőnek ennek kivevési munkálatait kell vezetnie.

[25] Mind a termelőszövetkezeti csoport, mind az állami gazdaság kérelmében arra hivatkozik, hogy „a részleges tagosítás törvényes előfeltételei megvannak, mert a termelőszövetkezeti csoportnak . . . 130 kh. tagosítandó ingatlana 14 helyen fekszik, és helyenként csak egy-két hold választja el egymástól", és az „állami gazdaság . . . állatállománnyal rendelkezik, amelyhez a Dráván innen legelő egyáltalán nincs . . . és a gazdaságnak a Dráván innen juttatott 350 kh. kiterjedésű földalapi tartalékterülete pedig 28 parcellában Barcs község határában szétszórtan fekszik", amelyen a „nagyüzemi gazdálkodás és a modern mezőgazdasági gépek ésszerű kihasználása nem lehetséges". (Lásd: a tagosítási kérelmeket az FM Országos Földhivatalához.) — „Tekintettel arra, hogy helyben egy termelőszövetkezeti csoport és egy állami gazdaság területét kell kialakítani, a Bizottság két munkacsoportot alakított." (Lásd: Svm. 3. sz. tagosítási EB Barcs-Tszcs. 1949. aug. 30. felvett jegyzőkönyvét.) A 2. munkacsoport (ÁG) tagosítási jegyzőkönyvét — hely hiányában és bizonyos ismétlések elkerülése miatt is — nem közöljük. Van ugyan egy TB-jegyzőkönyv is (amely összefoglalja a két munkacsoportét), de ez nagyon hiányos.

A Tagosítási Bizottság elnöke és a Tszcs munkacsoport tagjai 10 órakor egy autó és egy fogat igénybevételével kiszállott helyszíni szemlére a Tszcs földjére, és a Tszcs tagjainak meghallgatásával a Tszcs tábláját a helyszínen kijelölte, s délután 3 órakor ugyancsak autó igénybevételével a Tszcs munkacsoportja kiszállott Bolhó községbe, hogy a Tszcs-be még belépő bolhói lakosok kataszteri adatait összeírja. Ezek során Bolhó községből két dolgozó kisparaszt földjével, 1—1 holddal és két dolgozóparaszt munkaerejével akarna betársulni a Tszcs jelenleg kishaszonbérletben levő 45 kat. hold földjére. Nyilatkozatuk megtételére a holnapi napon fognak a bizottság székhelyére Barcsra bemenni.

Az ellenőrző bizottság 19.40-kor megérkezett 3 taggal és a munkálatok ellenőrzését megejtette, megállapította, hogy azok a legjobb irányban folynak és az ütemtervben kitűzött idő előtt, részleteiben már kész is vannak. Megállapította, hogy a tagosítással kapcsolatban a hangulat megfelelő.

1949. szeptember 1.

Az Állami Gépállomás vezetője, Reider Ferenc a munkacsoport vezetője akadályoztatása miatt nem jelent meg. A Gépállomás részéről helyette Horváth Gyula szaktársat jelölte ki a Tagosító Bizottságba. Nevezett a községi helyettes bíró előtt a fogadalmat le is tette.

A Tagosító Bizottság elnöke Reider Ferenc helyett a munkacsoport vezetőjéül Laklia Vincét jelölte ki.

A szilonicsi termelőcsoporttal kapcsolatban a Megyebizottság újabb javaslatát hozta meg Mikecz János elvtárs az Ellenőrző Bizottság tagja, olyan formában, hogy a termelőcsoport tagjait ki kell bővíteni és amennyiben lehetséges Belcsapusztára behozni az egész termelőcsoportot, megokolva azzal, hogy Szilonicspusztán a fejlődéstől teljesen el vannak zárva, nincs sem kövesútjuk, sem villany, sem telefon, de ha meg lehet valósítani a Belcsapusztai kiépítést, akkor ott mindezek megvannak és a csoport mind kulturális, mind szociális fejlődése biztosítva van, lakásaik, gazdasági épületeik, vasútjuk, minden helyben van.

1949. szeptember 2.

20 órakor az ellenőrző bizottság a munkálatokat megtekintette s megállapította, hogy azok az előírásnak és az ütemtervnek megfelelően el is készültek.

1949. szeptember 4.

A munkacsoport a tagosítandó ingatlanokat Bodrogi József adóhivatali tanácsos közreműködésével számbavette és a Tagosítási Utasításnak megfelelően a rendelkezésre álló adatok (kataszteri alapmunkálatok, kiosztási földkönyv stb.) alapján a tagosítandó ingatlanokról helyrajzi, illetve kiosztási sorszámonkint kartotékokat állított ki.

A munkacsoport a tagosítandó ingatlanok számbavételét az 1949. évi szeptember hó 4-én lezárta. A tagosítást kérő Tszcs Intéző Bizottsága közölte, hogy a számbavétel lezárása előtt a Tszcs-be történő belépésükről belépési nyilatkozatot tettek: Király Bertalan, Kovács Ferenc, Bellai József, Baränd tmüller István, Balázs Mihály, Horváth Ferenc, Bódis József, Kövesi József, Kovács Ferencné, Mohácsi Miklós, Gáspár József, Ignác György, Kelemen János, Szoldatics József, Balogh Endre, Gurdán József.[26]

A munkacsoport a tagosítandó ingatlanok számbavétele során a kartotékok rovataiba behelyezett adatok összeadásával megállapította, hogy a Termelőcsoport tagosítandó ingatlanai Barcs község területén összesen 53 birtoktestet képeznek, s ezek összes területe művelési ágak szerint részletezve a következő:

339	kat. hold	675	n. öl szántó,
6	„	190	„ rét,
345	kat. hold	865	n. öl összesen.

A munkacsoport megállapítja, hogy a Termelőcsoport Barcs község területén a tagosítás elrendelése előtt

131 kat hold — n. öl

[26] A fentiek a Barcs-Belcsapusztai termelőszövetkezeti csoportba léptek, illetve azt alakították meg.

ingatlanon gazdálkodott, s a tagosítandó ingatlanok egységes táblákba való összevonásával a Termelőcsoport területe:

214 kat hold 865 n. öl ingatlannal növelhető.

A szilonicsi Termelőcsoport eddigi gazdálkodásának alapjául szolgáló 131 kat. hold terület Barcs község határában 27 birtoktestet képez; a Termelőcsoport által tagosítani kért további 71 birtoktest közül 1 a földreform során igénybevett, eddig tartalékként kezelt ingatlanból, maradványából, 70 pedig a Termelőcsoport részére felajánlott ingatlanból adódik.

A munkacsoport az ingatlanok számbavételét követően az engedélyező határozat erre vonatkozó rendelkezésének figyelembevételével az 1949. évi szeptember hó 2. napján a tagosítandó ingatlanok összevonására három táblát jelölt ki, a táblákról a Tagosítási Utasítás VII. fejezetének első bekezdése szerint elkészítette a térképmásolatokat és a táblákban levő tagosítást nem kérő tulajdonosok ingatlanairól helyrajziszámonként a kékszínű kartotékokat kiállította.

A kijelölt három tábla közül:

az *A)* tábla	152 kat. hold	897 □-öl
a *B)* tábla	142 kat. hold	1568 □-öl
a *C)* tábla	50 kat. hold	— □-öl
a három tábla pedig együttesen:	345 kat. hold	865 □-öl kiterjedésű.

A három táblába beleesik a Termelőcsoport, eddigi 27 birtoktestet, összesen:
131 kat. hold — □-ölet
képező területtel. Ugyancsak beleesik a tagosítandó további 71 birtoktest közül 48 birtoktest, összesen
46 kat. hold 400 □-öl területtel.
A kialakítandó táblákba eső összes termelőcsoporti terület tehát:
299 kat. hold 465 □-öl.
A Termelőcsoporti ingatlanokon felül a táblákba esik 6 tagosítást nem kérő tulajdonosnak összesen: 63 kat. hold 1568 □-öl
kiterjedésű ingatlana, s így a kialakítandó három tábla összes területe:
235 kat. hold 496 □-ölet tesz ki.

A Termelőcsoporti ingatlanokon kívül a kialakítandó táblákban érdekelt összesen 21 tagosítást nem kérő tulajdonos közül 12 dolgozó paraszt, akiknek összesen a táblákba esik: 71 kat. hold 474 □-öl
ingatlana. A 4 tulajdonos földműveléssel élethivatásszeűen foglalkozó, de dolgozó parasztnak nem tekinthető parasztbirtokos 20 kat. hold 1338 □-öl
ingatlannal, — 2 tulajdonos pedig földműveléssel élethivatásszerűen foglalkozó, nem parasztbirtokos összesen 83 kat. hold 173 □-öl ingatlannal.

A Munkacsoport a tagosítást nem kérő tulajdonosoknak a kialakítandó táblákba, eső ingatlanokért cserébe adható ingatlanokról, a kartotékok alapján jegyzéket készített. ezt a jegyzéket hivatalos helyiségében az 1949. évi szeptember hó 5. napján kifüggesztette A jegyzék kifüggesztésével egyidejűleg az érdekelt tagosítást nem kérő 12 dolgozó parasztot a Munkacsoport egyenkint beidézte azzal, hogy a jegyzéket megtekinthetik és az ingatlancsere tekintetében kívánságaikat előterjeszthetik.

A Munkacsoport megállapítja, hogy a Termelőcsoport a tagosítás elrendelése előtt 131. kat holdon dolgozott, mely terület újabb tagok belépése folytán 21 kat. hold 897 □-öl területtel 152 kat. hold 897 □-ölre emelkedett.

1949. szeptember hó 5.

A Munkacsoport a *B)* táblában a kimutatás elküldése után a bejelentések és igénylések folytán a következő változásokat eszközölte:

	kat. hold	□-öl
A *B)* tábla volt	142	1568
Csányi Zoltán darányi lakos földje nem volt tagosítható tekintettel arra, hogy más község határában fekszik	7	1200
Henger József belépési nyilatkozatát visszavonta	2	—
Ignácz György földje a felajánlott papibirtokban bentfoglaltatott	2	—
Kelemen János földje a Kremzir féle kishaszonbérletben bent volt, így a tábla kialakításában nem jöhet számításba	10	800
Szoldatics József földje az istvándi határból nem tagosítható	5	—
Összesen	27	400

Kremzir-féle úribirtokra kicserélési igény nem volt bejelentve, s így a munkacsoport nem is számolt csereingatlannal	37	368
A Kremzir féle úribirtokból a kishaszonbérletbe adott rész úribirtokként is felvéve	5	338
Laklia József és Jandricza József kulákok birtokáért csereingatlan biztosítva nem volt és nevezettek cserét kérnek	8	1269
A felajánlott papibirtok a kataszteri munkálatok szerint nem 50 hold, hanem 1-el több és ez a *B)* táblához lett felvéve		620
A kialakított *B)* tábla így most már	63	1153
Összesen *B)* tábla	142	1568

A kialakított *C)* tábla a kataszteri munkálatok szerint nem 50 kat hold, hanem 50 kat. hold 620 □-öl.

Ezek szerint a három tábla összterülete: 266 kat. h. 1070 □-öl.

A Tagosító Munkacsoport az 1949. évi szeptember hó 6. napján a beidézett három dolgozó paraszttal, névszerint Santics Imre, Jandricza József és Borbély János szilonicspusztai lakosokkal közölte, hogy a cserére rendelkezésre álló ingatlanokból szabadon választhatnak. Mindhárom egyénnel a csere tekintetében megállapodás jött létre.

A fentiek szerint szeptember hó 7. napján a beidézett 3 dolgozó paraszttal, névszerint Horváth János, Berkics Imre és Baracsi Ferenc szilonicspusztai lakosokkal közölte, hogy a cserére rendelkezésre álló ingatlanokból szabadon választhatnak. Nevezettekkel a csere tekintetében megállapodás jött létre.

A fentiek szerint szeptember hó 8. napján a beidézett kettő dolgozó paraszttal, névszerint Végh József és Pasa Vendel szilonicspusztai lakosokkal közölte, hogy a cserére rendelkezésre álló ingatlanokból szabadon választhatnak. Nevezettekkel a csere tekintetében megállapodás jött létre. Beidézte továbbá Laklia József nem dolgozó parasztot, akinek a kijelölt táblába eső ingatlanáért a csereterületet hivatalból kijelölte, a kijelölt csereingatlant nevezett elfogadta.

A csere eredményét a munkacsoport a vonatkozó kartotékokon feltüntette. Ezt követőleg a munkacsoport a kialakított táblákba eső összes földrészleteket a kék és (a táblákban levő ingatlanokról készült) piros kartotékok alapján a II. sz. minta szerinti kimutatásba foglalta, egyidejűleg a táblákba nem eső és csere céljára felhasznált, valamint a táblákban levő Tszcs ingatlanokról a piros kartotékok alapján a III. sz. minta szerinti kimutatást elkészítette és a Tagosítási Utasítás 11. fejezete szerint összegezte.

A Tagosító Munkacsoport a tervezett ingatlan cserékről az érdekelt 8 dolgozó parasztot egyénenkint írásban, az egy érdekelt tulajdonost pedig szóban értesítette. Nevezettek az értékelés kérdésében írásban észrevételt nem nyújtottak be.

A tagosítást előkészítő eljárás alatt Somogyvármegye Földhivatal által kiküldött III. számú ellenőrző Bizottság az 1949. évi szeptember hó 8. napján ellenőrzést tartott, mely alkalommal átadta[27] a Barcs-Belcsapusztai termelőszövetkezeti csoport új termelőszövetkezeti csoporttá való alakulására vonatkozó engedélyt. Az engedély 25 dolgozó parasztra és 111 kat. hold ingatlanra szól. Miután a munkacsoport a *B)* tábla kialakításával készítette elő a Barcs-Belcsapusztai termelőszövetkezeti csoport újjáalakulását, de az engedély megérkeztéig mind a tagok számában, mind a csoportba bevitt területekben változás állott elő és fog elő állni,[28] így azt a határozatot hozta, hogy előbb a Szilonicspusztai Tszcs, tagosítási javaslatát készíti elő, és csak azután fog a Belcsapusztai Tszcs kialakításával érdemben foglalkozni.

A Tagosító Bizottság az előkészítő eljárás lefolytatása után és azok adatai alapján a tagosítási javaslatra 1949. évi szeptember hó 9. napján elkészítve, szeptember hó 10. napján a következő előterjesztést teszi:

Tagosítani kell a Barcs-szilonicsi Rákosi Mátyás termelőszövetkezeti csoport 10 tagjának 152 kat. hold 897 □-öl ingatlanát.

A 152 kat. hold 897 □-öl ingatlan községenkint, művelési ágankint és ezen belül minőségi osztályonkint az alábbiak szerint oszlik meg:

[27] Lásd a jegyzőkönyv 4. fejezetének utolsó bekezdését.

[28] A szept. 9-i jegyzőkönyvben ez áll: „az ingadozó magatartás ... oka abban rejlik, hogy a beszervezett tagok politikailag fejletlenek és a hirtelen történt beszervezés alkalmával nem volt mód arra, hogy részletes felvilágosítást adhassanak. Ennek következtében már több tag bejelentette a Tszcs-ből való kilépését". A szept. 12-i jegyzőkönyv szerint a tagosítási engedély bevonása azért vált szükségessé, mert „a Tszcs-tagok ingadozó magatartása kétségessé tette, hogy a Tszcs megfelel-e a követelményeknek és gazdálkodásában sikert tud-e felmutatni ...". (Lásd: Svm. 3. sz. tagosítási EB Barcs-tszcs. jegyzőkönyvet.)

Barcs község területén:

143 kat. hold 162 n. öl szántó	1503 K 88 fillér tiszta jöv.
990 n. öl rét	9 K 29 fillér tiszta jöv.
3 kat. hold 545 n. öl dűlőút	— K — fillér tiszta jöv.

Barcs község területén tehát a Tszcs tagok tagosítandó ingatlanai összesen:
147 kat. hold 97 n. öl .... 1513 K 17 fillér kat. tiszta jövedelemmel.

Megjegyzi a Tagosító Bizottság, hogy a kataszteri tiszta jövedelem kiszámítása a holdankinti átlag alapján történt, mert Barcs község új felmérésű és osztályba sorozva még nincsen.

Bolhó község területén:

1 kat. hold 800 n. öl IV. oszt. szántó	18 K — fill. tiszta jöv.
3 kat. hold — n. öl V. oszt. szántó	27 K — fill. tiszta jöv.
Összesen: 4 kat. hold 800 □-öl szántó	45 K — fill. tiszta jöv.
800 □-öl rét 2. oszt. ...	9 K 50 fill. tiszta jöv.
800 □-öl rét 4. oszt. ...	7 K 50 fill. tiszta jöv.
Összesen: 1 kat. hold rét ...	... 17 K tiszta jövedelemmel.

Tehát Bolhó község területén a Tszcs. tagok ingatlanai összesen:
5 kat. hold 800 □-öl ... ... 62 K tiszta jövedelemmel.

A Tszcs tagok tagosítandó ingatlanai együttvéve, összesen:
152 kat. hold 897 □-öl 1575 K 17 fillér tiszta jövedelemmel.

A tagosítandó ingatlanok a tagosítást kérő 10 tszcs tag közötti megoszlását külön a Barcs községben levő, s külön a Bolhó községben levő ingatlanokról a helyrajzi, illetve kiosztási sorszámok növekvő sorrendjében a Tagosítási Utasítás XI. fejezete szerint szerkesztett III sz. kimutatásba foglalt felsorolás tartalmazza.

A Tagosító Munkacsoport a tagosítandó ingatlanok összevonására a mellékelt térképmásolaton vastag fekete vonallal körülhatárolt táblát javasolja kialakítani, amely tábla a következőképpen helyezkedik el:

A tábla Barcs községtől nyugatra a Drávaerdei határrészben déli oldalával a Barcs-Szilonics dűlőút, keleti oldalával a fődűlőútból kiágazó, az Ó-Dráváig vezető dűlőút, északi oldalával a Fekete-árok, nyugati oldalával a Barcs községi füzes melletti dűlőút által határolva fekszik. Kiterjedése 152 kat. hold 897 négyszögöl, mely művelési áganként és ezen belül minőségi osztályonkint az alábbiak szerint oszlik meg:

Szántó:	148 kat. hold 962 □-öl	1635 K 24 fillér tiszta jövedelemmel,
Rét:	990 □-öl	9 K 29 fillér tiszta jövedelemmel,
Dűlőutak:	3 kat. hold 545 □-öl	—

A tábla együttvéve:

152 kat. hold 897 □-öl 1644 K 53 fillér tiszta jövedelemmel.

A kialakítani javasolt táblába eső földrészletek jellemző adatait a helyrajzi számok növekvő sorrendjében a Tagosítási Utasítás XI. fejezete szerint szerkesztett II. sz. kimutatás tartalmazza.

A kialakítandó táblába esik Sántics Imre, Jandricza József, Borbély János, Horvát János, Bekics Imre, Baracsi Ferenc, Végh József, Passa Vendel dolgozó parasztok 60 kat. hold 328 □-öl ingatlana. A munkacsoport nevezettek részére, a velük kötött megegyezés alapján, az alábbi csereingatlanokat javasolja juttatni:[29]

A fentieken kívül a kialakításra javaslatba hozott táblába esik a földműveléssel élethivatásszerűen foglalkozó nem parasztbirtokos, hanem cséplőgép és traktor tulajdonosnak, Laklia József bolhói lakosnak összesen 4 kat. hold 684 négyszögöl ingatlana. Nevezettnek a munkacsoport az alábbi csereingatlant javasolja kiadni:

[29] A jegyzőkönyv felsorolja a 8 dolgozó paraszt táblába eső ingatlanának és a helyettük kapott csereingatlanoknak területét (és az utóbbiak kiosztási sorszámát).

1. Laklia Józsefnek összesen 4 kat. hold 684 □-öl ingatlanáért (II. sz. kimutatás 242. és 263. kiosztási sorszám) a barcsi ingatlanokat felsoroló III. sz. kimutatásba foglalt 222. kiosztási sorszámú és a 218/3. kiosztási sorszámból azonos értékű ingatlanokat.

A tagosítási munkacsoport javasolja a tagosításra kijelölt táblában levő összesen 152 kat. hold 897 négyszögöl ingatlanra a tagosítást kérő tszcs tagok (az általuk használt ingatlanok tulajdonosai), illetve az állam tulajdonjogának a táblákba bevitt ingatlanaik arányában történő, a III. sz. kimutatás által feltüntetett kiszámítás szerinti bekebelezését.

A fenti előterjesztést megtéve a Barcs-Szilonicsi Rákosi Mátyás Termelőszövetkezeti csoport által kért tagosítás előkészítésére kiküldött munkacsoport a tagosítási jegyzőkönyvet mellékleteivel együtt a Tagosító Bizottság elnökének 1949. évi szeptember hó 10. napján átadja.

IV.

A Tagosító Bizottság a Barcs-Szilonicsi Rákosi Mátyás Termelőszövetkezet[1] csoport által kért tagosítást előkészítő munkacsoport előterjesztését megvizsgálta és azt a maga részéről változatlanul elfogadva, az előkészítő eljárást befejezettnek nyilvánította. A jegyzőkönyvet mellékleteivel együtt a Tagosító Bizottság a Somogy megyei Földhivatal által kiküldött ellenőrző bizottságnak átadja.

Barcs, 1949. évi szeptember hó 10. napján.

A Tagosító Bizottság nevében:[30]

....
....
....
jegyzőkönyvvezető
....
....
....
műszaki szakértő jegyzőkönyvvezető

Szeptember hó 12-én az ellenőrző bizottság a Somogymegyei Földhivatal utasítására bevonta a Barcs-Belcsapusztai Termelőszövetkezeti csoport új termelőszövetkezeti csoporttá való alakulására vonatkozó engedélyt.

Ellenőrző Bizottság észrevételei: Az E. B. a jelen jegyzőkönyv előbbi bekezdését úgy helyesbíti, hogy az Ellenőrző Bizottság, illetőleg a Földhivatal nem a Barcs-Belcsapusztai termelőszövetkezeti csoport új termelőszövetkezeti csoporttá való alakulására vonatkozó engedélyt vonta be, hanem az említett alakuló tszcs ingatlanainak tagosítására vonatkozó engedély lett bevonva.

Barcs, 1949. szeptember 13. .....
E. B. elnök

V.

A Somogymegyei Földhivatal által kiküldött ellenőrző bizottság a Barcs-Szilonicspusztai Rákosi Mátyás termelőcsoport által kért tagosítás előkészítése során a kijelölt tagosító bizottság által készített javaslatot felülvizsgálta s azt azzal a módosítással hagyta jóvá, hogy a táblába eső 231. kiosztási sorszámú utat a tagosításba be kell vonni, mivel az elszigetelten a táblába esik és így közforgalom tárgyát a jövőben nem képezheti, kihagyása esetén ellenben a tábla egységét megbontaná.

Ennek folytán a tábla területe a fenti területtel megnövekszik és összesen 152 hold 1512 □-öl lesz.

Az ellenőrző bizottság az ingatlanoknak a tagosítási javaslat, illetőleg a fentiek szerinti birtokbaadását elrendeli s jelen 1. jegyzőkönyvet a tagosító bizottságnak visszaadja.

Barcs, 1949. szeptember 13.
Tagok:

....
..... E. B. elnök

[30] Aláírások.

VI.

A Tagosító Bizottság megállapítja, hogy az Ellenőrző Bizottság a tagosítani kért ingatlanoknak a tagosítási javaslat szerinti birtokbaadását — a jegyzőkönyvbe vezetett fenti változtatással — elrendelte.

A Tagosítási Bizottság a tagosítási jegyzőkönyvet és mellékleteit az ingatlanok birtokbaadása végett a tagosító munkacsoportnak az 1949. évi szeptember hó 14. napján átadja.

VII.

A Tagosító Bizottság által kiküldött, fentebb megnevezett tagosító munkacsoport a tagosítási jegyzőkönyvet a Tagosító Bizottságtól átvéve, a tagosítási javaslatba kijelölt táblák és csereingatlanok birtokbaadását az 1949. évi szeptember hó 15. és ezt követő napjaira tűzte ki s azt a helyben szokásos módon közhírré tette.

A tagosító munkacsoport az ingatlanok birtokbaadását az 1949. évi szeptember hó 15. napján kezdte meg és szeptember hó 16. napján a tagosítási javaslatban foglaltaknak megfelelően mindenben végrehajtotta.

A tagosító munkacsoport az ingatlanok birtokbaadása során, 1949. évi szeptember hó 16. napján megállapította, hogy Berkics Imre dolgozó parasztnak a 283. kioszt. sorszámú ingatlanán 800 □-öl 3 évesnél fiatalabb lucernavetése van. Minthogy a cserébe kapott ingatlanon ilyen vetés nincsen, nevezett dolgozó paraszt a vetőmagnak természetben való megtérítését kérte. A tagosító munkacsoport nevezett kérelmére 8 kg lucernavetőmagot javasol fizetni. A térítés a tagosítást kérő Tszcs-t terheli.

Megállapítja továbbá a tagosító munkacsoport, hogy a 218. kiosztott sorszámú parcellában a Szilonicsi Tszcs-nek 21 kat. hold tavaszi vetésű lóheréje, a 213. kioszt. parcellában pedig 8 kat. hold ugyancsak tavaszi vetésű kétéves fehérvirágú somkórója van. Ezeknek a vetéseknek értékét a Tszcs csak az év végén tudja összegszerűen kimutatni. Térítésre kötelezendő az Állami Gazdaság lesz, miután a bevetett területeket ő kapta meg.

A tagosító munkacsoport a birtokbaadási eljárást a fentiek szerint lefolytatta és az 1949. évi szeptember hó 16. napján szabályszerűen befejezte. Ennek folytán a tagosító munkacsoport a tagosítási jegyzőkönyvet mellékleteivel együtt a Tagosító Bizottság elnökének az 1949. évi szeptember hó 17. napján átadta.

VIII.

A Tagosító Bizottság a Szilonicsi „Rákosi Mátyás" termelőszövetkezeti csoport kérelmére az Országos Földhivatal szám és keltezés nélküli határozatával elrendelt tagosítási eljárást az 1949. évi szeptember hó 17. napján befejezettnek nyilvánítja és a jegyzőkönyvet véglegesen lezárja.

A Bizottság Elnöke a tagosítási jegyzőkönyvet összes mellékleteivel együtt a Somogymegyei Fölhivatal által kiküldött Ellenőrző Bizottságnak átadja.

Barcs, 1949. évi szeptember hó 17. napján.

A Tagosító Bizottság nevében:

....

elnök .....

....

....

jegyzőkönyvvezető bizottsági tagok

A munkacsoport nevében:

....

elnök

....

műszaki szakértő

....

jegyzőkönyvvezető

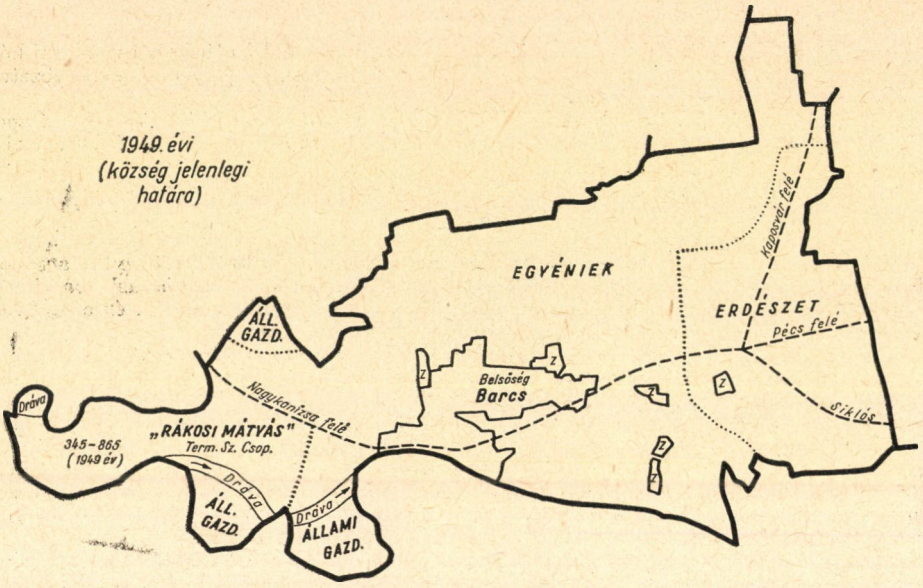

1. térkép

BIRTOKRENDEZÉSI JEGYZŐKÖNYV

Készült Barcson az 1950. évi szeptember hó 13. napjától folytatólagosan a barcsi Birtokrendező Bizottság működéséről.

I. Birtokrendező Bizottság megalakulása

A Somogymegyei Tanács végrehajtóbizottságának elnöke a barcsi Birtokrendező Bizottság elnökévé a 8128/I./1/1950/B. számú határozatával Volpert János kaposvári lakost jelölte ki.

A Birtokrendező Bizottság elnöke megbízólevelét, valamint a földművelésügyi miniszternek Barcs község birtokrendezését elrendelő 8128/I/1/1950/B számú határozatát, valamint a kiutalt pénzállományt, az útmutatókat és egyéb iratokat a somogymegyei földbirtokrendezési csoport vezetőjétől az 1950. évi szeptember hó 12. napján 15 órakor átvette.

A 25.000/1948./III.18./I.M. számú, illetőleg az 58000/1949/X.15/I.M. sz. rendelet szerint szerkesztett és az eljárás lefolytatásához szükséges munkarészeket, valamint az egyéb telekkönyvi és műszaki iratokat 1950. évi szeptember hó 13. napján 8 órakor a Bizottság mellé beosztott Sebessy Gönczi Antal telekkönyvi szakértő a helyszínre hozta. Az átvett iratokról készített iratjegyzéket a Bizottság a jegyzőkönyvhöz *A)* alatt csatolja.

Az elnök a Birtokrendező Bizottságba kiküldött tagokat az 1950. évi szeptember hó 13. napjának 8 órájára alakuló ülésre összehívta és az említett időpontban a Bizottságot az alábbiakban alakította meg:

A Bizottság elnöke: Volpert János kaposvári lakos.

A Bizottság tagjai: Czinder István, a DÉFOSZ helyi szervezetének kiküldötte,
Hauk Antal, a DÉFOSZ helyi szervezetének a nem termelőszövetkezeti tagok képviseletére kiküldött tagja,
Losonczi Pál, a szilonicspusztai „Vörös Csillag" termelőszövetkezet kiküldöttje,
Major János, a barcsi állami gazdaság kiküldöttje,
Fonyó Pál, a barcsi állami mezőgazdasági gépállomás kiküldöttje,
valamint Csorba Ödön, Barcs község jegyzője.

A bizottság elnöke megállapítja, hogy a bizottsági tagok megbízatása a kiküldendő szervek által szabályszerűen történt.

A Birtokrendező Bizottság mellé a somogymegyei földbirtokrendezési csoport vezetője telekkönyvi (műszaki) szakértőként Sebessy Gönczi Antal telekkönyvvezető, debreceni lakost, mellérendelt segéderőként pedig Rábai Gyula marcali és Árvai Imre szikszói lakosokat osztotta be.

A Bizottság ügykezelésének ellátására Barcs község elöljárósága Pankász János barcsi lakos segédnyilvántartót és Bognár Lajos barcsi lakos adóhivatali előadót rendeli ki.

A Birtokrendező Bizottság a fentiek szerint 1950. évi szeptember hó 13-án 12 órakor szabályszerűen megalakult.

A bizottság elnöke és tagjai, a telekkönyvi (műszaki) szakértő és az ügykezelés ellátására kijelölt személyek az előírt esküt Barcs község bírája előtt letették. Az erről felvett külön jegyzőkönyvet a Bizottság *B)* alatt mellékeli.

A bizottsági tagok, a telekkönyvi (műszaki) szakértők és az ügykezelést végző személyek szabályszerűen kiállított megbízóleveleit a Bizottság *C*/1—9. alatt csatolja a jegyzőkönyvhöz.

A Birtokrendező Bizottság a barcsi községháza két külön, egymásba nyíló helyiségében működik.

II. Az ingatlanok számbavétele

A Birtokrendező Bizottság az ingatlanok számbavételét 1950. évi szeptember hó 13-án déli 12 órakor megkezdte.

Az Ellenőrző Bizottság 1950. szeptember 13-án d. u. 16 órakor megjelent és megállapította, hogy a Birtokrendező Bizottság szabályszerűen megalakult és működését az ingatlanok számbavételével megkezdte. A kirendelt telekkönyvi (műszaki) szakértők a kirendelés helyén az előírt időben megjelentek.

Az Ellenőrző Bizottság telekkönyvi (műszaki) szakértője dr. Gévay L. szeptember 14-én 9 órakor megjelent és megállapította, hogy a számbavételi munkálatok folynak.

Dr. Gévay Lajos telekkönyvi (műszaki) szakértő a számbavételi munkálatoknál az Ellenőrző Bizottság részéről segédkezett.

Fonyó Pált a barcsi mezőgazdasági gépállomás és Czinder Istvánt a DÉFOSZ a Birtokrendező Bizottságból visszahívta, és helyettük a barcsi mezőgazdasági gépállomás részéről Kutnyák György barcsi, a DÉFOSZ részéről pedig Spolár Viktor barcsi lakost küldték be 1950. szeptember hó 5-i kezdettel. Nevezettek megjelentek és az esküt Tóth Gábor községi bíró előtt 1950. szeptember 14-én d. e. 8 órakor letették. Az eskütételről felvett jegyzőkönyv *D*/1 alatt csatolva.

15-én reggel 8 órakor az Ellenőrző Bizottság megtekintette a számbavételt, amire észrevételt nem tett. Itt tartózkodásuk ideje alatt dr. Gévay Lajos, az Ellenőrző Bizottság telekkönyvi (műszaki) szakértője a Bizottság számbavételi munkájában segédkezett.

A számbavétel során a bizottság munkáját ellenőrizte 15-én Gelecsér József, a somogymegyei földbirtokrendezési osztály ügyvezetője, aki eltávozásakor magával vitte a még elfogadásra váró ingatlanfelajánlásokat, köztük a barcsi Római katholikus egyház 50 kat. holdat kitevő ingatlan felajánlását is. Erre vonatkozólag kijelentette, hogy a holnapi nap folyamán már meg is lesz a határozat, és az ingatlanokat valószínűleg számba is lehet venni.

A Somogymegyei Földmérési Igazgatóság által műszaki szakközegként kiküldött Tary András a rendeletben előírt esküt Henézi Lajos helyettes községi bíró előtt 1950. szeptember 16-án 9 órakor letette.

A Birtokrendező Bizottság az ingatlanok számbavételét 1950. szeptember 13-án déli 12 órakor kezdte meg. Az ingatlanok számbavételéről a Birtokrendező Bizottság az 5/1. alatt mellékelt kimutatást állította össze.

A Vörös Csillag termelőszövetkezet ingatlanainak számbavételénél a Bizottság az ingatlanok adatait a termelőszövetkezeti tagok személyes meghallgatása mellett állapította meg.

A Bizottság tudomásul vette a termelőszövetkezet elnökének azt a közlését, hogy Farkas János 6 kat. hold ingatlanával, Szili István pedig 11 kat. hold 573 □-öl kiterjedésű ingatlanával a termelőszövetkezetből kilépett. Ezeket az ingatlanokat a Bizottság a számbavett ingatlanok közül törölte. Ezzel szemben a termelőszövetkezet elnökének kérelmére a Bizottság pótlólag még három termelőszövetkezeti tag, éspedig Bódis Józsefné szül. Ternác Rozália, id. Karácsonyi József és Paksi Sándor ingatlanát vette számba, valamint belépett még föld nélkül Kocsis József. Ezek a tagok még a számbavétel lezárása előtt léptek be a termelőszövetkezetbe, és ezt a termelőszövetkezet elnöke igazolta.

A Bizottság az Állami Gazdaság és a Vörös Csillag termelőszövetkezet részére összevonandó ingatlanokról elkészítette a 3. sz. mintának megfelelő jegyzéket és kiállította ezekről az ingatlanokról a helyrajziszám lapokat.

A bizottság megállapította, hogy a telepesek (juttatottak) és visszajuttatásra jogosultak juttatásuk, illetőleg visszajuttatásuk mértékén felül mennyi ingatlant tartanak használatukban többletként, és erről jegyzéket állított össze. Az 1 kat. holdat meg nem haladó többlethasználatot a Bizottság nem vette figyelembe: az ezt meghaladó többlethasználatokat pedig az állami tartalékterületekhez számította hozzá.

A birtokrendezési eljárás során 1774 kat. hold állami tartalék terület lett számbavéve. Ebből 94 kat. hold a Vörös Csillag termelőszövetkezet használatában van, míg a barcsi Állami Gazdaság részéről a gazdaképző iskola tulajdonát képező 31 kat. hold a termelőszövetkezet ingatlanaival együtt lett számbavéve.

A fentiek figyelembevétele mellett a 5. számú kimutatások és a helyrajziszám-lapok területi összegeinek egyeztetése után a Bizottság megállapította, hogy Barcs községben összevonandó:

az Állami Gazdaság részére összesen: 1649 kat. hold,
a Vörös Csillag termelőszövetkezet részére 260 kat. hold.

A fenti területek részletes adatait a Bizottság a birtokrendezési javaslatban foglalja össze.

A számbavétel ideje alatt két alkalommal a Bizottság a helyszínen megszemlélte a táblakialakítás céljára számbavett területeket. Sebessy Gönczy Antal telekkönyvi szakértő és Tary András műszaki szakértők a helyszíni szemlén résztvettek és ezekről a területekről szemléltető vázlatot készítettek, és feljegyezték azoknak az ingatlanoknak adatait, amelyek a tervezett táblának területébe esnek bele.

A bizottság a számbavételt 1950. szeptember 21-én 24 órakor zárta le, miután az ütemtervtől eltérően a számbavétel ideje a fenti időpontban lett megjelölve.

A Megyei Tanács Mezőgazdasági Osztály földbirtokrendezési csoportjának 8128/IX/1—25/1950. sz. utasítása értelmében azoknak a dolgozó parasztoknak az ingatlanát, akik a számbavétel után, vagyis pénteken (22-én) lépnek be a Tszcs-be, a táblába be kell vonni.

A számbavétel során folyó hó 17-én a Bizottság munkáját ellenőrizte Mersics Andor, az Országos Földhivatalnak Somogymegyei birtokrendezések irányítására és ellenőrzésére rendelt megbízottja és Tóth József, az Igazságügyminisztérium megyei munkafelelőse.

Az ellenőrzés során a munkálatokkal kapcsolatban észrevételt nem tettek. A Bizottság figyelmét felhívták arra, hogy az egész munkálat során pártunk parasztpolitikáját szigorúan tartsák szem előtt, és a kataszteri munkarészek hiányosságára való tekintettel különösen figyeljenek arra, hogy kettős számbavétel ne forduljon elő.

A Birtokrendező Bizottság elnöke a számbavétel ideje alatt naponta rendszeresen megbeszélte a Bizottság tagjaival a birtokrendezési rendeleteket és utasításokat. Az elnök a bizottság tagjait teendőik felől kioktatta és velük együtt megtárgyalta a Bizottság további teendőit.

III. A táblák kijelölése, cseretárgyalások előkészítése

A Birtokrendező Bizottság 1950. szeptember 22-én kialakította az állami gazdaság és a termelőszövetkezet tábláit.

Továbbiakban a kijelölt táblákat a helyszínen megszemlélte, és megállapította, hogy kiknek az ingatlana esik a táblába, továbbá összeírta a táblába eső, kicserélendő ingatlanokat, és azokról helyrajziszám-lapokat állított ki, és végül elkészítette a táblakimutatásokat. A Bizottság az „Összevonandó ingatlanok jegyzék"-ében (3. sz. minta) áthúzta azoknak az ingatlanoknak a helyrajziszámait, amelyek a kialakítandó táblákba estek, de korábban is az állami gazdaság, illetőleg a termelőszövetkezeti tagok használatában állottak, s így értük csereingatlant adni nem kell. Ezekután a Bizottság a táblakimutatásban felvett és át nem húzott helyrajziszámokról helyrajziszám-lapokat állított ki. Megállapította továbbá a bizottság, hogy hány dolgozó paraszt, hány kulák és úri birtokos ingatlana került a táblákba. A Bizottság már a tábla kijelölése előtt a számbavétel során azon telepesek (juttatottak) és visszajuttatásra jogosultak által használt ingatlanokat, akiknél többlethasználat mutatkozott. A többlethasználat mennyiségét az 5/I. számú kimutatásban mutatta ki. Ezekről még a számbavétel során állított ki helyrajziszám lapokat, és azokat tartalék ingatlanokként kezelte.

A Birtokrendező Bizottság még a számbavétel során megállapította a tényleges birtoklási eseteket, a tulajdonszerzésre vonatkozó adatokat jegyzékbe foglalta és miután

a tényleges birtokosok ingatlanaikat 1948 augusztus 28. napja után szerezték, erről csak egy jegyzéket állított ki, és azt jelen jegyzőkönyvhöz csatolta.

A táblák kialakítása után a Birtokrendező Bizottság a községi elöljáróság útján közhírré tétette, hogy a táblákat melyik dűlőben, milyen területtel és pontosan milyen határvonalakkal jelölte ki.

A táblák kialakítása során az E. B. tagjai külön-külön, de együttesen is több alkalommal megjelentek és ellenőrizték a munkálatok folyamatát. Miután a táblák kialakítása alkalmával a termelőszövetkezet „jó föld politikát" akart folytatni, a Birtokrendező Bizottság Elnöke és az E. B. tagjai figyelmeztették a Tsz képviselőjét, hogy ez a rendeletben előírt elvekkel ellentétben van, és nem lehet olyan helyen kialakítani részükre táblát, amelynek ellenében alacsonyabb minőségű földeket lehet kiadni a cserére jogosultak részére. A B. B. elnöke és az E. B. kellő időben alkalmazott figyelmeztetése és meggyőző érvei hatására sikerült a Tsz táblákat olyanképpen kialakítani, hogy a leadott földekkel megközelítőleg egyenértékű táblát alakítottak ki, és a Tszcs meg van elégedve. Bár a táblák területének kataszteri tiszta jövedelme a Tszcs által bevitt terület kataszteri tiszta jövedelmétől kis eltérést mutat, ez azonban lényegtelen, mert a természetben a földek minősége jelenleg egyenértékű. A táblák kialakítása során Mersics Andor és Tóth József megyei megbízottak ellenőrzésre megjelentek és a táblák kialakítását a helyi viszonyokra való tekintettel helyesnek találták.

IV. A végleges tulajdonbaadás és a cserék letárgyalása

A Birtokrendezési Bizottság a táblák kijelölése után megállapította, hogy a dolgozó parasztokat a táblákba esett földjeik minőségének figyelembevételével milyen sorrendben kell a cseretárgyalásra behívni. A Bizottság 1950. szeptember hó 24. napján a cseretárgyalások megkezdésének idejéről a dolgozó parasztokat egyénileg értesítette.

A cseretárgyalások megkezdése előtt a Bizottság megállapította azt is, hogy a táblákba összevont 477 kat. hold kicserélendő ingatlannal szemben összesen 856 kat. hold ingatlan áll csere céljára rendelkezésre, amely tehát cserék lebonyolítására elegendő. Megjegyzi a Birtokrendező Bizottság, hogy a csere céljára rendelkezésre álló ingatlanból 365 kat. hold ingatlan cserére nem alkalmas.

A Birtokrendező Bizottság a cserére, illetőleg a végleges birtokbahelyezésre vonatkozó tárgyalásokat a dolgozó parasztokkal 1950. évi szeptember hó 25. és 26. napjain folytatta le. A nem dolgozó parasztok végleges elhelyezésének, illetőleg cseréjének tervét a bizottság a dolgozó parasztokkal való tárgyalások befejezése után 1950. évi szeptember hó 26. napján készítette el.

A tárgyalások alatt 1950. évi szeptember hó 25. napján a Bizottság munkáját Jeszenszki Eta és dr. Gévay Lajos, az Ellenőrző Bizottság tagjai ellenőrizték. Dr. Gévay Lajos, az Ellenőrző Bizottság telekkönyvi szakértője a cseretárgyalások során ezen a napon segédkezett.

A Birtokrendező Bizottság az eljárás során a végleges tulajdonbaadás, illetőleg a csere kérdésében 135 érdekelt dolgozó paraszttal megegyezést létesített. Minthogy 19 dolgozó paraszt, akik részben távol vagy ismeretlen helyen tartózkodnak, az idézésre nem jelentek meg, részükre a bizottság a csereingatlant hivatalból jelölte ki. Továbbá 3 dolgozó paraszttal, névszerint Gergely Miklós, Otartics György és Máj András barcsi lakosokkal a csereszempontjából nem sikerült létesíteni megegyezést, miért is részükre a bizottság hivatalból jelölt ki teljesen azonos értékű, kiterjedésű és mívelési ágú csere ingatlant és közölte velük a csereingatlanok adatait.

A cseretárgyalások során a Bizottság azt is megállapította, hogy a táblákba esett ingatlanok tulajdonosai közül a Római Katholikus Egyház és Kremzir Mór örökösök úribirtokosok ingatlanait kishaszonbérletben (bérleti szerződés nélkül) dolgozó parasztok művelik. A bizottság a birtokbaadásnál erre a körülményre figyelemmel lesz és erről az érdekelteket értesíti.

A Birtokrendező Bizottság a cserével érintett dolgozó parasztokat a cserékről a velük történt személyes tárgyalás során értesítette, a dolgozó parasztnak nem tekinthető tulajdonosokkal pedig értesítő íven közölte a cserék eredményét. A Bizottság az említett módon közölte az érdekeltekkel azt is, hogy a cserékről közelebbi tájékozódást szerezhetnek a Birtokrendező Bizottság tárgyalóhelyiségében és a kicserélt ingatlanok értékelése tekintetében 3 napon belül írásban észrevételt tehetnek.

A Birtokrendező Bizottság mellé további telekkönyvi szakközegül Tóth József megyei felelős kiküldte Sajtos János szerződéses munkaerőt, aki működését 1950. évi szeptember hó 26-án megkezdte.

Kutnyák György, a barcsi gépállomás kiküldöttje a cseretárgyalások befejezése után, szeptember hó 26. napján a Birtokrendező Bizottságtól a gépállomáshoz visszatért.

V. Birtokrendezési javaslat

A Birtokrendező Bizottság az előkészítő eljárás befejezése után az alábbi birtokrendezési javaslatot terjeszti elő:

Barcs község területén a földreform és a telepítésekre vonatkozó rendelkezések folytán az államkincstárra szállt ingatlanokból tartalékterületként mutatkozik 1649 kat. hold, ebből azonban kicserélésre nem alkalmas terület 365 kat. hold, összevonható tehát összesen 1284 kat. hold tartalékterület. Ebben nincs benne a Tsz által már használt és birtokállományában számbavett 125 kat. hold, miután az a Termelőszövetkezet részére lett átengedve, így a Termelőszövetkezet bevitt ingatlanaival együtt lett számba véve.

Megállapítja továbbá a Birtokrendezési Bizottság, hogy a községben termelőszövetkezet (Vörös Csillag) elnevezéssel a múlt évben a részleges tagosítás során kialakított 153 kat. hold táblában lévő ingatlannal, míg a barcsi állami gazdaság ugyancsak a múlt évben a részleges tagosítás során kialakított 331 kat. hold táblában lévő ingatlannal már működik.

A Vörös Csillag termelőszövetkezet 57 tagjának együttvéve 135 kat. hold ingatlanát kell táblába összevonni.

A táblába összevonandó ingatlanhoz jön még a termelőszövetkezetnek átengedett 125 kat. hold is. A két összeg egybevetésével a táblába összevonandó ingatlanok együttes összege 260 kat. hold, mely művelési áganként és ezen belül osztályonként a következőképpen oszlik meg:

	14	kat. hold	2. oszt.	szántó	142,54 K. ktj.
	33	,,	3.	,,	352,63 ,,
	90	,,	4.	,,	901,99 ,,
	20	,,	5.	,,	138,53 ,,
	7	,,	6.	,,	38,72 ,,
Összesen:	164	kat. hold		szántó	1574,41 K. ktj.
	3	kat. hold	2. oszt.	rét	37,94 K. ktj.
	3	,,	4.	,,	50,20 ,,
	1	,,	5.	,,	7,69 ,,
Összesen:	7	kat. hold		rét	95,83 K ktj.
	88	kat. hold		legelő	261,27 ,,
	1	kat. hold		egyéb	— ,,
Összesen:	260	kat. hold			1931,51 K. ktj.

A Birtokrendező Bizottság megállapítja, hogy a termelőszövetkezet megbízottjának kérelmére a fenti területből 2197/27/b és R. 225 kat. hrszámú ingatlanokat, összesen 6 kat. hold 929 □-öl területtel a kialakítandó táblába nem vonja össze, mert ezt az állami gazdasággal elcserélni óhajtja, és az állami gazdaság ezen a területen sportpályát óhajt létesíteni.

Az állami gazdaság részére össze kell vonni az állami gazdaságnak már eddig is kezelésében álló, továbbá tartalék ingatlanként mutatkozó ingatlanokat, összesen 1649 kat. hold területtel.

Az 1649 kat. hold ingatlan művelési ágankint és ezen belül minőségi osztályonkint az alábbiak szerint oszlik meg:

	190	kat. hold	2. oszt.	szántó	3012,93 K. ktj.
	166	,,	3.	,,	1921,86 ,,
	215	,,	4.	,,	2458,83 ,,
	209	,,	5.	,,	1511,39 ,,
	169	,,	6.	,,	762,81 ,,
	39	,,	7.	,,	109,84 ,,
	4	,,	8.	,,	4,97 ,,
Összesen:	990	kat. hold		szántó	9782,63 K. ktj.

	57 kat. hold	4. oszt.	rét	839,15 K. ktj.
	4 „	5.	„	57,31 „
	8 „	6.	„	54,96 „
	12 „	7.	„	76,06 „
Összesen:	81 kat. hold		rét	1027,48 K. ktj.
	58 kat. hold	4. oszt.	legelő	186,06 K. ktj.
	221 „	5.	„	565,63 „
	109 „	6.	„	280,02 „
Összesen:	388 kat. hold		legelő	1031,71 K. ktj.
	180 kat. hold		egyéb	330,24 K. ktj.
Összesen:	1649 kat. hold			12 172,06 K. ktj.

A táblába összevonandó ingatlanok részletes adatait az arról készült kimutatás tartalmazza. Külön kimutatás készült az állami gazdaság és külön a termelőszövetkezet részére TSZ/1—TSZ/4, az állami gazdaság részére az AG/1—AG/6 megjelöléssel ellátott, összesen 10 táblát javasolja kialakítani.

A táblákról a bevont ingatlanok közelebbi adatainak feltüntetésével táblánkint jegyzék készült. Ezek alapján a táblák adatai a következők:

	TSZ/1 tábla:	51 kat. hold	szántó	646,20 K. ktj.
	TSZ/2 tábla:	67 kat. hold	szántó	740,27 K. ktj.
	TSZ/3 tábla:	49 kat. hold	szántó	728,47 K. ktj.
		1 „	rét	15,— „
		50 kat. hold		743,47 K. ktj.
	TSZ/4 tábla:	87 kat. hold	legelő	259,56 K. ktj.
Összesen:		255 kat. hold		2389,50 K. ktj.
	AG/1 táblák:	70 kat. hold	szántó	1060,11 K. ktj.
		30 „	legelő	60,53 „
	AG/2 tábla:	276 kat. hold	szántó	3850,92 K. ktj.
		13 „	rét	179,15 „
		6 „	kert	130,97 „
		18 „	erdő	29,17 „
		47 „	legelő	146,10 „
		89 „	egyéb	— „
	AG/3 tábla:	163 kat. hold	szántó	999,41 K. ktj.
		12 „	rét	73,46 „
		24 „	legelő	48,53 „
		6 „	egyéb	— „
	AG/4 tábla:	314 kat. hold	szántó	1969,57 K. ktj.
		3 „	rét	14,52 „
		4 „	legelő	7,26 „
		10 „	erdő	7,07 „
		5 „	egyéb	16,16 „
	AG/5 tábla:	63 kat. hold	szántó	661,63 K. ktj.
	AG/6 tábla:	118 kat. hold	szántó	699,62 K. ktj.
		5 „	„	48,77 „
		1 „	erdő	—,75 „
		1 „	legelő	2,15 „
Összesen:		1277 kat. hold		10 015,31 K. ktj.

A Birtokrendező Bizottság javasolja, hogy a nem termelőszövetkezeti tagoknak (telepeseknek, juttatottaknak), visszajuttatásra jogosultaknak és földtulajdonosoknak a táblába került ingatlanokért — a lefolytatott tárgyalások figyelembevételével — azok az ingatlanok adassanak véglegesen birtokba, illetőleg cserébe, amelyek a párhuzamosan szerkesztett „kicserélendő" és „csere céljára rendelkezésre álló" ingatlanok jegyzékében fel vannak tüntetve.

A Birtokrendező Bizottság a táblákról készített jegyzékekbe bevezette az állam, a termelőszövetkezeti tagok és más érdekeltek tulajdoni arányára vonatkozó javaslatát. Javasolja a Bizottság a tulajdonjognak a telekkönyvben ennek megfelelő módon való bejegyzését. Javasolja a Bizottság továbbá a táblák kialakítása által érintettek tulajdonjogának a véglegesen birtokba, illetőleg cserébe adott ingatlanokra a 3. sz. jegyzékben foglaltaknak megfelelő bejegyzését. Javasolja végül a Bizottság a táblák kialakítása által nem érintett birtokrészletekre a telepesek (juttatottak) és visszajuttatásra jogosultak tulajdonjogának a tényleges birtokállapot szerinti telekkönyvezését.

A Birtokrendező Bizottság birtokrendezési javaslatát a fentiekben elkészítette, és ezzel Barcs község területére elrendelt birtokrendezést előkészítő munkáit befejezte. A Bizottság a birtokrendezési jegyzőkönyvet mellékleteivel együtt jóváhagyás végett az Ellenőrző Bizottságnak bemutatja.

Barcs, 1950. évi szeptember hó 27-én.

A Birtokrendező Bizottság elnöke

telekkönyvi szakértő

műszaki szakértő

telekkönyvi szakközegek

ügykezelők

tagok

VI. A birtokrendezési javaslat jóváhagyása

A Somogymegyei Tanács végrehajtóbizottsága által kiküldött Ellenőrző Bizottság a Barcs község területén elrendelt birtokrendezésről a Birtokrendező Bizottság által készített javaslatot felülvizsgálta és azt változatlanul jóváhagyta.

Az Ellenőrző Bizottság az ingatlanoknak a birtokrendezési javaslat szerinti birtokbaadását elrendeli.

Barcs, 1950. évi szeptember hó 27-én.

az Ellenőrző Bizottság elnöke

az Ellenőrző Bizottság tagjai

VII. Birtokbaadás

A Birtokrendezési Bizottság a jóváhagyott javaslat alapján a birtokrendezési eljárás folytán érintett ingatlanok birtokbaadását az 1950. évi szeptember 28., 29. napjaira tűzte ki. A bizottság tagjaiból 3 birtokbaadó csoportot alakított ki. A csoportok mellé a Bizottság egy-egy telekkönyvi szakértőt és a községi elöljáróság egy-egy kiküldöttjét osztotta be. A birtokbaadásnál a dűlőfelelősök is jelen voltak.

A birtokbaadás időpontjáról a Bizottság az összes érdekelteket a Telekkönyvi és Ügykezelési Utasításhoz mellékelt mintának megfelelő „Értesítés"-sel egyenként értesítette.

A Birtokrendező Bizottság az ingatlanok birtokbaadását 1950. évi szeptember hó 28-án kezdte meg és azt szeptember 28-án be is fejezte.

A Birtokrendező Bizottság megállapítja, hogy a cserékkel, valamint a birtokbaadással kapcsolatosan írásbeli észrevételt senki sem nyújtott be. A szóbeli észrevételeket a Bizottság a lehetőség határain belül teljesítette.

A birtokbaadásnál egy kulákbirtokos és 3 dolgozó paraszt nem jelent meg. A Birtokrendező Bizottság ezeknek a névsorát a birtokbaadás befejezése után átadta a községi elöljáróságnak azzal, hogy a csereingatlanok megművelését fokozottabban ellenőrizze.

VIII. Kártalanítások

A Birtokrendező Bizottság a birtokbaadás során megállapította, hogy a kialakított táblákba lakóépület nem esett.

A Birtokrendező Bizottság a birtokbaadás során számba vette továbbá, hogy a táblákba kerülő ingatlanokon kik végeztek a következő gazdasági évre munkálatokat,

melyik ingatlanon található fa, kerítés, lucernavetés stb., és ezeknek az ellenértékét ki köteles és milyen mértékben megtéríteni. Az erre vonatkozó megállapításait a Bizottság az 5/V. alatt mellékelt kimutatásba foglalta és abban feltüntette a kártalanításra vonatkozó összegszerű javaslatát is.

IX. A Birtokberendezési jegyzőkönyv lezárása

A barcsi Birtokrendező Bizottság a Barcs község területére a földművelésügyi miniszter által közérdekből elrendelt birtokrendezési eljárást az 1950. évi szeptember hó 29. napján befejezettnek nyilvánítja, és a birtokrendezési jegyzőkönyvet véglegesen lezárja.

A Bizottság elnöke a birtokrendezési jegyzőkönyv egyik példányát összes mellékleteivel Barcs község elöljáróságának, a másik példányát a mellékletekkel és a birtokrendezési eljárás során a táblák kialakítására és a cserékre vonatkozóan készített iratokkal együtt a Somogymegyei Földbirtokrendezési csoport vezetőjének átadja.

Barcs, 1950. évi szeptember hó 29. napján

.....	.....
elnök	tkvi szakértő
.....	.....
.....	műszaki szakértő
.....	.....
.....	.....
.....	.....
tagok	tkvi. szakközegek
	.....
	.....
	ügykezelők

TAGOSÍTÁSI JEGYZŐKÖNYV

Készült Barcson a barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet részére[31] az 1951. évben engedélyezett részleges tagosítás elkészítéséről és végrehajtásáról.

I. A Tagosító Bizottság megalakulása

A Somogy megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke a barcsi Vörös Csillag termelőszövetkezet ingatlanjainak tagosításával megbízott Tagosító Bizottság elnökéül Berkics Mihályt, a barcsi Végrehajtó Bizottság tagját jelölte ki.

A Tagosító Bizottság elnöke a megbízólevelet, a tagosítást engedélyező határozatot, a Tagosítási Útmutatókat, irodaszercsomagot a járási tagosítási felelőstől 1951. évi augusztus hó 20. napján 10 órakor vette át.

A földművelésügyi miniszter a barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet részére a részleges tagosítást 3132/IX/10/1951. szám alatt engedélyezte.

Az elnök a Tagosító Bizottságba kiküldött tagokat az 1951. évi augusztus hó 21. napján alakuló ülésre összehívta és az elrendelt tagosítás lefolytatására a Tagosító Bizottságot az alábbiak szerint alakította meg:

A Bizottság tagjai:

Losonczi Pál, a barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet elnöke,
Giba Tamás, a DÉFOSZ helyi szervezetének elnöke,
Somogyi Józsefné, a barcsi Földművesszövetkezet Igazgatóságának kiküldöttje.

A megyei tanács végrehajtóbizottságának elnöke a Tagosító Bizottság mellé tagosítási nyilvántartóként Étele József kuntelepi állami tanítót jelölte ki.

[31] Külön jegyzőkönyv készült az állami gazdaság részére is. „A tagosítást kérő állami gazdaság gazdálkodásának céljára szolgáló tagosítandó ingatlanok összterülete . . . 230 ha 4517 m² . . . e terület összevonására 5 táblát jelöltek ki." Itt sikerült a táblákat úgy kialakítani, hogy 111 ha 4290 m² kiterjedésű terület a kijelölt 5 táblába esett. A 119 ha 227 m²-nyi ingatlant 96 tagosítást nem kérő tulajdonos birtokából kellett kialakítani. A tagosítási jegyzőkönyv szerint mind a 96 dolgozó paraszttal létrejött a csere.

A tagosítási nyilvántartó augusztus 20-án a Földmérési Igazgatóságtól a tagosítás előkészítéséhez és végrehajtásához szükséges földnyilvántartás iratanyagát, valamint a végrehajtáshoz szükséges nyomtatványokat — iratjegyzék felvétele mellett — átvette.

A megyei Végrehajtó Bizottság elnöke a Tagosító Bizottság munkájának az irányításával és ellenőrzésével ellenőrzési megbízottként Csorbics József barcsi lakost bízta meg.

A megyei Földmérési Igazgatóság a Tagosító Bizottsághoz, a műszaki feladatok ellátására Pankász János műszaki szakértőt, a földmérési igazgatóság dolgozóját jelölte ki.

A községi végrehajtóbizottság a Bizottság mellé ügykezelő személyként Bognár Lajos községi tisztviselőt jelölte ki.

Az elnök megállapítja, hogy a bizottsági tagok megbízatása a kiküldő szervek részéről szabályszerűen történt.

A Tagosító Bizottság a fentiek szerint 1951. évi augusztus hó 21-én 9 órakor szabályszerűen megalakult.

A Bizottság tagjai, továbbá a tagosítási nyilvántartó, ügykezelő személyesen a Tagosítási Bizottság elnöke előtt a rendeletben előírt esküt letették.

A községi Végrehajtó Bizottság a bizottság részére egy tárgyalóhelyiséget és az irodai munkák elvégzésére egy dolgozószobát a tanácsházán biztosított.

II. A tagosítandó ingatlanok számbavétele

A Tagosító Bizottság a barcsi Vörös Csillag termelőszövetkezet részére a tagosítandó ingatlanok számbavételét 1951. augusztus hó 21-én 10 órakor kezdte meg.

A Tagosító Bizottság a Termelőszövetkezetnél használt tag- és földnyilvántartások — melyben csak a tagok névjegyzékét találta meg —, valamint a kataszteri birtokívek alapján elkészítette a tagosítandó ingatlanok jegyzékét és azt a jegyzőkönyvhöz csatolta.

Ennek alapján az alábbi említésre méltó kérdések merültek fel:

A számbavétel után kitűnt, hogy a Vörös Csillag termelőszövetkezet ingatlanairól elkészített termelőszövetkezet tag- és földnyilvántartó könyve csak a tagok névjegyzékét tartalmazza, a tagok által bevitt területeket azonban nem.

A termelőszövetkezet elnöke a számbavétel lezárása előtt közölte a Bizottsággal, hogy a számbavétel alatt 13 új tag lépett be. Név szerint Gulácsi Mihály és Gulácsi Mihályné 4.3029, Horváth János és felesége 5.8065, Otárcsics Ferencné 6,3913, Gergely Miklós és felesége 4,5298, Pandúr Imre és felesége 4,6031, ifj. Karácsonyi József és felesége 3,6426, Csorbics János és Dvaják Mártonné.

A belépő új tagok az ingatlanok számbavételének lezárása előtt szabályszerű belépési nyilatkozatot tettek, ezt a termelőszövetkezet elnöke igazolta.

A Bizottság az újonnan belépő termelőszövetkezeti tagok földjeit is felvette a tagosítandó ingatlanok jegyzékébe.

A Bizottság megállapítja, hogy valamennyi betagosítandó ingatlan adatait hiánytalanul felvette a tagosítandó ingatlanok jegyzékébe.

A tagosítandó ingatlanok kimutatásába bejegyzett adatok összeadásával a bizottság 1951. évi augusztus hó 29-én összegezte a tagosítandó ingatlanok területét művelési ágak szerint. Az összegezés eredménye alapján a tagosítandó ingatlanok az alábbiak szerint oszlanak meg:

Barcs területén:

91	hektár	5767 m²	szántó
13	„	6813 „	rét
1	„	0049 „	f.a.n.e.
		0978 „	nád
106	hektár	3607 m²	

A tagosítást kérő Vörös Csillag Termelőszövetkezet gazdálkodásának céljára szolgáló tagosítandó ingatlanok összterülete tehát 106 hektár 6623 m².

A tagosító bizottság a számbavételt a tagosítandó ingatlanok összegezésével augusztus hó 29-én 24 órakor lezárta.

A számbavétel időszakában az ellenőrzési megbízott a bizottságot állandóan ellenőrizte, helyi ismeretének felhasználásával a bizottságot biztos útmutatásokkal támogatta.

A műszaki szakértő, Pankász János több ízben részt vett a számbavétel munkájában, az azonosítást személyesen ellenőrizte, a táblakialakítás előkészületeiben tevőlegesen vett részt. A számbavétel során 6 ingatlanmegosztást végzett el; az összegezés ellenőrzésében a tagosító nyilvántartó személyesen segítette.

Az ellenőrzési megbízott megállapítja, hogy a Vörös Csillag Tszcs Tagosító Bizottsága a számbavételi időtől eltért, tekintettel arra, hogy a Megyei Tanács táviratilag a számbavételi időt 3 nappal, azaz 29-én 24 óráig meghosszabbította. A számbavételi idő alatt zavarok nem állottak fenn. Az ellenőrzési megbízott ellenőrzése állandó, tekintettel arra, hogy mindkét bizottság egy helyben működik, így minden munkájában segédkezni tudott.

A Tagosító Bizottság a tagosítási útmutatásban előírt irányelvek szerint dolgozott.

A Tagosító Bizottság a tagosítandó ingatlanok jegyzékébe felvette, illetve számba vette Hamarics József és felesége 4 ha 6036 m², Jandricza József és felesége 5 ha 1276 m², Feigl József és felesége 3 ha 6775 m² és ifj. Karácsonyi József és felesége 3 ha 6426 m² területű és általuk lemondott, de a Földbirtokrendező Csoport által még el nem fogadott ingatlanaikat, miután ezen ingatlanok részben a kialakítandó táblába beleesnek, részben pedig ez a cserék lebonyolítása szempontjából szükségessé vált.

Fentiek tudomásulvételét ellenőrzési megbízott jelen aláírásával igazolja.

A Tagosító Bizottság elnöke a számbavétel ütemszakaszában naponta, rendszeresen megbeszélte a Bizottság tagjaival a tagosítási rendeleteket és megtárgyalta, hogy ezeket a rendeleteket mily módon lehet a helyi viszonyokra alkalmazni.

III. A táblák kijelölése és a kicserélendő ingatlanok összeírása

A Tagosító Bizottság már a számbavétel ideje alatt a helyszínen megtekintette a táblák céljára kiszemelt területeket. Azokról egyszerű vázrajzot készített és feljegyezte a belső ingatlanok adatait.

A Tagosító Bizottság augusztus 30. és 31-én a számba vett tagosítandó ingatlanok összevonására 6 táblát jelölt ki. A kijelölt táblákról külön-külön térképmásolatokat készített és a táblákat a helyszínen is kijelölte. A helyszínen pontosan megvizsgálta, kiknek az ingatlana esik a táblába és ezeket az ingatlanokat ténylegesen kik használják. Megállapította, hogy a táblákba eső ingatlanok tulajdonosai közül mennyi a tagosítást nem kérő dolgozó paraszt és ezeknek milyen minőségű földje esik a táblába. A Bizottság meggyőződése szerint a dolgozó parasztok részére a táblákon kívül elegendő azonos, illetve hasonló értékű csereingatlan áll rendelkezésre.

Az ellenőrzési megbízott augusztus 31-én a kialakított táblákat — a járási Pártbizottság kiküldöttjével együtt — felülvizsgálta és a táblák kijelölését helyesnek találta. Utasítást adott a munka tovább folytatására. Felülvizsgálata igazolására a jelen jegyzőkönyvet aláírta.

Csorbics József
ellenőrzési megbízott

A kijelölt táblák területe:

A)	tábla	5	hektár	7547 m²
B)	„	10	„	7896 „
C)	„	12	„	4923 „
D)	„	12	„	3444 „
E)	„	40	„	6589 „
F)	„	23	„	3481 „
		105	hektár	3880 m²

A Bizottság megállapítja, hogy az *E*) tábla kivételével valamennyi többi tábla a Tsz már meglevő tábláinak kiegészítésére lett kijelölve.

A kijelölt táblákba esik a Termelőszövetkezet tagjai által használt, saját tulajdonukban levő, illetve előhaszonbérelt ingatlana, illetve területe. A táblákba eső kicserélésre nem szoruló ingatlanok együttes területe tehát — 11 ha 3520 m².

A 6 táblába 89 tagosítást nem kérő tulajdonosnak összesen 95 hektár 0087 m² kiterjedésű kicserélendő ingatlana esik.

Ezek közül: 86 dolgozó paraszt 90 hektár 6586 m²
3 kulákbirtokos 4 „ 3501 „

Pankász János műszaki szakértő augusztus 30. és 31-én a táblák kialakításánál közreműködött. A műszaki szakértő elvégezte a táblák kialakítása végett szükséges

ingatlanmegosztásokat és segített a térképmásolatok és táblakimutatások elkészítésében. Az ingatlanmegosztásokat illetően felhívta a bizottság figyelmét arra, hogy a cseretárgyalások során különös gondot fordítson a bizottság arra, hogy a csereingatlan kiadása következtében a legminimálisabb ingatlanmegosztásra kerüljön sor, tekintve, hogy a tagosítás nem az ingatlanok megosztását, hanem összevonását célozza.

IV. Az ingatlanok kicserélése

A Tagosító Bizottság a táblák végleges kijelölése után megállapította, hogy a Termelőszövetkezet tagosítandó ingatlanaiból 95 hektár 0087 m² a táblákon kívül fekszik. Ezek a földek csere céljára szolgálnak. A bizottság ezekről az ingatlanokról elkészítette a „csereingatlanok jegyzék"-ét.

A Bizottság a cserében érdekelt, tagosítást nem kérő dolgozó parasztokat egyenként értesítette, hogy a csere céljára rendelkezésre álló ingatlanok jegyzékét megtekinthetik, egyúttal felhívta őket, hogy megegyezés végett a bizottság előtt jelenjenek meg.

A Bizottság szeptember 1-ére beidézett 32 dolgozó parasztot. Ezek közül 15-tel, névszerint: ... barcsi lakosokkal megegyezett. Nevezettek választások szerint kapták meg a csereingatlanaikat, és a cserékben megnyugodtak.

Szili István vezetésével Kardos Vendel, Kardos József, Feigli Ferencné, Pressing Imréné, id. Varsányi Imre, Kovács János, Gelencsér István, Csík Vendel, Mundli Mátyás, Péter János, ifjú Varsányi Imre, Szalai István Barcs-Viktorpusztai lakosokkal, továbbá Angyal Márton, Göncz Ferenc, Koósz József, Tóth József barcsi lakosokkal nem sikerült megegyezésre jutni. Míg a 13 viktorpusztai lakos, kik ragaszkodtak a táblába eső földjeikhez, szervezetten egységes álláspontot foglaltak a csereingatlanok el nem foglalása tárgyában, részükre a bizottság a lehetőségekhez képest azonos, illetve hasonló értékű csereingatlant jelölt ki. Az utóbbi 4 barcsi lakossal a tárgyalás azért nem vezetett eredményre, mivel nevezettek földjeikről lemondani készülnek, tekintve, hogy a táblába nem eső ingatlanaikon kívül családi helyzetükre való tekintettel még elegendő ingatlannal rendelkeznek. A Bizottság részükre is azonos értékű csereingatlant jelölt ki.

A fent nevezett 17 gazdálkodót a Bizottság a részükre kijelölt ingatlanról értesítette.

A Bizottság szeptember 2-ra beidézett 45 dolgozó parasztot ... Nevezettekkel a bizottság megegyezett, és választásuk szerint kapták meg csereingatlanaikat, a cserében megnyugodtak.

A Bizottság szeptember 3-ra beidézett 9 dolgozó parasztot ... Nevezettek választásuk szerint kapták meg csereingatlanaikat, és a cserékben megnyugodtak.

A Tagosító Bizottság a dolgozó parasztok ingatlanainak kicserélése után hivatalból kijelölte 3 kulákbirtokos ... ingatlanait ...

Itt meg kell jegyezni, hogy a 3 utóbb említett tulajdonos közül névszerint Kovács Péter kulákbirtokosnak a táblába eső ingatlanát a községi tanács hasznosítja.

A Tagosító Bizottság a cserével érintett, tagosítást nem kérő dolgozó parasztokat az ingatlan cseréjéről a velük történt megegyezés során személyesen értesítette. A dolgozó parasztoknak azon 13 tagból álló csoportját, kik szeptember 1-én Szili István vezetésével egységesen állást foglaltak a csereingatlanok kiválasztása ellen, és másod, illetve harmadízben sem sikerült velük megegyezésre jutni, s velük a további tárgyalás már céltalannak bizonyult, a bizottság értesítő íven közölte egyenként a cserék eredményét. A dolgozó parasztnak nem tekinthető tulajdonosokkal a bizottság nem tárgyalt, értesítő íven közölte velük a cserék eredményét. A bizottság a tervezett ingatlancserékről az érdekelteket azzal értesítette, hogy közelebbi tájékozódást a Tagosító Bizottság tárgyaló helyiségében szerezhetnek, és a kicserélt ingatlanok értékelése tekintetében 3 napon belül írásban észrevételt tehetnek.

Az ingatlancserék lebonyolítása során az ellenőrzési megbízott naponta több ízben vizsgálta meg a Tagosító Bizottság munkáját. Az ellenőrzési megbízott szeptember 1-én és 2-án egész nap közreműködött az ingatlancserék lebonyolításában, és hathatósan segítséget nyújtott a tagosítási javaslat elkészítésében.

Pankász János műszaki szakértő szeptember 2-án és 3-án elvégezte az ingatlan cserével kapcsolatos ingatlanmegosztásokat, és a tagosítási nyilvántartónak hasznos útmutatásokkal szolgált a cserejegyzék elkészítéséhez.

Az ellenőrzési megbízott és a műszaki szakértő a fentieket jelen aláírásukkal igazolják.

Pankász János
műszaki szakértő

Csorbics József
ellenőrzési megbízott

V. Tagosítási javaslat

A Tagosító Bizottság az előkészítő eljárás befejezése után az alábbi tagosítási javaslatot terjeszti elő:

A számbavétel eredményeképpen a barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet részére tagosítani kell:

a) A Termelőszövetkezet 16 tagjának tulajdonában levő, valamint a Termelőszövetkezet összes tagjai által használatban levő összesen 106 hektár 3607 m² kiterjedésű ingatlanokat.[32]

A 106 hektár 3607 m² tagosítandó terület művelési áganként és ezen belül minőségi osztályonként az alábbiak szerint oszlik meg:

7	hektár	6697 m²	I. oszt.	szántó	266,53 K. ktj.
25	„	7480 „	II.	„	715,79 „
22	„	5916 „	III.	„	431,78 „
20	„	1935 „	IV.	„	333,35 „
6	„	4045 „	V.	„	80,12 „
2	„	3448 „	VI.	„	19,59 „
1	„	2433 „	VII.	„	6,05 „
86	hektár	2012 m²			1835,21 K. ktj.
3	hektár	2334 m²	II. oszt.	rét	181,86 K. ktj.
5	„	9162 „	III.	„	169,48 „
7	„	8831 „	IV.	„	205,45 „
1	„	2227 „	V.	„	26,55 „
0	„	8017 „	VI.	„	15,71 „
19	hektár	0568 m²			579,05 K. ktj.
1	hektár	0049 m²	f. a. n. e. t.		—
0	„	0978 „	nádas		0,58 K. ktj.
összesen: 106	hektár	3607 m²			2432,84 K. ktj.

A barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet részére tagosítandó tehát: 106 hektár 3607 m² 2432,84 K. ktj. ingatlan.

A tagosítandó ingatlanok adatait tulajdonosonként, ezen belül helyrajzi számonként a műszaki utasítás szerint elkészített és ide csatolt „tagosítandó ingatlanok jegyzéke" tartalmazza.

A tagosító bizottság a tagosítandó ingatlanok összevonására a mellékelt térképmásolatokon körülhatárolt 6 táblát javasolja kialakítani, amelyek a következőképpen helyezkednek el.

A) tábla

Határai: délen a drávaerdei nagy út, nyugaton és északon a termelőszövetkezet szilonicsi betagosított táblája, keletről a tüskéspusztai nagy út.

Területe: 5 hektár 7547 m², amely művelési áganként és minőségi osztályonként az alábbiak szerint oszlik meg:

5	hektár	7547 m²	II. oszt. szántó	159,98 K. ktj.

Az *A)* tábla összesen 5 hektár 7547 m², 159,98 K. ktj.

B) tábla

Határai: délen füzes erdő, északnyugatról Belcsára vezető dűlőút, északról a termelőszövetkezet múlt évben tagosított táblája, keletről a Zimonya patak mentén levő legelő.

Területe: 10 hektár 7896 m², amely művelési áganként és ezen belül minőségi osztályonként az alábbiak szerint oszlik meg:

8	hektár	9200 m²	II. oszt.	szántó	247,98 K. ktj.
1	„	8696 „	III.	„	35,73 „
10	hektár	7896 m²			283,71 K. ktj.

[32] A 106 ha 3507 m² kiterjedésű tagosítandó ingatlan megoszlása (tulajdonjog szerint): *a)* a Vörös Csillagba belépett 24 család 79 ha 4280 m² ingatlant vitt be, *b)* 26 ha 9327 m²-t pedig az állam engedett át a termelőszövetkezetnek. Az előbbi mennyiségből kb. 5, az utóbbiból kb. 6 ha esett a Vörös Csillag számára kijelölt táblákba (lásd: Barcsi Járásbír. mint telekkönyvi hatóságnak a barcsi Vörös Csillag részére kialakított táblákba eső ingatlanokról közölt kimutatást).

A *B)* tábla összesen 10 hektár 7896 m², 283,71 K. ktj.

C) tábla

Határai: délen a drávaerdei nagy út. 60 089 hrsz számú dűlőút nyugatról, keleten, északon a drávaerdő-szilonicsi út.

Területe: 12 hektár 4923 m², amely művelési áganként és ezen belül minőségi osztályonként az alábbiak szerint oszlik meg:

12 hektár	4932 m²	III. oszt. rét	314,25 K. ktj.

A *C)* tábla összesen 12 hektár 4923 m², 314,25 K. ktj.

D) tábla

Határai: keletről a Rinya patak, délről 5516 és 5491 hr. számú parcellák, északról 5531/1 hrsz, dűlőút, valamint az 5532 hrsz. parcella, nyugatról a Termelőszövetkezet múlt évben kialakított táblája.

Területe: 12 hektár 3444 m², mely művelési áganként és ezen belül minőségi osztályonként az alábbiak szerint oszlik meg:

12 hektár	3444 m²	II. oszt. szántó	335,45 K. ktj.

D) tábla összesen: 12 hektár 3444 m², 335,45 K. ktj.

E) tábla

Határai: délen barcs-nagykanizsai vasútvonal, nyugatról a szigecskei erdő, északról Viktorpuszta és viktorpusztai nagyút, keleten a belsőségi rétek.

Területe: 40 hektár 6589 m², amely művelési áganként és ezen belül minőségi osztályonként az alábbiak szerint oszlik meg:

38 hektár	0862 m²	II. oszt. szántó	1038,15 K. ktj.
2 ,,	5727 ,,	III. ,,	49,17 ,,
40 hektár	6589 m²		1087,32 K. ktj.

E) tábla összesen 40 ha 6589 m², 1087,32 K. ktj.[33]

F) tábla

Határai: északon a barcs—nagykanizsai vasútvonal, kelet délen barcs—drávaerdei Privát út, nyugatról a Drávaerdő—Viktorpusztai út.

Területe: 23 ha 3481 m², mely művelési áganként és ezen belül minőségi osztályonként az alábbiak szerint oszlik meg:

17 hektár	813 m²	III. oszt. szántó	341,54 K. ktj.
5 ,,	4668 ,,	II. ,,	151,98 ,,
23 hektár	3481 m²		493,52 K. ktj.

F) tábla összesen 23 ha, 3481 m², 493,52 K. ktj.

A hat tábla területe összesen 106 hektár 3607 m², 2674,23 K. ktj.

A kialakítani javasolt táblákba eső földrészletek adatait az egyes táblákról a műszaki utasítás szerint elkészített és idecsatolt ,,táblakimutatások'' tartalmazzák.

A javasolt táblákba esik 86 dolgozó parasztnak 90 hektár 6586 m² ingatlana. A Tagosító Bizottság részükre a velük történt megegyezés alapján az alábbi csereingatlanokat javasolja juttatni. [Pl.]

10. Kardos Vendel d. paraszt, 6735, 6713 hrsz. 23 019 m² ingatlanáért cserébe kapja a 6402/2, 6211/6/1 hrsz. drávaerdő—szilonicsi dűlőben levő 23 019 m² ingatlant.
11. Kardos József d. paraszt 6714, 6736 hrsz. 23 018 m² ingatlanáért cserébe kapja a 6211/5/2, 5088, 5089, 6402/1 hrsz. Szilonics, Vukovár, Drávaerdő dűlőben levő 23018 m² ingatlant.
12. Kovács János d. paraszt 6740, 6721. hrsz. 17 264 m² ingatlanáért cserébe kapja a 6211/6/3 hrsz. Szilonics és Drávaerdő dűlőben levő 17 264 m² ingatlant.
15. Feigl Ferencné d. paraszt 6715, 6731 hrsz. 23 019 m² ingatlanáért cserébe kapja a 6293/2, 5097, 5098, 4126 hrsz. Szilonics, Vukovár és Zsírosmező dűlőben levő 22 714 m² ingatlant.
20. Péter János d. paraszt 6743, 6725 hrsz. 23 019 m² ingatlanáért cserébe kapja a 6501, 3939 hrsz. Drávaerdő, Zsírosmező dűlőben levő 23 454 m² ingatlant.

[33] A 13 viktorpusztai és 4 barcsi lakoson kívül az *E* táblába csak egy tsz-tagnak, Harasztia Józsefnek esett kb. 4 kh-nyi ingatlana (mégpedig a 6717. és 6729. hrsz-ú terület).(Lásd: Tagosítandó ingatlanok jegyzéke.)

30. Csík Vendel d. paraszt 6734, 6723 hrsz. 23 019 m² ingatlanáért cserébe kapja a 6211/6/2, 5120, 4744 hrsz. Szilonics, Vukovár, Téglavető dűlőben levő 23 462 m² ingatlant.
32. Szalai István d. paraszt 6733 hrsz. 23 019 m² ingatlanáért cserébe kapja a 4702, 6470/3 hrsz. Vukovár, Drávaerdő dűlőben levő 24 783 m² ingatlant.
34. id. Varsányi Imre d. paraszt 6718, 6739 hrsz. 23 018 m² ingatlanáért cserébe kapja a 6598/1/2 3972 hrsz. Pusztabarcs, Zsírosmező dűlőben levő 23 142 m² ingatlant.
40. ifj. Varsányi Imre 6727 hrsz. 5755 m² ingatlanáért cserébe kapja a 6382 hrsz. Drávaerdő dűlőben levő 5754 m² ingatlant.
46. Pressin Imréné d. paraszt 6737, 6716 hrsz. 23 018 m² ingatlanáért cserébe kapja a 6471, 4807/2 hrsz. Drávaerdő, Vukovár dűlőben levő 23 033 m² ingatlant.
50. Tóth József 6123, 5575 hrsz. 14 819 m² ingatlanáért cserébe kapja 6781, 3918, 3929, 4978/3 hrsz. Pusztabarcs dűlőben levő 15 025 m² ingatlant.
63. Gerencsér István 6741, 6722 hrsz. 17 263 m² ingatlanáért cserébe kapja 6453 hrsz. Drávaerdő dűlőben levő 17 264 m² ingatlant.
71. Göncz Ferenc d. paraszt 6730 hrsz. 17 264 m² ingatlanáért cserébe kapja 6297/2, 5082, 4244 hrsz. Szilonics, Vukovár és Zsírosmező dűlőben levő 18 618 m² ingatlant.
78. Mundl Mátyás d. paraszt 6724, 6732 hrsz. 23 018 m² ingatlanáért cserébe kapja a 6211/5/1, 6184/2, 6470/1 hrsz. Szilonics, Drávaerdő dűlőben levő 23 018 m² ingatlant.
80. Kósz József d. paraszt 6004 hrsz. 23 018 m² ingatlanáért cserébe kapja a 6297/1, 6587/2 hrsz. Szilonics, Drávaerdő dűlőben levő 24 458 m² ingatlant.
84. Szili István d. paraszt 6712, 6719 hrsz. 39 466 m² ingatlanáért cserébe kapja a 6393, 6598/1/1 hrsz. Drávaerdő és Pusztabarcs dűlőben levő 39 466 m² ingatlant.

A javasolt táblába esik 3 kulákbirtokosnak 43 501 m² ingatlana. Ezek részére hivatalból történt kijelölés alapján az alábbi ingatlanokat hozza javaslatba: . . .

A Tagosító Bizottság az ingatlanok kicseréléséről a műszaki utasításnak megfelelően kiállította a csereingatlanok kiadási jegyzékeit és elkészítette a csereingatlanok jegyzékét. Ezeket a munkarészeket a Bizottság a jelen tagosítási javaslathoz csatolja. A Tagosító Bizottság a barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet által kért tagosításról a tagosítási javaslatot a fentiekben elkészítette. Ezzel az előkészítő eljárást befejezte. A tagosítási javaslatot mellékleteivel az ellenőrzési megbízottnak jóváhagyás végett bemutatja.

Barcs, 1951. szeptember 3-án.

Berkics Mihály elnök		Somogyi Józsefné tag	Giba Tamás tag
Losonczi Pál tag	Etele József nyilvántartó	Bognár Lajos ügykezelő	Pankász János műsz. szakértő

VI. Tagosítási javaslat jóváhagyása

Az ellenőrzési megbízott a barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet ingatlanainak tagosításáról a Tagosító Bizottság által készített javaslatot felülvizsgálta és azt változatlanul jóváhagyta. Az ellenőrzési megbízott az ingatlanoknak a tagosítási javaslat szerinti birtokbaadását elrendeli.

Barcs, 1951. szeptember 4.

Csorbics József
ellenőrzési megbízott

VII. Birtokbaadás

A barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet részére a Tagosító Bizottság a kijelölt táblát és csereingatlanok birtokbaadását 1951. szeptember 5-re és az ezt követő napokra tűzte ki. A Tagosító Bizottság a csereingatlanok birtokba adásának időpontjáról valamennyi érdekeltet a műszaki utasításhoz mellékelt mintának megfelelő „Értesítés"-sel egyenként értesítette. A Tagosító Bizottság az ingatlanok birtokbaadását szeptember hó 5-én megkezdte és az alábbi részletezés szerint a tagosítási javaslatban foglaltaknak mindenben megfelelően folyamatosan végrehajtotta:

Szeptember 5-én reggel 8 órakor Drávaerdő, Téglavető dűlőben, délután Szilonics dűlőben. 6-án reggel 8 órától Szigetcske, Tekeres dűlőben, délután Pusztabarcsi dűlőben. 7-én reggel 8 órától Vukovár, Zsírosmező dűlőkben, délután Belcsa, Szőlőhegy és külső Hostély dűlőkben.

A Tagosító Bizottság a birtokbaadás végrehajtásába a mezőőröket is bevonta. A birtokbaadásnál 28 dolgozó paraszt és 2 kulák birtokos nem jelent meg. A Tagosító Bizottság ezeknek a névsorát a birtokbaadás befejezése után átadta a községi Végrehajtó Bizottságnak azzal, hogy a csereingatlanok művelését ellenőrizze.

VIII. Kártalanítások

A Tagosító Bizottság a birtokbaadás során megállapította azt is, hogy Kovács János dolgozó parasztnak *E)* táblába eső 6740 hrsz. ingatlanán 2877 m² lóhere vetése, Csík Vendel dolgozó parasztnak az *E)* táblába eső 6734 hrsz. ingatlanán 8632 m² lóhere vetése (1 éves), Henézi Lajos dolgozó paraszt *B)* táblába eső 2559/8 hrsz. ingatlanán 1439 m² 3 éves lucerna vetése, Fábos György 2559/3 hrsz. *B)* táblába eső 2877 m² (2 éves) lucerna vetése, Henézi Imre *B)* táblába eső 2877 m² (3 éves) lucerna vetése, Kardos József 6536 hrsz. *E)* táblába eső 2877 m² (3 éves) lucerna vetése, Gelencsér István 6741 hrsz. *E)* táblába eső ingatlanán 4316 m² lóhere vetése és Péter János *E)* táblába eső ingatlanán 2877 m² lóherevetése van.

Minthogy a cserébe kapott ingatlanaikon ugyanilyen vetés nincs, nevezett dolgozó parasztok a lucerna, illetve lóhere vetés pénzbeli megtérítését kérték. Ennek alapján a Tagosító Bizottság javasolja, hogy a Vörös Csillag Tszcs. Kovács János részére 107, Csík Vendel részére 321, Henézi Lajos részére 30, Fábos György részére 125, Henézi Imre részére 50, Kardos József részére 50, Gelencsér István részére 159 és Péter János dolgozó paraszt részére 107 Ft-ot fizessen meg.

IX. Tagosítási jegyzőkönyv lezárása

A T. B. a Vörös Csillag Tsz kérelmére a Földművelődésügyi Miniszter 8132/9, 8132/IX/10/1951. sz. Határozatával elrendelt tagosítási eljárást 1951. szeptember 7-ik napján befejezettnek nyilvánítja, és a jegyzőkönyvet véglegesen lezárja.

A T. B. elnöke a tagosítási jegyzőkönyv 1 példányát — elismervény ellenében — átadta a községi tanács végrehajtó bizottsága elnökének, a másik 2 példányt pedig összes mellékleteivel személyesen átadja a megyei mezőgazdasági osztály vezetőinek.

Barcs, 1951. szept. 7.

Berkics Mihály elnök	Somogyi Józsefné tag	Giba Tamás tag
Losonczi Pál tag	Pankász János műszak. szakértő	Etele József tagosítási nyilv.
	Bognár Lajos ügykezelő	Papp János vb. elnök

Barcs község Földrendező Bizottsága

BARCS TERMELŐSZÖVETKEZETI KÖZSÉG TAGOSÍTÁSI TERVE

I. A tagosítás elrendelése

Barcs községben a dolgozó parasztok 78%-a termelőszövetkezetbe tömörült A község dolgozó parasztságának kezén levő terület 73%-a termelőszövetkezet használatában van[34] A községben működő Vörös Csillag termelőszövetkezet, valamint a Szabadság III., Béke III. és Villám I. típusú termelőszövetkezeti csoportok elnökei és a területileg érdekelt Somogytarnócai Állami Gazdaság vezetője kérelmet terjesztettek elő a termelőszövetkezeti község tagosítása iránt.

[34] Egyik adat sem pontos. Az elsőhöz (78%) lásd a 11. jegyzetet. Az utóbbi pedig nem 73%, hanem több mint 75. Ugyanis a tsz-tagok birtokában 3819 kh közös és 205 kh háztáji föld volt. Az egyéniek használatában pedig összesen 1179 kh (939 egyéni + 240 bebírók). Lásd még a 43. és 44. jegyzetet.

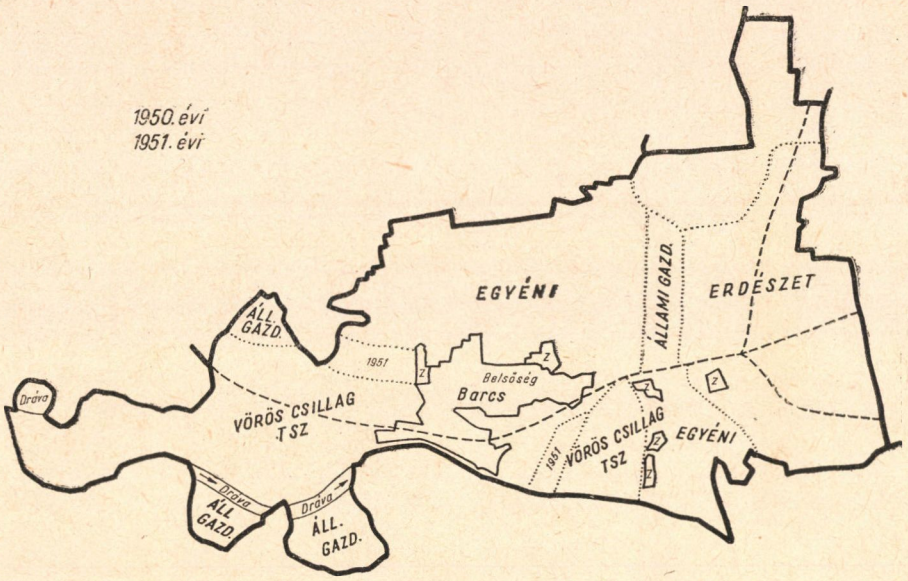

2. térkép

A Földművelésügyi Miniszter a kérelmet teljesítette s III/612/Som. 2/1952. számú véghatározatával a termelőszövetkezeti község tagosítását engedélyezte.

A Földrendező Bizottság 1952. február hó 25. napján alakult meg.

A Földrendező Bizottság elnöke Papp János, Barcs község tanácsának elnöke, az elnök helyettese s egyúttal a Tagosító Brigád vezetője Dégi János, a megyei tanács elnökének megbízottja. A bizottság tagjai: Csoór József. az állami gazdaság vezetőjének helyettese, Vermes Imre, az áll. erdőgazdaság vezetője, Csordás László, az áll. tó- és halgazdaság vezetőjének helyettese, Losonczi Pál, a Vörös Csillag termelőszövetkezet elnökè, Luczek László, a Béke III. termelőszövetkezeti csoport elnöke, Borbély István, a Villám I. termelőszövetkezeti csoport elnöke, Kálló Istvánné, a helyi földművesszövetkezet igazgatóságának kiküldötte s Dencsik Lajos, a területileg illetékes darányi gépállomás kiküldötte.

A tagosító brigád vezetője az alakuló ülésen ismertette a Földművelésügyi Miniszter tagosítást engedélyező határozatát, tájékoztatta a bizottságot a tagosítás jelentőségéről, a végrehajtási szervezet és eljárási szabályokról. Ismertette a Földrendező Bizottság és a tagosító brigád munkarendjét. Végül tájékoztató adatokat szerzett azokra a területekre vonatkozóan, melyek háztáji gazdálkodás (zártkert) céljára lesznek elkülönítve.

A bizottság nem közalkalmazott tagjai az alakuló ülésen az esküt (fogadalmat) letették. Az alakuló ülésről a terv mellékletét képező jegyzőkönyv készült.

II. Földrajzi, népességi és gazdasági viszonyok

Barcs község Somogy megye déli—délkeleti szélén a barcsi járásban enyhén dombos területen a Dráva folyó mellett fekszik. Járási székhely. A község belterülete a külső határrészekhez viszonyítva annak déli részén a Dráva folyó partján egyébként általában központosan helyezkedik el. Közvetlen Drávatamási, Szulok, Csokonyavisonta, Darány és Somogytarnóca községekkel, valamint a jugoszláv állammal határos.

Egy fő s négy kisebb vasútállomása van. A községen halad keresztül a pécs—nagykanizsai, barcs—kaposvári, barcs—nagyatádi és a barcs—siklósi vasútvonal. A vasútvonalak Pécs és Gyékényesnél csatlakoznak a budapesti fővonalhoz.

A községen keresztül Drávaszentes, Darány és Somogytarnóca községek felé II. rendű makadám műút halad. Egyéb műútja a község határának nincsen.

A község lakóinak száma az 1949. évi népszámlálás szerint 7462 fő. Ezek közül 6426 személy a község belterületén, míg 1036 személy külterületen lakik. A belterületi lakóházak száma: 1814, a külterületi lakóházak száma: 466.

A község határában tanyaközség nincsen. Van azonban több mellektelepülés, amelyek részére a 600/1945. M. E. sz. rendelet alapján házhelyosztás is történt, azonban ezek házhely jellege meg lett szüntetve.

A lakosság foglalkozás szerinti megoszlása a következő:

a) ipari munkás	666	család
b) agrárproletár	178	„
c) kis- és középparaszt	724	„
d) értelmiségi	170	„
e) önálló iparos	205	„
f) önálló kereskedő	33	„
g) kulák	1	„
összesen	1977	család

A község területe[35] művelési áganként az alábbiak szerint oszlik meg:

szántó	7 269	kat. hold.
kert	202	„
rét	576	„
szőlő	28	„
legelő	998	„
erdő	3 588	„
nádas	21	„
földadómentes terület	1 613	„
összesen	14 295	kat. hold.

A község egységes kezelésbe vett legelőterülete 728 kat. hold, amely hat tagban fekszik, s az egyes tagok területe 31 kat. holdtól 385 kat. holdig változó területű nagyságban.

A község határában levő erdők területe 3388 kat. hold, amelyből három tagban 2928 kat. hold az állami erdőgazdság birtokában, 99 kat. hold a közbirtokosság tulajdonában, míg 107 kat. hold erdő 13 tagban községi tulajdonban áll.

Az Állami Tó- és Halgazdaság 131 kat. hold egy tagban összefüggő területtel rendelkezik a község határának keleti szélén, míg a Somogytarnócai Állami Gazdaságnak hat táblában 1863 kat. hold — részben részlegesen tagosított terület — állott művelésében.

A község határában 76 kat. hold területen van részben zárt, részben szétszórt telepítésű szőlő, mintegy 56 kat. hold területtel, amely valamennyi szőlőterület a zártkertekben, illetve belsőségben fekszik.

A község határának északnyugati szélén 17 kat. hold területen folytatnak öntözéses gazdálkodást a Rinya patak partján, s az öntözéshez a vízszükségletet a patakból fedezik. Az öntözéses gazdálkodás feltételei nagyobb területre is fennforognak, s ezért az öntözéses gazdálkodás területe növelhető.

A község határának déli részén és kis mértékben nyugati, majd északi részén határbiztosító berendezésekre nagyobb terület van felhasználva, amely terület a 450 kat. holdat meghaladja s mezőgazdasági művelés alatt nem tartható. Ezen a most említett területsávon kívül is még nagyobb területek vannak, amelyek a község határához tartoznak s részben a Dráva folyón túl, részben a Dráva folyón a község felől fekszenek, s amelyek megművelési lehetőségei úgy a megközelítés nehézségei, mint a határvédelmi intézkedések miatt korlátozottak. A Dráván túli rész a két tagban terül el 496 kat. hold területtel, míg az 500 kat. holdnyi Szilonics puszta a Dráva folyó és országhatár között fekszik szintén erősen korlátozottan művelhető területtel.

[35] A község területe 1950-ben alakult ki, amikor Somogytarnócától közel 5000 holdat csatoltak át. Az átcsatolt terület 54%-a erdő volt, s csak alig 1/3-a szántó.

III. Tagosítás előtti állapot

A felfejlődés előtt a községben a Vörös Csillag termelőszövetkezet működött, mintegy 800 kat. hold részére már részlegesen tagosított s a tagok által ezen felül bevitt területeken s ugyancsak 1951. évben alakult a Szabadság III. termelőszövetkezeti csoport. Az 1951. év végén alakult meg a Béke termelőszövetkezeti csoport III. működési szabályok szerint a Somogytarnóca községtől átcsatolt területeken levő ingatlanaival, az ún. Aranyos pusztán, s végül 1952. év első hónapjában a Villám I. termelőszövetkezeti csoport. A felfejlődés alatt a Vörös Csillaggal egyesült a Szabadság termelőszövetkezeti csoport, Vörös Csillag néven.

A három termelőszövetkezeten kívül a községben működött még a Somogytarnócai Állami Gazdaság 1863 kat. hold területen, az Állami Erdőgazdaság 2928 kat. hold állami és 99 kat. hold közbirtokossági erdőterületen, — a Tó- és Halgazdaság pedig a birtokában álló 131 kat. hold területen, amely terület a tavak vizét, a szükséges csatornákat s azok védősávjául szolgáló területeket foglalja magában.

Az 1949., 1950. és 1951. években a községben részleges tagosítást hajtottak végre, ugyancsak 1949. évben[36] birtokrendezést is.

IV. A számbavétel és annak eredményei

A számbavételi munkák elősegítése érdekében a községre vonatkozóan munkálatok nem folytak. Csupán a Megyei Földmérési Igazgatóság kezdte meg a Földrendező Bizottság megalakulása előtt néhány nappal a területfelbontást, illetve az átnézeti vázlat elkészítését és lemásolását.

A termelőszövetkezetek tag- és földnyilvántartó könyvvel nem rendelkeztek, csupán egy hiányos névjegyzéket tudtak a tagosító brigád rendelkezésére bocsátani s ugyancsak egyes hiányzó lapoktól eltekintve a belépési nyilatkozatokat. Ezért a helyes számbavétel érdekében szükséges volt valamennyi termelőszövetkezeti tag személyes meghallgatása. A csoporttagok meghívása február 25. és 26-án megtörtént, s a számbavétel 26-án megindult.

A brigád a számbavételt úgy a termelőszövetkezeti tagok, mint a helybeli egyéni gazdálkodók és szomszédos, valamint távoli bebírók számbavételénél a gazdalajstrom, az adatfelvételi lapok, valamint a kataszteri birtokívek és az adófőkönyv alapján végezte. E mellett a termelőcsoportok tagjait, valamint a helybeli gazdálkodókat személyesen is meghallgatja. Szükség volt erre azért is, mert a község határának túlnyomó része hektárban van kataszterileg nyilvántartva s ezzel szemben a gazdalajstrom és adatfelvételi lapok kat. holdakban kiállítva, de a birtokosok is ingatlanaik térmértékét kat. holdakban ismerték. — A fenti hiányosságok folytán szükséges volt a helyi viszonyokkal ismerős egyének meghallgatása is, valamint az összes kataszteri birtokív adatainak a számbavétellel történő egyeztetése. Jó segítséget nyújtottak a brigád számbavételi munkájához a brigádhoz beosztott járási földnyilvántartók.

A tagosító brigád a számbavételi eljárás során megállapította, hogy a termelőszövetkezetek egyes tagjainak a tagosított község határán kívül még a szomszédos Csokonyavisonta és Somogytarnóca községekben is vannak ingatlanaik, viszont a szomszédos darányi és szuloki lakosok is rendelkeznek Barcs község határában ingatlanokkal. Az erre vonatkozó számszerű adatok azt mutatják, hogy a termelőszövetkezet tagjainak a szomszédos községek határában 148 kat. hold ingatlanuk van, a szomszédos községek lakói viszont Barcs község határában 208 kat. hold ingatlannal rendelkeznek.

A Földrendező Bizottság a termelőszövetkezeti tagoknak a szomszédos Csokonyavisonta és Somogytarnóca községekben fekvő ingatlanait állami tartalékkal kicserélte, s ennek következtében a termelőszövetkezeti tagoknak a szomszédos községekben ingatlanuk nem maradt.

Ugyancsak kicserélte a Bizottság a darányi bebíró földjét is Darány községben fekvő állami tartalékkal s ezért a darányi bebíró részére Barcs község határában csereingatlant nem jelölt ki.

A szomszédos Szulok községbeli bebírók Barcs község határában fekvő 207 kat. hold területű ingatlana előzetes cserével vagy állami tartalékkal kicserélhető nem volt, s ezért a bizottság részükre a két község érintkezési vonalán jelölte ki a csereterületet.

[36] Birtokrendezés nem 1949-ben, hanem 1950-ben volt.

A termelőszövetkezeti tagok szomszédos községbeli ingatlanaira vonatkozó számszerű adatok a következők:

Hol birtokol?	Csere előtt hány fő	Terület kh	Előzetesen bebírók földjével	Kicserélve állami tartalékkal kh
Csokonyavisonta	1	8	—	8
Somogytarnóca	13	140	—	140
Összesen	14	148	—	148

A szomszédos községbeli tulajdonosoknak Barcs község határában levő ingatlanai közül a darányi lakos tulajdonát képező ingatlan oly módon nyert kicserélést, hogy a bizottság a csereterületet Darány község határában levő állami tartalékterületből jelölte ki a darányi lakos részére, illetve a terület kijelölése és birtokbaadása végett Darány község tanácsát megkereste, — míg a szomszédos Szulok községbeli tulajdonosok csereingatlanait — tekintettel arra, hogy sem előzetes csere, sem állami tartalékkal eszközölhető csere lehetősége nem forgott fenn — a két szomszédos község határvonalán jelölte ki azon a területen, ahol egyébként is tömbösen helyezkedtek el.

Az előzetes, illetve állami tartalékkal végrehajtott cserék adatait községenkint elkülönítve a 7. számú nyomtatványon készült kimutatás tartalmazza. A szomszédos és távoli községek lakóinak ki nem cserélt földjeit az 5 számú nyomtatványon vettük számba.

A számbavétel lezárásáig a dolgozó parasztok 78%-a belépett a termelőszövetkezetekbe. A számbavétel lezárásakor az egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztok és kisemberek száma 227 — földjeik területe 931 kat. hold. A tagosítás folyamatban léte alatt a számbavétel lezárásáig 118 egyénileg gazdálkodó dolgozó paraszt és kisember lépett termelőszövetkezetekbe 514 kat. hold területtel.

A dolgozó parasztokra vonatkozó részletesebb adatokat a terv mellékletét képező 5. számú nyomtatványon készült kimutatás tartalmazza.

A községi Tanács által átadott névjegyzék szerint Barcs községben egy kulákbirtokos volt, aki azonban ingatlanát az eljárás folyamatban léte alatt felajánlotta, amely felajánlást a tagosító brigád vezetője elfogadásra javasolta. A felajánlott 15 kat. hold ingatlan állami tartalékként lett számbavéve, s a felajánlásról az előírt jegyzőkönyvet a tagosító brigád felvette. Ezek szerint a számbavétel lezárásakor kulákbirtokos birtokában ingatlan nem maradt.

Az eljárás során 138 kétlaki mondott le 523 kat. hold területű ingatlanáról, valamint ugyancsak 9 egyénileg gazdálkodó dolgozó paraszt 41 kat. hold ingatlanáról.

A felajánlások, illetve lemondásokról a szükséges jegyzőkönyvek felvétele meg történt s a lemondások elfogadását a brigádvezető javasolta.

A tagosító brigád műszaki munkacsoportja az Utasítás IV. fejezetében előírt számbavételi feladatokat elvégezte.

A tagosító brigád agronómusa elvégezte a földek minőségi osztályozását. Az agronómus írásbeli jelentése és javaslatai a jelen terv mellékletét képezik.

A számbavétel részeredményeit az alábbi táblázatok tüntetik fel:

a) A termelőszövetkezet adatai:[37]

[37] Részletesebben megvilágítja ezt a termelőszövetkezetek ingatlanairól a tagosítás után készült „Kimutatás":

a) Vörös Csillag:

	kh	□-öl
„1952-ben belépett tagok bevitt földjének területe	896	679
A tagok által bérelt és bevitt föld	33	1554
Állami földalap által átengedve	159	1334
Szomszéd községekben (Somogytarnóca)	150	143
1949/51-ben tagosított területek összege	592	366
1949/52-ben tagosított föld összesen	1832	866

Összes családok száma: 183 család. Belépett tagok száma: földdel 175 tag, föld nélkül 103 tag.

b) Villám I. típ. tszcs.: „A Tsz 174 tagjának 1010 kat. hold bevitt és 102 kh kívül maradt területe volt. Földnélküli belépő nem volt."

c) Béke III. típ. tszcs.: „Az 51 család által bevitt terület 501 kh 998 □-öl volt. Összes bérelt területe 84 kh. Belépett tagok száma: földdel 51, föld nélkül 45 tag. 54 család külterületen élt."

Sorszám	Tszcs neve és típusa	Tagok száma	földdel rendelkező	földnélküli	összes	tanyán lakó	Számba vett tagosítandó terület, kh
			családok száma				
1	Vörös Csillag tsz.	278	175	8	183	—	1832
2	Béke III. tszcs.	96	51	3	54	—	586
3	Villám I. tszcs.	173	173	—	173	—	1010
	Összesen	547	399	11	410		3428

b) Állami gazdaságok adatai:

Állami gazdaság neve	területe, kh
Somogytarnócai Állami Gazdaság	1863
Állami Erdőgazdaság	2928
Állami Hal- és Tógazdaság.....	131
Összesen:	4922

c) A belterületen kívüli zártkertek adatai:

Megnevezés	területe, kh
Szőlőhegy	25
Káposztás és kenderföldek	36
Zátony	29
Tekeres	20
Összesen	110

d) A számbavétel területi végeredménye:

	kat. hold
A három termelőszövetkezet területe	3428
Állami Gazdaságok területe	1994
Állami Erdőgazdaság területe	2928
Közbirtokossági erdők területe	99
Községi erdők	107
Egységes legelők	728
Belsőség területe	1486
Belsőségen kívüli zártkert	110
Utak, árkok, egyéb földadó alá nem eső terület	1009
Egyéni dolgozó parasztok és kisemberek[38] ,, ...	932
Szomszédos községben és távollakó birtokosok	239
Állami közérdekű rendelkezés alatt álló (nyomsáv) terület	460
Állami tartalékterület	775
Összesen	14295

V. A község határának talajminőségi osztályozása

A mezőgazdasági területek talajminőségi osztályozása a kataszteri osztályozás figyelembevételével, valamint a brigád agronómusa által végzett helyszíni vizsgálat, a korábbi évek terméseredményeinek figyelembevétele és a földek termékenységére vonatkozó adatok alapján történt. Mindezek alapján a mezőgazdasági területek két osztályba sorolása volt indokolt.

Az I. osztályba tartoznak a község legjobb minőségű földjei. Drávaerdei rész síkfekvésű sárgás barna televényes homokos agyag talaj. Könnyű munkálatú, bő termőképességű talaj.

[38] Az egyéni gazdálkodók ingatlanának (csere) kimutatásában a következők szerepelnek: 230 egyénileg dolgozó paraszt birtokában 938,5 kh ingatlan maradt. Ebből 12 új gazdáé 100 kh, 218 tulajdonosé pedig 838 kh.

Szilonicsi rész sík fekvésű, barna televényes, homokos agyag talaj. Könnyen munkálható kitűnő búzatermő talaj.

Belcsai rész sík fekvésű homokos agyag talaj, könnyű munkálatú bő termőképességű kitűnő búzatermő talaj.

Az I. osztályba sorolt földek könnyen munkálhatók, nagy vízvezető képességű, jó víztartó talajok.

Mezőgazdasági növények eredményesen termeszthetők.

Az első osztályú földek a községtől észak, északnyugatra, valamint a községtől délkeletre terülnek el.

Az első osztályba sorolt földek a község szántóterületének körülbelül ötven %-át teszik ki.

A II. osztályba még jó minőségű talajok tartoznak. Annyiban különböznek az I. osztályú földektől, hogy dombos, hullámos fekvésűek.

Talaj összetételében nyugatról kelet felé haladva, majd északra az agyagban több és több homok, majd teljesen homoktalajok.

A homok kivételével jó víztartók, könnyen munkálhatók, jó búza, rozs, és kukoricatermő talajok.

Homoktalajok világos barna homok, szelíd lejtésű, részben kissé lapályos, szárazságra hajló, elég jól munkálható, közepes termőképességű rozstalajok.

Mezőgazdasági növények közül jól termeszthető és jó eredményt lehet elérni a rozs és burgonyából.

A II. oszt. földek a községtől északnyugatra, keletre és délkeletre terülnek el.

A II. osztályba sorolt homoktalajok az erdőtől északra terülnek el.

A II. osztályba sorolt területek a község szántóterületének körülbelül 50%-át teszik ki.

VI. A háztáji gazdálkodás céljára szolgáló területek kialakítása

A termelőszövetkezeti családok száma 410, akik valamennyien a község belterületén, illetve az ahhoz kapcsolódó melléktelepülésben laknak. A 410 család háztáji területszükséglete 205 kat. hold, családonként 800 négyszögöl számítva.

A 205 kat. hold kielégítésére rendelkezésre áll egyrészt a község belterületén lévő házikertekben, valamint a külterületi zártkertekben a termelőszövetkezeti családok birtokában lévő 176 kat. hold terület. A hiányzó háztáji terület 29 kat. holdat tesz ki, s ezen szükséglet kielégítésére a Földrendező Bizottság a Béke tszcs. részére az üzemi központja és lakótelepe körül házhelyként kiosztott, de házhely jellegét megszüntetett területekből jelölt ki 46 kat. hold területet.

A fentiek folytán a kijelölt háztáji terület megosztása tekintetében annak megosztása nem vált szükségessé. A Vörös Csillag és a Villám termelőszövetkezetek háztáji területeiket tábláikon belül — minthogy azok a községre hajlanak — az arra alkalmas területen jelölik ki.

A háztáji területek kiadása az igényjogosultsággal bíró családok számának arányában történt, figyelemmel a már meglévő belsőségekre és zártkertekben levő területekre.

VII. Az üzemek területének kialakítása

1. Az állami gazdaság területének kialakítása:

A Somogytarnócai Állami Gazdaság a tagosítás előtt a község határában 1863 kat. hold területtel rendelkezett. A gazdaság részére az 1949. és az ezt követő években kialakított táblák száma hat volt és a község határának különböző tájain terült el. Emellett birtokában, illetve használatában van még a Dráva folyón túl fekvő 496 kat. hold területű két tábla, mint üzemeltetésébe adott terület.

Az állami gazdaság üzemi központja a szomszédos Somogytarnóca községben van, azonban Barcs község belterületén is rendelkezik a szeszgyár mellett marhahizlaló teleppel az ahhoz szükséges nagyüzemi épületekben. Ez a terepe a Barcs község határában levő táblái között központosan helyezkedik el. Az üzemeltetésében levő Dráván túli részek, valamint a Szilonics pusztán kialakított táblája a nyomsáv közelsége miatt csak korlátozott termelést tesznek lehetővé. Egyébként is az állami gazdaság Barcs községben levő területét állami tartalékból sem kívánta növelni, ellenben törekvése arra irányult, hogy a Szilonics pusztán levő tábláját csereterület nélkül leadja, továbbá, hogy a birtokában levő s mezőgazdasági termelésre nem alkalmas homokos erdőtalajokat a Földrendező Bizottság a rendezés során az erdőgazdaság területéhez csatolja.

A Földrendező Bizottság az utóbbi javaslatot — brigád agronómusának jelentése alapján is — indokoltnak találta s a mezőgazdasági művelésben eredményesen nem művelhető területeket az Erdőgazdasághoz csatolta, azonban a Szilonics pusztán lévő részlegesen tagosított tábláját továbbra is meghagyta birtokában és üzemeltetésében azzal az eltéréssel, hogy a Szilonics pusztát az eddigi rendezéssel szemben az Állami Gazdaság és a Vörös Csillag termelőszövetkezet között a középvonalán kelet—nyugati irányban keresztülhúzódó úttal osztotta ketté és az állami gazdaság birtokában a déli részt hagyta. A korlátozott művelési, illetve termelési viszonyok miatt ez a rendezés az egyébként jó minőségű terület megművelésének biztosítása érdekében szükséges volt, mert a megműveléssel járó kockázatot a termelőszövetkezet egyedül nem vállalhatta.

Az Állami Gazdaság jelen levő képviselője a Földrendező Bizottság azon határozata ellen, mellyel a részlegesen tagosított tábláját üzemeltetésében továbbra is meghagyta, az elhelyezkedési tárgyaláson szóval bejelentett — de írásban be nem nyújtott s írásban nem indokolt é s z r e v é t e l l e l élt.

A rendezés folytán azonban az Állami Gazdaság tábláinak száma hárommal csökkent s ugyancsak területe is a község határában 326 kat. holddal. Ezzel szemben Somogytarnóca község határában levő területe a termelőszövetkezeti tagok által bevitt és Somogytarnóca határában fekvő 140 kat. hold területtel növekedett.

2. Az állami erdőgazdaság területének kialakítása.

Az állami erdőgazdaság Barcs község határában levő 2928 kat. hold területe két táblában terült el a község határának keleti és északi részén. Ezen táblához csatlakozóan a bizottság további 362 kat. hold mezőgazdasági termelésre nem alkalmas, homokos területet csatolt.

3. Egységes legelők területének kialakítása.

Az egységes legelők területe a község határában 728 kat. holdat tett ki. Hat tagban fekszik s ebből a Drávatamási község határa mellett elterülő 69 kat. hold területű legelő a Drávatamási legeltetési társulat tulajdonában s a drávatamási legeltetési bizottság kezelésében drávatamási lakosok jószágállományának legeltetésére szolgál.

Az egységes legelők község határában fekvő, ezek után fennmaradó területe a csoportok közös, valamint a háztáji gazdálkodásra visszatartott jószágállománya részére kielégítő s az egyéni gazdálkodók jószágállományának legeltetését is ellátja. Nem volt azonban elegendő legelőterülete az Aranyos pusztán üzemi központtal bíró Béke termelőcsoportnak közös és háztáji jószágai legeltetésére. Ezért a Bizottság az ott levő egységes kezelésben levő legelőterületet a vele összefüggésben levő s nagyjában a közelmúltban legelőterületből feltört területekből kiegészítette 73 kat. holddal éspedig a szuloki határ mellett fekvő legelőterületet 60 kat. holddal, míg a délnyugaton fekvő legelőterületet 13 kat. holddal.

4. Az Állami Hal- és Tógazdaság területének kialakítása.

A Bizottság érintetlenül meghagyta a Hal- és Tógazdaság birtokában és használatában az eddig is birtokába levő, a tavak, csatornák s ezek védőterületeit magában foglaló 131 kat. hold területet, mely természetes elhelyezkedésben a község határának keleti szélén húzódik végig.

5. A termelőszövetkezetek területeinek kialakítása.

A termelőszövetkezetek területének kialakítása során a Vörös Csillag termelőszövetkezet egyik táblája a község határának nyugati, északnyugati részén nyert kialakítást mintegy 1700 kat. hold összefüggő egységes területtel, amely magába foglalja az öntözéses gazdálkodásban tartott területét is. A nyugati részen a Szilonics puszta azért nem került egységes táblájába, mert a terület állambiztonsági intézkedés, illetve berendezkedés folytán korlátozottan művelhető terület, s annak terheit a termelőszövetkezet nagyobb mértékben vállalni nem tudta. Másik táblája a belsőség keleti oldalán került kialakításra abból az indokból is, mert ott a termelőszövetkezetnek részlegesen tagosított táblája volt s tagsága a kialakított területnek megfelelő területtel rendelkezett.[39]

A bizottság a termelőszövetkezet meglévő területét 121 kat. hold területtel állami tartalékból 1953 kat. holdra egészítette ki.

[39] „Vörös Csillag tsz egyik táblája kezdődik a község nyugati határán Szilonics puszta északi részén, ettől kezdve húzódik kelet felé, felölelve az összes táblákat a község belterületéig, majd ott észak felé fordulva a 0212, 0203, 0199 táblák keleti oldalán, onnan keletre fordulva a 0194, 193 táblák déli szélén, majd a részleges tagosítás során kialakított táblája déli szélén a Rinyáig és a Rinya mellett északra fordulva húzódik a község határáig. Második táblája felőleli Belcsa dűlőben fekvő 012—019-ig 029, 030, 031 és 028-as táblákat." Lásd: a barcsi Földrendező Bizottság 1952. évi március hó 4. napján az elhelyezkedés tárgyában megtartott ülésen felvett jegyzőkönyvet.

Modern határjárás. Egy XIII. sz. eleji oklevélben ez így: „inde tendit uersus meridiem per uiam que dicitur borchi; inde ad arborem tulfa, et ibi est meta terre inde ad arborem jelsa; inde ascendens ad montem, ubi est meta terrae, inde ad arborem tulfa; inde divertens uersus occidentem conterminatur . . ." (Lásd: *Wenczel:* AUO-tár. XII. k. 681. l.)

A Villám I. termelőszövetkezeti csoport egyik táblája a község határának déli felén annak nyugati részén nyert kialakítást a Vörös Csillag termelőszövetkezet táblájától keletre az állami erdőgazdaság határa, illetve a község határáig. Minthogy ez a lehatárolt terület a csoport területét nem fedezte, másik táblája a belsőségtől északra ugyancsak a Vörös Csillag termelőszövetkezet határától terjed.[40]

A Béke III. termelőszövetkezeti csoport területe a külső határrészen fekvő Aranyos pusztán egy táblában nyert kialakítást. A Bizottság a termelőcsoport területét állami tartalékból 159 kat. holddal egészítette ki. A csoport tagságának földjei kizárólag a kialakított területen voltak, s üzemi központját képező melléktelepülésnek közigazgatási kirendeltsége van.[41]

VIII.

A község határában tanyaközség (tanyaközpont) engedélyezése és kijelölése nem történt.

A külső határrészeken több melléktelepülés is van, azonban ezek házhelyjellege megszüntetés tárgyát képezte, minthogy a 600/1945, M. E. sz. rendelet alapján házhelyosztás is történt.

IX. A számbavétel és területkialakítás eredményeinek egybevetése

1. A termelőszövetkezetek számbavett és kialakított területe:

Sorsz.	Tszcs neve	Számbavett terület kh	Kialakított terület kh [42]	A tervezett terület a számbavételnél	
				nagyobb	kisebb
1	Vörös Csillag	1832	1953	121	—
2	Béke III.	586	697	111	—
3	Villám I.	1010	1169	159	—
Összesen		3428	3819	391	—

A kialakított új területeket a terv mellékletét képező elhelyezkedési vázrajz tünteti fel.

[40] „A Villám tszcs első táblája a Vörös Csillag tszcstől keletre a teljes terület az állami erdészetig. Második táblája alakul a következő dűlőkből: 0148—0153-ig, 0213, 0202, 0201, 0189, 0184, 0185, 0186, 0181, 0178, 0179, 0180, táblákból és a 0187 és 0190 táblákból Vörös Csillag által visszahagyott rész. Folytatólag észak felé a 0177, 0172, 0173, 0169 és 0168 táblákban (?) 0174, 0167 is." Lásd: uo.

[41] „Béke tszcs Fáni-majori egységes legelőtől délre húzódik, keletről a községi erdők és vasútvonal határolja, délről a 310. és 320. táblák közti dűlőút, míg nyugatról az állami erdők. Táblájához tartozik még a vasúttól keletre lévő 0422 réttábla." Uo.

[42] Zárójelentés: Barcs termelőszövetkezeti község tagosításáról. 1952. március 9-én:

A termelőszöv. (csoport)		A tagosítás megindulásakor a tsz(cs)		A tagosítás alatt belépő családok		A számbavétel lezárásakor a tszcs		A termelőszöv.		
neve	típusa	család-létsz.	területe kh	száma	bevitt földje	család-létsz.	területe kh	kialak. területe	táblák száma	szántó-területe
Vörös Csillag	önálló	160	1726	23	106	183	1832	1953	2	1603
Béke	III.	54	586	—	—	54	697	697	1	644
Villám	I.	78	602	95	408	173	1169	1169	2	989
Összesen		292	2914	118	514	410	3428	3819	5	3236

2. Az állami gazdaságoké:

Sorsz.	ÁG	Számbavett terület kh	Kialakított terület kh	A tervezett terület a számbavételnél	
				nagyobb	kisebb
1	Somogytarnócai ÁG	1863	1537	—	326
2	Állami Erdőgazdaság	2928	3290	362	—
3	Hal- és Tógazdaság	131	131	—	—
Összesen		4922	4958	362	326

3. A területi összesítés végeredménye:

Sorsz.	Megnevezés	Számbavett terület kh	A tagosítás utáni állapot adatai, kh	A földrendezés után a terület	
				több	kevesebb
1	Termelőszövetkezetek területe	3428	3819	391	—
2	Állami Gazdaság területe	1863	1537	—	326
3	Erdőgazdaság:				
	a) állami erdők	2928	3290	362	—
	b) közbirtokossági erdők	99	99	—	—
	c) községi erdők	107	107	—	—
4	Állami Hal- és Tógazdaság	131	131	—	—
5	Egységes legelők	728	806	78	—
6	Belsőség területe	1486	1486	—	—
7	Belsőségen kívüli zártkert	110	110	—	—
8	Utak, árkok s egyéb földadó alá nem eső területek	1009	1009	—	—
9	Egyéni dolgozó parasztok és kisemberek területe	932	939	7	—
10	Szomszédos és távoli birtokosok (bebírók) területe	239	240	1	—
11	Háztáji gazdálkodás céljára szükséges terület	—	46[43]	46	—
12	Állami közérdekű rendelkezés alatt álló (nyomsáv) terület	460	460	—	—
13	Állami tartalékterület	775	216	—	559
Összesen		14295	14295	877	877

A területi adatok indokait részben a már elmondottak tartalmazzák. A termelőszövetkezeti csoportok együttes területe 391 kat. holddal lett nagyobb, amelyből a csoportok szükségletük arányában részesültek.

Az állami gazdaság területe 362 kat. holddal lett kevesebb, aminek oka egyrészt a szántóföldi művelésre alkalmatlan területeknek az erdőgazdasághoz való csatolása, másrészt az, hogy az állami gazdaság átvette a Somogytarnóca községben központjához közelebb eső s a tsz tagok által termelőszövetkezetbe vitt, de állami tartalékkal kicserélt területeket.

Az egységes legelők területét a Béke termelőcsoport jószágállományának ellátására kellett elsősorban növelni olyan területekkel, melyek azelőtt is legelő művelési ágúak voltak.

[43] Ezt a 46 kh-at külterületen kellett kijelölni. Az előbbi zárójelentésben a következő szerepel:
„A háztáji gazdálkodásra szükséges területből a belterület fedez ..... 159 kh-t
külterületen kellett kijelölni ..... 46 kh-t
Összes háztáji terület tehát: ..... 205 kh."

Az egyéni gazdálkodó dolgozó parasztok és bebírók területénél fennálló területi különbség onnan adódik, hogy az egyes parcellák régi határvonalainak megtartása a sok eldarabolás elkerülése végett célszerűbb volt s egyenkint kevés területi különbséggel járt.[44]

X. A tagosítási terv jóváhagyása

A termelőszövetkezetek igazgatóságai a területek kialakítására és elhelyezésére vonatkozó határozatokat megtárgyalták és a saját termelőszövetkezeteikre vonatkozó elhelyezkedési határozatokat módosítás nélkül elfogadták.

A tagosító brigád vezetője a tagosítási tervet a Földrendező Bizottság külön ülésén ismertette. A tagosítási terv elfogadása ügyében a Földrendező Bizottság az alábbi határozatot hozta:

„A Földrendező Bizottság — miután megállapította, hogy a terv megegyezik a Bizottság határozataival, és a területek kialakításával a termelőszövetkezetek igazgatóságai egyetértenek — a tagosítási tervet észrevétel nélkül elfogadja."

Barcs 1952. évi március hó 7. napján

B a r c s termelőszövetkezeti község tagosítási tervét és mellékleteit a 18.075/1951 sz. törvényerejű rendelet 10. §-a alapján jóváhagyom és végrehajtását elrendelem.

Kaposvár, 1952. évi március hó 7. napján

....

mezőgazd. oszt. vezetője Ph. M. T. Végrehajtóbizotts. elnöke

XI. A tagosítási terv végrehajtása

A műszaki munkacsoport a földrendezők közreműködése mellett az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek részére kialakított területeket és azoknak határvonalait a gazdaságok megbízottainak megmutatta, a határvonalakat szükség szerint kitűzte és a területeket a megbízottaknak birtokba adta.

A műszaki munkacsoport az egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztok és bebírók részére kialakított területek határvonalait állandósítva a természetben is kitűzte, ezen belül az egyéni parcellákat irodailag kitervezte, azok adatait a kitűzési vázlaton feltüntette, továbbá az egyes egyéni parcellákat a természetben is kitűzte és azokat a földrendezők és a községi tanács megbízottjának közreműködésével az egyéni dolgozók és bebírók birtokába adta.

A helybeli egyéni dolgozók közül a birtokbaadáshoz — kellő előzetes értesítés ellenére — nem jelent meg 42 helybeli és 14 távoli birtokos, illetve az utóbbiak megbízottai, s ezért ezeket a területeket a műszaki csoport tagjai és a földrendezők a helyi tanács képviselőjének adták birtokba.

Ugyancsak a birtokbaadás után a tagosító brigád vezetője a helyi tanács részére átadta a birtokbaadásnál meg nem jelent helyi egyéni gazdálkodók és távoli bebírók névjegyzékét, mely névjegyzéket a helyi tanács 61/27—1952 ikt. szám alatt iktatta s egyben felhívta a tanács figyelmét arra, hogy a meg nem jelent egyénieket ingatlanaik megmunkálásában és a tavaszi munkák elvégzésében ellenőrizze.

XII. Az eljárás befejezése után elvégzendő feladatok

A birtokbaadás után a Földrendező Bizottság záróülést tartott, amelyen részben a még függőben maradt kérdések, részben az eljárás után elvégzendő feladatok letárgyalása történt meg.

Ennek során elsősorban elintézésre került a tartalékterületek felhasználásának és hasznosításának kérdése.

[44] „Paraszti gazdálkodás alatt áll a tagosítás után a község határán belül (a bebírókkal együtt)
a) összes termelőszövetkezeti terület: ..... 3819 kh
b) összes egyénileg dolgozó parasztoké: ..... 1179 kh
Összesen: ..... 4998 kh"

A tagosítás során összesen 216 kat. hold tartalék maradt éspedig öt táblában; melyből egy tábla az erdőgazdaság területe által körülhatárolva, egy tábla az erdőgazdaság és Béke tszcs között, másik tábla az erdőgazdaság, állami gazdaság és Béke tszcs között, míg további két tábla a belsőségre támaszkodva az egyéni csereterületekkel határos.

Az ideiglenes tartalékból a bizottság elsősorban a számbavétel során nem jelentkezett egyéni gazdák csereigényét elégíti ki.

Brigádvezető felhívta a Földrendező Bizottság és a helyi tanács figyelmét arra, hogy ha ilyen csereterületek kiadását eszközli, vagy a kialakított területeken bármiféle változást eszközölne, erre vonatkozó véghatározatát minden esetben a Megyei Tanács Mezőgazdasági Osztály Földbirtokrendezési Csoportján felül a Megyei Földmérési Igazgatóságnak is küldje meg.

Megállapította a bizottság, hogy a tagosítással érintett épületekre vonatkozóan kártalanítási kérdés nem forog fenn. — A Vörös Csillag Tsz rendelkezik ugyan olyan épületekkel, melyek az állami gazdaság táblájában maradnak továbbra is, azonban azok eddigi korlátlan használatában a Vörös Csillag tsz megmarad.

A Bizottság a tartalékterületek hasznosítása tekintetében akként határozott, mely szerint az erdőgazdaság területébe ékelődő szőlő és gyümölcsös területekből álló tartalékterületet továbbra is a Vörös Csillag tsz használatába adja, — a Béke Tsz és az erdőgazdaság között fekvő tartaléktáblát a Béke Tszcs, — az állami gazdaság és az erdőgazdaság közötti tartaléktáblát az állami gazdaság, a belsőség északkeleti részén fekvő tartaléktáblát pedig a Villám tszcs használatába adja, míg a belsőség északnyugati felén lévő tartaléktáblának hasznosítását a Községi Tanács kívánta átvenni elsősorban a még a községet terhelő apaállattartáshoz szükséges takarmányok megtermelésére.

A záróülésen a Földrendező Bizottság kimondta, hogy működését nem szünteti meg, hanem a még függőben maradt kérdések elintézésére együttmarad és szükség esetén összeül ezeknek végleges lezárása érdekében.

Brigádvezető felhívta a Bizottság elnökének figyelmét arra, hogy amennyiben a Bizottság újból összeülne, ülésére a megyei tanács elnökének megbízottjaként a járási tanács mezőgazdasági osztályának osztályvezetője meghívandó s annak jelenléte nélkül az ülés meg nem tartható.

Függő kérdés a vetésterületek kérdései és ezzel kapcsolatban felmerülő vitás ügyek, s amennyiben ezekben az érdekeltek között megegyezés nem jön létre, a Földrendező Bizottság az Utasítás XI. fejezetének 7. pontjában foglalt rendelkezések értelmében határoz.

Nyomatékosan felhívta továbbá brigádvezető úgy a Földrendező Bizottság, mint a helyi Tanács figyelmét a tavaszi mezőgazdasági munkák azonnali beindítására s ezzel kapcsolatban a Tanács elnökének átadta a Megyei Tanács elnöke tárgyra vonatkozó 612/x/1—68/1952 sz. rendeletének egy példányát, valamint a községre szükséges mennyiségben ezzel kapcsolatos nyomtatványt, s a rendeletben foglaltakat részleteiben is megmagyarázta s a községi tanácsot is instruálta.

Kelt Barcs, 1952. évi március hó 9. napján.

PH

....

a tagosító brigád vez. Földrendező bizotts. elnöke

.....

műszaki munkacsoport vezetője.

XIII. Átadási-átvételi elismervény

arról, hogy a barcsi tagosító brigád vezetője Barcs termelőszövetkezeti község tagosítására vonatkozó alább felsorolt munkarészeket a Községi Tanács V. B. részére átadta s alulírott a Tanács részére átvette:

1. Tagosítási terv,
2. Vörös Csillag Tsz számbavételi kimutatása,
3. Béke Tszcs számbavételi kimutatása,
4. Villám Tszcs számbavételi kimutatása,
5. Egyéni dolgozók cserekimutatása,
6. Szomszédos szuloki bebírók cserekimutatása,
7. Távoli községben lakó birtokosok cserekimutatása,
8. Tsz tagok Somogytarnóca községben bírt ingatlanai cseréjére vonatkozó kimutatás,

9. Tsz tagok Csokonyavisonta községben bírt ingatlanai cseréjére vonatkozó kimutatás,
10. Birtokbaadásnál meg nem jelent egyéni gazdálkodók névjegyzéke,
11. Terület-kialakításra vonatkozó elhelyezkedési vázlat egy példánya,
12. Egyéni csereingatlanok kiosztására vonatkozó vázrajzok (pausz 9 drb.),
13. Megyei Tanács 612/x/68/1952 sz. körrendelete és mellékletei (mezőgazdasági munkák beindítása, vetésterületek kiegyenlítése).

Barcs, 1952. évi március hó 11. napján

átadó, tag. brigádvez. átvevő vb. elnök

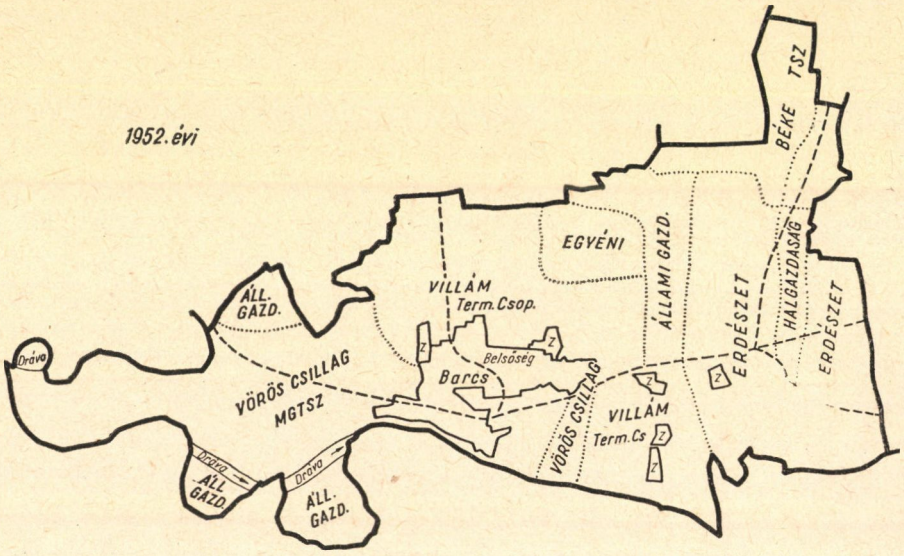

3. térkép

TAGOSÍTÁSI JEGYZŐKÖNYV

Készült Barcson a barcsi „Vörös Csillag" mezőgazdasági termelőszövetkezet részére végrehajtott tagosításról

I. A Tagosító Bizottság megalakulása

A Somogymegyei Tanács Végrehajtó Bizottsága a barcsi Vörös Csillag mezőgazdasági termelőszövetkezet részére a tagosítást 226/1956. szám alatt engedélyezte.

A Tagosító Bizottság elnöke Gellért Ferenc, a községi tanács végrehajtó bizottságának elnöke.

A Tagosító Bizottság tagjai: Szabó Árpád, a darányi gépállomás megbízottja, Berkics Mihály, a barcsi Vörös Csillag mezőgazdasági termelőszövetkezet megbízottja, Simon József, a községi mezőgazdasági bizottság kiküldöttje, Kálló Istvánné, a községi mezőgazdasági bizottság kiküldöttje és a Földművesszövetkezet Felügyelő Bizottságának tagja.

A Tagosító Bizottság mellett a műszaki és földnyilvántartási feladatokat Király Vendelné földnyilvántartó látja el.

A községi végrehajtó bizottság a tagosító bizottság mellé adminisztrátorként Kiss Erzsébetet fogadta fel.

A Tagosító Bizottság a fentiek szerint 1956. augusztus hó 22-én reggel 8 órakor szabályszerűen megalakult.

A bizottság tagjai esküt tettek.

A járási földrendező augusztus 22-én a bizottság megalakulását és a számbavételt ellenőrizte.

Kiss Sándor sk.
járási földrendező

II. A tagosítandó földek számbavétele

A Tagosító Bizottság a barcsi Vörös Csillag mezőgazdasági termelőszövetkezet tagosítandó területei számbavételét, 1956. augusztus 22-én reggel kezdte meg. A számbavételt a bizottság azonosítással kezdte meg.

22-én este 18 órakor a Megyei Földrendezéstől Dr. Pataky Zoltán és a Megyei Pénzügyi Osztály Földnyilvántartási Csoport vezetője, Balogh Ferenc a Tagosító Bizottság munkáját ellenőrizte, a bizottságot a megfelelő nyomtatványokkal és a kellő utasításokkal látták el.

Az azonosítás során kitűnt, hogy a földkiadási jegyzőkönyvbe felvett ingatlanok területe — egyes esetekben — nem egyezik a T. Sz. által vezetett tag- és földnyilvántartással, és ezért szükségessé vált 25 T. sz. tag beidézése.[45]

A nevezettek a Tagosító Bizottságnál személyes kihallgatásokra 23, 24-én megjelentek Otártics Ferenc és id. Trixler József kivételével, akiket betegségük miatt a bizottság kettő tagja a lakásán hallgatott ki, illetve bevitt ingatlanait egyeztette.

A Tagosító Bizottság elnöke személyes észrevételezése, valamint Berkics Mihály tagosítási bizottsági tag bejelentése folytán megállapítást nyert, hogy Kálló Istvánné tagosító bizottsági tag a tagosítással kapcsolatos ügyeket nem őrizte a hivatali titokban foglaltak alapján, amiért őt a Tagosító Bizottság elnöke a tagosító bizottsági tagsága alól felmentette.

Egyben intézkedést tett a hiányzó bizottsági tag pótlására. 25-én összehívott rendkívüli végrehajtó bizottsági ülés határozata alapján Giba Tamás barcsi lakos került a Tagosító Bizottság tagjai sorába.

A járási földrendező augusztus hó 28-án ellenőrizte a számbavételt.

Kiss Sándor s. k.
járási földrendező

A tagosítandó ingatlanok jegyzékének készítése folyamán bizonytalanná vált id. Simotics József (Tekeres, 293 n-öl, 5408 h. sz.), Perger Andrásné (Tekeres, 185 n. öl 5404 hsz.), valamint Láminger Károlyné (Zátony, 119 n. öl, 2872 hrsz.) számbavétele. Tekintettel arra, hogy a bizottság irodai elbírálása szerint nem tudta megállapítani, hogy szántó vagy szőlő a fent nevezett terület, ezért a bizottság kettő tagja a helyszínen megállapította, hogy id. Simotics József területét kivéve a fenti területek valóban szőlők, ezért a műszaki munkálatok során a számbavételből kimaradt.

Megállapította továbbá a bizottság, hogy Simotics József területe mindvégig szántó- és a tavalyi évben mint árpaterületet művelték, csak a községi tanácsnál a művelési ágváltozást nem jelentették be.

A számbavétel során földfelajánlások is történtek, a T. Sz. átvette használatba Kámán József 3 kat. hold, Papp János 10 kat. hold 338 n. öl állami tartalékká nyilvánított földterületét, és ezt a Tagosító Bizottság számbavette. Sashegyi Sándorné által felajánlott 1 kh 1476 □-öl földterületét a Vörös Csillag Termelőszövetkezet Vezetősége elutasította, és így a Tagosító Bizottság a számbavételből kihagyta.

A számbavétel során kitűnt, hogy id. Szabó Lajos Bajcsi Zs. u. 154 sz. a. lakó Tsz tagnak 2 db. ingatlana haszonbérbe van adva, nevezett beidézésekor felmutatta a haszonbérleti szerződést, mely szerint a haszonbérlő Ádi István, Munkácsi u. 2. sz. alatti lakos, a szerződés pedig 5 évre lett megkötve, a Tsz-be való belépés előtt. A községi Tanács VB. 6—29/1956. számú határozatával a haszonbérleti szerződést érvénytelenítette, a Tagosító Bizottság pedig az ingatlant számbavette.

A járási Földrendező aug. 30-án és szept. 1-én ellenőrizte a számbavételt.

.....
járási földrendező

[45] A névsort sem itt, sem a későbbiekben nem közöljük.

A bizottság a termelőszövetkezet földjeinek számbavételét 1956. szeptember 3-án lezárta és az adatokat összegezte művelési ágak szerint. Az összegezés szerint a barcsi Vörös Csillag Tsz tagosítandó ingatlana

Szántó	442 kat. hold	247 □-öl
Kert		116 „
Rét	20 „	1040 „
Összesen:	462 kat. hold	1403 □-öl.

A számbavétel során Losonczi Pál Tsz elnök kérte a Tagosító Bizottságot, hogy a Viktor pusztán levő házhely területeket is vegye számba, mivel a 16 drb házhely közül 12 db. Tsz. tag tulajdona, s így a már meglevő táblájukba beékelődött Viktor pusztán csak 3 egyéni gazdának van tulajdona, ugyanez a helyzet a Belcsa pusztán levő belsőségi gyümölcsük mellett is. A Tagosító Bizottság a munkarészekből megállapította, hogy a kért területeket számbavenni nem lehet, mivel „Belsőség"-i területhez tartozik.

A Megyei Tanács Pénzügyi Osztályának Földnyilvántartási Csoportjától kijött Koszoru Lajos fny. technikus és megállapította, hogy a Viktor-pusztai házhelyekre építési engedélyt nem adnak, a házhely jellege megszűnt. A Belcsa-pusztai gyümölcsös melletti 6 kat. hold szántóterület, ami eddig a belsőségi területhez tartozott, építkezésre alkalmatlan és a községi V. B. kérelme és javaslata alapján a külsőséghez tartozó területként kezelendő.

A Bizottság fentiek alapján a számbavételt helyesbítette s így a termelőszövetkezet földjeinek számbavételét szeptember 8-án újból lezárta és az adatokat összegezte művelési ágak szerint. Az összegezés szerint a barcsi Vörös Csillag Tsz. tagosítandó ingatlana:

Szántó	257 hektár	9637 m²	= 448 kat. hold	432 □-öl
Kert		416 m²	=	116 „
Rét	12 „	2447 m²	= 21 „	445 „
Erdő		4532 m²	=	1260 „
Összesen	270 hektár	7032 m²	= 470 kat. hold	653 □-öl

A járási földrendező szept. 7-én és 8-án ellenőrizte a számbavételt.

.....
járási földrendező

Jegyzőkönyv

Készült Barcs Községi Tanács VB. hivatalos helyiségében 1956. szept. 6-án. Jelen vannak: Tagosító Bizottság, a barcsi Járási Tanács részéről Péter Mihály Járási Tanács VB elnök helyettes, a barcsi Vörös Csillag részéről Losonczi Pál elnök, Bőhm József párttitkár, Barcs Községi Pártbizottság részéről Bencze János titkár, Kolics József mezőgazdasági előadó, a Járási Tanács Mezőgazdasági Osztály részéről Feigli József osztályvezető, Járási földnyilvántartó részéről: Kiss Sándor járási földrendező.

Tárgy: Tagosítandó terület táblájának kialakítása.

A Tagosító Bizottság részéről Király Vendelné földnyilvántartó ismerteti a tábla kialakítására vonatkozó javaslatot, mely szerint az egyik tábla a belcsai területen, a másik tábla a tekeresi dűlőben lenne kialakítva, mely táblák a már meglévő tagosított táblákkal szorosan összefüggnek. A harmadik tábla kb. 100 hold területtel Zsírosmező dűlőben lenne kialakítva, mely nem függ össze a már meglevő táblákkal.

A Tagosító Bizottság véleménye szerint a csereterület lehetőségeinek figyelembevételével ez a megoldás lenne a legmegfelelőbb.

A Tagosító Bizottság és a TSZ vezetősége között vita alakult ki a tábla kialakítása miatt és ezen vita eredményeképpen Péter Mihály és Feigli József elvtársak egyetértése mellett az alábbi táblakialakítás történt:

A belcsapusztai mezőn cca 155 kat. hold terület került táblásításra a Tsz részére, míg a hiányzó és a tagosításra váró 309 k. h. a Belcsával összefüggő zátonyi területen került kialakításra a Drávaparti résztől észak felé eső részen. Egyéni képviselők részéről a javaslat elfogadva.

A jegyzőkönyv felolvasás után jóváhagyólag aláíratott.

Kmft.

.....

Dr. Pataky Zoltán megyei földbirtokrendező ellenőrizte a tagosítási munkálatokat. A Termelőszövetkezet belcsai területén levő gyümölcsösével kapcsolatban megállapította, hogy miután ez a belterületen fekszik, számba nem vehető. A kérdéses területet a Termelőszövetkezet 1955. évi 23. törvény alapján kisajátítás útján veheti igénybe.

Barcson, 1956. szeptember 7-én

.....

aláírás

A táblakialakítás után felmerült vita elbírálása céljából megjelentek Németi László, a Somogymegyei Tanács elnöke, Sási János Mezőgazdasági Igazgató, Dianovszki Sándor, a Mezőgazdasági Igazgatóság Titkárságának Vezetője és Farkas László megyei földrendező. A Tagosító Bizottság a terület kialakítása során felmerült vitás kérdést ismertette a Megyei Végrehajtó Bizottság elnökével és kiküldötteivel. A vitás kérdésben a Megyei Végrehajtó Bizottság elnöke Losonczi Pál T. Sz elnök, valamint az egyénileg dolgozó parasztok képviseletét ellátó Simon József bizottsági tag javaslatainak meghallgatása és alapos mérlegelése után a következőképpen döntött:

A belcsapusztai reszben kialakított 156 kat. hold területű táblát, a Zátonyi és Halászligeti dűlőkben kialakított 195 kh-as táblát, valamint a Perdély dűlőben kialakított 16 kh-as táblát változatlanul jóváhagyta. A további 96 kh-as T. Sz táblát pedig a Zsírosmezei dűlőben rendeli kialakítani.

A barcsi Vörös Csillag Mezőgazdasági Termelő Szövetkezet üzemi területének a fenti módon való kialakításával úgy a T. Sz. elnöke, mint a Tagosító Bizottság valamennyi tagja teljes mértékben egyetértett.

Barcson, 1956. szeptember 10-én

.....

aláírások

III. Területkijelölés és a kicserélendő földeknek összeírása

A Tagosító Bizottság már a számbavétel ideje alatt a helyszínen megtekintette a kialakítandó terület céljára kiszemelt földeket és feljegyezte a területbe eső földek adatait.

A Tagosító Bizottság szeptember 10-én a számbavett tagosítandó földek összterületét, művelési ágát és minőségi osztályát is figyelembe véve a Vörös Csillag termelőszövetkezet területét 4 tagban jelölte ki, ezenkívül még két helyen a már meglevő táblákba beékelődött egyéni termelők helyére a 0195/1. hrsz alatt 6 kat. hold és a Viktor pusztai volt belsőségi területen 8 kat. hold területtel.

A Tagosító Bizottság a helyszínen megvizsgálta, hogy kiknek a földje esik a kialakított területbe, ezeket ténylegesen kik használják, melyek a tagosítást nem kérő dolgozó parasztok, dolgozó kisemberek, és ezeknek milyen minőségű földje van a kialakított területben. A Bizottság megállapította, hogy a kialakított területben van Kaponai Mihály egyéni dolgozó paraszt 649 □-öl erdő területe, amely helyett azonos értékű csereingatlant adni nem tud s ezért a Tsz. megbízottja javaslatára a bizottság a kialakított területből lehagyta. Ugyancsak a táblába esik Horváth György Tsz tag 1260 □-öl erdő területe. amelyet a bizottság pótlólag számbavett.

Ennek alapján a Tagosító Bizottság elkészítette a Műszaki Utasításban előírt „Táblakimutatást".

A fentiek szerint a Vörös Csillag termelőszövetkezet kialakított területe 272 hektár 5241 négyzetméter, vagyis 473 kat. hold 916 négyszögöl.

Szeptember 12-én Balogh Ferenc részlegvezető, a megyei tanács pénzügyi osztály földnyilvántartási csoport vezetője és Gullya András, a földnyilvántartás pénzügyminisztériumi vezetője ellenőrizte a bizottság munkáját.

A kialakított területbe esik a tsz-tagok által használt 92 hektár 8778 négyzetméter, vagyis 161 kat. hold 634 négyszögöl, amelyet nem kell kicserélni. Ezek szerint a táblába eső kicserélendő terület összesen 179 hektár 6463 négyzetméter, vagyis 312 kat. hold 282 négyszögöl, amelyből 5 ha 7366 négyzetméter, vagyis 9 kat. hold 1547 öl 6 dolgozó paraszt részére haszonbérbe adott állami tartalékföld, 6 ha 7207 négyzetméter, vagyis 11 kh 1075 négyszögöl a Legeltetési Bizottság tulajdona, 167 ha 1890 négyzetméter, vagyis 290 kat. hold 860 négyszögöl pedig 151 egyénileg gazdálkodó tulajdonát képezi.

Szeptember 20-án Balogh Ferenc részlegvezető, a Megyei Tanács pénzügyi osztály földnyilvántartási csoport vezetője és Pataki Zoltán megyei földrendező ellenőrizte a Tagosító Bizottság munkáját.

IV. A földek kicserélése

A Tagosító Bizottság a területkialakítás után megállapította, hogy a termelőszövetkezet tagosítandó földjeiből 177 hektár 8254 négyzetméter, vagyis 309 kat. hold 19 négyszögöl a kialakított területen kívül fekszik, amely a csere céljára szolgál. Ezekről a földekről a bizottság elkészítette a „Csereingatlanok jegyzékét".

Október 2-án Balogh Ferenc részlegvezető, a megyei tanács pénzügyi osztály földnyilvántartási csoport vezetője és Farkas László megyei földrendező ellenőrizte a Tagosító Bizottság munkáját.

A Bizottság a cserében érdekelt, tagosítást nem kérő dolgozó parasztokat és dolgozó kisembereket egyenként értesítette, hogy a cserére rendelkezésre álló ingatlanok jegyzékét megtekinthetik és egyúttal felhívta őket, hogy a tárgyalás végett a bizottságnál jelenjenek meg.

A Bizottság szeptember 26-án először beidézett 28 egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztot, azokat, akiknek a belcsai dűlőben 2. és 3. osztályzatú területeik estek a táblába. Névszerint: ... bárcsi lakosokkal tárgyalt es velük — tizenhét kivételével — megegyezett. Nevezettek választásuk szerint kapták meg csereföldjeiket és azt elfogadták. Lencsés Béla egyéni dolgozó parasztnak a Perdély dűlőben táblába esett területe helyett felajánlott a Bizottság ugyancsak a Perdély dűlőben 4 kat. hold azonos minőségű és osztályú földterületet, de azt nem fogadta el. A felajánlott csereterületet a Bizottság még 3 napig visszatartotta és újból beidézte nevezettet, de akkor sem fogadta el, hanem átengedte Somogyi József dolgozó parasztnak. A belcsai gazdáknak a Tagosító Bizottság felajánlotta, hogy a táblába eső földjük egyharmad részét ugyancsak Belcsa dűlőben választhatják, a többi területet pedig a hozzájuk közel eső Felsőmező dűlőben. Mindannyian elmentek megegyezés nélkül, mivel ők az egész táblába esett földjüket Belcsán akarták megkapni.

27-én a Bizottság beidézett 33 dolgozó parasztot, névszerint ...

28-án a Bizottság beidézett 22 dolgozó parasztot, névszerint ...

29-én a Bizottság beidézett 21 dolgozó parasztot, névszerint ...

Szeptember 1-én a Bizottság beidézett 35 dolgozó parasztot és a jobb földekkel rendelkező iparost, névszerint ...

Szeptember 2-án a Bizottság beidézett 36 egyéni dolgozó és iparos gazdát, névszerint ...

A Bizottság beidézte a meg nem egyezett, vagy eddig a beidézettek közül meg nem jelent gazdákat *másodszor*, névszerint ...

Harmadszor lett beidézve ...

A járási földrendező ellenőrizte a cseretárgyalásokat. Meglátogatta a bizottságot Balogh Ferenc, a megyei földnyilvántartó csoport vezetője és Farkas László megyei földrendező.

Szeptember 3-án a Bizottság beidézett 23 dolgozó parasztot és iparost, névszerint ...

Szeptember 4-én a Bizottság beidézett 19 gazdát másodszor, akikkel még megegyezés nem történt, részben pedig még nem jelentek meg a cseretárgyaláson, névszerint ...

A Tagosító Bizottság az állami tartalékföld haszonbérlőivel, névszerint: ... barcsi lakosokkal tárgyalt és velük megegyezett. Nevezettek választásuk szerint a csereföldekből kaptak haszonbérletbe földet.

Szeptember 5-én a Bizottság 23 gazdát beidézett, akikkel még mindezideig nem tudott megegyezni, avagy pedig kétszeri idézésre sem jelentek meg, névszerint: . . .

Szeptember 5-én meglátogatta a Bizottságot Farkas László és Dianovszky Sándor megyei földrendezők és Schrammel Ferenc megyei pénzügyi előadó és ellenőrizték a tagosító bizottság munkáját.

A cseretárgyalások alatt felülvizsgálta a táblakialakítást és a tagosító bizottság munkáját László János F. M. földrendezési osztályvezető, Dianovszky Sándor megyei mg. oszt. titk. vez., Farkas László megyei földrendező, Balogh Ferenc megyei földnyilvántartási oszt. vezetője és Kiss Sándor járási földrendező.

A cseretárgyalások alatt Balogh Ferenc megyei földnyilvántartási csoport vezetőjének utasítására Valkó Sándor földnyilvántartó és Horváth Ilona szerződéses kisegítő munkaerő is belekapcsolódott és segédkezett a Tagosító Bizottság munkájában.

A Tagosító Bizottság a dolgozó parasztok és kisemberek földjeinek kicserélése után kijelölte azoknak a csere földterületeit, akikkel a bizottság többszöri próbálkozása ellenére sem sikerült megegyeznie, összesen *17 dolgozó paraszt*, névszerint: . . .

A Bizottság arra törekedett, hogy földjeik helyett lehetőleg azonos nagyságú és osztályzatú földterületet jelöljön ki.

A cseretárgyalások során a Bizottság beidézte a Legeltetési Bizottság elnökét Szalontai Istvánt, akivel a Bizottság megegyezett, hogy a táblába került 7 kat. hold szántóterület helyett a Zsírosmező északi részén a Csonka dűlőben levő területeket kapja.

A földnyilvántartó elvégezte a földcserékkel kapcsolatos megosztásokat és fentieket aláírásával igazolja.

.....

műszaki szakértő

V. Tagosítási Javaslat

A Tagosító Bizottság az előkészítő eljárás befejezése után az alábbi tagosítási javaslatot készítette el:

A számbavétel eredményeképpen a barcsi Vörös Csillag termelőszövetkezet részére tagosítani kell: 273 hektár 0091 négyzetméter, azaz 474 kat. hold 662 négyszögölet.

Ebből 102 termelőszövetkezeti tag tulajdonában és használatában van: 263 hektár 5142 négyzetméter, azaz 457 kat. hold 1463 négyszögöl.

Állam által átengedett terület pedig 9 hektár 4949 négyzetméter, azaz 16 kat. hold 799 négyszögöl.

Idegen község határában a tsz-nek szétszórt ingatlana nem volt. A tagosítandó terület művelési áganként és minőségi osztályonként az alábbiak szerint oszlik meg:

51	hektár	2367	négyzetm.	azaz	89	kat. h.	56 öl²	II.	oszt. szántó
68	„	8591	„	„	119	„	1053 „	III.	„
53	„	0891	„	„	92	„	406 „	IV.	„
57	„	5518	„	„	100	„	15 „	V.	„
28	„	4889	„	„	49	„	809 „	VI.	„
—	„	6163	„	„	1	„	113 „	VII.	„
—	„	4277	„	„	—	„	1189 „	VIII.	„
273	hektár	0091	négyzetm.	azaz	452	kat. h.	442 öl²		

3	hektár	2583	négyzetm.	azaz	5	kat. h.	1059 öl²	II.	oszt. rét
—	„	8840	„	„	1	„	858 „	III.	„
6	„	0222	„	„	10	„	744 „	V.	„
2	„	0802	„	„	3	„	984 „	VI.	„
12	hektár	2447	négyzetm.	azaz	21	kat. h.	445 öl²		
—	„	416	„	„	—	„	116 „	III.	oszt. kert
—	hektár	4532	négyzetm.	azaz	—	kat. h.	1260 öl²	IV.	oszt. erdő

A tagosítandó területek adatait tulajdonosonként és ezen belül helyrajzi számonként a Műszaki Utasítás szerint elkészített és idecsatolt „Tagosítandó ingatlanok jegyzéke" tartalmazza.

A Tagosító Bizottság a tagosítandó területek összevonását a mellékelt vázrajzon feltüntetett területen 4 tagban javasolja kialakítani, ezenkívül még két helyen a már meglevő tagosított táblákba beékelődött egyéni termelők helyén Viktor-pusztán és a Pusztabarcsi dűlőben.

Az *A)* tábla határa északon Kosztica András 2908. és 2909. hrszú szántóföldje, keleten a Kisbók nevű tó, délen a Dráva, illetve a mellette végighúzódó legelő, nyugaton a 2727. és 2635. hrszú dűlőút. A tábla területe 103 hektár 0761 négyzetméter, azaz 179 kat. hold 190 öl², amely művelési áganként és minőségi osztályonként az alábbiak szerint oszlik meg:[46]

Zátony és Halászsziget

6 hektár	7178 négyzetm.	azaz	11 kat. h.	1078 öl²	II. oszt. szántó
42 „	3151 „	„	73 „	851 „	III. „
25 „	3278 „	„	44 „	21 „	IV. „
14 „	7132 „	„	25 „	908 „	V. „
6 „	2195 „	„	10 „	1293 „	VI. „
95 hektár	2934 négyzetm.	azaz	165 kat. h.	951 öl²	szántó
7 „	3295 „	„	12 „	1179 „	V. oszt. rét
— hektár	4532 négyzetm.	azaz	— kat. h.	1260 öl²	IV. oszt. erdő

A *B)* tábla határa északon a 4136. hrszú dűlőút, keleten a 4286. hrszú Szulok felé vezető dűlőút, délen a 4252 hrszú dűlőút, nyugaton a Nyíres erdő. A tábla területe 54 hektár 2379 négyzetméter, azaz 94 kat. hold 400 öl², amely művelési áganként és minőségi osztályonként az alábbiak szerint oszlik meg:

Zsírosmező

9 hektár	2086 négyzetm.	azaz	16 kat. hold	3 öl²	III. oszt. szántó
27 „	3458 „	„	47 „	831 „	IV. „
14 „	1727 „	„	24 „	1005 „	V. „
3 „	5108 „	„	6 „	161 „	VI. „
54 hektár	2379 négyzetm.	azaz	94 kat. hold	400 öl²	szántó

A *C)* tábla határa északon a TSz. régebben tagosított táblája, keleten az 5503 hrszú dűlőút. A tábla területe 9 hektár 2206 négyzetméter, azaz 16 kh 37 □-öl, amely művelési áganként és minőségi osztályonként az alábbiak szerint oszlik meg:

Pusztabarcsi dombok

7 hektár	1419 négyzetm.	azaz	12 kat. h.	657 öl²	II. oszt. szántó
2 „	787 „	„	3 „	980 „	III. „
9 hektár	2206 négyzetm.	azaz	16 kat. h.	37 öl²	szántó

[46] A Vörös Csillag részére kialakított táblákból készült „Tábla kimutatás"-ban szerepel az egyes táblák kataszteri tiszta jövedelme:

A tábla kat. tiszta jövedelme	1808 K 88 f	(kb. 10 K/kh)
B „	834 K 06 f	(kb. 8,8 K/kh)
C „	238 K 31 f	(kb. 14,9 K/kh)
D „	2290 K 25 f	(kb. 13,5 K/kh)
E „	66 K — f	(kb. 11 K/kh)
F „	128 K 13 f	(kb. 16 K/kh)
az összes 272 ha 5241 m² „	5365 K 63 f	(kb. 11,3 K/kh)

A *D)* tábla határa északon a 2588. hrsz. dűlőút, keleten a Tsz használatában levő legelő, délen a Dráva, nyugaton a Tsz használatában levő állami tartaléktábla. A tábla területe 97 ha. 9280 négyzetméter, azaz 170 kh 276 □-öl, amely művelési ágankint és minőségi osztályonként az alábbiak szerint oszlik meg:

Belcsa

49 hektár	1093 négyzetm.	azaz	85 kat. h.	542 öl²	II. oszt. szántó
44 „	7308 „	„	77 „	1168 „	III. „
93 hektár	8401 négyzetm.	azaz	163 kat. h.	110 öl²	szántó
2 „	5834 „	azaz	4 „	783 „	IV. oszt. rét
1 „	5045 „	„	2 „	983 „	IV. oszt. erdő

Az *E)* tábla határvonala északon, keleten és délen a már régebben betagosított tsz tábla, nyugaton a somogytarnócai állami gazdaság táblája. A csatlakozó táblarész területe 3 ha 4528 négyzetméter, azaz 6 kh, amely művelési áganként és minőségi osztályonként az alábbiak szerint oszlik meg:

Pusztabarcsi dombok (csatlakozó táblarész)
3 ha 4528 négyzetméter, azaz 6 kh III. osztályú szántó.

Az *F)* tábla határvonala északon, keleten, délen és nyugaton a már régebben betagosított Vörös Csillag Tsz táblája. A beékelődött táblarész területe 4 ha 6087 négyzetméter, azaz 8 kh 14 □-öl, amely az alábbiak szerint oszlik meg:

Viktorpuszta (beékelődött táblarész)
4 ha 6087 négyzetméter, azaz 8 kh 14 □-öl II. osztályú szántó.

A kialakítani javasolt területekben levő földrészletek adatait a „Műszaki Utasítás" szerint elkészített és ide csatolt „Tábla kimutatások" tartalmazzák. A kialakított területben 98 dolgozó parasztnak 198 kh földje van.[47] A Tagosító Bizottság részükre a velük történt megegyezés alapján az alábbi csereterületeket javasolja:[48]

A kialakított területben van 30 dolgozó kisembernek összesen 42 kh földje. A Tagosító Bizottság velük történt megegyezés alapján részükre az alábbi csereterületeket javasolja:

A kialakított területben van 5 dolgozó paraszt által haszonbérelt összesen 10 kh állami tartalékföld. A Tagosító Bizottság a tartalékföld haszonbérlőivel történt megegyezés alapján az alábbi csereterületekre javasolja a kishaszonbérletet átírni:

A Tagosító Bizottság a cseretárgyalások során 17 egyéni dolgozó paraszttal csak részben tudott megegyezni, és ezért a területéhez még hiányzó földet a Tagosító Bizottság lehetőleg területük nagyságának és minőségi osztályának megfelelően kijelölte. Általuk összesen elfogadva 6 kh, kijelölve 38 kh.

A Tagosító Bizottság a földcserékkel kapcsolatban elkészítette a Műszaki Utasítás szerint „csereingatlanok jegyzék"-ét és kiállította a „Csereingatlanok kiadási jegyzéke"-it. Ezeket a munkarészeket a Bizottság a tagosítási javaslathoz csatolta.

[47] A tagosítás előtt a 98 dolgozó paraszt 198 kh területe 350 különálló birtoktestet képezett. A tagosítás során az egyénileg gazdálkodók parcelláinak száma nem növekedett, s a tagosítás után a csereterületeket ugyancsak 35 különálló birtoktestben jelölték ki. A probléma most is az volt, mint 1951-ben: a csereterületek egy része messzebb esett, és lényegesen rosszabb minőségű földet kaptak cserébe (ezért volt a cserét el nem fogadók nagy száma). Ezt mutatja, hogy a csereterületek több mint 80%-át a legrosszabb földű dűlőkben kapták (az alábbi számok nem különálló parcellák, hanem helyrajzi számot jelölnek; ezért több kb. 50-nel, mint a parcellák száma): Zsirosmező 72, Vukovár 70, Tekeres 58, Felsőmező 44, Téglavető 37, Perdély 35, Kenderföld 20, Szőlőhegy 7; míg a jobb minőségű Zátonyban 30, Belcsán 20, Drávaerdőn 3 parcellát kaptak. Egy 1951-es „tagosítandó ingatlanok jegyzékéből" pontosan megállapítható, hogy az előbb felsorolt dűlők legjobb földjei a 3. és 4. minőségi osztályba tartoztak (míg a többség az 5—7. osztályba), addig az utóbb felsorolt dűlők (elsősorban Drávaerdő, Viktor, Pusztabarcs) területének legnagyobb része az első és második osztályba.

[48] Amint a felsorolás mutatja, a nagyobb területtel rendelkezők földje a tagosítás után általában elaprózódott Pl. „*Farkas János* és felesége Ripli Mária tagosítással érintett 0195/1. hrsz.-ú 3 ha 4528 m², azaz 6 kh. földjéért cserébe kapja a Perdély dűlőben levő 6680/a. hrsz.-ú 1931 m², azaz 537 □-öl, 6680/b. hrsz.-ú 6701 m², azaz 1 kh 263 □-öl, Tekeres dűlőben 5309/a hrsz.-ú 2361 m², azaz 656 □-öl, 5309/b. hrsz.-ú 1345 m², azaz 374 □-öl, 5310/a. hrsz.-ú 3150 m², azaz 876 □-öl, 5310/b. hrsz.-ú 1448 m², azaz 402 □-öl, 5458/2. hrsz.-ú 2155 m², azaz 599 □-öl, 5459 hrsz.-ú 1985 m², azaz 552 □-öl, 5471/2. hrsz.-ú 3307 m², azaz 919 □-öl, Drávaerdő 6772. hrsz.-ú 5755 m², azaz 1 kh, Tekeres dűlőben 5456. hrsz.-ú 4036 m², azaz 1122 □-öl, Kenderföld dűlőben 2473. hrsz.-ú 404 m², azaz 113 □-öl, összesen: 3 ha 4578 m², azaz 6 kh 13 □-öl földet." Ugyanakkor az is látható, hogy a szétaprózott nadrágszíj-parcellák helyett egy táblába összevont birtoktestet kapnak cserébe. Pl. „*Kardos Ádámné* szül. Knoll Rozália tagosítással érintett 2973., 3023., 3082. hrsz.-ú, összesen 5347 m², azaz 1487 □-öl földjéért cserébe kapja a Felsőmező dűlőben levő 3567/2. hrsz.-ú 5151 m², azaz 1432 □-öl földet".

A Tagosító Bizottság a barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet részére engedélyezett tagosításról a tagosítási javaslatot a fentiek szerint elkészített és ezzel a tagosítás előkészítő eljárását befejezte. A tagosítási javaslatot mellékleteivel együtt a Járási Tanács Végrehajtóbizottsága Elnökének megerősítés végett bemutatja.

Barcs, 1956. október 8.

(Gellért Ferenc sk)
t. b. elnök

műszaki szakértő

községi mezőgazdasági állandó bizottság kiküldöttje

földmívesszövetkezet kiküldöttje

Vörös Csillag TSZ elnöke

ügykezelő

a Darányi Gépállomás megbízottja

VI. Tagosítási javaslat megerősítése

A barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet ingatlanainak tagosításáról készített javaslatot felülvizsgáltam és annak alapján a javaslatot megerősítem.

Az eljárásnak a javaslat szerint végrehajtását elrendelem.

Barcs, 1956. október 9.

járási mezőgazdasági osztály vezetője

a barcsi járási tanács VB elnöke

VII. Birtokbaadás

A barcsi Vörös Csillag termelőszövetkezet részére a Tagosító Bizottság a kialakított területet 1956. október 10-én délelőtt átadta. A Tagosító Bizottság a csereföldek birtokbaadásának időpontjáról valamennyi érdekeltet a „Műszaki Utasításhoz" mellékelt mintának megfelelően „Értesítéssel" egyenként értesítette. A csereföldek birtokbaadását az egyéni gazdák részére a TB 1956. október 10-én délután kezdte meg a Téglavető dűlőben. Október 11-én birtokbaadásra került a Zsírosmező és Vukovár dűlő, 12-én Drávaerdő, Perdély, Tekeres és Felsőmező dűlőkben, 13-án pedig Kenderföld, Belcsa és Zátony dűlőkben, 13-án a birtokbaadást a TB befejezte.

A Tagosító Bizottság a birtokbaadás végrehajtásába a mezőőröket is bevonta. A csereterületek birtokbavételét a tagosítással érintett egyénileg gazdálkodók aláírásukkal igazolták.

VIII. Kártalanítások

A Tagosító Bizottság a birtokbaadás során megállapította, hogy . . .[49]

[49] 70 tulajdonos részére állapítottak meg kártalanítást, összesen közel 40 000 Ft értékben. Egyébként maga ez a tény is mutatja, hogy a cserére kötelezettek miért nem szívesen fogadták a felajánlott csereterületeket. Nemcsak arról volt szó, hogy az egyéniek a leadott ingatlanaik helyett esetleg rosszabb minőségi osztályú földet kaptak. Elsősorban nem ez volt a csereterület oly gyakori el nem fogadásának az oka, hanem az, hogy a megmunkált, letrágyázott területek helyett sokszor leromlott tartalékföldeket adtak cserébe, s így hiába fizették ki a cserére kötelezettnek a szántás (1 kh = 150 Ft), a trágyázás (1 kh = 900 Ft) vagy pl. a lucerna (1 kh = 1100 Ft) ellenértékét, ha a cserébe kapott föld esetleg évek óta nem volt rendszeresen szántva, trágyázva. A jegyzőkönyv e VIII. (Kártalanítások) fejezete a fentieket bizonyítja. A kártalanításra javasolt, cserére kötelezett egyénileg dolgozók összesen 30 kh trágyázott földet adtak le, míg csereterületeiken összesen 12,5 kh-on biztosítottak hasonló feltételeket. Sokkal rosszabb volt a helyzet a vetések, ill. a szántások vonatkozásában. Míg a cserére kötelezettek 17 kh kisebb-nagyobb értékű bevetett területet adtak át, addig csereterületeiken egyetlen □-ölnyi vetés sem volt. Ugyanezt tapasztalhatjuk a felszántott területek vonatkozásában. A fenti 70 egyénileg dolgozó 27 kh egyszer vagy többször felszántott területet adott le — parlagért. — A következőkben idézünk a tagosítási jegyzőkönyvből néhány jellemző példát: „8. *Göncz Imre* 3139. hrszú 868 □-öl területét letrágyázta és azon bíbor van. Csereterületén bíborral és trágyázott földdel kártalanítani nem tudtuk, ezért javasoljuk, hogy a bíborért 78,90 Ft, az istállótrágyázott földért 488,25 Ft kártalanítást kapjon. 15. *Schermann Jánosné* 3027. hrszú 1 kh 400 □-öl területét istállótrágyázta. Trágyázott csereterületet adni részére nem tudtunk, ezért 1125 Ft kártalanítást javasolunk részére. 21. *Frank Jánosné* 3110. és 3165. hrszú területeken összesen 1 kh 864 □-ölön trágyázást végzett. Trágyázott csereterületet részére kiadni nem tudtunk, miértis 1386 Ft kártalanítást javasolunk. 25. *Péter György* a 3129. hrszú 1100 □-öl területét letrágyázta. Trágyázott csereterületet adni nem tudtunk, így 618,75 Ft kártalanítást javasolunk részére. Ugyancsak a 3129. hrszú 900 □-öles területen vetőszántást

IX. A tagosítási jegyzőkönyv lezárása

A Tagosító Bizottság a Barcsi Vörös Csillag MTSZ részére elrendelt tagosítási eljárást 1956. október 19-én befejezettnek nyilvánítja és a jegyzőkönyvet lezárja.

Barcs 1956. október 19.

Gellért Ferenc sk.
a t. b. elnöke

Giba Tamás s. k.
a mezőgazdasági állandó bizottság kiküldöttje

Berkics Mihály s. k.
A barcsi Vörös Csillag MTSZ elnökhelyettese

Szabó Árpád s. k.
a darányi gépállomás megbízottja

Simon József s. k.
a Földmívesszövetkezet kiküldöttje

Kiss Erzsébet s. k.
ügykezelő

Király Vendelné s. k.
műszaki szakértő

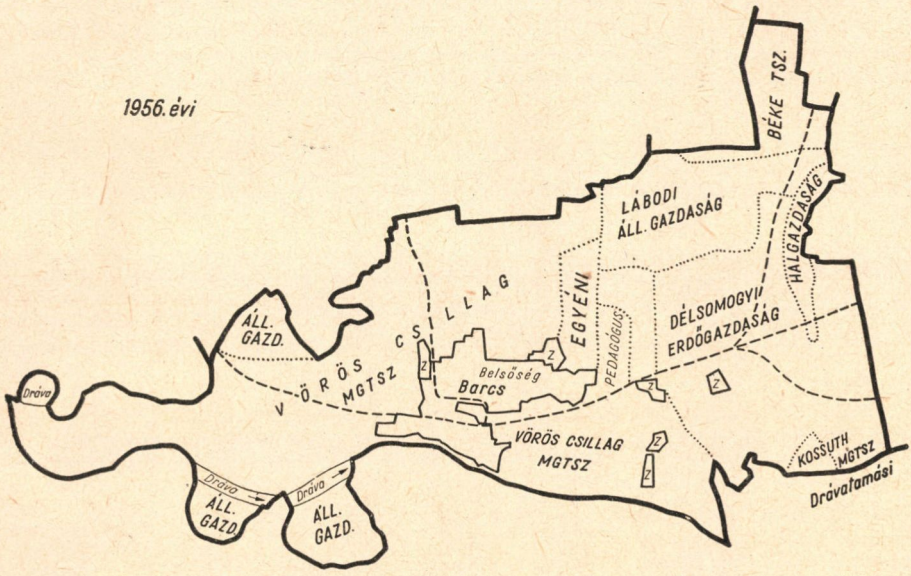

4. térkép

Közli: Benke József

végzett. Csereterületén vetőszántás nincs, miértis 67,50 Ft kártalanítást javasolunk. 26. *Kaponai Mihály* 3180. és 3149. hrszú területén, mely összesen 1400 □-öl lucerna van. A beállottság figyelembe vételével 1312,50 Ft. 39. *Szokol Lajosné* 4213. hrszú 1330 □-öl területét tarló és vetőszántotta. Ezenkívül szántás előtt alátrágyázta. Csereterületén trágyázás, illetve szántás nincs, miértis a trágyázásért 748,13 Ft, a szántásért 126,35 Ft kártalanítást javasolunk. 42. *Schulcz Ferenc* 4228. hrszú 1145 □-öl területét letrágyázta, vetőszántotta, majd felerészben árpát, másik felébe rozsot vetett. A Bizottság a trágyázásért 644,06 Ft, vetőszántásért 85,88 Ft, a vetésekért 186 Ft kártalanítást állapít meg részére, tekintettel arra, hogy trágyázatlan parlag földet kapott cserébe. 58. *Szabó József* 4221. hrszú 1207 □-öl területét letrágyázta, majd kétszer szántotta és bíbort vetett bele. Csereterülete sem szántva, sem trágyázva nem volt, bíbor sincs rajta, miértis a bizottság a trágyázásért 678,94 Ft, szántásért 104,66 Ft, bíborért 109,72 Ft kártalanítást javasol".

ЙОЖЕФ БЕНКЕ

ПРОТОКОЛЫ СЕЛА БАРЧ О РАЗМЕЖЕВКЕ ЗЕМЛИ В 1949—1956

Резюме

Автор на примере протоколов и прилежащих к ним документов села Барч желает показать оказанные упомянутыми выше материалами, как источниками по аграрной истории, возможности для исследования.

Размежевание являлось важным предусловием социалистической реорганизации сельского хозяйства Венгрии. Без него оказалось бы невозможным рентабельное производство в рамках крупных хозяйств.

Положительные хозяйственные результаты размежевания общеизвестны. Они — и до освобождения страны — безусловно оказали ободрительное влияние на крестьянские хозяйства, на продуктивность сельского хозяйства.

В селе Барч за время от 1949 до 1956 г. было произведено пять размежеваний, в результате того, что здесь темп создания кооперативных хозяйств был значительно быстрее, чем вообще в стране. Данный фактор однако лишь в первые 2 года имел решающее значение в определении темпа размежеваний, впоследствии самой размежевкой земель определялся темп развития кооперативного движения, точнее, размежевания были использованы для создания кооперативных хозяйств. Таким образом размежевания имели важные последствия. После появления в селе комитета по размежеванию политическое настроение села становилось более напряженным, в частниках усиливалось чувство неуверенности в будущем, они теряли охоту к работе. Чрезмерное проведение размежеваний из крана превратилось в тормозящую силу, за что сельскому хозяйству пришлось дорого заплатить.

Опубликованные здесь протоколы — и прилежащие к ним прочие материалы еще более единогласно — свидетельствуют о том, что после размежеваний условия производства для единоличников стали более неблагоприятными (в введении указывается напр. на возрастание расстояний; при размежевании в 1951 году жителям края Викторпуста были предложены участки в 7 раз (!) дальше, чем их прежние участки). Данное обстоятельство влияло в сторону потери трудящимися крестьянами охоты к работе. В то же время усиливалось чувство неуверенности крестьян, что доказывается отказом их от своих земель. Отказы начались в 1949 году, в 1950 году продолжались, а в 1951/52 годах достигли массовых размеров. (1949 : 6 крестьян отказались от 125 кад. хольдов, 1952 : 201 крестьян от 924 кад. хольдов, всего отказались от больше чем 1600 кад. хольдов.)

При размежевании во всех случаях возрастало число вступающих в кооперативные хозяйства. Особенно значительных размеров достигло число вступающих во время между осенним и весенним размежеваниями 1951—1952 годов. За 6 месяцев число семейств, вступивших в коллективные хозяйства, возросло с 42 до 410.

Проведенными в период от 1949 до 1956 года размежеваниями было затронуто почти 20 000 кад. хольдов земли, что является 5 раз больше затронутой земельной реформой территории.

JÓZSEF BENKE

DIE VERKOPPELUNGSPROTOKOLLE DER GEMEINDE BARCS (1949—1956)

Zusammenfassung

Wir versuchen in einigen Beziehungen die Forschungsmöglichkeiten, die uns das Material der Verkoppelungsprotokolle (und das ihrer Arbeitsteile) — als eine agrargeschichtliche Quelle — anbietet, auf dem Grunde der Verkoppelungsprotokolle der Gemeinde Barcs darzustellen.

Die Verkoppelung war eine wichtige Bedingung der wirtschaftlichen Umorganisierung unserer Landwirtschaft; ohne sie ist eine rentable großbetriebliche Produktion unvorstellbar.

Die positive wirtschaftliche Folge der Verkoppelungen ist von jedem anerkannt. Die Verkoppelungen waren — auch vor der Befreiung — auf die bäuerliche Wirtschaftung, auf die landwirtschaftliche Produktion ohne Zweifel von anregender Wirkung.

In der Gemeinde Barcs hat man zwischen 1949 und 1956 bei fünf Gelegenheiten verkoppelt. Das war deshalb möglich, weil die Entwicklung der produktionsgenossenschaftlichen Bewegung in der Gemeinde in viel rascherem Tempo vor sich ging, als der Landesdurchschnitt.

Diese Ursache hat aber das Tempo der Verkoppelungen nur in den zwei ersten Jahren bestimmt. Später haben die Verkoppelungen schon das Tempo der Entwicklung der produktionsgenossenschaftlichen Bewegung bestimmt oder genauer: die Verkoppelungen wurden zur Organisierung der Produktionsgenossenschaften benutzt. So hatten die Verkoppelungen schwere Folgen: mit dem Erscheinen der Verkoppelungskommission wurde die politische Stimmung gespannter, die Existenzunsicherheit der Einzelbauern steigerte sich, ihre Arbeitslust nahm ab, die Antreibung der Verkoppelungen ohne Maß und Ziel wurde aus Anregung zur hemmenden Kraft und dafür hat unsere Landwirtschaft einen schweren Preis gezahlt.

Auch aus den hier mitgeteilten Protokollen ist es ersichtlich — was die übrigen Arbeitsteile der Verkoppelungen noch eindeutiger zeigen —, daß die Produktionsbedingungen für die Privatarbeiter nach der Verkoppelung schlechter wurden (zum Beispiel — wie wir es in der Einleitung erwiesen hatten — die Vergrößerung der Entfernung: bei der Verkoppelung in 1951 waren die den Bauern von Viktorpuszta angebotenen Tauschimmobilien um siebenmal weiter gelegen, als ihre eingetragenen Parzellen). Dies verminderte die Produktions- und Arbeitslust der arbeitenden Bauernschaft. Damit parallel hat sich auch ihre Existenzunsicherheit gesteigert, was auch die Bodenanbietungen zeigen, die in 1949 ansetzten, sich in 1950 steigerten und in 1951—52 schon Massenausmaße annahmen (1949: 6 Besitzer 125 Kj., 1952: 201 Besitzer 924 Kj.; zusammen mehr als 1600 Kj.).

Bei den Verkoppelungen wuchs die Anzahl der in die Produktionsgenossenschaften Eintretenden immer. Besonders bedeutend waren sie zwischen den Herbstverkoppelungen in 1951 und den Frühlingsverkoppelungen in 1952 (und auch während der Verkoppelungen): in sechs Monaten stieg die Anzahl der Familien der Produktionsgenossenschaften von 42 auf 410.

Die in der Gemeinde erfolgten Verkoppelungen zwischen 1949—1956 berührten ungefähr 20 000 Kj, was beinahe das Fünffache des Gebietes, das zur Zeit der Bodenreform »in Bewegung gesetzt wurde«.

KRÓNIKA

AZ AGRÁRTÖRTÉNETI KUTATÁS HELYZETE ÉS FEJLŐDÉSÉNEK PROBLÉMÁI*

Az utóbbi két évtizedben számos európai országban meggyorsult a tudományok differenciálódásának feltartóztathatatlan folyamata, s ennek jegyében az agrártörténetírás sajátos profilú diszciplínaként különült ki a történettudományok (különösen a gazdaságtörténet, az ún. parasztságtörténet, a néprajz, a régészet), másfelől az agrártudományok (főként az agrárgazdaságtan, a gazdasági földrajz, az egyes tudományágak tudománytörténete stb.) köréből; mindamellett, hogy természetesen megtartotta kapcsolatait az említettekkel. Kikülönülését egyfelől a technikai és üzemszervezeti viszonylatok iránti fokozott érdeklődés, másfelől önálló kutatóintézetek, publikációs fórumok (monográfiák, sajátos profilú folyóiratok) alapítása vagy megjelenése jelezte, majd az, hogy az agrártörténetírás újonnan feltárt eredményei visszahatottak mindazokra a tudományterületekre, amelyekből kiválva e diszciplína megszületett és a tudományok differenciálódásánál egyebütt is tapasztalható kölcsönhatások most már rendszeresen termékenyítették meg valamennyi, e folyamatban érintett tudományág területét. E fejlődés egyszersmind az agrártörténetírás művelői számának szinte ugrásszerű gyarapodásával járt, valamint azzal, hogy vonzási köre kitágult, amit leginkább az agrártörténeti társaságok, egyletek alapítása vagy új életre kelése bizonyít.

Ebbe a folyamatba a magyar marxista tudományosság az utóbbi évtizedben, gyakorlatilag a XX. kongresszus után kialakult tudományos és ideológiai légkörben kapcsolódott be. Az MTA felkarolt egy 1955-ben alakult munkaközösséget és 1959-ben megalakította az Agrártörténeti Bizottságot, amelyet szervezetileg az MTA IV. Osztályához csatolt. Ezt követően az MTA Elnöksége biztosította az Agrártörténeti Szemle (Historia Rerum Rusticarum) c. folyóirat nyomtatott formában történő megjelenését. A rákövetkező években pedig a Bizottság égisze alatt megjelent néhány — az Akadémiai Kiadó által gondozott — kiadvány is.

A történtek után az agrártörténetírás művelői rendelkeztek mindazokkal a tudományszervezeti és publikációs fórumokkal, amelyek ma hazánkban egy tudományág funkcionálásához végső soron szükségesek.

Az agrártörténetírás önálló tudományszervezeti beillesztése az MTA rendszerébe gyakorlati következménye volt annak a több évtizedes folyamat-

* Jelentés, melyet az MTA Elnökség részére készített az MTA Agrártörténeti Bizottsága. 1967. május 5-i ülésén (amikor a végleges szöveget elfogadta) a bizottság elhatározta, hogy azt folyóiratban közzéteszi.

nak, melynek során az agrártörténetírás hazánkban kifejlődött és végül — a felszabadulást követően — a marxizmus jegyében átalakult.

E fejlődési folyamat — lényegét tekintve — talán az alábbiakkal jellemezhető:

Magyarországon megközelítőleg már egy évszázad óta folytak agrártörténeti jellegű kutatások. E kutatások azonban — jóllehet általában az agrárfejlődés jelenségeinek feltárását célozták — különféle diszciplínák mellékes, esetleges és egymástól elszigetelt vállalkozásai voltak. Mivel ezeket sokkal inkább jellemezte a spontaneitás, mint a tudatosság; az elért eredmények egymás számára elérhetetlenek maradtak, értelmezhetetleneknek látszottak, az egyes tudományok pedig — amelyeknek keretei között ezek az eredmények megszülettek — módszertanilag alig hatottak egymásra.

A két világháború közötti magyar tudományosságban ugyan bizonyos szakosodási tendencia volt érzékelhető (legalábbis az agrártörténetírást illetően), ám e tendencia jegyében a történettudomány érdeklődése mindinkább a társadalmi fejlődés elemzésére, a néprajzé az ipari forradalom előtti mezőgazdaság technológiája és munkaszervezete maradványainak leírására, az agrártudományoké pedig egyes diszciplínáinak tudománytörténetére korlátozódott, anélkül, hogy bármely tudományterületen jelentkezett volna a konfrontáció, majd a szintetizálás igénye.

A felszabadulás óta eltelt két évtizedben a marxizmus ideológiája valamennyi tudományterületen meggyökeresedett, és ennek kedvező hatását tapasztalni lehetett az agrártörténetírás gyakorlatában is. A marxizmus történetfelfogásának alkalmazása egyúttal meggyorsította az érintkezést az egyes tudományok azon ágai között, melyek az agrárélet múltjának jelenségeit kutatták. Tette ezt elsősorban azzal, hogy tudatosította: a múlt, így az agrártörténet egykori megnyilvánulásai is összefüggésben vannak egymással, a termelőerők fejlődése befolyásolja a társadalmi viszonyok alakulását és megfordítva, a társadalmi viszonyok visszahatnak a termelőerők fejlődésére. Ezen axiómák és a velük kapcsolatos legfőbb módszertani elvek meghonosodása következtében igen gyorsan érintkezésbe léptek egymással azok a tudományok, amelyek korábban egymástól elszigetelve végezték agrártörténeti kutatásaikat.

A marxizmus ideológiai behatolása az agrártörténeti kutatások területére természetszerűleg nemcsak a tudományok módszertani konfrontációját kezdeményezte, s teremtette meg a komplex kutatás konkrét szükségletét és lehetőségét, hanem — pártossága folytán — polemikus harcot kezdeményezett a burzsoá ideológiák, illetve maradványaik ellen. Tudománytörténeti és tudományszervezeti előfeltételek magyarázzák azt a tényt, hogy miért elsősorban a magyar társadalom és benne az agrártársadalom osztályviszonyai történetének, az osztályharcok magyarországi történetének kutatása lendült fel és vált kezdetben — egyebek közt az agrártörténeti vizsgálatoknak is — domináns ágává.

Az elmúlt évtizedek fejlődését tekintve elvi síkon, tematikusan mindenekelőtt a következő jelentős eredményeket kell kiemelni.

A tudományágazat egészét illetően kétségtelenül meghonosodott és uralkodóvá vált a marxizmus elmélete és gyakorlata, a marxizmus történetszemlélete hatja át összességükben az agrártörténeti kutatásokat. Szinte minden kutatási probléma felvetésében, kezelésében, kutatási módszereinek kidolgozásában megmutatkozik ez. Különösen élesen domborodott ki a marxista

történetfelfogás gyors érvényesülése a társadalmi kérdések kutatásában, az osztályharc kérdéseinek felvetése során. Ez volt kezdetben az a vízválasztó, amely a történelmi materializmus alapján álló kutatásokat elválasztotta a polgári ideológián nyugvó elemzésektől. 1945 után éveken át azok a kutatások kerültek természetszerűleg előtérbe, amelyek az osztályharc szerepét vizsgálták, bizonyították a magyar történelemben az agrártörténet vonatkozásaiban is. Ma sem elhanyagolt kutatási terület ez, legfeljebb az osztályharc kérdéseinek más vetületei kerülnek olykor-olykor a kutatás reflektorfényébe.

Ám az ellenforradalmi rendszer ideológiája, melynek tudománytörténeti örökségével a marxista agrártörténetírásnak le kellett számolnia, nemcsak az osztálybéke propagálásáról volt nevezetes, hanem — a mondott nézetekkel szoros összefüggésben — arról is, hogy a múlt megítélésében mindenféle reális összehasonlítási lehetőséget elhárított magától; nemcsak az illuzionizmus, de a provincializmus is jellemezte, s ennek maradványai sajnos napjainkig hatóan befolyásolják közgondolkodásunk egészét. Ennek ellensúlyozására kezdődtek azok a nemzetközi jelentőségű összehasonlító jellegű vizsgálatok, amelyek a magyarországi agrárfejlődés tendenciáit elemzik és vetik össze Európa más országainak, elsősorban a nyugat-európai országok agrárfejlődésének törvényszerűségeivel. E vizsgálódások az összehasonlító történeti kutatások módszereivel megvonták azokat a nagy nemzetközi kereteket, amelyek között a magyarországi agrárfejlődés végbement, s egyúttal a magyar agrárfejlődés irányát, főbb fejlődési sajátosságait is megállapították.

A tudománytörténeti örökség folytatásaként és módszertani megújulásaként lehet értékelni azokat az agrártörténeti vizsgálatokat, amelyek a feudalizmuskori földesúri árutermelő üzemek fejlődésének tendenciáit igyekeztek tisztázni, most már hangsúlyosan oly módon, hogy e vizsgálatok során fény derüljön a parasztság társadalmi helyzetére, az osztályszerkezetben elfoglalt pozíciónak változására és egyes rétegeinek mozgására a társadalomban. Ugyancsak társadalmi következményei felől igyekezett a kutatás megközelíteni a kapitalizmuskori mezőgazdasági termelés törvényszerűségeit, és ezzel a témaválasztással sikerült már túllendülni a feudalizmus korszakhatárán, továbbá egyidejűleg mérlegelni lehetett már — a téma természetéből következően is — a nemzetközi tendenciák hazai lefolyását vagy hatását is.

Külön kell megemlékezni azokról a kutatásokról, amelyek a mezőgazdasági termelőerők fejlődését vizsgálták az elmúlt évtizedekben. E kutatások annál is jelentősebbek, mert olyan hátrányok behozását tekintették céljuknak, amelyek a magyarországi agrártörténeti kutatás korábbi fejlődési sajátosságaiból adódtak, és mind fájóbban éreztették hatásukat más, ezekkel a kérdésekkel szoros összefüggésben álló problémakörök feltárásának terén is, hiszen azokat a termeléstörténeti vizsgálatok nélkül sokszor lehetetlenség volt megoldani. Különösen örvendetes az a fordulat, amely az utóbbi évtizedekben ezen a területen végbement, azért is, mert a kutatás, amikor a kizárólagosan társadalmi kérdések felől a termelés technikai problémái, a mezőgazdasági üzemi struktúra történetének feltárása irányába fordult, egyúttal nem fulladt szűk prakticizmusba, hanem mindig tekintettel volt és van arra, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok nem függetlenek egymástól, s ezek összefüggésében vizsgálta a konkrét termelési kérdéseket is.

A fentebb kiemelt témakörök, valamint azok kutatása is, amelyekről e rövid összefoglalás keretében nem lehetett megemlékezni, nem egy helyen, hanem szétszórtan, az egyes tudományszakaszok speciális intézményeinek kere-

teiben zajlott le. Így az MTA Történettudományi Intézetében, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Kossuth Lajos Tudományegyetem, a József Attila Tudományegyetem, az Agrártudományi Egyetem egyes (főként különböző történeti, gazdaságtörténeti, agrárgazdaságtani, statisztikai, néprajzi stb.) tanszékein, a Központi Statisztikai Hivatal történeti statisztikai kutatócsoportjában, a Mezőgazdasági Múzeumban, a Néprajzi Múzeumban, egyes vidéki múzeumok falai között, fővárosi és vidéki levéltárakban és másutt. E felsorolás is mutatja azt a nagyarányú szétforgácsoltságot, amelyben az agrártörténetírás mind a mai napig dolgozik és azt, hogy az MTA Agrártörténeti Bizottságának koordináló szervként mennyire széles horizontú tudományos mezőben kellett és kell kifejtenie tevékenységét.

Az MTA Agrártörténeti Bizottságának munkaprogramjában ezért kapott elsősorban szerepet a koordináló munka és az, hogy a bizottság segítse elő a különböző tudományterületek érintkezésének új eredményeit, azaz ne átfedések, de módszertanilag korszerűbb eredmények szülessenek, mint korábban: az izoláltság állapotában. E tudománypolitikai helyzetnek és a benne lejátszódó tudománytörténeti folyamatnak lett tükörképe az Agrártörténeti Szemle. E folyóirat, majd az 1964-óta megjelenő egyetlen kurrens nemzetközi szakbibliográfia, a Mezőgazdasági Múzeum által finanszírozott Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis jelentős nemzetközi elismerést vívott ki magának, illetve a magyar tudományosságnak. A folyóirat, melyben a magyar szerzőkön kívül más szocialista országok agrártörténészei is rendszeresen publikálnak, illetve kapitalista országokban folyó agrártörténeti kutatásokról szóló beszámolók jelennek meg ottani szerzők tollából, a szocialista tábor egyik jelentős szakfórumává fejlődött.

Mindezen eredmények mellett az agrártörténetírás magyar művelőinek és főként az MTA Agrártörténeti Bizottságának meg kellett teremteni azokat a feltételeket is, amelyek a mezőgazdaság termelőerői fejlődésének kutatását lehetővé teszik. E vizsgálatok szükségességét több körülmény indokolta. Egyrészt komolyan számolni kellett azzal az elvi követelménnyel, hogy — a történelem marxista—leninista felfogása szerint — a társadalmi fejlődést a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikája határozza meg; másrészt azzal, hogy a kutatás adott feltételeiből és részben tudománytörténeti adottságaiból következően hazánkban főként a termelési viszonyok, illetve az általuk meghatározott társadalmi szerkezetek kutatását fejlesztették és a felsorolt kutatóhelyeken elsősorban ilyen irányú vizsgálatok folynak; harmadrészt számolni kellett azzal, hogy a polgári tudományosságban az utóbbi évtizedekben nagyon széles körben tért hódító technológiatörténet és technicista szemlélet visszahatnak a hazai kutatásokra, amelyek további — ma már egyoldalúnak is tűnő — fejlesztésükkel, nem minden tekintetben korszerű tudományszerkezeti struktúrájukkal jelentős károsodást szenvedhetnek. Mindezen tényezőket mérlegelve az MTA Agrártörténeti Bizottsága — koordináló tevékenysége mellett — a termelőerők történetének kutatását szorgalmazta nagyobb mértékben.

A Bizottságnak mindenekelőtt olyan áthidaló megoldásokhoz kellett folyamodnia, amelyek elsősorban a múlt mulasztásait hivatottak pótolni. Ezért a Bizottság — a Mezőgazdasági Múzeum kutatási lehetőségeire és az MTA IV. Osztálya által eddig rendelkezésre bocsátott 3 kutatói státusra építve — részint olyan vizsgálatokat segített (és segít) befejezni, továbbá

eredményeiket publikálni, amelyek tematikusan — bár rendszerint csak közvetett módon — a mezőgazdaság termelőerőinek történetét kívánták megközelíteni, és amelyeknek kivitelezői mint az agrártörténetírás művelői szinte kivétel nélkül más tudományágak szervezeti keretein belül végezték el ilyen irányú munkájukat. Másrészt pedig olyan anyaggyűjtő, adatfeltáró kutatásokat kezdeményezett a Bizottság, amelyek — egy későbbi szintetizáló vizsgálat számára — közvetlenül vagy majdnem közvetlenül lehetővé teszik a mezőgazdaság hazai üzemviszonyai, technológiai adottságai, tájtermelési relációi történetének tanulmányozását. Ezek jelenleg még csak az anyaggyűjtés szintjén mozognak és — más erők hiányában — részfoglalkozásúakkal lebonyolíthatók. Mind a két említett esetben a munkaközösségi forma bizonyult alkalmasnak, részint azért, hogy a problémák többoldalú megközelítését meg lehessen oldani, részint pedig azért, hogy a meglehetősen nagytömegű és nem mindig összefüggő adatsorokat regisztrálni tudják a kutatók. Az előbbi esetben a kutatás és a feldolgozás néhány év időtartamában lebonyolítható volt, az utóbbi esetben hosszabb távú, folyamatos. Az előbbi esetben az elért eredményeket többé-kevésbé meghatározta az a tény is, hogy kialakítói jószerével adott munkafeltételeik között dolgoztak, és megoldandó feladataikat vizsgálataik tudománytörténeti hagyományai tűzték ki.

A fentebb felsorolt munkálatok önmagukon túlmutatva összességükben tanúsítják mind a Bizottság által kezdeményezett, mind a spontán alapokon létrejött munkálatok eredményességét, azt, hogy a Bizottság koordináló tevékenysége önmagában is képes volt komoly léptekkel előbbre vinni a kutatások modernizálásának, nemzetközi színvonalra emelésének ügyét. Ma már azonban a megnövekedett igények kielégítéséhez, a nemzetközi vitaképesség mind szükségesebbé váló növeléséhez ezek az eredmények nem elegendőek.

Annál kevésbé, mert egyidejűleg több irányból is fokozódott az igény az agrártörténeti kutatásokkal szemben. Mint történeti diszciplínának, végső soron tehát a társadalomtudomány egyik ágazatának, korszerű eszközökkel, nemzetközi színvonalon kell kivennie részét abból az ideológiai küzdelemből, mely világszerte folyik a kapitalizmus és szocializmus erői között, s kell ezt tennie akkor, amikor az agrártörténeti kutatásokban a polgári történettudomány részéről még fokozottabb erővel folyik a támadás, éppen a technologizmus, a termelőerők abszolutizálásának eszközeivel. Ma még az említett irányzatokkal szemben a küzdelem a mi részünkről is nemzetközi színvonalon folyik, amennyiben azonban nem nyílik mód soraink rendezésére, úgy rövid időn belül könnyen elmaradhatunk a nemzetközi mezőnytől, amiben talán az a legfájóbb momentum, hogy éppen az általunk kezdeményezett kutatási területeken növekedett meg — technikai eszközök igénybevétele révén is — a polgári történettudomány versenye. Különösen azt kell itt hangsúlyozni, hogy éppen eddigi eredményeink, a szakfolyóiratban megjelent tanulmányok, a különféle fórumokon publikált önálló kiadványok, monográfiák, nem utolsósorban pedig a Magyarországon kiadásra kerülő nemzetközi agrártörténeti bibliográfia révén állnak a hazai kutatások a nemzetközi érdeklődésnek bizonyos értelemben a homlokterében. Mind ebből, mind pedig a burzsoá történetfelfogással vívott ideológiai küzdelemből következően olyan feladatok hárulnak az agrártörténeti kutatásokra, amelyeknek a ma rendelkezésre álló keretek között egyre nehezebben lehet megfelelni.

De új követelményeket támaszt az agrártörténeti kutatásokkal szemben az agrártudomány és az agrárértelmiség is. Ezek a tényezők ugyanis mind-

inkább ráébrednek arra, hogy alapvető társadalmi szükséglet számukra az agrártörténet ismerete. Itt sem kifejezetten magyarországi jelenségről van szó, hiszen világszerte megfigyelhető folyamat az agrárértelmiségnek agrártörténeti, agrárszociológiai problémák felé fordulása, amely törvényszerűen és konzekvensen érvényesül hazánkban is. Ennek az igénynek egyik frappáns megnyilvánulási formája volt, hogy a Magyar Agrártudományi Egyesület is létrehozta nemrégiben Agrártörténeti Szakosztályát, amely rövid idő után kereken félezer szakembert sorolt tagjai közé.

S végül: újabban komoly erővel kopogtat az ajtón az az igény is, amelyet a mezőgazdasági szakemberképzés támaszt, amikor az oktatásban kívánja meghonosítani az agrártörténet tanítását. Világos ennek összefüggése az előbb említett tendenciával: az agrárfejlődés ismerete, pontosabban helyes ismerete nélkül nem lehet kialakítani az agrárértelmiség marxista világnézetét sem. Ezeknek a következtetéseknek logikus kifejlete az agrártörténet oktatásának bevezetése az agrártudományi egyetemeken és főiskolákon, ami ugyancsak komoly terheket ró az e kutatásokat koordináló akadémiai bizottságra s rajta keresztül a tudományos kutatásokra.

Mindezek a csak vázlatosan ismertetett körülmények nyilvánvalóvá teszik, hogy az agrártörténeti kutatások fejlesztését igénylő szükségletek kielégítésére az egyes intézményeken belül eddig is végzett kutatások megtartása és az MTA Agrártörténeti Bizottsága által történő további koordinálása mellett nem látunk más módot, mint azt, hogy a MTA Agrártudományok Osztálya keretei között tovább kell fokozni a kutatások támogatását, a lehetőségekhez képest bővíteni kell a kutatói gárdát, létre kell hozni egy kutatócsoportot, amely a jövőben csak növekedő feladatoknak eleget tud majd tenni. Természetesen emellett továbbra is szükségesnek tartjuk az agrártörténeti kutatásokban a legkülönfélébb már kialakult és a jövőben kialakítandó módszerek alkalmazását, vagyis a kutatócsoport létrejötte után továbbra is szükséges lesz mindazokkal a tudományterületekkel a módszertani és egyéb kapcsolatok fenntartása, amelyek agrártörténeti kérdések vizsgálatával eddig is foglalkoztak és továbbra is foglalkoznak. Sőt, a vázolt cél érdekében az Agrártörténeti Bizottság kapcsolatait — koordináló bizottságokon keresztül — rendszeresen kell ápolni (vagy ki kell építeni) az MTA I., II. és IX. Osztályaihoz tartozó tudományágak illetékes szerveivel. A kutatócsoport létrehozásának tehát nem lehet célja, hogy elsorvassza ezeket a kutatásokat, hanem ellenkezőleg: tanulságaik, eredményeik felhasználásával kell megfelelnie a maga speciális feladatának, annak, hogy vizsgálataival kiegészítse a társadalmi viszonyok változására irányuló kutatásokat a mezőgazdaság termelőerői, a technológia, az üzemi viszonyok, a munkaerőfelhasználás agrártörténeti elemzésével, hogy ily módon a magyar agrártörténetírás konkrét formákban is fel tudja használni a termelőerők és termelési viszonyok kölcsönhatásának törvényét. Egy ilyen kutatócsoport — ésszerű keretek között tartva — hosszabb távon is megszilárdíthatja a magyarországi kutatások már elért nemzetközi színvonalát, a lehetőségekhez képest korszerűsítését, sőt azt is, hogy a Magyarországon folyó agrártörténeti kutatások mind nagyobb szerepet vállalhassanak a polgári történetfelfogással folytatott ideológiai küzdelemben, e küzdelemből mind aktívabban vehessék ki részüket.

AZ MTA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGA

IV. NEMZETKÖZI GAZDASÁGTÖRTÉNETI KONGRESSZUS
Bloomington, Indiana (USA), 1968. szeptember 9—13.

A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság a IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszust az Indiana Egyetem meghívására Bloomingtonban (USA) rendezi meg 1968. szept. 9—13 között.

A Kongresszus az alábbi témák megbeszélésére alakult munkacsoportokban (szekciókban) fog tevékenykedni (zárójelben az egyes szekciók felelősének a neve és címe; hozzájuk fordulhatnak azok, akiket a téma érdekel és akik részt kívánnak venni a munkában és a vitákon):

1. A kapitalista struktúrák kialakulása és fejlődése (*F. Ruiz Martin* prof., bilbaoi egyetem, Spanyolország).
2. A gazdasági struktúrák folytonossága és átalakulása a XX. században (*Dr. P. Mathias*, Queen's College, Cambridge).
3. A technika fejlődése és a gazdasági növekedés (*A. Klima* prof., prágai egyetem).
4. Fogyasztás és termelés (*W. Kula* prof., varsói egyetem).
5. Történeti demográfia (*D. Eversley* prof., birminghami egyetem).
6. Az ókor gazdaságtörténete (*I. Gyakonov* prof., leningrádi egyetem és *M. I. Finley* prof., Jesus College, Cambridge).
7. Fejlett és fejlődésben elmaradt területek közötti kapcsolatok (*D. Kumar* asszony, 9. Ashoka Road, New Delhi. India).
8. Az agrárstruktúráknak és a talaj birtokbavételének problémái a „határvidéken" Amerikában és a világ más területein (*A. Jara* prof., chilei egyetem, Santiago de Chile).

Részletes körlevél és jelentkezési űrlap 1968 januárjában kerül kiküldésre. Ezt megkapják az előző kongresszusok résztvevői és mindenki, aki azt kéri.

Minden felvilágosításért a Társaság főtitkárához, *Jean-François Bergier* professzorhoz (genfi egyetem, Rue de Candolle, 1205. Genève, Svájc) lehet fordulni.

SZEMLE

A LATIN-AMERIKAI AGRÁRTÖRTÉNET NÉHÁNY MAI IRÁNYZATA

Az utóbbi évek nemzetközi történészkongresszusai és az egyes módszertani vázlatok egyöntetűen állapították meg a gazdaságtörténeti kutatások elmaradott állapotát a latin-amerikai országokban.[1] A bányászat- és kereskedelemtörténeti irodalom túlsúlya mellett az agrártörténet ebben a mezőnyben is a legszerényebb helyet foglalja el. Amikor az 1963-as, Santiago de Chilében megrendezett spanyol-amerikai gazdaságtörténeti kerekasztal-értekezlet összegezte a legfőbb problémákat, *Rolando Mellafe* referátuma inkább kutatási programot, mint átütő sikerekről szóló beszámolót adott.[2] A legújabb, a gyarmati korszakra korlátozódó, spanyol álláspontot érvényesítő rövid cikk legfeljebb néhány nehézséget, az agrártörténeti kutatásokat akadályozó körülményt sorol fel.[3]

Azok az agrártörténészek, akik a gyarmati korszakkal foglalkoznak, hajlamosak engedményeket tenni a jogtörténeti „institucionalizmusnak", és a közigazgatástörténet keretein belül maradnak. E ma már konzervatívnak minősülő iskola eminens képviselője a spanyol *Ots Capdequi*, aki a földbirtokviszonyok jogi elemzésén, a törvények és rendeletek értelmezésén nem megy túl.[4] Az agrártörténet terén a gazdaságtörténeti kutatások nem követték azt az utat, amelyen az ipar és kereskedelmi élet specialistái új módszertani megoldásokat kísérleteztek ki. *Tulio Halperin Donghi*nak a magyar közönség számára is hozzáférhető ismertetése a demográfiai irányzatokat, a konjunktúraelméletet *(P. és H. Chaunu)* és a neofiziokrata elemekkel átszőtt, felújított dopschizmust *(R. Romano)* mutathatta be a marxizmus mellett, mint amelyek választ kívánnak adni a gyarmati Spanyol-Amerika gazdasági fejlődésének leglényegesebb kérdéseire.[5] Nem ilyen könnyen követhetők nyomon az agrártörténet terén jelentkező új tendenciák.

Minthogy a spanyol korszakban a gyarmati adminisztráció, a köztársasági éra alatt a tartományi és városi szervezet meghatározó módon éreztette hatását a kereskedelemre, a külső piacok pedig mindennél fontosabbak voltak az egyoldalú, monokultúrás gazdaságok számára; érthetően nehezebben szakad ki az agrártörténet a politikai történet béklyóiból. A régi és az új törekvések közötti átmenetet a *nagybirtoktörténet* könnyíti meg. Az encomienda, merced, hacienda, hato stb. fejlődésére irányuló kutatások terén a régi típusú tanulmányokkal szemben *François Chevalier*-nek a mexikói haciendáról szóló monográfiája jelentett új színt.[6] A Marc Bloch-iskola hagyománya és metodikája nem mindenben alkalmas arra, hogy a latin-amerikai valóság titkait megfejtse. Az európai nagybirtokok adatai jelentős mértékben a *családi levéltárakból* kerülnek ki. Spanyol-Amerika családi birtoktörténeti forrásai a függetlenségi háború alatt elpusztultak vagy eltűntek. Csupán a francia Antillák rendelkeznek olyan gazdag családi forrásokkal,

[1] Legújabban *E. Florescano—A. Moreno Toscano:* Historia económica y social. Historia Mexicana, XV. 1965—1966. 310—78. l.

[2] Agricultura e historia colonial hispanoamericana. Az értekezlet teljes anyaga: Temas de historia económica hispanoamericana. 1963. *Mellafe* referátuma 23—32. l.

[3] *Demetrio Ramos:* Notas sobre historia de la economía agrícola de Hispanoamérica. Revista de Indias (Madrid), 103—4. sz. 1966. jan.—jún. 79—96. l.

[4] Pl. a spanyol-amerikai földbirtokrendszerről szóló művében, amelyben kolumbiai anyagot használ fel: El régimen de la tierra en la América Española durante el período colonial. 1946. Ciudad Trujillo.

[5] A Rivista Storica Italiana 1964. 1. számában megjelent tanulmányának kissé rövidített fordítása: Világtörténet 5—6. sz. 1965. 35—55. l.

[6] Az 1952-es francia szöveg 1956-os spanyol kiadása: La formación de los grandes latifundios en México. Tierra y sociedad en los siglos XVI y XVII. México 1956.

amelyek lehetővé teszik a birtokszervezet, rentabilitás stb. kérdéseinek tanulmányozását. *Gabriel Debien* érdemei jelentősek e téren.[7]

Azért is nehéz hagyományos eszközökkel nyúlni a spanyol-amerikai agrártörténethez, mert itt nincsenek olyan számítási kulcsok, mint Európában. A tized (diezmo), ellentétben a bányászatra kivetett állami illetékkel, a quintoval, egyáltalán nem vagy alig meghatározható; ezért a kereskedelmi adatokból nem lehet biztosan következtetni a termelés mennyiségi vonatkozásaira.

Nem kis nehézség a kutatók számára, hogy a földbirtokok osztódását és koncentrációját alig lehet nyomon kísérni. Még ennél is nehezebb a Latin-Amerikán belüli piaci mozgások adatszerű ábrázolása, hiszen mind a gyarmati, mind a köztársasági korszakban a külkereskedelem érdekei uralják a piacot, és még ma is a latin-amerikai országok kereskedelmének nem több mint 10%-a esik az egymással folytatott áruforgalomra.[8] A nemzeti korlátok, amelyek ma inkább nőnek, mintsem csökkennek, ugyancsak akadályozzák a kutatások fejlődését; és alig elképzelhető, hogy egyes regionális egységek történészei között kooperáció jöjjön létre a közös problémák megvizsgálására. Alkalmam volt pl. meggyőződni arról, hogy a viszonylag fejlett történettudománnyal büszkélkedő Chile szakmai közvéleménye mennyire nem ismeri a szomszédos Bolívia történelmét és társadalmi fejlődésének törvényszerűségeit. Olyan kereskedelmileg egységesen meghatározott térségnek, mint az Antilláknak, az ottani agrárfejlődésnek szinoptikus elemzése ma még csak kezdeti fokon áll.[9]

A latin-amerikai gazdaságtörténet, benne az agrártörténet a kiutat a nagyrészt francia eredetű *„strukturalizmusban"* keresi, amely a Herskovitz-féle *„gazdasági antropológiával"*[10] és a „gazdasági szociológiával" szövetségben tör magának utat az Újvilágban. A jelzett irányzatokban három elem olvadt össze:

a) a Hamilton óta divatos ár-bértörténet,

b) Braudel és iskolájának földrajzi determinizmusa és „konjunktúra"-elmélete,

c) a komparatisztika.

A negyedik, látensen ható erő az igen ismert marxi közgazdaságtan.

Ami a struktúrákat illeti, kevesen fogalmaznak olyan világosan, mint *F. Mauro*, a „Le Portugal et l'Atlantique" szerzője: „A struktúrák az idővel és a térrel változnak. Ezek komplex mechanizmusok vagy komplex mechanizmusok csoportjai, amelyek a rendszerhez tartoznak, és amelyeknek a törvényei változnak a rendszerrel". E törvények a „konjunktúra hatása alatt" állnak.[11]

Mind Mauro egyéb cikkeiben,[12] mind a brazil *C. Furtado* módszertani tanulmányában a „strukturalista megközelítés" példáit láthatjuk.[13] Ez nem más, mint összehasonlító igénnyel felépített gazdasági tipológia, amelyben az egyes területi egységek meglehetősen általános vonásokkal nyernek bemutatást, egy nagy „macroeconomia" „microeconomikus" részeiként. A strukturalista irányzatnak a marxizmus felé való kényszerű közeledése a kvantitatív felfogások *(Chaunu)* elleni, a kvalitatív szempontok melletti fellépésben is megnyilvánul. Ezt az átalakulást elsősorban a latin-amerikai történeti fejlődés ellentmondásaira vonatkozó vizsgálódásoknak köszönheti.

Az új törekvések maguknak a spanyol-amerikai országoknak a történészei körében lassan hódítanak teret a rendkívül erős pozitivisztikus és egyéb (köztük szellemtörténeti) örökségek ellenében. A *Vicens Vives* szerkesztette *Historia Social y Económica de España y América* kötetei nagymértékben járultak hozzá az úttörés munkájához. A strukturalista tendenciák és ezek vegyülékei főleg Mexikóban, Chilében és Argentínában kezdik befolyásolni az agrártörténeti kutatásokat.

E vonatkozásban meg kell említeni *Mario Góngora* kiváló tanulmányát a chilei „inquilinusokról", a paraszti birtokok e kivételes, de jellemző esetéről, amely az extenzív

[7] Főbb művei közül a legújabbak: Aux débuts d'une grande plantation à Saint-Domingue (1685—1714). Le Havre, 1953. Plantations et esclaves à Saint-Domingue. Dakar 1962. Sur une sucrerie de la Guayane. Dakar 1964.

[8] Vö. négy mexikói szerző művét a gazdasági integrációról: Hacia la integración acelerada de América Latina. México 1965.

[9] *Wittman Tibor:* A monokultúrák történetéhez a karib térségben és Venezuelában (XVI—XVIII. sz.). Acta Historica Univers. Szegediensis XXII. 1966. Szeged. 3—24. l.

[10] *J. M. Herskovitz:* Economic Anthropology. A Study in Comparative Economics. New York 1952 (1954-ben spanyol fordítás Mexikóban).

[11] Concepts économiques et économie coloniale à l'époque du capitalisme commercial (1500—1800). Actes du Congrès d'Histoire Economique d'Aix en Provence, 1962. Különnyomat, 714. l.

[12] Pl. Towards an „Intercontinental Model": European Overseas Expansion between 1500 and 1800. The Economic History Review. 1961. 1.

[13] *C. Furtado:* Développement et stagnation en Amérique latine. Une approche structuraliste. Annales 1966. 1. Celso Furtado Formaçao economico de Brasil c. művéről (1959) rövid jellemzést ad *Luis Lisanti:* La storiografia brasiliana tra il XIX e il XX secolo. Rivista Storica Italiana. 1965. 598. l.

állattenyésztéssel függött össze.[14] Ugyancsak figyelemre méltó a buenos aires-i és rosarioi egyetemen megindult agrártörténeti erjedés, főleg a *Centro de Estudios de Historia Social* keretében megindult kutatások Buenos Airesben, amelyek gyümölcseként egy önálló folyóirat jelent meg.[15] Ezt a rosarioi egyetem történeti intézetének az 1950-es években létesített Anuario-ja alapozta meg, amelynek legutolsó száma is több agrártörténeti tanulmányt tartalmaz.[16] Sajnálatos, hogy az 1966-os argentínai politikai változások megtörték a fejlődés sokat ígérő vonalát. Ez az argentín iskola közelebb áll a marxizmushoz, mint az őt befolyásoló francia irányzat.

Mexikó, Chile, Argentína nem tipikusan monokultúrás országok. A monokultúra problémái iránt sokkal érzékenyebbek olyan országok történészei, mint Venezuela, Bolívia, Kuba, Haiti, Brazília vagy a közép-amerikai kis országok. Az egyes domináns kultúrák történetének feltárására egyre rendszeresebb erőfeszítések irányulnak az utóbbi években. A XIX. századig uralkodó kubai dohányról eddig nem keveset tudtunk.[17] Ismereteinket rendszerezi és kibővíti *José Rivero Muñiz* összefoglaló tanulmánya.[18] A cukor-monokultúrával a kubai kutatók szociológiai alapon is foglalkozni kezdtek, minthogy a kérdést maga a gyakorlati szükséglet veti fel.[19] Az észak-amerikai *Sidney Mintz* a puerto-ricoi és jamaicai cukor-monokultúra problémáit kutatja.[20] *Dauril Alden* a brazil indigótermelésről írt tanulmányt a gyarmati korszak vonatkozásában.[21]

Nem szünetel a latin-amerikai rabszolgaság meglehetősen nagy bibliográfiára támaszkodó kutatása sem. Ezt tanúsítja *R. Mellafe* rövid összefoglaló munkája[22] és a cordobai történészek értékes tanulmányai a rabszolgákról, meszticekről és mulattokról.[23]

A monokultúrák történeti tanulmányozása különösen Venezuelában járult hozzá a *marxista* kutatók módszereinek és felfogásának csiszolásához (dohány, kakaó, olaj). *Acosta Saignes, Parra León, Arcila Farias* és mások eredményeire támaszkodva az olaj előtti korszak mai gazdaságtörténészei igen finom elemzésekkel lepik meg az olvasókat. Közülük kiemelkedik a marxista *Federico Brito Figueroa*, aki szintetikus feldolgozást készített a gyarmati Venezuela gazdasági és társadalmi szerkezetéről, 2 kötetes művében pedig a legújabb korszakra is kiterjeszti vizsgálódásait.[24] A caracasi egyetem közgazdasági karán eleven marxista felfogású történészkutatások folynak. Figyelemre méltó a kar folyóiratának a latin-amerikai monokultúrák perspektívájáról szóló cikke, amely Kuba példáján vázolja azokat a lehetőségeket, amelyek között a monokultúra az iparosodás emeltyűjévé válhat.[25] Magában Kubában az elmúlt évek egyetlen marxista igényű összefoglalását *J. Le Riverend Brusone*nak köszönhetjük.[26]

Az elmúlt évtizedekben lezajlott *latin-amerikai földreformok* nagy lendületet adtak az agrártörténeti kutatásoknak. Nagy társadalmi feszültségek lökik az uralkodó osztályokat az engedmények irányában, de a földreformok legjobb esetben a „mexikói utat" járják meg: radikális kezdet után a fokozatos recesszió következik, és a parasztság egy vékony rétegétől eltekintve nem javulnak az agrártömegek életkörülményei. Ma már

[14] Origen de los „inquilinos" de Chile Central. Santiago de Chile. 1960. *Uő:* Vagabondage et société pastorale en Amérique latine. Annales 1966. 1.

[15] Estudios de Historia Social, első száma 1965 októberében.

[16] Régimen de la tierra. Estructuras económicas y sociales. Historia de las ideas. Rosario 1964. Nicolás Sánches Albornoz szerkesztésében. Az előző szám demográfiai problémákkal foglalkozik.

[17] Az irodalomra vö. *Tibor Wittman:* Reflexiones sobre la derrota del tabaco en las Antillas (siglos XVII. y XVIII). Acta Universitatis Szegediensis, Historica XVII. 1965. *Uő:* A kubai gazdaság válaszúton (1700—1762). Századok 1965. 4—5. sz.

[18] Tabaco, su historia en Cuba. I—II. La Habana 1964—1965.

[19] *John Du Moulin—Margarita Zimmerman—Hermán Tirado:* Monocultivo y proletarización, dos ejemplos de Las Villas. Az újonnan indított kubai társadalomtudományi szemle első számában: Ciencias Sociales Contemporaneas. 1965 augusztus.

[20] Labor and Sugar in Puerto Rico and in Jamaica. Comparative Studies in Society and History. Vol. I. N. 3. 1959. The Origins of the Jamaican Marketing System. New Haven 1960. Worker in the Cane. A Puertorican Life History. Yale Univ. Press. 1960.

[21] The Growth and Decline of Indigo Production in Colonial Brazil: A Study in Comparative Economic History. The Journal of Economic History. 1965. XXV. 1.

[22] La esclavitud en Hispanoamérica. Buenos Aires 1964.

[23] *C. Garzón Maceda—J. Walter Dorflinger:* Esclavos y mulatos en un dominio rural del siglo XVIII en Córdoba. Revista de la Universidad Nacional de Córdoba. N. 3. 1961. *Emiliano Endrek:* El mestizaje en Córdoba. Univ Nacional de Córdoba. 1966. *Carlos Sempat Assadourian:* El tráfico de esclavos en Córdoba (1588—1610). Un. Nac. Córdoba 1965. Külön említést érdemel a sorozatból *Aníbal B. Arcondo:* La agricultura en Córdoba 1870—1880. 1965.

[24] Las Insurrecciones de los Eclavos Negros en Venezuela Colonial. Caracas, 1961. *Uő:* La Estructura Social y Demográfica de Venezuela Colonial. Caracas 1961. *Uő:* La Estructura Económica de Venezuela Colonial. Caracas 1963. *Uő:* Historia Económica y Social de Venezuela, 2 vol. Caracas 1966. A marxista történetírásról Venezuelában *Germán Carrera Damas:* Cuestiones de historiografía venezolana. Caracas 1964. 137—50. l.

[25] *Heinz Bleckert:* Observaciones sobre la problemática de la monoproducción en América Latina. Economía y Ciencias Sociales. Revista de la Facultad de Economía de la Universidad Central de Venezuela VII. 1. 1965.

[26] Historia económica de Cuba. La Habana 1963. (2. kiadás 1965). *Uő* foglalja össze a kubai gazdaságtörténeti irodalom irányzatait: Acerca de la historia económica de Cuba: fuentes y orientaciones. Ciencias Sociales Contemporáneas. La Habana, vol. I. núm. 2. dic. 1965. 23—50. l.

óriási irodalma van ezeknek a földreformoknak, melyről *R. P. Schaedel* bibliográfiai összeállítást is készített.[27] A limai *Luis E. Heysen* igyekszik optimista értékelést adni a latin-amerikai agrárreformokról, de érvelése nem meggyőző.[28] Kiterjedt kutatások folynak a venezuelai földrefomról.[29]

Hogy a földreform és a vele járó társadalmi-politikai folyamatok mennyire „marxizálták" a latin-amerikai agrártörténetet, azt a bolíviai *Amado Canelas* művei, köztük az 1952-es forradalom földreformjának rendszeres és tudatos visszafejlesztését ábrázoló, kegyetlenül realista könyve is illusztrálja.[30] A polgári szerző szemlélete alig különbözik a kommunista *Abelardo Villalpando R.* korábban kifejtett álláspontjától.[31] E művek azért is tanulságosak, mert az Andok országainak agrártörténete alig ismert, szakirodalma meglehetősen szegényes.[32]

A földreformok sorában kivétel a kubai forradalom példája. Sajátos történeti körülményeit, nehézségeit és eredményeit egyre gazdagodó irodalom kíséri. A legújabb tanulmányok közül megemlítjük *H. Gutelman* cikkeit az Etudes Rurales-ban.[33] Az 1965. október 11—16 között lezajlott párizsi konferencián, amely Latin-Amerika agrárproblémáit vitatta meg, J. Le Riverend B. ismertette a kubai földreform jelentőségét.

Az említett tanácskozáson a mexikói földreform referálói nem tudtak érdemlegeset mondani, legfeljebb megállapították a földnélküli mezőgazdasági munkások és a latifundiumok számának növekedését. *Guy Lasserre* szerint Francia-Amerikában sem tudott orvoslást hozni a földreform az egyre növekvő túlnépesedés okozta problémákra. A résztvevők egy része a reformok jobb „stratégiájának", módszereinek kidolgozását sürgette, mások *(Ronald Hilton)* elismerték, hogy a földreform elsőrendűen politikai kérdés, sőt ez Latin-Amerika „nagy politikai problémája". *Jean Jacques Jouvin* szerint 2000-ben a földreform adta lehetőségekkel már nem kevesebb, mint 600 millió lakos ellátását kell biztosítani, és ugyanakkor megteremteni a latin-amerikai országok felvevő piacát.[34]

A párizsi colloque-on nem esett szó olyan fontos kérdésről, mint az Európai Közös Piacnak a latin-amerikai mezőgazdaságra gyakorolt káros hatása, amelyet *Roy-Fischer* rövid cikke érint legújabban.[35] Többek között arról van szó, hogy a Közös Piac preferenciális vámrendszere az afrikai árukat részesíti előnyben a hasonló latin-amerikai termékekkel szemben. Minthogy az USA piaca telítve van latin-amerikai agrárárukkal, érthető ezen országok Ázsia, elsősorban Japán, valamint a szocialista országok irányában való tájékozódása. Hasonlóan a Közös Piaccal szembeni védekezés egyik formája az interregionális forgalom fokozása (Középamerikai Közös Piac). Az észak-amerikai integrációs politika az ilyen irányú törekvéseket nem segíti, hanem keresztezi.[36]

A párizsi viták másik két kérdéskörét az indián közösségek, a kisbirtok, illetve a nagybirtok alkotta. Az egyes problémák szakértői értékelő vitát folytattak a kis- és nagybirtok ellentéteiről, együttéléséről, amely főleg a karib térségben nyújt érdekes példákat *(Sidney Mintz)*, de a problematika semmiképpen nem azonosítható a megfelelő európaival. Haiti, a törpebirtok hazája semmivel sem nyújt vigasztalóbb képet, mint más országok latifundium által elnyomorított parasztsága *(Paul Moral)*. A mezőgazdasági gépesítés problémájáról *Lynn Smith* adott érdekes beszámolót Kolumbia vonatkozásában.

[27] Land Reform Studies. Latin American Research Review (Austin, Texas) I. 1965. 1. sz. 75—122. l. Ugyancsak 1965-ben foglalták össze a latin-amerikai földreformkérdést *T. Lynn Smith* (Agrarian Reform in Latin America) és *O. Delgado:* Reformas agrarias en la América Latina. México.

[28] Avance agrario en América. Revista de la Facultad de Ciencias Económicas y Comerciales. Lima 1965. júl.—dec., 1966. jan.—jún. 71—72. sz. 52—77. l. Az ecuadori 1964-es földreformot már nem tárgyalja *Peñaherrera de Costales—Costales Samaniego:* Historia social del Ecuador 3 k. Quito 1964. A földreformról rövid összefoglalást ad *Monsalve Pozo, Luis:* La reforma agraria en el Ecuador y en el Aznay. Cuenca 1965.

[29] Az irodalomból megemlítjük *Casanova, R. V.:* Los temas de la Reforma agraria. Mérida 1963. *Quijada, R.:* Reforma agraria en Venezuela. Caracas 1963. *Plaza, S.:* Reforma agraria en Venezuela, objetivos y evaluación. Caracas 1964. *J. Barsuto:* Réforme agraire au Venezuela. Partisan, 26—27. sz. 41—50. l.

[30] Mito y relidad de la reforma agraria. La Paz—Cochabamba 1966.

[31] El Problema del Indio y la Reforma Agraria. Potosí—Bolivia. 1960.

[32] A XVIII—XIX. századi Bolívia agrárproblémáiról és az irodalomról *Wittman, T.:* La riqueza empobrece Problemas de crisis del Alto Perú colonial en la „Guía" de P. V. Cañete. Acta Historica Univ. Szegediensis XXIV. 1967. *Uő:* Reflexiones sobre las ideas económicas de José Dalence. Revista del Inst. Invest. Hist. Potosi legújabb számában. (Mindkettő sajtó alatt.) A perui, bolíviai marxista történészek a modern agrárfejlődést, a szocializmust igyekszenek az ősi inka, indián földközösségekhez kapcsolni. Ilyen szellemű alapvető marxista mű *J. Carlos Mariátegui:* Siete Ensayos de Interpretación de la Realidad Peruana. Lima 1943². Bolívia jelen problémái iránt a francia történészek érdeklődnek, *J. Bernard* készít tanulmányt a földreformról. A téma az 1965-ös párizsi kollokviumnak egyik fontos pontja volt (a limai *H. Gumbau* referátuma).

[33] L'agriculture cubaine: La réforme agraire et les problèmes nouveaux. Études Rurales 1963, 8. sz. 62—83. l. L'agriculture cubaine en 1964. Uo. 1965. 19. sz. 5—31. l.

[34] *Fr. Mauro:* Agrarian Problems of Latin American Countries. Paris Colloquium (Oct. 11—16, 1965). Latin American Research Review. Vol. I. No. III. 1966. 87. l.

[35] Latin American and the European Common Market. Geographical Review. 1966. jan.

[36] Az integrációról *M. S. Wionczek:* La Integración de América Latina. Experiencias y perspectivas. México 1964. *José A. Mayobre* stb. tanulmányát l. a 8. jegyzetben.

A latifundiumok erősödését alátámasztó gépesítés 1947-ben kezdődött, de ennek foka különböző az egyes tartományokban. Valle de Cauca-ban 20 családra esik egy traktor, míg Antioquiában 503 családra.[37]

A vita sok érdekes részletet mutatott be, de nem jutott, nem juthatott el az általánosítás kívánt fokára. És ennek oka nemcsak a résztvevők szemléleti, politikai álláspontjának különbözősége volt. Sok részletprobléma tudományos feldolgozásának hiánya, valamint a legalapvetőbb történeti kérdésekben való bizonytalankodás (pl. van-e egységes latin-amerikai gazdasági fejlődés,[38] hogyan kell értelmezni a politikai gazdaságtan egyes általános kategóriáit; stb.) legalább ennyire akadályozza egy nemzetközi találkozás eredményességét.

Nézetünk szerint mind agrártörténeti, mind egyéb vonatkozásban elérkezettnek látszik az idő arra, hogy a Latin-Amerikával foglalkozó marxista történészek összehangolják felfogásukat néhány alapkérdésben, és szervezettebb formában hallassák szavukat e rendkívül fontos terület történetének most folyó feltárási munkálatai közben.[39]

WITTMAN TIBOR

[37] *Fr. Mauro* id. cikke, 83. l.

Csupán jelezni kívánjuk, hogy a marxisták közötti legfőbb vitapontok között szerepel a gyarmati korszak és a köztársasági éra első évszázadának gazdasági összehasonlító elemzése, amely sok országban kénytelen megállapítani a termelőerők visszaesését a XVIII. századihoz képest. (Az 1965-ös bécsi történészkongresszus egyik legheves ebben vitatott problémája éppen ez volt.)

[39] A haladó polgári álláspont jellegzetes, vonzó koncepcióhoz vezet. *A. Lipschutz*nál: Problèmes agraires de l'Amérique latine. Survivances coloniales et précoloniales. Annales 1966. 4. sz. 779—811. l.

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM TÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK SZEGEDI KÖNYVTÁRA

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1967. VII. 19. — Példányszám: 500 — Terjedelem: 24,5 A/5 ív
+ 0,14 (A/5) ív műmelléklet

67.64114 Akadémiai Nyomda Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁnál, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban*. Csekkszámlaszám: egyéni 61.257 közületi: 61,066. egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21,
telefon: 111-010, csekkbefizetési számla: 05:915. 111-46. MNB egyszámlaszám: 46;
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22, telefon: 185-612.

Ára: 30,— Ft

Évi előfizetési ára: 48,— Ft

INDEX: 25.103

СОДЕРЖАНИЕ

Лайош Такач: Выращивание «пшена с лисьим хвостом» в западной части Задунайского Края 297

Иштван Богдан: Мукомольные мельницы в Венгрии XVI—XVII веках 308

Шандор Дьёриваньи: Некоторые аспекты развития ремесле веревочников и его связи с аграрной историей 328

Имре Веллманн: Система разделения и обработки земель в околицах деревень в северо-западном краю Большой венгерской низменности в первой половине XVIII в. 346

СООБЩЕНИЯ

Эржебет М. Боржак: Землемерие у римлян 410

Миклош Янкович: Данные к происхождению и использованию венгерской породы крупного рогатого скота 420

Вера Бачкаи: Сельские городки усадьбы Дьюла в XVI веке 432

Иштван Хетьеши: Дикуссия управляющих имениями Надашди в 1623—1624 гг. по хозяйственным и расчетным вопросам 457

Шандор Дьимеши: Данные по снабжению г. Мишкольц зерном в конце XVII. в. ... 481

Ференц Макшаи: Проект собственного помещичьего хозяйства в с. Чакторнья из 1690-х годов 491

Ласло Коша: Формирование района по выращиванию зелени при г. Дьюла 496

Йожеф Бенке: Протоколы села Барч о размежевке земли (1949—1956 гг.) 513

ХРОНИК 564

ОБЗОР 571

INHALTSVERZEICHNIS

Lajos Takács: Der Bau der Setaria Italica, der »Fuchsschwanzhirse« in Westtransdanubien 297

István Bogdán: Getreidemühlen im 16—1. Jahrhundert 308

Sándor Győrivánvi: Einige agrargeschichtliche Beziehungen der Entwicklung des Seilerhandwerkes 328

Imre Wellmann: Flurbenutzung auf dem nordwetslichen Rande der Großen Ungarischen Tiefebene in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts 346

BEITRÄGE

Erzsébet M. Borzsák: Feldmessung bei den Römern 410

Miklós Jankovich: Ursprung und Nutzbarmachung des ungarischen Steppenrindes 420

Vera Bácskai: Die Marktflecken der Domäne von Gyula im 16. Jahrhundert 432

István Hetyéssy: Der Streit der Ökonomen der Nádasdy-Domäne über den Anbau und die Verrechnung in 1623/24 457

Sándor Gyimesi: Beiträge zur Getreideversorgung von Miskolc am Ende des 17. Jahrhunderts 481

Ferenc Maksay: Ein Allodiumplan von Csáktornya aus den 1690er Jahren 491

László Klára: Die Entfaltung des Gemüsebaubezirkes von Gyula .....

József Benke: Die Verkoppelungsprotokolle der Gemeinde Barcs (1949—1956) 513

CHRONIK 564

BESPRECHUNGEN 571